

יזכור-בוך

פון דער זשעלעזנאָווער יידישער קהלה

יזכור-בוך
פון דער זשעלעזנאָווער יידישער קהלה

געזעצט און געדרוקט — אין פינף הונדערט און
פופציק עקזעמפליאַרן — אין „אינטערנעשאַנאַל"
דרוקעריי, אײַן־און־דרייסיק פערציק מערב
רוזוועלט גאַס, שיקאַגע, אײַן דעם יאָר
נײַנצן הונדערט פיר און פופציק — ר"שי"ד

יזכור-בוך

פון דער

זשעלעזנאווער יידישער קהילה

ספר יזכור לקהלת זשלחוב

ארויסגעגעבן פון דער

צענטראלער זשעלעזנאווער לאנדסמאנשאפט אין שיקאגא

1953

אונטער דער רעדאקציע פון:

א. וואלף יאסני

רעדאקציע־סעקרעטאר:

לייביש וויסלעדער

מיט דער מיטהילף פון רעדאקציע־ראט:

אישטוב מרדכי — — — — — תל־אביב, ישראל
אשלאק שלום — — — — — מעלבורן, אויסטראליע
איגליצקי אברהם — — — — — וועגעזועלא
אשלאק גדליה — — — — — מעלבורן, אויסטראליע
בארוכאוויטש משה — — — — ניו יארק
בארנשטיין הערשל — — — מעלבורן, אויסטראליע
בראן צירל — — — — — — קאסטא ריקא
גובערעק שמעון — — — — באגאטא, קאלאמביא
גרייצער לייבל — — — — — ניו יארק
דרעזנער ברוך — — — — — באגאטא, קאלאמביא
האכגעלערנטער שמילקע — מעלבורן, אויסטראליע
האכגעלערנטער שלום — — קאסטא ריקא
העפנער ישראל — — — — פארין
וויסלעדער דוד — — — — — קאסטא ריקא
טוכבראך שרה — — — — — באגאטא, קאלאמביא
יהודה בן שלום — — — — — חיפה, ישראל
כאבערמאן גאלדע — — — — בארענקילא, קאלאמביא
לאקסמאן שמואל — — — — ישראל
מעסינגער חנינא — — — — פארין
משפטים יאסקע — — — — סאנטאס, בראזיל
נאכטיילער גאדל — — — — ארגענטינא
ניימאן שרה — — — — — ס. פאולא, בראזיל
פיש שלמה — — — — — — ניו יארק
ציבולקיעוויטש משה — — בארענקילא, קאלאמביא
ראטערמאן אייזיק — — — — פאנאמא
ראטפארב מאטל — — — — מעלבורן, אויסטראליע
ראטערמאן עלע — — — — בארענקילא, קאלאמביא
ראכווערגער אברהם — — — ארגענטינא
שפייזמאן מרדכי — — — — תל־אביב, ישראל
שנאפסטיילער יחיאל — — מעלבורן, אויסטראליע

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

מ׳ גרויס יראת הכבוד און טיפן צער, טרעטן מיר צו אַרויסצוגעבן דאָס יזכור־בוך פון דער זשעלעכאָווער יידישער קהילה. עס איז נישט בלויז קיין צער פון אַן אבל, וואָס באַוויינט זיין נאָענטן, וועמען דער טויט האָט אַוועקגעריסן — עס איז פיל מער. וועָן מיר טראַכטן וועגן אונדזערע לייבלעכע ברידער און שוועסטער, פאָטערס און מוטערס, וועגן קרובים און סתם לאַנדסלייט פון אונדזער שטעטל זשעלעכאָוו, וואָס זיינען אומגעקומען מיט אַ קדושים־טויט — זען מיר פאַר זיך די מיליאָנען פון אונדזער פאָלק, די איבער 600 יידישע קהילות פון פוילן, די הונדערטער קהילות פון גאַנץ אייראָפּע, וואָס זיינען געגאַנגען אויפן זעלבן מאַרטירער־וועג, ווי אונדזערע קדושי זשעלעכאָוו.

אם יש מכאוב כמכאובי? — האָבן אַמאָל געקלאָגט אונדזערע בעלי קינות. אויך מיר שטעלן די דאָזיקע טיף שמערצלעכע פראָגע: צי קאָן דען זיין אַ גרעסערער וויי־טיק, ווי, וועָן אַ פאָלק אין זיינע מיליאָנען איז אויסגעשטעלט אויף להשמיד, להרוג ולאבד, און פאַרמאָגט נישט די געהעריקע קראָפט צו קענען שטעלן אַ ווידערשטאַנד דעם גרויזאַמען שונא? צי קאָן נאָך זיין אַ גרעסערער צער, ווי דער וועיטיק פון אַ מענטש, וואָס האָט פאַרלוירן זיינע נאָענטסטע און האָט נישט אַפילו דאָס קבר וווּ צו קאָנען זיך אויסווייַנען אויף זיין גרויסער אבידה?

אויף אונדזער גרויסן און טראַגישן דור איז אויסגעפאַסן געווארן אַלע איובּ־פיינען. מיר, די שארית הפליטה, זיינען די עדות פון מענטשלעכער פאַרווילדונג, וועמענס גאַנצער, שוימיקער כעס האָט זיך אויסגעגאָסן אויף אונדזער אומשולדיק און לייַדנד פאָלק. אָבער פונקט ווי איוב האָבן מיר אויך זוכה געווען צו דער טרייסט, האָבן מיר אויך פאַר אונדזערע אויגן דעם אויפגאַנג צו אַ ניי יידיש לעבן. אין אַלע תפוצות, ווו עם געפינען זיך יידן, אַפילו אין דער קלענסטער צאָל, שאַפן זיך נייע, יידיש־נאַציאָנאַלע קולטור־וווּרטן און די קרוין פון אונדזער באַנייט לעבן, דאָס אַרט וווהין עס זיינען געווענדעט די בליקן פון יידן פון דער גאַנצער וועלט איז — אונדזער אַלט היימלאַנד, וואָס מיר רופן היינט מדינת ישראל.

גייענדיק אַקעגן דעם נייעם יידישן לעבן, הערן מיר נישט אויף צו טראַכטן און צו וווייטיקן איבער אונדזערע קדושים. מיר, די אַפּשטאַמיקע פון זשעלעכאָוו במדינת פוילן, קאָנען נישט אָן וויליַן נישט פאַרגעסן אונדזערע בני עיר, וואָס זיינען אַזוי גרויזאָם פאַרפיניקט געווארן דורך די דייטשן. דעם אַנדענק פון די קדושים ווילן מיר פאַראייביקן לזכרון דור דורות. דורך דעם יזכור־בוך ווילן מיר אַריינטראָגן אין אונדזער געשיכטע — זייערע מעשים, זייער איידל, ערלעך לעבן, די ערלעכע מי, זייער געזעלשאַפטלעכן און אידייאישן קאַמף און דאָס שטענדיקע שטרעבן צום שענערן און

בעסערן, צום אויפשטייג צו יענעם אייבּיקן, געטלעכן ליכט, וואָס האָט נאָך נישט דערגרייכט צו דער ערד.

זאָל דאָס יזכור־בוך דינען ווי מאַטעריאַל פאַר דעם קומענדיקן היסטאָריקער, וואָס וועט פאָרשן די טויזנט יעריקע געשיכטע פון אונדזער קולטור־אויפשטייג אין מדינת פוילן און פון אונדזער טראַגישן אומקום. זאָלן די טיפֿן און געשטאַלטן, וואָס זיינען מיט אונדזערע שוואַכע מעגלעכקייטן אַרײַנגעטראָגן געוואָרן אין דעם יזכור־בוך, זיין אַן אָנרעגונג פאַר קינסטלער, פֿאָרשונג און פֿראָפֿעסיקער, אַרײַנצופירן די דאָזיקע געשטאַלטן אין גן עדן פון פֿאָלקישער שאַפֿונג.

***

מיר האָבן זיך באַמיט אַרײַנצובריינגען אין דעם יזכור־בוך אַלץ, וואָס עס איז אונדז באַקאַנט פון דער קרוב דריי־הונדערט־יעריקער עקזיסטענץ און טראַגישן אומקום פון אָט דער קליינער קהילת זשעלעכאָוו. פֿאַרשטענדלעך, אַז אין דער זאַמלונג זיינען פאַראַן בליזן, ווי עס ווערט אָנגעוויזן אין אַרײַנפֿיר, צוליבן פעלן פון אַרכיוו־מאַטעריאַלן און סטאַטיסטישע אויפשטעלונגען.

די 42 מיטאַרבעטער פון יזכור־בוך, מיטן אויסנאַם פון די נעמען פון באַקאַנטע שרייבער, האָבן קיינמאָל זיך נישט פאַרנומען מיט שרייבן. זיי האָבן זיך געזאַמען צו דער פֿון, ווערנדיק געשטויסן פון ברענענדיקן באַגער צו פאַראייביקן זייערע פאַר־פֿיניקטע בני עיר און צו דערציילן זייערע אייגענע טראַגישע איבערלעבונגען אין דער היטלעריישער אויסראָטונג־צייט. פֿאַרשטענדלעך, אַז די צוגעשיקטע מאַטעריאַלן האָבן געמוזט, מיט קליינע אויסנאַמען, גרינטלעך באַאַרבעט ווערן. עס זיינען אָבער נישט געענדערט געוואָרן די עצם אָנגעגעבענע פאַקטן. עס זיינען בלויז געמאַכט גע־ווָארן די געהעריקע סטיליסטישע און שפֿראַך־אויסבעסערונגען.

אין די פאַרשידענע זכרונות פון דער אומקום־צייט חזרן זיך אָפט איבער איין־און די זעלבע פאַקטן. מיר האָבן די דאָזיקע דובלירונג איבערגעלאָזט, כדי צו געבן מער מאַטעריאַל דעם קומענדיקן היסטאָריקער. פאַראַן אויך סתירות צווישן איין פאַקט און דעם צווייטן, אויך די סתירות האָבן מיר איבערגעלאָזט פאַרן געשיכטלעכן פאָרשער, וואָס וועט דורכפירן די געהעריקע קאָנפראָנטאַציע פון די זכרונות און דאָקומענטן.

***

דאָס דערשיינען פון יזכור־בוך וואָלט נישט מעגלעך געווען אָן דער געהעריקער ענערגיע און וויט־גייענדע אונטערשטיצונג פון פֿערזאָנען און אינסטיטוציעס, וואָס האָבן מיטגעהאָלפן דורכצופירן — הן די קאָלאָסאָלע ארבעט פון אָנרעגן צו שרייבן און זאַמלען די מאַטעריאַלן, הן דאָס זאַמלען פון די געלט־מיטלען פאַר דער אויסגאָבע. מיר ווילן דעריבער אויסדריקן אונדזער דאַנק פאָלגנדע פֿערזאָנען און אינסטיטוציעס, וואָס האָבן מיטגעהאָלפן דעם דערשיינען פון יזכור־בוך: די צענטראָלע זשעלעכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין שיקאָגע, וואָס האָט געגעבן די איניציאַטיוו פאַרן יזכור־בוך; דעם ח׳ לייביש וויסלעדער (לעָא וויים), דעם אומדערמידלעכן זאַמלער פון מאַטעריאַלן און אַרגאַניזאַטאָר פון דער ארבעט; דעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, דעם פוילישן קאָנסולאַט אין ישראל, די „ביבליאָטעקע נאַראָדאָווא״ אין וואַרשע, די בית־ביאַליק־ביבליאָטעק אין תל־אביב — פאַר זייער הילף ביים זאַמלען די מאַטעריאַלן צום אַרײַנפיר; אונדזער רעדאַקטאָר און בן עיר, פריינט א. ו. יאסני, פאַר זיין אָנגעשטרענג־טע ארבעט, ביים רעדאַגירן און קאָרעגירן אונדזער בוך; דעם חבר דניאל לייבל, מיט־ארבעטער פון „דבר״ און רעדאַקטאָר פון „נייוועלט״, פאַר קאָרעגירן די העברעאישע הקדמה. א באַזונדערן דאַנק דריקן מיר אויס אַלע אונדזערע פרײַנט, זשעלעכאָווער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן מיט געלט־סומען געהאָלפן צום דערשיינען פון יזכור־בוך.

דאָס יזכור־בוך פון דער זשעלעכאָווער יידישער קהילה איז א רעזולטאַט פון די אָנשטרענגונגען פון אַלע זשעלעכאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן און פון יעדן זשעלעכאָווער בן עיר באַזונדער. אַלע צוזאַמען האָבן מיר זיך באַמיט צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע פאַרפֿיניקטע אנשי זשעלעכאָוו.

רעדאַקציע־דאָס.

יהודי ז׳ליחוב בחייהם המפוארים ובמותם הטרגי

— א —

כל אותם הזכרונות, העדויות וציוני מאורעות העבר, שכונסו „בספר יזכור לקהילת ז׳ליחוב״, אחת מטרתם — להכניס להיסטוריה מפרקי חייה היפים של קהילה במדינת פולין, קטנה במספרה וגדולה בתרבותה, ופרשת סופה הטראגי.

ככל שמתרחקים והולכים מאותה תקופה, שבה היו חייהם של יהודים בעיירות פולין פורחים ומשגשגים, כן נעשים זרים יותר בעינינו אותו אורח־חיים, אותם נפתולי מאבק של דורות יהודים בפולין ובמזרח אירופה, שיצרו ערכי תרבות יהודיים במהותם ומתוכם צמחו חיי התרבות החדישים של היהודים, הן בתפוצות והן במדינת ישראל העצמאית. כל כמה שמוסיפה יד הזמן להערים אבק על תקופת הדמים ההיטלרית, על זוועת השמדת היהודים בידי הגרמנים, כן — לא ייאמנו כי יסופרו — ביחוד באזני הדור החדש הגדל ועולה — חיי היסורים ומות הזוועה שהביאו הגרמנים על היהודים. מחובתנו, איפוא, לא להניח למאורעות לשקוע בתהום הנשיה.

חובה מיוחדת מוטלת עלינו כלפי הנוער והדור הגדל ועולה במדינת ישראל. הדור הצעיר בישראל העצמאית נתגדל, ומתגדל, באווירה אחרת, באקלים לאומי וציבורי אחר לגמרי. דור זה, הראשון לגאולה, זרים לו בהחלט חיי היהודים בעבר בעיירות כז׳ליחוב. בספר יזכור שלנו אנו מתכוונים לקרב את הדור הגדל ועולה בישראל, בניהם של יהודי ז׳ליחוב, שכבר הכו שרשים באדמת ישראל — אל אחיהם אנשי ז׳ליחוב כהווייתם. יכירו וידעו את אחיהם, שחיו חיי ישרים ומהוגנים, אנשי חסידות ואנשי אמונה, אנשי תירות ואנשי מאבק, מקווים ומצפים לגאולת ישראל ושואפים שכם אחד עם טובי בניה של המשפחה האנושית, לחיי תרבות וחופש — וסופם כלייה אכזרית בידי הגרמנים, בימי היטלר.

— ב —

ז׳ליחוב היתה אחת מ־600 קהילות ומעלה, שהושמדו בידי הגרמנים. לכאורה, יכול אדם להרהר: במה נתבלטה עיירה זו מקהילות קדושות אחרות, שזכתה לתפוס מקום מיוחד בתולדות השואה הגדולה והאיומה? וכי לא די לו לקיבוץ כזה אותו ציון היסטורי עגום בקיצורו: „הם חיו, סבלו ומתו״?

לא ולאו! לא כך היו תולדות הקדושים שלנו. כל אחת מ־600 קהילות ישראל בפולין חיה לה חיים היסטוריים משלה. כל אחת מהן היותה נקודת תרבות יהודית, שגדלה ועלתה ממדרגה למדרגה, צעד בצעד עם התפתחותו ההיסטורית של העם כולו, אף שמרה על קלסתר פניה התרבותיים, על צלם אלקים שלה, אפילו בנגישותיהן של כנופיות היטלר האכזריות ביותר. כל קהילה וקהילה נתייסרה באופן מיוחד, בשיטות ערמומיות של חיות טרף, בהתאם לתנאי המקום בד בבד עם תכנית ההשמדה הגרמנית הכללית. לפיכך זכאית כל אחת מהקהילות הללו ליד ושם, למצבה מיוחדת בצורת ספר יזכור או מונוגרפיה, שתשקף את חיי הקהילה מיום היותה ועד סופה הטראגי.

ספר־יזכור של קהילת ז׳ליחוב מהווה אוסף צנוע של תצלומים, זכרונות ועדויות, כתובים, בידי אנשים מן העם, אנשי ז׳ליחוב, לא סופרים דווקא, שראו חובה לעצמם לספר לדורות הבאים מה ומה היתה קהילתם. ספר־יזכור זה ישמש מצבה על הקבר האלמוני של 15,000 יהודים־קדושים־ומעונים, שהיו בעיירה ערב ההשמדה (לפי מספרים רשמיים — 10,000).

ק״ק ז׳ליחוב, בעלת חיים היסטוריים משלה, רשמה בהיסטוריה הכללית של יהודי פולין פרק מיוחד משלה, ביצירת רבניה, סופריה ואמניה החדישים וכן בחיי המוניה ובתגובתם על כל התופעות הציבוריות והתרבותיות בחיינו.

ז׳ליחוב, לפי מספר תושביה היהודים, לא נחשבה גדולה בעיירות פולין, אף לא שכנה ליד תחנת רכבת — התחנה הסמוכה לה ביותר, (סובליב) היתה במרחק 21 קילו־מטר מהעיירה. ואף על פי כן יצאו לה לעיירה זו מוניטין בעולם על למדניה ורבניה וכן סופריה הגדולים, כגון ווייסנ־ברג ויחיאל לרר.

במה נפלתה ז׳ליחוב מעיירות אחרות בפולין?

בראש ובראשונה, במבנה הסוציאלי שלה. מזה דורות רצופים היתה מושרשת ועומדת כאן שדרה של בעלי מלאכה בענף העור. השכבה העובדת, שנתחלקה כרגיל לאומנים ולעוזרי אומנים: פועלים וקבלנים, הטביעה את חותמה על כל חיי העיירה. שכם אחד עם שכבת הסוחרים והלמדנים היה קיבוץ זה שופע חיים מרובי גונים ומשום כך נשתקפה בה תקופה המהפכה ברוסיה הצארית — 1905 — בדמות די־נאמית עזה ביותר. וכן פיתחה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם חיים ציבוריים רחבי ידים על כל זרמיהם וגוניהם.

נשתדל איפוא, על סמך תעודות וחומר שבנמצא, להנציח דרכה ההיסטורית של קהילה זו לדורות.

ג.

כמה היו ימיה של ז׳ליחוב העיירה?

לפי תעודות ארכיוניות היתה ז׳ליחוב בכלל ישוב עוד בימים קדומים, בהיותה משכן למטה של בני־צ׳ולק, בחבל סאנדומירז׳ (צוזמיר), גליל ראדום, אח״כ גליל סטנז׳יצה. מטה (Ród) היווה את תא הארגון הקשיש ביותר של משפחות הסלאבים־הפולנים, שמהן נתעצב ברבות הימים הגוף הלאומי הפולני וממלכתו. זיקתה של ז׳ליחוב למטה מעידה על עתיקותו של הישוב הז׳ליחובי.

מה מקורו של השם ז׳ליחוב לא נתברר. ישוב זה מופיע רשמית בשם ז׳ליחוב בתעודה משנת 1328. אותה שנה

„אנדריסה צ׳יקיק דא ז׳ליחוב סגן אמרכל ומושל נפה (Podkomorzy, Subcamerarius) מסאנדומירז׳, התחייב להשתמש בהכנסותיה של הנפה לבנין מצודה וחומות מגן לסנדומירז׳.״

מתוך תעודה זו מתברר, כי בעליה של ז׳ליחוב במחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה תפס מעמד חשוב בהיר־ארכיה הממשלתית של פולין בימים ההם. מעיד על כך תארו — מושל נפה וסגן אמרכל מסאנדומירז׳, שמשמעו באותה שעה היה: נציגו הישיר של הדוכס על פני חבל סאנדומירז׳. בזכות זו נחשבה ז׳ליחוב אף היא, בתורת אחוזת בני־צוואלק בתוך חבל סאנדומירז׳, אף על פי שלא שכנה בתחום זה; עיירה זו נשתייכה לחבל סאנדומירז׳ עד לאחר חלוקתה האחרונה של פולין, כאשר נכללה על ידי הכובש הצארי בתחומו של פלך שדלץ, שנמצאה למעשה בתחומיו 5 מיליון מעיר המחוז.

ז׳ליחוב, כנראה מהתעודות, היוותה עוד מימים קדומים אחוזת קרקע גדולה, שעברה בתקופות שונות מיד ליד במשפחות אצילים שונות ואף הכנסיה הפיקה תועלת רבה מישוב זה. לפי תיאורו של ההיסטוריון הפולני דלוגוש, היתה ז׳ליחוב בימי הבינים עיר ובה כנסייה ראשית לכל הסביבה („קושטשוב פאראפיאלני״). שדות העיר העלו מעשר לבישוף בקראקוב. היתה לה לז׳ליחוב גם חוות אבירים, שהעלתה מס לסניף הכנסייה המקומי („פליבאניה״). וכן היו לה לכנסייה שדות ואפרים משלה.

עיר זו, כנראה מהתעודות, רב היה ערכה לסביבה כולה. ב־1447 התקין המלך קאז׳מירז׳ יאגילונטשיק, לבקשת בני צ׳ולק, בעלי ז׳ליחוב, יריד שנתי שנתקיים בעיר ביומו של סטאניסלאב הקדוש ויום־שוק שבועי בכל יום שלישי בשבת. תושבי העיר שרכלו רכולתם מחוץ לעירם נשתחררו לפי תקנת המלך מתשלומי מכס בכל המדינה כולה.

בימי זיגמונט הראשון כבר היתה ז׳ליחוב קנינו של הבעל־אחוזה פליכס משיקאנקה, ראש נפת לוקוב. יום השוק הועבר ליום שני בשבת וכבר נקבעו שני ירידים בשנה — בימוי של מארק הקדוש ושל איג׳י הקדוש.

תפקידה הכלכלי של ז׳ליחוב משגשג ועולה משנה לשנה. בתעודה מ־1569 כבר נזכר תשלום המסים השנתי שהעלו בעלי המלאכה שבעיר. מספר האוכלסים אז „נסתכם ב־643 גולגלות״.

העיר ואחוזותיה מוסיפות לעבור מיד ליד. ובימי זיגמונט אבגוסט נקנתה ז׳ליחוב על ידי הבישוף בקראקוב סמואל מאַטשייבסקי. בסוף המאה השבע־עשרה שייכת ז׳ליחוב ל„פודחורונזי״ לינקהאו. בתחילת המאה השמונה־עשרה נעשה בעל העיר — מושל מחוז פודלאסיה והטמאן של המלך, סטאניסלב מאתיאוש רז׳בוסקי. מידו עברה העיר לידי משפחת לובומירסקי וב־1790 קנה את העיר איש רם המעלה, שמילא תפקיד חשוב בימי הקרבות הגדולים למען עצמאותה של פולין — הקצין איגנאצי וויסוגוטה זקשבסקי. הוא שימש בשעתו ציר פוזנא בסיים בן 4 השנים, ואחר כך ראש עיריית וארשה ויו״ר המועצה המרכזית, שמילאה תפקידים ממשלתיים בשעה שמתקוממי קושטשושקי כבשו את וארשה. משחזר זקשבסקי מגלותו מת בז׳ליחוב.

בעל־האחוזה האחרון, בעליה של ז׳ליחוב, היה אורדינגה — שם זכור יפה לשארית הפליטה ליהודי ז׳ליחוב. בימי משפחת אורדינגה נשתחררה העיירה משעבודה לפריצים וחיה לה חיי כלכלה עצמאיים. רוב האחוזות, הגנים והיערות מסביב לז׳ליחוב, שמהם ינקו יהודים פרנסתם אף הם, היו קנינו של הפריץ אורדינגה. סמוך לעיירה עמדה טירתו של הפריץ, מוקפת צפצפות ועצים עתיקים אחרים. המשטר הדימוקראטי־עממי בפולין עשה טירה זו טירת ילדים, שבה לומדים ומתחנכים ילדי אותם האכרים שהיו קודם לכן מחוסרי קרקע ועבדו באחוזותיו של אורדינגה.

— ד —

הבאנו סקירה רחבה על התפתחותה ההיסטורית של ז׳ליחוב הלא־יהודית, כדי לקבל מושג ברור על תקומתו של הישוב היהודי, גידולו והתפתחותו — ישוב זה שנתבסס והלך על קרקע העיירה הפולנית־קאתולית האדוקה.

ז׳ליחוב, כפי שראינו מהסקירה למעלה, היתה אחת העיירות בפולין שקמו על אדמת הפריצים־האצילים. היהודים שהתיישבו בעיירות כאלו היו למן המחצית השנייה של המאה השש־עשרה נתונים לגמרי לחסדו של האציל בעל העיירה.

החוק, שנתקבל בסיים בפיוטרקוב בשנת 1539, חילק את יהודי פולין ליהודי־מלכות וליהודי־פריצים. זכויותיהם של יהודים שישבו בערי פריצים נקבעו אך ורק על ידי הפריץ. בידו היה להעניק ליהודים זכות לסחור ולעסוק במלאכה, או לשללה מהם (ד״ר ר. מאהלר). זכויות אלו העניק הפריץ בהתאם לצרכיו. בעיירות קטנות שבקטנות שעמדו על אדמת פריצים היו, איפוא, יהודים סובלים פחות מתחרותם של סוחרים ואומנים פולנים חדשים, שכן מספרם של אלה במקום הקטן היה אפסי. מן הנמנע היה שמספרם יתרבה וילך מטעמים אלו: האכר הצמית לא היה יכול להתיישב בעיירה, ואלו האומנים הפולנים לא היה כדאי להם להתיישב כאן. משום כך, בעיירות כז׳ליחוב, היה מתרבה והולך מספר היהודים, שהיוו כאן את שכבת האומנים והסוחרים הזעירים.

הסוחר היהודי נעשה מתווך בין הכפר ובין העיר הגדולה, ואפילו ווארשה בכלל זה. התוצרת החקלאית, שהובאה מהכפר או מחצר הפריץ לעיירה ביום השוק, נקנתה בידי סוחרים יהודים והובלה לווארשה. משם הביאו שוב כלים ומוצרים הדרושים למשק הכפרי. יהודי ז׳ליחוב אף חכרו אצל הפריץ את גניו ואגמיו ומכרו פירותיהם ודגיהם. אף יערות הפריצים ליד העיירות שימשו מקור פרנסה ליהודים.

האומנים היהודים — הסנדלר, החייט, העגלן, הבורסקי, מדביק־הטאפיטין, הכורך היו עובדים בתחילה גם בשביל חצר הפריץ והנהלתה. להלן נראה היאך נתפתח והלך מייצור יהודי זה בז׳ליחוב — תוצרת העור — ייצוא שהגיע למקומות רחוקים בפולין, ובימי הכיבוש הרוסי — למרחקי רוסיה.

ומאחר שהאומן והסוחר הזעיר היהודי לא נתקל בכל

תחרות מצד האומן והסוחר הפולני לא היתה מורגשת כל אנטישמיות בעיירות כאלו. יהודים חיו בשלום ובשווה עם האוכלוסיה הפולנים בסביבה ואלו לא ראו ביהודים לא מדכאים ולא אויבים (יש להדגיש, שהמדובר בקטנים שבישובי העיירות על אדמת פריצים־אציליים).

התעמולה ה„אנדקית" בלבד, שקמה ביתוד לאחר כשלון המהפכה ב־1905, הי שהתחילה למרר את היחסים בין היהודי בן העיירה ובין השכנים הפולנים בסביבה. מעמד בעלי הנכסים הריאקציוני בפולין, שהיה שרוי בפחד מפני הישנות המהפכה, התחיל דוחף את האכר המדולדל אל עמדותיהם הכלכליות העלובות של האומן והסוחר־הזעיר היהודי בעיירה.

***

זיליחוב היוותה עיירה טיפוסית כזו על אדמת פריצים. לדאבוננו אין בידנו נתונים סטאטיסטיים, ואף דלים אנו בחומר תעודתי כדי הארת התפתחותו של הישוב היהודי בזיליחוב. לפיכך עלינו להישען בעיקר על זכרונותיהם ותיאוריהם של בני עיר, שארית הפליטה של קהילת זיליחוב, שעלה עליה הכורת.

והנה זכרונות אלו שאנו מפרסמים להלן (כותב הטורים האלה, שנתגדל בעצמו בעיירה, משתמש אף הוא בזכרונות אישיים), מאשרים אופיו הכללי של הישוב היהודי בעיירה כמתואר למעלה. זיליחוב, שלא נתפשטה בגידולה מטעמים כלכליים שונים, שמרה על קלסתר פני הישוב מימי הביניים במילואו.

ההיסטוריון הפולני זיגמונט ווויטשיחובסקי, בספרו „פאנסטבו פולסקיה וו׳ווייקאך שרדניך", (מדינת פולין בימי הביניים), מתאר מראה פניה של עיירה בדמות בראשית שלה כך:

„התהוותה של עיירה נפתחת בשלשלת היוחסין של השוק העירוני שצורתו ככר רבועה ומפינותיה, בזווית ישרה, פורשים ויוצאים רחובות — — — ככר השוק היתה צורת בראשית של מרכז מסחרי — — — תהליך התהוותה של ככר השוק לא נסתיים בבת אחת, אלא הלך ונמשך עד סוף המאה הארבע־עשרה. אף ה„ראטוש" („ראטהאוז" — בית מועצת העיר — בגרמנית, „ראדהויז" — בפי היהודים) לא נתהווה בבת אחת. תחילה קמו איטליזים וחנויות. קטנות שבעיירות — היה להן צביון תקלאי מעורב, שכן האוכלוסים עסקו בעבודת האדמה".

התיאור המובא של העיירה הפולנית בשנות המאות הראשונות למלכות פולין מתאים בהחלט לקלסתר פניה של זיליחוב גם בימינו אנו. כך מתאר ליבוש ווייסלדר אף הוא את ככר השוק בזיליחוב (ראה להלן). ה„ראטוש", הבנין הגדול בתוך ככר השוק היה, כנראה, העתיק שבבניני העיירה, חוץ מזה, היו לה לזיליחוב בככר השוק—שתי „אוברז׳ות" (אוברז׳ה — פונדק) ששימשו בימים קדומים אכסניה לתגרנים ולאכרים שבאו מן החוץ ובימינו נתרכזה שם תכירת החלב מחוות הפריץ.

והנה כל העמדות הכלכליות העתיקות בימים, החנויות וה„ראדהויז" (בנין באמצע ככר השוק), ה„אוברז׳ות", הככר כולה על בתיה וחנויותיה מסביב, היו מיום שזכור הדבר לבני זיליחוב, בידי יהודים. והואיל ואין להניח שכל העמדות הכלכליות הללו הצליחו היהודים להוציא מידי פולנים בהתחרותם, עלינו להסיק מסקנה, כי יהודי זיליחוב הם שיצרו את שדרת הסוחרים הזעירים, שתיווכו בין הכפר ובין העיר. וברבות הימים נתהוותה והלכה אף שדרת האומנים, ששירתה, כאמור, את הכפר ואת חצר הפריץ.

עדות לאישור הנחה זו תשמש המובאה הנוספת מספרו של זיגמונט ווויטשיחובסקי, כלהלן:

„אופייני הדבר, כי במאות השנים הבאות (אחרי המאה החמש־עשרה — א.ו.י.) אנו מוצאים את הצפיפות המרובה ביותר של אוכלוסי היהודים באותן הערים שעמדו באיזור כזה, שבו נראית בעליל התפתחותם היתירה של משקי החוות".

אף מסביב לזיליחוב התפתחו ביותר משקי החוות ואסור היה לו לאכר („פארובק"־צמית) למכת ולעבוד בעיירה. הפולנים שנתיישבו בזיליחוב תחילה, או גרו כאן מלפני כן, נתרכזו בקצווי העיירה („די גוישקע גאס" — בזיליחוב) ועסקו בחקלאות.

— ה —

אימתי נתיישבו יהודים בזיליחוב? אף לשם קביעת תחילתו של הישוב היהודי בעיירה אין ביכולתנו להשתמש בחומר של מקורות. על יסוד השערות אנו מגיעים לידי מסקנה, כי זיליחוב היהודי בעיירה תחילתו במאה השבע־עשרה.

לפי החומר שנתפרסם בידי מגר׳ אלעזר פלדמן ב„יונגר היסטוריקר" מס׳ 3, על סמך תעודות מארכיונים פולנים, ישבו יהודים במאות הי״ד, הט״ו והט״ז בעיירות אלו בחבל סאנדומירז׳: אופטוב, אופוטשנה, פילזנו, פינטשוב, פולאנייץ, ראדום, ראדזיווילוב, ראקוב, סאנדומירז (צוזמיר)׳ נמטשין, חמלניק, גלובאטשוב, גרז׳ימאלוב, איוואניסקה, יאנוביץ, קורטשין, נובה־מיאסטו, אופאטובייץ, שיינה, סטאשוב, סטנז׳יצה, טארלוב, טארנוב, ווישליצה, זוולין.

כידוע נשתייכה זיליחוב אף היא לחבל סאנדומירז׳ ובעיירה זו לא מצא החוקר אליעזר פלדמאן יהודים בכל אותה תקופה למן המאה הי״ד ועד הט״ז. אף מהתעודה משנת 1569 שנזכרה למעלה ברור, כי באותה שעה לא היו יהודים בזיליחוב. שם צויין מספר התושבים בזיליחוב ב־643 גולגלות, מבלי להזכיר יהודים כלל.

הראשון שבישר לעולם על קיומם של יהודים בזיליחוב היה ר׳ יהודה לייב זיליחובר, חזן שהופיע במחצית השנייה של המאה הי״ז בערים הגרמניות אלטונה והאמבורג. ר׳ יהודה לייב זיליחובר פרסם ספר שירים באידיש ובעברית בשם „שירי יהודה" — נדפס בזיליקייב ב־1697.

ד״ר שאצקי במחקרו „יהודה לייב זיליחובר ושירי יהודה שלו" (ייוא בלעטער", כרך ג׳ מס׳ 2, 1934) מעלה כמה פרטים ביוגרפיים על החזן יהודה לייב ומהם מתברר, כי מחבר „שירי יהודה" היה יליד זיליחוב. שאצקי כותב: „יהודה לייב בן משה זיליחובר נולד בזיליחוב, לא הרחק מלוקוב, בפולין". שנת לידתו חלה, לפי שאצקי, בשנות ה־40 של המאה הי״ז ומת ב־1711. אביו היה חזן (אם בזיליחוב — לא ברור)

והכשיר את בנו לחזנות.

כיצד הגיע יהודה לייב הז׳ליחובי למערב אירופה באותם הימים קשי התחבורה? שאצקי סובר, כי זרם ההגירה של היהודים אחרי שואת חמלניצקי הוא שנשא את יהודה לייב ז׳ליחוב למערב אירופה. הוכחות לכך אין. ז׳ליחוב לא נפגעה בגזירות ת״ח ות״ט. בזכרון העם של יהודי ז׳ליחוב לא נשמר כל פרט על מאורעות טראגיים ליהודים בימי חמלניצקי. לפי רשומותיו של שלום אושלאק (ראה להלן) אף מצאו יהודים מהעיירות החרבות בגזירות ת״ח ות״ט מקלט ומפלט בז׳ליחוב והוא שהביא לידי גידולה של הקהילה הז׳ליחובית. הנה כי כן עומד הדבר בסימן השאלה כיצד נתגלגל יהודה לייב הז׳ליחובי לערים הגרמניות האמבורג, אלטונה ועוד.

מכל מקום עובדה אחת מצוייה בידנו, כי במחצית השניה של המאה הי״ז נודד היה על פני מערב אירופה יהודי שהתיימר במוצאו הז׳ליחובי ובכך הכריז על קיומם של היהודים באותה עיירה פולנית.

יהודה לייב ז׳ליחובר היה יודע ספר ומקובל. היה „ממחשבי קציץ״ והעלה בחשבונו, כי הגאולה קרובה לבוא וכל תלאותיהם של היהודים באותה שעה „אינן אלא חבלי לידה של משיח״. אנו למדים כל זה מהקדמתו ל„שירי יהודה״. בהקדמה זו מופיע בן עירנו על הבמה בתורת מוכיח, מטיף למוסר היהדות ולוחם לצדק סוציאלי. הוא „מבקר קשה את החזנים שאינם מקפידים בשמירת דיני התפילה ובפירוש המלות״, משובשים בקריאה ושרים מנגינות שלמדו מפי קבצנים על פתחי הכנסייה. „בבתי כנסיות אין מתפללים אלא מדברים דברים בטלים... בישובים הכפריים שוררת הפקרות. הקצב, למשל, לבו לפרותיו יותר מלתפילה. הכפריים שיכורים הם וביחוד הקצבים מרבים בשתייה. מנצלים הם את משרתיהם ללא ריתוי ואינם מניחים להם אפילו שהות להתפלל״... „העשירים מחללים שבת, פותחים מכתבים בשבת. הנוער מטיב לבו ומתהולל והוא פרוץ במוסר. נערות משרתות מתעלסות עם בחורים. יש להציל מזימה״. (שאצקי)

החרוזים ב„שירי יהודה״ אף הם כתובים בנוסח מטיף מוסר כזה.

י. שיפר בספרו „טעאטער געשיכטע״, כרך ג׳ עמ׳ 252־253, מביא שיר מאת יהודה לייב ז׳ליחובר, כתוב באי־דיש־בראשית (אידיש אשכנזית) בשם: „וואס אויף סעודות און חתונות טוט געשען״ (אשר יתרחש בבריתות בחתונות), רצוף כולו דברי מוסר כפי המשתתפים בשמחות, העוסקים בדברים בטלים בשעת סעודה:

„וועו זיי זאַט האָבען געגעסען,
אוּנ זיך וואויל אָנגעמעסען,
דאָ ווערן געערעדט פון דברים בטלים אונטערדעסען
- -
און וואָו זיי האָלטען אין טרינקען,
דאָ זינגען זיי לידער, די מען ניט זאָל געדענקען,
- -
אוּנ׳ לעגען דאָס בעגטשען נאָך אויף איין זייט.
זיי זאָגען: דאָס בענטשען האָט נאָך גענוג צייט,
מיר ווילען פאָר (פריער) גיין טאַנצען און שפרינגען,
לוסטיק מאַכען מיט זינגען
און דערנאָך בענטשען נאָך אַלעס זינגען״.

ביקורת חריפה זו על חיי היהודים בימים ההם אינה מכוונת, כמובן, ליהודי ז׳ליחוב מהמאה הי״ז, שכן אותם יזכור יהודה מימי ילדותו אך בקושי. מחבר שירי יהודה מתאר כאן חיי היהודים בגרמניה באותה שנה.

„בשירי יהודה״, יצירתו של איש ז׳ליחוב, נפתחת שורת יצירות שהעמידה עיירה זו מקרבה בימי חייה.

***

על קיומה של קהילה יהודית בז׳ליחוב מצויות בידנו ידיעות מהמאה הי״ח. בתעודת „וועד ארבע ארצות״ מאותם הימים מופיעה רשמית „קהילה קדושה ז׳ליחוב בגליל לובלין״. תעודה זו שנתפרסמה ב„רשימות מפנקס וועד ארבע ארצות״ מאת ישראל האלפרן היא הצהרה על הריב שבין ר׳ יעקב עמדין לר׳ יונתן אייבשיץ, שנתקבלה בישיבת ד׳ ארצות.

אותה ישיבה נתקיימה ביארוסלאב, ביום ג׳ ב׳מרחשון תקי״ד (1754). על תעודה, שבאה להגן על ר׳ יונתן אייבשיץ מפני התנפלויותיו של ר׳ יעקב עמדין, תתמו רבנים ומנהיגי ארבע ארצות, במקור — „רוזני נגידי רבנים מפורסמים באים ב״י ומנהיגים ד״א״, ובין החתומים — השם: נפתלי הירץ „בהרב הגאון מוהר״ר אביגדור ז״ל״. ובשולי השם — הערה: „אב״ד דק״ק ז׳ליחוב, בגליל לובלין״.

מתעודה זו אנו למדים, כי ב־1754 כבר היתה ז׳ליחוב קהילה קדושה ולה רב בעל יד ושם אף בגליל ההוא. הוא השתתף בוועד ד׳ ארצות בישיבתו ביארוסלאב. כרגיל, קהילה מאורגנת ולה רב מנהיג בישראל, אינה נוצרת במשך עשור שנים אחד. יש להניח, איפוא, כי ב־1754 כבר היה לה לקהילה חשובה זו עבר מאחוריה. מכאן ראיה להשערתנו, כי יהודים התחילו מתיישבים בז׳ליחוב במאה הי״ז.

ב־1765 כבר מופיע מספר היהודים בז׳ליחוב והסביבה, במיפקד שביצעה הממשלה הפולנית אז לשם גביית מס גולגולת מיהודים. לא נמנו אלא נפשות בגיל שנתיים. תינוקות בני שנה לא נמנו. והואיל והמיפקד היה לו ענין עם תשלומי מסים, מסתבר שהיהודים לא מסרו את המספר הנכון. לפי סטאטיסטיקה זו היו בז׳ליחוב וסביבתה 1664 יהודים.

מספר היהודים בעיירה נתרבה והלך, ובאחוזים עלה תמיד על מספר התושבים הפולנים.

— ו —

הישוב היהודי בז׳ליחוב, בהתפתחותו התרבותית הרוחנית עד השואה, עבר כל השלבים ההיסטוריים של החיים הציבוריים היהודים בפולין ובכל שלב ושלב השתתף במלחמת התרבות הרעיונית שבתקופה ההיסטורית הנדונה. בעריכת החומר בשביל ספר יזכור זה שמנו לב לשלבים השונים ולפיהם סידרנו את המדורים המיוחדים.

נפתח באורח החיים החרדי בז׳ליחוב. חומר חשוב מאד בתחום זה נתן לנו שלום אושלאק (ראה להלן). הוא כותב, שאינו לא סופר ולא היסטוריון, אבל זכרונותיו על תחילתו

של הישוב היהודי בז׳ליחוב יש בהם משום חשיבות היסטורית מרובה. אף מתאשרים הם על ידי מחקרים היסטוריים שונים, שנשתמש בהם כאן.

בז׳ליחוב, כבכל הישובים היהודיים בערים ועיירות, היתה ההשפעה הרוחנית כולה על החיים המקומיים בידי הרב בתקופת אורח החיים החרדי. התפתחותו הרוחנית של הישוב תלוייה היתה באישיותו. הישוב היהודי בז׳ליחוב הצליח ביותר ברבניו. קשה לקבוע מה היה כוח משיכתו של מקום קטן זה, שבאו אליו תמיד רבנים גדולים בישראל לשבת על כסא הרבנות בו.

אין בידנו ידיעות ביוגראפיות על הרב הראשון בז׳ליחוב ר׳ נפתלי הירץ, שהיה בחתומים על כתב המגן למען ר׳ יונתן אייבשיץ. אין אנו יודעים בכלל, אם הוא היה הרב הראשון בז׳ליחוב ואם היה במקום רב אחריו עד בוא ר׳ לוי יצחק (ר׳ לוי יצחק מברדיטשוב, ברבות הימים) לכהן שם ברבנות כעבור 18 שנים. לעומת זה, השפעתו של ר׳ לוי יצחק על התהוותו הרוחנית של הישוב היהודי בז׳ליחוב היא למעלה מכל ספק. הדבר מתברר מהזכרונות המובאים להלן ומתפקידו המיוחד של ר׳ לוי יצחק באותה שעה בתורת אחד הלוחמים הראשונים לחסידות.

ר׳ לוי יצחק, בדומה לבני עירנו י. מ. ווייסנברג ויחיאל לרר בימינו, הכניס את הישוב היהודי הז׳ליחובי הקטן לתוך מעגלה התרבותי של יהדות פולין. וכשם שהדביקו לי. מ. ווייסנברג את הכינוי „ז׳ליחובי", כך הדביקוהו לר׳ לוי יצחק, לגנאי, לציין פחיתות ערכו, „יצחק הז׳ליחובי" כינהו בלגלוג רבה הגדול של בריסק והמתנגד לחסידות ר׳ אברהם קצנלבויגן, בוויכוחו עם ר׳ לוי יצחק בעניני חסידות.

ר׳ לוי יצחק לא זלזל בקהילתו ז׳ליחוב, שבניה היו בעלי מלאכה ויגיעי כפיים.

יהודי גדול זה הקדיש 12 שנים מחיי שחרותו (1772–1784 בערך) לקהילת ז׳ליחוב והטביע חותמו הרוחני על התפתחותו של ישוב פעוט זה. שמו נשתלב באגדות מקומיות. אגודות ישנות בעלות צביון דתי, שכמותן היו מצויות גם בעיירות אחרות בפולין, כגון: „חברה חייטים", „חברה תהלים", „חברה קדישא" ועוד — מתייחסות אחרי ר׳ לוי יצחק בתורת מייסדן ומנהיגן. ולפי סיפורי שלום אושלאק בזכרונותיו, היה ר׳ לוי יצחק קורא עם קהל הפשוטים בעם „יום תהלים" בכל יום ב„חברה תהלים".

בידענו התנהגותו של ר׳ לוי יצחק ברבות הימים, עוצם אהבתו לכל אדם מישראל, לפשוטי „עמך" — הנקל לתאר לעצמנו התקשרותו ליהודי ז׳ליחוב והאיך היה מדבר אליהם בלשון פשוטה ביותר. הבנתו לפשוטי יהודים אף באה לידי ביטוי ב„גאט פון אברהם" שחיבר — תפילת הלב של כל יהודיה בז׳ליחוב שהיתה נוהגת לאומרה ברוב רגש עם יציאת השבת. והרי נוסח התפילה במקורה, באידיש:

„גאט פון אברהם פון יצחק און יעקב! באהיט דיין ליב פאלק ישראל פון אלעם בייזען אין דיינעם לויב, אז דער ליבער שבת קודש גייט אוועק, אז די וואך זאל אונדז קומען צו אמונה שלימה, צו אמונת חכמים, צו אהבת חברים, צו דביקות הבורא, ברוך הוא; מאמין צו זיין בשלוש עשרה עיקרים שלך ובגאולה קרובה במהרה בימינו, לתחית המתים ובנבואת משה רבינו עליו השלום. רבונו של עולם דו ביסט דאך הנותן ליעף כוח — גיב דיינע, ליבע יידישע קינדערלעך אויך כוח צו לויבן און נאר דיך צו דינען, אז די וואך זאל אונדז קומען צו גזונט און צו מזל און צו הצלחה און צו ברכה און צו חסד און צו בני חיי ומזוני, לנו ולכל ישראל ונאמר אמן".

ד״ר ש. הורודצקי המביא תפילת „גאט פון אברהם" זו בספרו „החסידות והחסידים", כותב, כי ר׳ לוי יצחק חיברה בישבו כבר בבארדיטשוב. אולם יהודי ז׳ליחוב זכורים יפה, כי תפילה זו היו אמותינו וסבותינו אומרות מאז ומעולם. יש להניח איפוא, כי תפילת „גאט פון אברהם" חיבר ר׳ לוי יצחק עוד בישבו בז׳ליחוב וברבות הימים העבירה לברדיטשוב ומשם נתפשטה על פני ישובי יהודים באוקראינה.

ר׳ לוי יצחק היה, כנראה לא בלבד מנהיג רוחני לקהילתו, אלא אף שתדלן שלהם אצל השלטונות הפולנים.

ז׳ליחוב ואחוזותיה, כאמור בפרק הקודם, עברו לעתים קרובות מידי פריץ אחד למשנהו. אותה שעה היתה ז׳ליחוב בידי משפחת לובומירסקי, והימים ימי מהומות. היה הדבר אחרי חלוקתה של פולין ונציגיהן של קהילות היו נוסעים תכופות לוורשה, להשתדל לטובת עניני הקהילה שלהם.

מקום תחנותם של רבנים ושל יהודים חרדים בכלל, שבאו לוורשה מערי השדה, היה בפראגה, פרבר העיר. בית הכנסת בפראגה שימש מפגש ליהודים ירא שמים ועסקנים וכאן נפגשו ר׳ לוי יצחק והרב מבריסק ר׳ אברהם קצנלבויגן — חסיד נלהב של שיטת הבעש״ט מזה ומתנגד חריף לחסידות עד לידי קנאות, מזה. ביניהם נתפתח וויכוח שלא היה מוכן מראש, כפי שמתברר מהחומר שבידנו — ושלא כדעת ד״ר שאצקי בספרו „תולדות היהודים בוורשה". בעיקר קשה לתאר לעצמנו את ר׳ לוי יצחק הרגשני כמתווכח. ראש המדברים כאן היה הרב מבריסק, שהתנפל על בעל דברו החסיד בחרפות וגידופים „ובדברים נעימים" כפי שהוא בעצמו מציין בכרוזו באלול תקמ״א (1781). ר׳ לוי יצחק ענהו לפי דרכו באמרות נאות ובפתגמי חכמה עממיים בבדיחות הדעת.

כעבור שלוש שנים נתכוון באמת הרב מבריסק לארגן בפראגה וויכוח פומבי עם הרב הז׳ליחובי ר׳ לוי יצחק, בהשתתפות נכבדים משני הצדדים. אולם הרב מז׳ליחוב משך ידו מלהשתתף בוויכוח כזה, אלא הסכים לענות בכתב על שאלות שיוגשו אליו בכתב.

בתמוז תקמ״ד (1784) הריץ הרב הבריסקאי מוורשה אגרת לר׳ לוי יצחק בז׳ליחוב. אגרת זו, שמלבד מליצותיה יש בה שבע שאלות על התנהגותם של חסידים, כתובה ברוח של דרך־ארץ מסויימת כלפי „ר׳ לוי יצחק הז׳ליחובי". הרב הבריסקאי כותב: ...„ואני מפיל תחינתי לפניו לעזוב אהבת הניצוח ולהודות על האמת שנעשתה בשגגה מאתו" (ש. דובנוב, תולדות החסידות). ואמנם אגרת זו „נמסרה להרב החסיד אב״ד דק״ק זעלחאב לידו ממש, ולא שם לבו לדברי הגאון הנ״ל" (ממקורות, שם).

— ז —

אימתי יצא ר׳ לוי יצחק מז׳ליחוב לא נתברר על בוריו. עלינו להכיר טובה לידידנו שלום אושלאק, שבמחקרו מסר כל אותן האגדות שעטרו יהודי ז׳ליחוב לראש רבניהם ומנהיגיהם. אגדות אלו מוכיחות כמה רבה היתה יראת הכבוד מצד יהודים עמלים אלו כלפי גדוליהם.

אגדה היא אף סיפורו של אושלאק. היאך מצא ר׳ לוי יצחק את ממלא מקומו בז׳ליחוב — את ה״דייטשל״ שהיה עומד ומתפלל אחורי האלמימר ואותו כיבד בעל ״קדושת לוי״ בליל כל נדרי באמירת שיר היחוד לפני העמוד. ״דייטשל״ זה, ר׳ שמעון דייטש, היה רב בז׳ליחוב, לפי אושלאק, אחרי ר׳ לוי יצחק הברדיטשובי.

לפי מה שצויין בספרי החסידים ״מערכת גדולים״ ו״שם הגדולים החדש״, יש להסיק מסקנה, כי אחרי ר׳ לוי יצחק בא לכהן ברבנות בעיירה הרב אהרן הכהן. בספרים הנ״ל נאמר עליו: הרב מ״ה אהרן, הרב הגדול, החסיד, המפורסם בדורו, צדיק יסוד עולם, אבד״ק זעלחאוו, תלמיד מובהק של הגאון ת״ק מ׳ עוזיאל מייזליש. מ״בית עקד ספרים״ של ה. ד. פרידברג, סימן א׳ אנו למדים, כי ״אהרן הכהן מזעליחוב״ היה מחבר הספר ״אור הגנוז״, שבו מדובר על מידות והנהגות בחסידות. ״אור הגנוז״ נדפס בז׳ולקייב בתק״ס (1800). עלינו להניח, איפוא, כי בימים ההם כיהן הרב אהרן הכהן ברבנות בז׳ליחוב.

אין בידנו פרטים מדוייקים על המחלוקת שבין חסידים למתנגדים שהיתה נטושה, כמשוער, בז׳ליחוב ובתוצאותיה נאלץ ר׳ לוי יצחק לעזוב את העיירה. אפילו היתה שם מחלוקת כזו, לא נסתיימה בנצחונם של המתנגדים, שכן כל הרבנים שלאחר כך עד הרב אליעזר ליב טרייסטמן, היו חסידים נלהבים. אין בידנו פרטים ביוגראפיים על הרב אהרן הכהן, אבל מספרו אנו למדים שהיה מסתופף בצלם של אדמו״רים. הרבנים אחריו, כאשר נראה להלן, היו מתלמידיו של החוזה מלובלין ומסתופפים בצילו, מסתבר, איפוא, כי לובלין הושיבה אותם על כסא הרבנות בז׳ליחוב וביצרה בכך את עמדת החסידים בעיירה.

בשעה שישב ר׳ לוי יצחק על כסא הרבנות בז׳ליחוב היתה עיירה פעוטה זו למשען עוז לחסידות. לפי דובנוב, היו לובלין וקוז׳ניץ, מבצרי עוז לחסידות לאת״כ, מתהוות והולכות בהשפעתו של ר׳ לוי יצחק.

ר׳ יעקב יצחק, החוזה מלובלין, ור׳ ישראל המגיד מקוז׳ניץ היו באים לז׳ליחוב אל ר׳ לוי יצחק לשמוע תורה מפיו, עד כדי כך רומם בעל ״קדושת לוי״ את עדתו הקטנה בז׳ליחוב.

כשנעשתה לובלין מרכז חסידי כבר היו באים משם רבנים לז׳ליחוב. אחרי ר׳ אהרן הכהן בא לשבת על כסא הרבנות בז׳ליחוב אחד מתלמידי לובלין ר׳ יעקב שמעון אשכנזי, המכונה בפי יהודי ז׳ליחוב ר׳ שמעון ״דייטש״ (תרגום מאשכנזי). ב״מערכת גדולים״ מוכתר הרב הזה כך: ״הרב מו״ה יעקב שמעון אשכנזי, גאון וחסיד וצדיק יסוד עולם, קדוש עליון, מפורסם מאד בישראל, תלמיד מובהק של הרב הקדוש והטהור מו״ה יעקב יצחק הלוי זצ״ל מלובלין והופיע בקדושתו בקהילת ווישניצה, ז׳ליחוב, ראדזין.״

ר׳ שמעון אשכנזי היה, איפוא, כאמור, רב ב־3 קהילות. אין בידנו תאריכים מדוייקים אימתי שימש ברבנות בז׳ליחוב. יש להניח, כי היה הדבר במחצית הראשונה של המאה הי״ט.

אחרי ר׳ שמעון אשכנזי שימש ברבנות בז׳ליחוב ר׳ יהושוע אשר, בנו של ״היהודי הקדוש״ מפרשיסחה ר׳ יעקב יצחק. שניהם, האב והבן, היו תלמידיו של החוזה מלובלין והסתופפו בצילו. ר׳ יהושע אשר, הרב בז׳ליחוב, היה חביב מאד על אביו האדמו״ר. על שני בניו, ר׳ נחמיה מביחוב ור׳ יהושע אשר מז׳ליחוב, היה ״היהודי הקדוש״ אומר שהם שני ספרי תורה.

אף על פעולותיהם של רבנים אלו אין בידנו פרטים מדוייקים, וכן אין אנו יודעים אימתי עזבו את ז׳ליחוב. הם שימשו ברבנות בז׳ליחוב במאה הי״ט והמשיכו בשלשלת המסורה מימי ר׳ לוי יצחק. ישיבות לא היו בז׳ליחוב. עדת יהודי ז׳ליחוב, שהיו ברובם אנשי עמל, לא היה בכוחם לכלכל בחורי ישיבה שתורתם אומנותם, אבל הרבנים הנ״ל הפיצו תורה ברבים. מסובים לשולחנות הארוכים בבית המדרש ישבו יהודים ולמדו יומם ולילה. כל יהודי ז׳ליחוב ראה חובתו לשלוח ילדיו ללמוד תורה בחדר ואלו שראו ברכה במשנתם הלכו ללמוד תורה בישיבות גדולות. כעבור זמן חזרו לז׳ליחוב, הסתדרו במקום ולימדו תורה לאחרים.

בקרב אנשי עמל פשוטים אלו נשתרשה חיבה לספר וצמאון ללמוד ולדעת, מורשה לדור הבא. בניהם אחריהם נצמדו באותו צמאון לספרים חילוניים ולדעת חילונית. ספרות אידיש החדשה והרעיונות הסוציאליסטיים והציוניים החדישים מצאו לפניהם קרקע רוחני שהוכשר. ההשכלה בתורת תנועה לא היה רישומה ניכר בז׳ליחוב. ההשכלה הגיעה לכאן בצוותא אחת עם הרעיונות הסוציאליסטיים והציוניים.

— ח —

על התפתחותו הכלכלית של הישוב היהודי בז׳ליחוב כמעט אין בידנו כל חומר סטאטיסטי, אות לעלייתו הכלכלית של הישוב בז׳ליחוב ישמש לנו גידולה של האוכלוסיה היהודית, העולה במספרה תמיד על האוכלוסיה הלא־יהודית, כפי נראה מהטבלה הבאה:

טבלה א.

ריבוי מספר היהודים והפולנים בז׳ליחוב

השנה	פולנים	יהודים	רבוי מספר הפולנים באחוזים	רבוי מספר היהודים באחוזים
1569	643	—	—	—
1765	?	1464	—	—
1856	1095	2317	70,29	58,26
1894	1995	4103	82,19	77,34
1897	2210	4930	10,79	20,15

כפי שאנו רואים מהטבלה למעלה היה מספר היהודים מתרבה והולך רצופות. אין בידנו מספרים על התיישבותם בראשונה בז׳ליחוב. אף מספר היהודים ב־1765 אינו מדוייק ביותר, שכן נכללו בו התושבים היהודים ב„גליל״ ההוא. אלא אנו למדים ממקור אחר, כי „גליל״ זה כלל בו את היהודים תושבי הכפרים מסביב לז׳ליחוב שנפקדו במנין. כנשווה את המספרים בטבלה שהבאנו, נראה, כי במשך 287 שנה גדל מספר הפולנים בז׳ליחוב בכדי 70.3% ובמשך 91 שנה, למן 1765, עת כבר היה להם ליהודים ישוב מאורגן בז׳ליחוב, ועד 1856, גדל מספר היהודים בכדי 58% והם היוו 67.91% מהמספר הכללי של תושבי העיירה. מכאן ראיה כי במאת השנים כמעט הלך וטוב מצבם של אוכלוסי היהודים וז׳ליחוב נעשתה נקודה מושכת ליהודים. השפיעה כאן לא במעט העובדה, שהיהודים כאן לא סבלו מכל אנטישמיות והם חיו בידידות עם אוכלוסי הכפרים השכנים ועם הפולנים העירוניים בז׳ליחוב.

מתוך „געשיכטלעכע נאָטיצן״ של שלום אושלאק נודע לנו על דליקה גדולה שנפלה בז׳ליחוב במאה התשע־עשרה ובה נשרף בית הכנסת, „שנבנה בעזרתו של ר׳ לוי יצחק ובעמלו״. על יסוד החומר שבידנו, נוכל לקבוע בדיוק את התאריך, אימתי נפלה הדליקה. היה הדבר ב־22 ביולי 1880. עלו באש 220 בתים. ב־1827 היו בעיירה 312 בתים, הרי שהדליקה החריבה מחצית העיירה, כדברי אושלאק. אולם ז׳ליחוב חזרה ונבנתה מהר, שכן כעבור 14 שנה, אחרי הדליקה ב־1894 היו בעיירה 400 בתים. אין בידנו סטאטסטיקה כמה בתים היו קנינם של יהודים, אבל מהזכרונות מהמובאים להלן אנו למדים לדעת, כי רוב הבתים המכריע שבעיירה היה של יהודים.

חרף הדליקה הגדולה ב־1880, שבה נידלדלו יהודי העיירה ביותר, לא נתמעט מספר התושבים היהודים בז׳ליחוב. כפי שרואים מהטבלה שהבאנו, היה מספרם של היהודים בז׳ליחוב במחצית השנייה של המאה הי״ט מוסיף והולך ומ־1856 עד 1897 נתרבה למעלה מכפליים (2317—4930).

אין בידנו כל חומר על חיי היהודים בז׳ליחוב בתקופת הסערות הפוליטיות השונות שעברו על פולין: חלוקת פולין, מרד קושטושקו, החלוקות הבאות, מסע נאפוליון, המרידות ב־1831 וב־1863. אנו נוטים להניח, כי עתות הסערה לא היה רישומן ניכר במיוחד בקרב ז׳ליחוב. בזכרון העם לא נשארו כל זכרונות מיוחדים מהשלבים ההיסטוריים האמורים.

בימי הכיבוש הרוסי סופחה ז׳ליחוב לפלך שדליץ, מחוז גארוולין. כשנפתח השוק הרוסי בשביל פולין בשנות ה־60 וה־70 וסוחרים יהודים מרוסיה באו לקנות סחורות בזול, הגיעו אף אל הסנדלרים היהודים בז׳ליחוב. סוחרים יהודים־רוסים אלו נתכנו בשם „אגולניקעס״, כלומר סוחר בכמויות גדולות, לפי הרוסית. בשנות ה־90 ומכאן ואילך היה ייצור המגפיים של יהודי ז׳ליחוב בשביל השוק הרוסי ממש מה שהיתה החייטות של יהודי בז׳ז׳ין. על המצב הכלכלי של ז׳ליחוב היהודית כותב שלום אושלאק בפרטות יתירה. הודות להתפתחותה הכלכלית נעשתה ז׳ליחוב נקודה מהפכנית יהודית בימי המהפכה של 1905. אותה תקופה זכתה להשהקפותה בספרות אידיש ב„אַ שטעטל״ מאת י. מ. ווייסנברג.

הזכרונות המובאים להלן מגלים לנו, כי אפילו בתקופת המהפכה לא הגיעה לז׳ליחוב התפרצות האנטישמיות והפרעות. פולנים בעלי בתי־מלאכה לסנדלרות פתחו בהסתה נגד פועלים יהודים המעוררים שביתות אצלם, אבל כנגד המסיתים יצאו פועלים פולנים בעלי הכרה. במרחק שש פרסאות רוסיות משם, בעיר הפלך שדליץ, ארגנו חיילי הצאר פרעות ביהודים, אבל לכאן, לז׳ליחוב אין ידם של אלו מגיעה. לא היו כאן פקידי ממשלת הצאר במידה מספיקה כדי עריכת פרעות ביהודים. יהודי שדליץ נגועי הפרעות מצאו להם, איפוא, מקלט ומפלט בז׳ליחוב.

שינוי היחס ליהודים חל, כפי שהזכרנו כבר, אחרי המהפכה שנכשלה. האנדקים (נ.ד. — „נארודובה דימוקראציה״, מפלגה פולנית, ריאקציונית־אנטישמית) הסיתו את האכרים הפולנים ביהודים. בשוקה של ז׳ליחוב מופיע התגרן הפולני לקניית תוצרת חקלאית. באיומים הוא בא ומתנפל באגרופיו על התגרן היהודי. נפתחות בז׳ליחוב חנויות פולניות (אדאמטשבסקי) וחייהם של יהודים נעשים קשים יותר ויותר.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ז׳ליחוב היהודית מידלדלת והולכת. ה„אוגולניקים״ מרוסיה אינם באים עוד. הסנדלרים, הבורסקאים והעוגלנים נתונים לחסדם של השוקים בעיירות הסמוכות, ואלו, מזמן לזמן, מידת הפרנסה שהם

מספקים פוחתת והולכת. מספר היהודים בז׳ליחוב אינו מתמעט, אבל אף אינו מתרבה. הנוער עוזב את העיירה. אלו נוסעים לערים הגדולות ואלו לפאריס, לאמריקה, והנוער הדוגל בציון — לארץ ישראל.

למרות המצב הכלכלי הקשה מתפתחים ועולים החיים היהודיים הציבוריים והתרבותיים. כל המפלגות היהודיות פעילות אותה שעה: ה״בונד״, הציונים, ״האגודה״; והקומוניסטים — באופן בלתי חוקי. המפלגות הפרוליטאריות מפתחות פעולה מדינית ותרבותית רחבה, מנהלים תעמולה למען הרעיונות הסוציאליסטיים. הציונים עובדים למען בנין הארץ, מקימים אירגונים חלוציים השולחים צעירים להכשרה, להכינם לתנאי העבודה הקשים בארץ ישראל. רבים מצעירים אלו, אמנם, עלו אחר כך לארץ והם תופסים כיום עמדות חשובות במדינת ישראל. יש מהם אפילו חבר כנסת, שלום זיסמאן, שנתגדל בז׳ליחוב, ואלוף בצה״ל משה לרר, אחיו של הסופר הידוע יחיאל לרר.

מאותה תקופה אין בידנו סטאטיסטיקה מיוחדת על מספר היהודים בז׳ליחוב, אלא על מחוז גארווּלין כולו. לפי מספרים אלו היו במחוז גארווּלין ב־1921 — 17.772 תושבים יהודים וערב פרוץ המלחמה (עד ה־1 בספטמבר, 1939) 17.825 תושבים יהודים, היינו: בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, עמד מספר היהודים במחוז גארווּלין בעינו. יש להניח, כי ז׳ליחוב לא היתה יוצאת מכלל כל העיירות במחוז זה, שבהם לא גדל מספר היהודים. באותה תקופה לא נתרבו, איפוא, התושבים היהודים בז׳ליחוב.

סמוכים להשערתנו שנכונה היא אנו מוצאים בהשוואת מספרים אלו: ב־1897 היו בז׳ליחוב, כידוע לנו, 4930 תושבים יהודים וערב פרוץ המלחמה — 5500 יהודים. הרי לנו במשך 42 שנה עליית האוכלוסיה היהודית 11,36%. כידוע, לא רע היה מצבם הכלכלי של יהודי ז׳ליחוב בשנות ה־90 ואף מאותה שעה ואילך. ואם בארבע עשרות השנים כה מעט היה גידול מספרם של היהודים, יש לייחס את הדבר לעובדה שבתקופה שבין שתי מלחמות העולם היו יהודים שעזבו את עיירת מולדתם והלכו למקומות טובים יותר להתאחזות הנוער הדוגל בציון — לארץ ישראל.

— ט —

כפייה זו שגזר היטלר על היהודים באה ליהודי ז׳ליחוב, כלכל יהודי פולין, בהפתעה. לא פילל אדם, כי שלטונות הכיבוש הגרמנים נושאים בתוכם השמדת יהודים מוחלטת. ז׳ליחוב לא שכנה ליד תחנת רכבת ולא שימשה נקודה אסטרטגית חשובה כל שהיא, ולפיכך לא סבלה מהפצצות האויר הגרמניות. נשארו, איפוא, היהודים ברובם בעיירה והיא שימשה מקלט ומפלט לפליטים יהודים ממקומות מופצצים.

לכאן נהרו ובאו מריקי ומדמבלין המופצצות ומגארווּלין השרופה ומנקודות אחרות שאליהן הגיעה יד הכורת הגרמני. ז׳ליחוב נעשית שוב מרכזי יהודי ״חשוב״ הקולט יהודים ממקומות שונים. במשך שלוש שנות הכיבוש, עד השמדת קהילת ז׳ליחוב, נתרבו אוכלוסי היהודים בעיירה זו פי שניים כמעט — מ־5500 ל־10,000 נפש. לפי סטאטיסטיקה בלתי רשמית עלה מספר היהודים לכדי פי שלושה — 15,000 בימי התיסוד. עלייה מהירה זו במספר אוכלוסי היהודים בעיירה באה, כמובן, לא מרוב טובה, אלא כתוצאה ממדיניות ההשמדה הגרמנית. לפי תכנית ההשמדה צריך היה להקים בכל איזור גדול ״מרכזי־יהודים״ להריגת המונית, שילקטו לתוכם את יהודי העיירות המחוסלות הקטנות.

מרכז־יהודים כזה היתה ז׳ליחוב זמן מסויים. לאחר שכבר כילו הגרמנים בז׳ליחוב את מעשי הפראות שלהם — שרפו את בית־הכנסת, שדדו חנויותיהם של יהודים ושיקעו את היהודים בתוך צרה וצוקה — אחרי ה״הקדמה״ הזאת הפיצו הגרמנים באמצעות סוכניהם שמועה, כי ז׳ליחוב תהא לעיר יהודים וליהודי העיירה לא יקרה דבר. על כן היו יהודי העיירות הסמוכות באים לכאן, כדי להימלט מידי הגרמנים הרוצחנים. אמנם, כפי שנראה בזכרונות המובאים להלן, היה המשטר בז׳ליחוב קל יותר. הגרמנים השיגו מטרתם: ז׳ליחוב נעשתה תחנת ריכוז לפליטי העיירות הסמוכות. מתשע העיירות במחוז גארווּלין — גארווּלין, לאסקארז׳יב, מאטשייוביצי, פוריסוב, פולאבי, סאבייניה ייז׳ורי סובוליב (כפר ותחנת רכבת) ז׳ליחוב וסטוצ׳ק לוקובסקי, — היה לה לז׳ליחוב מתחילת הכיבוש הגרמני ועד ההשמדה הגמורה מספר התושבים היהודים הגדול ביותר, היינו: מספר הפליטים הגדול ביותר.

במחוז גארווּלין הקימו הגרמנים כמה תחנות ריכוז ליהודים בהתאם לתכנית ההשמדה שלהם. אפילו ישוב יהודי קטן זה סאבייניה־ייז׳ורי, שהיו לו עד פרוץ המלחמה 1350 תושבים יהודים, היו לו, ב־1942, ערב החיסול, 3.675 יהודים. ״ככר העברה״ למחוז גארווּלין כולו, שממנה שולחו היהודים לטרבלינקה, היתה בסובוליב, הכפר ותחנת הרכבת. לכאן הלכו אף יהודי ז׳ליחוב בשעת החיסול הסופי. אחרי חיסולם של כל ישובי היהודים במחוז גארווּלין הכריזו הרוצחים הגרמנים הערומים על סובוליב כ״איזור מגורים יהודי״ ובאמצעות סוכניהם הודיעו ברבים, כי היהודים שיתיישבו בסובוליב לא יקרה להם דבר. חיסולו הסופי של ״איזור המגורים היהודי״ בסובוליב נתקיים ב־10 ביאנואר 1943.

כל עוד נתקיים הישוב בז׳ליחוב תחת הכיבוש הגרמני עמד במגע עם אירגוני העזרה היהודיים בפולין הכבושה, כגון: ״גו׳ינט״ ״יס״א״ (עזרה עצמית סוציאלית יהודית) ״יאו׳ס״ ׳תחנת סעד יהודית). עוד מתחילה התנהל חילוף־מכתבים ער בין יהודי ז׳ליחוב ובין ה״גו׳ינט״ בווארשה. הנידון היה, מי ייכנס לוועדה שמתפקידה לעסוק בחלוקת סכומי הסיוע הבאים מידי ה״גו׳ינט״. ראשי המדברים של הפליטים מעיירות אחרות דרשו נציגות מתאימה בוועדה. וכן שנוי היה במחלוקת, היכן יהא מקום מושבה של הוועדה, בז׳ליחוב או בעיירה אחרת במחוז גארווּלין, שכן עבודתה של וועדה זו נועדה למחוז כולו. מתוך חילופי מכתבים אלו עם

טבלה ב.

תנועת אוכלוסי היהודים בז׳ליחוב מתחילת הכיבוש הגרמני ועד החיסול הסופי.

השנה, התאריך	מספר היהודים בז׳ליחוב	פליטים	מהערים	שילוח וחיסול
1. סעפט. 1939	5500	—	—	—
יולי, אויגוסט, 1940	6750	1250	סטוציק־לוקוב, לאסקוז׳ב, גרבולין, לודז׳, ורשה, מאטשיוביצה, גוז׳נה, הוטה.	—
אוקטובר 1941	10,000	?	גרבולין, הוטה, דומב־רובה, גוז׳נה.	—
יוני 1942	10,000	—	—	יולי — שילוח לעבודה 30. סעפט. — שילוח לטרבלינקה ז. א. חיסול.

ה„גו׳ינט", האצורים בארכיון של המכון ההיסטורי היהודי בוארשה, נודף ריח של גבאות, שלא השתחררו ממנה היהודים אפילו בצוק השעה הטראגית ההיא.

וועדה זו, או „נציגות העזרה העצמית הסוציאלית היהודית", בכינוייה הרשמי שבפיה, היתה עומדת ותובעת מהמרכז סיוע בלי הרף. ב־14 במאי 1941 כותבת „הנציגות" הז׳ליחובית, כי „היא זקוקה להוצאות בשביל המוני הנודדים ועוברים מווארשה, שבשבילם משמשת ז׳ליחוב תחנה בדרכם הלאה". לצערנו, לא נשתמרו הדו"חות המספריים על הסכומים שקיבלה הנציגות הז׳ליחובית למטרות סיוע. אף אין אנו יודעים, כמה בני אדם נהנו מסיוע זה. מאת מוסדות הסיוע הגיע לידנו החומר המספרי על מספר היהודים בז׳ליחוב בימי הכיבוש.

מהטבלה שלמעלה אנו רואים, כי מספר אוכלוסי היהודים בז׳ליחוב עלה, מתחילת הכיבוש ועד החיסול, כמעט פי שנים — מ־5,500 ל־10,000. אין בידנו מספרים על הירידה ועל התמותה. מתוך הזכרונות על תקופת הכיבוש, המובאים להלן מתברר, כי התמותה עלתה בהרבה על מספר הלידות בכל הגיטאות, במידה כזו, שמספר הפליטים שנמצאו בגיטו ז׳ליחוב היה גדול בהרבה ממספרים של אלו שברשימות מוסדות הסיוע.

ויש עוד נקודה מעניינת בסטאטיסטיקה זו של יהודי ז׳ליחוב בימי הכיבוש, היינו: בטבלות על תנועות אוכלוסי היהודים בערים ובעיירות בגליל וואַרשה כולו אין מוצאים כל זכר לפליטים מז׳ליחוב. משמעו של דבר, כי יהודי ז׳ליחוב רבה היתה אמונתם בהבטחתם הערמומית, המוליכה שולל, של הגרמנים, שיהודי ז׳ליחוב לא יקרה להם דבר, מכיוון שעיירה זו תהא „לעיר יהודים" ואין צורך לברוח משם. ז׳ליחוב, כאמור, לא היתה יוצאת מן הכלל מבתינה זו. „יודנ־שטעדטע" (ערי יהודים) כאלו הקימו הגרמנים על פני פולין כולה. באמצעים כאלו הוליכו שולל את היהודים והובילום כצאן לטבח.

משחק שטני זה של הגרמנים עלה בידם. למעלה מ־600 קהילות בפולין הולכו שולל בדרך זו, עונו והושמדו. מקום טראגי מיוחד בקרב הקהילות תופסת ק״ק ז׳ליחוב זו, שבמשך 300 שנה בקירוב גדלה והתפתחה על אדמת פולין, יצרה ערכי תרבות, העמידה מקרבה אישים גדולים והוצאה למות־קדושים — ב־30 בספטמבר, 1942.

יהודי ז׳ליחוב, בכל תקופת ההשמדה, נשארו נאמנים למסורת המלחמה ברשע וברשעים. יהודי ז׳ליחוב השתתפו במחנות הפארטיזאנים ולחמו עם האויב הגרמני. לצערנו, אין ביכולתנו לקבוע מספר הפרטיזאנים היהודים מז׳ליחוב, אבל מעשי גבורה שלהם, כרשום בזכרונות, הם למעלה מכל ספק.

בזכרונותיהם של פארטיזאנים ז׳ליחוביים לשעבר, המובאים להלן, תושביהן של כמו מדינות כיום — מוזכרים אותם המקומות שבהם התנהלו הקרבות עם הגרמנים ואותם האנשים שהשתתפו בקרבות הללו. אף שמותיהם של מפקדי קבוצות הפארטיזאנים — סיראפים ואיבאן — חוזרים ונשנים כמה וכמה פעמים בזכרונות הללו. כשמעמידים זה לעומת זה זכרונות הפארטיזאנים השונים, רואים בעליל את האמת שבעובדות הרשומות. אמנם, יש גם סתירות מסויימות, בלתי נמנעות בסיפורי זכרונות, אבל הסתירות אינן מעמידות בספק את עצם העובדה — קיומם של פארטיזאנים יהודים מז׳ליחוב, שלחמו בנשק ביד עם הגרמנים.

אנו, שארית הפליטה, וכן הדורות הבאים, נשמור זכרם לעד. בדחילו ורחימו נעלה זכרונם, הן של הפארטיזאנים־

הלוחמים הגיבורים והן של קדושים שעונו למוות כיהודים כשרים. שכן כל יהודי מעונה, שלא הכתים שמו בשיתוף־פעולה עם הגרמנים, נכתב בספרם של קדושים בכל ימי גלותנו הארוכה, שמסרו נפשם על קידוש השם.

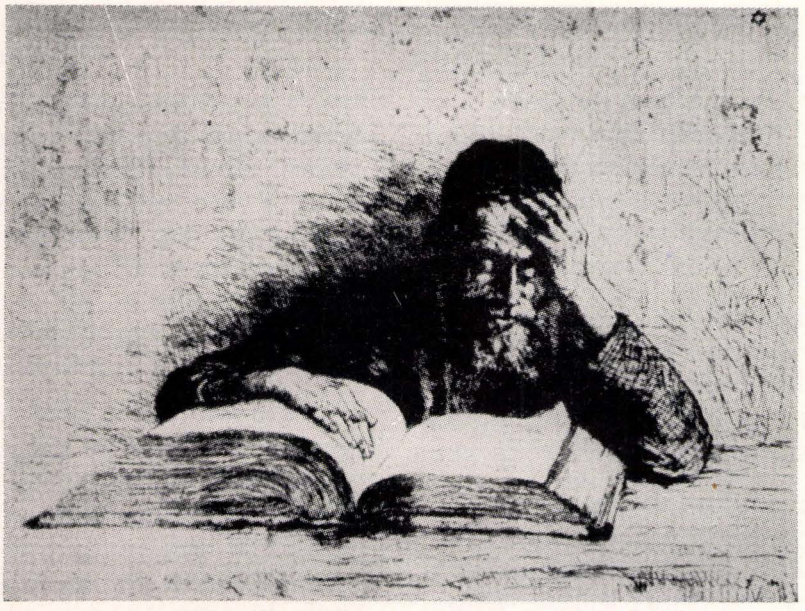
א. וולף יאסני

באמערקונג פון רעדאקציע:

דער אריינפיר אין העברעיש איז, אנהייבנדיק פון קאפיטל ב', א ענדערונג איבערזעצונג פון אריינפיר אין יידיש. דער העברעאישער טעקסט ווערט געגעבן צוליב צווי סיבות:

די רעדאקציע וויל דערמיט ברענגען צום אויסדרוק איר טיפע אכטונג צו דער תנ"ך־שפראך, וואס איז היינט די אפיציעלע שפראך פון מדינת ישראל און אויך כדי צו געבן די מעגלעכקייט די קינדער פון זשעלעכאווער, געבוירענע אין ישראל (סאברעס), וועלכע ליינענען שוין ליידער נישט קיין יידיש, צו באקענען זיך מיט דעם לעבן און אומקום פון דער קהילת זשעלעכאוו פון וואנען עס זיינען ארויסגעקומען זייערע עלטערן.

די מקורים פאר דער דאזיקער ארבעט זיינען אנגענומען ביים יידישן טעקסט.

זשעלעזאָוו-
די פאַרפיניקטע יידישע קהילה

אַרײַנפֿיר

א -

דער יידישער היסטאָריקער פון אונדזער טראַגישער תקופה שטייט פאַר שווערע און ערנסטע פֿראַבלעמען, וועלכע עס האָבן נישט געקאָנט קיין געשיכטע־שרייבער פון קיין שום אַנדערן דור — ער דאַרף שרייבן געשיכטע, וואָס איז נאָך נישט געווארן היסטאָריע, ער דאַרף קאָנפראָנטירן דאָ־קומענטן מיט לעבנגעבליבענע עדות פון דער בלוטיקסטער תקופה, וואָס עס קאָן נאָר די מענטשהייט, ער דאַרף זיך פאַר־נעמען מיט אַ תקופה, וואָס איז נאָך אין מצב פון יערן; עס איז אים, דעם היסטאָריקער, שווער אויפצוהאַלטן, אין דער געהעריקער מאָס, געשיכטע־שרייבערישע אָביעקטיוויטעט, ווייל זיינע נאָענטסטע זיינען געווען צווישן די קדושים, פאַר־פיניקטע פון היטלערizם, וועלכע ער דאַרף באַשרייבן און לסוף — ער, דער היסטאָריקער, אַליין אַ צופעליק געראַטע־וועטער, דאַרף קאָנען זען די שייד־ליניע צווישן גוטס און שלעכטס, רשעות און צדקות, העלדישקייט און פחדנות, וואָס האָט געטייל 6 מיליאָן מענטשן־יידן, בעת זייערע שרעק־לעכסטע גיהנום־פיין, אין גרויליקסטן עמק־הבכא.

אַ פּוילישער וויסנשאָפטלער, צו וועמען מ׳האָט זיך געוואַנדן נאָך סטאַטיסטיש מאַטעריאַל וועגן יידן אין דער היטלער־צייט, האָט מיט אויפריכטיקן צער געזאָגט: „ווי קאָנט איר מיינע הערן, זיך פאַרנעמען מיט אזעלכע מאַט־ריאַלן און דאָקומענטן? בלוט טריפט דאָך פון יעדער שורה". דער פּוילישער וויסנשאָפטלער איז געווען בלוט טריפט פון יעדער שורה פון די דאָקומענטן פון דער היטלער־צייט און ווי קאָן מען שרייבן געשיכטע פון אזעלכע פאַר־בלוטיקטע דאָקומענטן, וועלכע די צייט האָט נאָך נישט פאַר־שטויבט אויף זיי די בלוט־פלעקן? היסטאָריקער פון אַנדערע פעלקער וואָלט טאָקע ביז די דאָקומענטן וועלן זיך אָפּ־לייגן אין געהעריקן אַרכיוואַלן סדר, ביז דער בלוט־שטראָם וועט אָפּשטיין און די אכזריותדיקע היטלעריש אויסראָטונג וועט ווערן געשיכטע, פאַרגאַנגנהייט.

דער יידישער היסטאָריקער פון אונדזער צייט קאָן אָבער אַזוי לאַנג ניט וואַרטן—„קול דמי אחיך צועקים אליך". דאָס פאַרגאָסענע בלוט פון מיליאָנען יידן־ברידער שרייט צו אונדז און דערמאָנט אונדז, אַז די בלוטיקע עפּאָכע האָט זיך נאָך נישט געענדיקט, דער גרויזאָמער שונא פון יידן און פון דער מענטשהייט איז נישט דערשלאָגן און הייבט ווייטער אויף דעם קאָפּ. דער שונא וויל באַרעכטיקן זיינע אָפּגעטאָענע בלוטיקע און בעסטיאַלישע מעשים און באַשמוצן די קדושים, וועלכע זיינען דורך אים פאַרפיניקט געוואָרן. עס איז, דע־ריבער, דער חוב פון יידישן היסטאָריקער נישט צו וואַרטן ביז די דאָקומענטן וועלן באַקומען זייער היסטאָרישן עלטער, נאָר שוין איצט זיי אַרויסברינגען פון די אַרכיוון, באַלייכטן מיט געשיכטלעכן שיין און אויף זייער סמך אויפשטעלן דאָס לעבן פון אַ קולטור־פאָלק, וואָס איז ברוטאַל פארפיניקט געוואָרן דורכן דייטשן פאָלק, וועלכעס איז געוואָרן דער הי־סטאָרישער פאַרווירקלעכער פון די בלוטיקע אידייען פון אַן אונטערגייענדיקן, דעגענערירטן קלאַס.

מיר קאָנען נישט און טאָרן נישט וואַרטן אויף דעם קומענדיקן היסטאָריקער, וועלכער וועט מיט מער אביעקטי־ויטעט און רואיקייט זיך קאָנען פאַרנעמען מיט אונדזערע שווערע פראָבלעמען פון דער היטלער־צייט. טאָקע דערפאַר, וויל מיר לעבן נאָך אין הייסן אָטעם פון דער דאָזיקער צייט, איז אונדזער חוב אַרויסצובערענגען און צו באַלייכטן די אַלע דערמאָנטע געשיכטלעכע פראָבלעמען. זאָל דער קומענדיקער היסטאָריקער, דורך אונדזער געשיכטלעכער אויפשטעלונג,

ווערן דורכגענומען מיט דער לעבעדיקער פיינלעכקייט, וואס מיר טראָגן דורך בייַם זוכן אַ באַשייד אויף די פּראָבלעמען פון דער היטלער־צייט.

אַ באַזונדערן חוב האָט דער היינטצייטיקער יידישער היסטאָריקער לגבי די פאַרטילקטע קלענערע יידישע קהילות פון פוילן. אויב מיר וועלן איצט נישט אויפזאַמלען די מאַטעריאַלן און אויפשטעלן די מאַנאָגראַפיעס פון אָט די דאָזיקע קהילות — וועלן מיר נישט האָבן צוגעגרייט דעם מאַטעריאַל פאַר דעם קומענדיקן גרויסן יידישן היסטאָריקער, וואס וועט זיך פאַרמעסטן צו געבן דאָס אַלגעמיינע בילד פון דעם רייכן, גייסטיק־און ווירטשאַפטלעך־אימפּוסיוון לעבן פון טראָגישן געראָנגל מיטן שונא אין די יאָרן פון פיינלעכן אומקום.

דרך אגב, ווילן מיר דערמאָנען, אז יידישע היסטאָריקער האָבן געזינדיקט לגבי די קלענערע יידישע קהילות פון מדינת פוילן — די קליינע שטעטלעך, וואס האָבן נישט קיין קליינע ראָל געשפילט אין אונדזער קולטור־לעבן. מיר האָבן געציילטע וויסנשאַפטלעכע מאָנאָגראַפיעס פון די יידישע קיבוצים אין די פוילישע שטעטלעך. געווען אַ צייט, ווען יידישע היסטאָריקער האָבן זיך שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט דער געשיכטע און לעבנסשטייגער פון יידישע קהילות אין די קליינע שטעטלעך. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די „יידישע עטנאָגראַפישע געזעלשאַפט", בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען דער קדוש ש. דובנאָוו, ארגאַניזירט אַ פאַרש־עקספּעדיציע איבער די יידישע שטעט און שטעטלעך פון דעמאָלטיקן רוסלאַנד, וואס האָט אין זיך אייניגעשלאָסן אויך קאָנגרעס־פוילן. אָנגעפירט מיט דער ארבעט האָט ש. אַנסקי. די אייַנציקע מאַטעריאַלן, וואס זיינען פאַרבליבן פון דער פאַרשונגס־אַרבעט, איז די בראָשירטע, געדרוקטע אָנקעטע, וואס עס האָט אָנגעשריבן ש. אַנסקי. מער ערנסטע אַרבעט אויף דעם געביט באַווייזט זיך מיטן אָנטשטיין פון „ייוואָ" אין ווילנע. די יונגע היסטאָריקער, וואס האָבן זיך גרופּירט אַרום „ייוואָ" — דר. י. שיפער, דר. עמנואל רינגעלבלום, אויך פראָפ. מאיר באַלאַבאַן און, זיי צו לאָנגע יאָר, דר. פיליפ פרידמאַן, דר. רפאל מאהלער, י. טרונק און אָנד. האָבן געפאָרשט די געשיכטלעכע פאַרגאַנגנהייט פון די יידן אין פוילן און פאַרעפנטלעכט אייניקע מאָנאָגראַפיעס, וואס זיינען בעיקר נוגע פאַרגאַנגענע יאָרהונדערטער, איינגעשלאָסן אויך דאָס 19טע יאָרהונדערט. דאָס פיל פאַרצווייגטע, פאַליטיש־געזעלשאַפטלעכע, ווירטשאַפטלעך־קולטורעל לעבן פון יידישע ישובים אין פוילן אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט ביז דער קאַטאַסטראָפע, האָט, אַ חוץ צעוואָרפענע אַרטיקלען אין פאַרשידענע צייטונגען און זשורנאַלן, אין ערגעץ נישט באַקומען קיין אָפּשפיגלונג. די פאַרש־אַרבעט איבער די יידישע ישובים אין פוילן ווערט נאָך מער פאַרשוווערט דערמיט, וואס דער היטלעריזם האָט אָפגעמעקט נישט נאָר די קהילות, נייערט אויך זייערע אַרכיוון, און אפילו אין אַ סך שטעט און שטעטלעך אין פוילן, די אַרטיקע, מלוכהשע און מוניציפּאַלע אַרכיוון.

אַ גרויסער דוחק איז אויך אין סטאַטיסטישע מאַטעריאַלן פון די דערמאָנטע קהילות. די יידישע סטאַטיסטיקער פון אונדזער צייט, ווי לעשטשינסקי און אַנדערע, האָבן געמאַכט סטאַטיסטישע אויפשטעלונגען פון גרעסערע קהילות (לעשטשינסקי ביז 10 טויזנט נפשות, אין זיין אַרבעט „די אַנטוויקלונג פון יידישן פאָלק פאַר די לעצטע 100 יאָר" — „שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק".) אויך י. קאראַניקס אַרבעט אין די דערמאָנטע „שריפטן" א. ג. „דאָס יידנטום אין פוילן און רוסלאַנד לויט די לעצטע פאָלקס־צייַלונגען", שעפט אויך נישט אויס דעם ציפער־מאַטעריאַל פון אַלע פוילישע שטעטלעך.

דער יידישער היסטאָריקער, וואס וויל אויפשטעלן די געשיכטע פון די אָפּגעמעקטע יידישע ישובים, מוז שוין היינט זיך באַנוצן מיט די אַרבעטן פון נישט יידישע פאָרשער, אויף וויפל אין זייערע וועלט שפּילט זיך אָפּ דאָס יידישע לעבן, און מיט גבית עדות פון שארית הפּליטה פון היטלער־חורבן, אויב מיר וועלן נאָך באַווייזן אין אונדזער צייט צוזאַמענצוקלייבן אַזאַ גבית עדות.

— ב —

זשעלעכאָוו איז געווען איינע פון די איבער 600 יידישע קהילות, וואס זיינען פאַרטילקט געוואָרן דורך די דייטשן. אין פלוג קאָן זיך אויסדאַכטן — מיט וואס טיילט זיך אויס דאָס שטעטל פון אַלע אַנדערע קהילות, כדי עס זאָל האָבן די זכיה צו פאַרנעמען אַ באַזונדער אָרט אין דער געשיכטע פון גרויסן פיינלעכן אומקום? צי איז נישט גענוג פאַר אַזאַ קיבוץ, יענער מעלאַנכאָלישער געשיכטלעכער קיצור: „זיי האָבן געלעבט, געליטן און געשטאָרבן?"

ניין! נישט אַזוי איז געווען די געשיכטע פון אונדזערע קדושים. כמעט יעדע פון די 600 פאַרפיניקטע קהילות אין מדינת פוילן, האָט זיך געהאַט איר אייגן היסטאָריש לעבן, האָט געביטלדעט אַ יידישן קולטור־פונקט, וואס איז געווואקסן פון מדרגה צו מדרגה צוזאַמען מיט דער היסטאָרישער אַנטוויקלונג פון גאַנצן פאָלק און אויפגעהאַלטן זיין קולטורפרצוף, דעם צלם אלהים, אפילו אונטער די ברוטאַלסטע קלעפּ פון די היטלעריש האָרדעס; יעדע פון די קהילות איז אויף אַ באַזונדערן אופן פאַרפיניקט. געוואָרן דורך ספּעציעל חיהש־כיטרע מעטאָדן, צוגעפאַסט צו די אַרטיקע באַדינגונגען, אין הסכם מיטן אַלגעמיינעם דייטש־היטלעריש אויסראָטונגס־פּלאַן. דעריבער פאַרדינט יעדע פון אָט די קהילות אַ באַזונדערע מצבה אין פאָרם פון אַ יזכור־בוך אַדער מאָנאָגראַפיע, וואס זאָל אָפּשפיגלען דאָס לעבן פון דער קהילה, זינט איר אָנטשטייַן ביז דעם טראָגישן סוף.

דאָס יזכור־בוך פון דער זשעלעכאָווער יידישער קהילה איז אַ באַשיידענע זאַמלונג פון פאָטאָגראַפיעס, זכרונות און גבית עדות, געשריבן פון פשוטע מענטשן, אנשי זשעלעכאָוו, נישט קיין שרייבער, וואס האָבן געהאַלטן פאַר זייער חוב צו דערציילן פאַר די קומענדיקע דורות, וואס עס איז געווען

זייער קהילה. דאָס יזכור־בוך וועט זיין די מצבה אויף די ניט זעבאַרע קברים פון די קרוב 15 טויזנט פאַרפֿיניקטע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דעם שטעטל ערב דער פאַר־טיליקונג. (אָפּיציעלע ציפֿערן 10 טויזנט).

די קהילה קדושה זשעלעכאָוו (ז׳ליחוב) האָט געהאַט איר אייגן היסטאָריש לעבן און האָט אין דער אלגעמיינער געשיכטע פון יידן אין פוילן אַרײַנגעטראָגן איר באַזונדערן פּרק, וואָס איז געשאַפן געוואָרן דורך אירע רבנים, שרײַ־בער און קינסטלער און דורך איר מאָסן־לעבן, וואָס האָט לעבעדיק רעאַגירט אויף אַלע דערשײַנונגען פון אונדזער קולטורלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן.

זשעלעכאָוו, לויט דער צאָל פון אירע יידישע אײַנוווי־נער, איז נישט געווען דאָס גרעסטע יידישע שטעטל אין פוילן, עס איז נישט געלעגן בײַ קיין באַן־סטאַנציע. די נאָ־ענטסטע באַן־סטאַנציע — סאבאלעווו, האָט זיך געפונען 21 קילאָמעטער ווײַט פון שטעטל. טראָצדעם איז דאָס שטעטל געווואָרן אַ שם דבר אין דער וועלט, מיט אירע לומדים און רבנים און מאָדערנע גרויסע קינסטלער ווי ווײַסנבערג און יחיאל לערער.

מיט וואָס האָט זיך זשעלעכאָוו אונטערשיידט פון אַלע אַנדערע שטעטלעך אין פוילן?

קודם כל, מיט דער סאָציאַלער סטרוקטור. פון דורות אַן האָט דאָ עקזיסטירט אַ פעסט־איינגעפונדעוועטער, יידי־שער, בעל־מלאכהשער עלעמענט פון דער לעדער־בראַנזשע. דער אַרבעטנדיקער שיכט, וואָס האָט זיך געווײַלעך געטיילט אין געזעלן און מייסטער, ד. ה. אַרבעטער און אונטערנע־מער, האָט געלייגט זיין תותם אויפן גאַנצן שטעטלשן לעבן. צוזאַמען מיט דעם סוחרישן און לומדישן שיכט, האָט דער דאָזיקער קיבוץ מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ פילפאַרביק יידיש לעבן און צוליב דעם טאָקע געגעבן דאָס שטאַרקסטע, דאָס דינאַמישסטע בילד פון רעוואָלוציע־פֿעריאָד אין צאַרישן רוסלאַנד — 1905, און אין פֿעריאָד צווישן ביידע וועלט־מלחמות אַנטוויקלט אַ ברייט געזעלשאַפטלעך לעבן מיט אַלע זיינע שאַטירונגען און ריכטונגען, אַ פאַרצווייגטע ציוני־סטישע טעטיקייט, וואָס האָט באַרייכערט ארץ־ישראל מיט חלוצים און בויער.

מיר וועלן פֿרוון, אויפן סמך פון פאַראַנענע דאָקומענטן און מאַטעריאַלן, צו פאַראייביקן לדורות דעם געשיכטלעכן וועג פון אָט דער קהילה.

— ג —

ווי אַלט איז דאָס שטעטל זשעלעכאָוו?

לויט אַרכיוו־דאָקומענטן האָט זשעלעכאָוו שוין אין אַלטע צייטן געביל־דעט אַ ישוב, די „נעסט פון שטאָם טשאלעק, אין אַמאָליקן סאנדאמירער (צויזמער) לאַנד, ראַדאָמער קרייז, שפּעטער סטעזשיצקער קרייז. דער שטאָם (Ród) האָט געביל־דעט דאָס עלטסטע אַרגאַניזאַציע־קעמערל פון די פוי־ליש־סלאַווישע גרופּן, פון וועלכע עס האָט זיך שפּעטער אויסגעביל־דעט דער נאַציאָנאַלער פוילישער אַרגאַניזם און זיין מלוכה. די צוגעהעריקייט פון זשעלעכאָוו צו אַ שטאַם, זאָגט עדות וועגן דער אַלטקייט פון זשעלעכאָווער ישוב.

פון וואַנען עס שטאַמט דער נאָמען זשעלעכאָוו איז ניט פעסטגעשטעלט. אָפּיציעל פיגורירט צום ערשטן מאָל דער דאָזיקער ישוב אונטערן נאָמען זשעלעכאָוו אין אַ דאָקומענט פון יאָר 1328. אין דעם יאָר האָט „אַנדרעסאַ טשאלעק דע זשעלעכאָוו (פון זשעלעכאָוו), דער פאַרטרעטער פון קאָמער־הער, אין פוילישן — (podkomorzy) (subcamerarius) און סטאַראָסטע פון סאנדאמיר זיך פאַרפליכטעט די הכנסות פון דער סטאַראָסטוו צו באַנוצן אויף צו בויען אַ שלאָס און סאנדאמירער פאַרטיידיקונג־מויערן״.

פון דעם דאָקומענט וועלן קלאָר, אַז דער באַלעבאָס פון זשעלעכאָוו אין דער ערשטער העלפט פון 14טן יאָרהונדערט, האָט פאַרנומען זייער אַ הויכן אָמט אין דער דעמלטיקער פוי־לישער מלוכה־הערארכיע, ווי עס באַצייכנט זיין טיטל „סטא־ראָסטע און „פּאדקאמארזשי״ פון סאַנדאָמיר, וואָס עס האָט באַדייטעט אין יענער צייט — דער דירעקטער פאַרטרעטער פון פירשט איבער סאַנדאָמירער לאַנד. אין דעם זכות איז אויך זשעלעכאָוו, דאָס אייגנטום פון טשאלעק פאַרעכנט גע־וואָרן צו סאַנדאָמירער לאַנד, הגם עס האָט זיך נישט גע־פונען אין דעם שטח. דאָס שטעטל האָט געהערט צו סאנדא־מירער לאַנד ביז נאָך דער לעצטער צוטיילונג פון פוילן, וועו עס איז בעת דער צאַרישער אָקופּאַציע אייגעשלאָסן געוואָרן אין שדלעצער גובערניע.

זשעלעכאָוו, ווי עס וווייזט אויס פון די דאָקומענטן, האָט פון די עלטסטע צייטן אָן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ גרויסן רייכן ערד־באַזיץ, וואָס איז אין פאַרשידענע פעריאָדן אי־בערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט צו כלערליי מאַגנאַטן און פון דעם ישוב האָט אויך געצויגן גרויסע נוצן די קירך.

לויט דער שילדערונג פון פוילישן היסטאריקער דלו־גאש, איז זשעלעכאָוו געווען אין מיטלאַלטער אַ שטאָט מיט אַ הויפּט־קירך פאַרן גאַנצן אומגעגנט (קאָשטשאָל פאראפ־יאלני). די פעלדער פון דער שטאָט האָבן געגעבן מעשר דעם קראַקאָווער ביסקופֿ. זשעלעכאָוו האָט אויך געהאַט אַ ריטער־פאלוואַרק, וואָס האָט געצאָלט שטייער דער אַרטיקער קירכ־לעכער אָפּטיילונג (פלעבאניע). די קירך האָט פאַרמאָגט אײ־גענע פעלדער און לאַנקעס.די שטאָט, ווי זשעלעכאָוו ווערט אין יענער צייט באַצייכנט אין די דאָקומענטן, האָט אויך געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דער גאַנצער אומגעגנט. אין 1447 האָט דער קעניג קאזשימיעזש יאגעלאנטשיק, אויף דער בקשה פון די טשאלעקס, די אייגנטימער פון זשעלעכאָוו — באַ־שטימט אין דער שטאָט אַ יארמארק, וואָס איז פאַרגעקומען אין טאָג פון הייליקן סטאַניסלאָוו און אַ מאַרק־טאָג אויף יעדן דינסטיק. שטאָטישע אייגווווינער, וועלכע זיינען געפאַרן מיט סחורות, זיינען, לויט דער קעניגלעכער באַשטימונג, באַ־פרייט געווען פון צאָל־אָפּצאָל אין דער גאַנצער מלוכה.

פאַר די צייטן פון זיגמונט דעם ערשטן, געהערט שוין

זשעלעכאוו צום גרויס־גרונט־באזיצער פעליקס פון שעלאנ־קא, דער לוקאוועד סטאראסטע. דער מאַרק־טאָג ווערט אי־בערגעטראגן אויף מאנטיק און עס ווערט שוין באשטימט 2 יאַרמערק אין יאָר — אויף די טעג פון הייליקן מארעק און הייליקן אידזשי.

די ווירטשאפטלעכע ראָל פון זשעלעכאוו שטייגט כסדר. אין אַ דאָקומענט פון 1569 ווערט שוין דערמאָנט דער יער־לעכער שטייערן־אָפּצאַל, וואס עס האָבן אַרייגעטראגן בעלי־מלאכות. די צאָל פון דער באפעלקערונג האָט דעמאָלט „בא־טראפן 643 קעפּ".

די שטאָט מיט אירע גיטער גייען ווייטער איבער פון האָנט צו האָנט. פאַר די צייטן פון זיגמונט אויגוסט איז זשע־לעכאוו אפּגעקויפט געווארן פון קראקאווער ביסקופ סאמועל מאטשעיעווסקי. צום סוף פון 17טן יאָרהונדערט געהערט זשעלעכאוו צום „פאדכאראנזשי" לינקהאו. אין אנהויב 18טן יאָרהונדערט ווערט באלעבאס איבער דער שטאָט, דער פאד־לאשער וואיעוואדע און קעניגלעכער העטמאן — סטאניסלאוו מאטעאוש זשעווווסקי, פון אים איז די שטאָט איבערגעגאנגען צו די לובאמירסקיס און אין 1790 האָט זשעלעכאוו אפּגע־קויפט אַ הויכגעשטעלטע פערזאָן, וואס האָט געשפּילט אַ גרויס רא", בעת די היסטאָרישע קאמפן פאַר פוילנס אומאפ־הענגיקייט — איגנאצי וויסאגאטא זאקשעווסקי, דער אפּי־ציר און דעפוטאַט פון פוזין אין פירעריקן סיים, שפּעטער־דיקער פּרעזידענט פון וואַרשא און פאָרזיצער פון צענטראל־ראט, וואס האָט דערפילט רעגירונגס־פונקציעס, בעת די קאשטשושקא־אויפשטענדיקע האָבן פאַרנומען וואַרשע. זאק־זשעווסקי איז, נאכן צוריקומען פון פאַרשיקונג, געשטאַרבן אין זשעלעכאוו.

דער לעצטער גרויס־גרונט באזיצער (פריץ) צו ווע־מען עס האָט געהערט זשעלעכאוו איז געווען ארדענגא. דעם דאָזיקן נאָמען געדענקט זייער גוט די שארית הפּליטה פון זשעלעכאווער יידן. אין די צייטן פון די ארדענגאס האָט זיך דאס שטעטל באפרייט פון דער פריצישער אפּהענגיקייט און געפירט אַ זעלבסטשטענדיק ווירטשאפטלעך לעבן. דאָס רוב גיטער, סעדער און וועלדער אַרום זשעלעכאוו, פון וועלכע אויך יידן האָבן געצויגן פרנסה, האָט געהערט צום פּריץ אר־דענגא. נעבן שטעטל, אַרומגערינגלט מיט אַלטע בוימער־שטאַמען און טאָפּלייעס, האָט זיך געפונען דעם פריצס פּא־לאַץ. דאס פאַלקס־דעמאָקראַטישע פוילן האָט דעם פאַלאַץ פאַרוואַנדלט אין אַ קינדער־פאַלאַץ, ווו עס לערנען און דער־ציען זיך די קינדער פון די פויערים, („פאַראַבקעס") וואָס זיינען פריער געווען ערדלאָז און געאַרבעט אין ארדענגא'ס גיטער.

— ד —

מיר האָבן געגעבן אַ ברייטע שילדערונג פון דער הי־סטאָרישער אנטוויקלונג פון נישט יידישן זשעלעכאוו, כדי צו באקומען אַ געוויערע פארשטעלונג פון אויפקום, ווואָס זיינען פריער געווען ערדלאָז און געאַרבעט אין ארדענגא'ס גיטער.

מיר האָבן געגעבן אַ ברייטע שילדערונג פון דער היס־טאָרישער אנטוויקלונג פון נישט יידישן זשעלעכאוו, כדי צו באקומען אַ געוויערע פארשטעלונג פון אויפקום, ווואָס זיינען אנטוויקלונג פון יידישן ישוב, וועלכער האָט זיך איינגע־נעסטעט אויפן באָדן פון פרום־קאטוילישן, פוילישן שטעטל.

ווי מיר זענען פון דער אויבנגעבראכטער שילדערונג, האָט זשעלעכאוו געהערט צו די שטעטלעך אין פוילן, וואס זיינען אנטשטאנען אויפן פריציש־מאגנאטישן באָדן. די יידן וואס האָבן זיך באזעצט אין אזעלכע שטעטלעך, זיינען, אנ־הייבנדיק פון דער צווייטער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט, געווען איינגאנצן אנגעווויזן אויפן חסד פון מאגנאט, צו וועל־מען דאָס שטעטל האָט געהערט.

דאָס געזעץ, וואס דער סיים אין פיעטריקאוו האָט אנ־גענומען אין יאָר 1539, האָט די יידן אין פוילן איינגעטיילט אויף קעניגלעכע יידן און פריצישע יידן. די רעכט פון יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין פריצישע שטעט, זיינען באַשטימט געווארן אויסשליסלעך דורכן פריץ. ער האָט צוגעטיילט אדער אפּגענומען פון יידן דאָס רעכט צו האַנדלען, אדער צו באשעפטיקן זיך מיט מלאכה. (דר. ר. מאהלער). די דא־זיקע רעכט האָט דער פריץ געגעבן, צוגעפאַסט צו זיינע בא־דערפענישן. אין די גאָר קליינע שטעטלעך, וואָס האָבן זיך געפונען אויף פריצישער ערד, האָבן דעריבער יידן ווייניקער געליטן פון דער קאנקורענץ פון אויפקומענדיקע פוילישע סוחרים און בעל־מלאכות, וואָס זיינען אין קליינעם מקום גע־ווען אין אַ נישטיקער צאָל. זייער צאָל האָט נישט געקאָנט וואַקסן צוליב פאלגנדע סיבות: דער לייב־אייגענער פויער האָט נישט געקאָנט זיך באַזעצן אין שטעטל און פאַרן פוי־לישן בעל־מלאכהשן שיכט, וואָס האָט זיך אנטוויקלט אין די גרעסערע שטעט פון פוילן, האָט נישט געלוינט זיך דאָ צו באַזעצן. אזוי ארום איז אזעלכע שטעטלעך ווי זשעלע־כאוו, געוואקסן די צאָל יידן, וועלכע האָבן דאָ געבילדעט דעם בעל־מלאכהשן און קליינהענדלערישן שיכט.

דער יידישער סוחר איז געווארן דער פאַרמיטלער צווישן דאָרף און דער גרעסערער שטאָט און אפילו ווארשע. די אגראר־פראָדוקטן, וואס זיינען פון דאָרף, אדער פון פרי־צישן הויף, געבראכט געווארן אין שטעטל, אין מארק־טאָג, זיינען אויפגעקויפט געווארן פון יידישע סוחרים און גע־פירט געווארן קיין ווארשע. פון ווארשע האָט מען צוריקגע־ברענגט מכשירים און פראָדוקטן, וואָס זיינען נויטיק געווען פאַר דער דאָרפס־ווירטשאפט. זשעלעכאווער יידן האָבן אויך אפּגעדונגען ביים פריץ זיינע סעדער, די אזיערעס, און די פירות און פיש פאַרהאַנדלט. אויך די פריצישע וועלדער ביים שטעטל זיינען געווען אַ מקור פרנסה פאַר יידן.

דער יידישער בעל־מלאכה: שוסטער, שניידער, בייי־גער, גאַרבער, טאפעטן־קלעבער, איינבינדער, האָבן מתחלת אויך געאַרבעט פאַרן פריצישן הויף, פאַר זיין אַדמיניסטרא־ציע און פאַר יידן. ווי מיר וועלן ווייטער זען, האָט זיך פון אט דער יידישער פראָדוקציע אין זשעלעכאוו (לעדער־אויס־ארבעטונג) אַנטוויקלט אַן „עקספּארט", וואָס איז געגאַנגען אין ווייטערע מקומות אין פוילן און אין די יאָרן פון דער רוסי־שער אָקופּאַציע — קיין „טיף ראַסיי", ווי יידן האָבן ליב גע־האָט זיך אויסצודריקן.

צוליב דעם, וואָס דער יידישער בעל־מלאכה און קלייַנער סוחר האָט דאָ נישט געהאט קיין קאָנקורענץ אין פוילישן בעל־מלאכה אָדער סוחר, האָט זיך אין אזעלכע שטעטלעך נישט געפילט קיין אַנטיסעמיטיזם. יידן האָבן פרידלעך צוזאַמענגעלעבט מיט דער אָרומיקער פוילישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט נישט געזען אין יידן, נישט קיין אונטערדריקער און נישט קיין שונא. (מיר ווילן דערביי אונטערשטרייכן, אַז דאָס איז נוגע די גאָר קלייַנע שטעטלשע ישובים, אויף פריצישמאַגנאַטישער ערד).

ערשט די אויפגעקומענע ענדעקישע אַגיטאַציע, ספּעציעל נאָך דער פאַרשפּילטער רעוואָלוציע פון 1905, האָט אַנגעהויבן פאַרביטערן די באַציאונגען צווישן קלייַנשטעטלדיקן ייד און דער אָרומיקער פוילישער סביבה. דער רעאַקציאָנערער באַזיצנדער קלאַס אין פוילן, וואָס האָט מורא געהאט פאַרן איבערחזרן זיך פון דער רעוואָלוציע, האָט נומען שטופּן דעם פאַראָרימטן פויער אויף די נעבעכדיקע, עקאָנאָמישע פאַזיציעס פון יידישן בעל־מלאכה און קלייַנהענדלער אין שטעטל.

***

זשעלעכאָוו האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אזא טיפּיש שטעטל אויף פריצישער ערד. ליידער האָבן מיר נישט אין אונדזער רשות קיין סטאַטיסטישע אויפשטעלונגען און מיר זייַנען אויך אָרים אין דאָקומענטאָריש מאַטעריאַל, וואָס זאָל קאָנען באַלייכטן די אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב אין זשעלעכאָווער. מיר מוזן זיך דעריבער,בעיקר שטיצן אויף די זכרונות און באַשרייבונגען פון אונדזערע בני עיר, דער שארית הפּליטה פון דער פאַרטילקטער זשעלעכאָווער קהילה. אָט די זכרונות, וואָס מיר פאַרעפנטלעכן וויַיטער, (דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, וואָס איז אַליין אויסגעוואַקסן אין דעם שטעטל, באַנוצט זיך אויך אין דער דאָזיקער אַרבעט מיט פערזענלעכע זכרונות) באַשטעטיקן אינגאַנצן דעם אויבנגעשילדערטן כאַראַקטער פון יידישן ישוב אין שטעטל אויף דער פריצישער ערד.

זשעלעכאָוו, וואָס, צוליב פאַרשידענעווירטשאַפטלעכע סיבות, איז זיך נישט פונאַנדערגעוואַקסן, האָט פולשטענדיק איינגעהאַלטן דעם מיטלאַלטערלעכן אויסזען פון דעם ישוב.

דער פוילישער היסטאָריקער זיגמונט וווישעכאָווסקי, אין זיין בוך „פאַנסטוואָ פאַלסקיע וו וויעקאך שרעדניך" באַשרייבט אַזוי דעם אויסזען פון אַ שטעטל אין זיין אורגעשטאַלט:

„דאָס אַנטשטיין פון אַ שטעטל איז אין דער ערשטער ריי נוגע די גענעאַלאָגיע (אָפשטאַם) פון שטאָטישן מאַרק, וואָס שטעלט מיט זיך פאַר אַ פירקאַנטיקן פלאַץ, פון וועמענס רוגעס, אונטערן גלייכן ווינקל, עס שנייַדן זיך אַרויס גאַסן — — — דער מאַרק איז געווען די יונגסטע פאָרם פון האַנדלס פלאַץ. — — — נישט מיטאַמאָל איז געגאַנגען דער פראָצעס פון אַנשטיין פון מאַרק. ער האָט געדויערט ביזן סוף פון 14טן יאָרהונדערט. נישט מיטאַמאָל איז אַנטשטאַנען דער „ראַטוש" („ראַטהאַוז" — פון דייטש, יידן האָבן עס גערופן „ראדהויז" — א.וו.י.) פריער האָבן זיך געשאַפן יאַטקעס און קראָמען — — — די קלענערע שטעטלעך — — — האָבן געהאט אַ געמישטן שטאַטישן אַגראַר־כאַראַקטער, די באַפעלקערונג האָט זיך פאַרנומען מיט באַאַרבעטן די ערד".

די ציטירטע שילדערונג פון פוילישן שטעטל, אין די ערשטע יאָרהונדערטער פון דער פוילישער מלוכה, אַנטשפּרעכט פולשטענדיק דאָס אויסזען פון זשעלעכאָוו שוין פון אונדזערע צייטן, אַזוי באַשרייבט דעם זשעלעכאָווער מאַרק לייבוש וויסלעדער (זע וויַיטער). דער „ראַטוש", דער גרויסער בנין אין מיטן זשעלעכאָווער מאַרק, איז וואַרשיינלעך די עלטסטע געבוידע פון דעם שטעטל. אַ חוץ דעם האָט זשעלעכאָוו געהאַט אין מאַרק 2 „אבערזשעס" („אבערזשא") — אייגפאַר־הויז), וועלכע האָבן אין די אַלטע צייטן געדינט פאַר צוגעפאָרענע העגדלער, פויערים און אין אונדזערע צייטן האָט זיך דאָרטן געפונען די פאָכט פון דער מילך פון פריצישן פאלווארק.

אָט, די אַלע עלטסטע ווירטשאַפטלעכע פאַזיציעס: די קראָמען אין „ראדהויז" (בנין אינמיטן מאַרק), די „אבערזשעס", דער גאַנצער מאַרק מיט אַלע הייזער און קראָמען אַרום, האָט פון עלטסטע צייטן אָן, זיינט עס געדענקען זשעלעכאָווער, געהערט צו יידן. אַזוי ווי עס איז נישט אָנצונעמען, אַז יידן האָבן די אַלע ווירטשאַפטלעכע פאַזיציעס אויסקאָנקורירט ביי פאַליאָקן, מוזן מיר קומען צום אויספיר, אַז די יידן האָבן אין זשעלעכאָוו געשאַפן דעם קלייַנהענדלערישן עלעמענט, וואָס האָט פאַרמיטלט צווישן דאָרף און דער גרעסערער שטאָט און שפּעטער האָט זיך שוין אויסגעביל־דעט אויף דער בעל־מלאכהשער עלעמענט, וועלכער האָט, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, באַדינט דאָס דאָרף און פריצישן הויף.

פאַר דער ריכטיקייט פון אָט דער טעזע דינט אויך די וויַיטערדיקע ציטאַטע פון זיגמונט וואיטשעכאָווסקיס דערמאָנטן בוך:

„עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז אין די שפּעטערדיקע יאָרהונדערטער (נאָכן 15טן יאָרהונדערט — א. וו. י.) טרעפן מיר די שטאַרקסטע געדיכטקייט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די שטעט, וואָס האָבן זיך געפונען אין די געגנטן, אין וועלכע מ׳קאָן פעסטשטעלן די גרעסטע אַנטוויקלונג פון די פאלווארקן־ווירטשאַפטן".

אויך אָרום זשעלעכאָוו איז די פאלווארק־ווירטשאַפט געווען שטאַרק אַנטוויקלט און דעם פויער („פּאַראבעק") איז נישט דערלויבט געווען צו גיין אַרבעטן אין שטעטל. די פאַליאָקן וואָס האָבן זיך באַזעצט פריער אין זשעלעכאָוו, אָדער האָבן דאָ געווווינט פון פריער, האָבן זיך קאָנצענטרירט אין עק שטעטל, (באַווּסט איז געווען אין זשעלעכאָוו די „גוישקע גאַס") און זיך פאַרנומען בעיקר מיט לאַנדווירטשאַפט.

— ה —

ווען האָבן זיך יידן באַזעצט אין זשעלעכאָוו? אויך פאַר דער פעסטשטעלונג פון אַנהויב פון יידישן ישוב אין דעם שטעטל קאָנען מיר זיך נישט באַנוצן מיט קיין מקורות־מאַטעריאַל. אויפן סמך פון השערות קומען מיר צום אויספיר, אַז דער יידישער ישוב אין דעם שטעטל האָט געהאַט זיין אָנהויב אין 17טן יאָרהונדערט.

לויט די פאַרעפנטלעכע מאַטעריאַלן פון מגר. אלעזר פעלדמאַן אין „יונגן היסטאָריקער" נום. 3, געשטיצט אויף דאָקומענטן פון פוילישע אַרכיוון, האָבן אין 14טן, 15טן און 16טן יאָרהונדערט זיך געפונען יידן אין פאָלגנדע שטעטלעך פון סאַנדאמירער לאַנד: אפאטאוו, אפאטשנא, פילזנא, פינטשעוו, פאלאניעץ, ראַדאָם, ראַדזילאָוו, ראַקאָוו, סאנדאמיעזש, (צויזמער) כענטשין, כמיעלניק, גלאוואטשאוו, גזשימאלאוו, איוואניסקא, יאנאוויעץ, קארטשין, נאָוע מיאסטאָ, אפאטא־וויעץ, שיענא, סטאשאוו, סטעזשיצי, טארלאוו, טארנאוו, ווישליצא, זוואלין.

ווי מיר ווייסן האָט אויך זשעלעכאָוו געהערט צו סאנדאמירער לאַנד און אין דער שטעטל האָט דער פאַרשער אלייזר פעלדמאַן נישט .עכונען קיין יידן אין פעריאָד פון 14טן ביז 16טן יאָרהונדערט. אויך פון דעם שוין דערמאָנטן דאָקומענט פון יאָר 1569 ווערט קלאָר, אַז אין יענער צייט זיינען אין זשעלעכאָוו נישט געווען קיין יידן. דאָרט ווערט אָנגעגעבן די צאָל אייגנווינער פון זשעלעכאָוו אויף 643 קעפ. קיין יידן ווערן נישט דערמאָנט.

דער ערשטער, וואָס האָט אָנגעזאָגט דער יידישער וועלט וועגן יידישער עקזיסטענץ אין זשעלעכאָוו, איז געווען ר' יהודה לייב, אַ חזן, וואָס האָט אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט זיך באָוויזן אין די דייטשע שטעטלאָנא און האַמבורג. דער חזן האָט געטראָגן דעם צונאָמען זשעלעכאָווער. ר' יהודה לייב זשעלעכאָווער האָט פאַרעפנטלעכט אַ בוך לידער אויף יידיש און העברעאיש א. נ. שירי יהודה, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין זשולקיעוו אין 1697.

דר. יעקב שאַצקי אין זיין אַרבעט — „יהודה לייב זעליכאָווער און זיינע שירי יהודה" („יקוא־בלעטער", באַנד 3, נום. 2, 1932) גיט אונדז אייניקע ביאָגראָפישע פרטים פון חזן יהודה לייב, פון וועלכע עס ווערט קלאָר, אַז דער מחבר פון „שירי יהודה" איז טאַקע געווען אַ געבוירענער אַ זשעלעכאָווער. שאַצקי שרייבט: „יהודה לייב בן משה זעליכאָווער איז געבוירן געוואָרן אין זשעלעכאָוו, נישט ווייט פון לוקאָוו, פוילן". די צייט פון זיין געבורט פאַלט אויס, לויט שאַצקי, אויף די 40קער יאָרן פון 17טן יאָרהונדערט, געשטאַרבן איז ער 1711. זיין פאָטער איז געווען אַ חזן (צי אין זשעלעכאָוו, איז ניט קלאָר) און האָט זיין זון צוגעגרייט צו חזנות.

ווי אַזוי איז דער זשעלעכאָווער יהודה לייב געקומען קיין מערב־איראָפע, אין יענע יאָרן פון שווערער קאָמוני־קאַציע? שאַצקי מיינט, אַז דאָס האָט דער עמיגראַציע־שטראָם פון די יידן נאָך דער כמיעלניצקי־פאַרוויסטונג, פאַרטראָגן אויך יהודה לייב זשעלעכאָווער קיין מערב־אייראָפע. קיין באַווייזן אויף דעם זיינען נישט פאַראַן. זשעלעכאָו איז פון גזירות ת״ח ות״ט נישט געווארן אָנגעריבן. אין פאָלקס זכרון פון די זשעלעכאָווער יידן האָט זיך נישט אויפגעהאַלטן קיין שום פּרט ווען די טראָגישע איבערלעבונגען פון די יידן אין דער כמיעלניצקי־צייט. לויט די פאַרצייכנונגען פון שלום אשלאָם, (זע ווייטער) האָבן גאָר יידן פון די חרובדיקע שטעטלעך, בעת גזירות ת״ח ות״ט, געפונען אין זשעלעכאָו אַ מקום־מקלט, און דאָס האָט געפירט צום פאַרגרעסערן זיך פון דער זשעלעכאָווער קהילה. אַזוי אַרום בלייבט פאַר אונדז נישט קלאָר אויף וואָס פאַראַ אופן איז דער זשעלעכאָווער יהודה לייב מגולגל געוואָרן אין די דייטשע שטעט האַמבורג, אלטאנא א. אנד.

עס בלייבט נאָר אַ פאַקט, אַז אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט האָט איבער מערב־אייראָפע געוואַנדערט אַ ייד, וואָס האָט זיך געיתוסט מיט זיין זשעלעכאָווער אָפּשטאַם און דערמיט אָנגעזאָגט וועגן דער עקזיסטענץ פון יידן אין דעם פוילישן שטעטל.

יהודה לייב זשעלעכאָווער איז געווען אַ יודע ספר און אַ מקובל. ער האָט אויסגערעכנט דעם „קץ", ד. ה. ווען משיח דאַרף קומען און געהאלטן, אַז די גאולה איז נאָענט און די שוועריע איבערלעבונגען פון יידן אין יענער צייט זיינען טאָקע די חבלה־לידה של משיח. דאָס אַלץ דערוויסן מיר זיך פון דער הקדמה אין „שירי יהודה". אין דער דאָזיקער הקדמה טרעט אונדזער בן עיר אַרויס ווי אַ מאַראַליסט, פרעדיקער פון עטישער יידישקייט און קעמפער פאַר סאָציאַלער גערעכטיקייט. ער „קריטיקירט שארף די חזנים, וואָס זיינען נישט מקפיד אינגאַנצן אויף די דינים פון תפילות און פירוש המילות", קאָנען נישט קיין עברי און זינגען נגונים, וואָס זיי האָבן זיך אויסגעלערנט ביי קריסטלעכע בעטלער. „אין די שולן דאָוונט מען נישט, נאָר מ׳רעדט דברים בטלים — — — אויף די ישובים הערשט הפקרות, דער קצב, למשל, האָט מער אין זינען זיינע בהמות, ווי דאָס דאָוונען. די ישובניקעס זייַנען שיכורים און ספּעציעל די קצבים טרינקען אַ סך. זיי עקספּלואָטירן אָן רחמנות זייערע משרתים און לאָזן זיי אפילו נישט אָפּדאָוונען". די גבירים זיינען מחלל שבת, עפענען אַ בריוו אין שבת. די יוגנט לאָזט זיך ווילגיין און איז דעמאָראַליזירט. „די יידישע דינסטמיידלעך לעבן אַ גוטן טאָג מיט די בחורים". מ׳דאַרף זיי רחמעווען פון זנות. (שאַצקי).

אויך די לידער אין „שירי יהודה" זיינען פון אַזאַ מאָראַליזירנדן נוסח.

י. שיפער אין זיין דריטן באַנד „טעאַטער געשיכטע" ז״ז 252, 253 ברענגט אַ ליד פון יהודה לייב זשעלעכאָווער, געשריבן אין אור־יידיש (יידיש־דייטש) דאָס ליד, מיט דעם טיטל — „וואָס אויף סעודות און חתונות טוט געשען" אָנט־

מיט דער היל֫ף פון מי פון ר׳ לוי יצחק״. אויפן סמך פון אונ־
דזערע מאַטעריאַל֫ן קענען מיר אָנגעבן געוויס די דאַטע, ווען
די שרפה איז פֿאָרגעקומען. דאָס איז געווען דעם 22טן יולי,
1880. עס זיינען פֿאַרברענט געווא֫רן 200 הייזער. אין 1827
האָט דאָס שטעט֫ל געהאַט 312 הייזער, אַזוי, אַז די שרפה
האָט טאַקע פֿאַרניכטעט אַ האַל֫ב שטעט֫ל, ווי עס שרייבט אש־
ל֫אק, זשעל֫עכאָוו האָט זיך אָבער גיך אָפּגעבויט, ווייל מיט
14 יאָר נאָך דער שרפה, אין 1894, האָט דאָס שטעטל פֿאַר־
מאָגט 400 הייזער. מיר האָבן נישט קיין סטאַטיסטיק וויפֿל
הייזער האָבן געהערט צו יידן. אָבער פון די וווייטערגעבראַכ־
טע זכרונות דערווייסן מיר זיך, אַז דער ווייט גרעסטער רוב
הייזער אין שטעט֫ל האָט געהערט צו יידן.

נישט געקוקט אויף דער גרויסער שרפה אין 1880,
בעת וועל֫כער די יידן אין שטעט֫ל זיינען שטאַרק פֿאַראַרימט
געווא֫רן, האָט זיך דאָך נישט פֿאַרל֫אָנגערט די צאָל֫ יידישע
איינוווינער פון זשעל֫עכאָוו, ווי מיר זעען פון דער אויבנגע־
בראַכטער טאַבעל֫ע, איז אין דער צווייטער העל֫פט פון 19טן
יאָרהונדערט די צאָל֫ יידן אין זשעל֫עכאָוו כסדר געוואַקסן און
פון 1856 ביז 1897 זיך פֿאַרגרעסערט אויף מער, ווי נאָכאַ־
מאָל֫ אַזוי פיל֫ (2317 ־ 4930).

מיר האָבן נישט אין אונדזער רשות קיין שום מא־
טעריאַל֫ן וועגן ל֫עבן פון יידן אין זשעל֫עכאָוו אין פֿעריאָד
בעת איבער פּויל֫ן האָבן זיך דורכגעטראָגן די פֿאַרשידענע
פּאָל֫יטישע שטורעמען: די צוטייל֫ונג פון פּויל֫ן, קאַשטשושקא
אויפשטאַנד, די שפּעטערדיקע צוטייל֫ונג, דער נאַפּאָל֫עאָנישער
מאַרש, די אויפשטאַנדן אין 1831 און 1863. מיר זיינען גע־
נויגט אָנצונעמען, אַז די שטורעם־צייטן האָבן אויף זשעל֫ע־
כאָוער יידן זיך באַזונדערס נישט אָפּגערופן. אין פּאָל֫קס־זכרון
איז נישט געבליבן קיין שום ספּעציעל֫ע זכרונות פון די דער־
מאָנטע געשיכט֫ל֫עכע עטאַפּן.

בעת דער רוסישער אָקופּאַציע איז זשעל֫עכאָוו צוגע־
טיי֫ל֫ט געווא֫רן צו שעדל֫עצער גובערניע (שעדל֫עץ) גאַרוואָלי־
נער פּאָוויאַט (קרייז). בעת פּאַר פּויל֫ן האָט זיך געעפּנט דער
רוסישער מאַרק, אין די 60־קער און 70־קער יאָרן, און יידן
סוחרים פון „ראסיי״ זיינען געקומען אייגנקויפן ביל֫יקע סחו־
רות, האָבן זיי אויך דערגרייכט צו די זשעל֫עכאָווער יידישע
שוסטערס. מ׳האָט זיי, די רוסיש־יידישע סוחרים, געפרופן
„אגולניקעס״. וואַרשיינל֫ך שטאַמט דאָס וואָרט פון רוסיש
— הורט־אינקויף, ווייל דער סוחר פון רוסל֫אַנד האָט
געמאַכט אַל֫געמיינעם אינקויף פון שטיוול֫ ביי אל֫ע שו־
סטער. אין די 90־קער יאָרן און אויך שפּעטער איז די זשע־
לעכאָווער יידישע שיך־פֿאַבדוקציע געווען פֿאַרן רוסישן מאַרק
דאָס אייגענע, וואָס בזשעזשינער שניידעריי. אַ דאַנק דער עקא־
נאָמישער אָנטוויקל֫ונג, איז זשעל֫עכאָוו געווא֫רן אַ רעווא֫ל֫ו־
ציאָנערער פונקט בעת דער רעווא֫לוציע פון 1905. דער פּע־
ריאָד האָט באַקומען זיין אָפּשפּיגל֫ונג אין דער יידישער ל֫י־
טעראַטור — אין „אַ שטעטל״ פון י. מ. וויסענבערג.

די וווייטער געבראַכטע זכרונות באַווייזן, אַז אויך אין
דעם רעווא֫לוציע־פּעריאָד האָבן נישט דערגרייכט קיין זשע־
ל֫עכאָוו די אָנטיסעמיטישע און פֿאָגראָם־אָרויסטרעטונגען.
פּויל֫ישע אייגנטימער פון שוסטער־וואַרשטאַטן האָבן גע־
פֿרווט אויפהייבן אַ העצע קעגן יידישע אַרבעטער, וואָס פירן
אָן ביי זיי שטרייקן, אָבער קעגן די העצער זיינען אָרויסגע־
טראָטן באָוואוסטזיניקע פּויל֫ישע אָרבעטער. 6 רוסישע מיל֫
וווייטער, אין דער גובערניע־שטאָט שעדל֫עץ, האָבן צאָרישע
אָגענטן אָרגאַניזירט אַ פֿאָגראָם אויף יידן, אָבער דאָ אָהער,
קיין זשעל֫עכאָוו, האָט עס נישט דערגרייכט. נישט געווען דאָ
אַזוי פיל צאָרישע באַאַמטע, וואָס זאָלן קאָנען אונטערהאַלטן
אַ פֿאָגראָם אויף יידן. פֿאָגראָמירטע שעדל֫עצער יידן האָבן
טאַקע געפונען אַ מקום מקל֫ט אין זשעל֫עכאָוו.

געענדערט האָט זיך די באַציאונג צו יידן, ווי מיר האָבן
שוין דערמאָנט, נאָך דער פֿאַרשפּילטער רעווא֫לוציע. די ענ־
דעקעס (נ. ד. — נאַראָדאָווא דעמאָקראַציאַ, פּויל֫ישע אָנטי־
סעמיטישע, רעאַקציאָנערע פּאַרטיי), העצט דעם פּויל֫ישן
פּויער קעגן יידן. אויפן זשעל֫עכאָווער מאַרק באַווייזט זיך
דער פּויל֫ישער אויפקויפער פון ל֫אַנדווירטשאַפּטל֫עכע פּראָ־
דוקטן. ער קומט דראָענדיק און באַפֿאַלט אָפּט מיט פויסטן
דעם יידישן סוחר. עס באַווייזן זיך אין זשעל֫עכאָוו פּויל֫ישע
קראָמען (אַדאַמטשעווסקי), און דאָס לעבן פֿאַר יידן ווערט
שווערער.

אין פּעריאָד צווישן די צוויי וועל֫ט־מל֫חמות ווערט דאָס
יידישע זשעל֫עכאָוו אָרימער. די „אגולניקעס״ פון רוסל֫אַנד
קומען שוין מער נישט. די שוסטער, גאַרבער און בייגער
זיינען אָנגעוויזן אויף די מערק פון די אָרומיקע שטעט֫ל֫ע,
וועל֫כע גיבן וואָס וווייטער אַל֫ץ וויניקער פרנסה. די צאָל֫ יידן
אין זשעל֫עכאָוו פֿאַרל֫אָנגערט זיך נישט, אָבער זי וואַקסט שוין
נישט. אַ טייל יוגנט פֿאַרל֫אָזט דאָס שטעטל, מ׳פֿאָרט אין די
גרעסערע שטעט, קיין פּאָריז, אַמעריקע און די ציוניסטיש־
געשטימטע — קיין ארץ ישראל. טראָץ דעם שוועכן, עקאָנא־
מישן מצב, וואַקסט און אָנטוויקל֫ט זיך דאָס יידישע, געזעל֫־
שאַפּט֫ל֫עכע און קול֫טור־ל֫עבן. עס זיינען טעטיק אַל֫ע, דעמלט,
עקזיסטירנדע יידישע פּאַרטייען: בונד, ציוניסטן, אגודה און
קאָמוניסטן אומל֫עגאַל֫. די פּאַרטייען האָבן זיך זייערע קולטור־
געזעל֫שאַפּטן און ביבליאָטעקן (געניעער אין די וווייטער גע־
בראַכטע זכרונות).

פון דעם דאָזיקן פּעריאָד האָבן מיר נישט קיין באַזונ־
דערע ציפערן פון דער צאָל֫ יידן אין זשעל֫עכאָוו, נאָר פון
גאַנצן גאַרוואָל֫ינער קרייז. לויט די ציפערן האָט גאַרוואָל֫י־
נער קרייז אין יאָר 1921 געהאַט 17,772 יידישע איינווינער
און ערב מל֫חמה־אויסברוך (ביזן 1טן סעפּטעמבער, 1939) —
17,825 יידישע איינווינער. ד. ה. אַז אין דעם פּעריאָד צווישן
ביידע וועל֫ט־מל֫חמות איז די צאָל֫ יידן אין גאַרוואָל֫ינער קרייז
געבל֫יבן כמעט די זעל֫בע. מיר דאַרפן אָנעמען, אַז זשעל֫ע־
כאָוו איז נישט געווען קיין אויסנאַם פון די שטעט֫ל֫ך אין
גאַרוואָל֫ינער קרייז וווּ די צאָל֫ יידן איז נישט געוואַקסן. אין
דעם פּעריאָד האָט זיך די צאָל֫ יידישע איינווינער אין זשע־
ל֫עכאָוו נישט פֿאַרגרעסערט.

אונדזער השערה וווייזט זיך אַרויס פֿאַר אַ ריכטיקע,

וועז מיר פֿאַרגלייכן די פֿאַלגנדע ציפֿערן: אין יאָר 1897 האָט זשעלעכאָוו געהאַט, ווי מיר ווייסן, 4930 יידישע איינוווינער, און ערב־מלחמה־אויסברוך — 5500. אין משך פון די 42 יאָר, האָבן מיר, בכלל, אַ פֿאַרגרעסערונג פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אויף 11.36 פּראָצ. ווי מיר ווייסן, איז אין די 90־קער יאָרן און אויך שפּעטער, כמעט ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, דער ווירטשאַפֿטלעכער מצב פון די זשעלעכאָווער יידן געווען נישט קיין שלעכטער, און אויב אין די 4 צענדליק יאָר האָט זיך די צאָל יידן אַזוי ווייניק פֿאַרגרעסערט, דאַרף מען עס צושרייבן דעם פֿאַקט, וואָס אַ טייל יידן האָבן אין פּעריאָד צווישן ביידע וועלט־מלחמות פֿאַרלאָזט זייער געבורט שטעטל און אָווענ אַהין, ווו מ׳קען זיך בעסער אינאַרדנען, און די ציוניסטיש געשטימטע יוגנט — קיין ארץ ישראל.

— ט —

די היטלעריש יידן־אויסראטונג איז פֿאַר די זשעלעכאָווער יידן, פונקט ווי פֿאַר אַלע יידן פון פוילן, געקומען אינגאַנצן אומגעריכט. קיינער האָט נישט געגלויבט, אַז די דייטשע אָקופּאַציע־מאַכט טראָגט מיט זיך די פוילשטענדיקע יידן־פֿאַרטיליקונג. זשעלעכאָוו איז אויך נישט געלעגן ביי קיין באַן־סטאַציע, האָט נישט געביטעט קיין וויכטיקן סטראַטעגישן פונקט און דעריבער נישט געליטן פון די דייטשע לופט־באָמבאַרדירונגען. יידן זיינען דעריבער אין וויייט גרעסטן רוב פֿאַרבליבן אין שטעטל, וואָס האָט אויך געדינט פֿאַר אַ מקום מקלט פֿאַר די יידישע פּליטים פון די באָמבאַרדירטע ערטער.

אַהער איז מען געקומען פון באָמבאַרדירטן ריקי און דעמבלין, פון פֿאַרברענטן גראָוואַלין און פון אַנדערע פונקטן, וווהין עס האָט שוין געהאַט דערגרייכט די דייטשע אויסראטונג־האַנט. זשעלעכאָוו ווערט ווידער אַ „וויכטיקער" יידישער צענטער־פונקט, וואָס נעמט אין זיך אַריין יידן פון פֿאַרשידענע מקומות. אין די 3 יאָר, ביז דער ליקווידאַציע, האָט זיך די יידישע באַפֿעלקערונג אין זשעלעכאָוו כמעט ווי פֿאַרטאָפּלט — פון 5500 אויף 10 טויזנט. לויט נישט אָפּיציעלע ציפֿערן איז די צאָל יידן געוואַקסן אויף דרייפֿאַך — 15 טויזנט, בעת דער ליקווידאַציע. דער דאָזיקער ראשער וווקס פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין שטעטל, איז געקומען, פֿאַרשטענדלעך, נישט פון וווילשטאַנד, נאָר ווי אַ רעזולטאַט פון דער דייטשער אויסראטונג־פּאָליטיק. לויט דעם פֿאַרטיליקונגס־פּלאַן האָבן אין יעדן גרעסערן ראיאָן געדאַרפט געשאַפֿן ווערן „יידן־צענטערן", רעזערוואַטן פֿאַר מאַסן־אויסראטונג, וועלכע זאָלן אין זיך אַריינעמען די יידן פון די נאָך קלענערע ליקווידירטע שטעטלעך. אַזא „יידן־צענטער" איז אַ געוויסע צייט געווען זשעלעכאָוו.

וועז די דייטשן האָבן שוין אין זשעלעכאָוו געהאַט אָפּגעטאָן זייערע בעסטיאַלישע מעשים — פֿאַרברענט די שול, צערויבט די יידישע קראָמען און געטריבן די יידישע באָפֿעלקערונג אויף פֿיין און מאַטערניש — נאָך דעם דאָזיקן „אַריינפיר", האָבן די דייטשן דורך זייערע אַגענטן פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז זשעלעכאָוו ווערט אַ „יודענשטאָט" און די יידן פון דעם שטעטל ווערן גאָרנישט געשען. יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, אויסבאַהאַלטענע, אַנטלאָפּענע פון דער אויסראטונג, זיינען דעריבער אַהער געקומען, כדי זיך צו ראַטעוון פון דייטשע מערדערישע הענט, און ווירקלעך, ווי מיר זעען פון די ווייטער געבראַכטע זכרונות, איז דער רעזשים אין זשעלעכאָוו געווען אַ לייכטערער. די דייטשן האָבן זייער צייל דערגרייכט: זשעלעכאָוו איז געוואָרן אַ זאַמלפונקט פֿאַר די פּליטים פון די אַרומיקע שטעטלעך. פון די 9 שטעטלעך אין גאַרוואָלינער קרייז (גאַרוואָלין, לאסקאזשעוו, מאַטשעיאוויצע, פּאריסאוו, פּולאוואַ, סאביעניע־יעזשארי, סאבאלעוו (אַ דאָרף און באַן־סטאַציע), זשעלעכאָוו, און סטאטשעק לוקאווסקי) — האָט זשעלעכאָוו, פון אָנהויב דייטשער אָקופּאַציע ביז דער פּולשטענדיקער אויסראטונג, געהאַט די גרעסטע צאָל יידישע אייגווווינער, ד.ה. די גרעסטע צאָל פּליטים.

אין גאַרוואָלינער קרייז האָבן די דייטשן, אין הסכם מיט זייער אויסראטונג־פּלאַן, געהאַט אייניקע קאָנצענטראַציע־פונקטן פון יידן. אפילו דער קליינער יידישער ישוב סאביעניע יעזשאַרי, וואָס האָט ביז דער מלחמה געהאַט 1350 יידישע איינווווינער, האָט אין 1942, ערב דער ליקווידאַציע, געהאַט 3675 יידן. דער „אומשלאג־פּלאַץ" פֿאַר גאַנץ גאַרוואָלינער קרייז, פון וואָנען מ׳האָט אפּטראַנספֿאַרטירט די יידן קיין טרעבלינקע, איז געווען דאָס דאָרף און באַן־סטאַציע סאבאלעוו. דאָ אַהער זיינען אויך געגאַנגען די יידן פון זשעלעכאָוו בעת דער ענטגילטיקער ליקווידאַציע. נאָך דער ליקווידאַציע פון אַלע יידישע ישובים אין גאַרוואָלינער קרייז, האָבן די כיטרע דייטשע מערדער דערקלערט סאבאלעוו פֿאַר אַ „יידישן ווווין־באַצירק" און דורך זייערע אַגענטן געגעבן צו וויסן, אַז די יידן, וואָס ווילן זיך באַזעצן אין סאבאלעוו, ווערט גאָרנישט געשען. די ענטגילטיקע ליקווידאַציע פון דעם סאבאלעווער „יידישן ווווין־באצירק" איז פֿאַרגעקומען דעם 10טן יאַנואַר, 1943.

די גאַנצע צייט וואָס דער זשעלעכאָווער ישוב האָט עקזיסטירט אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, איז ער געשטאַנען אין קאָנטאקט מיט די יידישע הילפס־אָרגאַניזאַציעס אין פּוילן, ווי: „דזשאָינט", „יסא" — (יידישע סאָציאַלע אַלייַן־הילף), „יאוס" — (יידישע אונטערשטיצונג שטעלע). באַלד אין אָנהויב איז צווישן די יידן אין זשעלעכאָוו מיט דעם „דזשאָינט" אין וואַרשע אָנגעגאַנגען אַ לעבעדיקע קאָרעספּאָנדענץ. עס האָט זיך געהאַנדלט אין דעם, ווער עס זאָל אַריינגיין אין דער קאָמיסיע, וואָס דאַרף זיך פֿאַרנעמען מיט פֿאַרטיילן די אונטערשטיצונג־סומען, וואָס קומען אָן פון „דזשאָינט". די פּני פון די פּליטים פון אַנדערע שטעטלעך האָבן פֿאַרלאַנגט אַ געהעריקע פֿאַרטרעטונג אין דער קאָמיסיע. עס איז אויך געווען אַ שטרייט־פּראָגע — ווו די קאָמיסיע זאָל האָבן איר זיץ־אָרט — אין זשעלעכאָוו, אָדער אין

אַן אַנדער שטעטל פון גארוואלינער קרייז, וויל די קאָמיסיע האָט געדאַרפט אַרבעטן פּאַרן גאַנצן קרייז. פון דער דאָזיקער קאָרעספּאָנדענץ מיטן „דזשאָינט", וועלכע געפינט זיך אין אַרכיוו פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין ווארשע, טראָגט זיך דער ריח פון גבאות, פון וואָס יידן האָבן זיך נישט באַפּרייט אפילו אין דער דאָזיקער שווערער טראָגישער צייט.

די קאָמיסיע, אָדער, ווי זי האָט זיך אפּיציעל גערופן „די דעלעגאַטור פון דער יידישער סאָציאַלער אַלייהילף", האָט פון צענטער כסדר געפּאָדערט אונטערשטיצונג. דעם 14טן מאַי 1941, שרייבט די זשעלעכאָווער דעלעגאַטור, אַז „זי איז אויסגעשטעלט אויף אויסגאָבן פּאַר די גרויסע מאַסן דורכוואַנדערער פון ווארשע, פּאַר וועלכע זשעלעכאָוו איז אַן עטאַפּ אין זייער וויייטערדיקן וועג". לייִדער האָבן זיך נישט אויפגעהאַלטן די ציפּער־באַריכטן פון די סומען וואָס די זשעלעכאָווער דעלעגאַטור האָט באַקומען אויף אונטערשטיצונג־צוועקן. מיר ווייסן אויך נישט וויפּל מענטשן עס האָבן פון דער אונטערשטיצונג גענאָסן. פון די דערמאָנטע אונטערשטיצונג־אינסטיטוציעס האָבן מיר דעם ציפער־מאַטעריאַל וועגן דער צאָל יידן אין זשעלעכאָוו בעת דער אָקופּאַציע.

טאַבעלע 2

באַפעלקערונג־באַוועגונג פון יידן אין זשעלעכאָוו פון אָנהויב דייטשער אָקופּאַציע ביז דער ליקווידאַציע.

יאָר, דאַטע	צאָל יידן אין זשעלעכאָוו	פּליטים	פון וועלכע שטעט	אַרויסגעשיקט און ליקווידירט
1טן סעפּטעמבער 1939	5500	—	—	—
יולי, אויגוסט, 1940	6750	1250	סטאַטשעק־לוקאָווסקי, לאסקאזשעוו, גאַרוואָלין, לאָדזש, ווארשע, מאטשעיעוויצע, גוזשנע, הוטע.	—
אָקטאָבער 1941	10,000	?	גאַרוואָלין, הוטע, דאמבראָווא, גוזשנע.	—
יוני 1942	10,000	—	—	יולי—אַרויסגעשיקט אויף אַרבעט.30טן סעפּט.—קיין טרעבלינקע. ענטגילטיק ליקווידירט.

ווי מיר זענען פון דער געבראָכטער טאַבעלע, האָט די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין זשעלעכאָוו זיך פאַרגרעסערט, פון אָנהויב אָקופּאַציע ביז דער ליקווידאַציע, אויף כמעט נאָכאַמאָל אַזוי פיל. פון 5,500 אויף 10 טויזנט. מיר האָבן נישט קיין ציפערן וועגן געבורט און שטערבלעכקייט. נאָכן באַקענען זיך מיט די וווייטער געבראָכטע זכרונות פון דער אומקום־צייט ווערט קלאָר, אַז ווי אין אַלע געטאָס, איז די שטערבלעכקייט וווייט איבערגעשטיגן די צאָל פון געבורטן. אַזוי, אַז די צאָל פּליטים, וואָס האָבן זיך געפונען אין זשעלעכאָווער געטאָ איז געווען פיל גרעסער ווי די צאָל וואָס געפינט זיך אין די רשימות פון די הילף־אינסטיטוציעס.

פּאַראַן נאָך אַן אינטערעסאַנטער מאָמענט פון דער דאָזיקער סטאַטיסטיק פון זשעלעכאָווער יידן בעת דער אָקופּאַציע, נעמלעך: אין די טאַבעלעס פון דער באַפעלקערונג־באַוועגונג פון יידן אין די שטעט און שטעטלעך פון גאַנצן ווארשעווער דיסטריקט (וואיעוודסטוווע), ווערט נישט דערמאָנט קיין זשעלעכאָווער פּליטים, ד. ה. אַז יידן פון זשעלעכאָוו כאָוו האָבן פעסט געגלויבט די דייטשע, אָפּנאַרעריש, כיטרע הבטחה, און די פאַרזיכערונג פון יודענראַט, אַז זשעלעכאָווער יידן ווערט גאָרנישט געשען, וויל זשעלעכאָוו בלייבט אַ „יודענשטאַט" און מ'דאַרף נישט אַנטלויפן. זשעלעכאָוו, ווי שוין דערמאָנט, איז אין דעם הינזיכט נישט געווען קיין אויסנאַם. אַזעלכע „יודענשטעטער" (יודענשטאַטן) האָבן די דייטשן געשאָפן איבער גאַנץ פוילן. מיט די דאָזיקע מיטלען האָבן זיי פאַרנאַרט די יידן און געפירט זיי צום טויט.

דאָס דאָזיקע טיוולאָנישע שפּיל איז די דייטשן געלונגען. איבער 600 יידישע קהלות פון מדינת פוילן זיינען אויף דעם דערמאָנטן אופן אָפּגענאַרט, פאַרפיניקט און פאַרטיליקט געוואָרן. צווישן די קהילות פאַרנעמט איר אָנגעזען טראָגיש אָרט — די קהילה קדושה זשעלעכאָוו, וואָס אין משך פון קרוב 300 יאָר איז זי געוואקסן און האָט זיך אַנטוויקלט אויף דער פוילישער ערד, געשאַפן קולטור־ווערטן, אַרויסגעגעבן פון זיך פערזענלעכקייטן און אַרויסגעפירט גאָרן צום קדושים־טויט — דעם 30־סטן סעפּטעמבער, 1942.

זשעלעכאוועך יידן זיינען אין אט דער אויסראטונגס־עפאכע טריי געבליבן זייער טראדיציע פון קאמף מיט רשעות און רשעים; זשעלעכאוועך יידן האבן זיך באטייליקט אין די פארטיזאנער־מתנות און געקעמפט מיטן דייטשן שונא. מיר קאנען ליידער נישט פעסטשטעלן די צאל פון יידישע, זשעלעכאוועך פארטיזאנער, אבער זייער העלדישקייט וואס איז באשריבן אין די זכרונות איז אויסער יעדן ספק.

די וויכטער געבראכטע זכרונות פון געווען זשעלעכאוועך פארטיזאנער, וועלכע געפינען זיך אין פארשידענע לענדער — דערמאנען דיזעלבע ערטער, וווּ עס איז פארגעקומען די קאמפן מיט די דייטשן און דיזעלבע פערזאנען, וואס האבן זיך אין די קאמפן באטייליקט. אויך די נעמען פון די אנפירער פון די פארטיזאנער־גרופן — סעראפים און איוואן — ווערן אין די דערמאנטע זכרונות כסדר איבערגעחזרט. א קאנפראנטאציע פון די פארשידנארטיקע פארטיזאנער־זכרונות באוויזט די ריכטיקייט פון די געבראכטע פאקטן.

אמת, פאראן אויך געווויסע סתירות, וואס לאזן זיך אין זכרונות נישט אויסמיידן, אבער די סתירות שטעלן נישט אין ספק דעם עצם פאקט — די עקזיסטענץ פון זשעלעכאוועך יידישע פארטיזאנער, וואס האבן מיט געווער אין האנט געקעמפט קעגן די דייטשן.

מיר, די שארית הפליטה, ווי אויך די קומענדיקע דורות, וועלן זיי שטענדיק געדענקען. מיט טיפן דרך־ארץ און יראת הכבוד וועלן מיר דערמאנען סיי די העלדישע פארטיזאנער־קעמפער, סיי די קדושים, וואס זיינען פארפיניקטער געווארן ווי ערלעכע יידן. ווייל יעדער פארפיניקטער יד, וואס האט נישט פארלעקט זיין נאמען דורך צוזאמענארבעט מיט דייטשן, ווערט אריינגערעכנט אין דער מחנה פון קדושים, וואס האבן אין אלע צייטן פון אונדזער לאנגן גלות אוועקגעגעבן דאס לעבן אויף קדוש השם.

א. וואלף יאסני.

ה ע ר ו ת :

„סלאוניק געאגראפיטשני קרולעסטווא פאלסקיגא", באנד 14, אות 2; בריוו נומ. 52 ־ 11.5 ־ 5239 פון „ביבליאטעקא נאראדאוואי" אין ווארשע; זיגמונט וואיטשעכאווסקי „פאנסטוואָ פאלסקיע וו ווייעקאך שרעדניך", פויזן 1948, ז׳ז 7־11, 69, 240, 241, 244; ד״ר אדאם פרוכניק „דעמאקראציא קאשטשושקאווסקא" ז׳ז 117, 118, 120, 125; „יעוורעיסקאיא ענציקלאפעדיא, באנד 7, אות (זשע); אלגעמיינע ענציקלאפעדיע (דובנאוו ענציקלאפעדיע), „יידן" באנד ד׳; מגר. אלעזר פעלדמאן „די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14טן ־ 16 יאהרהונדערט", יונגער היסטאריקער נומ. 3, וואַרשע; י. שיפער „טעאטער געשיכטע", 3־טער באנד, ז׳ז 252, 253; ד״ר י. צינבערג „געשיכטע פון ליטעראטור ביי יידן", 10־טער באנד, ז׳ז 322, 323, 325; ד״ר י. שאצקי „יהודה ליב זשעלעכאווער און זיינע „שירי יהודה", „יווא בלעטער ב׳ 1932,3 ז׳ז 138 ־ 147; שמעון דובנאוו „געשיכטע פון חסידיזם" 1־טער באנד, ז׳ז 242, 246, 251; 2־טער באנד ז׳ז 32, 69; י. הורודצקי, „לתולדות החסידות", ספר שני, דף עו — עח, פב; ד״ר יעקב שאצקי, „געשיכטע פון יידן אין וואַרשע, 1־טער באנד, ז׳ז 134, 135; ד״ר ה. מאהלער, „תולדות היהודים בפולין", ז׳ז 23, 26, 28, 93, 130, 131, 153, 154, 232, 233; ישראל היילפערן, „רשימות מפנקס וועד ארבע ארצות", ז׳ז 391 ־ 394; אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, 1־טער באנד, אות י׳ (ר׳ יונתן איבשיץ); צבי מאיר הכהן רבינוביץ, „רבי יעקב יצחק מפשיסחה, היהודי הקדוש, ז׳ז קד, קכא, חכג; ספר „אהלי שם", ז׳ 75, אות י׳; דוד אזולאי, „שם הגדולים החדש", אות א׳ י׳; ח. ד. פרידברג, „בית עקד ספרים. לקסיקון ביבליוגרפי", אות א׳; „מערכת גדולים", אות א׳; ט. ברוסטין־בערנשטיין, „די פארניכטונג פון די יידישע ישובים, „בלעטער פאר געשיכטע", באנד 4, ה׳ 2 ז׳ז 106, טאבעלעס, טאבעלע נומ. 8; ארכיוו יידישער היסטארישער אינסטיטוט, וואַרשע, אקטן פון „דזשאינט", זשעלעכאוו".

אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב אין זשעלעכאָוו און דער פֿרומער לעבנס־שטייגער

שלום אשליאק
מעלבורן (אויסטראַליע)

זשעלעכאוו פון אמאל

געשיכטלעכע נאָטיצן, זכרונות און לעגענדעס.

איך בין נישט קיין געשיכטע־שרייבער און בכלל נישט קיין שרייבער. דאָס, וואָס עס ווערט דאָ באַשריבן, איז נישט מער ווי אַ רעגיסטראציע פון פּרטים, וועלכע האָבן זיך אויפּגעהיט אין מיין זכרון וועגן דער שטאָט, אין וועלכער איך בין געבוירן געוואָרן און אויסגעוואַקסן. הונדערטער יאָרן האָט דאָ געלעבט אַ יידישער ישוב, ער איז שוין היינט נישטאָ; עס איז געבליבן פון אים נישט מער ווי אַ באַרג אַש. איך רעגיסטריר די פּרטים אַזוי, ווי איך געדענק זיי און מיט דער אייניקער ציקער כונה אויפצוהיטן צום אייביקן און הייליקן אָנדענק די שפּורן פון אַ ישוב, וואָס איז געווען מיין היים, — די היים פון מיינע אבות, די היים פון א קהילה קדושה וטהורה, וואָס איז פאַרלענדט געוואָרן על קידוש השם.

שלום אשלאק

די דאָזיקע שורות זיינען געשריבן מיט טיפער ליבשאַפט, מיט אַן ערפורכטיקן ציטער אין מיין הארץ, מיט אַ וויטאָק און בענקשאַפט צו דעם אַלעם, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ.

א.

זשעלעכאָו איז געווען אייניער פון די עלטסטע יידישע ישובים פונעם בערך טויזנט־יעריקן יידישען ישוב אין פוילן. לויט אַן אַלטן פּנקס פון 16טן יאָרהונדערט, האָט שוין דעמאָלט א שליח פון דער זשעלעכאָווער קהלה באַזוכט קראָקע. אין די פּראָטאָקאָלן פון ועד ארבע הארצות וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין די אסיפות פונעם ועד.

אין זשעלעכאָו, שוין פון אונדזער צייט, האָבן זיך געפונען אַלטע יידן, וואָס האָבן געוווסט צו דערציילן פאַרשידענע פּרטים וועגן דעם, ווי דאָס שטעטל האָט אויסגעזען אמאָל. לויט זיי איז אויסגעקומען, אַז אויף דעם גאַנצן שטח, וווּ עס האָבן זיך געפונען דאָס בית־מדרש, די שול און אַרום די גאַסן מיטן רבינס הויז, איז אמאָל געשטאַנען דאָס בית־עולם. שפּורן, סמנים דערפון זענען פאַרבליבן: א גרויסער שטח ביי דער שול איז געווען אַרומגעצוימט מיט אַ פּאַרקן, דאָס אָרט האָט מען גערופן דאָס „אַלטע בית־החיים", האָרט ביי דער וואַנט פון שול איז געשטאַנען אַ מצבה, פון וועלכער די אותיות פון דער אויפשריפט זענען שוין געווען אָפּגעשפּרונגען אַזוי, אַז מען האָט זיי שוין נישט געקענט איבערלייענען. עלטערע מענטשן האָבן דערציילט, פון מויל פון זייערע עלטערן, אַז די מצבה שטייט אַזוי הונדערטער יאָרן און מ׳האָט קיינמאָל נישט געקאָנט לייענען די אויפּשריפט. פּאַרשידענע לעגענדעס זענען אַרומגעגאַנגען, אַלער־לַיי מעשות האָט מען דערציילט וועגן אָט דעם קבר. איינע פון די אָנגענומענע לעגענדעס איז געווען, אַז אין דעם קבר ליגן חתן כלה, וואָס זענען געשטאָרבן אינעם טאָג פון זייער חופּה און מען האָט זיי ביידע צוזאַמען דאָרט צו קבורה געבראַכט. מען האָט עס טאַקע געוואָלט — דאָס חתן־כלה־קבר. קומט עס, הייסט עס אויס, לויט דעם בית־עולם־שטח אין סאַמע צענטער פון שטעטל, אז דער זשעלעכאָווער ישוב איז תחילת געלעגן אַ סך ווייטער אַוועקגעקוקט, אַן ערך צוויי קילאָמעטער פון דער אָנדערער זייט טייך. ערשט אין דער ערשטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָבן זיך יידן אָנגעהויבן צו באַזעצן אויף דער זייט טייך, וווּ עס האָט זיך טאַקע שפּעטער אויסגעפּאָרמט זשעלעכאָו, דאָס שטעטל, וואָס מיר האָבן געקענט.

אַ גרויסער צופלוס פון יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין זשעלעכאָו, איז — ווי עס איז געווען דערציילט — צוגעקומען נאָך די שחיטות פון צורר־היהודים, כמעלניצקי ימח־שמו, אין שנת ת״ת ד. ה. 1648. יידן פון וואַלין און אוקראינע האָבן בימי בהלה אויף זייער וואַנדערונג, זיך אָפּגעשטעלט אין זשעלעכאָו און שוין פאַרבליבן דאָרט תושבים.

ב.

די גרויסע חסידישע באַוועגונג אין פוילן, האָט אין איר ערשטער תקופה, בין די 70־ער יאָרן פון 18־טן יאָרהונדערט, זשעלעכאָו כמעט ווי נישט אָנגערירט. ערשט אין סוף פון 7־טן יאָר צענדליק פון דערמאָנטן יאָרהונדערט ווערט דאָס שטעטל מיטגעריסן מיטן שטראָם פון דער חסידישער באַ־

וועגונג, אַרום וועלכער עס האָט זיך שוין דעמאָלט געפירט אַ גרויסער קאַמף צווישן חסידים און מתנגדים. גורם געווען צו דער פֿאַרשטאַרקונג פון דער חסידישער באַוועגונג האָבן אַ גאַנצע ריי סיבות: ראשית, דער גרויסער חסידישער רב אין זשעלעכאָוו, וואָס איז שפּעטער באַרימט געוואָרן אלס ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער און והשנית, די נאַענטקייט פון זשעלעכאָוו צו ליובלין און קאזשעניץ. ביידע שטעט זענען שוין דעמאָלט געווען חסידישע צענטערס. אין קאָזשעניץ האָט דעמאָלט שוין געווירקט דער קאזשעניצער „מגיד", א תלמיד פון גרויסן מגיד פון מעזריטש, רבי ר׳ בער, און אין ליובלין — דער באַגרינדער פון חסידות — דער באַווסטער רבי ר׳ יעקב יצחק, מער באַווסט אלס דער „חוזה" פון ליובלין.

אין יאָר 1772 ווערט רב אין זשעלעכאָוו ר׳ לוי יצחק, שפּעטער באַווסט אלס ר׳ לוי יצחק בארדיטשעווער זי״ע, אָדער, ווי מ׳רופט אים אין דער חסידישער וועלט — דער „קדושת לוי" — אויפן נאָמען פון זיין חסידישן ספר, וואָס ער האָט אָנגעשריבן.

ר׳ לוי יצחק איז געבוירן געוואָרן אין 1740, אין אַ שטעטל אין זאמאשטשער קרייז, ווו זיין פאָטער ר׳ מאיר איז געווען רב. גאָר יונג שמט ער פאר א גרויסען עלוי און ירא שמים, ער באַקומט אַ גרויסן נאָמען אין דער פרומער לומדישער וועלט, און ווערט אויפגענומען פאר רב און ראש ישיבה אין דער וויסרוסישער שטאָט פּינסק, וואָס האָט פאר אים געהאט באַווסטע רבנים. דאָרט טרעפט ער זיך מיטן גרויסן ר׳ אהרן קאַרלינער, א תלמיד פון „מגיד" פון מעזריטש (קאַרלין איז אַ פאָרשטאָט פון פּינסק). אונטער זיין ווירקונג באַקענט ער זיך מיט דער חסידישער שיטה און פאָרט אין געהיים, דער ראש הקהל זאָל נישט וויסן, צו רבי ר׳ בער קיין מעזריטש. ער קומט פון דאָרט באַגייסטערט פון דער נייער שיטה פון חסידות, צוזאַמען מיט זיין חבר ר׳ אהרון קאַרלינער איז ער טעטיק אין פּינסק און גלילי לטובת דער חסידישער באַוועגונג.

ביי 1772, ווען עס ברעכט אויס דער גרויסער קאַמף אין ליטע, באַזונדערס אין ווילנע און בראָד, אַנטקעגן דער חסידישער באַוועגונג, דערוויסט זיך דער פּינסקער ראש־הקהל, וואָס איז אליין געווען א גרויסער קעגנער פון חסידות, אַז זייער יונגער רב און ראש־ישיבה געהערט אויך צו „כ״ת" (אזוי האָט מען דעמאָלט געפרופן די אַנהענגער פון חסידות), און ר׳ לוי יצחק ווערט אַראָפגעזעצט פון כסא הרבנות און ער מוז אַוועק פון פּינסק.

ער קומט אין דער מתנגדישער שטאָט זשעלעכאָוו און ווערט רב פון זשעלעכאָוו און גלילי, דאָס הייסט ער באַקומט אויך רשות אין די קלייַנע שטעטלעך פון ראַיאָון. ווי גארווא־לין, פּאריסאָוו, לאסקאראוו (לאסקאזשעוו) א. א. וו.

פונקט ווי אין אלע יידישע שטעטלעך האָבן אויך אין זשעלעכאָוו די רייכע מתנגדים, לומדים און רבנים, געהאט די הויפט דעה אין יידישן לעבן, דער פּשוטער עמך־מענטש איז באטראכט געוואָרן ווי אן עם הארץ. מיטן אָנקומען פון ר׳ לוי יצחק האָט זיך א סך געענדערט. יונג און באשאנקען מיט גרויס לומדות, מיט א גרויסער ליבשאפט צום כלל־ישראל, האָט ער זיך מיטן גאַנצן ברען אַרייַנגעוואָרפן אין דער ארבעט אויפצולעבן דעם דעמאלטדיקן אָפּגעשטאָנענעם יידישן ישוב אין זשעלעכאָוו. געטריי דער שיטה פון זיין גרויסן רבין, רבי ר׳ בער, דעם תלמיד פון בעל־שם־טוב, מיט הייסער ליבשאָפט צום פשוטן פראָסטן עמך־ייד, טיף אַיינגעגלויבט אין בעל־שם־טובס שיטה, אַז רחמנא לבא בעי, דאָס הייסט גאָט ווילל נאָר א ריין הארץ, אז נישט דוקא מיט לומדות, נאָר א יידל, וואָס קען נישט מער ווי דאוונען אָדער זאָגן א קאפּיטל תהילים מיט כוונה בלויז, קאָן דערמיט דינען דעם רבונו־של־עולם, פונקט ווי מיט לומדות — גרינדעט ער באלד א גאנצע ריי חברות פאר די עמך־יידן ווי: „חברה תיטים" (שניידער) און די שפּעטער באַוואוסטע „חברה תהילים", ארבעט אליין אויס די תקנות פאר די חברות און זאָגט אליין דאָרט מיט עמך־יידן יעדן אינדערפרי דעם יום תהילים. עס איז געווען א באזונדערער כבוד צו ווערן אָנגענומען פאר א מיטגליד פון דער חברה, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען — „דעם בארדיטשעווערס חברה תהילים". זי האָט עקזיסטירט ביז דער יידישער ישוב איז געוואָרן אויסגעראָטן דורכן היטלעריזם.

די ערשטע שול, וואָס ווען איר האָט מען דערציילט אַ סך לעגענדעס, איז געבויט געוואָרן מיט דער מי און היילף פון ר׳ לוי יצחק. ער האָט זי מחדש געווען און איינגעפירט אַ גאַנצע ריי תקנות פאר זשעלעכאָוו און גליל. איינע פון די דאָזיקע תקנות איז געווען, אז אויב יום־טוב פאלט אויס אין שבת, זאָל מען אין שול ניט דוכענען. דאָס האָט געדאָרפט זיין א סגולה קעגן שרפות אין שטעטל און טאָמער חלילה ווען אויסברעכן א שרפה, ווען מער ווי דאָס איינע הויז נישט פאַרברענט ווערן. די דאָזיקע תקנה האָט אָנגעהאלטן זייער א לאַנגע צייט און איז געענדערט געוואָרן אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט דורך א צווייטן זשעלעכאָווער רב, אליין א כהן און א לובלינער חסיד. ער האָט צוריקגעגעשטעלט דעם אלטן מנהג, אז אויב עס ווען אויספאלן יום־טוב אין שבת, זאָל מען יאָ דוכענען. „ווען דער קדושת לוי איז געוואָרן רב—האָט ער געטענהט—האָט ער געפסקנט לויט זיין פאָרשטייַן, היינט בין איך רב און איך פסקן ווי איך פארשטיי."

דעם נאָענטסטן יום־טוב, וואָס איז אויסגעפאלן אין שבת האָט מען טאָקע געדוכענט און די מסורה דערציילט, אַז אין דעם זעלבן יאָר איז אין זשעלעכאָוו אויסגעבראָכן א שרפה אין א הויז פון א לובלינער חסיד, א האלבע שטאָט צוזאַמען מיטן בית־מדרש און שול איז אַוועק מיטן רויך.

ווען דער דאָזיקער שרפה האָט מען אין שטעטל, זינט דורות, דערציילט חידושים און איינע פון די חידושים איז געווען די מעשה, ווי אזוי די שול איז פארברענט געוואָרן. די שול איז געווען זייער א הויכע און באזונדערס פעסט גע־

בויט, געווען געמאכט פון דעמבענע קלעצער, זי איז אויך געווען זייער שיין און אינעווייניק האָט זי אויסגעזען ווי א בית־מקדש. אָט דער גרויסער און פעסט־געבויטער בנין איז ממש אין געציילטע מינוטן פארשלונגען געוואָרן פונעם פיי־ער און באלד דערנאָך האָט מען נישט געזען נישט קיין שול און נישט קיין פייער; אַ מחנה ווייסע פיגל זיינען געקומען צו־פליגן, אויפגעפיקט יעדעס שטויבעלע אש, וואָס איז פאר־בליבן פון דער שול, אזוי, אז דאָס הייליקע ארט איז געבליבן לידיק און ערשט דעמלט זענען די פייגל צוריק אוועקגע־פלויגן.

נאָך דער שרפה האָט זשעלעכאוו מיטן גליק צוריק אַיינגעפירט ר׳ לוי יצחקס תקנות, אַז אויב יום־טוב פאלט אויס אין שבת זאָל מען נישט דוכענען. דעם זעלבן יאָר, שוין נישט זייענדיק אין זשעלעכאָוו, איז דער רב, דער כהן, נפטר גע־ווארן.

נאָך איינע פון באַרדיטשעווערס תקנות איז געווען: אין דער ערשטער נאכט ראש־השנה זאָל זשעלעכאוו און דער גליל דאוונען מנחה־מעריב אין טלית. ערב ראש־השנה פארנאַכט, ווען יידן פלעגן מיט כוונה גיין אין שול אריין צו מנחה מיט די טליתים אויף די קעפ, האָט עס אויסגעזען ווי ערב יום־כפור פארנאַכט, ווען מ׳גייט צו כל־נדרי. עס האָט אַנגעווארפן אן אימה און א פחד אויף קינדער און דערוואק־סענע.

ר׳ לוי יצחק איז געווען רב אין זשעלעכאָוו בערך 12 יאָר. די דאָזיקע יאָרן זענען פאר אים נישט געווען קיין יאָרן פון שלום און מנוחה. ער האָט קעגן זיך געהאט די מתנגדים, וואָס האָבן אים באַקעמפט. ארום 1781 איז אין זשעלעכאָוו געקומען צו א גרויסער מחלוקה צווישן אים און די מתנגדים. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז ער האָט געמוזט אויפנעמען אן עפענטלעכן ויכוח מיטן באוואוסטן קעגנער פון חסידות, דעם דעמאלטדיקן בריסקער רב, ר׳ אברהם קאצענעלענבויגן. ווי עס ווערט דערציילט, האָט ר׳ לוי יצחק דעמאָלט מנצח געווען. אבער די מתנגדים האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן. זיי האָבן ווייטער געהעצט קעגן ר׳ לוי יצחק און דערפירט סוף כל סוף דערצו, אז ער האָט געמוזט אוועק פון זשעלעכאוו און געוואָרן אויפגענומען פאר רב אין בארדיטשעוו.

זיין פארלאָזן זשעלעכאוו איז פארבונדן מיט דער לע־גענדע וועגן דעם „ווייכן שטיין". עס ווערט דערציילט: ער איז אוועק פון שטאָט צו פוס אין באגלייטונג פון זייער פיל זיינע אַנהענגער. עטליכע קילאָמעטער הינטער דער שטאָט האָט ער זיך אָפגעשטעלט אויף א קלייניגם אָפרו. ער האָט זיך אוועק־זעצט אויף א שטיין און דערביי געזאגט, אז דער שטיין איז ווייך, ווי אן אויסגעבעט געזעס. ער איז געווען זייער פאר־ביטערט און האָט זיצנדיק אויפן דאָזיקן שטיין געלאָזט פאלן א וואָרט, אז זשעלעכאוו וועט שטענדיג האָבן מחלוקות מיט אירע רבנים און וועט ניט האָבן די זכיה, אז א רב זאָל ליגן אויף איר בית־עולם.

שפעטער זענען אין זשעלעכאוו געווען נאָך צווויי אנ־דערע גרויסע חסידישע רבנים, וואָס האָבן אויך צוליב מחלוקות קעגן זיי מצד די מתנגדים געמוזט אוועק פון שטעטל. אויך זיי האָבן אין וועג געלאזט ביים „ווייכן שטיין".

דער שטייגער פון קדושת לוי ז״ל איז געווען, אַז ער פלעגט אליין דאוונען פארן עמוד, אויסבעטן כל טוב פאר כלל ישראל. דעם לעצטן יום כיפור פון דעם יאָר, וועז ער האָט געמוזט אוועק פון זשעלעכאוו, האָט ער נאָך כל נדרי און מעריב, וועז מען האָט שוין געדאַרפט אַנהויבן זאָגן „שיר היחוד" פלוצלונג אַ זאָג געטאָן: אונטערן בעלעמער דאָוונט אַ דייטשל, זאָל ער צוגיין זאָגן „שיר היחוד". דאָס דאָזיקע „דייטשל" איז געווען דער שפעטער באוואוסטער רב ר״ שמעון דייטש. מען דערציילט, אז דער דאמאָלדיקער שיר היחוד האָט מרעיש עולם געווען.

ר׳ שמעון דייטש איז טאָקע שפעטער געווען רב אין זשעלעכאוו. אָבער נאָך א שטיקל צייט האָט ער צוליב אַ מחלוקה מיט די מתנגדים אויך געמוזט אוועק פון שטעטל, פונקט ווי ר׳ לוי יצחק האָט אויך ר׳ שמעון דייטש אוועק־גייענדיק פון זשעלעכאָוו גערוט הינטער דער שטאָט אויף דעם „ווייכן שטיין".

מיט יאָרן שפעטער האָט זשעלעכאוו אויפגענומען פאר אַ רב דעם רבי ר׳ אשרל—אַ זון פון ייד הקדוש פון פשיסכע. זשעלעכאוו האָט שוין געהאט א טראדיציע פון מתלוקות, פון קאמף פון די מתנגדים קעגן די חסידישע רבנים. מיטן אויפ־נעמען ר׳ אשרן פאר א רב אין זשעלעכאוו האָט זיך דער קאמף פון די מתנגדים באזונדערס מוראדיק צעפלאקערט, מען האָט דערציילט, אז יענע מחלוקות אנטקעגן דעם רב ר׳ אשר האָט אַנגענומען זייער נישט קיין שיינע פאַרמען. עס איז דערגאנגען אפילו צו מסירות למלכות, וואָס די מתנגדים פלעגן גאנץ אפט אַנווענדן אין זייער קאמף קעגן די חסידים. זייער כאַראקטעריסטיש איז די מעשה, ווי אַזוי מען האָט אין פסח אוועקגעלייגט חמץ אויף דעם רבס קיך. אונזערע על־טערן האָבן וועגן דעם דערציילט פאַרשידענע מסורות ווי אזוי גאָט האָט שפעטער באַשטראָפט די מתנגדים, וואָס האָבן דעם רב אזוי מצער געווען. דער רבי ר׳ אשר איז פארבליבן רב א רייע יאָרן. פון אים האָט אפגעשטאָמט דער זשעלעכא־ווער רבישער הויף, וואָס די דינאסטיע האָט עקזיסטירט אזוי לאַנג ווי דער זשעלעכאָווער יידישער ישוב. דער לעצטער זשעלעכאָווער רבי, ר׳ שלום ז״ל, איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין עדה על קידוש השם.

ביים סוף פון 19טן יאָרהונדערט קומט אן קיין זשעל־כאוו אלס רב דער גרויסער גאון און חכם ר׳ אליעזר לייב טרייסטמאן ז״ל — דער שפעטערדיקער לאָדזשער רב. א יונגערמאן מיט לומדיש וויסן און א ביסל וועלטלעכע קענטע־נישן, הויך און שיין, א הדרת פנים, א נוח לבריות מיט א גרויס ליבשאפט צו עמך־יידן, פאַרשאפט ער זיך גיך אַ סך אַנזען און חשיבות און באזונדערס טאָקע א סך אַנהענגער צווישן עמך. דער פשוטער ייד האָט אין אים געפונען זייער אמתן מנהיג. א גרויסער בעל־תפילה — דאוונט ער ימים

נוראים פארן עמוד און ווירקט אויף די מתפלים מיט זיין שיין דאוונען. אבער אויך ער, דער מושלם בכל המעלות, האט ליאנג נישט געקאנט זיצן במנוחה אויף זיין כסא הרבנות. אַ גרויסע מחלוקה האָט אים פֿאַרטריבן פון זשעלעכאָוו.

די דאָזיקע מחלוקה איז אבער געווען פון גאָר אַן אַנדערן מין ווי די קאמפן אין 18טן און 19טן יאָרהונדערט. דאָסמאָל האָט דעם קאמף אָנגעהויבן דער חסידישער צד מיטן אנטייל פון זשעלעכאווער רבינס הויף. די מחלוקה נעמט אָן די אַלטע פֿאָרמען — עס דערגרייכט צו מסירה. די מאָכט מישט זיך אריין, עס קומט צו פֿראָצעסן. פון דער חסידישער זייט גיט מען איבער די „דיעלאָ" גרויסע אדוואָקאטן. מיזוכט אויס אנטקעגן רב אזעלכע חטאים, ווי א שטייגער: ער האנדלט מיט וויין אומלעגאל און אנדערע זאכן, וואס דראָען אים יארן תפיסה, אבער דער רב מיט זיין גרויסע קענטעניש איז איין א קרוב למלכות און גייט שטענדיק אַרויס מיט אַ נצחון.

פון רבס זייט, פון זיינע אנהענגערס זיצט מען אויך נישט לייידיק. מען מסרט די חסידים, און זייערע חסידים־שטיבלעך ווערן דורך פאליציי פֿאַרמאַכט. זיי טאָרן זיך נישט צוזאמענקומען, אפילו דאָס בית־מדרש ווערט געשלאָסן. עס מעג זיין אָפן בלויז אינדערפרי 2 שעה און פארנאכט 1 שעה צום דאוונען.

אין 1906 ווערט הרב טרייסטמאַן אויפגענומען פאָר רב אין ראָדאָם און ער פֿאַרלאָזט זשעלעכאָוו. אין יאָר 1911 ווערט הרב טרייסטמאַן לאָדזשער רב, ווו ער האָט געהאַלטן דעם הויכן פּאָסטן ביז 1917, ווען ער איז נפטר געוואָרן.

דער לעצטער זשעלעכאָווער רב איז געווען דער גרויסער תלמיד חכם ר' יצחק דוד הכהן ז"ל. דאָס כסא הרבנות האָט ער איבערגענומען אין 1908 און געהאלטן עס ביזן לעצטן טאָג פונם יידישן ישוב אין זשעלעכאָוו. ער איז אומגעקומען על קידוש השם בימי היטלער, צוזאמען מיט זיין קהלה הקדושה.

ר' יצחק דוד הכהן איז געווען דער אייניקער רב, וואָס איז פארבליבן אין זשעלעכאוו ביזן סוף פון זיין לעבן.

—ג—

נאָך דער גרויסער שרפה אין 19טן יאָרהונדערט איז די זשעלעכאווער קהלה געוואלדיק פֿאַראַרעמט געוואָרן. יאָרן לאַנג האָט זשעלעכאוו נישט געהאט קיין שול. מיט גרויס מי האָט מען אויסגעבויט א הילצערן בית־המדרש און דערנעבן א קליין הילצערן שולכל. א גרויסער טייל יידן האָט זיך גרופּירט אין חברות, געדאוונט שבתים און יום טובים אין פריוואָטע שטובן. אַ סך פון די חברות זיינען שוין פאָר־בליבן ביזן סוף פון דער זשעלעכאווער קהלה.

אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט האָט א ייד א שניידער, ר' משה נאטעס, געזומען אויף זיך די איניציאטיוו צו רופן אן אסיפה, כדי צו זוכן מיטלען ווי אזוי אויפצובויען א שול. די אסיפה איז טאקע פאָרגעקומען און עס ווערט באשלאָסן, אז יעדער זשעלעכאווער ייד באשטייערט זיך פארן דאזיקן הייליקן צווועק. ר' משה אליין גייט יעדן פרייטיק ארום איבער די הייזער, כדי צונויפצוגעמען די וועכענטלעכע באשטייערונג, וואס יעדער האָט זיך מתחייב געווען צו צאָלן.

מיט זייער קליינע מיטלען, ווי נאָר עס האָט זיך אָנגעמאלט אביסל געלט, טרעט ער צו אויסצופירן דעם פלאָן צו בויען די שול. ער פארהאנדלט מיטן ארכיטעקט, גיט אים אָנווייזונגען וועגן דעם בוי פונם בנין און היט אויך די בויארבעט אויפן אָרט. עטלעכע יאָר צייט האָט געדויערט ביז עס איז פארטיק געוואָרן דער אויסערלעכער טייל פון דער שול: די וועגנט מיטן דאָך, דער דיך, די טירן, פענצטער און פון בויידע זייטן צווויי ווייבער־שולעכלעך. אין שול גופא האָט מען אוועקגעשטעלט א פּראָויזאָרישען בעלעמער צום ליינענען, אן ארון קודש, און מען האָט דאָרט אָנגעהויבן דאוונען. דאָס האָט אזוי געדויערט עטלעכע יאָר, ווען ר' משה ווייטער אויפגעזאמלט אביסל געלט, האָט ער זיך ווייטער געזומען צו דער שול: אויספארטיקן זי און פארשענערן פון אינעווייניק. ער האָט געמאכט א שיינעם בעלמער, פארשענערט דעם ארון קודש און דעם עמוד, געמאכט צווויי שיינע קאסטנס מיט בענק אָרום. די קאסטנס האָבן געדינט אויף אריינצושטעלן דאָרט יום־כיפור־ליכט. שפעטער האָט ער אויך אריינגעשטעלט עטלעכע לאָנגע טישן מיט בענק. דאָס אינערלעכע אויסזען פון די וועגנט און פון דאָך איז געבליבן רוי, נישט פארצויגן, מיט די רויטע ציגל אינדרויסן. אין א געוויסער צייט ארום האָט מען די ארבעט אָרום דעם אינערלעכן אויסזען פון דער שול פארענדיקט, דער דאָך און די וועגנט זיינען פֿאַרצויגן געוואָרן און מיט געשמאַק זיינען אויסגעמאָלן געוואָרן די צוועלף מזלות. פון דרויסן האָט זיך דער פראָנט פון דאָך צוזאמענגעשלאָסן מיט די לוחות און עשרת הדברות, ביי די זייטן צווויי לייבן. די שול האָט אין פויקן געשמט פאר אייניג פון די שענסטע. פון גאַנץ ווייט הינטער דער שטאָט האָט מען ביים אריינפאָר געזען די שול מיט די לוחות.

א ריי יאָרן האָט ווייטער געדויערט ביז מען האָט די שול אינגאַנצן פֿאַרענדיקט, א מניעה צום פֿאַרענדיקן איז געווען די מחלוקה מיטן רב טרייסטמאן. אונטער דער צייט איז אויך ר' משה נאטעס געשטאָרבען, אזוי, אז די ארבעט אָרום דער שול האָט זיך אויף א שטיק צייט אינגאנצן אָפּגעשטעלט.

אין 1909, נאָכדעם, ווי דאָס כסא הרבנות האָט אַרבערגענומען הרב ר' יצחק דוד הכהן ז"ל, האָט ער געוראפן א ספעציעלע אסיפה וועגן פארענדיקן אינגאנצן די ארבעט פון דער שול. עס ווערט פארטיק געמאכט די גאלעריע פאר דער ווייבער־שול, מען מאָלט איבער די וועגנט אויף ווייס, מעז מאכט א סופיט און א שיינעם ארון קודש. אין שול ווי אין דער ווייבער־שול שטעלט מען אריין בענק מיט שטענדערס און דאמאלט אויך האָט מען אויספארקויפט ערטער לעולמית. די שול מיט איר פראכט האָט געהאָט א שם אין דער גאנצער אומגעגנט.

בשכנות מיט דער שול, אין פאליש, רעכטס, איז געווען אַ באָזונדער שולכל פון קדישת לויס חברה תהילים מיט זייער אַ שיין געשניצטן ארון קודש, ממש אַ קונסט־שטיק, לינקס איז געווען דאָס שולכל פון דער חברה שנידערס, אויך דאָרט איז געווען אַ שיינער ארון קודש.

* די פאָטאָגראָפיע פון דער שול איז געמאַכט געוואָרן בעת זי איז געוואָרן רעמאָנטירט.

— ד —

דער לאַנגיאָריקער און ביטערער קאַמף פון די מתנגדים אין זשעלעכאָוו קעגן „כת" (חסידים) האָט זיך סוף כל סוף פאַרענדיקט מיט אַ נצחון פון דער חסידישער באָוועגונג. די דאָזיקע באָוועגונג האָט פולשטענדיק באַהערשט דעם ישוב, אַ חוץ דעם זשעלעכאָווער רבישן הויף, האָבן זיך געשאָפן אַ גאַנצע ריי חסידים־שטיבלעך פון פאַרשידענע שיטות אין חסידות. יעדע גרופּע אָנהענגער פון אַ רבישן הויף, האָט געשאָפן פאַר זיך אַ באָזונדערן צענטער, אַן אייגן חסידים־שטיבל, וווּ אנשי שלומינו האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן, צוזאַמען געדאָוונט, צוזאַמען געפייערט פאַרשידענע חסידישע יומי דפגרות און אָפּגעהיט דעם שטייגער און נוסח און דאָס התנהגות פון דער אייגענער רבישער דינאַסטיע. אַזעלכע חסידים־שטיבלעך זיינען אין זשעלעכאָוו געווען בערך עלף: גערער, אַלעקסאַנדער, גאַרוואָלינער, קאַלושינער, לוב־לינער, ראַדזינער, פּאַריסאָווער, קאָצקער, בלענדאָווער, קא־זשעניצער און אָטוואָצקער.

די דאָזיקע חסידים־שטיבלעך האָבן אַרום זיך קאָנ־צענטרירט פרומע יידן לומדים, גרויסע בעלי קבלה, צוזאַמען האָט מען געדאָוונט און געלערנט, געווען פאַרטאָן אין די קבלה־ספרים, אינעם זוהר הקודש און אַנדערע מיסטישע ספרים.

בחורים און קעסט־אייידעמס זיינען פון באַגינען ביז שפּעט אין דער נאַכט געווען פאַרטיפט, פארדבקהט אין די האַרבע סוגיות פון ש"ס, פוסקים און לומדישע ספרים. קול תורה, קול תפילה און קול נגינה האָט זיך געהערט פון אַלע זייטן, געקלונגען איבער די שכנישע גאַסן אַרום און פאַר־הילכט זשעלעכאָוו מיט לומדות און יהדות, מיטן לימוד תורה לשמה. דער שטייגער לעבן איז אזוי אַנגעגאַנגען ביזן רע־וואָלוציע־יאָר 1905. שפּעטער איז אין דעם לעבן אַריינגע־קומען אַ גרויסע ענדערונג. די יוגנט איז אַוועק צו די פאַר־טייען, צו אַ מאדערן יידיש־געזעלשאַפטלעך לעבן. דער עלטערער דור איז וויטער געבליבן ביי זיינע חסידים שטיבלעך און רביים.

— ה —

געשטאַלטן פון פרומע זשעלעכאָווער יידישע האַרע־פאַשניקעס — לאָמיר זיי דערמאָנען, די קדושים וטהורים, וואָס זיינען נישטאָ צווישן די לעבעדיקע; לאָמיר דערמאָנען די, וואָס האָבן זיך מיט הייליקייט איינגעקריצט אין זכרון:

ישראל־מאיר גלעזער — אַן אייגענהויקערטער יייד מיט אַ בריייטער באָרד און פּאות, מיט אַ ברייט סאַמעטן היטל, אַ קאפּל אויפן קאָפּ און ארומגעגאַרטלט מיט אַן אויסגעגרינטן גאַרטל. נאָך האַלבער נאַכט, און אַזוי נאַכט ביי נאַכט, שטייט ער אויף פון זיין געלעגער, טוט אָן אַ זאַק מיט אַש אויפן קאָפּ, זעצט זיך אַוועק אויף דער ערד און קלאָגט די קלאָג פון חורבן ירושלים, פון גלות השכינה — ער ריכט אָפּ חצות. זייער פרי, מיטן טאָג צוגלייך, שטייט ער אויף און לויפט אין אייַנעניש אין מקווה און פון דאָרט אין בית מדרש אַריין צו חברה תהילים, כדי דעם יום תהילים אָפּצוזאָגן בציבור, אָפּצודאָוונען, אָפּצולערנען זיין פּרק משניות און אהיימגיין, כדי גיך איבערצובייסן און צו נעמען זיך צו זיין אַרבעט: דאָס קעסטל גלאָז אויף די פּלייצעס און אין שטאָט אַריין, אין די דערביאיקע דערפער אַריין, אַריינצוזעצן אויס־געהאַקטע שויבן אָדער פאַרגלעזן ליידיקע פענצטער ביי אַ פרישן בוי.

וועגן ר' ישראל־מאירן האָט מען דערציילט, אַז ווען ער פלעגט צוקומען וויינטער צייט צו אַן אַרעם הויז און אַנ־געטראָפן אויף פענצטער אַן שויבן, פאַרשטאָפט מיט שמא־טעס, אָדער פאַרקלעפט מיט פאַפּיר, אַז די קעלט זאָל זיך נישט אַרייניייסן אין שטוב, און געקענט האָט דאָס זיין אַ וווינונג פון אַן אַרעמען פאַליאַק, אָדער אַ ייד — האָט ער דאָרט אין די פענצטער אַריינגעזעצט שויבן און אויף גיך אַוועק, נישט צו מאַנען, נישט צו פרעגן וועגן געלט.

פרייטיק, אין האַלבן טאָג, האָט ער פאַרענדיקט זיין

אַרבעט. דעם אַנדערן האַלבן טאָג האָט ער אָפּגעגעבן אויף אַריינצופירן זיך אַ ריינעם און געלייטערטן אינעם שבת אַריין, טובל געווען זיך אין מקווה און צוריקגעקומען אַ היים אַ שבתדיקער. ביז שבת־צו־נאַכט, ביז נאָך הבדלה, האָט ער קיין דברי חול פון זיין מויל נישט אַרויסגעבראַכט. ער האָט בכלל ווייניק גערעדט. געווען קאַרג אויף ווערטער אינעם שבתדיקן טאָג, נאָר עוסק געווען אין לערנען און אין תהילים זאָגן.

ביז אין דער טיפער זקנה אַריין, האָט ער זיך מפרנס געווען פון אייגענער אַרבעט און געלעבט אין גרויס דחקות מיט זיין ווייב. ר׳ ישראל־מאיר מיט זיין ווייב זיינען גע־שטאָרבן ביידע אין איין טאָג.

***

ר׳ ישראל שמואל גאנטאש — אַ דאַר יידל מיט אַ קליין בערדל, איינגעבויגן פון לעבנלאנגער שוועריער האָרע־וואַניע, אַ מזג טוב, תמיד מיט אַ גוט שמייכעלע אויפן פנים, תמיד אַ צופריד־ענער פון גאָטס וועלטל. סיי זומער, סיי ווינטער, פלעגט ער פאַרטאָג קומען אין בית מדרש אַריין לערנען און צו דער חברה תהילים, כדי צו קאָנען זאָגן פאַרן עמוד דעם יום תהילים. געדאַוונט האָט ער תמיד מיטן ערשטן מנין, אָפּגעלערנט אַ שטיקל חומש און אַוועק אַ היים אויף איבערבייס און צו זיין אַרבעט — מאָכן שינדלען צו דעכער.

חדר־יינגלעך האָבן ישראל שמואל גאָנטאָש געקענט פון זיין גוטסקייט. ער האָט ליב געהאַט קינדער און קינדער האָבן אים ליב געהאַט. ערב תשעה באב און ל״ג בעומר, איז שוין געווען אַ מנהג צו קומען צו ישראל־שמואל נאָך הילל־צערנע שווערדלעך, וואָס ער האָט אויסגעפאַרטיקט פאַר די קינדער.

ישראל־שמואל גאָנטאָש איז געווען איינער פון די איבערגעגעבנסטע חסידים פון זשעלעכאָווער רבינס הויף.

ישראל שמואל גאנטאָש מיטן זון ביי דער אַרבעט

זינט יאָרן פלעגט ער יעדן פרייטיק נאָכמיטאָג אַרומגיין פון שטוב צו שטוב און אויפמאָנען דעם וועכנטלעכן אָפּצאָל פאַרן הויף. מ׳קען זאָגן, אַז מיט זיין איבערגעגעבנקייט האָט ער אויסגעהאַלטן דעם רבינס הויז. ביזן טיפן עלטער האָט ער געלעבט פון אייגענער אַרבעט און נישט געוואָלט אָנ־נעמען קיין הילף פון זיינע פאַרמעגלעכע קינדער. געווען אַ זעלטענער יידּ, אָט דער ישראל שמואל גאָנטאָש. מען האָט אים קיינמאָל נישט געקענט דערצערנען, אַ סבלן געווען, נישט פאַרטראָגן קיין רכילות, קיינמאָל נישט געלאָזט רעדן און נישט געוואָלט הערן רעדן שלעכטס אויף אַ יידּ. ער פלעגט טענהן, אַז אַלע יידן זיינען גוט.

***

ר׳ משה נאָטעס דער שניידער.

אַ הויכער יידּ מיט אַ ווייס פאַטריאַרכאַלישער שיינער באָרד, מיט בריל תמיד אַראָפּגעלאָזט ביז אויף דער שפּיץ נאָז, מיט אַ שטענדיקן שמייכל אויפן פנים, תמיד גרייט אַ יידּ צו העלפן, אַ יידּ אַ טובה צו טאָן און פרום און גאָטס־פאַרכטיק איז ר׳ משה געווען.

סיי זומער, סיי ווינטער, אין סאַמע באַגינען — ביי דער חברה תהילים. נאָכן יום תהילים — אָפּגעדאַוונט מיטן ערשטן מנין, אָפּגעלערנט אַ פרק משניות און אַוועק אַ היים צום שניידער־וואַרשטאַט. ער פלעגט אַרבעטן נאָר ביז מיטאָג, צוגרייטן אַרבעט פאַר זיינע אַרויסהעלפערס און פון מיטאָג אָן פלעגט ער עוסק זיין אין כלל זאָכן. ר׳ משה נאָטעס איז געווען גבאי פון דער חברה שניידערס, ער האָט גע־בויט די נייע שול, געזאָרגט און פאַרזאָרגט די תלמוד־תורה און געצאָלט די מלמדים שכר־לימוד.

געלעבט ביזן טיפן עלטער און דאָס גאָנצע לעבן גע־ווען אַ יגיע כפו.

— ו —

געשטאַלטן פון זשעלעכאָווער לומדישע יידן, די שארפע מוחות, די חריפים און גאונים, וואָס האָבן געלעבט און משפּיע געווען דעם זשעלעכאָווער כלל ישראל און זיינען מער נישטאָ צווישן די לעבעדיקע.

ר׳ שמואל לייב ז״ל. א שיינער יידּ מיט אַ ווייס פאַטרי־אַרכאַלישער באָרד און פּאות, אַ תלמיד חכם און בעל מקובל, טאָג און נאַכט פאַרטיפט אין לערנען, געלערנט אַליין און אַנדערע געלערנט, אַ שארפער קאָצקער חסיד. אין אים איז געווען פאַרקערפערט דער נוסח און שטייגער פון אַלטן קאָצק. די שטאָט האָט געשמט מיט אָט דעם יידּ. אין 1906, שוין אַ ישיש, איבער זיבעציק, איז ער אַוועק קיין ארץ־ישראל, דאָרט שוין אויסצולעבן די רעשט יאָרן און צו קומען צו קבורה אין הייליקן לאַנד.

אין יאָר 1909 איז ער דאָרט טאָקע נפטר געוואָרן.

***

הרב הקדוש ר׳ אברהם משה — דער מארקישאווער רבי. געווען אַ זון פון אַ חסידיש־לומדיש זשעלעכאָווער הויז, אַ זון פון באָווסטן ר׳ דודל. שוין פון גאָנץ יונג שמט ער פאַר אַ גרויסן עלוי אין פּוילן, זיצט יום ולילה און לערנט, איז עוסק אין קבלה.

חתונה געהאַט האָט ער אין מארקישאוו, נעבן לובלין. אַלס לובלינער חסיד ווערט ער איינער פון לובלינער רבינס הויפּט תּלמידים און פֿאַרברענגט ביי זיין רבין אַ סך יאָרן. שפּעטער, נאָך דער פּטירה פון לובלינער רבין, ווערט ר׳ משה אויפגענומען אַלס ממלא מקומו פון רבי פון לובלין. מפּני כמה טעמים באַזעצט ער זיך נישט דאָרט, נאָר אין זיין געבורטס־שטאָט זשעלעכאָוו, ווו ער פירט טיש און זאמלט אַרום זיך אַן עדה פון פּיל הונדערטער יידן. ערשט מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער, ציט ער זיך אַריבער קיין מארקישאוו, ווו ער האָט געלעבט און געפירט אַ רבישן הויף ביז זיין פּטירה.

***

ר׳ הערשעלע — דער קוילער רב, א ברודער פון רבי ר׳ אברהם משהלע, אויך ער שמט פון גאַנץ יונג מיט זיין עלוישן קאָפּ. דער קוילער רב נעמט דעם יונגן גאון פּאָר אַן איידים. ער זיצט אין קויל אַ סך יאָרן אויף קעסט און לערנט. נאָכדעם ווי דער קוילער רב ווערט נסתלק, ווערט דער איידים זיינער, הערשעלע, רב פון דער יידישער קהלה אין קויל.

ר׳ הערשעלע האָט געהערט צו גרויסע תורה־אויטאָריטעטן אין פּוילן.

***

ר׳ משה אלי, א דריטער ברודער פון די אויבנדערמאָנטע רבנים, איז נישט געבליבן הינטערשטעליק לגבי זיינע צוויי ברידער. חתונה געהאַט האָט ער מיט אַ טאָכטער פון זשעלעכאָווער נגיד ר׳ שמואל מניחות, געזעסן יומם ולילה על התורה ועל עבודה און באַקומען אַ שם אין דער לומדים־וועלט.

דאָס הויז זיינס, וועלכעס האָט פֿאַראייניקט אין זיך תורה און גדולה במקום אחד, איז געווען אָפן פּאָר יעדן איינעם, וואָס האָט נאָר געוואָלט געניסן פון זיין גרויס לומדיש וויסן. יעדן דאָנערשטיק פלעגט ער קומען אין תלמוד תורה פּאָר־הערן די גמרא־יינגלעך און די גוטע בחורימלעך, די „שארפּע קעפּלעך", פלעגט ער הייסן קומען צו זיך אַהיים לערנען.

***

ר׳ גדליה יוסף, א לעדער־סוחר, א זון פון אַ חסידישן רבין און איידים פון אַ זשעלעכאָווער בעל־הבית, איז אַ סך יאָרן געזעסן ביים שווער איניקע יאָר, נעמט ער זיך צום מסחר. ער ווערט אַ לעדער־סוחר. אין זיין כמעט רבנישן טראַכט, האָט ער געפירט זיין מסחר. אין ברייטן סאַמעטענעם היטל, מיטן קאפּל און לאַנגן טלית קטן מיט די ציצית, וואָס האָבן אפערגעקוקט פון אונטערן אויבער־בגד, פלעגט ער פאָרן קיין וואַרשע דערלייזיקן זיינע מסחרים. איין האַלבן טאָג האָט ער זיך פֿאַרנומען מיט מסחר, אַליין באַדינט די קונים, מען זאָל זיי, חלילה, נישט אָפּנאַרן, און דעם אַנדערן האַלבן טאָג איז ער געזעסן ביים לערנען, אָדער עוסק געווען אין כלל־זאַכן.

***

הרב ר׳ שמואל — געווען פריער רב אין דעמבלין, שפּעטער קאַלושינער רב. ר׳ שמואל איז געבוירן געוואָרן אין אַ זשעלעכאָווער מיוחסדיק הויז, געווען אַ זון פון זשעלעכאָווער תלמיד חכם און גרויסן חסיד ר׳ בערל מאַרגאליט. נאָך גאָר יונג האָט ער אין דער גאַנצער סביבה געשמט פאָר אַ גרויסן עלוי, האָט יונג חתונה געהאַט. נאָכן אָפּזיין איניקע יאָר ביי דעם שווער אויף קעסט, ווערט ער אויפגענומען פאָר רב קיין דעמבלין. דאָ געווען אויפן כסא הרבנות אַ סך יאָרן. שפּעטער געוואָרן רב אין קאַלושין און דאָ נפטר געוואָרן.

***

הרב ר׳ שמעון ענגעל, באַקאַנט מיטן נאָמען ר׳ שמעון מאירס, אַ דאָר קלײַן יידל מיט אַ בלאָנד שמאָל בערדל און לאַנגע פּאות, אַ הויכן לומדישן שטערן און פֿאַרטראַכטע גוטע אויגן. געבוירן אין אַ חסידיש הויז, באַקומט ער גאָר יונג שוין אַ שם פון אַ מתמיד, עלוי און גרויסן בעל זכרון. זייער יונג איז ער געוואָרן אַן איידים פון אַ גארוואַלינער גביר. אַ ריי יאָרן זיצט ער ביים שווער אין הויז און לערנט, ווערט גיך אַנערקענט פאָר אַ גרויסן תורה־אויטאָריטעט, אויף אַזוי ווייט, אַז גרויסע רבנים וועלן זיך צו אים מיט כּלערליי שאלות. מען לייגט אים פאָר פאַרשידענע אָנגעזעצע, רבנישע שטעלעס, וואָס ער נעמט נישט אָן, ווייל ער ווילּ נישט ווערן קיין רב. ער באַזעצט זיך אין זשעלעכאָוו, דאָ עפנט ער אַן עסיק־פאַבריק און איז ווייטער אין משך פון לאַנגע שעהן אין טאָג עוסק אין תורה. צוליב לערנען, פֿאַרנאַכלעסיקט ער זיין מסחר און ער ווערט פאַראַרעמט.

אין די דרייסיקער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט, וועלן עס ווערט פאַרטיק אין לובלין דער בנין פון דער „ישיבת חכמי לובלין", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורכן באַוואוסטען גאון און תלמיד חכם הרב שפּירא ז״ל, ווערט ר׳ שמעון ענגעל אינגעלאַדן דורך הרב שפּירא צו פאַרנעמען אַן אָנפירנדיקן פּאָסטן אין דער ישיבה. ער נעמט אָן דעם אָמט. זיין עובדה איז באַשטאַנען דערין, וואָס ער איז געזעסן אין אַ באַזונדער תדר און געלערנט און, אַז עמיץ פון

די ישיבה בחורים האָט באַדאַרפט וויסן עפּעס אַ דין, אַ דף אין דער גמרא, אָדער אין אַן אַנדער ספר פון תלמודישער ליטעראַטור, האָט מען ביי אים געפרעגט; ר׳ שמעון האָט גלייך געגעבן אַ תשובה, אָדער אַנגעוויזן ווו, וואָס עס גע־פינט זיך. ער האָט געהאַט דעם נאָמען—די לעבעדיקע תלמוד־ענציקלאָפּעדיע און ער האָט דעם נאָמען כשר פאַרדינט.

אויף דעם געביט איז ער געווען אייגער אין דער תל־מודישער וועלט אין פוילן. נישט געווען קיין אין ארט אין ש״ס בבלי וירושלמי, אין אַלע פוסקים, ראשונים ואחרונים, ווי בכלל אין דער גאַנצער לומדיש־רבנישער ליטעראַטור, אַז ער זאָל נישט געדענקען אין וועלכן ספר און אויף וועלכן דף עס געפינט זיך. געווען איז ער אויך אַ גרויסער קענער אין קבלה און אַ גרויסער חסיד.

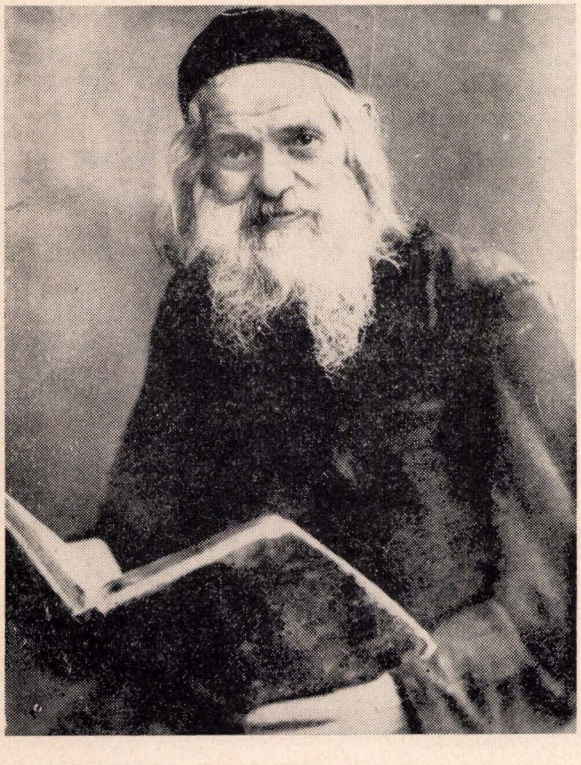
אין די דרייסיקער יאָרן, וועז הרב שפירא איז נפטר געוואָרן, איז געקומען צו אַ מחלוקה צווישן די אָנפירער פון דער ישיבה און ר׳ שמעון ענגעל ז״ל. צווישן די בחורים פון דער ישיבה, האָבן זיך געפונען אַ סך פון ר׳ שמעונס אָנהענגער — מען האָט זיי אין לובלין, אין ישיבה־קרייזן, גערופן ענגלישטן, ווייל זיי זיינען געווען אָנהענגער פון ר׳ שמעון ענגעל.

ער פאַרלאָזט לובלין מיט אַ סך פון זיינע תלמידים, באַזעצט זיך אין קראָקע. דאָ ווערט ער אייגעלאדן פאר א ראש־ישיבה. קראָקעווער פרומע יידן באַטראַכטן אים פאַר זייער גייסטיקן מנהיג, פאַר זייער רבין, און גלויבן אין אים.

בימי היטלער, ימח שמו, איז ער געווען אין קראָקע־ווער געטאָ און פון דאָרט אַרויסגעפירט געוואָרן. זיין טויט איז פאַרבונדן מיט אַ גרויסן אקט פון קידוש השם: עס איז געווען אין מיטן 1943, האָט מען ר׳ שמעון ענגעל ז״ל צו־זאַמען מיט אַ סך קראָקעווער יידן, געפירט אויף זייער לעצטן וועג. ר׳ שמעון, אָנגעטאָן אין קיטל, איינגעהילט אין טלית, איז געלאָפן אין התלהבות, געזאָגט פאַרשידענע תפילות און אויך אויפגעמונטערט די עדה יידן, זיי זאָלן נישט אַראָפּפאַלן, נישט אַריינפאַלן אין יאוש, נאָר גיין שטאַרק מקיים זיין די מצוה פון נהרג על קידוש השם. עס איז אָנגעקומען אַן אָנ־פירער פון דער יידישער פאָליציי אין קראָקע, וואָס איז געווען טרויעריק באַרימט מיט זיין אכזריותדיקער באַציאונג און מיטאַרבעט מיט דער געשטאַפּא. וועז ער האָט געזען, אַז מען פירט ר׳ שמעון ענגעל צווישן דער עדה יידן, איז ער צו אים צו און אים געזאָגט: רבי, קומט מיט מיר,, איך קען און וועל אייך ראַטעווען. ר׳ שמעון ז״ל האָט זיך פון אים אַוועקגעדרייט און געזאָגט: „גייט אַוועק פון מיר, איך וויל נישט, איר זאָלט מיך ראַטעווען, מיין וועג איז דערזעלבער וויי פון אַלע יידן — צו גיין אויף קדוש השם.

***

ר׳ אברהם מעכל שוחט און מוהל. אַ שיינער ייד, אַ הדרת פנים, אָנגעטאָן תמיד אין אַ ריפּסענער קאַפאָטע מיט אַ ברייטן גאַרטל, אַ סאַמעטן היטל מיט אַ קאפל, אַ שאַרפער געראַר חסיד, געשמט מיט זיין חריפות און לומדות, גע־שמט אויך אין גאַנצן געגנט פאַר אַ פּעאיקן שוחט און מוהל. אַ גרויסער בעל־תפילה אין אַלטן בית מדרש. זיין דאָוונען איז געווען מיט אַזויפיל ברען און התלהבות, אַז ער פלעגט

ר׳ אברהם מעכל שוחט ז״ל

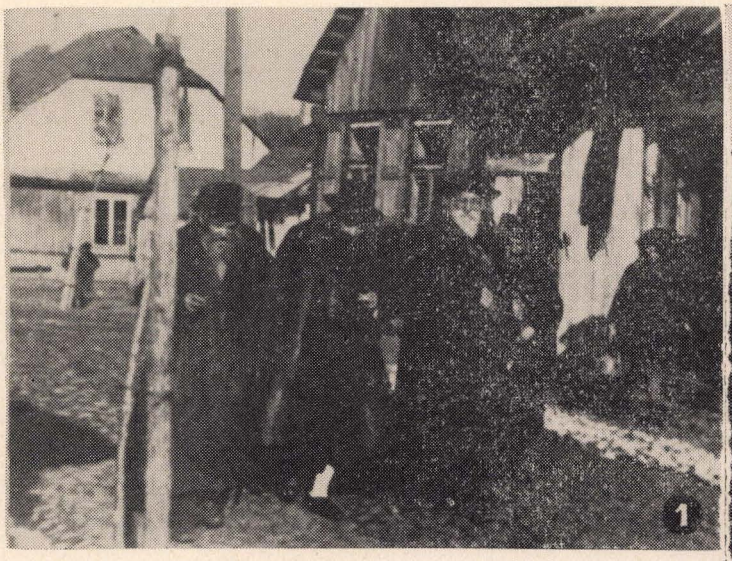
אַוועקגיין פון עמוד ממש אַן אויסגעוויקטער פון שוויים. דאָס בית־מדרש פלעגט תמיד זיין פול געפאַקט, ווען ר׳ אברהם מעכל שוחט האָט געדאָוונט.

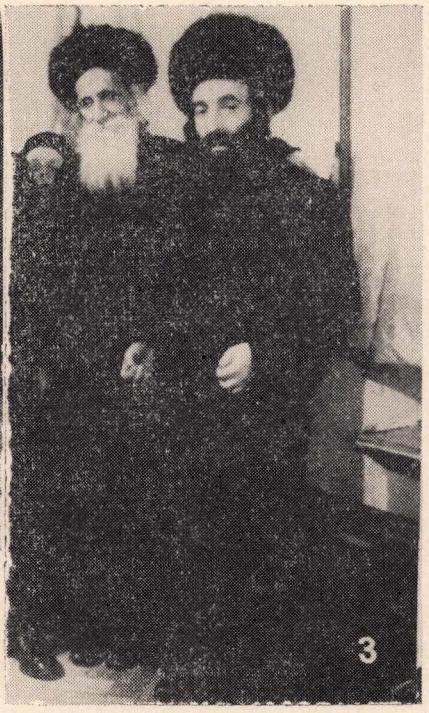
געשטאַרבן איז ער אין עלטער פון 74 יאָר. דעם לעצטן יום כיפור איז ער נאָך געשטאַנען פאַרן עמוד, געדאָוונט מיטן זעלבן ברען ווי אין די יונגע און מיטעלע יאָרן זיינע, אָבער ער האָט שוין געפילט, אַז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל, ער איז געווען שוואַך. טאַקע מיט צוויי וואָכן שפעטער, שמיני עצרת, איז ער געשטאָרבן.

***

דאָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אונדזער דורות־אַל־טע שטעטל זשעלעכאָוו, דאָס פרומע, דאָס ירא שמימדיקע און טראַדיציאָנעל יידישע זשעלעכאָוו פון וועלכן עס איז שוין היינט קיין שפור נישטאָ.

אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב און דער פרומער לעבנסשטייגער

1

3

אויבן: דער רבי מיטן רב און שמשים
אין שליחות־מצוה.

דער זשעלעכאָווער רב ר׳ יצחק
דוד הכהן און זיין אייִדעם ז״ל.

אונטן: צעורי אגודת ישראל, הסתדרות
הנוער.

ביים טייך צו תשליך.

מאיר ווינציער

(באגאטא—קאלומביא)

דעם רבינס הויף

דער רבי ר׳ משהלע איז געווען אַן אָנגעזעענער צדיק. ער האָט געהאַט חסידים אין גאַנץ פּויל̈ן און געווען אַ גרויסער בעל־צדקה.

אַלע אָרעמע לײַט האָבן געווּסט, אַז אין זשעלעכאָוו, ביי דעם רבין, קאָן מען זיך גוט אָנעסן און אויך באַקומען צידה לדרך. קיין געלט האָט ער קיינמאָל נישט געזאַמלט, וויפל ער האָט גע־האָט איבעריק, האָט ער צעטיילט.

מאיר ווינציער

ווען דער רבי ר׳ משהלע איז נפּטר געוואָרן, איז דאָס גאַנצע שטעטל מיטגעאַנגען צו דער לוּיה. אויך פֿאַרטרעטער פֿון דער צאַרי־שער מאַכט, צוויי פּאָלקאָווניקעס פֿון גארוואלין, זיינען געקומען אָפּ־געבן דעם רבין דעם לעצטן כבוד. ביים קבר האָט מען זיין עלטסטן זון, ר׳ יהושעלע, אויסגעקליבן אַלס רבי. די לוּיה איז קינסטלעריש פֿאַראייביקט געוואָרן דורך י. מ. ווייסענבערג אין זיין „מזל טוב״.

ר׳ יהושעלע האָט זיך געפירט ווי דער פֿאָטער — גע־האַלפֿן אָרעמלײַט. דער רבי איז אַמאָל געווען שטאַרק אין עצבות, ווייל עס זיינען אדורך זעקס טעג און קיין אָרעמע־לײַט האָבן זיך נישט באַווּיזן. „איך קאָן נישט פירן קיין טיש, עס גייט מיר נישט אין דאָס ווארימעס (מיטאָג), וואָס איך עס — האָט געטענהט דער רבי צו זיינע חסידים.

פֿאַר די יום־טובים, פֿאַר ראש־השנה, פלעגן פֿון פֿאַר־שידענע ערטער פֿון פּויל̈ן אָנקומען חסידים קיין זשעלעכאָוו צום רבין.

אין אַלע גאַסן האָט מען געזען פֿרישע מענטשן, סאָ־מעטענע היטלעך, שטריימלעך. באַזונדערס פייערלעך האָט אויסגעזען, ווען דער רבי מיט די חסידים פלעגט גיין צו תשליך, צום וואַסער, אויפן זאדיבער וועג. אַלע פֿרומע יידן זיינען נאָכגעגאַנגען: מיידלעך, יינגלעך, פֿרויען מיט קליינע קינדערלעך ביי די ברוסטן, פֿאָטערס מיט גרעסערע קינ־דערלעך ביי די הענטלעך. אַלץ האָט געצויגן צו תשליך.

אויף צוריקוועגס, האָט זיך אָנגעהויבן די אמתע חדוה. אַלע חסידים מיטן רבין האָבן אָנגעהויבן צו זינגען און צו טאַנצן, קליינע קינדערלעך ביי די פֿאָטערס און מוטערס אויף די הענט, האָבן צוגעפֿאַטשט מיט די הענטלעך. אַזוי האָט מען זיך פריילעך געמאַכט ביז דעם רבינס הויף. אויפן רבינס הויף האָט זיך ערשט אָנגעהויבן די אמתע שמחה — די חסי־דים האָבן געטאַנצט ביז זיי זיינען מיד געוואָרן.

ווען ר׳ יהושעלע האָט חתונה געמאַכט די ערשטע טאָכטער, זיינען צוויי וואָכן פֿאַר דער חתונה אָנגעקומען אָרע־מעלייט פון גאַנץ פּויל̈ן. אַלע טאָג האָט מען ביים רבין גע־פֿראָוועט וואַרימעסן פֿאַר די מדינה־גייער.

עס זיינען אָנגעקומען חסידים און זיי האָבן צוזאַמען מיט די זשעלעכאָווער אָרגאַניזירט אַ „קאמפּאניע וויסק״ — זעלנער־קאָוואַלעריע. מען האָט געמאַכט הילצערנע ביקסן מיט שוועדן. ביי די שניידערס האָט מען געגייט הויזן מיט רויטע פּאַסן אין די זייטן און זעלנערישע בלוזעס. אַלע טאָג האָבן די זעלנער געמאַכט רעפּעטיציעס ביים רבין אויפן הויף. די שטאָט מיט מענטשן זיינען געשטאַנען און געקוקט. דאָס „וויסק״ איז געווען צוגעגרייט אַקעגן־צו־פֿאָרן דעם חתן קיין גאנטשיצע, וואָס איז געלעגן אויפן מיטן וועג פון דער באַן־סטאַציע.

דער טאָג פון דער חתונה איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַלגעמיינעם יום־טוב. ביי אַלע יידן פון זשעלעכאָוו איז געווען אזא שמחה, גלייך יעדערער גייט חתונה מאַכן זיינס אַ קינד. גאַנץ פרי זיינען אַלע „זעלנער״ געווען אין מאַרק מיט די פערדלעך. אַן „אָפיציר״ האָט געגעבן די קאָמאַנדע אויף העברעאיש, אַלע האָבן זיך געגעבן אַ זעץ אַרויף אויף די פערד — יידישע זעלנער מיט לאַנגע בערד. צוקוקנדיק האָט זיך אויסגעווּיזן, אַז מיר זיינען נישט אין זשעלעכאָוו, נאָר טאַקע אין ארץ־ישראל. די גאַנצע יידישע באָפעלקערונג, פון קליין ביז גרויס, איז געקומען זיך צוקוקן צו דעם פֿאַראַד.

אַפֿילו הייזער זיינען געווען פֿאַרמאַכט. די ווייבער האָבן נישט געמאַכט קיין מיטאָג, אַפֿילו איז געשטאַנען און געווארט, אַז דער חתן זאָל אָנקומען.

פֿלוצים הערט מען: „אָט פֿאָרן זיי". איז געווארן אַ געלויפערייַ צום בריק אויפן ווארשעווער שאָסיי, דאָרט האָט געשפּילט אפרים מנשהס קאַפּעליע. זי האָט געזומען קלאַפּן אַ מאַרש, פֿאָרויס איז געריטן די „קאַוואַלעריע", ווייטער אַ פֿארמאַכטע קאטש מיטן חתן. נאָך דעם חתן, דראָזשקעס און סתם ווועלכע מיט געסט. זיי זיינען אַריינגעפֿאָרן אין מאַרק און אַרומגעפֿאָרן אַרום די געווועלבער פון מיטן מאַרק זיבן מאָל.

ביינאַכט איז פֿאָרגעקומען די חתונה. דער גאַנצער הויף פֿון רבין איז געווען באַהאַנגען מיט לאָמפּן. טישן זיינען געווען אויסגעשטעלט פון אַיין עק הויף ביזן צווייטן. די שמחה האָט געדויערט צוויי וואָכן. אַלע טעג איז די קאַפּעליע געגאַנגען שפּילן צום רבין.

ווען ר׳ יהושעלע איז נפֿטר געווארן, איז ביי זיין קבר פֿאַרגעקומען די זעלבע צערעמאָניע ווי ביי זיין פֿאָטער. דער זון פֿון ר׳ יהושעלע איז אויסגערופֿן געווארן אלס ממלא מקום.

דאָס אייניקל פון ר׳ משהלע איז געווען אַביסל „מאָדערנער", אָבער ניט שטאַרק אָפּגעטראָטן פֿון זיידנס און פֿאָטערס טראַדיציעס און אויך געהאָט די זעלבע חסידים.

אַזוי האָט זיך געפּירט אין זשעלעכאָוו די רבישע דינאַסטיע — ביז עס זיינען אָנגעקומען די פּינצטערע היטלער־רישע האָרדעס. דער לעצטער פון דער דינאַסטיע איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין עדה.

יחיאל ראָזנבוים

(ישראל)

טיפּן און געשטאלטן פון רעליגיעזע יידן

נאָך היינט שטייט פאַר מיינע אויגן די הדרת־פּנימדיקע געשטאַלט פון זשעלעכאָווער רבין ר׳ יהושעלע ז״ל. איך האָב געהאַט אַ מאָל אַ גייסטיק פֿאַרגעניגן צוקוקן זיך, ווי דער רבי אין דער זיידענער קאַפּאָטע, שטריימל און קלאָר־וויסע זאָקן, רויכערנדיק דעם לאַנגן שיינעם לולקע־ציבעק, שפּאַציירט איבערן גרויסן הויף מיט זיינע חסידים, פֿאַרטיפט אין א תורה־ויכוח. פּשוטע יידן פון אַ גאַנץ יאָר, און ספּעציעל פרויען, האָבן פאַר גרויס יראת־הכבוד און דרך־ארץ אויסגעמיטן דורכצוגיין נעבן הויף, ווען דער רבי האָט אַזוי אַרומגעשפּאַצירט און געלערנט.

איך געדענק דעם טאָג פון זיין פּטירה. דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען אין טרויער. אין טאָג פון דער לויה זיינען אַלע געווען געווען פֿאַרמאַכט, און נישט געקוקט אויפן גרויסן פּראָסט און שניי, וואָס איז גראד אין דעם טאָג געווען, איז דאָס גאַנצע שטעטל, אַן אונטערשייד, פרומע און ניט פרומע, נאָכגעגאַנגען נאָך דער לויה. עס איז געווען א שווערע אבידה פאַר אַלע זשעלעכאָווער יידן.

***

איך קען אויך נישט פֿאַרגעסן אונדזער לעצטן זשעלעכאָווער רב, ר׳ יצחק דוד פּשיסוכער ז״ל. זיין הויכע גלייכע פיגור מיט דער פֿאָטריאַרכאַלער לאַנגער ווייסער באָרד, האָט ביי אַלעמען אַרויסגערופן א טיפן דרך־ארץ. יעדן פרייטיק פאַר ליכט־צינדן, פלעגט ער, ווי זיין מנהג איז געווען, אַרויסגיין אויפן מאַרק דערמאָנען די סוחרים און קרעמער, אַז עס איז שוין דער זמן פון ליכט־צינדן און מען דאַרף שליסן די קראָמען.

אונדזערע זשעלעכאָווער סוחרים, וואָס האָבן א גאַנצע וואָך אויסגעקוקט אויפן פרייטיק, ווען עס זיינען זיך צע־

זשעלעכאָווער רב מיטן איידעם ז״ל

נויפֿגעפֿאָרן אַביסל מער פּויערים פון די אַרומיקע דערפער איינצוקויפן זייערע נויטיקע זאַכן, האָבן פאַרגעסן, אַז דעם

רבס שמש, משה מענטש, ווי מען האָט אים גערופן, האָט שוין געקלאַפּט אין שול אַריין און אַז ס׳איז שוין נאָענט פאַר ליכט־צינדן. נאָר דערזעענדיק דעם רב אַרומגיין אַן אָפּגעטובלטן און אין די שבתדיקע בגדים, האָבן זיי געזומען ממש אַרויסיאָגן די פויערים, וואָס פלעגן, מעשה שטן, פונקט אין דער צייט אָנפילן די קראָמען. פאַרשעמטע פאַרן „שטאַך אין שבת", האָבן זיי געפֿרוווט זיך פאַרענטפערן פאַרן רב, שנעל פאַרמאַכט די געוועלבער און געלאָפן, ווער נאָך אין מרחץ אַריין און ווער גלייך אַהיים.

אָפילו די פויערים אויפן מאַרק זיינען פאַר גרויס רעספּעקט צום „ראבין" מבולבל געוואָרן און אייליק שנעל געזומען אינפאַקן זייערע זעקלעך און פעקלעך און אָפּטראָגן זיך אַהיים.

***

שמעולע עסיג־מאַכער (שמעולע מאירס ענגעל) ז״ל. אַ ייד אַ למדן, אַ ירא שמים. מיך האָט ער ספּעציעל פאַראינטערעסירט מיט זיין שטייגער דאָוונען אין בית־המדרש.

שמעולע מאירס ענגעל ז״ל

ער האָט זיך אָוועקגעשטעלט, נישט ווי אַלע שיינע יידן אויבן־אָן, ביי דער מזרח־וואַנט, נאָר אונטן, צווישן די צוויי קאפּלע אויוונס, וווּ עס איז געווען דאָס אָרט פון די פֿשוטע יידן, בעלי־מלאכות. און געדאַוונט האָט ער הויך, האַרציק פאַר זיך, אָן אַ מנין, געציילט די ווערטער ווי פערל, אָן שאָקלען נישן און אָן ספּעציעלע הויות.

אָפטמאָל, ווען דאָס בית־המדרש איז שוין געווען לייִדיק, האָט ער זיך אָוועקגעזעצט אין טלית און תפילין און געלערנט בהתמדה ביז האַלבן טאָג, נישט האָבנדיק אין זינען קיין שום זייטיקע ענינים, נאָר זיך אָפּגעגעבן בלב ונפש עבודת הבורא.

אַ באַזונדערער נחת איז געווען צו זען ווי ר׳ שמעולע מאירס פירט די הקפות שמחת תורה אין דער חברה תהילים. דאָס קליינע שולכל און דער פּאָליש זיינען געווען ממש אַנגעפּאַקט מיט מענטשן. אַלע האָבן זיך געוואָלט אַריינשטופן אינעווייניק צו זען די הקפות. פאַר ר׳ שמעולע איז געווען אַ ספּעציעל קליין ספּר־תורהלע, וואָס ער האָט בעת די הקפות געהאַלטן פעסט צוגעדריקט צום האַרץ, דעם טלית אַריבער־געוואָרפן איבערן קאָפּ, האָט ער געטאַנצט און געזונגען מיט גרויס התלהבות, אַזש דער שווייס האָט פון אים גערונען. וועג דער טלית האָט זיך עטוואָס פאַרוקט אין אַ זייט, האָט אַרויסגעשיינט זיין פנים, ווי די שכינה וואָלט געוואָלט אויף אים.

דער צדיק האָט פאַרענדיקט זיין לעבן, ווי אַ קדוש. ער איז פאַרפיניקט געוואָרן פון די דייטשן.

***

אַ ספּעציעלער טיפּ פון אַ פאַנאַטיש פרומען ייד, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט ר׳ גדליהו יוסף ז״ל. אַלע זשעלעכאַ־ווער האָבן אים גוט געקענט, און באַזונדערס די רעליגיעזע יידן. אין בית־המדרש האָט ער צוגעהיטן, אַז מ׳זאָל נישט רעדן אינמיטן דאָוונען קיין דברים־בטלים, גרייט געווען שטענדיק אריינצוזאָגן אַ פאָרציע מוסר, פאַר נישט ענטפערן הויך קיין „אמן" אויף די ברכות פון שמונה־עשרה, און פאַר נישט זאָגן „יהא שמיה רבא . . . "

אַ ספּעציעלע מיסיע האָט ר׳ גדליה יוסף ז״ל אויף זיך גענומען צו זאַמלען אין בית־המדרש נדבות פאַר אַרעמע לייט. געמאַכט האָט ער דאָס אויף דעם אופן: ער איז צוגעגאַנגען צום בעל דבר און געדריקט איין האַנט אין דער אַנדערער אונטערברומענדיק — „נו, נו, בים־באם..." ד. ה. גיב עפּעס אַ נדבה. ער האָט שוין געהאַט אַן אויסגעאַרבעטע טאַקטיק ווי אַזוי צו קענען ביי יעדן אַרויסציען וואָס מער. ער האָט קיינעם נישט דורכגעלאָזט, און ווי איז געווען צו אַזאַ איינעם וועמען גדליה יוסף האָט געזומען אויפן אויג, ער האָט ממש געברענט די טריט, אַזוי פיל אין אים אַריינגערעדט מיט גוטן און מיט שלעכטן, נישט אָפּשטעלנדיק זיך אָפילו פאַר זידלערייען, ביז ער האָט יענעם מנצח געווען און אַרויסבאַקומען פון אים, נאָך לאַנגע דינגענישן, די געפאַדערטע נדבה.

די רעליגיעזע יוגנט לייט, וואָס האָבן אָנגעהויבן זיך צו פוצן אויפן מאָדערנעם שטייגער, האָבן פון אים געהאַט אויסצושטיין צרות צרורות. האָט גדליה יוסף דערזען ביי איינעם אונטערן תפּלין של ראש אָבּיסל מער האָר, האָט ער מיט די הענט געוואָלט אויסרייסן די „גזשיבע", אַרומיאָגנדיק זיך מיט אים איבערן גאַנצן בית־המדרש מיט דיוועדטער: „אפיקורס!", פושעי עוכר־ישראל, משומד..." ער האָט געריסן די בינדעס פון די העלדזער, די „הערינגלעך", ווי ער האָט זיי גערופן. אָפילו גלאַנציקע שיך האָבן גערייצט זיין פאַנאַטיש פרומען בליק און ער האָט אויף זיי בכיוון געטראָטן. ספּעציעל האָט ער געזוכט געשנורעוועט שיך. אויף זיין שפראַך „שנוראלסקע שיך". ער האָט אויך נישט געקאָנט פאַרטראָגן, וואָס די יונגעלייט באַהאַלטן די טלית־קטנס און ער האָט זיי אַרויסגעצויגן פון אונטער די אויבער־העמדער. מיט איין וואָרט, ער האָט געפּיינקט אויף טריט און

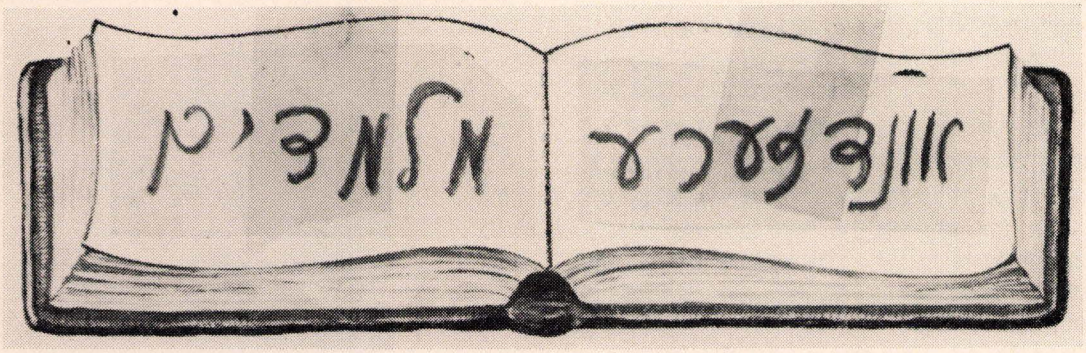
שריט די מאַדערניזירטע פרומע בחורים, ביז זיי זיינען אַוועק אינגאַנצן פון בית־מדרש.

מיט זיין שטייגער דאַוונען, האָט גדליה יוסף צוגעצויגן אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט. ער האָט געמאַכט ביים דאַוונען משונה־מאַדנע העויות און קולות, אַרומגעלאָפן איבערן בית־המדרש, געפאַטשט מיט די הענט, געקלאַפט זיך אין קאָפּ. מיט דעם שטייגער תפילה טאָן, האָט ער געזאָגט, מוז ער ברענגען פאַר די יידן די גאולה שלימה. און אַליין נאָך דער־לעבן די טעג פון משיחן.

***

געווען אין זשעלעכאָוו א מנהג פון קלאַפן צו תהלים יעדן פאַרטאָג. די פונקציע האָט אויסגעפירט ר׳ יידל־מענ־דעלע ז״ל (גאָלדפאַרב). ער פלעגט אַרומלויפן איבערן שטעטל אין די ווינטערדיקע, פראָסטיק־שנייאיקע נעכט און וועקן דעם עולם צו גיין זאָגן תהלים אין דער ״חברה־תהלים״.

ר׳ יידל־מענדעלע האָט אין זיין פאַך (זיין ריכטיק פאַך איז געווען איינבינדעריי), פון תהלים־וועקן, זיך שוין גע־האָט איינקוואַליפיצירט אַזוי, אַז ער האָט גוט געדענקט ביי וועלכן תהלים־זאָגער מען דאַרף פאַמעלעכדיק און מיט לאַנג־אויסגעצויגענעם ניגון אויסזינגען דעם מאַנאָטאָנעם רוף, שטיל קלאַפנדיק מיטן שליסל: ״ר׳ משה צו תהלים״; אָדער: ״ר׳ איטשע מאיר שטייט אויף, מען דארף גיין זאָגן תהלים״ און ביי וועלכן מען קען פראָסט, אָן קונצן, געבן דריי מאָל אַ טראַסק מיטן פויסט אין לאָדן און אויסשרייען הויך, אַפילו אָן דעם ״רב״ — ״שלמה צו תהלים״, און דערביי אויפוועקן די שכנים פון זייער זיסן פאַרטאָגענדיקן שלאָף. דאָס אייי־גענע האָט זיך אויך איבערגעחזרט אין יעדן יאָר אין די סליחות־טעג, וועו מ׳פלעגט וועקן צו סליחות. דער מנהג איז יאָר־אײַן יאָר־אויס אַזוי געגאַנגען אָן איבעררייס, ביז ס׳איז געקומען דאָס אומגליק — די מלחמה אויסברוך פון יאָר 1939.

שלמה בריינסקי
(באגאטא)

זיי האבן מיך געלערנט תורה

פראגמענטן פון בוך „מענטשן פון זשעלעכאוו"

ווען אין מיין זכרון הייבן אָן אויפטויכן די געשטאַלטן פון די עטלעכע זשעלעכאָווער מלמדים, ביי וועלכע איך האָב געלערנט ביז דער ישיבה, און ווו עס זיינען פאַריבער זיבן, אַדער אַכט יאָר פון מיין קינדהייט — דערמאָן איך זיי, ניט מיט קיין פאַרבי־טערטקייט. אדרבא, זיי שווימען אַרויס און גייען אויף אין מיין זכרון, יעדער איינער פון זיי, ווי מענטשן אינטערע־סאַנטע און מיט אייגענעם כאַראַקטער, וועלכע האָבן זיך באַמיט — יעדער לויט זיינע מעלעכקייטן — אויסצופאַרמירן די יינגלעך, וואָס מען האָט זיי אָנפאַר־טרויט.

שלמה בריינסקי

דער ערשטער רבי מיינער, בצלאל מלמד, צו וועמען מען האָט מיך אָפגעגעבן, וועו איך בין נאָך נישט אַלט גע־וועו קיין גאַנצע פיר יאָר, און אונטער וועמענס השגחה איך האָב פאַרבראַכט גאַנצע דריי יאָר, איז געווען אַ שטילער גוט־מוטיקער יייד מיט אַ געדיכט־שפעדיקער באָרד, וואָס האָט אַרומגענומען זיין פוס פנים.

דעם ערשטן טאָג פון מיין אָנקומען אין חדר, האָב איך מיך געשראָקן פאַר אַט דעם פרעמדן ייד מיט דער גע־דיכטער באָרד, איך האָב שטאַרק געווויינט און געוואַלט אַהיים גיין, אָבער דער רבי האָט מיך אייגענומען נישט מיט קיין געשריי און נישט מיט קיין געבייזער. און אויף וויפל איך בין אומשטאַנד נאָך אַזוי פיל יאָרן צו געדענקען, דערמאָן איך זיך פילוויניק זייגע וועו ערטער:

„לעולם האָב איך גאָרנישט דאַקעגן, אַז דו זאָלסט אַהיימ־גיין, אָבער — האָט ער געגלעט זיין לאַנגע און געדיכטע

באַרד — זאָג מיר, וואָס וועט זיין דער תכלית? דו ווילסט דאָך זיכער נישט בלייבן עפעס אַ ווילדער גאַסן־יונג, וואָס קאָן, חלילה, נישט לערנען, און אויב אַזוי, האָט ער וויטער געטענהט, מוזטו דאָך אָנהייבן, עס מוז דאָך זיין אַמאָל. און אַז אַ יינגעלע לערנט זיך אויס דאָוונען, לערנט ער שפעטער חומש מיט רש״י, דערנאָך, גמרא מיט תוספות, פוסקים, ש״ך, יורה דעה און מיט גאָטס הילף קאָן ער אויך ווערן אַ רב״.

אַזוי האָט מיין ערשטער מלמד איינגעטענהט מיט מיר און כאָטש דעם פיר יאָריקן בחור איז קנאַפּ וואָס אָנגעגאַנגען דער תכלית און די פּערספּעקטיוון פון אויסוואָקסן אַ ייד, אַ למדן און ווערן אַ רב, האָבן אים נישט אַזוי וואַזשנע שטאַרק געלאָקט, אָבער די ווארעמקייט און הארציקייט פון דעם יידנס ווייכע שטים, האָבן געטראָפן אינעם קינדערשן האַרץ. דאָס שמועסן פון דעם דערוואקסענעם מיט דעם קינד, ווי מיט זיינס גלייכן, האָט געווען צוטרוי, און איך בין געבליבן.

ביי אָט דעם מלמד, האָב איך זיך אויסגעלערנט דאָוונען, אָנגעהויבן חומש און אויך געמאַכט דעם אָנהייב פון דער גמרא. און ביז היינטצוטאָג, ווארעמען מיין געמיט, די הארציקע טענער פון דעם „ואני״, און איך, יעקב, האָב צו דיין מוטער רחל נישט אַזוי געטאָן״. און זיכער וועלן שוין אויף אייביק פאַרבלייבן אין מיין נשמה די שאַלנדיקע טענער פון די „אקדמות״, וואָס אָט דער אַלט־מאָדישער ייד, האָט געווסט אויף אייביק אינצווואַרצלען אין מיין געמיט.

א שטאַרק ערלעכער ייד איז געווען אָט דער בצלאל מלמד. מיטן גאַנצן הארץ האָט ער געוואָלט די קינדער זאָלן איבערנעמען און איינזאַפּן אין זיך דאָס, וואָס ער האָט זיי געלערנט.

איך דערמאָן זיך נישט קיין קאַנטשיק, קיין שלאָגן, און אוודאי נישט קיין שמייסן. און טאָמער האָט זיך געטראָפן אַ יינגל וואָס האָט בשום אופן נישט געוואָלט, אָדער נישט געקאָנט דאָס לערנען, פלעגט ער שיקן רופן, אָדער אַליין אַריבערגיין צו די עלטערן און בעטן, מען זאָל דאָס קינד אַרויסנעמען פון חדר: „איך ווייל נישט אומזיסט קיין געלט, איך טויג מיך נישט אויס דערצו״ — האָט זיין ווייך קויל ווי זיך געבעטן, אפשר גרשון מאנעלע, וועלכער קאָן אויפהייבן אַ האַנט? (אגב איז אָט דער גרשון מאנעלע געווען באַקאַנט ווי אַ ייד אַ רוצח, וואָס האָט געשלאָגן מכות רצח די קינדער!)

ר׳ בצלאל׳ס ווייב, טויבעלע די רביצין, אַ קלייניטשיק וווייבעלע מיט אַ ריזיקע קופקע אויפן געגאָלטן קאָפּ, איז אויך געווען אַזאָ שטילע און גוטע נשמה.

ווינטער, צווישן מנחה און מעריב, ווען דער רבי פלעגט גיין אין בית־המדרש אַריין, פלעגן מיר קינדער, זיך צונויפנעמען אַרום איר. די לאָמפּ איז געווען אַריינגעדרייט, כדי נישט אויסצוברענען קיין סך נאָפט, שאָטנס האָבן געטאַנצט אין די ווינקלען און אויף די וועגט פון דער גרויסער פירעקיגער שטוב, דורך די פענצטער האָבן זיך געצייכנט די טורעמס פון אנטקעגנאיבערדיקן קאָשטשאָל און די טונקעלע קעפּ פון די ביימער פון גלחס סאָד, זי האָט אונז דערציילט וואונדערלעכע מעשיות.

— הערטשע זיך איין קינדער — האָט זי אָנגעהייבן מיט אַ זינגענדיק קול, — אַז עס איז געקומען די צייט, ווען משה רבינו, זיין זכות זאָל אונדז ביישטיין, האָט באַדאַרפט אַפּגעבן זיין הייליקע און כשרע נשמה — און מיט טרויער האָט געקלונגען איר קולכל, איבערדערציילנדיק אונדז, די מעשה פון „נשיקת משה״.

איך זיץ און ציטער פון אויפרעגונג: ווען אפשר די ימים אויספועלן ביים רבונו של עולם, אָט זיינען שוין ״״יך געקומען די בערג זיך איינשטעלן פאַרן צדיק, אַלע טייכן, פעלדער און וועלדער, אָבער ניין, עס איז נישט פאַראַן קיין אַנטלויפן, קיין אויסבאַהאַלטן און קיין אַנטרינונג פאַר דעם אומפאַרמיידלעכן, און משה רבינו הויכט אויס זיין הייליקן אָטעם בנשיקה, וואָס דער רבונו של עולם אַליין בכבודו ובעצמו פרעסט אָפּ אויף זיינע ליפן... עס עפנט זיך די טיר, דער רבי איז שוין דאָ צוריק פון בית־המדרש. ער דרייט אַרויף דעם לאָמפּ, די שאָטנס פאַרשווינדן און מיר דערוואַכן ווי אַרויסגעריסענע פון דער לעגענדאַרער וועלט, ווו מיר האָבן ביז איצט פאַרבראַכט.

צו די יינגלעך, ביי וועלכע ער האָט געזען אַ פעולה אין לערנען, איז זיין באַציאונג געווען ווי פון אַ טאַטן צו אייגענע קינדער.

איך געדענק דעם ווינטער, ווען איך האָב אָנגעהייבן ביי אים לערנען גמרא. איך בין עפעס נישט געזונט געוואָרן און גאַנצע צוויי וואָכן נישט געקאָנט גיין אין חדר. פלעגט ער יעדן אָוונט, נאָכן אָפּפאַרטיקן זיך מיטן חדר, קומען צו אונדז אין שטוב אָפּצולערנען מיט מיר. מיר האָבן געלערנט: „שניים אוחזין בטלית״. און, אַז ער איז אין נאַכט, צוליב אַ גרויסע זאַוועראכע נישט געקומען, — האָב איך פשוט געבענקט נאָך אים, און ביי יעדן טריט וואָס איך האָב געהערט אויף די טרעפ, האָב איך אויפגעצאַפּט אין פריידיקער דערוואַרטונג. ווייל זיין קומען איז נישט געווען ווי פון איינעם וואָס מוז אָפּצאָלן אַ חוב.

„וואָס מאַכסטו, שלמה׳לע? — איז געווען די ערשטע פראַגע, און נאָכדעם ווי די מאַמע האָט אים מכבד געווען מיט טיי, פלעגט ער מיך מיט האַרציקייט פרעגן: „נו, פילסט זיך היינט בכות צו לערנען אַ שטיקל גמרא? „אודאי רבי״ — האָב איך געצאַפּלט מיט פריידי, און מיר האָבן געעפנט דאָס קלייניע גמרא׳לע „בבא מציאה״ וואָס דער טאַטע האָט פאַר מיר געקויפט, פון וועלכן עס האָט זיך נאָך געטראָגן דער ריח פון „פאַפּ״ פון פרישן איינבאַנד, און מיט וואַרעמקייט האָבן מיר געלערנט וועגן צוויי יידן, וואָס רייסן און שלעפּן ביי ביידע עקן פון אַ טלית און יעדער איינער פון זיי שרייט, אַז דער טלית איז אינגאַנצן זיין . . .

***

מיין צווייטער מלמד, יאַנקל שלמה מאַגישעס, איז געווען אַ יונגערמאַן פון אַ יאָר עטלעכע און צוואַנציק. אַ הוי־

כער, שלאַנקער, מיט אַ שיטער בלאָנד בערדל, וואָס האָט באזיימט זיין אויסגעבלייכט און אידל פנים. דער טאַטע זיי־נער, שלמה מאניש, איז געווען אַ פּראָסטער ייד, אַ בעקער, וואָס האָט געדאַוונט אין קאָצקער שטיבל.

וועז יאַנקל איז געווען אַ בחור, האָט ער געשמט פּאַר אן עילוי און יידן־חסידים, לומדים, האָבן זיך געצאַצקעט מיט אָט דעם יונגענמאַן, וועלכער איז געשוומען אינעם ים התלמוד ווי אַ פיש אין וואַסער, ביז עס איז געקומען אַ ייד פון אַ שכנותדיק שטעטל, צוגעזאָגט גאַנצע בערג מיט גלייק, און אַריינגעכאַפּט יאַנקלען פאַר אַן איידעם. איידער וואָס און וועז, איז געקומען אַ קינד און אַ צווייטעס, און איידער דער יונגערמאַן האָט זיך אומגעקוקט, האָט ער זיך דערזען אַיין־געשפאַנט אין יאָך פון א ווייב מיט צווויי קינדער, ביי א שוועד אַן אביזן.

ער איז צוריקגעקומען קיין זשעלעכאָוו, און חסידים האָבן אים צונויפגעשטעלט אַ מלומדות. און כאָטש איך האָב גוט געקאָנט יאַנקלען, ווי אַ היימישער מענטש, וואָס איז בחורוויז אָפטמאָל אריינגעקומען צו אונדז אין שטוב, פונ־דעסטוועגן, בין איך געווען פול מיט אומרו און אויך מיט אַביסל שרעק, פאַרן נייעם רבין.

דער ערשטער טאָג ביי מיין נייעם רבין, איז אויס־געפאַלן נאָך סוכות. דער טאָג איז געווען אַ טריבער, אַ קאַלט שטעכעדיק האַרבסט־רעגנדל, האָט געקאָפּעט פון די בלייי־ערנע הימלען.

וועז דער טאַטע האָט מיך געוועקט, בין איך שוין געלעגן וואַך. עפּעס אַ טרויער האָט געמאַכט מיין קינדיש געמיט. איך האָב יאַנקלען גוט געקאָנט, אַבער ער איז, דוכט זיך, נישט דער אייגענער, גוטמוטיקער און פריילעכער בחור פון אַמאָל. עפּעס איז ער געוואָרן ערנסטער און פאַרטראַכטער. א שיטער בערדל נעמט אַרום זיין פנים וואָס איז היינט עפּעס ווי אויסגעבלייכט און פון די אויגן קוקט אַרויס עפּעס אַ טרויער און יאוש.

אויף מיין גוט־מאַרגן, האָט מיר געענטפערט אַ יונג ווייב מיט טרויעריקע אויגן. איך בין געווען דער ערשטער צו קומען אין חדר. באַלד איז אַריינגעקומען דער „נייער" רבי.

„גוט־מאַרגן שלמהלע — האָט ער מיך באַגריסט מיט אַ וויכער און, ווי מיר האָט זיך געדוכט, מיט טרויער אַנ־געזאַפּטער שטימע. גוט וואָס דו ביזט געקומען אַביסל פריער. זעץ זיך, האָסט שוין געגעסן אָבנבייסן? — און איידער איך האָב צייט געהאַט צו ענטפערן, יא רבי, האָט ער אַ זאָג געטאָן צום יונגן ווייב: חיה, גיס אָן אַ גלאָז קאַוואַ פאַר מיין ערשטן תלמיד.

„דער טאַטע דיינער — האָט ער אָנגעהייבן — האָט מיר דערציילט, אַז דו האָסט נישט קיין שלעכט קעפּל, דאָס איז טאַקע גוט, אָבער — האָט ער געצופט דאָס בלאָנדע בערדל — מען דאַרף אויך האָבן אַ וויסן. אַ מתמיד איז אפשר אַ גרעסערע מדריגה פון אַ גוטן קאָפּ, ווייל תורה, איז מען קונה נאָר דורך שוועדער אַרבעט און דורך יסורים" — האָט ער אָפּגעזיפצט.

אַ מינוט האָט געהערשט שטילקייט. אַ שוועדער אוי־מעט האָט מיך אַרומגענומען. די תורה וואָס איך דאַרף איינ־האַנדלען בייַם נייעם רבין דורך שוועדע האַרעוואָניע און דורך יסורים, האָט מיך געשראָקן און זיך געלייגט מיט שוועדקייט פון בלייי אויף מיין געמיט.

לייכט־שוועבנדיק, איז פאַרבייגעפלויגן יענערווינטער. אפשר דערפאַר וויל מיר זיינען נישט געווען מער ווי זיבן יינגלעך, אַלע פיל וויניק, מיט די זעלבע פעיקייטן, דערמאָן איך זיך נישט קיין געשרייען און נישט קיין בייזערן, און אפשר דערפאַר, וואָס דער רבי אונדזערער פלעגט זיך אָפּט אַ כאַפּ טאָן און צולייגן די האָנט צו דער ברוסט, פון וואַנען עס האָט זיך אַרויסגעריסן אַ שוועדער און טרוקענער הוסט, און אויפן בלאַסן פנים האָט זיך געלייגט אַ גרימאַסע פון וויטיק — אפשר צוליב דעם האָבן מיר זיך באַמיט צו לער־נען מיט קאָפּ, כדי אים נישט צו פאַרשאַפן קיין צער. אָבער זיכער איז עס אויך געווען דערפאַר, וואָס יאַנקל האָט גע־לערנט מיט אונדז נישט ווי קיין רבי מיט תלמידים, נאָר גיכער ווי אַ גלייכער מיט גלייכע.

און מן הסתם וואָלטן נאָך אַ פאָר פון מיינע קינדער־יאָרן, פאַרפאַלאָסן אונטער דער אויפזיכט פון אָט דעם נייעם מלמד מיינעם, ווייל עס איז אינגאַנצן קיין רייד נישט גע־ווען מיך אָפּצוגעבן אין אַ צווייטן חדר. מיינע עלטערן זיינען געווען צופרידן, און צום נייעם זמן זיינען אַלע תלמידים פאַרבליבן אויף ווייטער.

אָבער דריי וואָכן נאָך פסח, ווען איך בין אין איינעם אַ פרימאַרגן געקומען אין חדר, האָב איך געטראָפן דעם רבין ליגן אין בעט. איך בין געבליבן דערשטוינט, ווייל קיינמאָל האָט זיך אַזאַ זאַך נישט פאַרלאָפן, אַז מיר זאָלן אים טרעפן ליגן אין בעט. ער האָט מיך צוגערופן. איך האָב געכאַפּט אַ בליק אויף זיין וואַקסיק־געל פנים. און איידער ער האָט נאָך באַוויזן מיט אַ שוואַך קול צו זאָגן: „איך בין עפּעס נישט געזונט" — האָב איך דערקענט, אַז ער איז שטאַרק קראַנק... „מאַרגן אם ירצה השם, וועל איך מן הסתם זיך שוין פילן בעסער — האָט ער געשמייכלט — זאָלסט למען השם נישט פאַרגעסן צו קומען פרי". איך האָב אים גע־וואונטשן אַ רפואה שלימה און אַהיימגעגאַנגען.

אָבער נישט אויף צו מאָרגנס און נישט אויף איבער־מאָרגן, האָט ער געקאָנט אויפשטיין. די „סוכאטעס" אויף וועלכע ער האָט געקרענקט, ווער וויסט ווי לאַנג שוין, האָבן מיט אומגעהויערער שנעלקייט געגומען פרעסן דעם אויס־געמאַטערטן קערפּער און מיט האַסטיקייט דערנעטערט דעם סוף.

אַ סך מאָל בין איך געגאַנגען אים מבקר חולה זיין. איינמאָל בין איך אַריינגעגאַנגען אין אַלקער, ווו דער רבי איז געלעגן. אונטער דער ליכט־שפּע וואָס האָט זיך אַריינ־געריסן דורך דעם אָפּענעם פענצטער, האָט זיין פנים ג־גלאַנצט מיט אַן אויסטערלישער געלקייט, די נאָז איז גע־

וועז מאַדנע פאַרשפּיצט, די אויגן האַלב פאַרמאַכט, און זיין גאַנצע געשטאַלט האָט איצט אויסגעזען אַ סך לענגער און אויסגעצויגענער, אינגאַנצן אַנדערש ווי מיר האָבן אים געקענט.

ביי מיין אַריינקומען האָט ער געעפנט די אויגן, און געפרוווט טאָן אַ שמייכל, אָבער באַלד איז זיין פּנים אויסגעקרימט געוואָרן פון אַ ווייטיקלעכער גרימאַסע און פון זיין ברוסט האָט זיך אַרויסגעריסן עפּעס אַ קול, ענלעך צום כאַרקלען פון אַ קאַלב, וואָס מ׳האָט נאָר וואָס געשאָכטן. אַ שרעק, צוזאַמענגעמישט מיט צער און פּאַרצווייפלונג האָט פּאַרפלייצט מיין גאַנצן וועזן, און מורא האָבנדיק איך זאָל זיך נישט צעוויינען, בין איך אויף שנעל אַרויס פון צימער. מיט צוויי טעג שפּעטער, איז אונדזער רבי געשטאָרבן.

***

איינער פון די באַרימטסטע מלמדים אין זשעלעכאָוו, איז געווען מאיר געצלס. דאָס איז געווען אַ הויכער בריייט-בייגעלדיקער ייד, מיט אַ פאַרכמורעט פּנים און מיט אַ פייער-רויטער נאָז, וועלכע עס האָבן דורכגעקרייצט, אָן אַ שיער רויטע און ברוין-בלאָע דינינקע אָדערלעך.

ער איז געווען אַ שווייגנדיקער, אַן אָפּגעזונדערטער, און אייביק זיך געשאָרט אין אַ זייט, אויסמיידנדיק מענטשן.

ער האָט געדאַוונט אין לובלינער שטיבל, וואָס איז געווען נישט וויים פון אונדזער הויז, געווויינלעך גייען יידן אַרויס פון שטיבל נאָכן דאַוונען גרופּנווייז, צו צווייי, צו דריי, כאָפּנדיק אַ שמועס אויבערן וועג אַ היים.

אים, האָב איך קיינמאָל נישט געזען מיט נאָך עמיצן, שטענדיק איז ער אַרויס אייגער אַליין, אַוועקשאָרנדיק זיך פון די אויבעריקע יידן און מיט גיכע טריט זיך פאַרנעמען צו דער באַד-גאָס, גלייך ער וואָלט מורא געהאַט, עס זאָל אים, חלילה, וועער עס איז נישט פאַרהאַלטן.

די גאַנצע שטאָט האָט געוווסט, אַז אָט דער ייד, האָט אַ געוואַלדיקע שוואַכקייט צום ביטערן טראָפן, כאָטש קיינער האָט נישט געוואָגט אים צו רופן מיטן נאָמען „שיכור".

און פונדעסטוועגן, נישט געקוקט אויף זיין אָפּגעזונדערטקייט פון מענטשן און טראָץ זיין שוואַכקייט צום ביטערן טראָפן, האָט ער געשמט פאַרן גרעסטן מלמד און שטענדיק געהאַט דאָס בעסטע מלומדות אין שטאָט. ער פלעגט קיינמאָל נישט קומען חול המועד צו די בעל הבתים, בעטן אַ יינגל, ווי דאָס פלעגן טאָן אַנדערע מלמדים.

זיין מלומדות האָט זיך צונויפגעשטעלט אויף אַ גאַנץ אַנדערן אופן: האָט אַ טאָטע געוואָלט אָפּגעבן זיין יינגל צו אים אין חדר, פלעגט ער אים אָפּזוכן אין שטיבל, אָדער אין בית המדרש און זאָגן: „איר וועט אַזוי גוט זיין רב מאיר צוכאָפן זיך צו מיר חול המועד, איך רעכן אַריינצוגעבן צו אייך אין חדר מיין יינגל אויפן נייעם זמן".

גאַנצע דריי זמנים האָב איך געלערנט ביי אָט דעם ייד. די ערשטע טעג פון מיין אָנקומען צו אים אין חדר, האָבן זיך מיט שוועריקייט געלייגט אויף מיין קינדיש געמיט. עפּעס אַזאַ אומעט, געמישט מיט שרעק, האָט געיאָגט אויף מיר פון אָט דעם פאַרכמורעטן מלמד.

און דאָס ערגסטע איז געווען, וואָס צוליב זיין רעדן אונטער דער נאָז, זיינען די וועלטער אַרויסגעקומען פאָנפּעוואָטע און איך האָב נישט פאַרשטאַנען קיין אייניציק וואָרט. אָבער פאַמעלעך, פאַמעלעך, האָב איך זיך צוגעווויינט צו אים, און שפּעטער אים אָפילו ליב באַקומען, ווייל דער אומעט און דאָס פרעמדקייט וואָס האָט געיאָגט פון אים און דער-וויטערט פון מענטשן, איז נישט געווען מער, ווי אַן אויסערלעכער שאָל, מיט וועלכער ער האָט זיך אַרומגעהילט און אינגאַנצן זי אַראָפּגעוואָרפן פון זיך, וועז ער האָט זיך געפונען פּנים אל פּנים מיט זיינע תלמידים, די יינגלעך, וועלכע ער האָט ליב געהאַט מיט דער ליבע און האַרציקייט פון אַ טאַטן.

דאָס, וואָס מען האָט געשמועסט אין שטאָט וועגן זיין שוואַכקייט צום ביטערן טראָפן, איז געווען דער ריינער אמת. קיינער אין שטעטל און אויך נישט די תלמידים האָבן קיינמאָל נישט געזען אים זיך צוריקן צו אַ ביסל בראָנפן, וויל אָפילו וועז ער איז געווען אויף אַ שמחה און מען האָט אים מכבד געווען מיט אַ גלעזל, האָט ער שטענדיק געענטפערט: „איך טרינק נישט".

אָבער מיר יינגלעך האָבן שוין גאַנץ גוט געווווסט, וועז ער טרינקט. עס טרעפט זיך, מיר זיצן ביי דער גמרא, פלוצלינג שטעלט ער זיך אויף, לייגט אַרויף די פאַטשייליע איבער די אָפענע בלעטער, ער עפנט די טיר פון שטובקאַמער און פאַרשווינדט. אין אַ פאָר מינוט אַרום — ער איז דאָ צוריק, דאָס פּנים איז אויפגעלייגט און די אויגן בלישטשען מיט וואַרעמקייט.

— נו קינדער, וווּ זיינען מיר געבליבן שטיין? — און עס גייט אַוועק אַ לערנען, מיט פייערקייט און וואַרעמקייט. קיין הויך וואָרט, קיין בייזערן זיך, גלייך די גאַנצע וועלט אַרום, וואָלט זיך אויסגעליטערט מיט העלקייט און ליכטיקייט און מיר האָבן שוין געווווסט, אַז דער רבי האָט נאָר וואָס געמאַכט אַ געזונטן לחיים.

שמעון גובערעג
(באגאטא)

די חדרים אין וועלכע איך האב זיך געלערנט

זשעלעכאָוו האָט, ווי אַלע יידישע שטעטלעך, געהאַט מלמדים און חדרים. חינוך פאַר די קינדער איז געווען דאָס הויפט פּראָבלעם פון יעדן יידישן הויז. ווי נאָר אַ יינגל איז אַרויס פון וויגל, געווארן אַ „מענטש", איז שוין געשטאַנען די פראַגע — וועלכן מלמד אויסצוקלייבן אלס דערציער און מחנך פון קינד. געווינלעך האָט עס זיך אַנגעהויבן פון דרדקי מלמד, אזעלכער איז געווען ר' לייביש קאָפּ אדער ר' הערשל' געגנשע־ווילקער. איז דאָס יינגל עלטער געווארן, האָט מען געדאַרפט שוין אַ גרעסערע „קלאַס", איז אין אַכט געגומען געווארן, אַ ר' הערשל יאסעלעס, הערשל משמש, שלמה חנה'טשעס, אדער גאָר א לאזער שניצער.

שמעון גובערעג

עס איז כדאי אויפצופרישן אין זכרון די פיזיאַנאָמיע פון אַ שלמה חנה'טשעס, מחמת די פיזיאַנאָמיע פון דעם ייד האָט לגמרי ניט אָפּגעשפיגלט דעם טיפּישן מלמד, וועלכן מיר זיינען געווינט צו זען אין פוילן. גיכער האָט שלמה חנה'טשעס געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ בעל־הבתישן סוחר, אדער גאָר אַ „פּאָדרייטשיק", נישט ווי איינער וואָס קנעלט מיט זשעלעכאָוער בחורים. זיינען אבער אין יענע צייטן יידן געווען גרויסע בעל־בטחונס, האָט שלמה שטענדיק געענטפערט זיין אייגענעם גורל — גם זו לטובה.

לייביש קאָפּ איז שוין געווען אַן אַנדער טיפּ זיין חדר האָט זיך געפונען בשכנות מיטן שוואַרצן הערשל אויף אַ בוידעם שטיבל. אין דעם דאזיקן שטיבל האָט ער געווויינט, דאָ האָט די רביצין געפירט די בעל־הבית־שקייט און פונדאַנען האָט עס גענדאַרפט אויסוואַקסן דער נייער דור פון זשעלעכאָוער למדנים. אבער ביי זיין גאַנצער מלמדות, האָט לייביש קאָפּ ניט געקענט מפרנס זיין די משפּחה, האָט ער צוגעמסתרט מיט מילך.

זיין צונאָמען „קאָפּ" (אין זשעלעכאָוו האָט מען כמעט יעדן איינעם באַטיטלט מיט אַ צונאָמען), האָט לייביש באַקומען אַ דאַנק זיין אויסזען. דער דאָזיקער ייד איז געווען קליין - געוויקסיק מיט אַ מורא־דיק צעוואַקסענעם קערפער און אַ גרויסן קאָפּ, וואָס האָט געהאָט דיזעלבע פּאַרם ווי די בריי פון די אַקסלען. האָט טאַקע לייביש קאָפּ געוווסט פון זיין פעלער און געווען דער־פאַר ביי זיך געפאַלן. הגם ער איז געווען צו זיינע תלמידים שטענדיק גוטמוטיק און שמייכלענדיק, האָט עס אים גאָרניט געהאָלפן — די תלמידים האָבן שטענדיק געטאָן דאָס וואָס עס איז זיי געפעלן. אַזוי ווי אין אַנדערע חדרים האָט געהערשט אַן אייזערנע דיסציפּלין, אַזוי האָט ביי לייבושן געהערשט אַ פולשטענדיקע אַנאַרכיע. פאַרשטייט זיך, אַז חברה איז דערפון געווען זייער צופרידן, געמאַכט אַ שוויג, אַז אין דער היים זאָל מען דערפון נישט וויסן, וויל קיינער האָט נישט געוואָלט פאַרלירן דעם „גן־עדן", וואָס מ'האָט געהאַט ביי לייביש קאָפּ. אָבער, אַז מ'האָט געדאַרפט גיין אַ הע־כערער „קלאַס", האָט מען געמוזט אַנקומען צו הערשל יאָסעלעס.

***

בלויז דער נאָמען, הערשל יאָסעלעס, האָט אַנגעוואָרפן אַ פּחד אויף שטעטלשע חדר־יינגלעך. אפּנים, אַז אונדזערע טאַטעס האָבן זיך דערמיט וויניק געריכטן, און דווקא זיי־ערע קינדער געגעבן צו הערשל יאָסעלעס. זיין חדר איז שטענדיק געווען פול. עלטערן זיינען געווען זייער צופרידן פון הערשל יאָסעלעס חינוך. טאַקע דערפאַר וויל ער האָט די תלמידים געהאַלטן שטרענג און נישט איינמאָל געגעבן צו פאַרזוכן זיינע „לאָקשן", ווי עס האָט געהייסן זיין גע־פלאָכטענער קאַנטשיק. עס איז געגוג געווען, אַז אַ פאָטער אָדער אַ מוטער פון הערשל יאָסעלעס אַ תלמיד זאָל דראָען: „אָט גייט מען אויסזאָגן דעם רבין", אַז דאָס יינגל זאָל ווערן געהאָרכזאָם. אַ חוץ מזה האָט מען זיך אין חדר פון הערשל יאָסעלעס עפּעס אויסגעלערנט.

איך בין שיר נישט אַריינגעפאַלן אין זיין חדר, ווייזט אויס, אַז מיין פאָטער האָט געוואָלט צוימען זיין תכשיט, וואָס איז געווען אַ שפּאָר ביסל צולאַזן.

געווען איז עס אין אסרו חג נאָך פּסח. מען האָט זיך נאָר וואָס דערלויבט אַ פּראַל אויף צו טאָן די פאַרהאַקטע פענצטער, נאָך דעם שווערן ווינטער, ווי מיר ווערט פלוצים פינצטער פאָר די אויגן. איך גיב אַ קוק, — ר' הערשל יאָ־סעלעס גייט זיך אַזוי, די הענט פאַרלייגט אויף אונטן. ער שלייכט זיך אַזוי איבערן „טילנים" געסל אַקעגן מאניש מלכה־לעס גלייך צו אונדז. מיר האָט אַ זעץ געטאָן אין הארץ, ווי איך וואָלט דערזען דעם מלאך המות. און כהרף־עין טו איך אַ שפרונג דורכן פענצטער און — והילד איננו. נאָך אַזאַ קבלת פנים, האָט שוין הערשל יאָסעלעס קיין אַנדערע ברירה נישט געהאַט, ווי זיך צוריק אָפּצוטראָגן. מיין מאַמע האָט ווידער געהאָט אַ שווערע אַרבעט גוטצומאַכן די מערכה ביים טאַטן, אַז ער זאָל מיך נישט מקיים פסק זיין דערפאַר.

***

אַ דריטער מלמד איז געווען הערשל גענשעווילקער. דאָס איז געווען אַ דאַרער הויכער ייד מיט אַ שפּיציק גרוי בערדעלע. זיין חדר האָט זיך געפונען אין שמאָלן גאַסל, פון

דער קאזשע גאָס, וואָס האָט געפירט דורכן אָלטן בית עולם. די פענצטער פון חדר זיינען טאָקע אַרויס אויפן בית־עולם. דער רבי האָט, ווי לייביש קאָפּ, אויך צוגעהאָנדלט מיט מילך. אויך אויף דעם רבין קען מען נישט זאָגן, אַז ער איז געווען צו מילד, אָדער צו שטרענג. דאָס איז געווען אַזוי זיך אַ מלמד. ער האָט זיך באַמיט אייגצופֿרעסן אין תּלמיד אַ פּרשה חומש און אַזוי האָט ער דערפילט זיין מיסיע. הערשל גענשעווילקער האָט וויזט אויס געהאַט „זכות אבות" בייַ די גוים אין דאָרף גענשעווילקע, מחמת ער פלעגט כּעלות הבוקר אָפּדאָונען, און מיט צוויי קאָנען זיך לאָזן אין דאָרף אַריין אייגהאָנדלען די מילך, מיטן פֿונאַנדערטיילן פּלעגט זיך פֿאַרנעמען די רביצין.

***

ר׳ הערשל משמש, איז געווען אַ מלמד שוין אין די יאָרן. ביז מיין צייט האָט ער שוין געהאַט אויפגעשטעלט אַ דריי דורות תּלמידים. זיין חדר האָט זיך געפונען אויף אַ בוידעם־שטיבעלע אין דער הויך פון דער זשעלעזאָוואָר „אבערזשע" אין שכנות מיט יהודה מענדל אייגבינדער. ר׳ הערשל משמש איז געווען לאַנגע יאָרן מיין רבי. אין זיין חדר האָב איך געלערנט.

מיר, די תּלמידים, האָבן דעם רבין באמת ליב געהאַט. דאָס לערנען האָט זיך אויף אונדז נישט שווער געלייגט, הגם מיר האָבן בייַ אים מער געלערנט ווי בייַ די אַנדערע מלמדים. דער רבי פלעגט דאָס לערנען אויסטייטשן מיט אַן אַנציענד מעשהלע, וואָס איז אונדז קינדער זייער געפעלן.

ר׳ הערשל פלעגט אונדז לערנען אויך שרייבן. ער האָט געהאַט אַ זייער פיינע אויסגעשריבענע האַנט־שריפט. און ער האָט זיך באַמיט, אַז זיינע תּלמידים זאָלן זיין די יורשים פון זיין שריפט. האָבן מיר דעם רבין טאָקע ליב געהאַט, און אויך געקענט זיין „שוואַכקייט" צו אַ קאָפּיטשקעלע „נייַנציקער". האָבן מיר שוין געזאָרגט, אַז עס זאָל ניט פעלן די קאָפּיקע, און יעדן אינדערפרי האָבן מיר טאָקע געזאָגט, אַז אָביסעלע „נייַנציקער" מיט אַ פֿריש וואַרים באבעלע פֿון גריטשן־מעל, געבראַנגט פון תּוה דעם שוואַרצן הערשלס, זאָל ניט אויס־פעלן. דער רבי האָט זיך ממש מחיה געווען, און מיר האָבן געפילט, אַז מיר קויפן זיך דערפאַר עולם הבא.

***

ר׳ לאָזער שניצער, איז שוין נישט געווען אַ מלמד אַן אַנהויבער, אויך נישט אויף צו לערנען א פּרשה חומש. פון לאָזער שניצערס חדר איז מען שוין אַרויס אַ למדן. פון דעם חדר איז נישט געווען מער, ווי אַ „תּתום שבת" צו סמיכת רבנות. בייַ ר׳ לאָזער שניצער האָט מען שוין געלערנט מפורשים, ש״ך, יורה־דעה. אַ קלייניקייט צו לערנען בייַ לאָזער שניצער. איז דאָס חדר טאָקע געווען פאַר יחידי סגולה, פאַר אַזוינע יינגלעך, וואָס האָבן גע׳שמ׳ט פֿאַר גוטע, שאַרפּע קעפּ.

ר׳ לאָזער שניצער האָט באַקומען דעם צונאָמען „שני־צער", צוליב זיין שניצעריי. מען ווייסט נישט פֿונוואַנען און פון וווּ עס האָט זיך צו דעם ייד געגומען אַזאַ קענטניש צו שניצעריי. לאָזער שניצערס „שויתי" האָט באַשיינט דעם עמוד און זיינע כרובים האָבן באַשיינט דעם ארון קודש פון דער זשעלעזאָוואָר שול, און וועג אַ שיינער בעל־הבית האָט גע־וואָלט, אַז זיינס אַ שטיק מעבל זאָל זיין פון עפּעס רעכטס, האָט לאָזער עס אויסגעשניצט דעם גזימס, אָדער אַן אָנדער שטיק. האָט טאָקע ר׳ לאָזער שניצער, פון זיין שניצעריי, אַ סך זיך אַרויסגעהאָלפן אין פּרנסה.

שלום אשלאק

זשעלעזאָוואָר אשת־חיל

אין זשעלעזאָוו, פּונקט ווי אין אַ סך אַנדערע אזעלכע יידישע שטעטלעך, איז געווען אַ גאַנצע רייַ פּרומע תּסי־דישע פֿרויען, וואָס פֿלעגן זיין די פּרנסה - געבערינס. זיי האָבן שווער געאַרבעט בייַם פּירן דאָס אָרעמע געוועלבל, אויסגעטראָגן אַלע קאָפּ־ברעכעניש, וואָס איז געווען פֿאַר־בונדן מיט דעם האַנדל און גלייכצייטיק געווען באַלעבאָסטעס, מאַמע און ווייב, און אויך געפירט די היים.

אַזעלכע פֿרויען האָבן שטענדיק געזאָגט, אַז זיי זיי־נען באַשאַפן געוואָרן אויף דער וועלט, נאָר כדי צו אַרבעטן און אויסהאַלטן דעם פֿרומען, לומדישן מאַן, פֿרומען זון און אויך איידעמס אויף קעסט, אַז זיי זאָלן קאָנען עוסק זיין אין תורה און אין חסידות.

אַזאַ פרומע יידענע האָט זיך געפרייט מיט איר מיסיע אין לעבן, און וועג זי פלעגט נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט אַהיים קומען און ווייטער אַרבעטן אין שטוב און הערן פֿון צווייטן צימער דעם ניגון פֿון לערנען תורה, האָט זי זיך זייער געפרייט און געוווסט אַז זי טוט אַ גוטע מצוה.

1.

תּמהלע, דאָס ווייב פון גרויסן למדן און לובלינער חסיד, ר׳ דודל, די מאַמע פֿון די גרויסע זין, וואָס האָבן גע־שמט אין פוילן: רבי ר׳ אברהם משה, דער מארקישאווער רבי; ר׳ הערשלע — דער קאלער רבי; רב שמחה אלי דער

גרויסער תלמיד־חכם, וואָס האָט עוסק געווען זיין גאַנץ לעבן אין לערנען. חמהלע האָט געהאַט אַ גרויס מאַנופאַקטור־גע־וועלב, וואָס זיין האָבן דאָס געפירט מיט איר שנור. זי האָט געשמט פאַר אַ גרויסער חכמת. סיי יידן, סיי נישט יידן, האָבן צו איר געהאַט דעם גרעסטן צוטרוי און געפֿירט מיט איר סוחרישע עסקים. איר היים האָט זיך געריכטן צווישן די שענסטע יידישע שטובן. אויף איר איז מקוים געווארן: „תורה וגדולה במקום אחד". ביי איר אין הויז איז טאַקע אַזוי געווען, „תורה האָט זיך פֿון דאָרט פֿאַרשפּרייט איבער פּוילן" און גדולה האָט אויך נישט געפעלט אין דעם רייכן הויז.

2.

חנה, ישראל־לויס — אַזוי האָט מען זי גערופֿן. איר מאַן ר׳ ישראל לויס איז געווען אַ גרויסער למדן און קאזשני־צער חסיד. ער האָט זיין צייט פֿאַרבראַכט אין לערנען און אַ סך וואָכן אין יאָר געווען אין קאזשעניץ ביים רבין. ער איז געווען אַ גרויסער חסיד.

זי, צוזאַמען מיט איר טאַכטער ביילע, האָבן געפירט אַ גרויס מאַנופֿאַקטור־געוועלב און געווען די פֿרנסה גע־בער פֿאַר אַלע בני משפּחה, גרויסע לומדים און חסידים פון דער מאַנופאַקטור־קראם האבן זיך אויסגעהאַלטן: ר׳ ישראל לוי, דער עלטסטער זון ר׳ אליהו, וואָס איז אויך ווי זיין פאַטער שטענדיק געזעסן און עוסק געווען אין תורה און זיך אַפּגעגעבן מיט כלל־זאַכן — געווען אַ סך יאָרן זשע־לעכאַוועך פֿרנס; דער איידעם, ביילעס מאַן, וואָס האָט זיין צייט פֿאַרבראַכט אין לערנען, אַדער גאָר אויף חדשים אַוועקגעפֿאָרן צום רבין און דער טאַכטערס איידעם יחיאל — אַ זון פון קאזשעניצער רבין, וועלכער איז שפּעטער געווארן מורה־הוראה אין זשעלעכאָוו.

ביי דער מאַמען און טאַכטער האָבן זיך געפירט רייכע און פֿרומע היימען.

3.

צביהלע די „מורי־הוראהטע", ווי מ׳האָט זי גערופֿן ביי אונדז אין שטעטל, איז געווען אַ שם־דבר.

צביהלע מיט דער בריטער טיפער קופּקע, מיט אַ פאַרבלאַטיקט קלייד און אַ בריט פאַרטעך, אַביסל בלינד אויף איין אויג — האָט מען שטענדיק געטראָפֿן, אַדער אין דער ווייבער־שול פון בית־המדרש, אַדער אויף דעם זשע־לעכאָווער בית־עולם. צביהלע האָט געקענט און געוווסט יע־דעס קבר פון זשעלעכאָווער בית־עולם. אַן אונטערשיד וויפיל הונדערטער יאָר דאָס קבר איז אַלט געווען, האָט זי געזאָגט ווער עס לייגט דאָרט און ווען עס איז די יאָר־צייט. מען האָט איר געמוזט גלויבן, אַ ברירה האָט מען גהאַט.

איז ווער געקומען אויף קבר־אבות, האָט מען געמוזט אַנקומען צו צביהלען. זי איז געגאַנגען פאַרויס און אַנגעוויזן אויף יעדן קבר: דאָ לייגט פּלוני בן פּלוני — אַזוי פיל יאָרן געשטאַרבן. ווען מ׳איז מיט איר צוגעקומען צום קבר ווו מ׳האָט געוואָלט, פלעגט זי אויסשרייען — „משה בן אברהם, דיין זון איז געקומען אויף דיין קבר", און דערביי אפּזאגן א גאַנצן פּזמון, און אַזוי כסדר ווייטער געגאַנגען און ווייטער אַנגערופן די קברים ביי די נעמען: דאָ לייגט דער און דאָ לייגט יענער. אינמיטן פלעגט זי זיך אָפּשטעלן און זאָגן — „שאַ, ער איז דאָך געווען דיין עלטער־עלטער פעטער, ער זאָל זיין אַ גוטער בעטער אויף יענער וועלט".

וועו מען איז צוגעקומען צו די אוהלים, ווו עס רוען די צדיקים, האָט צביהלע זיי געעפֿנט, זי האָט געהאַט די שליסלען, געזאָגט דעם אל־מלא רחמים און געבעטן פאַר פלוני, פאַר דעם האָט זי באַקומען דעם „בעבור שנדב נדבה".

צביהלע האָט אויך געווווסט, ווו ווער עס איז קראַנק געווארן אין אַרימער שטוב און געאיילט זיך מבקר־חולה צו זיין, כדי צו ווינטשן אַ רפואה שלימה. אויב דער חולה איז געווארן מסוכן, איז זי באַלד אַוועקגעלאָפֿן אין שול, אין בית־מדרש, אויפֿגעריסן דעם ארון־קודש, געווויינט און מתפלל געווועזן פאַר דעם חולה. פון דאָרט געלאָפֿן אויף דעם בית־עולם צו אַלע צדיקים און געבעטן אַ רפואה שלימה.

נאָך די אַלע מעשים איז זי צוריקגעקומען און פאַר־זיכערט דעם קראַנקן, אַז ער ווועט אם ירצה השם זיכער גע־זונט ווערן אין זכות פון דער הייליקער תורה און די הייליקע צדיקים — זי איז נאָר וואָס געווועזן ביי די אוהלים און גע־בעטן פאַרן חולה געזונט.

צביהלע איז געווען אייניג פון די גרויסע, פרומע יידישע טעכטער, וואָס האָט שטענדיק געזאָרגט פאַר יעדן אַרעמען און קראַנקן ייד אין זשעלעכאָו און האָט צו זיי געטראָגן טרייסט און האַפֿנונג.

אַ זשעלעכאָווער מאַמע

משה בּאָרוכאָוויטש

קהילה־אנפירונג, צדקה־חברות און רעליגיעזע פּאַרטייען

משה בּאָרוכאָוויטש

ווען זשעלעכאָוו, צוזאַמען מיט גאַנץ פּוילן, איז געווען אונטער דער צאַרישער הערשאַפט, איז די אַנפּירונג פֿון דער יידישער קהילה געלעגן אין די הענט פֿון דרייַ דאזאַרעס. זיי זיינען געווײלט געוואָרן אויף אַזאַ אופֿן: אין איינעם אַ שבת האָט מען פֿון בית־המדרש־בעלעמער געמאַלדן, אַז די וואָך וועט מען „מאַכן" דאָזאַרעס, און מ׳דאַרף צו דעם צוועק קומען אין מאַגיסטראַט. אין מאַגיסטראַט האָט דער בורמיסטזש (בירגערמייסטער) פֿאַרגעשלאָגן די דריי קאַנדידאַטן, אַזעלכע, ווי ער האָט געוואָלט און די פּאַר אַנוועזנדע יידן, סטאַביל גייערס אין מאַגיסטראַט, האָבן געזאָגט — „יאָ, יאָ!" ווי עלטערע מענטשן געדענקען, האָבן ס׳רוב יידן פון שטעטל אָפּגעלעבט זייערע יאָרן און ניט געוווסט, וווּ דער מאַגיסטראַט געפינט זיך.

געווען שוין אין זשעלעכאָוו געוויסע שיינע באַלעבאַטים, וואָס האָבן געהאַט אַ חזקה אויף דאָזאַריי. דאָזאַרעס זיינען שטענדיק געווען חסידים, גבירים אַדער גרויסע לומדים. די דאָזאַרעס האָבן געהאַט די גאַנצע דעה איבער קהל, און זיין פֿאַרמעגן, ווי: די שול, דאָס בית־המדרש, בית־החיים און די מקווה; די דאָזאַרעס האָבן אויפֿגענומען דעם רב, די שוחטים, דעם מורה הוראה און גישט געדאַרפֿט אַנפֿרעגן דעם קהל, זיי האָבן באַשטימט די שכירות פֿאַר די כּלי קודש און די אָפּצאָלן, וואָס די שוחטים האָבן געדארפט געבן פּארן רב און מורה הוראה. די מקוה, די אייניציקע באַד־אַנשטאַלט אין שטעטל, האָבן די דאָזאַרעס פֿאַר דונגען אַ בעדער, ער האָט געהאַט שיין פּרנסה. די אָנפּירונג פון קהל האָט געהאַט אויך צו זאָרגן פֿאַר באַהייצן און באַלייכטן דאָס בית־המדרש און שול, וואָס זיינען באַלויכטן געוואָרן מיט נאַפֿט־לאָמפּן.

אַ חוץ די אויסגאַבן האָט קהל אויך געצאָלט אַ קליינע־נעם געהאַלט די שמשים פֿון בית־המדרש און שול. פֿון דעם געהאַלט האָבן זיי נישט געקאָנט לעבן. זיי זיינען דעריבער יעדן דאָנערשטיק און פֿרייטיק „געגאַנגען איבער דער שטאָט" און באַקומען נדבות, חנוכה האָבן זיי באַקומען פֿון באַלע־באַטים חנוכה־געלט און פורים — שלח־מנות־געלט. די שמשים האָבן אויך געהאַט אַ חזקה צו פֿאַרקויפֿן וואַקסענע ליכטלעך צו בדיקת־חמץ. צו זייערע „הכנסות" האָט אויך געהערט דאָס פונאַנדערטראָגן חתונה־קאַרטן, פאַרבעטן אויף בריתן, שלום זכרס אדג״כ. שכר טרחה האָבן פֿאַרשטייט זיך געגעבן די בעל שמחה׳ס. אויף די שמחה׳ס אַליין האָבן די שמשים אויך געהאַט וואָס צו טאָן: זיי פֿלעגן מאַכן מי־שברך׳ס די גאַסט און עפּעס דערפאַר באַקומען. פון די אַלע פּרנסות זיינען די שמשים געווען גרויסע אַרעמע לייט און אחוץ אויף די בריתן און חתונות זעלטן וועט געווען זאָס.

טראָץ די קליינע אויסגאַבן האָבן די דאָזאַרעס יעדעס יאָר אויפֿגעשטעלט אַ נישקשהדיקן בודזשעט, וועלכער האָט געמוזט געדעקט ווערן פֿון שטאָט (קהילה שטייער), וואָס מ׳האָט געשטעלט די זשעלעכאָווער באַלעבאַטים. דאָס איז געווען די שווערסטע און אומאַנגענעמסטע טעטיקייט. יעדער באַלעבאָס האָט געהאַט אַ טענה, אַז מ׳האָט אים צופֿיל „גע־שטעלט עטאָט און יעדעס יאָר ביים „שטעלן", האָבן זיך געטראָגן איבערן שטעטל געוואָלדן און קללות, וואָס מ׳האָט געשיט אויף די קעפ פֿון די דאָזאַרעס. דער עטאט איז גע־ווארן איינגעמאַנט דורך די מאַגיסטראַט־סעקוועסטראַטאָרן, וואָס האָבן געמאַנט מיטן גאַנצן חומר הדין פונקט ווי די שטייערן פֿאַר דער מלוכה און שטאָט־פֿאַרוואַלטונג. די סעק־וועסטראטארן זיינען אַרומגעפֿאָרן מיט אַ וואָגן און ווער ס׳האָט ניט געצאָלט, האָט מען ביי אים געזומען משכנות. געזומען האָבן זיי, וואָס זיי האָבן געפֿונען אין שטוב. פֿון מיינע יונגע יאָרן געדענק איך די „משכנות" — אויף אַזאַ וואָגן איז אָפֿט־מאָל געלעגן שמוציק בעטגעוואַנט פֿון וועלכן עס זיינען ge־פֿליגן די פֿעדערן, מעשענע שבת־לייכטער און נאָך אַזעלכע „רייכטימער". בכלל האָבן די צאַרישע סעקוועסטראטארן געזומען פֿון שטוב די נויטיקסטע זאַכן אַן וועלכע מ׳קאָן זיך נישט באַגיין. אַ באַזונדער שוואַכקייט האָבן זיי געהאַט צו די שבת־לייכטער, זיי האָבן געווסט, אַז ביז שבת וועט שוין דער יייד איינצאָלן דעם שטייער און אויסליזן די לייכ־טער.

וועז דער סעקוועסטראטארן־וואָגן איז געגאַנגען איבער דער גאַס, האָבן די עטאט־צאָלער געשאָטן טויטע קללות אויף די דאָזאַרעס. עס פֿלעגט דעריבער געשען, אַז דאָזאַרעס האָבן זיך אָפּגעזאָגט פֿון זייערע אַמטן. געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך נישט איבערגענומען מיט די קללות און געבליבן עסקנים בצרכי ציבור באמונה. אַזעלכע זיינען געווען: מיין שווער ר׳ בערל שיפֿמאַן, ר׳ אלי מילווע און ר׳ חיים מרדכי רובינשטיין. כ׳געדענק, מ׳פֿלעגט דערצייל֯ן וועגן אַ דאזאר, ר׳ מאיר גמרא, אַ ייד, א למדן, א גביד, געהאַט אַן אייזן־קראָם: אין איינעם אַ טאָג איז צו אים געקומען דער שנייידער מאיר פּינטע און געפֿרעגט דעם דאָזאָר: „ר׳ מאיר, אַז מ׳צאָלט עטאט האָט מען אַ דעה אין דער קהילה?" אויף דעם האָט מאיר גמרא אָפּגעענטפֿערט: „אוודאי, מיין קינד, די וועלט זאָגט, אַז מ׳צאָלט עטאט האָט מען אַ דעה". האָט דער שנייידער אויפֿגעהויבן די האַנט, דערלאַנגט דעם דאָזאָר אַ פּאַטש און

געזאגט — „אט דאס איז מיין דעה, פאר דעם רובל עטאט, וואס איר האט מיר געשטעלט. ר׳ מאיר גמרא האט נאך דער געשיכטע באלד זיך אפגעזאגט פון זיין מאנדאט.

וואס ארעמער דאס שטעטל איז געווארן, אלץ מער זיינען געווען אזעלכע סקאנדאלן. עס האבן זיך שוין דערי־בער געפונען וויניק בעלנים צום דאזאר־בענקל. עס זיינען געקומען אויפן דאזאר־אמט אזעלכע מענטשן, וואס האבן גע־וואלט הערשן איבער קהל בחוזק יד. אזעלכער איז געווען ליפיש האכמאן. ער האט יארן־לאנג געהאלטן דאס דאזעריי און מ׳האט עס נישט געקאנט ארויסבאקומען פון זיין האנט. ליפיש האכמאן האט זיך געריכט פאר א קרוב למלכות און מ׳האט פאר אים אביסל מורא געהאט. די דאזארעס, וואס זיינען געווען מיט אים, האבן געהאט א קנאפע דעה. די חסידים, וועמען עס איז נישט געפעלן האכמאנס באלעבא־טעווען, זיינען זיך צוזאמענגעקומען אויף אן אסיפה און מען האט זיך דערעצהט, אז מ׳דארף זיך באמיען, אז עפעס א שטארקע בעל־מלאכה׳שע האנט זאל זיך ארויפבאקומען אויף דעם דאזאר־אמט, וועט שוין האכמאן נישט זיין דער גאנצער בעל דעה. אזוי איז געשען —

עס איז געווארן דאזאר ר׳ אלטער גאלדפיל (אלטער שוסטער). א פרומער ייד, א שוסטער. אין אים האט זיך קהל נישט אפגענארט. דער ייד האט זיך מיט לייב און לעבן ארייניגעלאזט אין דאזאריי און געווען טאקע ערלעך. די גאנצע שטאט האט אנערקענט זיין עסקנות בצרכי ציבור באמונה. אין דער צייט, וועו ר׳ אלטער האט פארנומען דעם דאזאר־אמט, האבן אויך זיינע פריוואטע עסקים געגומען גיין בע־סער, ער איז געווארן א גביר, אבער שטאט האט קיגן אים נישט געהאט וואס אויסצוזעצן. אלע זיינען געווען צופרידן, ובפרט די בעלי־מלאכות, וועלכע האבן שטאלצירט מיט זיי־ער ר׳ אלטער, דעם פשוטן שוסטער. ר׳ אלטער מיט זיין ערלעכקייט און פשטות האט אוועקגעשטופט אין א זייט ליפיש האכמאן. צוזאמען מיט ר׳ אלטערן האבן שוין מיטגע־ארבעט די שיינע תסידישע באלעבאטים, וועלכע האבן שטארק געהאלטן פון בעל־מלאכשן דאזאר.

די קהילה נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה

א גרויסע ענדערונג איז ארייגגעטראטן אין דער קהילה־אנפירונג, וועו נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, בעת דער פוילישער אומאפהענגיקייט, איז ארויס דאס נייע פוילישע געזעץ וועגן די יידישע גמינעס („גמינא זשידאוסקא"). דאס געזעץ האט איינגעשטעלט א קהילה־פארוואלטונג און א קהי־לה־ראט. די צאל מיטגלידער פון ראט און פארוואלטונג זיי־נען געווען ליוט דער צאל פון דער ארטיגער יידישער בא־פעלקערונג. דער ראט, וועלכער איז געוויילט געוואלן דורך אלגעמיינע וואלן, האט פון זיך אויסגעטיילט א פארוואלטונג. וואס־רעכט האבן געהאט בלויז מענער אין עלטער פון 25 יאר. די וואל־ארדינאציע האט אויך פארגעזען (פארא. 20) אז אנטי־רעליגיעזע האבן נישט קיין רעכט צו וויילן און גע־וויילט צו ווערן. צוליב דעם האבן די ארבעטער־פארטייען אין זשעלעכאוו נישט אנטייל גענומען אין די וואלן צום קהי־לה־ראט און פארוואלטונג.

אין זשעלעכאווער קהילה־ראט און פארוואלטונג האבן די חסידים געהאט א מערהייט. עס זיינען אויך געווען פאר־טראטן די רעליגיעזע בעל־מלאכות. איך געדענק פאלגנדע נעמען פון פרנסים: אהרן מינסקי, אלטער גאלדפיל, יאנקל דרומלעוויטש, יצחק פינקלשטיין. פארזיצער פון קהילה־ראט איז געווען אלי מילווע, פרעזעס פון קהילה־פארוואלטונג — חיים יצחק ראזנפעלד. צו דער פארוואלטונג האבן געהערט איטשע מאיר ראטפארב, בערל שיפמאן, וואלפטשע קאס, (וואלפטשע שניידער).

די נייע קהילה האט זיך מאדערניזירט, איינגעשטעלט א סעקרעטאריאט, וועלכער האט זיך געפונען אין בית־המדרש הויז קעגנאיבער דער חברה „עזרת חולים". קהילה־סעקרע־טאר איז געווען חיים לוסטיק. די קהילה־פארוואלטונג אין באשטאנד פון 8 מיטגלידער, האט געזארגט פאר די רעלי־גיעזע הצטרכותן: מ׳האט גענומען רעמאנטירן די שול, וואס איז געווען פארלאזן. אין בית־המדרש איז געווען ליכטיק אוןווינטער — וואַרעם. ארעמע לייט, וואס האבן אין אונדזער שטעטל קיינמאל נישט געפעלט, האבן ווינטער געקענט זיך אנוואַרעמען ביים ברייטן בית־המדרש אויוון. אויך די מקוה איז רעמאנטירט געווארן.

די קהילה־באלעבאטישקייט איז געפירט געווארן אויפן סמך פון א בודזשעט. עס איז געפירט געווארן א בוכהאלטע־ריע און די כלי קודש — דער רב, מורה הוראות, דייגים, שוחטים, שמשים, ווי אויך די אנגעשטעלטע, האבן זייערע שכירות באמונען פון קהילה־פארוואלטונג. דער בודזשעט איז באארבעט געווארן דורך דער פארוואלטונג, דיסקוסירט און באשטעטיקט געווארן דורכן ראט, און שפעטער ערשט ענטגילטיק באשטעטיקט געווארן דורך דער פוילישער אויפ־זיכט־מאכט (סטאראסטע). ווי אין די אמאליקע צייטן איז אויך ביים נייעם קהילה־סטאטוט די הויפט־הכנסה באשטאנען פון עטאט (שטייער), וואס עס האבן געצאלט די אנגעהעריקע צו דער קהילה. נאכדעם ווי דער סטאראסטע האט באשטע־טיקט דעם בודזשעט, איז דער עטאט געווארן געזעץ־קרעפ־טיק און עס האבן נישט געהאלפן קיין שום פראטעסטן.

א חוץ פון עטאט, האט די קהילה אויך געהאט הכנסות פון דער שחיטה. די זשעלעכאווער קהילה־פארוואלטונג האט איינגעשטעלט אזא סדר פון דער שחיטה: יעדער, וואס איז געווען פאראינטערעסירט אין שעכטן, האט געמוזט אינצאלן פאר דער שחיטה אין קהילה־לאקאל. פון דארט האט ער בא־קומען א צעטל מיטגלידער פון ראט און פארוואלטונג צום שוחט. די שוחטים האבן באקומען זייערע פענסיעס פון דער קהילה. דער דאזיקער סדר, וואס האט פארקלענערט די הכנסות פון די שוחטים, האט ארויסגערופן א שטארקן פראטעסט פון זייער זייט. די פראטעסטן האבן גארנישט געהאלפן, די קהילה האט געטאן דאס איריקע. די שוחטים וועלכע האבן אפטמאל נישט באקומען אויסגעצאלט זייערע פענסיעס, ווייל די הכנסות פון דער שחיטה זיינען פארוועגדעט געווארן אויף אנדערע צוועקן,

האָבן צוגעזיצט דעם פֿילמאָל פֿאַרשטרייקט און אָפּגעשטעלט די שחיטה. דאָס מיטל האָט געווירקט, אָבער אין אַ צייט אַרום האָט ווידער פֿאַרפֿעלט געלט, אַזוי, אַז צווישן די שוחטים און די קהילה איז אָנגעגאַנגען אַ שטענדיקער שטרייט.

פֿיל ערגער איז געווען די לאַגע פון רב ר׳ יצחק דוד הכהן פּזשיסוכער. אויך דער רב האָט אַ סך מאָל נישט באַקומען זיין געהאַלט און באַלעבאָטים פֿלעגן אויפֿן אַלטן שטייגער אַרומגיין איבער דער שטאָט צוזאַמענעמען פֿאַרן רב. בכלל האָבן די הכנסות זעלטן ווען געדעקט די הוצאות. די יידן פון זשעלעכאָוו זיינען וואָס מער פֿאַראַרעמט געווארן. די הכנסות פון עטאָט און שחיטה האָבן זיך פֿאַרקלענערט און עס זיינען שטענדיק געווען פֿינאַנציעלע שוועריקייטן.

נאָך די ערשטע וואָלן צום ראָט און פֿאַרוואַלטונג פון קהילה, איז אַריינגעטרעטן אַן ענדערונג אין קהילה־סטאָטוט. אַזעלכע שטעטלעך ווי זשעלעכאָוו האָבן מער נישט געהאַט קיין רעכט צו וויילן אַ קהילה־ראָט, נאָר בלויז אַ פֿאַרוואַלטונג פון 8 מיטגלידער. אַרום די וואָלן פון די 8 פּרנסים איז פֿאָרגעקומען אַ האַרטנעקיגער קאַמף. די האַנטוועקער האָבן זיך אַרגאַניזירט און אַרויסגעשטעלט זייערע אייגענע קאַנדידאַטן. אויך די חסידים זיינען שוין נישט געווען צווישן זיך אייניק. עס איז נישט געווען קיין קאַמף צווישן „אגודה״ און „מזרחי״, נאָר צווישן גרופּן חסידים. דאָ האָט דעצידירט מער דער ענין פון אַריינזעצן אייגענע מורה הוראות. די גאַרוואָלינער חסידים האָבן געהאַט אַ קאַנדידאַט אויף מורה הוראה, אַ זון פון גאַרוואָלינער רבין, די אַלעקסאַנדערער האָבן געהאַט זייער קאַנדידאַט אויפֿן מורה הוראה־אַמט.

בייַ די וואָלן זיינען אַרויס מיט אַ נצחון די האַנטוועקער. זיי האָבן אַריינגעפֿירט אין דער קהילה־פֿאַרוואַלטונג די רעליגיעזע בעלי־מלאכות: ברוך ווייסלעדער, ישראל שטיינהענדלער, יעקב גאָלדשמידט. פון די חסידים — ישראל מרדכי ענגעל, דוד אַלטמאַן און נאָך 3 פערזאָן, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. בייַ די דריטע וואָלן צו דער קהילה האָבן די בעל־מלאכות שוין געהאַט זייערע 4 פֿאַרטרעטער. בייַ די וואָלן פון פרעזעס האָבן די האַנטווערקער אַריבערגעצויגן אויף זייער זייט ר׳ יעקב גאָלדשמידט, ער איז געווארן דער פאָרזיצער פון דער זשעלעכאָווער יידישער קהילה.

ר׳ יעקב גאָלדשמידט

די דאָזיקע קהילה־פֿאַרוואַלטונג האָט געפֿירט איר טעטיקייט ביזן מלחמה־אויסברוך. וועגן די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, זיינען קיין זשעלעכאָוו אָנגעקומען מאַסן פּליטים, וועלכע מען האָט איינגעאָרדנט אין בית־המדרש, אין שטיבלעך, ווי אויך אין קהילה־לאָקאַל. די טעטיקייט פון דער קהילה האָט זיך אָפּגעשטעלט און עס איז געקומען דער פּעריאָד פון יודענראַט.

פרומע חברות און צדקה־געזעלשאפטן

די פֿאַרשידענע חברות און צדקה־געזעלשאַפֿטן, וואָס זיינען געווען טעטיק אין זשעלעכאָוו, האָבן געצויגן זייער יחוס פון גרויסן צדיק און מליץ־יושר פֿאַרן כלל־ישראל, ר׳ לוי יצחק באַרדיטשעווער. ווי עס איז יעדן זשעלעכאָווער באַקאַנט, איז דער קדושת לוי, דער באַרדיטשעווער רב, געווען אין זשעלעכאָוו 12 יאָר רב איידער ער איז אָנגעקומען אויפֿן כסא הרבנות אין באַרדיטשעוו. אין די 12 יאָר האָט ר׳ לוי יצחק געגרינדעט פֿאַרשידענע חברות, ווי: חברה תהלים, חברה קדישא, חברה תלמוד־תורה, הכנסת אורחים, חברה חייטים א. אַנד. שטיצנדיק זיך אויף מיין זכרון, וועל איך דאָ באַשרייבן די טעטיקייט פון פֿאַרשידענע חברות און זייערע תקנות:

די חברה־תהילים

כמעט אַלע געזעלשאַפֿטן פון דעם מין אין זשעלעכאָוו, האָבן געהאַלטן, אַז זיי האָבן זייערע תקנות פון קדושת לוי.

האָט געהאַט אַ פּנקס מיט תקנות און אַ פּנקס פון די ערשטע מיטגלידער, ביידע פּנקסים זיינען געשריבן געוואָרן דורכן קדושת לוי. דאָס געהערן צו דער חברה תהילים האָבן זשעלעכאָווער יידן געהאַלטן פֿאַר אַ גרויסער זכיה. כדי זיך אייַנצוקויפֿן אין דער חברה, האָט מען געמוזט גוט באַצאָלן און זיין אַן ערלעכער יידּ. די חברה תהילים האָט געהאַט איר שולכל, רעכטס, אין פֿאַליש פון דער גרויסער שול, דאָרט איז געשטאַנען אַ פֿרעכטיק געשניצטער ארון־קודש. אין דעם שולכל האָבן די מיטגלידער פון דער חברה יעדן טאָג אינדערפֿרי געזאָגט תהילים מיט גרויס כוונה. צום תהילים האָט פֿאַרטאָג געווענקט אַ ספּעציעלער שמש, וועלכער האָט גערופֿן ביים הויז פון יעדן מיטגליד — „שטייט אויף צו עבודת

הבורא". די דאָזיקע הייליקע אַרבעט האָט לאַנגע יאָרן אויס־געפירט דער איינבינדער יהודה מענדל גאָלדפאַרב. (וועגן אים שרייבן מיר אויף אַן אַנדער אָרט — רעד.)

לויט די תקנות פֿון חברה תהילים האָט מען געזאָגט תהילים און געדאָוונט 30 טעג פֿאַר יעדן נפֿטר, וואָס האָט ביים לעבן געהערט צו דער חברה. יעדער חברה־מאַן האָט לכל הפֿחות 2 מאָל אין דער וואָך געמוזט קומען זאָגן תהילים; פֿאַר דער מינדסטער עבירה און נישט פּינקטלעכקייט, האָט מען געקאָנט באזייטיקט ווערן פון דער חברה, דאָס איז גע־ווען אַ שווערע שטראָף. יעדער מיטגליד האָט זיך באַמיט אויסצומיידן די גרויסע בושה.

די דאָזיקע תקנה איז דורכן זשעלעכאָוער רב אויס־געגנוצט געוואָרן ווי אַ רעפֿרעסיע־מיטל קעגן די, וואָס האָבן נישט געוואָלט אויספֿירן דעם פסק פון אַ דין־תורה, אַדער זיך אָפּגעזאָגט צו קומען צום רב. אין אזא פֿאַל האָט דער רב צוגעשיקט אַ בריוו צו דער פֿאַרוואַלטונג פון חברה תהילים, אז פלוני, אַ חבר פון דער חברה, זאָל מען מער נישט ווקן צו תהילים. דאָס איז געווען אַ גרויסער עונש. אויב דער מחוצף איז ווייטער געבליבן אַן עקשן, האָט מען אים אַרויס־געוואָרפֿן פון דער חברה תהילים. צו אזעלכע שטראָפֿן איז זייער זעלטן געקומען, ווייל קיינער האָט נישט געוואָלט האָבן אזא בושה.

צו דער חברה תהילים האָבן געהערט מענטשן פון אַלע שיכטן פון זשעלעכאָוער יידן: חסידים, מתנגדים, סוחרים, בעלי־בתים און בעלי־מלאכות. יעדער חברה־מאַן איז, פֿאַרשטייט זיך, געווען אָפּגעהיטן אין יידישקייט.

חברה־קדישא

אויך די חברה־קדישא איז באַשטאַנען פון אַלע שיכטן פון דער זשעלעכאָוער יידישער באַפֿעלקערונג. אַ חברה־קדישא־מאַן האָט געמוזט זיין, פֿאַרשטייט זיך, אַ פֿרומער ייד און שטרענג אָפּהיטן די תקנות פון דער חברה, וואָס זיינען געווען איינגעשריבן אין א פּנקס, וועלכן עס האָט צוגאַמענגעשטעלט דער קדושת לוי.

ווי עס איז געווען דער מנהג אין יעדן יידישן ישוב, איז אויך אין זשעלעכאָו ביי אַ לויה דער שמש פון דער חברה־קדישה געגאַנגען פֿאַרויס, געקלאַפּט אין אַ פּושקע און געזאַמלט „צדקה תציל ממות". ביי אַן אדם חשוב האָט מען געקלאַפּט אין אַ זילבערנער פּושקע און ביי אַ געווייניקעכער לויה — אין אַ גאָלדענער.

עטלעכע מאָל אין יאָר זיינען זיך צוזאַמענגעקומען אַלע חברים פון חברה־קדישא, געמאַכט סעודות, און געטרונקען 96־ער שפּירט. דאָס איז געווען אַ חוב: יעדער חברה־קדישא־מאַן האָט געמוזט קענען טרינקען וואָס מער און וואָס שטאַרקערן בראַנפֿן. וכל המרבה הרי זה משובח — אַלץ אַ בעסערער חברה־מאַן איז ער געווען. דער עיקר האָט געהאָט אַ שם די גרויסע סעודה, וואָס מ׳פֿלעגט מאַכן יעדן ערב ר״ח שבט. אין דעם טאָג האָבן זיי אַ גאַנצן טאָג געפֿאַסט, פֿאַרנאַכט זיך פֿאַר זאַמלט אין זייער חברה־קדישא־שטיבל, וואָס האָט זיך געפֿו־נען אין פֿאַליש פֿון בית־המדרש און דאָרט געפֿראַוועט יום־כפּור קטן. אין אָוונט, נאָך זון אונטערגאַנג, האָבן זיך אַלע חברה־קדישא־לייט פֿאַרזאַמלט ביים גבאי־ראשון, ווו עס איז פֿאַרגעקומען די גרויסע סעודה.

חברה „ביקור חולים"

די חברה ביקור חולים האָט מען אויך גערופֿן „עזרת חולים" און „לינת הצדק". אויך די חברה האָט געהאָט אַן אייגן מקום קדוש צום דאָוונען, וואָס האָט זיך געפֿונען אין שולכל פון בית־המדרש. צו דער חברה האָבן געהערט אויך פֿראָגרעסיווע עלעמענטן.

די הויפּט־טעטיקייט פון ביקור־חולים איז געווען—באַזאָרגן אומזיסט מעדיצינישע הילף פאַר אָרעמע קראַנקע (דאָקטוירים און רפֿואות), צו שווער קראַנקע זיינען געשיקט געוואָרן 2 דיזשורנעס, מיטגלידער פון דער חברה, וואָס האָבן ביינאַכט געוואַכט איבערן קראַנקן. ביי ביקור־חולים איז גע־ווען אַ פֿרויען־אָפּטיילונג, צו וועלכער עס האָבן געהערט פֿרו־מע פרויען, וואָס האָבן אַלץ געטאָן לשם מצוה, זיי האָבן באַ־דינט קראַנקע פֿרויען, געשיקט צו זיי וואַרטאַרינס (דיזשורן) אויף א גאַנצער נאַכט צו באַדינען דער קראַנקער. די פֿרויען אין ביקור־חולים האָבן אויך צוגעגרייט פאַרשידענע גוטע „אייגנעמאַכטס" און זאפט, וואָס עס איז געגעבן געוואָרן די קראַנקע אויף דערקווויקונג.

„ביקור־חולים" אָדער „עזרת־חולים" האָט געצאָלט אַ יידישן דאָקטאָר וואָכנגעלט און ער האָט באַדינט די אָרעמע קראַנקע. אין רשות פון דער חברה האָט זיך שטענדיק גע־פֿונען אַ געוויסער קוואַנטום מעדיצינען, וואָס זיינען אויס־געוואָרן צו העלפֿן אָרימע קראַנקע. אַלע חברים פון ביקור־חולים האָבן זייערע פֿליכטן דערפֿילט ערלעך און גע־טרייַ און זיך וועלכער עס איז באַלוינונג, נאָר בלויז לשם מצוה.

די הויפּט הכנסה האָט די חברה געהאַט פון די וואָ־כערס (וועכנטלעכער אָפּצאָל) וואָס כמעט יעדער זשעלעכאָ־ווער ייד האָט געצאָלט פאַר „ביקור־חולים". די אינקאַסענטן זיינען געווען די חברה־לייט אַליין. יעדער חברה־מאַן האָט געהאַט אַ באַשטימטן ראַיאָן, ווו ער איז געגאַנגען מאָנען די וואָכערס.

אַ חוץ די הכנסות זיינען אויך געזאַמלט געוואָרן נדבות אויף התנות און בריתן און אַנדערע שמחות. אויף יעדער שמחה זיינען געגאַנגען 2 חברה־לייט אַלס פֿאַרשטעלטע אין קאָליר־טע מלבושים און מאַסקעס אויף די פנימער און קאַנ־טשיקעס אין די הענט. זיי האָבן משמח געווען דעם עולם און געזונמען געלט אויף אַ קבלה־קוויטאַרוש.

די חברה תלמוד־תורה

די חברים פון דער חברה תלמוד־תורה האָבן זיך רע־קרוטירט כמעט בלויז פון די חסידישע יידן אין זשעלעכאָו. חברה תלמוד־תורה האָט אַנגאַזשירט מלמדים, וואָס האָבן גע־לערנט מיט אָרעמע קינדער תורה, פון א״ב ביז גמרא מיט

תוספֿות. די מלמדים האָבן באַקומען געהאַלט. אַ חוץ זיי זייַנען אויך געווען משגיחים און „פֿאַרהערערס" — סוחרים און בעלי־בתישע קעסט־יונגעלייט, וואָס האָבן זיך מתנדב געווען אַרייַנצוקומען אין תּלמוד־תורה און האָבן השגחה אויף די קינדער, זיי זאָלן לערנען, האָבן דרך־ארץ און גיין בדרך הישר.

די תּלמוד־תורה־קינדער האָבן יעדן פֿרייטיק באַקומען קוויטלעך, מיט וועלכע זיי האָבן געדאַרפֿט גיין שבת צו גבירים, לומדים, וואָס האָבן זיי פֿאַרהערט אין די לימודים. אַ תלמיד, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט אין לערנען, האָט פֿון גביר באַקומען שבת אויבס און אַ גוטע מיינונג.

געלערנט איז געווארן אין די זייטיקע שולכלעך ביים בית־המדרש. דאָס קול־תורה איז געהערט געווארן אין די גאַטן אַרום בית־המדרש. די חברה תלמוד־תורה האָט אויך געהאָט איר אייגן הויז, וווּ מ׳האָט געדאַוונט שבת און יו״ט. דעם בנין האָט מנדב געווען דער זשעלעכאָווער נגיד ר׳ בעריש פֿיינזילבער (דערמאָרדעט געווארן דורך די דייטשן) און עס האָט זיך געפונען אין רבינס גאַס. דאָס הויז צוזאַמען מיטן בית המדרש איז צונומען געווארן דורך פֿאַליאַקן.

די חברה תלמוד־תורה האָט געשעפֿט אירע הכנסות פֿון די זעלבע קוועלן, ווי ביקור־חולים.

חברה הכנסת־אורחים

צו דער חברה האָבן געהערט יידן פֿון פֿאַרשידענע שיכטן — חסידישע סוחרים, בעלי־מלאכות אדג״ל. זייער „האָטעל" אויפֿצונעמען אורחים האָט זיך געפֿונען איבער דער נייער עמויערטער מקווה. דאָרט זיינען געשטאַנען בעטן מיט בעטגעוואַנט, וואָס איז צוזאַמענגענומען געווארן אין שטאָט. אין דעם „האָטעל" האָבן באַקומען נאַכט־לעגער אַרעמע וואַנדערער, וועלכע האָבן זיך געקאָנט אויסרוען. קיין אַנגעפֿאַרענע סוחרים זיינען, פֿאַרשטייט זיך, דאָרט אַהין נישט געקומען. עס איז געווען טאַקע אַ מקום פֿאַר אַרעמע לייט פֿון אַנדערע שטעט און פֿאַר מדינה־גייער.

די חברה הכנסת־אורחים האָט אויך געגעבן די אַרעמע לייט קוויטלעך אויף שבת. מיט אַזאַ קוויטל איז דער אורח געגאַנגען צו אַ פֿאַרמעגלעכער משפּחה, וווּ ער האָט געאַסן פֿון עונג־שבת אַדער יום־טוב. עס איז זעלטן געווען אַ פֿאַל, אַז וועלכער עס איז באַלעבאַס זאָל זיך אָפּזאָגן פֿון צונעמען אַן אורח. מ׳האָט זיך פֿשוט געשעמט בארעדט צו ווערן. אין דער שטאָט. געווען אַפּילו אַ צייט, ווען די „שטאַרקע" אין שטעטל האָבן זיך „פֿאַראינטערעסירט" מיט אַוועלכע באַלעבאַטים, וואָס האָבן פֿאַרשעמט אַן אַרעמאַן. מ׳איז פֿשוט גאַנגען צו אַזעלכן און צוגענומען די שבתדיקע מאכלים, וועלכע מ׳האָט צעטיילט צווישן אַרימע לייט. יעדער זשעלעכאַווער באַלעבאַטישער יד האָט שוין געוווסט, אַז הכנסת אורחים שיקט אַן אורח אויף שבת, מוז מען אים צונעמען בכבוד גדול.

מיט דער חברה הכנסת אורחים און מיט די אַרימע לייט האָט זיך לאַנגע יאָרן פֿאַרנומען דער עסקן ר׳ אהרן איגלזיצקי, דער זון פֿון ר׳ זעליק (פֿאַרפֿיניקט געווארן דורך די דייטשן), אַליין אַ בעלי־מלאכה, האָט ער זיין אַרבעט געטאָן אַן שום רעש און זעלבסט־רעקלאַמע, ער האָט מיטן גאַנצן האַרץ מקיים געווען די מצווה פֿון הכנסת־אורחים.

ר׳ אהרן איגלזיצקי

„הכנסת־כלה" און „תומכי עניים"

די צוויי חברות האָבן נישט געטראָגן קיין בריייטן געזעלשאַפֿטלעכן כאַראַקטער. „הכנסת כלה" האָט זיך פֿאַרנומען מיט העלפֿן אָרימע כלה־מיידלעך, אַמערסטן יתומים, צו קאָנען צוגרייטן אַ חתונה, אייגקויפֿן זיך די נויטיקע מלבושים און עס איז אויך געווארגט געווארן, אַז דער חתן זאָל האָבן ניייעם טלית.

מיט „הכנסת כלה" האָבן זיך אָפּגעגעבן נאָר פֿרומע פֿרויען. ביים חתונה־מאַכן אַן אָרימע כלה, זיינען צוויי פֿרומע פֿרויען געגאַנגען איבערן שטאָט צוזאַמענגעמען נדבות, פֿון וועלכע עס איז געמאַכט געווארן דער „אויסשטייער".

די חברה „תומכי עניים" איז געגרינדעט געווארן דורך מיין פעטער גדליה־יוסף (געשטאַרבן אין דער מלחמה). די עסקנים פֿון דער חברה האָבן צוזאַמענגענומען נדבות, אויף צו העלפֿן בכבודע אָרימעלייט, וואָס האָבן געליטן הונגער און געשעמט זיך אויסצושטרעקן די האַנט. די חברים פֿון דער חברה האָבן יעדן שבת געדאַוונט „השכמה", געמאַכט קידוש און באַלד דערנאָך צו צוויי פֿערזאָן זיך געלאָזט ביי בער דעם שטעטל מיט קוישן און צוזאַמענגענומען ביי יידן חלה, ברויט, און אַנדערע שבתדיקע מאכלים, וואָס איז צוטיילט געווארן צווישן אָרימע און הונגעריקע. אַמייסטן זיינען די שבתדיקע מאכלים אַרייַנגעשיקט געווארן די בכבודע אָרימע לייט, וואָס האָבן זיך געשעמט אַליין צו קומען נעמען די שבת מנות.

ערשט נאָכדעם, ווי די אָרימע לייט זיינען באַזאָרגט געווארן, זיינען די חברים פֿון די דערמאָנטע חברות אַוועק צו זיך אַהיים פֿראַוועון דעם שבת.

חברה שניידער („חייטים"), „נר תמיד" און חברה זעלנער

אַ חוץ די צדקה־חברות האָט זשעלעכאָו פֿאַרמאָגט חברות פֿון סתם יידן, וואָס האָבן זיך פֿאַראייניקט, כדי צו

זאַמען צו דאַוונען און צוזאַמען אויסצוהערן אַ וואָרט תורה. אַזעלכע געזעלשאַפֿטן זיינען געווען די חברה־שניידער (חיטים). לויט דער מסורה איז די חברה געגרינדעט געוואָרן נאָך אין די צייטן פֿון ר׳ לוי יצחק בארדיטשעווער און טאַקע דורך דעם צדיק אַליין, וואָס האָט מיט די שניידער געזאָגט תהילים און געלערנט תורה יעדן שבת.

די חברה שניידער האָט געהאַט אַן אייגן שולכל, וואָס האָט זיך געפֿונען אין פֿאַליש פֿון דער גרויסער שול, אויף דער לינקער זייט קעגנאיבער דעם שולכל פֿון דער חברה תהילים. צווישן די ביידע חברות איז אָנגעאָנגען אַ קאָנקורענץ אין הינזיכט פֿון אויספֿוצן די שולכלעך, אין די שניי־צערייען פֿון ארון־קודש, אַזוי ביי די שניידער, ווי ביי דער חברה תהילים, האָבן זיך באַטייליקט די בעסטע בעלי־מלאכות. דעם ארון־קודש ביי דער חברה תהילים האָבן באַצירט צוויי פֿרעכטיק אויסגעשניצטע לייבן, וואָס האָבן געהאַלטן די לוחות און די כתר תורה. צווישן די לייבן זיינען געווען די טירלעך צו די ספֿרי־תורות. דאָס אַלץ האָבן די דייטשן פֿאַרברענט צוזאַמען מיט דער גרויסער שול.

חברה שניידער, וואָס האָט געהאַט מיטגלידער פֿון די באַלעבאַטישע בעל־מלאכות, איז געווען אַ מין מוסטער־חברה צו ווייזן די חסידים, אַז אויך פּשוטע בעלי־מלאכות קאָנען זיך האַלטן צוזאַמען, הגם זיי פֿאָרן נישט צו קיין רבין. די שניידער האָבן געהאַט אַ רבין, נישט קיין צדיק, נאָר אַ ייד, אַ בן־תורה, וואָס האָט אַלע שבת געלערנט מיט זיי דעם חומש פֿון דער וואָך, דיני שולחן־ערוך און דערציילט פֿאַרשידענע אגדות.

„נר תמיד", אָדער „חברה זעלנער" איז געגרינדעט געוואָרן פֿון „אויסגעדינטע" זעלנער. אויך די חברה האָט געהאַלטן אַ רבין, וואָס האָט מיט די חברה־מיטגלידער גלערנט יעדן שבת.

מיר איז געבליבן אין זכרון אַ סיום־הספֿר פֿון דער חברה. צו דער שמחה האָט מען אַראָפּגעבראַכט דעם קאָזשניצער רבין זצ״ל. אַלע יידן פֿון שטעטל האָבן זיך מיטגעפֿרייט. מיט מוזיק און געזאַנג האָט מען דעם נייעם ספֿר געפֿירט אין שול אַריין. עס זיינען געמאַכט געוואָרן די 7 הקפֿות מיט טענץ אַרום בעלעמער, דער רבי האָט געזאָגט „לדוד מזמור", וואָס דער עולם האָט נאָכגעזאָגט פּסוק ביי פּסוק. די גבאים פֿון דער חברה: ר׳ ישראל זילבערקנאפּ, ר׳ משה נייטשטעטער (ר׳ משה׳לע ריקער) האָבן געשיינט פֿאַר שמחה. ווי אויך אַ חתונה פֿון זייערע קינדער.

ר׳ משה׳לע ריקער

די אָנפֿירונג פֿון יעדער חברה איז באַשטאַנען פֿון 3 גבאים: גבאי ראשון, גבאי שני, גבאי שלישי. איבער די גבאים איז אין יעדער חברה געשטאַנען דער זשעלעכאָווער רב. אין דער לעצטער צייט — דער גרויסער צדיק און גאון ותלמיד חכם הרב יצחק דוד הכהן זצ״ל.

צום וויילן די גבאים האָט יעדע חברה געהאַט אַן אַנדער צייט: חברה תהילים — חול־המועד פּסח; חברה קדישא — בעת זייער גרויסער סעודה ערב ר״ח שבט און אַזוי יעדע חברה. די וואָלן זיינען דורכגעפֿירט געוואָרן אין הסכם מיט די תקנות, וואָס יעדע חברה האָט געהאַט אין איר פּנקס, וואָס, ווי מיר האָבן דערמאָנט, זיינען זיי געשאַפֿן געוואָרן דורך ר׳ לוי יצחק בארדיטשעווער.

אויפֿן אויסגאַנג פֿון די וואָלן אין פֿאַרשידענע חברות, באַזונדערס פֿון די הויפּט־חברות — חברה תהילים, חברה קדישא, תלמוד־תורה און עזרת־חולים — האָט מען אין דער בעלעבאַטישער וועלט געוואָרט מיט נישט וויניקער נייגעריקייט ווי ביי וואָלן צום זשעלעכאָווער שטאָט־ראָט.

דער רבי, דער רב און זייער וויקונג אין שטעטל

דער לעצטער זשעלעכאָווער רבי, ר׳ אברהם שלום זצ״ל, האָט געשטאַמט פֿון דורות צדיקים ביזן יוד הקדוש. זיין פֿאָטער איז געווען דער רבי ר׳ יהושעלע זצ״ל. מיר אַלע געדענקען נאָך דאָס התנהגות אין רבינס הויף, ווו עס איז געווען אַ וואַרעם אָרט פֿאַר אַלע צעבראָכענע און אָנגעוויי־טיקטע יידישע הערצער.

ביים רבין אין הויף איז אין אַלע צייטן געווען אַ גרויס אָרימקייט, אָבער אַלע אָרימע לייט האָבן זיך שטענדיק

געקלאַמערט אין רבינס בית־המדרש, ווו זיי האָבן אַ חוץ תורה אויך באַקומען אָפּצוועסן, אַ גלאָז טיי, אַ טעפּל קאָוווע צו דערהאַלטן דאָס חיות, באַזונדערס דער שבתדיקער טיש איז שטענדיק געווען באַזעצט מיט אָרעמע לייט. די רבישע מש־פּחה האָט זיך שטענדיק געטיילט מיטן ביסן מיט הונגעריקע אָרימע יידן. די שבתדיקע און יום־טובדיקע טישן ווי אויך מלוה־מלכהס זיינען אויפן רבישן שטייגער געפּראָווט ג׳־ווארן מיט גרויס התלהבות און ווער עס איז דאָ אַריינגעקו־מען, האָט נישט געקענט באַמערקן, אַז אין דעם הויז הערשט ר״ל אַ גרויס דחקות. ווען עס איז ווער געקומען צום רבין זצ״ל, איז ער געווארן אויפגענומען און אויסגעהערט און באַ־קומען אַזאַ ווארימען ענטפער, אַז דער מענטש האָט זיך גע־פּילט ווי אויסגעהיילט פון אַלע זיינע צרות. אין דעם הויז האָט מען געפונען אַן אמתע טרייסט.

אַזוי זיינען אויך געווען די אַנדערע ברידער פון רבין. דער ריקער רבי ר׳ אלימלך זצ״ל און דער לאסקעראווער רבי ר׳ יעקעלע זצ״ל (דערמאָרדעט געווארן דורך די דייטשן) אַלע מיט פול אהבת ישראל.

אויך דער לעצטער זשעלעכאָווער רב, הר׳ יצחק דוד הכהן זצ״ל, אַ גרויסער יחסן, אַן אייניקל פון ר׳ דודל לעלע־ווער זצ״ל און אַליין אַ גאָר גרויסער גאון און תלמיד חכם, האָט כל ימיו געלעבט אין גרויס דחקות, הגם ער האָט געהאַט אַ גרויסע פּענסיע פון דער זשעלעכאָווער קהילה, אָבער אַלע זיינע אויסגעגעבענע קינדער זיינען געווען גרויסע אָרימע לייט און ער האָט זיי געמוזט מפּרנס זיין. אין רבס שטוב האָט מען פּשוט געלייטן הונגער און ווער שמועסט נאָך אין די מל־חמה־יאָרן בעת דעם אַלגעמיינעם הונגער, איז דער רב מיט זיין משפּחה פּשוט געווען געשוואָלן פון הונגער. אָבער ער האָט ח״ו נישט מתרעם געווען אויף זיין גורל, נאָר אַלץ פּשוט מקבל געווען באהבה, יעדן מענטש האָט ער אויפגענומען בסבר פּנים יפות.

דאָס רבנות האָט ער געפּירט ביד חזקה, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט ווען אַ כלל־זאַך, האָט ער זיך פּשוט מקריב געווען, ווי ער האָט עס באַווייזן בעת דער דייטשער אָקו־פּאַציע. קיינמאָל האָט ער זיך נישט אויסבאַהאַלטן, נאָר יע־דעס מאָל געגאַנגען און געטאָן אַלעס מעגלעכע, כדי צו פּאַר־לייכטערן דאָס שוועריע געטאָ־לעבן. אָפּטמאָל איז ער געווען איינגעשטעלט מיט זיין לעבן. אָבער קיינמאָל נישט דערשראָקן, געגאַנגען דאָרט ווו נאָר ער האָט געמיינט, אַז ער וועט קענען עפּעס אויפּטאָן.

אין דער שטיל־ער צייט, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט אַמאָל ביי אַ דין־תורה פון וועלכן נגיד אָדער סתם אַ תקיף, האָט ער געהאַנדלט זייער שטרענג און אַמאָל טאָקע איינעם פון די גרויסע נגידים געלייגט אין חרם אַריין, ווייל ער האָט נישט געוואָלט פּאָלגן ביי אַ דין תורה, וואָס ער האָט געהאַט מיט אַן אָרימאַן. ער האָט דעם נגיד נישט געחנפּט, נאָר אים געלייגט אין חרם ביז ער האָט מקיים פּסק געווען.

יעדן פּרייטיק פּאַרנאַכט פּלעגט ער אַרומגיין איבער דער שטאָט, איבערהויפּט אין מאַרק, און געהיט מען זאָל צומאַכן די קראָמען לכבוד שבת. מיט ליבשאַפט אויפּגע־קלערט יעדן, אַז עס איז שוין צייט צו פּאַרמאַכן די קראָם, אַדער ווארשטאַט. ער איז געווארן רעספּעקטירט פון אַלע שיכטן אין שטאָט ווי אויך די נישט יידן האָבן געהאַט פּאַר אים גרויס דרך־ארץ און ער איז אומעטום זייער גוט אויפּ־גענומען געווארן. ער איז נפּטר געווארן אין זשעלעכאָוו אין

דער רב, רבי און שמשים ז״ל, גייענדיק פון אַ ברית

יאָר תש״א, ווען עס איז געווען דאָס געטאָ, און צו קבורה געברענגט געוואָרן בכבוד גדול, באַגלייט פֿון דער גאַנצער שטאָט און אויך פֿון די אַלע היימלאָזע יידן וואָס האָבן דעמאָלט געוווינט אין זשעלעכאָוו. אָלע האָבן באַווייזט זייך טויט און געפֿילט דעם גרויסן פֿאַרלוסט וואָס עס האָט געהאַט די זשעלעכאָווער קהילה אין דער דעמאָקראַטישער שווערער צייט.

די רעליגיעזע פּאַרטייען און בית־יעקב־שול

די „אגודת ישראל״ איז אין אונדזער שטעטל געגרינדעט געוואָרן דורך געראַר און סאָקאָלאָווער חסידים. די קעגנער פֿון „אגודת ישראל״ זיינען געווען די אַלעקסאַנדערער און פּאַריסאָווער חסידים. ביי דער אגודה איז געווען אַ „צעירי אגודת ישראל״ אַרגאַניזאַציע און אַ בית־יעקב שול. די אַלעקסאַנדערער האָבן דאָס געהאַלטן שיר נישט פֿאַר אַפּיקורסות, ווייל מ׳איז מבטל די יוגנט פֿון לערנען תורה.

געווען נאָך אַ פּאַרטיי פֿון רעליגיעזע יידן—די „מזרחי״, וועלכע האָט געהאַט אַ געוויסע השפּעה אין שטעטל און נאָר אַ קורצע צייט געקאָנט אויסהאַלטן אַן אייגענעם לאָקאַל. „מזרחי״ איז געווען „טריף״ ביי די חסידישע יידן. ביי סיים און שטאָט־ראָט וואָלן האָט „מזרחי״ נישט אַרויסגעשטעלט קיין אייגענע ליסטע, נאָר געשטיצט די אַלגעמיינע ציוניסטן, וואָס זיינען שטאַרק באַקעמפֿט געוואָרן פֿון דער „אגודה״.

דער קאַמף צווישן ציוניסטן און „אגודה״ האָט זיך אָפּגעשפּילט אויף אַלע געביטן פֿון זשעלעכאָווער יידישן לעבן. באַזונדערס שאַרף איז געווען דער קאַמף, ווען ציוניסטישע זאַמלער אויף קרן־קימת פֿלעגן קומען אויף אַ שמחה פֿון אַרטאָדאָקסישע יידן. דאָס אייגענע פֿאַרקערט, ווען אגודה־שליחים זיינען געקומען זאַמלען פֿאַר זייערע צוועקן אויף אַ שמחה פֿון יידן ציוניסטן. צו קיין געשלעגן איז אויף די ערטער נישט געקומען, מ׳האָט זיך נאָר באַגנוגנט מיט זידלע־רייען און שטעך־ווערטלעך.

אַ גרויס פֿאַרצווייגטע אַרבעט האָט געפֿירט די אַרטאָדאָקסישע בית־יעקב שול. אָנגעפֿירט מיט דער אינסטיטוציע האָט אַ קאָמיטעט, בראש פֿון וועלכן עס איז געשטאַנען די לערערין מינא לענטשעווסקא, וועלכע געפֿינט זיך היינט אין ניו־יאָרק און איז די פֿרוי פֿון הרב הגאון ר׳ אברהם שליטא קאלמאַנאָוויטש. אָנגעפֿירט מיט דער שול־אַרבעט אין „בית־יעקב״ האָט דער איידעם פֿון זשעלעכאָווער רב זצ״ל הרב דוד יהודה הכהן, וועלכער האָט נישט געקאַרגט קיין מי און ענערגיע לטובת דער שול.

בית־יעקב־ש ל — די לערערין אין צענטער

די בית־יעקב־שול האָט געהאַט די סימפּאַטיע פון אַלע זשעלעכאָווער רעליגיעזע יידן, וועלכע האָבן דאָ באַקומען אַ גוטע דערציונג. מיין יינגסטע שוועסטער, שרה יוכבד, (דער מאַרדעט געוואָרן דורך די דייטשן) האָט אויך געלערנט אין דער זשעלעכאָווער בית־יעקב שול. נאָכן ענדיקן די שול, איז זי אַוועק שטודירן אין בית־יעקב סעמינאַר אין קראקע. שפּעטער איז זי אַליין געווען אַ לערערין אין די בית־יעקב־שולן אין וואַלאַמין און גארוואלין.

השומר הדתי אין זשעלעכאָוו

משה גאָלדפאַרב

ניו־יאָרק

זשעלעכאוו — אין שפיגל פון מיינע קינדער־יארן

איך געדענק זשעלעכאוו. דאָס רוישיקע אַמעריקע האָט דאָס שטעטל נישט אויסגעמעקט פון מיין זכרון. הגם דער היטלעריישער בלוט־מבול האָט אָפּגעשוועמט פון דאָרט דאָס גאַנצע יידישע לעבן און דעם קאָלאָריט, וואָס האָט געצייכנט מיינע קינדער־יאָרן, דאָך זע איך היינט דאָס שטעטל אין שפיגל פון מיין קינדהייט.

משה גאָלדפאַרב

פאַר מיינע אויגן טראָגט זיך נאָך דאָס שמאָלע וואַסערל, וואָס פליסט גע־היימניספול אַרום דעם בערגל, „זדרוי" האָט מען דאָס גערופן; „א היילנדיקער קוואָל איז דאָס" — האָבן מאַמעס גע־שמועסט און געפירט אַהין די קינדער אויסוואַשן די אויגן און די ציין; כ׳גע־דענק די „מילטייך" וועמענס שפיגל האָט געגלאַנצט צווישן די ברייטע לאָנקעס; דאָ פלעגט גוט זיין זיצן ביינאַכט מיט דעם אויסגעבענקטן מיידל און אייג־הערן זיך אין דער באנאכטיקער שטילקייט און שטיל, שטיל שעפטשן חלומדיק און חלומען שעפטשענדיק.

נישט ווייט פון דאָרט איז געווען דער צמענטאַזש. דאָ בין איך צום ערשטן מאָל געקומען אויף אַן אומלעגאַלער פאַרזאַמלונג און געהערט דאָס ערשטע מאָל רעדן הערשל טאַקער, אין דער טונקלקייט האָט אַ פייערל אַרויסגעלויכטן פון זיינע אויגן. די פאַרזאַמלונג האָט זיך געענדיקט מיט די לידער, וועלכע ס׳האָט אונדז אויסגעלערנט הערשלס שווע־סטער שיינדעלע:

און פאַלט פון דער שטיינערנער וואַנט וועט אַראָפּ,
אַ שטיין צי אַ ציגל, טרעפט וועמען אין קאָפּ,
די איבעריקע בלייבן שטיין אַן שרעק,
מען אַרבעט ווייטער, מ׳לויפט נישט אַוועק.

ערשט אין יאָרן אַרום האָב איך זיך דערוואוסט, אַז דער שרייבער פון דעם ליד איז אברהם רייזין.

רי לוי יצחק בערדיטשעווער

דאָס בית־המדרש און די וויבער־שול קאָן איך זייער גוט. צווישן מנחה און מערב איז פאַר אונדז קונדסים אַן אמתער נחת צו לויפן ווי אַ וויכער אַרום דעם באַלעמער, ביז דער שמש, וועלכן מיר רופן „שקאפיק", הייבט אונדז אָן יאָגן מיט אַ גאַרטל.

אויך די וויבער־שול פלעגט אָפּט זיין מיין מקום מנוחה, דאָ בין איך געזעסן נעבן מיין מאַמע מרים בלומע און איינגעהערט זיך ווי זי קלאָגט אַריין אין דער תחינה און בעט אויס ביים רבונו של עולם אַ גוט לעבן און לייכטע פרנסה פאַרן גאַנצן הויז־געזינט. צוויי טירן פירן צו דער וויבער־שול: איינע איז אָפּן, מ׳גייט אַרויך אויף אַ פאָר טרעפ־לעך און מ׳איז שוין אינעווייניק, צו דער צווייטער טיר זיינען קיין טרעפלעך נישט פאַראַן און די טיר איז שטענדיק פאַר־מאַכט. אָט די פאַרמאַכטע טיר האָט שטאַרק געריצט מיין יוגנטלעכע פאַנטאַזיע. וואָס איז אונטער דער טיר? איך האָב געזוכט אַן אַריינגאַנג אין דעם געהיימנישפולן חדר און גלייכ־צייטיק מורא געהאַט. איינמאָל האָט זיך דאָך דער סודות׳־דיקער חדר פאַר מיר געעפנט. דאָרט אַהין האָט אויך גע־פירט אַ טיר פון פאָליש, וואָס איז געשטאַנען אָפּן.

איך בין אַריין אין אַ פאַרשטויבט צימער. די ווינקלען פאַרוואקסן מיט שפינוועבס. אויף דער ערד לייגן אָנגעוואַרפן אַלטע צעריסענע מחזורים, אַלטע מזוזות, שטיקלעך ספֿרים. איך בין צוגעפאַלן צו דעם אוצר און געזומען נישטערן. ווי לאַנג איך בין דאָרט געזעסן, וויס איך נישט. פלוצלונג האָט זיך באַוויזן מיין טאַטע און מיך מכבד געווען מיט אַ פייער־דיקן פאַטש, אַז פונקען זיינען געפלויגן פאַר די אויגן. מיט אַ דערשראָקן קול האָט מיין פאָטער אויסגעשריען: „צו וואָס ביסטו דאָ אַריינגעגאַנגען, דאָ האָט דאָך געווינט ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער".

***

אין בית המדרש האָט מען נישט בלויז געדאַווענט און געשקאצעט. דאָ פלעגט אַ סך מאָל אויך זיין היימלעך. יידן זיינען זיך אַריינגעפאַלן איינע די אַנדערע אין די בערד. מ׳האָט איבערגעדרייט די שטענדערס, אַרויף אויף די טישן, גע־שטופט און געשטויסן זיך, געשריגן מיט קולי קולות, גע־האָקט שויבן, פאַרן בית־המדרש זיינען געשטאַנען די וויי־בער, זיך געבראָכן די הענט, געווויינט און געזופצט: „וואָס מענער זיינען, רק מ׳שלאָגט זיך". דאָס האָט אַזוי לאַנג גע־

דויערט, ביז עס האָט זיך באַוויזן דער קלייַנער „סטאַרשי סטראַזשניק", וואָס מ׳האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער איז אַ דייטש. ער האָט אַרויסגעכאַפט די שווערד און אויסגעשריגן: „יידעלעך אַהיים, געוונג זיך געשלאָגן, אַ היים, אַ היים".

פֿאַרוואָס האָבן זיך זשעלעכאָווער יידן געשלאָגן?

צוליב דעם רב, ר׳ לייב טרייסטמאַן. אַ הדרת פּנים איז ער געווען, אַ הויכער, מיט אַ לענגלעך טונקל פּנים, גרויסע שוואַרצע אויגן, אייגנאַרטמט אין אַ שוואַרצער באָרד מיט לאַנגע, שוואַרצע פּאות. די פּשוטע שטאָט־באַלעבאָטים האָבן פֿון אים געהאַלטן, וויייל ער קאָן שפּראַכן, קאָן זיך אויס־שמועסן מיט נאַטשאַלסטווע און אָפּשרייען אַ גזרהלע. אומ־צופּרידן זיינען געווען די חסידים, וועלכע האָבן געהאַט אויף זייער זייט דעם זשעלעכאָווער רבין.

דער רבי האָט זיך נישט געוואָלט פֿאַרנעמען מיט שטאָטישע ענינים. ער איז געזעסן יומם ולילה און געלערנט. ער האָט נישט געוואָלט אויסהערן די פֿאַרשידענע רכילות אויפֿן רב, וואָס מען האָט אים צוגעטראָגן. די חסידים האָבן זיך דעריבער געמוסן צו הילף דעם רבינס שמש רב בצלאל, וועלכער איז געווען דער פּירער פון רבינס הויף.

ר׳ בצלאל, אָדער ווי מען האָט אים אין שטאָט גערופֿן בצאלקעלע, האָט זיך געטויגט צום עסק. דאָס האָט ער גע־העצט די חסידישע באַלעבאָטים קענען רבס צד, דעם רב געהאַלטן פֿאַר אַ גוי־גמור און די מחלוקה איז געגאַנגען עד לב השמים. כמעט אַלע באַלעבאָטים האָבן זיך אין איר באַ־טייליקט. מחוץ דער מחלוקה זיינען געבליבן בלויז דער רבי און רב, ווי זיי פלעגן זיך טרעפן ביי א דבר מצוה, ווי למשל אויף אַ ברית מילה, האָבן זיי זיך איינער דעם צווייטן אָפּגע־געבן דעם געהעריקן כבוד.

זשעלעכאָווי האָט פון שטענדיק אָן געשמט, ווי אַ שטעטל פֿון מחלוקות. ווי מ׳האָט דערציילט, האָט אויך ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער געהאַט אויסצושטיין צרות פֿון איין צד. איינעם פֿון די רבנים זאָל מען האָבן אַרויסגעטריבן פֿון שטאָט פרייטיק פאַרנאַכט — אַזוי האָב איך געהערט, איש מפּי איש, אין מיינע קינדער־יאָרן. ר׳ לוי יצחק בערדיטשע־ווער האָט דעריבער פֿאַרשאָלטן די שטאָט, אַז „דער וועג צו די „סאנדעס" (צו די געריכטן) זאָל קיינמאָל נישט פֿאָר־וואָקסן ווערן". דאָס איז מקוים געוואָרן אין די צייטן פֿון הרב ר׳ לייב טרייסטמאַן. נאָך די געשעענישן האָבן זיך אָנגעהויבן משפּטים.

בעלי מלאכות האָבן אויפֿגעהערט צו אַרבעטן. עס האָבן געפֿוסטעוועט די שוסטער־וואַרשטאָטלעך. פֿאַרלאָזט זיינען געוואָרן די ניי־מאַשינען און שער און אייזן. אַלץ האָט זיך געשטופט אין און אַרום דעם „סאנד". יעדער איז געווען עדות פֿאַר דעם אָדער יענעם צד און טאָקע דאָ פֿאַרן געריכט האָט מען זיך וויייטער געשלאָגן. עס איז געקומען דערצו, אַז דער רב געקאָנט גיין דאַוונען אין בית־המדרש, נאָר אונטער אַ שמירה פֿון זעלנער.

ווער וווייסט, ווי לאַנג מ׳וואָלט זיך אַזוי געשלאָגן, ווען עס טרעפֿט נישט די וווייטערדיקע מעשה:

אין איינעם אַ טאָג זיינען אין שטעטל פֿאַרפֿאָרן דריי שיינע באַלעבאָטים, אָפּגעשטעלט זיך אינמיטן מאַרק און געפֿרעגט זיך, וווּ עס וווינט דער רב ר׳ אליעזר לייב טרייסט־מאַן.

אין שטעטל האָט מען גלייך געמומען שמועסן, אַז ביים רב קומען פֿאָר יעדן טאָג גרויסע סעודות. לאזער דער קצב שעכט בהמות און שטעלט טעגלעך צו דאָס פֿלייש אין רבס הויז. די באַלעבאָטים פֿון רבס צד טוען נישט אויס די שבת־דיקע קאָפּאָטעס און עס איז ביי זיי יום־טוב אינדערוואָכן. לאַנג האָט מען נישט געדאַרפֿט וואַרטן. דער סוד איז גיך אַנטפּלעקט געוואָרן. דאָס האָבן זיך דעם רבס אָנהענגער גע־זגגט מיט זייער מנהיג, וועלכער האָט פֿאַרלאָזט זשעלעכאָוו און געוואָרן רב אין ראַדאָם.

אין שטעטל איז שטילער געוואָרן. די בעלי־מלאכות האָבן זיך ווידער געמומען צו זייערע וואַרשטאָטלעך, פֿון וואַ־נען עס האָט זיך ווידער געטראָגן דאָס פֿאַרבענקטע געזאַנג וועגן „אַ ליב שיין מיידל, וואָס איז געווען פֿון ווין", אָדער קרעכצנדיקס פון ראש־השנהדיקן דאַוונען. אָבער אין זשע־לעכאָוו קאָן לאַנג שטיל נישט זיין. עס האָט זיך ווידער אָנ־געהויבן.

דאָס רעוואָלוציע יאָר 1905

פון וואַרשא איז געקומען אַ יונגערמאַנטשיק מיט לע־בעדיקע אייגעלעך און אַ קליין שווארץ בערדל. מ׳האָט אים גערופֿן „משה שיינדל די רביצינס". ער האָט געעפֿנט אַ „טשיינע" אין דער סאַמע מיטן „קאזשע"־גאַס און דאָרט אַהין האָבן אָנגעהויבן אַרייַנקומען די שוסטער און שנייַדער גע־זעלן . . .

באַלד האָט זיך באַוויזן אויף דער טיר פֿון בית־המדרש אַ „געכתיבהטע" מודעה: „הנה, זייט וויסן, אַז אין שטאָט האָט זיך אַרייַנגעכאַפּט די כפּירה, רחמנה לצלן. עלטערן, זייט געוואָרנט, היט אָפּ אייערע זין און טעכטער פון אויס־געלאַסנקייט רחמנא לצלן, לאָזט זיי נישט גיין אין דער „טשיינע".

די מודעה האָט וויניק געהאָלפֿן. יונגוואַרג האָט פֿוס געמאַכט די „טשיינע" און פון דאָרט האָבן זיך געטראָגן נייַע געזאַנגען, לידער וועגן אַרבעט און נויט.

אַזוי האָט זיך געצויגן דער גאַנצערווינטער. די מחלו־קות איז איצט אָנגעגאַנגען צווישן עלטערן און קינדער. טאַ־טעס האָבן „געקיללט" מיט פּאַסקעס, מאַמעס האָבן געווויינט, חמים געבעטן נישט צו גיין צו משה שיינדל די רביצינס אין „טשאַינע" וויל פון דאָרט וועט מען גלייך גיין אין סיביר. משה שיינדל די רביצינס איז אָבער שטאַרקער געווען פֿון די מאַמעס טערערן און פֿון טאַטעס כעס.

עס איז געקומען דער פרילינג. די זון האָט געמומען אויסטריקענען די בלאָטעס פֿון שטעטל. אַ פֿרייד האָט אַלעמען אַרומגענומען. אין בית המדרש אויף דער טיר האָט זיך באַ־וויזן אַ נייַע מודעה געכתבעט מיט רויטן טינט:

„געגאָסען און געגאָסינען, היינט איז דער ערשטער מאַי, גייט נישט צו דער אַרבעט. עס לעבע דער ערשטער מאַי, עס לעבע די סאָציאַליסטישע פּאַרטיי".

***

„בן עזאי אומר הוי רץ למצוה קלה וברח מן העברה, שמצוה גוררת מצוה ועברה גוררת עברה"*). אַזוי האָט מיר מיין טאַטע געלערנט אין איינעם אַ זומערדיקן שבת. כדי נאָך שטאַרקער צו מאַכן דעם איינדרוק, האָט ער מיר געגעבן צו פּאַרשטיין אַז יעדער מענטש איז מחויב אייגנצושטעלן פּאַר זיך אַ צוים, כדי נישט אַראָפּצוגיין פון גלייכן וועג, וואָס פירט צו כפירה, צו פּאַרלייקענען דאָס יידישקייט.

מיין פּאָטער איז געווען אַ ייד פון מיטעלן וווקס מיט אַ סאָמעטענעם היטל אויף אַ קאָפּל, פון אונטער וועלכן ס׳האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט צוויי לאַנגע פּאות, וואָס זיינען פּאַרפּאַלן געווארן אין דער לאַנגער צוויי־שפּיציקער בּאָרד. פון אונטער דעם סאָמעטן דאָשעק האָבן אַרויסגעלויכטן די גראָע אויגן, וועלכע האָבן זיך האַרציק צעשמייכלט, ווען עמיצער האָט דערציילט אַ גוטן יידישן וויץ און האָבן געקאָנט ווערן כמורנע בייז, ווען ווער עס איז האָט געפרווט עפּעס שלעכטס רעדן אויף יידישקייט. דעם מאמר אין פּרק האָט דער טאַטע טאָקע מיט מיר געלערנט, כדי קעגנצווירקן דער סטרא אחרא אין געשטאַלט פון משה שיינדל די רביצינס.

דאָס איז געווען שבת אין זומער 1904. נאָך דער גרויסער שבתדיקער סעודה, נאָך פּיש, טשאָלנט און אַנדערע גוטע זאַכן, האָט דער טאַטע זיך געפּילט מיד און זיך געוואָלט לייגן אין בעט שלאָפן, ווי אַלע שבת. ער האָט זיך אָבער געדרייט פון ווינקל צו ווינקל אומרואיק, ער האָט ווי געפּלט בחוש, אַז זיין עלטסטער זון וועט באַלד עוקר זיין און גיין צו די „חברים", צו די לאַבוזעס, די אחדות־לייט, וואָס וויל זאָגן אַ דעה דעם קיסר און מאַכן שטרייקן. מיין פּאָטער קוקט מיר שטאַרק אין פּנים, ווי וועלנדיק דערגיין ווי וויט עס האַלט מיט מיר.

איך מאַך זיך נישט וויסן, גלייך מיך מיינט מען נישט. מיין פּאָטער וועגדט זיך צו מיר מיט אַ וווייכן פּאָטערלעכן טאָן: „אפשר וואָלסט דו זיך אַביסל צוגעלייגט שלאָפן?"

— ניין — ענטפּער איך — ס׳איז אַזאַ שיינער טאָג.

מיין פּאָטערס גוטמוטיקע אויגן ווערן כמורנע בייז. ער נעמט שרייַען אויף זיין בר־מצווה־בחור:

— וואָס, עס ציט דיך צו די לאבוזעס, צו זיי ווילסטו גיין, חרפות און בושות וועסטו מיר אָנטאָן? ניין, נישט ביי מיין לעבן! — און עס האָט אָפּגעהילכט אַ פּאַטש.

מיר איז פּינצטער געוואָרן אין די אויגן. מיינע יינגערע שוועסטער און ברידער האָבן זיך פּאַרוקט אין די ווינקלען. מיין מאַמעס גרויסע ברוינע אויגן אויף דעם בריטן פּנים האָבן זיך צעפּינקלט פון אונטערן קופקעלע אפּער. איר גאַנצע בריטע פיגור האָט זיך עפּעס, ווי איינגעשרומפּט, אירע ליפּן האָבן זיך באַוועגט, ווי זי וואָלט געזאָגט עפּעס אַ תפּילה. קעגן דעם טאַטן האָט זי נישט געקענט דאָס מויל עפענען.

איך האָב געזומען לויפן אַראָפּ די טרעפּ צו מיינע חברים, וועלכע האָבן אויף מיר שוין געוואַרט אויפן גאַס.

איך האָב נאָך געהערט די קלאָה, וואָס דער טאַטע האָט מיך נאָכגעשיקט און זיינע שטרענגע וועכטער: „איך זאָל מער אַהיים נישט קומען".

*) בן עזאי זאָגט: דו זאָלסט לויפן צו אַ לייכטער מצוה און אַנטלויפן פון אַן עברה, ווייל אַ מצוה ברענגט מיט זיך אַ מצוה און אַן עברה ברענגט מיט זיך אַן עברה — פון פרקי אבות.

ערשטע רוסישע רעוואָלוציע

שלום אשלאק

דאס עקאנאמישע לעבן פון זשעלעכאווער יידן ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה

צוליב דער ווייטקייט פון אַ באַן־סטאַציע, איז געווען שווער צו קומען קיין זשעלעכאָוו אַפֿילו אין זומער. פֿון מזרח זייט איז געווען 40 קילאָמעטער צו דער לובלינער באַן־סטאַציע. אין יענער צייט האָט אַזאַ רייזע מיט פערד גע־דויערט אַ גאַנצע נאַכט און עס האָט געדראָט ממש מיט סכנות־נפֿשות. נישט איינמאָל איז מען טאַקע באַפֿאַלן די רייזנדע, זיי באַרויבט און געהרגעט. צו דער נאָענטסטער סטאַנציע— סאבאליעוו, נעבן דעמבלין, איז געווען 21 קילאָמעטער. פֿאַר־שטעלדלעך, אַז די ווייטקייט צו אַ באַן־סטאַציע האָט זיך שלעכט אָפּגערופֿן אויף דעם עקאָנאָמישן מצב פֿון זשעלע־כאָוו, וואָס איז געווען זייער אַן אָרים און פּרימיטיוו שטעטל, ווי ס׳רוב שטעטלעך אין לובלינער און שעדלעצער גובער־ניעס. מען האָט געלעבט זייער אָרעם, געווויינט אין קליינע הילצערנע הייזלעך, ביי אייניקע די וועגט אייגנעבויגן, די דעכער געדעקט מיט שינדלען און טייל מיט שטרוי.

אין אַזאַ הייזל האָבן זיך געפֿונען 4 צימערן. אין יעדן צימער האָט געווויינט אַ משפּחה פֿון עטלעכע נפֿשות. אין טייל הייזער זיינען די שטובן נאָך געווען איבערגעטיילט מיט אַ הילצערן וועגטל און פֿון אין צימער איז געווען צוויי, דאָס הייסט אין אַזאַ קליין הייזל האָבן געלעבט 8 משפּחות, און אַזוי ווי אָרעמלייט זיינען געבענטשט מיט אַ סך קינדער, האָבן אָפּטמאָל געלעבט אין אַזאַ הויז אַ 50 אָדער מער נפֿשות. אין די שטובן האָבן זיך אויך געפֿונען די פּרימיטיוע וואָר־שטאָטלעך פֿון שוסטער, שניידער אָדער אַנדערע פֿאַכן.

אין אַזעלכע היימען, ביי דחקות, נויט און ענגשאַפֿט, האָבן פֿרויען געבוירן קינדער, און עס איז געווען גאָנץ נא־טירלעך, גאָט האָט געגעבן און דער מלאך־המות אין געשטאָלט פֿון דער מלכה שבא, האָט צוגענומען.

די דערנערונג איז געווען זייער אַן אָרימע — שוואָרץ ברויט מיט קאַרטאָפֿליעס איז געווען אַ פּראָבלעם ביי ס׳רוב יידישע משפּחות אין זשעלעכאָוו, און אויב מ׳האָט פֿאַרמאָגט צוםווינטער עטלעכע זעקלעך קאַרטאָפֿליעס, אַ פּעסל קרויט און אַביסל האָלץ צום הייצן — האָט מען זיך געהערט צוויישן די גוט איינגעאָרדנטע יידן.

דער עיקר שפּייז אין יעדער שטוב איז געווען קאַר־טאָפֿליעס. מען האָט געגעסן מיט די העמדלעך און אַן די העמדלעך, צעריבענע מיט קרויט, באשמאלצן מיט אייל. אַפֿילו אויף שבת מען אַ טשאָלנט און אַ קוגל געמאַכט פֿון קאַרטאָפֿליעס. פֿלייש איז ביי אַ דורכשניטלעכער יידישער משפּחה געווען אַ זעלטענער מאכל — אַ קליין שטיקל אויף שבת און יום־טוב, ביי גאַנץ אָרימע, דאָס אויך נישט, אין בעסטן פאַל אַ שעפּסן קעפּל אָדער אַ שטיקל אַנדער ביליק פֿלייש. אויך פֿיש האָט מען געגעסן שבת און יום־טוב אַ קליין שטיקל, נאָר פֿאָר יוצא זיין. די אָרעמע פֿלעגן קויפֿן קליינע פֿישלעך, וואָס אין אַ פֿונט האָט מען געקענט אָפּצייכן אַ סך צענדליקער. דאָס האָט מען געהאַקט און געמאַכט אַזעלכע קאטלעטן.

אַ גאַנצע וואָך האָט מען געוואָרט אויף דעם שבת קודש, וועו מען עסט בעסערע מאכלים.

די הלבשה: דאָס פאָרשפּרייטסטע מלבוש איז געווען: זומער—אַ צייגן כאַלאַטל, ווינטער—אַ צייגענע וואַטווקע. דאָס מעבל אין אָרימע שטובן איז באַשטאַנען פון 2 הילצערנע בעטן מיט אַרויסרוקערס. ביינאַכט צום שלאָפֿן האָט מען אַרויסגערוקט דאָס בעט, עס זאָל ווערן בערייטער, און בייטאָג אַריינגערוקט, עס זאָל ווייניקער אָרט פֿאַרנעמען אין אָרימען ענגן שטיבל. די בעטן זיינען געשטאַנען ביי די וועגט איינס אַנטקעגן צוויייטן, אינמיטן ביי דעם פֿענצטער — דער טיש, נעבן בעט — אַ לאַנגע באַנק מיט 4 פיס. ביי אַן אַנדער וואַנט אַ קופּערט — אַ מין קאַסטן, גרין געפֿאַרבט, מיט רעדלעך. אין דעם קאַסטן האָט זיך געפֿונען דאָס גאַנצע ביסל אָרימקייט, וואָס די משפּחה האָט פֿאַרמאָגט. ווי: מלבושים, וועש און אַנדערע זאַכן.

ביי משפּחות מיט קינדער, זיינען די געלעגערס געווען אַזוי געמאַכט: די מאַמע איז געשלאָפֿן מיט אַ קינד, דער טאַ־טע מיט אַ קינד, אויף דעם קופּערט האָט מען אַרויפגע־לייגט אַ שענק און אויסגעבעט פֿאָר די אַנדערע צוויי קין־דער. אין אַ שטוב וווּ עס איז געווען מער ווי 4 קינדער, האָט זיך געפֿונען אַ מין שלאָף־באַנק, בייטאָג — אַ באַנק, ביינאַכט האָט מען אַראָפּגענומען דאָס אייבערשטע ברעט איז דאָס גע־ווארן אַ בעט מיט אַן אַרויסרוקער. דאָרט האָט מען געלייגט שלאָפֿן צוויי קינדער. אין היימען וווּ עס איז געווען אַ סך קינדער, פֿלעגט מען שלאָף־באַנק לייגן 4 קינדער, צוויי אין איין זייט און צוויי אין דער צווייטער זייט. ביינאַכט האָבן זיך די פּיר פֿאָר פּיסלעך צוזאַמענגעטראָפֿן.

די קינדער־דערציונג איז געווען, ווי אין אַלע יידישע שטעטלעך אין יענער צייט: צו 3 יאָר האָט מען אָנגעהויבן גיין אין חדר, וווּ מ׳איז געווען פון פרי ביז אָוונט. די קינדער פֿלעגן אויסשטיין אַלע סאָרטן פּיין אין חדר פון בייזן רבין. ער איז שטענדיק געווען בייז, ווייל ער האָט קיינמאָל נישט געהאַט געוונג אויף חיונה פאָר זיין ווייב און קינדער. די בייזע רביצין פלעגט אים שעלטן און פרעגן וואָס עס וועט זיין דער תכלית, האָט דער רבי זיין גאַנצן ווייטיק און צאָרן

אויסגעלאזן צו די ארימע קליינע תלמידים, וואס פון רבינס שלאגן האבן זיי באקומען צייכנס אויף פארשידענע טיילן פון קערפער.

די חדר־יינגלעך האבן געליטן און געהאפט אויף צווויי זאכן: ערשטנס אויף דעם פרייטיק און אויף אן ערב יום־טוב, מען זאל אביסל פריי ווערן פון דעם בייזן רבין און צווייטנס — אויף דער צייט, מען זאל שוין אויסוואקסן, אינגאנצן פטור ווערן פון דעם בייזן רבין מיטן חדר, מיט דער בייזער רביצין און בכלל, מען וועט שוין דאמאלס אוועק פון דעם גאנצן עול פון דער ארימער שטוב און אליין גיין זוכן א וועג אין לעבן. געווען אויך אין שטעטל גוטע חדרים, וווּ די מלמדים האבן זיך באמיט ארייצובריינגען אין די קינדער תורה און יידישקייט.

פרנסות ביי זשעלעכאווער יידן

א. לעדער־אויסארבעטונג

דאס רוב יידן פון זשעלעכאוו האבן געלעבט פון די שוסטער־פאבריקלעך. אין די ענגע קלייניע ווויניונגען האט א ייד א שוסטער געהאט זיין ווארשטאט, ווו ער פלעגט אליין, און א סך מאל מיט ארויסהעלפער (געזעלן), ארבעטן און מאכן פראסטע פויערשע שטיוול, וועלכע ער האט פארקויפט די פויערים, דינסטיק אויף דעם יאריד, אדער געפארן אין דערבייאקן שטעטלעך יאדימאוו (אדאמאוו), ווו אלע פיר וואכן זיינען געוועזן גרעסערע יארידן. עטלעכע אזעלכע שוסטער פלעגן זיך פארשטענדיקן און איינער פון זיי איז געפארן מיט די שטיוול קיין לענטשנא אויף דעם גרויסן יאר־יאריד און ער פלעגט באקומען א געוויסן טייל פון דעם ריוח פון יעדן באזונדער.

וועו עס איז געווען באשעפטיקונג, האט מען געארבעט: זומער פון פרי ביז פארנאכט, ווינטער פון פרימארגן ביז שפעט נאך האלבער נאכט, דאנערשטיק — א גאנצע נאכט, ווינטער האט מען אפילו שבת בייגאכט געארבעט. פון דער שווערער ביטערער ארבעט, האט מען קוים, קוים געקענט זיך ארויסשלאגן אויף חיונה. דער ארבעטער ביים באלעבאס (געזעלן) האט געלעבט אין נאך גרעסערער ארעמקייט און קיינמאל נישט געהאט קיין ברויט צו דער זאט.

געווען אויך אנדערע פאכן, וואס האבן זיך געפונען אין ענגער שייכות מיט די שוסטער. א סך משפחות האבן זיך פארנומען מיט גארבן לעדער פאר די שוסטער און בויגן די כאלעוועס („בייגערס").

גוט באקאנט איז געווען אין זשעלעכאוו חיסדא גארבער מיט זיין זון און איידעם — ישראל חנאס, מיט א פארצווייגטער משפחה גארבערס: דוד וועלוול מיט זיין משפחה, בערעלע קאזאק, שלמה טשעש און א סך אנדערע. אזעלכע גארבער פאבריקלעך זיינען געווען זייער פרימיטיוו אינגעארדנט: נעבן דעם הייזל, ווו ס׳האבן געווויינט עטלעכע משפחות, זייזען געווען אינגעגראבן אין דער ערד אזעלכע ברייטע פעסער, מען האט דאס גערופן „קאטקעס". „קאטקעס" זיינען געווען צווייערליי, מיט קאלך, ווו מען האט געווייקט די לעדער אין דער אוז מיט זאמד. נאכן אפליגן עטלעכע טעג אין קאלך, האט מען ארויסגענומען די האר אוז די לעדער געלייגט אין די פעסער מיט דעם זאמד. גאנץ ווייט פון אזעלכע ערטער האבן זיך געטראגן די שלעכטע ריחות.

אינעווייניק אין דער שטוב, ווו דער גארבער האט געווינט, זיינען געשטאנען לאנגע שווארצע טישן, איבערגעקלאפט מיט בלעך. אויף די טישן האט מען אויסגעפארטיקט די לעדער. ווינטער איז אין מיטן פון דער גארבער־שטוב געשטאנען א ברייטער אויוון, מען האט עס גערופן טרוקנער. פון סופיט זיינען ארויסגעהאנגען דרענגער, אויף וועלכע מען האט געטריקנט די נאסע לעדער. אז מען איז ארייניגע־קומען אין אזא שטוב בעת דער טריקן־אויוון האט געברענט מיט טארף און די נאסע לעדער איז געהאנגען, איז די לופט געווען אזוי נאס און געדיכט, אז אייגער האט דעם צווייטן נישט געקענט זען און פון די ביליקע פעטקייטן האט זיך פון אזעלכע שטובן געטראגן זייער שלעכטע ריחות, סיי זומער, סיי ווינטער.

א פאבריקל פון א בייגער איז געווען אזוי איינגעארדנט: אין דער שטוב וווּ מען האט געווויינט, איז אין א זייט געשטאנען א פאס, ווו עס האט זיך געווייקט די לעדער און א לאנגער שווארצער טיש, אויף וועלכן מען האט געארבעט און ארויפגעצויגן די כאלעווע, אדער „שטיבאלעטן" אויף פארמען. אויך ביי די בייגער אין שטוב האט זיך געפונען א טרוקן אויוון, ווו ווינטער האבן זיך געטרוקנט די נאסע כאלעווע און דא, פונקט ווי ביי די גארבערס, איז די לופט געווען נאס און געדיכט נישט צום פארטראגן.

אין אזעלכע שטובן מיט א פארסמטער לופט, האבן געלעבט משפחות מיט קינדער, דארט איז מען געשלאפן און איינגעאזעמט אין זיך די פארסמטע לופט. עס איז געווען גאנץ נאטירלעך, אז דער מלאך־המות פלעגט זיין אן אפטער גאסט אין אזעלכע היימען.

א בעסער פאך, וואס האט געהאט א שייכות מיט שוסטעריי, איז געווען דער כאלעווע־שטעפער. (קאמאשן־מאכער) אזא בעל־מלאכה, האט געהאט איין אדער צווויי מאשינען. ער האט געארבעט מיט א זון אדער מיט אן ארויסהעלפער. די פאבריקלעך האבן זיך אויך געפונען אין די אייגענע שטיבלעך, וווּ די משפחות האבן געווויינט, אבער די ארבעט איז געווען א ריינערע און ממילא האט די ווויניונג אנדערש אויסגעזען. דאס פאך האט זיך גערעכנט פאר דעם ארעמסטן צווייג אין דער זשעלעכאווער לעדער־פראדוקציע.

געווען אויך אין שטעטל קליינע סוחרים פון הארטע לעדער, וואס מען האט זיי גערופן לעדער־שניטערס, זיי פלעגן ברענגען פון וואַרשע האַרטע לעדער, שניידן זיי אויף קלעענרטיילן און פארקויפן צו די שוסטער. קיין גרויסע גבירים זיינען די לעדער־סוחרים נישט געווען, אבער דער מסחר האט זיך געפונען אין די הענט פון סוחרים לומדים און יומדים, יידן, למשל, ר׳ חיים מרדכי שניטער, ר׳ נפתלי שניטער, בייזע גרויסע לומדים, און א גערער חסיד רב גדליה יוסף, א למדן און א האלבער רבי, און אנדערע.

עס זיינען אויך געווען עטלעכע געווען בלעך, וואס האבן

געהאָט צו פֿאַרקויפֿן שוסטער־צוהאַלטן: חזיר־האָר, דראָט־ווען, קאפּיטעס, מעסערס, שאַרף־שטיינער, צוואַנגען, האַ־מערס, הילצערנע און אייזערנע שטיפטן, שפּילקעס און אַלן, זויל־פֿאַדאָוועס און בכלל אַלע אַנדערע צוהאטן, וואָס האָבן זיך געפֿאַדערט אין דער שטיוול־פֿראָדוקציע. איין באַלעאָס פֿון אַזא געווילב האָט געהייסן ר׳ ישראל יאנטשיס, א גרויסער פּקח—ער פֿלעגט אויסגלייכן די גרעסטע סכסוכים.

פֿון דער לעדער־פֿראָדוקציע האָבן געלעבט אין זשע־לעכאָוו קרוב 60% יידן.

אין זשלעכאָוו זיינען אויך געווען 2 גרויסע לעדער־פֿאַבריקאַנטן, וואָס האָבן נישט געארבעט פֿאַרן זשלעכאָ־ווער מאַרק, נאָר פֿאַר ווארשע. די צוויי זיינען געווען די רייכסטע יידן אין שטעטל — בער אייגער, דער זיידע פֿון באַווסטן רעזישסאָר יעקב ראטבוים און אברהם יצחק שאַרפ־הארץ. יחיאל לערער, אין זיין בוך „מיין היים", כאַראַקטעריזירט זיי אַזוי טרעפֿלעך: „און נאָך ווייכער וויי סאָמעט איז דאָס קול פון גביר".

***

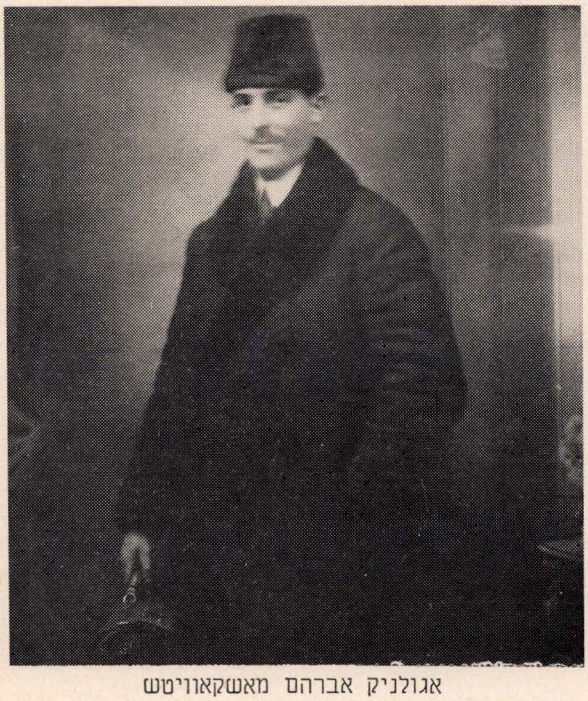
אין אַנהויב פון דעם יאָרהונדערט טרעט איין א בעסערונג אין דער זשלעכאָווער שוסטער־פֿראָדוקציע. עס הויבן אָן צו קומען קיין זשלעכאָוו די אַזוי גערופֿענע „אגולניקעס" — סוחרים פון אוקראינע, ווליין, פּאָדאָליע און ווייס־רוסלאַנד. די סוחרים קויפֿן די פֿאַרטיקע שטיוול ביי די שוסטער. אַנשטאָט צו וואַרטן אויף א יאריד, וואָס אפֿט צויליב א רעגן־וועטער, אדער אין שניט־צייט האָט זיך לעדער־פֿראָדוקציע אפֿגעשטעלט, האָבן די שוסטער איצט באַ־קומען א בעסערן און זיכערן אפֿזאַץ פֿאַר זייער פּראָדוקציע.

עס אַנטשטייען גרעסערע פֿאַבריקלעך, וואָס האַלטן שוין צו 8 און 10 אַרבעטער מיט אַרויסהעלפֿערס. די פֿאַבריקלעך זיינען נישט אין די ווינונגען, נאָר אין באַזונדערע שטובן. דער ערשטער פֿאַבריקאַנט פון א גרעסער פֿאַב־ריק איז געווען יאַנקל פּינגעריק מיט זיין איידעם שלמה קיעווסקי. ווייטער עפענען גרעסערע שוסטער־אונטערנעמונ־גען: מנשה שוסטער, משה דעם שוואַרצן הערשלס, מרדכי טשאַלאק, יאַנקל הנהס, וועלוול פּאריסאָווער און אַנדערע. אין די ווארשטאַטן האָט געהערשט אַן אויסערגעווייניקע עקספּלואַטאַציע. די אַרבעטער האָבן געאַרבעט ממש פון שבת באנאַכט ביז פרייטיק פֿאַרנאַכט. נאָר שלעכט האָבן געהאָט די אַזוי גערופֿענע האַנט־יינגלעך, וואָס פֿלעגן אפֿטמאל באַ־קומען א מתנת יד פון באַלעבאָס.

די באַלעבאָטים, אַז זיי האָבן באַדאַרפֿט באַצאָלן אַן אַרבעטער פֿאַר זיין שווערער האַרוואַניע, האָבן זיך אפֿגע־טראָגן אין דער שענק, דאָרט פֿאַרזעסן ביז שפּעט אין דער נאַכט ביי גענדזנס מיט ביר און דער אַרבעטער האָט אַז אַר־בעטער פֿאַר זיין שווערער האַרוואַניע, האָבן זיך אפֿגע־טראָגן אין דער שענק, דאָרט פֿאַרזעסן ביז שפּעט אין דער נאַכט ביי גענדזנס מיט ביר און דער אַרבעטער האָט באַ־דאַרפֿן אַהיים גיין אָן גלעזל. (י. מ. ווייסנבערג האָט אַזא אַר־בעטער פֿאַראייביקט אין זיין „דור הולך ודור בא" — דער הויכער נאָטע, אמתער נאַמען).

ביי די לעדער־ווארשטאַטן און סוחרים־אגולניקעס אַנטוויקלט זיך נאָך א שיכט, וואָס האָט געלעבט פֿון דער לע־דער־פֿראָדוקציע, די אַזוי גערופענע מעקלערס. שפּעטער האָט מען זיי גערופן „קאָמיסיאָנערן". דער ערשטער מעקלער האָט געהייסן „הערשל יוספס", ער האָט געהאַלטן א „טשיינע" מיט אַן אומלעגאַל שענקל און ביי אים איז געווען א מין אכסניה, אַז א סוחר איז געקומען צופֿאַרן קיין זשלעכאָוו, האָט ער געווויזינט אין דער אכסניה און דער באַלעבאָס האָט אים שוין געפֿירט צו די שוסטער. אַזוי ארום איז הערשל יוספס גע־ווארן א מעקלער. וועג ער איז געשטאַרבן, האָט זיין זון, לייפּיש, איבערגענומען די גאַנצע ירושה און אויך דאָס מעק־לערייאון זיך שוין גערופֿן ליפּיש קאָמיסיאָנער.

א צווייטער באַקאַנטער מעקלער איז געווען איטשע־פֿרץ גובערעק. ער איז אמאָל געווען א כאַלעווע־שטעפּער און א גרויסער אביון. וועג עס הייבן אָן צו קומען קיין זשלעכ־כאָוו די „אגולניקעס", ווערט ער א מעקלער. וועג ער איז

אגולניק אברהם מאשקאוויטש

געשטאַרבן, האָט זיין זון, ישראל, איבערגענומען דעם טאַטנס פרנסה און דעם מען שוין גערופן ישראל קאָמיסיאָנער.

צוליב דער אויפֿלעבונג אין דער לעדער־פֿראָדוקציע, האָט דאָס גאַנצע שטעטל אויפֿגעלעבט.

ב. ביי נאָדל און שער

א גאַנצע ריי משפּחות, ווי: איסער טאַנדייטער, וועלוול און משה איצל טאַנדייטער, אביש טאַנדייטער, מאָטל חנינהס, משה זרח, יצחק קיילעס מיט זייערע דערוואקסענע זין — האָבן געלעבט פֿון קאָנפֿעקציע־אַרבעט. דער שניידער־וואַר־שטאַט האָט זיך געפֿונען אין דער ווינונג פֿון דער משפּחה. דאָרט איז געשטאַנען א טיש מיט 2 מאַשינען. דער טיש האָט געגנוצט צום שניידן און פּרעסן. דער אייגנטימער מיט די זין

האָבן געגייט אויף די מאַשינען. אַפֿילו די ווייבער מיט די קליינע מיידלעך האָבן אויך צוגעהאָלפֿן צו דער אַרבעט, זיי האָבן געשלייפֿט די לעכלעך און געגייט קנעפּלעך.

דאָ זיינען אויסגעאַרבעט געוואָרן ביליקע צייגענע הויזן, באַרכענע לייבלעך און ביליקע אָנצוגן. ווינטער — קורצע וואָטענע מאַרינאַרקעס און בורקעס פֿאַר די פּויערים און וואָטענע שובעס פֿאַר די פּויערטעס. די פּראָדוקציע האָבן זיי פֿאַרקויפֿט דינסטיק אויף דעם יאַריד, אָדער געפֿאָרן אין די קלענערע שטעטלעך אויף די יאַרידן, ווי: ריקי, יאַדימאָוו, סטאַצק, אַזעלכע שניידער־מייסטער האָבן מיט די משפּחות געאַרבעט שווער און געלעבט בדוחק. פֿאַרשטענדלעך, אַז די אַרבעטער האָבן געלעבט נאָך ערגער.

געווען אויך אין זשעלעכאָוו פֿריוואָטע מענער־שניידער, וואָס האָבן געגייט פֿאַר פֿריוואָטע מענטשן מלבושים פֿון יענעמס סחורה, ווי צייגענע כאַלאָטלעך, געהאַקטע קאַפֿאָטעס, פֿאַר די חסידים — אַטלאַסנע און זיידענע קאַפֿאָטעס, ציצענע שלאָף־רעק, און הויזן און ווסטן. אַזעלכע יידישע שניידער האָבן געהאַט אַרבעט פֿון פֿורים ביז פּסח. דאמלט האָבן זיי אפֿילו געאַרבעט גאַנצע נעכט, אַביסל באַשפּטיקונג איז אויך געווען פֿאַר די יום־טובֿים. אינמיטן יאָר האָבן זיי געהאַט ווייניק אַרבעט, אַמאָל פֿאַר אַ חתונה אין שטעטל האָט אַזאַ שניידער געהאַט עטלעכע מלבושים צו מאַכן פֿאַרן חתן, אָבער עס איז אַנגעגאַנגען אַ גרויסע קאַנקורענץ צווישן די עטלעכע יידישע שניידער. יעדער האָט געוואָלט באַקומען די מלבושים צו נייען. אַז אַ פֿאַרמעגלעכער באַלעבאָס האָט זיך געגרייט חתונה צו מאַכן אַ זון, האָט דער שניידער אַריבערגעטראָגן זיין וואַרשטאָטל צו דעם באַלעבאָס אהיים און דאָרט געניייט פֿאר אים דעם גאנצן אויסשטייער, ווי אויך מלבושים פֿאַר דער גאַנצער משפּחה.

עס האָבן זיך אויך געפֿונען אייניקע פֿריוואָטע דאַמען־שניידער, נאָר אַזוי ווי זשעלעכאָווער פֿרויען און מיידלעך האָבן ווייניק געהאָלטן פֿון לעצטע פֿאַריזער און ניו־יאָרקער מאָדעס, האָבן אויך די דאַמען־שניידער געהאַט אַרבעט בלויז פֿאַר יידישע יום־טובֿים.

ג. אַנדערע פאַכן און מסחר

אַ טייל זשעלעכאָווער יידן האָבן געצויגן פֿרנסה פֿון אַנדערע פאַכן — היטל־מאַכער און פּעלצן־מאַכער. די פּעלצן־מאַכער זיינען געווען באַשעפֿטיקט אַ האַלבן ווינטער און אַ גאַנצן זומער. די פּראָדוקציע האָבן זיי פֿאַרקויפֿט פֿון סוכות ביז ניי־יאָר און פֿון דעם האָבן זיי געלעבט.

דער פּעלצן־מאַכער האָט געפֿירט זיין אַרבעט, כמעט אויף דעם זעלבן אופֿן ווי דער גאַרבער. ער פֿלעגט זיך קויפֿן אביסל שפּסענע פעל און ווייקן אין „קאטקעס". די פעל פֿלעגט מען טריקענען און מאַכן ווייך, די האָר פֿאַרבן אויף געל, שוואַרץ, דאָס האָט געהייסן דאבלֿיניס. אַז די דאבלֿיניס זיינען שוין געווען פֿאַרטיק, פֿלעגט ער דאָס צושניידן און נייען פּעלצן. פֿאַרשטייט זיך, אַז ביי אַזאַ פּרימיטיווער אַרבעט, האָט געמוזט דויערן 7־8 חדשים אויף אויסצופֿאַרטיקן אַביסל סחורה און די פּראָדוקציע האָבן זיי פֿאַרקויפֿט די פּויערים אויפֿן יאַריד. אָבער פּעלצן־מאַכערס זיינען געווען אַרעמע יידן.

טייל פֿון די פּעלצן־מאַכערס פֿלעגן אַ גאַנצע וואָך גיין אויף דעם דאָרף צו די פּויערים אהיים און זיך פֿרעגן פֿון שטוב צו שטוב, ווער ס׳האָט אַ פּעלץ צו פאַריכטן. פֿאַר דער מלאכה האָט מען באַקומען עטלעכע גראָשן און אַביסל קאַרטאָפֿליעס, אָדער אַנדערע פּראָדוקטן און דאָס אַהיים ברענגען פֿרייטיק, גייענדיק צו־פֿוס אָפֿט מיילן ווייט. אַזעלכע פּעלצן־מאַכער זיינען געווען צווישן די אָרעמסטע אין שטעטל.

אַ טייל יידן האָבן געלעבט פֿון „דאָרף־גיין". זיי האָבן געצויגן זייער אָרעמע פּרנסה פֿון דאָרף — מען האָט זיי גערופֿן די „דאָרף־גייער". זונטאָג פֿלעגט מען טרעפֿן אויף אַלע וועגן יידן, יינגלעך, אויך פֿרויען ווי זיי גייען אַוועק אין דאָרף צופֿוס, מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס. זומער, די שטיוול אַנגעהאַנגען אויף אַ שטעקן, איבערגעוואָרפֿן איבער די פּלייצעס און פרייטיק האָט מען זיי געזען צוריקקומען.

אַ זשעלעכאָווער דאָרפֿס־גייער

דאָס זיינען געווען שוסטער און שניידער לאַטוטניקעס, וואָס זיינען געגאַנגען איבער די דערפֿער פֿאַריכטן די פּויערשע שטיוול, די פּויערישע שניידער פֿון דעם מין האָבן מיטגעפֿירט מיט זיך אַ וואַרשטאַטל, וואָס איז באַשטאַנען פֿון: אַ

שער מיט א „קרייקע" צו נעמען אַ מאָס, אַ שטיקל קרייט מיט אַ פּינגערהוט און אָביסל פּאָדים. דאָס האָט ער אַלץ געהאַלטן אין זעקל. דאָרט האָט ער זיך אויך מיטגעפּירט אַ טעפּל צו קאָכן, אַ לעפּל, טלית און תּפילין און אַ סידורל.

אחוץ שוסטער און שניידער, זיינען געווען דאָרף־גייער ערס מיט פּעקלעך סחורה, פּאַרשידענע סטענגעס, קרעלן, נאָד־לען און פּאָדעם, קנעפּלעך און אַנדערע קלייניקייטן. אַנדערע זיינען געגאַנגען מיט באַנקעס נאַפּט. אָט דער עלעמענט האָט געפּירט אַ שווער דחקותדיקן לעבן.

די סוחרים אין זשעלעכאָוו האָבן זיך פּאַרנומען בעיקר מיט מאַנופּאַקטור־מסחר. די יידן האָבן זיך גערעכנט פּאַר דעם העכערן און רייכערן קלאַס, זייערע נעמען זיינען געווען גוט באַקאַנט: יצחק משה נירענבערג, חיים נירענבערג, פּייוול שפּאניעמאַכער, חיים יעקעלעס, זיין איידעם ישעיהו חנא ישראל לויס, חמהלע ר׳ דודלס, מטית מילער און אנדערע. די סוחרים פּלעגן יעדע עטלעכע וואָכן קיין וואַרשע, טייל קיין לאָדזש, ברענגען סחורה און דאָס פּאַרקויפּן די טאַנדייטערס, די באַפּעלקערונג און אויך די יאָרידן — די פּויערים.

דער אָרימסטער און נישט פּראָדוקטיווער שיכט אין שטעטל איז באַשטאַנען פּון אָפּגעקומענע סוחרים, וועמענס

הערשל טאָקער (מיינסטער)

ערב דער רעוואָלוציע פּון 1905

עס איז נישט מיין אויפּגאָבע צו באַשרייבן מיין שטעטל זשעלעכאָוו אין אַן ערנסטער אָדער הומאָריסטישער פּאָרם,

הערשל טאָקער (מיינסטער)

דאָס האָט שוין געטאָן מיין יוגנט חבר י. מ. ווייסנבערג, אין זיין „שטעטל". איך וויל דאָ בלויז שילדערן, ווי זשעלעכאָוו האָט אויסגעזען פּאַר דעם פּעריאָד פּון רעוואָלוציאָנערן אויפּברויז פּון 1905.

די געשיכטע פּון זשעלעכאָוו און פּון וועג אַן האָבן יידן דאָרט געוווינט, ווייסט קיינער נישט גענוי. איך וועל אָבער אָנווייזן אויף אייניקע פּאַקטן פּון אונדזער משפּחה־יחוס, וואָס באַווייזן די אַלטקייט פּון שטעטל.

מיין משפּחה איז פּון דור דורות באַשטאַנען פּון טאָ־קערס. מיין זיידע, שאול יצחק טאָקער, האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס הויז אין וועלכן מיר האָבן געווווינט, איז געבויט גע־ווארן פּון זיין אור־עלטער זיידן מיט 200 יאָר צוריק. מיין יינגערער ברודער, יאַנקל טאָקער, וועג ער איז געקומען אין אַמעריקע אין 1910, האָט ער מיר איבערגעגעבן, אַז מ׳האָט געפונען אַן אַלטן סידור פּון דער צווייטער העלפּט פּון 16טן יאָרהונדערט מיט אַן אויפּשריפּט משה טאָקער. דאָס איז אַלץ, וואָס איך וויים פּון דער אַלטקייט פּון יידישן זשעלעכאָוו.

***

איך בין געבוירן געווארן אין יאָר 1883, אין שטעטל זשעלעכאָוו, בייַ זייער אָרעמע חסידישע עלטערן. מיין טאָטע האָט געהייסן משה טאָקער (אַ נאָמען נאָך אַן עלטער, עלטער זיידן, וואָס האָט זיך איבערגעחזרט אין אונדזער משפּחה) צו־

געוועלבער זיינען געווען כמעט לויטיק. די יידן האָבן געלעבט פּון אַ „גמילת חסד", אָמאָל געכאַפּט עפּעס אַ מעקלעריי, אַ קערצל תבואה און געוואָרט אויף עפּעס אַ נס.

דינסטיק, אויף דעם יאָריד, פּלעגט מען זען אַזעלכע יידן באַלאַגערן די פּויערישע פּורן וואָס זיינען געקומען מיט פּאַרשידענע פּראָדוקטן, און קוים האָט איינער געוואָלט קויפּן ביי אַ פּויער אַ זעקל קאָרן, אָדער ווייץ, אָדער אַנדערע פּראָ־דוקטן, האָבן אַלע געוואָלט זיין שותפים. אָפּטמאָל האָט אייי־נער דעם צווייטן אַזוי איבערגעשטיגן אין די פּרייזן, אַז מען האָט דעם פּויער באַצאָלט מער ווי עס איז פּאַקטיש געווען דער מאַרק־פּרייז, מ׳האָט זיך פּאַרלאָזט אויף אַ נס, אפּשר האָט דער פּויער געמאַכט אין דער היים אַ טעות אין דער מאָס און עס איז דאָ מיט עטלעכע פּונט מער, וואָס אין מיינ־סטע פּאַלן האָט דאָס קיינמאָל ניט געטראָפן.

אָט אַזוי האָט אויסגעזען דאָס יידישע עקאָנאָמישע לעבן אין זשעלעכאָוו. אָבער טראָץ אַלעם, וואָס מען האָט עקאָנאָמיש געלעבט אַזוי אַרעם, האָט זשעלעכאָוו אַרויסגע־געבן גרויסע גייסטער אויף אַלע געביטן: לומדים, רבנים און תּסידישע רביים. אין אונדזער דור האָט זשעלעכאָוו אַרויסגעגעבן אַזאַ גרויסן ייִד ווי ר׳ שמעון ענגעל, וואָס האָט געשמט אין פּוילן און גרויסע שרייבער ווי י. מ. ווייסענבערג, יחיאל לערער און אַנדערע טאַלאַנטירטע מענטשן.

ליב דעם, וואָס מיינע אבות אבותינו זיינען פֿון דור דורות צוריק געווען טאָקערס, האָט מען אונדז אַלעמען געפרופן מיטן נאָמען פֿון דעם פֿאָך, די פֿרויען ווי די מענער: צביה טאָקער— מיין מאַמע, רייזל און שיינדל טאָקער — מיינע שוועסטער, א. א. וו.

דאָס שטעטל זשעלעכאָוו איז אין יענער צייט געווען ענלעך צו אַלע אַנדערע שטעטלעך פֿון פּוילן. עס האָט פֿאַר־מאָגט אַ שול, אַ בית־המדרש, אַ טוץ מלמדים, אַ רב, אַ דיין, אַ טוץ חסידישע שטיבלעך, אַ גוטן ייד ר׳ משהלע, אַ בית־הקברות, אַ באַגרעבער, אַ חברה־קדישה, אַ חברה זעלנער, וואָס פלעגן זיך אָנשיכורן שמחת־תורה און זיך אַרויסלאָזן פֿאַטשן חסידים, און אַמאָל אַפֿיין כאָפן פּעטש. מיר האָבן אויך געהאַט עטלעכע מוסרים, משוגעים, משומדים, און אפילו א חברה גנבים.

די יידישע באַפעלקערונג איז דעמלט באַשטאַנען פון אַ 10 טויזנט נפֿשות בערך, פֿאָליאַקן — אַרום 4 טויזנט. אין ווירטשאַפֿטלעכן הינזיכט האָט זשעלעכאָוו אויסגעזען „גרויס־שטעטיש״. די קליינע צאָל יידישע איינוווינער איז געווען באַ־שעפטיקט אין פֿאַרשידענע פֿאַכן. די הויפּט־פרנסה איז אָבער געווען לעדער־אויסאַרבעטונג.

דאָס שטעטל האָט פֿאַרמאָגט ביי אַ טוץ גרעסערע און קלענערע גאַרבעריין, וואָס האָבן געהערט אויסשליסלעך צו יידן. אין די אונטערנעמונגען אָבער האָבן געאַרבעט יידן מיט פֿאָליאַקן צוזאַמען. שוסטער־וואַרשטאַטן זיינען געווען אַ סך, אָבער קליינע, אויך דאָ האָבן געאַרבעט יידן מיט פֿא־ליאַקן צוזאַמען. די ווייט גרעסטע מערהייט שוסטער זיינען געווען יידן.

פֿזשיסווע בייגער — אַ וויכטיקער טייל ביים אויסאַר־בעטן שטיוול — זיינען אַלע געווען יידן. עס האָבן אויך גע־אַרבעט אַ 12 וואַרשטאַטן פֿון שניידער־קאָנפֿעקציע, וואָס האָבן געגייט מלבושים פֿאַר דער פויערשער באַפֿעלקערונג און די פּראָדוקציע איז דורך די מייסטערס אַליין פֿאַרקויפֿט געוואָרן אויף די יאָרידן אין פֿאַרשידענע שטעט און שטעט־לעך פון פּוילן. — אויך דאָס פֿאָך איז געווען אין יידישע הענט. אַ ריין יידיש פֿאָך איז געווען היטל־מאַכעריי. די צאָל באַשעפ־טיקטע איז געווען קליין און זיי האָבן זייערע אויסאַרבעטונגען פֿאַרקויפֿט אויפֿן זעלבן אופֿן, ווי די קאָנפֿעקציע שניידער. אַ חוץ די אויסשליסלעך יידישע פֿאָכן, זיינען אין שטעטל גע־ווען יידישע און פּוילישע טישלער, סטעלמאַכערס, שמידן. 3 יידישע שניידער, עטלעכע פּוילישע מייסטערס פֿון ערדענע טעפּ, 2 פּוילישע דאָקטוירים, אײַן יידישער דאָקטער, אַ פּוי־לישע אָפּטייק און עטלעכע יידישע טרעגער. ווי מיר זען, האָבן יידן אין זשעלעכאָוו, אין יענער צייט, געביטלדעט אַ פּראָדוקטיוון עלעמענט. זיי זיינען געווען באַשעפֿטיקט אין אַלע פֿאַכן פֿון שטעטל און אייניקע, ווי שוכווארג־אויסאַר־בעטונג און שניידערייַ, האָבן כמעט אינגאַנצן געהערט צו יידן..

אַ חוץ בעל מלאכות האָט אין יענער צייט דאָס שטעטל אויך געהאַט אַרעמע הענדלער, קרעמער און פֿאַרמעגלעכע סוחרים.

איך געדענק דעם אויסזען פֿון מאַרק. אַ גרויסער מאַרק מיט 4 וועגן פֿון הייזער. יעדע וואָגן איז געווען דורכגע־בראָכן מיט זייטיקע גאַסן. צווישן די הייזער — קראָמען אָדער געוועלבער פֿון שפּייז, שניט־סחורה און שענקען, וווּ מ׳האָט געקענט קויפן צו טרינקען ווי אויך עפּעס צובייסן: אַ לעדער שניט־קראָם, אַ שוסטער־קראָם פֿאַר צודאטן און אייניקע יאָט־קעס, וווּ מ׳האָט פֿאַרקויפֿט כשר פֿלייש. אינמיטן מאַרק איז געשטאַנען אַ גרויסע 4 עקיקע, געמויערטע געבויידע, פֿול מיט קראָמען און איבער זיי ווויונגען, וווּ די אייגנטימער פון די געוועלבער האָבן געווויינט. די קראָמען זיינען געווען פון שניט־סחורה, אייזנווארג, שפּייז, פֿאַרבן, גלאַזווארג, פֿאַרצעליי, און אַנדערע. צווישן אונדזער הויז און די אויבנדערמאָנטע הייזער, איז געווען דער קלענערער האַלבער מאַרק, וואָס איז אַ גאַנצע וואָך געשטאַנען כמעט פוסט, אָבער יעדן דינסטיק איז געווען אַ מאַרק־טאָג און דער מאַרק איז געווען איבערפֿולט מיט פויערים, וואָס האָבן געבראַכט פּראָדוקטן צום פֿאַרקויפֿן און פֿאַרן אָפּגעלייזטן געלט, האָבן זיי איינגעקויפט אַלץ וואָס זיי האָבן באַדאַרפֿט. אויף דעם טאָג האָבן זשעלעכאָווער סוח־רים, הענדלער און אויך בעלי־מלאכות, געווארט אַ גאַנצע וואָך.

אין דער אַנדערער זייט האָט מען געהאַנדלט אויך אין די איבעריקע טעג פֿון דער וואָך. דאָרט זיינען געווען קליינע ביידלעך מיט יידישע געבעקס, נעבן די בעקערס זיינען יעדן פֿרימאָרגן אַרויסגעקומען יידישע „פאקערס״ מיט מילכיקס, ווי: מילך, פֿוטער, זויער־מילך, א. א. וו. אָפּגערוקט פון זיי זיינען געזעסן יידישע זיצערקעס מיט פֿאַרשידענע נאַשווארג צו פֿאַרקויפֿן: קיכלעך, באבלעך, צוקערלעך, ביבער, באַ־ניקערן און פֿרוכט. אויף דעם טייל מאַרק איז אויך דאָ־נערשטיק און פֿרייטיק געווען גוטע מאַרק־טעג. דאָ האָט מען פֿאַרקויפֿט פֿיש און אַנדערע זאַכן, וואָס געהערן צום שבת־קודש, ווי אויך פירות, וואָס מ׳האָט אין סעזאָן גע־בראַכט גלייך פון די סעדער. דאָ איז אויך געשטאַנען אַ הילץ־צערנע בודקע, וואָס האָט געהערט צו לייזער בודניק, וווּ זיינע קינדער האָבן פֿאַרקויפֿט סאָדע־וואַסער, פֿאַפּיראָסן און צו־קערלעך.

נישט ווייט פון דער בודקע איז געשטאַנען אַ ריי טיש־לעך, וואָס האָבן געהערט צו פּאָליאַקן. זיי האָבן געהאַנדלט מיט טריפֿה פֿלייש, די איינציקע פּוילישע סוחרים אויפֿן מאַרק. כדי פֿול צו מאַכן דאָס בילד פון מאַרק, דאַרף מען נאָך דער־מאָנען דעם ברונעם מיט אַ קליטשקע, וואָס האָט צוגעשטעלט וואַסער כמעט פֿאַרן גאַנצן מאַרק.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס יידישע זשעלעכאָוו ערב דער רעוואָלוציע פון 1905.

שלום אשלאק

יידישע רעוואלוציאנערע ארבעטער־באוועגונג אין זשעלעכאוו

דער מצב פון אַרבעטער און לערן־יינגל

אין אָנהויב פֿון 20טן יאָרהונדערט, זיינען די יידישע אַרבעטער אין זשעלעכאָוו, פֿונקט ווי אין אַ סך אַנדערע יידישע שטעטלעך, באַשטאַנען פֿון פֿרימיטיווע, אָפּגעשטאַנענע מענטשן — 90 פּראָצענט אַנאַלפֿאַבעטן. מער ווי אָפּדאָונען האָט אַ יידישער בעל־מלאכה נישט געקענט, וועגן ביכלדונג און דערציאונג האָט מען אַפֿילו נישט געקענט טראַכטן, ווייל ביי 10 יאָר אַלט, האָבן שוין די אָרעמע משפּחות אַוועקגעגעבן זייער יינגל צו לערנען א מלאכה, אויף אַ צייט פֿון 3 יאָר מיט עסן און שלאָפֿן. אין משך פֿון דער צייט איז דאָס לערן־יינגל ביי זיין באַלעבאָס דורכגעגאַנגען פֿיין און דערניידערונגען. ער האָט געמוזט וויגן דאָס קינד, טראָגן מיסט, גיין אַלע שליחותן פֿאַרן באַלעבאָס און זיין ווייב; זיי פֿלעגן אים פֿאַרשעמען אין די אויגן פֿון עלטערע אַרבעטער, און אַ סך מאָל פֿלעגט אַזא יינגל כאָפּן קלעפּ פֿון מייסטער און אַפֿילו פֿון זיין ווייב.

ווען דאָס יינגל איז אויסגעוואַקסן, געוואָרן א געזעלן, האָט ער זיך געפֿירט ווי זיינע אבות־אבותינו: א גאַנצע וואָך געאַרבעט זייער שווער, א סך שעה אין טאָג, שבת פֿלעגט ער זיך אויפהויבן פרי און גיין דאַוונען אין קליינעם שולכל מיטן ערשטן מנין. מען האָט דאָס דאַוונען גערופֿן איטשע־זעליגס מנין, טאַקע אויפֿן נאָמען פֿון איטשע־זעליג — א ייד, א קצב, וואָס איז געווען דער איניציאַטאָר פֿון דעם מנין.

שבת בייטאָג, זומער אוןווינטער, האָבן די שוסטער און שניידער־געזעלן גרופּנווייז זיך געהאַלטן נעבן מאַרק־געסל, אָדער אין לאַנגע שורות שפּאַצירט צום פּריצק הויף, אויף אַנדערע וועגן און געקנאַקט באניקערן, ווינטער פֿלעגן זיי זיך וואַרפֿן מיט שניי.

שפּעטער, ווען די שוסטער האָבן בעסער פֿאַרדינט, האָבן אַזעלכע אַרבעטער שבת זיך געזאָמלט צו 4־5 מענטשן אין א שטוב פֿון אַן אַרבעטער, ביי א פּעסל ביר און צוזאַמען אויסגעטרונקען. א גאַנצן שבת נאָכמיטאָג האָט מען פֿון די אונטערטירן פֿון די שענקען געטראָגן פֿעסלעך ביר. אין א וואָכנטאָג, ביי דער אַרבעט, אָדער סתם אין געזעלשאַפֿט, האָבן אַזעלכע יונגעלייט זיך באַרימט, אַז זיי האָבן אויסגעטרונקען צו 30 גלעזער ביר און נישט געוואָרן שיכור. אַזוי האָבן זיי פֿאַרברַכט זייער פֿרייַע צייט אין די שבתים און יום־טובים. אַזוי האָט אויסגעזען דאָס שטייגער־לעבן פֿון אַרבעטער אין זשעלעכאָוו.

די אַפּיקורסים און זייער טעטיקייט

אין אָנהויב־יאָר 1902, האָט מען אין זשעלעכאָוו געזומען שמועסן, אַז חסידישע בחורים, גרויסע לומדים, פֿון שיינע היימען, זיינען אַראָפּ פון דרך הישר און רח"ל "קאַלייַ געוואָרן". זיי לייענען א סך ביכלעך, טריפֿה־פּסול רח"ל. זיי האָבן אַראָפּגעוואָרפֿן פֿון זיך די חסידישע הלבשה, די גאַרטלען און די קאפּלעך, פֿאַרלאָזט די גמרא מיט די חסידים־שטיבלעך, געוואָרן אַפּיקורסים, א סימן, זיי טראָגן אויסגעפּרעסטע ווייסע קעלנער מיט קראַוואַטלעך און לענגלעכע האָר פֿון פֿאַרנט אויף דעם קאָפּ.

די דאָזיקע אַפּיקורסים זיינען געווען דאָס שפּעטער באַוווסטע דריילינג, ווי מ'האָט זיי אין זשעלעכאָוו געפֿרופֿן; וויג־דער פֿייגע שימשונס, מאנעס פֿייטשעס און שמאי ישראל יאנטשעס.

אַביגדור איז געווען א הויכער שיינער בחור, אָנגעטאָן א קורצלעך געהאָקטע קאַפּאָטע, א שמאָל טוכן היטלע מיט א בענדלע, א ווייסן קאָלנער מיט א קראַוואַטל. דאָס אַליין איז שוין געווען א סימן, אַז ער איז אַן „אַפּיקורס"; ער האָט געשטאמט פון א בעל־הבתישער חסידישער היים. זיין פּאָטער איז געווען אן אלטקאנדרער חסיד. מאניס פייטשיס—א מיטל־וווקסיקער יונגערמאַן, א רויטלעכער אויף דעם פּנים, א קלענער אין שפּראַכן. מען האָט געזאָגט אויף אים, אַז ער האָט זיך אליין „אויסגעלערנט 8 קלאַסן." ער האָט באמת געהאָט זייער א שארפֿן קאָפּ. אייַדער ער איז אַראָפּ פון „דרך הישר", האָט ער געשמט פֿאַר אַן עילוי. זיין פּאָטער איז געווען א לובלינער חסיד און זייער א פֿאַנאַטישער ייד. ווען מאנעס האָט אויסגעטאָן זיין חסידישע הלבשה און פֿאַרלאָזט דאָס חסידים־שטיבל מיט דער גמרא, האָט זיך ביי זיי אין שטוב אָפּגעשפּילט א גרויסע טראַגעדיע. אויך שמאי ישראל־יאַנטשעס, האָט געהאָט זייער א שארפן קאָפּ געווען א זון פון גרויסן לומדן און קאָצקער חסיד — ישראל יאנטשעס און געשמט פאר א עילוי. ער איז געווען דער ערשטער ציוניסט אין דעם אָפּגעשטאַנענעם חסידישן זשעלעכאָוו, און א פֿאַנאַטישער ציוניסט, א דרייסטער. פֿאַר זיין דרייסטקייט אין אגיטירן, האָט ער איינמאָל, פֿאַר זיין חוצפּה, געקראָגן געשלאָגן פֿון די פֿאַנאַטישע חסידים.

געשען איז דאָס אין א זומער פֿאַרנאַכט, ווען דאָס בית־המדרש איז געווען פֿול מיט מתפּללים, צווישן מנחה און מערב, איז שמאי אַרויף אויף דעם בעלעמער, גענומען דרשענען און אויסגעטייטשט דעם פסוק „ובא לציון גואל", אַז קיין ציון וועט קומען די גאולה, ווען יידן וועלן זיין אין

ציון. מער האָט ער שוין נישט געקענט רעדן, עס איז געווָארן אַ גרויס געשריי: אַראָפּ, אַפּיקורס! מען איז אים באַפּאַלן און געשלאָגן.

הערשל טאָקער — דער פירער פון די זשעלע־כאָווער אַרבעטער און אָרעמקייט

אין 1903 האָט זיך באַוויזן אין זשעלעכאָוו אַ הויכער בלאַסער בחור, אָרעם געקלַיידעט, מיט אַ גרויסן קאָפּ האָר און פּאַרטאַכטע אויגן. דאָס איז געווען דער שפּעטערדיקער באַוווסטער זשעלעכאָווער יידישער אַרבעטער־פֿירער הערשל טאָקער, אָדער ווי זיין פּאַמיליע־נאָמען איז געווען הערשל מיינסטער. הערשל האָט געשטאַמט פֿון זייער אַן אָרעמע היים, און די סאָציאַליסטישע אידייען האָבן אויף אים געהאַט אַ השפּעה.

אין שטאָט האָט מען געזאָגט, אַז אביגדור און מאַנעס האָבן מיט זייערע „טריפֿה־פּסול־ביכער" הערשלען אַראָפּגעפֿירט פֿון דרך־הישר.

משה שיינדל די רביצינס

אין דער זעלבער צייט עפֿנט זיך אין מאַרק־גאַסל אַ טיי־הויז, אָדער ווי מען האָט עס דעמאָלט גערופֿן „טשאַינע". דער אייגנטימער פון דער „טשאַינע" האָט געהייסן משה שיינדל די רביצינס. אויך ער איז פֿריער געווען אַ חסידישער בחור, חתונה געהאַט אין קאַלושין און זייענדיק דאָרט אַ צייט, איז ער „קאַליע געווָארן", אַראָפּ פֿון „דרך־הישר רח"ל", געקומען קיין זשעלעכאָוו מיט זיין ווייב און זיך געעפֿנט די „טשאַינע".

עס דויערט נישט לאַנג און די „טשאַינע" ווערט דאָס אָרט, ווו די אַרבעטער הויבן אָן צו פֿאַרבראַנגען זייער פֿרייע צייט. די „טשאַינע" איז געווען אָפּן פרייטיק אָוונט און שבת אַ גאַנצן טאָג. די געזעלן, אַנשטאָט שטיין אין מאַרק־גאַסל, אָדער טרינקען ביר, פֿלעגן זיי איצט פֿאַרברענגען זייער פֿרייע צייט בייַ משה שיינדל די רביצינס אין טיי־הויז.

אין שטעטל האָט מען געשמועסט, אַז בייַ משהן אין „טשאַינע" איז מען מחלל־שבת, מען רויכערט פּאפּיראָסן און מען קאָכט דאָרט אום שבת. די אַרבעטער גייען שוין נישט מער אין שולכל דאַוונען. אויך הערשל טאָקער קומט דאָרט אַריין. ער האַלט אַפּיקורסישע דרשות פֿאַר די אַרבעטער און גיט זיי „טריפֿה־פּסול־ביכלעך" צו לייענען. שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן שמועסן, אַז הערשל טאָקער איז געווָארן דער רבי פֿון די אַרבעטער. ער האָט געמאַכט אַ חברה, זיי רופֿן זיך „חברה אחדות", צווישן זיך רופֿן זיי איינער דעם צווייטן „ברודער" און די אַרבעטערינס רופֿן זיי „שוועסטער". זיי גלויבן נישט אין גאָט, און ווילן אַראָפּוואַרפֿן דעם רוסישן קיסר.

די חברה „אחדות" באקומט א השפּעה אויף דער יוגנט, אויף די בחורים און מיידלעך, אַפֿילו פֿון די חסידישע קרייזן. צו דער „אחדות" איז צוגעשטאַנען משה־מלך, אויך חיים צאַלקעס האָט זיך אָפּגעשוירן די לאַנגע געקרייזלטע פּאות און איז געווָארן אַן אחדות.

חיים איז אין יאָרן אַרום, צווישן ביידע וועלט־מלחמות אויסגעוואקסן ווי אַן אַרבעטער - טויער, צום ערשטן אין „בונד", שפּעטער אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, באַקאַנט אונטערן נאָמען חיים אנקערמאן. ער איז אומגעקומען אין ווארשעווער געטאָ.

הערשל ווערט פֿאַקטיש דער גייסטיקער פֿירער פֿון די אַרבעטער. ער פֿאַרזאַמלט די אַרבעטער אַלע שבת, אָדער אין די אָוונטן, אין וואַלד, אָפּטמאָל אויף דעם בית־עולם, און האַלט פֿאַר זיי פֿייערדיקע רעדעס. מען דערציילט ממש חידושים פון הערשל טאָקער, וואָס פּאַר אַ גרויסער רעדנער ער איז, מען האָט נאָך אַזעלכעס נישט געהערט, און זיין חכמה איז אין לשער.

עס הויבן זיך אָן אין זשעלעכאָוו צו באַווייזן פּראָקלאַמאַציעס, געדרוקט אויף דין פּאַפּיר. די פּראָקלאַמאַציעס קלערן אויף די אַרבעטער דעם ציל פֿון קאַמף און רופֿן די אַרבעטער צו שטרייקן פּאַר בעסערע לוינען און ווייניקער אַרבעט־שעהן. אַ סך אַרבעטער קענען דעמאָלט נאָך נישט לייענען די פּראָקלאַמאַציעס, אָבער עס זיינען שוין דעמאָלט פֿאַראַן אַזעלכע אַרבעטער, וואָס לייענען פֿאַר זיי דורך און מען לערנט שוין לייענען.

עס הויבן אָן אויסצוברעכן שטרייקן. די אַרבעטער פֿאַדערן בעסערע לוינען, אַ 12־שעהדיקן אַרבעט־טאָג און ווינטער צייט—אָפּשאַפֿן די אַרבעט שבת בייַנאַכט.

די באַלעבאטים לאַכן זיך אויס פון די ארבעטער־פֿאַדערונגען און רעדן: „זע נאָר, הערשל טאקאזש וועט מיר

זאָגן אַ דעה, עס געפֿעלט זיי נישט, זאָל הערשל זיי געבן בעסערע שכירות און בעסערע באַדינגונגען". עס העלפֿט אָבער גאָרנישט, די מייסטערס הויבן אָן מורא צו קריגן, זיי הויבן אָן צו הערן גרוסן פֿון אַנדערע שטעט, אַז מיט „אחדות" טאָר מען זיך ניט שטעלן, זיי פֿירן אויס. און קוים איז אַ באלעבאָס צו קלוג און מסרט פֿאָר דער פֿאַליציי — שיסט מען אַזאַ איינעם.

בלית־ברירה הויבט מען אָן צו פֿירן אונטערהאַנדלונגען מיט הערשל טאָקער און די אַרבעטער געווינען דעם שטרייק. וועגן הערשלען דערציילט מען ממש וווּנדער. ער פֿאַרשטייט אויסצופֿירן אַ דין־תורה בעסער ווי דער רב. עס דערגייט אַזוי וויט, אַז מיט יעדן סכסוך גייט מען צו הערשלען, און ער גלייבט אויס.

די סאָציאַליסטן און זייער בערזשע

מיט גרויס דרך־ארץ און מיט גרויס מורא, הויבט אָן צו קוקן די יידישע גאַס אויף דער „טשאַינע" פון משה שיינדל׳ס רביצינס, און אויף דער חברה „אַחדות", אָדער ווי טייל האָבן זיי שוין דאָן גערופֿן „ציצילישטן" (פֿון וואָרט סאָציאַליסטן). די „טשאַינע" ענדערט דעם נאָמען, זי הייסט שוין אַרבעטער־בערזשע. מען זאָגט, אַז דאָרט זיצט דער שטאָב פֿון די „ציצילישטן" און פֿון דאָרט קומען אַרויס די פֿראָקלאַמאַציעס און זייערע באַפֿעלן. די באַפֿעלן פֿון די „אחדות" האָט מען גיכער אויסגעפירט, ווי די צאַרישע פּאָראַדענונגען.

די אחדות האָבן שוין געהאַט אייגענע שטאַרקע, פֿון זיי געדענק איך: יאַנקל׳ס קאַטליווקא, אַ הויכער מגושמדיקער יונג, אַ שוסטער, מיט אַ גרויסע „גריווע" פֿון פֿאַרנט, אַ גרעסטער אויף דעם פּנים — שטענדיק אַנגעטאָן אין אַ לענגלעכער וואַטע־מאַרינאַרקע און אין האַנט אַ גראָבן שטעקן מיט סענקעס; משה פּיורניק — אַ שיינער סימפּאַטישער בחור, אַ שוסטער, אָנגעטאָן אין אַ בלוזע מיט אַ גאַרטל׳ מיט טראָלדן. אָזאַ הלבשה האָבן דעמאָלט געטראָגן די „אחדות." אויף אים האָט מען געזאָגט, אַז ער קאָן שיסן פון אַ רעוואָלווער און טראָגט ביי זיך אַ „שפּייער"; משה וויעטש, אַ ניידריקער בחור, אַ שוסטער, מיט אַ מגושימדיקן אויסזען, צוליב וואָס מ׳האָט אים גערופֿן משה מיטן גראָבן קאָפּ; נחום וויעטש — אַ הויקער, מען האָט אים גערופֿן „נחום הויקער"", אַ שוסטער, שטענדיק געטראָגן מיט זיך אַ גראָבן שטעקן. געווען נאָך שוסטער און שניידער, פֿאָנאַטיש איבערגעגעבענע אחדות־מענטשן. זיי אַלעמען האָט מען גערופֿן די „באיוווקע".

די ערשטע עפּנטלעכע דעמאָנסטראַציע

אין אַ דאָנערשטיק, אין מיטן אויגוסט, אין 1905, 3 אַזייגער נאָכמיטאָג, הויבט מען אָן אין מאַרק צו פֿאַרמאַכן די געוועלבער, מען זאָגט, אַז די שטרייקערס גייען פֿון וואָלד מיט אַ רויטער פֿאָן. עס דויערט נישט לאַנג, די דעמאָנסטראַציע קומט אָן אין מאַרק, ביי אַ הונדערט אַרבעטער מאַרשירן אין רייען, אינמיטן טראָגט מען אַ רויטע פֿאָן זיינען אויפֿגעוויקלט אויף צוויי שטעקנס, אויף דער פֿאָן זיינען אויפֿגעשריבן: „8 שעה טאָג!" „עס לעבע דער סאָציאַליזם", „וויי אויך אַן אויפֿשריפֿט — „פֿראָלעטאַריער פון אַלע לענדער פֿאַרייניקט אייך".

דער עולם זינגט אַרבעטער־לידער, און מען רופֿט אויס פֿאַרשידענע לאָזונגען. די דעמאָנסטראַציע שטעלט זיך אָפּ אין מיטן מאַרק, אַנטקעגן הערשל יוספּס שענק. אַ רעדנער שטעלט זיך אַרויף אויף אַ טיש, דערנעבן שטייען די וואָס האַלטן די פֿאָן, נעבן זיי שטייען עטלעכע פּערזאָנען: איינער האַלט אַ שטעקן, דער צווייטער אַ רעוואָלווער, דער דריטער — אַ קינדזשאַל א. א. וו. דער רעדנער הויבט אָן רעדן, אינמיטן רעדן פֿאַרשפּרייט זיך אַ קלאַנג, אַז פֿון גארוואליין קומען אָן זעלנער און זשאַנדאַרמעריע, און אין איין אויגנבליק איז זיך די דעמאָנסטראַציע צעלאָפֿן. אַזוי, אַז דער מאַרק איז געבליבן ליידיק.

אויף מאָרגן אינדערפֿרי זיינען טאַקע אָנגעקומען פֿון גארוואליין זעלנער און זשאַנדאַרמען, און אייניקע אַרבעטער מיט הערשל טאָקער בראש, האָט מען פֿאַרהאַלטן. נאָך אייניקע טעג זיצן, האָט מען אַלעמען באַפֿרייט, אַ חוץ הערשל טאָקער, אים האָט מען אַוועקגעשיקט קיין שעדלעץ אין טורמע, וווּ ער איז געזעסן ביזן אָקטאָבער־מאַניפֿעסט, ווען דער אַלמעכטיקער צאַר האָט צוגעזאָגט אַ קאָנסטיטוציע און אָן אמנעסטיע פֿאַר די פּאָליטישע אַרעסטירטע.

די באַפֿרייאונג פֿון הערשל מיינסטער איז מיר גוט געבליבן אין זכרון. איך געדענק, וואָס דעמאָלט האָט זיך אָפּגעטאָן ביי אונדז אין שטעטל.

אַ סך פון זיינע חברים זיינען אים אַנטקעגנגעפֿאָרן ביז אין שכנותדיקן שטעטל סטאָצק. דאָרט האָבן זיי אייניגע אַרדנט אַ דעמאָנסטראַציע מיט אַ רויטער פֿאָן און מאַרשירט איבערן שטעטל; אזוי האָט מען הערשלען אַ היים געפֿירט מיט אַ רויטער פֿאָן און לידער. הינטערן שטאָט, ביים הויף, האָבן אַ סך זיינע חברים אים אָפּגעוואַרט און מיט פֿאַראַד אַרײַנגעפֿירט אין שטאָט. עס האָבן מאַרשירט עטלעכע הונדערט אַרבעטער, דער צוג איז אַנגעקומען אין אָוונט. אַרום 8 אַזייגער האָט מען מאַרשירט איבערן שטאָט מיט אַ רויטער פֿאָן און אַ גרויסע לאָזונגען־לידער און אַלע מאָל אויסגערופֿן פֿאַרשידענע לאָזונגען אַרבעטער־לידער און אַלע מאָל אויסגערופֿן פֿאַרשידענע לאָזונגען (נידער מיט דעם זעלבסטהערשער), „הערשל טאָקער לעבט און דער רויסיש קיסר איז געפֿגרט", און ענלעכע אַזעלכע אויסרופֿן.

דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט אין דער קאָושע־גאַס, אַנטקעגן דער שענק פֿון פּאָליאַק אַדאַמטשעווסקי, הערשל׳ס האָט געוואַרט, אין פּוילישן. די פֿאָליאַקן פון שענק זיינען אַרויסגעקומען הערן הערשלען רעדן און געשריגן „פֿראָוודאַ" (געראַטן) און אויסגערופֿן: „ניעך זשיע הערשל טאָקער!" און „ניעך זגיניע ראַסייסקי צאַר"!

דער קאַמף צווישן "בונד" און די פּ.פּ.ס.

נאָך הערשלס צוריקקומען פֿון טורמע, הויבט זיך אָן אויסצוטיילן אויף דער יידישער ארבעטער־גאַס צויי סאָציאַליסטישע ריכטונגען. עס קומען פֿאָר עפּנטלעכע דיסקוסיעס, „נידער מיט דער זעלבסט־הערשאַפֿט!" „עס לעבע סאָציאַליזם", וויי אויך אַן אויפֿשריפֿט — „פּראָלעטאַריער פון אַלע לענדער פֿאַרייניקט אייך".

דער עולם זינגט אַרבעטער־לידער, און מען רופֿט אויס פֿאַרשידענע לאָזונגען. די דעמאָנסטראַציע שטעלט זיך אָפּ אין מיטן מאַרק, אַנטקעגן הערשל יוספּס שענק. אַ רעדנער שטעלט זיך אַרויף אויף אַ טיש, דערנעבן שטייען די וואָס האַלטן די פֿאָן, נעבן זיי שטייען עטלעכע פּערזאָנען: איינער האַלט אַ שטעקן, דער צווייטער אַ רעוואָלווער, דער דריטער — אַ קינדזשאַל א. א. וו. דער רעדנער הויבט אָן רעדן, אינמיטן רעדן פֿאַרשפּרייט זיך אַ קלאַנג, אַז פֿון גארוואליין קומען אָן זעלנער און זשאַנדאַרמעריע, און אין איין אויגנבליק איז זיך די דעמאָנסטראַציע צעלאָפֿן. אַזוי, אַז דער מאַרק איז געבליבן ליידיק.

אויף מאָרגן אינדערפֿרי זיינען טאַקע אָנגעקומען פֿון גארוואליין זעלנער און זשאַנדאַרמען, און אייניקע אַרבעטער מיט הערשל טאָקער בראש, האָט מען פֿאַרהאַלטן. נאָך אייניקע טעג זיצן, האָט מען אַלעמען באַפֿרייט, אַ חוץ הערשל טאָקער, אים האָט מען אַוועקגעשיקט קיין שעדלעץ אין טורמע, וווּ ער איז געזעסן ביזן אָקטאָבער־מאַניפֿעסט, ווען דער אַלמעכטיקער צאַר האָט צוגעזאָגט אַ קאָנסטיטוציע און אָן אמנעסטיע פֿאַר די פּאָליטישע אַרעסטירטע.

די באַפֿרייאונג פֿון הערשל מיינסטער איז מיר גוט געבליבן אין זכרון. איך געדענק, וואָס דעמאָלט האָט זיך אָפּגעטאָן ביי אונדז אין שטעטל.

אַ סך פון זיינע חברים זיינען אים אַנטקעגנגעפֿאָרן ביז אין שכנותדיקן שטעטל סטאָצק. דאָרט האָבן זיי אייניגע אַרדנט אַ דעמאָנסטראַציע מיט אַ רויטער פֿאָן און מאַרשירט איבערן שטעטל; אזוי האָט מען הערשלען אַ היים געפֿירט מיט אַ רויטער פֿאָן און לידער. הינטערן שטאָט, ביים הויף, האָבן אַ סך זיינע חברים אים אָפּגעוואַרט און מיט פֿאַראַד אַרײַנגעפֿירט אין שטאָט. עס האָבן מאַרשירט עטלעכע הונדערט אַרבעטער, דער צוג איז אַנגעקומען אין אָוונט. אַרום 8 אַזייגער האָט מען מאַרשירט איבערן שטאָט מיט אַ רויטער פֿאָן און אַ גרויסע לאָזונגען־לידער און אַלע מאָל אויסגערופֿן פֿאַרשידענע לאָזונגען אַרבעטער־לידער און אַלע מאָל אויסגערופֿן פֿאַרשידענע לאָזונגען (נידער מיט דעם זעלבסטהערשער), „הערשל טאָקער לעבט און דער רויסיש קיסר איז געפֿגרט", און ענלעכע אַזעלכע אויסרופֿן.

דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט אין דער קאָושע־גאַס, אַנטקעגן דער שענק פֿון פּאָליאַק אַדאַמטשעווסקי, הערשל׳ס האָט געוואַרט, אין פּוילישן. די פֿאָליאַקן פון שענק זיינען אַרויסגעקומען הערן הערשלען רעדן און געשריגן „פֿראָוודאַ" (געראַטן) און אויסגערופֿן: „ניעך זשיע הערשל טאָקער!" און „ניעך זגיניע ראַסייסקי צאַר"!

סיעס. די דיסקוסיעס פֿלעגן פֿאָרקומען אין בית־המדרש אין די לעצטע פרייטיקצונאכטסן — עס איז דעמאָלט געווען ווינטער.

די וויכוחים האָבן זיך געצויגן עטלעכע אַוונטן. מען האָט געשמועסט אין שטאָט, אַז הערשל מיינסטער איז פֿון דער פּ. פּ. ס. און משה מלך, משה שיינדל׳ס די רביצינס און אנקערמאַן זיינען פון „בונד״.

ביי די דעמאָקראַטיק באַגריפן אין פֿאָליטישע פראַגן און מכוח פֿאַרטייען, האָבן יידן אַזוי פֿאַרשטאַנען דעם אונטער־שייד פֿון פּ.פּ.ס. און „בונד״: די וואָס האַלטן מיטן „בונד״, גלויבן נישט אין גאָט און נישט אין קיסר, אָבער בלייבן נאָך יידן, און די וואָס האַלטן מיט דער פּ.פּ.ס., גלויבן נישט אין גאָט, נישט אין קיסר, און ווילן די יידן זאָלן זיך אויסמישן מיט די גוים און ווערן אויס יידן. האָבען טאָקע עלטערע יידן בעסער געקוקט אויף איינעם וואָס ער האָט געזאָגט, אַז ער איז פֿון „בונד״ ווי אויף אזעלכן וואָס מ׳האָט אים געהאַלטן פֿאַר אַן אָנגעהעריקן צו דער פּ.פּ.ס.

לומדים פֿון זשעלעכאָווו האָבן צו דעם באַנוצט דעם מאמר חז״ל: „ישראל אף־על־פי שחטא ישראל היא״. דאָס הייסט, אַז אַ יידּ, אַפֿילו ער זינדיקט, אָבער כל־זמן ער בלייבט אַ יידּ, איז ער אַ יידּ און וועט תשובה טאָן, אָבער זיי, די פֿושעים פון דער פּ.פּ.ס., זיי דערקלערן זיך פאר אויס יידן און וועלן זיך אויסמישן מיט די גוים. פֿאַר זיי איז שוין קיין תקומה נישטאָ״.

אויף אַ פֿאַרזאַמלונג, אין אַ פֿרייטיק־צונאַכט, איז גע־קומען צו אַ שטאַרקער און הייסער דיסקוסיע. פון „בונד״ האָט דעמאָלט געריידט אַ געקומענער. מען האָט אים געריפֿן יאַנקעלע מינסקער און הערשל טאָקר פון דער פּ.פּ.ס. מען האָט דערציילט, אַז נאָך זייערע רעדעס האָט מען געשטעלט צום אפֿשטימען, מען האָט אויסגערופֿן ווער איז פֿאַר דער פּ.פּ.ס., האָבן זיך אויפֿגעהויבן פֿיר הענט צוזאַמען. פֿאַר דעם „בונד״ האָבן אַלע געריידט, בייַ דער טיר, און ביי די פֿענצטער האָבן זיך אָוועקגעשטעלט היטערס און קיינעם נישט אַרויס און נישט אריינגעלאָזט. משה־מלך הייסט אויפֿהערן צו זאָגן תה־לים. ער וויל עפּעס זאָגן. ער הויבט אָן רעדן און זאָגט, אַז מיט תהלים וועט מען די פֿאַרזאַמען נישט באקומען.. מער האָט ער שוין נישט געקענט רעדן, עס האָט ספֿאַנטאַניש אויסגע־בראָכן א גרויסער לייארעם מצד די פרומע יידן. דער רבי האָט געשריגן: „יידן רייסט קריעה, דער אַפּיקורס האָט געלעסטערט גאָט״. אַן אַלטער ייד, ר׳ שמואל־לייב האָט זיך אַרויפֿגעכאַפּט אויף דעם באַלעמער, זיך אויפֿגעריסן דאָס העמד און געשריגן: נאָט, שיסט מיך, איך ווילּ בעסער געהרגעט ווערן אויף קידוש־השם, ווי אייך לאָזן רעדן אַפּיקורסישע רייד.

עס איז אויסגעבראָכן א גרויסער טומל. משה שיינדל׳ רביצינס, א סאלידער יונגערמאַן, האָט געמוען באַרואיקן ר׳ שמואל־לייבלען און געזאָגט: מיר, חלילה, הרגענען קיינעם נישט, פֿאַרקערט — מיר זיינען גרייט מקריב צו זיין זיך פֿאַר יעדן ייד און פֿאַרן יידישן כבוד; מיר ווילן, חלילה, אייך ניט שטערן אין אייער תהלים־זאָגן; מיר ווילן בלויז זאָגן עט־לעכע ווערטער און שפּעטער קענט איר ווייטער זאָגן תהלים. ני סאָטניקעס״ אין שטאָט. פּוילישע פֿרויען האָבן געקאָכט גרויסע טעפּ הירזש אָפּצובריען די שוואַרץ־מאהניקעס.

דער עולם האָט זיך אַזוי אַרום געגרייט אַ גאַנצע נאַכט, אין אַ שטאַרקן פֿראָסט און אַ טיפֿן שניי, ביז 6 פֿאַרטאָג. די פֿאַגראָמשטשיקעס האָבן זיך נישט געוויזן. אויסגעמאַטערט און אָנגעפֿרוירן פֿון אַ גאַנצער נאַכט — איז זיך דער עולם אַהיימגעגאַנגען זיך אויסוואַרעמען און זיך לייגן שלאָפֿן.

אַרום 8 אַזייגער אינדערפֿרי, זיינען אָנגעקומען פֿון גארוואלין זעלנער און זשאַנדארמעריע. מען האָט דאָס אַרעסטירט עטלעכע פּאָליאַקן און יידן. אויך הערשל טאָקער האָט מען ווייטער אַוועקגעפֿירט קיין שעדלעץ אין תפֿיסה. מען האָט אויך פארהאלטן דעם אלטן דאָקטער מיכאלאָווסקי, אַ פּירער פון די ענדעקעס און אן אנטיסעמיט.

נאָך דעם ארעסט, האָט זיך די באוועגונג נישט אָפּגעשטעלט. עס באַווייזן זיך פֿרעמדע מענטשן אין זשעלע־כאָוו. מען זאָגט, אַז דאָס זיינען פֿאַרשטייער פֿון ווארשע. עס איז נישט אַדורך קיין טאָג, אַז די „שטרייקערס״ זאָלן נישט אָפּהאַלטן א פֿאַרזאַמלונג אין בית־המדרש. עס איז געווען ווינטער, האָבן זיי אין וואַלד נישט געקענט האַלטן פֿאַרזאַמלונגען.

אין יענעם ווינטער, בעת די פֿאַגראָמען אויף יידן אין רוסלאַנד, האָט דער רבי, מיט דער צושטימונג פֿון פֿרומע עסקנים, געהרופן א תענית־ציבור אויף דאָנערשטיק, און צו זאָגן תהלים דעם טאָג נאָכן דאוונען אין בית־המדרש. אויף דער גאס איז דעמלט געווען א שטארקער פראָסט און א גרויסער שניי, אָבער דער בית־המדרש איז געווען געפֿאָקט. אַלע מתפּללים מיטן זשעלעכאָווער רבין בראש האָבן גע־זאָגט תהלים מיט גרויס כוונה און געוויין.

אינמיטן תהלים־זאָגן האָבן זיך באויזן אויף דעם בע־לעמער משה־מלך, משה שיינדל׳ס די רביצינס, יענקלע מינ־סקער און אַנדערע. ביי דער טיר, און ביי די פֿענצטער האָבן זיך אָוועקגעשטעלט היטערס און קיינעם נישט אַרויס און נישט אריינגעלאָזט. משה־מלך הייסט אויפהערן צו זאָגן תה־לים. ער וויל עפּעס זאָגן. ער הויבט אָן רעדן און זאָגט, אַז מיט תהלים וועט מען די פֿאַגראָמען נישט באקומען.. מער האָט ער שוין נישט געקענט רעדן, עס האָט ספֿאַנטאַניש אויסגע־בראָכן א גרויסער לייארעם מצד די פרומע יידן. דער רבי האָט געשריגן: „יידן רייסט קריעה, דער אַפּיקורס האָט געלעסטערט גאָט״. אַן אַלטער ייד, ר׳ שמואל־לייב האָט זיך אַרויפֿגעכאַפּט אויף דעם באַלעמער, זיך אויפֿגעריסן דאָס העמד און געשריגן: נאָט, שיסט מיך, איך ווילּ בעסער געהרגעט ווערן אויף קידוש־השם, ווי אייך לאָזן רעדן אַפּיקורסישע רייד.

עס איז אויסגעבראָכן א גרויסער טומל. משה שיינדל׳ רביצינס, א סאלידער יונגערמאַן, האָט געמוען באַרואיקן ר׳ שמואל־לייבלען און געזאָגט: מיר, חלילה, הרגענען קיינעם נישט, פֿאַרקערט — מיר זיינען גרייט מקריב צו זיין זיך פֿאַר יעדן ייד און פֿאַרן יידישן כבוד; מיר ווילן, חלילה, אייך ניט שטערן אין אייער תהלים־זאָגן; מיר ווילן בלויז זאָגן עט־לעכע ווערטער און שפּעטער קענט איר ווייטער זאָגן תהלים.

אין שוץ קעגן פּאָגראָמען

נאָך דעם צאַרישן אָקטאָבער־מאניפֿעסט זיינען, ווי באַ־וווסט, אין גאַנץ רוסלאַנד פֿאַרגעקומען פּאָגראָמען אויף יידן, וואָס זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן דורך די צאַרישע אַגענטן. אויך די יידן אין זשעלעכאָוו האָבן זיך געריכט אויף א פּאָ־גראָם.

די אַרבעטער האָבן געהאַט א פֿאַרזאַמלונג אין בית־המדרש, אַזוי גוט ווי יעדן פֿרייטיק אָוונט. פֿלוצלונג האָט זיך פּאַרשפּרייט אַ לייַארעם, עס איז געוואָרן אַ בהלה אין שטעטל. די יידישע ארבעטער האָבן אויפגעווקט אלע יידן, און געהייסן זיין וואַך, און זיך צוגרייטן צו פֿאַרטיידיקן. יידן האָבן זיך באוואפנט מיט העק און האַמערס, שטעקנס און דרעגגער, און די קצבים מיט זייערע העק, אפילו די פּא־ליאַקן מיטן גלח בראש האָבן זיך פֿאַריניקט מיט די יידן און אַרויס אויף אַלע וועגן, כדי נישט אַריינצולאָזן די „טשאָר־

עס געלינגט אים אינצושטילן די אויפגעקאָכטע יידן, מען האָט געהאַט צו אים צוטרוי.

ער הויבט אָן מיט אַ פסוק פון „ישעיה", עס געלינגט אים אינצונעמען די יידן. זיין רעדע דורכגעפלאָכטן מיט „תורה" האָט זיי באַרואיקט. ער בעט מען זאָל דעם פֿרעמדן יונגערמאַן לאָזן רעדן עטלעכע ווערטער. דער פֿרעמדער האָלט אַ שטאַרקע קורצע רעדע, ער זאָגט: „אמת, איר האָלט אונדז פֿאַר אֶפּיקורסים", און דערציילט וואָס אַזעלכע יידן ווי זיי, טוען אויף אַנטקעגן די פֿאָגראָמען. ער דערציילט ווי די „אחדות" אַרגאַניזירן אין אַ סך שטעט אַ זעלבסטשוץ און יעדער פון דער זעלבסטשוץ איז גרייט זיך מקריב צו זיין פֿאַר אַ ייד און פֿאַרן יידישן כבוד.

שפּעטער האָבן יידן געזאָגט: אמת, זיי זיינען טאָקע פּושעים, גלויבן נישט אין גאָט, אָבער דאָך איז יעדער גרייט זיך מוסר־נפש צו זיין, כדי צו ראַטעווען אַ יידיש נפש, צו פֿאַרטיידיקן דעם יידישן כבוד און דאָס אַליין איז שוין גענוג, ווי ער וואָלט מקיים געווען די גאַנצע תורה. אין די חסידים־שטיבלעך האָט מען שפּעטער אַ סך געריעדט וועגן די יונגע לייט: עס קאָן טאָקע זיין, אַז זיי זיינען גרויסע יידן מיט גרויסע נשמות.

דעמאָנסטראַציע פון יוגנטלעכע אַרבעטער און חדר־יינגלעך

ווי שוין דערמאָנט, זיינען יונגע קינדער פון חסידישע היימען געווארן אַרומגעכאַפּט מיט די סאָציאַליסטישע באַפריי־אונגס־אידייען. דאָס האָט זיך שפּעטער אָפּגעשפּיגלט, אין אַ פּרימיטיוון פאָרנעם, צווישן גאָר יונגע וואָס האָבן געפּרווט אויף זייער אייגענעם שטייגער רעאַגירן אויף די פּאָליטישע געשעענישן פון יענער עפּאָכע 1904־1906.

אין אייניגע אַ ווינטער טאָג, האָט מען געזאָגט אין פּאַריסאוער־שטיבל וו׳ איך האָב דעמאָלט געלערנט, אַז היינט נאָכמיטאָג וועט זיין אין מאַרק אַ דעמאָנסטראַציע פון יונגע אַרבעטער און מ׳וועט אָפּילו אַרויסנעמען די גרעסערע יינגלעך פון די חדרים און די יונגע לערנער פון די שטיב־לעך. דער אָנזאָגער פון דער בשורה איז געווען מיין יוגנט־חבר איטשעלע פֿריידעלעס, שפּעטער געווען באַקאַנט אָס איטשע קליינמאַן, געווינט אין לאָדזש, געווען טעטיק אין „בונד" און דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן ערגעץ אין ווייס־רוסלאנר.

אין יענער צייט, אין יאָר 1905, האָט ער געלערנט אין פּאריסאָוער שטיבל און מיר זיינען געווען חברים. מען האָט שוין דעמלט אויף אים געזאָגט, אַז דער יונג, דאכט זיך, גייט נישט אין גלייכן וועג, און אַז ער חברט זיך מיט חיים צאַלקעס. (דער שפּעטער באַוווסטער קאָמוניסטישער טוער חיים אנקערמאן). חיים האָט שוין דעמלט זיך געהאַט אָפּ־געשוירן די לאַנגע, געקרייזלטע פּאות און אויסגעטאָן דאָס קאפּל. מען האָט געזאָגט אויף אים, אַז ער איז פון די אחדות.

דעמזעלבן טאָג נאָכמיטאָג, איז חיים אנקערמאַן מיט אייטשע קליינמאַן אַרומגעגאַנגען איבער די חדרים און חסי־דים־שטיבלעך און אַרויסגענומען די יינגלעך, כדי זיי זאָלן זיך באַטיילקן אין דער דעמאָנסטראַציע. ווייל איך בין געווען אַ חבר פון איטשע קליינמאן, האָב איך אים צוגעזאָגט, אַז איך וועל זיין אין מאַרק, אָבער איך קען זיך נישט באַטיילקן אין דער דעמאָנסטראַציע, איך האָב מורא פֿאַר דער היים. אַזוי איז טאָקע געווען. אַזייגער 3 נאָכמיטאָג האָט זיך פֿאַרמירט דער צוג. עס האָבן זיך באַטיילקט עטלעכע צענדליק יוגנט־לעכע מיט חיים אנקערמאַנען און איטשע קליינמאן בראש.

עס זיינען אָנגעקומען די צווויי סטראַשניקעס וואָס זשעלעכאָו האָט פֿאַרמאָגט און געפרווט צו צעטרייבן די דעמאָנסטראציע פון די יוגנטלעכע מיט די היטלען און קאפּלען אויף די קעפּ. אָבער דאָס קליינוואַרג האָט זיך ווייַ־ניק דערשראָקן (אפשר איז עס פאַר א סך געווען אזא שפּיל?), האָבן אַרומגערינגלט די צווויי סטראַשניקעס, געמאַכט אַרום זיי „הקפות", געזונגען לידער און אויסגערופֿן פֿאַרשידענע לאָזונגען. די סטראַשניקעס האָבן זיך צעבייזערט, געמאַכט אַ רוסישן „מי־שברך" און אוועק. תּברה קליינוואַרג האָט זיי נאָכגעשריגן.

נאָך דעם האָט חיים אַנקערמאַן געהאַלטן אַ רעדע, אויך האָט איטשע קליינמאַן גערעדט, און נאָכן אָפּזינגען די בונ־דישע שבועה, האָט זיך די דעמאָנסטראַציע אויפֿגעלייזט.

איטשע קליינמאַן איז שוין מער נישט געקומען אין חסידים־שטיבל.

קאַמף קעגן מוסרים און אונטערוועלט־שטאַרקע

אַזוי גוט ווי אין אַלע שטעט און שטעטלעך, האָט אויך די זשעלעכאָווער אַרבעטער־באַוועגונג אין 1905 געהאט אויסצושטיין אַ קאַמף מיט די וואָס זיינען געווען „קרוב למל־כות", און מיט די אַזוי גערופֿענע „שטאַרקע". אין דעם קאַמף קעגן די שטאַרקע איז געקומען צו בלוט־פֿאַרגיסונג און עס האָט אָפּילו געקאָסט אַ קרבן.

דער כאַראַקטעריסטישסטער טיפּ פון די קרוב למלכות־ניקעס איז געווען אין יענער צייט מ ה. אין זיין יוגנט האָט ער געשמט פֿאַר אַ גרויסן למדן. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ ווינקל־אדוואָקאט, דאָס הייסט, ער האָט געקענט דעם גאנצן קאדעקס מיט אַלע פּאַראַגראַפֿן פון רוסישן געזעץ־בוך און ער האָט געהאַט אַ רעכט אַרויסצוטרעטן אין געריכט אַלס פֿאַרטיידיקער. ער אַליין פלעגט זיך באַרימען, אַז ווען ער האָט אַ שוועכע ספּראָווע, לערנט ער אַ נאַכט פֿריער דעם „חושן־משפט" און פון דאָרט נעמט ער אַרויס אויספֿירן, וואָס נוצן אים שטאַרק צו זיין פֿאַרטיידיקונג, און מיט די סברות פון „חושן־משפט" באַזיגט ער אלטע, גלענצענדע אַד־וואָקאַטן.

מ. ה. האָט געהאַט עטלעכע זין. איין זון, ל. איז געווען אַביסל אַ „געלערנטער". ער איז דאָס געווען דער סעקרעטאַר ביים טאַטן, דאָס הייסט דער פּראָשענע־שרייבער. דער טאַטע האָט אים דיקטירט די פֿאַראַגראַפֿן און ער האָט געשריבן.

דער טאַטע מיטן זון זיינען געווען נאָענטע מחותנים מיט די טשינאָווניקעס פון שטעטל, ווי אויך מיט די טשי־נאָווניקעס פון פאוויאט־שטאט גארוואלין.

בעת דער רעוואָלוציע פֿון 1905, ווען עס האָבן זיך געמוסן שטאַרקן די רעפֿרעסיעס קעגן די אַרבעטער, האָט מען געשמועסט אין שטעטל, אַז מ. ה. מיט זיין זון ל. זיינען שפּיאָנען און מסרן די רעוואָלוציאָנערע ארבעטער.

אַ געוויסע צייט שפּעטער האָט מען אין שטאָט געזאָגט, אַז די חברה „אחדות" האָט פֿאַרמשפּט מ. ה. מיט זיין זון ל. צום טויט, ווייל זיי זיינען שפּיאָנען. עס איז מיר אויסגעקומען אַנווועזנד צו זיין ביי צווי פֿאַלן ווו מ׳האָט זיך געפֿרווט אָפּרעכענען מיט ה. און זיינע זין. איינמאָל אין א ווינטער פֿאַרנאַכט, נישט ווייט פֿון שול־הויף און בית־המדרש, האָט מען געהערט אַ שיסעריי, דאָס האָט מען געשאָסן אויף מ. ה. אָבער אזוי ווי ער פלעגט גיין נאָר אין באגלייטונג פון זיינע זין און זיי האָבן באַקומען פֿון דער פּאָליציי רעוואָלווערן, האָבן זיי צוריק געשאָסן. קיין קרבנות איז נישט געווען, נאָר עס איז געוואָרן אַ גרויס געלויף. עס איז געווען אין דער צייט ווען די יידן זיינען געגאַנגען אין בית־המדרש צו מנחה־מערב־דאוונען, און ווען מען האָט דערהערט, אַז מ׳שיסט אויף דעם שול־הויף, איז געוואָרן אַ גרויסע פּאַניק.

אַ צווייטער פֿאַל: עס איז געווען סכות. די אַרבעטער האָבן געגעבן אַ וואַרנונג צו די יידן פֿון פּאריסאוועך שטיבל, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפֿונען אין הויז פֿון לוי קאשע־מאַכער, אויף דעם חזיר־מאַרק, אז מען זאָל מ. ה. נישט אריינלאָזן דאַוונען אין שטיבל, ווייל מ׳קאָן נישט זיין פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דעם וואָס עס קאָן געשען. מען האָט געבעטן ביי מ. ה. אַז ער זאָל נישט קומען אין שטיבל דאַוונען — און ער האָט אַפֿילו צוגעזאָגט נישט צו קומען — אָבער אינמיטן דאַוונען, דעם ערשטן טאָג סכות, איז ער געקומען אין באַגלייטונג פֿון זיינע צווי ל. און י. ביידע האָבן זיי געהאָט רעוואָלווערן אין קעשענע. אין דרויסן האָבן זיך אַרומגעדרייט עטלעכע פֿון די אַרבעטער. עס וואָלט זיכער דעמאָלט געקומען צו בלוט־פֿאַרגיסונג, נאָר צום גליק איז דאָן געווען אין זשעלעכאָוו אַן אייניקל פֿון לוי קאַשע־מאַכער. ער האָט געהייסן מרדכי, געווען טעטיק אין דער אַרבעטער־באַוועגונג אין קאַליש ווו זיי האָבן געווינט, אַזוי ווי ער האָט געמוזט אַנטלויפֿן פֿון דער פּאָליציי פֿון קאַליש, האָט ער זיך דעמלט געפונען ביי זיין זיידן אין זשעלעכאָוו און איז גראד געווען אין זעלבן הויז ווי דאָס פּאַריסאָווער שטיבל. האָט מען פֿאר אים דערציילט וואָס דאָ קומט פֿאר און אים געבעטן, ער זאָל רחמנות האָבן און זען צו העלפֿן עס זאָל נישט זיין קיין אומזיסטע קרבנות. ער איז אַרויס פֿון שטוב צו די חברים, און זיי זיינען אַוועק פֿון שטיבל. עס איז אויך באַלד אָנגעקומען פּאָליציי, די צווויי סטראַזשניקעס וואָס זשעלעכאָוו האָט פֿארמאַגט און מ. ה. מיט די צווויי זין באגלייט אהיים. אַ צייט האָט די פּאָליציי זיי געהיט. שפּעטער איז געקומען צו אַן אויסגלייך צווישן ה. און די אַרבעטער און עס איז געוואָרן שטיל.

גאָר אָנדערש האָט אויסגעזען דער קאַמף מיט די אַזוי גערופֿענע שטאַרקע. דער קאַמף האָט זיך געענדיקט מיט בלוט־פֿאַרגיסונג און אַ קרבן.

אין מיטן 1906, ווען די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג האָט געהאַט אַ גרויסן אויפֿשוואַנג, האָט מען אין אַלע שטעט אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן „שטאַרקע". אין זשעלעכאָוו זיך אָנגעהויבן סכסוכים פֿון „שטאַרקע" באלעבאטים קעגן זייערע ארבעטער.

איינער אַזאַ שטארקער באלעבאס איז געווען אשר לאנגער, אַ פּאַבריקאַנט פון פּאַרטיקע מלבושים, אַ „טאַנדייטער", ווי עס האָט געהייסן. אשר לאנגער איז געווען אַ ברודער פֿון די באַרימטע גארוואלינער לאנגערס משפּחה, באַרימט מיט זייער שייכות צו דער אונטערוועלט. זיי זיינען געווען די באַוווסטע „3־קאָרטן־שפּילערס" אויף דער באַן, וואָס פֿלעגן אַריינכאַפּן אין זייער נעץ נאַאיוועע, אַרימע קליין־שטעטל־דיקע סוחרים, און ביי זיי אויסנאַרן זייער לעצטן גראָשן, וואָס זיי האָבן געהאט אייגענע און פרעמדע, אייגנזוקויפן אין דער גרויסער שטאָט אַביסל סחורה, בכדי קענען אַהיים ברייגען און ציען פֿון דעם חיונה.

נאָך אַ ריי סכסוכים צווישן אשר לאנגער מיט זיינע ארבעטער, נאָך אַ שטרייק אין האַרבסט 1906, האָט איינמאָל אין אַ מיטוואָך, 6 אזייגער אינדערפֿרי, אשר לאנגער זיך גרייט צו פֿאָרן מיט זיין וואָגן סחורה קיין גארוואלין אויף אַ יאַריד. צווישן אים מיט זיינע ארבעטער האָט אויסגעבראכן אַ געשלעג. אין דעם געשלעג איז אשר לאנגער גאָרן וואָרן געשטאָכן צום טויט. ווי מען האָט געזאָגט, איז דער מערדער געווען נחום וויעטש.

עטלעכע שעה שפּעטער זיינען געקומען פֿון גארוואלין די שטארקע לאנגערס, שלום, אהרן און בנימין, בראש מיט זייער שוואָגער, דער באווסטער מאָטקע, וואָס איז געווען אַ שרעק נאָמען פֿאַר אַלע יידן פון גארוואלינער קרייז. באַזונדערס פֿאַר די, וואָס האָבן געדאַרפֿן שטיין צום פֿריזיוו אין גארוואלין און עס האָבן זיך אַנגעהויבן ברוטאַל אָנגפֿאַלן אויף די ארבעטער. די ברידער לאנגער, באוואָפנט מיט גראָבע שטעקנס, און מאָטקע מיט דער בלאָנדער באַרד, צוזאַמען מיט פּאָליציי, זיינען באַפֿאַלן די פֿאַמיליע וויעטשעס און זיי מערדערלעך געשלאָגן. די פּאָליציי האָט די וויעטשעס ארעסטירט און איבער דעם גאַנצן וועג האָבן די לאנגערס זיי אַזוי געשלאָגן מיט די גראָבע שטעקנס, אַז דער וועג ביזן ארעסט־הויז איז געווען באַפֿארבט מיט בלוט. צווויי טעג שפּעטער פֿלעגן אַלע פֿרעמדע אין גארוואלין אין תפּיסה, און דאָרט האָט מען אייניקע פֿון די ארעסטירטע פֿאַרמשפּט אויף חדשים תפיסה און אַוועקגעשיקט קיין שעדלעץ.

עטלעכע טעג שפּעטער זענען אָנגעקומען פון וואַרשע קיין זשעלעכאָוו באוואָפנטע ארבעטער, זשעלעכאָווער און נישט זשעלעכאָווער, מיט יענקל מינסקער בראש, און זיך אָפּגערעכנט מיט די וואָס האָבן געהאט אַ האַנט אין דעם אָנפֿאַל אויף די ארבעטער. זיי זיינען אויך אַראָפּגעפֿאָרן קיין גאר־וואָלין און דאָרט זיך אָפּגערעכנט מיט די לאָנגערס.

די לאנגערס האָבן אין משך פֿון אַ לאָנגער צייט מורא געהאַט צו פֿאָרן קיין וואַרשע און אין אַנדערע שטעט. זיי האָבן געווווסט, אַז מען וועט אין זיי נקמה נעמען. זיי האָבן אויך אויף אַ לאָנגע צייט געמוזט אויפגעבן זייער רויבפֿרנסה אויף די באַנען, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט, אַז די האַנט פֿון נקמה וועט זיי טרעפֿן.

די ירידה פון דער אַרבעטער־באַוועגונג אין זשעלעכאָוו

אין מיטן 1906 ווערט הערשל מיינסטער צום צווייטן מאָל באַפרייט פון תפיסה. אַביסל שפעטער הויבט זיך אָן אין זשעלעכאָוו, פונקט ווי אין אַנדערע שטעט אין רוסלאַנד און פוילן, פאַרפאַלגונגען אַנטקעגן יעדן אויף וועמען עס איז נאָר דאָ אַ חשד אַז ער געהערט צו דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג.

די וואָס בלייבן אויף דער פריי, ווערן פאַסיוו, די בערזשע הערט אויף צו עקזיסטירן, אַ סך פאַרן אָוועק קיין ווארשע, אַדער אין אַנדערע שטעט, ווו מ׳קען זיי נישט.

הערשל מיינסטער פאַרט דאַמאָלט, אין געהיים, אָוועק קיין אַמעריקע. מיט זיין אָוועקפאָרן האָט זיך אין זשעלעכאָוו אינגאַנצן אָפגעשטעלט די באַוועגונג ביי די יידישע אַרבעטער.

אויף דער יידישער אַרבעטער־גאַס אין זשעלעכאָוו, ווערט אַ שטילשטאַנד. עס באווייזן זיך נאָר, פון צייט צו צייט, אומלעגאַלע און האַלב־לעגאַלע יידישע אַרבעטער־צייטונגען ווי: „דער ווקער" א. א., וואָס יידישע אַרבעטער, קומענדיק אַהיים אויף אַ יום־טוב פון די גרויסע שטעט, האָבן מיטגעברענגט.

העלדן פון דער זשעלעכאָווער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג

איך ווייס צום סוף פון מיינע זכרונות איבער דער אָרגאַניזירטער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין זשעלעכאָוו, דערמאָנען פאַראייביקן די נעמען פון אַזעלכע צוויי קעמפער, אַרבעטער־טויער — איינעם וואָס די רוסישע מאַכט האָט אים פאַרשיקט אין סיביר, און דער צווייטער האָט פאַרעניקט זיין יונג לעבן אויף דער תליה אין וואַרשעווער ציטאַדעל.

יודל־ברוך גאיאוורס. זיין פאָטער איז געווען אַ שומר אין אַ וואַלד, האָט מען אים גערופן גאיאוורס. יודל איז געוואָרן ער זיך אַריין מיטן גאַנצן יוגנטלעכן ברען אין דער אַרבעטער־באַוועגונג. ער פאָרט שפעטער אַוועק קיין ווארשע אַרבעטן. דאָ האָט ער אַ ברייט פעלד פאר טעטיקייט. מען דערציילט אין זשעלעכאָוו, אַז אידעלע, אַזוי רופט מען אים שוין דאמלט, איז אין ווארשע א פירער, ער איז זייער אַ דרייסטער. ביי אַ געווייסער אומלעגאַלער זאַרבעט, האָט מען אים געכאַפט. נאָכן אָפזיצן אַ צייט אין וואַרשעווער „פאַוויאק", אין באַווסטן 10־טן פאַוויליאָן, האָט מען אים פאַרשיקט קיין סיביר. וואָס מיט אים איז געוואָרן, איז מיר נישט באַקאַנט.

וועלוול תנאים. אַזוי האָט מען אים גערופן מיט פאַטערס נאָמען. ער איז געבוירן געוואָרן זיין אַן אַרעמער היים. זיין פאָטער איז געווען אַן אַרבעטער אין אַ זשעלעכאָווער בעקעריי. גאָר יונג ווערט וועלוול אַ שניידער. נאָכן אָפאַרבעטן עטלעכע יאָר אין זשעלעכאָוו, פאָרט ער אָוועק קיין וואַרשע אַרבעטן. דאָ ווערט ער אַריינגעצויגן אין דער אַרבעטער־באַוועגונג. דער רעוואָלוציאָנערער קאַמף באַגייסטערט אים און וועלוול וואַרפט זיך אַריין אין דער אומלעגאַלער אַרבעט מיט דעם גאַנצן יוגנטלעכן ענטוזיאַזם. ער נעמט זיך אונטער אויסצופירן יעדע ארבעט, נישט געקוקט וואָס עס דראָעט מיט תפיסה, פאַרשיקונגען, אַדער גאָר טויט. בעת אַ שטרייק, וואַרפט וועלוול אַ באָמבע און ער ווערט פאַרוונדעט.

וועלוול ווערט אַרעסטירט און אָפגעפירט אין וואַרשעווער ציטאַדעל. דאָרט האָלט מען אים לאַנגע וואָכן. מיט פאַרשידענע צוואַנגס־מיטלען און פאַליציי־שפיצלעך, ווייל מען פון אים אַרויסבאַקומען סודות — מען זאָגט אים צו צו באַפרייען. ער וואַרפט מיט עקל אָפ זייעוע פאַרשלאָגן. זיי ברייגען זיין מוטער, אַז זי זאָל אויף אימ ווירקן, ער זאָל זאָגן, ווער עס האָט אים געגעבן די באָמבע. וועלוול וואַרפט מיט פאַראַכטונג אָפ די פאַליציאישע ווענדונג און בלייבט געטריי זיינע חברים און זיינע אידעען.

ער האָט פאַרענדיקט זיין יונג לעבן אויף דער תליה.

משה ציבולקעוויטש בארענקילע — קאלאמביא

יידישע שוסטער און פוילישע הוטע־ארבעטער,

אין יאָר 1905, ווען די יידישע שוסטער־און שניידער־אַרבעטער האָבן באַהערשט דאָס שטעטל, זיינען זיי צוגעטראָטן אויך צו אַרגאַניזירן די זשעלעכאָווער פוילישע שוסטער. דאָס האָט אַרויסגערופן א גרויסן צאָרן ביי די גוויישע מייסטערס און זיי האָבן געוואָלט מיט אונדז זיך אָפרעכענען. מיר האָבן זיך וועגן דער דערוווסט און זיך געוועגדט נאָך הילף צו די פוילישע אַרבעטער אין דער הוטע.

אונדזערס אַ גרופע האָט געדונגען דאָס וועגעלע ביי ר׳ לייביש הירזש און געלאָזט זיך אין דער הוטע. אויפן וועג, אין יארטשעווער וועלדל, באַמערקן מיר, אַז מ׳פאָרט אונדז נאָך. מיר בעטן ר׳ לייבישן, אַז ער זאָל אונטערטרייבן דאָס פערדל, אָבער דער בעל־עגלה ענטפערט, אַז צוליב אונדזן וועט ער נישט ממיתן דאָס פערד.

מיר זענען, אַז עס האָלט שלעכט, זיינען מיר אַראָפ פון וואָגן און באַמערקט, אַז די פוילישע מייסטערס מיט פאַליציי זיינען שוין נאָענט פון אונדז, האָבן מיר אָנגעהויבן אָפשיסן

פֿון אונדזערע שפּייערס (רעוואָלווערן). אונדזערע קעגנער האָבן געענטפֿערט, און אַזוי האָבן מיר זיך דערשׂעפּט אין דער הוטע.

מיר האָבן דערציילט די פּוילישע אַרבעטער, וואָס עס קומט פֿאַר אין שטעטל. זיי האָבן אונדז צוגעזאָגט הילף. אויף צומאָרגנס זיינען, צוזאַמען מיט אונדז, אָנגעקומען אַ 200 הוטע־אַרבעטער, זיי האָבן געמאַכט אַ דעמאָנסטראַציע און שפּעטער אויך געוואָרנט די פּוילישע מייסטערס, אַז זיי זאָלן נישט מיינען, אַז די שטרייקן זיינען אַ „זשידאָווסקע" שפּיצל און מ׳זאָל קיינעם ניט טשעפּען, אַז נישט וועט זיין שׂלעכט.

אַ פֿאַר טעג איז געווען רואיק. פּאָליציי האָט זיך גע־מאַכט נישט זעענדיק ווי מען קלעפּט פּראָקלאַמאַציעס, אָבער מיטאַמאָל האָבן זיך אין זשעלעזכאָו באָווינן רוסישע קאָווא־לעריע, קאָזאַקן און מ׳האָט געזומען אַרעסטירן שוידיקע און אומשולדיקע. וועג דאָס מיליטער איז אַוועק, איז די באָוועג־גונג ווייטער געגאַנגען איר וועג.

צו די פּוילישע שוסטער האָבן מיר אַראָפּגעבראַכט סַפּעציעלע פּוילישע רעדנער. עס איז געקומען אַ סטודענט פֿון מעדיצינישן פֿאַקולטעט, גראד אַ זשעלעזכאָווער, דעם דאָקטאָר מיכאַלאָווסקיס אַ זון. איך האָב אים דערקענט, ווייל מיר האָבן געווינט אין שכנות און געשפּילט זיך אַלס קינדער. זיין דעמאָקראַטיי־נאָמען איז געווען „באג־דאן".

מיר האָבן גערופֿן אַ פֿאַרזאַמלונג אונטער דער קאָפּ־ליצע, יידן האָבן עס גערופן „דאָס קליינע טומאהלע". צו דער פֿאַרזאַמלונג האָבן מיר פֿאַרבעטן אויך אַ הוטע־אַרבעטער בער־נאצקי. אויך נישט קיין שׂלעכטער רעדנער.

נאָך באגדאנס רעדע, זיינען די פּוילישע אַרבעטער אַריין אין אַ התלהבות און געוואָלט קושן די הענט פֿון דעם רעדנער. מ׳האָט אין דער פֿינצטער פֿאַרויכערט פֿאַרשוווינדן פֿון דער עס איז געווען אָנהויב נאַכט, בערנאצקי האָט זיך דערנענ־טערט צו מיכאַלאָווסקין, אים אָנגערופֿן ביים נאָמען און אַליין זיך פֿאַרגעשטעלט. מיכאַלאָווסקי האָט גאָרנישט מער געריידט, נאָר אָנגעכאַפּט מיך ביי דער האַנט און מיט מיר שנעל אַוועק. אויפֿן וועג האָט ער מיר דערציילט, אַז בערנאצקי איז אַ פּראָ־וואָקאַטאָר, ער האָט געאַרבעט אין אַ גרויסער הוטע און דאָרט פּראָוואָצירט די באָוועגונג, די פּאַרטיי זוכט אים. נאָך דער פֿאַרזאַמלונג איז בערנאצקי פֿאַרשוווינדן פֿון זשעלעזכאָו. מ׳האָט אים שפּעטער דערשׂאָסן ערגעץ אויף אַן עסטרייכי־שער גרענעץ. מיכאַלאָווסקיס רעדע האָט געווירקט אויף די פּוילישע אַרבעטער. מיר האָבן שוין געשטרייקט מיט זיי צוזאַמען.

אין יענער צייט איז ווידער געקומען אַ פֿאַרשטייער פֿון צ. ק. מיר האָבן אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג ביי ישראל גרייי־צער אויף אַן אייבערשטן שטאָק. אינמיטן דער זיצונג איז אָנגעקומען פּאָליציי. עס איז געווען אין אָוונט, פֿינצטער. די פּאָליציי האָט מורא געהאַט אַרויפֿצוגיין און געשריגן צו אונדז, מיר זאָלן אַראָפּגיין. מיר זיינען אַראָפּ און געלאָזט זיך לויפֿן. פּאָליציי האָט געשאָסן, עס איז פֿאַרוווּנדעט געוואָרן ישראל גרייצער.

אַזוי האָבן מיר געפּירט די אַרבעט ביז עס איז געקומען דער נאָך־רעוואָלוציע־פּעריאָד, וועו עס האָבן זיך אָנגעהויבן די רעפּרעסיעס אין גאַנץ רוסלאַנד. אין זשעלעזכאָו זיינען פֿאַרגעקומען אַרעסטן. 18 פּערזאָן, דערונטער אויך איך, זיי־נען אָפּגעשיקט געוואָרן קיין גארוואָלין. דאָרט האָט אונדז פֿאַרהערט דער פּראָקוראָר און אַלעמען באַפֿרייט. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז אַליין געווען אַ סאָציאַליסט און אַראָפּגענומען געוואָרן פֿון זיין אַמט.

הערשל טאָקער־דער העלד פון דער יידישער רעוואלוציאָ־נערער באוועגונג אין זשעלעזכאָו

הערשל טאָקער, מיינסטער, דער העלד פון דער רעוואָלוציאָנערער באָוועגונג אין זשעלעזכאָו אין יאָר 1905, איז ווי אַ טיפּ, פּאראיביקט געוואָרן דורך י. מ. וויסנבערג אין זיין בוך „אַ שטעטל". דאָרט פיגורירט ער אונטערן נאָמען יעקיל סטאָליאַר. הערשל טאָקער איז געשטאָרבן אין אַמעריקע אין יאָר 1949, גראד דעמלט, וועו ער האָט אָנגעהויבן צו שרייבן זיינע זכרונות. ליידער האָט ער נישט באָוויזן אָנצושרייבן מער ווי אין קאפיטל, וועלכעס מיר בריינגען אויף אַן אַנדער אָרט פון זיין ברודער יאָנקל האָבן מיר באָקומען די ווייטער גע־בראַכטע ביאָגראַפישע נאָטיצן פון הערשל טאָקער.

אייגנטלעך איז זיין נאָמען געווען הערשל יצחק, די עלטערן האָבן זיך אָבער „געכאַפּט", אַז זיין לעבעדיקער זיי־דענס נאָמען איז אויך יצחק, און פון דאמאלט אָן האָט מען אים גערופן בלויז הערשל. ער איז געבוירן געוואָרן ביי פּרומע און אָרעמע מענטשן. זיין פאָטער משה טאָקער, איז געווען אַ קאזשעניצער חסיד, אגב האָט ער דעם נאָמען טאָקער

געירשנט פון זיינע זיידעס מיט 4 דורות צוריק.

הערשל האָט זיך אויסגעצייכנט אין חדר ווי אַ ווונדערלעכן ילד, דורכגעגאַנגען פאַרשידענע חדרים און זיין לעצטער מלמד איז געווען יוחנן „גאספאדאזש".

צו 14 יאָר האָט ער אָנגעהויבן זיך לערנען איינבינדערייַ ביי יידל מענדל איינבינדער און ווייטער אָנגעהאַלטן דאָס לערנען אין קאזשעניצער שטיבל ווי פריער.

שוין דעמאָלט האָט זיך אַרויסגעוויזן זיין רעוואָלטירנדער כאַראַקטער, די אַרבעט אַלס איינבינדער איז געווען צו מאָנאָטאָן פאַר אים און ער ווערט אַ טאָקער ווו ער קאָן זיך אַריינטראָכטן אין דער אַרבעט, אַריינלייגן אין איר זיין שפּערישקייט, דעמאָלט הערט ער אויך אויף צו קומען אין שטיבל, נעמט זיך חברן מיט אַרבעטער און ווערט אָנגעשטעקט מיטן דאָמאָלסדיקן רעוואָלוציאָנערן אייפּברויז־געדאָנק, וועלכער ווערט אַ טייל פון זיין איך.

פּסח 1903, קומט פאָר די ערשטע פאַרזאַמלונג אין וואַלד. עס ווערט באַשלאָסן, אַלס ערשטער שריט אויפן וועג פון קאַמף פאַר אויסבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען, אָפּצושאָפן די שבת־ביינאַכט־אַרבעט, וועלכע פלעגט זיך אָנהייבן נאָך הבדלה און ענדיקן 12 ביינאַכט אויף אָפּצואַרבעטן פאַרן שבתדיקן טאָג. די אָקציע האָט אַרומגענומען די שוסטער, גאַרבער, שנייַדער, זאָקן מאַכערינס א. א.

זייענדיק באַרוישט פון זייער זיג אין דער ערשטער אָקציע, אָפּצושאָפן די שבת־נאַכט אַרבעט, שטעלן זיי, דעם נאָנסטן זומער אַרויס די פאָדערונג פון אַ 12 שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. דער קאַמף איז געווען אַן ערנסטער און זיך פאַרצויגן לאַנג, ווייל דאָס האָט געבראַכן אַ טראַדיציע, — וואָס עפּעס זאָל דער אַרבעטער באַשטימען די שעהן פון זיין אַרבעט? אָבער סוף כל סוף איז אויך די אָקציע געווינען געווארן.

מיט דער לעצטער אָקציע האָבן אָנגעפירט פאַרשטייער פון בונד און פ.פ.ס. מיט הערשלען בראש.

די טעטיקייט פון דער באָועגונג האָט זיך נישט אויסגעדריקט בלויז אין פירן עקאָנאָמישע אָקציעס, צוגלייך מיט אָט די אָקציעס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פאַרשטאַרקטע אויפקלערונג ווערק פאָליטישן קאַמף, דורך פאַרזאַמלונגען, פּראָקלאַמאַציעס און דעמאָנסטראַציעס.

די ערשטע מאַי דעמאָנסטראַציע פון 1904 איז געווען עפּעס אַזעלכעס, וואָס זשעלעכאָוו האָט נאָך קיינמאָל נישט געזען. אין דער זעלבער צייט זיינען פאַרגעקומען באַזונדערע עקאָנאָמישע אָקציעס, וועלכע האָבן געצילט צו פאַרקלענערן דעם אַרבעטסטאָג און פאַרבעסערן די אַרבעט־באַדינגונגען. געווייַנלעך האָט אָט די גאַנצע באָועגונג אויפגעטרייסלט דעם אייגענפונדעווערן איינשטעל פאַר לאַנגע יאָרן און וואָס האָט צווישן פאַרשידענע שיכטן אין שטעטל אַרויסגערופן שרעק פאַרן מעגלעכן אונטערגראָבן די אָלט אייגענפונדעווערע טראַדיציעס. די קצבים זיינען געווען די ערשטע, וועלכע האָבן אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן די „ציצילסטן". אין 1905 איז הערשל געווארן אַרעסטירט און אָפּגעשיקט קיין שעדלעץ, ווו ער איז געזעסן ביז דעם פאַרעפנטלעכן די קאָנסטיטוציע פון 1905 און דאָס באַפרייַען די פּאָליטישע אַרעסטירטע.

הערשלס אָהיים קומען, האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ מעכטיקע דעמאָנסטראַציע פון יידן און קריסטן, פון סטאַנציע ביז זשעלעכאָוו האָט זיך געצויגן אַט די מעכטיקע מאַניפעסטאַציע מיט פענער און אויסגעשרייַען פאַרן „קרול" הערשל.

נאָך 1905, ווען עס הויבט זיך אָן דער באַרג אַראָפּ פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג דורך טעראָר און גוואַלדמיטלען, פאַרט הערשל אַוועק אין דער שווייץ, וואָס איז דעמאָלס געווען דער עיר מקלט פאַר פיל רעוואָלוציאָנערן. דאָרט איז ער געווען פון פּעברואַר ביז יוני 1906 און קומט צוריק קיין ווארשע ווו די פאַרטיי אינסטאַנצן שיקן אים קיין זשעלעכאָוו אויפצולעבן די אַרבעט, אָבער נישט עפּנטלעך.

די אַרבעט לעבט צוריק אויף, עס הויבט זיך אָן אַ לאָקאוט קעגן די אַרבעטער, כדי צוריקצוציען די דערראָבערטע געווינסן פון דער גאַנצער צייט. די אָנגעצויגענע קאַמפן פאַרציען זיך פאַר אַ לענגערע צייט.

הערשל אין 1907

אין 1907, פאַר פּסח, האָט הערשל חתונה, און פּסח קומט פאָר אַ זיצונג פון קאַמיטעט אויף וועלכער ס׳איז באַשלאָסן געווארן די פראַגע לאקאוט און דאָס אַרויסווארפן אַרגאַניזירטע אַרבעטער פון דער אַרבעט, עס ווערט באַשלאָסן צו באַנוצן טעראָר קעגן די פאַבריקאַנטן און דערמיט אָפּשטעלן דעם אָנגריף אויף די אַרבעטער.

באַלד נאָך פּסח קומען אַריין 5 פאַרמאַסקירטע מענטשן צו בער אייגער (דער גרעסטער פאַבריקאַנט אין זשעלעכאָוו) מיט דער פאָדערונג צוריקצוציען דעם לאקאוט און דורכצוקומען מיט די אַרבעטער. נאָך אַ שארפן ווערטער־אויסטויש שיסט מען עטלעכע מאָל אינדערלופט אויף אָנצושרעקן.

צומאָרגנס קומט פּאָליציי און אַרעסטירט הערשלען און נאָך אַ פּערזאָן, אָבער משלאָגט זיי אָפּ און נאָכן אויסבאַהאַלטן אים אייניקע טעג, שיקט מען אים אַוועק קיין לוקאָוו און פון דאָרט קיין ווארשע. אין ווארשע ווענדעט זיך הערשל צו דער

אַנארכיסטישער גרופּע, וועלכע איז דאמאָלס די שטאַרקסטע אויף דער אַרבעטער־גאַס. אין רעזולטאַט פון דער וועגדונג, האָט מען געמאָלדן בער אייגערס טאָכטער און איידעם ווי אויך זייערע קינדער אין ווארשע, אַז זיי מוזן פאַרלאָזן די שטאָט און בער וועט מער נישט קאָנען בריינגען קיין לעדער, ביז דער ענין וועט נישט וועלן דערליידיקט.

אין רעזולטאַט פון ביידע אַקציעס, רופט בער אייגער אָפּ דעם לאָקאוט, באַצאָלט אַ געוויסע שטראָף, באַפרייט די אַרעסטירטע פון די לעצטע אַקציעס און גיט געלט פאַר הערשלען ער זאָל קאָנען אָפּפאָרן קיין אַמעריקע. אינטערעסאַנט איז אַ געוויסער עפּיזאָד: בעת די לעצטע קאַמפּן, איז הערשל איינמאָל געקומען פון ווארשע קיין זשעלעכאָוו, זיינע קעגנער האָבן זיך דערפון דערוווסט און געשיקט אַ טעלעגראַמע קיין גאַרוואָלין. דער פּאָסט־מייסטער, וועלכער האָט אָנגענומען די טעלעגראַמע, איז באָלד געקומען אין הויז פון הערשלען מעלדן וועגן דעם. עס זענען אָנגעקומען זעלנער פון גארוואָלין וועלכע האָבן אים שוין נישט געטראָפן.

אין 1907 קומט הערשל קיין אַמעריקע, אין טעקסאס און נאָכהער קיין מילוואָקי, וואו ער איז געווען געזעלשאַפטלעך טעטיק אין אַ רייע אַרגאַניזאַציעס און איבערהויפּט אין דער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי און אין פאַרשידענע קלובן. שפּעטער האָט ער געמוזט אויפגעבן זיינע אַקטיוויטעטן צוליב זיין געזונט צושטאַנד.

מיטן אָנטשטיין פון די זשעלעכאווער הילפּס־אַרבעט, העלפט ער אומדערמידלעך אין אַלע אַקציעס, קומענדיק זייער אָפט אין שיקאָגאָ, אפילו אין די ערגסטע ווינטערן.

מיט זיין טויט, האָבן די זשעלעכאווער איבער דער וועלט פאַרלוירן אַ האַרציקן מענטש און אַ טייערן לאַנדסמאַן.

כבוד זיין אנדענק.

י. מ. וויסענבערג

יעקל סטאליאר

פראַגמענטן פון אַ „שטעטל"

די וויכטער־געבראַכטע פראַגמענטן שילדערן די געשטאַלט פון הויפּט העלד פון דער יידישער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין זשעלעכאָוו אין יאָר 1905 און גיבן גלייכצייטיק אַ בילד פון לעבן פון די זשעלעכאָווער יידישע אַרבעטער אין דעם פעריאָד.

צווישן מנחה און מעריב איז עס געווען. דער עולם איז אין בית־המדרש. פאַרן עמוד און אין די הענגלייכטער ברענען ליכט. און די ליכט־פלעמלעך טיקן זיך אין רויך פון די פאַפּיראָסן, און בלישטשען ארויס ווי פון אַ נעפּל, וואָס האָט זיך צעלייגט אונטערן בעליק. דער עולם איז רעדלעכוויי פארשמועסט. דער מיטלסטער אין רעדל רעדט און אַלע אָרום לייגן די אויערן צו מיט אָנגעבויגענע קעפּ און פאַרקנייטשטע שטערן. מען ריכט זיך שוין אויפן יום־טוב, וואָס דאָרף קומען אין שטעטל גלייך מיטן געוויסער, ווי באָלד דאָס אייז וועט פלאַצן און דער טייך וועט זיך איבער פעלדער און לאָנקעס צע־גיסן, פלויטן און ברעטער מיטשלעפּן און ערגעץ אין דער ווייטער וועלט אַרײַנטראָגן. מען ריכט זיך, און דער עולם איז פארטון. קרעמער ווייסן שוין היינט ניט אויף וואָסער זייט די דאָשקעס שטייען זיי... ספּראָווענקלעך צו באָזאַרגן, רא שינקעס אויסצופּאקן, אויסצוווענגן—וואָס א שטעטל דאַרף אַלץ! בעלי־מלאכות, שניידערס צומיינסט, האָבן שוין בלאָסע, אויסגע־צויגענע פנימער מיט רויטע אויגן געקריגן, און שטיל, ווי די הינדלעך פארנאַכט, שטייען זיי און דער שלאָף, דאָכט זיך, ליגט זיי אויף דעם שפּיץ פון די בלאָסע נעז. שוסטער, בפרט היגע שוסטער, וואָס אַרבעטן שטיוול פאַר די גרויסע שטעט, — זיי זיצן אלץ איינס, זיי זיינען היינט נישט ברודיק מער, ווי אַ גאַנץ יאָר. ביסלעכווייז שטייט מען און מען רעדט מכוח „אַגולניקעס"*) — יעקל בריסקער און נחום האָמעלער, וואָס וועלן קומען באַלד נאָך פסח אין שטעטל אַריין און מאַכן אַ „רוים", אַז דער רוח זאָל עס כאַפּן. די חברה קצבים, יידן מיט פלייישקע, רויטע פּנימער, מיט פוטערנע היטלעך אויף די קעפּ, איבער די אויערן אַראָפּגערוקט, און מיט דינע גאַרטלעך אויף די דיקע, פארפעצטע קאַפּאָטעס, האָבן זייער באַזונדערן טיש, קעגנאיבער דעם בעל־עגלה־טיש. זיי זיצן אָנגעלענט ביי דער וואַנט און די אויגן פינקלען אַפער פון אונטער די טיפע היטלען... היינט, די יום־טוב־וואָך, איילט מען זיך נישט אין שעכט־הויז אַריין, קיין גרויסע שחיטות וועט נישט זיין, די באַלעבאָסטעס ווייסן שוין נישט, צי זיי לעבן אויף דער וועלט — נאָך פלייש אין זיין צו האָבן!... פאַר דאָס זיינען שוין די מלמדים פאַרדרייט: צווישן מנחה און מעריב כאַפּט מען אַ קוק אין „פּסחים", וואָס איז אינדערהיים נישט „בנמצא"... אַ טייל דערזאָגן אַ מסכתא; אַנדערע קומען אָפּ מיטן זוכן איבער דער ספּרים־שאַנק, ארומפירנדיק מיטן חלבן ליכטל איבער די אָפּגעריסענע רוקנס פון די גמרא'ס. נאָר גאָר אין סאָמע הינטערן אויוון, פאַרוקט אין דער האַלב־פינצטערניש, שטייט רואיק אַ קופּקעלע יונגווארג, זיי גייט דאָס גארנישט אָן. מיט שיינענדיקע פנימער, היטלעך אויף די שפּיץ קעפּ, שטייען זיי און קוקן מיט וווּנדערלעך־פאַרגאַפּטע אויגן אויף יעקל סטאַליאַר, אַ גרויסן יונג, וואָס איז גע־שטאַנען אין דערמיט און געריידט עפּעס געלאַסן. מיט אַ זיסן שמייכל אויפן בלאַסן גזיכט, און ער האָט זיך באַהאַלפן מיט דער האַנט אַהין און אַהער...

איבערן בית־המדרש ווערט דאָס געדודער גרעסער.

*) הורט־אויפקויפער.

דאס געריידעריי טראגט זיך אונטערן בעליק און רוישט אין אלע ווינקעלעך. די ברענענדיקע ליכטלעך אין די ענגלייכטער טריפן איבער די קעפ, נאר דער עולם איז פארקאכט צווישן זיך. פלוצלונג האט זיך אלץ ווי איבערגעריסן. א זעץ אין שולחן אריין — און דער עולם האט די קעפ א כאפ געטאן אין דער הייך, די אויגן אויסגעגלאצט צום שמש, וואס איז געשטאנען גרייט אויף דעם באלעמער מיט אן אפן מויל עפענס אויסצורופן. די יונגע חברה האט זיך א לאז געטאן פון הינטערן אויוון אפער, יעקל סטאליאר בראש. זיי האבן דעם שמש ארומגערינגלט, און ער האט אנגעהויבן: „רבותי", — האט ער זיך צעשאקלט, מיט די אויגן צום בעליק ארויף, גלייך ער וואלט דארט געזען, וואס ער דארף אויסרופן, — „רבותי", איך בין אייך מודיע מדעת הרב ומדעת הקהל, אז יום־טובדיק מעל ארייניצוברענגען פון אנדערע שטעט האט קיין שום הכשר ניט, איז אזוי גוט ווי חמץ: ביי ר' אברהמלען איז היי־יאר דאס מעל — עלף גילדן א פוד, און מעות־תטין פאר געמיינע לייט, אפגעקומענע מענטשן — ביי אליהן"... אפגעזאגט און אראפגאזנדיק דעם קאפ מיטן שפיץ־בערדל אויף די פארפעצטע לאצן, האט ער זיך אנגעהויבן ארומצוגאן פון באלעמער־טרעפלעך.

דער עולם איז דערפרישט געוואָרן. די פנימער האבן אויפגעפלאמט: ס'טייטש? מען גלעט די בערד, מען בייסט די שפיצן, מען היצט זיך און מען שאקלט צו מיט ביידע הענט, דאס בית־המדרש קאכט, ווי א קעסל.

— רבותי... — האט זיך ווידער דערהערט א קול, א פארזונקען קול, ווי פון אונטער דער ערד אפער און — א פאטש אין שולחן אריין.

דער עולם קוקט און גאפט — יעקל סטאליאר מיט א גאנצע חברה. ער איז בלאס, דערשראקן, די אויגן פינטלעך:

— רבותי... מען טאר נישט... מען באשטייט נישט... ארעמע ארבעטערס געלט... מען מעג ברענגען מעל — נישטא קיין מאנאפאל!...

דער עולם שטייט און קוקט מיט אויסגעשטעלטע אויגן און אפענע מיילער. האט זיך ערשט א דין קולך פון דער מזרח־וואנט דערהערט, וואס האט די איינגעהאלטענע שטיל־קייט דורכגעשניטן.

— אראפ, יינגאטש, ארצי־מחוצף־פנים!

— אראפ, אראפ! — איז געווארן א געשריי, א געטומל פון אלע זייטן און חברה קצבים האבן זיך שוין א לאז געטאן אויפן באלעמער ארויף... איז דארט געווארן א מהומה צווישן בליצנדיקע פנימער און א געווארפענע מיט הענט איבער קעפ און קעפ איבער הענט. א ים קולות האט זיך פארקאכט און אויסגעמישט. יעקל סטאליאר איז פון באלעמער אראפ־געפלויגן און איז ארויס אנטלאפן מיט א גאלן קאפ און מיט א צעבלוטיקטער נאז פון בית־המדרש.

ער איז אפגעלעגן ביז ערב־יום־טוב. ערשט ערב־יום־טוב בייטאג, וען מען האט די פענצטער אויפגעמאכט, די פייגעלעך האבן געפישטשעט מיט גרויס בענקשאפט, און די זון האט די שטוב אויסגעווייסט מיט א שטיקער אויפגעריכטער ליכטקייט, איז יעקל פון בעט אראפ און איז פון שטוב ארויס.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אויף דער גאס הייבט זיך אן איינציקווייז צו באווייזן דאס יונגווארג. מיט צעלאזטע סאקלעך, מיט הויזן־וועסט איבער די קאמאשלעך, שיין פארשוירענע פאהלעך און אויס־געלייגטע וויסע קעלנערלעך. מען באגעגנט זיך מיט שמייכע־לעך אויף די פנימער, א שאקל מיטן קאפ און מען שטעלט זיך אפ. באלד ווערט א גאנץ רעדל, און, אז איטשעלע קאמאשן־מאכער קומט נאך אויך צו, — א יונג אין א פאר לאקערקעס, מיט א העל סאקל און א גלאטיק אפגעראזירט פנים מיט פינקלענדיקע אויגן אינטערן קליינעם דאשיקל, — ווערט שוין גאר לעבעדיק. מען פרווט זיך שוין א שטופ טאן איינס דאס אנדערע, מען כאפט זיך ביי אן ארעם און מען דערטאפט דערווייל וויפל כוח ביי יענעם איז דא, און עס ווערט א גע־לעכטערל. און גייען פארביי יינגע, אויסגעצירטע ווייבלעך אין שול אריין, מיט די ביינערנע סידורים אין די וויסע טיכלעך אייגעוויקלט, וואפט חברה אויגן און מען שיקט זיי נאך ווערטלעך, אז די ווייבלעך ווערן רויט און לאזן די אויגן אראפ, וויטער גייענדיק ווי דורך א בראנד. און תמיד, אין רעכטן פארטוענקייט, אין סאמע בעסטן, גיט זיך יעקל סטאליאר א באוויז, ער אויך אין זיין יום־טובדיקן סאק, און גייט זיך, דאס בלאסע פנים דערהויבן, די שווארצע אויגן גלייך אויסגעשטעלט אויף דער חברה, ווי איינער, וואס האט אלעמאל גרייט עפעס נייעס צו זאגן.

— גוט יום־טוב, חברים! — שטעלט ער זיך געלאסן אפ.

— גוט יום־טוב, גוט יום־טוב. — שאקלען אלע מיט די קעפ.

— נו, וואס הערט זיך עפעס אין אונדזער וואַרשע?

— וועגדט ער זיך צו עטלעכע אנגעקומענע אויף יום־טוב.

— נישקשה. מען רודערט!... עס גייט א גאנג... — ענט־פערן די אין געלעכטערלעך.

— מען „דעמאנסטרירט?..."

— פרעגט זיך! און מען זיצט זיך אין די קאויארניעס און מען האקט זיך מיט די מיילער, אז דער רוח נעמט עס!

— און שטרייקן?

— אויך... אלץ, אלץ...

אזויערנאך נעמט יעקל סטאליאר אפ א גרוס פון „זיין" וואַרשע און צעשמועסט זיך, וואס א מאל טיפער — און דער עיקר פרעגט ער זיך אויס, צי מען האט עפעס א סך שפיאנען אוועקגעלייגט אין דער לעצטער ציים... ווען נישט זיי, וואלט ער דאך פארשפארט צו זיצן אין דער היים און „פארפאלגט צו ווערן פון פאנאטיזמוס"...

נאר שטענדיק צעקלאפט איטשעלע קאמאשן־מאכער יעדן וויכטיקן שמועס:

—קומט, חברה, — גיט ער ארויף, — א סוף, אריין צו מאטעלען, וועלן מיר מאכן א יום־טובדיקן שנאפס.

און חברה שארט זיך אריין צו מאטעלען, אין א גלעזער־נער טיר, וואס וויזט ארויס אין גאס אריין א טשיניק אויף א בלעכן שילדל, מיט איין אויפגעשניטענע לימאנע און א גלאז מיט א טיי־לעפעלע — און דאס אלץ איז אויסגעמאלט אין איין קאליר — גלעזל.

און געדויערט נישט לאַנג און עס ווערט שוין אַ גע־
זינגעריי, וואָס לאָזט זיך אויף דער גאַס אַרויס הערן:

„ברידער און שוועסטער פון אַרבעט און נויט,
די אַלע, וואָס זיינען צעזייט און צעשפרייט"...

דאָס האָבן די וואַרשעווער געבראַנגט אַזא ליד, וואָס יעקל סטאָליאַר האָט נאָך נישט די זכיה געהאַט צו הערן ביז היינט. די נייערע געפעלן אים שענער: „וואָס אַמאָל גייט עס פֿאַרוועהט"... — טראַכט ער זיך מיט אַ גליקלעכן שמייכל אויפן בלאַסלעכן געזיכט.

און אַז יידן גייען פון שול, מיט די טליתים אונטער די אַרעמס, און שטעלן זיך אָפּ פאַר דעם געזאַנג, צי זיינען נישט אַמאָל זעלנער אָנגעקומען? שטייט יעקל סטאָליאַר מיטן פנים אין שויב און קוקט אַרויס מיט שטילער, לייטיקער האָפענונג אויף די אויגן, און אויף די ליפן שוועבט אַן אויסגעליי־ טערטער שמייכל: „וואַרט, וואַרט, אַלטע נאַראַנים, איר וועט שוין שפּעטער געווואָר ווערן"... פון איין זאַך נאָר האָט ער גרויס צער — ס׳איז נישטאָ, ווער עס זאָל קאָנען זיי, די אַרבעטער, גוט דערקלערן זייער לאָגע. ווען ער זאָל קאָנען פאַר זיי האַלטן אַ רעדע, וואָלט גוט געווען. — אַ רעדע, אַך אַ רעדע... — זיפצט ער שטיל אָפּ.

איז ער אַ גאַנצן יום־טוב אַרומגעגאַנגען ווי אָן אַ קאָפּ. האָט ער געקלערט און געקלערט — ביז ער האָט עפעס צו־ נויפגעשטעלט פאַר זייערטוועגן, און אחרון של פסח האָט ער געלאָזט צו וויסן טאָן אין דער „מאַסע" אַריין, און מען האָט זיך פאַרזאַמלט אונטערן טעפּערס באַרג, הערן, ווי ער, יעקל, ווען עפעס פאַרלייענען. איז חברה געשטאַנען אונטערן באַרג מיט אויפגעהויבענע פנימער און אַרויפגעקוקט מיט איינגע־ האַלטענעם אָטעם צו יעקלען — איבערן באַרג. איז ער גע־ שטאַנען אין דער הויך, און אויפן בלאַסן פנים האָט געשפּילט אַ רויטלעכע פאַרב, אין די אויגן האָבן גענלאַנצט, גלייך צוויי נשמה־קנייטלעך האָבן זיך אָנגעצונדן, האָט ער אַרויסגע־ נומען אַ פאַפּיר, מיט גרויסע אותיות, האָט אַ קוק אַראָפּ געטאָן צום עולם און האָט אָנגעהויבן צו לייענען אַ שטיקל צום גראָם, וואָס האָט זיך אויסגעלאָזט מיט אָפּגעטאָקטע ווערטער און אויך צום גראָם:

„נידער מיט דעם קאַפּיטאַליזם!"

„עס לעבע דער סאָציאַליזם!"

האָט עס דער גאַנצער עולם אונטערגעכאַפּט און גע־ ענדיקט מיט אַ געשריי „אורא, אורא!"

און דעמאָלט האָט יעקל סטאָליאַר אַראָפּגענידערט פון באַרג און פאַרמישט זיך צווישן עולם, וואָס האָט זיך מיט אָפּענע מיילער און פאַרפלאַמטע פנימער צוריקגעלאָזט אין שטאָט אַריין מיט אַ געזאַנג.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

די פענער וווייען, וווייען, און דער וואַרשעווער איז שוין אַרויף אויף אַ טישל מיט זיין פאָן אין דער האַנט, און יעקל סטאָליאַר, ווידער, מיט זיין פאָן אין דער האַנט איז אַרויף אויף דעם אַנדערן טישל קעגנאיבער. און דער עולם, אַרום די טישלעך און אַרום די פענער, איז געבליבן שטיל און האָט אַרויפגעקוקט זיי אין די פנימער אַריין. האָט אָבער יעקל ניט

געהאָט וואָס צו רעדן, האָט דער וואַרשעווער געגעבן אַ הייב־ אַן אַ רעדע, אַז דער קאָפּ זיינער מיטן קאַפּעליוש האָט זיך אַוש אַ שאָקל געטאָן, ווי אויפגערודערט צום אַרויסשיטן. און ער האָט גערעדט און גערעדט און געוואָרפן מיטן קאָפּ און געמאַכט מיט די הענט און מיט די פיס, ווי טיילמאָל דעם פריצס פערד פאַר ר׳ אייזיקס געוועלב... און דער עולם איז געשטאַנען מיט אָפּענע מיילער אונטער אַ האָגל פון ווער־ טער, און געקוקט אים אין פלאַמענדיקן געזיכט, וואָס האָט אַוש געציטערט פון באַוועגונגען, און אין די אויגן, וואָס האָבן געברענט, ווי צוויי שטורקאַצן.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

פאַרנאַכט האָט שוין דאָס גאַנצע שטעטל געווווסט, אַז דער טעלעגראַף איז איבערגעהאַקט. צומאָרגנס אינדערפרי זיינען שוין זעלנער געווען.

געמומען האָט מען אין יעקל סטאָליאַר און אַוועקגע־ פירט אים אין אויעזד צום נאַטשאַלניק.

אַז מען האָט אים פון שטוב אַרויסגעפירט מיט זעלנער ביי די זייטן, האָט אים קיינער נישט געקאָנט קוקן אין בלאָסן פנים אַריין, נאָר דער קרעמער, דער שכן, האָט לאַנג געקוקט און געקנייטשט דעם שטערן; צוויי גילדן קומט אים פאַר כאַפיראָסן . . .

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— יעקל איז געקומען, יעקל! — ווערט אַ גדולה.

און דער עולם האָט זיך אַ לאָז געטאָן אין גאָס אַריין מיט די קאָסעס אין די הענט, גלייך אַריין צו יעקל סטאָליאַר אין שטוב. האָבן זיי אים דערזען, זיינען זיי אים באַפאַלן ווי די בינען, מיט אַ פרייד און געפּאַטשעריי אין די הענט און קולות, אַז ער, יעקל, האָט נישט געווווסט, אויף וועלכער וועלט ער איז און איז געשטאַנען אינדערמיט ווי צעמישט. זיי האָבן אים שיער אויף שטיקער צעריסן. אַז ער האָט ערשט אָנגע־ הויבן מיט די הענט צו מאַכן, איינגעשטילט זיי אַביסל, האָט ער זיך ערשט אומגעקוקט צו די קאָסעס זייערע: וואָס איז דאָס? האַ?... — האָט ער געפרעגט. דער עולם איז עפעס גע־ בליבן ווי צעטומלט. זיי האָבן זיך ערשט דערמאָנט, אַז זיי האָבן קאָסעס און דערציילט אים פון די „כוליגאַנעס". *)

— טפו... — האָט ער אויסגעשפּיגן — פֿראָוואָקאַציע. ס׳איז ליגנט: איך פאָר דאָך ערשט פון דער סטאַציע! . . .

חברה האָט די קאָסעס געלאָזט און יעקלען אַרויסגע־ נומען אין מאַרק אַריין מיט געזאַנג. אַ פאָר יונגען האָבן זיך אַ לאָז געטאָן צו דער חברה הכנסת־כלה נאָך גרויסע לאָמ־ טערן מיט די רויטע שויבן. מען האָט זיי געגעבן אַ צינד־ אָן. און אויף הויכע דרענגער זיינען זיי געווען פאַרזעצט, האָט עס דעם גאַנצן מאַרק פאַרלויכטן. מיט אַ געזאַנג און מיט רויטע, באַלויכטענע פנימער, האָט די גאַנצע קופּע יונגען יעקלען אַרום די מאַרק־געווועלבער געפירט. אויף די וועגן פון די מויערן האָט זיך אַ רויטע ליכטיקייט צעגאָסן. די

*) עס האָט זיך פאַרשפּריט אַ קלאַנג, אַז כוליגאַנעס גרייטן זיך צו מאַכן אַ פאָגראָם אין שטעטל, זיי קומען אָן פון דער באַן־סטאַציע, האָט זיך דער עולם באוואפנט מיט קאָסעס,

שויבן פון די אייבערשטע פענצטער האָבן געבליצט. און אין דער פינצטערער נאכט האָט עס אָפּגעשלאָגן, ווי אַ פייער פון אַ שרפה. קולות און געזאַנג האָבן זיך אינאיינעם צונויפ־געמישט און איבערן גאַנצן שטעטל פונאַנדערגעטראָגן.

דער רב אין קאָלפּיק, מיט די לאַנגע פּאות און אין דער וואטענער, אַטלאַסענער זשופּיצע, איז געגאַנגען איבער דער גאַס מיט זיינס אַן עולם אין בית־המדרש אַריין, תהלים־זאָגן. און ווי יעקל סטאָליאַר האָט דאָס דערזען, האָט ער ווידער אויך צונויפגעקאָפּט זיינס אַן עולם אין בית־המדרש אַריין.

אין דער הייך איז שוין געווען אַ געזאָגערי... „מזמור לדוד" הערט מען דעם בעל־תפלהס קול, וואָס ער שאָקלט זיך פאַרן עמוד, מיט אַ רויטע פאטשייע אַרומגעאַרטלט. דער גאַנצער עולם אַרום שאָקלט זיך מיט און זאָגט מיט, דעם רבס קאָלפּיק שאָקלט זיך אין דער וואַנט אַריין... און דער עולם אַרום די טישן, נאָר אין די טלית־ים, זיצט אויך איבער די אָפּענע תהילים־מלעך און זינגען זיך ווייענדיק צו, שיער ווי די מתנגדים...

איז יעקל אַרויף מיט דער גאַנצער חברה זיינער אויפן באַלעמער. אַ גאַנצע מחנה — שוואַרץ איז אַזש געוואָרן. און דער רב מיטן עולם האָבן זיך אומגעקוקט צערודערט.

— וואָס פאַר אַ תהילים?... — האָט יעקל סטאָליאר אַ געשריי געטון און אַ פּאַטש אין שולחן אַריין — היינט איז נישט קיין צייט פון תהילים!...

דער עולם איז פאַרשטיינערט געבליבן און אויסגע־גלאָצט די אויגן.

— היינט איז אַ צייט, נישט פון קיין תהילים, נאָר פון קעמפן מיט „בראָן"!...

— געוואַלד, בראָן!! — האָט זיך דער רב אין וואַרט אַנגעכאַפּט, גערייבן זיך ביי די שלייפן און געשריגן, און דער גאַנצער עולם האָט געפינקלט מיט די אויגן — געוואַלד, בראָן... בראָן!... נישטאָ קיין בראָן... תהילים איז דאָ! תהילים!

— נישט קיין תהילים — שרייט יעקל סטאָליאַר נאָך העכער — נאָר בראָן, און טאָקע בראָן! רעוואָלווערן. פיסטאָ־לעטן!...

— געוואַלד — פיסטולן!... — האָט נאָך אַ הייסער ייד, מיט טיפע ברעמען און שכינה־ברענענדיקע אויגן אויסגע־שריגן, אַרויפשפרינגענדיק אויפן רבס טיש, און דאָס פּנים האָט געפּלאַמט און די לאַנגע באָרד האָט געציטערט פון מסירת־נפש, שטייענדיק קעגנאיבער יעקל סטאָליאר.

— איר זענט אַ גנב ! . . . — האָט יעקל אויסגעשריגן און געשפּיליעוועט אים מיטן פינגער אין די אויגן אַריין — איר . . . אַ פאַלשע וואָג . . . טרעט אַן מיטן פוס אויף דער ענגלישער וואָג. איר וועגט „זשעפּיק" די פּויערן ! . . .

. . . — יידן שעכטן ! . . . יידן, קדוש־השם !—האָט דער ייד מיט אַ וויינענדיק, ציטערדיק קול אויסגעשריגן און אויפ־געריסן די מלבושים אויפן האַרץ און געקוקט מיט פייערדיקע בליקן.

— אַראָפּ, אַראָפּ!... — איז געוואָרן אַ געשריי פון איבערן באַלעמער. די פּנימער האָבן זיך אָנגעצונדן. פויסטן האָבן זיך איבער די קעפּ געהויבן.

— תהילים, תהילים! — איז געוואָרן אַ געליאַרם און אַ צערודערטקייט צווישן עולם פאַרן עמוד. און דער ייד מיט די טיפע ברעמען האָט, אַזוי ווי ער שטייט און גייט, געגעבן אַ געשריי אַרויס — „מזמור לדוד בב־ר־ר"...

— שא, שא, שא!... — איז געוואָרן אַ געפּאַטשערי מיט די הענט אויפן שלחן און איינער האָט אַ וווייז געטון אַ רע־וואָלווער.

— געוואַלד! — איז אַ געטומל געוואָרן און אַ געשטרע־קערי פון הענט צום ייד אויפן טיש און מען האָט אים אַראָפּ־געכאַפּט, מיט צעמישטע פנימער און אויסגעגלאָצטע בולטע אויגן, קוקנדיק אויפן באַלעמער אַרויף...

די חברה אויפן באַלעמער האָט זיך אַ ריר געטון צו די טרעפלעך און דער עולם פאַרן עמוד האָט די פענצטער אויפגעריסן און אַרויסגעשפרונגען — אַרויס, אַרויס!...

זייט איין מינוט איז דאָס בית־המדרש אויסגערוימט געוואָרן. עס זיינען מער נישט געבליבן, ווי עטלעכע אַלטע יידן און דער רב, וואָס איז געזעסן אין זיין ווינקעל מיטן פנים צו דער וואַנט און געווויינט, ווי אַ קליין קינד, אָפּוואַשן־דיק זיך מיט טערערן. און עטלעכע יידן, אין די טלית־ים, וואָס זיינען געזעסן בייַ די הינטערשטע טישן, זיינען געבליבן זיצן, ווי פאַרגליווערטע און געקוקט מיט דערשראָקענע פנימער צום רב...

און אַ ווינט האָט זיך דורך די אָפּענע פענצטער אַרייַן־געריסן און געפאָכעט מיט דעם פּרוכת פאַרן ארון־קודש... געפּאַטשט אין די טירלעך אַריין, פאַרוואַרפנדיק אַ פּאָלע מיטן אונטערשלאָק אַרויף. און ווידער צעפאָכעט דאָס פרוכת אינ־דערלופטן און געפעלבלט האָט עס זיך און געצויגן, ווי עס וואָלט זיך געוואָלט אָפּרייסן און אויך ערגעץ אַרויספליען דורך אַ פענצטער... און פון דרויסן האָבן זיך געשרייען, אויסגע־מישטע קולות געהערט: „אורא! אורא!"...

— — — דאָס זיינען די יונגען איבער דער גאַס גע־פלויגן, ווי אַ צעלאָזטע סטאַדע: אורא! אורא!... און איטשעלע, אפילו, האָט זיי שוין נישט געקאָנט איינהאַלטן. מיט אויפ־געשטעלטע העכט האָט ער זיך אַקעגנגעשטעלט און געשריגן: געגוג, געגוג! און יעקל אויך דאָס אייגענע — נאָר חברה איז געווען צופיל צעהיצט... די געוועלבער האָבן זיך־פאַרקלאָפּט איינס נאָך דעם אַנדערן, און חברה האָט זיך ווייטער און ווייטער געלאָזט מיט קולות און געשרייען.

פלוצלונג קומען אָנצולויפן נאָך עטלעכע יונגען, אָפּ־געסאָפּעט און מיט פאַרפלאָמטע פנימער: חברים, חברים — אַראָפּ אין דער „סאָנד"־גאַס אַריין, מען טרייבט אַרויס דעם „סענדזשע"... אים — די „פּשאַריקעס" און נאָך און נאָך, גע־שווינד, געשווינד!

— קינדער, אַ סוף! — האָט יעקל סטאָליאר אויך אויס־געשריגן!

— אַ סוף, אַ סוף!...

— עס ל־ע־ב־ע — — — — —

— אורא!!! או־רא־א־א — — —

און דער עולם האָט זיך אַ לאָז געטון.

צוזישן צוזי וועלט-מלחמות

זשעלעכאוו — גאַסן און הייזער

לייביש ווייסלעדער
שיקאַגאָ

זשעלעכאוו, ווי איך געדענק

גאַסן און מענטשן

ל. וויים

די גאַס, ווו איך בין געבוירן און דערצויגן געוואָרן, האָט מען גערופֿן קעמבלאוועך. פֿון איין זייט האָט די גאַס מיט איר באַרג אַראָפּ געפֿירט צום ווארשעווער שאָסיי, דאָרט האָבן געווינט בלויז יידן, און פֿון דער צווייטער זייט, צום בית־עולם, פון בער אייגערס הויז אָן, האָבן שוין געווינט אייניקע קריסטן, צווישן זיי דער טעפּער וווהין ס׳האָט געצויגן אַ סך יידישע יינגלעך צו זען ווי מ׳מאַכט פון ליים פּאַרשיידענע טעפּ. איבער דעם טייל גאַס זיינען פּאַרגאָסן געוואָרן אַ סך יידישע טערערן, ווייל דאָ ארום זיינען די לוויות געגאַנגען צום בית־עלמין. פון נאָך בער אייגער האָט מען אָנגעהויבן לויפן מיטן בר מינן גיך, גיך, כדי א שד זאָל אַמאָל נישט, ר״ל, פּאַרטוישן דעם מת פּאר עפּעס אנדערש...

הגם די גאַס האָט געפֿירט צום בית־עולם, איז דאָ פֿאָרט געווען שטענדיק טומלדיק און פֿול מיט פֿאַרשידנערליי קולות. דאָ האָט זיך געפֿונען דאָס שעכט־הויז; אין פֿראָנט־איינגאַנג האָט מען געשאָכטן אויף כשר און אין הויף האָבן קריסטן ״געקיילט״. דערביי זיינען די קוויטשעריען, ווען מ׳האָט געקיילט חזרים, געווען אויסערגעווינלעכע, פֿונדאָנען האָט זיך אויך געטראָגן אַ ריח פֿון די פֿריש אָפּגעשונדענע פֿעל, וואָס האָט זיך אויסגעמישט מיט די ריחות פֿון די גאַרבעריין פֿון בער אייגער, אברהם יצחק שאַלפּהארץ, הערש פּרץ ווייסלע־דער, חנא גאַרבער, אַלטער שרהס, שלום אייזיקס און שמעון רויזענקינד. דאָ האָט געאַרבעט דער רימער יוסל שמעונס און זיין זון הערש לייב. גאַנצע טעג האָט מען געהערט דאָס ריטמישע קלאַפּן פון די קאשע־מיכלעך און אַהין פּלעגן די פויערים בריינגען זייער גריקע אויף אויסצוקלאַפּן די קאשע.

זונטיק און דינסטיק האָט זיך דאָ פֿון די הייזער פֿון זישע יאַנקל מאירלס און חיים נחמנס, דעם אַלטן חזן פֿון בית־מדרש, געטראָגן דאָס מעקעס פֿון קעלבער און קוואָקן פֿון הינער. שטיל האָט געארבעט די זייפֿן־זידעריי פֿון שמיל ״מיד־לארניק״, ווו מ׳פלעגט אויסארבעטן געלע שטיקלעך זייף צום וואַשן און פֿון וואַנען ס׳האָבן זיך געטראָגן שוועריע ריחות.

פֿון די קינדער־יאָרן אָן געדענק איך, פֿון דער גאַס, רבקה ראובן יאַנקלס מיט אירע ״ראָסל״ געמאַכט פון עפּעס אַזעלכעס, פֿון וואָס איך האָב זיך קיינמאָל נישט געקענט דערוויסן. באַרימט איז געווען איר שטשאָוו באָרשטש, פֿון וועלכן ווייבער האָבן זיך גאָרנישט געקאָנט אָפּלויבן.

אין משך פֿון יאָרן, האָט די גאַס געביטן אַביסל איר פּנים. מאָדערנע יידישע קולטור־אינסטיטוציעס האָבן זיך דאָ אַיינגעפֿונדעוועט. אין וויטעקס־הויז — דער ״גראסער־קלוב״, ״הזמיר״ און אַנדערע אינסטיטוציעס, ווו יוגנטלעכע האָבן געשטילט אין די פֿרייע שעהן זייער דורשט נאָך וויסן.

יעדע גאַס אין זשעלעכאָוו האָט זיך געהאַט איר באַזונדערן פּרצוף און עפּעס ספּעציעלעס, גוטס אָדער שלעכטס, אַרייגעטראָגן אין לעבן פֿון דער זשעלעכאָווער יידישער קהלה. די זאדיבער גאַס האָט זיך אָנגעהויבן ביי די קעמ־בלאוער און זיך פֿאַרענדיקט נאָך יאָסל ברכהס מיל אויפֿן וועג צום וואַלד. אויך אויף דער גאַס האָבן געווינט אַמיינסטן יידן, די פּאָר קריסטן פֿון דאָנען האָבן נישט געלעבט בשלום מיט זייערע יידישע שכנים. אין 1912, וועלן די יידישע באַ־פֿעלקערונג האָט ביי די וואַלן צו דער פֿערטער דומע (צאַרי־שער כמו פֿאַרלאָמענט), אדורכגעוואָרפֿן דעם ענדעקישן קאַנ־דידאָט און געשטימט פֿאַר דעם סאָציאַליסט יאגעלאָ, און די ענדעקעס האָבן געענטפֿערט מיט אַ פֿאַרשאַרפֿטן באָיקאָט אויף יידן, האָט זיך אויף דער גאַס געפֿונט דאָס ערשטע ענדעקישע קאָאָפּעראַטיוו הויז, פֿונוואַנען ס׳האָט זיך איבערן שטעטל פֿונאנדערגעטראָגן דער אַנטיסעמיטישער סם. אין יענער צייט האָט דאָס נאָך יידן ווייניק וואָס געשאדט. אין זאדיבער גאַס האָבן ווייטער געווינט ס׳רוב יידן. דעם רבינס זון האָט דאָ געפֿונט די ערשטע יידישע דרוקעריי אין שטעטל און דאָ האָט געווינט דער לעצטער זשעלעכאָווער רב ר׳ יצחק דוד הכהן, און ווייטער: יידישע שוסטער־וואַרשטאַטן און גאַרבעריין פון חיים זאדיבער, געלן שמה, סרולקע שטיינהענדלער (קאנטשיק) און פֿון די פֿרידס.

תורה און וועלטלעכע קולטור־טעטיקייט

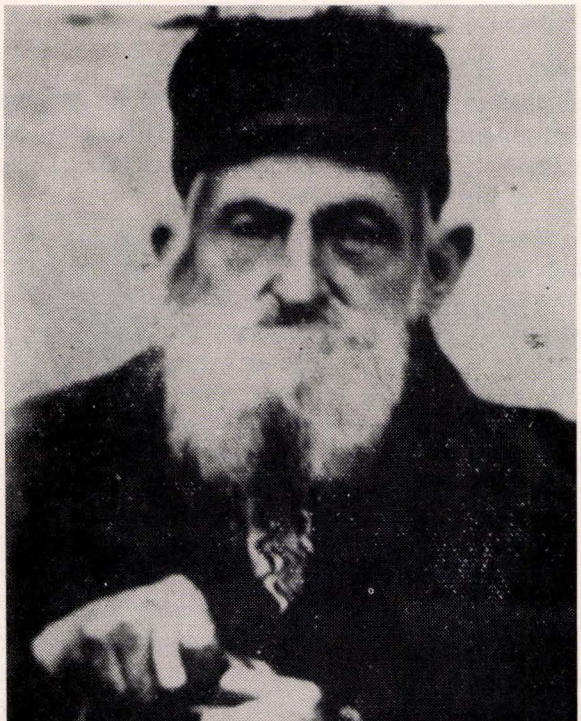
די גאַס האָט אויך געהאַט אַ באַזונדערע זכיה צוליב איר נאָענטקייט מיטן וואַלד. פֿרומע יידן, וועלכע האָבן נישט געווואָלט צו ווייט שפּאַצירן אין שבת, האָבן דאָ געהאַט זייער שפּאַציר־וועג; יידישע יוגנט האָט דאָ אויסגעוועבט איר ראָ־מאַנטישע בענקשאַפֿט אויפֿן וועג אין וואַלד, ווו מ׳איז אַוועק פֿאַרברענגען שבת זומער־צייט. דער וואַלד האָט אויך גע־

דינט ווי אַ זומער־אָפֿרו פֿאַר די קראַנקע, וויניק פֿאַרמעג־לעכע האָבן געווויינט אין פֿויערישע הייזלעך און די נגידים — אין ספּעציעל פֿאַר דעם צווק אויפֿגעבויטע שטיבלעך מיט ווערַנדעס. דער זשעלעכאָווער ווַלד איז געווען אַ שם דבר, ער האָט געדינט ווי אַ זאַמל־פֿונקט פֿאַר דער רעוואָלוציאָנער־רער יוגנט אין 1905 און שפּעטער, בעת דער הערשאַפֿט פֿון פּילסודסקי־רעזשים, האָט זיך דאָ צענויפּגעקליבן די קאָמוניסטישע יונגנט.

זשעלעכאָוו האָט געהאַט איר רבישע דינאַסטיע, וועגן וועלכער מיר שרייבן אויך אַן אַנדער אָרט. דאָרט, ווו עס איז געווען דעם רבינס רעזידענץ, זיין הויף, האָט דאָס שטעטל געריכן — דעם רבינס גאָס. זי האָט זיך אָנגעהויבן בייַם ביקור חולים שטיבל און זיך געענדיקט בייַ ישראל גאַרבערס הויז אויפֿן בּאַרג. פֿון דער גאָס האָט זיך געזען דאָס בית־מדרש, די שול ווי אויך דאָס אַלטע בית־עולם. יינגלעך גייענדיק ווינטער־צייט פֿון חדר, האָבן מורא געהאַט דורכצוגיין נעבן דעם אַלטן בית־עולם און אויב עמיץ פֿון די יינגלעך האָט געמוזט דאָ אַרום גיין אַ היים, האָט ער שוין געהאַט אויף צו־מאָרגנס וואָס צו דערציילן פֿון פֿאַרשידענע געשטאַלטן, וועלכע האָבן געשוועבט פֿון אַלטן בית־עולם צום רבינס הויף אין גאָרטן אַריין.

אויך דאָ אַהער האָט שפּעטער דערגרייכט די יידישע מאָדערנע קולטור. נישט ווייט פֿון רבינס הויף, אין געסנערס הויז, איז געשאַפֿן געוואָרן אַ שול פֿאַר קינדער, און אין צייט פֿון וואַלן — דער וואַל־לאָקאַל. ווייטער דאָרט אין אַ רעמאַנטירט הויז, האָבן זיך געפֿונען די פּראָפּעסיאָנעלע פֿאַראיינען, אַן אָרט וווּ דאָס רוב יוגנט פֿון שטאָט האָט זיך אויסגעלעבט גייסטיק דורך דער ביבליאָטעק, פֿאַרלעזונגען, קאָנצערטן און דיסקוסיעס צווישן פֿאַרשידענע געזעלשאַפֿטלעכע גרופּירונגען אין שטאָט. דאָ זיינען פֿאַרגעקומען קעסטל־אָוונטן. אין דעם „כשוף־קעסטלע" האָט יעדער געקאָנט אַרייַנווַרפֿן אַ פֿאַפּירל מיט זיינע ספֿקות און קשיות, וועלכע זיינען אויפֿגעקלערט געוואָרן דורך אייגענע רעפֿערענטן. כדי די קעסטל־אָונטן זאָלן זיין אינטערעסאַנט, זיינען זיי אייגעאָרדנט געוואָרן: אייַן וואָך אין לאָקאַל פון פּראָפּעסיאָנעלן־פֿאראיין מיטן אַנטייל פֿון די מיטגלידער פֿון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, און די צווייטע וואָך אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע מיטן אַנטייל פֿון פּראָפּעסיאָנעלן־פֿאראיין. אין פּראָפֿ. פֿאראיין האָט די פֿאַליציי געמאַכט אָפט באַזוכן, וואָס האָבן זיך פֿאַרענדיקט מיט רדיפֿות, אַרעסטן, און אַנדערע שיקאַנעס קעגן די אַרבעטער־מיטגלידער. עטלעכע מאָל זיינען די לאָקאַלן פֿאַרמאַכט געוואָרן און מ׳האָט זיי ווידער געעפֿנט אונטער פֿאַרשידענע נעמען.

דעם רבינס הויף האָט געהאַט נאָך אַ געסל פֿון דער צווייטער זייט. אינצווישן האָט זיך געפֿונען אַ גאָס פֿון בלויז יידישער אָרעמקייט: שוסטער, שנייַדער, בייגער, אייניקע דחקותדיקע געוועלבלעך, צווישן זיי דעם ווייסן חיימס קראָם, וווּ פֿאַר אַ גראָשן האָט מען געקאָנט באַקומען אַ זויערע אוגערקע מיט אַביסל ראָסל און מיט אַ שטיקל ברויט, פֿון דעם האָט זיך צוזאַמענגעשטעלט אַ געשמאַק מאכל, נאָך וועלכן ס׳בענקט זיך אַ סך מאָל. דאָס צווייטע געסל פֿון רבינס הויף האָט געהאַט אַ שם מיט די טיפּע בלאָטעס, באַזונדערס נאָך יעדן רעגן, ווו חזרים פֿון די שכנישע קריסטן האָבן געהאַט אַ גוט אָרט צום „באַדן" זיך. דאָרט האָט זיך אויך געפֿונען משה וועלוול יאקלס איילשלעגעריי, ווּהין די פּויערים פֿלעגן ברייַנגען אויסצושלאָגן אייל.

משה וועלוול יאקלס

די אַרבעט איז אויסגעפֿירט געוואָרן מיט דער הילף פֿון אַ פֿערד, וואָס האָט זיך שטענדיק געדרייט אין אַ ראָד, וווּ דער אָרויף האָט זיך געפֿונען אשר איטשעס גאַרבעריי. דאָ איז אַ געוויסע צייט געווען אַ ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע. די נעמען פֿון די זשעלעכאָווער גאַסן, וואָס זיינען מיר פֿאַרבליבן אין זכרון, האָבן, פֿאַרשטייט זיך, ניט קיין שייכות צו די אָפּיציעלע נעמען וואָס די שטאָט־פֿאַרוואַלטונג האָט געגעבן. יידן האָבן אין זשעלעכאָווער גאַסן געהאַט זייער אייגנאַרטיק לעבן און די נעמען פֿון די גאַסן זיינען געווען צוגעפּאַסט צו דעם לעבנס־שטייגער.

זשעלעכאָווער עולם־הזה

אָט האָבן מיר געהאַט אַ באַד־גאָס — אַ גאָס פֿון בלויז יידן. דאָ האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס גאָנצע ביסל, מישטיינס געזאָגט, זשעלעכאָווער עולם הזה. אין ראָג איז געווען אהרן

פּסאנקערס רעסטאָראַן (די לעצטע יאָרן איז דער רעסטאָראַן געווען אויף סענאַטאָרסקאַ), ווו ס׳פלעגט שטענדיק זיין פֿול און לעבעדיק פֿון פּוילישע פּויערים און בעל־מלאכות. באַזונדערס אין די זונטיקס און דינסטיקס אין אָוונט, האָט זיך דאָ געטומלט פֿון יידישע שוסטער און גאַרבער, וואָס האָבן זיך משמת געווען ביי אַ פֿערטל געגדזנס, געגדזענע לעבעריגע לעך און אַ גלעזל ביר. ווייטער האָבן געווויינט עטלעכע שניידער און דערנאָך דאָס באַרימטע זשעלעכאָווער באַד, וואָס איז געהייצט געווארן יעדן פֿרייטיק.

אויף דער באַד האָבן אַ גאַנצע וואָך געווארט זשעלעכאָווער יידן, ווי אויך אַ טייל פּאָליאַקן. ביי יעדן אין שטוב איז שוין געווען צוגעגרייט אַ בעזימל צו שמייסן זיך. פֿרייטיק פונקט 12 אַזייגער, האָט די באַד אָנגעהויבן פייפן מיט אַ סיקן פונקט ווי אַ לאָקאָמאָטיוו. באַלעבאָסטעס האָבן דעמאָלט געווסט, אַז דער שבת איז ביי דער טיר און ענומען זיך שטאַרק אייַלן שבת צו מאַכן. שוסטער און שניידער האָבן אַוועקגעלייגט שער און אייזן און מ׳איז געגאַנגען ענינסן פֿון באַדתענוג. די הית איז דאָ געקומען פֿון שטאַרק אָנגעגליטע גרויסע שטיינער, אויף וועלכע מען האָט אַרויפֿגעגאָסן וואַסער. דער עולם, לויגנדיק — ווער אויף אַ נידעריקערער באַנק און קרעפּטיקע אויף העכערע בענק — האָט געקוויקט זיך מיט תענוג צו ווערן אויסגעריבן מיטן בעזימל און דערביי מיטגעהאָלפן דעם כאָר: „גיסט אויף".

אויסער דער באַד איז די מקוה געהייצט געווארן מאָנטיק און דאָנערשטיק ווי אויך פֿרייטיק אָוונט פֿאַר פֿרויען. מיר, חדר־יינגלעך, אויף וועמען עס איז אויסגעפֿאַלן דער גורל דורכצוגיין די באַד־גאַס, פֿלעגן פֿון צייט־צו־צייט ווערן געקנייפּט פֿון ווייבער וואָס זיינען אַרויס פֿון באַד, און מיר פֿלעגן קומען אַהיים פֿאַרווויינטע, מיט שווארצע צייכנס אויף די הענט, ווערנדיק נאָך אויסגעלאָכט אין דערהיים ביים דערציילן די געשעענישן...

נאָענט פֿון דער באַד האָט געווויינט דער אינציקער אין שטעטל יידישער מעכאַניקער, מאיר מעכאַניק האָט מען אים גערופֿן. ער פלעגט פֿאַריכטן מאַשינען און שפּעטער אויך ראוערן. עטלעכע הייזער ווייטער האָט זיך געפֿונען איטשע זעליקס יאַטקע און נאָענט פון זיי, אַ וואַטע־פֿאַבריק, ווו די וואַטע פלעגט ליגן אויסגעשפרייט איבער דער לענג פֿון הויז צום טריקענען. דאָ האָט אויך געווויינט שבע די מילך־הענדלערין, וועמענס מילכיקס פלעגט זיין אַ שם דבר איבער גאַנץ זשעלעכאָוו. צו איר פלעגן קומען פֿון ווייטע גאַסן. עס געדענקט זיך דער יום־טוב, וואָס מיר פלעגן האָבן אינדערהיים פֿון אַ גלאָז „פּאָדשמיעטאַנע", פֿאַרשמעלצט פֿון אויבן מיט אַביסל סמעטענע, וואָס איז געקויפט געווארן ביי שבענ. אין דעם מאכל האָט מען אַריינגעשניטן „שטשיפּיער" מיט קעז אויך פֿון שבען און, אַז מיר האָבן נאָך געהאַט אַ בייגל געקויפט ביי פּעסע דער בייגל־בעקערין, איז דאָס געווען אַ מאכל, פֿון וועלכן איך וואָלט זיך נאָך היינט נישט אָפּגעזאָגט.

אַביסל ווייטער האָט געווויינט דער מלמד קלמן לייב— מיין רבי, וועלכן איך וועל שטענדיק געדענקען צום גוטן פֿאַר וויניק באַנוצן דעם קאַנטשיק. ער האָט מיך אויסגעלערנט גוט עברי. אין זעלבן הויז האָט געווויינט יוחנן מלמד אַדער „יוחנן גאספּאדאזש", וועלכן מען האָט אין שטאָט גערופֿן פֿאַר אַ גוטן תנ״ך מלמד, אָבער פֿאַר אַ נאָך גרעסערן גזלן. ער פלעגט אַ סך מאָל שלאָגן די קינדער אָן רחמנות. צווישן מיר מיט יוחנן האָבן זיך אָבער איינגעשטעלט זייער גוטע באַציאונגען — איך פלעג זיך אַסך מאָל אַריינגנבענען צו אים אין חדר לערנען נביאים. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן אפֿילו שפּעטער, ווען איך האָב געלערנט אין דער צווייטער כתה אין תלמוד־תורה ביי דוד, סאָנע שענקערס איידעם און יוחנן האָט געלערנט מיט די קלענסטע קינדער, האָב איך זיך אויך אַריינגעכאַפּט צו אים און צוגעהערט זיך צו זיין לערנען.

ביים סוף גאַס האָבן זיך נאָך געפֿונען אייניקע בעקעריין, בייגער־וואַרשטאַטן, שניידער, שוסטער און אַנדערע

די בריידער פויגלפעלדס שוסטער וואַרשטאַט

יידישע אַרבעטער. באַזונדערס דאָרף דערמאָנט ווערן מאניש פּיעקאליק — אַ טיפּישער זשעלעכאָווער אָרנטלעכער יידישער בעל־מלאכה, אַ העלד פון יחיאל לערערס „מיין היים".

דער מארק און די יידישע סוחרים

דער צענטער, אַרום וועלכן ס׳האָט זיך גרופּירט די גאַנצע שטאָט, דער נערוו פֿון שטעטל, איז געווען דער מאַרק. אינמיטן מאַרק איז געשטאַנען אַ משונה פֿירקאַנטיקער בנין, וועלכן מען האָט גערופֿן דער „ראטוש", אָדער אין יידיש — דאָס ראָטהויז. וועגן ראָטהויז זיינען אַרומגעגאַנגען פאַרשידענע וועכסיעס, ווער עס איז געווען דער ערשטער באַלעבאָס און ווען דאָס איז געבויט געווארן. אין דעם בנין האָבן געהאַט זייערע קראָמען אויסשלעסלעך יידן: שניט־סוחרים, אייזן־קרעמער, זייף־הענדלער, און אין אַ ווינקל פֿון דער ערד ביידע האָט זיך געפֿונען די באַר־מטע קראָם אין זשעלעכאָוו פֿון הערינג און אוגערקעס. יואָס האָט געטראָגן די „פֿירמע" — „פּריידעלע פון הער־נג". הגם אין זעלבן ראָטהויז איז געווען נאָך אַ געווילטע מיט הערינג, וואָס האָט געהערט צום גביר און אַלעקסאַנדערער חסיד, יצחק לייבעשעס, האָט

דער מאַרק

פֿרייִדעלע דאָך געגאָסן פֿון פּאָפּולאַריטעט אין דער גאַנצער שטאָט, סיי קריסטן, סיי יידן. אין אַ יאָריד־טאָג פֿלעגן פֿויע־רים קומען קויפֿן אויך צו יצחק לייבעשעס, ווָאס האָט, אַ חוץ הערינג, אויך געהאַט צו פֿאַרקויפֿן זייך.

יצחק לייבעשעס איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ לאַנגער קאַפּאָטע. שטענדיק אינגאַנצן פֿאַרפּעטסט. אין שטאָט זון האָט אַרויסגעצויגן אַ רעוואָלווער און געדראָעט צו דער־שיסן דעם פֿאָטער און זיך אַליין. יצחק לייבישעס האָט זיך דערשראָקן אימת מות און דעם זון געגעבן דאָס געלט. נאָכן באַקומען די מטבעות האָט דער זון איבערגעבראָכן דעם רע־וואָלווער, וועלכער איז געווען פֿון שאָקאָלאַד און דעם טאַטן מכבד געווען מיט אַ העלפֿט . . .

דאָס ראָטהויז

האָט מען אים געהאַלטן פֿאַר אַ גרויסן גביר און נאָך אַ גרע־סערן קמצן. מען האָט וועגן אים דערציילט, אַז אין 1905, וועו זיין זון האָט פֿון אים געפֿאָדערט געלט צו אַנטלויפֿן קיין אויסלאַנד, וויל ער איז פֿאַרפֿאַלגט געוואָרן פֿון דער פּאָלי־ציי אַלס רעוואָלוציאָנער, האָט דער פֿאָטער זיך אָפּגעזאָגט אים צו געבן די געפֿאָדערטע סומע. דער רעוואָלוציאָנערער אינעווייניק, איז דאָס ראָטהויז געווען באַווינט כמעט פֿון בלויז אָרעמקייט — אַ חוץ די פֿאַרמעגלעכע משפּחות, די שיפֿמאַנס און די שאַליטס, אייניקלעך און קינדער פֿון פֿייוועלע שפּאַניע־מאַכער. דער צוגאַנג צו די ווויינונגען אויפֿן גאָרן (שטאָק), האָט געפֿירט דורך טרעפּ אין עטלעכע זייטן און מען האָט זיך באַדאַרפט גוט אָנהאַלטן אָן פּאָרענטש, אז

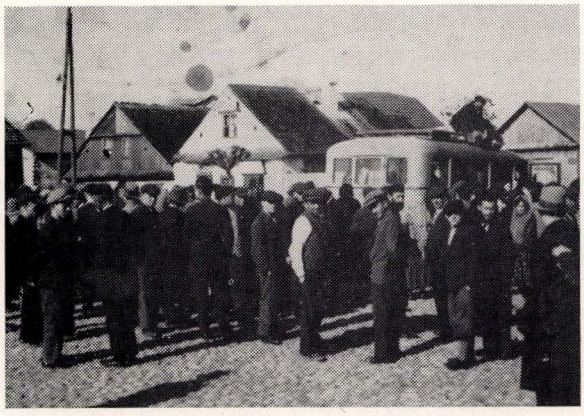
מען זאָל נישט ברעכן האַלדז־און־נאַקן ביים אַרויפֿגיין. אויבן זיינען אויף בעלעקס געווען געלייגט ברעטער, וואָס האָבן גע־פֿירט צו די שטובן. בעתן גיין, האָט אַלץ געציטערט אונטער די פֿיס. דאָרט איז טאַקע מיין שוועסטער חנה אַראָפּגעפֿאַלן אויף אַ קופּע שטיינער און זיך צעקלאַפּט, באַקומען שווערע ווונדן, פֿון וועלכע זי האָט שפּעטער כסדר געליטן. די שטיב־לעך, מיט קליינע אויסנאַמען, זיינען באַווויינט געווארן פֿון שניידערינס און גלאָט ארעמקייט. ביי אַ רעגן פֿלעגן אויספֿעלן שיסלען אונטערצושטעלן אונטערן רעגן, וועלכער פֿלעגט אַלץ אין שטוב נאָס מאַכן.

שבת האָט דער מאַרק, וואָס איז אין 99 פּראָצענט גע־ווען באַווויינט פון יידן, אויסגעזען שבתדיק, צוגעקערט. ווו נישט ווו האָט מען געזען גיין אַ מאַן אָדער אַ פֿרוי צום, אָדער פֿון דאָונען, און מיטאָג צייט פֿלעגן וויידער גיין פֿרויען מיט אײַנגעהילטע פּעקלעך, דאָס האָבן זיי געטראָגן דעם טשאָלנט פון בעקער, גוט אינגעהילט, אַז ער זאָל נישט ווערן קאַלט. זומער, נאָך דער שבתדיקער סעודה, זיינען געזעסן גרופּקעלעך פֿרויען אויף די שטיינערנע טרעפּלעך פֿאַר די טירן און דערציילט זיך צרות פֿון קינדער, וואָס פֿאַרדרייען זיך אַ קאָפּ פון טריפה־פּסול (ביכער) און וועגן די טאָג־טעגלעכע זאָרגן. שבת פֿאַרנאַכט, נאָכן שלאָף, האָט מען געזען יידן גייען דאָונען מנחה. אין דער טונקל־שעה האָט זיך גע־טראָגן דאָס שלוש־סעודה־געזאַנג פון אַלעקסאַנדערער חסי־דים־שטיבל פֿון שבתי חיים שמעונס הויז.

זונטיק פֿלעגט דער מאַרק אויפֿלעבן פֿון די פּויערים, וואָס זיינען פֿון די נאָענטע דערפֿער אַרום זשעלעכאָוו גע־קומען אין קאָשטשאָל אַריין און נאָכן געבעט, זיך פֿאַרזאַמ־לען אין מאַרק. יידישע מאַרק־זיצערינס, פֿארקויפערינס פון זעמל, פֿרוכט, צוקערלעך און באניקערן, האָבן געפֿרוווט אום זונטיק פֿירן זייער אָרעמען מסחר, וואָס איז אָפֿט געשטערט געוואָרן דורכן פּאָליציאַנט. אויך די יידישע קראָמען פֿלעגן זיך האַלב אויפֿמאַכן און פֿאַרקויפֿן די פּויערים דורך אַ הינ־טער טיר, זיי האָבן מורא געהאָט פֿאַר דער פּוילישער פּא־ליציי, וועלכע האָט געשטערט דעם האַנדל אין זונטיק, אָבער צו דעם איז געווען אַן עצה, מ׳האָט געגעבן אין יד אַריין.

מאָנטיק האָט דער מאַרק ווידער באַקומען אַן אַנדער פּנים. גאַנץ באַגינען זיינען בעלי־עגלות פֿון שטעטל און אַרום שטעטל געקומען, כדי מיט פּאַסאַזשירן צו פֿאָרן קיין יאַדאָ־מאָוו (אַדאַמאָוו) אויפֿן יאַריד און אַ ביסל שפּעטער האָט זיך צעטרומייטערט דער "באס" — אַ מין אמניבוס־אויטאָ, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפֿירט מלך שארפֿהארץ, וואָס האָט אויפֿ־געמומען פּאַסאַזשירן קיין ווארשע. דינסטיק איז געווען דער מאַרק־טאָג, פֿון וועלכן כמעט אַ האַלב־שטעטל האָט גע־לעבט. גאַנץ פֿרי האָבן געמומען אָנפֿאָרן פּויערים פֿון אַרו־מיקע דערפֿער ווי אויך אייניקע יידן פֿון אַרומיקע שטעט־לעך, העגדלער פֿון הינער, אייער, פּוטער און אָנדערע.

דער גאַנצער מאַרק איז פֿול געווען מיט פּויערישע וועגענער, אויסגעשפּאַנטע, די דישלעס אין דער הויך, כדי צו פֿאַרנעמען ווייניגער פּלאַץ. דער טומעל פון די קלאַפערס,

זשעלעכאווער אויטאבוס ביים אבפארן פון חנה ברויינסקי

וואָס האָבן אויסגעקלאַפּט מאָן פון די קערנער, און דער לאַרעם פון די פּויערים — אַלץ צוזאַמען האָט געבילדעט אַ מין סימפאָניע, וואָס נאָר אַ זשעלעכאָווער האָט דאָס געקאָנט באַנעמען. אַביסל אין אַ זייט פון מאַרק זיינען געשטאַנען פּויערים מיט אָפענע זעק קרטאָפל, דער אויבערשטער טייל פון זאָק איבערגעבויגן, אַז מען זאָל זיי קאָנען בעסער זען. דאָ איז געקומען די אַרעמקייט פון שטעטל איינהאַנדלען פאַר זיך קאַרטאָפל, וואָס איז אָפט געווען כמעט די איינציקע שפּייז אויף אַ גאַנצע וואָך, און געדונגען זיך מיט די פּויערים איבער עטלעכע גראָשן, כדי אָפּצושפּאָרן אויף פּעטס צום צוריישן (פאַרברוינען מיט ציבעלעס) און באַשמעלצן די קאַרטאָפל. דאָ האָט מען אויך פאַרקויפט בוראקעס, ציבעלעס און אַנדערע פּויערישע פּראָדוקטן, אָביסל ווייטער צום קאָשטשאָל איז אָנגעגאַנגען אַ לעבעדיקער האַנדל מיט פּוטער, אייער, הינער,

וועלוול פייוועלס און שותף ביי א מסחר

און אַן אַ זייט, ביי טישלעך, זיינען געשטאַנען יידישע טאַג־דייטערס — זשעלעכאָווער און צוגעפאַרענע פון די אַרומיקע שטעטלעך. בלויז עטלעכע קריסטלעכע שוסטער מיט טאַג־דייטנע אַרבעט האָבן זיך אַ געפונען.

דינסטיק איז אויך געווען אַ גוטער טאָג פֿאַר די מאַרק־זיצערקעס, ווען־כע האָבן פֿאַרקויפֿט באַניקערן מיט צו־קערלעך. קינדער פֿלעגן ווייזן שעהן לאַנג ביי זייערע מו־טערס ביז זיי האָבן באַקומען אַ גראָשן, פֿאַר ווען־כן מען האָט געקענט קויפֿן „נאַשוואַרג" ביי מרים לייבעלעס. דאָס איז גע־ווען אַ געמיש פֿון קיילעכדיקע ארבעס, באבער און צוקערלעך.

דער טייל מאַרק פֿון ליפּיש שענקער ביז סאַנע שענ־קער איז געווען פֿאַרנומען מיט כלים, ס׳רוב ערדענע, אַ טייל זיינען געמאַכט געוואָרן טאָקע דורכן טעפּער נעבן בית־עולם. אַביסל אַן אַ זייט זיינען געווען בודקעס פֿון חזיר, דורכגיי־ענדיקע יידן פֿלעגן זיך ווייט פֿאַר די בודקעס צוהאַלטן די נעז, כדי נישט אנצושמעקן די פֿאַרע פֿון די קעסלען, ווו עס האָט זיך געקאָכט די חזיר־ווורשט.

ס׳רוב הייזער אין מאַרק זיינען אויסגענוצט געוואָרן אַלס קרעמלעך, גרעסערע אָדער קלענערע: אין עק מאַרק, אין פֿריידע צאלקעס הויז, אויף עטלעכע טרעפּלעך אַרויפֿ־צוגיין, איז געווען אַ געוועלב אָנגעפּיקעוועט מיט מעל, זאַלץ און אַנדערע זאַכן: אין זעלבן הויז — טעמע טריינעווערס „טשיינע", ווו פֿאַר אַ גראָשן האָט מען באַקומען אַ האַלבן טשיניק געקאָכטע וואַסער, פּויערים פלעגן דאָ אַריינקומען ווינטער כאָפּן אַ גלאָז טיי; ווייטער — סאַנע שענקערס הויז מיט אַ שענק, ווו האָט די לעצטע יאָרן געמאַכט דעם איי־נ־דרוק פֿון אַ יורד. דאָרט האָבן געלעבט די אַזוי טייערע דריי שוועסטער דראמלעוויטש, ווו האָבן אַוועקגעגעבן זייער גע־זונט און פֿרייהייט פֿאַר דער אַרבעטער־באַוועגונג, ווי אויך זייער שוואָגער און מיין טייערער חבר יחיאל קרוקאוויטש... ער האָט אַ סך מיטגעהאָלפֿן אין אַרגאַניזאַציאַנעלער אַרבעט לטובת דער אַרבעטער־זאַך.

אין מאַרק גאַס איז געשטאַנען אַ געמויערטער בנין, אַמאָל איז דאָ געווען אַן אַריינפאָר־הויז, ווען דאָס איז געווען, געדענקט קיינער נישט, אָבער דער נאָמען „אבערשזש" איז געבליבן. דאָ האָט זיך געפֿונען די זייער פּאָפּולערע סאָדע־ווואַסער־פֿאַבריק פֿון דוד אזשעס. דאָ האָט מען געקאָכט באַ־קומען דאָס בעסטע סאָדע־ווואַסער מיט „סאָק", אַ פּלעשל סאָדע־ווואַסער, קוואָס און אויף שבת — באלאנדלעך מיט סאָדע־ווואַסער, ווו פּלעגן פּאנאנדלערגעפּירט ווערן שוין מיט שטיקלעך אייז, ווועלכע האָבן שוין אויך געדינט צום אַרויפ־שטעלן די שבתדיקע פֿיש, צו פֿאַרגליווערן די פֿיש־יויך.

געוויינלעך איז די פֿאַבריקאַציע פֿון סאָדע־ווואַסער דאָ געווען זייער פּרימיטיוו: אַ יייד מיט אַ שווארצער באָרד האָט געדרייט אַ ראָד, עפּעס האָט דאָרט געציקעט און עס איז געוואָרן דער באַליבטער געטראַנק.

אין דער „אבערשזש" אויפֿן גאָרן האָט געווינט דער אַלעמען באקאנטער יידל מענדעלע (גאָלדפֿאַרב), אַן איי־נ־בינדער, פּלעגט ער שטענדיק זיין פֿאַרלייגט מיט ספרים, פֿאַרשידענע ביכער, אין ווועלכע ער פלעגט אַ סך מאָל, ווי ער האָט עס מיר דערציילט בסוד, אַריינקוקען און אַ טייל פון זיי, ווי דינענזאָנס „יאָסעלע" איז אים זייער געפֿעלן. אַ ווייכהאַר־ציקער ייד איז ער געווען, זייער לייכט צום ווויינען, און האָט אַ

די משפּחה פון שרייבער א. וואלף יאסני, פון רעכטס: מוטער — שמחה יהודית, שוועסטער איידל און פּערל (אום־געקומען אין טרעבלינקע); זייער פאָטער, יהודה מענדל גאלד־פֿאַרב (געשטאַרבן פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה). איבער זיי—א. וואלף יאסני. די פאָטאָגראַפֿיע איז געמאַכט געוואָרן אין 1919, ווען ח׳ יאסני איז געווען צוגאסט ביי זיין משפּחה.

סך טרערן פֿאַרגאָסן אויפן גורל פון די יאָסעלעך. אַ חוץ איי־נ־בינדעריי האָט יידל מענדל געהאָט נאָך אַ פֿרנסה, „אַ מער בכבודיקע" — ער איז געווען אָנגעשטעלט ביי דער חברה תהילים. געטאָן האָט ער דאָס אויף דעם אופֿן: ער איז צו־געגאַנגען נאָענט צום פֿענצטער, ווו ס׳האָט געווינט דער חברה־תהילים־ייד און פֿלעגט מיט אַן איכה טאָן אויסרופֿן: „שטייט אויף יידעלעך צו עבודת הבורא". זיין ניגון איז געווען אַזוי איכהדיק, אַז עס פֿלעגט אַלעמען אַרויסריסן פֿון די בעטן. ער פֿלעגט אויך זיין אַ זיגער פֿאַר אַ סך יידן, ווען האָבן באַאַרפֿט אויפֿשטיין פֿרי: „אויב יידל מענדעלע רופֿט צו תהילים, איז שוין צייט אויפצושטיין". זיין פּרוי, די מו־טער פֿון אונדזער ליבן רעדאַקטאָר א. ו. יאסני, האָט נאָך צוגעהאָנדלט מיט עפּל, ווען האָבן פֿאַרפֿילט יעדן ווינקל אין שטוב, און צו די אַלע פרנסות האָט נאָך אַ סך מאָל געפֿעלט אויף דעם נויטיקסטן. מיר פֿלעגן אים פֿיל מאָל דאַרפֿן געבן פֿאַרויס פֿאַר ביכער, ווען ער האָט באַקומען צו בינדן פֿון דער ביבליאָטעק ביי די פּראָפֿעסיאָנעלע פֿאַראיינען.

אין ווינקל פון מאַרק איז געווען דער רעסטאָראַן פון הערשל העפּנער, אַ חוץ קריסטן זיינען דאָ אַריינגעקומען

יידישע שוסטער, גארבער, וואס האבן נאך א גוט מסחרל זיך דא ארײנגעכאפט אויף א גלעזל ביר, א געדזן לעבערל און א גוט פערטל געדזנס. שבת נאכן שלאף זיינען זיך דא צו־זאמענגעקומען בעלי־מלאכות, „אויפגעשטעלט" א פעסעלע ביר, און פארבײסן מיט געפעפערטע קיילעכדיקע ארבעס און אמאל אויך מיט עטלעכע הערינג און שווארץ ברויט.

אין פראנט איז געווען דאס געוועלבל פון די „בלאעכץ־מאכערן", וואס איז געווען באקאנט סיי בײ יידן, סיי בײ פא־ליאקן. איך געדענק נישט ווען מען האט דארטן געמאכט „בלאעכץ", אבער דאס געוועלב האט מען אזוי גערופן.

א חוץ דעם אלגעמיינעם מארק, האט זשעלעכאוו גע־האט א ספעציעל גוישן־מארק — דער „חזיר־מארק". אויף דעם מארק האט מען טאקע א פאר מאל אין דער וואך געהאנדלט מיט חזירים און די חזירישע קוויטשעריען האבן זיך געטראגן איבער אלע ארומיקע געסלעך, ווו ס׳האבן געווינט בלויז יידן.

ארום אלגעמיינעם מארק האבן געווינט יידישע בעלי־מלאכות. ישראל שמואל גאנטאזש האט א גאנץ יאר געמאכט שינדלען. אויף תשעה באב האט ער באזארגט די חדר־יינגלעך מיט הילצערנע שוערדן. וויטער האבן געווינט פארבער, גלעזער, שוסטער, ווי אויך דער יידישער תכריכים־נייער יאקעלע. ס׳האבן זיך דארט געפונען אייניקע יידישע געוועלבלעך פון סאדע וואסער, מילך און שאר־ירקות. איך געדענק גוט דעם שטריקער־מאכער פון יענער געגנט. מיר חדר־יינגלעך האבן שטענדיק הנאה געהאט צוצוקוקן זיך ווי די קאנאפיעס וואס דער שטריקן־מאכער האלט אין פארטעך, ווערן, ביים דרייען מיט א הילצערנער ראד, פארוואנדלט אין שטריק.

וויטער האבן געווינט שניידער, בייגער, משה דוד שוחט און לייזער ליפע גלעזער. ביים שוחטס הויז איז געווען א קליין געסעלע, דארט האט שטענדיק געקלאפט א קאשע־מילכל. ביים סוף געסל האט געווינט צביהלע די מורא הוראה־טע, אדער צביהלע די גבאיטע, מיט דעם נאמען איז זי גע־ווען מער פאפולער, יעדער אין שטאט האט געקאנט צביהלען מיט איר גרויסער קופקע אלס אויפזעערין ביי פרויען־לוויות און אלס פארזאגערין אין שול ביים דאווענען ,פאר די וויי־בער, וואס זיינען געווען שטומפיק אויף עברי.

דער מארק האט אויך געהאט א ספעציעלן פלאץ, וואס פלעגט ווערן אויסגעוצט פון קונצן־מאכער, וועלכע פלעגן אמאל קומען קיין זשעלעכאוו און גיין אויף הויכע שטריק.

ס׳דערמאנט זיך מיר ווי אין א חלום א גרויסע דע־מאנסטראציע. דאס איז געווען אין 1905. איך האב דעמאלט אנגעהויבן נאר וואס לערנען ביים מלמד קלמן לייב. אין א געוויסן טאג איז ארויסגעקומען דער לאמער יאסקע (א העלד אין 1905), און גענומען אלע קינדער ארויס אויפן גאס, אויס־געשטעלט אין רייען און געפירט צו דער דעמאנסטראציע. מיר זיינען געווען צופרידן פון איבעריסן דאס לערנען און פון גיין ווי זעלנער. אויפן וועג האט ער אונדז ארײנגעפירט צו מענדל כילעכוס אין בעקעריי און געהייסן יעדן יינגל געבן א זעמל. דער סוף איז אפילו נישט געווען אזוי פריילעך, ווייל מ׳האט אנגעהויבן שרייען, אז מיליטער גייט. עס איז גע־ווארן א בהלה, מען האט פארגעסערט אין די קינדער, מיר האבן נאך מער פארגרעסערט די בהלה מיט אונדזער געווין, מיין מוטער איז געקומען צולויפן אן איבערגעשראקענע און מיט מיר געלאפן גיך אהיים.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אט אזוי בינדן און קייטלען זיך אין מיין זכרון: גאסן, געשעענישן און מענטשן. זיי האבן געהארעוועט, געלעבט, געהאפט, געגלויבט און אומגעקומען מיט א קדושים־טויט. זיי וועלן לעבן אין מיין געדעכטניש אזוי לאנג ביז מיינע אויגן וועלן זיך אויסלעשן.

יחיאל כיפקעוויטש
(קאלאמבי׳א)

דאס יידישע געזעלשאפטלעכע לעבן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה

דער מצב אין שטעטל

דאס געזעלשאפטלעכע לעבן הויבט זיך ווידער אן אין זשעלעכאוו אינעם יאר 1915, ווען די רוסן האבן עוואקואירט דאס שטעטל. ס׳זיינען געקומען עטלעכע יונגלייט פון וואר־שע, איך געדענק זיי נאך היינט: אייניגע א דיקער מיט אן ערנסטן פנים און ארויפגערוקטן גראען קאפעליוש איבערן הויכן שטערן, אנגעטאן אין א קורצן אנצוג מיט ווייסע שטריפלעך און א שארף געפרעסטן קאנט אין די הויזן, די הענט שטענדיק געהאלטן אונטער זיך געשלאסן. געפרופן האט מען אים ישראל יצחק יאבלאן. שפאצירט האט ער שטענדיק מיט א הויכן דארן יונגנמאן, וואס האט געהאט א בלייך אויס־געצויגן פנים, מיט טיף איינגעגראבענע שמייכלדיקע אויגן. אויף זיינע שפיציקע אקסלען איז געהאנגען א קורץ טונקל־ברוין סאקל, וואס האט אים קוים פארדעקט זיינע שפיץ קניען און דעריבער האבן זיך זיינע לאנגע דארע פיס נאך מער געווארפן אין די אויגן. צווישן די שטענדיקע זשעלע־כאווער בחורים האט מען זעלטן געזען טראגן אזא קורץ סאקל. זיין נאמען איז געווען ישראל יצחק כאבערמאן. ביידע גע־בוירענע אין זשעלעכאוו, האבן אלס קירזשנער לאנגע יארן געארבעט אין ווארשע. די מלחמה האט זיי צוריק ארײנגע־וואלפן אין זייערע אלטע היימען צו די עלטערן.

כמעט יעדן טאָג זיינען דעמאָלט צוגעקומען זשעלע־כאָווער פֿון די גרויסע שטעט. פֿון לאָדזש איז געקומען אי־טשעלע קליינמאַן, אַ קליין געוויקסיקער, אָבער אַ גאַנץ רי־רעוודיק מענטשל, חיים יוסף פֿאַרבער — אַ וועבער, וואָס האָט שוין געאַרבעט אויף אַ קראַפּט וועב־שטול אין לאָדזש, אַ קליינטשיקער, אַ גראָבלעכער, מיט אַ גאַנץ נישקשהדיק בייכל, רויטע בעקלעך און אַ קליין לבנה־קעפּל, ווי מ׳האָט געקאָנט באַמערקן, איז ער שוין געווען אַביסעלע פֿון די פֿאַרעלטערטע בחורים, דערפֿאַר האָט ער געהאָט זייער אַ שיין, קליינגעוּנדיק שטימעלע, זייער שיין באַזונגען אַ כלה, אויסגע־פֿירט גוטע חזנישע שטיקלעך און אויך יידישע לידער. עס איז געווען פֿשוט אַ מחיה אים צו הערן. וועד שמועסט וועט ער האָט זיך געגעבן אַ צעלאָז מיט זיין הויכער שטים און אויסגעטרילערט דאָס לידעלע „עס טרילערט דער קאַנאַריק", איז אַ האַלב שטעטל יינגלעך און מיידלעך געשטאַנען אונטערן פֿענצטער און זיך אַריינגעזאַפּט יעדן טאָן און יעדעס וואָרט.

עס איז געקומען אהרן פּרינץ (אַזוי האָט מען אים גע־רופֿן) מיט זיין משפּחה, וואָס איז באַשטאַנען פון ישראל העפּ־נער, אַן עלטגאַנט בחורל, אַנגעטאָן אין אַ שוואַרצן האַרטן קאַפּעליוש, אַ הויכן וווייסן קאַלנער מיט אַ שוואַרץ שלייפֿל, שטענדיק געגאַנגען מיט אַ שיין שטעקעלע, באַפּוצט מיט אַ זילבער הענטל. זיין האַרטער קאַפּעליוש איז געווען דער דריטער אין זשעלעכאָוו; ער, ליפּישל האָכמאַן און שמואל יאסקיס, דאָס זיינען געווען צו יענער צייט, די דריי זשעלע־כאָווער קאַפּעליושן. צו דער פֿאַמיליע העפּנער האָט אויך געהערט דער געלער יחיאל, די גלעלע פֿייגעלע, זאשקע און מירעלע העפּנער, אַלע אויסגעוואקסן אין ווארשע.

ישראל העפּנער

ישראל העפּנער איז באַלד באַרימט געוואָרן אין שטעטל פֿאַר אַ גוטן טענצער. ווען מען איז זיך צוזאַמענגעקומען, האָט מען אָנגעהויבן זינגען און טאַנצן. ווען ישראל העפּנער האָט געעבן אַ כאַפּ זיין שוועסטער זאשקען און זיך אַ לאָז געטאָן אַ וואַלץ, איז טאַקע געווען וואָס צו זען.

דאָס גאַנצע שטעטל איז דעמאָלט צוגעקומען אַרבעטלאָז. עס איז פֿאַרשטומט געוואָרן דאָס שטענדיקע קלאַפּן פֿון די שוערע שוסטער־האַמערס אָן די גראָבע פֿאַדעשווּעס און די באַגלייטונג פֿון די קליינע האַמער־קלעפּלעך פֿון די האַנט־יונגען, וואָס האָבן אַזוי שנעל אַרייַנגעיאָגט די הילצערנע פּלעקלעך אין די לענגלעכע פּירקאַנטיקע לעכלעך פֿון די פֿאַדעשווּעס — די מוזיק, וואָס האָט זיך געטראָגן כמעט פֿון יעדן זשעלעכאָווער נידעריקן הייזל פֿון באַגינען ביז שפּעט אין דער נאַכט, איז נאָכן אַריינקומען פֿון די דייטשן מיטאַמאָל איבערגעריסן געוואָרן. די שוסטער־וואַרשטאַטן האָט מען מיט איינמאָל פֿאַרוקט אין אַ זייט ביי אַ וואַנט און איבער־געדעקט מיט די שמוציקע שוסטער־פֿאַרטעכער און די שו־סטער־בענקלעך זיינען געוואָרן איבערגעדרייט מיט די פֿיס אַרויף.

די שטילע געסלעך פֿון שטעטל, וואָס אַ חוץ אינדער־פרי, ווען באַלעבאָסטעס לויפן אייַנקויפן, אוּן אין אַ מאַרק־טאָג, זיינען כמעט געווען לייַדיק, זיינען איצט מיטאַמאָל באַלעבט געוואָרן. נישט האָבנדיק וואָס צו טאָן, האָבן די שוסטער, שנייַ־דער, בייגער אוּן גאַרבער זיך אַרומגעדרייט אין שטאָט. יע־דעס פֿאַר, אָדער בראַנזשע, האָט זיך געהאָט איר ספּעציעלן זאַמלפֿונקט. שוסטער האָבן זיך גרופּירט אויף דער זאַדיבער גאַס ביז יענקל פֿיגערליקס הויז, וווּ ס׳האָט געווויינט אהרן סאלטיס; בייגער אוּן גארבער — אין דער באַד־גאַס ביזן בית־המדרש; שניידער אויף דער פּאַצאַווע גאַס, ביי דער אבער־זשע אוּן ביי דער בריק; אויפֿן וואַרשעווער שאָסיי האָט מען שטענדיק געטראָפֿן טרעגערס אוּן פֿורמאַנעס — גאַנצע טעג פֿלעגט מען שטיין אוּן שמועסן פּאליטיק אוּן „מאַכן קריג־סטראַטעגיע".

די דעמלדיקע יידישע פּאָליציי

דאָס ערשטע מאָל האָט מען זשעלעכאָוו געזען „יידי־שע פּאָליציי". אַן געווער, אַן מונדירן, יעדער איינער אין זיינע אַמאָליקע מלבושים. מלך שארפהארץ, אַ פּאָליציאַנט, אַנגעטאָן אין אַ קורצער מארינארקע, מיט אַ פּאָר גלעלע שטיוול אויף די פיס, א קאשטשושקא היטל פּארוקט אַן אַ זייט, מיט אַ קנוט אין דער האַנט. נישט איין ייד, נעבעך, וואָס האָט דערפֿילט זיין קנוט, איז אַהיים געקומען מיט בלאָע צייכנס אויף דער פּלייצע און נישט געקענט שלאָפֿן אַ גאַנצע נאַכט פֿאַר וווייטיק. אויך בעת דער ממשלה פון די היטלער־דייטשן אין זשעלעכאָווער געטאָ, האָט שארפהארץ דערפילט זיין הינטיש פּאָליצייאישן חוב.

אַ צווייטער דייטשער פּאָליציאַנט איז אין יענער צייט געווען אַ יודל, וואָס יעדער איינער האָט אים געקענט, מיט אַ לאַנגער געהאַקטער קאַפּאָטע און אַ יידיש היטל, ער האָט שטענדיק געטראָגן אין האַנט אַ דין בייגעוודיק בייטשל און חוצפּהדיק געפֿאָכט דערמיט אין אַלע זייטן, כדי אַרויסצו־רופֿן צו זיך דרך־ארץ. דאָס, וואָס האָט זיי אונטערגעשיידט פֿון אַלע יידן, זיינען געווען די רויט־וווייסע בענדער צוגע־שפּילעט צו די ארעמס.

מתחלת האָט מען זיי נאָך אין שטעטל געהאַלטן פֿאַר אייגענע, אָבער שפּעטער, נאָך זייער באַציאונג צו זייערע פּריינט פון נעכטן, צו די מענטשן, וועלכע האָבן געהאַנדלט מיט זיי און געלעבט מיט זיי, האָט יעדערער דערפֿילט אַן עקל צו די דאָזיקע יידישע וועלט־פֿאַליצאַנטן. נישט אייגמאָל, וועו זיי זיינען געלאָפֿן פֿאַרסאָפּעטע איבער דער גאַנצער לענג פֿון דער פּאָלאַצאוו גאָס צום מאַגיסטראַט, האָבן זיי דאָך ניט פֿאַרגעסן, איבערן וועג, צו געבן וועלכן עס איז יידּ אַ שמיץ, אָדער אַנגעכאָפּט אַ יידּ, וואָס איז זיי געקומען אונטער דער האַנט, אָן אונטערשרייד פֿון עלטער און קלאָס, און געגעבן אַ שליידער אַריין צווישן אַ גרופּע פֿאַר־זאַמלטע, בלאָסע, הונגעריקע יידן און מיט אַ ווילד וווּלגאַר געלעכטער, וווייטער גענאָפֿן. וואָס אַמאָל האָט מען אַלץ מער מורא געקראָגן פֿאַר די יידישע פּאָליציאַנטן און מ׳האָט זיך דערווייטערט פֿון זיי.

אין אַ געוויסן פֿרימאָרגן, וועו אונדזערע געמיטלעכע זשעלעכאָווער יידן זיינען פֿון זייערע הייזער אַרויס שפּאַצירן פּאַמעלעך דורכן מאַרק, האָט מען פּלוצלונג דערזען אַ קליין דייטשעלע אָנגעטאָן אין אַן עכט דייטשיש מונדירל מיט אַ רונד דייטשיש ווייך מיצעלע אויפן קאָפּ, אַרומגעגאַרטלט מיט אַ ברייטן געלן פּאַסעק, אויף וועלכן ס׳איז געהאָנגען אַ ריכ־טיק באגנעטל. געמיינט האָט מען, אַז דאָס דייטשעלע האָט מען געבראַכט פֿון בערלין, אָבער וועו מען האָט דערזען זיין פּנים, איז מען געווויר געוואָרן, אַז דאָס איז אונדזערס, און טאַקע אַ זשעלעכאָווער דייטשל, דאָס איז דאָך אונדזער יענ־קעלע. נישט לאַנג האָט געדויערט, האָט זשעלעכאָוו געווסט, אַז מיר האָבן שוין, גאָט צו דאַנק, אַן אייגן דייטשל.

ווירטשאַפטלעכער חורבן און קולטור־טעטיקייט

יעדן טאָג באַווייזן זיך אין שטעטל אַלץ נייע פּנימער. איך שטיי ביי דער בריק מיט נאָך אַזעלכע „לייַדיקגייערס", מיר וואַרטן אויף די פֿורלעך וואָס דאַרפֿן אָנקומען פֿון סא־באלעוו. אויף קיין „אגולניקעס"*) וואַרט מען נישט היינט, מען וואַרט נאָר אויף געסט, וואָס קענען אונדז ברענגען נייעס פֿון וואַרשע, אָדער אַ שטיקל צייטונג.

עס קומען אָן פֿורלעך מיט פֿאַרשידענע פּאַרשוינען, אָבער צו אונדז האָבן זיי נישט קיין שייכות. איין פֿורל איז געוואָרן אַרומגערינגלט פֿון דעם אָנווּעזנדיקן יונגוואַרג. אויפֿן פֿורל זיינען געזעסן צוויי „שיקסעס", אָנגעטאָן אין שטאָטישע מלבושים, אָבער די פּנימער האָבן עדות געזאָגט, אַז זיי זיי־נען היגע, געווויס געווען שיינע עטלעכע יאָר דינסטן אין וואַרשע און איצט זיינען זיי צוריקגעקומען אין זייערע היי־מען. נעבן זיי איז געזעסן אַ וואַרשעווער עלעגאַנטער יונגער־מאַן, מיט אַ גלאַט אָפּגעראַזירט פּנים און מיט אַ שמייכלדיקן בליק. ער איז אַראָפּ פֿון וואָגן, אַראָפּגענומען דאָס וואַליז־

*) אויפֿקויפֿערס פֿון שטיוול.

קעלע, באַצאָלט מיט אַ דזשענטלמענישן זשעסט, געוואָלט וווייזן פֿאַר די אַלע אַרומיקע, אַז ער איז שוין מער נישט קיין קליינשטטדיקער. אַ סך הענט האָבן זיך אויסגעצויגן צו אים כדי מכבד צו זיין מיט אַ שלום עליכם, אָבער קיינער האָט נישט געפֿרווט צו פֿאַרבינדן מיט אים אַ שמועס אַ חוץ יחיאל מענים. ער האָט אים גוטברודעריש געגעבן אַ קלאַפּ אין דער פּלייצע און געפֿרעגט: „דו ביסט עס אברהם, ישראל שמואל גאנטשערס זון? געדענקסט, אַז וועו דו ביסט געפֿאָרן קיין וואַרשע אַרבעטן, האָב איך דיר אַוועקגעפֿירט קיין סא־בעלעוו, איך בין נאָך דעמאָלט געווען אַ שמייסער ביי יענעם, היינט בין איך אַ טרעגער" — האָט ער געזאָגט מיט אַ גע־פֿעלענער שטים. וווייזט אויס, אַז די פֿראָפּעסיע פֿון אַ שמיי־סער איז אין זיינע אויגן געשטאַנען העכער ווי אַ טרעגער. ער האָט געגעבן אַ כאַפּ זיין וואַיזקעלע. אברהם האָט זיך אַביסל געקרימט, דערקלערט, אַז ער וווינט נישט וווייט, אָבער ס׳האָט נישט געהאָלפֿן. יחיאל מענים האָט געגעבן אַ וואַרף אַרויף דעם באַגאַזש אויפֿן אָקסל און גיך אַוועק אַנזאָגן ישראל שמואל גאנטשערס די בשורה, אַז זיין זון איז געקומען צו־פֿאָרן.

עס איז אָנגעקומען לייבל יאבלאן מיט אַ פּאָר טונקעלע בריקן אויף די אויגן, אָנגעטאָן אַן עלעגאַנט, שיין־אויסגע־פּרעסט קאָפּאָטקעלע, אָנגעהאָנגען אַ פּאַצעטיש שטעקעלע אויף דער האַנט, מיט פּאָמעלעכע טריט האָט ער זיך צוגע־שאָרט צו אברהמען און אויסגערופֿן: אברהם טוכבראך, איך האָב דיך שוין שיעור נישט דערקענט. וואָס מאַכסטו? וואָס הערט זיך אין וואַרשע?

אברהם האָט אָביסל אונטערגעטאָנצט און געענטפֿערט: גאָר נישט, קיין שום נייעס אין וואַרשע, די לאָגע איז שלעכט, נישטאָ קיין אַרבעט, נישטאָ צו פֿיקן, מיט איין וואָרט ס׳איז שלעכט. וואָס הערט זיך דאָ אין זשעלעכאָוו? וואָס טוט מען מכוח אַ פּאַראיין? אַ געזעלשאַפט? לייבל האָט זיך פּאַרטראַכט און אים געענטפֿערט: „וועגן דעם וועלן מיר מאָרגן שמועסן. אַלנפאַלס, מיר קלערן עפּעס צו טאָן אויף דעם געביט".

שוין אין יענער צייט איז געווען אין זשעלעכאָוו אַ קליין גרופּקעלע יוגנטלעכע, וואָס האָט צוזאַמענגעשאַפט אַ 50—60 ביכער, וועלכע זיינען געזאַמלט געוואָרן בסוד, נאָך אייגער די רוסן האָבן פֿאַרלאָזט זשעלעכאָוו. דאָס איז געווען דער ערשטער ביכער־פֿאַנד פֿאַר אַ געזעלשאַפֿטלעכער ביב־ליאָטעק, וואָס האָט געפֿירט איר טעטיקייט אומלעגאַל. די ביכער זיינען געווען פֿאַנאַנדערגעטיילט צווישן די דער־מאָנטע יוגנטלעכע. אַ געוויסע צאָל ביכער איז געווען באַ־האַלטן אויף אַ בוידעם, וווּ דאָס פֿאַרמאָגן אַ סך ביכער, האָט אין די צאַרישע צייטן געקאָנט אַרויסרופֿן אַ פֿאַרדאַכט און עס האָט געשמעקט מיט טורמע. די גרינדער פֿון דער געהיימער ביבליאָטעק זיינען געווען: אברהם יוסטמאַן, מא־ניש וואַסערמאַן, יחיאל טוכבראך און אברהם קיעווסקי. גע־וען אויך אַן אַנדערע גרופּע, וואָס האָט געהאָט אין איר רשות ביכער. צו איר האָבן געהערט: נח וואַקסמאַן, יונה אויגו, מרדכי גאָטאָוויזנע, יצחק וואַסערמאַן און עטלעכע

מיידלעך פון חסידישע עלטערן, וואס האבן שוין אויך אנ־
געהויבן לייענען ביכלעך. דאס איז געווען א ציוניסטישע
גרופע. זיי האבן געוווסט פון אונדזער געהיימער ביבליאטעק.
פון צייט צו צייט האט מען זיך מיט זיי געטוישט מיט ביכלעך.

דער חסידישער עולם האט אויף די באלעבאטישע קינ־
דער געקוקט ווי אויף אפיקורסים, וואס זיינען, נעבעך, ארא־
פונעם גלייכן וועג. דער ארבעטער עולם, להיפוך, האט גע־
האט א שטארקן רעספעקט פאר זיי. שבת ביים דאוונען פלעגן
זיי זיך אוועקשטעלן אויפן שול־הויף און געפירט שמועסן.
זיי פלעגן באלד ארומגערינגלט ווערן פון פשוטן עולם, וואס
פלעגט דורשטיק שלינגען יעדעס וואָרט.

א פאר חדשים שפעטער האט מען אנגעהויבן צו שמו־
עסן. וועגן שאפן א קולטור־ארגאניזאציע, וואס זאל פירן א
קולטור־טעטיקייט צווישן דער יוגנט. דער באדן איז דע־
מאלט געווען א גינסטיקער. נישט געקוקט אויף דעם, וואס
ס׳איז געווען א דייטשע מיליטעריש אקופאציע־מאכט, (ניט
צו פארגלייכן מיט דער היטלעריש אקופאציע) האט מען
דאך זיך געפרעט א סך פרייער ווי ביי דער צארישער מאכט.
מען האט שוין געקענט ארויס פון די באהאלטענע ווינקלעך
און אנהויבן פירן א לעגאלע קולטור־טעטיקייט.

אויף א באראטונג איז באשלאסן געוואָרן צו רופן א
פארזאמלונג פון א גרעסערער צאל מענטשן, אויף וועלכער
עס זאל געזאמלט ווערן א גרויסע סומע, ווי א פאנד פאר דער
קולטור־ארגאניזאציע. די ערשטע פארזאמלונג איז באשטימט
געוואָרן אויף א שבת נאכן עסן אין דער שטאטישער באד.
דארט איז געווען דער בעסטער פלאץ ווו זיך צענויפצוקומען,
אז קיינער זאל אונדז נישט שטערן. די איניציאטארן פון דער
פארזאמלונג זיינען געווען: אברהם יוסטמאן, ישראל יצחק
כאבערמאן, מאניש וואסערמאן, יחיאל טוכבראך, ישראל קא־
פיטע, ישראל יצחק יאבלאן, אברהם קיוווסקי, איטשעלע
קליינמאן, לייבל יאבלאן, אברהם טוכבראך און חיים אנקער־
מאן בראש. חיים אנקערמאן איז צו יענער צייט געווען איינער
פון די באוווסטזיניקסטע אין שטעטל. ער האט געגעבן לעק־
ציעס, געשריבן „פראשעניעס" און אויך אליין זיך געלערנט.
אין שטעטל האט מען געזאגט, אז ער האט שוין „געקאנ־
טשעט" פיר קלאסן גימנאזיע. ער האט געערעדט גוט רוסיש,
פויליש, אויך דייטש. אויך זיין אויסזען האט געווען סימ־
פאטיע. א בלאנדער מיט בלאע אויגן און א העל קלאר פנים,
א פאר בינאקלען אויף די אויגן, מיט א דין איבערגעגילט
קייטעלע, צוגעטשעפעט צום אויער און יידיש געקליידעט.
זיינע חברים זיינען געווען: אהרן נאדלער און זיין ברודער
יאקוב, א סטודענט.

די פארזאמלונג האט באשלאסן צו ארגאניזירן א קול־
טור־פאראיין. עס איז אויסגעוויילט געוואָרן א צייטווייליקע
פארזאמלונג, וואס דארף פירן א פראפאגאנדע און שאפן א
פאנד צו קענען דינגען א לאקאל און קויפן מעבל. עס איז
פארשטענדלעך נישט געווען אזוי לייכט צו באקומען א פאסי־
קע דירה פאר אונדזער קולטור־אינסטיטוציע. אונדזערע
חברים, בעלי מלאכות, האבן פון זייערע ענגע נישט באקוע־
מע ווויינונגען, נישט געקאנט אונדז אפגעבן קיין צימער, און
די בכבודיקע באלעבאטים האבן אונדז נישט געוואלט פאר־
דינגען זייערס א צימער אויף אזא טריפה זאך ווי א ביבליא־
טעק. מיר האבן דעריבער אונדזער יידישע קולטור־אינסטי־
טוציע געמוזט איינארדענען ביי א קריסט.

„יידישער קולטור־פאריין אין זשעלעכאוו"

די ערשטע יידישע ביבליאטעק אין זשעלעכאוו איז
געעפנט געוואָרן אין א קליין צימער, וואס איז אויסגעמע־
בלירט געוואָרן: א שענקל צענויפגעקלאפט פון אונדזערע
ארבעטער און א גרויסער לאנגער טיש מיט צוויי לאנגע וויסע,
אפגעהובלטע בענק. אויף די וועגט האט מען אויפגעהאנגען
עטלעכע קליינע בילדלעך פון י. ל. פרץ, שלום אש, דוד פיר־
סקי, אברהם רייזען און היינריך היינע, אויפן טיש האט מען
אויסגעשפרייט עטלעכע צייטונגען און אלטע זשורנאלן. יעדן
אוונט זיינען מיר זיך צוזאמענגעקומען. ווען עס איז שוין
געווען גוט טונקל, פלעגן זיך אין דער שטיל ארייננגנבענען
אייניקע מיידלעך פון חסידישע עלטערן. דאס רוב ארייי־
גייערס זיינען געווען נייטארינס, וואס האבן געארבעט פאר
זיך אדער ביי יענעם. עס האט געברענט א טונקל לעמפל,
וואס איז געהאנגען אין מיטן פון צימער. מ׳האט זיך ארום־
געזעצט ארום טיש און מאניש וואסערמאן האט צוגעטראגן
אייניקע ביכער פון רייזענען, פינסקין און עדעלשטאטן. יע־
דער איינער זיצט מיט גרויס דרך ארץ איינגעגראבן דעם קאפ
און ליינט. עס איז שטיל, מ׳הערט נישט אויסרעדן פון קיי־
נעם קיין וואָרט. אלעמאל עפנט זיך שטיל די טיר און עס
שארט זיך אריין א חבר. די צוויי גרויסע בענק, וואס שטייען
פון ביידע זייטן טיש, ווערן שנעל באזעצט. עס באווייזן זיך
אויך די געקומענע פון די גרויסע שטעט. יעדער איינער
טראגט א בוך אונטערן ארעם, זיי זיינען די אייגנטלעכע אר־
גאניזאטארן פון דער קולטור־אינסטיטוציע. זיי זיינען צו־
פריידן, וואס זייער ארבעט איז געלונגען. יעדער איינער פון
זיי גייט זיך דורך פאמעלעך נעבן דעם טיש, כאפט א בליק
וואס מ׳לייענט, שענקט אמייסטן אויפמערקזאמקייט די ליע־
נערינס און פרעגט מיט אזא וויכקייט: „ווי געפעלט אייך
דאס בוך?" די מיידלעך, זייער נאאיוו, פארויטלען זיך אביסל
און ענטפערן מיט א שעמעוודיקן טאן: „זייער א שיין ביכל,
ס׳געפעלט מיר זייער גוט".

עס קומען ישראל יצחק יאבלאן, אברהם יוסטמאן,
ישראל קאפיטע און אנדערע. באלד גייט מען איבער צו א
דיסקוסיע וועגן ליטעראטור און שרייבער. עס בלייבט, אז
אברהם יוסטמאן וועט שבת האלטן א רעפעראט וועגן דער
יידישער ליטעראטור. חיים אנקערמאן שרייבט טאקע באלד אן
א באקאנטמאכונג, אז „שבת דעם 8טן אקטאבער, אין לאקאל
פון דער יידישער ביבליאטעק, וועט געבן א רעפעראט דער
ח׳ יוסטמאן אויף דער טעמע „אברהם רייזען און זיין שאפונג".
דערמיט ווערט פארענדיקט די דיסקוסיע און מ׳נעמט זיך צו
זינגען לידער. אמערסטן האט מען געזונגען, פארשטייט זיך,

ארבעטער־קידער און אויך פאלקס־קידער, מ׳האט זיך דער־מאנט אין אמאליקע רעוואלוציאנערע קידער, וואס זיינען ג־זונגען געוואָרן אין דער רעוואלוציע צייט פון 1905, אונדזער זשעלעכאוו האט זיי גוט געדענקט. אונדזער געזאנג האט צוגעצויגן א גרויסע צאל יוגנטלעכע און עלטערע, בעיקר בעל מלאכות, וואס פלעגן שטיין אונטערן פענצטער און מיט־זינגען.

דאס גאנצע שטעטל האט אנגעהויבן רעדן וועגן דער ביבליאטעק, וואס איז געשאפן געוואָרן. דער חסידישער עולם מיטן רב בראש, זיינען געוואָרן שטארק באאומרואיקט, וואס ס׳טוט זיך אפ אין שטאט. מ׳רעדט, או א סך קינדער פון גוטע חסידישע היימען, ווערן איבערגעפירט, גייען אוועק פון דעם גלייכן וועג. אין די באלעבאטישע היימען הויבט מען אן צו פארפאלגן די יינגלעך און מיידלעך, אבער ס׳העלפט נישט. ס׳גייען ארום קלאנגען, או די „בעסערע" באלעבאטים פון שטאט גרייטן זיך צו מאכן אן איבערפאל אויף דער ביבליאטעק און חרוב מאכן אלץ וואס עס געפינט זיך דארט. מיר האבן זיך געריכט, אז אזעלכעס קען פארקומען און געגרייט זיך צו דער „שלאכט".

דערווייל איז געוואקסן דער אינטערעס פאר אונדזער ביבליאטעק. ס׳האבן אנגעהויבן קומען צו אונדז די דעמאלס־דיקע אינטעליגענטן פון שטעטל: אהרן נאדלער, פריידע יוסט־מאן, נת וואקסמאן און אנדערע. דאס צימער וואס מיר האבן פארנומען, איז געוואָרן קליין און אומבאקווים. יעדן טאג האבן זיך פארשריבן נייע מיטגלידער. מיר האבן אנגעהויבן טראכטן וועגן דינגען א גאנץ הויז. מיר האבן געמאכט אלע אנשטרענגונגען און מיט דער הילף פון אהרן נאדלער און זיינע חברים, אלץ באלעבאטישע יונגעלייט, פון פארמעגלעכע היימען, האבן מיר זיך איבערגעצויגן אין א גרויס הויז, מיט א סך צימערן. מיר האבן דארט איינגעארדנט א ביבליאטעק־צימער, א באזונדערן ליינן־זאל, א פארוויילונגס־צימער און א צימער פאר זיצונגען. מיר האבן ארויסגעשטעלט נייע מעבל, געבראכט שיינע בילדער פון יידישע און נישט־יידישע שרייבער, באצירט אלע וועגן מיט די בילדער, געמאכט א גלט־זאמלונג אויף צו קויפן נייע ביכער און אונדזער ביבליאטעק האט באקומען א פנים פון א שיינער קולטור־אינסטיטוציע.

עס איז צוזאמענגעקומען געוואָרן די ערשטע גרויסע פארזאמלונג פון אלע מיטגלידער, אלץ האט זיך געפירט פאר־לאמענטאריש: א פרעזידיום, באריכטן, קריטיק, מ׳פאר־שרייבט זיך צום וואָרט, ביי אלעמען עפענען זיך די מיילער. מיר האבן גארנישט געווסט, אז מיר האבן רעדנער, זיי זיצן אין דער ערשטער ריי, מיט שטיקלעך פאפיר אין דער האנט און נאטירן וואס דער קעגנער זאגט. לסוף האט מען אויס־געקליבן א פארוואלטונג. דאס ערשטע מאל האבן זשעלעכא־וער געזען ווי ס׳ווערט געפירט פארלאמענטאריש א פאר־זאמלונג מיט אלע פיטשעווקעס. פארזיצער איז געווען דער גרעסטער פון אלע מיטגלידער, טאקע ממש דער גרעסטער, פון גאנץ הויכער ווסק, אהרן נאדלער. ער איז געווען דער מער אנגעזעענסטער און עלטגאנטסטער פון אלע: הויך, קרעפ־טיק מיט אן אטלעטישן אויסזען, שיין, עלעגאנט געקליידעט. בלויז זיין פיגור און אריסטאקראטיש אויסזען האט געווקט צו זיך דרך ארץ.

יעדן אוונט איז ער געקומען אין פאראיין צוזאמען מיט זיינס א חבר, א נידעריקער, אויך גאנץ עלעגאנט אנגעטאן, דאס איז געווען א יידישער אפטייקער, וואס איך געדענק נישט זיין נאמען.

אונדזער אינסטיטוציע האט געקראגן א שם. דער גאר־וואלינער קרייז־שעף האט באוויליקט אונדז צו לעגאליזירן, אונטערן נאמען: „יידישער קולטור־פאראיין אין זשעלעכאוו".

מיר זיינען געוואָרן ביי זיך שטארקער, קיינער קען אונדז שוין גארנישט טאן. ביי אונדז אין פאראיין הענגט איינ־געריכט אן אפיציעלע דערלויבעניש פון דער דייטשער מאכט. אין קולטור־פאראיין איז אריינגעצויגן געוואָרן כמעט די גאנ־צע זשעלעכאוער יוגנט. יעדער איינער איז ערנסט איבער־געגעבן די ארבעט, אפילו דאס דיזשורירן, וואס איז באשטאנען אין עפענען דעם פאראיין, אויסקערן און האלטן אלדענונג אין זאל, איז געטאן געוואָרן מיט עפעס א הייליקער התלהבות. יעדן פרייטיק זיינען זיך צענויפגעקומען אלע זיבן דיזשורנעס פון דער וואך און זיך פארנומען מיט איבערווישן די דיל־ן, אויספוצן די פענצטער אדג"ל. אויך דאס באשטימען דיזשור־נעס איז לאנג און היים דיסקוטירט געוואָרן אויף די זיצונגען פון דער פארוואלטונג, אויסגעקליבן האט מען מער אנגעזעענע און מער אקטיווע מיטגלידער.

ביי דער פארוואלטונג זיינען אייגעשטעלט געוואָרן פארשידענע קאמיסיעס: א קולטור־קאמיסיע, א דראמאטישע קאמיסיע אויף אויסצובילדן ארטיסטן און א פרעסע־קאמיסיע צו פארשפרייטן די בונדישע צייטונג „לעבנס פראגן", וואס איז דעמאלט ארויסגעגאנגען. אהרן נאדלער איז געווען א ליבהאבער פון יידיש טעאטער און אלץ אויך געהאט אר־טיסטישע נייגונגען. ער האט דעריבער שטארק געשטרעבט אוועקצושטעלן א גוטן דראמאטישן־קרייז ביים „קולטור־פאר־איין אין זשעלעכאוו".

מיר גרייטן זיך שפילן יידיש טעאטער

מיט גרויס ענטוזיאזם האט אהרן נאדלער אנגעהויבן צו ארגאניזירן אזא דראמאטישן קרייז. ער האט אויסגע־פרווט די פעאיקייטן פון כמעט יעדן יוגנטלעכן, ביז ער האט אויפגעשטעלט א גרופע פון גאנץ פעאיקע בחורים און מיידלעך, וואס האבן געהאט א חוש פאר שפילן טעאטער. פעאיק אין דעם דראמאטישן קרייז זיינען געווען: ישראל יצחק כא־בערמאן, חיים אנקערמאן, פסח פאפוס, יענקיל מארוווקע, שרהלע קאנער, ביילטשע גילבורט, פרעידע יוסטמאן און אנ־דערע. אהרן נאדלער איז געווען דער רעזשיסאר. די ערשטע פיעסע וואס מיר האבן גענומען גרייטן צו שפילן איז געווען „בר כוכבא".

מ׳האט אנגעהויבן מאכן רעפעטיציעס. זיי זיינען פאר־געקומען אין פאראיינס לאקאל אין א ספעציעל פארמאכטן

צימער. דער עולם איז, פֿאַרשטייט זיך, באַלד געווויר געוואָרן, אַז מ׳גייט שפּילן טעאַטער. די אָונטן, וועו ס׳זיינען פֿאַרגעקומען די רעפּעטיציעס, איז דער לאָקאַל פֿול געוואָרן פֿון מענטשן. שעהן לאַנג איז מען געשטאַנען אונטער דער טיר און זיך צוגעהערט צו יעדן אויסגעשריי און צו יעדן ליד וואָס מ׳האָט געזונגען. וועו שמועסט, וועו מ׳האָט געבראַכט ישראל קלעזמער מיט זיין קאַפּעליע אַיינצושטודירן די מוזיק מיט די אַרטיסטן, איז אַ האַלב שטעטל געשטאַנען אונטער די פֿענצטער און נישט אָפּגעטראָטן ביז די רעפּעטיציע האָט זיך אינגאַנצן פֿאַרענדיקט. נאָך אַ צייט רעפּעטירן, האָט מען געזונגען די ״״שטיקלעך״ פון ״בר כוכבא״ אין אַלע הייזער וווּ ס׳זיינען זיך צוזאַמענגעקומען יינגלעך מיט מיידלעך.

אַלץ איז געווען פֿאַרטיק צום שפּילן, עס האָבן נאָר געפֿעלט זעלנער ״סטאַטיסטן״. אין אַ געוויסן אָונט, בעת אַ רעפּעטיציע, קומט אַרויס אַהרן נאַדלער, אַ פֿאַרויטלטער, אַ האַלב פֿאַרשוויצטער און רופֿט אויס: ״חברים, מען דאַרף זעלנער אויף דער סצענע. ווער וויל זיך פֿאַרשרייבן פֿאַר אַ זעלנער? דער ערשטער צום פֿאַרשרייבן זיך איז געווען אברהם יוסטמאַן, איך האָב נאָכגעטאָן זיין ביישפּיל. נאָך אונדז האָבן זיך אַ לאָז געגעבן נאָך אַ פֿופֿציק בחורים. מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט אין אַ ריי, גלייך מיר וואָלטן באמת געשטאַנען צום פּריזיוו. אַהרן נאַדלער האָט מיט אַ גיכן בליק דורכגעקוקט די ריי און ווער עס איז אים בעסער געפֿעלן געוואָרן, דעם האָט ער אָנגענומען ביי דער האַנט און אַוועקגעפֿירט אין דער זייט. ער האָט אויסגעקליבן צוואַנציק בחורים. מיר, די אויסגעקליבענע, זיינען געווען גלייקלעך, אַ קלייניקייט? זעלנער אויף דער סצענע? און דערצו נאָך קענען בייזיין אויף די רעפּעטיציעס. באַלד איז געקומען דער ערשטער ״באַפֿעל״ צו די זעלנער: ״מאָרגן, פֿינקטלעך 8 אַזייגער אָוונט, זאָלט איר קומען אויף אַ פּראָבע, וווּ מען וועט אַייך לערנען, ווי אַזוי צו מאַרשירן אויף דער סצענע״.

מיר האָבן זיך געזעגנט און ממש גליקלעכע זיינען מיר אַוועק אַהיים. גייענדיק איבער די גאַסן, האָבן מיר זיך גאָר אַנדערש געפֿילט ווי שטענדיק. מיר זיינען נישט געגאַנגען, נאָר מאַרשירט, אברהם יוסטמאַן איז געגאַנגען פֿאַראויס ווי אַן עלטסטער, ער האָט אונדז געזאָגט: חברה, עס איז נישט קיין געלעכטער, מען מוז זיין פֿאַראַנטוואָרטלעך, עס איז טעאַטער, אַ סצענע. יעדער פֿון אונדז האָט טאַקע געפֿילט די גרויסע אחריות און געגרייט זיך אויפֿצוטרעטן פֿאַר אַ ״פּובליקום״.

בלימל־פאַרקויף פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע אין 1918

שאלעק אַלטמאַן
פּאנאמא

די בּונדישע באוועגונג

יאָר 1918

אַ גרופּע יונגווּאַרג, כמעט נאָך יינגלעך, האָבן מיר מקנא געווען די גרויסע, די „פּאריין־מענטשן", וואָס שפּילן טעאַטער. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז אויך מיר וועלן מאַכן די „קונץ" און זיי וויזן, וואָס מיר קענען.

שאלעק אַלטמאַן

מיר האָבן צוזאַמענגענומען עטלעכע גראָשן און געפונען מאַכן רעפּעטיציעס פון „בר־כוכבא". ישראליק און נאָך אַ בחור האָבן געדאַרפט שפּילן פּרויען־ראָלן, קיין מיידלעך זיינען אין אונדזער חברותא ניט געווען. מיר האָבן אפילו געפּרווט צוציען צו אונזער אַרבעט גייט צו. אָבער ער איז מיד געוואָרן און אונדז שפּעטער פּאַראַזט. נאָך אייניקע וואכן פּייניקן זיך מיט די פּרווון פון „בר־כוכבא", האָבן מיר געזען, אַז אַן „אָפּערע" איז אַביסל צו שווערלעך פֿאַר אונדזערע כוחות. און מיר האָבן באַשלאָסן פּרווון אונדזער „טאַלאַנט" אויפן דראַמאַטישן געביט. מיר האָבן אָנגעהויבן מיט עטלעכע קליינע „זאַכעלעך" — „אַ דאָקטער" פון שלום עליכם, „דער מאן אונטערן טיש" פון לאַטיינער א. א. וו.

נאָכן אָפּאַרבעטן עטלעכע חדשים אויך רעפּעטיציעס און אַלעמיינע צוגרייטונגען, האָבן מיר אַפּישירט, אַז מיר, די יוגנט, גייט דורכפֿירן אַ דראַמאַטיש־מוזיקאַלישן אָוונט. אין וואָס די מוזיקאַלישקייט איז באַשטאַנען, געדענק איך נישט, נאָר אַזוי איז געווען שטענדיק אנאנסירט ביי די גרויסע — די „פּאריימענטשן", האָבן מיר דאָס אויך קאָפּירט און נאָכגעשריבן כמעט וואָרט ביי וואָרט.

אין אַ קליין שטיבל אַרום בלאטנעם־געסל, האָבן מיר אימפּראָוויזירט אַ בינע פון עטלעכע ברעטלעך, אַ פּאָרהאַנג מיט רינגלעך, פונקט ווי ביי ליטן, און אויפן באַשטימטן טערמין זיינען מיר געווען גרייט זיך צו באַווייזן פֿאַרן „פּובליקום".

פֿאַר די גרויסע „אַקטיאָרן" פון דראַמאַטישן קרייז איז דאָס געווען אַ טשיקאַווע געשעעניש. קיינער האָט אונדז ניט צוגעגרייט, קויפן ביכלעך האָבן מיר נישט געהאַט קיין געלט, און לויטן זכרון צוזאַמענגעשטעלט די דיאַלאָגן און די דראַמאַטישע סצענעס. מיר האָבן, הייסט עס, אַליין אָנגעשריבן די פּיעסן, אַליין רעזשיסירט און אויפֿגעפֿירט אָן דער הילף פון די דערוואַקסענע אַרטיסטן. איז טאַקע נישט קיין חידוש, וואָס די גאַנצע „סמעטענע" פֿון שטעטל איז געקומען אויף אונדזער בייז וווּנדער. אַפֿילו דער „כהן גדול" פֿון יידישן טעאַטער ביי אונדז — אהרן נאַדלער, איז אויך געקומען צום אָוונט. זיין הויכע, ריזיקע פֿיגור האָט זיך געמוזט אַיינבויגן אין דרייען צו קאָנען אַרייַנקריכן אינעם קליינעם שטיבל. אַ חוץ אים זיינען אויך געווען: חיים צאלקעס, חיים יוסף פֿאַרבער און פריידע יוסטמאַן, אַלץ טעאַטער־קענער פון זשעלעכאָוו, און ווי מיר האָט זיך געדאַכט, האָבן זיי אַלע אַנגעקוואָלן פון אונדזערע אַיינפֿאַלן.

איידער דער פֿאָרהאַנג האָט זיך אויפֿגעהויבן, האָבן מיר געמוזט אַ דערקלערונג וועגן די שווערלייטן וואָס מיר האָבן געהאַט און פֿאַרזיכערט, אַז ביים קומענדיקן מאָל וועט שוין אַלץ זיין בעסער.

צום קומענדיקן מאָל איז שוין מער נישט געקומען.

אינמיטן שפּילן האָט זיך אַריינגעמישט די באַלעבאָסטע פֿון שטוב, וועלכע איז אַרויס אויף דער בינע, אויסגעלאָשן דאָס קליינע לעמפּעלע און אונדז, „אַקטיאָרן", געלאָזן שטיין אין דער פינצטער. מיר האָבן זיך שנעל אָפּגעטראָגן.

אַזוי האָט זיך פֿאַרענדיקט אונדזער „אַרטיסטישע קאַריערע".

אונדזער זשעלעכאָווער „אוניווערזיטעט"

אַביסל אַ פֿאַרשעמטער, אַביסל אַ צוריקגעהאַלטענער, האָב איך איבערגעטראָטן די שוועל פון גראסער־קלוב*). אין אַנהויב איז מיר געווען זייער אומבאַקוועם. אַ טייל האָבן געחוזקט איבער אונדזער דורכפֿאַל. אַנדערע האָבן אונדז צוגעגעבן מוט און אַפּילו געלויבט אונדזער געוואָגטקייט. מען האָט אונדז פֿאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן שאַפֿן אַ יוגנט־סעקציע ביים פֿאַראיין.

צו יענער צייט האָבן זיך אין זשעלעכאָוו געפֿונט אָונט־קורסן. די יוגנט פֿון אונדזער שטעטל איז געווען וויַיט פֿון וועלטלעכער בילדונג. חדר און וואַרשטאַט, אַרעמקייט,

*) אַ בונדישער קלוב אויפן נאָמען פון פֿאַרשטאָרבענעם בונדישן פירער בראָניסלאָוו גראסער.

דחקות, אַן אויסזיכטן פֿאַר אַ בעסערן מאָרגן — האָבן נישט געגעבן קיין געלעגנהייט אויף צו בילדן זיך. צו צוועלף יאָר פֿלעגן מיר שוין זיין „פֿרנסה געבער", געדאַרפֿט אַרבעטן שווער און ביטער. אַ מיידל אין די זעלבע יאָרן איז געווען אַ דינסט. מיטאַמאָל קומען קיין זשעלעכאָוו די ברידער אגולניק, צוויי יידישע אינטעליגענטן, סאָציאַליסטיש, בונדיש געשטימט און מיט אַזאַ באמת האַרציקע, חבֿרישע באַציאונג צום יידישן לעבן, צו יידישער געשיכטע, יידישע ליטעראַטור — נחתדיקע מענטשן, האָבן זיי אין אונדז, יונגוואַרג, אַריינגעבראַכט אַ נייעם גלויבן. יעדן אָוונט וואָס מיר האָבן מיט זיי פֿאַרבראַכט, איז געווען אַן אמתער יום־טוב. זיי האָבן געשאַפֿן די אָוונט־קורסן וואָס זיינען געווארן אונדזער עלטער מענטאַר־שול, מיטל־שול און אוניווערזיטעט.

פֿאָלקס־קורסן.. זיי האָבן נישט געפֿאַדערט קיין איינטריט־עק־זאַמען פֿון „סטודענט". אַלץ וואָס די לערער האָבן פֿאַרלאַנגט איז געווען אַ ווילן צו לערנען, צו וועלן וויסן. און דאָס האָט אונדזער יונגוואַרג פֿאַרמאָגט. די לעקציעס זיינען אויפֿגענומען געווארן מיט גרויס יראת־הכבוד. ווי נאָאיווע קינדער, האָבן מיר אַלץ אויפֿגענומען מיט גרויס חידוש. אַלץ איז פֿאַר אונדז געווען ניי און פֿריש, מיט תמימותדיקייט האָבן מיר געשלונגען יעדעס וואָרט. אָפֿט דאַכט זיך מיר, אַז אפֿילו נאָכ־דעם ווי מיר, קורסאַנטן, זיינען געווארן צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט, איז דאָך ביי יעדן פֿון אונדז פֿאַרבליבן אַ פֿונק פֿון יענער צייט, פֿון יענעם גייסט, וואָס די קורסן האָבן אונדז געגעבן. אַ סך פֿון אונדז האָבן צום ערשטן מאָל אין זייער לעבן זיך געלערנט ליינען און שרייבן יידיש. די

בונדישע אַרגאַנ. אין זשעלעכאָוו מיט מנחם און פֿאַניע אגולניק

עס זיינען ביז היינט מיר געבליבן אין זכרון די לעק־ציעס פֿון פֿאָליטישע עקאָנאָמיע, געשיכטע, ליטעראַטור, גע־אָגראַפֿיע. ווי אויך די שמועסן איבער טאָג־טעגלעכע פראַגן.

מיר האָבן זיך מיט אימפּעט אַ ריס געטאָן און פֿרו־בירט אריבערשפּאַנען די ענגע ד' אמות פון אונדזער קליין שטעטל. מיר האָבן זיך דערפֿילט נאָענט מיט דער גרויסער וועלט.

עס הויבט זיך אָן אַ סאָציאַליסטישע באַוועגונג. מיר געהערן צום בונד און מיר פֿילן, אַז מיר, אינעם קליינעם שטעטל, זיינען אַ טייל פֿון אַ וועלט־באַוועגונג.

מיר האבן אויך געעפּנט די ערשטע יידישע קינדער־שול אין זשעלעכאָוו מיט דער פרוי פון מנחם אגולניק אלס לע־רערין ווו די גאנצע ארעמקייט האט געשיקט זייערע קינ־דערלעך.

זשעלעכאָוו ווערט אַ „צענטער" פֿון אויפֿקלערונג און אַרגאַניזאַציאָנעלער טעטיקייט אויך פֿאַר די אַרומיקע קליינע שטעטלעך.

די קורסן האָבן געטראָגן דעם כאַראַקטער פֿון אמתע

דאָזיקע קורסן האָבן זיך שפּעטער צעצווייגט אין אַ קולטור־באַוועגונג. עס איז געשאַפֿן געווארן אַ ביבליאָטעק מיט אַ ליין־זאַל. דער עולם האָט זיך געווארפֿן אויף די ביכער מיט גרויס אַפּעטיט. אָפּטמאָל פֿלעגן גאַנצע טיילן פֿון אַ בוך ג־לייענט ווערן עפּנטלעך, פֿאַרטייטשט ווערן און אויף אַזאַ אופֿן האָט זיך דאָס יונגוואַרג ביסלעכווייז אַנגעהויבן צו לערנען און אויסבילדן.

און נישט בלויז דאָס בוך — די פּרעסע, צייטונגען, ספּעציעל „לעבנס־פֿראַגן" און שפּעטער די „פֿאָלקס־צייי־טונג" א.א.וו. פֿלעגן געלייענט ווערן עפּנטלעך. אין גרויסן זאַל פֿלעגן מיר זיך אויסזעצן אַרום טיש, אויפֿעפּענען די צייי־טונגען און זיך אַיינהערן צום פֿאַרלייענער, וועלכער איז שוין פֿון פֿאַרויס באַשטימט געווארן פֿון דער פּרעסע־קא־מיסיע זיך צוצוגרייטן מיט פֿאַרלייענען אַן אַרטיקל. שפּע־טער, נאָכן פֿאַרלייענען, פלעגן געשטעלט ווערן פראַגן און אָפּטמאָל האָט זיך אַנטוויקלט אַ הייסע דיסקוסיע.

איינמאָל רופֿט מען מיך אין דער פּרעסע־קאָמיסיע און אַברהם יוסטמאַן פרעגט מיך, צי איך וואָלט געווואָלט עפּנט־

לעך לייענען אַן אַרטיקל. ביים פֿרעגן בלויז, האָט מיר שוין אָנגעהויבן צו קלאַפּן דאָס האַרץ. איך בין נישט געווען גע־וואַלדיק בקי אין פּאָליטיק. איך האָב זיך אָבער דאָך נישט אָפּגעזאָגט צו צוגרייטן זיך און פֿאַרצופֿיייענען אַן אַרטיקל.

שבת נאָכמיטאָג, ווען איך האָב פֿאַרענדיקט דאָס פֿאַר־לייענען פֿאַר אַ היפּשן עולם, האָט מען מיר גראַטולירט און פֿון דעמאָלט אָן בין איך פֿאַרבליבן אַ שטענדיקער אַקטיוור מיטגליד פֿון דער פֿרעסע־קאָמיסיע.

אַ חוצן פֿאַרלייענען ביכער און צייטונגען, איז גע־ווען נאָך אַן אופֿן פֿון אויפֿקלערונגס־אַרבעט. דאָס זיינען געווען די „קעסטל־אָוונטן". די קעסטל־אָוונטן זיינען אַרויס־געוואקסן פון די קורסן. עס זיינען געווען בחורים פון אונדזער יונגוואַרג, וואָס האָבן זיך געשעמט אָדער פּשוט מורא גע־האָט צו שטעלן עפּנטלעך פֿראַגן. צוזאַמען מיטן לערנען איז אָבער געוואקסן ביי אונדז דער חשק צו באַקומען אַ תשובה אויף פֿאַרשידענע פֿראַגן. עס זיינען געווען אַ סך ענינים אין אונדזער וועלטל, וואָס האָבן גערייצט די פֿאַנטאַזיע און ווי נאָאיוועט קינדער האָבן מיר געטראַכט, אַז מען דאַרף אַלץ אין דער וועלט פֿאַרענטפֿערן — צו דעם האָבן געדינט די קעסטל־אָוונטן. יעדער איינער האָט געקענט אין קעסטל אַרייַנוואַרפֿן אַ צעטעלע מיט אַ פֿראָגע און די צוגעגרייטע פֿרעלעגענטן האָבן געמוען „דאָס לעצטע וואָרט", נ"כ־עס ווי אַ גאַנצע רייַ צוהערער פֿלעגן זיך אַרויסזאָגן און אַרויס־ברענגען זייערע מיינונגען און געדאַנקען. עס פֿלעגט אָפּט־מאָל קומען צו גאַנץ היציקע וויכוחים, ספּעציעל וועגן פֿראָגן: רעליגיע, פּאָליטישע פֿאַרטייען, באַזונדערס דאָן, וועלן אַ פֿאַר־שטייער פון א קעגנערישער פֿארטיי האָט געמעגן דאָס וואָרט, דעמאָלט פֿלעגן מיר פּשוט אויפֿלעבן. אָלע כלי־זין פֿון מלחמה פֿלעגן דאָן באַנוצט ווערן. מען איז אויך נישט געווען איבער־קלייבעריש מיט ווערטער: „ענגלישער שפּיאָן", קאָנטר־רע־וואָלוציאָנער" א.א.וו. זיינען געווען עפּיטעטן, וואָס האָבן זיך גוט געפּאַסט צו אַ ציוניסט, פּועלי־ציוניסט, אָדער סתם קעגן עמיצן, מיט וועמען מען איז נישט געווען אַיינשטימיק פּאָ־ליטיש. די שנאה צום פּועלי־ציוניזם איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז וועלן זייערער אַ מיטגליד האָט געוואָלט פֿאַרקויפֿן אַ בילדל פֿון קאַרל מאַרקס, אַרויסגעגעבן פֿון דעם פּ. צ.־פֿאַרלאַג אויפֿן בילדל, איז געווען גענוג בכדי צו פּסלן די פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון באַשאַפֿער פֿון מאָדערנעם סאָציאַליזם.

די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפט"

וועלן איך בין אַריין אין פֿאַראיין, איז שוין דעמאָלט געווען אַ בונדישע גרופּע, וואָס האָט עקזיסטירט אין געהיים.

ערשטע יידישע קינדער־שול מיט פּאַניע אגולניק אַלס לערערין

עס איז געווען בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין דער ער־שטער וועלט־מלחמה. מיר האָבן געווּסט, אַז עס עקזיסטירט אַזאַ גרופּע. שווער איבערצוגעבן אונדזער באַגער צו ווערן א מיטגליד, אדער וויניקסטנס וויסן, וואָס דאָרט קומט פאָר. געווּסט האָבן מיר, אַז אַלע וויכטיקע באַשלוסן וועגן פּאָלי־טישע פראָבלעמען ווערן דאָרט באַהאַנדלט. מען האָט אָבער

פאַרקויפער פון פאַלקס צייטונג.

געדאַרפט זיין ראוי דאָרטן אַריינגענומען צו ווערן, מען האָט אויך געדאַרפט זיין פּאָליטיש רייף.

איך געדענק נישט גענוי ווי אַזוי עס איז אַנטשטאַנען די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפט". מיר דוכט זיך, אַז אנט־שטאַנען איז זי כמעט ספּאָנטאַן. מיר האָבן דערהאַלטן די „יוגנט־שטימע", דער אָפּיציעלער אָרגאַן פון דער יוגנט־אָר־גאַניזאַציע „צוקונפט", שפּעטער „יוגנט־בונד־צוקונפט". אויף א צוזאַמענקונפט פון אן ענגער גרופּע חברים, האָבן מיר באַשלאָסן צו שאַפן אַזא אָרגאַניזאַציע ביי אונז אין שטעטל. אין דעם קאָמיטעט זיינען אַריין: זישע אנקערמאַן, לייביש וויסלעדער, שלמה איידנבערג און מיין וויניקייט. אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען בעיקר אין פּראָפּאַגאַנדע, פאַרשפרייטן די סאָציאַליסטישע לערע, צוגרייטן די יונגוואָרג דורך „גרי־נע", קרייזן, מאַכן איר פּאָליטיש רייף, כדי שפּעטער „קענען איבערנעמען די רויטע פאָן פון די אַלטע חברים", ווייטער שפּינען דעם גאָלדענעם פֿאָדים פון „בונד". מיר האָבן זיך דער דאָזיקער אויפֿקלערונגס־אַרבעט, אָרגאַניזירונג פון יונג־ווּאַרג, געווידמעט מיט דעם גאַנצן ברען און פֿייער פון אונ־דזער נשמה.

אונדזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע איז געווּאָרן זייער גרויס און שטאַרק. געווען צייטן, ווען אונדזערע חברים פלעגן אַרויספֿאָרן און באַאַרבעטן די אַרומיקע שטעטלעך: סטאצק, גארוואליץ, לוקאָוו, א.א.וו. מיר האָבן אויך פֿאַרנומען אַן אָנ־געזען אָרט אינעם ראַיאָן־קאָמיטעט פון וואַרשע און אייניקע אונדזערע חברים זיינען געווּאָרן אינסטרוקטאָרן און אָנפּי־רער פון הויפּט־קאָמיטעט פון ראַיאָן.

אין די שפּעטערע יאָרן האָט די „צוקונפט" גרופּירט אַרום זיך אַ גרעסערע צאָל אַרבעטער־יוגנט און געפירט אַ פאַרצווייגטע טעטיקייט אפן קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן געביט.

פֿאַרווייַלונג האָט אויך פֿאַרנומען אַ היפּשן פּלאַץ אין אונדזער אָרגאַניזאַציע. אַ קליין שטעטל, אָן וועלכן נישט איז סימן פון אַ מאָדערנעם קולטור־לעבן, וווּ אַפֿילו קיין קינאָ איז נישט געווען, האָט זיך דאָס יונגוואָרג געטוליעט צום פֿאַר־אייַן. דאָרט איז געווען לעבעדיק. אונדזער זשעלעזאָווער יוגנט האָט זייער וויניק געווּסט פון ספּאָרט. קיין טאָנץ־זאַל, אָדער אַנדערע אָזעלכע פֿאַרווייַלונגען, זיינען נישט גע־ווען. דאָס בוך, די פּאַרטיי, דער יוגנט־קרייז און דאָס דע־באַטירן, האָט כמעט פֿאַרנומען און אויסגעפּילט אונדזער יוגנט־לעבן. אַ ספּעציעל יום־טובדיקייט האָט אַריינגעברַאַכט דאָס שפּילן טעאַטער. די פֿאַרשטעלונג האָט געגעבן אַ גע־לעגנהייט צו פאַרוועגדן אַ וועלט מיט ענערגיע — די רעפּע־טיציעס, איינשטעלן די זאַך, צוגרייטונגען פון קאָסטיומען, דע־קאָראַציעס. דערפֿאַלג איז כמעט שטענדיק געווען אַ גע־זעלשאַפטלעכער טעטיקייט, האָט זשעלעכאָוו נאָך געהאָט אַ טראַדיציע פון רעוואָלוציאָנערן יאָר 1905. שוין דעמאָלט האָבן די „סטרייקער" דורכגעפּירט אין דער „פּייערפּעשער־שאפּע" פֿאַרשידענע טעאַטער־שפּילן: מכירת יוסף", „בר כוכבא", „שולמית" א. אַנד.

אין מיין צייט האָט ווידער אויפֿגעלעבט די דאָזיקע טראַדיציע. געווען ביי אונדז אַ יונגערמאַן אהרן נאדלער, אַ שוואָגער פון דעם באַרימטן שרייבער איטשע־מאיר ווייסנ־בערג. דער דאָזיקער יונגערמאַן, אַ הויכער, מיט אַן אמת אַריסטאָקראַטישן אויסזען, מיט אַ שטאָלצן גאַנג, מיט אַ גבורה פון אַ ריז — האָט פֿאַרמאַגט אַ גוואַלטיקע ליבע און דרך־ארץ פֿאַרן יידישן וואָרט, יידיש טעאַטער און ספּעציעל פֿאַר י. גאָרדין, ווועמען ער האָט פשוט פֿאַרגעטערט. עס ווונדערט מיך ביז היינט, ווי אַזוי צו אים, אַ זון פון אַ האָב אַסימי־ליבע צום יידישן טעאַטער. אַליין געהערט אַ פּיינעם ציכ־

טיקן יידיש, האָט ער אַרום זיך גרופּירט די אינטעליגענטע אַרבעטער פֿון אונדזער שטעטל און אָרגאַניזירט און דורכגע־פֿירט פֿיינע טעאַטער־פֿאַרשטעלונגען. זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן די נעמען פֿון די ערשטע ח׳ח, ווָאס האָבן מיט אים מיטגעשפּילט: ישראל יצחק כאבערמאַן, חיים צאלקעס, איטשע קליינמאַן, פּסח פֿאפּוס, חיים יוסף פֿאַרבער, טשייטל געלבארד, פּריידע יוסטמאַן, שרה קאנער, רחל מילער, זאשע העפּנער, אסתר שיפּמאַן, אברהם און א. קיעווסקי, א.א. אָנגעהויבן האָט עס זיך מיט גאָלדפֿאדן.

—

געווען איז דאָס חול־המועד פּסח, יונגווארג אַרבעט נישט, מ׳גייט אַרום יום־טובדיק אָנגעטאָן, בחורים קומען פֿון דערבייאיקע שטעטלעך, „באַקוקן כלות" און אונדזערע אַקטיאָרן שפּאַצירן אַרום, אין קאַפּעליושן מיט ברייטע ראַנדן, פון פּאריין צום „הויף" וווּ מיר האָבן אָפּגעדונגען די „פּויקי־שע קאַסע".. אַ ריזיקער זאַל פּאַר יענע באַגריפן פון שטעטל. די צוגרייטונגען, די קאָסטיומען, דעקאָראַציעס, פּאַרקויפן בילעטן, אַכטונג געבן בייַ דער טיר און אין זאַל — דאָס אַלץ האָט געגעבן גענוג אַרבעט פֿאַר אונדזער יונגווארג. אָן אמתער יום־טוב.

און אָט קומט די אייגנטלעכע פֿאַרשטעלונג. עס הויבט זיך אויף דער פֿאָרהאַנג, עס איז דער ערשטער אַקט פֿון „בר כוכבא", דער גאַנצער אויסזען פֿון דער בינע, די דע־קאָראַציעס, קאָסטיומען, דאָס געזאַנג פון רב אליעזר (כא־בערמאָן); דינה (שרה קאנער) און בר כוכבא (אהרן נאדלער),

שרה קאַנער אלס „דינה" (לעבט היינט אין לאָס אנדזשעלעס).

האָט אויף מיר געמאַכט אָן אַיינדרוק, וואָס איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן.

די פֿאַרשטעלונג האָט אונדזער אָרגאַניזאַציע געגעבן פּרעסטיזש, אָנזען, און דער זייטיקער עולם וואָס פֿלעגט מיט שפּאַס רעדן וועגן די „אַקטיאָרשטשיקעס", האָט אָנגעהויבן צו רעדן מיט דרך־ארץ וועגן אונדז. מיר זיינען געווען די טרעגער פֿון דער יידישער ליטעראַטור און פֿון יידישן טעאַ־טער ביי אונדז אין שטעטל. שפּעטער הויבט זיך אָן אַ גאָרדין־פּעריאָד.

כמעט אַלע זאַכן וואָס גאָרדין האָט אָנגעשריבן, האָט אהרן נאדלער מיט דער טרופּע ביי אונדז אויפֿגעפֿירט, און יעדעס מאָל מיט מער דערפאָלג. עס פֿלעגן אויך קומען מענטשן פֿון די דערבייאיקע שטעטלעך זען די טעאַטער־פֿאַרשטעלונגען. עס האָבן זיך שפּעטער, נאָכן אַוועקפֿאָרן פֿון אהרן נאדלער, געביטן די רעזשיסאָרן, אָנפֿירער פֿון דער אַמאַטאָרן־טרופּע. דאָס טעאַטער איז ווייטער געבליבן אַ לע־בעדיקע קולטור־אינסטיטוציע ביי אונדז אין שטעטל. אהרן איז ביי אונדז פֿאַרבליבן דער סימבאָל, די פֿאַרקערפּערונג פֿון דער דאָזיקער שיינער אינסטיטוציע.

די פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג

עס איז געווען נאָטירלעך, אַז אין אונדזער שטעטל, וווּ אַרום 90 פּראָצענט האָט געלעבט פון אַרבעט, זאָל זיך אָנטוויקלען אַ פּראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג. די גאַרבערס, בייַ־גערס, שוסטער, קאַמאַשן־מאַכער, שניידער, סטאָליאַרעס, שמידן און בלעכער, הגם אין אַ פֿאַרהעלטנישמעסיק קליי־נער צאָל, האָבן זיך געשאָפֿן זייערע פֿאַך־פֿאראיינען, וואָס צוזאַמען האָבן זיי געבילדעט אַ פּראָפֿעסיאָנאַלע אָרגאַניזא־ציע. דער בעל־מלאכהשער טייל האָט זיך בייַ אונדז שטאַר־קער אָנגעזעהן, ווי אין די אַרומיקע שטעטלעך. עס איז דערי־בער געווען נאָטירלעך, אַז דער „בונד" זאָל זיך אויך בייַ אונדז אַ נעם טאָן אָרגאַניזירן פֿאַך־פֿאַריינען. ווי איך גע־דענק, איז פון „בונד" באַשטימט געווארן מאניש וואסערמאַן צו זיין דער אָפּיציעלער רעדנער און אָרגאַניזאַטאָר פֿון די דאָזיקע פאריינען.

מיטאַמאָל האָבן מיר דערזען אין אונדזער סביבה יידן פֿון אַ גאַנץ יאָר: יידן פֿרומע מיט בערד, יידן וואָס האָבן אונדז אָפֿילו פֿיינט געהאַט. זיי זיינען אָבער געקומען פֿרייי־וויליק, ווייל זיי האָבן דערפֿילט, אַז מיר זיינען באמת פֿאַר־אינטערעסירט אויסצובעסערן זייער לאַגע. און מיר האָבן אויך נישט פֿאַרגעסן, אַז יעדער עקאָנאָמישער שטרייק, אָדער קאַמף, טראָגט אַ פּאָליטישן אונטערשלאָק, האָבן מיר דער־פֿאַר זיך אַ נעם געטאָן מיט אימפּעט צו אָרגאַניזירן די גאַנצע אַרבעטערשאַפֿט פֿון אונדזער שטעטל.

נייטאָרין־מיידלעך, באַלעבאַטישע טעכטערלעך, וואָס האָבן זיך נישט געוואָלט מישן מיט אונדז, צוליב מורא פֿאַר די עלטערן און פֿאַר „לייטישע צינגער", דינסטמיידלעך — אַלע זיינען געקומען. עס האָט געשפּרודלט און געזידט אַ קאָכעדיק אימפּעט־לעבן, ווי ערב אַ שטורם.

עס איז געווען די צייט פון מכלומרשטן האַלב־ליבע־ראַליזם פֿון דער דעמאָלסדיקער פּויליישער רעגירונג, פֿרייַ־ווינטן האָבן געבלאָזן אין דער צייט פֿון מאראטשעווסקיס הער־שאַפֿט, האָבן מיר, פונקט ווי אין דעם גרעסטן טייל פֿון

פּויקן, אויסגענוצט די לאגע און ארגאניזירט די פּראפּעסי־אנעלע־פארייגען, פריער פון יעדן פאך באזונדער, שפּע־טער א צענטראל־ביורא פון אלע פאכן, כדי צו צענטראליזירן די ארבעט און דורכפירן באשלוסן פון אן אלגעמיינעם כארקטער. אלע ארבעט־סכסוכים צווישן מייסטער און גע־זעלן, צווישן ארבעטער און האנטווערקער, זיינען אויסגע־גלייכט געווארן אין פאריינען. טאג־טעגלעך פלעגן ארבעטער קומען מיט זייערע עולות, וואס זיינען אין די ראמען פון דער ארגאניזאציע, באזייטיקט געווארן. מיטאמאל האט מען דער־פילט, אז דער ארעמער בעל־מלאכה האט ווער עס זאל זיך פאר אים אננעמען און עס וואקסט אונדזער נאמען ביי דער גאנצער יידישער באפעלקערונג אין שטעטל. עס האבן אויך נישט געפעלט קיין שטרייקן, נישט בזוי צוליבן אויסבע־סערן די עקאנאמישע באדינגונגען אלײן, נאר ווי צו דעמאנ־סטרירן אונדזער שטארקע האנט, אונדזער אנגעזאמלטער ענערגישער ווילן האט געמוזט קומען צום אויסדרוק, האבן מיר, יונגווארג, געמאכט היפּשע טעותן, איבערגעכאפּט די מאס, סיי אין אונדזער פּראפּאגאנדע און סיי אין אונדזערע מעשים. איין זאך איז אבער זיכער: מיר זיינען געווען אי־בערצייגט אין דער ריכטיקייט פון אונדזערע אידעען. אונ־דזער פארלאנג אומצוענדערן דעם שטייגער־לעבן פונעם קליינעם שטעטל איז געווארן דיקטירט פון די טיפסטע טי־פענישן פון אונדזער הארץ און נשמה.

הילפס־ארבעט פאר דער ארימקייט

אונדזער ארגאניזאציע איז צוליב פארשידענע אום־שטענדן אויך געווארן די פארזארגערין פון דער יידישער ארימקייט ביי אונדז אין שטעטל. א גאנץ שטעטל האט גע־הונגערט. פויקן איז געווארן זעלבסטשטענדיק און האט פאר־לוירן דעם רוסישן אפזאץ־מארק, האט זיך ביי אונדז אפגע־שטעלט די גאנצע לעדער־פראדוקציע, וואס פלעגט ארבעטן פארן מארק פון רוסלאנד. דרייצן זיך ארום יידן, פאטערס פון משפחות, מ'וויל זיך צו עפעס אנדערש נעמען, ווו באַ־קומט מען אבער געלט?

דער „דזשאינט" קומט צו הילף און די באשטימטע סובסידיע ווערט איבערגעגעבן אונדזער ארגאניזאציע צו פארוואלטן. מיר פון אונדזער זייט, כדי צוצוגעבן חשיבות און אנזען די הילפס־ארבעט, ציען מיר צו צו דער טעטיקייט, פארשטייער פון אלע שיכטן. עס ווערט געשאפן אן אומפאר־טיאישער קאמיטעט און אס פארזיצער ווערט אויסגעווײלט א שוסטער־פאבריקאנט — אהרן סאלטעס.

אהרן איז געווען א קלוגער ייד און געהאט אן איינ־פלוס אין שטעטל. מיט זיינע וויצן און הומארפולע מעשהלעך, האט ער זיך געשאפן א גרויסן עולם פארערער. זיין הויז איז כמעט שטענדיק אפן געווען פאר יעדן און איז טאקע געווען פול. נישט געקוקט דערויף, וואס ער איז געווען א פאבריקאנט, האבן די ארבעטער אים דאך רעספעקטירט. גע־נוג געווען צו זאגן, אז אהרן סאלטעס האט דאס געהייסן טאן, אז מען זאל זיך צוהערן. איז ער דערפאר געווען דער פּא־סיקסטער מענטש צו זיין דער הויפט פון הילפס־קאמיטעט. ביי די זיצונגען איז ער, צוזאמען מיט די אנדערע יידישע פארשטייער, געווארן געווארן, אז וועג עמיצער „האט דאס ווארט", ד. ה. ער רעדט, דארפן די אנדערע שווייגן און אויס־הערן ביז דער רעדנער פארענדיקט און נאכדעם בעטן א ווארט.

„בעטן א ווארט" איז געווארן ממש א שם דבר און אהרן פלעגט זיך גענוג וויצלען אויף אונדזער חשבון: מען גייט דאך מיך מאכן פאר א גאנצן „מיניסטער", „פארלא־מענטארזיזם", ווילן זיי מיך אויסלערנען. אבער אונדז האט דאס הנאה געטאן. מיר האבן געפילט, אז אויב מיר ווילן עפעס טאן פאר דער ארימקייט אין שטעטל, מוזן מיר זיך צוזאמענקומען, דורכריידן און פארשטענדיקן זיך אויך מיט מענטשן פון אנדערע שיכטן. די הילפס־ארבעט האט געגעבן זייער גוטע רעזולטאטן.

עס ווערן ארגאניזירט קיכן, יעדן טאג קומען יידן, פרויען, קליינע קינדער, אפעסן א מאלצייט און אויך אהיים־נעמען אביסל שפּייז.

עס זיינען אנגעקומען טראנספארטן מיט קליידער, וואס מען האט פארטיילט דער ארעמער באפעלקערונג. אונדזער ארגאניזאציע איז געשטאנען אויף דער וואך און געהיט, אז קיין שום „אנגעזעענע" באלעבאטים זאלן נישט עפעס ווערן אויסן חשבון פון ארעמען ייד.

שפעטער, צו די וואלן פון זשעלעכאווער שטאט־ראט, באקומט אונדזער פארטיי, דער „בונד", 25 פראצענט פון דער אלגעמיינער צאל שטימען, יידישע און פויליש. דאס איז געווען נאך יאהן פון אומדערמידלעכער אויפקלערונגס־ארבעט און אפטמאל מסירת־נפשדיקער טעטיקייט פארן וויי־זיין פון דער שטעטלשער ארימקייט.

סאציאלע קאנפליקטן און קלאסן־קאמף

פון אנהויב האבן אונדז די פארשידענע גרופּן ייִדן באטראכט מיט שפאט און מיט גלייכגילטיקייט, און פלעגז „א מאך טאן מיט דער האנט—זיי, מיינענדיק די „סטרייקער", די „פאריניקעס" וועלן לאנג נישט אנהאלטן", ספעציעל די יעניקע, וואס האבן נאך געדענקט די צייטן, ווען די צארישע זשאנדארמעריע האט זיך לאז געטאן אין אונדזער שטעטל אויסצוראטן די רעוואלוציאנערן אין פינפטן יאר — האבן אונדז נישט געגעבן קיין אריכת ימים. זיי, די פראקטישע לייט, האבן געווסט מיט וואס אזא ארבעט שמעקט: „פאוויאק", טורמע, קאטארגע, און אפילו מיט טויט. האט מען אונדז גע־שראקן, געווארנט, ספעציעל די באלעבאטישע יידן, וועמענס קינדער זיינען, נעבעך, געווארן פארפירט פון די „פאריני־קעס", האבן אונדז אנגעטאן געברענטע צרות, פלעגן קומען אין פאריין מאכן געוואלטן, סטראשען, אז זיי וועלן אונדז איבערגעבן דער פאליציי א.א.וו. זיי האבן דאס, נאטירלעך, קיינמאל נישט געטאן.

אונדזער אַרגאַניזאַציע האָט נישט געפֿירט קיין אויפֿרייצערישע פּאָליטיק לגבי די רעלּיגיעזע יידן, הגם מיר זיינען געווען גוטע תּלמידים פֿון משה טערמאַנס בוך „רעליגיאָן און קלאַסן־קעגנזאַצן". מיר זיינען אַפֿילו געווען איבערצייגט, אַז „רעלּיגיע איז אָפּיום פֿאַרן פֿאָלק", און דאָך האָבן מיר טאָלערירט די רעלּיגיעזע יידן. בלויז צייטנווייז זיינען מיר געקומען צו אַן אָפּענעם קאָנפֿליקט און צוזאַמענשטויס מיט דעם רעלּיגיעזן טייל. דאָס איז געווען דעמלט, ווען עס איז געשטאַרבן אונדזער חבר אברהם יצחק און ביי דער לויה האָבן מיר געטראָגן אַ קראַנץ מיט אַ רויטער פּאַן מיט בונדישע לאָזונגען. אַרויס עפּנטלעך מיט אַ „וויאַנעק" פונקט ווי ביי די פּויליש — דאָס איז שוין געווען צופֿיל און אַן אַרגאַניזירטע, אויפֿגעהעצטע גרופּע, איז אונדז אַנטקעגנגעקומען מיט שטעקנס און שטיינער, גרייט אויף אַ מלחמה. צום גליק האָט אונדזער אַרגאַניזאַציע צוגעגרייט אַ „באַיוקע", און אויך אַדאַנק דעם טאַקט פון די אָנפירער, איז אויסגעמיטן געווארן אַן עפּנטלעכער סקאַנדאַל, וואָס וואָלט זיכער זיך געווען פֿאַרענדיקט מיט בלוט־פֿאַרגיסונג.

עס פֿלעגן אויך, פֿון צייט צו צייט, קומען גרופּן „שומרי־שבתניקעס", כדי צו זען צי די יוגנט איז נישט מחלל שבת, אָדער פֿירט זיך אויף לייטיש. אינעוויניק זיינען זיי קיינמאָל נישט אַריין, זיי האָבן בלויז דורכן פֿענצטער געכאָפּט אַ בליק. מען דאַרף אויף די רעליגיעזע יידן קיין פֿאַריבל נישט האָבן. אַזוי לאַנג ווי אונדזער יונגווארג האָט זיך פֿאַרנומען מיט גיין בגילוי ראש, אַן אַ היטל, אַפֿילו רויכערן אַ פּאַפּיראָס אום שבת ביי זיך אינעם פּאַריין — האָט מען נאָך מיט אַ זיפֿץ און ווייטיק אין הארצן דאָס געקענט פֿאַרטראָגן. מען האָט אויך געמוזט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, צו זען בחורים מיט ראַזירטע, געגלאַטע מאָרדעס, אין קאַפּעליושן, אין מאַרינאַרקעס, וואָס האָבן פֿאַרביטן דאָס קלייניע יידיש־פּוילישע היטעלע מיטן דאָסיק און דאָס לאַנגע כאַלאַטל — דאָס אַלץ וואָלט נאָך געווען אַ האַלבע צרה; אָבער ווען מיר האָבן אונדזערע אידעען געפֿרווט בפרסיה פֿאַרווירקלעכן אין קליינעם שטעטל, אידעען וואָס האָבן געשטאַלט אין געפֿאָר דעם אייגענעפֿונדעווטען, דורות־לאַנגן יידישן שטייגער־לעבן — האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבן אַ פֿאַרביטערטער און טראַגישער קאַמף.

אונדזער יונגוואַרג האָט אָנגעהויבן זיך אָפּזאָגן פֿון חופּה־וקידושין. לעבן „גא ווי‌ארע", „פרייע ליבע", איז ביי אונדזער דעמאָלטדיקן באַגריף געווען אַ טייל פון די געוואָגטקייטן, אַ טייל פֿון דעם ריזיקן קלאַסן־קאַמף וואָס מיר האָבן געמוזט דורכפֿירן, נישט בלויז קעגן קאַפּיטאַליזם, נאָר אויך קעגן זייַנע מיטהעלפֿער — דעם קלעריקאַליזם. נישט אויספֿאַלגן די רעליגיעזע געבאָטן וואָס האָבן בלויז איין צוועק: „צו האַלטן דעם אַרבעטער אין דער פֿינצטערניש" — איז געווען און געווארן אונדזער הייליקער חוב.

אויך קעגן מילה, קעגן דעם „באַרבאַריזם", האָבן מיר זיך פֿאַרמאַסטן. און וועג אהרן נאדלערס יינגעלע איז געבוירן געווארן, האָט דאָס רעליגיעזע שטעטל געווארט צו זען, צי זיי, די עלטערן, וועלן וואָגן און נישט דורכפֿירן דעם רעליגיעזן אקט — מילה. און זיי האָבן געווּאָגט. שפּעטער, מיט עטלעכע וואָכן, ווען דאָס קינד איז געשטאַרבן, האָבן די רעליגיעזע יידן געזען אין דעם גאָטס האַנט, און אַביסל פֿריי אפּגעאָטעמט.

צו אונדזער גליק זיינען מיר דאָן געווען נאָך צו יונג צו טראַכטן וועגן אַ תּכלית, חתונה צו האָבן. און אַ טייל פֿון אונדז וואָס זיינען דערצו דערגאַנגען, האָבן געמוזט מאַכן קאָמפּראָמיסן, סיי מיטן איינשטעל פון שטעטל, סיי מיט דער גאַנצער יידישער געזעלשאַפֿטלעכקייט. אַ חוץ דעם האָבן מיר נישט געווּאָלט פֿאַרקירצן די יאָרן פֿון אונדזערע נאָענטע — אונדזערע עלטערן; נישט חתונה האָבן כדת משה וישראל, וואָלט אונדז דערפֿירט צו אַן אייביקער איזאָלירונג פֿון אונדזערע נאָענטע.

אויך דער קאַמף קעגן קאַפּיטאַליזם איז אין אונדזער שטעטל געווען אַבסל איבערגעטריבן. וויפֿל, מישטיינס געזאָגט, גבירים האָט אונדזער שטעטל פֿאַרמאָגט? אברהם יצחק שארפֿהארץ, בער אייגער און נאָך עטלעכע. די באַלעבאָטים, די דירעקטע „בלוט־זויגערס" פֿון דעם ארבעטער זיינען צום גרעסטן טייל אַליין געווען גרויסע קבצנים, האָט אונדזער קאַמף נישט געקאָנט געפֿירט ווערן אויפֿן גרויסן פֿאַרנעם ווי אין די גרויסע שטעט. אָפּטמאָל האָבן מיר מקנא געווען אונדזערע ח"ח פון לאָדזש, וואָס זיי האָבן אַזעלכע „גרויסע העכט" ווי די פּאַזנאַנסקיס, קאַנס א.א. קעגן וועמען מען קאָן פֿירן אַן אמת פּראָלעטאַריש־רעוואָלוציאָנערן קאַמף. דאָס שטעטלדיקע אָרימקייט, די אַווי גערופֿענע שוסטער־און־שניידער־פּאַבריקאַנטן, האָט אונדז געשטערט צו פירן אַן אמתן קאַמף אויפֿן עקאָנאָמישן געביט. נישט געווען קעגן וועמען . . . אָבער אונדזער נייער שטייגער לעבן האָט באַדראָט דעם אַלטן יידישן לעבנס אופֿן, און דאָס איז אייגנטלעך געווען דער עיקר פֿון קאַמף מיט דער יידישער באַלעבאַטישער וועלט אין אונדזער שטעטל.

אַ דורות־לאַנגער אייגענפֿונדעווטער שטייגער־לעבן האָט זיך אָנגעהויבן פּאַנאַנדערפֿאַלן. מיר האָבן זיך פּאַרמאַסט אַריינצובריינגען און פֿאַרווירקלעכן וועלט־באַפֿרייערישע אידעען, געבן אַ נייעם אינהאַלט דעם יידישן לעבן אין קליינעם שטעטל, זיינען דערפֿאַר אַרויסגעקומען אָפּט טראַגיקאַמישע פּאַלן. דער אייגענפֿונדעווטער לעבנס־שטייגער האָט אין אונדזערע אידעען געזען אַ געפֿאַר פֿאַר דעם יידישן בליק אויף דער וועלט, אַ געפֿאַר קעגן דעם יידישן פּאָלק. עס האָט געדראָט אונטערצוגראָבן דעם גייסטיקן יסוד, אויף וועלכן דאָס פֿויליש־יידישע שטעטל האָט זיך געהאַלטן. דערפֿאַר איז אַרויסגעקומען דער טראַגישער קאַמף צווישן די עלטערן און קינדער, פון וועלכן עס האָבן אגב געווּוסט אויך די פּריערדיקע יידישע דורות.

טערצע ווינציער
באגאטא, קאלאמביא

די קינדער־ארגאניזאציע „סקיף"

צווישן די פֿאַרשידענע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געפירט אַ טעטיקייט אין זשעלעכאָוו אין יענער צייט, וועט דאָס יידישע לעבן איז געוועלשאַפטלעך שפּעדיק, האָט אַ ספּעציעלן אָרט פארנומען דער „סקיף" (סאָציאַליסטישער קינדער־פֿאַרבאַנד). דאָ זיינען געווען אַרגאַניזירט מייסטנס אַרבעטער־קינדער, קינדער פון שוסטער און שניידער. די דאָזיקע קינדער אָרגאַניזאַציע איז געשטאַנען אונטער דער אָנפירונג פון „בונד"..

טערצע ווינציער

אין לאָקאַל פון „סקיף" אין זשעלעכאָוו איז שטענדיק געווען לעבעדיק. מ'האָט דיסקוטירט נישט ערגער ווי בייַ די דערוואַקסענע. מ'האָט געזונגען לידלעך, געגרייט זיך צו אויספֿלוגן און זיך דערצויגן סאָציאַליסטיש. פֿאַר דעם זשעלעכאָוער קינד, וואָס איז דאָ אָנגעקומען, האָט זיך געעפנט אַ נייע וועלט פון באַגריפֿן. איך געדענק דעם אויספֿלוג וואָס מיר האָבן געמאַכט אין אַ הוטע נישט ווייט פון זשעלעכאָוו. 50 קינדער זיינען געווען אויף דעם אויספֿלוג. מיר האָבן געווּסט אַז נאָך דעם אויספֿלוג וועלן מיר דאַרפֿן אויף דעם קרייז ענטפֿערן אויף אַ גאַנצע ריי פֿראַגן. האָבן מיר זיך טאַקע גוט צוגעקוקט צו די אַרבעט־באַדינגונגען אין דער הוטע. מיר האָבן באַמערקט, אַז דאָרט אַרבעטן 12 יאָריקע קינדער און געשטעלט די פֿראַגע: הלמאי אַרבעטן קינדער, בעת גרויסע זיינען אַרבעטסלאָז? האָבן מיר באַקומען אַ תשובה: וויַיל קינדער אַרבעט לוינט זיך פֿאַרן קאַפּיטאַליסט בעסער, ער האָט מער רווחים. אָט אַזוי האָבן מיר געלערנט מאַרקסיזם פון פּראַקטישן לעבן.

אַלץ וואָס עס איז געטאָן געוואָרן אין דער אָרגאַניזאַציע, האָט אונדז פֿאַרשאַפֿט פרייד: די שפּאַצירן אין זשעלעכאָוער וואַלד, דער מאַרש אויפֿן שאָסיי, די צוזאַמענפֿליען אין ווארשע, שעדלעץ, אָדער קאַלושין. שטענדיק זיינען מיר צוריקגעקומען באַגייסטערט מיט נייעם מוט און נייע לידער. איך בין שוין היינט אַ מאַמע פון 3 זין און זינג אָפֿט די לידער פאר מיינע קינדער. מיר האָבן אויך געהאָלפן אין אריינגעמען קינדער פאר דער קינדער־היים.

יידישע קינדער־היים.

די היטלער־אָרדעס האָבן אויסגעמאָרדעט די קינדער פון „סקיף" צוזאַמען מיט זייערע עלטערן, אָבער אויך פון זשעלעכאָוער „סקיף" זיינען אויסגעוואקסן העלדן, וועלכע האָבן אַלס פּאַרטיזאַנער געקעמפט קעגן היטלערישן שונא.

אין אונדזער יזכור דערמאָנען מיר מיט גרויס צער אָט די אויסגעמאָרדעטע יוגנטלעכע און גיבן אָפּ כבוד זייערע העלדן.

מרדכי איש טוב
(תל־אביב)

ערשטע קולטור־ארגאניזאציעס „פארטשריט" און „קדימה"

די גרינדונגם פאַרזאַמלונג אין „געסנערס" באָד

מרדכי איש טוב

אין זשעלעכאָוו איז געווען אַ יידישע באָד כדין וכדת. די גאַס, וווּ די באָד איז געשטאַנען, האָט מען גערופן די „באָד־גאַס". קינדער, ווי אויך עלטערע מענטשן, האָבן נישט אויסגעלאָזט פֿאַר פּחד, פֿאַרבייגייענדיק נעבן דער באָד אין אַ פינצטערער נאַכט. אין דעם שוואַכן ליכט־שיין, דורך די קליינע פֿאַרפֿאַפענע פענצטערלעך האָט מען „געזען" שדים און נישט גוטע ר"ל. אַזאַ שרעק האָט די באָד אָנגעווארפן נאָר ביינאַכט. בייטאָג, און אין ספּעציעל באַשטימטע טעג, האָט די באָד פֿאַרשאַפט די זשעלעכאָווער תענוג: מאַנטיק און דאָנערשטיק האָבן זיך יידן געטובלט אין דער וואַרימער מקוה, פרייטיק, לכבוד שבת און ערב יום־טוב, האָט מען זיך געפֿאַרעט אין שוויץ באָד. אויך שבת און יום־טוב אין דער פרי, האָבן די שיינע יידן פֿאַרן דאָונען אַריינגעכאַפּט אַ מקוה. אַזוי איז געווען אַמאָל. וועט אָבער דער נייער יונגער דור זשעלעכאָווער האָט זיך געמומען

מאַדערניזירן, האָט די מקוה אויפגעהערט צו שפּילן די ראָל.

אין לעצטן יאָר פאָרן ערשטן וועלט־קריג, האָט זיך ביי אונדז אין שטעטל זייער פאַרשטאַרקט דער קאַמף צווישן די צוויי דורות, צווישן עלטערן און קינדער. א געוויסע צאָל יידישע קינדער פון חסידישע הייזער, האָבן אָנגעהויבן אַראָפּ־וואַרפן פון זיך דעם עול פון יידישקייט און „אַרויסגעגאַנגען לתרבות רעה". יעדן אָוונט, צווישן מנחה און מעריב, זיינען אין בית־מדרש געשטאַנען רעדלעך פרומע יידן, וואָס האָבן גערעדט און געטראַכט, ווי אָזוי צו באַקעמפן די פּורקי־עול. יעדן טאָג האָט מען געהערט ווי מען האָט א יינגל פון חשובע עלטערן אַרויסגעוואַרפן פון אַלעקסאַנדער, לובלינער אָדער קאַשעניצער שטיבל, ווייל מ׳האָט אים געכאַפט ביי פּוצן זיך די שטיוול אין א וואַכן־טאָג, אָדער גאָר ביי א טרפה פּסול ר״ל (ביי א בוך).

די ווייבער, מאַמעס פון קינדער, וואָס האָבן זיך יעדן פאַרנאַכט פאַרזאַמלט אויף דער „פאטשענע" (שטייגערער טראָטואָר מיט טרעפּלעך), האָבן געהאַט גענוג פון וואָס צו רעדן און שושקען זיך. זיי האָבן צווישן זיך דערציילט, אַז די מגפות און קראַנקייטן, וואָס גייען אַרום אין שטאָט, איז אַלץ צוליב די זינד פון אָט די קינדער.

די מורא פאַר די דאָזיקע זינד איז נאָך שטאַרקער געוואָרן, ווען עס איז אַרויס א קלאַנג אין שטעטל, אַז געסנער, דער גוי, וואָס שטאַמט פון דייטשן, הייבט אָן בויען — כמעט אונטער דער שטאָט — א באַד מיט קאפּלאָווע וואַנעס, מיט שפּריצערס, וואָס שפּריצן סיי וואַרם און סיי קאַלט וואַסער. די יוגנט פון זשעלעכאָו האָט געזען אין דעם א צייכן פון פאַרטשריט און קולטור, די פּני פון שטעטל און אָפּילו פשוטע פרומע יידן, האָבן דאָס אויפגענומען מיט צוריקגעהאַלטנקייט: „ס׳שמעקט מיט אויסגעלאַסנקייט, ס׳פאַסט נישט פאַר יידן, דאָס איז א גוישע זאַך".

דערווייל האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. געסנער, וואָס האָט געשטאַמט פון דייטשן, האָט געמוזט אַוועק פון שטאָט און די באַד איז געבליבן נישט פאַרענדיקט. די מויער מיט דער דאַך פון רויטע דאכווקעס אויף דער זאַדיבער גאַס איז געבליבן שטיין. און דאָס נישט פאַרענדיקטע הויז האָט מען גערופן „געסנערס באַד".

אָט דער „גוישער באַד" איז אויסגעקומען צו שפּילן א גרויסע „פּראָגרעסיווע" ראָל אין אונדזער זשעלעכאָווער יידיש לעבן.

באַלד אין אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די צאַרישע מיליטעריש מאַכט האָט אויף א שרעקלעכן אופן געגומען פאַרפאָלגן די יידן אין פוילן, איז אַרויס א באַפעל פון הויפט־קאָמאַנדיר, אַז 40 קילאָמעטער אַרום איוואַנגראָדער פעסטונג, טאָר זיך נישט געפינען קיין ייד. אין א געוויסן דאָנערשטיק פאַרנאַכט, בעת א שטאַרקן גאָס־רעגן, האָט פּלוצים אָנגעהויבן שטראָמען קיין זשעלעכאָוו טויזנטער יידישע משפחות מיט זייער ביסל אַרעמע בעבעכעס. א טייל פון אָט די יידישע פּליטים־משפחות האָבן גענומען פאַר זיך א ווינטער טאַקע אין „געסנערס באַד".

א יאָר נאָך מלחמה־אויסברוך, האָט דאָס דייטשע מיליטער פאַרנומען גאַנץ פוילן און זשעלעכאָוו איז „געהאַלפן" געוואָרן, וויייל דער דעמלטדיקער דייטשער רעזשים, איידער די היטלער־פאַרוויילדונג האָט פאַרכאַפּט דאָס דייטשע פאָלק, איז פאַרט געווען בעסער, ווי דער צאַרישער פאָגראָמען־רעזשים.

באַלד אין די ערשטע טעג, ווי דער דייטש איז אַריין אין זשעלעכאָוו, האָבן זיך א געוויסע צאָל יוגנטלעכע פאַרזאַמלט אין דער ווינטונג פון חיים איגליצקי. אויפן טאָג־אַרדנונג — צווישן פונקטן: גרינדן א שפּיטאָל פאַר דער גרויסער צאָל קראַנקע צווישן די פּליטים־משפחות און ווי אָזוי צו באַקומען די איבערגעבליבענע געלט סומע, וואָס דער יידיש־רוסישער הילפס־קאָמיטעט האָט געשיקט לטובת די פּליטים.

אויף דער זיצונג איז געוויילט געוואָרן א פאַרוואַלטונג און נאָך לאַנגע באַמיונגען, איז דער דאָזאָר איטשע מאיר ראטפאַרב געווען געצוווונגען איבערצוגעבן די געלט־סומעס אין די הענט פון דער נייער אינסטיטוציע. נאָך אייניקע טעג אַרבעט, האָט מען דאָס שפּיטאָל געעפנט אין די צימערן פון הכנסת־אורחים־שולכל, וואָס האָט זיך געפונען ביי דעם בית־המדרש.

נישט איינמאָל האָט זעליק משה נאָטעס, דער גבאי פון שולכל, צוזאַמען מיט די פּני העיר, געוואָלט איבערפאַלן און צעשטערן דאָס שפּיטאָל, וואָס איז לויט זייער מיינונג, געווען נישט יידישלעך. עס האָבן דאָרט געארבעט צוזאַמען „יונגען מיט מיידן", אָנגעטאָן אין מאָדנע ווייסע פאַרטוכער, נאָר דער פּחד פאַר דעם יונגן עולם, וואָס האָט געהאַט א גרויסע דעה אין שטעטל, האָט געווירקט, זיי זאָלן נישט אויספירן זייער וויליַן און דאָס שפּיטאָל האָט עקזיסטירט ביז די פּליטים זיינען אַוועק צוריק אין זייערע היים־שטעטלעך.

ראובן שווארץ — דער סאַניטאַר.

די סאָניטאַרע לייטונג פון שפּיטאָל איז באַשטאַנען פון די צוויי יידישע פעלדשער: בערל און ראובן שווארץ. די אַר־בעט אַפּ סאַניטאַרן און שוועסטער האָבן אויסגעפירט די זשעלעכאָווער יוגנטלעכע פון פאַרשידענע שיכטן. אַזוי אַרום האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע יוגנטלעכע מיט אינטערעס פאַר געזעלשאַפטלעכער און קולטור־טעטיקייט. אַ טייל פון זיי האָט געגנומען אויף זיך די איניציאַטיוו, צו רופן אַ גרינדונגס־פאַר־זאַמלונג כדי צו שאַפן אַ „קולטור־אַרגאַניזאַציע".

אין די ערשטע טעג פון חודש אלול, ווען אַלץ האָט זיך געגרייט צום יום־הדין, האָט די יוגנט באַקומען אַ „קאַנספי־ראַטיוו" ידיעה, אַז שבת נאָכמיטאָג דאַרפן זיי קומען אין שפּיטאָל אונ דאָרט וועט מען זיי אַנווייזן אַן אָרט, וווּ עס וועט פאָרקומען אַ פאַרזאַמלונג. אָט דאָס אָרט איז געווען „געסנערס באָד".

די סיבה פאַרוואָס די פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען אויף אַ בוידעם אין געסנערס באָד, איז אַ גאַנץ איינפאַכע — דאָס האָט געשמעקט מיט „קאַנספּיראַציע". די גאַנצע צו־גרייטונג און אַרגאַניזירונג איז געווען אויף קאַנספּיראַטיוע יסודות, הגם דאָס איז גאָרנישט נויטיק געווען. אַ טייל פון די איניציאַטאָרן האָבן אַנטייל גענומען אין קאַנספּיראַטיוער טעטיקייט אין דער צייט פון צארישן רעזשים און האָבן זייער שטאַרק פאַרהייליקט דאָס מיטל „קאַנספּיראַציע".

שבת נאָך דעם שלאָף, אַ רואיקייט איז אויסגעגאָסן איבער די זשעלעכאָווער גאַסן, פון אָפענע פענצטער הערט זיך אַ געזאַנג, פון אַנדערע, דער טראַדיציאָנעלער ניגון פון זאָגן פּרק, אַדער פון לייענען די „צאינה וראינה"; יעדער יידגרייט זיך — ווער צו גיין אין שטיבל אַריין צו שלוש סעודות און ווער אין בית המדרש אַריין צו מנחה־מעריב. אין דער צייט האָבן זיך אייניקע צענדליק בחורים און מיידלעך, ווי אויך אייניקע דערוואקסענע מענטשן, געשאַרט דורך פאַר־שידענע געסלעך, כדי אַנטייל צו נעמען אין דער פאַרזאַמ־לונג.

אין דער גרויסער בוידעם־שטוב, ביי דעם שוואַכן זון־אָפשיין, וואָס איז אַריינגעפאַלן דורך די קליינע בוידעם־פענצטערלעך, האָבן זיך פאַרזאַמלט יוגנט פון פאַרשידענע שיכטן און אָפשטאַמונג: קינדער פון באַלעבאַטישע און חסי־דישע היימען, וואָס האָבן אָנגעהויבן טראַכטן, פאַרשטיין און פירן זיך אַנדערש ווי זייערע עלטערן, אַרבעטער געקומענע פון וואַרשע און אַנדערע שטעט, וואָס האָבן שוין געאַשט עפעס פון וועלטלעכקייט און אפילו אַזעלכע, וואָס די פאַר־זאַמלונג האָט אויסגעזען פאַר זיי אַ חטא, פאַר וועלכן מ׳וועט דאַרפן ליידן.

באַלד נאָך דעם ווי דער פאַרזיצער האָט געעפנט די פאַרזאַמלונג, איז אַריינגעטראָגן געוואָרן אַ פאַרשלאָג: צו־ליב דעם, וואָס אין דער פאַרזאַמלונג נעמען אַנטייל רעליגי־יעזע און אפילו פאַנאַטיש־רעליגיעזע מענטשן, זאָל מען דעם כראַטאַקאָל אָנהייבן דעמאָלט, ווען ס׳וועט וועלן פינצ־טער, אָבער נישט אין שבת.

דער פאַרשלאָג־געבער איז גראָד געווען אַ נישט פרו־מער בחור, וואָס האָט נישט וווינק געליטן צוליב זיין קאַמף קעגן פאַנאַטיזם און פאַנאַטיקער, אָבער גלייכצייטיק האָט ער פאַרשטאַנען, אַז „שרייבן אין שבת" וועט אַוועקשטופן אַ טייל יוגנט פון אונדזער קולטור־אַרבעט, בעת די אויפגאַבע דאַרף זיין פאַרשפּרייטן קולטור און פאַרשריט צווישן אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. דער פאַרזיצער, באַ־קאַנט מיט זיין רעוואָלוציאָנערער אידעאָלאָגיע, האָט אַפילו נישט געפונען פאַר נויטיק דעם פאַרשלאָג צו שטעלן צו אָפ־שטימונג. אַפּ פּראָטעסט האָט דער פאַרשלאָג־געבער פאַר־לאָזט די פאַרזאַמלונג. און גלייך נאָך אים זיינען אַוועק נאָך 20 פערזאָן. נאָך אַ קורצער באַראַטונג, וואָס די „אָפּאָזיציע" האָט אָפּגעהאַלטן אין גאַס, איז באַשטימט געוואָרן צו רופן אַ פרישע פאַרזאַמלונג דעם צווייטן שבת.

די פאַרזאַמלונג אין „געסנערס" באָד איז וויטער פאָר־געזעצט געוואָרן און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ יידישע קולטור־אָרגאַניזאַציע. און טאַקע אין אייניקע וואָכן אַרום איז אין זשעלעכאָוו „אויפן בארג" געעפנט געוואָרן אַ קולטור־פאריין מיטן נאָמען „פאָרטשריט".

די קולטור־אָרגאַניזאַציע „קדימה"

דער גרעסטער טייל יידישע אַינוווינער אין זשעלעכאָוו איז באַשטאַנען פון יידן בעלי־מלאכות: גאַרבער, שוסטער, בייגלערס, קאַמאַשן־מאַכער, שניידער א.אז.וו. די קלענערע טייל פון יידן סוחרים און סתם „שיינע יידן", וואָס האָבן קיינמאָל נישט געטאָן די האַנט אין קאָלט וואַסער האָבן געקוקט אויף אַ ייד אַ בעל־מלאכה פון אויבן אַראָפּ, זיך גרויס געהאַלטן דערמיט, וואָס ביי זיי אין דער משפחה איז נישט געווען און ס׳וועט נישט זיין קיין בעל־מלאכה. אַ קינד פון „בכבודע" עלטערן, האָט זיך קיינמאָל נישט געחברט מיט אַ קינד פון בעלי־מלאכה־עלטערן, ס׳איז געווען ווי צוויי באַ־זונדערע שיכטן אַדער קלאַסן. עס איז אָבער געווען אַ טייל בעלי־מלאכות פון אייניקע פאַכן, וועלכע האָבן זיך גערעכנט פאַר מער יחוסדיקע, אַדער בעלי־הבתישע ווי, למשל: זיי־גער־מאַכער, קאַמאַשן־שטעפער און פריזאָר שניידער.

יוסף אויגו, דער קאַמאַשן־מאַכער, האָט זיך גערעכנט אין זשעלעכאָוו פאַר אַ בעל־מלאכה אַן אינטעליגענט. ער האָט געווואָונט אין אַ באַזונדער צימער ביי זיינע עלטערן, וואָס האָבן געהאַט אַ בעקערייַ, געטראָגן לאַנגע מלבושים, אָבער שוין אַביסל מאָדערנע: אַ קליין טוכן־היטל מיט אַ שמאָלער דענקע אויפן קאָפּ, קליינע גאָלדענע ברילן אויף די אויגן, כדי צו פאַרשטעלן דעם מום, וואָס ער האָט געהאַט אין אויג — צוליב דעם האָט מען אים געפרופן „אויגו". יעדן פרימאָרגן איז ער געגאַנגען אין בית־מדרש דאַוונען, אַמאָל אויך צו מנחה ומעריב. ווען עס האָט זיך געטראָפן, אַז אַ יינגל, נאָך אַ גרויסן קאַמף מיט זיינע בכבודיקע באַלעבאַטישע עלטערן, האָט אויס־געפועלט מ׳זאָל אים לערנען אַ פאַך, האָט מען אים טאַקע גע־שיקט לערנען קאַמאַשן־מאַכעריי צו יוסל אויגו, ווייל ער איז אויך נישט געווען פרעמד אין די דראָבנע אותיות.

בסוד סודות האָט יוסל אויך געלייענט אַ יידישע ציי־
טונג און פֿאַרמאָגט אַ ביבליאָטעקל פון עטלעכע צענדליק
יידישע ביכער פון מענדעלע, שלום עליכם, פּרץ, אַש, נאָמ־
בערג, וויסענבערג, בעל מחשבות א.א.וו. אַז אַ יינגל פון חסי־
דישע עלטערן איז „קאַליע" געוואָרן און האָט אין געהיים —
מ׳זאָל חלילה נישט זען — געוואָלט לייענען אַ „טרפה
פּסול", האָט ער דאָס טאַקע באַקומען געבאָרגט ביי יוספן.
נישט איינמאָל האָט זיך אויך געטראָפן, אַז די עלטערן האָבן
געכאַפּט זייער קינד לייענען אַ ביכל, האָבן זיי דאָס בוך גלייך
צעריסן אויף שטיקלעך און פֿאַרברענט. נישט שטענדיק האָט
דאָס יינגל געהאָט די עטלעכע גילדן בכדי דאָס בוך צוריק
צו קויפן. נישט איינמאָל האָט אויך יוסל באַדאַרפט אויסהערן
נישט קיין אנגענעמע טענות פון עלטערן: הלמאי ער מאַכט
קאַליע זייער קינד, אָבער ער האָט זיך דערמיט וויניק גע־
רעכנט און וווייטער געבאָרגט זיינע ביכער דווקא די קינדער
פון „בכבודיקע" עלטערן.

אויך זיין פריינדין פריידל, אפרים מנשהס—די טאָכטער
פון דעם באַרימטן קלעזמער ביי אונדז אין שטאָט און אין
דער גאַנצער אומגעגנט — האָט אים צוגעהאָלפן אין דער
אויבנדערמאָנטער מצווה. דאָס פֿאַרפאַלק האָט אויך געהערט
צו אַ „פילאָזאָפישן" קרייז, ווו אַ זון פון אַ זשעלעכאָווער
שוחט האָט מיט דער גרופּע געלערנט „זאַראָטוסטרא" פון
פרידריך ניטשע. יוסל אויגו מיט זיין פריינדין האָבן זיך
איינגעאָרדנט אין אַ גרויסער ווויונג פון צוויי צימערן און
דאָרט איז געוואָרן אַ זאַמלפונקט פאַר די בחורים און מיידל־
לעך וואָס האָבן געזוכט אַן אָרט וווּ צו לייענען יידישע בי־
כער.

צווישן די וואָס האָבן אַלס פֿראָטעסט פאַרלאָזט די
פאַרזאַמלונג אין „געסנערס באָד", האָט זיך אויך געפונען
יוסל אויגו. די אומצופֿריעדענע האָבן אָפּגעהאַלטן אַ קורצע
באַראָטונג און באַשלאָסן אין צווייטן שבת זאָל מען זיך פאַר־
זאַמלען ביי יוסל אויגו אין שטוב.

דעם לעצטן שבת פון חודש אלול, וועלן יעדער זשע־
לעכאָווער ייד האָט זיך געגרייט צו ניין 12 ביינאַכט — ווער
אין בית־מדרש און ווער אין די חסידים־שטיבלעך — צו זאָגן
מיט גרויס כוונה די ערשטע סליחות און מיט ציטערניש
דערוואַרט דעם יום הדין — האָט די גרופּע בחורים און
מיידלעך איבערגעלעבט אַן אויסערגעווייניקע שטימונג, אַ
שטימונג פון ראַנגלען זיך מיט זיך זעלבסט: יאָ גיין, אָדער
נישט גיין אויף דער פאַרזאַמלונג פון יוספן. פון איין זייט
דער פחד פאַר אַ שטראָף פון גאָט, פאַרט ימים נוראים, וועלן
אַ פיש אין וואַסער ציטערט, פּחד פאַר טאַטע־מאַמע געשריי
און אפשר אויך אַ קלאַפּ און פון דער צווייטער זייט ציט
עפּעס און עס בענקט זיך צו עפּעס נייעס, עפּעס שיינעס, עס
וויל זיך וויסן וואָס עס טוט זיך אין דער גרויסער וועלט.

האָט מען זיך שטילערהייט געשאַרט דורך פאַרשידענע
געסלעך, כדי נישט צו וועלן באַמערקט, און מ׳איז געגאַנגען
אויף דער פאַרזאַמלונג. פּאַמעלעך זיינען זיך צוזאַמענגעקו־
מען ביי יוספן אין דער וווינונג בחורים און מיידלעך, אַמ־
מייסטן קינדער פון שיינע חסידישע עלטערן, אויך אייניקע
„בכבודיקע" און „בעל־הבתישע בעלי־מלאכות, מיט די שוין
באַקאַנטע „אַפּיקורסים" בראש.

נאָך אַ לענגערער באַראָטונג איז געווויילט געוואָרן אַ
פאַרוואַלטונג, אַ סטאַטוטן קאַמיסיע און עס איז באַשלאָסן
געוואָרן צו גרינדן אַ קולטור־פאַריין מיטן נאָמען „קדימה".
די פייערלעכע דערעפנונג פון דעם פאַריין איז באַשטימט גע־
וואָרן אויף שמיני עצרת נאָכמיטאָג, אַלס צייכן דאָס די מא־
דערנע יידישע קולטור קען מען נאָר שאַפן אויף דער באַזע
פון דער פאַרגאַנגענהייט, נישט ווי אַ טיילּ האָבן דאָן גע־
מיינט, אז אַלץ דאַרף מען שאַפן פון דאָס ניי און די יידישע
קולטור הויבט זיך אָן מיט דער נייער יידישער ליטעראַטור.

די אַקטיווע מיטגלידער האָבן זייער אינטענסיוו געאַר־
בעט. אין פאַרלויף פון אייניקע טעג, איז געזאַמלט געוואָרן
אַ גרעסערע סומע געלט. די סטאַטוטן־קאַמיסיע, וואָס איז
באַשטאַנען פון גרשון מארדערמאַן, נח וואקסמאַן, מרדכי דעם
שוחטס זון און יוסל אויגו, האָבן שנעל אויסגעאַרבעט די
תקנות. דער פאַרזיצער, דער פּריוואַטער שניידער חיים איג־
ליצקי, האָט פאַרנאַכלעסיקט זיין אַרבעט און באַמיט זיך צו
באַקומען די לעגאַליזאַציע. דער קאַסירער גדליה קיעווסקי
האָט נאָך אַ גרויסער אַנשטרענגונג געדונגען אַ שיינעם,
פּאַסענדן לאָקאַל און באַקומען די געהעריקע מעבל פאַר דעם
פאריין.

מרדכי דעם שוחטס זון, איז געפאָרן קיין ווארשע אַיינ־
צוקויפן ביכער פאַר דער ביבליאָטעק און די געהעריקע ביל־
דער פון באַרימטע שרייבער און דיכטער, צו פאַרפוצן די
וועגנט פון לאָקאַל. די מיטגלידער און מיטגלידערינס האָבן
שווער געהאַרעוועט, אַז דער פאריין זאָל קענען געפּענט ווערן
אין דער געהעריקער צייט.

אין די יום־טוב־טעג, ווי אויך אין חול־המועד סוכות,
איז אין יענער צייט אין יעדן יידישן שטעטל, אַזוי אויך אין
זשעלעכאָוו, געווען אַ גאַנץ באַזונדערע פריילעכע שטימונג.
עס איז אַוועק דער פּחד פון די „ימים נוראים", יעדער פילט
זיך לייכט אויף דער נשמה, ווי אַראָפּ אַ שווערער שטיין פון
האַרץ, יעדער איז זיכער אין אַ גוט, געבענטשט ניי־יאָר,
אַלץ פילט זיך עפּעס ווי ניי און יונג, הגם אונטער דער טיר
שטייט דער האַרבסט מיט זיינע פאַרוואָלקנטע טעג און שווע־
רע זאַרגן פאַרן ווינטער.

אין שטעטל זיינען געקומען פיל גענסט, יינגלעך און
מיידלעך, וואָס אַרבעטן אַ גאַנץ יאָר אין די גרויסע שטעט
ווארשע און לאָדזש, קומען אַהיים צו זייערע עלטערן. עס
קומען אויף באַזוך — אַ חתן צו אַ כלה, אַ כלה צום חתן.
ס׳ווערן געשלאָסן שידוכים צווישן יידישע קינדער, יעדער
באַווייזט זיך אין גאַס אַנגעטאָן אין די שענסטע קליידער.
פאַרשטייט זיך, אַז דעמלט איז אויך געווען די פאַסנדיקסטע
צייט פאַר קרייזלעך, ווו מ׳דיסקוטירט איבער ליטעראַטור,
דיכטונג, צי עס איז „פאַראַן אַ גאָט אין הימל צי נישט" אָדער
מ׳דערציילט סתם נייעס פון דער גרויסער וועלט. גלייך ווערט
געבערענגט פון שענק אַ פעסלע ביר מיט אַ מאַשינקע. די

פֿאַרזאַמלטע דערקוויקן זיך מיט אַ קאַלט גלאָז ביר. ס׳ווערט פרייַלעך און לייכט און מ׳כאַפּט אַ חסידיש טענצל, אָדער גאָר אַ וואַלץ צי אַ פֿאָלקע מיט אַ מיידל — מיט איין וואָרט: ס׳איז פרייַלעך. ביי דער שטימונג האָבן מיר געגרייט די פייערלעכע דערעפענונג פון אונדזער קולטור־פאַריין. נאָכן זאָגן תקון און קלאַפּן הושענות, האָבן מיר געגומען נאָך ענערגישער אַרבעטן. כדי נישט צו פאַרשפּעטיקן מיט אונדזער נייעם יום־טוב. נאָך דער גאַנצער אָנגעשטרענגטער אַרבעט, איז נאָך פאַרבליבן, וואָס צו טאָן אין די שמיני־עצרת־נאַכט, ד. ה. פֿשוט מחלל יום־טוב צו זיין. אונדזער אַרבעט האָט זיך שוין פאַר דעם נישט אָפּגעשטעלט, און אין דער נאַכט פון שמיני עצרת, וועט קיינדער און דערוואקסענע, מענער און פרויען גייען, ווער אין שול, ווער אין בית־מדרש אָדער אין די „שטיבלעך" צו פרייען זיך מיט די הקפות, דעמלט האָט מען אין די וועגט פון כאבראוסקיס הויז, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער פאַלאַצאָווער גאַס, געקלאַפּט טשוועקעס. דאָס האָבן די קולטור־טוער, די אַקטיוויסט מיטגלידער, פאַרענדיקט זייער לעצטע אָנגעשטרענגטע צוגרייטונג, אַז דער פאריין „קדימה" זאָל זיך עפענען וואָס מער פרייַלעכער און שענער.

אין דער גאַס האָט מען געשריגן: „חלול יום־טוב", ס׳עפנט זיך וויידער אַ „טומעלע" און נאָך אַזעלכע וועלטן, אָבער קיינער האָט נישט קיין מורא געהאַט. די לעגאַליזאַציע איז פאַראַן, אַ חוץ דעם גרייט מען זיך דאָך צו דערפילן אַ הייליקע אויפגאַבע: פאַרשפּרייטן בילדונג און קולטור צווישן די יידישע מאַסן.

שמיני עצרת, 4 אזייגער נאָכמיטאָג, האָבן זיך אַ גרויסע טייל פון דער זשעלעכאָווער יידישער יוגנט פאַרזאַמלט אין די צימערן פון כאַבאַראָווסקיס הויז, אייניקע זיינען געקומען דורך דעם פראָנט אייגאַנג, אַנדערע דורך דער הינטער טיר, מאכנדיק צוליב דעם אַ גרויסן אומוועג דורך די פעלדער, וואָס האָבן געפירט צום הויף. זיי האָבן מורא געהאַט, די עלטערן זאָלן זיך נישט, חלילה, דערוויסן, אַז זיי קומען אין „טומאהלע" — ווי מ׳האָט געפרופן די קולטור־און אַרבעטער־אַרגאַניזאַציעס.

דער לאָקאַל איז געווען פול געפאַקט. אַ שטילע רואיקייט און אַ פייערלעכע שטימונג האָט זיך געפילט אין יעדן ווינקל און אויף יעדנס געזיכט. דער פאַרזיצער האָט פייערלעך געעפנט דעם פאריין „קדימה" און געגעבן דאָס וואָרט דעם מיטגליד מרדכי גאטאוויזנע, וועלכער האָט געלייענט אַ רעפעראַט: „פֿרץ און זיין דיכטונג". יעדער פון די אָנווועזנדע האָט געפילט, אַז דאָ קומט פאָר דער אמתער המשך פון „שמחת תורה".

אַזוי האָבן זיך אין זשעלעכאָוו געשאַפן די ערשטע צוויי יידישע קולטור־אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געהאָט אַ גרויסן אינפלוס אויף דער זשעלעכאָווער יידישער יוגנט און פאַלקס־מענטשן.

נאָך אייניקע חדשים אָנגשטרענגטער טעטיקייט, ווי נאָר עס איז פאַרבי דער ערשטער ענטוזיאַזם, האָט זיך אין ביידע פאַריינען דערפילט אַ דוחק אין אָנפירנדיקע כוחות. נאָך געוויסע אונטערהאַנדלונגען, האָבן זיך ביידע פאַרייניקט אין אַיין גרויסער קולטור־אַרגאַניזאַציע, אָבער די פאַרשידענע וועלט־אנשויאונגען צווישן די מיטגלידער און אויך ווי דער שטייגער איז פערזענלעכע רייסענישן, האָבן דערפירט צו אַ נייער שפּאַלטונג. עס זיינען ווידער אָנגעשטאָנען צוויי קולטור־אַרגאַניזאַציעס — דער „הזמיר" און דער „קולטור־פאריין". פון זיי האָט זיך מיט דער צייט אויסגעפיקט די צוויי פאַליטיש־געזעלשאַפטלעכע באַוועגונגען אין זשעלעכאָוו: הזמיר — די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע מיט אַלע אירע אָפּצווייגונגען, און קולטור־פאריין — די אַרבעטער־אַרגאַניזאַציע „בונד", לינקע פועלי ציון און שפּעטער אויך קאָמוניסטן מיט אַלע זייערע אָפּצווייגונגען.

אַ גרופּע פון די ערשטע ציוניסטן אין זשעלעכאָוו

מרדכי שפּייזמאַן
(תל־אביב)

די ציוניסטישע באוועגונג

מרדכי שפּייזמאַן

עס איז שווער פּעסטצושטעלן אַ געניע דאַטע, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ציוניסטישע טעטיקייט אין זשעלעכאָוו. מיט בערך 60 יאָר צוריק, זיינען געפֿאָרן קיין ארץ ישראל: שמואל לייב אייבשיץ, ר' ישראל מאיר בער, ר' חיים לידער, ר' אהרן טענצער א. אָנד. זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, אַז די דאָזיקע יידן פון אַלטן דור זיינען געפֿאָרן שטאַרבן אין הייליקן לאַנד, אָבער דאָס איז אויך געווען אַן אויסדרוק פון שטאַרקע ליבע צום לאַנד פון די אבות, ווייל אין יענע צייטן האָט מען צו אַזאַ רייזע אויך געמוזט זיין אַ גרויסער אידעאַליסט און האָבן אַ שטאַרקן ווילן צו קומען קיין ארץ ישראל.

ווען עס איז אנטשטאַנען דער פּאָליטישער ציוניזם, זיינע

גרשון מאַרדערמאַן (לעבט אין ישראל)

אין זשעלעכאָוו געווען „נסתרים", וואָס זיינען געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג. איך וויל דאָ דערמאָנען צוויי פון זיי: יאָסל בארענשטיין (אויגו) און גרשון מאַרדערמאַן, וועלכער איז אַרעסטירט געוואָרן נאָך אין די צאַרישע צייטן פֿאַר זאַמלען אויף קרן־קיימת.

אין יאָר 1915 הייבט אָן די ציוניסטישע באַוועגונג אָנצונעמען מער געזעלשאַפֿטלעכע פֿאָרמען. עס שאַפֿט זיך אַ קולטור־אָרגאַניזאַציע „קדימה", שפּעטער—„הזמיר" א „מנין", פון „מזרחי", לסוף אַנטשטייט אַן אַלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, מיט מרדכי גאטאוויזנע בראש און מיט די אַקטיוו טוער גוטהעלף, יצחק בראנדווין און משה גלאזמאן.

אין יאָר 1916 עפּנט זיך אין זשעלעכאָוו די ערשטע פֿאָלקס־שול אונטער דער אָנפּירונג פון ה. יודל שאפּירא, אַן איבערגעגעבענער ציוניסט, ער לערנט די שול־יוגנט העברעאישע לידער, דערציילט וועגן ארץ־ישראל און אין באַהאַלטענער פֿאָרם וועגן ציוניזם. אים צו הילף קומט דער לערער יעביץ, וועלכער האָט פֿאַראינטערעסירט די יוגנט מיט דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער באַוועגונג. יעביץ, צוזאַמען מיט לייבל יאבלאן, עפענען די אַרבעטער־היים פון פּועלי־ציון.

דער גורל האָט געוואָלט, אַז די אָרגאַניזאַציע פון „בונד" מיטן דענטיסט אגולניק בראש און די אַרבעטער־היים (פּועלי־ציון), זאָלן זיך געפּינען אין איין הויז, אויף איין שטאָק (יידן האָבן נישט געוואָלט פֿאַרדינגען קיין דירה אויף אַ „טומעלע", ווי דער באַלעבאַטישער עולם האָט געוווינט די אָרגאַניזאַציעס און זיי האָבן זיך אייגנעאָרדנט אין אַ הויז פון אַ פּאָלאַק). מען קען נישט זאָגן, אַז עס איז געוועזן „שלום בית" אין קאוואלסקיס „קאמעניצע".

דער ערשטער עפּנטלעכער פּאָליטישער אַרויסטריט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע איז געווען צו די קהלה־וואָלן אין 1916. שפּעטער, צו די סיים־וואָלן אין 1919, צו די שטאָט־ראַט וואָלן — 1919. די פּועלי־ציון האָבן אין זשעלעכאָווער שטאָט־ראַט דורכגעפּירט צוויי ראַטמענער: לייבל יאבלאן און לייבל שפּרינגער.

די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן געהאַט זייער פֿאַרריין אונטער דער שטאָט, ביי בערל געראַבט. דאָרט האָט מען אויך געעפּנט אַ העברעאישע פּאָלק־שול, דאָכט זיך, די ערשטע אין גאַנצן אומגעגנט. די ערשטע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע איז אנטשטאַנען ביי די פּועלי־ציון אין יאָר 1918. בעיקר פון שול־יוגנט, אונטער דער אָנפּירונג פון יעביץ און שמואל ווייסבערג. אויך „מזרחי" האָט אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן די רעליגיעזע יידן פֿאַרן ארץ־ישראל־געדאַנק און האָט געעפּנט אַ באַזונדער מזרחיסטיש מנין.

אַזוי האָט זיך די ציוניסטישע באַוועגונג אָנטוויקלט ביז זומער 1920, ווען די פּוילישע־סאָוועטישע מלחמה האָט פֿאַראַליזירט יעדע פּאָליטיש־געזעלשאַפֿטלעכע טעטיקייט.

אין יאָר 1921, קורץ פֿאַר די געשעענישן אין תל־חי,

פּועלי ציון־יוגנט־אַרג. אין זשעלעכאָוו

באַנייט זיך ווידער די ציוניסטישע טעטיקייט. מען עפנט דעם פאַריין אין הויז פון חיים זאדיבער. צווישן די באַלע־באַטישע יידן האָט זיך געשאַפן אַ שטימונג פאַרן ציוניזם. עס איז געווען נאָך סאַן־רעמא. ציוניסטן האָבן געזאָגט הלל אין שול, אין טאָג פון באַשטעטיקן דעם סאַן־רעמא־טראַק־טאַט. נו, האָט שוין אַ ייד געוואָגט צו פאַרדינגען אַ דירה ביי זיך אין הויז. עס ווערט געפירט אַ קולטור־טעטיקייט. עס עפנט זיך אַ פאָלקס־ביבליאָטעק, העברעאישע אָוונט־קורסן אונטער דער אָנפירונג פון לערער בעכער.

די פאַנאַטישע פרומקייט קען אָבער נישט רואיק זיך צוקוקן ווי „יונגען מיט מיידן" קומען אין איין פאַריין. דער פאריין ווערט אָפטמאָל „באַזוכט" פון דעם רבס זון מיט אַ גרעסערער צאָל חסידים. זיי ווילן זיך אַריין איבערצייגן, אויב עס איז אמת, וואָס מ׳דערציילט. נישט איינמאָל קומען אויך

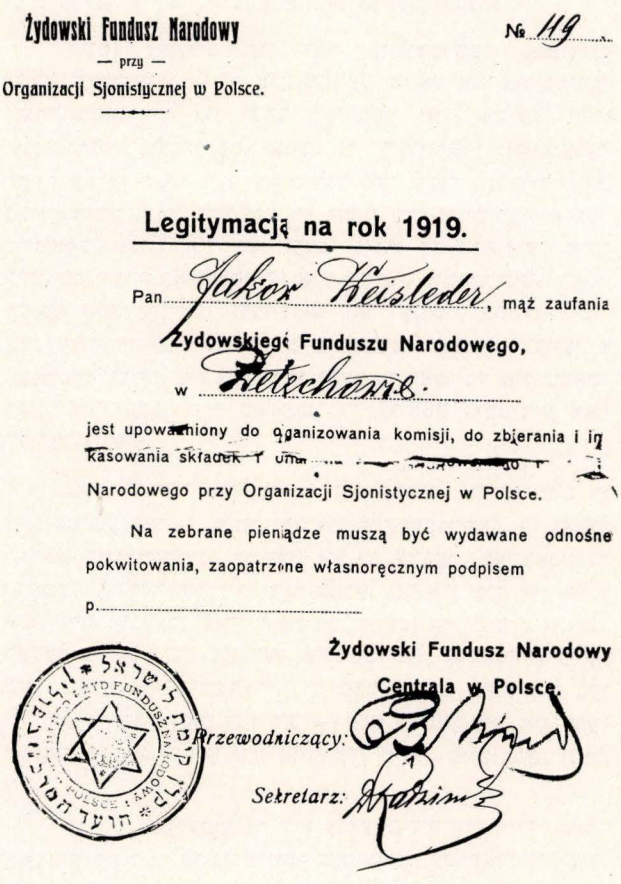
פּועלי ציון־יוגנט־אַרג. אין זשעלעכאָוו

אויף „באַזוך" מאַמעס און פּאַטשן אויס זייערע זין און טעכטער פּאַר גיין אין „טומעלע"-פּאריין אַריין.

נאָכן 5טן ציוניסטישן לאנדעס-צוזאַמענפּאָר, אין וועלכן עס האָט אַנטייל גענומען מרדכי גאטאוויזנע ווי אַ פּאָר-שטייער פון זשעלעכאָוו, קומט פּאָר אַ שפּאַלטונג אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. די „צעירי-ציון" פּאַרלאַנגען אויטאָנאָמיע. נאָך לאַנגע דיסקוסיעס דערפילט מען זייער פּאָדערונג, אַזוי, אַז די אַלגעמיינע ציוניסטן און די „צעירי-ציון" צוזאַמען אין אייך אַלגעמיינע, געזעלשאַפטלעכע, ציוניסטישע און פּאָליטישע אַרבעטן ווערן געמאַכט געמיינזאַם, נאָר די פּאַרטיי-אַרבעטן — באַזונדער. טראָצדעם איז די אַרבעט נישט געשטערט געוואָרן און מען האָט געאַרבעט אין האַרמאָניע.

עס זיינען אָנגעקומען נייע מניעות. די ציוניסטישע אַקציעס זיינען ווידער „געפאַלן" און די יידישע באַלעבאַטים האָבן נישט געוואָלט פאַרדינגען קיין דירה אויף אַ „טומעלע" און ווידער „ויסעו און ויחנו". מען דינגט אַ דירה אונטער דער שטאָט, ביי אַ קריסט. די באַוועגונג וואָקסט זיך פונאַנדער. מ'הייבט אָן אַרגאַניזירן אַ יוגנט-באַוועגונג מיטן נאָמען „פּרחי-ציון", אונטער דער אָנפירונג פון עטע דרומלעוויטש און דעם שרייבער פון די שורות. נישט לייכט איז געווען דער וועג פון דער יוגנט-אַרגאַניזאַציע. די בעסטע שולע-יוגנט איז געווען אונטער דער השפּעה פון די לינקע ריכטונגען, אָדער בכלל נישט געהאַט קיין פאַרשטענדניש פאַר יידישע פּראָבלעמען.

טראָצדעם איז געלונגען צו אַנטוויקלען אַ שיינע יוגנט-באַוועגונג, וועלכע איז געוואָרן דער יסוד פון דער שפּעטערדיקער ציוניסטישער טעטיקייט ביזן אונטערגאַנג פון זשעלעכאָוער ישוב. עס איז מיר היינט שווער זיך פאַרצושטעלן, וויפל מוט מען האָט געדאַרפט האָבן צו באַשליסן נישט צו קומען „לג-בעומר" אין שול און זיך פאַרזאַמלען אין וואַלד

Żydowski Fundusz Narodowy

— przy —

Organizacji Sjonistycznej w Polsce.

№ 119

Legitymacja na rok 1919.

Pan Jakor Weisleder, mąż zaufania

Żydowskiego Funduszu Narodowego,

w Petechowie.

jest upoważniony do organizowania komisji, do zbierania i inkasowania składek [illegible]

Narodowego przy Organizacji Sjonistycznej w Polsce.

Na zebrane pieniądze muszą być wydawane odnośne pokwitowania, zaopatrzone własnoręcznym podpisem

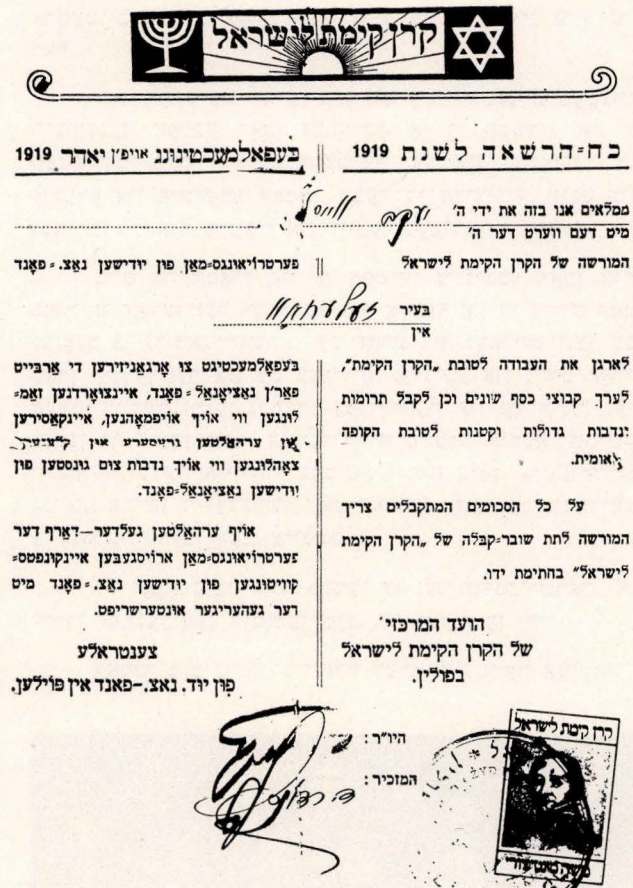
p.

Żydowski Fundusz Narodowy

Centrala w Polsce.

Przewodniczący:

Sekretarz:

כ"ח-חרשה לשנת 1919 || בעפאלמעכטיגונג אויפן יאהר 1919

מפלאים אנו בזה את ידי ה' מיט דעם וועלט דער ה' המורשה של הקרן הקימת לישראל || פערטרויאונגס-מאן פון יודישען נאצ.-פאנד

בעיר אין

לארגן את העבודה לטובת „הקרן הקימת", לערך קבוצי כסף שונים וכן לקבל תרומות ונדבות גדולות וקטנות לטובת הקופה הלאומית.

על כל הסכומים המתקבלים צריך המורשה לתת שובר-קבלה של „הקרן הקימת לישראל" בחתימת ידו.

הועד המרכזי של הקרן הקימת לישראל בפולין.

בעפאלמעכטיגונג צו ארגאניזירען די ארבייט פאר'ן נאציאנאל-פאנד, איינצואַרדנען זאמלונגען ווי אויך אויספאהנען, איינקאסירען צאהלונגען ווי אויך נדבות צום גונסטען פון יודישען נאציאנאל-פאנד.

אויף ערהאלטען געלדער—דארף דער צערטרויאונגס-מאן אריסגעבען איינקונפטס-קוויטונגען פון יודישען נאצ.-פאנד מיט רער געהעריגער אונטערשריפט.

צענטראלע פון יוד. נאצ.-פאנד אין פוילען.

היו"ר:

המזכיר:

באַפולמעכטיקונג פון יידישן נאצ. פאַנד אין פוילן פאַר יעקב וויסלעדער.

איף אַ ספּעציעלער פייערונג. שפּעטער איז ל"ג-בעומר פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ יערלעכער גרויסער ציוניסטישער מאַניפעסטאַציע. זייער פיל האָט מיטגעהאָלפן (זעלבסטפאַרשטענדלעך אין געהיים), דער ערער קליין.

עס זיינען געווען זייער ערנסטע פרוון צו עפענען אַ

„תרבות"־שול, אבער אן דערפאלג. אין יאר 1927־1928, אין די צייטן פון שווערן עקאנאמישן קריזיס אין ארץ־ישראל, ווען שונא־ציון האבן אנגעהויבן זאגן „קדיש" נאכן ציוניזם — אין דער דאזיקער צייט באשליסט א קליינע גרופע ציוניסטן צו עפענען א „תרבות"־שול. א קנאפּ יאר האלטן זיי אויס די שול אויף אייגענע קאסטן. די שווערקייטן זיינען אומגעהייערע. די פרומע רופן אויס א חרם אויף דער שול. „ווער עס שיקט זיין קינד אין „תרבות"־שול, איז גלייך ווי ער וואלט געשיקט אין א קלויסטער" — אזוי שרייבן זיי אין אן אויפרוף צו די זשעלעכאווער יידן. אויך פון לינסק ווערט געפירט א קאמף קעגן דער שול. עס קומט אפילו צו פיינלעכע סצענעס און געשלעגן. בכלל פארשארפט זיך דער קאמף צווישן די ריכטונגען. ציוניסטישע פארזאמלונגען ווערן אויפגעריסן. די ציוניסטן הייבן אן א קעגן־אקציע.

לויטן באשלוס פון דער ציוניסטישער אנפירונג ווערט באשטימט, אז די ציוניסטישע שטאטראט־פארשטייער (יצחק בראנדווין און יעקב שפיזמאן) זאלן שטימען קעגן תלמוד־תורה־סובסידיעס, אויב די רעליגיעזע ראטמענער וועלן שטימן קעגן דער סובסידיע פאר דער „תרבות"־שול. באין ברירה רופט דער רב ר׳ יצחק דוד פשיסוכער א גע־מיינזאמע זיצונג און עס העלפן נישט די דראונגען מיטן חרם. עס ווערט באשלאסן, אז אלע יידישע בירגערלעכע ראט־מענער זאלן שטימען געמיינזאם פאר „תלמוד־תורה", „תר־בות"־שול און ציוניסטישע ביבליאטעק. דאס איז געווען א טאפלטער נצחון, סיי אויף דער יידישער גאס, סיי אין שטאט־ראט, פון וועלכן מיר באקומען די ערשטע סובסידיע פאר יידישע צוועקן.

בעת די א״י־געשעענישן פון תרפ״ט, ארגאניזירט די ציוניסטישע פארטיי א טרויער־און פראטעסט־טאג. די גאנצע יידישע באפעלקערונג שטעלט אפ די ארבעט, פארמאכט די קראמען, הונדערטער יידן פארזאמלען זיך אין שול און אויפן שול־הויף. אונטערן פארזיץ פון רב, טרעטן ארויס מיט גרויסע רעדעס פארשטייער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און פון „צעירי אגודת־ישראל". די פארזאמלונג האט אזוי גע־ווירקט, אז שבת האט דער רב — צום ערשטן מאל אין זשע־לעכאוו — געמאכט א נדר אויף קרן קימת ביים עולה תורה זיין.

ביי די זשעלעכאווער יידן ענדערט זיך ווידער די שטי־מונג לטובת דער ציוניסטישער באוועגונג. עס מערן זיך ציו־ניסטישע יוגנט־ארגאניזאציעס, ווי: „צערי־מזרחי" פון רע־לייגזע קרייזן, עס ווערט געגרינדעט און געשטיצט פון אל־געמיינע ציוניסטן — „גורדוניה" און „פרייהייט", בעיקר פון ארבעטער יוגנט, עס ווערן אפט געשטיצט דורך בירגערלעכע ציוניסטן — „השומר הלאומי", אן ארגאניזאציע פון שול־יוגנט און „ביתר" פון „עמך". טראץ די מיינונג־פארשידנ־הייטן, האבן די פארשידענע יוגנט־ארגאניזאציעס געארבעט צוזאמען אין קאמיסיעס, געמאכט געמיינזאמע מאניפעסטאציעס און געשטעלט א העפטיקן ווידערשטאנד די קעגנער. אין בשטימטע פאלן קומען צו הילף אלע ציוניסטישע יוגנט־ארגאניזאציעס מיטן „ביתר" בראש.

די ציוניסטישע באוועגונג איז אין זשעלעכאוו נישט רייך געווען אין אקטיווע כוחות, און ווען עס איז געקומען די צייט פון „הגשמה", ד. ה. די פארווירקלעכונג פון אידע־אל פון יעדן ציוניסט — עולה זיין אין ארץ, האבן זיך די אק־טיווע כוחות נאך מער פארקלענערט. אבער כאראקטעריסטיש וואס מער עס זיינען אוועקגעפארן אקטיווע כוחות, אלץ מער איז די באוועגונג זיך צעוואקסן, אלץ א גרעסערע צאל יוגנט און עלטערע, האבן זיך אנגעשלאסן אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע. דעמאלט האט „גורדוניה" באשלאסן צו עפענען א „הכשרה"־קיבוץ אין זשעלעכאו. די יינגלעך און מיידלעך האבן גהאקט האלץ, געוואשן ווען און געטאן יעדע שווערע ארבעט, כדי זיך צוצוגרייטן צו א שווער לעבן אין ארץ־ישראל.

דאס איז נישט געווען צום הארץ די לינקע ארבעטער־ריכטונגען, וועלכע האבן גהאלטן, אז די הכשרה איז א קאנקורענץ פאר די לוין־ארבעטער. עס איז געקומען צו שווערע און פיינלעכע קאמפן. אבער די חלוצישע יוגנט איז געבליבן ביי איר עקשנות און וויטער געפירט די הכשרה.

ביים אוועקפארן פון אן אקטיוון ציוניסט, האבן אים באגלייט הונדערטער זשעלעכאווער. אייגער פון די עולים האט געזאגט צו די באגלייטער: „עס וואלט מיך געפרייט, ווען עס פארן הונדערטער און עס באגלייטן אייניקע און נישט פאר־קערט. ליידער זיינען געפארן צענדליקער און עס זיינען גע־בליבן די הונדערטער. צווישן זיי א טייערע אידעאליסטישע יוגנט — יעדער אויף זיין געביט — מיט טיפן, עקשנותדיקן גלויבן. צווישן זיי מענטשן, וואס האבן א גאנץ לעבן געחלומט צו פארווירקלעכן דעם ציוניזם.

זיי האבן נישט זוכה געווען צו זען מדינת־ישראל, זיי זיינען אומגעקומען צוזאמען מיט די מיליאנען יידן.

לאמיר מיט טיפן דרך־ארץ דערמאנען זייער אנדענק.

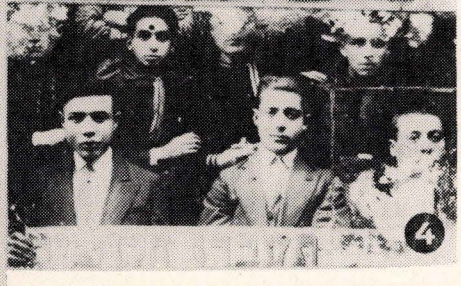

הסתדרות צעירי מזרחי בפולין

1) הנוער הציוני צום אבפארן פון משה לערער קיין ארץ ישראל משה לערער, דער ברודער פון דיכטער יחיאל לערער פארנעמט היינט אן אנגעזען ארט אין ישראל־מיליטער.

2) די זשעלעכאווער חלוצישע גרופן

3) פועלי ציוניסטישע גרופע

4) ערשטע ציוניסטן אין זשעלעכאוו.

יהודה בן שלום
(חיפה)

ציוניסטישע יוגנט־באוועגונג

פּסח מיימון (וואדאווסקי) — זיין לעבן און טראַגישער טויט

הגם עס איז שוין פאריבער באלד 3 יאָר פון זיין העלדישן טויט—דאָך זע איך נאָך פאַר זיך דעם הויכן, ברייט־פלייציקן, גוט־האַרציקן פּסח, אָדער ווי מיר פלעגן אים רופן ביי יעדער געלעגנהייט—פּסח נתן משה יעקילס. איך געדענק אים אין זיין מיליטערישן אוניפאָרם, וואָס האָט אים אַזוי שיין געפּאַסט, ווען ער איז געקומען אין זשעלעכאָוו פון דינסט און מיט אַ גוטמוטיקן שמייכל געקלאַפּט מיר אין פּלייצע: „נו, וואָס ערט זיך? (ער פלעגט שטענדיק פאַרבייטן אַ „ה" מיט אַן „ע"). עס שווימן אויף אין זכרון אַ סך, אַ סך זכרונות, ווייל פאַר מיר האָט ער נישט בלויז פאַרקערפּערט אַ שטיק ציוניסטישע געשיכטע אין זשעלעכאָוו, נאָר אויך עפּעס ספּעציפּיש „זשעלעכאָווער". און דעריבער, אַז זיך טראַכט וועגן אונדזער יידיש שטעטעלע, דערמאָנט עס מיר אָן פּסחן.

יהודה בן שלום

מיינע יוגנט־יאָרן זיינען געווען שטאַרק געבונדן מיט זיין יונגן לעבן. צוזאַמען מיט אים האָב איך זיך געפונען אין דער „פרעמד", ד. ה. צווישן יוגנטלעכע פון אַנדערע שטעט אָדער אַפילו לענדער, צי דאָס איז געווען אויף הכשרה, צי אויף וועלכן עס איז ציוניסטישן כינוס אָדער לסוף אין אונדזער פיל יאָריקן צוזאַמענלעבן אין קבוצה אין ארץ־ישראל—אומעטום איז דער נאָמען „זשעלעכאָווער" געווען אַ שם דבר און, פאַרשטענדלעך, צום גוטן; אין דעם אַלעם האָט פּסח גע־האָט אַ גאַנץ היפּשן חלק. זיין באַציאונג צו מענטשן, צו קינדער און צו דער אַרבעט, זיין שטענדיקע גרייטקייט צו העלפן איז נישט בלויז געווען אַ ביישפּיל, נאָר האָט אויך אונדז אַלעמען פאַרשאַפּט כבוד. ביי יעדער געלעגנהייט ווען מ׳האָט וועגן אים גערעדט, האָט זיך דער שמועס פאַרענדיקט: „נו, וואָס איז דאָ צו זאָגן, ער איז דאָך אַ זשעלעכאָווער". און אַזוי איז ער פאַרשאַפּט כבוד. ביי יעדער געלעגנהייט ווען מ׳האָט וועגן אים גערעדט, האָט זיך דער שמועס פאַרענדיקט: „נו, וואָס איז דאָ צו זאָגן, ער איז דאָך אַ זשעלעכאָווער". און מעטום האָט ער פאַרקערפּערט און פאָרגעשטעלט „זשעלע־כאָוו".

יאָר 1929. אין שטעטל קומען אַן די ערשטע ידיעות וועגן די בלוטיקע געשעענישן אין ארץ־ישראל. עס איז גע־ווארן אַנגעירירט דאָס פּינטעלע, וואָס איז געווען פאַרבאַהאַלטן אין האַרץ פון יעדן יידישן יינגל. עס פּיקט זיך אַ שטאַרקער דראַנג זיך אַרויסצורייסן אויף דעם ציוניסטישן פאַרווירק־לעכונגס וועג און בעיקר וואָס גיכער קומען קיין ארץ צו קעמפן פאַרן לאַנד, העלפן די דאָרטיקע גבורים אין זייער העל־דישן גערעכטן קאַמף — דער וועג צו דעם האָט געפירט צו אונדזער זשעלעכאָווער ציוניסטישן פאראיין.

מיר, אַ גרופּע יינגלעך, נאָך מיט יידישע היטלען, ביי אַ טייל זיינען נאָך דאָ סמנים פון די נאָר וואָס פריש אָפּ־

פּסח מיימון (נתן משה־יאַנקלס)

געשאָרענע לאַנגע פּאות, ווייניק טעג זיינען פאַרבי, ווי מיר זיינען אַרויס פון חדר אָדער ישיבה, האָבן מיר מיט שעמעוו׳ דיקע נישט דרייסטע טריט זיך אַוועקגעלאָזן אין רבינס גאַס, פריער זיך גוט אַרומגעקוקט, צי מען גייט אונדז נישט נאָך. מיר זיינען געגאַנגען אין „ציוניסטישן פאראיין". מיר האָבן זיך לאַנג, לאַנג אַרומגעדרייט אונטערן פענצטער, אַריינ־געקוקט און געשלאָגן זיך מיט דער דעה: אַריינגיין אינעווייניק

— אַדער נישט. מיט קלאָפּנדיקע הערצער האָבן מיר זיך געעצהט, וועט זאָל דער ערשטער אינעווייניק אַריינגיין. גלייך אויף צומאָרגנס בין איך געפרוּפן געוואָרן צום זשעלעזאָוועט רבין, איך זאָל אים געבן תקיעת כף, אַז מער וועל איך אַהין נישט גיין . . . סוף כל סוף האָט די „קליפּה" מנצח געווען און מיר זיינען אין ציוניסטישן פאַריין. מיר שאַרן זיך ביי די וועגט. אַלץ קומט אונדז אויס משונהדיק, דערוואקסענע מענטשן דרייען זיך אַרום אַן אַ היטל ר"ל. מיר האָבן זיך לכתחילה קיין אָרט נישט געפונען, אָבער מיר האָבן דאָרט געטראָפן פּסחן. ער איז שוין דעמאָלט געווען אַן „אַלטער ציוניסט" און דאָס האָט אונדז פאַרלייכטערט דאָס געמיט.

גלייך האָט זיך צווישן אונדז פאַרבונדן אַ האַרציקער שמועס. מיר האָבן גערעדט וועגן דעם, וואָס עס האָט געדריקט אונדזערע הערצער — די געשעענישן אין ארץ. גלייך ביים ערשטן שמועס האָט פּסח אויסגעדריקט זיין אומצופרידנקייט מיט דער אָרגאַניזאַציע, עס וועלט אמת זייער פיל געטאָן אויפן קולטורעלן געביט, פיל געאַרבעט פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן, פאַרן פאַרשפּרייטן פון שקל א.א.וו.. אָבער וועגן אייגנטלעכן ציל, וועגן עולה זיין, הערט מען נישט און מען זעט נישט. עס איז געפאַלן צווישן אונדז די לאַזונג וועגן גרינדן אַ ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין זשעלעזאָוו, וואָס זאָל אַרומנעמען קינדער פון 12 יאָר און ווייטער, כדי צו דערציען די יוגנט אין יידישן נאַציאָנאַלן גייסט. היות אָבער ווי דאָס רוב זשעלעזאָוער יוגנט איז שוין געוען „פאַרנומען", לויט אונדזערע דאַמאָלסדיקע באַגריפן, אין שטאַרקע און לאַנג עקזיסטירנדיקע יוגנט אָרגאַניזאַציעס, איז פאַר אונדז געווען קלאָר, אַז מיר דאַרפן זיך באַזירן אויף שול־יוגנט און ישיבה־ייִנגלעך. אונדזער לאָזונג איז געוואָרן: פּראָדוקטיוויזאַציע — „בזעת אפיך תאכל לחם" איז נישט מער קיין קלָלה. און אַזוי האָבן מיר זיך אָנגעשלאָסן אין דער יונגער פאָלקסטימלעכער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה". די ערשטע אויפגאַבע איז געווען באַקומען אַ לאָקאַל, אָבער דאָס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן. דאָ אַנטפּלעקט זיך פּסח מיט זיינע אָרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן.

מיר פירן דורך אַן אַקציע און זאַמלען אויף אַ סומע פון 300 זלאָטעס, אַ גאַנצער „נדן", לויט אונדזערע זשעלעזאָווער השגות און עס גלינגט אונדז צו „דערוואַרטן" אַ שיינעם לאָקאַל אין אשר איטשעס הויז. אַ באַנק, אַ טיש, אַ סצענע — דאָס מאַכט שוין פאַרשטייט זיך פּסח. נישט בחנם האָבן מיר אים געפונען דער „טאַטע". אַ חוץ דעם, וואָס ער איז געווען עלטער פון אונדז מיט 5 יאָר, האָט ער טאַקע ווי אַ טאַטע געזאָרגט פאַר אונדז. און אויב עס איז אונדז געלונגען אַריינצודרינגען אין די קרייזן פון דער אַרבעטער־יוגנט און זיי געווינען פאַר אונדזער געדאַנק, האָבן מיר אויך נישט וויניק געהאַט צו פאַרדאַנקען דעם האַרעפאַשנעם פּסח. אַזוי האָבן מיר פון טאָג צו טאָג געוואָלט וואַקסן אין צאָל.

עס זיינען געקומען יוגנטלעכע פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, פון „בונד" און אפילו פון פּראָפעסיאָנעלן פאַריין און מיט אַלעמען האָט זיך פּסח געווּסט ווי צו באַנעמען. צו זיין פּוֹן פאַרנעם איז ער דערגאַנגען, וועט עס האָבן זיך אָנגעהויבן די „פּיזישע" דיסקוסיעס צווישן אונדז און קאָמוניסטיש געשטימטע יוגנט. די צעהיצטקייט פון דער יוגנט איז דעמאָלט אַזוי ווייט דערגאַנגען, אַז פּסח האָט אין פאַרטשעוו, אויף אַ גורדוניה־צוזאַמענפאָר, בּאַקומען 11 מעסער־שטעך. פּסח איז צוריקגעקומען פון דעם צוזאַמענפאָר מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן און נישט אָפּגעשטאַנען פון דער הייליקער אַרבעט. און אויב ביים היינטיקן טאָג, קאָנען מיר אָנווייזן אויף פיל צענדליקער יידישע בחורים פון זשעלעזאָוו און אַנדערע שטעטלעך, וואָס האָבן דעם גאַנצן וועג דורכגעמאַכט און געפינען זיך איצט אין ישראל אין די רייען פון

יוגנט אָרגאַניזאַציע גורדוניה. פון רעכטס — שטייענדיק: יוכבד ליפשיץ, דוב גאָלדמאַן (אין ישראל), חנה האַלבוים. וצווייטע רייע, זיצנדיק: לוסטיק, תרצה האכבוים, אריה לעדערמאַן (אינסטרוקטאָר פון דער גרופּע), רייזל זילבערקנאַפּ, שאַשע שפּעקולאַנט. דריטע רייע: חנה גרינבערג, שיינדל רעגערמאַן.

אויבן: צו יהודה בן שלום׳ס אבפאָר קיין ישראל.
אונטן: צו דער גרינדונג פון החלוץ אין זשעלעזנאָוו און צום אבפאָרן פון ישראל לאקסמאן קיין ישראל.

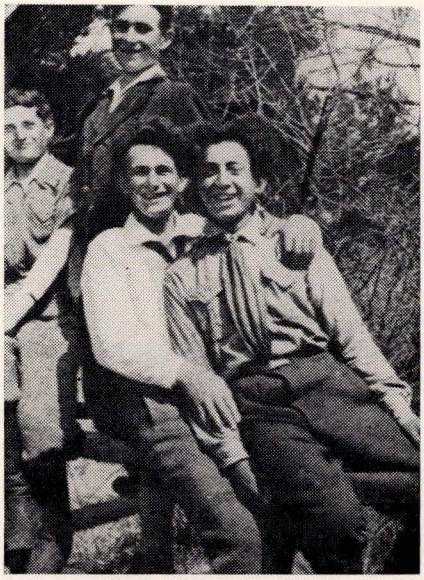
בויער און קעמפער פאַר אַ יידישער מדינה, מוז מען זיי דער־מאָנען אין אירן אָטעם מיט פסח, נתן־משה־יעקילס.

**
*

איך האָב זיך ביז איצט פאַרנומען נאָר מיט פסחס געזעלשאַפטלעך ציוניסטישער טעטיקייט. עס איז אָבער כדאי צו באַקענען זיך אויך מיט זיין היים און סביבה, ווו עֶר איז אויסגעוואקסן.

פסח איז געבוירן געווארן אין יאָר 1909, אין אַ האָרע־פאַשנער משפּחה, וואָס האָט געשטאַמט פון עטלעכע דורות בעלי־מלאכות. זייער היים אויף דעם „קרופּער" וועג, האָט גע־שמעקט מיט דאַרפישקייט און „גואישקייט", ווייל ווו האָט מען דען געזען, אַז אַ יִיד זאָל האָבן ביימער, גרינווארג, אַ גערטנדל? אַרום שטוב און דער עיקר אַזעלכע צוויי גרויסע הינט — „קאפי" און „ריקי". אין דער „גויאישער" שטוב זיך געפירט אַ טראַדיציאָנעל פרום יידיש לעבן. יעדן פרימאָרגן האָט מען געקאָנט זען גיין צו השכמה־מנין דעם זיידן משה יעקילס, דער זון נתן און נאָך זיי דער קליינער פסח. אינדער־פרי־שטיקייט פונעם שטעטל, האָבן אָפּגעהילכט זייערע פע־סטע און זיכערע טריט. אַ נחת איז געווען צו קוקן אויף די דריי יידישע דורות, גליכע ווי די סאָסנעס, ווי זיי שפּריזן אין די הויכע, מיט פרישן טראָן געשמירטע שטיוול, וואָס פאַר אַ זיכערקייט איז געלעגן אין זייערע טריט איבער די נאָך שלאָפנדיקע גאַסן. ווי גליקלעך זיינען מיר, חדר־יינג־לעך, געווען, אַז פסח פלעגט מיט אונדז גיין אין וואַלד רייסן יאַגדעס, אַדער צום טייך רייסן גרינס אויף שבועות, צי סתם אַרומשפּאַצירן ביים הויף. אומעטום האָט זיין אָנווועזנהייט אַרויסגערופן אַ רואיקייט און זיכערקייט.

פון די יינגסטע יאָרן זיינע האָט ער געמוזט מיטהעלפן אין שטוב. צוליב דעם האָט ער געמוזט איבערייסן די ביל־דונג און ווערן אַן אַרבעטער. פונקט ווי זיין באַציאונג צו די חברים, אַזוי איז ער אויך אין דער סביבה פון זיינע עלטערן געווען אַ באַליבט און געטריי קינד. און עס איז דעריבער גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז ווען עס איז געקומען די צייט און פסח האָט געדאַרפט פאָרן אויף הכשרה, איז דאָס פאַר אים געווען אַ גרויסער קרבן און נאָך מער פאַר זיינע עלטערן. דאָך איז ער דעם קריזיס לייכט איבערגעקומען און גראד פריער פון אונדז אַלעמען געפאָרן אויפהכשרה.

זשעלעכאָווער אויף הכשרה אין זאַגניינסקי (פוילן), פון רעכטס: א. לעדערמאַן (היינט אין ישראל), איסר גוזנאָווסקי (ווילנע), פסח וואַדאָווסקי־מיימון און אַלטשיק (ווילנע).

מיר, אין דער אַרגאַניזאַציע, פילן זיין אָפּוועזנהייט — פילפאכיק פילן עס זיינע עלטערן, אָבער דאָרט, אויף דער הכשרה, ווערט ער גלייך די פאָפולערסטע און באַליבטסטע פיגור. אַלע זוכן זיין נאָענטקייט. מען דאַרף מאַכן בעטן, טישן, בענק — אויף דעם איז, פאַרשטייט זיך, דאָ פסח. גאָדענע הענט האָט דער יונג פון זשעלעכאָוו — שמועסט מען אויף דער הכשרה. און ווען עס קומט פורים, פאַרבענקט זיך פסח צו זיין קינדישן גרעגער און ער מאַכט אַ ריזיקע כלי — אַ גרעגער, וואָס מען דאַרף דרייען מיט אַ קארבע. און ווען דאָרפס שקצים הייבן זיך אָן טשעפּען צו דער הכשרה יוגנט, שניצט פסח אָפּ צוויי בּיסקן, גענוי ווי נאַטירלעך — זאָלן די גוים זען, אַז די חלוצים האָבן געווער. גלייכצייטיק איז ער אויך דער אַרבעט־אינסטרוקטאָר און אַרגאַניזאַטאָר פון

בעל־מלאכהישער טעטיקייט. ער לערנט די צאָרטע שול־יוגנט, די גימנאַזיסטן, וואָס עס איז דאָס אַזעלכעס פיזישע אַרבעט, און ווען אין טארטאק דאָרף מען קיקלען שווערע קלעצער, וויזט פּסח ווי אַזוי מ׳מאַכט עס. און ווען איינער האָקט זיך אָפּ אַ פינגער, ברענט זיך אָפּ אַ פלייצע, גיט פּסח די ערשטע הילף, מיט איין וואָרט — ער איז אומעטום.

פּסח קומט צוריק פון דער הכשרה. דורך דער צייט האָבן עוֹה געווען די מדריכים פון דער אַרגאַניזאַציע און פּסח בלייבט אַליין, דער גאַנצער עוֹל פאַלט אויף אים. די יוגנט שטראָמט אין דער אַרגאַניזאַציע. די „גורדוניה" האָלט אויף אין איר לאָקאַל אויך דעם „החלוץ". אין פּויל־ן שטאַרקט זיך דער אַנטיסעמיטיזם, אין דייטשלאַנד גייט די היטלעריסטישע יידן אויסראָטונג, די יידישע יוגנטלעכע זוכן אַ לעזונג אויף די אָנגעוויטיקסטע פראָגן און געפינען עס אין דער ציוניסטישער אידעע. יוגנטלעכע פון אַלע שיכטן שטראָמן אין אונדזער אַרגאַניזאַציע, נישט ווייניק העלפן מיט אונדזערע פּריוואַטע בריוו, וואָס מיר שיקן פון ישראל, זיי ווערן פאַרגעלייענט אויף עפּנטלעכע פאַרזאַמלונגען.

1934 קומט לסוף אַן פּסח ריי און ער פאָרט אַוועק קיין ארץ. דאָס זשעלעכאָווער יינגל דערזעט פאַר זיך אַ נייע יידישע וועלט, נייע פּרישע זאָכן. ביז אַצט האָט ער געקאָנט די זשעלעכאָווער מיל־טייך, אין וואַרשע האָט ער געזען די וויסל, אָבער אויף דער שיף ווי ער דוקא וויסן ווי טיף איז דער ים; ער קלייבט אַן שפאַגאַטן פון אַלע זייגע באַגאַזשן אוו פון די באַגאַזשן פון די מיטרייזנדע, פילט אַן אַ פלאָש מיט זאָמד, בינדט צו די שפאַגאַטן און לאָזט אַרונטער די פלאָש... אַ שאָד, דער שפאַגאַט איז צעריסן געוואָרן; פּסח האָט נישט דערפאָרשט די טיפענישן פון ים. צי האָט אים דאָס הארץ געזאָגט דעמאָלט, אַז אין 9 יאָר אַוודם, וועט ער אַליין דערגיין צו דער טיפקייט פון אָט דעם זעלבן מיטלענדישן ים, וואָס זיין תהום האָט ער געוואָלט פאָרשן?

פּסח קומט אָן אין אַ קבוצה און גלייך וועדט ער דער פליסיקסטער אַרבעטער. אין אַלע צוויגן פון דער וויערטשאפט איז ער דאָ, און יעדער פילט זיך גליקלעך, אַז פּסח אַרבעט מיט אים צוזאַמען. אַ ספּעציעלע פּרשה איז זיין באַציאונג צו די קינדער פון דער קבוצה. די צוגעבונדנקייט פון די קינדער צו אים און פון אים צו די קינדער, איז אַן אויסערגעווייניעלעכע. פּסח אַליין וועדט צווישן זיי אַ קינד. ער לאָכט און שטיפט מיט דעם קליינוואַרג ווי אַ צעשפילטער קונדס.

עס ציט אים צו שאָפערייַ. עס געדויערט זייער ווייניק צייט און פּסח איז שוין אַ שאָפער, אַ ספּעציאַליסט. ווען עס ברעכן אויס די געשעענישן אין לאַנד, לאָזט ער דאָס שאָפער רעדל נישט אַרויס פון האַנט, בייטאָג און ביינאַכט. נישטאָ פאַר אים קיין שום שוועריקייטן און מניעות, קיין קרעכצן, קיין באַקלאָגן זיך, שטענדיק איז ער גרייט אויסצוהאַלטן און אפילו נאָך אויף זיך צו נעמען די שוועלסטע פאַראַנטוואָרטלעכקסטע אַרבעט.

1939. עס ברעכט אויס די מלחמה. עס ווערט אין ארץ ישראל דערקלערט אַ מאָביליזאַציע פון יידישע אָפּטיילונגען אין ענגלישען מיליטער. בשום אופן און מיט קיין שום כוח קאָן מען פּסחן ניט איינהאַלטן. די קבוצה איז קעגן, די איינציקע שוועסטער איז קעגן, און ער האָט איין תשובה: — „איך וויל קעמפן מיט דעם שונא פון די יידן, איך פיל אַן אינערלעכע באַדערפענישׂ זיך צו מאָביליזירן!" און ער איז אַוועק.

פּסח און שמואל שמייס אין דער יידישער אָפּטיילונג באם ענגלישן מיליטער אין ארץ ישראל.

וואָכן זיינען אַדורך און באַלד הויבן אָן אַנקומען ידיעות וועגן דעם מוסטערהאָפטן און באַליבטן זעלנער. עס גייען אַדורך וויידער אייניקע וואָכן, פּסח איז שוין אַ סערזשאַנט. ער קומט אויף אורלויב, ער האָט קיינעם נישט פאַרגעסן און געבראַכט פאַר יעדן אַ קליינע מתנה. ער רעדט זיך אַראָפּ פון האַרצן, קריטיקירט דאָס לעבן אין מיליטער און בעיקר באַקלאָגט ער זיך, וואָס עס דאָכט זיך אים, אַז ער טוט גאָרנישט, וויל ער איז וויט פון פראָנט און זיין באַגער איז אים זייער גיך באַפרידיקט געוואָרן. זיין אָפּטיילונג פירט דורך זייער חשובע און מסוכנדיקע אַרבעטן ביז זי וועלט טראַנספּאָרטירט קיין אייראָפּע צו דער גרויסער אינוואַזיע. אויף דעם וועג, צוזאַמען מיט נאָך 137 יידישע בחורים, האָט ער זיין טויט געפונען אין אָפּגרונט פון ים און אפילו נישט געקומען צו קבר ישראל.

***

איך האָב זיך קיינמאל נישט פאָרגעשטעלט, אַז ווען עס איז, וועל איך דאָרפן אויף אַזאַ אופן שרייבן וועגן פּסחן, וויל טראָכטן פון אים און פון טויט, איז פשוט געווען אוממעגלעך. אַזוי פיל שעפעריש דינאַמיש לעבן, אַזאַ לייכטער צוגאַנג צו לעבנס־פראָבלעמען, ווי לאָזט זיך דאָס בינדן מיטן

טויט. ער האָט געקאָנט אַלץ אַוועקגעבן: פריינטשאַפט, ליב־שאַפט, טרייהייט און איבערגעגעבנקייט. ביז לסוף האָט ער אַוועקגעגעבן דאָס טייערסטע, וואָס אַ מענטש פאַרמאָגט — זיין לעבן.

ביזן היינטיקן טאָג איז נאָך אין מיין נשמה ניט אַרײַנ־געדרונגען דער באַוווסטזיין, פון זיין טויט. טראָץ די אַלע קרבנות, וועלכע יעדער פון אונדז האָט געבראַכט די לעצטע יאָרן, פיל איך דאָך אויסערגעווײנלעך שטאַרק דעם טראַ־גישן טויט פון מיין חבר פּסח. עס איז זיך שווער צו טרייסטן פונקט ווי עס איז שווער צו גלויבן אַ טרייסט אויף די אַלע צענדליקער נאָענטסטע און מילי־אָנען אחינו בני ישראל, וואָס דער בלוטיקער היטלעריזם האָט אויסגעמאָרדעט, אָבער פּסחס טויט, פונקט ווי זיין לעבן, האָט אַן אַנדערן זין געהאַט. ער האָט אַלע זיינע יאָרן געווווסט ווי אַזוי צו לעבן און נאָך וואָס צו לעבן. ער האָט, פונקט ווי די אַנדערע קעמפער פאַר אונ־דזער זעלבסטשטענדיקייט און פון די געטאָס, געווווסט פאַר וואָס ער גייט אַנטקעגן דעם טויט. מיט זיין גאַנצער הייל־קער, באַשיידענער נשמה, איז ער געגאַנגען קעמפן קעגן דעם גרעסטן שונא פון אונדזער געפלאַגט און געפיניקט פאָלק, געגאַנגען קעמפן פאַר דעם יידישן כבוד און עס איז אַ ווייי־טיק, וואָס ער און אַנדערע טויזנטער און טויזנטער קעמפער האָבן נישט זוכה געווען צו זען די מפלה פון היטלעריזם. זיי האָבן נישט דערלעבט צו זען די פירות פון זייערע אָנ־שטרענגונגען און קאַמפן — דאָס אַנשטיין פון מדינת ישראל, פון אַ יידישער רעגירונג, יידיש מילי־טער, אַן עליה פון הונדערטער טויזנטער, דאָס אַנטשטיין פון נייע קאָלאָניעס.

מיר, די זשעלעכאָווער שארית הפליטה, וועלן שטענ־דיק מיט גרויס יראת־הכבוד דערמאָנען דעם נאָמען פון פּסח מיימון (וואדאווסקי), דער טרייער איבערגעגעבענער ציוניסט, וואָס האָט צוזאַמען מיט טויזנטער אַנדערע קעמפער פאַר דער באַפרייאונג פון יידישן פאָלק און פון דער מענטשהייט, אַוועק־געגעבן זיין יונג לעבן.

יוגנט אָרגאַניזאַציע גורדוניה ביים אָבפאָר פון חברים קיין ארץ ישראל
מיט פּסח מיימון (רעכטס, אין פוטערן היטל).

1) וואל־קאמיטעט פון די פראפעסיאנעלע פא־ריינען.

2) ערשטע יידישע קינדער־שול אין 1918 מיט אגולניקס פרוי אלס לערערן.

3) א פיאנערן־קרייז.

4) יוגנט־קרייז.

5) פירער אין די פראפעסיאנעלע פאריינען.

6) ערשטע יידישע קינדער־הויס א.נ. ב. מיכא־לעוויטש.

7) יוגנט בונד צוקונפט..

לייביש ווייסלעדער
טיקאגא

געזעלשאפטלעכע טעטיקייט אין זשעלעכאוו

טיפן און געשטאַלטן

אַהרן נאַדלער

דעם לאנגן אהרן, אהרן נאדלער, געדענק איך פון מיינע פריסטע יוגנט־יארן. זיינע עלטערן האָבן געהאַט אַ רעסטאָראַן אינמיטן מאַרק און פלעגן אפלייגן אַ גרויסן באַרג אייז ביי מיין זיידן אויפן הויף. פון דעם אייז האָט מען גענוצט אַ גאַנצן זומער צום ביר. די מוטער און זיינע שוועסטער האָב איך געקענט בלויז פון זען, דאקעגן מיט נאדלערן האָב איך זיך געטראָפן ביי געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. אַ מערקווירדיקער טיפ איז דאָס געווען: אַן אינטעליגענט, וואָס האָט אַממייסטנס

אהרן נאַדלער

זיך געחברט מיט אַרבעטער. נאָך בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער געפירט אַ קאַמף פאַר אַרויסנעמען די פאַלקס־קיך, וועלכע האָט באַקומען אַ סובסידיע פון שטאָט, פון רבס הענט און איבערגעבן זי אַן אָנפירונג, באַשטימט פון דער דאמאַלסדיקער בונדישער אַרגאַניזאַציע. איך בין אַ לענגערע צייט געווען אָנגעשטעלט אין קיך אין רבס צייטן, אָבער נאָכן איבערנעמען די קיך דורך מיין אַרגאַניזאַציע (איך בין דאמאלט געווען אַ מיטגליד אין דער בונדישער פאַרטיי) בין איך צוליב מיספאַרשטייענישן אין דער פאַרטיי־גרופּע, נאָך עטלעכע פריערדיקע דראאונגען, אויב איך וועל זיך נישט אונטער־וואַרפן דעם באַשלוס פון דער אַרגאַניזאַציע — געווארן באַזייטיקט פון דער קיך.

מיין סכסוך מיט דער אַרגאַניזאַציע איז באַשטאַנען אין פאַלגענדיקן: געווען דעמאָלט אין זשעלעכאָוו אַ פאַראיין „פאַרטשריט", צו וועלכן ס׳האָבן געהערט אומפאַרטייאישע יוגנטלעכע. דער „בונד" האָט דאָרט געהאַט אַן אינפלוס און געוואָלט אין דער קולטור־אינסטיטוציע איינשטעלן אַ פאַר־וואַלטונג אויסשליסלעך פון בונדיסטן. דער קאָמיטעט האָט דעריבער באַשטימט אַ פאַרוואַלטונג פון אַרגאַניזאַציע־מיטגלידער, איגנאַרירנדיק די גרויסע צאָל אומפאַרטייאישע, וואָס האָבן געהערט צום פאַראיין. איך האָב אויף דעם נישט געוואָלט מסכים זיין און עפענטלעך אַרויסגעטראָטן קעגן דער פאַרוואַלטונג. פאַר דעם חטא בין איך באַזייטיקט געווארן פון דער פאַרטיי און פון דער קיך־אַרבעט.

מנחם און פאניע אגולניק

דער דענטיסט אגולניק, וועלכער האָט אין זשעלעכאָוו געשפילט אַ גרויסע ראל ביים אויפשטעלן די בונדישע אַרגאַניזאַציע און געווען דער פאַקטישער אָנפירער פון זשעלע־כאָווער בונד, האָט זיך שפעטער פאַר מיר אנטשולדיקט און דערקלערט, אַז ער איז אַרייַנגעצויגן געווארן אין אַן אינטריגע. אין רעזולטאַט פון דער אינטריגע איז דעמלט אנטשטאַנען אַ צווייטע בונדישע אַרגאַניזאַציע אונטערן נאָמען „בונדישע אַרבעטער אַרגאַניזאַציע", כדי אונטערצושטרייכן, אַז די אנגעהעריקע פון יענער בונדישער גרופּע זענען נישט קיין אַרבעטער. פון דער אָפּגעשפאלטענער גרופּע האָט זיך שפעטער אויסגעפיקט די לינקע באַוועגונג. אהרן נאדלער איז געווען איינער פון דער איניציאַטיוו־גרופּע, וואָס האָט אַרגא־ניזירט אָט די באַוועגונג. צו דער איניציאַטיוו־גרופּע האָט אויך געהערט פּרץ שלאנקעוויטש.

חיים אנקערמאן

חיים אנקערמאַן איז אויסגעוואקסן אין זשעלעכאוו און געווען גוט באקאנט אין די אַרבעטער־קרייזן נישט בלויז אין זשעלעכאוו, נאָר אויך אין וואַרשע און אין דער אומגעגנט, ווו ער איז געווען טעטיק אין דער פּראָגרעסיווער אַרבעטער־באַוועגונג.

חיים אנקערמאן

דאָס איז געווען אַ טיפּ פון אַ פּאָלקס אינטעליגענט. קיין שול־בילדונג האָט ער נישט באַקומען, דערפאַר האָט ער מיט גרויס התמדה אַליין געלערנט, ממש געשלונגען ביכער. עס האָט זיך ביי אים אויסגעבילדעט אַ לאגישער צוגאַנג צו געזעלשאַפטלעכע פראַגן און איידעלע סובטעלע באַציאונג צו מענטשן. מיט די דאָזיקע מיטלען האָט ער געווינען פריינט, חברים און סימפּאַטיקער.

אנגעהויבן האָט חיים אנקערמאַן זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אין בונד, שפּעטער איז ער אַריבער צו דער לינקער באַוועגונג און געהאַט אַ סך פריינט אין ביידע ריכטונגען פון דער וואַרשעווער אַרבעטער־באַוועגונג. ער איז טעטיק געווען אויף אַלע געביטן פון אָט דער באַוועגונג: אין פּראָפּעסיאָנעלן פאַריין, פּאַרטיי, קולטור־געזעלשאַפט, דראַמאַטישער קרייז, אוונט־קורסן אדג"ל.

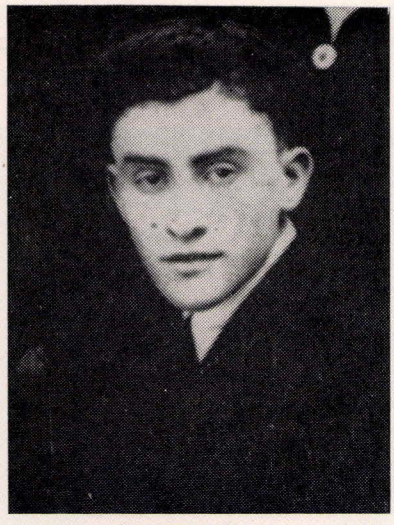
די זשעלעכאווער אַרבעטער־באַוועגונג איז געווען מאַטעריעל אַרעם און נישט געקאָנט אויסהאַלטן קיין פונקציאָנאָר, איז חיים אנקערמאַן געווען דער נישט געצאָלטער פונקציאָנאָר, געלעבט שטענדיק אין נויט און געאַרבעט פאַר דער אידיי. זיין פרוי האָט געמוזט שווער אַרבעטן כדי אַריינצוקריגן עפּעס פּרנסה אין שטוב.

די שווערע מאַטעריעלע לאָגע האָט אנקערמאַנען נישט אפּגעהאַלטן פון זיין געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אין דער אומלעגאַלער באַוועגונג איז ער געווען טעטיק אויף אלע געפערלעכע פּאָסטנס. ער איז געווען טעטיק אין זשעלעכאוו, וואַרשע און שפּעטער אין פאַלעניץ. בעת דער נאַצישער אקופּאַציע האָט ער פאַרנומען אַן אנפירנדן אָרט אין דער אונטערערדישער טעטיקייט, וואָס האָט געפירט אַ קאַמף קעגן די דייטשן. ער האָט רעדאַגירט אומלעגאַלע אויסגאַבן אין יידיש און געפאַלן אויף זיין פּאָסטן. ער איז פאַרפיניקט געוואָרן פון די דייטשן.

יאַנקל גאַרפינקל

יאנקל איז געווען אַ אינטעליגענטער און פּאָליטיש באַוווסטזיניקער אַרבעטער. פון זיין פריסטער יוגנט האָט ער זיך אַקטיוו באַטייליקט אין געזעלשאַפטלעכן לעבן. פריער ביי די „פּיאָנערן" („לינקע" קינדער־אַרגאַניזאַציע אין פאַר מלחמהדיקן פוילן), אין זעלבסט ביילדונג־קרייזן, אין דער יוגנט־סעקציע ביי די פּראָפּעסיאָנעלע־פאַראיינען און שפּעטער אַלס סעקרעטאַר פון דער פּראָפּ. באַוועגונג אין זשעלעכאָוו. אַ סך אַרבעט האָט ער אַוועקגעגעבן דער אָנפירונג פון זיין פאַך־סעקציע — קאַמאַשנמאַכער, און געווען טעטיק ביי פאַר־שידענע פּאָליטישע אַקציעס.

צוליב זיין פּאָליטישער טעטיקייט איז ער אָפּגעזעסן עטלעכע יאָר אין שעדלעצער תפיסה. אין רעזולטאַט פון די אַלע מאַטערנישן איז ער קראַנק געוואָרן און דורכגעמאַכט אַ

יאַנקל גאַרפינקל

שווערע אָפּעראַציע. ווי גליקלעך האָבן מיר זיך גענפילט, ווען ער איז אביסל געזינטער געוואָרן, הגם אינגאַנצן געזונט איז ער שוין קיינמאָל נישט געווען. דער איבערגעבענער אַרבעטער־טויער־טור האָט אָבער ווייניק אָכט געלייגט אויף זיין שוואַכן געזונט צושטאַנד און געהאַלפן מיט זיין אַרבעט אומעטום, ווו ער האָט נאָר געקאָנט ברענגען נוצן. לויט די ידיעות, וואָס זיינען צו אונדז דערגאַנגען האָט ער זיך באַטייליקט אין דער אונטערערדישער באַוועגונג בעת דער נאַצישער אקופּאַציע און דערמאַרדעט געוואָרן דורך די דייטשן. אויך זיין פרוי טערעזע האָט געטיילט מיט אים אַלץ, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט.

דער פאטאגראפיסט מארמעלשטאדט

אַ זייער אינטערעסאַנטער טיפּ איז געווען אין זשעלעכאוו דער פאטאגראפיסט מארמעלשטאדט. אַ פּראָגרעסיווער מענטש, אָבער מיט מאַדנע איינפאַלן און געדאַנקען. ער האָט

זייער גוט באַהערשט די פוילישע שפּראַך און דעריבער גע־ווויילט געוואָרן אַלס ראטמאן אין שטאטראט. ער איז געווען דער איינציקער בירגערלעכער יידישער ראטמאן, וואס האָט כמעט שטענדיק געשטימט פאַר די פאַרשלאָגן פון דער לינקער פראקציע און זיי היים פאַרטיידיקט. מארמעלשטאדט האָט אַ סך אויפגעטאָן אין לאקאטארן־פאראיין, וווּ ער איז געווען דער פארזיצער. פון דאָרט איז ער טאַקע געשיקט געוואָרן אין שטאטראט, הגם אויך אויפן געביט פון לאקאטארן־פאראיין איז אַ סך מאַל געווען אויסצוזעצן קעגן זיין אַרבעט, האָט, אַבער קיינער זיין ערלעכקייט נישט געשטעלט אונטער קיין חשד. ער האָט אויך אַ סך געשטיצט די אַקציעס פון דער לינקער באַוועגונג, פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען בסוד סודות. בעת דער דייטשער אקופאציע איז ער צוזאַמען מיט נאָך אַ טיערן מענטש, אַ טוער פון בונד, פנחס דאמלעך—געווארן דערשאסן אין מאַרק. אַליין איז מארמעלשטאדט ניט געבוירן געוואָרן אין זשעלעכאוו, ער האָט אָבער אַ סך צוגע־טראָגן צום זשעלעכאווער קולטור־לעבן.

מאיר יחיאל דראמלעוויטש

דער קולטור־פאריין האָט בשעתו צוגעציוגן די יוגנט פון שטעטל. אויך איך בין געווען אַ מיטגליד. דערצו האָט מיך באַוויגן מיין חבר און יוגנט־פריינט—מאיר יחיאל

מאיר יחיאל דראמלעוויטש

דראמלעוויטש. שפּעטער איז ער צוזאַמען מיט מיר געווען אַקטיוו אין פאַרשידענע אינסטיטוציעס. די לינקע יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט ער מיט זיין פרוי און קינד געווינט אין פאַריז און פון דאָרטן זיינען זיי אַוועקגעפירט געווארן קיין אשוויענטשים.

פּרץ שליאמקעוויטש

פון ערשטן טאָג אָן, וואס איך בין געקומען אין אַ פאַריין, נאָך אין יאָר 1915 האָב איך געקענט פּרצ'ן. ער איז געווען אַ שוסטער און איבערגעגעבן מיט האַרץ און נשמה דער אַרבעטער־באַוועגונג. ער האָט געגלויבט אין סאָציאַליזם, ווי אַ פרומער ייד אין גאָט.

פּרץ שליאמקעוויטש

ער איז יונג געוואָרן אַ יתום און שטענדיק געבענקט נאָך האַרציקער פריינטשאַפט, וואָס ער האָט געפונען אין קרייז פון דער לינקער באַוועגונג.

זיין גאַנצע ענערגיע האָט ער אוועקגעגעבן דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. ער האָט אויסגעפירט אַלע שליחותן, געגאַנגען אויף די געפערלעכסטע ערטער, אַזוי בעת שטרייקן און אַנדערע פאָליטישע אומלעגאַלע טעטיקייט.

די לעצטע יאָרן האָט ער געווויינט אין אטוואצק. ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט מלחמה איז ער מיט זיין פרוי און 2 קינדערלעך צוריק געפאָרן אין פוילן, קראַנק געוואָרן אויפן וועג און געשטאָרבן.

***

אין דער צייט וועלן איך בין אריין אין קולטור־פאראיין איז ער געווען נאָך אַ שפּאַלטונג. וועגן די סיבות פון דער שפּאַלטונג האָט מיר דערציילט מיין חבר דראמלעוויטש. עס איז פאַרגעקומען אַ קאַמף צווישן די ציוניסטישע עלעמענטן און בונדיש געשטימטע אַרבעטער. געהייסן האָט עס, אַז די אַרבעטער זיינען אומצופרידן מיט די אינטעליגענטן פון פאריין. צו זיי האָט מען צוגערעכנט אויך דעם פאַרזיצער חיים איגליצקי—אַ שניידער. אין קאַמף קעגן איגליצקין, האָט ווער אָפּגעטאָן אַזאַ שפּיצל: מען האָט אין פאראיין אַוועקגע־לייגט אויף דער פאָדלאָגע אַ מין בגד, וואָס האָט געזאָלט פאַרשטעלן אַ בר־מנן, אַוועקגעשטעלט ליכט צוקאָפּנס און אַ מצבה, אויף וועלכער עס איז געווען אויפגעשריבן: „פּ. נ. חיים איגליצקי."

די אנהענגער פון פארזיצער האָבן באַשולדיקט אברהם יוסטמאן, אַז ער זאָל האָבן דאָס געטאָן און דעריבער געפאָדערט

צו באזייטיקן אים פון פאראיין. ער איז אבער געווען שטארק באליבט ביי אלע מיטגלידער און די מערהייט האט באשלאסן נישט צו באזייטיקן. די ציוניסטישע סימפאטיקער זיינען דעריבער ארויסגעטראטן פון קולטור־פאראיין און געשאפן דעם „הזמיר", וועלכער האט נישט לאנג עקזיסטירט.

ביי אונדז האט מען צוגענומען די לעגאליזאציע פון פאראיין און מיר האבן אויפסניי ארגאניזירט די געזעלשאפט „פארטשריט", וועלכע האט עקזיסטירט א לענגערע צייט, געפירט אן אויפקלערונגס־טעטיקייט צווישן ארבעטער און אפילו אנגעפירט מיט עקאנאמישע אקציעס.

ווען איך בין אריינגעטראטן אין „פארטשריט" זיינען דעמלט געווען טעטיק אין ביבליאטעק — עובדיה קאסמאן (איצט אין ארגענטינע) און אסתר שיפמאן (געשטארבן אין קאלומביע). קאסמאן, דער ביבליאטעקאר, האט מיך אריינ־געפירט אין לייענ־זאל, אויסגעפרווט מיינע ליטעראטור־קענטנישן און מיר געגעבן צום לייענען מ. ז. פייערבערגס „ווהין". דאס איז געווען מיין ערשט בוך. „ווהין" האט אויף מיר אויסערגעווינלעך געווירקט. איך האב דאס בוך איבער־געלייענט עטלעכע מאל און ממש געשלונגען די ווערטער.

אונדזערע ציצונגען אין די זשעלעכאווער אלייען

אין מיין זכרון האבן זיך אויף שטענדיק אינגעקריצט די זשעלעכאווער אלייען. דאס איז געווען א שמאלער וועג מיט ביימלעך און בלומען פון ביידע זייטן און דערנעבן בענק. נישט ווייט פון דארט האבן זיך געפונען די קלייניע הייזלעך פון דעם פריצס הויף־ארבעטער. גוט־מוטיקע, ערדלאזע פויערים, צו וועלכע מען איז זומער געקומען טרינקען וואסער מילך פון דער קו.

אין די אלייען איז זומער שטענדיק געווען פול מיט מענטשן, וואס האבן שפאצירט, זיך אפגערוט, יוגנטלעכע האבן ראמאנסירט. דא האבן מיר א סך מאל שפאצירנדיק דערליידיקט אונדזערע פאליטיש־געזעלשאפטלעכע ארבעטן, דאס איז אפט געווען א סגולה צו א שלעכט אויג... עס איז דעמאלט געווען געפערלעך פאר 3 אונדזערע מענטשן זיך צוזאמענצוקומען, האט מען אויסגעקליבן דעם שפאציר און גייענדיק אפגעהאלטן א זיצונג. געווינלעך פלעגט די פאליציי פאר דעם ערשטן מאי נישט לאזן גיין צו שפעט אין גאס און אויך נישט אין די אלייען.

שטאט־פארוואלטונג און קאמף מיט דער רעאקציע

זשעלעכאוו האט, ווי אלע שטעטלעך פון פוילן, אין פעריאד צווישן ביידע וועלט־מלחמות געהאט א מאגיסטראט און שטאטראט. מיר, דאס הייסט „די לינקע אפאזיציע" האט זיך באטייליקט אין די וואלן אונטער דער פירמע פון די פראפעסיאנעלע־פאראיינען. מיר האבן ארויסגעשטעלט א קאנדידאטן־ליסטע פון 5 פערזאנען: 2 פוילישע ארבעטער און 3 יידישע. מיר האבן געראטנט דורכצופירן פון 2 ביז 3 ראט־מענער און 1 קאנדידאט. עס האבן זיך קעגן אונדז אנגעהויבן פארפאלגונגען פון דער פאליציי, סטאראסטע און קאטוילישן קלער.

דער גלח האט ארויסגערופן די פרויען פון די 2 פוילישע ארבעטער און זיי געדראט מיטן טייוול און גהינום. די פרוי פון אונדזער קאנדידאט, קלימעק, האט זיך שטארק דערשראקן פון גלחס רייד, אז זי מיט אירע קינדער וועלן גאר קיין רו נישט האבן און דער טייוול וועט זיך מיט זיי פארנעמען. זי האט דעריבער געמאכט דעם מאן וויסטע סקאנדאלן, ער האט זיך דערשראקן פארן כעס פון זיין אשה און זיך אפגעזאגט פון דער קאנדידאטור. די פרוי פון צווייטן קאנדידאט, ראזשיינסקא, הגם זייער א גלויביקע, אבער אן ערלעך נאיווע, האט געבעטן דעם גלח, אז ער זאל איר געבן צו פארשטיין, פארוואס קומט איר א שלעכטן סוף, בעת איר מאן גרייט זיך צו פארטיידיקן די ארעמע און דאס איז דאך העכסט קריסטלעך. ראזשיינסקי האט זיך פון זיין קאנדידאטור נישט אפגעזאגט, אויפן ארט פון קלימעקן האבן מיר ארויסגעשטעלט א יידישן ארבעטער. אונדזער ליסטע האט געהאט 5 קאנדידאטן אויף 24 ראטמענער. צו אונדזער גרעסטער איבעראשונג זיינען אלע געווילט גע־ווארן און ס׳זיינען נאך געבליבן שטימען פאר א 6־טן ראטמאן.

דאס איז געווען צום צווייטן מאל, וואס זשעלעכאוו האט געווילט א גרויסע יידישע ארבעטער־רעפרעזענטאנץ צום שטאטראט. דאס ערשטע מאל באלד נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, בעת די ערשטע וואלן צו די שטאטראטן אין פוילן, וואס זיינען פארגעקומען לויטן פינף־פאכיקן סיסטעם, האט זשעלעכאוו געווילט 7 בונדישע ראטמענער. עס איז דעמאלט געווען דער באגינען פון ארגאניזאציאנלעך ארבעט אויף דער יידישער גאס. דער בונד איז געווען אממייסטן ארגאניזירט און געהאט אונטער זיך די ארבעטער־פארייענען, דאקעגן דאס מאל זיינען שוין געווען ארגאניזירטע יידישע בירגערלעכע ריכ־טונגען. די „אגודה" האט געשראקן די יידן מיט פארלירן עולם הבא, אויב מ׳וועט שטימען פאר אונדזער ליסטע, אויך די פוילישע מאכט האט אנגעוועגדעט קעגן אונדז רעפרעסיעס — איז דערפאר דער נצחון געווען פאר אונדז אן אנגענעמער סורפריז און א סטימול פאר וויטערדיקער ארבעט.

די סאנאטארישע מאכט־האבער (פוילישע רעאקציע) האבן דעם נצחון נישט געקאנט פארטראגן און מ׳האט די וואלן געפסלט. עס זיינען אויסגעשריבן געוואלן נייע וואלן.

ווען מ׳האט צום צווייטן מאל ארויסגעלייגט די וויילער־רשימות צום קאנטראלירן, זיינען מיר אפילו נישט געגאנגען נאכזען, צי אונדזערע וויילער געפינען זיך אין די רשימות, ווייל מיר זיינען אלע געווען זיכער, אז אונדזערע סימפאטיקער זיינען דארט פארשריבן נאך פון די ערשטע וואלן. אויפן דריטן טאג זיינען מיר דאך געגאנגען אין די וואל־פונקטן, אזוי זיך א קוק געבן, און דא האט זיך ארויסגעוויזן, אז אלע אונדזער פריער אויסגעווילטע קאנדידאטן, ווי אויך אלע פערזאנען, וועלכע מ׳האט געקענט חושד זיין, אז זיי האבן געשטימט פאר אונדז, זיינען נישט פארן אויף דער ליסטע.

מ׳האָט געמומען זוכן דאָקומענטן אויף צו באַשטעטיקן די וויילער, וואָס מיר האָבן צוריק אַרײַנגעטראָגן אין די רשימות, אָבער וועלכער יידׁ, אַדער אפילו א ראטמאן האָט געהאט דאָקומענטן? און דאָ האָבן מיר נישט מער ווי איין טאָג ביז צום פאַרמאַכן די רשימות, זײַנען טאקע וויניק וויילער געווארן אַרײַנגעטראָגן אין די ליסטעס, דאָס ערגסטע איז געווען, וואָס מיר האָבן צולײַבן פעלן פון דאָקומענטן נישט געקאָנט אַרויסשטעלן מער ווי דריי קאַנדידאַטן. מיר האָבן אויך דער־וואַרט שיקאַנעס קעגן אונדזערע קאַנדידאַטן מצד דער וואָל־קאָמיסיע. אַזעלכע שיקאַנעס האָבן געקאָנט זײַן ביים עקזא־מינירן, צי מען קאָן לייענען און שרײַבן פוילישׁ, אַדער ביים דערפילן אַנדערע פאַרמאַליטעטן.

פאַרפאַלגונגען קעגן אונדז ביז און אין טאָג פון די וואָלן זײַנען טאקע געווען, אָבער צו דער גרויסער אַנטוישונג פון דער רעאַקציע און פון דער מאַכט, האָבן מיר באַקומען שטימען מער ווי פאַר 3 ראטמענער. ווי מ׳האָט שפעטער פעסטגעשטעלט זײַנען ביים ציילן די שטימען געווען פעל־שונגען. א געוויסע צאָל פון אונדזערע שטימען האָט מען געפסלט. אָבער ביי דעם דאמאלסדיקן פאַרטייאישן צוזא־מענשטעל פון די ראָטמענער און קאָמף צווישן סאנאציע, וועלכע האָט געוואָלט איינשלינגען די גאַנצע מאַכט און די ענדעקעס, וואָס האָבן נישט געוואָלט אַרויסלאָזן די מאַכט פון זייערע הענט און די יידישע ראָטמענער, גרויס אין צאָל, וואָס האָבן אָבער מורא געהאַט צו גיין קעגן מלכות און נישט געוואָלט אינרייסן מיט די אַנדערע גוים — זײַנען מיר, ביים אָפשטימען, אין געוויסע פראָגן געווען דאָס צינגל אין דער וואָגשאָל. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק שוין בעתן וויילן א בורמישטש.

דער סטאַראָסטע האָט געפרווט באאיינפלוסן די יידישע ראָטמענער, זיי זאָלן שטימען פאַר א געוויסן פולקאָוויניק, וועל־כער האָט געארבעט אין סטאַראָסטע־אַמט. די ענדעקעס האָבן געוואָלט אַן אייגענעם בורמישטש און א טייל פוילישע און יידישע ראטמענער מיטן אפטייקער זוואליגסקי און דאקטאר קאספּאראוויטש בראש האָבן אַרויסגערוקט די קאַנדידאַטור פון לודוויק פודלא, וועלכער האָט דעמאָלט געארבעט אלס פראווי־זאר אין זוואליגסקיס אפטייק און געשמט אלס „ליבעראל.“ וויסנדיק, אז אונדזערע 3 שטימען קאָנען דעציידירן, האָט מען אַנגעהויבן אונדז אייגצוואָדן אויף פאַרהאַנדלונגען. זוואליגסקי און דר. קאספּאראוויטש האָבן אין קעגנוואַרט פון פודלא אפע־לירט צו מיר מיט די מאַטיוון, אז פודלא איז א סאציאליסט און דערייבער דאַרפן מיר שטימן פאַר אים. איך האָב זיי דער־קלערט, אז הגם, ער איז אפשר פאַר אונדז דער נאָענטסטער קאַנדידאַט, אָבער מיר ווילן אַנטייל נעמן אין אויסארבעטן די דעקלאַראַציע אין וועלכער ער וועט דערקלערן זיין פרא־גראַם פון שטאטראט און דער עיקר — מיר קאָנען נישט אַליין דעציידירן.

לסוף האָבן די פראָפעסיאָנעלע פאַרײַנען באשלאָסן: אויב ער, פודלא איז א סאציאליסט, ווי ער זאָגט, אָבער גע־הערט נישט אָפיציעל צו דער פ.פ.ס., זאָל ער ארגאַניזירן א פ.פ.ס.ישע גרופּע, דעמאָלט וועלן מיר האָבן פאַר זיך א פערזאָן מיט א געוויסער פאַרטייאישער פאראַנטוואַרטלעכקייט. הגם מיר האָבן געהאט א סך אויסצוזעצן קעגן דער פאָליטיק פון פ.פ.ס. האָבן מיר פאַרט אַנערקענט, אז די אַנגעהעריקייט פון בורמיסטש צו דער ארבעטער־פארטיי, וועט זיין א געוויסע גאַראַנטיע פאַר זיין דעמאָקראַטישער טעטיקייט.

אינגיכן האָט פודלא ארגאַניזירט אזא גרופּע און אונדז געווינן זיין מיטגלידס־קאַרטע, דעמאָלט איז באַשלאָסן געווארן פאר אים צו שטימען.

די רעאַקציאָנערע פוילישע מאַכט האָט אָבער דאָך געוואָלט אויף אונדז אויסאיבן א דרוק, אז מיר זאָלן שטימען פאַר איר קאַנדידאַט. 2 טעג האָט מען מיך גערופן אין מאַגי־סטראַט. איך בין לסוף געגאַנגען. מ׳האָט מיך פאַרבעטן אין קאַבינעט פון בורמיסטש, דאָרט האָט מען מיר אַנגעווינן אויף א פערזאָן, אז דאָס איז דער סטאַראָסטע פון גארוואָלין און ער וויל מיט מיר עפעס רעדן. נאָך פאַרשידענע קאָמ־פלימענטן, אז ער האָט וועגן מיר געהערט (איך האָב געווסט, אז ער וואָלט מיך בעסער געוואָלט זען אין זיין פאוויאטאָווער טורמע) האָט ער מיר אַנגעהויבן אויפווייזן, וויי גוט ס׳וועט זיין פאַר די אַרבעטער אין שטאָט, אויב מיר וועלן שטימען פאַרן פולקאָוויניק אלס בורמיסטש. ער אליין, האָט ער וויטער דערציילט, ווי אויך דער פולקאָוויניק זיינען לינק געשטימט און דערפאַר ארבעטן אזוי די ענדעקעס קעגן זיי. וועגן איך האָב שטאַרק געלאַכט דערפון האָט ער שוין מער אזעלכע ארגומענטן נישט געבראכט, נאָר צוגעזאָגט, אז אין סטאַראָסטע וועט מען אונדז אַנטקעגנקומען וועגן אַלערלייי ענינים, וועגן וועלכע מיר וועלן זיך נאָר וועדן. בעת איך האָב אים געפרעגט צי ער רעדט צו מיר אלס סטאַראָסטע אדער פריוואַט, איז ער געבליבן א ווילע שטיל און ברוגזדיק דערקלערט — פריוואַט. איך האָב אים געזאָגט, אז נישט בלויז וואָס מיר וועלן נישט שטימען פאַר זיין קאַנדידאַט, נאָר אפילו קעמפן קעגן אים.

די ערשטע זיצונג פון שטאַטראַט האָט געעפנט דער סטאַראָסטע. איך האָב געבעטן א וואָרט אין א פאַרמעלער פראָגע, דאָס איז געווען מיין ערשטער אַרויסטריט אין פוילישׁ פאַר אזא אפיציעלער אויידיטאָריע מיט הונדערטער געסט. איך האָב געפרעגט דעם סטאַראָסטע, צי ער איז יעצט א פריוואַטע פערזאָן, אדער ער פאַרטרעט דעם קרייז און דערביי דערציילט (צו דער מורא פון א סך יידישע ראָט־מענער, וועלכע האָבן געהאַלטן, אז איך וועל נאָך ברענגען אן אומגליק פאַר די יידן) וועגן די פאַרהאַנדלונגען, וואָס ער האָט געפירט מיט מיר און אים געפרעגט: ווי קומט עס, וואָס אן אפיציעלער פערזאָן פירט אגיטאַציע פאַר א געוויסן קאַנ־דידאַט און דעריבער האָב איך אויסגעפירט, דאָרף ער יעצט נישט זיין קיין ערן־פאַרזיצער.

געווייגנטלעך האָבן מיר נישט אויסגעפירט. דער סטאַ־ראָסטע האָט געפירט דעם פאַרזיץ. געווייגט געוואָרן איז אונדזער בורמיסטש. ער האָט אין זיין דעקלאַראַציע געגעבן

אַ רייע צוזאָגן צו אַרבעטן לטובת דער גאַנצער באַפעלקערונג און בעיקר פאַר די אַרבעטער. בלויז אַ קורצע צייט האָט ער געהאַלטן וואָרט און לסוף געווארן אַ געשוווירענער סאנאציע־מיטאַרבעטער, אונדז שטאַרק שיקאַניירט און מיר האָבן מיט אים געהאַט אַ סך צו קעמפן.

אין אונדזער דעקלאַראַציע האָבן מיר דערקלערט אַז אַרבעטער אין שטאָט; אַז מיר וועלן זיך נישט אָפשטעלן פאר קיין שום מניעות און פירן אַ קאַמף פאַר די רעכט פון אַרבעטנדיקן מענטש; דעם שטאטראט האַלטן מיר נישט פאַר דעם פאַקטישן פאַרשטייער פון דער באַפעלקערונג צוליב די פעלשונגען ביי די וואַלן. מיר האָבן אונדזער וואָרט געהאַלטן און געשטאַנען די גאַנצע צייט אויף אונדזער פאָסטן און פאַרטיידיקט די אינטערעסן פון די אַרבעטער און די אַרעמע, נישט געקוקט אויף אַלע שווערייטן וואָס מיר האָבן דערביי געהאַט.

באַשעפטיקט יידישע און פוילישע אַרבעטער.

מיר האָבן געקעמפט דערפאַר, אַז בלויז אַ קליינער פראָצענט זאָל אַראָפגענומען ווערן אויף צו דעקן די לויפנדע אויסגאַבן און די איבעריקע הכנסות זאָלן בלייבן פאַר די אַרבעטער, וואָס עס האָט געבראַכט מער פאַרדינסט פאַר די באַשעפטיקטע. ס׳איז געווויילט געווארן אַ פאַבריקס־קאָמיטעט, אין וועלכן עס זיינען געווען צוויי יידישע פאַרטרעטער איך, און אונדזער 2טער ראַטמאַן — יאַנקל סאַבעלמאַן (לעבט אין פוילן). מיר האָבן אויך רעאַגירט אויף יעדן פאַל פון שלעכטע האַנדלונג פון פאַבריקס־מייסטער לגבי די יידישע אַרבעטער.

אין אַלגעמיין איז אונדזער אָנזעען אין שטאָט, צווישן יידן, צווישן אַרבעטער און בעלי בתים שטאַרק געוואקסן, געווען פאַלן וועז חסידישע יידן פלעגן קומען צו מיר אין נאָמען פון רבין אדער רב, צו אינטערוועניַרן פאַר זיי אין מאַגיסטראַט וועגן שטייערן, וועגן מעדיצין פאַר אַן אָרעמען

קאָמאַשנמאַכער אָפטיילונג אין דער שיך־פאַבריק—פון רעכטס: מ. ח. לוקאוויעצקי (בארענקילא). ביי דער מאַשין קעגנאיבער: אברהמטשע אשלאק (אומגעקומען); ביים טיש: יחיאל אבראמאוויטש (ישראל); ביים טיש לינקס: לייביש וויסלעדער (שיקאַגאָ), ברוך דרעזנער (באגאטא).

מיר האָבן, טראָץ אַלע שיקאַנעס קעגן אונדז, באַמיט זיך דורכצופירן, וואָס מיר האָבן צוגעזאָגט אין אונדזער דעקלאַראַציע.

דאָס ערשטע האָבן מיר געפאָדערט, צו שאַפן באַשעפטיקונג פאַר די אַרבעטער אין שטאָט, אַמיינסטן שוסטער־אַרבעטער, וועמענס אָפּזאַץ־מאַרק (רוסלאַנד) איז אָפּגעשניטן געווארן. כדי צו שטאַרקן אונדזער ווירקונג אין שטאָט־ראַט, האָבן מיר אַרגאַניזירט דעלעגאַציעס פון יידישע און פוילישע אַרבעטער, אַרגאַניזירט די „גאַלעריע", וועלכע האָט שטורמיש אונטערגעשטיצט אונדזערע פאָדערונגען.

מיט דער מיטהילף פון אַ פאָטער פון אַ פוילישן געניַראַל (אַ רעיעגט ביי אונדז אין שטאָט) האָבן מיר באַקומען אַ גרויסע באַשטעלונג אויף שיך פאַר דער פוילישער אַרמיי, עס איז געשאָפן געווארן אַ פאַבריק ווו עס זיינען געווען

מיר האָבן אויך אָרגאַניזירט לטובת דער גאַנצער באַפעלקערונג אַ קאָמיטעט פון 12 מענטשן, וועלכע האָבן פאַרטראָטן אַלע פראַקציעס, אַלע פאַרטייען, אַלע ריכטונגען, אַלע מיינונגען. דאָס קאָמיטעט האָט אַרגאַניזירט אַ פאָלקסקיך, אַ פאָלקסקיך, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ יום־טובדיקער טאָג. אַלע האָבן זיך אָנגעטאָן אין זייערע בעסטע קליידער,

אַ לאַנגן קאַמף, אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז אַלע מעלדונגען פון מאַגיסטראַט, דאַרפן זיין אויך אין יידיש, רעכענדיק זיך מיט דער מערהייט יידן, וועלכע קאָנען נישט קיין פוילישׂ. מיר האָבן אויך אין זשעלעכאווער שטאָט־ראַט אַרײַנגעטראָגן אַזאַ פאַרשלאָג, וועלכער איז אויפגענומען געוואָרן מיט ענטוזיאַזם דורך דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג.

דער בורמיסטש האָט מיט פאַרשידענע מיטלען אָפּגעשלעפט דאָס באַהאַנדלען די פראָגע, פאַר וועלכע מיר האָבן אַזוי בריַט אַגיטירט אין שטאָט. צום באַדויערן, האָבן די יידישע ראַטמענער פון דער אגודה און ציוניסטן נישט אונטערשטיצט אונדזער פאַרשלאָג און געפאָדערט העברעאיש.

מיר, וויסנדיק, אַז כמעט קיינער אין שטאָט רעדט נישט און פאַרשטייט נישט קיין העברעאיש און אַז אונדזער פאַרשלאָג פאַר יידיש איז דיקטירט הויך דער טאָג־טעגלעכער יידישער נויטוועניקייט, האָבן מיר זיך אָפּגעזאָגט צו שטיצן העברעאיש.

אין רעזולטאַט האָבן די ציוניסטן און אַ טייל פון דער אגודה געשטימט קעגן יידיש, אייניקע ראַטמענער פון דער אגודה האָבן זיך אָפּגעהאַלטן פון שטימען, ראַטמאַן מאַרמעלשטאדט האָט געשטימט פאַר אונדזער פאַרשלאָג, וועלכער איז דורכגעפאַלן.

די זשעלעכאָווער תפיסה

מיינע זכרונות וועגן שטאָט־ראַט און מאַגיסטראַט זיינען ענג פאַרבונדן מיט דער פאָליציי און תפיסה, וואָס האָבן זיך געפונען אויפן הויף פון מאַגיסטראַט.

די ביידע „אינסטיטוציעס" וועלן מיר שטענדיק געדענקען. אונדזערע יוגנטלעכע האָבן זייער אַסך געליטן פון דער פאָליציי, וועלכע האָט זיי געשלאָגן, געפייניקט, פאַרשפאַרט אין תפיסה. ביי די שוין דערמאָנטע שטאָטראַט־וואַלן איז די פאָליציי אַרומגעלאָפן אין שטאָט און אַרעסטירט אונדזערע יוגנטלעכע אונטער דעם אויסרייד, אַז זיי האָבן אַגיטירט אין שטח פון די וואַל־לאָקאַלן, וווּ עס איז געווען פאַרבאָטן צו אַגיטירן אין טאָג פון די וואַלן. אַלס פאַרטרוי־אונגס־מאַן ביי דער וואַל־קאָמיסיע בין איך געגאַנגען צום קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי, וועלכער איז געווען שטאַרק אַנגעבראוגט, וויייל ער האָט געזען, אַז די שטימונג איז פאַר אונדז. וועגן איך האָב אים אויפמערקזאָם געמאַכט, אַז די פאָליציי אַרעסטירט וואַל־אַגיטאַטאָרן, האָט ער געזאָגט שרייענדיק, אַז דאָס איז וויניק, „וויייל זיי זיינען נישט קיין גוטע קאָמוניסטן", אַ טאָג פריער ביי אַ וואַל־מיטינג וווּ די פאָליציי האָט זיי נישט אַרײַנגעלאָזט, „זיינען אָט די אייערע אַגיטאַטאָרן באַפאַלן די פאָליציי־לייט מיט שטיינער און אָפילו ביי אייניקע אַרויסגעריסן דאָס געווער און מיר זיינען דאָך אויך אַרבעטער" — האָט דער קאָמענדאַנט געזאָגט מיט אַן ערנסטן טאָן און פאַרזיכערט, אַז ווען ער וואָלט מיט אַ טאָג פריער געווען אין זשעלעכאָוו, וואָלט ער געהייסן שיסן אין די אַרבעטער.

וועגן איך האָב אים אויפמערקזאָם געמאַכט, אַז איך בין נישט געקומען צו אים נאָך אַ כאַראַקטעריסטיק וועגן אונדזערע אַרבעטער, נאָר וועגן די אַרעסטן, וואָס מען מאַכט אין שטאָט, איז ער געווארן ווילד און געזומען לאַרמען, אַז ער וועט מיך אויך באַלד אַרעסטירן. איך האָב אים געענטפערט, אַז עס וועט נישט זיין פאַר מיר קיין נייעס. אויף דעם האָט ער מיר דערקלערט, אַז איך בין אַרעסטירט און באַפוילן מיט אים גיין אין פאָליציי. אויפן וועג צו דער פאָליציי האָט ער כסדר געזידלט. איך האָב אים דערקלערט, אַז איך וויס צו וואָס ער איז פעאיק און אויב ער וועט צו מיר נישט רעדן מענטשלעכער, וועט ער מיך מוזן נעמען מיט צוואַנג. ער איז שטיל־ער געווארן און אָפּגעפירט מיך אין דער קאָמענדאַנטור. דאָרט איז ער מיט אַ פאָליציאַנט אַריין אין אַזונדער צימער, אים עפענט געזאָגט און דער פאָליציאַנט האָט מיך אָפּגעפירט אין תפיסה.

אין דער תפיסה־קאַמער האָב איך געטראָפן אַ פאַרשוין, וואָס לויט זיין העמד און אויגן האָב איך דערקענט, אַז ער זיצט נישט פאַר קיין מעשים טובים. איך האָב אים געפרעגט, צי ער האָט צו רויכערן און אים באַלד געזאָגט, אַז זיצנדיק מיט מיר וועט ער תיכף האָבן צו רויכערן און צו עסן. ער איז געווארן מיט מיר היימישער און דערציילט, אַז אַ פאָלי־ציאַנט האָט אים געזאָגט, איידער מ׳האָט מיך אַרײַנגעפירט, אַז מ׳וועט באַלד ברענגען אַ „גאַסט" און ער דער תושב זאָל מיט אים לערנען בלק. ער האָט מיר אויך דערציילט, אַז מ׳האָט אים פריער אַרײַנגעגעבן שמואל גאָלדפיל (אונדזערס אַ חבר) און מ׳האָט אים אויך געהייסן שלאָגן, האָט ער אים טאַקע געשלאָגן מיט דער בארשע, אַזוי געקאָטעוועט, אַז ער איז געשפרונגען פון איין וואַנט צו דער אַנדערער. דער פאַרשוין האָט זיך פאַר מיר פאַרענטפערט, אַז ער האָט דעם פריש־געקומענעם געממיתט דערפאַר, וויייל ער האָט נישט געגעבן קיין סיגאַרעטן און ווען ער גיט אים, וואָלט ער נישט געהערט די פאָליציי. ער איז שטיל געווארן און מיר געגעבן אַ צי פאַרן אַרבל. איך האָב דערזען אַ פאָליציאַנט וואָס האָט אויפגעמאַכט דאָס „אייגל", געכאַפט אַ קוק אין קאַמער און געווינזן מיט דער האַנט, אַז מען דאַרף מיך נעמן אין דער אַרבעט אַריין. נאָכן שפּאַציר האָט מיר דער באַגדיט איבער־געגעבן, אַז דער שומר האָט אים געפרעגט, הלמאי ער האָט מיך נישט געשלאָגן, אויף דעם האָט ער געענטפערט, אַז איך בין אַ שוואַכער און ער האָט מורא געהאַט, אַז ער זאָל מיך נישט דערהרגענען.

אין תפיסה בין איך לאַנג נישט געזעסן. דר. קאַספע־ראוויטש האָט זיך דערוווסט, אַז איך בין אַרעסטירט, איז ער אַוועק צום קאָמענדאַנט און אים אויפמערקזאָם געמאַכט, אז ראשית קען עס זיך אָפרופן אויף מיין געזונט און ער, דער קאָמענדאַנט, וועט דאָמאָלט זיין פאַראַנטוואָרטלעך און צווייטנס האָט ער אים איבערגעגעבן, אַז די וואַל־קאָמיטעטן גרייטן זיך צו טעלעפאָנירן צום סטאַראָסטע און פראָטעסטירן קעגן מיין אַרעסט אין טאָג פון די וואַלן, וויייל איך בין אַ פאַרטרויאונגס־מאַן. פון מיט כעס איז דער קאָמענדאַנט

געקומען צו דער קאמער און געהייסן מיך באפרייען, ער האט דערביי מיר צוגעזאגט, אז ער וועט מיך נאך באקומען אין זיינע הענט און דעמלט וועט זיין ערגער.

שטרייק־אקציעס

דער זשעלעכאוער פאליציי־קאמענדאנט האט אויך ביי אנדערע געלעגנהייטן זיך ארויסגעשטעלט ווי אן „ארבעטער־פריינט". ביי לוין־אקציעס איז ער לויט דער באשטימונג פון ארבעטס אינספעקטאר געווארן דער פארמיטלער צווישן די ארבעטער און אונטערנעמער. דאס איז אויך פארגעקומען בעתן שטרייק, וואס עס האט געפירט די קאמאנשמאכער־סעקציע אין יצחק קאמאנשמאכערס פאבריק. דרייי מיט א האלבן חודש זיינען ביים קאמענדאנט פון דער פאליציי פארגעקומען אונטערהאנדלונגען, לסוף זיינען זיי איבערגעריסן געווארן און אט צוליב וואס:

ביי יצחק קאמאנשמאכער האט געארבעט זיינע א קוזינע, א יתומה, לכתחילה איז זי נישט צוגעטראטן צום שטרייק, ווייל זי וואלט נישט געהאט וווּ צו גיין. זעענדיק אבער, אז דער שטרייק פארציט זיך. האבן מיר אויף איר געווירקט און געזומען אויף זיך צו פארזארגן איר מיט א דירה און אויס־האלטונג. אויף די אונטערהאנדלונגען ביים קאמענדאנט, האבן די קאמאנשמאכער־אייגנטימער געווואלט נאכגעבן אלע אונדזערע פאדערונגען, נאר מיט איין באדינג, אז די יתומה סימע זייפנטרעגער, וועלכע האט געארבעט ביי יצחק ריקער (קאמאנשמאכער) זאל באזייטיקט ווערן פון דער ארבעט. מיר האבן צוליב איר געשטרייקט נאך 3 חדשים, אייניקע משפחות פון די שטרייקנדיקע זיינען געווארן פון אונדז אויסגעהאלטן. צו דעם צווינג האט מען געזאמלט געלט אין אנדערע פאבריקן. דער שטרייק איז לסוף געבראכן געווארן דורך שטרייק־ברעכער. צו אייגעם אזעלכן האבן די ארבעטער אויסגעלאזט זייער פארביטערטקייט.

אין רעזולטאט פון דער אקציע זיינען פארגעקומען גרויסע ארעסטן צווישן די ארבעטער. א טייל האט מען ארויסגעלאזט פריי נאכן איינלייגן א גרעסערע קויצע. עס האט זיך פארענדיקט מיט א פראצעס. עטלעכע גרויסע אדוואקאטן האבן פארטיידיקט די באשולדיקטע, וואס האבן באקומען צו 3 יאר תפיסה מיט אפלייגן דאס אויספירן די שטראף — אויב זיי וועלן זיך די 3 יאר פארהאלטן גוט.

א צווייטע־שטרייק־אקציע, וואס איז מיר געבליבן גוט אין זכרון איז פארגעקומען ביי וועלוול שיעס. וועלוול שיעס איז געווען אין זשעלעכאוו א בארימטער טאנדייטער. א ברייטער ייד, וועלכער האט זיך געפילט אלס תקיף נאך פון די אמאליקע צייטן. וועז מיר האבן ארגאניזירט די כאלופניקעס־ (היים־ארבעטער) שנייידער אס א באזונדערע סעקציע אין שניידער־פאראיין און ארויס אין אקציע פאר א בעסערן ארבעטס־לוין און אנדערע פאדערונגען—איז ער געווען איינער פון די, וואס האבן דערקלערט: „ביי מיר וועט מען גארנישט אויס־פירן". וועלוול שיעס פארטיקע מלבושים זיינען אבער פאר־קויפט געווארן אויף די יארידן אין די ארומיקע שטעטלעך: ריקע, סטאצק און אדאמאוו. די דארטיקע ארבעטער האבן זיך דערווייסט וועגן דער תקיפות פון זשעלעכאווער טאנ־דייטער און אים דערקלערט, אז אזוי לאנג ווי דער סיכסוך מיטן פאראיין אין זשעלעכאוו וועט נישט זיין דערלויבט, זאל ער גארנישט וואגן צו קומען אויף די יארידן. דער אונטערנעמער האט זיך געווענדעט צו פאליציי אין זשעלעכאוו און אין די ארומיקע שטעטלעך. פאליציי האט זיך אבער ווייניק געקענט אן עצה געבן מיט די ארבעטער אויף די יארידן. שפעטער האט מען זיך אויך געזומען צו זיין שותף, וואס איז געפארן קיין וואשע נאך סחורה און אים דערקלערט אין „זאיאזד" (אייזנבאר־הויז), אז ביז דער שטרייק וועט נישט ווערן דערליידיקט איז נישט נאר קיין סחורה וועט ער נישט פירן, נאר ער זאל אליין אויך מער נישט קומען קיין וואשע.

די אלע מיטלען האבן געהאלפן. וועלוול שיעס האט אונטערגעשריבן די פאדערונגען און אויך „דערליידיקט" ביי דער פאליציי, וואס האט זיך שטארק אינטערעסירט, הלמאי דער אונטערנעמער איז געווארן אזוי ווייך.

וועלוול שיעס איידעם — שלום פינקלשטיין, א זשעלע־כאווער סוחר און בירגערלעכער עסקן, איז בעת דער דייטשער אקופאציע געווען יודענלטסטער. אט אזוי קייטלען זיך פארשידענע פאקטן.

אונדזער טעטיקייט ביי סיים־וואלן

איך דערמאן זיך די סיים וואלן. מיר האבן אונטער־שטיצט די פויערישע ליסטע א. נ. „סאמאפאמאץ כלאפסקא". אונדזער וואל־קרייז האט ארומגענומען 3 קרייזן: לוקאוו, גארוואלין און פולאוו. איך בין איינמאל געקומען פון לוקאוו, וווּ מיר האבן געהאט א קרייז־וואל־קאמיטעט און האב גע־בראכט ליטעראטור און פארשידענע אינסטרוקציעס. א האלבע שעה נאך מיין קומען, האבן מיר געדארפט אפהאלטן א זיצונג פון זשעלעכאווער וואל־קאמיטעט. אונדזער זיצונג איז פאר־געקומען אין מיין שווערס קעלער־שטוב. ס'האבן זיך אין איר באטייליקט: יאנקל בעקער, וועלכער האט שפעטער בעת דער דייטשער אקופאציע געזומען אקטיוון אנטייל אין וואשאווער געטא־אויפשטאנד און דארטן אומגעקומען, משה פאסטמאן, איצט אין ארגענטינע, שמחה דאנאוויטש, געשטארבן מיט א צייט צוריק און נאך אנדערע, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. מיטאמאל—די פאליציי־לייט זיך קאמענדאנט זיינען דא.

ביים עפענען די טיר האבן די פאליציי־לייט זיך אביסל דערשראקן פאר דער זיצונג. א קשיה אויף א מעשה, מ'קאן דאך אנהויבן שיסן, עס זיינען דאך עפעס ארבעטער פאר־אייניקט מיט פויערים. — זיי זיינען אזש צוריק געטראטן. שפעטער האבן זיי זיך אנגענומען מיט מוט, ארויס אין קלעער און דערקלערט, אז זיי זיינען געקומען זוכן געווער. בעת דער רעוויזיע האבן זיי געפונען ביי משה פאסטמאן א רשימה פון טראנספארט־ארבעטער, וועמענס פאראיין מיר האבן געהאלטן אין ארגאניזירן. די פאליציי האט ווייטער געזוכט אין יעדן

ווינקל אוּן האָט גאָרנישט געפונען. ס׳איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אַ פּראָטאָקאָל אוּן די פּאָליציי איז אַוועק.

ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, האָט דער קאָמענדאַנט באַקומען „איבער דער נאַז", וואָס האָבנדיק אַזאַ גוטע געלעגנהייט, האָט ער אונדז אַלעמען נישט פאַרהאַלטן. אין אַ וואָך אַרום האָט מען ביינאַכט אַרעסטירט דעם וואַלקאָמיטעט אוּן אָפּגעשיקט צום אויספאָרשונגס־ריכטער קיין גארוואָלין. נאָך אייניקע טעג פאַרשן האָט מען אונדז דערקלערט, אַז וועַן מיר וועלן באַלד דעמאָלט פאַרהאַלטן, וואָלט מען אונדז אָפּגעשיקט קיין שעדלעץ, אָבער איצט האָבן זיי שוין גאָרנישט געקאָנט טאָן אוּן האָבן אונדז באַפרייט.

***

מיין פּאָליטישע טעטיקייט צווישן יידישע אוּן פוילישע אַרבעטער אין זשעלעכאָוו האָט געפונען דעם געהעריקן אָפּקלאַנג אוּן געשאַפן אַ וואַרימע פריינטלעכע אַטמאָספערע, סיי צווישן פּאָליאַקן אוּן יידן אוּן סיי לגבי מיין פערזאָן. איך דערמאָן זיך, וויּ אין אַ שכנותדיקן הויז איז אויסגעבראָכן אַ שרפה. דאָס פייער האָט זיך איבערגעטראָגן אויך אויף אונדזער הויז וואָס איז כמעט אינגאַנצן פאַרברענט געוואָרן. ביי דעם אומגליק האָט זיך אַרויסגעוויזן וויפיל וואַרימע סימפּאַטיע די אַרבעטער האָבן געהאַט פאַר אונדז.

באַלד, ווי מ׳האָט זיך אין שטאָט דערווּוסט, אַז עס ברענט ביי לייביש וווייסלעדער, זיינען כמעט אַלע אַרבעטער פון שטאָט, יידן אוּן פּאָליאַקן געקומען צולויפן ראַטעווען. זיי האָבן אַרגאַניזירט אַ וואַך איבער די אַרויסגעראַטעוועטע זאַכן אוּן כמעט אַלץ איז אַרויסגעטראָגן געוואָרן פון מיין אוּן פון מיין שווערס הויז אין געוועלב.

דאָס אַלץ איז פאַרגעקומען דעמאָלט, וועַן דער היטלעריסטישער סם אין זיין פּוילישער אזאנישׂ־ענדעקישער אויפלאַגע האָט נאָך נישט געהאַט אַריינגעדרונגען טיף אין פּוילישן פאָלק. אַ פאַר יאָר פון אומגעשטערטע כּוליגאַניש אַנטיסעמיטישער אַגיטאַציע, אין וועלכער עס האָבן אויך אַן אַקטיוון אַנטייל גענומען די רעגירונגס־אַרגאַנען, האָבן צוגעגרייט דעם באָדן פאַר דער באַטייליקונג פון דער פּוילישער באַפעלקערונג אין דער היטלעריש־יידן־אויסראטונג.

מיט טיפן צער דערמאָנען מיר די אויסגעמאַרדעטע זשעלעכאָווער האַרעפאַשניקעס, וואָס האָבן נישט געפונען קיין פאַרטיידיקער, מיטן אויסנאַם פון יחידים, צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג.

יאַקוב שערמאַן
נויארק

נאָך דער מלחמה: פּוילן – ראַטנפאַרבאַנד

די מלחמה צווישן פּוילן און ראַטנפאַרבאַנד האָט זיך פאַרענדיקט. עס איז דאָס יאָר 1921. די באַוועגונג ליגט אַ צעשמעטערטע. די פּילסודקי־רעאַקציע הויליעט. אַרבעטער־טוער זיצן אין די תּפיסות אוּן אין אינטערנירונג־לאַגער דאָמביע. מיר האַלטן, אַז דאָס אַלץ איז פאַרבייגייענדיק, ס׳וועט פאַריבער די בייזע כוואַליע פון רדיפות אוּן מיר וועלן צוריק אויפבויען די פאַרטיי־אַרגאַניזאַציע אוּן די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען.

יאַקוב שערמאַן

מיר קומען זיך צענויף אויף באַראַטונגען אין פריוואַטע וווינונגען. אין די באַראַטונגען באַטיילקן זיך ס׳רוב יוגנטלעכע, ווייל אַ סך עלטערע חברים זיינען אַדער אין תּפיסה אַדער באַהאַלטן זיך, אוּן אין בעסטן פאַל — אין מיליטער. אין מיליטער־דינסט געפינט זיך אויך אונדזער באַקאַנטער ח׳ לייביש וויסלעדער, וועלכער האָט מיט זיין גאַנצן ברען אָנגעפּירט מיט דער באַוועגונג אין זשעלעכאָוו.

ס׳דערגייען צו אונדז קלאַנגען, אַז חבר יאקוב סאַבעלמאַן איז אין מיליטער אַרעסטירט געוואָרן אַפּס באַטיי־ליקטער אין קאַנספּיראַטיוויער אַרבעט אוּן עס דראָט אים 10 יאָר תּפיסה. מיר זיינען זייער באַזאָרגט וועגן דעם אוּן שטאַרק אומרואיק איבערן גורל פון לייביש וויסלעדער.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן באַווייזט זיך לייביש אין שטעטל, מיליטעריש אָנגעטאָן, געזונט, מונטער, פריילעך וויּ שטענדיק — ער איז געקומען אויף אורלויב. חבר לייביש רופט באַלד אַ באַראַטונג אוּן דערקלערט אונדז, אַז מיר טאָרן נישט פאַלן פון מוט. הגם די רעאַקציע בושעוועט אוּן עס קומען פאַר ארעסטן, דאַרפן מיר דאָך אַלץ טאָן פאַר די אַרבעטער אין זשעלעכאָוו אוּן פאַר אונדזער אידעע. זיינע רייד ווירקן אויף אונדז יוגנטלעכע. מיט פרישע ענערגיע נעמען מיר זיך צוריק אויפּבויען אונדזערע פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען אוּן פאַרטיי אַרגאַניזאַציעס.

נאָך דער פילסודסקי איבערקערעניש, אין 1926, האָט דער פאָליציי רעזשים זיך פאַרשאַרפט. פון וואָך צו וואָך איז געוואָרן אַלץ שווערער אוּן שווערער. מיט גרויס מי געפינגט אונדז דעמאָלט אַיינצוהאַלטן די איינציקע לעגאַלע פאָזיציע— דעם פּראָפּ. פאריין, וואָס מוז אָפט איבערוואַנדערן פון איין דירה אין דער צווייטער, ווייל די באַלעבאַטים האָבן מורא געהאַט צו האַלטן אַזאַ נישט כשרן לאָקאַטאָר. לסוף האָבן

מיר זיך איבערגעטראָגן אין דער שול־גאַס, טיף אין הויף, אין אַ חורבה. קיין בעסערן לאָקאַל האָבן מיר נישט געקאָנט באַקומען. מיר האָבן אָפטע פּאָליציי־באַזוכן. מ׳היט, אַז ס׳זאָל קיין שום בייז נישט געשען. פֿאַרשטייט זיך, אַז מיר היטן די פּאָליציי בעסער ווי זי אונדז.

טראָץ אַלעם פֿירן מיר אונדזער פּראָפּ. אַרבעט. עס קומען פֿאָר פֿאַרזאַמלונגען, רעפֿעראַטן, קעסטל־אָוונטן. אין די פֿרייטיק־צונאַכטן — פֿאַרלעזונגען, קרייזן א.א.וו. ס׳אַרבעט

יוגנט קרייז

גלייכצייטיק די ביבליאָטעק, און דער דראַם־קרייז, וועלכער גרייט אַ פֿאַרשטעלונג, און אָט מיט דער פֿאַרשטעלונג איז נישט גוט, ווייל מ׳דאַרף אָנקומען צו אַ דערלויבעניש, אָבער ווי אַזוי מאַכט מען דאָס? אַ פֿאַרזאַמלונג קאָן מען אויפֿלעזן איידער די פּאָליציי קומט אין לאָקאַל, אָבער די אַרטיסטן וועלן דאָך זיין אין גרים. מיר געפֿינען אויך דעם אַן עצה: מיר מעלדן דער מאַכט, אַז ביי אונדז איז אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג און וועט עס וועט קומען פּאָליציי, וועלן מיר אויס־באַהאַלטן די גרימירטע חברים און די פֿאַרזאַמלונג וועט זיך ווייטער פירן.

ס׳קומט דער דערוואַרטעטער שבת ביינאַכט. דער פֿאַרריין־לאָקאַל איז פול געפּאַקט מיט חברים און חברטעס. אַלע זיינען צופֿרידן פֿון דעם געלונגענעם שפּילן און פֿיינע סצענעס, פּלוצלונג מעלדן די חברים, וואָס שטייען אויף דער וואַך און היטן פֿאַר אַ ביזן אויג, אַז פּאָליציי גייט. ס׳ווערט שלעכט. מיר טאָרן אָבער נישט פֿאַרלירן קיין צייט. דער פֿאַרריין קען פֿאַרמאַכט ווערן. בליץ שנעל באַשליסן מיר צו דערקלערן דעם עולם, וואָס דאָ טוט זיך, כדי עס זאָל נישט אַרויס־רופֿן קיין פּאַניק. אין דעם קליינעם ענגן לאָקאַל געפֿינען זיך אַ פּאָר הונדערט מענטשן.

אייניקע פֿון אונדזערע חברה לייט האָבן אָבער אָפּגעטאָן אַ שפּיצל; ווען די פּאָליציי איז אַריין אין הויף, האָבן זיי געמאַכט אַ געוואַלד, אַז ס׳ברענט און שנעל גענומען לויפן גלייך אויף דער פּאָליציי. בעת דעם טומל, וואַרפֿן דערווייל די „אַרטיסטן" אַראָפּ פֿון זיך דעם גרים און שפּעטער קלערט מען אויף דער פּאָליציי, אַז עס איז געשען אַ מיספֿאַרשטענדעניש, עס איז גאָרנישט קיין שרפֿה. די פּאָליציי איבערצייגט זיך, אַז דאָ איז אַ רואיקע פֿאַרזאַמלונג און פֿאַרלאָזט דעם לאָקאַל.

דער וואַרט־קאָנצערט ווערט פֿאַרגעזעצט און מיר פֿאַרענדיקן דעם אָוונט מיט געזאַנג פֿון אַרבעטער־לידער.

ישראל ווייסמאַן
רוזוועלט, ניו דזשוירזי

ווען דער אנטי־סעמיטיזם האָט געווילדעוועט

מיין זיידעס הויז איז געשטאַנען צווישן צווויי נגידישע הייזער: פון איין זייט — שאַרפהאַרצס הויז מיטן גאַנצן הו־האַ און תקיפדיקייט פון דעם אויפגעקומענעם

ישראל ווייסמאַן

גביר און פון דער צווייטער זייט — בער אייגערס הויז מיט די אָפּגעזונדערטקייט און מיסטעריעזקייט, וואָס האָט געווארפן אַ מורא, פונקט ווי דער בית־עולם אַביסל וויייטער. „אונדזער" הויז, הגם מען האָט נאָך געקענט ערגעץ־ווו גענפינען שפּורן פון אמאַליקן נגידישן גלאַנץ, איז עס פֿאַרט געווען אַ טיפּיש „עמך"־הויז. מיין פרומער זיידע האָט שטאַרק ליב געהאַט דעם פֿשוטן ייד, דעם בעל מלאכה, אָבער נישט געקאָנט פֿאַרטראָגן די אויפגעקומענע אָפּיקורסים מיט די „פרייענען" און בונדיסטן.

אין מיין זכרון האָט זיך שטאַרק אַיינגעקריצט די „טראַגעדיע" פֿון מיין זיידן, וועלן דער בונד האָט געעפֿנט זיין ערשטן לאָקאַל פונקט אַנטקעגן אונדזער פֿענצטער. מיין חסידישער זיידע האָט באַטראַכט דאָס „אומגליק" פֿאַר אַ פּערזענלכן עונש פון גאָט. וואָס ער אָן אַנדערע יידן האָבן געווענטשן די אפּיקורסים, וואָלט דאָס געדאַרפט טרעפן יענע, וועלכע האָבן אומגעבראַכט אונדזערע משפּחות. איך געדענק, ווען עס איז פֿאַרגעקומען אין בונד אַ פֿאַרזאַמלונג, אַדער אַ קליינע פֿאַרשטעלונג, האָט מיין זיידע אַריינגעטריבן זיינע דערוואַקסענע קינדער אָן מיך, זיין אייניקל, אין הויז אַריין, בכדי נישט צו זען אָן הערן וואָס עס טוט זיך אַנטקעגן. מיין איינדרוק איז געבליבן, אַז מיין זיידע הירש פּרץ האָט אין נייע „אפּיקורסים" געזען אַ סכנה פֿאַר זיין שטייגער יידיש־קייט, וואָס קאָן איינציק אָן אַליין זיכערן דעם קיום פון אונדזער פֿאָלק.

וועך איך טראַכט וועגן דער אויסראָטונג פֿון מיינע נאָענטע, פֿון מיינע זשעלעכאָוועך און פֿון די 6 מיליאָן יידן, שווימען אַרויס פּאַר מיינע אויגן בילדער פון יידן־פּאַרפּאַל־גונגען, וואָס האָבן אייגנטלעך צוגעגרייט דעם באָדן פּאַר דער שפּעטערדיקער, פולשטענדיקער יידן־אויסראָטונג.

איך דערמאָן זיך מיינע חדר־יאָרן. איך לערן זיך בייַ שלמה כאַנטשעס דעם מלמד. עס איז די ערשטע וועלט־מלחמה. צווישן דייטשע זעלנער פאַלן אַריין אין חדר, דער רבי כאַפּט גראַד א דרימל. די זעלנער האָבן דערזען אויף די פּיס פון רבין אַ פּאָר גוטע שטיוול, וואָס זיין זון האָט אים אויבערגע־לאָזן, וועך ער איז אַוועק אין מיליטער. די זעלנער האָבן נישט לאַנג געטראַכט און געזומען שלעפּן די שטיוול פון די פּיס. בייַם בעט איז געשטאַנען אַ פלאַש מיט וואַסער, דער רבי, ווי שוואַך ער איז געווען, האָט געכאַפּט די פּלאַש און דערלאַנגט מיט זיין גאַנצן כוח איינעם פון די זעלנער אין פּרצוף אַריין, אַז בלוט האָט פון אים אַנגעהויבן רינען. דער־בייַ האָבן מיר, די „צאַן קדשים" אויך נישט געשווויגן און געמאַכט אַ געוואַלד. עס זיינען זיך צוזאַמענגעלאָפֿן מענטשן. די זעלנער האָבן זיך אָפּגעטראָגן און אויבערגעלאָזן די שטיוול.

אַ צווייטער אַנטיסעמיטישער אַנפֿאַל בייַם זעלבן שלמה כאַנטשעס, וואָס איז מיר געבליבן אין זכרון: אַ כאַפּטע שכורע פּוילישע זעלנער זיינען אַריינגעפֿאַלן אין חדר און געפּאַ־דערט, דער רבי זאָל גלייך געבן פערד, אויב נישט דערשיסט מען אים און אונדז אויך. איינער פון די קינדער האָט זיך ווי עס איז אַרויסגעגנבעט און געלאָפֿן מיט אַ געשרייַ, אַז מען שלאָגט דעם רבין. אויפֿן געשריי איז אַנגעקומען דאָס־קעוויטש און אַרויסגעפֿירט די צעישעטע זעלנער מיטן צו־זאָג, אַז ער וועט זיי געבן פֿערד.

נאָך איין אַנטיסעמיטישער פֿאַל, וואָס איך וועל קיינ־מאָל נישט פרגעסן, איז געווען דאָס געזעגן־געלט, וואָס איך און מיין מוטער האָבן באַקומען פון פּילסודסקיס חיילות אין 1920. מיר זיינען דעמלט געפֿאָרן קיין ווארשע אָפּצונעמען די אַמעריקאַנער וויזע. עס איז געווען די צייט פון פּילסודסקי מאַרש אויפֿן ראַטנפֿאַרבאַנד. מיר, צוזאַמען מיט צענדליקער אַדער הונדערטער מענטשן האָבן זיך געוואַלגערט טעג און וואָכן אין סאבאָלעווס און געוואַרט אויף אַ צוג, ווייל די באַנען האָבן געפירט סאָלדאַטן פון שלאַכט־פעלד. איינמאָל, אינמיטן דער נאַכט שטעלט זיך אָפּ אַ צוג. עס עפֿנט זיך אויף די טיר און מען רופֿט אויף פוילישׁ: „קומט אַריין, קומט אַריין, עס איז דאָ פּלאַץ פֿאַר אַלעמען". עטלעכע וווייבער מיט מיין מא־מען און איך, האָבן זיך אַרייַנגעפּאַקט, און ווי די טיר האָט זיך פאַרמאַכט, האָבן מיר דערזען, אַז מיר זיינען אַריינגע־פֿאַלן אין די „ריכטיקע" הענט. עס איז געווען פול געפּאַקט מיט זעלנער. און גלייך ווי די באַן האָט אָנגעהויבן גיין, האָט מען זיך געמומען איזדעקאַווען איבער די פּאָר פרויען. מיך האָט מען אויפֿגעהויבן ווי אַ הערינגל און איינער פֿרעגט: וואָס זאָל מען טאָן מיט דעם „קליינעם זשידעק?" קיין סך טראַכטן האָבן זיי נישט געדאַרפֿט. „וואַרף אים אַרויס!" — הערט זיך פון אַלע זייטן און מען עפֿנט אויף די טיר און באַץ אַרויס. מיין מאַמע האָט זיך אַרויסגעריסן פון זייערע הענט און איז מיטגעשפרונגען. צו אונדזער גליק זיינען די שינעס געווען אויסגעלייגט אויף אַ בערגל און מיר זיינען געפֿאַלן אויף אַ פֿעלד. אינדערפֿרי האָט אונדז אַ פֿאַרבייפֿאָרנ־דיקער פויער אָפּגעפֿירט קיין גארוואלין. וואָס עס איז גע־וואָרן מיט די אַנדערע פֿרויען און מיט אונדזער באַגאַזש, ווייסט איין גאָט.

אָט די דאָזיקע וויילדע טאָטן פון אַנטיסעמיטישן רע־אַקציאָנערן פויל, זיינען נישט געווען קיין פֿאַראייניצלטע פֿאַלן. זיי זיינען פֿאַרגעקומען נישט נאָר אין אַרום זשע־לעכאָוו, נאָר אין גאַנץ פוילן, וווּ עס האָט זיך אויסגעשפרייט דער ענדעקישער און פּילסודסקישער אַנטיסעמיטיזם. צו דעם פויל וועל איך שטענדיק האָבן דאָס געפֿיל פון ביטערע שנאה, ווייל דאָס פוילן האָט צוגעגרייט דעם באָדן פּאַר מיי־דאנעק און טרעבלינקע.

יהודה בן־שלום
(ישׂראל)

יידן פון א גאנץ יאר

פון מיינע יונגע יאָרן געדענק איך די פּשוטע וואַכעדי־קע יידן פון זשעלעכאָוו, וואָס זייערע אַנאַנימע טאָג־טעגלעכע מעשׂים האָבן מיט זיך פֿאַרגעשטעלט אַ מוסטער פון תמי־מותדיקע פֿרומקייט און ערלעכקייט.

געווען אַ ייד גדליה יוסף. זיין ווייב האָט געבאַקן בא־בעלעך און פּלעצלעך. פון דעם האָט גדליה יוספס משפּחה זיך אויסגעשלאָגן דאָס אַרימע שטיקל ברויט. גדליה יוסף אַליין איז געזעסן אין בית־המדרש. פון זיין ווייב פלעגט ער „גנבענען" געבעקס, אַוועקטראָגן אין בית המדרש און דער־מיט מהנה געווען אַרימע לייט. גדליה יוספס נחת איז געווען — ער האָט געהערט אַ „המוציא" און געזאָגט אמן.

**
*

חיים מאיר פאקערס איז לאנגע יאָרן געווען ראש הקהל. שטענדיק האָט ער זיך געמאַטערט מיט זיין קרעמל, כדי אַרויסצושלאָגן די בידנע פרנסה. אָבער וועך ער האָט געדאַרפֿט דערליידיקן אַ קהלה ענין, האָט ער אינמיטן דינסטיקדיקן מאַרק־טאָג פֿאַרלאָזט דאָס געוועלב און געלאָפֿן אין קהלה.

**
*

אַן אַריגינעלער טיפּ איז געווען פֿרץ טאַץ. אים גע־דענק איך פון די קינדער יאָרן. ער האָט מיך מחנך געווען

און געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז ביינאַכט, ביים שלאָפֿן, מוז ער דאָס קישן לייגן אונטער די פֿיס, ווייל די פֿיס גייען ביי אים אונטער דער לאַסט פֿון די 2 שוועכע עמערס וואָסער, וואָס ער טראָגט אין באַלעבאַטישע הייזער, דער קאָפּ איז נישט קראַנק צו ליגן אָן אַ קישן, ווייל וואָס משטיינט געזאָגט טוט ער אויף?

***

מאָטל טראָפֿ האָט בשום אופֿן נישט געוואָלט גיין אויף דעם פּריש געמאַכטן טראָטואַר, ווייל, אַז מ׳וועט טרעטן אויף אים, וועט ער דאָך שנעלער אויסגעריבן ווערן און דער מאַגיסטראַט וועט מאַכן פֿרישע „פֿאַדאטקעס". אין 1929, בעת די פּוליטיקע געשעענישן אין ארץ־ישראל, האָט ער געזוכט צו באַקומען געווער, בכדי ער זאָל קענען פֿאַרטיידיקן דאָס „יידישע לאַנד".

***

ביי יעדן זשעלעכאָווער וועט אויף אייביק בלייבן אין זכרון משה פּסח׳ס בודקע מיט די בעסטע „געפּראָשעטע" באַניקערן און דער „קולטורעלער צענטער" ביי אים, ווו יעדער מענטש אָן אַרבעט און פּרנסה, האָט זיך געקענט אַריינכאַפּן און אומזיסט דורכלייענען אַלע צייטונגען.

***

געווען אַ ייד, וואָס מ׳האָט אים געפֿרוכט שמואלכל „גזלן". ווייזט אויס, אַז אַמאָל האָט ער זיך פֿאַרנומען מיט ניט קיין שיינע מלאכות, שפּעטער געווארן אַ „סטאטעק" און זיך אַנגענומען פֿאַר די עוולה פון יעדן ייד און יינגל. געשלאָגן זיך מיט גוים און נישט געלאָזט באַיידיקן קיין ייד. בעת דער היטלערישער יידן־אויסראטונג, האָט ער געקעמפֿט קעגן די דייטשן.

***

לסוף וויל איך דערמאָנען דעם שמאָלן לאַנגן בוך ביי אונדז אין קראָם, דאָס איז געווען אונדזער „בוכהאַלטעריע" פֿאַר גמילת חסד. אַנגעהויבן האָט אים מיין ליבער פֿאָטער ר׳ שלום בארוכאָוויטש ז״ל און, דאָכט זיך מיר, אַז עס האָט זיך נישט געפֿונען כמעט קיין זשעלעכאָווער פֿאַמיליע־נאָמען, וועלכער זאָל אין דעם בוך נישט פֿיגורירן.

אָט אַווי גייען זיי פֿאַרביי אין מיין זכרון ווי אויף אַ פֿיימ־לענטע אָט די אַלע טיפּן און געשטאַלטן איינער נאָך דעם צווייטן און עס גרויסט דער געדאַנק, אַז צו יעדן נאָמען דאַרף איך צוגעבן אַ ז״ל.

לייבל גרייצער
ניו יארק

די זשעלעכאָווער גאַרבער

(ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה)

גאַרבעריי איז געווען איינע פון די הויפּט־אינדוסטריעס פון אונדזער שטאָט זשעלעכאָוו. מיט דעם זיינען געווען פֿאַרבונדן אַ גאַנצע רייַ אַנדערע באַשעפטיקונגען, ווי שוסטערס, בייגערס און שטעפּערס. די גאַרבעריי־פֿראָדוקציע איז אַנגעגאַנגען אין אַ גרויסן מאַשטאָב. דער גרעסטער טייל פון דער אויסגעאַרבעטער לעדער איז פֿאַרבליבן אין שטאָט גופּא פֿאַר די צאָלרייכע שוסטער־וואַרשטאַטן. אַ וויכטיקער טייל פון דעם איז אָבער אויך געגאַנגען קיין וואַרשע. אַן ערך 75 פּראָצענט פון שטאָט — סיי בעלי בתים און סיי אַרבעטער און בעלי־מלאכות — זיינען געווען באַשעפטיקט און האָבן געצויגן זייער פֿרנסה פון דער לעדער־אינדוסטריע. אין די שוסטער־וואַרשטאַטן פלעגט מען אויסאַרבעטן שטיוול אין אַזאַ צאָל און מיט אַזאַ פֿאַרנעם, אַז „אגולניקעס" (סוחרים) פון רוסלאַנד, פון אַזוי ווייט ווי פון אַרכאַנגעלסק, ראָסטאָוו אויפן דאָן, כאַבאַראָווסק און וולאַדיוואָסטאָק פלעגן קומען קיין זשעלעכאָוו קויפן די סחורה.

עס דערמאָנט זיך ביי דער געלעגנהייט אַז בעת דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה אין 1905, האָט מען ביי אונדז אויסגעאַרבעט שטיוול פֿאַר דער רוסישער אַרמיי, וועלכע האָבן געמוזט זיין געמאַכט פון שניי־וויסע לעדער וואָס זאָלן קאָנען דינען ווי אַ קאמופלאַזש לגבי דעם שונא. אַרום דער גאַרבעריי, האָבן אויך געאַרבעט אַן אַ שיעור מענטשן וואָס האָבן צוגעשטעלט די רויע פעלן, די כעמישע מאַטעריאַלן, די אויילן, קאַסטנס און פּעסער, און אויך די וואָס האָבן אויפגעקויפט די בייפֿראָדוקטן פון די פעלן: די האָר, די הערנער און די וויידלען, וועלכע מען פלעגט אַוועקפירן אין אַנדערע שטעט פֿאַר וויטערדיקער באַאַרבעטונג. כמעט די גאַנצע שטאָט האָט אַזוי אַרום געלעבט אין אַן עכט־האַרעפֿאַשנעם קלימאַט. קיין וואונדער נישט וואָס איטשע מאיר וויסענבערג, דער יליד פון זשעלעכאָוו, האָט דידאַזיקע בילדער אַריינגענומען אין זיין „שטעטל". מען קען זאָגן, אַז דער אַלגעמיינער עקאָנאָמישער מצב פון דער גאַרבער־באַפעלקערונג — און ממילא פון דער שטאָט — איז געווען אַ גוטער, אין פאַרגלייך מיט אַנדערע יידישע שטעט.

איינער פון די ערשטע גאַרבער אין זשעלעכאָוו איז געווען מיין זיידע, שלמה יאַנקל גרייצער. צוזאַמען מיט אים ווילט זיך דערמאָנען אַנדערע פּיאָנערן אין דער אינדוסטריע ווי ישראל חנא וויסלעדער, חיסדה גאַרבער און בער אייגער.. עס זיינען געווען אויך אַנדערע, וועמענס נעמען איך קאָן זיך מער נישט דערמאָנען. מיין פאָטער, לייזער שלמה יאנקל׳ס, און מיין פעטער יאָסל גרייצער, האָבן איבערגענומען בירושה דעם זיידס גאַרבעריי, — אַ גרויסע אייגאַרדנטע אונטערנעמונג אויפן זאדיבער וועג.

מיר געדענקט זיך די גרויסע געביידעס פון דער גאַרבעריי, וואָס האָבן פֿאַרנומען אַ גרויסן שטח, און אויף וועלכן עס זיינען געווען אַריינגעשטעלט אין דער ערד ריזיקע,

ברייטע פעסער אַזוי טיף ווי די הויך פון אַ מענטשן. אין די פעסער פלעגט מען וויקן די רויע פעלן ביי 2־3 וואָכן אין פאַרשיידענע כעמישע מאַטעריאַלן. אויף לאַנגע מיט דיקן בלעך באַשלאָגענע טישן פלעגט מען „פלאטירן" (אויספרעסן דאָס וואַסער) פון די פעלן אין די טויזנטער. אין די זומער־טעג פלעגט מען טריקענען אויף דער זון די אויספלאטירטע לעדער אויף לאַנגע דרענגער וואָס האָבן זיך געצויגן אַרום דער גאַרבערייַ וווּ נאָר עס איז געווען אַ פרייער פּלאַץ. אויף אַ פרעמדן דורכפאָרער האָט געמוזט מאַכן זייער אַ מאָדנעם אייגדרוק אָט אַזאַ בילד פון אַ שטעטל אייגעטונקען אין יאכטן און לעדער, אנשטאט גרינע ביימער און שיינע בלומען. אָבער פאַר די זשעלעכאָווער תושבים זיינען דאָס געווען די שענסטע בלומען און די פיינסטע ריחות, ווייל עס האָט געשמעקט מיט ברויט און שפּע.

גאַרבער ביי דער אַרבעט.

פון מיינע פריסטע קינדער־יאָרן געדענק איך ווי אונדזער פאַמיליע איז אין אַלע טעג פון דער וואָך געווען שטאַרק פאַר־נומען אין דער מלאכה. אָבער אַז עס פלעגט אָנקומען פרייטיק נאָכמיטאָג, פלעגט זיך דאָס גאַנצע בילד ענדערן: די מענער זיינען געגאַנגען אין באָד און אין דער מקווה, און פון דאָרטן אַרויסגעקומען אָפּגעוואַשענע שבת׳דיקע יידן. מיין זיידע, פאָטער און פעטער, זיינען געווען דורכ־געטריבענע סוחרים, אָבער גלייכצייטיק אויך באמת חסידישע יידן. איז געקומען דער שבת און יום טוב, האָט מען די יידן נישט דערקאנט. אַראָפּגעוואַרפן פון זיך דעם עול פּרנסה, פלעגן זיי ווערן די ראשי המדברים אין דעם אטוואצקער חסידים שטיבל. דאָרטן האָבן זיי געדאַוונט, געלערנט, און זיך משמח געווען. דער זיידע איז געווען גבאי פון דער חברה קדישא; דער פאָטער און די פעטערס זיינען אויך געווען חברה קדישא־לייט. איך געדענק נאָך זייער גוט די סעודות פון דער חברה קדישא ביי בעלארסקי׳ן, ספּעציעל די יער־לעכע סעודה פון סוכות אום שמינה עצרת ביינאַכט, — די פליישן מיט די פישן מיט די ווייַנען, און די גרויסע יום טוב׳דיקע פרייד וואָס האָט דאָרטן געהערשט.

אין 1907, ווען איך בין אַלט געווען אַכט יאָר, זיינען מיר אַריבערגעפאָרן קיין ווארשע. דאָרטן האָט זיך מיין פאָטער איינגעאָרדנט ביי אַן אַנדער פּרנסה. אָבער ער האָט נישט אויפגעהערט צו בענקען נאָך זשעלעכאָוו און האָט כסדר דערמאָנט זיין גאַרבעריי. לסוף האָט ער געעפנט אַ גאַרבעריי אין ווארשע אין שותפות מיט די זשעלעכאָווער שלמה קיעווסקי און אברהם בארווסקי.

נאָך פיר יאָר זיך לערנען אין ווארשע, האָט מיין פאָטער מיך צוריקגעשיקט קיין זשעלעכאָו כדי צו לערנען דאָרט אין דעם אַלעקסאַנדער שטיבל. איך האָב זיך אויפגעהאַלטן ביים פעטער אשר קריפער, אַן אַלעקסאַנדער חסיד. איך בין געבליבן אין זשעלעכאָו ביי אנדערהאַלבן יאָר און געלערנט אין אלעקסאנדער און שפּעטער אויך אין פאריסאווער שטיבל. פון מיינע רביים געדענק איך גדליה קיעווסקי (אסתר קיעוו־סקי׳ס ברודער) און שלמה פרידס איידעם, אַ ברילאַנטענער יונגערמאַן מיט אַ גאָלדענער נשמה און אַן עילוי׳שן קאָפּ, וואָס ביי אַנדערע אומשטענדן וואָלט ער געקאָנט ווערן אַ פּראָפעסאָר אַלבערט איינשטיין. מען האָט טאַקע געלערנט גאַנצע נעכט, און כעלות השחר איז מען אַהיים געגאַנגען כאָפן אַ דרעמל. אין אַלעקסאַנדער שטיבל האָבן זיך געפונען אַ 6 יונגעלייט, איידעמלעך אויף קעסט. די נאָר וואָס אַרויסגע־וואקסענע בערדלעך האָבן אַרומגעזיימט זייערע זאָרגלאָזע פּנימער און זיי צוגעגעבן אַ יוגנטלעכן יידישן חן. כאָטש איך בין געווען דער יינגסטער פון שטיבל, האָבן זיי זיך מיט מיר געחברט און מיך מיטגענומען צו די פריילעכע ראש־חודש־סעודות, וואָס זיינען פאָרגעקומען ביי אברהם יצחק שאַרפהאַרץ, יוסף מיעגדזישיצקי און ביי יצחק נירענבערג, ביי וועלכע די יונגעלייט זיינען געווען איידעמס אויף קעסט.

טיף אין זכרון זיינען מיר געבליבן אייגעקריצט די שלוש־סעודות׳ן אין שטיבל אין די זומערדיקע סוף־שבת־טעג. ערגעץ דאָרט אונטער דעם פריצישן הויף לאָזט זיך אַראָפּ די זון. אַ לעצטער שטראָל ציטערט אויף אַ וואַנט און לעשט זיך אויס. אין שטיבל ווערט טונקעלער און די שאָטנס לייגן זיך אויס און פאַרהילן אויך דעם ארון־קדוש. אין דער טונקלקייט זיצן אַלע אויסגעזעצט ביים טיש און איינער זאָגט דברי תורה. ווען ער ענדיקט, זינגען אַלע מיט גרויס דבקות „בני היכלא דכסיפין". יאָרן זיינען אַדורך, איך בין געוואָרן זייער וויט פון דאָזיקן לעבן; דאָס רוישיקע ווארשע און דערנאָך אַמעריקע האָבן א סך אויסגעמעקט פון מיין זכרון, אָבער דידאָזיקע שלוש סעודותן מיט דעם דבקות־דיקן ניגון פון „בני היכלא" האָב איך נאָך ביז היינט נישט פאַרגעסן. נאָך אנדערהאַלבן יאָר לערנען אין זשעלעכאָו בין איך צוריקגעקומען צו מיינע עלטערן קיין ווארשע, וווּ איך האָב פאָרגעזעצט דאָס לערנען.

געענדיקט לערנען צו 17 יאָר, בין איך אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַן אַנדער סביבה. איך האָב אָנגעהויבן צו פירן

אַן אַנדער שטייגער לעבן, געקראגן אַ נייעם קרייז פון באַקאנטע און פריינט, מיט אַנדערע שטרעבונגען און אידעאַלן; י. ל. פרץ, נאָמבערג און נח פרילוצקי, האָבן פֿאַרנומען דעם פלאַץ פון גדליה קיעווסקי און שלמה פרידס איידעם, רעפעראַטן און דיסקוסיעס, האָבן פֿאַרנומען דאָס אָרט פון לערנען אין שטיבל, אָבער איך האָב ווייטער געבענקט צו מיין היים־שטעטל זשעלעכאָוו, מיט די ליכטיקע אויסגעשטערנטע לבנה־נעכט, צו די קליינינקע הייזעלעך אונטער דעם ליכטיקן הימל און צו דער זשעלעכאָווער שול, וועלכע האָט אין מיינע אויגן אויסגעזען ווי די שענסטע און גרעסטע אין דער וועלט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין 1920, בין איך אַוועק קיין אַמעריקע, דאָ אָנגעהויבן אַ ניי לעבן און פון צייט צו צייט האָט דאָס האָרץ אַ צאַפּל געטאָן פון בענקשאַפט צום שטעטל פון מיינע קינדער־יאָרן. נאָך 10 יאָר זיין אין ניו יאָרק האָב איך באַשלאָסן צו באַזוכן מיין היים־שטעטל.

אין אַ ווינטער־טאָג פון 1930 בין איך אָנגעקומען קיין זשעלעכאָוו. עס האָט ביי מיר אויסגעזען, ווי אַלץ האָט זיך דאָ געענדערט נישט צום דערקענען. מיין גרויסע שיינע שול האָט אויסגעזען פיל קלענער, ווי איך האָב זי געזען אין מיין פאַרבענקטער פאַרשטעלונג. אויך דער „גרויסער" מאַרק איז שוין מער נישט געווען אַזוי גרויס און די הייזלעך קליין — דאַכט זיך מיט דער האַנט צו דערלאַנגען צום דאַך. מיינע חברים פון שטיבל — די יונגעלייטלעך מיט די קליינע בערד־לעך, וואָס האָבן אַרומגעזוימט זייערע פנימער — איז נישט צו דערקענען: זיי האָבן לאַנגע גרוילעכע בערד, געקנייטשטע שטערנס און מאַטע, בייזלעכע אויגן. אייניקע פון זיי זיינען שוין זיידעס, אַרומגערינגלט מיט דערוואקסענע קינדער און אייניקלעך. די באַהנטע צניעותדיקע מיידלעך, אויף וועלכע איך האָב זיך געשעמט אַמאָל צו קוקן, זיינען שוין אויך מאַמעס מיט צעקנייטשטע פאַרדאגהטע פנימער.

יענעם שבת האָב איך געדאַוונט אין בית המדרש. עולם האָט מיך אַרומגערינגלט, געוואָלט וויסן נייעס פון אַמעריקע און ווי עס גייט דאָרט יידן מיט פרנסה. אַלע האָבן זיך געקלאָגט אויף דער שלעכטער, ביטערער צייט, אויף די גויים, וואָס זיינען געוואָרן שרעקלעכע אַנטיסעמיטן. שבת צו נאַכט זיינען צו מיר געקומען יידן פארשטעלטע אַלס זעלנער, מיט טרומייטן און פויקן און געבעטן אַ נדבה פאַר הכנסת כלה. עס זיינען אויך געקומען יידן פון אַנדערע שטעטלשע צדקה־חברות ווי ביקור־חולים, גמילת חסדים און אַנדערע. איך האָב געגעבן, און געווּסט, אַז דאָס איז ווי אַ טראָפן אין ים. די אַרעמקייט אין שטעטל איז געווען אויסערגעווייניליך גרויס.

מיינע פריינט האָבן מיך מיטגענומען אויף אַ האַנט־וועקער פאַרזאַמלונג. איך האָב זיך צוגעהערט צו דער דיסקוסיע. עס זיינען אַרויסגעקומען געוואָרן טענות קעגן דער פאַרוואַלטונג, וואָס טוט ווייניק צו פאַרבעסערן דעם מצב פון דעם בעל מלאכה, קעגן די יידישע פאַרטרעטער אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, קעגן דער גמילות־חסדים־קאַסע, פון די אַלע טענות האָב איך פאַרשטאַנען איינס — אַז די יידן פון מיין געבורט שטעטל איז זייער שלעכט, נישטאָ קיין פרנסה, די גויישע מאַכט־האָבער טוען אַן פאַרשיידענע צרות דעם יידישן בעל מלאכה און לאָזן אים נישט לעבן. איך בין אַוועק געפאָרן פון מיין היים־שטעטל מיט אַ געפיל פון אַ מענטש, וואָס זעט די נויט און פיין פון זיינע נאָענטסטע און קאָן זיי ליידער, נישט העלפן.

גרייצער מיט זיין קאָזין אויפן זשעלעכאָווער בית־עולם

דריי און צוואַנציק יאָר זיינען אַוועק פון יענער צייט. גוואַלטיקע געשעענישן האָבן זיך ווי אַ שטורעם געטראָגן איבער דעם יידישן לעבן אין פוילן. אין דעם שטורעם איז אויך אומגעקומען אונדזער טייער, ליב שטעטל זשעלעכאָוו. אָבער הונדערטער פון אונדזערע זשעלעכאָווער זיינען פאַרטראָגן געוואָרן און דערפאַר לעבן געבליבן אין אַלע עקן וועלט. זיי געפינען זיך איצט אין כמעט אַלע לענדער פון דרום־אַמעריקע, ווי אויך אין אויסטראַליע און אייראָפּע. קומענדיק איצט פון פראַנקרייך אין ישראל האָב איך דאָרטן געפונען מיינע לאַנדסלייט אַלס מענטשן לעבנס־לוסטיקע, פאַרפונדעוועטע, פול מיט ענערגיע און מיט בטחון אויף דער צוקונפט. פיל פון זיי זיינען אָנגעזעענע אָנפירער אין ישראל־דיקן לעבן: אין פּאָליטיק, אינדוסטריע, אַרבעטער־לעבן, אַרמיי און ווייסנשאַפט.

:: ::

די בענקשאַפט נאָך דער אומגעקומענער היים וועט אין האַרצן פון די זשעלעכאָווער קיינמאָל נישט אויפהערן. ווו מיר וועלן לעבן וועלן מיר טאָן דאָס מעגלעכסטע ממשיך צו זיין די פיינע טראַדיציעס פון יענעם לעבן און זיך האַלטן צוזאַמען, כדי די זוימען וועלכע דאָס קלייניע זשעלעכאָוו האָט אין דורות פאַרזייט, זאָל נישט גיין פאַרלוירן.

ישראל ווײַנבערג
(ניו־יאָרק)

די חסידישע סביבה

מיין משפּחה און די סביבה, ווו איך בין אויסגעוואקסן, איז געווען אַ חסידישע. מיין זיידע, מיין מוטערס פֿאָטער, האָט געהייסן יהושיע דוד (מ׳האָט געזאָגט, אַז ער שטאַמט פֿון „פּני יהושע״). ווען מיין זיידע, אברהם ווײַנבערג, מיין פֿאָטערס פֿאָטער, איז געשטאָרבן, און איך האָב געהערט אַלע זיינע זין זאָגן קדיש, האָב איך זיך גערעכט: אָט דאָס הייסט „גליקלעך״ געשטאָרבן. אַז מען האָט אַזעלכע קדישים, וועט מען זיכער אין גיהנום נישט זיין. איך וויל דערמאָנען צווויי פון זיי:

ישראל ווײַנבערג

מיין פֿאָטער, שלמה חנטשעס, אַזוי האָט מען אים גערופֿן, ווייל די באָבע חנהטשע איז גאַנצע סוחרטע, בעת דער זיידע האָט יומם ולילה געלערנט. ווען ער איז קראַנק געוואָרן, איז ר׳ שמעולע ענגעל כסדר געקומען אים מבקר חולה זיין. נאָכן טויט, (געשטאָרבן אין יאָר 1925) האָט ר׳ שמעולע געמאַכט הקפֿות איבער אים, וואָס מען טוט נאָר ביי אַן אדם־חשוב. אין דער צייט פון דער שבעה, איז ער געקומען אונדז מנחם אבל זיין. מיין מוטער האָט דערציילט, אַז מיין פֿאָטער האָט יציאת נשמה געבעטן, אַז מ׳זאָל אים מקבר זיין נישט אין נייעם, נאָר אין אַלטן טלית, זאָגנדיק, אַז ער וויל ליגן אין דעם טלית, וועלכער איז אָנגעזאָפּט און דורכגעווייקט מיטן שוויים פון תפֿילות. ער פֿלעגט אָפּט דאָוונען פֿאָרן עמוד.

מיין פעטער אייזשע איז געווען אַ יינגערער פון מיין פֿאָטער, אַ ראדזינער חסיד. עס איז פשוט געווען אַ גייסטיק פֿאָרגענגיג מיט אים צו כאַפּן אַ שמועס און הערן זיינע תידושי־תורה. דער אמתער „שיחת חולין״ פון אַ תלמיד חכם.

פון אַלעקסאַנדער שטיבל געדענק איך 2 חסידים, צו וועלכע מען איז געגאַנגען טרינקען משקה שבת און יום־טוב: ר׳ דודל לייפֿער און אברהם יצחק שארפֿהארץ, דער גרעסטער גביר אין שטעטל.

אברהם יצחק שארפֿהארץ האָט זיך געוואָלט אַיינקויפֿן אין פֿרומען יחוס, האָט ער זיך משדך געווען מיט ר׳ יאַנקעלע גלאזערס, זיין זון געווען פֿאָר אַן אייידעם. ר׳ יאַנקעלע איז געווען פון גרויס יחוס, אַ „שם דבר״ און דיין פון פּיעטרי־קאָוו. דער אָנגעזעענסטער חסיד אין אַלעקסאַנדער הויף. זיין זון, זיינוול גלאזער — רחמים מאַן, שארפֿהארצס איידעם, איז שפּעטער געוואָרן מורה הוראה אין זשעלעכאָוו. זיין שטייגער לעבן איז מיר גוט באַקאַנט. איך בין געווען ביי אים אַ יוצא ונכנס.

אברהם יצחק שארפֿהארץ האָט געהאַלטן אַ שטענדיקן מענטש — אַ בוכהאַלטער און עצה־געבער — פּנחס אהרן מלך׳ס, זייער אַ פרומער ייד. מ׳האָט וועגן אים דערציילט אַ טשעקאַוון פּרט: אברהם יצחק האָט אים אַמאָל געשיקט קיין אַלעקסאַנדער מיט אַ קוויטל מזכיר צו זיין פֿאָרן רבין זיינס אַ חולה: וועלן ער איז געקומען צום רבין, האָט ער אָפּגעגעבן בלויז דאָס קוויטל פֿון אברהם יצחקן, פֿאָר זיך האָט ער נישט געשריבן קיין קוויטל און נישט מזכיר געווען, הגם ביי אים אינדערהיים איז אויך געווען אַ קראַנקער. שפּעטער, וועלן מ׳האָט זיך דערוווסט וועגן דעם, האָט מען אים געפֿרעגט פֿאָר־וואָס ער האָט אַזוי געטאָן, זיין ענטפֿער איז געווען: ער האָט נישט געוואָלט נהנה זיין ביים אויספירן זיין שליחות. אין די ימים נוראים האָט מען אברהם יצחקן מכבד געווען מיט זינגען „אדון עולם״ און די 5 בנים האָבן אים צוגעהאַלפֿן. אַלע האָבן זיי געהאַט געזונטע שטימען, דער ניגון און די וועטער זיינען געווען זייער גוט אייngעשטודירט און עס האָט געמאַכט אַן אַיינדרוק ווי אַן אָפּטיילונג זעלנער מיט באַלייקעס און פייקלעך וואָלטן עס אויסגעקלאַפּט. כ׳געדענק נאָך איצט דעם ניגון און דעם רעש וואָס ער האָט אָנגעמאַכט.

דער צווייטער חסיד וועגן וועלכן איך האָב דערמאָנט— ר׳ דודל לייפֿער — איז געווען דעם פּאָעט יחיאל לערערס זיידע. מ׳האָט דערציילט, אַז באַלד נאָך זיין חתונה, האָט זיין פֿרוי, יחיאלס באָבע, וואָס איז צו דער חתונה אַלט געווען 14 יאָר, אָנגעמאַסטן דער קאַץ אירע פּערל, וועלכע זי האָט באַקומען צו איר חתונה, כדי צו זען צי עס פּאַסט איר. די קאַץ האָט געמאַכט אַ ויברח מיט די פּערל...

ר׳ דודל איז געווען דעם ווארקער רבינס אַן אייניקל, אַ טייערער ייד, אַ שטאַרק פֿרומער. מ׳האָט דערציילט וועגן אים, אַז זייענדיק אין וואַלד (ער איז געווען שרייבער אין וואַלד), פלעגט ער אָפּט אין ווינטער אויסהאַקן אַ לאָך אינעם אייז פֿון טייך און זיך טובל זיין. מען האָט אויך דערציילט, אַז ביי אים אין הויז האָט געווויינט אַ בעל־עגלה ביי וועמען ס׳איז געפּאַלן אַ פּערד. גראד האָט עס געטראָפֿן, וועלן ר׳ דודל איז געווען אינדערהיים. דער פֿורמאַן האָט אים דערציילט פֿון אומגליק. דער פֿרומער ר׳ דודל האָט זיין שכן געגעבן די גאַנצע סומע צו קויפֿן אַן אַנדער פּערד.

אַמבעסטן האָבן זיך די חסידים געפֿאַזט ווויליגיין ביי ר׳ דודלן. זיי האָבן געטאַנצט, געשפּרונגען אויפֿן דיל, אויף די טישן און אומעטום.

דאָס דאָזיקע פֿרומע חסידישע לעבן האָט אָנגעהאַלטן אין זשעלעכאָוו ביזן היטלער־חורבן.

ישראל נייַשטעטער
(אויסטראַליע)

פרייטיק פארנאכט אין שטעטל

איך דערמאָן זיך אַ פֿרייטיק פֿאַרנאַכט. דאָס גאַנצע שטעטל בעלי־מלאכות איז נאָך פֿאַרנומען מיט זייער אַרבעט, פֿלוצלונג גייט אַרויס פֿון באָד אַ הויכער ייד מיט אַן אויס־

ישראל נייַשטעטער

געצוואָגענע, לאַנגע וווייסע באָרד, דעם קאָלנער צוגעשפילעט מיט אַ קליין קנעפּעלע, אַ לאַנגן אַטלאַס כאַלאַט, וווייסע זאָקן מיט האַלבע לאַטשן און נעמט שפּאַנען גיך מיט זיינע לאַנגע טריט רופּנדיק דערביי: יידן, די גע־וועלבער פֿאַרמאַכן". זיין שמש, משה מענטש, איז אים נאָכגעגאַנגען און האָט דאָס אייגענע איבערגעחזרט אויף אַן אַנדער אופן: „פֿאַרמאַכן די גע־וועלבער". פון וווייטנס האָט זיך גע־הערט דאָס קלאַפּן אין די לאָדנס פון יידישע הייזער און דאָס רופן: „יידן, אין שול אַריין". דאָס האָט גערופן דער בייזער שמש חיים שמעון, לאָזנדיק אין גאַנג זיין באַאָוע שטימע.

ביסלעכווייז האָט זיך דאָס שטעטל אָנגעהויבן אַיין־שלאָפֿן. פֿרומע יידן אַיילן זיך צום דאַוונען און יונגווארג גייט צו דער ריכטונג פֿון משה פּסחס בודע. דאָרט שטייט דאָס האָרבאָטע חיימל און טיילט אויף רעכטס און לינקס, וועמען פֿאַר 5 גראָשן וואַרעמע באניקערן און וועמען אַ גלאָז סאָדע־וואַסער. ס׳קומט אַריין אַ קליין יינגעלע און רופֿט: „חיימל, דיטס מיר פֿאַר אַ דראָשן ציטערלעך און פֿאַר אַ דראָשן כאָלוועס". אין דער אָנדער זייט שטייט זיין ברודער מאיר און פֿאַרקויפֿט צייטונגען, וועמען אַ „ראדיאָ", וועמען אַן „עקס־פּרעס" און וועמען אַ „לעצטע נייעס". דאָס געוועלב איז פֿול. דער רב קומט אָן און זאָגט: „משה פּסח? אַזוי שפּעט? וואָס טוט זיך מיט דיר?" משה פּסח לייענט צו די טיר, האַלטנ־דיק דעם גראָבן שליסל אין האָנט שרייט ער: „גייט שוין אַרויס, ס׳איז שוין שבת". פֿלוצלונג קומט צעלויפֿן קאָה די באָזע און רעדט גיך, גיך: „גיטס מיר גיכער עטלעכע שיר המעלות, מיין טאָכטער העניע האָט געהאָט אַ יינגל". משה פּסח דערזעענדיק דעם רב צוריקגיין, פֿאַרמאַכט בעסער די טיר, כדי דער רב זאָל מיינען, אַז דאָס געוועלב איז שוין צו. דער עולם גייט זיך אַהיים קנאַקנדיק באַניקערן און אַרייַנ־קוקנדיק אין אַ צייטונג.

***

ביי אונדז אין שטוב פֿילט זיך שוין דאָס אָנקומען פֿון דער שבת־מלכה. אין שטוב וואַשט זיך איטעלע דאָס קעפּעלע און דאָס צווייטע קינד פּוצט זיך די שיכעלעך. די מומע טוט זיך אָן דאָס ווייסע פֿאַרטעכל מיט דער פֿאַטשיילע אויפֿן קאָפּ און קוקט אַרויס צי ביי דער שכנה איז שוין געצונדן ליכט. חיה די קלייַנע, דאָס וויב פֿון שוסטער אברהם לאסקאראוער, פֿאַרשפּעטיקט זיך שטענדיק מיט ליכט־צינדן, ווייל זי פלעגט זיך פֿאַרזוימען ביים מאָכן סימנים אויפֿן טשאָלנט, אַז ס׳זאָל נישט פֿאַרטוישט ווערן.

די ערשטע, וועלכע מ׳זעט לויפֿן דאַוונען, זיינען די גבאים פֿון שטעטל. אָט איז אהרן „פּזשיסטאווצער" פֿון דער חברה קדישה, דער אַלטער וועלוול פֿון דער חברה תהלים, וואָלפֿטשע שנייַדער לויפֿט, אַיילט זיך אין דער חברה הכנסת אורחים, דער געלערנטער — אין דער חברה ביקור חולים, משה ריקער, דער שוסטער — אין דער חברה נר תמיד און משה דאַץ — צו דער חברה שוסטער.

ס׳פֿינקלען שוין די ליכט אין יעדער יידישער שטוב. בלויז ביי לוזערקן, דער אייניציקער אין שטעטל וואָס האָט נישט מורא פֿאַר שומרי שבת, איז דאָס געוועלב אָפֿן, ער שטייט אין פֿראָנט פֿון געוועלב, די אַרבל אַרויפֿגעשאַרצט און גיט פֿון צייט צו צייט אַ הויכן ענין. אין זיין געוועלב זעט מען איינעם אַרייַנגיין נאָך אַ ראַזיר מעסערל, אַ צווייטער נאָך אַביסל קעלניש וואַסער א.א.וו.

צו לוזערקען האָבן די שומרי שבת נישט געהאָט קיין שליטא און אָפּילו נישט געפרווט דאָרט אַרייַנגיין. זיין קראָם איז געבליבן אָפֿן און איבערן גאַנצן שטעטל האָט זיך אויס־געשפּרייט דער שטילער, מילדער פֿרייטיק־צונאַכטס.

אסתר אַלטמאַן־קיעווסקי
פּאַנאַמאַ

א באזוך אין שטעטל אין יאר 1933

נאָך אַן אָפּוועזנהייט פֿון 10 יאָר, בין איך ווידער אין זשעלעכאָוו. איך בין אָנגעקומען 12 ביינאַכט מיט אַן אויטאָ פֿון וואַרשע. דער גאַנצער מאַרק איז געווען שוואַרץ פֿון מענטשן, נייגעריקע און אמת פֿאַראינטערעסירטע. מ׳איז גע־

אסתר אַלטמאַן

קומען אָנקוקען אסתר, חנה ישראל מאירס, דער גאַסט פון אַמעריקע, מיט אירע צוויי קינדער. כמעט אַלע יידישע איינוווינער פון שטעטל זיי־נען געקומען. אַלע האָבן געוואָלט, געפרעגט און זיך געווונדערט — „די זעלבע אסתר, נאָך אַזויפיל יאָר"...

איך בין געווען זייער איבע־ראַשט, צעטומלט און באַגייסטערט פון יעדע זאַך. כ׳האָב זיך נישט געקאָנט גלויבן, אַז איך בין ווידער דאָ אין דעם זעלביקן מאַרק, זע ווידער דיזעלביקע מענטשן, מיט וועלכע איך האָב פֿאַרבראַכט מיינע שענסטע יוגנט־יאָרן, דורכגעמאַכט מיט זיי אַלע פֿאַזן פון מיין אַנטוויקלונג: קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע און אויך ראַמאַנטישע... אין ווייטן ניו־יאָרק האָב איך וועגן זיי געטראַכט און נאָך 10 יאָר, האָב איך ווידער דערלעבט זיי צו זען, זוכה געווען ווידער זיי צו טרעפן אויף דער זשעלעכאָווער ערד און אָנצינדן זיך מיט באַגייסטערונג און זייער האַרציקער וואַרעמקייט.

עס איז געווען שוין זייער שפּעט, ווען מיר זיינען לסוף געגאַנגען שלאָפֿן. ווען עס איז נאָר ליכטיק געוואָרן, האָב איך אויפֿגעמאַכט די לאָדנס און אַרויסגעגאַנגען אַרומקוקן זיך, ווי אַזוי מיין אויסגעחלומט שטעטעלע זעט אויס אין דער אמתן. אַלץ האָט מיר אויסגעקוקט אַזוי קליין, מיט דער האַנט צו דערלאַנגען אַפֿילו דעם באַרג, וועלכע האָט אין מיינע קינדער־יאָרן אויסגעזען דאָס העכסטע אָרט. די הייזלעך, אַפֿילו דער קלויסטער, וואָס האָט שטענדיק אויסגעזען אין מיינע אויגן אַזוי הויך, איז איצט געווען נידעריק און קליין...

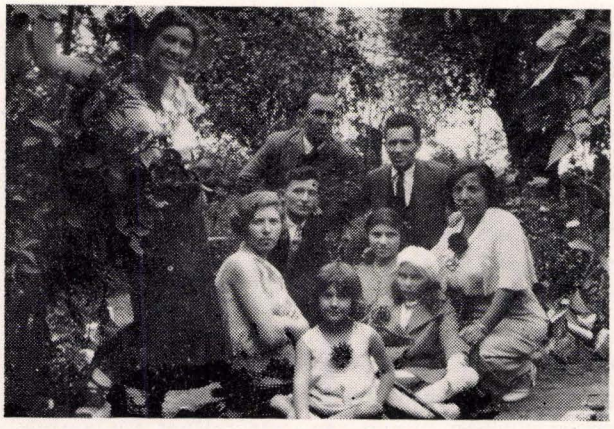
איך בין געשטאַנען און געשעפּט נחת: אַלץ איז געווען אַזוי מחיהדיק רואיק און אייגן. ווי לאַנג איך בין אַזוי גע־שטאַנען — וויים איך נישט; כ׳האָב פֿלוצים דערהערט דאָס קול פון מיין טייערער מאַמע, זי האָט מיך גערופֿן: „אסתרקע, קום שוין אַריין עסן, וועסט נאָך זען דעם מאַרק, פֿאַרסט דאָך נאָך נישט אַוועק". איך האָב זיך אויפֿגעכאַפּט פֿון מיינע טראַכטענישן, פֿון מיינע זכרונות.

מיין ליבע מאַמע איז באַנייט געוואָרן מיט יוגנט און רעדעוודיקייט. זי האָט זיך גיך באַוועגט ווי אַ יונגער מענטש. הגם זי איז שוין דאמאָלט געווען נאָענט צו 70 יאָר. די באַגייסטערונג האָט אַראָפּגעשיינט פֿון איר אַלטן פּנים, וועל־כעס האָט היינט אַזוי שיין געלויכטן; זי איז געגאַנגען פֿון איינעם צום צווייטן און אָפּגעענטפֿערט — „אויפֿן ליב אַייך אַייער גאַסט" מיט — „ליב זאָלט איר מיר לעבן, אַייער לעבן זאָל אַייך זיין אַזוי ליב, ווי מיר זיינען ליב די געסט". פֿון מיינע קינדערלעך האָט זי גאָרניט געוואָלט אָפּטרעטן. אַלע פּאָר מינוט געפֿרעגט הינדעלען: אפֿשר וויל־סטו אַ שטיקעלע לעקעך מיט טיי, אַביסעלע האדעלעך מיט מילך, אַ פּלעצעלע מיט פּוטער. מיט הינדעלען האָט זי געהאַט אַ טייער לעבן, ווייל הינדעלע האָט געערעדט אַ יידיש ווי אַלע אין שטעטל. די באָבע האָט זיך אויסגעשמועסט מיט איר אַמעריקאַנער אייניקל און געקליבן נחת. מיין צווייטע טאָכטער, שרהלע, איז נאָך געווען צו קליין און האָט נישט פֿאַרשטאַנען וואָס די באָבע וויל פֿון איר.

נאָכן אָנבייסן (פֿרישטיק), האָבן זיך אָנגעהויבן די אָפּי־ציעלע באַזוכן. אַ סך פֿון מיינע יוגנט־פֿריינט האָבן שוין געהאַט דעמלט עמיגרירט, אָבער עס איז געקומען די יוגנט, וועלכע איז דורך דער צייט אונטערגעוואקסן. איך בין גע־וען איבעראַשט פֿון דעם אינטערעס, וואָס די יונגע מענטשן האָבן אַרויסגעוויזן צו מיר, פֿון זייער באַגייסטערונג און דורשט צו וויסן וועגן אַלץ וואָס עס קומט פֿאָר אינעם ווייטן אַמעריקע. אַלץ האָט זיי פֿאַרכאַפּט: פֿאַך־פֿראַגן, קולטורעלע ענינים, געזעלשאַפֿטלעכע אָנגעלעגנהייטן. מיר האָבן אויך גערעדט וועגן דעם אַנטיסעמיטיזם וואָס איז געוואקסן אין דעמאָקראַטיק פּוילן און דערגרייכט אַפֿילו אין די שולן, וווּ די לערער האָבן דאָס אָפֿן געגעבן צו פֿילן די יידישע קינדער. איך האָב דאָס אַלץ אויסגעהערט מיט אַזוי פיל וווייטיק. איך האָב געפֿילט אונדזער שוואַכקייט פּנים אל פּנים מיט דער וואַקסנדיקער יידן־שנאה. מיט 7 יאָר שפּעטער האָט די שנאה געגעבן איר בלוטיקע פֿרוכט. מיינע יונגע פֿריינט פֿון זשע־לעכאָוו זיינען געווען די קדושים פון די וואַרשעווער און זשעלעכאָווער געטאָס, אין מאַידאַנעק און אשוויענטשים.

מיינע יונגע פֿריינט באַגלייטן מיך כסדר און דערצייל־ן מיר פֿון זייער לעבן אין זשעלעכאָוו. עטלעכע חברים, מיינע באַקאַנטע „זיצן", און מען דאַרף זיי גיין זען אין תפּיסה. איך באַשטים זיך מיט מיינע פֿריינט, אַז מאָרגן גייט מען צו דער תפּיסה. צו דער באַשטימטער צייט טרעפֿן מיר זיך, מיר שפּאַצירן ביי דער בריק. מיינע פֿריינט זיינען אומרואיק — דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט קאָן זיי אויך אַרעסטירן. עס קומט צוריק דער קאָמענדאַנט, פּאַרשוויצט, פֿאַריאַכמערט, אים אינטערעסירט, וואָס מיר טוען דאָ ביי דער תפּיסה. ער נעמט אַרויס א פּאָפּיר און פֿאַרשרייבט, ווער איך בין און פון וואַנעט

איך קום און וועל עס דאַרף מיך זען. איך, מיט דער זיכערקייט פון מיין אַמעריקאַנישקייט, ענטפער אים אָפּ דרייסט, אַן מורא. מיינע פריינט זיינען נישט זיכער מיטן מאָרגן.

צוזאַמענטרעף מיט יוגנטלעכע אין זשעלעכאָוו

מיינע ווייטערדיקע טעג אין שטעטל זיינען דורך אין געזעלשאַפט פון אָט דער יוגנט. מיר האָבן צוזאַמען גאַנצע נעכט פאַרבראַכט אין ריידן און זינגען, אַזוי ווי אין די פריִערעכע גוטע יוגנט־יאָרן מיינע. אַזאַ כוח האָט די יוגנט אין זיך, אַז אַפֿילו אין די ערגסטע באַדינגונגען וויל זי לעבן און פריִעך זיין, מיר האָבן פאַרבראַכט זייער אינטערעסאַנטע עטלעכע וואָכן.

נאָר די מאָטעריעלע נויט, וואָס האָט געפֿיניקט מיינע נאָענטע און סתם שיינע באַלעבאָטים אין שטעטל, האָט מיר צעבראָכן דאָס האַרץ, מענטשן זיינען אַרומגעגאַנגען הונגעריק און אָפּגעריסן, פֿיל העלפֿן האָב איך נישט געקענט — איז מיר נישט באַקומען מיין פֿרייד.

מ׳האָט שוין דעמאָלט געקענט מערקן דעם מאָטעריעלן און געזעלשאַפטלעכן חורבן, וואָס האָט זיך שוין אין יענער צייט געטראָגן איבער די יידישע שטעטלעך.

איך האָב אַביסל געהאָלפֿן מיין ליבער מוטער און מיין טייערן ברודער גדליה מיט זיינע קינדערלעך, מיין טייערע פלימעניצע איטקע מיט אירע קינדערלעך און אַנדערע קרובים, אָבער איך בין נישט געווען בכוח צו לינדערן די נויט פון מיינע פריינט, ווייל מיינע מעגלעכקייטן זיינען געווען באַגרענעצט.

איך האָב זיך געקענט מיט יחיאל לערער פון פריער, אייִדער איך בין אַוועקגעפֿאָרן. זיין שוועסטער, חנה־מלכה, איז געווען מיין פריינט, אָבער איך האָב נישט געקענט יחיאל׳ן לערער דעם פאָטער. דורך דער צייט וואָס איך בין נישט געווען, האָט אויפֿגעשיינט אַ ליכטיקער שטערן אין אונדזער שטעטל׳ע זשעלעכאָוו — יחיאל לערער דער דיכטער.

וועלן איך האָב זיך איצט ווידער באַגעגנט מיט יחיאל׳ן לערער, זיינען מיר געוואָרן זייער נאָענטע גוטע פריינט. ער איז דאָך געווען אַזוי היימיש, אַזוי האַרציק פשוט. די פשוטקייט זיינע האָט אַלעמען געמאַכט דערהויבן... מען האָט געדאַפֿט קענען די פֿאַמיליע לערער. עס איז געווען אַן אמת חסידיש הויז. די קינדער זיינען דאָרט געווען פֿאַרשידנאַרטיק.

לערער פאַמיליע

חנה־מלכה, אַ טייער ליב מיידל מיט ווּיסן, בילדונג און ענערגיע. מיט אַ גוואַלטיקן ווילן צו לעבן און ווּיסן. יחיאל׳ן איז געווען אַ שעמעוודיקער חסידישער בחור מיט אַן אומאויסשעפלעכן דורשט צו ווּיסן און אַ צאַרטע נשמה. ער האָט געקענט פאַרטיפן זיך, גריבלען זיך אין זיך אַליין און אין יעדנס נשמה־איבערלעבונג, מיט אַ שטאַרק געפֿיל און פאַרשטענדעניש פאַר מענטשלעכע קלייַנלעכקייטן.

אָפּגעפֿרייט זיך מיט אַלעמען, אָנגעזאָפּט זיך מיט פֿרייד און אויך מיט צער פון אַלץ אַרום, האָבן מיר געמוטמעט זיך גרייטן אין וועג. מיין טייערע מאַמע האָט שוין אָנגעהויבן בענקען נאָך אונדז און בייַ יעדער געלעגנהייט מיר געזאָגט: „שוין, מיינע טייערע קינדערלעך, דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך זע אייַך — און אַזוי איז עס טאַקע געווען.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

דאָס אַוועקפֿאָרן און די געזעגענונג וועל איך קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן. נישט נאָר אַלע זיינען געקומען, נאָר אַלע זיינען נאָכגעגאַנגען דעם אויטאָ אפשר אַ קילאָמעטער אונטער דער שטאָט. אַ סך זיינען אויך געקומען קיין ווארשע זיך נאָכאַמאָל צו געזעגענען און דאָרט האָט מען ערשט געהאָט נאָך אַ צוזאַמענקונפט בייַ מיין ברודער אברהם אין הויז. זאשקע העפנער, מאניש וואַסערמאַן, ישראל־יצחק יאָלאָן און נאָך אַ סך אַנדערע זיינען געקומען זיך געזעגענען. מיר האָבן זיך געפֿרייט און געווייַנט צוזאַמען. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב געזען מיינע ליבע, נאָענטע, אייִדער זיי האָבן פאַרענדיקט זייערע לעבנס אויף אַזאַ טראַגישן אופֿן.

י. משפּטים
(סאנטאָס, בראַזיל)

עפּיזאָדן פון מיין לעבן אין זשעלעכאָוו

24 יאָר האָב איך געלעבט אין דעם שטעטל זשעלעכאָוו. דאָ זיינען דורכגעגאַנגען מיינע קינדער־יאָרן, מיין חדר־דערציאונג און יוגנט. פון דעם דאָזיקן לעבן דערמאָנען מיר זיך פֿאַרשיידענע עפּיזאָדן.

שטאַרק האָט זיך אײַנגעקריצט אין מיין זכרון די ערשטע וועלט־מלחמה 1914—1918. איך בין נאָך דעמאָלט ניט אַלט געווען קיין גאַנצע 9 יאָר און שוין אָנגעהויבן באַגרייפן וואָס עס איז אַזעלכעס מלחמה. איך האָב געזען ווי יידן פֿאַרלאָזן די שטאָט, וועלכע מיט פויערשע פורלעך, וועלכע צופוס, מען פֿאָרט אין די נאָענטסטע דערפער. איך מיט מיין גאַנצער משפּחה און אַ סך שכנים זיינען געווען באַהאַלטן. איבערן שטאָט זיינען געפֿלויגן גראַנאַטן. דאָס דייטשע מיליטער האָט זיך געגרייט אַריינמאַרשירן קיין זשעלעכאָוו. מיר אַלע האָבן געלעבט אין טויט־שרעק. לסוף זיינען אַריינגעקומען די דייטשן. זיי זיינען נישט געווען אַזעלכע מערדער ווי שפּעטער די היטלעריסטן, אָבער מיר האָבן זייער אכזריות שוין דעמלט גוט געפֿילט.

י. משפּטים

א צווייטער פּעריאָד — 1920. די פּילסודסקי־פּאָליאַקן באַפֿאַלן דעם יונגן ראָטנפֿאַרבאַנד. די רויטע אַרמיי פֿאַרנעמט א גרויסן טייל פון פּוילן, אויך זשעלעכאָוו איז געווען פון די פֿאַרנומענע שטעט; סך־הכל 4 טעג איז דאָס רוסישע מיליטער געווען אין שטאָט און אויפן פֿינפֿטן טאָג געמוזט אָפּטרעטן, צוליב דער שטאַרקער אָפּענסיווע פון פּילסודסקי־מיליטער. ווען די פּאָליאַקן זיינען צוריק אַריינגעקומען קיין זשעלעכאָוו, האָבן די דעמאָלדיקע אַזוי גערופענע „האָלער־שטשיקעס" („פאזנאנטשיקעס")* אָנגעהויבן באַפֿאַלן יידן, מיט דעם אויסרייד, אַז יידן האָבן צוזאַמען געַארבעט מיט די באָלשעוויקעס. פֿאַר מיינע אויגן האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אַזאַ טראַגישע סצענע:

שפּעט נאָך האָלבער נאַכט, האָט מען פלוצלונג געהערט א וויִלד קלאַפן אין דער טיר. מיר אַלע זיינען געבליבן ווי פֿאַרלאָזט קאפּראָל. זייערע בייזע בליקן זיינען געוועזן צו מיין פֿאָטער, א יידישער אין דער זעלבער צייט. מיר אַלע זיינען געבליבן ווי פֿאַרגליווערט פון שרעק, און דאָך באַשלאָסן די טיר צו עפֿענען. עס קומען אַריין פֿינף זעלנער, צווישן זיי א יונגער קאפּראָל. זייערע בייזע בליקן זיינען געוועזן צו מיין פֿאָטער. זיי האָבן אַ וויילע נישט גערעדט, נאָר אָנגעהויבן צו זוכן. זיי האָבן אויסגעזוכט אַלע ווינקלעך, אַלע שאָפֿן, אַלע בעטן, אַלע שאָפֿן, אַלע בעטן, אַלע שאָפֿן, אַלע בעטן

ראטמאן אין זשעלעכאָוו און שטענדיק פֿאַרטיידיקט די אינ־טערעסן פֿון די אַרבעטער.

אַ חוץ דעם פֿראָפֿעסיאָנעלן־פֿאַראיין זיינען אין שטעטל אויך געווען אַנדערע אַרגאַניזאַציעס, רעליגיעזע אַנשטאַלטן, וווּ עס האָט אויך געקאָכט מיט יידיש לעבן, יעדער אויף זיין שטייגער האָט בייגעטראָגן צום פֿאַליטיש־געזעלשאַפֿטלעכן און קולטור־אויפשטייג פֿון דעם קליינעם יידישן קיבוץ.

שווער איז פֿאַר מיר געווען דער טאָג פֿון 17טן אָקטאָ־בער 1933, וועז איך האָב געדאַרפֿט זיך שיידן מיט מיין היים, מיט מיין שטעטל, מיט מיינע אַלע חברים און פֿרייַנט, מיט וועלכע איך האָב געלעבט און פֿאַרבראַכט מיינע יוגנט־יאָרן. איך בין אַוועק פֿון זשעלעכאָוו, געקומען קיין בראַזיליע, לאַנג געבענקט נאָך אַלץ וואָס איך האָב איבערגעלאָזט אין מיין געבורט־שטאָט, אָבער סוף כל סוף האָב איך זיך געמוזט דע־צידירן דאָ צו בלייבן. די ערשטע צייטן האָב איך אַלץ גע־קלערט וועגן פֿאַרן צוריק קיין פוילן, שפּעטער האָט מען זיך באַגנוגנט מיט שרייבן בריוו צו פריינט.

6 יאָר בין איך אַזוי געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט חברים, און פון אַלעם געווּסט. יידיש לעבן איז זיך ווייטער אַנגעגאַנגען, שוין ביי די שוועדע באַדינגונגען. דער אַנטי־סעמיטיזם איז געוואקסן, עס איז דערגאַנגען אפֿילו צו פאַ־גראָמען.

מען האָט מיר געשריבן, אַז שפּעטער ווי 10 ביינאַכט קאָן קיין ייד נישט אַרויסקומען אויף דער גאַס. ער קאָן נאָך קומען אַהיים מיט אַ צעשפּאַלטענעם קאָפּ. אַזוי האָבן די פּא־שיסטיש־ענדעקישע עלעמענטן געפּירט זייער כולּיגאַנישע העץ־אַרבעט און צוגעגרייט דעם באָדן פֿאַרן היטלעריזם, פֿאַר מיידאנעק, אשוויענטשים און טרעבלינקע.

משה ציבולקעוויטש

(קאלאמביאַ)

האַנטווערקער־פֿאראיין און קאאפּעראטיוו באנק

דער האַנטווערקער־פֿאראיין אין זשעלעכאָוו איז אַנט־שטאַנען גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווי נאָר עס זיינען אַרויס די ערשטע געזעצן וועגן פּאַטענטן, שטייערן

משה ציבולקעוויטש

אא״וו. וואָס האָט אין דער ערשטער ריי געטראָפֿן דעם אַרעמען „זעלבסטשטענדיקן" בעל־מלאכה.

אין דער צייט האָבן אייַ־ניקע בעלי־מלאכות אָפּגע־האַלטן אַ באַראַטונג און באַ־שלאָסן זיך וועגדן צו דעם צענטראַלן האַנטווערקער־פֿאַריין אין וואַרשע, אַז עך זאָל עפענען אַן אָפּטיילונג אין זשעלעכאָוו. מיר האָבן באַקו־מען סטאַטוטן און דער האַנט־ווערקער־פֿאַריין איז לעגאַלי־זירט געוואָרן. אין פֿאַריין האָבן זיך אָנגעשלאָסן כמעט אַלע בעל־מלאכות פֿון שטעטל: שוסטער, קאַמאַשנמאַכער, שניידער, פּעלצן־מאַכער, טישלער און אַנדערע.

די אַרבעט פֿון האַנטווערקער־פֿאראיין איז באַשטאַנען אין פֿאַרטיידיקן די אינטערעסן פֿון אָרעמען בעל־מלאכה, נישט דערלאָזן, אַז ער זאָל אַזוי ווערן אויסגעריסן ביי די שטייערן. אויף דעם געביט האָבן מיר אַ סך דערגרייכט. אונ־דזערע פֿאַרשטייער זיינען געוואָרן רעספּעקטירט סיי אין שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, סיי אין די שטייערן־שאַצונג־קאָמיסיעס.

איך האָב געהאַט דעם כבוד צו פֿאַרטרעטן דעם האַנטווערקער־פֿאַרבאַנד אין אַזעלכע קאָמיסיעס און איך דערמאָן זיך, ווי נישט איינמאָל, וועז מ׳האָט אויסגערופֿן אַ נאָמען פֿון אַ יידישן בעל־מלאכה אוו געפֿרעגט דער קאָמיסיע: וויפֿל באַשטייערן, האָט זיך אָנגערופֿן איראָניש דער בורמיסטש פּודלא — „א נא פּיטאטש שען ציבולקעוויטשא" (פּרעגן ציבולקעוויטשן) און מיט אַלע מעגלעכקייטן האָב איך זיך באַמיט, אַז מ׳זאָל נישט דיסקרימינירן דעם אָרעמען בעל־מלאכה. אָפּטמאָל פֿלעגט דער זעלבער פּודלא אויפֿשפּרינגען מיט כעס און אויסשרייען: אויב נישט דעם און נישט יענעם באַשטייערן, טאָ וווּ וועט מען נעמען צו דעקן די אויסגאַבן?

דער האַנטווערקער־פֿאַראיין האָט פֿאַרטיידיקט דעם בעל־מלאכה נישט בלויז אין זשעלעכאָוועך מאַגיסטראַט, נאָר אויך אין דער קרייז־שטאָט גראוואָלין; וווהין מ׳האָט געשיקט פֿאַרשטייער אין די דאָרטיקע אפּעלאַציע־קאָמיסיעס. אויך אין דער זשעלעכאָוועך קהלה האָבן די פֿאַרטרעטער פֿון האַנט־ווערקער־פֿאראיין געקעמפֿט פֿאַר די רעכט פֿון בעל־מלאכה. אַ סך מאָל האָט דעם בעל־מלאכה ביי זיין גאַנצער האַרוואַ־ניע אויסגעפּעלט אויף פּסח און האָט געמוזט אָנקומען צו „מעות־חיטין". מיר האָבן טאָקע אין דער קהלה געפֿאַדערט, אַז דער „מעות־חיטין" זאָל נישט זיין בלויז פֿאַר פֿרומע יידן, נאָר אויך דער האַרעפֿאַשניק, וואָס האָט אַ גאַנץ יאָר געהאַ־רעוועט, זאָל נישט בלייבן פֿאַרשעמט אין פּסח.

אין 1920 איז דורך יצחק בראנדוויין און מיין ווייני־קייט געגרינדעט געוואָרן די קאָאָפּעראַטיווע באַנק פֿאַר בעלי־מלאכות און קליינע סוחרים. יעדער מיטגליד האָט איינגע־

צאָלט צו 25 זל. די צענטראָלע באַנק אין ווארשע, אָן וועלכער מיר האָבן זיך אָנגעשלאָסן, האָט געגעבן אַ סובסידיע און מיר האָבן אָנגעהויבן געבן הלוואות אויף פּראָדוקטיוע צוועקן. די גרויס פון די הלוואות: פון 100 — 300 זל. מיט דער נישט גרויסע סומע האָבן מיר פּאַקטיש אויפגעהאָלטן די עקזיס־טענץ פון קליינע סוחרים און בעל־מלאכות.

מיט דער צייט איז אונדזער טעטיקייט זיך פאַנאַנדער־געוואַקסן, מיר האָבן אָפּערירט מיט גרויסע סומעס גערעכנט. אין 1929 בין איך אַוועק אין קאָמביע. די באַנק האָט נאָך וויי־טער עקזיסטירט.

שמעון גובערעק
קאלאמביא

ספּאָרט אין זשעלעכאָוו

נאָך דער פּויליש־סאָוויעטישער מלחמה, ווען מען האָט אביסל אפּגעכאפט דעם אטעם, איז ביי דעם שרייבער פון די שורות, וועלכער האָט שוין געהאט א קאנטאקט מיטן גרויסן ווארשע, געבוירן געווארן דער געדאנק, אז עס איז די צייט אויסצופילן דעם בלויז אין זשעלעכאוו אויפן ספּארט־געביט. האט מען זיך צונויפגערעדט מיט חברים, געזעלשאפטליכע טוער, ווי: ישראל יצחק לערער, יאסל ראזענבערג, שלום גאלדשטיין, איטשעלע צאלקעס, ישראל משה פּאטרעבערס, פּסח לוקאוויעצקי, יאסל איגליצקי און אנדערע און מען האט באשלאסן צוטרעטן צו ספּארט־טעטיקייט און אין דער ערש־טער ריי — שאפן די לעבעדיקסטע צווייג אין ספּארט — א פוטבאל מאנשאפט.

ווען איך בין געפּארן קיין ווארשא זיך זען מיט מיין משפּחה, בין איך אריין אין א געשעפט פון ספּארט־זאכן און איינגעקויפט אן „אוביאר" פאר דער גאנצער פוטבאל מאנ־שאפט. די זשעלעכאָוער יידישע יוגנטלעכע האָבן אַזוי אַרום באַקומען דעם ערשטן באלעם.

די חברים האָבן די דאָזיקע ספּאָרט־מלבושים באַ־וונדערט כמעט מיט דערזעלבער פרייד ווי אַ כלה איר אויסשטייער. און געוואָרט האָט מען מיט אומגעדולד, ווער פון די חברים וועלן זיין פון די אויסדערוויילטע עלף גליק־לעכע, כדי אויף זיך צו טראָגן אַזאַ „אוביאר".

באקומען די בגדי ספּארט, איינגעשטעלט די מאנשאפט, האט זיך ערשט אנגעהויבן די אמתע שאלה: ווו נעמט מען א ספּארט־פּלאץ?

דאס איינציקע ארט, ווו אס איז פּאר אונדז געווען „פּריי" צום טרעניר — דער זשעלעכאוער זאמדיקער חזרים־ און בהמה־מאַרק, איז טאַקע ס׳רוב טעג פון דער וואָך געווען ליידיק, דאָרט איז אָבער דער באָל געבליבן שטעקן אין צעאַקערטן זאַמד, אויסגעטרעטן פון די בהמות, בפרט נאָכן דינסטיקן מארק־טאג.

אין זשעלעכאווער סביבה זענען געווען פאסענדע ערטער אויף ספּאָרט־שפּילן, אַ שטייגער — די גלייכע, גרינע לאנקעס. ספּארטלער האבן מיט קנאה געקוקט אויף די לאנקעס, אבער זיי זיינען חלילה ניט געווען קיין יתומים, זיי האבן געהאט זייערע בעלי־בתים און פּאָרשטייט זיך, אז גאנץ ווייניק פּוילישע לאנקעס האָבן געהערט צו יידישע אייגנטימער. איז, ווער האט דען געקאנט טראכטן וועגן דעם, אז א פּוס פון אַ יידישן ספּארטלער זאל באטרעטן אזעלכע באדנס?

האט מען אמאל געפרווט מזל אביסל העכער, ביים הויף, נאָך ארדענגעס פּאַלאַץ, אין שכנות פון זיינע פּאָראָב־

יידישער ספּאָרט קלוב

קעס. אויסגעזען האט דאס שטיקל ערד, כמעט ווי אינגאנצן פאריתומט, פון גראז איז עס פריי געווען, מער ווי צו טרעטן אויפן באָדן איז עס ניט געווען נוצלעך, אָבער דאָ זיינען די יידישע ספּארטלער באגעגנט געווארן מיט א האגל פון שטיינער, געצילט אין די „חוצפּהדיקע זשידעס", וואס וואגן צו קומען אויף דער פּריצישער ערד, מיינענדיק, אַז דאָ איז זייער שול־הויף...

געענדערט האט זיך דער מצב דעמלט, וועז אויך די פאליאקן מיטן בירגעמייסטער פודלא בראש זיינען צוגע־טרעטן צו אנטוויקלן פוסבאל אין זייערע רייען, דעמלט האט זיך שוין געשאפן א מעגלעכקייט צו טרענירן, אבער די יידישע ספארטלער האבן געמוזט אויפשטיין כעלות הבוקר, ארום 5 פארטאג האט מען שוין טרענירט. דאס האט גורם געווען, אז אונזער טעטיקייט זאל זיך נישט ווי געהעריק אנטוויקלען. אמת, יעדן יוגנטליכן האט געלאקט דער מאגנעטישער פוסבאל־באל, דאך איז אביסעלע פאר־טאגיקן דרימל אויך ניט געווען אוועק צו מאכן מיט דער האנד.

טראץ דעם, איז די באגייסטערונג צום ספארט געווען גענוג גרויס און יוגנט איז אונטער אלע אומשטענדן ניט אפגעטראטן פון דער נייער פאזיציע. עס האט אבער ניט געקאנט זיין קיין ריידּ, אז ביי אזעלכע באדינגונגען זאל דער פוסבאל־שפּיל ביי אונז דערגיין צו א העכערע מדרגה, אבער א פוסבאל־מאנשאפט מיט פארמעסטונגען האט די יידישע יוגנט אין זשעלעכאו דאך געהאט.

מיר האבן איינגעלאדן די שכנותדיקע גארוואלינער מאנשאפט, צו שפּילן דעם ערשטן אפיציעלן פוסבאל־מעטש. גארוואלין האט פארמאגט א גוטע פּויליש מאנשאפט פון אַרטיקן קאַוואַליעריע־פולק. עס איז ניט וויכטיק וואָס די זשעלעכאווער האבן פארשפּילט צו די גארוואלינער, יענע האבן אונז נאך ארנטליך באהאנדלט, געזען, אז אונזער מפּלה זאל זיין א מעסיקע, ווייל די גרעסטע חרפּה וואלט דאך גע־ווען פאר די זשעלעכאווער גויים, אבער דער ענטוזיאזם איז געווען אומדערוואַרטעט גרויס. די סיבה פון דער באַגייס־טערונג דערקלערט זיך גאנץ פשוט: יידן שפּילן פוסבאל מיט פאליאקן און די צוגעשפּיצטקייט איז געקומען פון זיך אַליין. די דערוואַרטונג אין שטעטל אויף אַזאַ צוזאַמענטרעף איז געווען א געשפּאנטע און אויף דעם זונטיק האט מען אין שטעטל געוואַרט מיט אומגעדולד, מ׳האָט דערוואַרט עמאציע און אויך אנדערע „סורפריזן".

דער זשעלעכאווער זאמדיקער בארג האט כמעט יעדן זונטיק, אדער אנדערן קריסטלעכן רו־טאג פארלוירן זיין אויסזען ווי אַ חזרים־ און בהמה־מאַרק. דאָס אויסשיטן מיט ווייסן קאלך, אַנצייכנעגדיק די רעגעלן פון א פוסבאל־פעלד, דאס באוויזן זיך פון די זשעלעכאווער פייערלעשער, דאס ארומנעמען מיט שטריק דאס גאנצע ספארט־פעלד, כדי דער „פארמעסט" זאל פון עולם ניט געשטערט ווערן — די אלע פארברייטונגען האבן צוגעגעבן חן און אנזען דער פאַרמעסטונג, טאַקע ווי ביי לייטן.

אונטער די פלייצעס פון פייערלעשער, אונטער די שטריק איז געשטאנען דער זשעלעכאווער עולם, כמעט דאס גאנצע שטעטל, אחוץ פרומע, ארטאדאקסישע יידן, וואס האבן זיך ניט געלאזט „פארפירן" פון אזא „שטן". אפּנים, אז אין פּוילן פון יענער צייט, האט א יידישער זיג אין פוס־באל איבער ניט־יידן, געברענגט אַ קאַפּעטשקע טרייסט.

די „היימליכקייט" האט זיך אסך מאל פארענדיקט אויך טרויעריק, בעת די 90 מינוט זיינען אריבער און עס האט פונקט זיך פארענדיקט מיט א יידישן זיג. אזעלכע פאלן זיינען געווען אפטע, ווייל יידן אין זשעלעכאוו זיינען געווען שטארקער אין פוסבאל, ביז דאס איז ממש נמאס גע־ווארן — צוואָאַס זאלן יידן העלפן אריינברייגען אינטערעס און לעבן אין א גוישען רו־טאג און באַקומען דערפאר אונ־טערגעהאקט די זייטן? האט מען באשלאסן, אז געגנוג, מ׳שפּילט נישט מער קיין מעטשן אין זונטיק. איז דער בור־מיסטש פודלא געקומען צו מיין ברודער ישראל און מיט תחנונים געבעטן און פאַרזיכערט, אַז עס וועט שוין זיין ווייל און פיין, אז ער איז פערזעגליך פאראנטוואָרטליך פאר

ספּאָרטגרופּע ביי די פּראָפּעסיאָנעלע פאַריינען

יידישע קעפּ און פּלייצעס, אַבי איך זאָל ווידער צענויפרופן די מאנשאפט און נישט פארשטערן זונטיק־טאג אין זשע־לעכאוו. איז דאס יידישע הארץ ווייך געווארן, מ׳האט צע־נויפגערופן די מאנשאפט און מיר האבן ווידער געשפּילט.

ניט נאר פון די גויים איז אונז אויסגעקומען אויסצו־שטיין צרות, אפילו פון אחינו בני ישראל האבן מיר אויך געהאַט צו זינגען און צו זאָגן. יעדן שבת, בעת מיר האָבן טרענירט אויפן בארג, זיינען פלוצים אויסגעוואקסן ארטא־דאקסישע יידן, די שומרי שבת, מיט מיין שוועסטער קינד ר׳ משה סופר בראש און מיר האבן געמוזט אפשטעלן דאס טרענירן.

מיט דער צייט זיינען מיר איינגעלאדן געווארן אין

שכנותדיקע שטעטלעך, צו שפּילן מיט יידישע מאנשאפטן, ווי למשל מאטשעוויצע, לוקאָוו און שעדלעץ.

אין יאר 1925 האָב איך זיך געזעגנט מיט דער זשע־לעכאָווער יידישער ספּארט־ארגאניזאציע און געפארן אלס חלוץ קיין ארץ ישראל, כדי צו פארווירקליכן מיין יוגנט־חלום און אידעאל.

אַ חוץ די דערמאָנטע פוסבאָל־מאַנשאַפט האָט אין זשע־לעכאָוו אויך עקזיסטירט אַ ספּאָרט־קלוב בייַ די פּראָפּע־סיאָנעלע פאַרייניגן, וועלכער האָט זיך שטאַרק אָנגעזעגן צווישן דער יוגנט אין שטאָט.

משה בארוכאוויטש
נויאָרק

גמילת חסדים־קאסע

זשעלעכאוו איז געווען א שטאט פון גמילת חסד. כמעט יעדער, וואס האט נאר געהאט געלט, האט געבארגט דעם צווייטן א גמילת חסד. געווען אפילו פאלן, ווי סוחרים האבן געבארגט א גמילת חסד זייערע קאנקורענטן, אויב עס איז נאר געווען געלט. פון דער דאזיקער מצווה האט זיך קיינער נישט אפגעזאגט. געווען יידן־סוחרים, וואס האבן געפירט א ספּעציעל „גמילת חסד־בוך", אין וועלכן מ׳האט פארשריבן די חובות.

אפטמאל פלעגט איין סוחר „כאפן" ביים צווייטן א הלוואה׳לע אויף א טאג, אויף א פאר שעה, מייסטנס פון איינס ביז צוויי בייטאג, וועו די בענק האבן די נישט געצאלטע וועקסלען אפגעגעבן צום פראטעסט. כדי אויסצומיידן דעם היזק פון די פראטעסט־קאסטן און כדי נישט צו באַקומען א שלעכטן שם פון א נישט־צאָלער, האט איינער „געכאפט" ביים צווייטן א „פופציקער", א „הונדערטער" — ביז ביינאכט. סוחרים, קרעמער, האבן געגעבן אזעלכע גמילת חסדים, אפילו וועו זיי האבן באדארפט דאס געלט אויף צו פארן קיין וואַרשע קויפן סחורה. עס איז ביי יעדן געווען די זיכערקייט, אז ער וועט דאס געבארגטע געלט צוריק באקומען אין דער צייט.

וועו עס איז פאפולער געווארן דער געדאנק צו שאפן גמילת חסדים־קאסעס, זיינען צום ערשט אזעלכע קאסעס ארגאניזירט געווארן אין די זשעלעכאווער חסידים־שטיבלעך. געמאכט געווארן איז עס אויף דעם אופן: רייכערע חסידים האבן זיך באשטייערט מיט גרעסערע סכומים און שפּעטער געצאלט וואכן־געלט. אויך די מיטגלידער, וואס האבן זיך פארשריבן אין דער קאסע האבן ארייגעטראגן זייער מיטגליד־אפצאל און אזוי ארום איז אנטשטאנען א גרונט־קאפיטאל.

פון דעם קאפיטאל האט מען אויסגעבארגט הלוואות אן זשי־ראנטן, בלויז אויף דער באשטעטיקונג פון גבאי פון שטיבל, אין דער הויך פון 50 — 100 זלאטע און גרעסערע סומען. דעם געבארגטן סכום האט מען געדארפט אויסצאלן אין ראטעס — יעדן דינסטיק אוונט נאכן יאריד. פון די איינגעצאלטע סומען האט מען ווידער געבארגט אנדערע נויט־באדערפטיקע און אזוי האט זיך דער סכום כסדר באווגט. ווער עס האט נישט געהאט איינצוצאלן די ראטע, האט זיך געדארפט וועגן צום גבאי פון שטיבל, וואס האט אים פראלאנגירט דעם חוב.

די בעלי מלאכות און סתם עמך־מענטשן, וואס זענען נישט געקומען אין די חסידים־שטיבלעך, האבן זיך מקנא געווען אין די חסידים און באשלאסן צו גרינדן א צענטראלע גמילת חסדים־קאסע לויטן מוסטער פון אנדערע שטעט. די זשעלעכאווער האנטווערקער האבן זיך געוואגדן צום „צענט־ראלן האנטווערקער־פארבאנד" אין וואַרשע און מיט זיין הילף, ביי דער אונטערשטיצונג פון „דזשאינט", איז אין זשעלעכאוו געשאפן געווארן אַ גמילת חסדים־קאסע.

די גמילת חסדים־קאסע איז געווען א לעגאלע רעכט־לעכע אינסטיטוציע, געווען רעגיסטרירט ביי דער מאכט. געפירט ביכער און יעדער לווה האָט געמוזט אויספילן אַ געהעריקן פארמולאר און האבן 2 זשיראנטן. די הלוואות זיינען געווען אין דער הויך פון 50 — 100 זל. אויסצואלן אין 10 וואכן. די ראטעס זיינען געצאלט געווארן דינסטיק נאכן יאריד. די הלוואות זיינען ארויסגעגעבן געווארן שטענדיק פארן יאריד. די פארוואלטונג האט ביי יעדער געלעגנהייט דעצידירט, אויף דער בקשה פון פעטענט, צו פראלאנגירן דעם חוב.

לויט אַ קאַסע־באריכט פארן יאר 1929, האט די גמ״ח־קאסע אין זשעלעכאוו אויפן 31טן דעצעמבער 1929, געהאט פאלגענדן באלאנס:

אקטיוו		פאסיוו	
מזומן אין קאַסע און אין באַנק אויפן 1.1 1929	28.37 זל.	חובות צום „דזשאָינט"	3552 זל.
חובות ביי לוים	6722.50 „	פקדונות	556 „
צוריקערנדע הוצאות	81 „	אַנדערע	508.50 „
אינוועסטאר	130 „	גרייט־קאַפּיטאַל	2345.37 „
צוזאַמען	6961.87 „	צוזאַמען	6961.87 „

אין יאָר 1929 זיינען אַרויסגעגעבן געווארן 254 הלוואות.

אין באריכט־יאר 1929 האט זיך די באלאנס סומע פארגרעסערט אויף 400 פראָצ. אין פארגלייך מיטן יאר 1928.

דער קאסע באריכט איז אונטערגעשריבן פון סעקרעטאר פ. הארמאן.

דער דאָקומענט האָט זיך אויפגעהאַלטן ביי פריינט לייבל גרייצער אין ניו יאָרק.

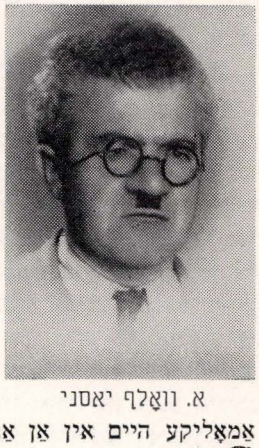
זשעלעבאָז אין שפּיגל פון דער ייִדישער ליטעראַטור

א. וואלף יאסני (ישראל)

י. מ. וויסענבערג — דער קינסטלער, וואס האט זשעלעכאוו פאראייביקט אין דער יידישער ליטעראטור

דעם אַנדענק פון מיין מוטער שמחה יהודית, מיינע שוועסטער פערל או זאיידל (פאַרפיניקט געוואָרן דורך די דייטשן) און זייער פאָטער יהודה מענדל גאָלדפאַרב.

כמעט יעדער פון די יידישע שרייבער האָט דעם ערשטן אויפברויז פון שפעריישקייט געשטיפּט מיט שטעטלדיקע שטימונג. דאס איז געווען אַ רעציפיוו פון דער קינדעריישער

א. וואָלף יאסני

תמימות און נאַיוויטעט, וועלכע מ׳האָט געדאַרפט אויסלאָדן פון זיך. נאָכן אָנטרינקען זיך מיט די דערפרישנדיקע שטראָמען פון וועלטלעכקייט און מאָדערנער קולטור, האָט זיך די שרייבער פאַרבענקט צו די זומערדיקע פאַרנאַכטן פון אַ זשעלעכאָוו, גאַמבין און אמשינאוו, און די וואָרט־קינסטלער זיינען דורך די בלאָטיקע וועגן אַוועק צוריק אין שטעטל אַריין און דערזען זייער אַמאָליקע היים אין אַן אַנדער ליכט.

דאָס ערשטע גרעסערע ווערק פון שלום אַש איז געוואָרן די פאָעמע „אַ שטעטל". אין בולטע קאָלירפולע פאַרבן ווערט געשילדערט דאָס לעבן אין דעם קליינעם יידישן ישוב אין יענעם פעריאָד, ווען אין די פּוילישע שטעטלעך, ביי די ברעגן פון דער ווייסל, האָט די יידישע באַפעלקערונג געלעבט אין אַ געוויסער רחבות, וואָס האָט געלייגט אַ ספּעציפישן חותם אויף איר שטייגער־לעבן.

אַ ספּעציעלן צוגאַנג צום יידישן לעבן אין די שטעטלעך האָבן געהאַט די דריי גרויסע קלאַסיקער פון דער יידישער ליטעראַטור: מענדעלע, שלום עליכם און פרץ.

מענדעלע האָט געזען זיין ליטוויש שטעטל אין מצב פון צעפאַלן זיך, פון אונטערגאַנג, דעריבער האָט ער עפּ רוב פיינט אָט די ישובים (אַ יוצא מן הכלל איז „שלמה ר׳ חיימס"). שוין די נעמען, וועלכע ער גיט זיינע שטעטלעך, קלינגען מיט שפּאָט און פאַראַכטונג: צוויאָטשיטש — פון וואָרט צבועק, טונעיאַדעווקע, טונעיאצטווא — (פון רוסישן) פּויקייט, פאַראַזיטישקייט.

שלום עליכם איז צוגעגאַנגען צום שטעטל מיט אַ האַרציקן, פאָטערלעכן שמייכל, וועלכער גייט איבער אין אַ פריילעך געלעכטער איבער די גרויסע קאַסריליעווקער קינדער, איבער זייערע אינפאַלן און השגות; דער הומאָריסט זעט נישט אין שטעטל בלויז שלעכטס, פוילקייט ווי מענדעלע, אָדער בלויז האַרמאָניע ווי אַש.

פרץ גייט צו צו די שטעטלעך פון פּוילן מיט דעם מיטגעפיל פון אַ קרוב, וואָס זעט, ווי זיינע נאָענטע שרומפּן אין פון נויט און ס׳א־ז נישטאָ מיט וואָס זיי צו העלפן. זיינע רייזע־בילדער זיינען „געווידמעט די, וואָס האָבן געוואָלט און נישט געקאָנט העלפן".

אַ יוצא מן הכלל איז געווען י. מ. וויסענבערג. ער האָט נישט געהאַט קיין ספּעציעלן צוגאַנג צום שטעטל, נאָר האָט זיין שטעטל זשעלעכאָוו מיט האַק און פּאַק אַרייגגעבראַכט אין דער יידישער ליטעראַטור. דאָ, אין דעם שטעטל, איז ער אויסגעוואקסן, דאָ האָט זיין דיכטעריישער טאַלאַנט געפונען דעם תיקון. פאַר וויסענבערגן איז זשעלעכאָוו געווען דער הויך־פונקט, פון וואַנען מ׳קאָן זען די גרויסע, בריימטע וועלט. אין אָט די קליינשטעטלדיקע יידישע לעבנס, האָט דער דיכטער געפונען אַלע מענטשלעכע אייגנשאַפטן: ליבע און שנאה, קנאה און תאווה, כיטרעקייט און נאַיוווקייט, סאָציאַלער קאַמף און סאָציאַלע אַפּאַטיע, מענטשן־ליבע און עגאָאיזם.

וויסענבערג, דער רעאַליסט, איז אין דעם פרט זייער נאָענט צום גרויסן רעאַליסטישן מייסטער פון דער יידישער ליטעראַטור — צו שלום עליכמען.

שלום עליכם האָט אין זיין שאַפן זיך דערנענטערט צו דער פשטות פון פאָלק, געריידט מיט זיין שפּראַך, אַרויסגעברענגט זיין גייסטיקן מהות. דער גרויסער דיכטער־הומאָריסט האָט אויפגעזוכט טביהן ערגעץ אויפן וועג צווישן בויערים און שניפישאָק און האָט אונדז געוויזן דאָס פילן און טראַכטן פון פשוטן פאָלקס־מענטש. דאָס אייגענע האָט וויסענבערג געטאָן מיט זיינע זשעלעכאָווער טיפּן און ג־

שטאַלטן: שוסטער, שניידער, קרעמער און תבואה־הענדלער, וועלכע האָבן געהאַט זייער אייגן לעבן און זייער אינערלעך־גייסטיקע וועלט. דעם שטייגער לעבן פון די „קלייניע מענטשע־לעך" האָט ווייסענבערג טריט ביי טריט נאָכגעפאָלגט און זיי פאַראייביקט אין דער יידישער ליטעראַטור.

***

אין צוויי פעריאָדן, וויבט אָפגערוקט איינע פון דער אַנדערער, האָט אונדזער ליטעראַטור־קריטיק באַהאַנדלט ווייסענבערגס שאַפן. דער ערשטער פעריאָד: נאָך די ערשטע פינף יאָר זינט ווייסענבערג האָט זיך באַוויזן אין דער ליטעראַטור, ווען דער קינסטלער האָט שוין געהאַט פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע ריי שאַפונגען, ווי: „א שטעטל" און אַנדערע ווערטפולע דערציילונגען — האָט בעל מחשבות, דער באַדייטנסטער ליטעראַטור־קריטיקער ביי יידן, געמאַכט אַן אַנטפלעקונג, אַז „י. מ. ווייסענבערג איז אַ גרויסער טאַלאַנט, אפשר די גרעסטע האָפענונג אונדזערע". „אין משך פון פינף יאָר — שרייבט דעמאָלט בעל־מחשבות — האָט ער (ווייסענבערג) זיך געוויזן פון פיל זייטן, און איטלעכע זאַך זייַנע טראָגט אויף זיך דעם שטעמפל פון אַ זעלבסטשטענדיקן קינסטלער. דאָ ציט ער צו צו זיך דורך דער אָריגינעלקייט פון זיינע טעמעס, דאָ פאַרוונדערט ער אונדז מיט דער פרישקייט פון זיינע פאַרבן בעת ער באַארבעט אַן אַלטע טעמע, אָבער באַטראַכט פון אַן אַנדער זייט. ער באכישופט אונדז מיט דער לעבעדיקייט פון דיאַלאָג, מיט דער טיפער ליידנשאַפטלעכקייט פון זיין טאָן, מיט דעם געפיל זיינעם פאַר דער שטומער, שיינער נאַטור".

נאָך דער אַנטפלעקונג האָבן שוין אַלע שפעטערע ליטעראַטור־קריטיקער געגעבן פאַזיטיוע אָפשאַצונגען וועגן דעם קינסטלער וויסענבערג. די דאָזיקע באַציונג צו אים האָט אזוי אָנגעהאַלטן ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער צווייטער פעריאָד, וועלן די ליטעראַטור־קריטיק האָט זיך ווידער „אַנעם געטאָן" צו ווייסענבערגן, הייבט זיך אָן . . . נאָך דעם טויט פון קינסטלער.

צווישן די צוויי פעריאָדן ציט זיך אַ צייט פון איבער צוויי צענדליק יאָר, ווען ווייסענבערגס נאָמען, איז דורך פאַרשידענע „מאמרי־סטיקער" אויסגענוצט געוואָרן אויף בילקע פאַמפלעטן און רכילות־טרייבעריי. דעם דאָזיקן מין פסיידא־ליטעראַטור־קריטיק וועט, פאַרשטייט זיך, קיינער נישט נעמען ערנסט.

די ערנסטע ליטעראַטור־קריטיק האָט ביים באַהאַנדלען ווייסענבערגן געמאַכט דעם ראַדיקאַלן פעלער, וואָס מ׳האָט דעם קינסטלער „האַלבירט", געטיילט אויף צוויי פעריאָדן. (וויידער צוויי פעריאָדן) דער ערשטער פעריאָד — פון „א שטעטל", „קריינדעלע", „צום איידעם אויף קעסט", „א טאָטע מיט בנים", „די משוגענע אין דאָרף" און אַנדערע, און דער צווייטער פעריאָד מיט די שפעטערדיקע גרעסערע דערציילונגען, ווי: „דאָס בוך פון ליבע", „איבערגאַנג פון קינדהייט צו דערוואַקסענע", „אין טיפער אייביקייט" און אַנדערע.

דעם אייגענעם פעלער, נאָר מיט אַן אַנדערן צוגאַנג, מאַכט אויך אַזאַ ערנסטער מאַרקסיסטישער ליטעראַטור־קריטיקער ווי ב. מאַרק. ער זעט אין ווייסענבערגן פון ערשטן פעריאָד — דעם קינסטלער, וואָס האָט אין דער יידישער ליטעראַטור אַריינגעבראַכט דעם דינאַמישן סטיל, דעם אָטעם פון קלאַסן־קאַמף, דעם אָטעם פון דער רעוואָלוציע, דאָקעגן־זשע ווייסענבערג פון צווייטן פעריאָד האָט, לויט ב. מאַרקס מיינונג, אויפגעהערט צו זיין ווייסענבערגיש אין סטיל און טעמע — „דער סטיל איז צופלאַסן, באַרעדעוודיק און פאַרנעפלט". ב. מאַרק מאַכט אָבער לסוף אַ פאָזיטיוון סך־הכל פון ווייסענבערגס שאַפן:

„יצחק מאיר ווייסענבערג פאַרבלייבט פאַר אונדז לדורות ווי דער מחבר פון די קריטיש־רעאַליסטישע, דינאַמישע, בילדער, אָנגעזעטיקטע פראָזע־ווערק, וועלכע האָבן באַטייט אַ נייעם גרויסן עטאַפּ אין דער יידישער ליטעראַטור פון קעמפנדיקן אַרבעט־מענטש". („יידישע שריפטן" נום. 1 (33).

די דאָזיקע אויספירונגען פון אַן ערלעכן און אויפריכטיקן ליטעראַטור־קריטיקער — איז די איינציק ריכטיקע.

י. מ. ווייסענבערג, ווי יעדער קינסטלער, האָט געהאַט זיין אויפגאַנג און אָפגאַנג, זיין עבבע און פלוט, שוואַכע זייטן און שטאַרקע זייטן. אָבער ווייסענבערג איז שטענדיק געבליבן ווייסענבערג, טריי זיין איינשטעלונג, זיין עטישע באַציונג צו וועלט און מענטש. געטריי זיין טיפער ליבע צו דער קונסט, צו פאָרמעווען, אויסצומייסטערן פון מענטשלעכן און נאַטור־חומר, וואָס האָט אים אַרומגערינגלט, עפעס נייעס, וואָס נאָר ער אַליין האָט עס געזען. ווי יעדער קינסטלער, איז אויך ווייסענבערג נישט געווען פריי פון פרעמדע איינפלוסן, אַזוי פון אַגעמיין אייראָפּעאישע ווי אויך פון זיינע גרויסע פאָרגייער — די קלאַסיקער פון דער יידישער ליטעראַטור.

טעמאַטיק און סטיל.

ביז ווייסענבערגן איז שלום אש אָנגענאָנגען אין דער יידישער ליטעראַטור אַפס דער מאלער און באַזינגער פון שטעטל — פון פויליש־יידישן שטעטל.

אש איז טאַקע געווען דער באַזינגער פון שטעטל, אָבער נישט דער מאלער און געשטאַלטער פון דעם רעאַלן, אימפולסיוו־לעבעדיקן, דינאַמיש־צאַפלדיקן און גלייכצייטיק ווייזאָנעריש פאַרחלומטן יידישן שטעטל, וואָס האָט געפירט זיין אייגנאַרטיק לעבן ביז דעם היטלער־חורבן. אָט דאָס שטעטל מיט אַלע זיינע טיפן און געשטאַלטן, לעבנסשטייגער, עקאָנאָמישער צוריקגעשטאָנענקייט, מאָטעריעלער נויט, נאָאיוועך וויזיאָנערישער ליבע, ברענענדיקער ליידנשאַפט, וואָס איז דורך דורות געהעמט געוואָרן — אַ גאַנצער, רייכער און שימערירנדיקער אָפשניט פון יידישן לעבן, איז דורך י. מ. ווייסענבערג אַריינגעברענגט געוואָרן אין דער יידישער ליטעראַטור.

עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם שאַפן פון

קינסטלער, אז כמעט אין אלע זיינע דערציילונגען פון די ערשטע ביז די לעצטע, וועט איר נישט געפינען קיין מאדערנע ציוויליזאציע־איינריכטונגען פון דער גרויסער שטאט. די מענטשן פון ווייסענבערג־לאנד נעמען נישט קיין וואסער פון קיין קראן, פון וואסער־לייטונג, נאר שעפן מיט א שעפ פון א „קיבל" (א הילצערנער עמער), דאס וואסער ווערט מיט א „קליטשקע" ארויסגעצויגן פון ברונעם. אט די „קליטשקע" וואקסט אויס ביי ווייסענבערגן צו א מאלעריש סימבאל פון שטעטל.

אין זיינע ערשטע דערציילונגען שילדערט ער דעם ברונעם: „א מערכה, דער רוקן פון דער קליטשקע, וואס וויגט זיך איבערן שטייענדיקן קלאץ ארא־פ און ארויף, איז אנטלאפן מיט דעם שפיץ אין דער הויך און אלץ האט אנגע־הויבן צו קנאקן און צו סקריפן, אזוי, אז דאס האט דאס געסל אביסל אויפגערודערט און פנימער האבן זיך אנגע־הויבן צו באוויזן אויף די שייבלעך פון די ארומיקע הייז־לער. (געקליבענע שריפטן, ערשטער באנד, ז. 23). אין א פיל שפעטערדיקן ווערק באגעגענען מיר ווידער אין א וויב־טער־נאכט דעם ברונעם איבער וועלכן „א ווייס־געפרוירע־נער דראנג האט רייטנדיק אויפן קלאצ אקסל ארויפגעקוקט מיט זיין שפיץ צו דער לבנה". („דער איבערגאנג", ז. 39).

וויסענבערגס טיפן און געשטאלטן ווינען אלע כמעט אין קליינע הייזלעך מיט לאדנס, וואס ווערן פארמאכט אויף א פרענט. די ווינונגען ווייסן נישט פון קיין עלעקטרישע בא־לייכטונג, דא הערשט נאך די נאפט־לאמפ. און אויף א חתונה, אדער אן אנדער שמחה, צינד מען אן א „בליצער" — אט דאס איז די קאנווע, אויף וועלכער ווייסענבערג מאלט זיינע טיפן און געשטאלטן.

דעם דאזיקן ארימן קליינשטעטדיקן רעקוויזיט האבן אויך געזען אנדערע גרויסע יידישע שרייבער. נאר פאר זיי איז דאס אלץ געווען סמנים פון אפגעשטאנענקייט און זיי זיינען אנטלאפן פון שטעטל צו דער גרויסשטאטישער ציווי־ליזאציע. דארט האבן זיי געזוכט, ווי א טעמע פאר זייערע שאפונגען, דעם גרויסשטאטישן אירא־פאישן יידן. ווייסענבערג־אקעגן האט אין די קליינע, קליינשטעטדיקן היזלעך גע־פונען זיינע פול־בלוטיקע העלדן. דא האט ער אנטדעקט שעק־ספירישע געשטאלטן, וואס ליבן מיט דער גאנצער קראפט פון זייער נשמה. נישט שוואכער ווי „ראמעא און יוליא" און ווילכע פאלן קרבנות פון טראגישן גורל. („די משוגענע אין דארף", „א רעטענישי", „דער אריימער יונג", „דאס לעבן").

אויך דער פייזאזש, וואס ווייסענבערג מאלט אזוי מיי־סטערהאפט, פילפארביק און דינאמיש לעבעדיק — איז די סביבה פון שטעטל. דער שטעטלדיקער אדער הינטערשטעט־לעריישער פייזאזש באצירט זיינע ערשטע דערציילונגען, ווי אויך זיינע שפעטערדיקע נאוועלן. „אין בוך פון ליבע", וואס איז ארויס אין 1930 האבן מיר אזעלכע שילדערונגען: „האל־בע נאכט — — — אן אויסגעלערטקייט ארום און ארום. די לאדנס פארהאמערט, און עס דאכט זיך, אז עפעס איז פאר־גלייווערט געווארן אין דער נאכט און האט שווייגן געמאכט אלע הייזלעך. א שטילקייט. נאר פלוצלונג האט א האן אויס־געקרייעט פון הינטער א דעכל אפער און דער נאכטס שטיל פליסן איבערגעריסן". (דארט, ז. 89) „די לבנה שיינט אביסל זייטיק. אזוי, ווי אין זומער־צייט. אויף די פעלדער איז שוין אלץ שטיל און איינגעשלאפן. נאר איך מיט הערשלען, מיין קוזין, שפאצירן אינדערמיט שאסיי. צווישן ביידע שורות קאלך־געווייסטע שטיינער, וואס זיינען אויסגעזעצט לענג־אויס איבער ביידע זייטן וועג". (דארט, ז. 104).

די טעמאטיק פון ווייסענבערגס שאפן פון זיין ערשטן שריט ביז די לעצטע יארן פון זיין לעבן, איז אזוי גרום גע־ווען דאס יידישע לעבן אין דעם קליינעם פוילישן שטעטל. פון דא האט דער קינסטלער געמומען נישט בלויז דעם שטאף פאר זיין שאפן, נאר אויך די ספעציפישע ווייסענבערגישע קינסטלערישע מיטלען. ביים שילדערן זיינע העלדן, ביים מאלן די נאטור, באנוצט זיך ווייסענבערג מיט מעטאפארן, גע־נומען פון פאלקלאר, פון יענער זאפטיקער שפראכלעכער ביל־דערישקייט וואס דאס יידישע שטעטל האט געשאפן אין זיין יידיש־לשון אין משך פון לאנגע יארן זיין אפגעריסן פון גע־פארמטער בילדלעכקייט.

דאס אייפערזיכטיקע מיידל, וואס פילט זיך אפגענארט, אין דער דערציילונג „א רעטענישי", רעדט וועגן זיך: „אינ־דרויסן שיינט די זון, נאר מיר זיינען די אויגן מיט טרערן פארגאסן; בחורים און כלה־מיידלעך שפאצירן איבער דער גאס, א ליכטיקע וועלט, נאר מיר איז זי פינצטער געווארן". (דאס בוך פון ליבע, ז. 116). אפטאמאל ווערט דער מעטאפאר אליין פארוואנדלט אין א בילד, וואס דארף שטארקער ארויס־ברענגען די פסיכישע איבערלעבונג פון דער געשילדערטער פערזאן.

אין דער ציטירטער דערציילונג זיצט הערשלע מיט זיין אייפערזיכטיקער כלה ביי א טייך, עס איז א לבנה־נאכט און צווישן תתן־כלה פירט זיך אזא דיאלאג:

„הערשלע — הייב איך אים אן צו זאגן — טייערער הערשלע, זע נאר ווי שטיל עס איז ארום אויף דער וועלט. . .

— נו איז וואס־זשע?

— איז גארנישט . . . — זאג איך — אבער ווען אייי־נער קומט מיט א שטעקן און הייבט אן צומישן אין טייך און מאכט אן אומרואיקייט צווישן די פישעלעך, וואס וואלטן אנ־געהויבן צו שווימען אהין און צוריק מיט א שרעק — וואלט עפעס גוט געווען?

— פאר וואס — זאגט ער — זאל דאס אייגער קומען מיט א שטעקן און מישן אין טייך?

— און פארוואס — זאג איך — זאל דאס אייגער קומען נאך ערגער, ווי מיט א שטעקן און מאכן, אז יענעמס גע־דאנקען זאלן אזוי ארומפליען ווי די פישעלעך?" (דארט זז. 117 - 118).

דער דאזיקער אופן פון ארויסברענגען דאס בילד, די שטימונג, פסיכישע איבערלעבונג מיט דער הילף פון פאלק־לאר, אדער מיט א פאלקס־משהלע, קומט נאך שטארקער צום אויסדרוק אין דער גרויסער פסיכאלאגישער דערציילונג

„דער איבערגאַנג". בכלל פֿאַרנעמט די פֿאַלקלאָריסטישע בילדערישקייט אַ גרויס אָרט אין ווייסענבערגס שאַפֿן. מיר געפינען דאָרט אַן אוצר פון פֿאַלקלאָר, קינסטלעריש פֿילטרירט. לאָמיר דאָ ברענגען וויניקסטנס אייניקע פון זיי: די העלדין פון „אַ רעטעניש" זאָגט: „אויף וועלכן באַרג סיני האָב איך דאָס געשווויירן אייך צוצושטעלן נחת, דאָס וווהין איך קער מיך נאָר קוקן אַלץ בייזע אויגן אויף מיר? איך וואָלט געדאַרפט כאָטש אויפשניידן דאָס האַרץ, וויזן, וויי חושך עס איז דערי־נען; אָבער דאָס קריגל טראָגט אַזוי לאַנג וואַסער, ביז דאָס אויערל רייסט זיך נישט אָפּ. און אויך דאָ האָט עס געמוזט אַמאָל אַ שוואַרצע ענדע נעמען און דער אמת זאָל אַרויס, וויי בוימל אויפן וואַסער".

אויך דער ווייסענבערגישער לייכטער הומאָר און די שפֿרודלדקע חכמה, קומט פון זעלבן קוואַל. עס איז דער הו־מאָר פון פֿשוטן פֿאָלקס־מענטש, פון געזונטן בעל מלאכהשן טיפֿ, וואָס קאָן זיך האַרציק אויסלאַכן אפילו אין דער בי־טערסטער שעה, וואָס קאָן גוטמוטיק חוזקן איבער דער אומ־באַהאַלפנקייט פון „די לייט", וואָס קאָנען גוט אין די בי־כער" און פון די אויסגעוויקטע מקווה־יידן, וואָס קאָנען גוט אין די הייליקע ספרים. דער ווייסענבערגישער לייכטער חוזק טראָגט זיך איבער אויף אַ גאַנצן שיכט יידן, נישט בלויז די פרומע, ווייסענבערג איז ווייט פון צו זיין אַ מומר להכעיס — דאָס קאָמישע אַזוי גוט ווי דאָס טראָגישע, דאָס סאָציאַל־אויפברויזנדיקע אַזוי גוט ווי די שטילע אידילע — איז פֿאַר אים נאָר שטאָף אויף אויסצופֿאָרמעוועון זיינע בילדער, פונקט ווי דער שטיין, אָדער ליים־ברילע איז געשטאַלטונג־שטאָף פֿאַרן סקולפטאָר. ביי ווייסענבערגן איז נישטאָ קיין ספעצי־עלע, הומאָריסטישע דערציילונגען. דער הומאָר פלעכט זיך אפט אַריין ביי גאַנץ דראַמאַטישע אָדער טראָגישע געשעענישן.

דער קינסטלער שילדערט זיינעם אַ העלד, ווי ער וואַרט אומגעדולדיק אויף אַ מיידל און עס קומט נישט בילד:

„נאָר זי זוימט זיך שוין צו לאַנג, די קליינע.

„כ'האָב איבער דער צייט שוין געזען איר מומען שאָק־לען אַ קאָלדרע פון פליי דורכן פענצטער אַרויס, אַרויסבייגנ־דיק דעם קאָפּ מיט דעם שלאָף־טשיפּעק. כ'האָב אויך שוין געזען דעם מאַן, דעם חסיד אַנקומען פון מנין מיטן טלית אונטערן ארעם ווי ער האָט נאָך אויף דער זייט טיר, אויף דער וועראַנדע שטייענדיק געקושט די מזוזה". און דער בחור וואַרט נאָך אַלץ אויף דעם מיידל, און וועז זי קומט שוין אַן, ווערט זי באַגלייט פון אַ יינגל, כדי זי זאָל נישט זיין אַליין מיט קיין פרעמדן מאַנספּערשוין און עס קומט אַזאַ שילדע־רונג:

„דאָך האָט מיך פאַרדראָסן און איך האָב מיר געטראַכט וועגן דעם מיידל: „שוין דאָס אַכצנטע יאָר, ווי דו היטסט אַליין דאָס, וואָס דו האָסט, דאָס וואָס טאַטע־מאַמע האָבן דיר גע־שאַנקען און גאָט האָט אויף דיין חלק באַשטימט און טראָגן טראָגסטו עס ענוג פאַרבאַרגן; דוכט זיך אַז קיין מענטשן זעען עס גאָרנישט ביי דיר — און פלוצלונג האָט מען עס דיר מורא וווייטער צו געטרויען און צושטעלן עס צו דיין איי־גענער דיספאָזיציע?" („דאָס בוך פון ליבע", ז. 187) דער דאָ־זיקער ווייסענבערגישער חוזק אויפן חשבון פון דער גע־קינצלטער צניעות, וואָס איז אַזוי שטאַרק אָפּגעהיטן געוואָרן אין יידישע בירגערלעכע משפחות, אין די קליינע שטעט־לעך, קומט בולט צום אויסדרוק אין אַ גאַנצע רייַ דערציי־לונגען — „די באַבישעס אָפּהיטן", „קינדער", „אייפער און געוויסן" און אַנדערע.

זייער אָריגינעל איז דער קינסטלער אין אופן פון אויפ־שטעלן די מיליע, פון אַרויסבאַקומען די אייגנטלעכע פאַרבן און טענער, וואָס דאַרפן שאַפן די שלמותדיקייט פון בילד. ווייסענבערג באַנוצט זיך דאָ מיט אַלע מיטלען פון מאָלער־פלאַסטיקער. זיינע ווערטער זיינען פאַרבן, וואָס פאַרטיפן דעם האָריזאָנט און רופן אַרויס די שטימונג, צווינגען דעם לייענער צו פאַרטראַכטקייט און ערשט אויף דער קאַנווע קומט דאָס אייגנטלעכע בילד, דאָס מענטשלעכע פנים, די האַנדלונג אָדער די געשעענישן. אָט איז איינע פון די מיי־סטער־בילדער:

„מען רייכערט און מען שווייגט. דאָס ליכט־פלעמל ציט זיך צום בעליק מיט אַ העל־ראָזע לויטערקייט, צעשאָקלענ־דיק זיך שטיל און ערנסט ווי אַ צנועה צו ליכט־בענטשן. אויף דער מאַט־ליכטיקער וואַנט שטייט יאָסלס שאָטן. דאָכט זיך ער שלאָפט, אָדער גלאַט פארחלומט, און יאָסל אַליין זיצט שטיל, און פאַרטראַכט קוקט ער אויף דעם דין־איינגעלייגטן רויך, וואָס בלאָנדזשעט אין לופטן אויסגעשפרייטערהייט, ווי אַ בלאָ טישטוכל און פלעכט זיך וויגנדיק און צעגייט, ווי אַ לייכט וואַלקנדל און וואָס לענגער אונדזער שווייגן, אַלץ פאַרטראַכטער זעט יאָסל אויס און אַ שטיל טרויעריק ניגנדל פייפט ער זיך צו".

פון דעם דאָזיקן שטימונג־בילד שווימט ערשט אַרויס יאָסלס ברוינלעך פנים, וואָס „באַציט (פאַרציט) זיך אפט מיט אַ באַ'צער'טע מינע, די בולטע אויגן הינטער די סאַמעט שוואַרצע ברעמען, שטייען בריט־געעפנטע און קוקן פאַר זיך מיט אַ פאַרגליווערטן בליק, און די פוסע צענויפגעצויגענע ליפּעלעך, באַשאַטנט פון די שוואַרצע וואָנסלעך, פייפן דאָכט זיך אָן זיין ידיעה". („דאָס בוך פון ליבע", זז. 62,63).

אָדער נעמען מיר אַ צווייט בילד פון אַ צווייט בוך, וואָס איז אָנגעשריבן געוואָרן אין אַ פיל שפּעטערדיקן פּעריאָד—„דער איבערגאַנג":

„איינמאָל האָט זיך אים געדאַכט, אַז ער שטייט פאַר זייער שטיבל אַרום איינס ביינאַכט אין זומער צייט. ס'איז אַ שטילע לבנה־נאַכט און ווי אין שניט־צייט איז די נאַכט ווייך און די לבנה שיינט נידריק פאַרוואַרפן אויף דרום־זייט. ביי דער וואַנט פון זייער שטיבל, סאַמע ביים פונדאַמענט, בלישטשן בלאָלעכע, קליינע שטיקלעך גלאָז מיט אַזאַ שטיל־קייט, און אָט, אַז ער האָט אויפגעהויבן די אויגן איבער דער ווייטקייט, דערזעט ער פלוצים גיטלע דעם רבינס שטיין אי־בער די שפּיצן פון וואַלד־פאַס... זי האָט געהאַט אין זיך אַ גאַנצע וועלט שווייגן איינגעזויגן און קיין ריר האָט זי זיך נישט געטאָן, פונקט ווי זי וואָלט געווען פון וואַקס אויסגע־

גאָסן". („איבערגאַנג", זז. 74־75).

אין פּערזאָניפיצירן די נאַטור, איז ווייסענבערג געגאַנגען אין זיידן מענדעלעס דרכים. ער האָט אין דער נאַטור אַרײַנגעבראַכט דעם יידישן ווי אין צער, דעם יידישן זיפץ, וואָס האָט אין משך פון דורות זיך דא צונויפגעגאָסן מיט די ווייך צארטע טענער פון פוילישן הארבסט און שטילן ציטריקן אויפפלאַטער פון פוילישן פרילינג. ווייסענבערג שילדערט אונדז „אַ הייליקע, פאַרכטיקע סליחות־נאַכט"... „אין דער פאַרטאָגענדיקער, קילער לופט וויגט זיך שוין דער טרויעריק־יאָמערלעכער ניגון פון „יתגדל" („דור הולך ודור בא"). אויף אַן אַנדער אָרט: „א זיסקייט פון שבת׳דיקן שלאָף הענגט אין דער לופט פון דרויסן. די גאַס ווערט זיך שוין צוריק און ווערט וואַך. דערצו נאָך אַזאַ ליכטיקייט איז אויסגעגאָסן איבער די פעלדער. אָלע ביימער גרינען און קוקן אַזוי ליכטיק מיט ציטערדיקע בלעטלעך אין דער וועלט אַריין". („דער איבער־גאַנג", ז. 6).

דער דאָזיקער מענדעלישער אופן פון פאַריידישן דעם פּייזאַזש, באַווייזט, אַז דער קינסטלער איז נישט געווען פריי פון פרעמדע איינפלוסן און באמת איז ווייסענבערג דער נאָכ־פאָלגער פון די דריי קלאַסיקער פון דער יידישער לִיטעראַטור: מענדעלע מוכר ספרים, שלום עלײכם און פרץ. מענדעלע, ווי שוין דערמאָנט, האָט באַאיינפלוסט דעם קינסטלער אין אופן פון שילדערן די נאַטור, פון אַרויספילן דעם יידישן אָטעם, וואָס דאָס יידישע לעבן האָט אַריינגעבראַכט אין פרעמדן פּיי־זאַזש, פון שלום עלײכם האָט ער איבערגענומען דעם לייכטן שמייכל איבער דער נאַיוויטייט און אומבאַהאַלפנקייט פון שטעטלדיקן פאָלקס־מענטש און פון פרצן — די שטילע פאַר־טיפקייט, דאָס פאַרטראַכטן זיך איבער דעם מענטשלעכן גורל. דאָס פרצישע קומט צום אויסדרוק אין ווייסענבערגס שפּע־טערדיקע ווערק.

פאַראַן נאָך אַ השפּעה, וואָס האָט באַאיינפלוסט דעם קינסטלער — דאָס איז די ווירקונג פון דער אייראָפּעאישער לִיטעראַטור. אין זיין אופן פון שילדערן די פרוי, איר לִיבע, ליידנשאַפט, ווילן צו רייצן דעם מאַן, דורשט נאָך געגנוס און שרעק פאַר די זינד, אין דעם גאַנצן פיינעלעכן „שפּיל אין ליבע", וואָס ווערט אַזוי מייסטערהאַפט געשילדערט אין די נאָוועלן אין „בוך פון ליבע" — לאָזט זיך פילן אַ סטרינד־בערגישע נאָטע.

די דאָזיקע אָלע השפּעות האָבן זיך איבערגעקאָכט אין ווייסענבערגס גייסטיקן מאָגן, און אַרויסגעבראַכט אַ שפּאָגל נייעם ווייסענבערגישן סטיל מיט וועלכן דער קינסטלער פאַרמט זיינע בילדער. מיט קלײנע אויסנאַמען זיינען אָלע טיפֿן און געשטאַלטן עכט יידיש, נישט נאָר זייער אויסער־לעכער לבוש איז אַ יידישער, נאָר זייער גאַנץ נשמה־פילן, די פּיין פון דער פרוי, וואָס די ליידנשאַפט האָט איר פאַרפלאָג־טערט אין זינד („דאָס לעבן") דער קאַמף פון דער פרוי פאַר רעכט אויף ליבע („די משוגענע אין דאַרף"), די אייפער־זיכטיקע פרוי, וואָס גלויבט אַליין נישט אין איר גליק („א רעטעניש") און אַנדערע. — זיינען אָלץ טיפֿן געגנומען פון דער עכטער קלײנשטעטלדיקער יידישער סביבה, וואָס האָט אין ווייסענבערגס צייט אויפגעוואַכט צו אַ ניי לעבן און גע־נומען ברעכן אָלע צוימען פון גייסטיקן און מאָראַלישן געטאָ.

ווייסענבערג האָט נישט בלויז צעריסן די סאָציאָלע אי־דילע פון יידישן קליינשטעלדיקן לעבן, נאָר אויך די אידילע פון עטישן און שטייגער־לעבן, וואָס איז שטאַרק ראָמאַנטיזירט געווארן אין דער יידישער ליטעראַטור. ווייסע־נ בערג האָט אונדז געוויזן דאָס שטעטל אַ צוברענטעס פון ליידנשאַפטן, צושטערטע פאַמיליע־לעבנס, פיין פון זינדיקע פרויען, וואָס קעמפן מיט זייער געוויסן. ער האָט אַראָפגע־ריסן די זילבערנע עטרות פון די רבישע קעפ, די פאַרצערטל־טע צניעות פון פרומע אָפּגעהיטענע טעכטער, די באַקאָפּלט־קייט פון שיינע שטעטלשע באַלעבאָטים און זיי געוויזן אין זייער רעאַלן, פשוט מענטשלעכן, פילן און טראַכטן.

דער מקור פון ווייסענבערגס שאַפן.

מיר האָבן זייער וויניק פּרטים פון ווייסענבערגס לעבן ביז זיין באַווייזן זיך אין דער יידישער לִיטעראַטור. אין דער פאַרעפנטלעכטער ביאָגראַפיע אין זלמן רייזענס „לעקסיקאָן פון דער יידישער לִיטעראַטור" לייענען מיר: „יצחק מאיר ווייסענבערג איז געבוירן אין זשעלעכאָוו אין יאָר 1881, אין אַן אַרימער פאַמיליע, באַקומען די ערשטע דערציונג אין חדר, איז ער אין דער פריער יוגנט אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר אַן אַרבעטער און ביז 25 יאָר האָט ער זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע מלאכות אין ווארשע און אין לאָדזש. אין דער לִיטעראַטור האָט ער דעביוטירט מיט די דערציילונגען „דער קיטל" און „דור הולך ודור בא" (אין דער יידישער ביבליאָ־טעק פון י. ל. פרץ, 1904)". יצחק מאיר ווייסענבערג איז אַזוי אַרום דעמלט אַלט געווען 23 יאָר.

דער סיפור המעשה פון „דור הולך ודור בא" איז אַ גאַנץ קורצער: דער שוסטער־אַרבעטער, נאַטע, האָט נישט אויף יום־טוב, עס גייט צו די ימים נוראים, ער אַרבעט גאַנ־צע נעכט ביז ער גייט אויס ביי זיין שוסטער־וואַרשטאַט.

די טעמע, ווי מיר זעען, איז אַ סאָציאָלע, זי איז דע־מאָלט, אין יאָר 1904, ערב דער ערשטער רוסישער רעוואָ־לוציע, ברייט אויסגענוצט געווארן אין דער סאָציאָליסטישער אַגיטאַציע־ליטעראַטור. ווייסענבערג פאַרמעסט זיך אָבער נישט צו מאַכן פון זיין העלד אַ סאָציאַלן קעמפער. עס איז אַ פשוטער בעל־מלאכה, צו וועמען עס האָט נאָך נישט דער־גרייכט דאָס סאָציאָליסטישע וואָרט און ווייסענבערג ווילְ דורך אים געשטאַלטן די בילְדער, וועלכע פלאָטערן אין זיין קינסט־לערישער וויזיע.

אַרום דער טעמע וויקלט זיך פונאַנדער דאָס שטייגער־לעבן פון יידישן געזעלן־בעלְ־מלאכה אין יענער צייט. דאָס לעבן אין שטוב, דער אופן פון אַרבעטן ביים שוסטער־וואַר־שטאָט, די געטריישאַפט אין דער בעל־מלאכהשער משפּחה און די באַציאונגען צווישן געזעלן און באַלעבאָס. עס איז נישט אין דערציילונג, נאָר אַ גאַנצע ריי קלײנע דערצײלונגען

און ביל̈דער אַריינגעפלאַכטן איינס אין דאָס אַנדערע, וועל̈כע רייסן מיט, מיט זייער דינאַמישקייט. די טיפֿן וואָס דערשיינען דאָ זיינען געגעבן אין דינע קורצע פּענדזל־שטריכן און זיינען גלייכצייטיק בולט, ווי אויסגעהאַקט פון מאַרמאָר. די אַלע ביל̈דער דערשיינען אויף דער קאַנווע פון קלייַנשטעטלדיקן פאַריידישטן פּייזאַזש.

דער יידישער בעל־מלאכה אין וויסענבערגס שילדע־רונגען, איז נישט קיין באַנציע שווייג. נאָטע דער שוסטער האָט זיך זיינע אידעאַלן און זיין גייסטיק לעבן. אמת, אויך ער חלומט פון „גרויסע צוקער־באבעס", אָ לעשטשיקל (פיש) און עפות אויף יום כפור, אָבער דאָס דאַרף מען, כדי נישט פאַרשעמט צו ווערן פאַר ל̈ייטן. עס גייט צו סוכות — „בעסער אַרבעטן אין דער נאַכט אַריין, אַבי צו זיין אָ מענטש צווישן מענטשן". נאָטע דער שוסטער האָט אויך זיין מאַראַל און עטיק, ער „פילט ווי אָ ביטערקייט קומט אים פון האַרץ צום מויל̈", ווען ער זעט ווי דער פרומער ר׳ דן, וועל̈כער דאַוונט נעי̈לה אין שול̈ פאַרן עמוד מיט אַזאָ מתיקות, טוט אָפּ שרעק̈עכע עוולות.

„דור הולך ודור בא", ווי מיר זעען, איז אַ ווערק פון אָ ריפֿן קינסטלער. דאָס מיינט צו זאָגן, אַז וויסענבערג איז אַריין אין דער ל̈יטעראַטור נישט ווי אַן אָנפאַנגער, נאָר ווי אָ קינסטל̈ער, וואָס האָט שוין פריער דורכגעמאַכט זיין שע־פערישע אויסביל̈דונג. ווען און ווו איז דאָס געשען?

אַביסל קלאַרקייט אין דעם ענין ברענגען אונדז אַריין די זכרונות פון משה גאָל̈דפאַרב (זע וויטער), דאָרט ל̈ייענען מיר: „וויסענבערג האָט זיך ביי קיין שום פאַך נישט איינ־געל̈עבט — — — ווען ער האָט נאָר געהאַט צייט, פל̈עגט ער פאַרפאַלן ווערן אויף די פעל̈דער און אין די וועל̈דער, וואָס האָבן זיך אויסגעשפרייט אַרום שטעטל . . . מיט דער צייט איז ער מפורסם געוואָרן אין שטעטל. ווי נאָר עס האָט זיך באַוויזן עפעס אָ ניי ל̈ידל̈, וואָס מ׳פל̈עגט זינגען אין די שוסטער־און שניידער־וואָרשטאַטן, האָט מען אַל̈ס מחבר פון ל̈ידל̈ פאַרעכנט וויסענבערגן. איז אויפגעקומען עפעס אָ חזק־ל̈ידל̈ קעגן אָ גביר פון שטעטל, וואָס האָט נישט געוואָל̈ט איינצאָלן אויף מעות־חיטין — איז עס ווידער צוגעשריבן געוואָרן וויסענבערגן".

מיר האָבן אַזוי אַרום געהאַט אָ וויסענבערג בעל פּה. אין דעם פּעריאָד האָט זיך אויסגעבילדעט זיין טאַלאַנט.

וויפֿיל אַזעל̈כע טאַלאַנטן, וואָס זיינען אויסגעוואקסן אין די שניידער־און שוסטער־וואָרשטאַטן, זיינען אין די אַמאָ־ל̈יקע יאָרן פאַרל̈ורן געגאַנגען? וויסענבערג האָט אָבער גע־לעבט אין אָ צייט, וועו דער יידישער אַרבעטער און מאסן־מענטש איז געוואָרן אָ געברויכער פון ל̈יטעראַטור. עס איז שוין געווען פאַר וועמען צו שרייבן און דער קינסטל̈ער, וואָס איז געקומען פון דער שוסטער־גאַס, האָט געפונען זיין אָרט אין יידישן ל̈יטעראַרישן שאַפן.

דער דיכטער פון די שניידער־ און שוסטער־וואָרשטאַטן האָט דערזען דעם זשעלעכאָווער, נאָטע דעם שוסטער, ווי ער זיצט אייניגעבויגן איבער זיין שוסטער־טישל, דערוויסט זיך ווען זיין טראַגישן סוף און אים באַשריבן.

אויף דער ליניע איז געגאַנגען זיין ווייטערדיקער אַנט־וויקלונגס־וועג. דער שטאַף פאַר זיינע דערציילונגען איז גענו־מען פון שטעטל̈ זשעל̈עכאָווי, פון דער סביבה, פון וועל̈כער דער קינסטל̈ער איז אויסגעוואקסן און פאַרבראַכט ביז זיין רייפֿער יוגנט. דאָס שטעטל̈ האָט אים געגעבן קינסטל̈ערישן שטאַף אויף אַ גאַנץ שפּעריש ל̈עבן און אויב מ׳וויל̈ קאַנען וויסענבערגס שאַפן און דעם מקור פון זיין קינסטלערישן שטאַף, דאַרף מען זיך אַראָפּלאָזן אין וויסענבערגישן שטעטל זשעלעכאָווי, אין דער תקופה פון פאַרן היטלער־חורבן, וואָס נעמט אַרום אַ האַלבן יאָרהונדערט.

מיר וועל̈ן דאָ אויבערחזרן די שורות, וואָס מיר שרייבן אין דעם אַריינפיר פון אונדזער יזכור־בוך: „זשעלעכאָווי, לויט דער צאָל̈ פון אירע יידישע איינוווינער, איז נישט געווען דאָס גרעסטע יידישע שטעטל̈ אין פוילן, עס איז נישט געל̈עגן ביי קיין באַן־סטאַציע, די נאָנטסטע באַן־סטאַציע, סאָבאָלעווי, האָט זיך געפונען 21 קילאָמעטער ווייט פון שטעטל, טראָצ־דעם איז זשעל̈עכאָווי געוואָרן אָ שם־דבר אין דער וועלט, האָט אַרויסגעגעבן אייניקע שרייבער, צווישן זיי אַזעל̈כע גרויסע קינסטל̈ער ווי וויסענבערג און יחיאל̈ ל̈ערער. מיט וואָס האָט זיך זשעל̈עכאָווי אונטערשיידעט פון אַל̈ע אַנדערע שטעטל̈ך אין פוילן?

קודם כל מיט דער סאָציאַל̈ער סטרוקטור. פון דורות אָן האָט דאָ עקזיסטירט אָ פעסט איינגעפונדעווועטער, יידישער, בעל־מלאכהשער על̈עמענט פון דער ל̈עדער־בראַנזשע. דער אַרבעטנדיקער שיכט, וואָס האָט זיך געווויניעט גע־טיי̈ט אין געזעל̈ן און מייסטער, ד. ה. אַרבעטער און אונטערנעמער, האָט געל̈עבט זיין חותם אויפן גאַנצן שטעטש־לעבן. צוזאַ־מען מיט דעם סוחרישן און ל̈ומדישן שיכט, האָט דער דאָ־זיקער ישוב מיט זיך פאַרגעשטעלט אָ פילפאַרביק יידיש ל̈עבן און צוליב דעם טאַקע געגעבן דאָס שטאַרקסטע, דינאַמישע בילד פון רעוואָלוציע־פּעריאָד אין צאַרישן רוסל̈אַנד — 1905.

י. מ. וויסענבערג, וועל̈כער האָט געזען דעם טראָגישן זשעל̈עכאָווער שוסטער, נאָטע, ווי ער גייט אויס ביי זיין שו־סטער־וואָרשטאַט, האָט שפּעטער שוין געזען זיין זון — אויך אָ שוסטער — ווי אָ קעמפער קעגן קיסר.

עס איז געקומען דער צווייטער דור נאָך נאָטן, דער רעוואָלוציאָנערער דור, און אויך אים האָט וויסענבערג פאַר־אייביקט, אין זיין גרעסערער דערציילונג „אָ שטעטל".

דאָס רעוואָלוציאָניזירטע שטעטל אין דער דערציילונג — דאָס איז זשעל̈עכאָווי. איר הויפּט העל̈ד, יענקל̈ סטאָליאר, איז דער זשעל̈עכאָווער הערשל̈ טאַקער (מיינסטער), וואָס האָט, ל̈ידער, נישט באַוויזן צו פאַרענדיקן זיינע זכרונות און געשטאַרבן אין אַמעריקע (זע — הערשל̈ טאַקער). מיט דעם ווערק „אָ שטעטל" האָט וויסענבערג זיך אַרויסגערוקט אין אויבנאָן פון דער יידישער ל̈יטעראַטור. ביז וויסענבערג, האָט דער יידישער רעוואָלוציאָנערער אַרבעטער פיגורירט נאָר אין דער סאָציאַליסטישער אַגיטאַציע־ל̈יטעראַטור. י. מ. וויסענבערג האָט אים קינסטל̈עריש פאַריביקט, און צוזאַ־

מען מיט די רעוואָלוציאָניזירטע אַרבעטער אַרויסגעהויבן די גאַנצע יידישע סביבה, מיט דער גאַנצער שטימונג אַרום, מיט דעם יידישן פּחד און הילפּסאָזיקייט פון מענטשן, וואָס וווייסן, אַז סוף כּל סוף זיינען זיי נישט די באַלעבאָטים איבער דעם אייגענעם נאַציאָנאַלן גורל און איבערן אַלגעמיינעם סאָציאַלן גאַנג פון די אויפגעברויזטע געשיכטלעכע כוואַליעס.

מיט טיפן רעאַליזם שילדערט וויסענבערג די גאַנצע סביבה אין וועלכער עס הייבט זיך אויף דער רעוואָלוציאָנער אויפברויז. אָבער שיכטן פון דער קליינשטעטלדיקער זשלעכאָווער, יידישער, סאָציאַלער פּאַרמאָציע זיינען דאָ פאַרטרעטן: די שיינע יידן פון מזרח־וואָנט, די קרעמער, יידן בני־תורה, מלמדים, וועלכע דרייען זיך „ביי דער ספרים־שאַנק אין בית־המדרש, אַרומפירנדיק מיטן חלבן ליכטל איבער די אָפּגעריסענע רוקנס פון די גמראס". „די חברה קצבים, יידן מיט פליישיקע רויטע פנימער" און „בעלי־מלאכות, שנידער, צומיינסט מיט בלאָסע אויסגעצויגענע פנימער מיט רויטע אויגן פון גאַנצע נעכט אַרבעט".

אָט די דאָזיקע קליינשטעטלדיקע סאָציאַלע פּיראַמידע, איז אין רעוואָלוציע־פּעריאָד פון 1905 געווארן איבערגעקערט. אויפן סאָמע שפּיץ האָבן זיך אַרויסגעדרוקט די שוסטער מיט די שנייידער. וויסענבערג, דער רעאַליסט, האָט די אי־בערקערעניש געזען און זי קינסטלעריש פאַרייביקט. דער בעל־מלאכה פאַרנעמט טאָקע דעם אויבנאָן אין וויסענבערגס „שטעטל", אָבער דער שרייבער אידעאַליזירט אים נישט, נאָר גיט אים אין זיין רעאַלער, לעבעדיק־אימפּולסיווער געשטאַלט. דער יידישער אַרבעטער טרעט דאָ אַרויס מיט זיין גאַנצער פשוטקייט, תמימות, פאַלקסטימלעכקייט — מיט אַלע אייגנשאַפטן פון די געזונטע פאָלקס־טיפּן פון אונדזער אמאָליקן יידישן לעבן.

אויף דעם זעלבן אופן איז אויך געשילדערט דער צוויי־טער צד, דער באַלעבאָטישער, וועלכער באַווייזט זיך מיט זיין גאַנצער פחדנות, ברוטאַלקייט, עקשנותדיקן ווילן אייג־צוהאַלטן די פּריווילעגיעס, וואָס זיינען דורך דורות אָנגע־וואָקסן, און תמימות, נאַיוויטעט, וואָס אין ליכט פון דער נייער סיטואַציע וועלן עס קאַראַקטערן.

דער קינסטלער האָט נישט געקאָרגט קיין מי, כדי אָט די קאָמישע מאָמענטן אַרויסצובערענגען. דער דיאַלאָג פון דעם פירער פון די אַרבעטער, יעקל סטאַליאַר, און דעם פרו־מען פאַבריקאַנט, ר' עוזר, איז אַ מוסטער פון שפראַך־קונסט און בילדלעכקייט. עס איבערראַשט דאָ די לייכטע איראָניע, דער אומברחמנותדיקער חוזק; מיל"א שטרייקן, פאַרשטייט נאָך ר' עוזר, „אָבער וואָס האָבן זיי מיר נאָך די גוים אַרויס־געמומען פון פאַבריק?..."

די קאָנווע — אויף וועלכער עס וויקלט זיך פונאַנדער דאָס בילד פון רעוואָלוציאָניזירטן יידישן שטעטל, איז דאָס יידישע שטייגער לעבן.. די יידישע ימים־טובים: פּסח, ימים־נוראים, סוכות, שבתים און אַלץ איז אַרומגענומען מיט דער ראָם פון קליינשטעטלדיקן פייזאזש. דער רעוואָלוציאָנערער אויפברויז קומט צוזאַמען מיט דעם פּריליִנג, מיט דעם פּסח, אויף דער יום־טובדיק, צעשטראָלטער גאַס, פירט דער קינ־סטלער אַרויס, ווי אויף אַ סצענע, אַלע טיפּן און געשטאַלטן, וועלכע דאָרפן אָפּשפּילן זייערע ראָלן אין דער דאָזיקער דראַמע פון רעוואָלוציאָנערן אויפברויז.

מתחילת פון דער שילדערונג דאָכט זיך, אַז וויסענ־בערג וויקלט אונדז דאָ פונאַנדער איינע פון יענע שוין באַ־קאַנטע אידילישע קליינשטעטלדיקע בילדער:

„אַ שטילער נחת דרעמלט אויף די לויטערע פענצטער. די שויבן בלאַנקען, די וויסע פאָרהענגלעך האָבן זיך ווי צניעותדיקע פּאַרטעכלעך אַראָפּגעלאָזט, אַ שטילע הייליקע רו צו פאַרבאָרגן".

אין דער דאָזיקער שטילער רו באַווייזן זיך יידן באַלע־באָטים, וועלכע הערן אויס די ווונדערלעכע מעשיות, וואָס איינער דערציילט, און די באַלעמלאָכעס — „יונגווארג מיט צעלאָזטע סאָקלעך, מיט הויזן־וועסט איבער די קאַמאָשלעך, שיין פאַרשוירענע פאהלעך און אויסגעלייגטע קעלנערלעך. חברה יונגווארג שטיפט אָרום, אָבער באַלד באַווייזט זיך יעקל סטאַליאַר — דער אַגיטאַטאָר, און ס'איז אויס מיט דער אי־דילע, מ'רעדט שוין וועגן שטרייקן און דעמאָנסטראַציעס און „צי מ'האָט עפּעס אַ סך שפּיאָנען אַוועקגעלייגט אין דער לעצטער צייט..." ווייטער גייט אַ מאַלערישע שילדערונג פון אַן אַרבעטער „טשיינע" (טיי־הויז), וווּ חברה מאַכט אַ יום־טובדיקן שנאַפּס און זינגען דערביי רעוואָלוציאָנערע לידער.

און ווידער קומט וויסענבערגס שאַרפע איראָניע אויפן אַדרעס פון באַלעבאָטישע יידן, וועלכע שטעלן זיך אָפּ פאַר דעם געזאַנג און טראַכטן: „צי זיינען נישט אַמאָל זעלנער אָנגעקומען", ווייל אַזוי חוצפּהדיק פאַרשייט, האָבן אין דעם שטעטל געקאָנט זיין נאָר זעלנער.

נאָך אָט דעם אַרײַנפיר ווערט שוין ווייטער געשילדערט דאָס דערוואַכן פון די אַרבעטער, די רעדעס פון יעקל סטא־ליאר און דעם „וואַרשעווער", עפּענען פאַר די שוסטער אַ נייע וועלט, וועלכע צווינגט זיי צו פאַרטראַכטן זיך, ווי אי־בער עפּעס אַ לייכטיקער דערשיינונג אָון צו ווערן פול מיט כעס, „ווי פאַליעס וואָלטן איבערן קאָפּ געיאָגט". די שטעטל־שע אידיליע ווערט צעריסן. עס וואַקסן אויס צוויי פיינטלעכע לאַגערן, וועלכע קעמפּן פאַרביטערט. יעדער צד נעמט זיך צו הילף די, וואָס האָבן צו אים אַ קלאַסן־שייכות: די באַלעבאָטים — די צאַרישע פאָליציי, און די אַרבעטער — זייערע חברים פון דער גרויסער שטאָט.

קיין איין געשעעניש פון דער דאָזיקער רעוואָלוציאָנע־רער צייט לאָזט דער מחבר נישט דורך. אויף סך־הכל 100 זייטן האָבן מיר אַ געניע שילדערונג פון יענעם רעוואָלוצ־יאָנערן פּעריאָד, ווי ער האָט זיך אָפּגעשפּילט אין די קליינע שטעטלעך. די שילדערונג איז רייך מיט מאַלעריש בילדער און מאַסן־סצענעס. ווי: די דיסקוסיע פאַרזאַמלונג אין וואַלד, די רעליגיעזע קאָטווילישע פּראָצעסיע, און אַנדערע.

דער רעוואָלוציאָנערער אויפברויז קומט מיטן פּריליִנג און שטילט זיך מיטן אָנקומען פון האַרבסט. די פאָגראָם־שרעק

גיסט זיך צוזאַמען מיטן ציטערדיקן אלוף־חודש און דער ייד ציטערט צוזאַמען מיטן בלאַט אויפן בוים.

***

י. מ. ווייסענבערג, נישט געקוקט אויף דעם, וואָס ער האָט אין אונדזער לייטעראַטור אַריינגעפירט אַרבעטער־טיפן און רעוואָלוציאָנערע געשטאַלטן, האָט קיינמאָל נישט פֿרעטענ־דירט צו זיין אַ קעמפער פֿאַר וועלכע עס איז סאָציאַלע אי־דעען. ער איז ווייט געווען פון אַ באַוושאַוונער, עדלשטאַט אָדער אפילו דוד פּינסקי אין זיין ערשטן שאַפונגס־פּעריאָד.

מיט דער זעלבער קינסטלערישער שטאַרקייט, מיט וועל־כער עס איז געשיידערט דער רעוואָלוציאָנערער פּעריאָד פון שטעטל, איז געמאָלן דאָס בילד פון פּטירה פון אַלטן זשע־לעכאָווער רבין, ר' משהלע. (מזל־טוב). אין דעם בילד, וואָס געהערט צו די ערשטע שאַפונגען פון ווייסענבערגן, האָט דער שרייבער דערגרייכט אַ הויכע מדרגה פון קינסטלעכע שלימות. „מזל־טוב", די באַרימטע דערציילונג — „די משו־גענע אין דאָרף" און „קריינדעלע", זיינען געשאַפן געוואָרן כמעט אין אייַן צייט. אין די דריי דערציילונגען, וואָס געהערן צו די בעסטע אין ווייסענבערגס שאַפן, איז שוין נישט פאַ־ראַן קיין שפור פון רעוואָלוציאָנערישקייט. דער קינסטלער גייט מיט זיין שעפערישן וועג און מאַלט ווייטער די בילדער פון זיין שטעטל, פון זשעלעכאָוו. די אָנרעגונג צום שאַפן גיט אים יעדע געשעעניש אינם שטעטל. אפילו אַנעקדאָטן, רכי־לות, וואָס גייען אַרום אין זשעלעכאָוו מפּה אל פּה, ווערן דורכן קינסטלער אויסגענוצט ווי שטאָף פאַר דראַמאַטישע סצענקעס, בילדער, דערציילונגען א.א.וו. צו די שאַפונגען גע־הערן: „אַ טאַטע מיט בנים", „ר' יואל", „אַ גנבה", „חיים־אהרן" און „דער לערער גרינשטיין".

פאַר ווייסענבערגן דעם קינסטלער איז דאָ נישט וויכ־טיק דער ספור המעשה, נאָר די שעפערישע מעגלעכקייט פון מאָלן בילדער און אויסמייסטערעוועט די געשטאַלטן. די טראַ־גי־קאָמישע מעשה פון דער יידענע, וואָס איז אַריינגעפאַלן אין ברונעם, איז בלויז אַן עפּיזאָד אַרום וועלכן עס וואַקסן אויס אַ ריי בילדער פון שלימזלדיקער אומבאַהאַלפנקייט פון אַ גאַנץ שטעטל יידן. מיר זעען אָט די יידן מיט אַלע זייערע העוויות, קרעכצענישן און אָכצענישן איבער דעם מענטש וואָס ליגט אין ברונעם און איבער זיי הייבן זיך אויף די צוויי טיפן: דער גוי, וואָס גייט ראַטעווען און חיים־אהרן, דער מאַן פון דער פרוי, וועלכע ליגט אין ברונעם; ער וואַרט ביז מיועט אים אַ היים־ברענגען דאָס וויב, „מן הסתם, האָט ער געטראַכט, וועט מען זי דאָך אַרויסנעמען..." פונקט אַזוי איז אויך מיט דער דערציילונג „אַ גנבה". דער קליינער עפּיזאָד פון דעם שענקער, וואָס האָט מחזקות מיט דער שיקסע, איז אַ טעמע פאַר אַ סענסאַציע, אָבער ביי ווייסענבערגן וואַקסט דער עפּיזאָד אַרום מיט בילדער פון דער שענק־סביבה, פרו־מער באַלעבאַטישער צביעות און דער עיקר די געשטאַלט פון דעם אונטערוועלט־מענטש, וואָס ווילן דווקא זען, ווי דער פרו־מער ייד, ר' נתנאל, זינדיקט מיט אַ שיקסע. פון דעם שניט איז אויך ר' יואל" (אַ בילד) און „דבורהלע".

אויך די מעשה בתוך המעשה פון „שלמה דעם גראָבן קאָפּ" אין „אַ טאַטע מיט בנים", וואָס האָט זיך אַרויפגעכאַפּט אויף אַ קארוזעל־פערדל, געיאָגט זיך נאָך אַ שיקסע און די טראַגישע געשעעניש מיט זיין וויב, ביי וועמען די „מלכה שבא" האָט דערשטיקט אַ קינד — איז געווען דער חוזק, וואָס זשעלעכאָוו האָט געטריבן איבער אַ ייד אַ באַלעבאָס, טאַקע מיט אַזאַ נאָמען. אָט די חוזק־געשיכטע איז אַרומגעוואקסן מיט אַ ריי בילדער און געשטאַלטן, באַקראַנצט מיטן פאַלקלאָרי־סטישן לשון פון עכטן זשעלעכאָווער יידיש.

עס איז כדאי זיך באַזונדער אָפּצושטעלן אויף דער דערציילונג „קריינדעלע". דאָ האָבן מיר ווידער צו טאָן מיט אַ רעאַלע געשטאַלט פון זשעלעכאָוו, אַ האַלב משוגענע, וואָס האָט אַרומגעבאַנקט איבער די זשעלעכאָווער גאַסן. דער עצם סיוזשעט (וואַנדער־בעטלער), אין דער דערציילונג, איז בריט אויסגענוצט געוואָרן פון מענדעלע מוכר ספרים. פאַר מענדעלען איז דאָס אַ טעמע אויף צו פונאַנדערוויקלען, אויף אַ בריטן לייוונט, די אַרעמקייט־בילדער פון די ליטווישע יידישע שטעטלעך, פאַר וויסענבערגן איז דאָס לעבן פון די יידישע בעטלער אַ מאַטעריאַל — ראשית, אַרויסצוברענגען מאלעריש בילדער און טיפן און והשנית, צו שילדערן די גע־פאַנקייט און די גראָבקייט פון מענטשן, די חיהשע ליידי־שאפט און די נשמה־דערהויבנקייט פון אויפגעוואכטן מענטש — דאָס איידעלע שטרעבן פון אַ פאַרבאַזעלטן זשעבראָקענעם יידישער נשמה. ווי אין רוב וויסענבערגס דערציילונגען, גייען דאָ צוזאַמען: דאָס פּאָזיטיווע מיטן נעגאַטיוון, דאָס גוטע מיט דעם שלעכטן, וואָס שאַפן דעם אייגנטלעכן סינטעז פון לעבן.

„קריינדעלע", פונקט ווי אַלע וויסענבערגס דערציי־לונגען, ווערט געגעבן אויף דער קאַנווע פון יידישן זשעלע־כאָוו. מיר דערקענען דאָ דעם בית־עלמין, זשעלעכאָווער גאַסן און געסלעך, די נידריקע הייזלעך, וואָס פינקלען מיט שבת־ליכט און, להבדיל, דעם שפּיץ פון קאַשטשאַל.

דער קינסטלער אין זיינע לעצטע יאָרן.

מיר האָבן נאָך נישט, ביז היינט, קיין געניוע ביבליא־גראַפישע אויפשטעלונג פון ווייסענבערגס ווערק. זיינע דער־ציילונגען און נאָוועלן, וואָס זיינען דערשינען אין פאַרשידענע פאַרלאַגן, זיינען אַזוי צעוואַרפן, אַז עס איז שווער פעסטצו־שטעלן וועלכע געהערן צו די ערשטע און וועלכע צו די שפּע־טערדיקע ווערק. אָפטמאָל זיינען די ערשטע נאָוועלן אויסער־געדרוקט אין שפּעטערדיקע אויסגאָבן. אין פוילן איז אין 1950 אַרויס אַ באַנד „געקליבענע שריפטן", וואָס נעמען אַרום ווייסענבערגס דערציילונגען פון ערשטן פעריאָד. דאָך, ביי אַ געהעריקן שטודיום פון אַלע זיינע ווערק, קאָן מען באַ־מערקן דעם גאַנצן שעפערישן וועג מיט אַלע זיינע זיגזאַגן, איבער וועלכן עס איז געגאַנגען דער קינסטלער.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָט ווייסענבערג, באַלד

אין זייניע ערשטע נאָוועלן, זיך באַווייזן ווי אַ רייפער קינסטלער. דער וויטערער שאַפונג־וועג איז געגאַנגען אויף דער ליניע פון פסיכאָלאָגישער פאַרטיפונג, פון אַריינדרינגען אין די פּראָבלעמאַטיק פון לעבן, אין די געהיימע קעמערלעך פון אונטער־באוווסטזיין, וואָס ווירקן אָפֿ אויף דעם באַווּוסטזיין. אין די ערשטע דערציילונגען קומט דער עיקר צום אויסדרוק די סאָציאַלע ליידן פון די וויסענבערגישע פּערסאָנאַזשן. דער קינסטלער זעט די טיפע שייד־ליניע פון אַרים און רייך, אַזוי ווי זי איז געקומען צום אויסדרוק אין זיין זשעלעכאָו און ער שילדערט די טיפֿן פון ביידע זייטן פון דער ליניע. שפּעטער קומט די פסיכאָלאָגישע פאַרטיפונג פון די העלדן, באַזונדערס זייערע סעקסועלע און ליבע־פילונגען. דעם קינסטלער ציט צו גרויסער נשמה־טראַגיק, צו טיפע איבערלעבונגען; ער וויל דערגרונטעווען די נשמה פון מענטש, דערגיין צו איר יסוד און דאָס נישט דורך בלאָנדזשענישן אין דער וועלט פון גייסט און גייסטער, נאָר דורך אַריינדרינגען אין די מעשים פון זייַנע טיפֿן און געשטאַלטן, דורך אויסגעפינען אין זייערע האַנדלונגען דעם דינאַמישן, ערדישן, חומרדיקן כוח, דעם „פּערע־פּעטיאום מאבילע", וואָס טרייבט די מענטשן צו קנאה און תאווה, צו זינד און לייַדן איבער זינד.

אמת, נישט אין אַלע שאַפונגען געלינגט וויסענבערגן אַרויסצוברענגען אין דער פולער גרויס די בילדער, וואָס פלאָטערן אין זיין וויזיע, אָפט פאַרבלאָנדזשעט ער אויף זייַטיקע וועגן. דאָס געשעט דעמלט, ווען ער פרווט שילדערן מענטשן נישט פון זיין סביבה („קנאה און תאווה"), „קאָס־פּער") אָפטמאָל ווערט דער שרייבער אַזוי פאַרכאָפט פון די געאַנטע אמתן, אַז עס איז אים שווער פונאַנדערצעווייקלען די בילדער אויף אַ ברייטן לייוונט, די בילדער קייטלען זיך נישט, זיי שליסן זיך נישט צוזאַמען; אַ מוסטער פון דעם איז די גרויסע דערציילונג אין קאָפּיטלען (51 זייטן) — „איינער אַ מענטש". („געקלייבענע שריפטן". ערשטער באַנד, פאַרלאַג— בוכהאַנדלונג שלמה שרעבערק).

אין דער דערציילונג איז פאַראַן אַ סך פסיכאָלאָגיע, אימפּרעסיע, קינסטלערישע קאָנצענטרירטקייט. אין בוי פון ווערק פעלט אָבער יענער קינסטלערישער „וויטאמין", וואָס בינדט אַלע באַזונדערע בילדער צוזאַמען מיט אַן אַלגעמיינעם רוח־חיים. דער שרייבער גריבלט זיך אין דער פסיכיק פון דער פרוי, אין אירע באַהערשטע און געצאַמטע לידנשאַפטן, וואָס ברענט אויס אין קאָפּריזן; ער פירט אַרויס די אומבאַשטימטע געשטאַלט פון „איינעם אַ יונגעמאַן מיט אַ קורץ געשוירן בערדל", אַליין אַ הונגעריקער, וויל ער די מענטשן אַרויספירן פון זייער פאַרגלייווערטן צושטאַנד און אויפֿערנען זיי לעבן און לייבן, נאָר די מענטשן פאַרשטייען נישט און ווילן נישט פאַרשטיין — „ווייל די וועלט איז נישט ערהאבן — — און אפילו נידערטרעכטיק". ביים לייענען די דאָזיקע דערציילונג, פילן מיר ווי דער שרייבער בלאָנדזשעט אין אַ וואַלד פון אידעען, וועלכע ער וויל געבן אַ קינסטלערישן לבוש, אָבער ער קאָן נישט געפינען די געהעריקע פאָרם אין וועלכער די אידעען זאָלן זיך פאַרקערפערן און באַקומען בלוט און פלייש.

אָבער די בלאָנדזשענישן הערן אויף, ווי נאָר דער קינסטלער קערט זיך אום צו זיין זשעלעכאָוער סביבה און נעמט זיך פאַרטיפן אין נשמה־לעבן פון די אים נאָענטע געשטאַלטן. דאָ ווערן ווידער געבוירן נייע מייסטער־שאַפונגען.

צו דעם מין שאַפונגען געהערן: די דערציילונגען אין באַנד „געקליבענע שריפטן", וואָס איז דערשינען אין 1911, אין פאַרלאָג און בוכהאַנדלונג שלמה שרעבערק, ווילנע: „דאָס בוך פון ליבע", פאַרלאָג ש. גאָלדפּאַרב 1930, ווארשע, און „דער איבערגאַנג פון קינדהייט צו דערוואַקסונג", פאַרלאָג „קולטור־ליגע", ווארשע 1930. אין די צוויי בענדער „גע־קליבענע שריפטן" און „דאָס בוך פון ליבע", קומען אַריין דערציילונגען אויך פון די ערשטע יאָרן. ווי „קריינדעלע" און „די משוגענע אין דאָרף".

אין די אַלע דערציילונגען טרעט אַרויס אין פאָדערגרונט די פרוי מיט איר ליבע, לייַדנשאַפט און קאַפּריזן. אויך אין שילדערן די פרוי, אין באַהאַנדלען די דאָזיקע אַלט־נייע סעקס־פראָבלעמען, פאַרנעמט זיך נישט וויסענבערג מיט „פּסיכאָאַנאַליזירן" פונקט ווי אין די פריערדיקע ווערק, וויל־לען זיך דאָ אויך אַרויס די בילדער פון דער ספּעציפישער, קליינשטעטלדיקער (זשעלעכאָוער) יידישער סביבה, מיט אי־רע פרויען־טיפּן: די נאיווע באַלעבאַטישע פרוי, וואָס זינ־דיקט, לייַדט און קומט אום פאַר אירע זינד („דאָס לעבן"), דאָס פאַרליבטע מיידל, וואָס פאַלט אַ קרבן פון אייפערזוכט און געפילן־פלאַנטער („אַ רעטעניש"), די פרוי, וואָס שטייט אויס פיין און לייַדן און קעמפט פאַר איר רעכט אויף ליבע („די משוגענע אין דאָרף"), דאָס מיידל, וואָס פאַרפלאַנטערט דעם מאַן אין אירע קאָפּריזן („אייפער און געוויסן").

אין די דאָזיקע אַלע „ליבע געשיכטעס" איז ווייסענ־בערג ביי זיך אין דער היים, אין זשעלעכאָוו, אָדער אין דער סביבה. די אַלע פרויען־טיפּן מיט זייערע טאַטעס, מאַמעס, פעטערס און מומעס, זיינען מענטשן פון זשעלעכאָוו מיט זשעלעכאָוער אויסשפּראַך און אַפילו קלאָות. אין איינע פון די דאָזיקע ליבעס געשיכטעס, וווּ דער הויפּט העלד איז אַ בחור, איז געווי באַשריבן דעם זשעלעכאָווער רבינס הויף. אַזש דאָ אַהער איז דערגאַנגען די ליבע, וואָס ברענט זיך פונאַנדער מיט דער גאַנצער לייַדנשאַפט, צעשטורמט דעם צדיקס סביבה און פאַרענדיקט זיך יידישלעך מיט דערשטיקן די ליבעס געפילן. די קרבנות פון דער דראַמע זיינען ביידע פאַרליבטע: דבורהלע האָט תתונה מיט אַ פערציק יאָריקן אלמן מיט 5 קליינע קינדערלעך און יצחקל, נאָך זיין תשובה טאָן און חתונה האָבן, ווערט אַ מטורף. דער רבי לעזט דאָס פּראָבלעם און זאָגט צו יצחקלען — „מוזט עס פּי דין שוין געבן גט דיין ווייב, נאָך אידער דער שכל ווערט דיר אינ־גאַנצן קאַליש..." און צו זיין פרוי וועגדט ער זיך: „הערסט ווייבל, דו אוידן!"

דאָס בוך פון 215 זייטן מיט דעם זייער נישט סטילי־סטישן טיטל — „דער איבערגאַנג פון קינדהייט צו דער־וואַקסונג", געהער צו די לעצטע ווערק פון וויסענבערגן. דער שרייבער האָט זיך דאָ פאַרמאָסטן צו געבן אַ ראָמאַן,

אזוי ווערט טאקע דאס בוך אנגערופן, אבער אינדעראמתן איז עס נישט קיין ראמאן, נאר א גרויסע נאוועלע, אין וועל־כער דער הויפט־העלד איז א חדר־יינגל, וואס ווי א ידיש קינד אין יענער צייט ווערט ער זייער גיך רייף און פלאג־טערט זיך ארײַן אין לעבן פון די דערוואקסענע.

דאס גאנצע בוך איז א גאמע פון געפילן, שטימונגען, פון צארטע, סענסיטיווע, לירישע טענער ביזן שטארקסטן אויפברויז. עס איז א געזאנג אין פראזע צו א פארגאנגען לעבן, נאך וועלכן מ׳בענקט אין רייפן עלטער. אבער אויך דא, אין דעם געפילן־געפלעכט, איז ווייסענבערג טריי זיין קונסט־ליניע — שטרענג רעאליזם. אפילו דאס שילדערן די פסיכישע איבערלעבונגען פון דעם יינגל, דאס אויפוואכן פון דעם באהאלטענעם פארבארגענעם „סעקס־אפיל״, איז איבערגעגעבן אויף א גאנץ רעאלן אופן. ארום די איבערלע־בונגען פון יינגל, דודל, וויקלט זיך פענאנדער דאס גאנצע לעבן פון דודלס עלטערן, פון זיין סביבה, פון אייניקע מש־פחות, פארמעגלעכע און ארימע. עס איז דאס לעבן פון זשע־לעכאו אין א שווערן ווינטער, וועלכער לייגט זיין ספעצי־פישן חותם אויף די מענטשן, היזער, ווינונגען און אפילו אינטימן משפחה־לעבן. מיר דערקענען דא זשעלעכאו לויט דעם ברונעם מיט דער „קלוטשקע״, די בית־המדרש־שויבן, די פיר באלעמער־זיילן און די משפחות מיט זייערע פרנסות וואס ווערן דארט דערמאנט.

די אלע שילדערונגען אין דעם בוך זענען אויס צו זיין אויטאביאגראפיש. אינדעראמתן איז עס נישט אזוי. דודלס עלטערן זיינען נישט די עלטערן פון איטשע מאיר ווייסענ־בערג, ווי עס שילדערט זיי שלמה בריינסקי (זע ווייטער) אויך די גאנצע סביבה ארום איז נישט קיין ווייסענבערגישע, אבער דודל אליין איז ווייסענבערג אין די יינגלשע יארן. אין דודלען זענען מיר דעם רייפוועךנדן קינסטלער. אין זיין בילדערישן אויפנעמען אלע דערשיינונגען פון דער סביבה, דעם משפחה־טראגיזם, וואס שפילט זיך אפ אויפן באדן פון פארצווייפל־טער ארימקייט, אין דער בענקשאפט נאך יענעם שבת, וועו אין שטוב האט געהערשט שלום ושלוה, אין דודלס קינדע־רישן־נאיווע ליבע צום מלמד טעכטערל און מיטגעפיל צום פארשטויסענעם געשטופלטן דינסטמיידל — דאס אלץ צו־זאמען שאפט די בילדלעכע פארשטעלונג פון יענעם יינגל, ביי וועלכן עס האבן אנגעהויבן רייף ווערן דיכטערישע אנוג־גען.

„דער איבערגאנג פון קינדהייט צו דערוואקסונג״, איז דאס רייפסטע ווערק פון ווייסענבערגן. סיי לויט דעם ארום־נעם — דאס זשעלעכאוועך לעבן געגעבן אויף א ברייטן לייוונט — און סיי לויט דעם אופן פון שילדערונג און פסי־כאלאגישן אויפנעם פון געשטאלטן. ווי ביי אלע זיינע פסי־כאלאגישע שילדערונגען, איז ווייסענבערג אויך אין דעם בוך נישט שפארזאם מיט ווערטער, עס פעלט אים צמצום, ער ווארפט אן צופיל פרטים, וואס שאפן דעם איינדרוק, ווי ער וואלט זיך נישט געקאנט באפרייען פון דער בילדער־רייכ־קייט, וואס לאסטעט אין זיין ווייזע, אבער גלייכצייטיק פאר־לירט נישט דער קינסטלער פון אויג די ווייכטיקסטע פרטים, וואס געשטאלטן דאס אייגנטלעכע בילד.

די „טראגעדיע ווייסענבערג״

מיר האבן די אויסדרוקן — טראגעדיע ווייסענבערג — געשטעלט אין גענדזן־פיסלעך, ווייל דער באגריף איז נישט אונדזער, נאר א געבארגטער. מיט די ווערטער האבן מענטשן פון לייכטער פען מספיד געווען דעם גרויסן שרייבער. עס האט געהייסן — אט, זעט: א מענטש האט געקאנט זיין א לייט, איינרייען זיך מיט אלע גרויסע יידישע שרייבער אין איין רײַ און אפשר טאקע האבן אויך פרנסה בשפע און אנ־שטאט דעם, איז ער געווארן דער דאן־קישאט פון דער יידי־שער ליטעראטור, האט זיך מיט אלעמען צעקריגט און גע־נומען פראווען א זשעלעכאווער ליטעראריש טיש פאר זיך, געקעמפט פאר זיין זשעלעכאווער פאנטיק און אנטדעקט נייע טאלאנטן . . .

נײַן, נישט דאס איז געווען ווייסענבערגס טראגעדיע. די אפשאצונג פון ווייסענבערגס קאמף אין דער יידישער לי־טעראטור איז א צו וווילגארע און אויבערפלעכלעכע. די ווייי־סענבערג־טראגעדיע איז א פיל טיפערע.

י. מ. ווייסענבערג, דער שרייבער, איז ענג פארבונדן מיט איטשע מאיר ווייסענבערג דעם מענטש, אזוי זיין קינ־סטלעריש שאפן, ווי אויך זיינע פובליציסטיש פאלעמישע ארטיקלען פלוס פון איין מקור — זיי קומען פון א בונטא־רישער פערזענלעכקייט, פאר וועמען עס זיינען ענג די ד׳ אמות פון זיין אייגן לעבן און עס פעלן אים די געהעריקע באדינגונגען און די גייסטיק־אידעישע כוחות אויף אויפצו־רייסן די באגרענעצטקייט פון זיין ווינקל. ער פילט ווי זיין הארץ ווערט צעפרעסן פון דעם באלעבעסלשן ארום, פון זיי־ער צופרידנקייט מיט דעם קליינלעכן לעבן, און ער, דער קינסטלער, וואס קען וועלטן באשאפן, איז צוגעשמידט צו דער סביבה און האט נישט די כוחות זיך ארויסצורייסן אדער צו ענדערן דעם לעבנס־שטייגער — עס איז א פראמאטעוס־טראגעדיע.

י. מ. ווייסענבערגס ערשטע יארן אין דער יידישער ליטעראטור, לאזן זיך זייער שטארק פארגלייכן — סיי לויט דער שפעטערישער פאטענץ, סיי לויט דער טעמאטיק — מיט די ערשטע יארן פון גרויסן רוסישן קינסטלער מאקסים גארקי. גארקי איז געקומען אין דער ליטעראטור מיט די טיפן און געשטאלטן, וועלכע ער האט אין זיינע יונגע יארן באגעגנט אין די רוסישע פארטן, בעת זיין שווערן ווענדער לעבן — טיפן פון די פארשטויסענע דעק־מענטשן, אין וועל־כע ער האט אנטדעקט דעם אייביק־מענטשלעך־גלייענדיקן פונק.

אויך י. מ. ווייסענבערגס שאפן איז פארבונדן מיט דעם פשוטסטן יידישן מענטש. זיינע טיפן און געשטאלטן, גע־פארמטע אין ערשטן פעריאד פון זיין שאפן, זיינען גענומען פון דעמלט נידריקסטן שיכט אין דער יידישער געזעלשאפט,

פון וואַנען ווייסענבערג אַליין איז אַרויסגעוואַקסן. אין לעבן פון זשעלעכאָווער גייסטיק דערשלאָגענעם און פיזיש אויסגעשפּטן יידישן האַרעפאַשניק, האָט דער קינסטלער געפונען דעם גייסטיקן מהות פון יידישן כלל־לעבן און מיט קינסטלערישע פאַרמען, וואָס זיינען געווען ניי אין דער דעמאָטיקער יידישער ליטעראַטור, האָט ער גענומען איבערבאַשאַפן, בצלמו ובדמותו, דעם מענטשן־און נאַטור־מאַטעריאַל, וואָס ער האָט אָנגעטראָפן. אויך דער עכטער רעאַליזם פון ווייסענבערגס, זיין אָנטפּלעקן די עטישע און רעוואָלוציאָניזירנדע כוחות אין דער יידישער האַרעפאַשנער מאַסע, דערמאָנט אין גארקיס שאַפן. ווייסענבערג האָט אָבער נישט געקאָנט ווערן דער מאַקסים גאָרקי פון דער יידישער ליטעראַטור, ווייל דעם יידישן לעבן האָט געפעלט דער געזונטער רעאַלער רעוואָלוציאָנערער מאַסן־כוח, וואָס זאָל עפענען ברייטע האָריזאָנטן פאַר אָזא רעוואָלטירנדער, בונטאַרישער פּערזענלעכקייט ווי עס איז געווען ווייסענבערג.

דאָס קינסטלערישע שאַפן פון ווייסענבערגן — אין דער ריכטונג, ווי עס איז געגאַנגען אין אָנהויב — וואָלט געקאָנט אויפגעהויבן און ווייטער געטראָגן ווערן פון אָ מעכטיקן מאַסן־שטראָם, פון אָזא שטראָם, ווי עס איז געווען פאַר מאַקסים גאָרקי די שטענדיק רעוואָלוציאָניזירטע רוסישע אַרבעטער און פויערים, וועמענס ברויזנדער כוח האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט אפילו נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905. אָזא אויפגעקאָכטער יידישער מאַסן־כוח האָט טאַקע אַרויסגעטראָגן ווייסענבערגן אויף דער אויבערפלאַך פון דער יידישער ליטעראַטור — דער רעוואָלוציע־פעריאָד פון 1905. דער יידישער אַרבעטער איז געקומען צום וואַרט און צוזאַמען מיט אים דער קינסטלער, וועלכער איז אויסגעוואקסן פון זייער רייען.

עס איז בכלל נישט קיין צופאַל וואָס דער קינסטלער רעאַליסט איז געקומען פון זשעלעכאָווער גייסטיק דערשלאָגענעם און פיזיש אויסגעשפּטן יידישן האַרעפאַשניק, האָט דער קינסטלער דערשרעקט זיך — „אים האָט זיך געדאַכט, אַז יענע מחנה זאָל זיך נאָר פאַר־גלוסטן, מאַכט זי זיך אַ געלעכטערל — נישט מער ווי אַ גויש געלעכטערס... און יעדער איינער פון זיי נעמט זיך פון די יידישע הייזלעך א באל מיט אַ פּאָר צעפוילטע שוועסטן אונטערן ארעם און גייען זיך אַוועק זייער וועגס, איבערלאָזנדיק אַ ליידיקן פּלאַץ".

אין פאַרגלייך מיט דעם קרעפּטיקן, פויערישן, מאַסן־צוג איז די דעמאָנסטראַציע פון די יידישע אַרבעטער נישט בלויז באַס, נאָר אפילו קאַריקאַטורעל. דער קינסטלער קאָרגט נישט קיין פאַרב און אויסדרוק, כדי אַרויסצובערענגען די אַל־געמיינע מאַסן־באַגייסטערונג, אין דער באַגייסטערונג פעלט אָבער די זעלבסט־זיכערקייט און עס איז גענוג, אַז די גויים מיט די ברוינע מגושמדיקע פנימער, זאָלן זיך מאַכן אַ קאַטאָוסל און זאָגן „זאלמערזשי ייִדאן", (פאַרגרייזט פון פוילישן „זשאלביעזשי ייִדאן" — עס גייען זעלנער) און די גאַנצע באַגייסטערטע מאַסע זאָל זיך צעפאַלן און צעשטויבן.

אויך דאָ בעט זיך מאַכן אַ פאַרגלייך מיט מאַקסים גאָרקיס אַ ראַמאַן פון זעלבן פּעריאָד, אויף דער זעלבער טעמע—„מאַט" („די מוטער"). געשריבן אין 1906־1907. וואָס פאַראַ געוואַלטיקער זעלבסט זיכערער מאַסן־כוח, פילט זיך אין דעם דאָזיקן ווערק. זיינע העלדן: אַנדרעי, פּאָוול, כאכאל און אַנדערע לעבן דורך „די גרויסע פרייד פון באַוווסטזיין, אַז זיי זיינען אַ כוח, וואָס וועקט אַלעמען". (מ. גאָרקי, „מאַט", איזבראַנעניע פּראַיזוויעדיענע, ז. 539). די אַרבעטער דעמאָנסטראַציע שילדערט גאָרקי: „דאָס אַרבעטער־געזאַנג איז אויף דער גאַס געפלאָסן גלייך, מיט אַ געוואַלטיקער קראַפט, אין איר האָט געקלונגען אייזערנע העלדישקייט און געראפן די מענטשן אין וויטן וועג צו דער צוקונפט". (דאָרט, ז. 547). וויטער קומט דאָס בילד פון צוזאַמענשטויס: עס טרעטן אַרויס צווויי מעכטיקע כוחות, צווויי וועלטן — די צאַרישע מאַכט, אין געשטאַלט פון די באַוואָפנטע זעלנער און די אַרבעטער־מאַסע מיט איר זעלבסטזיכערקייט. אין קומענדיקן נצחון. אין ווייסענבערגס „אַ שטעטל" פילט זיך נישט דער כוח פון דער יידישער מאַסע, עס פילט זיך אָבער די בענקשאַפט פון שרייבער צו אַזא כוח. די בענקשאַפט פון אַ רעוואָלוציאָנערן בונטאַר, וואָס זעט נישט דעם כוח, אויף וועלכן ער קאָן זיך אָנשפּאַרן. דעריבער איז ווייסענבערג ניט געווארן דער וואַרט־זאָגער פון דער יידישער אַרבעטער־מאַסע אין פויל, וואָס האָט אויפגעהויבן די פאָן פון רעוואָלוציאָנערן קאַמף פאַר סאָציאַליזם, און דער קינסטלער האָט זיין בונטאַרישע קאַמפּס־ענערגיע פאַרוועגדעט אין אַן אָנדער ריכטונג — אין קאַמף פאַר אַן אָרט אין דער מזרח־וואָנט פון דער יידישער ליטעראַטור. דאָס איז געווען זיין טראַגעדיע.

די ווייסענבערג־טראַגעדיע הייבט זיך אָן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. ווי אַ שרייבער האָט ווייסענבערג געפון דער ערשטער אָטעמט מיט אויסערגעווייַנלעכער קראַפט פון אַ פאָלק, וואָס איז אייגנגעוואָרצלט אין זיין באָדן, אָזאַ קראַפט, פאַר וועלכער דער קינסטלער דערשרעקט זיך — „אים האָט זיך געדאַכט, אַז יענע מחנה זאָל זיך נאָר פאַר־גלוסטן, מאַכט זי זיך אַ געלעכטערל — נישט מער ווי אַ גויש געלעכטערס... און יעדער איינער פון זיי נעמט זיך פון די יידישע הייזלעך א באל מיט אַ פּאָר צעפוילטע שוועסטן אונטערן ארעם און גייען זיך אָוועק זייער וועגס, איבערלאָזנדיק אַ ליידיקן פּלאַץ".

אין פאַרגלייך מיט דעם קרעפּטיקן, פויערישן, מאַסן־צוג איז די דעמאָנסטראַציע פון די יידישע אַרבעטער נישט בלויז באַס, נאָר אפילו קאַריקאַטורעל. דער קינסטלער קאָרגט נישט קיין פאַרב און אויסדרוק, כדי אַרויסצובערענגען די אַל־געמיינע מאַסן־באַגייסטערונג, אין דער באַגייסטערונג פעלט אָבער די זעלבסט־זיכערקייט און עס איז גענוג, אַז די גויים מיט די ברוינע מגושמדיקע פנימער, זאָלן זיך מאַכן אַ קאַטאָוסל און זאָגן „זאלמערזשי ייִדאן", (פאַרגרייזט פון פוילישן „זשאלביעזשי ייִדאן" — עס גייען זעלנער) און די גאַנצע באַגייסטערטע מאַסע זאָל זיך צעפאַלן און צעשטויבן.

אויך דאָ בעט זיך מאַכן אַ פאַרגלייך מיט מאַקסים גאָרקיס אַ ראַמאַן פון זעלבן פּעריאָד, אויף דער זעלבער טעמע—„מאַט" („די מוטער"). געשריבן אין 1906־1907. וואָס פאַראַ געוואַלטיקער זעלבסט זיכערער מאַסן־כוח, פילט זיך אין דעם דאָזיקן ווערק. זיינע העלדן: אַנדרעי, פּאָוול, כאכאל און אַנדערע לעבן דורך „די גרויסע פרייד פון באַוווסטזיין, אַז זיי זיינען אַ כוח, וואָס וועקט אַלעמען". (מ. גאָרקי, „מאַט", איזבראַנעניע פּראַיזוויעדיענע, ז. 539). די אַרבעטער דעמאָנסטראַציע שילדערט גאָרקי: „דאָס אַרבעטער־געזאַנג איז אויף דער גאַס געפלאָסן גלייך, מיט אַ געוואַלטיקער קראַפט, אין איר האָט געקלונגען אייזערנע העלדישקייט און געראפן די מענטשן אין וויטן וועג צו דער צוקונפט". (דאָרט, ז. 547). וויטער קומט דאָס בילד פון צוזאַמענשטויס: עס טרעטן אַרויס צווויי מעכטיקע כוחות, צווויי וועלטן — די צאַרישע מאַכט, אין געשטאַלט פון די באַוואָפנטע זעלנער און די אַרבעטער־מאַסע מיט איר זעלבסטזיכערקייט. אין קומענדיקן נצחון. אין ווייסענבערגס „אַ שטעטל" פילט זיך נישט דער כוח פון דער יידישער מאַסע, עס פילט זיך אָבער די בענקשאַפט פון שרייבער צו אַזא כוח. די בענקשאַפט פון אַ רעוואָלוציאָנערן בונטאַר, וואָס זעט נישט דעם כוח, אויף וועלכן ער קאָן זיך אָנשפּאַרן. דעריבער איז ווייסענבערג ניט געווארן דער וואַרט־זאָגער פון דער יידישער אַרבעטער־מאַסע אין פויל, וואָס האָט אויפגעהויבן די פאָן פון רעוואָלוציאָנערן קאַמף פאַר סאָציאַליזם, און דער קינסטלער האָט זיין בונטאַרישע קאַמפּס־ענערגיע פאַרוועגדעט אין אַן אָנדער ריכטונג — אין קאַמף פאַר אַן אָרט אין דער מזרח־וואָנט פון דער יידישער ליטעראַטור. דאָס איז געווען זיין טראַגעדיע.

די ווייסענבערג־טראַגעדיע הייבט זיך אָן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. ווי אַ שרייבער האָט ווייסענבערג גע־

טראָגן אין זיך די אידעאָלן פון קלאָסיקער פעריאָד אין דער יידישער ליטעראַטור: ליבע צום גאַנצן פאָלק, טיפע אייפערסוכט ליבע צו דער קונסט און פאַרוואָרצלטקייט אין יידישן פאָלקס־לעבן. אָבער אין דער יידישער ליטעראַטור־וועלט איז אָנגעקומען אַ נייע צייט: עס איז נישט געווען מער די פּרץ־שטוב, די ליטעראַטור האָט פאַרלוירען איר מנהיג.

וווייסענבערגס מיטצייטלער האָבן זיך איינגעאָרדנט יעדער אויף אַ באַזונדערן שטייגער — נאָמבערג איז אַריבער צו פּובליציסטיק, רייזין האָט געפונען אַן אנשפאָר אין מעכטיקן אָמעריקאָנער „פאָרווערטס", שלום אש האָט זיך געטראָגן מיטן שטראָם פון זיין אייגענער שפּע׳דיקער שעפּערישקייט, נאָר איין וווייסענבערג האָט נישט געקאָנט געפינען פאָר זיך קיין מקום־מנוחה; פאָר דער טאָג־פּרעסע איז ער געווען צו „שווער", וויניק כיטרע, ער האָט זיך נישט געקאָנט צופאָסן, נישט צו די אויסגעוואקסענע פאָליטישע פּאַרטייען, און נישט צו די פּרעסע־אַפּאַראָטן. און דער עיקר — ער האָט נישט געפונען דעם אידעאַל, וואָס זאָל אַנטשפּרעכן זיין בונטאַרישן כאַראַקטער. די קונסט איז געווען פאָר אים אַ הייליקע עבודה, וואָס מ׳קאָן זי נישט צובייטן אויף קלייגעלעך. דער סאָציאַלער און נאַציאָנאַלער קאַמף פון יידישן אַרבעטסמענטש האָט אים נישט פאַרכאַפּט, ווייל ער האָט נישט געפונען אין אים דעם גרויסן דעצידירנדן כוח. וווייסענבערגס נישט אויסגעשפּטע ענערגיע האָט דעריבער עקספּלאָדירט אין קאַמף אויף דער יידישער ליטעראַרישער גאַס — אַ קאַמף פאָר די אידעאַלן פון קונסט.

אָבער אויך אין דעם פּרט האָט דעם קינסטלער געפעלט אַ באַשטימטע קונסט־אידעע, אַ געזעלשאַפטלעכע באַזע פאָר אַזאַ אידעע, אויף וועלכער ער זאָל זיך קאָנען סומך זיין און אין וועמענס נאָמען ער זאָל פירן דעם קאַמף. די קאַמפּסענערגיע איז דעריבער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פערזענלעכע רייסענישן, אנשטאָט אַ קונסט־אידעע, איז געקומען ליטווא־קאָפאָביע, זשעלעכאָווער פאָנעטיק און מלחמת מצוה קעגן זאָטן פּרעסע־שרייבער.

טראָץ דעם שמאָלן פאָרנעם פון דעם „שלאָכט־פעלד", רעדנדיק מיט אַ מאָדערנעם סטראַטעגישן לשון, האָט וויי־סענבערג דאָך באַווּיזן זיך אַרויסצורוקן ווי אַ בונטאָר מיט אַ שטאַרקן און אויסגעהאַלטענעם כאַראַקטער. מיט זיין קאַמפּסווּאָרט האָט ער אויפגעטריסלט די יידישע ליטעראַרישע וועלט, ער האָט אויפגעריסן די פּליסטערישע אַטמאָספערע פון פּרע־סע־שרייבער און סטימולירט דאָס געוויסן פון אמתן קינסט־לער. זיינע פאָמפּלעטן און בייסדע קריטיק באַווּיזן וויפל קינסטלערישע שעפּערישע ענערגיע האָט דער קינסטלער וויי־סענבערג צעטרענצלט אין אָט דעם קאַמף.

וווייסענבערג וועלט דער אַנטדעקער פון יונגע טאַלאַנטן, פאָר וועלכע ער איז דער אייניציקער אָנשפאָר־פונקט, אָבער די דאָזיקע טאַלאַנטן וועלן נישט זיינע תלמידים און נישט זיינע מיטקעמפער. זיי קומען אַריין אין דער ליטעראַטור און רייסן זיך אָפּ פון זייער רבין. צוליב זיין קאַמף וואָקסט אויס אַרום אים אַ פיינלעכע אַטמאָספערע, וואָס איז ווי גיפט פאָר יעדער קינסטלערישער שאַפונג.

אָבער וווייסענבערג גיט זיך נישט אונטער. ער זוכט פאָר זיך פריינט צווישן די פשוטע מענטשן פון פאָלק, ער געפינט חסידים, וועלכע נעמען אים וואָרים אויף. ער באַגייסטערט מיט זיין ליטעראַטור בעלי־פה. אָבער דער קינסטלער אַליין וועלט פון דעם נישט אָנגעצונדן. ער איז שוין אַרײַנגעטראָטן אין די 60־קער יאָרן. זיין שוועך לעבן האָט אים פרי אויסגעמאָטערט און אָפּגעשוואָכט, אָבער דער הייסער באַגער צו שעפּערישקייט איז אין אים נישט אויסגעלאָשן. אַרום אים איז אַ צעשטורעמטע וועלט, פינצטערע כוחות שפּרייטן זיך אויס איבער דער וועלט — עס איז נאָך דער היטלער־איבערקערעניש אין דייטשלאַנד. וווייסענבערג קומט צו זיין חשבון־הנפש. ער איז קיינמאָל נישט פאַרכאַפּט געוואָרן פון קיין שום אידעע און איצט וויל ער אַרויסברענגען עפּעס אַזעלכעס, וואָס זאָל זיין וווייסענבערגיש. ער וויל אַ נייע תורה אָנזאָגן דער מענטשהייט און ער נעמט זיך אַריינקוקן „אין דער טיפער אייביקייט".

„אין דער טיפער אייביקייט" — דאָס דאַרף זיין דאָס נייע גרויסע צענדיקע ווערק, דער „דע פראפונדיס", וואָס דער קינסטלער וויל אויפשטעלן אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן. די ערשטע צוויי בענדער פון דעם ווערק וווייזן, אז וווייסענבערג האָט זיך פאַרמאָסטן אויף אַן איבערשאַצונג פון אַלע גייסטיקע ווערטן און מענטשלעכע אידעאַלן, זיין שרייבערישע־שעפּערישע פאָנטאַזיע האָט זיך צושפּילט, עס וויקלען זיך מעשיות בתוך מעשיות, פון וועלכע דער מחבר וויל אַרויסציען דעם העכסטן אידעאַל פאַר אַ מענטשלעך צוזאַמענלעבן. ווידער קומט וווייסענבערג בלאָנדזשענישן אין אַ וועלט פון אידעען, פון וואָס עס ליידט די קינסטלערישע פאָרם, אָבער דער קינסטלער איז ביז צום סוף פון זיין ווערק נישט דערגאָנגען. דער אויסגעמאַטערטער קערפער, וועלכער איז אָנגעגריפן געוואָרן פון לונגען קראַנקהייט, האָט מער נישט אויסגעהאַלטן. אין אויגוסט 1938 האָט ער אין לעגיאָנאָוע, נעבן וואַרשע, פאַרענדיקט זיין לעבן.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אין פאָלקס דעמאָקראַטישן פוילן האָט די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט, אויפן חשבון פון דער מלוכה, אויפגעשטעלט א מצבה אויפן פאַרלאָזענעם קבר פון י. מ. וווייסענבערג, דעם מאלער און שילדערער פון די יידישע טיפן, פון יידישע האַרעפאַשניקעס. מיר, זיינע בני עיר, ווילן מיט אונדזערע אָפּהאַנדלונגען איבער וווייסענבערגן און איבער זיין תלמיד, דעם גרויסן דיכטער און מאַרטירער, יחיאל לערער, וועגן וועלכן מיר שרייבן וווייטער — איינשליסן זיי אין יזכור פון אונדזער קהילה זשעלעכאָוו, וואָס איז פאַרפייניקט געוואָרן דורך די דייטשן.

פאָר אונדז זשעלעכאָווער זיינען איטשע מאיר וווייסענבערג און יחיאל לערער נישט בלויז סתם שרייבער, קינסטלער, נאָר אויך דער סימבאָל פון יענעם גרויסן יידישן לעבן אין אונדזער געוועזענער היים־שטאָט — זשעלעכאָוו. ביידע

קינסטלער — דער ערשטער אין פּראָזע, דער צווייטער אין פּאָעזיע — האָבן דאָס יידישע זשעלעכאָווֹ אַרייַנגעבראַכט אין דער יידישער ליטעראַטור — וויסענבערג האָט עס געטאָן אין אַלע זיינע ווערק, יחיאל לערער אין „מיין היים“.

געבענדיק אַ תיקון דעם שטעטל זשעלעכאָווֹ, האָבן ביידע קינסטלער מיט פאַרטיפטער קינסטלעריישקייט געגעבן אויך גלייכצייטיק אַ פול בילד פון אומגעבראַכטן פוילישיידישן ישוב אין זיין קוואר־שניט, אַ בילד, וואָס איז געמאָלן דורך אַ שאַרף אויג פון אַ פּראָזאיקער־רעאַליסט און אַ פיין־פילנדיקן לירייקער פּאָעט.

ביידע קינסטלער האָבן מיט זייערע געשאַפענע טיפּן און געשטאַלטן אַריינגעפירט אין אייביקן לעבן פון קונסט־גן־עדן די פאַרפייניקטע קדושים פון דער זשעלעכאָווער עדת־ישראל.

שאלעק אַלטמאַן (פּאָנאָמא)

וויסענבערג און זיין „שטעטל“

(עטלעכע שטריכן).

זיין אויסערלעך אויסזען, זיינע ברייטע פּלייצעס, זיינע כינעזישע קין־באָקן מיט די קלייַנע אויגעלעך, האָבן אויסגעדריקט פּשוטקייט, איינפאַכקייט און איבערהויפּט האָרעפּאָשניקייט — אָט אַ מענטש, וואָס שרעקט זיך נישט פאַר שוווערע אַרבעט און וואָס קאָן גרעבן אַ „כמאַל“ וועג דאָס איז נויטיק.

פּלעגן טאָקע ביי אונדז אין שטעטל אַרומגיין מעשיות און לעגענדעס וועגן זיין גבורה. איינמאָל האָבן זיך פּויערים פאַרזאַמלט אויפן מאַרק און אָנגעשיכורט זיך, געכאַפּט שלאָגן יידן, איז איטשע מאיר מיט זיין שוואָגער אהרן נאדלער אַרויס מיט פלעשער אין די הענט און געגעבן קלעפּ אויף רעכטס און אויף לינקס.

אויך די „ליטעראַרישע קלעפּ“, וואָס ער האָט שפּעטער געגעבן זיינע קעגנער זיינען געוועזן זייער פּילבאַר. ער פלעגט נישט זיין צו שטאַרק איבערקלייבעריש, וועג ס׳האָט זיך געהאַנדלט אין באַקעמפן עמיצן. קעמפן מיט זיידענע הענטשעקעס וואָלט ביי אים, לויט זיין מהות, געווען פאַלשקייט; באַהאַלטן זיך אונטער שיינע רייד, בעת אויסן ביסטו יענעם צו דערלאַנגען אין דער זיבעטער ריפּ — דאָס איז נישט געווען אין זיין פשוטן, אָפּנהאַרציקן כאַראַקטער.

***

שוין אין זיין ערשטער דערציילונג „דור הולך ודור בא“, זעט זיך בולט דער צוקונפטיקער רעאַליסט. זיינע העלדן זיינען אַזוי ווי אויסגעהאַקט פון גראַניט. איר האָט פאַר זיך בילדער פון סאַציאַלע באַציאונגען פון געזעלן און מייסטער — ווי מען פלעגט ביי אונדז רופן דעם פאַבריקאַנט אדער באַלעבאָס.

דער אַרבעטער, וואָס קומט אַהיים פון אַ שווערן טאָג אַרבעט, גייט צו צום קוימען וווּ עס ווארט אויף אים זיין אַרעם מאַלצייט — אַביסל קאַלטע קאַרטאָפל. זיין ווייב ליגט און שלאָפט. ס׳איז שפּעט ביינאַכט. ס׳שלאָפן אויך די עטלעכע אַרעמע קינדערלעך אויסזען, זיינע ברייטע פּלייצעס, זיינע כינעזישע קין־באַקן מיט די קלייַנע אויגעלעך, האָבן אויסגעדריקט פּשוטקייט, איינפאַכקייט און איבערהויפּט האָרעפּאָשניקייט — אָט אַ מענטש, וואָס שרעקט זיך נישט פאַר שוווערע אַרבעט און וואָס קאָן גרעבן אַ „כמאַל“ וועג דאָס איז נויטיק.

פּלעגן טאָקע ביי אונדז אין שטעטל אַרומגיין מעשיות און לעגענדעס וועגן זיין גבורה. איינמאָל האָבן זיך פּויערים פאַרזאַמלט אויפן מאַרק און אָנגעשיכורט זיך, געכאַפּט שלאָגן יידן, איז איטשע מאיר מיט זיין שוואָגער אהרן נאדלער אַרויס מיט פלעשער אין די הענט און געגעבן קלעפּ אויף רעכטס און אויף לינקס.

אויך די „ליטעראַרישע קלעפּ“, וואָס ער האָט שפּעטער געגעבן זיינע קעגנער זיינען געוועזן זייער פּילבאַר. ער פלעגט נישט זיין צו שטאַרק איבערקלייבעריש, וועג ס׳האָט זיך געהאַנדלט אין באַקעמפן עמיצן. קעמפן מיט זיידענע הענטשעקעס; באַהאַלטן זיך אונטער שיינע רייד, בעת אויסן ביסטו יענעם צו דערלאַנגען אין דער זיבעטער ריפּ — דאָס איז נישט געווען אין זיין פשוטן, אָפּנהאַרציקן כאַראַקטער.

***

שוין אין זיין ערשטער דערציילונג „דור הולך ודור בא“, זעט זיך בולט דער צוקונפטיקער רעאַליסט. זיינע העלדן זיינען אַזוי ווי אויסגעהאַקט פון גראַניט. איר האָט פאַר זיך בילדער פון סאַציאַלע באַציאונגען פון געזעלן און מייסטער — ווי מען פלעגט ביי אונדז רופן דעם פאַבריקאַנט אדער באַלעבאָס.

דער אַרבעטער, וואָס קומט אַהיים פון אַ שווערן טאָג אַרבעט, גייט צו צום קוימען וווּ עס ווארט אויף אים זיין אַרעם מאַלצייט — אַביסל קאַלטע קאַרטאָפל. זיין ווייב ליגט און שלאָפט. ס׳איז שפּעט ביינאַכט. ס׳שלאָפן אויך די עטלעכע

יענע מאָן־דערהויבונג און זי קינסטלעריש פאַראייביקט אין „אַ שטעטל".

דער קינסטלער פירט פאַר אונדז אַרויס נישט בלויז די העלדן פון יענע רעוואָלוציאָנערע געשעענישן, נאָר כמעט אַלע אַנטיילנעמער. דאָס גאַנצע פאָלק מיט אַלע זיינע שאַטירונגען, סאָציאַלע גרופירונגען.

מיר ווערן פאַרגאַפט פון דער פאַרבנרייכקייט און טיפיזירונג פון די פאַרשידענע גרופּן און יחידים פון אונדזער קליין שטעטל.

די העלדן זיינען אַזוי בולט און רעאַליסטיש געמאָלן, אַז פאַר אַן אונדזעריקן איז נישט שווער צו דערקענען די לעבעדיקע געשטאַלטן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין יענעם געראַנגל. מיר דערקענען זיי לויט זייערע רייד, לויט זייערע האַנדלונגען און אפילו לויט זייער אָנטוצקע און . . . שטיוול. א גאַנץ שטעטל מיט אַן איינגעפונדעוועטן שטייגער־לעבן, מנהגים, האַנדלונגען, באַגריפן, טראַכטונגען — אַלץ האָט זיך מיטאַמאָל א טרייסל געטאָן אונטער דעם געוויכט פון רעוואָלוציאָנערע געשעענישן.

יונגווארג רעדט נייע רייד, אפיקורסישע, ס׳שמעקט מיט גאָט־לעסטערונג, מיט קאַטאַרגע און נאָך ערגער . . .

ציטערט דאָס אַלטווארג און עס שטורעמט די יוגנט. נישט אַלע האָבן באַנומען די רייד פון די נייע רביים, אפילו אָפטמאָל נישט געקאָנט נאָכזאָגן די שוועריע, הארבע, נייע „תורה"־ווערטער, מיט וועלכע די רעדנער האָבן דורכגעפלאָכטן זייערע רעדעס. דער ארבעטס־מענטש האָט אָבער געפילט מיט אַלע טיילן פון זיין נשמה, אַז עפעס נייעס, ווונדערבאַר־שיינס ווערט געבוירן . . .

וואָס גרעסער עס זיינען געווען די געפאָרן: סיביר, תפיסה, אייביקע פאַרשיקונג, אָדער צום טויט פאַרפיניקט ווערן, אַלץ מער האָט דאָס געריצט די פאַנטאַזיע און געשטאַרקט דעם אינעוויניקסטן באַגער גובר צו זיין די טאָג־טעגלעכע גרויקייט.

די יוגנט האָט מיטאַמאָל באַקומען א נייעם גלויבן, א נייע „אַטאַיסטישע רעליגיע", און זיך דערהויבן איבער די ראַנדן פון קליינעם שטעטל און זיך איבערגעטראָגן אין דער רייצנדער וועלט פון פרייַ מענטשלעכע אידעאַלן.

אונדזער קליין שטעטל איז באַהערשט געווארן מיט דעם גרויסן אַלגעמיינעם קלאַסן־קאַמף, וואָס קומט פאַר אויף דער וועלט־אַרענע.

— —

דער דאָזיקער קאַמף הייבט זיך אָן אין בית מדרש. דאָרט זיינען פאַרגעקומען די ערשטע צוזאַמענשטויסן צווישן קהל־לייט און די אחדות־לייט און אָנגעהויבן האָט עס זיך, ווייל „קהל" האָט געוואָלט מאַכן א מאָנאָפאָל אויף מעל פאַר טאָקער), א קלאָפ געטאָן אין טיש אויפן בעלעמער און אויס־

יענע מאָן־דערהויבונג און זי קינסטלעריש פאַראייביקט אין „אַ שטעטל".

דער קינסטלער פירט פאַר אונדז אַרויס נישט בלויז די העלדן פון יענע רעוואָלוציאָנערע געשעענישן, נאָר כמעט אַלע אַנטיילנעמער. דאָס גאַנצע פאָלק מיט אַלע זיינע שאַטירונגען, סאָציאַלע גרופירונגען.

מיר ווערן פאַרגאַפט פון דער פאַרבנרייכקייט און טיפיזירונג פון די פאַרשידענע גרופּן און יחידים פון אונדזער קליין שטעטל.

די העלדן זיינען אַזוי בולט און רעאַליסטיש געמאָלן, אַז פאַר אַן אונדזעריקן איז נישט שווער צו דערקענען די לעבעדיקע געשטאַלטן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין יענעם געראַנגל. מיר דערקענען זיי לויט זייערע רייד, לויט זייערע האַנדלונגען און אפילו לויט זייער אָנטוצקע און . . . שטיוול. א גאַנץ שטעטל מיט אַן איינגעפונדעוועטן שטייגער־לעבן, מנהגים, האַנדלונגען, באַגריפן, טראַכטונגען — אַלץ האָט זיך מיטאַמאָל א טרייסל געטאָן אונטער דעם געוויכט פון רעוואָלוציאָנערע געשעענישן.

יונגווארג רעדט נייע רייד, אפיקורסישע, ס׳שמעקט מיט גאָט־לעסטערונג, מיט קאַטאַרגע און נאָך ערגער . . .

ציטערט דאָס אַלטווארג און עס שטורעמט די יוגנט. נישט אַלע האָבן באַנומען די רייד פון די נייע רביים, אפילו אָפטמאָל נישט געקאָנט נאָכזאָגן די שוועריע, הארבע, נייע „תורה"־ווערטער, מיט וועלכע די רעדנער האָבן דורכגעפלאָכטן זייערע רעדעס. דער ארבעטס־מענטש האָט אָבער געפילט מיט אַלע טיילן פון זיין נשמה, אַז עפעס נייעס, ווונדערבאַר־שיינס ווערט געבוירן . . .

וואָס גרעסער עס זיינען געווען די געפאָרן: סיביר, תפיסה, אייביקע פאַרשיקונג, אָדער צום טויט פאַרפיניקט ווערן, אַלץ מער האָט דאָס געריצט די פאַנטאַזיע און געשטאַרקט דעם אינעוויניקסטן באַגער גובר צו זיין די טאָג־טעגלעכע גרויקייט.

די יוגנט האָט מיטאַמאָל באַקומען א נייעם גלויבן, א נייע „אַטאַיסטישע רעליגיע", און זיך דערהויבן איבער די ראַנדן פון קליינעם שטעטל און זיך איבערגעטראָגן אין דער רייצנדער וועלט פון פרייַ מענטשלעכע אידעאַלן.

אונדזער קליין שטעטל איז באַהערשט געווארן מיט דעם גרויסן אַלגעמיינעם קלאַסן־קאַמף, וואָס קומט פאַר אויף דער וועלט־אַרענע.

— —

דער דאָזיקער קאַמף הייבט זיך אָן אין בית מדרש. דאָרט זיינען פאַרגעקומען די ערשטע צוזאַמענשטויסן צווישן קהל־לייט און די אחדות־לייט און אָנגעהויבן האָט עס זיך, ווייל „קהל" האָט געוואָלט מאַכן א מאָנאָפאָל אויף מעל פאַר מצות. האָט זיך אויפגעשטעלט יענקל סטאָליער (הערשל טאָקער), א קלאָפ געטאָן אין טיש אויפן בעלעמער און אויס־

געשריען: „מען טאָר נישט דערלאָזן, אַז דער אָרעמער אַר־בעטער זאָל נישט האָבן קיין מעגלעכקייט צו קויפן מצות אויף פסח צוליב דעם הויכן מאָנאָפאָל־פרייז" און דער קאָמף האָט זיך אָנגעהויבן. עס איז אַוועק א קאָמף פאַר קירצערע אַר־בעטס־שעהן, קעגן די רעליגיעז־איינגעפונדעוועטע אינסטי־טוציעס, וואָס נוצן אויס זייער מאַכט קעגן אָרעמען מענטש. דער קאָמף איז אָפטמאָל שקציש חוצפהדיק, ווויל־יונגעריש און פויסטיש.

קצבים, וואָס האָבן געשפילט ביי אונדז די ראָל פון שלעגער, זיינען צוהילף געקומען די קהל־לייט און זיך אָפ־גערעכנט מיט די אחדות־לייט, וואָס האָבן זיך פאַרמאָסטן אויפן אָלטן שטייגער־לעבן. עס איז א געראָנגל צווישן צוויי וועלטן.

וויסענבערג איז נישט נאָר א פראַכטפולער דערציי־לער, ער איז אויך שטאַרק און אייגנדרוקספול אין זיינע שיל־דערונגען. ער באַשרייבט אַן ערב־פסח אין דעם קליינעם שטעטל און מען דערפילט די וואָרעמקייט און די פרישקייט פון פרילינג, וואָס האָט זיך אַריינגעריסן אין דעם ענגן, קליי־נעם ישוב. צוזאַמען מיט דעם זאָג: „געלויבט ביסטו גאָטע־ניו, וואָס מיר האָלטן שוין אַזוי ווייט . . .", פילט איר און קאָנט אָנטאַפן דעם אַראָמאָ, דעם ספעציפישן חן, וואָס איז געווען אויסגעגאָסן אויף די גאַסן , הייזער און מענטשן אין ערב יום־טוב.

עכט און פיין־קינסטלעריש איז די שילדערונג פון א רעליגיעזער פראָצעסיע, מיט וועלכער עס איז שטענדיק גע־ווען געבונדן די שרעק פון א פאָגראָם. דאָס רוב פאָגראָמען אין צאַרישן רוסלאַנד פלעגן זיך אָנהויבן מיט א רעליגיעזער פראָצעסיע און שפעטער פאַרוואַנדלט געווארן אין א בלוט־באָד אויף יידן.

איבער די דאָזיקע אַלע ערנסטע געשעענישן שוועבט א באַהאַלטענער, גוטמוטיקער הומאָר.

אין א פיינעם דיאַלאָג גיט וויסענבערג איבער א שמועס צווישן יענקל סטאָליער מיט רב עוזרן, וואָס וויל באַווייזן, אַז ביים אויסארבעטן פאָדעשוועס איז אומגלעך אויסצו־רעכענען פינקטלעך אויף דער שעה, ווען די ארבעטער זאָלן אָוועקגיין, אָמאָ קען די סחורה קאַליע ווערן און מען מוז ארבעטן עטלעכע עקסטרע שעה. אין דעם שמועס פילט מען, אַז רב עוזר, א ייד א רעליגיעזער, האָט נישט בלויז מורא פאַר יענקל סטאָליער, נאָר האָט פאַר אים אויך דרך ארץ. דער פרעסטיזש פון ארבעטער־פירער וואַקסט און צעשפרייט זיך איבער דער זשעלעכאָווער באַפעלקערונג. אָנשטאָט צום רב, גייט מען צו יענקל סטאָליער. אזוי קומט, למשל, א פרוי פון סטאצק און בעט, אז יענקל זאָל איר העלפן באַקומען א גט פון איר מאַן, א חסיד, זי קאָן מיט אים נישט לעבן צו־זאַמען.

איז מען טאַקע טאָג־טעגלעך געקומען מיט „דיעלעס" און יענקל סטאָליער פלעגט פסקענען אין נאָמען פון דער

אַרגאַניזאַציע. די אחדות־לייט האָבן שוין געזען, אַז דער פסק זאָל דורכגעפירט ווערן.

די אַרגאַניזאַציע האָט אויך באַשטייערט געוויסע רייכע יידן מיט אַ באַשטימטער סומע געלט. קיין צו גרויסע השגות זיינען דאָן נישט געווען און צו גרויסע סומעס געלט איז עס נישט געקומען.

וויסנבערגס „אַ שטעטל" איז אַזוי אַרום אַ קינסטלעריש אויסגעפּאַרמט שטיק יידיש לעבן. אַ מאָנומענט, וואָס אַפילו די ברוטאַלע מערדערישע היטלער־ממשלה האָט נישט געקענט צעשטערן.

משה גאָלדפאַרב
ניו־יאָרק

י. מ. וויסענבערג, ווי איך האָב אים געזען

דעם שרייבער איטשע מאיר וויסענבערג געדענק איך פון די קינדערייאָרן. ער איז געוואקסן בייַ אָרימע עלטערן און נישט באַקומען קיין שום בילדונג. זיין פאָטער, לייביש, איז געווען אַ גאַרבער און האָט פאַרדינט אַכצן רוסישע גילדן אַ וואָך, פאַר יענע צייטן זייער אַ קלייַנע סומע. דערפון האָט ער געדאַרפט שפּייזן אַ משפּחה פון פינף פערזאָן.

איטשע מאיר, ווי מען האָט אים אין שטעטל גערופן, האָט נאָך אַלס קינד געמוזט גיין צו אַן אַרבעט, צו פאַרדינען אויף חיונה. ער האָט זיך קיינמאָל פון קיין שום אַרבעט נישט אָפּגעזאָגט — ער האָט אָפילו געדרייט אַ ראָד בייַ אַ שטריק־מאַכער. מיר קינדער, בעת מיר פלעגן גיין פון חדר, האָבן זיך אָפּגעשטעלט זען, ווי אַזוי מ׳דרייט די שטריק פון קאַנאַפּיע און נישט איינמאָל מיט אונדזערע קינדערשע שטיק פאַרשאַפט צרות דעם קומענדיקן שרייבער.

זשעלעכאָוו איז געווען אַן אַרבעטס־שטעטל. כמעט אין יעדן הויז האָט מען געאַרבעט. דער עיקר באַשעפטיקונג איז געווען לעדער־פראָדוקציע. געווען אויך שניידער, טאַנדעט־ניקעס, טליתים־מאַכער, מעבל־טישלער און די שוין דער־מאָנטע שטריק־מאַכער.

וויסענבערג האָט זיך בייַ קיין שום פאָך נישט אייַנגעלעבט. ווי אַ דערוואקסן יינגל האָט ער געדרייט שטריק, ווען ער האָט נאָר צייט געהאַט, פלעגט ער פאַרפאַלן ווערן אויף די פעלדער און אין די וועלדער, וואָס האָבן זיך אויסגעשפרייט אַרום שטעטל. אָפטמאָל פלעגט ער זיך אַרומדרייען איבער די זשעלעכאָווער געסלעך אַ שווייגנדיקער. ער האָט געקאָנט שעה׳ן שטיין אוֹן הערן ווי אַנדערע רעדן און אַליין פון מויל ניט אַרויסברענגען קיין וואָרט. ווען מיר קינדער פלעגן זיך מיט אים רייצן און שרייען: „איטשע מאיר, רעדל דרייער", איז ער אונדז נישט נאָכגעלאָפן, נישט געשריגן, נאָר צוזאַמען מיט אונדז מיטגעלאַכט.

אין זשעלעכאָוו איז געווען אַ רופא מיט דעם נאָמען חיים (חיים רופא), ער איז געווען פון ליטע. דאָ חתונה געהאַט מיט אַ זשעלעכאָווערין. צו דעם פאַרפאַלק זיינען אַריינגעקומען די „אויפגעקלערטע" פון שטעטל. חיים דער רופא האָט אין אַ צייט אַרום פאַרלאָזט זיין פרוי, שוין מיט אַ קינד —אַ יינגל. אָבער די פרוי האָט וויייטער אויפגעהאַלטן דאָס אינטעליגענטע הויז. דאָס יינגל האָט זיך געלערנט אין אַ פויליש שול. דעם רופאס פרוי איז געווען אַ שיינע, הויך און שלאַנק, אַנגעטאָן אין שיינע מלבושים, מיט לאַנגע אויריגלעך אין די אויערן. מיט איר מוטער און זון האָט זי גערעדט פויליש, מיט די געסט — יידיש. פרנסה האָט די פרוי געצויגן פון אַ ראַזיר־אַנשטאַלט, וואָס זי האָט איינגעאָרדנט בייַ זיך אין שטוב. די פרוי אַליין פלעגט זיך פאַרנעמען מיט דער מלאכה און געהאַט גרויס דערפאָלג, וויל ווי מ׳האָט געזאָגט, האָט זי געהאַט זייער אַ לייכטע האַנט צו גאָלן בערד.

צו דער „רופאטע" איז אַריינגעקומען איטשע מאיר און דאָ, ווייזט אויס, האָט מען זיך דערקענט אויף זיין טאַלאַנט. דער קומענדיקער שרייבער האָט זיך שטאַרק צוגעבונדן צום זון פון דער יונגער פרוי און פון אים האָט וויסענבערג געלאַשט אַביסל וועלטלעך וויסן.

מיט דער צייט איז ער מפורסם געוואָרן אין שטעטל. ווי נאָר עס האָט זיך באַוויזן עפעס אַ ניי לידל, וואָס מ׳פלעגט זינגען אין די שוסטער־און שניידער־וואַרשטאַטן, האָט מען אַלס מחבר פון לידל פאַרעכנט וויסענבערגן. איז אויפגעקומען עפעס אַ חוזק־לייד קעגן אַ גביר פון שטעטל, וואָס האָט נישט געווואָלט אייַנצאָלן אויף מעות־חיטין — איז עס ווידער צוגעשריבן געוואָרן וויסענבערגן. איך וויס נישט צי ער איז טאַקע געווען דער מחבר פון די לידלעך. ער האָט ווי שטענדיק געשוויגן, געהאַלטן זיך פון דערווייטנס פון מענטשן. ווי מ׳האָט געשמועסט, האָט ער פאַרבראַכט מיט די אינטעליגענטסטע מענטשן פון שטעטל, וואָס זיינען אַריינגעקומען צו דער רופא־טע.

שפּעטער איז ער אינגאַנצן פאַרשוווּנדן פון שטעטל. ער איז געוואָרן אַ וואַרשעווער.

שלמה ברײנסקי
באַגאַטאַ

די משפּחה ווײַסענבערג

(אַ קאַפּיטל פון בוך „מענטשן פון זשעלעזאַוו", ווערט אַרויסגעגעבן פון פּעדעראַציע פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע).

אויף דעם זאַמדיקן בערגל וואָס הייבט זיך אויף ביים סאַמע עק פון שטאָט און וואָס מען רופט אין זשעלעזאַוו: „אויפן באַרג", — לויגן צעווארפן עטלעכע שיטערע הייזלעך, וווּ עס ווווינט געווײַנטלעך די אַרעמקייט פון שטעטל. רעכטס פונעם זאַמדיקן שטעגל, וואָס ציט זיך פון רבינס גאָס אַן, דורכשנײַדנדיק דאָס בערגל און וואָס פאַרלירט זיך העט וויַט אַרויף צווישן פעלדער און לאַנקעס, ביז צום נאַנטסטן דאָרף, — געפינט זיך אַ אַלט הויז, אַרומגערינגלט מיט עטלעכע ראַכיטישע ביימער, וועמענס צווײַגן הענגען אַראָפּ פון די דינע שטאַמען, אַזעלכע שלאַבעריקע, פונקט ווי אויסגעטריקנטע הענט פון אַ שווינדזיכטיקן. אויך דאָס גראָז וואָס שפּראָצט דאָ, אַרום די שטאַמען פון די עטלעכע ביימלעך, איז אַזאַ נידעריקס און אַזאַ אויסגעטריקנטס, גלײַך עס וואָלט נישט פאַרמאָגט קיין כוחות אויפצוהייבן זיך און צו שפּראָצן העכער.

לאַנג און טיף שפּרייט זיך אויס אָט דאָס אַלטע געהויז מיט די אויפגעפראַלטע טויערן, און דער אַריינגאַנג ציט זיך דורך דער גאַנצער לענג ביז צום גרויסן הויף, וואָס איז פאַרבויט מיט אָן אַ צאָל קעמערלעך, שטעלעכעלעך און שאָפּעס. די קלײנשייבלדיקע פענסטערלעך לויגן האַרט ביי דער ערד און דער מיט מאָך באַוואַקסענער דאַך הענגט איבער די ווענט, פונקט ווי אַ היטל מיט אַ משונהדיק־ריזיקן דאַשעק, איבערן קאָפּ פון אַ נידעריק יידעלע.

די גאַנצע געבוידע צוזאַמען מיט די עטלעכע ביימלעך וואָס מען רופט: „דער פוסטער סאָד", איז באַקאַנט אין זשעלעזאַוו מיטן נאָמען: „סרול גאַרבערס הויז און סרול גאַרבערס סאָד".

אין אָט דער געבוידע האָט געווווינט דאָס אַרעמסטע פון אַרעמסטן: שוסטערס און שנײַדערס, לאַטוטניקעס, דאַרפסגייער, פלייצע־טרעגער און בעלי עגלות מיט אייניקע פערדלעך, וואָס פלעגן ברענגען משא פון דער סטאַנציע, און וועלכע האָבן אין דעם גרויסן הויף געהאָט פלאַץ אַוועקצושטעלן דעם וואָגן און אויפצובויען אַ שטעלכל פאַרן פערדל.

אין איינעם פון די שטיבלעך, אין סרול גאַרבערס הויז, האָט אויך געווווינט לייביש מאַטעסעס, איטשע מאיר וויסענבערגס מיט זיין וויב און דריי קינדער, צוויי יינגלעך און איין מיידל. טאָג־טעגלעך, מיטן ערשטן אויפברוך פון אויפגייענדיקן טאָג, זומער, ווען ס'באַווייזן זיך די ערשטע שטראַלן פון דער יינגער זון וואָס שווימט אַפּער פון אונטער די קלויסטער שפּיצן, — און וועמענס גילדענע ליכט שפּיזן רייסן דורך די שפּאַרעס פון די פאַרמאַכטע לאָדנס, און וויבטער, ווען אַ פראָסטיק קאַלטע פינצטערניש האָלט נאָך די גאַנצע וועלט ווי פאַרקאָווועט — ווען זיך שוין די איינווווינער אין די אַרעמע שטיבלעך. בעלי מלכות גייען אין בית המדרש אַריין צום ערשטן מנין, באַלעגאַלעס שלעפּן אַרויס די פאַרשלאָפענע פערדלעך שפּאַנען איין און לאָזן זיך אין וועג אַריין, און דאַרפס גייער פאַרן זיך און גרייטן צו זייערע זעקלעך מיט סחורה, מיט וואָס מען גייט פירן מסחר אין די נאָנטסטע דערפער. צוזאַמען מיט זיינע שכנים שטייט אויך אויף לייביש מאַטעסעס. ער איז אַ הויכער בריַיט־בייניקער ייד מיט פאַרטרערטע אויגן און אַ רויטע נאָז. זיין „לעטניק", וואָס זומער וואַרפט ער אים אַרויף אויפן בלויזן וועסטל, און וויבטער שלעפּט ער אים אַרויף מיט געוואָלד איבער אַ וואַטאַוועגעם שפּענצער, — גלאַנצט מיט פעטקייט פון טראָן און עס טראָגן זיך פון אים ריחות פון אויפגעשלאָגענע קאַטקעס און געגאָרבטע יוכטן. און כאָטש לייביש מאַטעסעס איז נישט פון דעם סאָרט יידן וואָס קנייטשן זיך און שניידן זיך אויף פרומאַקעס, אָבער קיינמאָל וועט ער נישט דורכלאָזן קיין פרימאָרגן צו גיין אין בית המדרש אַריין. וויַיל, ערשטנס, דאָרף אַ ייד גיין דאָוונען, צווייטנס, וויי גייט מען עס נישט אין בית המדרש אַריין? און דריטנס — נאָכן דאָוונען, דאָרף מען זיך אַריינכאַפּן צו אהרן פסאנקער, אָדער צו שרה הערשלס אויף אַ באַגינענדיקן טרונק־בראָנפן, וואָס אָן דעם וואָלט דאָס גאַנצע איבערבייס וואָס דאָס וויב האָט אים שוין צוגעגרייט, — נישט געהאַט דעם מינדסטן טעם, דער גאַנצער טאָג וואָלט געווען אַ צודרייטער און די אַרבעט וואָלט קיין אַרבעט נישט געווען. אָפּגעפאַרטיקט זיך מיט דעם היַיסן קרופניק, וויבטער, און מיט דעם קאַלטן שטאָוו בארשט זומער, לאָזט זיך לייביש צו זיין שוואָגער אין דער גאַרבאַרניע, וווּ ער אַרבעט. און אַז איך דערציל וועגן וויסענבערגס משפּחה, קאָן איך נישט דורכלאָזן צו דערמאָנען דעם פעטער זיינעם, ביי וועמען וויסענבערגס טאַטע האָט אייביקע יאָרן געאַרבעט.

חיסדא גאַרבער, לייביש מאַטעסעס שוואָגער, איז געווען אַ שם דבר אין זשעלעזאַוו. דאָס איז געווען אַ ייד פון מיטעלן וווקס, אַ ברייט־פלייציקער מיט אַ שוואַרץ־געדיכטער

בארד וואס האט ארומגענומען זיין קנאקיק פנים, די אויגן שוואַרץ־פינקלדיקע און שארפע, האבן געקוקט מיט זיכער־קייט. זיינע טריט פון די געקאוועטע שטיוול זיינען אויך גע־וען אזעלכע פעסטע און זיכערע, ווי פון א מענטש וואס האט געשלאגן טיפע וואַרצלען אין דער ערד, אויף וועלכער ער לעבט. אט דער חיסדא האט זיך מיט אייגענע כוחות דער־שלאגן פון אן ארעם גארבער יינגל, צו גאר א שיין פארמעגן און ער איז געווען דער באלעבאס פון א גארבארניע און אן אייגן הויז, וואס ער האט אויפגעבויט נאך דער בריק, לינקס פון דעם וואַרשעווער שאסיי, אויפן וועג צום דערפל קריפּע. ער האט זיך נישט געגרויסט מיט זיין עשירות, און אודאי איז אים קיינמאל נישט איינגעפאלן זיך אנצוהייבן אויסצייד־לען און צו זוכן קהלישע כיבודים, אזוי ווי עס האבן דאס גע־טאן אנדערע פשוטע און אויפגעקומענע יידן. אויך פון די קינדער זיינע האט ער נישט געוזוכט צו מאכן קיין צעפּיעש־טשעטע יונגעלייטלעך און באנק־קוועטשערס. די זעקס זין זיינע, אלע, יונגען הויכע און בריייטפּלייציקע ריזן, האבן גע־ארבעט ביי אים אין דער גארבארניע און געציטערט פארן טאטן אימת מות. פאר די טעכטער, אלע פולּ־בלוטיקע, הויך־בוזמדיקע און שוואַרץ־האריקע מיידלעך, האט ער אויסגע־זוכט איידעמס לערנערס. נישט איינמאל האב איך מיט יארן שפּעטער געהערט וויסענבערגן שמועסן און דערציילן מיט בענקשאפט וועגן אט די שיינע קוזינקעס זיינע.

א מאדנער און טשיקאווער ייד איז געווען אט דער ליי־ביש מאטעסעס, אינגאנצן אנדערש און גאר נישט ענלעך צו די אנדערע יידן פון זיין שטאנד. עס איז נישט געווען פון אים קיין סימן פון דער געפאלנקייט און נישט קיין פּיצל פון דערשלאגנקייט, וואס האט זיך אזוי שווער געלייגט אויף די פּלייצעס און אויפן געמיט, למשל פון א מאניש פיעקאליק, אדער א הערש לייבאלע, זיינע חברים פון פאך. איך געדענק אים שטענדיק א הויכן, א גלייכן מיט זיכערע און פעסטע טריט, — וועמען דער גורל פון ארעמקייט איז נישט אום־שטאנד געווען אראפצובייגן דעם קאפ.

ביז ער איז אנגעקומען צו שוואגער, האט ער זיך נישט געקאנט לאנג האלטן אויף קיין ארט, ווייל נישט ער איז געווען דער מענטש פון אונטער־חנפה־נען דעם באלע־באס און אים מיט אונטערטעניקייט אנטקעגנטראגן דעם „גוט מארגן", אזוי ווי עס האבן דאס געטאן די אנדערע יידן גאר־בערס. ארבעטנדיק ביי אברהם יצחק שארפהארץ, איז איינ־מאל שיעור נישט געקומען צו א געשלעג, וועו דער באלעבאס האט אים איינעם א זומערדיקן נאכמיטאג געלאסן און בנעי־מותדיק, אזוי כלאחר יד, א פרעג געטאן, וועו ער רעכנט פארטיק צו ווערן מיטן פארדרייען דעם ציגאר און אנהייבן ארבעטן. האבן לייבישעס אויגן, — צוויי אנגעצונדענע פלא־מען, — געווארפן א בליק אויף דעם באלעבאס זיינעם, אז דער מאמעס מיידל איז יענעם געריינען געווארן, און פון צווישן די ציין האט לייביש ארויסגעצישעט: „וועו עס וועט זיך מיר פארגלוסטן. וואס, אן עבד כנעני בין איך דיר? קיין פאפיראס קאן מען שוין דא אויך נישט פאררייכערן? אז ברע־נען זאלסטו מיט דיין גארבארניע אינאיינעם."

אמת, אויך מיטן שוואגער פלעגן אמאל אויפקומען סכ־סוכים, אבער דאס זיינען געווען קריגעריין צווישן אייגענע, ווייל, הגם חיסדא איז געווען א נגיד און לייביש איז געווען א קבצן אין זיבן פאלעס, אבער דער שטאנד און יחוס איז געווען דער אייגענער; נישט בלויז קרובהשאפט. חיסדאן האט מען געקאנט ארייננאגן אין טאנצן טאטן ארויין און שפּע־טער מאכן א לחיים צוזאמען. מיט חיסדאן האט מען געקאנט, טאקע ביי א גלעזל, דערמאנען די בחורשע יארן, וועו מען האט ביידע צוזאמען אויפגעשלאגן קאטקעס פאר א קערבל א וואך און יענער האט זיך געשדכנט צו לייבישעס שוועסטער. אלא וואס? דאס מזל האט יענעם צוגעשפּילט און היינט איז ער א ייד אן עושר, א באלעבאס פון א הויז מיט א גארבאר־ניע, און ער, לייביש, הארעוועט נאך אלץ ווי א פערד פאר דריי קערבלעך א וואך? נו, מילא, דאס מזל ליגט נישט אין קיין מענטשלעכע הענט, גרויס האלטן זיך איז נישטא מיט וואס; און אודאי וועט ער, לייביש מאטעסעס, צוליב אזא קלייני־קייט פון זיין אן ארעמאן, — נישט אראפבייגן דעם קאפ און זיך האלטן ווי עפעס א נידריק באשעפענים.

וועו עס איז געשען דער גרויסער נס מיט זיין איטשע מאירן, וועלכער האט פון אייגענעם קאפ ארויס פארפאסט מעשיות, און וועמענס נאמען איז געווען אפּגעדרוקט אין די גאזעטן, האט לייביש מאטעסעס נאך מער אויפגעהויבן דעם קאפ. הגם ער איין האט קיינמאל נישט געלייענט קיין אייג־ציקע שורה פון זיין זונס שרייבן, אבער שטענדיק האט ער ארומגעטראגן אין דער בוזים קעשענע פון זיין „לעטניק" (לייכטער, זומערדיקער אויבער־בגד ביי פוילישע יידן) די צע־קנייטשטע שטיקלעך פון די בלעטער, וווּ מען האט געדרוקט זיין איטשע מאירס מעשיות. מיטן אינסטינקט פון א פרימי־טיוון מענטש האט ער דערפילט, אז זיין איטשע מאיר, אט דאס יינגל וואס האט זיך נישט געקאנט דערהאלטן ביי קיין שום מלאכה, וועט אויף אייביק פארזיכערן און אויסהיטן דעם נא־מען זיינעם פון פארגעסנקייט. און אז ער האט איינמאל אויפ־געכאפט פון עמיצן, אז זיין איטשע מאיר איז א ליטעראט, האט זיך דאס פאר אים אומפארשטענדלעכע און פרעמדע וואַרט אייגנעקריצט אין זיין מח אויף אלע אייביקייטן. און עס האט זיך געטראפן: אין איינעם אווינטערדיקן אוונט, אין בית המדרש ביים אויוון, איז געזעסן לייביש מאטעסעס מיט נאך יידן און דער שוואַרצער הערשל, דער שמש פון דער חברה תהלים, האט מיט הכנעה אין קול געפרעגט:

— זאג מיר, לייביש, זאלסט מיר געזונט זיין, וואס איז דיין איטשע מאיר, וואס מען רעדט וועגן אים אזוי פיל?

— און אז איך וועל דיר זאגן, וועסטו דען וויסן? — האט מיט א שמייכל געענטפערט לייביש.

— אבער וואס וועט דיך דען ארן, אז דו וועסט מיר זאגן? — איז דער שוואַרצער הערשל נישט אפגעשטאנען.

— א לעטעראט, — האט מיט גדלות א זאג געטאן לייביש.

— א לעטעראט? — האט דער שוואַרצער הערשל גע־

עפּנט אַ פּאָר אויגן, — וואָס מיינט דאָס?

— אַז איך האָב דאָך דיר באַלד געזאָגט, אַז דו וועסט וויסן פון דיין חיות, אַ לעטעראַט הייסט דער וואָס שרייבט אין די גאַזעטן.

— אָה, אין די גאַזעטן — האָט זיך דער שוואַרצער הערשל געקראַצט די באָרד, — און פֿרנסה מאַכט ער כאָטש פון אָט דעם לעטעראַט? — האָט הערשל דוקא געוואָלט וויסן אַלץ בפּרטיות — און דיר לייביש העלפּט ער כאָטש מיט עפּעס אַרויס?

— און אַז ער קאָן מיר קיין סך נישט העלפֿן, איז וואָס? — האָט לייביש זיך געגומען קאָכן; און דאָס וואָס אַ האַלבע וועלט זעט מיין איטשע מאירס נאָמען אין די גאַזעטן איז גאָר נישט? דו שוואַרצער פּיזשיק, האָ? דיין מאיר לאָפּאַטעס נאָמען איז אויך געדרוקט אין די גאַזעטן, האָ? פֿרנסה מאַכט ער ברוך השם ווי אַלץ יידן — האָט לייביש אָפּגעהאַקט מיט אַ מיאוס זידל־וואַרט.

אויף אַזאַ אָפּשניט האָט שוין דער שוואַרצער הערשל נישט געהאַט וואָס צו ענטפערן, בפרט, אַז לייבישעס אויגן האָבן געפּלאַקערט מיט רציחה, האָט ער שווייגנדיק אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ און שוין מער נישט געפרעגט. הגם עס איז אַ גרויסער ספק, צי אויך איצט, נאָכן גאַנצן געשפּרעך, — איז אים שוין געוואָן קלאָר און פֿאַרשטענדלעך אָט די מאָדנע פֿרנסה פון איטשע מאירן וואָס מען רופט מיט אַזאַ משונהדיקן נאָמען ווי „לעטעראַט".

פון אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער איז געווען וויסענ־בערגס מוטער. דאָס איז געווען אַ יידענע פון מיטלען ווּוקס, מיט אַ פּריש פּנים און מיט רויטע באַקן ווי אַנגעריסענע פון ווינט. איך געדענק זי שטענדיק אַזאַ פּרייליכע, גוטמוטיקע און רירעוודיקע. דאָס בּרייטע פּליטשקענע פּאַרטעך אַרום די באָקעס, שטענדיק אַ ציכטיקס און ריינס. די קופּקע אויפּן געגאָלטן קאָפּ שטענדיק אַ צורעכטגעמאַכטע, אינגאַנצן נישט ענלעך צו אַנדערע ווייבער, אויף וועמענס קאָפּ די קופּקעס זיינען אַרומגעפּלויגן אין וויסטער צעפּאַרנקייט. אודאי האָט זי געשעפּט נחת פון איר איטשע מאירן, מיט וועמען עס קלינגט אַ וועלט, אָבער זי האָט זיך נישט אַריינגעלאָזט אין קריגעריין מיט אַזעלכע וואָס האָבן געצוויפּלט אין דער גרויסקייט פון איר זון. און איך דערמאָן זיך איינעם אַ ווינ־טערדיקן נאָכמיטאָג. זי איז אַריינגעקומען צו אונז אין שטוב וועגן אַ „יאָזדע", וואָס עס האָט באַדאַרפן מאַכן פּאָר אונזערט־וועגן איר איידעם, סאנעלע באַלעגאָלע. דער דרויסן איז גע־וען אַ הינטישער, אַ שניי־זאַוועכוכע האָט געדרייט ווי אַ מיל. זי איז אַריינגעקומען, אָפּגעשאָקלט פון שניי די פּאַרטשיילע און געזאָגט, אַז צוליב דעם דרויסן האָט דער איידעם גערלאָזט וויסן איז אומגלעך צו פֿאָרן צו דער סטאַנציע נאָך נאָפּט. וען זי האָט שוין געוואָלט אַוועקגיין, האָט מיין מאַמע זיך אָנגערופן: ווו זשע וועט איר גיין אין אַזאַ דרויסן, וואַרט צו ביז עס וועט אָביסל איבערגיין און איר וועט טרינקען אַ גלאָז הייסע טיי. בייידע וויבער האָבן אָנגעהויבן שמועסן. איך בין נאָך געווען אַ יונג יינגל, אָבער פון איטשע מאיר וויסענ־בערג האָב איך שוין געהאַט געהערט. איך האָב שוין דעמאָלס געלייענט זיינע אַ מעשה אין „מאָמענט", וואָס מיינע ברידער האָבן אויסגעשריבן.

נו, אַז דעם פֿאַרפּאַסערס מאַמע איז געזעסן ביי אונדז אין קיך, בין איך ניגיריק געווען צו כאָפּן אַ בליק אויף איר. איך וויס נישט ווי אַזוי דער שמועס דאָרט איז אַרויסגעקו־מען אויף דער באַלאָנישער קריג וואָס איז פונקט יענעםווינטער פּאַרגעקומען צווישן דער טערקיי און די באַלקאַנישע לענדער, נאָר איך האָב געהערט פון אָט דער יידענע אַ גאַנצן אויסטייטש וועגן די אַלטע און יונגע טערקן. און צווישן מיין מוטער און וויסענבערגס מוטער איז פֿאַרגעקומען אַזאַ שמועס:

— זאָגט מיר, מרים, פון וואַנען וויסט איר דאָס אַלץ אַזוי אַקוראַט און מיט אַלע פּיטשעווקעס?

— איך האָב דאָס געהערט פון מיין איטשע מאירן, וואָס שרייבט אין די „גאַזעטן", — האָט פרוי וויסענבערג אָפּגענטפערט, און אַ צופּרידענער שמייכל האָט זיך אויס־געשפּרייט איבער איר פּנים.

— אַזאַ קאָפּ שטיק איז דאָס אייער זון? — האָט מיין מאַמע, מיט אַ חוזק־שמייכעלע, וואָס האָט געזאָלט צו נישט מאַכן דאָס גאַנצע גרויסקייט פון אָט דעם אָפּיקורס, און מעשיות דערציילער — אַ זאָג געטאָן.

— וואָס דען האָט איר געמיינט, לייבעשי קרוין, — האָט זי אָפּגענטפערט און די אויגן האָבן געגלאַנצט, — נאָר וואָס דען? אומזיסט און אומנישט דרוקט מען אים אין די גאַזעטן און מען צאָלט נאָך צו געלט? געלויבט צו גאָט, — האָט זי וויטער געערעדט, — האָב איך מיר גאָר נישט וואָס צו פֿאַר־שעמען מיט מיין איטשע מאירן — און זי האָט געזומען דער־צייַלן וואָס פֿאַר אַ טייער קינד ער איז און וויי אַזוי ער בא־האַנדלט זי.

וווייַז אויס, אַז מיין מאַמע איז נישט אַזוי שטאַרק נתפּעל געווארן פון איטשע מאירס גרויסקייט, וויל וען וויי־סענבערגס מוטער איז שוין געהאַט אַוועקגעגאַנגען, האָט מיין מאַמע אַ זאָג געטאָן: „ביסט אַ מבין וויי מען נעמט זיך דאָס איבער מיט אָט דעם פּושע־ישראל און אָפּיקורס, פונקט גלייך דאָס וואָלט געווען עפּעס, מי יודע, וואָס פֿאַר אַ גרויסער למדן און ערלעכער יידּ".

מיין נענטערע באַקאַנטשאַפּט מיט וויסענבערגן

געווינטלעך פלעגט וויסענבערג, כמעט יעדן זומער, אַראָפּקומען קיין זשעלעכאָוו אויף אַ פּאָר וואָכן (עס האָט נאָך דעמאָלס דאָרט געווינט זיין וויבס גאַנצע משפּחה). איך האָב שוין געווּוסט וועט עס איז וויסענבערג, אָבער, אַפֿס חסידיש יינגל, וואָס פֿאַר אַ מגע משא האָב איך געקאָנט האָבן מיט אים? מיין ערשטע באַקאַנטשאַפּט מיטן פֿראָזאיקער איז פֿאַר־געקומען אין יאָר 1921 ביי די לערערס אין שטוב. ער איז שוין דעמאָלס געווען באַפֿריינדט מיט יחיאלן, וועלכער האָט אים געבראַנגט לידער אויף מבינות. אויך איך, אַ נייַנצן יע־ריק בחורל מיט אַ לאַנגער קאַפּאָטע, אין אַ יידיש היטעלע, האָב בסוד סודות, געשריבן לידער און פֿראָזע וועגן וועלט־שמערץ און וועגן נאָך אַזעלכע ברומו של עולם שוועבנדיקע

פראָבלעמען, און הגם דאָס האָרץ האָט מיר געקלאָפט פון גרויס נייגיר און חשק צו רעדן פנים אל פנים מיט אַן אמתן שרייבער און אים צו לייענען מיין „שאַפעכץ", אָבער עפעס אַן אינערלעכע בושה האָט מיר אָפגעהאַלטן דאָס צו טאָן. איך פלעג כמעט יעדן אָוונט אַרייגקומען צו די לערערס, אָבער צו קיין נענטערע באַקאַנטשאַפט מיט ווייסענבערגן איז עס נישט דערגאַנגען.

ערשט מיט צוויי יאָר שפעטער, ווען איך האָב אויפגעשריבן מיין ערשטע זאַך אין פּראָזע, און איך האָב זיך, נאָך אַ סך צורעדענישן פון יחיאלן, ענדלעך באַשלאָסן עס צו ווייזן ווייסענבערגן, איז אונדזער באַקאַנטשאַפט געוואָרן מער אינטים. שרייבנדיק איצט אָט די שורות, גייען אויף פאָר מיינע אויגן יענע שעהן פון די לאַנגע ווינטער־נעכט, ווען איך האָב צוזאַמען מיט יחיאלן פאַרבראַכט אין ווייסענבערגס שטוב.

יעדער מענטש און אפילו יעדעס מינדעסטע לעבעדיקע באַשעפענישׂ האָט מער שאַנסן אויף צו זיין פריילעך, ווי אומעטיק. (*

י. מ. ווייסענבערג.

דעמאָלס האָב איך באַנומען און אַרויסגעפילט די גאַנצע וואָרעמקייט און דעם הייסן געפיל, וואָס האָט אויסגעשטראָמט פון זיין הארץ צום יידישן שטעטל בכלל און צו זשעלעכאָוו בפרט. עס גייט אויף אין מיין זכרון אַ ווינטערדיקער אָוונט בייַ ווייסענבערגן אין שטוב, אין ווארשע, אויף דער עלעקטראַלנע גאַס. עס זיצן בייַם טיש: זיין בלאָנדע פרוי באַלטשע, איבערגעבויגן און פאַרטיפט איבער עפעס אַ העפטעכץ, יחיאל, איך, און ווייסענבערג דערציילט מעשיות פון זשעלעכאָוו. עס שיינען זיך אַרויס איינס נאָכן צווייטן, געשטאַלטן לעבעדיקע, אַזוי ווי פאַר די אויגן שטייענדיקע.

און אָט זענען מיר די געשטאַלט פון משה שיינדל די רביצינס, ווייסענבערגס אַ יוגנט פריינט, וועמען ער האָט אַזוי פרעכטיק געשילדערט אין זיין דערציילונג „צו הקפות". (אַגב, אויב איך מאַך נישט קיין טעות, איז אָט דער משה געוואָרן אויך דער העלד פון ווייסענבערגס גרעסער ווערק „אי־בערגאַנג", וואָס איז טאַקע געווידמעט אָט דעם יוגנט חבר זיינעם).און אָט האָט זיך ווייסענבערג פאַרטראַכט, די שמאָלע אויגן זיינען האָלב פאַרמאַכט, גלייך ער וואָלט אַנדרימלט געוואָרן. איך גיב אַ ווינק יחיאלן מיר זאָלן אַוועקגיין, אָבער ווייסענבערג האָט שוין צוריק געעפנט די אויגן וואָס בלישטשן איצט מיט דעם גלאַנץ פון ווייטע און ליכטיקע זכרונות. ער דערציילט פון זיין משפחה — שיילט זיך אַרויס אַ ליכטיקער זומערדיקער פרימאָרגן ביי זיין פעטער חיסדא'ן אויפן הויף. איטשע מאיר, דעמאָלס אַ יינגל פון אַ יאָר זעכצן, איז וועגן עפעס געקומען צום טאַטע. אין פרימאָרגנדיקער זומערדיקער שלוה רוט דער גרויסער הויף, אַ לויטערער בלויער הימל שפרייט זיך אויס איבער דער וועלט; אויף אַ סטאָס קלעצער זיצט חיסדאס מיידל פון זיבעצן יאָר אָנגעטאָן אין אַ העל זומערדיק קלייד, די פּעך־שוואַרצע האָר פאַרפלאָכטן אין אַ דיקן צאָפּ, וואָס גלאַנצט מיט סאָמעט אַנטקעגן דער יונגער פרימאָרגן זון. זי זיצט פאַרטאָן און פאַרטראַכט אין אויסהעפטן אַ חלה־טישטעכל, אַ מתנה פאַר איר חתן, און זי באַמערקט אַפילו נישט דעם אָרעמען קוזין אירן, וועלכער שטייט איצט ווי צוגעוואקסן, אין שטילער באַוווּנדערונג פון אָט־דער ליכטיקער געשטאַלט וואָס העפט איצט אויס אַלע אירע מיידלשע חלומות אין דעם שבת־טישטעכל פאַר דעם חתן אירן.

יאָ — טוט ווייסענבערג אַ זיפץ — אַ טייער שטעטל געווען אונדזער זשעלעכאָוו, אַ שטעטל מיט כאַראַקטער, וואָס האָט נישט מורא געהאַט און נישט נתפעל געווארן אַפילו אַרויסצוטרייבן דעם באַרדיטשעווער רב, אַ ר' שמעון דייטש און שפעטער דעם הרב טרייסטמאַן. און ער פאַנטאַזירט: ווען איך וואָלט געווען אַ גביר און פאַרמאָגט אַסך געלט, וואָלט איך אויפגעשטעלט אַ גרויסע שוסטער פאַבריק, כדי צוריק אויפצוערכטן אונדזער שטעטל. (עס איז שוין געווען אין די יאָרן פון עקאָנאָמישן קריזיס און אונטערגאַנג, און די הונדערטער שוסטער, בייגערס און גאַרבערס האָבן נישט געהאַט וווּ אַהינצוטאָן די הענט).

מיט באַזונדערער וואַרעמקייט, האַרציקייט און קווּעלנדיקע פרייד האָט ער אויפגענומען יעדעס פּיצל שפעריש־קייט וואָס איז געקומען פון שטעטל. געווויינטלעך באַצייכנט מען ווייסענבערגן ווי א דם שונא פון די „וואָס קענען אין דיכער", לויט אָט דער מיינונג קומט אויס, אז ווייסענבערג האָט שיעור פיזיש נישט געקאָנט פאַרטראָגן יענע, וואָס האָבן אַרייגעקוקט אין די קלייענע אותיות און אַז ער איז ממש

*) די דאָזיקע פאָטאָגראַפיע פון ווייסענבערגן דעם יונגן שרייבער מיט דער צושריפט—א ציטאַט פון זיינס א דערציילונג—איז, אין די יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, געווען זער שטאַרק פאַרשפרייט צווישן די לייענער פון דער יידישער ליטעראַטור.

געווען זייערס אַ „בלוטיקער שונא". ווי ווייט עס איז נישט ריכטיק אַזאַ מין אָפּשאַצונג, באַווייזט זיין נאָנטע אינטימע פרייַנטשאַפט מיט יחיאל לערער.

אויסערלעך האָט נישט געקאָנט זיין קיין ווייטערער מהלך צווישן מענטשן ווי ווייסענבערג און יחיאל לע־ רער. פון איין זייט, ווייסענבערג — דער זון פון לייביש מא־ טעס, פון דור דורות בעלי מלאכות און פשוטע מענטשן, און יחיאל לערער, וועמענס יחוס עס האָט זיך געצויגן פון ווארקער רבין פון דער מאַמעס צד און פון זגערזשער רבין פון פאָטערס צד. איטשע מאיר, דער ברייט־ביניקער מיטן רויטן פּנים און די קאלמיקן־אויגן — און יחיאל, דער בלאָנדער יונגערמאַן מיטן אויסגעאיידלטן פּנים און די בלאָע, אַזוי ווי אין נעפּל־פאַרהילטע אויגן. ווייסנבערג, דער מחבר פון „א טאַטע מיט בנים", פון „דור הולך ודור בא", פון „די משוגענע אין דאָרף", און יחיאל לערער דער פאַרחלומטער זינגער פון „תהילים געזאַנגען", ווועגן פאַרטרוימטע פאַסטעכער און פון „שאול און דוד". פון וואַנען זשע האָט זיך געגומען אָט די, כמעט פאָטערלעכע באַציאונג פון אָט דעם „אומגעהובלטן" און „פרימיטיוון" מענטש (ווי עס ווילן דאָס האָבן די אַלע וואָס שרייבן וועגן ווייסענבערגן) צו אָט דעם פאַרחלומטן יונגענמאַן? האָט דאָך ווייסענבערג דעם זומער פון 1923, ווען יחיאל האָט אים געלייענט די ערשטע לידער פון די תהילים געזאַנגען — פשוט אים נישט געלאָזט צוריקפאָרן קיין זשע־ לעכאָוו און אים חדשים געהאַלטן ביי זיך אין שטוב ער זאָל „אויפשרייבן אָט דעם ביכל".

דער אמת איז, אַז אין אָט דעם פאַלקס פאַרוואַרצלטן קינסטלער האָט געצאַפּלט אַ צאַרטע און טיף־לירישע נשמה, וואָס האָט געאַנקערט אין דער טיפער פאַרוואַרצלטקייט פון דעם יידישן לעבן, אַ קינסטלער, וועמען עס איז געווען אייגן און וואָס האָט אין זיך איינגעזאַפּט אַלע ניואַנסן, אַלע שאַטי־ רונגען, און יעדן צאַפּל פון דער פאַלקס נשמה.

י. פאפיערניקאָוו
ישראל

ווייסענבערגס ווירקונג אויף יינגע שרייבער

דער ערשטער, וואָס האָט מיר געגעבן גליבן אין זיך, מיך אַרויסגענומען פון מיין ענגן ליטעראַרישן קרייז, פון דער „אַרבעטער־היים",*) און מיך אַריינגעפירט אין דער גרויסער וואַרשעווער שרייבער־משפּחה — איז געווען: י. מ. ווייסענבערג. צו פאַרדאַנקען האָב איך עס געהאָט ווייסענ־ בערגס פּריוואָט־סעקרעטאַרין — מיינער אַ פאַרטיי־חברטע און פּערזענלעכע פריינדין, וואָס האָט מיך באַוווּיגן אַריינגיין צו אים און ווייזן אים עפּעס פון מיינע לידער.

געווען איז עס אין פערטן יאָר פון דער ערשטער וועלט־ מלחמה, אין 1918, אין וואַרשע, בעת דער אָקופּאַציע פון די דייטשן. ווייסענבערג האָט דאַן געווווינט אויף עלעקטאַראַלנע 20, אין אַ האָטעל. אין איינעם אַ זומערדיקן פאַרמיטאָג, בין איך אַוועק צו אים, און מיט האַרץ־קלאַפענישן, אומדרייסט און לייכט, אַנגעקלאַפּט אין זיין טיר.

— ווער איז? — האָט אַן אויפגערעגטע מענער־שטים, כמעט שרייענדיק, געפרעגט פון צימער־אַרויס.

— איך! — האָב איך קוים געענטפערט.

— ווער איז דער „איך?" — האָט די שטים נאָך אויפ־ געריגטער, איבערגעפרעגט.

ס׳האָט זיך דערהערט דאָס אויפשליסן פון דער טיר, וואָס האָט זיך נישט מיטאַמאָל געעפנט. מ׳האָט מיך אַריינגע־ לאָזט, די טיר האָט זיך צוריק צוגעמאַכט און ווידער זיך פאַרשלאָסן.

כ׳האָב נאָך רעכט נישט באַוויזן אַרומצוקוקן זיך און צו באַטראַכטן טאָקע אים אַליין — ווייסענבערגן, און אַ טראַכט־צו־טאָן וועגן זיין פאַרשליסן זיך מיט מיר אין מיטן העלן טאָג, ווי אינמיטן אינדערנאַכט, האָט מיך ווייסענבערג, אָן צערעמאָניעס, ווי ער וואָלט מיך שוין געהאָט עזעון אַמאָל, און פון פריער געווווסט נאָך וואָס איך בין געקומען — אַ פרעג געטאָן: ווי הייסט איר? ער האָט מיר אָנגעווויזן אויף אַ שטול און מיט דעם זעלבן האַרטלעכן טאָן אַ זאָג־געטאָן: זיצט! און אַליין — געמומען גיין אָן אויפגערעגטער אַהין און צוריק אי־ בערן נישט גרויסן, שמאָלן צימער. עטלעכע מינוטן האָבן מיר ביידע שוויער געשוויגן, און איך האָב בעת־מעשה בא־ דויערט, וואָס איך בין אַריינגעפאַלן צו אים אין אָזאַ אומ־ גינסטיקער צייט און האָב זיך באַמיט, נישט אָנצוטרעפן זיך מיט זיינע אויגן, אין וועלכע כ׳האָב באַמערקט אַ בייז פלעמל...

לסוף האָט זיך ווייסענבערג באַרואיקט, זיך אַוועקגע־ זעצט מיטן פּראָפיל אָנטקעגן מיר און פּראָסט פשוט מיר אַ זאָג־געטאָן: „לייענט!" מיטן זאָג: „לייענט!" — האָט מיך ווייסענבערג אַריינגעבראַכט אין גרויס פאַרלעגנהייט; כ׳האָב זיך היבש פאַרלוירן, און ווי פאַרשולדיקט, געענטפערט: כ׳האָב מיט זיך גאָרניט מיטגעבראַכט. „טאָ צו וואָס זענט

*) „אַרבעטער־היים" — אַ פועלי־ציוניסטישער קלוב. געווען אין וואַרשע אין סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

איר געקומען?" — האָט מיך וויסענבערג געפרעגט. און איך האָב באַמערקט אַ באַהאַלטענעם חוזק־שמייכל אויף זיין סקו־ליסט־מאַנגאָליש פנים.

כדי צו ראַטעוון מיין סיטואַציע, האָב איך אים גע־זאָגט, אַז איך געדענק עפּעס אויף אויסוויניק, און כ׳האָב באַלד אָנגעהויבן לייענען פאַר אים מיינס אַ פּאָעמע, וואָס האָט געהאַלטן בערך דריי הונדערט שורות.

איך האָב געענדיקט לייענען. וויסענבערג האָט מיר אַ רגע אַרײַנגעקוקט גלײַך אין די אויגן אַריין, ווי ער וואָלט נישט פרעגנדיק, געוואָלט נאָך עפּעס וויסן, און אַ זאָג־געטאָן: „גיט, ברענגט עס מאָרגן, וועט עס נאָך אַראָן אין פאַרדן נומאָ זאַמלביכאָ".

צומאָרגנס, אַז איך בין געקומען צו וויסענבערגן און געבראַכט אים מיין פּאָעמע „פּעלד", איז צווישן אונדז פאַר־געקומען אַ קליינער „אינצידענט", פון וועלכן איך בין אַרויס דער זיגער.

געשען איז דער „אינצידענט" צוליב מיין געוואָגט־קייט צו פרעגן ביי אים מכוח האָנאַראַר פאַר מיין פּאָעמע. אַ געוואָגטקייט, וואָס האָט זיך אומדערוואַרט פאַר מיר אַליין געזומען פון מיין אויסנעמען ביי אים, און פון זיין צוגעבן דער פּאָעמע מיינער, אַ גרויסן ליטעראַרישן ווערט. אויף מיין אָנפראָגע וועגן האָנאַראַר, האָט זיך וויסענבערג, ווי זיין שטייגער איז געווען, איראָניש צעשמייכלט און מיר דער־קלערט, אַז ער האָט נאָך קיין אָנפאָנגער קיינמאָל נישט גע־געבן קיין האָנאַראַר. איך אָבער, בין פון זיין דערקלערונג נישט גענאָגן ביי זיך; נישט געוואָלט אָפּזאָגן זיך פון מיין רעכט, און אַמביציעז אים געענטפערט:

— אויב איר האָט ביז איצט קיינעם נישט געצאָלט, וועט איר דאָס מאָל מוזן מאַכן אַן אויסנאַם...

צו מיין גרויס וווּנדער, האָט זיך וויסענבערג, אָנשטאָט מיך „אָנצושייגען" פון מיין „חוצפּה", זיך נאָך ברייטער צע־שמייכלט, און מיט אַ געלעכטערל אַ פרעג־געטאָן ביי מיר:

— וויפל ווילט איר דערפאַר?

פון דער פראָגע האָב איך זיך אינגאַנצן פאַרלוירן און נישט געוווסט וואָס צו ענטפערן; נישט געוווסט נאָך דאַן, צי שאָצט מען אַזאַ „סחורה" אויף דער וואָג, צי אויף דער מאָס, און כ׳האָב נאָך אַ שוועך קוועלנדיק, אַליין נישט וויסנדיק פאַרוואָס, אַ זאָג־געטאָן: פופציק מאַרק. (דייטשע מאַרק, דעמלטיקע וואלוטע אין פוילן).

— וויפל וועט איר נישט נעמען? — האָט מיך וויסענבערג איבערגעפרעגט, און דער שמייכל איז אים אַריין אין די האַלב־מאַנגאָלישע אויגן.

— פינף און פערציק! — האָב איך נאָכגעלאָזט.

וויסענבערג האָט מיר צוגעזאָגט פערציק מאַרק, און כ׳בין געגאַנגען אַהיים מיטן ערשטן נצחון.

אַז דער נומער „זאַמלביכער" מיט מיין אָפּגעדרוקטער פּאָעמע איז דערשינען און כ׳בין געקומען אָפּנעמען מיין האָ־נאָראַר, האָט מיך וויסענבערג פאָרגעשטעלט פאַר זיין ערשטן מיטרעדאַקטאָר ש. לאַנדינסקי, און מיך געבעטן קומען אַ צווייט מאָל. אַז כ׳בין געקומען דעם צווייטן מאָל, האָט ער מיר פאָרגעשטעלט פאַר ליפּע קעסטינען און פאַר יהושע פערלע, וואָס האָבן אים צוגעזאָגט מיטצוארבעטן אין די „זאַמלביכער", און האָבן זיך גראד געפונען ביי אים אין שטוב. וויסענבערג האָט זיך ענטשולדיקט פאַר מיר און גע־הייסן מיך קומען אַ דריט מאָל, און דאָס דריטע מאָל — מיך פאָרגעשטעלט פאַר זיין נייעם מיטרעדאַקטאָר: מאַקס עריק, און פאַר זיין נײַ־צוגעצויגענעם מיטאַרבעטער: קאָליַא טע־פער (דאָברוצי), וואָס איז נאָר־וואָס געהאַט דעמלט געקומען פון אַמעריקע.

כ׳געדענק שוין נישט, וויפל מאָל איך בין געקומען צו אים מאָנען דעם האָנאַראַר, און מיט וועמען וויסענבערג האָט מיך יעדעס מאָל באַקענט. כ׳געדענק נאָר, אַז איינמאָל בעת כ׳בין געקומען צו אים און נישט געמאָנט שוין מער דעם האָנאַראַר, וואָס ער האָט באמת נישט געקאָנט באַצאָלן — האָט ער פלוצלינג אַ נעם־געטאָן דעם הוט זיינעם, מיך געבעטן אונטערזיצן, און נישט געזאָגט וווהין און נאָך וואָס ער גייט אַוועק, איז ער אין אַ קנאַפּע שעה אַרום צוריקגעקומען, און גרויסצוגיק מיר אויסגעציילט פערציק מאַרק, וואָס ער האָט זיך וווּ געבאָרגט . . .

נאָכן „געשעענישׂ" מיטן האָנאַראַר, בין איך אין וויי־סענבערגס נייער דירה, אויף עלעקטראַלנע נומער 14, געוואָרן איינער פון זיינע אָפּטע באַזוכער, דעמלט זיינען געקומען צו אים פאַרערער, חסידים און תּלמידים, צווישן וועלכע עס זיינען געווען אויך עזור וואַרשאַווסקי, שמעון האָראַנטשיק און יחיאל לערער, וועמען קיינער פון די עלטערע שרייבער און פאַרלעגער, האָט נישט געוואָלט אַנערקענען און העלפן, ווי דאָס האָט מיט ליבע געטאָן וויסענבערג, וואָס האָט יעדן אמתן טאַלאַנט געמוען אונטער זיינע פליגל. נישט אומזיסט איז זיין שטוב, ווי זיינע שפּעטערדיקע ליטעראָרישע זאַמל־העפטן „דער שטראָם" און „אונדזער האָפענונג", געווארן אַן אכסניה פאַר אַלע פּראָווינצער שרייבנדיקע בחורים און מיידלעך, וואָס האָבן וויסענבערגן פאַרשיט מיט גראפאָמאניע. זיין געזונטער חוש פון אַ קינסטלער, האָט אים נישט פאַר־פירט, און אַ דאַנק אים, זיינען אַריינגעקומען אין דער יידי־שער ליטעראַטור אַזעלכע טאַלאַנטן ווי: עזור וואַרשאַווסקי, שמעון האָראַנטשיק און יחיאל לערער.

נישט אַלע פון זיינע חסידים זיינען אים געבליבן גע־טריי ווי צו אַ רעדאַקטאָר און רבין, און האָבן ביי דער ערש־טער געלעגנהייט בוגד־געווען אין אים. צו בוגד־זיין אין אים האָט נישט וויניק גורם־געווען, זיין פאַרעקשנען זיך, איינ־צופירן זיין „זשעלעכאָווער" אַרטאָגראַפיע, און זיין פאַרבי־סענער קאַמף מיט די „ליטוואָקעס", און נאָך אַזעלכע דאַן־קישאָטישע קאַמפן.

אויך איך האָב לסוף נישט אויסגעהאַלטן וויסענבערגס משונהדיקע דרכים, און האָב טראָץ מיין גרויסער פאַרערונג צו אים, ווי צו אַ גרויסן שרייבער און מערקווירדיק־אייגנ־אַרטיקער פערזענלעכקייט — אויפגעהערט פּראָווען ביי אים חסידות; פאַרלאָזט הייסט עס, זיין רבישן טיש.

משה קנאַפהייס (פאריז)
בוענאס איירעס

זכרונות וועגן י. מ. וויסענבערג

1. די רעדאַקציע פון „אונדזער האָפענונג"

אַ שמאָלע גאַס, שמאָלע שטיגן, אַן ענג שמאָל צימער אויף אַ דריטן שטאָק, צוויי פֿאַליצעס פון פּראָסטע ברעטער ביז אַרויף צום סופּיט, אָנגעפּאַקט מיט ביכער, העפטן, זשור־נאַלן. אַ קעסטל מיט אַ קאַרטאָטעקע און אַ קעסטל מיט מאַ־נוסקריפּטן. אַ קליין טישל נאָענט צום פענצטער, שטעמפּלען, טינט און פעדער, געעפנטע בריוו — די טאָג־קאָרעספּאָנדענץ. אַ פּאָלאָשן אייוועלע און אַ זייטיקע טיר אויף רעכטס, וואָס פירט צו פרעמדע שטובן פון פרעמדע באַלעבאָטים — די רעדאַקציע פון „אונזער האָפענונג" און דאָס אַרבעטס־צימער פון י. מ. וויסענבערג.

דער פּאַרנאַכט איז געלעגן אויף די פּאָליצעס, אונטערן טיש, אין די ווינקלעך פונעם קלייניעם שמאָלן צימערל. כ׳האָב זיך אויף וויסענבערגן נישט געקאָנט דערוואַרטן.

כ׳בין געקומען צומאָרגנס אינדערפרי. אַ בחור האָט געמאַכט די עקספּעדיציע פונעם פרישן נומער „אינזער האָ־פענונג". כ׳האָב לאַנג גערעדט — אַ קלאַפּ אין טיר.

איך האָב אים קיינמאָל נישט געזען און גלייך ביי זיין אַריינקומען פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז וויסענבערג. אַ מיטל־וווקסיקער אין אַ טונקל־גראָען ווינטער־פּאַלטאָ מיט אַן אויפגעשטעלטן קאַלנער, אַ שטאַרק אָפּגענוצטן קאַפּעלוש, עט־וואָס צו טיף אַראָפּגעזעצט אויפן קאָפּ. אַ פּיר־קאַנטיק גע־שניטן פּנים, פול מיט קנייטשן, אַרויסשטאַרצנדיקע קינבאַקן. כ׳האָב זיך אינסטינקטיוו אויפגעשטעלט מיט אַן אומבאַוווסט געפיל פון יראת־הכבוד. וויסענבערג האָט נישט געלייגט קיין אָט דערויף, זייטיק אויף מיר אַ בליק געטאָן, מיט צוויי קאַל־טע פינגער לייכט, ווי פון יוצא־וועגן, געגעבן מיר שלום און אָנגעוויזן אויף אַ שטול, כ׳זאָל וואַרטן. ער האָט אויפגעהאַנ־גען דעם פאלטן אויפן האָק פון קלאַפשלאָס אויף דער טיר, אויפגעפּנט אַ פאַרפאַקט פּעקעלע און זיך געזעצט עסן אָנ־בייסן אַ פערטל ראָזאָוע ברויט מיט אַ האַלבן גערויכערטן העריגן. ער האָט בנעימות אָפּגעגעסן און נישט אַרויסגע־רעדט קיין וואָרט. נאָכן עסן — פאַמעלעך און זאָרגעוודיק אַראָפּגעשאָרט די ברעקלעך אין פּאַפּיר אַריין, זיך אויפגע־שטעלט און געזאָגט עפּעס דעם בחור, וואָס האָט געפּאַקט די פּעקלעך ביים פענצטער... שפּעטער ערשט מיך אַ פרעג געטאָן, נישט קוקנדיק אויף מיר:

— וואָס האָט איר געוואָלט?

— וועגן לידער... כ׳האָב אייך געשיקט... שוין לאַנג...

— ווי הייסט איר?

— קנאַפהייס!

ער איז צוגעגאַנגען צו דער פאַליצע, אַרויסגענומען דאָס קעסטל מאַנוסקריפּטן. יעדן צושיקערס זאָכן זיינען גע־לעגן אָפּגעהיט אין די קאָנווערטן, מיט אַ נומער און לויטן אלף־בית. ער האָט אויפגעזוכט מיינע לידער, אַריינגעקוקט אין זיי, דורכגעקוקט און ווי אַרויסגעצייגט די ווערטער:

— ס׳מוז נאָך געדויערן... כ׳האָב אייך נעכטן אַרויסגע־שיקט אַן ענטפער.

אין שטוב האָב איך געטראָפן אַ קאַרטל: „רעד. און אדמ. „אינדזער האָפענונג" (נישט געדרוקט נאָר אָפּגעשטעמפּלט מיט אַ שוואָכן טוש), ווארשע דעם 1928.14.1.

ג. ה. קנאַפהייס! פון אייערע לידער וועלן געדרוקט זיין „זונטאָג־חגא" און „אין אַ אומעטיקער נאַכט". מיט אַכטונג — י. מ. וויסענבערג. די פּאָר ווערטער זיינען ערטערווייז געווען פאַרווישט, קענטיק, אַז דער טינט איז נישט געווארן באַלד אָפּגעלאָשן.

— דער „אינדזער האָפענונג" — האָט וויסענבערג געפּלעגט זאָגן די יונגע שרייבער — צאָלט נישט קיין האָנא־ראַר. יעדער וואָס דרוקט אָפּ אַ ליד, דאַרף דערפאַר באַצאָלן. עלטהיי, ער גיט אַליין אַרויס. ס׳קאָסט דען נישט?...

אויף די לעצטע זייטן פונעם זשורנאַל איז טאַקע געווען אַ רשימה פון געלט־געבער. צומייסטן האָבן אויפן דאָזיקן פאַנד פיגורירט די נעמען פון די מיטאַרבעטער אַליין. דער „אינזער האָפענונג" האָט זיך אַ גאַנץ לעבן געמאַטערט פאַר זיין עקזיסטענץ. וועג דער נומער איז מיט גרויס מי שוין געווארן אָפּגעדרוקט, האָט דער איינבינדער אים... פאַרהאַלטן, נישט געוואָלט אַרויסגעבן, ביז מען וועט אים באַצאָלן. מ׳האָט געצאָלט אין ראַטעס און די פאַרטיקע עקזעמפּלארן אַרויס־געגומען, פאַרטיילט און פאַנאַנדערגעשיקט — אין ראַטעס. וויסענבערג האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ פעיקן אונטערנעמער און צו זיין לויב זאָל עס געזאָגט ווערן, געווען. זייער נישט פּראַקטיש. ער האָט געהייסן אומעטום שיקן. איינער האָט גע־פאַדערט צוויי עקזעמפּלארן, האָט וויסענבערג געהייסן דעם בחור איינפּאַקן פינף.

— ס׳טייטש, עס קאָסט דאָך פּאָסט... — האָט זיך דער בחור ביי אים געבעטן — עס וועט דאָך צוריקקומען?

— נישט אייער דאגה, מ׳הייסט אייך שיקן פינף, שיקט פינף...

וויסענבערג האָט געהאַט זיין אויסרעכענונג; זאָל דאָס וואָרט זיינס דערגיין אומעטום.

וו׳ער האָט נאָר געזען אַ ניצוץ פון טאַלאַנט, האָט ער אים צוגעצויגן און אריינגעפירט אין „אינדזער האָפענונג". מיט יעדן איינעם זיך געפרייט, ווי מען פרייט זיך מיט אַ נייַ־געבוירענעם. וועג ס׳האָט זיך שוין געשאַפן אַ באַדייטנ־

דיקער קרייז שרייבער אַרום אים, האָט ער אין איינעם אַ שבת אײַנגעאָרדנט אַ ליטעראַרישן פרימאָרגן אין טעאַטער „סקאַ־לע" אויף דזשעלנע 1. ס׳זיינען זיך פון גאַנץ פוילן אָנגעפאָרן יידישע יונגעלײַט מיט צעדרייטע קאָפּעלושלעך, אין בריליַן און אַן בריליַן, מיט אָפּגעטראָגענע פּאַלטנדלעך און אויסגע־דרייטע קאַמאַשן. נאָר מיט יום־טובדיק־שיינעדיקע פּנימער, גלײַך קיין גליקלעכערע פון זיי וואָלט נישט געווען אויף דער וועלט.

דער זאַל איז געווען פול געפּאַקט ביז איבער די ברעגן. זעלטן וועט אַ ליטעראַרישער פרימאָרגן זאָל האָבן געהאַט אַזאַ דערפאָלג. צווישן די בייזיצער אויף דער העל־באַלויכטענער טריבונע האָבן זיך געפונען די צוויי שרייבער, וואָס איך האָב ס׳ערשטע מאָל באַגעגנט ביי ווייסענבערגן אין רעדאַקציע. דאָס זיינען געווען מ. ב. שטיין און נתן אייבעשיץ. ווייסע־נ־בערג האָט אַנגעהויבן שטיל, מיט אַ ציטערדיקער שטים, שפּעטער באַהערשט, רויק און נאָך שפּעטער צעפלאַמט. ער האָט געפּייערט אויף דער פרעסע, אויף די פאַרלאַגן און אויף אַלע, וואָס האַלטן זייערע טירן פאַרשלאָסן פאַר די יונגע שרייבער, פאַרן אויפגייענדיקן דור וואַרט־זאָגער. ס׳איז גע־וען אַ זעלטן־פּייערלעכער צונויפטרעף פון ווייסענבערג מיט זיינע תלמידים־שרייבער פון איין זייט און זיינע ליענער — פאַרערער — הייסע חסידים — פון דער צווייטער זייט.

2. ווייסענבערגס בליק אויפן לעבן.

איידער כ׳בין געוואָרן אַן אָפּטער אײַנגייער צו ווייס־ענבערגן אויף דזשעלנע 11, האָט ער מיר אין אַ קאָרטל פון 5טן יולי, 1928, געשריבן: „איך האָב דערהאַלטן אייערע לעצטע לידער מיט דעם בריוו, וווּ איר שרייבט, אַז איר האָט מיר געדאַרפט אפשר דערמאָנען צו דרוקן אייערע זאַכן. גאַנץ געווויס, וואָרן צופיל מאַטעריאַלן ליגן און דער נומער קלעקט נישט, מען דריקט פין דאָס, וואָס קימט צופעליק אין דער האַנט, אין אַנדערע ליגן, כאָטש זיי האָבן אויך דעם פאַרדינטן וועלט. איך וועל מיך בעמיען, אַז עס זאָל זיין איצט געדריקט. דאָס לעצטע ליד, וווּ איר פאַרשעלט דאָס מיידל, איז אַזוי נישט צום הארץ, ליבע אָפּגענאַרטע אָפּילו קאָן מען אויך נישט פאַרהאַסן. מיר דאַרפן איר דאָנקען אָפּילו פאַר דעם מיראָזש וואָס זי שענקט אונדז, און עס מאַכט דעם איינדרוק, אַז דער מאָן וואָס שעלט די ליבע, איז אַ שלעכטער מענטש און אַ ווייניק סימפּאַטישער מיט בייזע בליקן אויפן לעבן, כאָטש נישט פאַרדינט".

דער דאָזיקער זאָג, אַז מיר דאַרפן דאָנקען דער ליבע אָפּילו פאַרן בלויזן מיראָזש וואָס זי שענקט אונדז, איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר ווייסענבערגן. ס׳איז נישט בלויז אַזאַ געווען זיין קוק אויף דער ליבע. אויך אויפן לעבן האָט ווייס־ענבערג אַזוי געקוקט.

3. אַ נישט־צושטאַנד־געקומענע פאַרשטעלונג.

אין יענער צייט בין איך געווען דער ליטעראַרישער אָנפירער פון אַ דראַמאַטישער סטודיע אויפן נאָמען פון א. ווייטער. דער דאָזיקער דראַמ־קריז האָט זיך געהאַט דער־וואַרבן אַ נאָמען מיט זיינע ערנסטע פאַרשטעלונגען. ער האָט צומיינסטנס אויפגעפירט אינאַקטערס און פיעסן נאָך קיינ־מאָל נישט געשפּילטע. דער רעפּערטואַר איז באַשטאַנען פון אַ באַזונדערן אויסקלייב פון דער יידישער און וועלט־דרא־מאַטורגיע. ס׳זענען אויפגעפירט געווארן שאַפונגען פון דער קלאַסישער און מאָדערנער ליטעראַטור און פון יידישע מחב־רים, וואָס האָבן זייערע זאַכן נאָך געהאַט אין מאַנוסקריפּט, נאָך איידער זיי זיינען געדרוקט געווארן. דער רעזשיסאָר פון דער סטודיע איז געווען יוסף פיש, אַ באַגאַבטער און פעאיקער יונגערמאַן, וואָס האָט אַליין אויך געשריבן פאַר דער סטודיע און פאַר יידישע רעווי־טעאַטערן.

ווייסענבערג האָט זיך דעמלט אַרומגעטראָגן מיט אַ פּלאַן צו שאַפן אַ נייעם טיפ יידיש טעאַטער. אַ טעאַטער אָן פּראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן, וואָס שפּילן פאַר געלט און שפּילן אַלץ, וואָס מען הייסט זיי.

— „ווי אַזוי קאָן דער אַקטיאָר, וואָס האָט נעכטן גע־שפּילט שונד, ווערן היינט צוגעלאָזן צו אַ קינסטלעריישער ראָלע? דער אַקטיאָר וועט עס טאָן מיט אַ רויקן געוויסן, ווייל ער שפּילט דאָך פאַר געלט...

ס׳איז געווען אַ קילער, אלודיקער אויפדערנאַכט. מיר זיינען געגאַנגען אויף דער פראַנציסקאַנער גאַס. אין איינעם אַ הויף אויף אַ הויכן שטאָק האָט זיך געפונען דאָס צימערל וואָס מ׳האָט אָפּגעדונגען צו פירן פרובן. ווייסענבערג האָט פאַר מיר פאַנאַנדערגעוויקלט אַ פאַרכאַפּנדיק בילד, וועגן אַ הויף־קינסטלעריש יידיש טעאַטער, ווי אַרויסצוהייבן, ראַטעוונען דאָס יידישע טעאַטער פון זומפ, פאַרקויפטקייט און געבן עס אַ קינסטלערישן תיקון, ס׳זאָל דינען דער קונסט און דעם פאָלק.

אין פּלאַן איז געווען פאַרגעזען צו שטעלן פיעסן נאָר אַזעלכע, וואָס האָבן נאָך קיינמאָל נישט געזען די ליכטיקע שיין, וואָס דאָס פּראָפעסיאָנעלע טעאַטער האָט זיי נאָך קיינ־מאָל נישט געשפּילט; אָדער זיי זיינען אָפּגעווארפן געווארן דורך די טעאַטער־דירעקטאָרן, אָדער קיינמאָל דורך זיי ניט באַטראַכט געווארן אויפצופירן.

צו דער מערסטער טייל פיעסן, וואָס די טעאַטערן האָבן אויפגעפירט, האָט ווייסענבערג געהאַט אַ קנאַפּן צוטרוי:

צום ערשטן האָט געזאָלט געגעבן ווערן ווייסענבערגס אַ דראַמע „דער לוין פון ליבע", אַ לעבנס־בילד אין דריי אַקטן. מיר האָבן אים איינגעלאַדן אין דער „סטודיע" און מיט גרויס פאַראינטערעסירונג אויסגעהערט זיין פאַרטראָג ווענן טעאַטער און קונסט־פראַבלעמען. ס׳האָבן זיך אָנגע־הויבן די פרובן, מ׳האָט איינגעשטעלט און געמוטמען שטודירן די ראָלן. רעזשיסירט האָט ווייסענבערג אַליין. ער איז געווען מיטגעריסן צוגלייך מיט די יונגע שפּילער, אַליין געמאַכט די פּראָיעקטן פון די דעקאָראַציעס. די סצענע פון ערשטן אַקט האָט פאַרגעשטעלט אַ פראָגמענט פון אַ קליינשטעטלדיקן מאַרק. האַלבע נאַכט. אין אַן אָפּן פענצטער זיצט אַ מיידל און זינגט פאַהבענקט:

„אויפן וואָסער שוועבט אַ מעווע,
שוועבט די מעווע ביז צום ים.
שטייט אַ מיידל, הויבט דאָס קליידל,
שרייט געוואַלט: — איך וויל אַ מאַן!

קיינער פון די מיידלעך האָט אין אָנהויב נישט געוואָלט זינגען דאָס לידל. זיי האָבן געזאָגט, אַז מ׳קאָן זיך אָן דעם אויך באַגיין. וווייסענבערגן איז קוים געלונגען איבערצוצייגן די מיידלעך, וואָס אַזוינס ס׳איז אַ רעאַליסטישע דראַמע און דער רעאַליזם פאַרדעקט נישט, באַהאַלט נישט קיין מענטשלעכע שוואַכקייטן, פאַלירט נישט דאָס לעבן, נאָר גיט עס מיט אַלע שאַרפקייטן.

מ׳איז שוין געווען כמעט צוגעגרייט צו דער אויפירונג. וווייסענבערג איז געווען זייער פאַרדאָגהט. די אויסזיכטן צו קריגן ערגעץ געלט, זיינען צעריינען... ס׳איז אַדורך אַ וואָך און נאָך אַ וואָך און קיין זאַל איז נישט געווען. די סטודיאַנטן האָבן זיך געמוסען בונטעווען. מיר זיינען געזעסן אין דעם אָפּגעדונגענעם צימערל, געוואַרט אויף וווייסענבערגן. ער האָט געזאָלט קומען מיט אַן ענטפער און באַשטימען דעם טערמין פון דער אויפירונג...

מיר האָבן זיך אויף וווייסענבערגן נישט דערוואַרט. ער איז נישט געקומען. וווייזט אויס, נישט געקאָנט שאָפן די סומע, וואָס מ׳האָט באַדאַרפט איינצאָלן פאַרן טעאַטער־זאַל. די גאַנצע אָנגעשטרענגטע אַרבעט איז געגאַנגען לאיבוד. די אונטערנעמונג פון גרויס פאַרנעם — די אויפירונג פון וויי־סענבערגס לעבנס־בילד „דער לוין פון ליבע״ — איז נישט צושטאַנד־געקומען.

4. מיט זיך אַליין.

י. מ. וווייסענבערג האָט אַ צייט לאַנג אויסגעמיטן דעם ליטעראַטן־פאַריין אויף טלאָמאַצקע 13. נאָכדעם, ווי דער „אינדזער האָפענונג״ האָט צוליב מאַטעריעלע סיבות אויפגעהערט צו דערשיינען און אין ליטעראַטן־פאַריין האָבן זיך באַוויזן יונגע ענטוזיאַסטן — די פלעיאַדע יונגע שרייבער, וואָס זיינען געקומען מיט זייער מוטיק דיסקעריש ווארט און האָבן ווי וווייסענבערג, געקעמפט פאַר אַ געווויסנהאַפטער, ער־לעכער, אומאָפּהענגיקער יידישער ליטעראַטור, — האָט וווי־סענבערג אָנגעהויבן אַרויפקומען. צום ערשטן זעלטן, שפּע־טער — אָפּטער, דערנאָך — טאָג־טעגלעך.

וווייסענבערג האָט זיך צומיינסט געפונען אין קרייז פון זיינע פאַרערער. אויך די יונגע שרייבער האָבן איצט געהאָט אַ געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט וווייסענבערג שבעל פה, אויסהערן זיינס אַ וואָרט, אַ מיינונג וועגן ווערק און שרייבער, אַ טרעפלעכן זאָג איבער פראָבלעמען פון ליטעראַטור און קונסט, אויף וואָס זיי זיינען געווען להוט. זיינע רייד — שטילע, איינגעהאַלטענע, דורכגעטראַכטע — זיינען געווען געמאָסטן און געוויכטן און האָבן שטענדיק געטראָפן אין פינטל. ער האָט זיך אָפט בעתן רעדן פאַרהוסט, לאַנג, אָנגע־שטרענגט, איינמאָטערנדיק. און ווען דער הוסט האָט אָפּגע־לאָזט, האָט ער שווער ווי מיט די לעצטע כוחות געאָטעמט, ווי ס׳וואָלט אים פאַרפעלט לופט.

דעם לעצטן ווינטער, איידער דער ליטעראַטן־פאַריין האָט זיך איבערגעטראָגן אויף גראַניטשנע 11, האָט וווייסענ־בערג געפלעגט אַרויפקומען אין פאַריין אַריין באַלד אין די פרימאַרגן שעהן. ער איז געקומען פון גאָס דורכגעפרוירן, אינעם האַלב־לייכטן, גראָען פאַלטן מיטן אויפגעשטעלטן קאָל־נער. מיט נאָך אַ געוונג־גרינגן טריט פאַרבייגעגאַנגען דעם פאָדערשטן זאַל מיטן לאַנגן טיש מיט די צייטונגען און אפילו נישט אַ קוק געטאָן אין זייער זייט. זיך אַוועקגעזעצט ביים ערשטן טישל אין גרויסן זאַל נעבן איינגעהייצטן אויוון און דורכגעקוקט כתבים. ער האָט פיבערדיק געגריים זיינע וווערק צום דרוק. דאָס איצטיקע בוך איז געווען דאָס זיבעטע פון דער אויסגאַבע „אַלע ווערק פון י. מ. וווייסענבערג״. עס האָבן געזאָלט אַריין דערציילונגען פון וווייסענבערגס ערשטן שאַ־פונגס־פעריאָד.

פון איין זייט ליידיקן זאַל איז געזעסן — אַ געלעטער־טער, עלנטער, עטוואָס געבויגענער — י. מ. וווייסענבערג, פון דער אַנדערער זייט גלייך אַנטקעגן אים, איבער דער טריבונע, האָט אַראָפּגעקוקט אַ צעשטראָלטער, שבת־יום־טובדיקער י. ל. פרץ, און פון דער וואַנט מיט די פיל פענצטער האָט אַראָפּ־געשיינט דער גרויסער, רייכער, פאַרביקער פאַרטרעט פון שלום אש. און וווייסענבערג האָט זיך פלייסיק פאַרטיפט אין די באַשריבענע לענגלעכע בייגלעך פאַפּיר נישט פילנדיק מער קיין קעלט.

5. די פּטירה.

זומער 1938. פון יאַבלאָנע איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז וווייסענבערג איז פאַרבייַ און קיינער איז נישטאָ בייַ זיין בעט.. מען וואָלט באַדאַרפט אַ קוק געבן, אפשר דאַרף מען עפּעס טאָן...

אין ליטעראַטן־פאַריין איז געווארן אַ קאָך. נאָכן אי־בערטראָגן זיך אויף גראַניטשנע 11, אויפן פערטן שטאָק, האָט מען אָנגעהויבן וויציקעך צו קומען. עס האָט נישט געהאָלפן די פאַרפוצעכצער מיט דער עלעגאַנץ. די אומבאַקוועמע, פרעמדלעכע, פריוואָטע שטובן פון נייעם לאָקאַל האָבן נישט פאַרמאָגט דעם כוח און רייץ פון טלאָמאַצקע 13. די עטלעכע שרייבער, וואָס האָבן זיך צופעליק געפונען אין זאַל, האָבן זיך געהיצט: אַ סקאַנדאַל! אַן אומדערהערטע זאַך! מען זאָל לאָזן אַ שרייבער אויסגיין, און וועמען? — וווייסענבערגן!!

מ׳האָט אָנגעהויבן קלינגען אין די טעלעפאָנען. מיט אַ ציטערדיקער שטים האָט מען איבערגעגעבן די בשורה. אין פאַריין אין געווארן רעשיקער און עטלעכע שרייבער זיינען נאָך דעם זעלבן טאָג געפאָרן קיין יאַבלאָנע צו וווייסענבערגן.

ער איז געווען אויסגעצערט, דערשעפט פון איבערגע־שטרענגטער אַרבעט און פון... הונגער. יאָ! וווייסענבערג האָט געהונגערט. די גוטע פריינט, וואָס האָבן געשאָפן דעם פאַנד

אויף אַרויסצוגעבן ווייסענבערגס ווערק, האָבן דערווייל פֿאַר־
געסן אינעם שרייבער גופֿא.

ווייסענבערג האָט געלײטן און ווי שטענדיק — די אײ־
גענע ליידן פֿאַרשוויגן. פֿאַר זיינע ליידן האָט זיך קיינער
נישט אָנגענומען — קיינער האָט זיך פֿאַר אים נישט איינ־
געשטעלט. און אַז ס׳זיינען אַוועקגעגאַנגען טעג און ווייסענ־
בערג האָט זיך נישט געווײזן אין לאָקאַל, איז קיינעם נישט
אײַנגעפֿאַלן צו פֿרעגן:

— ווו איז ווייסענבערג? וואָס זעט מען עפּעס נישט
ווייסענבערגן?

איצט האָט מען זיך ערשט געכאַפּט, אַז ווייסענבערג
האָט זיך לעצטנס טאַקע נישט געווײזן אין פֿאַריין. יעדער אײ־
נער האָט עפּעס ווי געפּילט אַ שולד דערפֿאַר, נאָר וועמען
צו באַשולדיקן איז נישט געווען. און — דעם 13טן אויגוסט
— אויף אַ פֿרעמד געלעגער, אָפּגעזונדערט פון אַלעמען, אין
דער סביבה פון עטלעכע שרייבער בלויז, — האָט זיך אָפּ־
געשטעלט דאָס האַרץ פון איטשע מאיר ווייסענבערג.

6. אין דער טיפֿער אייבקייט.

אין ליטעראַטן־פֿאַריין אויף גראַניטשנע 11, זיינען די
וועגט מיט די בילדער געוואָרן פֿאַרדעקט מיט שוואַרצן טוך
און די לאָמפּן איבערגעצויגן מיט שוואַרצער קרעפּע. אַ נאַכט
פֿריער, איידער מען האָט ווייסענבערגן געבראַכט פון יאָב־
לאָנע, האָבן זיך אין ליטעראַטן־פֿאַריין היימישלעך געפֿאָרעט
פֿרעמדע יידן אין לאָנגע שוואַרצע קאַפּאָטעס. די חברה־
קדישה־לייט האָבן אַלץ צוגעגרייט צו דער טהרה, וואָס איז
פֿאַרגעקומען פֿאַרטאָגס, גלייך ווי מען האָט אים געבראַכט.

אַלע טירן זיינען געווען צעפֿראָלט. אויף אַ קאַטאַפֿאַלק
אין אָנדערן פֿאַרטונקלטן זאַל איז געשטאַנען דער ארון אי־
בערגעדעקט מיט שוואַרצן טוך און באַלויכטן מיט רויטלעכן,
פּלאַטערדיקן שיין פון גרויסע וואַקסענע ליכט. פון ביידע
זייטן — די וואַנט: דריי שרייבער פון רעכטס און דריי פון
לינקס. פייערלעכע אָפּשייד־שטילקייט. פון פֿאָדערשטן זאַל
האָבן זיך געטראָגן פֿאַרשטיקטע און הויכע געווײנען, וואָס
זיינען אַריבערגעגאַנגען אין ספֿאַזמען און באַלד ווידער זיך
באַרויקט. דאָס האָבן ווייסענבערגס צוויי טעכטער, פּערל און
גנעדל, אײַנגעשטילט זייער מוטער.

אין דרויסן אויף די שטיגן איז געווען אַ גרויסער עולם.
מען האָט געהאַלטן אין איין גיין. אויף דער גאַס האָבן זיך
פון פֿאַרטאָג אָן געקליבן מאַסן מענטשן, גרויס און קליין,
יונג און אַלט — די וואַרשעווער יידישע באַפעלקערונג. דאָס
פֿאַלק, געבויגן אין שווייגן, איז פֿאַרבייגעגאַנגען דעם
ארון און אָפּגעגעבן דעם לעצטן כבוד דעם פֿאַרשטאָרבענעם
גרויסן שרייבער. אַ סך, אַ סך האָבן באַווײַנט ווייסענבערגן,
דעם שרייבער און אפֿשר גאָר דעם גורל זיינעם. עלעגאַנטע
יונגעלייט און יידן מיט בעהד זענען געשטאַנען אין די ווינקלען
און געווײַנט. די שרייבער פון דער ערנוואַך האָבן נישט
געקאָנט איינהאַלטן די טרערן.

דאָס פֿאַלק האָט אויפֿריכטיק באַווײַנט דעם שרייבער
פון פֿאַלק, ער האָט געשעפּט פונעם פֿאַלק און איז אַ גאַנצן
לעבן געווען מיטן פֿאַלק. דערפֿאַר איז ער אַזוי באַליבט געווען
ביים פשוטן פֿאַלקס־מענטש, ביים ייד פון אַ גאַנץ יאָר.

צוועלף בייטאָג איז די גאַס שוין געווען שוואַרץ פון
מענטשן. עס איז נישט מעגלעך געווען אַדורכצוגיין, זיך
צוקריגן צום טויער גראַניטשנע 11. די גאַנצע באַוועגונג פון
טראַמווייען, אויטאָס און פורן איז געווארן אָפּגעשטעלט.
טויזנטער מענטשן האָבן געוואָרפן די אַרבעט, געשעפטן און
וואַרשטאַטן און געקומען באַגלייטן אין דער טיפֿער אייבי־
קייט, אין זיין אייביקער רו, איינעם פון די זעלטנסטע שריי־
בער, דעם סקולפּטאָר פון דער יידישער ליטעראַטור, ווי נח
פֿרילוצקי האָט אמאל טרעפלעך באַצייכנט וווייסענבערגן, איי־
נעם פון די צומיינסט־באַוולסטע יידישע שרייבער, וואָס האָט
אָבער זיין פּען נישט פֿאַרקויפט, נישט מיסגעבּרויכט מיטן
געווינסן פון דער וועלט — מיט דער ליטעראַטור.

לאַנג, לאַנג אויף עטלעכע גאַסן אַוועק האָט זיך גע־
צויגן דער טרויער־צוג נאָך ווייסענבערגס לוויה צום גענשער
בית־עולם. עס איז געגאַנגען אַ מאַנאַטאַנער דראָבנער רעגן,
אַ רעגן וואָס עסט זיך איין ביזן בין. די מלווים זיינען גע־
וואָרן אויסגעווייקט. נאָר קיינער איז נישט אָפּגעשטאַנען פון
צוג. פון אַלע גאַסן האָט מען נאָך אַלץ געשטראָמט און זיך
אָנגעשלאָסן אין באַגלייטער־צוג.

דעם זיבעטן באַנד, וואָס ווייסענבערג האָט פיבערדיק
געגרייט צום דרוק, איז אים שוין נישט באַשערט געווען צו
זען אַ געדרוקטן. דער באַנד „דערציילונגען פון מיין ערשטן
פּעריאָד שרייבן", איז שוין דערשינען צו די שלושים נאָכן
גרויסן נפטר. דאָס בילד פון מחבר איז שוין איינגעהילט גע־
וועז אין אַ שוואַרצער ראַם.

דער קבר פון י. מ. ווייסענבערג געפינט זיך אין דער
ליטעראַרישער אַלעע נעבן נאָמבערגן.

ווייסענבערגס טאַכטער מיט איר חברטע, ביים פֿאָטערס קבר

י. מ. וויסענבערג און יחיאל לערער אין קרייז פון שרייבער און פריינט

ערשטע ריי, אונטן (פון רעכטס): יחיאל לערער; פעלעק רובינליכט — סקולפטאָר (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ).
צווייטע ריי: פרידמאַן — פאַרעפנטלעכט דראַמעס אין וויסענבערגס זשורנאַל „אונדזער האַפענונג" (אומגעקומען); מ. ב. שטיין (בארנשטיין) — שרייבער (ווינט אין ישראל); י. מ. וויסענבערג; שלמה קארנבלום — מחבר פון ראָמאַנען אין יידיש (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ); נחום אייבעשיץ — איבערזעצער פון ניטשעס ווערק, מיטאַרבעטער פון „אונדזער האַפענונג".
דריטע ריי: שרהלע בירנבוים — פאַרעפנטלעכט לידער אין „אונדזער האַפענונג" (לעבט אין אַרגענטינע); אַ יונגער שרייבער פון גריצע, נאָמען נישט באקאנט; טשעכניצקי — וויסענבערגס אַ פריינט; באלטשע — וויסענבערגס צווייטע פרוי; הענעק ערליך — וויסענבערגס אַ פריינט.
(די פאָטאָגראַפיע איז געמאַכט געוואָרן אין וואַרשע, אין יאָר 1928).

מצבה אויף וויסענבערגס קבר, אויפן וואַרשעווער בית עולם.

אויפן חשבון פון דער מלוכה איז אין באַפרייטן פאָלקס דעמאָקראַטישן פוילן אויפגעשטעלט געוואָרן אַ מצבה אויפן קבר פון פאַרשטאָרבענעם יידישן קלאַסיקער.

יחיאל לערער

י. פעלהענדלער
ישראל

דאס לעבן און שאפן פון פארפייניקטן דיכטער

(פראגמענטן פון אַ גרעסערער ארבעט)

— א —

יחיאל לערער איז אויסגעוואקסן און באקומען זיין דערציאונג אין אַ טראדיציאנעל־יידישער שטוב אין זשעלע־כאוו, וווּ תורה און חכמה האבן געשטראלט פון יעדןווינקל, דאס איז נישט געווען קיין קאנסערוואטיווע רעליגיעזע שטוב, נאר אַן ארט וווּ יידישקייט האט זיך געפלאכטן מיט מאדער־ניזם. די עלטערן האבן געשטאמט פון דור דורות רבנים און רבנים, ווי יחיאל האט זיי געשילדערט אין זיין בוך: „מיין היים". זיין פאטער, ר׳ מענדל, איז געווען אַ שרייבער אין אַ וואלד, אַ שטרענגער יוד און פלעגט אהיימקומען נאר אויף די ימים טובים. מיט יראת הכבוד פלעגט מען אפהיטן אלע דינים פון יידישקייט, ער איז געווען אַן אלעקסאנדער חסיד און אַ יראת־שמים.

זיין דערציאונג האט יחיאל באקומען אין תדר און שפעטער געלערנט אין אלעקסאנדער שטיבל. ערשט אלס דערוואקסענער בחור האט ער אנגעהויבן צו שעפן פון קוואל פון דער מאדערנער יידישער און פוילישער ליטעראטור.

פייערבערגס „ווהין", מיצקעוויטשעס „פאן טאדאוש" און „דזשאדי", ביאליק, סלאוואצקי און געטהע ווי אויך פיל אַנדערע, האבן זיך טיף אַרייngעקריצט אין זיין נשמה און געהאט אַ דעצידירנדן איינפלוס אויף זיין שפעטערדיקן שאפן. מיט שטיל און פעסטע טריט איז יחיאל לערער אַריין אין דער יידישער ליטעראטור.

די ערשטע דיכטערישע ארבעט פון יחיאלן איז געווען אַן איבערזעצונג אין יידיש פון ביאליקס „אל הצפור".

מיט די ערשטע אַריגינעלע לידער איז ער געקומען צו זיין בן־עיר, צו וויסענבערגן, וועלכער האט אין די לי־דער געזען דעם קומענדיקן גרויסן טאלאנט און זיי פאר־עפנטלעכט אין זיין זשורנאל „אונדזער האפנונג". אין 1931 פארעפנטלעכט שוין לערער זיין גרויסע הערלעכע פאעמע

א. נ. „שאול און דוד", וואס איז דערשינען אין פאַרלאג „גיטלין".

אויב יחיאל וואלט מער נישט אַנגעשריבן אין זיין לעבן נאר ווי די פאעמע אַליין, וואלט געניג געווען צו קרוי־נען אים אלס גרויסער משורר.

מיט גרויס טאלאנט האט ער באויזן פאַנאַנדערצעוויק־לען דאס פארפלאנטערטע פראבלעם פון באקאנטן „דרייעק" שאול המלך, שמואל הנביא און דוד המלך, און באזונדערס קינסטלעריש זיינען געשילדערט די פייזאזשן פון ארץ ישראל. מיט פיל אינטואיציע ברענגט דער דיכטער ארויס די גע־שטאלט פון נביא שמואל, זיין באַרעכטיקטער צאָרן קעגן פאלק — אַ באפרייט פאלק פארלאנגט אַ מלך; ווי קליין זעט אויס אין די אויגן פון נביא דאס פאלק וואס וויל זיך פאר־קנעכטן צו אַ מענטש, ער זאל ווערן דער הערשער איבער זיי — דער מלך. אים איז אויך געלונגען הערלעך צו שילדערן דאס הויז פון ישי, זיינע פאטריאטישע זין און די קרוין פון דעם הויז — דעם פאסטוך דוד.

אין די 27 קאפיטלעך פון דער פאעמע באוויזט לערער אזוי ארום טיפע קענטשאפט אין תנ״ך, באנוצט זיך מיט די געהעריקע פארבן, מיט וועלכע ער שילדערט די נאטור פון תנ״ך־לאנד און וויסט פסיכאלאגיש צו שילדערן די פארשי־דענע כאראקטערן.

אין 1932 איז דערשינען זיין פאעמע: „שטילקייט אין שטורעם". אין דער פאעמע געפינען מיר שפורן פון אייג־פלוסן פון אדאם מיצקעוויטש און יוליוס סלאוואצקי. דאס בוך הויבט זיך אן מיט פאלגנדע ווערטער:

„שטייט אויף אלע קעמפער, וואס קעמפן מיט זיך,
שטייט אויף צום קאמף!
זאל קיינעם דער אפגרונט פון טויט ניט דערשרעקן
און פון לעבן דער תהום.

מיר צאָפּלען אוּן גארן אַ באַגין, אַ גינגאָלדענעם —
וואָס־זשע, אַז ס׳איז פינצטער די נאַכט?״

אוּן ווייטער שרייבט ער אין אַ צוויי לידּ:

...איך בין היינט זעלבסטמאָרד באַגאַנגען,
כדי ווייטער צו לעבן,
וויל אין די ליכט פון די שטערן האָט זיך
פלוצלונג אַנטפלעקט דער ציל פון מיין בענקען.
דאָרט איז מיר דאָס געפיל פון ספקות צערונען,
פון פראָגעס דער וואָלקן.
אַ גאָלדענע שטימע האָט פון זילבערנעם ליכט
אין מיין האַרץ זיך געגאָסן:
„פאָרלאָז די מינוט, צו דער אייביקייט קום!״
אַזוי האָט גערופן די שטים.״

עס רעדט דאָ די שפראַך פון ראַנגלענישן. לערער האָט אַנטפלעקט אין זיך די דיכטערישע אינטואיציע, אוּן ער האָט באַשלאָסן צו גיין אויפן וועג פון דיכטונג, הגם פיל דערנער זיינען דאָ אויף דעם וועג.

אין דער פאָעמע געפינען מיר שוין אַ שפראַך אַ שטאַרקע, ער פילט זיך שוין זיכער אין דער יידישער ליטעראַטור. עס איז אַ גרויסער חילוק צווישן דער שפראַך פון דער פאָעמע „שטילקייט אין שטורעם״ אוּן זיין פאָריקער פאָעמע: „תהלים געזאַנגען״.

דער זעלבער טאָן גייט ווייטער אין זיין לידער בוך: „ברונעם אין פעלד״, וואָס איז דערשינען אין ווילנע אין יאָר 1933.

אין דעם בוך זיינען שטאַרק לערערס טענות. פון די איידעלע צאָרטע זאַצן שרייט אַרויס אַ וויי־געשרייַ. אין אַן איידעלער פאָרם דערמאָנט אונדז לערער אין באַקאַנטן אויס־דרוק: „האמא, האמיני לופוס״ (דער מענטש איז צום מענטש אַ וואָלף), אָבער אין דער פינצטערקייט פון דער נאַכט, זעט ער דעם אויפגייענדיקן מאָרגן, אין די קאַלטע האַרבסט־טעג דערוואָרט ער דעם פרילינג. אַלץ פאַרגייט, אויך דאָס שלעכטס.

— ב —

די קרוין־אַרבעט פון יחיאל לערער איז זיין בוך: „מיין היים״. 38־1937, די תקופה אין וועלכער עס איז אַנטשטאַנען לערערס „מיין היים״, איז די צייט, וועו פוילן האָט זיך פאַשיזירט אוּן די אַנטיסעמיטישע כוואַליע איז געגאַנגען באַרג אַרויף. אין פוילן הערשט די סאַנאַציע, וועלכע נעמט אַן די געשטאַלט פון אפן פאַשיסטישן „אזאן״.*) עס גייט צו אַ פול־שטענדיקער עקסטערמינאַציע פון יידן, וואָס אין דער ווייטערדיקער אנטוויקלונג ברענגט עס צו די פאַראָמען אין בריסק, אין פשיטיק אוּן צו די אוניווערזיטעט־אומרועון קעגן יידן. אונטער דעם רושם אוּן ביי דער שטימונג איז געשריבן געוואָרן יחיאל לערערס בוך „מיין היים״.

דאָס בוך צעטיילט זיך לייכט אין 3 טיילן: פאַרגאַנגענהייט, קעגנוואָרט אוּן צוקונפט.

אין דעם עבר זעען מיר די פאַרגאַנגענהייט פון פוילישן יידנטום, פון וועלכער עס איז אויסגעוואקסן דער גרויסער בוים — די משפּחה פון דעם דיכטער. דאָ זעען מיר דורות פון רביים אוּן רבנים.

די דורות זיינען דערצויגן געוואָרן אין גייסט פון דער הייליקער תורה. אוּן אין דור האָט די גייסטיקע ירושה אי־בערגעגעבן דעם צווייטן. אָבער דער שטורעם־ווינט פון די נייע צייטן האָט אַרויסגעריסן דעם בוים (וועלכער איז אַזוי לאַנג געפלעגט געוואָרן) — ביזן וואָרצל. אוּן דער דיכטער שרייבט:

„די מאַמע ענטפערט נישט, נאָר זיפצט אַפּט.
דאָס באַטייט:
אוודאי איז געווען אַמאָל... נאָר וואָס קומט אַרוים?
אַז פון גאַנצן שיינעם איינגעפונדעוועטן הויז
איז דער יסוד אַוועק,
די פרייד, וואָס האָט עס באַלעבט
אוּן די זיכערקייט!״

וווייטער קומט די שילדערונג פון דער קעגנוואָרט.
די קעגנוואָרט, וואָס דריקט זיך אויס ביי יחיאל לערער כמעט אין איין פאראפראזירטן תהלימשן זאַץ:

. . . „וויל די וואָסערן גרייכן שוין ביז איבערן האַלדז״.

דער אַנטיסעמיטישער האָס האָט פאַרסמט, נישט בלויז די פאַרמעגלעכע קלאַסן פון פוילישן פאָלק, נאָר אויך באַ־וויזן אַרייַנצודרינגען אין די פויערישע שיכטן.

אוּן לערער שילדערט ווי די פויערים פון די אַרומיקע דערפער קומען אין שטעטל אוּן ברענגען מיט זיך די לאַנד־פראָדוקטן, אָבער זייערע הערצער זיינען שוין גאַנץ אַנדערע. זיין מוטער גייט אַרויס קויפן ביי די באַקאַנטע „קומעס״ (פוי־ערטעס) ווי שטענדיק. אָבער זי טרעפט זיך מיט אַ גאַנץ נייַ־ער דערשיינונג:

„נאָר מיטאַמאָל — — —
די מאַמע דערשרעקט זיך זייער —
די קומע ווערט גרוים אוּן בלייך, אַז די גאַנצע גאַס
פאַרנעמט זי אוּן זי שפּייט אוּן שרייט אין ווילדן כעס:
פאָר דיר אוּן דיין זון האָב איך גאָרנישט מער ווי האָס!
אוּן טויט אוּן פאַרווויסטונג!...

(מיין היים)

*) „אזאן״ — „אבוז זיעדנאטשעניא נאראדאוועגא״: א פאַשיסטישע אַרגאַניזאַציע אויפן היטלעריזשן שטייגער צו־געפאַסט צו די פוילישע באַדינגונגען.

אינטערעסאַנט ווי די גלות געשיכטע גייט איר וועג:
אין 1906 שרייבט י. מ. וויסענבערג אין „שטעטל“ וועגן זשעלעכאָוו כהא לשנא:

„שוער נאָך איז אים געוואָרן אויפן האַרצן, וועָן ער איז אַריין אין מיטן מאַרק און אומגעקוקט זיך אויף די שטילע הייזלעך מיט די האַלב אויפגעלענטע פענצטער. ער האָט עפעס דערפילט אַזעלכעס, וואָס ער האָט קיינמאָל נישט אין זין געהאַט:
אט דאָרט, אונטער דער שטאָט, איז אַזאַ שווערע מחנה געלעגן, און דאָ איז אַלץ אַזוי קליין, אַזוי נידעריק, און אויף ניכטערן שפייעכץ האָלט עס זיך. אים האָט זיך געדאַכט, אַז יענע מחנה זאָל זיך נאָר פאַרגלוסטן, מאַכט זי זיך אַ געלעכטערל — נישט מער ווי אַ גויאיש געלעכטערל... און יעדער איינער פון זיי נעמט זיך פון די הייזלעך אַ באל מיט אַ פאָר צעפוילטע שוועלן אונטערן ארעם און גייען זיך אַוועק זייער וועגס, איבערלאָזנדיק אַ ליידיקן פלאַץ“ . . .

די ווערטער פון וויסענבערגן זיינען ביטער ווי גאַל. אכזריותדיקע נביאות ווי די גרויזאַמקייטן אַליין.
אין 1938 שרייבט זיין תלמיד, יחיאל לערער:

. . . באמת ווי פייער־צונגען
אויפן נאַכטיקן הימל זיינען אונדזערע טעג.
אַמאָל נאָך האָט אַ מענטש זיין לעבנס־וועג
איבער דערנער אָדער בלומן, ווי גאָט האָט באַשערט,
אַדורכגיין געקאָנט רואיק און שטיל —
איז היינט אויף דער ערד
דער פיבערדיקער קראַנקער, דער וועג אַזוי שווער
פאַר די אַרעמע קינדער אירע. און זיבן מאָל מער
פאַר די יידיש קינדער.
האָט מען נעצן דאָך צעשטעלט
אויף אונדזערע לעבנס אין אַלע עקן וועלט!
אונדזערע היימישע נעסטן — פון שונא גענצונדן
און מיר וואַנדערן היימלאָז און ציילן די ווונדן
און פון פאַרנט — וואַסער און פון הינטן פלאַם
און איבערן קאָפּ די בייטש פון דעם כאַם!

אין די שוואַרצע פאַרבן שילדערט דער דיכטער, יחיאל לערער, די גראָע ווירקלעכקייט פון די פוילישע יידן אין יענער צייט, וואָס איז פינצטער און אויסזיכטלאָז. אין די שווערע באַדינגונגען איז דער אייבציקער אויסוועג: עמיגראַציע. און די יוגנט אַנטלויפט פון דאַמאָלדיקן פוילן, ווי פון אַן אונטערגייענדיקער שיף.

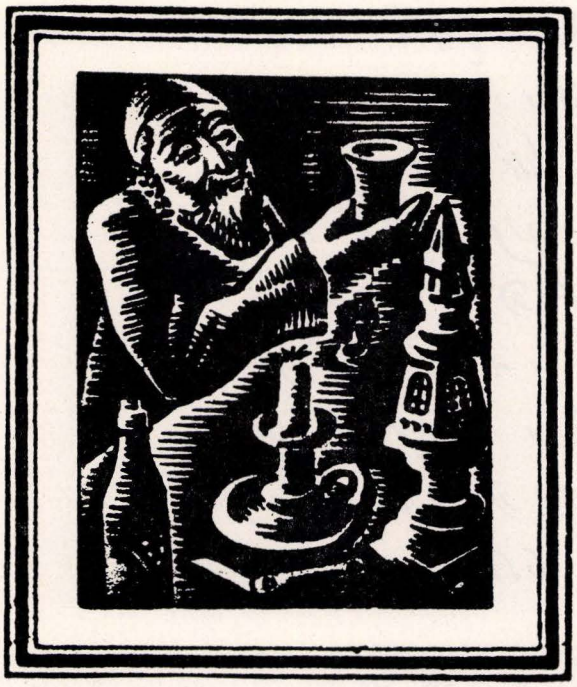
*

לערער האָט געהערט צו די דיכטער, וואָס האָבן גלאָריפיצירט די חלוצישע באַוועגונג אין פוילן. אין דער חלוצישער צייטונג „ידיעות החלוץ“ פון 1935 האָט ער פאַרעפנטלעכט אַ פראַגמענט פון אַ פּאָעמע א. נ. „האַלצהעקערס“. אויך אין „מיין היים“ זיינען זיינע סימפּאַטיעס געווענדעט צו דעם ברודער, וועלכער איז געפאָרן קיין א״י און צו דער שוועסטער, וואָס איז אַוועק אויף הכשרה.

די פּאָעמע „מיין היים“ האָט געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין דער יידישער געזעלשאַפט. דער פירער פון דער א״י־אַרבעטערשאַפט, בערל קאַצענעלסאָן, האָט איבערגעלאָזט אַ צוואה, אַז די פּאָעמע זאָל איבערגעזעצט ווערן אין העברעאיש. זי איז טאַקע מיט גרויס פיעטעט איבערגעזעצט געוואָרן אין העברעאיש דורך ש. מעלצער און אַרויסגעגעבן געוואָרן דורכן פאַרלאַג „עם העובד“. דאָס בוך האָט באַקומען פולע אַנערקענונג פון דער דעמאָלדיקער יידישער ליטעראַטור־קריטיק.

יחיאל לערער האָט באַקומען פאַר דעם בוך די „אייטינגען־פרעמיע“. דער פּען־קלוב אין פוילן האָט איינגעאָרדנט די פייערונג. זי איז פאָרגעקומען דעם 9טן מערץ, 1939, אין דער אָנווועזנהייט פון דער גאַנצער ליטעראַרישער משפּחה אין וואַרשע.

יְחִיאֵל לֶרֶר
בֵּית־אַבָּא

הילע פון דער העברעאישער אויסגאַבע פון „מיין היים“

אומבאקאנטער ווארניאנט פון ד. לערערס „דוד און בת שבע"

כתב יד פון יחיאל לערערס אַן אומבאַקאַנטן וואַריאַנט פון „דוד און בת־שבע" דער וואַריאַנט האָט זיך אויפגעהאַלטן בייַ אונדזער לאַנדסמאַן מרדכי איש טוב אין ישראל, אַ פריינט פון דעם דיכטער, און אונטערשיידעט זיך שטאַרק פון דעם געדיכט „דוד און בת שבע", וואָס איז אַפּגעדרוקט אין לערערס בוך „לידער און פּאָעמען". וויטער ברענגען מיר דאָס געדרוקטע געדיכט אין דעם אַפּגעפונענעם וואַריאַנט.

דוד און בת־שבע

פון בוך: לידער און פּאָעמען

אויף דעם פּלאַטן דאַך פון פּאַלאַץ,
רויט פּאַרפלייצט פון זונענשיין,
זיצט דער גרויער קעניג דוד
שטיל פּאַרטראַכט אין זיך אַליין.

גרייז און גרוי איז שוין דער קעניג,
יונג נאָך, הייס איז זיין געפיל,
די אויגן לעבהאַפט קוקן ווייט
און די ליפּן שעפּטשען שטיל:

באַלד גייט אונטער אויך מיין לעבן,
ווי די זון אין מערב־זייט,
ווי וויניק כ׳האָב אין רו פּאַרברענגט!
ווי שטורמיש איז אַדורך מיין צייט!

די פּלשתים, די ארמים
זיינען אָפט דאָס לאַנד באַפאַלן,
און צו אָפּשטויס, צו מלחמה
פלעגן אונזערע שופרות שאַלן.

אויף יהודהס בערג און טאָלן
וואו שאָף געפּיטערט כ׳האָב אַלס קינד,
בין איך אָפט אין שלאַכט געשטאַנען
אומרו־פול, ווי בליץ און ווינט.

און כאָטש מוטיק, דרייסט און מענלעך
האָב איך מיך צום קאַמף געשטעלט,
דאָך ווי פלעגסטו גליען, דוד,
אין בענקשאָפט צו דער קינדער־וועלט!

אומבאַקאַנטער וואַריאַנט

אויף דעם פּלאַכן דאַך פון פּאַלאַץ,
וואָם שימערט העל מיט זונען־שיין,
שפּאַצירט דער אַלטער קעניג דוד
זיין טעגלעכן שפּאַציר אַליין.

אויף דעם פּלאַכן דאַך פון פּאַלאַץ
שיקט די זון איר שטראַלן־פּראַכט,
די רויטע שטראַלן, וואו דער גרייזער,
בלאַסער קעניג געהט פּאַרטראַכט,

גרייז־גראָ אַלט איז שוין דער קעניג,
דאָך יונג נאָך, הייס, איז זיין געפיל,
די אויגן לעבהאַפט קוקן ווייט,
און די ליפּן שעפּטשן שטיל:

באַלט געהט אונטער אויך מיין לעבן
ווי די זון אין מעריב זייט;
כ׳האָב וועניג נור אין רו פּאַרברענגט,
די גרעסטע העלפט אין קריג, אין לייד.

די פּלשתים, די אַראַמער
נישט געלאָזט מיך האָבן רוהן,
און אָפט אַ רויהער וואָפן־שאַל
האָט אָנגעפילט די בערג פון ציון.

אויף יהודה׳ס בערג און טאָלן,
וואו שאָף געפּיטערט כ׳האָב אַמאָל,
בין איך אָפט אין שלאַכט געשטאַנען,
בעוואָפנט שווער אין אייזן, שטאָל.

און וועך, ווי איך, דעם צער קען וויסן
פון אַ קריגער אין דעם קריג,
וועך ער אַליין איז פול מיט צאַפּל
נאָך פּאַרלוירענעם פּאַסטוך־גליק?

און וויפיל צרות, שרעק, געפּאַרן
האָבן טריב געמאַכט מיין וועלט,
ווי אָפטמאָל צווישן מיר און טויט
האָט אַ קליינער טריט געפּעלט.

דאָך האָסט שטענדיק מיר געהאָלפן
אָ, לעבנס־פונק, אָ, הויך פון לעבן,
גאָט, וואָס שאַפסט די וועלט, די דורות,
דו האָסט הילף און קראַפט געגעבן.

און נישט ווייט פון פּאַלאַץ זעט ער,
דער מידער קעניג און דער בלאַסער:
אַ ברוינער, שלאַנקער יונגפרוי־קערפּער
וואַשט זיך אין אַ בעקן וואַסער.

וועך וואַשט זיך נאָך מיט איר אינאיינעם?
אָ סאַרנע־צווילינג? טויבן צוויי?
פריידיק צאַפּלען אירע בריסטן
און מיט יונגקייט שפּראָצן זיי.

איין מינוט נאָך שווייגט דער קעניג,
ער קאָן נישט מער באַהערשן זיך,
האָלב־הויך רופט ער אויס מיט פייער:
אָ, לעבן, לעבן, ווי ליב איך דיך!

רייסט אַראָפּ די קעניג־קליידער,
נעמסט דעם סצעפּטער, נעמסט די קרוין;
אָ, יוגנט־פלאָם, דו קרוין פון לעבן,
ביסט אי די מצוה, אי דער לוין.

שפּילסט זיך מיט מיין ווייסער באָרד,
ווי אַ שטיפער, ווי אַ קינד,
און איך פאַרגעס, אָ, גאָט, פאַרגיב,
וואָס ס׳איז טוגנט, וואָס ס׳איז זינד.

און ווי אַ העלד אויך שטאַרק און מוטיג
האָב איך מיך צום קאַמף געשטעלט,
דאָך טיף אין האַרצן האָט געגליט
28 אַ בענקשאַפט צו דער אַלטער וועלט.

און אַך, וועך קען דעם צער דעם וויסן
פון אַ קריגער אין דער קריג,
וועך דאָס האַרץ זיינס בענקט גלייכצייטיק
32 נאָך פרידן און נאָך קינדער גליק.

און אויך פיעל צרות, שרעק, געפּאַרן,
האָבן טריב געמאַכט מיין וועלט,
אָפטמאָל צווישן מיר און טויט
36 האָט אַ קליינער טריט געפּעלט.

דאָך מיין גרויסער גאָט אין הימעל
האָט מיר מוט און קראַפט געגעבן,
איבערטראָגן אַלע צרות
40 פון מיין שוועך, אומרוהיג לעבן.

אין דער גאַנצער בריאָה הערשט
אַ לעבנס־גייסט, אַ ווילן צום לעבן,
די קראַפט וואָס שאַפט די וועלט, די דורות,
44 זי האָט אויך מיר קראַפט געגעבן.

און ניט ווייט פון פּאַלאַץ זעהט ער,
דער גרייזער קעניג און דער בלאַסער,
אַ מאַרמאָר ווייסער יונגפרוי קערפּער
48 וואַשט זיך אין אַ בעקן וואַסער.

די הויכע בריסטן אָטעמן פריי,
איבערן בעקן איינגעבויגן
פּריש און הייטער דאָס געזיכט,
52 מיט לעבן פול די שוואַרצע אויגן.

איין מינוט נור שווייגט דער קעניג,
ער קלערט נישט פון באַהערשן זיך,
און האָלב הויך רופט ער אויס מיט פייער:
56 אה, לעבן, לעבן, ווי ליב איך דיך!

אַז זי איז באַמאַנט שוין לאַנג—
ער האָט פון גאַרנישט יעצט געדענקט,
און דער קעניג האָט בעפוילן,
60 מהאָט בת־שבען אים געברענגט.

משה גראָסמאַן
ישראל

„מיין היים״ — דאס געזאנג פון יידישן שטעטל אין פוילן*)

ראַבינדראַנאַט טאַגאָרע — אַזוי האָט ווייסענבערג באַצייכנט איינעם פון די געטרייסטע תלמידים זיינע — יחיאל לערער.

און עס האָט נישט געהאָלפן. צי דערפאַר, וויל בלויז שוין די מאַרקע פון דער ווייסענבערג־שולע האָט גענוגנט אויפצורייצן די אָפּיציעלע ליטעראַטור־כהנים; צי דערפאַר, וויל יעדער פון דער ליטעראַרישער ווייסענבערג־סביבה, ווי ער איז נאָר געקומען אין דער ליטעראַרישער וועלט, איז ער שוין פון פאָרויס געקומען אַ קריגער, אָפּאָזיציאָנער — קיינעם נישט אַנערקענט — און דערפאַר האָט מען אים אָפּגעדינט מיט דעם זעלביקן? עס האָט אַלענפאַלס לאַנג געדויערט ביז צו דער אַזוי־גערופענער אָנערקענונג פון יחיאל לערערס ליטעראַרישע דערגרייכונגען.

איז אַרויס זיין „שאול און דוד״ —אַ ביבלישע פּאָעמע; איז אַרויס זיין „שטילקייט אין שטורם״ — לידער אין פּראָזע; איז אַרויס זיין „ברונעמס אין פעלד״ — לידער און פּאָעמען. די אַלע דריי ביכלעך האָבן זיך דערָאָבערט פּאָזיציעס, ביז ס׳איז געקומען דאָס פערטע, דאָס לעצטע בוך זיינס „מיין היים״ — און אָנגעהויבן איינגעמען דעם אויבנאָן אין דער יידישער פּאָעזיע אין די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה. די פּאָעמע „מיין היים״ איז געוואָרן איינס פון די באַדייטנדיקסטע ווערק אין דער יידישער ליטעראַטור.

עס איז דאָס געזאָנג פונעם יידישן שטעטל אין פוילן, וועגן אייגענער טאַטע־מאַמע, וועגן רבֿיים און חסידישער גאָלדענער קייט, ציוניזם און סאָציאַליזם, בית־המדרש און ביבליאָטעק, ספֿר און בוך, וועגן אַמאָליקער יוסטער גבֿירישקייט און שטעטלשן דלות, וועגן פאראייגען און פאַרטייען.

אונדזער דור איז נאָך געשטאַנען אויף די שייד־וועגן, האָט נאָך געזען דאָס אַלטע: דעם מאָכיקן דאָך אויפן בית־המדרש, די לעגענדאַרע פאָלקס־געשטאַלטן, פארדבקהטע ישיבה־בחורים — און די יונגע, פלאַמיקע רעוואָלוציאָנערן, וואָס האָבן זיך פאַרמאָסטן אויף דער וועלט — געזען דאָס אַלץ אין געדעמפטן יידישן ליכט, אין דער וואַרעמער, היימישער אַטמאָספער.

דער איצטיקער דור וועט עס שוין נישט זען!

עס איז נישט איינגעפאַלן לערערן בשעתן שרייבן, שילדערן און באַזינגען דאָס יידישע לעבן, בשעתן שרייבן די שורות פון „מיין היים״ (אין יאָר 1937 — 1938), אַז דאָס זיינען שוין די לעצטע שורות אויף די מצבות פונעם יידישן לעבן אין פּוילישן שטעטל. דאָס בוך הייבט זיך אָן מיט די ווערטער:

„מיינע עלטערן וואוינען אין שטעטעלע דעם קליינעם,
זיי שעצן ביז היינט נאָך דעם יחוס דעם שיינעם
און שבת פאַרנאַכט, אין זיידנס געהילט
זיצט היינט נאָך די מאַמע קינדיש צעשפּילט
און דערציילט פאַר די שכנות די גרויסקייט פון זיידן
פון הייליקן וואַרקער, דעם בעל־הבית פון גן־עדן״.

אין די לעצטע ציטן (פאַר דער מלחמה) האָט מען שטאַרק געמאַנט ביי דער יידישער ליטעראַטור נאָר גרויס־שטאַטישע מאַטיוון און דאָס באַטעמטע, זאַפטיקע יידיש־שטעטל איבערגעלאָזן פאַר די קורצע קאָרעספּאָנדענצן אין די טאָג־צייטונגען, אויף שטאָף פאַר די פעליעטאָניסטן, וואָס האָבן צוביסלעך אונטערגעחוזקט „פון דער ליבער פּראָווינץ״. האָט די ליבע פּראָווינץ אָפּגעענטפערט מיט צוויי ביכער: „די מענטשן פון גאָדלבאָזשיץ״ פון לייב ראשקין, (זיין אמתער נאָמען איז פרידמאַן, אויך אומגעקומען) און „מיין היים״ פון יחיאל לערער.

ער האָט זיך אַרומגעשלעפּט איבער די גאַסן פון וואַרשע ווי אַ זייטיקער, מיט אומצוטרוי צו דעם אַרומיקן, געטראָגן מיט זיך דעם נאָך נישט־אויסגעוועפּטן ריח און אָטעם פון פעלדער און לאָנקעס, מיט דעם ריח פון אַ חסידישער שער שטוב, פון די פרייטיק־צונאַכטסן און מלווה־מלכהס, פון די שטילע טריט אין זאָקן — תשעה־באב און יום־כיפור און אויך פון דעם עקסטאַז פון דער יוגנט אין די קולטור־פאַראייגען. אַ באַלאַדענער מיט דיכטערישער בענקשאַפט און שאַפונג־לוסט, וואָס עסט זיך איין מיט רויב־נעגל אין איר קרבן־אָביעקט, פאַרצערט, ציט אַרויס די ראָזע פאַרב פון פּנים, לייגט קנייטשן אַרום די ווינקלען פון מויל און פאַרציט אומעט־הייטלעך אויף די אויגן.

*) פון בוך „היימישע געשטאַלטן״, וואָס איז דערשינען אין ישראל. דער קאָפּ פון דער עסיי איז געענדערט. דאָרט — „יחיאל לערער״.

ער האָט געהאַט בלאָנדע האָר, וואָס דערמאָנען אין קאָרן־זאָנגען, געטראָגן זעלטן ווען אַ היטל אויפן קאָפּ. זיינע בלאָנדע קאָרן־האָר זיינען געווען ווי אַ הערב און צייכן פון זיין בענקשאַפט נאָך די פעלדער. די נאָענטע פריינט און חברים זיינע האָבן געווּוסט, אַז מיט יחיאל לערערן איז שוועלעך צו גיין אויף דער גאַס — ווייל שטענדיק האָלט ער די האָנט אויסגעבויגן, אָנגעלענט אויף דער זייט ווי אַ דרייַ־עק — לאָזט נישט צו זיך נאָענט, ווי אַ יונגע, מעוברתע פרוי, מען זאָל אים נישט באַרירן פון דער נאָענט.

„מיין היים" — אַ שטיל בענקשאַפט־געזאַנג אין אַ צאַרטן, געפּערלטן פאָלקסטימלעכן יידיש. די געמאָלענע שטייגער־שילדערונגען דערמאָנען אין די אַלטע חנוכה־מנורות און אין בשמים־ביקסן. לויט דער פאָטישיסער קראַפט שלאָגט ער אָפטמאָל אָן אין מיצקעוויטשעס „פאַן טאַדעאוש".

די כּבֿינים און קריטיקער, וואָס האָבן ליב וואַרטן, זיי זאָלן, חלילה, נישט דורכפאַלן מיט איבעריקן לויבן, זיינען שנעל געוואָרן אסעקורירט — דורך שלום אַשן. מען האָט שוין געוואוסט, אַז אש טראָגט זיך אַרום מיט יחיאל לערערס ביכל, האָלט עס ביי זיך אין טאַש ווי אַ וואַרעמן היימישן בריוו פון נאָענטע — אָדער ווי אַ תהלימל, איז אַנטציקט פון דעם צאַרטן, עלעגישן געזאַנג וועגן יידיש־פוילישן שטעטל.

חוץ דיכטערישער בענקשאַפט, איז נאָך לערער געווען באַלאָדן מיט „פראָזאישע" טרוימען — קריגן אויף עטלעכע טעג אין וואָך אַרבעט ביי קאָרעקטור אין רעדאַקציעס; דער צווייטער טרוים — אַ סערטיפיקאַט קיין ארץ ישראל.

ער האָט געאַרבעט ביי בוכהאַלטעריע, אָבער דאָס געהאָלט האָט נישט געקלעקט אויף אויסצוהאַלטן די פרוי מיט עט־לעכע קינדערלעך זיינע און די אַלטע מאַמע, וואָס האָבן נאָך אַלע געוואויגט אין שטעטל. צוגעלאָזן ווערן צו אַזא גרויסן „דזשאָב" ווי קאָרעקטור אין די רעדאַקציעס — האָט זיך געגליכן צו אַ קאַמף פאַר דעראָבערן אַ פעסטונג. די זשור־נאָליסטישע רעדוטע איז געווען אַרומגעצוימט מיט דיקע פּראָטעקציע־מויערן. אַ טייל זשורנאָליסטן, וואָס האָבן ס׳רוב אין זייער יוגנט געשריבן לידער — האָבן צו קיינעם נישט געפילט אזא שנאה, ווי צו פאָעטן, און וואָס באַגאָבטער דער פאָעט — אלץ גרעסער די שנאה.

און אויף אַלגעמיינע פאַרזאַמלונגען אין ליטעראַטן־פאַראיין איז יחיאל לערערן אויסגעקומען נאָר צו רעדן, צו דערמאָנען און פאָדערן די רעכט אויף אַרבעט ביי קאָרעקטור.

און אויך מיט דעם צווייטן טרוים — דעם סערטיפיקאַט, האָט זיך עס געשלעפט יאָרן, שלאָבעריק, שטומפיק, כסדר געוואָרן אָפּגעלייגט, געצויגערט און אָפּגעשלעפט — דערפאַר, מסתמא, ווייל ער איז געווען נאָר דיכטער און נישט קיין אַקטיוויסט־פאַרטיי־מענטש.

אין לאדזש נאָכן חורבן האָט זיך אָפּגעפונען נאָר איין עקזעמפּליאַר פון „מיין היים", וואָס האָט געהאַט אויף זיך די צושריפט פונעם מחבר: „צום אָנדענק דעם ליבן יעקב סיר־קיס, לאָדזש פעברואַר, 1939 — יחיאל לערער".

וועלכעס פעלד איז באַמיסטיקט געוואָרן מיט זיין אַש? אָדער אפשר טראָגט נאָך ערגעץ דער ווינט זיין אַש איבער וועלדער און טייכן צוזאַמען מיט דעם אַש פון זיינע פאַר־ברענטע ביכער, און די וועלטער פון „מיין היים" פלאַטערן נאָך אין חלל:

און אַמאָל נאָך האָט אַ מענטש זיין לעבנס־וועג,
איבער דערנער אָדער בלומען ווי גאָט האָט באַשערט
דורכגיין געקענט רויק און שטיל — איז היינט
אויף דער ערד
דער פיבערדיקער, קראַנקער — דער וועג אַזוי שווער,
פאַר די ארעמע קינדער אירע און זיבן מאָל מער,
פאַר די יידישע קינדער.
האָט מען נעצן דאָך צעשטעלט,
אויף אונדזערע לעבנס אין אַלע עקן,
אונדזער היימישע נעסטן־וועלט פון שונא געצונדן
און מיר וואַנדערן היימלאָז און צייַלן די וואונדן
און פון פאַרנט — וואַסער און פון הינטן — פלאַם,
און איבערן קאָפּ — די בייטש פון דעם כאַם".

דאָס באַזונגענע שטעטל, צוזאַמען מיט זיינע זינגער — איין חורבה, איין קבר, וואָס שרייבט מיט טויטע פינגער די וואַרנונג אויף די וועגט פון וועלטישן סעודה־זאָל:

— מנה, תקל ופרסין!!

א. ווי. י.
ישראל

דער פּאָעט וואס האָט באַזונגען זשעלעכאָוו

י. מ. ווייסענבערג, ווי מיר שרייבן אויף אַן אַנדער אָרט, האָט מיט זיין גאַנצן שאַפן געשטעקט אין זשעלעכאָוו. יחיאל לערער, זיין תלמיד, האָט מיט זיין פּאָעטיש געזאַנג זיך אַריבערגעטראָגן הויך און ווייט איבער זשעלעכאָוו. ער האָט אָנגעשפּאָרט אין תהלים, געזוכט פּאָעטישע שטימונג אין תנ"ך־געשיכטעס און לסוף צוריקגעקומען צו זיין היים — קיין זשעלעכאָוו.

לערערס פּאָעמע „מיין היים" איז אַ פּאַרבענקט לירישׂ געזאַנג איבער דעם זשעלעכאָווער חסידישן לעבן, וואָס האָט שוין דעמלט געהאַלטן אין פּאַרגייַן. פּונקט, ווי יעדער זשעלעכאָווער דערקענט זיין געבורט־שטעטל אין ווייסענבערגס שאַפן, לויט די טיפּן, געשטאַלטן און סביבה, וואָס דער קינסטלער האָט אויפגעשטעלט, אַזוי קאָן מען אויך אין יחיאל לערערס לירישׂ־ראָמאַנטישער פּאָעמע דערזען די זשעלעכאָווער „אַריסטאָקראַטיש"־חסידישע סביבה. ביידע קינסטלער, אויסגעוואקסענע אין זשעלעכאָוו, האָבן זיך ווי אַיינגעטיילט מיט דעם יידישן סעקטאָר פון דעם שטעטל. די דאָזיקע פּאַר־טיילונג איז געקומען פון זייער באַזונדערן אָפּשטאַם. ווייסענ־בערג איז אויסגעוואקסן פון האַרעפּאַשנעם פּאָלק, האָט ער קינסטלעריש פּאַראַייביקט אָט די סביבה. יחיאל לערער — דאָס זיידענע קינד פון חסידים־שטיבל און ישיבה, האָט דעם טייל פון זשעלעכאָווער יידן אַרייגעפּירט אין דער פּאָעזיע.

שוין אין די ערשטע בילדער פון דער אויטאָביאָגראַ־פישער פּאָעמע, אין די פּרומע מעשׂיות, וואָס די מוטער דער־ציילט פּאַר די שכנות שבת פּאַרנאַכט, זען מיר דעם ספּע־ציפישן זשעלעכאָווער קאָלאָריט. הגם די פּאָעמע איז דורכ־געזאָפּט מיט ראָמאַנטישער בענקשאָפט צו אַ פאַרגאַנגען לעבן, זיינען דאָך די בילדער דאָרט גאַנץ רעאַל. די הויפּט־גע־שטאַלטן זיינען נישט געהילט אין קיין שלייערן, נישט צו־פיל אידעאַליזירט און פאַרגאַנגענהייט פלעכט זיך מיט קעגנ־וואַרט — חסידישע מלוה־מלכות מיט קעסטל־אָוונטן אין פאַריין.

די נעמען פון די העלדן אין דער פּאָעמע זיינען באַ־קאַנט יעדן געוועזענעם זשעלעכאָווער אייגווינער: רב פּנחס אהרן מלך׳ס, די אלמנה נאָכן נגיד בער אייגער, רב ישראל זוסמאַנס הויז, אפרימל קלעזמער (אפרים מנשה׳ס), ר׳ יצחק שארפהארץ, ישראל — דער דיקער שטיוול־קאָמיסיאָנער, ליפישל, יצחק לייבישעס — דער הערינג־סוחר, דער גביר יאָסל ברכה׳ס, אגולניק דער ליטוואַק, וואָס פאַרשפּרייט אפי־קורסות און סאָציאַליזם — אפילו אין ארדענגאס פריצישן הויף וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט זשעלעכאָוו, האָט לע־רער נישט פאַרגעסן.

די דאָזיקע אַלע טיפּן און געשטאַלטן האָט לערער אַרויסגעבראַכט אין זיין פּאָעמע. מיר זען זיי מיט זייער אויס־זען, פילן, טראַכטן, מעשׂים און אפילו באַזונדערער אויס־שפּראַך. פאַר ניט־זשעלעכאָווער זיינען זיי יידישע טיפּן פון פאַרשידענע באַפּעלקערונגס שיכטן, פאַר געווען אַיינ־ווינער פון דעם שטעטל זיינען די דערמאָנטע פּערסאָנאַזשן היימישע, נאָענטע מענטשן, מיט וועלכע מ׳האָט צוזאַמען גע־לעבט.

אין דער פּאָעמע „מיין היים" איז יחיאל לערער גע־גאַנגען אין די וועגן פון זיין רבין ווייסענבערג. פּונקט ווי ווייסענבערג, ווייזט אויך דער פּאָעט אַרויס זיין סימפּאַטיע, מיטגעפיל און ליבע צום אָרימען אַרבעטס מענטש און קאַרגט נישט קיין בייסיקע איראָניע אויפן חשבון פון דער גבירי־שער רחמנות פון ר׳ יצחק שארפהארץ. צווישן די פאזיטיוו געשטאַלטן אין דער פּאָעמע, פאַרנעמט אַ באַזונדער אָרט דער אָרימער חסיד — „רב פּנחס דער ערלעכער ייד" און דער געשוואָלענער אַרבעטער מאניש. רב פּנחס האָט אַ פול האַרץ מיט רחמנות פאַר אַלע ליידנדע און האָט פאַרשטענד־ניש פאַר זיינע קינדער די מאַרקסיסטן, וואָס זיינען אַראָפּ פון „דרך הישר"; מיט ליבע און מיטגעפיל איז געשילדערט מאניש. דער פּאָעט פירט דאָ דורך אַזאַ שייד־ליניע צווישן דעם גביר און זיין אַרבעטער: „יצחק שארפהאָרץ האָט גע־קויפט אַ הויז, אַ הויך הויז אין דער גרויסער שטאָט אויף אַ שיינער גאַס, און אויך מאניש איז געוואקסן — געשוואָלן ווי אַ פּאַס האָט דער הונגער אים געמאַכט".

די לעצטע זייטן פון דער פּאָעמע שילדערן אין קינ־סטלערישע פּאָעטישע בילדער דעם אונטערגאַנג פון יידישן לעבן אין דעם שטעטל זשעלעכאָוו. די יוגנט צעפאָרט זיך, דער אַנטיסעמיטיזם וואָקסט און די אייַנציקע אויסלייזונג וואָס שטראַלט אויף אין דער וויזיע פון דיכטער איז ארץ־ישראל:

„ס׳איז קיין תכלית נישט אָט־אַזוי־אַ: תמיד נע ונד.
ביי פרעמדע טישן אָפּצופּינצטערן אַ לעבן.
אַז גאָט האָט שוין יאָ אַן אייגןווינקל געגעבן,
איז אַלע צוזאַמען אויפן קליינעם שטיקל ערד" —

אַזוי קלערט אויף לערערס שוועסטער דער מאַמען און די האַרציקע מאַמע, די שענסטע געשטאַלט אין דער פּא־עמע, זאָגט אַרויס איר טרויריק נביאות, וואָס איז, ליידער, מקוים געוואָרן:

„אפשר שפּעטער, אַמאָל, נאָר אַז איך זאָל דאָס דערלעבן?
זי האָט טיף אָפּגעזיפצט".

אין דעם דאָזיקן זיפץ, וואָס דער פּאָעט פון זשעלעכאָוו האָט פאַרייביקט, ליגט אונדזער גאַנצער צער . . . —

זיי האָבן נישט דערלעבט. אָבער וואָס פאַר אַ גרויסן זכות האָט גהאַט דאָס יידישע זשעלעכאָוו: פון דער קליינער עדה זיינען אויסגעוואקסן צוויי גרויסע קינסטלער — אייַ־נער אַ פּראָזאיקער, דער צווייטער — אַ פּאָעט. ביידע האָבן דאָס יידישע זשעלעכאָוו — אַלע זיינע טיפּן און געשטאַלטן— פאַרייביקט אין דער יידישער ליטעראַטור — אַ גרויסער זכות.

נאָטיצן צו יחיאל לערערס ביאָגראַפיע

1. זיין לעבנס וועג

פראַגמענטן פון ש. בריינסקים אַן עסיי

יחיאל לערער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1900 אין מראָזי, לעבן קאָלושין. וועג ער איז נאָך געווען אַ קינד, פֿאָרן זיינע עלטערן אַריבער אין זיין מוטערס געבורטס־שטאָט, זשעלעכאָוו. וועגן זיין היים און זיינע עלטערן איז איבעריק צו דערציילן. קיין שענערע, בעסערע און ערלעכערע שיל־דערונג פון דער היים און די עלטערן, ווי מיר געפינען אין „מיין היים" — איז קיינער ניט אומשטאַנד צו געבן. דאָך איז אומכיעגלעך זיך אָפּצוהאַלטן און נישט צו דערמאָנען מיט עטלעכע ווערטער די ליכטיקע געשטאַלט פון זיין מוטער. זי לעבט שטענדיק אין מיין זכרון מיט דעם העלן ליכט פון שייַנקייט און גוטסקייט. דערציגן ווי זי איז געווען אין איר פאָטערס הויז אין שפּע און רחבות, האָבן די שפּעטערדיקע שוועריקייטן נאָך דאָך קיינמאָל נישט פאַרטונקלט איר געמיט.

יחיאל לערערס דערציאונג איז געווען פון דעם זעלביקן מין, ווי אַלע אַנדערע קינדער פון זיין צייט. ער האָט אָנגעהויבן צו לערנען אין חדר מיט דער רבנית, ווי עס איז דעמאָלט געווען אַן אויסנאַם, אַ פרוי צו זיין לערערין. דאָס לערנען אין חדר איז אָבער נישט געווען לאַנג. ער איז אַוועקגעשיקט צו אַ מלמד, וואָס האָט אים אָנגעהויבן לערנען חומש מיט רש"י. דאָס לערנען אין חדר איז אָבער נישט געווען לאַנג. ער איז אַוועקגעשיקט צו אַ מלמד, וואָס האָט אים אָנגעהויבן לערנען חומש מיט רש"י. דאָס לערנען אין חדר איז אָבער נישט געווען לאַנג. ער איז אַוועקגעשיקט צו אַ מלמד, וואָס האָט אים אָנגעהויבן לערנען חומש מיט רש"י.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע (בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה), איז צו אונדז אין שטעטל געקו־מען אַ יונגערמאַן, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט געבן העב־ראישע לעקציעס, אויך דייטש האָט ער געלערנט. איז יחיאל געוואָרן אַ שילער בייַ אָט דעם לערער. זיין ערשטע באַקאַנטשאַפט מיט העברעישער דיכטונג איז געווען דורכן „הסגנון העברי", צוזאַמענגעשטעלט פון מ. קרינסקי. פון ביאַליקס „על הצפור", פון דאַליצקיס „שיר־ערש", פון גאָרדאָנס „בין שיני האריות" און פון טשערניכאָווסקיס לי־דער, האָט אויף דעם יונגן יחיאלן אַ ווייַע געטאָן מיט פרי־שע פרילינגס־ווינטלעך און זיי זיינען אַזוי ווייט געווען פון חסידים־שטיבל (אגב, איז די ערשטע ליטעראַרישע אַרבעט לערערס געווען טאָקע אַן איבערזעצונג אויף יידיש פון ביא־ליקס „אל הצפור"). אייגנטלעך אַריינגעקוקט אין „פרדס", האָט ער שוין געפונען וועגן, אָפענע און באַהאַלטענע, ווי אַזוי צוצוקומען צו די קוואַלן פון דער מאָדערנער העברעאישער און יידישער ליטעראַטור (פייערבערגס „לאַן", מענדעלעס „קליאַטשע", פרץ).

אין יענער צייט, צווישן 1916 און 1917, קומט אַן איבערברוך אין יחיאלס לעבן. דער טאַטע זיינער האָט פאַר דעם זעכציניריקן יינגל געפונען אַ כלה, אַ באַלעבאַטיש מיידל. און כאָטש גייסטיק איז יחיאל געווען שוין הימל־ווייט פון די אויסגעטראַטענע וועגן — פון וועלן אַן איידעם אויף קעסט און שפּעטער זיך עפענען אַ קראָם — אָבער די מורא און דרך ארץ פאַרן שטרענגן טאַטן, האַלטן אָפּ פון נישט פּאַלגן אים. אַ קאַרג יאָר האָט ער זיך אַרומגע־דרייט אין שטעטל מיטן גאָלדענעם חתן־זייגער. אָבער סוף כל סוף נעמט ער זיך אָן מיט מוט און שרייבט אָן אַ בריוו דעם טאַטן, אַז ער איז נאָך נישט גרייט חתונה צו האָבן.

אַ באַפרייטער וואַרפט ער זיך מיט אַן אויסערגעווייניג־לעכער התמדה אויף די וועלטלעכע לימודים. געטע, שילער און היינע אין דייטש, מיצקעוויטש און סלאָוואַצקי אין פויי־ליש, שעקספּיר, טאַגאָרע, אַנאַטאָל פראַנס, טאָלסטאָי, טשע־כאָוו, אַנדרעיעוו — מיט וויפיל בענקשאַפט קער איך זיך אום צו יענע לאַנגע שעהן פון צוזאַמען קוויקן זיך מיט אָט די אַלע מייסטערס . . .

אַ שטיק צייט לעבט יחיאל, וועלכער איז שוין דע־מאָלט געווען אין מילימעטער־עלטער, ווי אַ „באַהאַלטענער". שפּעטער הויבט ער אָן צו זאָרגן פאַר אַ תכלית. ווייל איך דאָ ניט דערציילן וועגן די פאַרשידענע מלאכות, צו וועלכע ער האָט זיך געפרוווט נעמען, און אויך נישט וועגן זיינע אום־צאָליקע רייזעס קיין וואַרשע, וווּ ער האָט זיך אַרומגעדרייט איבער די רוישיקע גאַסן, ווי אַ פאַרשעמט יינגל אויף אָן אומגעבעטענער חתונה — און צוריק אהיים געקומען. איך דערמאָן עס בלויז צוליב דעם, ווייל אין יענער צייט הייבט זיך אָן זיין אינטענסיווע ליטעראַרישע אַרבעט. זיין יידישע איבערזעצונג פון ביאַליקס „אל הצפור" האָט ער געבראַכט צו פרישמאַנען, און אויב איך האָב קיין טעות נישט, אויך צו הלל צייטלינען . .

ער זוכט באַפרידיגונג אין קונסט. אמת, זיין וועג איז אָן אייגנאַרטיקער, אָבער די רינגען, וואָס קייטלען זיך אין דער קייט פון זיין שאַפונג, אָנהייבנדיק פון דער עוישטער פּאָעמע „שאול און דוד" דורך „שטילקייט אין שטורעם" און „ברונעמס אין פעלד" ביז צו דער קרוין פון זיין שאַפונג „מיין היים" — אָט די רינגען האָבן זייער אויפקום אין דער אַזוי אומרואיקער און אַזוי שעפּערישער צייט, וואָס צווישן די צוויי וועלט־מלחמות.

אין איינעם פון די לעצטע בריוו, וואָס איך האָב דער־האַלטן פון יחיאל לערערן, שרייבט ער: „איך בין שוין מיד פון די לויב־געזאַנגען, פס קוועלן מיך די לאָרבער־בלעטער. מען דאַרף זיך צוריק נעמען צו דער אַרבעט. איך שרייב די וווייטערדיקע טיילן פון „מיין היים".

י. פאפיערניקאוו
(ישראל)

2. דער רבי און זיין תלמיד

אין יאר 1924, ווען איך בין נאך געווען איינער פון י. מ. וויסענבערגס תלמידים, און יונגע חסידים, האב איך אויפ איינעם פון מיינע אפטע באזוכן ביי אים, געטראפן זיצן ביי זיין טיש א יונגן העל־בלאנדן בחור, וואס האט א פאר־טראכטער, א פארטוענער אין זיך, געקנעטן עפעס מיט די פינגער, און אויפגעהויבן אויף מיר א פאר בלויע, אומעטיק־פארחלומטע אויגן, ווען וויסענבערג האט אים מיר פארגע־שטעלט און אנגערופן זיין נאמען יחיאל לערער.

איך האב זיך צוגעקוקט צו דעם דאזיקן בחור, אויף וועמען ס׳איז קענטיק געווען, אז ער האט ערשט ניט לאנג אראפגעווארפן פון זיך די לאנגע קאפאטע מיטן „יידישן היטעל" און ארײַן אין די „קורצע קלײדער", וואס האבן ביי קיין אופן נישט באהאלטן הינטער זיך דעם ישיבה׳ניק, דעם ווי־ללערנער און ווייל־קענער מיט די הארטע געדיכטע כמעט ווייסע ברעמען, וואס האבן אים צוגעגעבן חשיבות און ערנסט.

— וואס זאגט איר עפעס וועגן לערערן? — האט מיך וויסענבערג איינמאל פלוצים א פרעג־געטאן.

— וואס זאל איך זאגן? מען קאן נאך נישט וויסן — האב איך געענטפערט, וועלנדיק אויסמיידן צו זאגן מיין מיינונג, מיט וועלכער ער וואלט, ווי איך האב שוין ארויס־געפילט, נישט מסכים געווען.

— און איך האלט, אז ער איז דער יידישער טאגארע — האט מיר וויסענבערג אויף זיין שטייגער געענטפערט מיט דער פולער זיכערקייט אין דעם, וואס ער האט געזאגט.

האלטנדיק דעמלט, אז וויסענבערג איז די העכסטע ליטעראריש אויטאריטעט, האב איך זיך מיט זיין מיינונג שטארק גערעכנט, און ס׳האט זיך אין מיר דעמלט צום ערשטן מאל אויפגעוועקט דאס, וואס מען רופט קנאת־סופרים — צום קומענדיקן יידישן טאגארע. וויסענבערג האט קיין טעות נישט געהאט. קיין יידישער טאגארע איז ער נישט געווארן. צו פרי איז זיין לעבן איבערגעשניטן געווארן, אבער דער יידישער דיכטונג האט יחיאל לערער געגעבן א רייכן צושטייער.

פון אלע וויסענבערגס חסידים, איז יחיאל לערער ביז צו די לעצטע טעג פון זיין לעבן, אים געבליבן דער געטרייע־סטער תלמיד און חסיד, וועמען וויסענבערג האט מער פון אלעמען מקרב־געווען און געווארעמט אונטער זיינע פליגל, וויל לערער איז נישט געווען פון די „וויידערשפעניקע", וואס האבן זיך אינציקווייז געזומען ארויסרייסן פון תחום־זשעלעכאוו...

יחיאל לערער, וועלכער איז, ווי וויסענבערג, געקומען צו דער ליטעראטור פון זשעלעכאוו, איז אין זיין גאנצן פאר־נעם און באנעם געבליבן א זשעלעכאווער. אפילו אין דער גרויסער שטאט וואַרשע, ווו דאס יידישע ליטעראריש און קולטורעלע לעבן האט געקאכט און געברויזט מיט סאציאלע און רעוואלוציאנערע מאדערנע שטרעמונגען און אידייען — האט זיך יחיאל לערער ארומגעדרייט מיט זיין אויסגעחלומטער וועלט פון תהלים־שטימונגען, אלטן זשעלעכאווער סאמעטע־נעם און אטלעסענעם יחוס וואס איז שוין לאנג געהאט אפגע־שטארבן.

יחיאל לערערס גורל איז צוליב וויסענבערגס פאר־ביסענעם דאן־קישאטישן קאמף מיט דער גאנצער יידישער שרייבער־משפחה פון וואַרשע און אויסער וואַרשע — געווען דער אייגענער, וואס דער גורל פון עוזר וואַרשאווסקי, שמעון האראנטשיק און אנדערע, וועמען די אפיציעלע, די קאנאני־זירטע שרייבער און קריטיקער האבן נישט אנערקענט צוליב וויסענבערגס אפוטרופסות איבער זיי. וואלט שלום אש דעמלט נישט געווען זיך וואַרעם אפגערופן אויף יחיאל לערערס „מיין היים", אין וועלכן אש האט דערהערט א וויט־וויטן היימישן אפהילך פון „א שטעטל" — וואלט די יידישע קריטיק געווען איבער אים אריבערגעגאנגן אומבאמערקט, ווי זי איז אריבער־געגאנגען איבער זיינע ערשטע צוויי ביכער: „שטורעם און ווינט", און „שאול און דוד".

נישט לאנג פארן קריג האט זיך יחיאל לערער געגרייט צו קומען און באזעצן אין ארץ־ישראל, ווו ס׳גפינט זיך זיינס א ברודער. לערער איז צוליב דעם צווינק אריין אין א קיבוץ, וואו ער האט, נישט פאר זיינע כוחות און שוין נישט פאר זיינע יארן — געוואלט דורכמאכן די הכשרה; ער האט זיך אבער נישט דערוואַרט אויף זיין ריי, און איז, נישט צו וויסן ווו, ווען און ווי אזוי — אומגעקומען דורך די נאצים.

מ. בוים
ישראל

3. יחיאל לערערס ערשטע לידער

פון מיינע זכרונות

יחיאל לערערן געדענק איך פון מיינע יינגלשע יאָרן. איך בין דעמלט געווען אַ בר־מצווה־בחורל און יחיאל לערער אַ חתן־בחור אין עלטער פון 17 יאָר. געטראָפן האָבן מיר זיך אין הויז פון מיינע עלטערן אין דער שטאָט כעלם.

מיין עלטערע שוועסטער איז שוין דעמלט געשטאַנען אין שידוכים. מיין פאָטער, אַ פרומער ייד, אַ סוחר, אַ פיינער באַלעבאָס, האָט געזוכט פאַר מיין שוועסטער אַ בחורל עפּעס רעכטס, עס זאָל זיין תורה און יחוס במקום אחד. אַזאַ חתן האָט זיך טאַקע אָפּגעפונען אין שטעטל זשעלעכאָוו בייַ דער משפּחה לערער. ווי אַזוי דער שידוך איז געשלאָסן געוואָרן — ווייס איך נישט. אין שטוב האָט מען ווייניק דערפון גערעדט און פאַרשטענדלעך, אַז אַ בר־מצווה־יינגל האָט מען ווענig דעם גאָרנישט דערציילט.

אין איינעם אַ טאָג איז געקומען צופאָרן דער חתן מיט זיין פאָטער. ביידע זיינען מיר שטאַרק געפאַלן. דער קומענדיקער מחותן איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ הדרת־פנימדיקע באָרד, ריין געקליידט, דער חתן יחיאל — אַ שע־

יחיאל לערער אָלס יונג יינגל

מעודיק בחורל מיט בלאָע, מילדע, נאיווע אויגן, אָנגעטאָן אין אַ לאָנגער קאַפּאָטע מיט אַ טוכן היטל אויפן העלן קאָפּ. דער שידוך איז שוין לאָנג געשלאָסן געוואָרן און חתן כלה האָט זיך איצט געדאַרפט זען צום ערשטן מאָל און באַקענען זיך. עס איז אָבער שוועך געווען צוזאַמען־צובריינגען דאָס פאָרל, ווייל דער 17 יאָריקער שעמעוודיקער יחיאל איז נישט געווען דרייסט צו קוקן דער כלה אין די אויגן, און מיין שוועסטער, שוין אַן אויפגעקלערטע, האָט נישט געוואָלט הערן פון דעם דאָזיקן שידוך מיטן חסידישן בחורל פון זשעלעכאָוו.

צווישן וואָכן צייט זיינען יחיאל און זיין פאָטער געווען בייַ אונדז אין שטוב. איך וויס נישט צי דורך דער צייט האָט יחיאל געערעדט מיט מיין שוועסטער. אָבער מיט מיין פאָטער האָט ער כסדר געפירט תורה־שמועסן. אין די שבתים זיינען געקומען אונדזערע ייִדישע, באַבערדיקטע יידן אין סאַמעטענע היטלען און מ׳האָט מיט יחיאלן כסדר געערעדט דברי תורה, געפֿלפֿולט זיך ווענig שוועך סוגיאס אין דער גמרא. יחיאלס פאָטער האָט שטאַרק געלויבט זיין זון און דערציילט, אַז ער שרייבט „תורה־זאַכן אין גראַמען".

אונדזערע געסט זיינען געווען נייגעריק צו הערן „תורה־זאַכן אין גראַמען". מ׳האָט געמומען בעטן יחיאלס פאָטער, אַז ער זאָל ווירקן אויף זיין זון ער זאָל פאַרליי־ענען זיינע געשריבענע גראַמען. יחיאל, אַ פאַרויטעלטער, האָט מיט יינגלישער התלהבות געלייענט פון אַ העפט. איך קאָן זיך היינט ניט דערמאָנען וואָס ער האָט געלייענט. איך געדענק אָבער, אַז זיין לייענען האָט אויף אַלעמען געמאַכט אַן אויסערגעווייניליכן אייַנדרוק. אַלע אָנווענדע זיינען געזעסן שטיל און מיט שטומע בליקן באַוווּנדערט דאָס 17 יעריקע פּעיקע יינגל.

מיין פאָטער האָט פון דעם חתן זייער שטאַרק געהאַלטן. ער האָט געזאָגט, אַז דאָס איז אַ כּיזג טוב. מיין שוועסטער דאַקעגן האָט נישט געוואָלט הערן פון דעם שידוך. יחיאל מיט זיין פאָטער זיינען געפאָרן צוריק קיין זשעלעכאָוו. עס האָבן נישט געהאָלפן מיין פאָטערס פאַרזיכערונגען, אַז פון דעם יינגל ווערט אויסוואַקסן אַ גרויסער מענטש. מיין שוועסטער האָט זיך עקשנותדיק געהאַלטן בייַ אירס און דער שידוך איז אָפּגעמאַכט.

אין איניקע יאָר שפּעטער איז שוין צו אונדז דער־גאַנגען, אַז פון דעם חתן בחורל, וואָס האָט געשריבן „תורה אין גראַמען", איז אויסגעוואַקסן אַ באַרימטער יידישער פּאָעט. מיין שוועסטער איז שוין דעמלט געווען אַ מוטער פון צוויי קינדער. איר לעבן האָט זי פאַרענדיקט אויף דעם זעלבן אופן, ווי יחיאל לערער — פאַרפייניקט געוואָרן דורך די דייטשן.

רחל אויערבאַך
ישראל

יחיאל לערער אין וואַרשעווער געטא

איך האָב געקענט יחיאל לערער פון פאַר דער מלחמה. געקענט פונדערווייטנס, ווי צענדליקער אַנדערע חברים פון ליטעראַטן־פאַריין. איך געדענק אָפילו נישט צי האָט ער אין וואַרשע געווווינט, אָדער ער פלעגט בלויז קומען צופאַרן פון זיין שטעטל. לערער ווי אַ פאָעט, האָט מיט זיינע לידער אַריינגעבראַכט אַן אייגענעם, עכטן און וואַרעמען טאָן אין דער יידישער דיכטונג פון די דרייסיקער יאָרן. אפשר שוין צום לעצטן מאָל, האָט ער אַרויסגעהויבן די לאַנדשאַפט און די אַטמאָספער פון יידישן לעבן אויף דער פוילישער ערד, לערער האָט נאָך געהאַט עפעס צו זאָגן, צוצוגעבן צו דעם, וואָס אַנדערע האָבן שוין געזונגען און געזאָגט אין פאָעזיע און אין פּראָזע אויף דער טעמע. די פּרעמיע, וואָס לערער האָט באַקומען פונעם פּען־קלוב פאַר דער פאָעמע „מיין היים" האָט אים געקרוינט אַלס איינעם פון די סאַמע באַגאַבטע, נייע פאַנענטרעגער פון יידיש־דיכטערישן וואַרט.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה איז יחיאל לערער נישט געלאָפן אויפן מזרח, אָדער אפשר איז ער געלאָפן און נישט דערלאָפן, זיך אומגעקערט צוריק — אויך דאָס איז מיר נישט געווווסט. איינס וויס איך בלויז—ווען די וואַנדערונגען פון 1939־1940 האָבן אויפגעהערט, ווען מיר זיינען דעם 15טן נאָוועמבער, 1940, איינגעשלאָסן געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ, איז לערער געווען איינער פון דער נאָך אַלעמען נאָך גאַנץ היפּשער גרופּע שרייבער און זשורנאַליסטן וואָס זיינען פאַרבליבן.

צווישן דעם בריטן עולם מיטגלידער פון ליטעראַטן־פאַריין האָט זיך אויסגעטיילט אַ קרייז פון מער אָנגעזעענע שרייבער, וועלכע האָבן געהערט צום פּען־קלוב: ישראל שטערן, שלמה גילבערט, יצחק קאַצענעלזאָן, יוסף קירמאַן, קלמן ליס. צו אָט דעם קרייז האָט נאָטירלעך אויך געהערט יחיאל לערער, וועלכער איז אין די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה געווען דער סעקרעטאַר פון פּען־קלוב.

די שרייבער אין וואַרשעווער געטאָ האָבן נישט אויפגעגעבן זייער שאַפונג. נאָך דער מהומה פון די קריגס־געשעענישן אין ערשטן מלחמה־חודש, נאָך דער כוואַליע פון רעפּרעסיעס און דעפּרעסיע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אויף אונדז מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשן, איז געקומען אַ צייט פון קאָנצענטרירן די איבערגעבליבענע כוחות, צופאַסן זיך צו דער נייער, מוראדיקער סיטואַציע. עס איז אויפגעשטעלט געוואָרן דאָס גרויסע און פאַרצווייגטע ווערק פון דער יידישער הילפסטעטיקייט; אונטערן דעקמאַנטל פון סאָציאַלער הילף איז אויך באַנייט געוואָרן דאָס פּאָליטישע און קולטורעלע לעבן פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט.

אונטערן פּרעטעקסט פון קלייבן געלט לטובת די פּליטים־פונקטן און פאָלקס־קיכן, האָט מען אין די לאָקאַלן פון דער „יידישער אַליינהילף" איינגעאָרדנט ליטעראַריש־קינסטלערישע אונטערנעמונגען, קאָנצערטן, רעפעראַטן. די דאָזיקע אימפּרעזן זיינען פאַקטיש געווען אַ געווּיסע קוועלע פון הכנסות פאַר די פאַרשידענע אַנשטאַלטן און אויך פאַר די שרייבער און קינסטלער, וואָס האָבן זיך אין זיי באַטייליקט. נישט וווייניקער וויכטיק איז אָבער געווען זייער נישט־אָפּיציעלע באַדייטונג אַלס קוואַל פון שטאַרקונג און דערהויבונג, פון טרייסט און האָפענונג אויף אַ בעסערן מאָרגן. אין אַ צייט, ווען עס איז נישט געווען קיין עפנטלעכע פּרעסע און קיין פאַרלאָגן, זיינען אָט די ליטעראַריש־קינסטלעריש אימפּרעזן געווען אַ גורם פון אויפלעבן די ליטעראַרישע אַקטיוויטעט פון די שרייבער. די טראַגעדיע פון די גערודפּטע יידישן מאַסן, די שרעקלעכע איבערלעבונגען אויף טריט און שריט האָבן געפּאָדערט אַ תיקון און דער שרייבער האָט זיך פון זיין מיסיע נישט אַרויסגעדרייט. עס איז אַנטשטאַנען די געהיימע קולטור־אַרגאַניזאַציע „ייקאר" (יידישע קולטור־אַרגאַניזאַציע). עס האָט זיך געשאַפן דער גרעסטער געטאָ־אַרכיוו פון ד"ר רינגעלבלום און די ביידע אינסטיטוציעס האָבן די ליטעראַרישע באַוועגונג נאָך מער סטימולירט, אָרגאַניזירט.

* * *

מיינע פּערזענלעכע קאָנטאַקטן מיט דער שרייבער־משפּחה בעת דער אָקופּאַציע זיינען געווען לויזע. זינט דעם 1 אָקט. 1939, האָב איך אָנגעפירט אַ פּאָלקס־קיך אין לאָקאַל פון דעם קליינהענדלער־פאַריין אויף לעשנא 40 און איך בין דאָרט געווען אַזוי אַריינגעטון אין דער אַרבעט, אין דער שווערער מגע ומשא מיט מחנות הונגעריקע, אַז איך בין אויף די אימפּרעזן וווייניק געגאַנגען; בלויז געציילטע עטלעכע מאָל אַליין באַטייליקט זיך אין אונטערנעמונגען מיט רעפעראַטן.

און דאָך האָב איך מיט אַ טייל חברים שרייבער געזען נישט זעלטן. זיי פלעגן קומען צו מיר אין קיך אויף לעשנא 40.

אט וואס איך האב פארצייכנט אין די זכרונות, וועלכע איך האב געשריבן אויף דער ארישער זייט אין די ווינטער־חדשים 1943־1944:

אנהויבן וועל איך אבער מנט א פסוק, וואס האט א שיכות צו שלמה גילבערט. אין פארשידענע צייטן איז גילבערט געווען — אפיציעל, אדער נישט אפיציעל — א קאנסומער פון אונדזער קוך. אחוץ דעם פלעגט ער מיך דארט באזוכן צוזאמען מיט די דיכטער יוסף קירמאן און יחיאל לערער אין די נאכמיטאג־שעהן. דאס עסן איז שוין געווען ארויסגעגעבן, די „לעגאלע" קאנסומענטן, וואס האבן געגעסן אויפן ארט, אדער אהיימגענומען די זופן אין די באנקעס, זיינען אלע אפגעשווומען. צוזאמען מיטן לעצטן לעפל אויסשאבעכץ זיינען אוועק פון קארידאר און פון די קוך־טרעפ אויך די אומזיסטע עסערס. דאס געשריי, די בקשות און די דינגענישן וועגן נאך א לעפל „געדיכטס", נאך א קארטאפל, זיינען אנטשטומט געוואָרן. דאס פערסאנאל איז איצט געווען פארנומען מיט שייערן די כלים, אויפרוימען און גרייטן דאס קאכן פון דעם מארגנדיקן טאג. נאכן מאכן די קאסע און עקספעדירן אין דער צענטראלע דעם טאג־רעפארט — פלעג אויך איך ווערן אביסל פרייער. זיינען געקומען די דריי חברים, פלעגט מען זיצן אין דער שמאלער „קאנצעלארי" צווישן די זעק מיט אויסגעוויועגענע פראדוקטן, צווישן פעסער אפגערייניקטע ירקות און טעפ מיט אייל צוגעגרייטע צום מארגנדיקן קאכן. גילבערט פלעגט ארויסשלעפן פון קעשענע א העפט און פארלייענען פאר אונדז א ניי קאפיטל פון דער דראמאטישער פאעמע, וואס ער האט געשריבן אין דער צייט, אנגעפילט מיט ווכוחים צווישן גאט און פאלק, מיט סימבאליש־היסטארישע געשטאלטן, אין וועלכע ער האט ארייניגעלייגט פיל אקטועלע רמזים, וואס האבן געדארפט פאר־ענטפערן דעם היינט..."

***

לערער האט געארבעט אין געטא אלס בעאמטער אין עווידענציע־אמט. אחוץ די ווייזיטן זיינע מיט קירמאנען און גילבערטן אין קוך, פלעגט ער אויך פון צייט צו צייט ארויפ־קומען צו מיר פריוואט, אין די פרייע טעג, וועו די קוך האט נישט געקאכט. ער האט זיך שטארק אינטערעסירט מיט פאלי־טיק, מיט דער לאגע אויף די פראנטן. ער פלעגט נאכפאלגן די דייטשע פרעסע, לייענען און קאמענטירן זי בפרט צווישן די שורות...

צום לעצטן מאל איז לערער געקומען צו מיר אהיים בעת דער גירוש־אקציע.

עס איז געווען עפעס א טאג, אין וועלכן עס זיינען נישט פארגעקומען קיין בלאקאדעס. קאן זיין, אז דאס איז געווען אין די פאר טעג, וועו די תלינים זיינען געהאט ארויסגעפארן באארבעטן די יידישע ישובים אויף דער אטוואצקער ליניע. אין די ערשטע טעג פון דער אקציע האט זיך לערער געהאט ארריינבאקומען אין שאפ פון שולצן אויף נאוואליפיע־גאס. ער האט דארט געדארפט ארבעטן אלס קירזשנער... עס קאן זיין, אז לערער איז פאקטיש אמאל געווען א קירזשנער—אן אמתער פאכמאן פאר שולצס פעלץ־וואטשטאטן. עס איז אבער קענטיק געווען, אז ער וועט פון די פריווילעגיעס פון זיין אמתער, צי כלומרשטער „פאכמענישקייט" נישט לאנג גענישן...

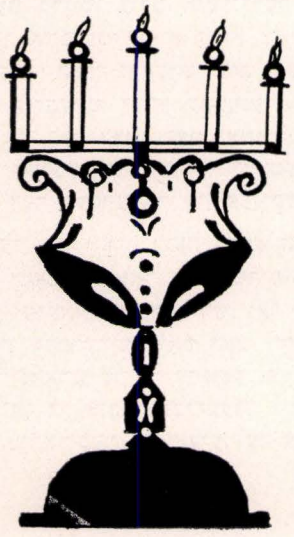
דער טשאד און די קאשמאר־שטימונג פון די גירוש־טעג האט זיך נישט אויסגעוועפט אין דער הפסקה. ווי אין געלן נעפל איז פארהילט די דערמאנונג מיינע וועגן מיין לעצטן געשפרעך מיט לערערן.

זיין פנים איז געווען גלל און אינגעקארטשעט, ווי ביי א בר מנן, די גרויע אויגן האבן זיך געטוקט אין טרערן, זיין געשטאלט האט אויסגעזען קלענער ווי תמיד, געבראכן און פארשניטן ביז צום שורש — נאר זיין הארץ האט נאך געפלאקערט, ווי דאס וואקסענע יום כיפור־ליכט אמאל אין זיין „היים". אויך די וועטער זיינע זענען געווען ווי טראפנס טריפנדיקער. וואקס פון דעם נשמה־ליכט אין יום הדין. לערער האט געברענט אינגאנצן פאר צער און חרפה: „יידישע פאליציי, פאראט!" — האט ער געשטאמלט וועגן דעם, וואס טוט זיך אף אין גאס. „זאל זיך ראטעווען ווער עס קאן" — האט ער געזאגט מיט טיפן צער און מסתמא האט ער געטראכט וועגן די, וואס קאנען נישט...

***

איך האב שוין לערערן מער נישט געזען... ער האט נישט געמאכט מער קיין שום אנשטרענגונג צו ראטעווען זיך. מיט א פארצווייפלטער נשמה איז ער — דער טרייער זון פון פאלק — אוועק צום טויט צוזאמען מיט דער מאסע.

גלייך מיט גילבערטן איז שוין אויף דער צווייטער אדער דריטער וואך פון גירוש אן גרעסערע שהיות, פארשלעפט געווארן קיין טרעבלינקע אויך יחיאל לערער, דער מחבר פון דער עלעגיש־לירישער פאעמע וועגן דער יידישער פראווינץ. וויפל הארציקע וואראמקייט אנטהאלט אין זיך שוין דער בלויזער טיטל אירער „מיין היים". און פול איז זי מיט ליב־שאפט צו דער היים, צו אט דער ערד, אויף וועלכער עס האט זיך געפירט דאס פשוטע און ארעמע, אבער אזוי מיט געפיל — מיט תורה און געטריישאפט־דורכגעזאפט לעבן פון דעם קליינעם יידישן מענטש, וואס איז אזוי אכזריותדיק פארשניטן געווארן צוזאמען מיט זיין באזינגער — יחיאל לערער.

זשעלעבאָוו

אין נעראַנגל,

פּיין

און אומקום

גאדל נאכטיילער
(בוענאס אירעס)

די ערשטע דריי חדשים היטלער־אקופאציע

אָנהויב פון דייטשן רויב און מאָרד

דעם ערשטן סעפטעמבער, 1939, פרייטיק, אינדערפרי. אָן ערב שבת ווי שטענדיק, דער מאַרק איז פול מיט פיש, די יאַטקעס — מיט פלייש, אויך גרינוואַרג פעלט נישט; ווייבער איילן זיך וואָס שנעלער אין שטוב אַריין צו מאַכן די ראָשטשינע צו דער שבתדיקער חלה; די תבואה־העגדלער דרייען זיך אין מאַרק ווי יעדן פרייטיק, קייענדיק אַ שטרוי און וואַרטן, אַז פויערים זאָלן קומען מיט אַ קערצעלע תבואה צום פאַרקויפן. מענער לויפן מיט בינטלעך האָלץ אין האָנט, מען גרייט זיך אָן ברענשטאָף אויף אַ גאַנצע וואָך און מען טראַכט, אַז דעם קומענדיקן פרייטיק וועט מען ווייטער קויפן.

גאָדל נאַכטיילער

משה־יונה׳ס, דער שניידער, ווי זיין שטייגער איז, מיט דעם דאָשעק פון היטל אַביסל אין דער זייט, זוכט צווישן די געקומענע פויערים זיינעם. בעל־חוב, אפצוענטען ביי אים פאַר אַ רעקל אָדער פאַר הויזן, וואָס דער פויער איז אים שולדיק געבליבן. אָלץ זעט אויס ווי נארמאַל, ווי שטענדיק. אַ פאָליציאַנט פאַרשרייבט אַ שטראָף פייגע העגדל די בעקערין פאַר נישט ריינקייט.

אָבער מיטאַמאָל האָבן יידישע פנימער באַקומען אַ פאַרוואָלקנטן אויסזען. ווייבערישע הענט האָבן זיך פאַרבראָכן, מען האָט זיך דערווווסט, אַז דער פוילישער מלוכה־פרעזידענט האָט צוויסן געגעבן דורכן ראַדיאָ, אַז די דייטשע חילות האָבן זעקס אינדערפרי זיך אַריינגעריסן אין די פוילישע גרעניצן און עס איז מלחמה! אָלע האָבן געווווסט, אַז עס קומט אָן אַן ערנסטער מאָמענט פאַר די יידן. קיינער האָט אָבער נישט געגלויבט, אַז שוין זעקס פאַרנאַכט וועלן איבער זשעלעכאָוו פליען דייטשע באָמבאַרדיר־אַראָפלאָנען. וועו זיי האָבן זיך באַוויזן, האָט מען זיי אָנגענומען פאַר פוילישע.

אָבער צומאָרגנס, שבת אינדערפרי, האָט מען זיך דערווווסט, אַז די בראָך איז פאַרטיק. עס זיינען אָנגעקומען דעמבלינער דראָזשקעס מיט יידישע משפחות, וואָס האָבן קוים באַווויזן עפעס צו ראָטעווען פון זייער האָב און גוטס, אַנטלויפנדיק פון די באָמבאַרדירונגען. דעמלט האָט מען פאַרשטאָנען, אַז דאָס זיינען געווען דייטשע אַראָפלאָנען, וועלכע מאָכן חרוב ישובים און מענטשלעכע לעבנס.

אויפן דריטן און פערטן טאָג זיינען שוין געקומען פליטים פון שטעטל ריקי און פון פאַרשידענע שטעטלעך אַרום זשעלעכאָוו, וואָס זיינען באָמבאַרדירט געוואָרן. אָלע האָבן געהאַט די אויסרעכענונג: אַזוי ווי זשעלעכאָוו געפינט זיך 21 קילאָמעטער פון אַ באַן־לייניע און האָט נישט קיין סטראַטעגישע באַדייטונג, וועט דאָ מעגלעך אויסגעמיטן ווערן באָמבאַרדירונגען, און אַזוי איז עס טאַקע געווען.

זשעלעכאָוו ווערט אַ זאַמל־פונקט פאַר אָלע יידן, וואָס לויפן צום מזרח־געביט. פון ווייטן פויזן, פון לאָדזש, פון ווארשע, פון קראָקע — אָלעס גייט דורך זשעלעכאָוו. עס איז אַ פאַקט, אַז אַ סך געראַטעוועטע, לעבנגעבליבענע יידן פון פוילן, וואָס האָבן קיינמאָל אין זייער לעבן פון דעם שטעטל נישט געהערט, קענען היינט זשעלעכאָוו.

עס איז כדאי צו דערמאָנען, אַז דאָס האָרעפאַשנע זשעלעכאָוו איז טריי געבליבן איר טראַדיציע. יעדער יידישער איז דאָס שטעטל אַדורכגעגאַנגען, דערמאָנט היינט מיט גרויס כבוד. דעם קליינעם מקום. טויזנטער מענטשן זיינען פאַרבייגאַנגען און אָלע האָבן באַקומען ערטער צום שלאָפן, בייליו אין אזעלכע הייזער וווּ דאָס צימער האָט געדינט גלייכצייטיק פאַר אַ שלאָף־צימער, עס־צימער, וואַרשטאַט און קינדער־צימער, האָט מען נאָך געפונען פלאַץ וווּ צו מאַכן אַ געלעגער פאַר דעם וואַנדערער, וועלכן מ׳האָט אויך הונגעריק נישט אַרויסגעלאָזט פון שטוב. צו דעם קוימען פון חנטשענעכטן די בעקערין, אָדער פון מאָטעלע בעקער, האָבן אָלע גלייך געקוקט, צי עס גייט אַ רויך, און אָלע האָבן זיך געשטעלט גלייך אין די רייען צו באַקומען דאָס ברויט. עס איז נישט געווען קיין אונטערשייד, צי עס איז אַ זשעלעכאָווער אָדער נישט.

דעם צווייטן דינסטיק זינט מלחמה־אויסברוך, פיר בייטאָג, ווערט די שטאָט באַשאָסן פון דייטשיש מאַשין־געווער.

באָמערקט האָט מען ערשט דעמלט, אַז דער דייטש איז שוין אין שטאָט, ווען די שטורם־אָפטיילונגען מיט די טויטן קעפ אויף די העלמען האָבן אָנגעהויבן אָלע יידן אַרויסצוטרייבן פון די הייזער און באָפוילן זיך צו זאַמלען אויף דעם פלאַץ אָנטקעגן די פייער־לעשער. אָפגעקומען איז מען בלויז מיט שרעק. די דייטשן האָבן בלויז מיטגענומען דער באָפעלקערונג, נישט צו באַהאַלטן קיין געווער און נאָך 8 בייטאָג זיין אין די שטובן.

דער עולם טרייסט זיך — מן הסתם פירן זיך אַזוי די דייטשן וועו זיי קומען נאָר אַריין אין אַ שטאָט. די מונטערע שטימונג ווערט נאָך שטאַרקער, ווען דאָס דייטשע מיליטער

מאַרשירט דורך די שטאָט און אויף זייער פּרצוף זעט זיך אַ זיגעריש־עך, צעפּרידענער שמייכל. יידן גייען צו צו די זעל־נער, כדי צו כאַפּן מיט זיי אַ שמועס, קינדער באַקומען צו שטיקל־עך שאָקאָלאַד, מען רעדט, אַז די צייטונגען האָבן זי־כער איבערגעטריבן וועגן דער דייטשער שלעכטקייט.

ביינאַכט, וועו דאָס גאַנצע שטעטל איז פאַרזונקען אין פינצטערניש, צולייבן פאַרבאָט אַנצוצינדן ליכט, ווערט פלו־צים דער גאַנצער הימל באַלויכטן מיט אַ העל ליכטיק פייער. דורך אַ שפּאַרע אין אַ טיר, וואָס מען עפנט פאַרזיכטיק אויף, זעט מען, אַז דאָס הויז פון דוד פאל, דעם קליינהענדלער, איז אינגאַנצן אין פלאַמען. די יידישע יוגנט, נישט געקוקט דע־רויף וואָס עס איז פאַרבאָטן צו גיין אין גאַס, פאַרלירט זיך נישט אין דעם מאַמענט און לויפט פאַרלעשן דאָס פייער. מען שפּאַנט זיך אײַן ווי פערד אין די וואַסער־וועגלעך פון די פייער־לעשער, מ׳שלעפּט די פּאָמפּעס פון דער פייער־לעשער שאפּע און מען לאָזט נישט די פלאַמען זיך אויסשפרייטן. דאָ קומען ווידער ,אומגעריכט, עטלעכע דייטשן אויף דעם אָרט פון פייער, זיי צייגן אָפּ צען ינגלעך און פירן זיי אויף דעם וואַרשעווער שאָסיי ביז דעם צמענטאזש. עס קומט אַ באַפעל: „אַלע מיט דעם פּנים צו דער ערד, אויסלייגן זיך". די יידישע בחורים ליגן מיט קלאַפּנדע הערצער, זיי ליגן אַ שעה צייט אויסגעצויגן אויף דער ערד, נישט באַוועגנדיק זיך, און וואַרטן אויף דער מינוט — אָט, אָט שיסט מען זיי. אָבער באַלד דערהערט מען דאָס פרעכע געלעכטער פון די דייטשן: אויפשטיין! לאוס צו האוזע!

צומאָרגנס אינדערפרי, יידן טרייסטן זיך ווידער, ני־טאָ קיין אַנדער ברירה; די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן, ווייל זיי האָבן געזען ברענען אַ ליכט, מיט די ינגלעך האָבן זיי זיך בלויז געמאַכט אַ שפּאַס.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה זיינען די שול און בית־המדרש, ווי שטענדיק, פול מיט מתפּללים און דאָס דאָוונען גייט דורך פאַרהעלטנישמעסיק רואיק, אָבער די יום־טובדיקע סעודה ווערט געשטערט, ווען מען ווערט געווויר, אַז די דייטשן צוזאַמען מיט די פּוילישע כוליגאַנעס האָבן אויפגעריסן די שניט־געוועלבער אין מאַרק און מען ראַבירט יידיש פאַר־מעגן. פאַר אַלעמענס אויגן האָט מען געריבט, גענומען וויפל זיי האָבן געקאָנט און דאָס איבעריקע האָבן די דייטשן אויפ־געלאדן אויף זייערע לאַסט־אויטאָס.

דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, ווען יידן באַווייזן נאָר צו קומען אין שול, נעמען די דייטשן אַרויסיאָגן אַלעמען פון בית־הכנסת, לאָזן איבער נאָר אײַן יידן, כדי אים שפּעטער צו פאַרברענען צוזאַמען מיט דער שול. נאָך דעם ווילדן אָקט, ווערן אַלע יידן אויסגעשטעלט אין רייען, אויף פון אַלע יידי־שע שטובן ווערן צעניפּגענומען די מענער און צוגעשטעלט צו די רייען. אַלע ווערן געפּירט צום לוקאָווער שאָסיי, אויף אַ פעלד ווערט אָנגעשטעלט מאַשין־געווער, אַלע מוזן זיצן קניענדיק, ווער עס וועט זיך באַווענען, ווערט דערשאָסן, אַזוי איז דער באַפעל. עס קומען אַן לאַסט־אויטאָס, מען גרייט זיך, ווייזט אויס, צו עפּעס שרעקלעכעס. אָבער אויך דאָס

קומט מען אָפּ מיט שרעק, די קאָמענדאַטור הייסט יידן זאָלן זיי ברייגען ווייַן. און עס קומט אַ וואָרנונג: אויב עס וועט געשען עפּעס אַ דייטשן זעלנער, וועט מען די גאַנצע שטאָט אומברענגען. אַ הייַמגייענדיק זעט מען שוין קנויל־לן רויך, די שול שטייט אין פלאַמען. באַלד הערט מען אַ שאָס, דאָס האָבן די נאַציס געכאַפּט אַ דורכגייענדיקן, חיים־משה פּסחס (דעם הויקער), און האָבנדיק ביי דער שול צוגעגרייט אַ גרוב, האָבן זיי אים אַריינגעוואָרפן און דערשאָסן ביי דער ברענענדיקער שול.

יום־כיפּור, אין פאַרשידענע שטובן מאַכט מען מנינים און מען דאַוונט שטילערהייט, מען וויינט זיך שטילערהייט אויס דאָס האַרץ פאַר דעם רבונו של עולם, אויף דער גרוי־סער צרה, וואָס איז געשען.

דער ערשטער גירוש פון זשעלעכאָוו און די האָפענונג אויף דער רויטער אַרמיי

די גרויל־טעג לאָזן אויף זיך לאַנג נישט וואַרטן, באַלד נאָך יום־כיפּור איז אַ ציטער דורכגעלאָפן אין די יידישע ביינער, וועו מען האָט געזען אַ האַרדע דייטשן אָנקומען פון דער קאָמענדאַטור און אויף דעם בריקל ביי דער לאַנגער גאַס, טיילן זיי זיך פאַנאַנדער צו צוויי אין אַ ריכטונג. מען טרייבט ווידער אַרויס יידישע מענער פון די שטובן, ווידער אויסגעשטעלט אין אַ רייַ, די אָקציע געדויערט עטלעכע שעה ביז אַלע שטעלן זיך צו. לסוף פירט מען אַלע אויף אַ פּלאַץ ביים „הויף" און עס ווערט געמאַלדן, אַז אַלע ווערן אָוועק־געפירט אין אַ וויייטער שטרעקע, מער ווי צוויי הונדערט קי־לאָמעטער, און ווער עס וועט נישט קענען גיין און אָפּשטיין אויפן וועג, וועט גלייך דערשאָסן ווערן.

די נאָצישע באַנדיטן, פאַרנדיק אויף מאַטאָציקלען, האָבן געיאָגט די יידן דורך סטאצק, שעדלעץ, קיין אָסטראָוו־מאזאוויעצק. און זיי האָבן געהאַלטן וואַרט: ווער עס האָט נישט געהאַט קיין כוח צו גיין, האָבן זיי דערשאָסן. אַזוי איז אויפן וועג אומגעקומען חיים־מאיר פאקערס, אהרעלע סאס־נעס (דער מלמד), א מאטשעיעווער ייד מיטן נאָמען קאַרנ־גאַלד און אַנדערע, ווועמענס נעמען איך געדענק נישט. אין דער זעלבער נאַכט זיינען פאַרשוווונדן געווארן אַלע דייטשן פון זשעלעכאָוו. קיינער האָט אין אָנהויב נישט פאַרשטאַנען, וואָס עס איז די סיבה פון דעם פלוצלונגדיקן פאַרלאָזן די שטאָט.

די ערשטע צוויי טעג, נאָך דעם ווי די דייטשן זיינען אַוועק פון שטאָט, האָבן יידן פרייער אָפּגעאָטעמט. לאַנג האָט אָבער די שטילקייט נישט אָנגעהאַלטן.

די פּוילישע כוליגאַנעס האָבן געמומען אויסנוצן די געלעגנהייט, וואָס עס איז קיין שום מאַכט נישט פאַראַן, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּוילשטענדיקע אָנאַרכיע. מען רייסט זיך אַריין צו מאַניש קישמעש און מען ראַבירט פעל, פּעלצן, ביי וועלוול שפּרינגער — שטיוול. דעם צווייטן טאָג סוכות קומען אַריין אין שטאָט עטלעכע פּוילישע מיליטער־לייט,

וואָס האָבן זיך געהאַט באַהאַלטן אין די וועלדער, און לויט די אָנווייזונגען פון אָרטיקע כוליגאַנעס, האָבן זיי 11 אזייגער אינדערפרי געגומען דעם רב, צוגעפירט אין מאַרק צום הויז פון יוסף מענדזשיצקי, באַפוילן אים צו שטיין מיטן פנים צו דער וואַנט און געגעבן אַן אולטימאַטום: צושטעלן 500 סי־גאַרעטן און אַ סומע געלט, אויב נישט שיסן זיי דעם רב. פאַרשטענדלעך, אַז דאָס איז באַלד באַשאַפן געוואָרן און דעם רב האָבן זיי באַפרייט.

צוליב דעם קריגס־צושטאַנד, נישט האָבנדיק קיין קאָמוניקאַציע־פאַרבינדונג און קיין ידיעות פון ערגעץ, איז מען אַרומגעגאַנגען מיט אַ פראַגע־צייכן אויף די ליפן: „פאַר־וואָס האָבן די דייטשן אָפּגעטראָטן פון שטאָט?"

אין געציילטע טעג אַרום זיינען פון אָסטראָוו־מאזא־וויעצק צוריקגעקומען די יידן, וואָס די דייטשן האָבן גע־האַט פאַרנומען. פון זיי איז מען געווויר געוואָרן, אַז ראַטנ־פאַרבאַנד האָט שוין פאַרנומען מערב־אוקראינע און מערב וויים־רוסלאַנד און וועלן דערגיין ביז דער וויסלע. צוליב דער זעלבער סיבה האָט זיי דער דייטש באַפרייט פון אָסטראָוו, וויל די סאָוועטן דאַרפן אָנקומען. עס איז קלאָר געוואָרן, אַז מען דאַרף זיין גרייט אויפצונעמען די רויטע אַרמיי.

די ידיעה האָט זיך פאַרשפרייט שנעל איבער דער גאַנצער שטאָט. די פאַרפעסטעטע לופט האָט זיך באַלד גע־ענדערט. די אַנטיסעמיטן האָבן זיך באַלד געגומען הנפענען צו די יידן, מורא האָבנדיק פאַר זייערע גוטע מעשים, וואָס זיי האָבן אָפּגעטאָן. אין די לעצטע טעג פון סוכות אי די רויטע אַרמיי שוין געווען אין לוקאָוו.

די זעלבע וואָך, זונטיק בייטאָג, קומט שמאי מארוווקע פון לוקאָוו מיט דער בשורה, אַז צומאַרגנס, מאָנטיק, צוויי בייטאָג, קומט די רויטע אַרמיי אַריין קיין זשעלעכאָוו. ביי געצלן כימעש אין שטוב וועלט באַלד צענויפגערופן אַ זיצונג פון כאָלגנדע פערזאָנען: יאַנקל גאַרפינקל, געצל כימעש, שמאי מאַרווקע, זישע אַנקערמאַן. פון פאָליאַקן — ראָשאַנ־סקי, סטעפאַן קאָציעלניק, סטאכאלא, דער שרייבער פון די שורות און פאַרשטייער פון דער יוגנט. עס וועלט באַשטימט אַ קאָמיסיע אויפצונעמען די רויטע אַרמיי און גלייכצייטיק וועלן פאַרטיילט פאַרשידענע אָמטן.

דעם זעלבן אָוונט רופט דער געווען זענער בורמישטש פודלע אַ פאַרזאַמלונג אין זאל פון טעאַטער מיטן צוועק זיך צו רעהאַביליטירן. אין זיין רעדע וווייזט ער אָן אויף דעם גוטס, וואָס ער האָט אויפגעטאָן פאַר דער שטאָט. דער עיקר וויל ער, פאַרשטענדלעך, באַווייזן, אַז ער איז נישט געווען קיין אַנטיסעמיט. עס בעט אַ וואָרט סענדער וויסלעדער, אין קורצע וועלטער דערציילט ער אַלע מעשים טובים פון דעם בורמישטש. זיינע פאַשיסטישע מעטאָדן ביים דערלידיקן פאַרמאַליטעטן, ספּעציעל בנוגע דער יידישער באַפעלקערונג. פודלע דערשרעקט זיך נישט אויף קיין קאָטאָוועס. ער, וואָס האָט מיט אַ קורצער צייט צוריק נישט צוגעלאָזט צו זיך קיין יידן, מורא האָבנדיק פאַר זייערע גוטע מעשים, וואָס זיי האָבן אָפּגעטאָן. אין די לעצטע טעג פון סוכות אי די רויטע אַרמיי שוין געווען אין לוקאָוו.

די זעלבע וואָך, זונטיק בייטאָג, קומט שמאי מארווקע פון לוקאָוו מיט דער בשורה, אַז צומאַרגנס, מאָנטיק, צוויי בייטאָג, קומט די רויטע אַרמיי אַריין קיין זשעלעכאָוו. ביי געצל

צו דער אַרבעט, ביי וועלכער מ׳טוט אַן פאַרשיידענע צרות, ווי: שלאָגן, צווינגען צו רייניקן מיט די בלויזע הענט דאָס אומריינקייט פון די קלאָזעטן, באַפעלן אַרונטערצוקריכן אונטער זייערע אויטאָס און וואַשן זיי אַליין נעמען זיי עמערס וואַסער און גיסן אַרונטער, כדי נאָס צו מאַכן די, וואָס אַרבעטן. זיי נעמען דעם הויכן סאנע, באַפעלן אים ריינ־צומאַכן דעם שטאָטישן קאָשטשאָל פון פאַרשידענע מיסט, וואָס זייערע פערד האָבן אָנגעמאַכט. דערביי שניידן זיי אים אָפּ אַ האַלבע בארד און מאַכן אַ פאָטאָגראַפיע.

אַ יידישע פאַרשטייערשאַפט האָט מכלומערשט אויסגע־פּועלט ביי דער קאָמענדאַטור, נישט צו כאַפּן יידן אויף אַר־בעט. עס וועלט באַשטימט אפילו אַ געוויסע ארט, וווּ יעדן טאָג זאָל זיך געפינען אַ געוויסע צאָל יידן — באַשטימט לויט דער ריי. זיי דאַרפן זיין ביים בעקער (דעם קרומען קאָפּ) אין שטוב 7 אינדערפרי און פון דאָרט זאָלן די דייטשן זיי נע־מען צו דער אַרבעט. די דאָזיקע אַרבעט־פאַרמיטלונג איז געווען אונטער דער אָנפירערשאַפט פון סראָקע פיינזילבער.

אַ טאָג צוויי ווערט עס אויסגעפירט פינקטלעך, אָבער שפּעטער געפעלט בעסער די דייטשע באַנדיטן צו כאַפּן אין גאָס די מענטשן צו דער אַרבעט און מען מוז זיך דורכגנבענען די גאָס, אַז זיי זאָלן נישט באַמערקן.

באַלד מתחילת האָבן די נאַציס דערזען, אַז זיי האָבן צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג פאַשיזירטע עלעמענטן — גוטע מיטהעלפער צו פיניקן יידן. די דייטשן קלייבן אויס פאַר זייערע ספּעקטאַקלען מיט די יידן ספּעיעלע מאַרק־טעג און כוליגאַנעס האָבן הנאה פון זייער אַרבעט.

אין כאַפּן יידן צו דער אַרבעט האָבן די ערשטע צייטן צוגעהאָלפן פּוילישע כוליגאַנעס, וואָס האָבן זיך אויסגעלערנט דאָס וואָרט „יודע", וווּ די דייטשן האָבן נאָך נישט געקענט מאַכן קיין חילוק צווישן יוד און נישט־יוד, נישט אַלע האָבן דאָך געטראָגן בערד. צו שניידן יידישע בערד האָבן זיי אויך אויסגעקליבן דעם טאָג דינסטיק, וועו עס איז געווען אַ יאָ־רייד. פול איז געווען די שטאָט מיט פויערים, יעדער דורכ־גייענדער יוד מיט אַ בארד, איז געכאַפּט געוואָרן דורך די דייטשן, זיי האָבן אָפּגעשניטן פון איין זייט אַ האַלבע בארד, כדי עס זאָל אַרויסרופן מער געלעכטער. גרויס איז געווען די עמאָציע, פרייד און חוזק ביי דעם פינצטערן המון, וועלכער האָט זיך צוגעקוקט צו די גרויל־סצענעס.

איינמאָל, זונטיק, וועו דער מאַרק איז פול געווען מיט פאָליאַקן, וואָס זיינען געגאַנגען צו דער תפילה, זיינען די דייטשן אַוועק צום רבין אין הויף, נישט געפינענדיק דעם רבין, וווּ ער האָט זיך די גאַנצע צייט אויסבאַהאַלטן, נעמען זיי זיין ברודער, וואָס איז געווען רבי אין שטעטל ריקע, מיט דעם רבינס קינדער און פירן זיי אויסגעשטעלט אין אַ ריי אין מאַרק אַריין. דאָרט, אונטער דעם הירזשען פון די פרעכע געלעכטערס פון המון, הייסט מען דעם רבין מיט די קינדער טאַנצן און זינגען, באַקומענדיק דערביי יעדעס מאָל אַ שטויס פון אַ דייטשן שטיוול, אַ קלאַפּ אין קאָפּ, דערביי שניידט מען אָפּ דעם רבין די בארד.

יידן פילן דעמאָלט, אַז נישט בלויז דעם רבינס בארד שניידט מען, נאָר אַלעמענס יידישע הערצער. נאָך דעם פירט מען זיי צום שול־הויף און מען הייסט זיי אָנצינדן אַ פייער פון שטרוי און מיסט, וואָס איז דאָרט געלעגן און זיי מוזן מיט אייגענע הענט אַרייגוואַרפן די יאַרמעלקעס אין פייער צו פאַרברענען — שפּעטער לאָזט מען זיי פריי.

אַ פרייטיקדיקן טאָג, אין חודש אָקטאָבער, ניין אינ־דערפרי, עס וועלט אַ געלויף אין דער גאַנצער שטאָט. יע־דער לויפט זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער, אויף אַ בוידעם, ווי מען קען נאָר — מען כאַפּט שוין ווידער. עס זיינען אָנגע־קומען צוויי דייטשע לאַסט־אויטאָס, מען האָט שוין געכאַפּט אַ סך יידן און מען פירט זיי אין מאַרק אַריין. דאָרט זעצט מען זיי אַרויף אויף די לאַסט־אויטאָס און מען גייט זוכן נאָך יידן. וועו די צוויי אויטאָס זיינען שוין פול אָנגעפאַקט, מעלדן די דייטשן, אַז זיי פאָדערן 30 טויזנט זלאָטע פאַרן באַפרייען די יידן. עס רוקט זיך אַרויס חיים מיטעלמאַנס פרוי, זי וועגדעט זיך צו אַ דייטש, ער גייט מיט איר, זי פירט אים צו די יידישע גבירים פון שטאָט, צו יוסף־ברכהס, חיים זאדיבערס בעריש פיינזילבער און צו די שארפהארצס, יעדער גיט אַ געוויסע סומע. עס קומט אָן שוועד צענויפצעזאַמלען די פאָר־לאַנגטע סומע, עס גדעויערט ענגוג לאַנג, פיל שעהן ביז מען נעמט צענויף דאָס געלט און יידן וואַרטן אויף זייער גורל. זיי וויסן, אַז זייער לעבן איז איצט אפהענגיג פון געלט, וואָס מ׳וועט איצט צענויפנעמען, אָבער מען האָט דאָך זייערע לעבנס אָפּגעקויפט און זיי זיינען פריי געוואָרן.

זשעלעכאָוו וועלט יעדעס מאָל איבערגעשראָקן פון שרעקלעכע נייעס פון די אַרומיקע שטעט. מען דערוויסט זיך, אַז אין לאסקאראוו (לאסקאזשעוו), האָבן די דייטשן גע־נומען די לעצטע 39 יידן, וואָס זיינען נאָך דאָרט געווען, אוועקגעפירט אין וואַלד אַריין, געהייסן זיי אַליין אויסגראָבן אַ גרוב; 38 האָבן זיי דערשאָסן און איינעם בלויז לעבן גע־לאָזט, ער זאָל פאַרשיטן די טויטע.

אָבער מען גענינט ווידער אַ „פאַרוואָס". דאָרט איז דער שרעקלעכער מאָרד געוואָרן אויסגעפירט, וווּ וועו די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט, האָבן די פאָליאַקן זיך פאַרפעסטיקט אין הויף פון קאָשטשאָל און געשטעלט אַ שטאַרקן וויידערשטאַנד, בעת וועלכן עס זיינען דערשאָסן גע־וואָרן פיל דייטשן. שפּעטער, אָבער, וועו די דייטשן זיינען שוין געווען אַ שטיקל צייט אין שטעטל, האָבן אַנטיסעמיטן געמאַכט אַ בלוט אויף די יידן, אַז זיי האָבן געשאָסן פון קא־שטשאָל, און דערפאַר זאָלן די דייטשן איצט האָבן נקמה גענומען.

אין חודש נאָוועמבער, דינסטיק, אַ יאַריד־טאָג, אַ יאָ־רייד אַ גאָר גרויסער, וואָס איז שוין לאַנג אין זשעלעכאָוו ניט

געווען. דער מאַרק איז פול מיט פּוילישע וועגענער. עס איז אומעגלעך דורכצוגיין דעם מאַרק אָן אין די דערבייאיקע גאַסן. אויף דעם מאַרק־טאָג איז מען געקומען פון גאָר ווייט, ווייל אָלע אַרומיקע שטעטלעך זיינען שוין חרוב געוואָרן און קיין מאַרק־טעג איז שוין אין יענע שטעטלעך נישט פאָרגעקומען, זיינען קויפערס אָן פאַרקויפערס געקומען אין דער שטאָט זשעלעכאָוו. אָן פֿורצים, צוויי בייטאָג, וועלן דער גאַנצער פויערישער האַנדל גייט אָן מיט ברען, דערהערט מען אָ שאָס, און באַלד נאָך איינעם.

אין איין אויגנבליק ווערט שוין אָ געלויף, אָלע וועגענער זיינען שוין אין דער מינוט געשפּאַנט געוואָרן, פויערים שמייסן די פערד זיי זאָלן לויפן וואָס שנעלער, די פערד שטעלן זיך אָזש אויף די אונטערשטע פיס, מיט אָפענע פיסקעס און לויפן פון שטאָט. באַלד הערט מען פון פויערישע מייַלער: "יידן האָבן דערהרגעט אַ דייטשן זעלנער". עס ווערן ליידיק די גאַסן פון פויערישע וועגענער. פאַרשטענדלעך, אָז קיין ייד באַווייזט זיך נישט אויף דער גאַס. עס קומען דייטשע פאַטרולן, פוס־גייער, מאָטאָציקליסטן און אויטאָס; פאַטרולן שליסן אָפּ די גאַסן, מאַרשירן אַהין און צוריק און ווארטן אויף ווייטערדיקע באַפעלן.

יעדע יידישע משפּחה זיצט אין טויט־שרעק אין שטוב, שטיל, אָן ווערטער. בלויז מיט די אויגן, מיטן בליק גיט מען זיך צו פאַרשטיין, אָז מען דאַרף זיין גרייט צום טויט. עס איז נאָר שווער זיך פאָרצושטעלן, וואָס פאַר אַ טויט זיי ווילן אונדז געבן.

טויטן האָבן זיי אַ סך. פונקט ווי אין ונתנה תוקף, צי ווילן זיי אונדז פאַרברענען מיט די הייזער, אָדער פירן צום שיסן, אָדער אפשר גאָר ווי זיי האָבן געטאָן אין קאַלושין: באַפאַלן יעדע שטוב און מיט באַגנעטן אונדז דערשטעכן? אָט פירט מען שוין אַרויס פון די שטובן די מענער, פרויען מיט קינדער אויף די העכט און גרעסערע קינדער, זעלע פירט מען צו זאַנווּל קאַמאַשנמאַכערס וואָנט. דאָרט שטייט מען און מען וואַרט ביז וואַנען מען וועט בריינגען אַנדערע.

אָבער, ווייזט אויס, אַז דער סוף איז נאָך נישט געקומען, זשעלעכאָוער יידן דאַרפן זיך נאָך מאַטערן אַ צייט אונטער דער נאַצישער ממשלה און אומקומען אין די קרעמאַטאָריעס. און אויך דאָס מאָל איז מען אָפּגעקומען מיט שרעק. דער גלח און נאָך אַן אָנגעזעענער פאַליאַק האָבן אויפגעקלערט דעם דייטשן קאָמענדאַנט פון שטאָט, אַז דערשאָסן דעם דייטש האָט אַ פּשוטער באַנדיט, נישט קיין יוד, וואָס האָט זיך נישט געלאָזט לערנען פון דערלעבן דעם סוף פון דער נאַצישער הערשאַפט. עפּעס האָט זיך יעדן געגלויבט, אַז לאַנג וועט דער דייטש נישט רעגירן און דערפאַר האָט מען די מאַטערניש, צרות און פיין אָנגענומען ווי אַ נאַטירלעכע, אָבער צייטווייליק זאַך. מען האָט זיך געוואוינט אַיינרעדן, ווי מ׳האָט געקענט, און כדי צו קאָנען אויסהאַלטן זיך און די משפּחה, האָט מען געהאַנדלט. אַ גרויסן אָנגאַנג האָט געהאַט דער האַנדל מיט "סיגאַרעטן".

דער לאמער מעכל, וואָס האָט שטענדיק פאַרקויפט פאַפּיראָסן, האָט אָנגעהויבן מיט זיינע היימישע פּאַפּיראָסן פאַרטרעטן די גרויסע סיגאַרעטן־פאַבריקן אין פוילן. ער האָט זיך געפילט אין יענער צייט ווי אַ גרויסער אונטערנעמער. ער האָט שוין נישט באַדאַרפט שטיין ווי פריער אויף דער גאַס און בעטן מען זאָל קויפן, ער האָט שוין ביי זיך אין שטוב פאַרקויפט אויף הורט. אויך קליינע יינגלעך האָבן געמוזט ווערן די שפּייזערס פון די משפחות און האָבן געקויפט ביי מעכלען "סיגאַרעטן" צום פאַרקויפן.

מערסטנטייל יידישע געשעפטן, אַיינגעפונדעווטע פון פריערדיקע יאָרן, האָבן זיך פאַרמאַכט. דאָקגען האָט זיך כמעט אין יעדן צווייטן הויז געעפנט אַ געוועלבל, ווו מען האָט געקענט באַקומען עפּעס צו קויפן. מיט סכנות נפשות האָט מען זיך געשלעפּט קיין ווארשע. מ׳איז געפאָרן אַ טאָג מיט אַ נאַכט אויף די וועגענער, וואָס זיינען געווען באַדעקט מיט אַ פּלאַכטע. יעדערער האָט געבראַכט צו פירן אַהיים אַביסל זאָקן, לעדער, פאַדעם און אַנדערע זאכן צום פאַרקויפן. אוּן אָט אַזוי האָט מען געלעבט און געהאָפט.

יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע צרות און אויך נייע האָפענונג. עס איז שוין טאָקע געווען באַלד צוויי חדשים ווי די רויטע אַרמיי האָט זיך צוריקגעצויגן צו דעם טייך בוג. אָבער יעדער יוד האָט נאָך אַלץ געהאָפט, אויף דעם צוריקקומען פון דער ראטנמאַכט. יעדעס מאָל האָט זיך געהיימניסט פול פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז עס האָט ווער געהערט געהיים דורך ראדיאָ (דאָס הערן ראדיאָ איז געווען פאַרבאָטן און מ׳האָט געמוזט אַוועקגעבן אַלע ראדיאָ־אַפּאַראָטן), אַז די רוסן האָבן פאַרהאַנדלט מיט די דייטשן, די רויטע אַרמיי זאָל פאַר־

יידישע טעכטער האָבן זיך בייטאָג באַהאַלטן, אָבער ביינאַכט איז שוין נישט געווען וווּ זיך צו באַהאַלטן, ווייל ביינאַכט זיינען די דייטשע מערדער געגאַנגען אין די שטובן זוכן מיידלעך. יעדע יידישע מאַמע, וואָס האָט געהאט אַ טאָכטער, האָט נישט געקענט ביינאַכט איינשלאָפן. און ווען זשלנער זיינען אין די שפּעטע נאַכט־שעהן געגאַנגען מיט די שוועכע שטיוול און געקלאַפט מיט די באַטשוועקטע זויקן, דעמאָלט האָט יעדער טשווּק ווי געטראָפן אין די הערצער פון די יידישע מאַמעס.

פונקט ווי דאָס גאַנצע יידנטום אונטער דער נאַצישער הערשאַפט, האָבן אויך די זשעלעכאָוער יידן באַלד פון מתחילת אַנגעהויבן פירן אַ קאַמף פאַרן לעבן, עס האָט זיך געוואָלט לעבן, איבערלעבן און דערלעבן דעם סוף פון דער נאַצישער הערשאַפט. עפּעס האָט זיך יעדן געגלויבט, אַז לאַנג וועט דער דייטש נישט רעגירן און דערפאַר האָט מען די מאַטערניש, צרות און פיין אָנגענומען ווי אַ נאַטירלעכע, אָבער צייטווייליק זאַך. מען האָט זיך געוואוינט אַיינרעדן, ווי מ׳האָט געקענט, און כדי צו קאָנען אויסהאַלטן זיך און די משפּחה, האָט מען געהאַנדלט. אַ גרויסן אָנגאַנג האָט געהאַט דער האַנדל מיט "סיגאַרעטן".

דער לאמער מעכל, וואָס האָט שטענדיק פאַרקויפט פאַפּיראָסן, האָט אָנגעהויבן מיט זיינע היימישע פאַפּיראָסן פאַרטרעטן די גרויסע סיגאַרעטן־פאַבריקן אין פוילן. ער האָט זיך געפילט אין יענער צייט ווי אַ גרויסער אונטערנעמער. ער האָט שוין נישט באַדאַרפט שטיין ווי פריער אויף דער גאַס און בעטן מען זאָל קויפן, ער האָט שוין ביי זיך אין שטוב פאַרקויפט אויף הורט. אויך קליינע יינגלעך האָבן געמוזט ווערן די שפּייזערס פון די משפּחות און האָבן געקויפט ביי מעכלען "סיגאַרעטן" צום פאַרקויפן.

מערסטנטייל יידישע געשעפטן, אַיינגעפונדעווטע פון פריערדיקע יאָרן, האָבן זיך פאַרמאַכט. דאָקגען האָט זיך כמעט אין יעדן צווייטן הויז געעפנט אַ געוועלבל, ווו מען האָט געקענט באַקומען עפּעס צו קויפן. מיט סכנות נפשות האָט מען זיך געשלעפּט קיין ווארשע. מ׳איז געפאָרן אַ טאָג מיט אַ נאַכט אויף די וועגענער, וואָס זיינען געווען באַדעקט מיט אַ פּלאַכטע. יעדערער האָט געבראַכט צו פירן אַהיים אַביסל זאָקן, לעדער, פאַדעם און אַנדערע זאכן צום פאַרקויפן. אוּן אָט אַזוי האָט מען געלעבט און געהאָפט.

יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע צרות און אויך נייע האָפענונג. עס איז שוין טאָקע געווען באַלד צוויי חדשים ווי די רויטע אַרמיי האָט זיך צוריקגעצויגן צו דעם טייך בוג. אָבער יעדער יוד האָט נאָך אַלץ געהאָפט, אויף דעם צוריקקומען פון דער ראטנמאַכט. יעדעס מאָל האָט זיך געהיימניסט פול פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז עס האָט ווער געהערט געהיים דורך ראדיאָ (דאָס הערן ראדיאָ איז געווען פאַרבאָטן און מ׳האָט געמוזט אַוועקגעבן אַלע ראדיאָ־אַפּאַראָטן), אַז די רוסן האָבן פאַרהאַנדלט מיט די דייטשן, די רויטע אַרמיי זאָל פאַר־

נעמען ביז דער ווייסל. וועד עס האָט געהערט און וועד עס האָט געזאָגט, האָט קיינער נישט געווווסט. טיימאָל פלעגט מען זאָגן, אַז משה מייכעל (קאָמוניסטישער טוער), האָט דערציילט און גהערט דורך ראדיא, אדער, אַז אַ פאליאק האָט גאָר דערציילט ליפיש גאלדשטיין, אבער קיינמאל האָט מען ענעוי נישט געווווסט און נישט געקענט באַשטעטיקן די ריכטיקייט פון די ידיעות.

די קלאַנגען האָבן טאַקע דערווייל אַריינגעבראַכט האַפענונג, אבער אויך געבראַכט פיל אומגליק. א סך מענטשן, אדער לכל הפחות די יוגנט וואלט זיך געווען גערעטעוועט באַצייטנס קיין ראטנפארבאנד. יעדער האָט אבער געטראַכט, נאָך וואָס דאַרף מען אַדורכמאַכן דעם שווערן וועג פון שווארצן די גרענעץ (ווייל וואָס אַמאל איז שווערער געווארן דער וועג), אַז די סאָוועטנמאַכט וועט זיכער קומען צו אונדז, אָט אַזוי

האָבן די גרעסטע מערהייט געטראַכט מיט מיר צוזאַמען אַרײַנגערעכנט.

דעם 29טן נאָוועמבער, 1939, בין איך געכאַפט געווארן צו דער ארבעט אויסצולאָדן פון אַ מאַשין קויל פאַר די דיטשע זעלנער, וואָס זיינען אַינגעשטאַנען אין פריצס פאַלאַץ. נאָך דער ארבעט זעצט זיך דער נאַצישער שאָפער אַריין און ער פאָרט מיטן אויטאָ, און אַזוי יאָגט ער אונדז פון פלאַץ ביז אין מאַרק. דאָרט לאָזט ער אונדז פריי. דעמלט האָב איך באַשלאָסן מער נישט צו ווארטן. איך האָב אויפגעגעבן אלע האַפענונגען און אנטלאָפן וואָס שנעלער פון די בעסטיעס.

מיר האָבן זיך צוזאַמענגענומען א גרופע פון 8 פערזאָן און דעם ערשטן דעצעמבער זיך געזעגנט מיט אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, שוועסטער און ברידער. צום לעצטן מאָל אין אונדזער לעבן האָבן מיר דעמלט געזען אונדזערע משפחות און אונדזער געבורטס־שטעטל זשעלעכאָוו.

פערל וויינבערג
קאסטא־ריקא

דער דייטשער „ראבונעק"

וען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, בין איך געווען אין זשעלעכאָוו צוזאַמען מיט מיין מאַן. ביז דער מלחמה האָבן מיר געהאַט א שפייז־געוועלב און נישט שלעכט געלעבט. די

פערל וויינבערג

דייטשן זיינען אַריינגעקומען אין אונדזער שטאָט דעם 11טן סעפטעמבער, 1939. דעם 12טן סעפטעמבער האָט זיך אַנגעהויבן דער „ראבונעק". די פאַרמאַכטע געוועלבער זיינען דורך די דייטשן אויפגעריסן געוואָרן, אויך מיין קראָם איז, פאַרשטייט זיך, נישט געווען קיין אויסנאַם. דייטשן זיינען צוגעפאָרן מיט אויטאָס, אַרויסגענומען וויפל עס האָט זיך געלאָזט און דאָס איבעריקע געהייסן די פאַליאַקן צונעמען.

ס׳זיינען געקומען פאַליאַקן, מענער, פרויען און אַפילו קינדער און אויסגעיידיקט די יידישע געוועלבער. צווישן די ציווילע, וועלכע האָבן גערַאבעווט האָבן זיך געפונען: יאָנעק אשינסקי מיט זיינע צוויי זין, ריביטווינא, יאָנעק קוכאלסקי, אנדשא, מאיעק, באָלעק פיראנסקי. יידן זיינען געשטאַנען און זיך צוגעקוקט ווי מען ראַבירט אויס זייערע געשעפטן. מיינע שוועסטער זיינען געשטאַנען ביי מיין קראָם. די דייטשן וואָס האָבן אַרויסגענומען די פראָדוקטן האָבן געזאָגט צו די שוועסטער: „מיר וועלן אייך באַצאָלן פאַר אַלעם". אויף דעם האָבן די שוועסטער געענטפערט: „אויב איר וועט צאָלן, וועלן מיר נעמען".

— נו, יא, מיר וועלן אייך באַצאָלן מיט קוילן — האָבן די רויבער פאַרענדיקט דאָס געשפרעך און טאַקע גלייך גענומען שיסן. אַלע זיינען זיך צעלאָפן.

פאַרנאַכט, ווען מיר זיינען צוגעקומען צו אונדזער קראָם, איז זי שוין געשטאַנען לייידיק. עס האָט אויסגעזען, ווי געווינקעך נאָך א פאַגראָם. וואָס עס האָט זיך די רויבער נישט געלויבט צוצונעמען, האָבן זיי פאַרניכטעט, צעשאָטן אויף דער פאַדלאָגע. שכנים, וועלכע האָבן געזען, וער ס׳האָט גערויבט, האָבן אונדז געעצה׳ט מיר זאָלן גיין צו די פאַליאַקן אַפענעמען די צוגעריבענע סחורות. איך האָב אַזוי געטאָן. בלויז געציילטע האָבן אַפגעגעבן און דאָס נאָר קלייניקייטן. טערעזא קעלישקאָווא האָט דערקלערט, אַז זי האָט בלויז געמונען, כדי אפצוגעבן און טאָקע אפגעגעבן. זאָלן דא דערמאָנט ווערן נאָך אייניקע פאַליאַקן, וועלכע האָבן אַזוי מענטשלעך געהאַנדלט. זיי זיינען: דער אפטייקער זוואלינסקי, דר. קאספּאַראָוויטש, דער קצב דזשיבאק, זיין שוואָגער, דער וויצע־בורמיסטזש דאמאנסקי — זיי האָבן בעת דער ראַבירונג גענומען סחורות פון יידישע געוועלבער און שפעטער זיי אפגעגעבן די אייגנטימער.

משה באָרוכאָוויטש
ניו־יאָרק

איך האָב איבערגעלעבט דעם חורבן

דער אָנהויב פון דער דייטשער אָקופּאַציע

דאָנערשטיק, דעם 31טן אויגוסט, 1939. אין אַ שנעלן טעמפּאָ האָט מען, אין זשעלעכאָוו, אָנגעהויבן גראָבן „סכרא־נעס" (שוץ־ערטער) אויף יעדן הויף פֿאַר די שכנים, ווי אויך אַלגעמיין שטאָטישע. צו דער אַרבעט האָט מען מאָביליזירט די גאַנצע דערוואַקסענע באָפעלקערונג, מענער און פֿרויען. אַ גרויסע אומצופֿרידנקייט האָט אַרויסגערופֿן ביי דער יידיש־רעליגיעזער באָפעלקערונג דער פֿאַקט פון מאָכן די אַלגעמיינע „סכראנעס" אויפֿן בית־עולם, לעבן דער שול פון בער־דיטשעווער זצ"ל. די אַרטאָדאָקסישע יידן און סתם באַעבאַטים האָבן אָפּגעגעבן אַ שאַרפֿן פּראָטעסט קעגן אַזאַ בזיון המתים וחילול הקודש.

משה באָרוכאָוויטש אין 1937

דער דעמלטדיקער בורמיסטש, לודוויק פודלא, מיט זיין יידישן געהילף האָבן זיך אָבער קעגנגעשטעלט אַלע פּראָטעסטן און דערקלערט, אַז יעדער, וואָס וועט עפּעס רעדן וועגן דעם, וועט אַלס סאַבאָטאַזשניק אויבערגעבן ווערן צום מיליטער־רישן גערעכט, וואָס איז דעמלט געשאַפֿן געוואָרן. אַ חוץ דעם האָט ער אויפֿגעפֿאָדערט אַלע ידי, וואָס האָבן פּראָטעסטירט, זיי זאָלן זיין די ערשטע צו דער אַרבעט. איך האָב זיך אָבער אָפּגעזאָגט פון גיין דאָרט אַרבעטן. ערשט נאָכן אַריינמישן זיך פון אַ געוויסע צאָל פֿערזאָנען, בין איך אַוועק אַרבעטן ביים רבין אויפן הויף. אַ טייל פֿאַלקן האָבן באַלד אָנגעהויבן העצן קעגן יידן און פֿאַרגעוואָרפן, אַז יידן וויל ניט אַרבעטן און צוליב יידן איז די מלחמה.

די יידישע רעזערוויסטן זיינען זיך צוזאַמענגעקומען אין דער יידישער קהלה פון וואָנען זיי זיינען, אונטערן אָקאָמפּאָנימענט פון געווין, אָפּגעפֿאָרן יעדער אין זיין פֿאָלק. אין דער אייגענער צייט איז אונטער דער אָנפירונג פון בורמיסטש, געשאַפֿן געוואָרן אַ לופט־שוץ־קאָמיטעט, מיט הויז־קאָמיטעטן, קאָמענדאַנטן, סאַניטאַרן, לויפער און וואַרטע־האַל־טערס. אין די אינסטיטוציעס איז אַריינגעצויגן געוואָרן כמעט די גאַנצע באָפעלקערונג.

פרייטיק דעם 1טן סעפּטעמבער פליט דורך די שטאָט אַן עסקאדרע פּיינטלעכע עראָפּלאַנען. די פּייערלעשער, וואָס האָבן דעמאָלט געמאַכט איבונגען קעגן לופט אָנגריף ווי אויך דער בורמיסטש מיט זיינע „קאַמפּס־לייט", זיינען אַנטלאָפן ווי די „העלדן", איבערלאָזנדיק אַלץ. די מהומה איז געוואָרן גרויס, סוחרים האָבן נישט געוואָלט פֿאַרקויפן קיין סחורה, מ'האָט שוין ניט געוואָלט באַצאָלן קיין חוב, אַלע וועקסלען זיינען געגאַנגען צום פּראָטעסט. מענטשן האָבן אויפגעהערט צו־האַנדלען און אַרבעטן, אָבער די גאָלד־לִיבהאָבער האָבן געזוכט פֿאַרשידענע עצות ווי אַזוי צו באַהאַלטן די גרעסערע און קלענערע פֿאַרמעגנס. פרייטיק אָוונט קומען שוין אַ סך מענטשן פון וואַרשע און אָטוואָצק, זיי דערציילן וועגן גע־פֿאַלענע באָמבעס אין אָטוואָצק אויפן יידישן יתומים־הויז, ווו ס'זיינען פֿאַראַן אַ סך קרבנות, ווי אויך וועגן באָמבעס אין דעמבלִין אויפן פּלי־פּעלד. ס'ברעכט אויס אַן אויסערגעווייני־לִעכע מהומה. מענטשן לויפן מאַסנווייז אויף מזרח. עס גייען אַרום פֿאַרשידענע קלאָנגען, וואָס פֿאַרגרעסערן די מהומה. אַלץ לויפט אין דער ריכטונג פון בוג, עס קומען באָפעלן צו פֿאַרהענגען די פענצטער, ווען מ'צינדט אַן לִיכט, ווי אויך אויסקלעפּן די שויבן מיט פּאַפּיר אין פֿאָרם פון קרייצן.

שבת האָבן יידן, ווי געווינלעך, געהאַלטן פֿאַרמאַכט די קראָמען. דאָס נוצן אויס די אַנטיסעמיטישע פֿאַלאַקן פֿאַר אַ העצע, אַז יידן וויל נישט פֿאַרקויפן און מאַכן שפּעקולאַציע. מ'האָט פון יידן געפֿאָדערט זיי זאָלן אַרויסגעבן סחורות פֿאַרן שפּיטאָל און פֿאַר אַנדערע מיליטערישע אַנשטאַלטן און

צוגעזאגט צו באצאלן. אויך איך האָב אפגעליפערט אַ סך סחורות, אבער קיינער האָט קיין גראָשן נישט באקומען. אַ חוץ דער ליגאַלער גזילה, האָבן „פּאַטריאָטן" גאַנץ פּשוט געראַבעוועט ביי יידן און זעק צוקער, מעל און אַנדערע שפייזן אַוועקגעפירט צו זיך. און וועָן אין רעזולטאַט פון די רויבע־ריייען האָבן אויסגעפעלט שפייז־פראָדוקטן, זיינען די יידן „שפעקולאַנטן" שולדיק געווען. פון דעם ווייב האָט אויך גע־נאָסן דער בורמיסטש, וואָס איז געפאָרן אין אַ מיליטעריישן אויטאָ, געפירט פון אַ פוילישן אפיציר און געוונען פאַר זיך זעק צוקער, רייז, מעל און אַנדערע פראָדוקטן.

שבת בייטאָג — אַ נייע בהלה: דעמבלין און ריקע זיינען שטאַרק באַמבאַרדירט געוואָרן און די דאָרטיקע יידן זיינען אַנטלאָפן קיין זשעלעכאָוו, ווער ליידיק, ווער מיט אַביסל שטוב־זאַכן, מיט אַביסל סחורה. עס איז אַנטשטאַנען אַ שאַרף פּראָבלעם, ווי אַזוי אייגצוארדענען די מענטשן. מ׳האָט זיי לסוף איינגעאָרדנט: אין פּריוואָטע הייזער, אין די חסידים־שטיבלעך, בית המדרש, עזרת־חולים, חברה־קדישא און דאָס גלייכן.

זונטיק פרי האָבן אין בית־מדרש ביים דאָוונען זיך באַ־ווייזן דער בורמיסטש מיט זיין יידישן אַדיוטאַנט און געהאַט טענות צו די ריקער און דעמבלינער יידן, הלמאי זיי זיינען אַנטלאָפן פון זייערע באַמבאַרדירטע שטעטלעך. דער „העל־דישער" בורמיסטש האָט פאַרלאַנגט, אַז די פרעמדע זאָלן צוריקפאָרן און קעמפן אויף זייערע ערטער. אין אַ צוויי טעג אַרום איז דער בורמיסטש אַליין אַנטלאָפן איבערלאָזנדיק די שטאָט אויף הפקר.

קיין זשעלעכאָוו זיינען געקומען יידן, נישט בלויז פון די אַרומיקע שטעטלעך, נאָר אויך פון ווארשע, לאָדזש און קאַליש. ס׳האָט געהערשט אַ גרויסער כאַאָס. די ערשטלאַנען האָבן זיך אַנגעהויבן באַווייזן אין דער געגנט פון שטעטל, מענטשן זיינען געלאָפן זיך צו באַשיצן אונטער בוימער, גרי־בער און אויפן נייעם בית־עולם. מ׳האָט אַנגעהויבן לויפן אויך פון זשעלעכאָוו. די דייטשע עראָפלאַנען האָבן זיך אַראָפגע־לאָזט נידעריק אויף די לאַנקעס, באַשיסנדיק די אַנטלאָפענע יידן מיט קויל. דאָס איז געווען דער ערשטער מאָל־מאָרד אין אונדזער געגנט, בעת וועלכע עס זיינען געפאַלן הונדער־טער ריקער און ווארשעווער יידן. דעמאָלט איז אויך געפאַלן הקדוש ר׳ לייבל בר׳ איטשע זצ״ל, אַן אייניקל פון גערער רבין זצ״ל. די זשעלעכאָווער חברה־קדישה האָט ביי דעם אומגליק אַרויסגעוויזן גרויס מסירת־נפש. באזונדערס דאָרפן דערמאָנט ווערן די חברה־קדישה־לייט: ר׳ יאַנקעלע אונגער, ר׳ ישראל אלימלך ראטמאן און ר׳ אברהם שווארצשטיין. זיי זיינען געלאָפן קיין ריקע, 25 מייל, און געבראַכט צו קבר־ישראל אַלע קדושים פון די ריקער פעלדער. די וואָס זיי־נען געפאַלן נאָענט פון זשעלעכאָוו, זיינען געבראַכט געוואָרן אויף וועגענער אין דער שטאָט. דאָס איז געטאָן געוואָרן אין דער צייט, ווען אין דער געגנט זיינען פאָרגעקומען שלאַכטן.

דינסטיק, 1 בייטאָג, איז דאָס פוילישע מיליטער אָפּגע־טראָטן פון זשעלעכאָוו. שיסעריין זיינען שוין פאָרגעקומען אין די גאַסן. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין די קעלערס און ווו נאָר מ׳האָט געקענט. מיטאַמאָל ווערט די שיסעריי אָפּגע־שטעלט. עס דערהערן זיך אויסרופן פון די דייטשן: „הייל היטלער". באַלד קלאַפּט מען אין די פענצטער, אַ באָפעל: יעדער מוז אַרויסגיין אויפן פּלאַץ ביי דער רעמיזע פון די פייערלעשער מיט די הענט אין דער הויך. איך גיי מיט מיין משפּחה צוזאַמען. כמעט די גאַנצע שטאָט איז פאַרזאַמלט ביי דער רעמיזע. מיר מיינען, אַז דאָס איז אונדזער סוף. אויסגע־לאָזט האָט זיך עס מיט אַ רעדע פון אַ יונגן פּוילישן גלח, אַז מ׳זאָל זיין געהאָרכזאַם די דייטשן און פאַר יעדער קלייי־ניקייט ווועט מען באַקומען טויט־שטראָף. נאָך דער רעדע האָט מען אַלעמען געהייסן גיין אַהיים. מיט גרויס פּחד זיינען מיר אַוועק אַהיים. ביי מיר אין שטוב האָבן זיך געפונען, אַ חוץ מיין פרוי און קינדער, אויך פליטים. יעדער האָט אַרויסגע־זאָגט זיין מיינונג, יעדער האָט געפילט, אַז מיר שטייען פאַר אַ גרויס אומגליק, הגם מיר זיינען דערווייל פריי.

מיר האָבן זיך געלייגט שלאָפן מיט גרויס פּחד. 12 ביינאַכט דערזעען מיר אַ גרויס פייער ביי הערשל העפּנער. יעדער האָט מורא געהאַט אַראָפּצוגיין, אָבער די שרפה האָט זיך דערנענטערט צו אונדזער שטוב. מ׳האָט געמוזט אַנטלויפן. מיר האָבן גאָרנישט מיטגענומען מיט זיך, נאָר עסן פאַר די קינדער, דעם טלית און תפילין און אַ פאָר ספּרימלעך, ווייל עס איז דאמלט געווען ערב ראש השנה. אויף דער גאַס אַ מהומה: מענטשן לויפן און ווייסן נישט ווהין. איך האָב אַוועקגעפירט די פרוי און די קינדער צו מיינע שוועסטער און אַליין אַוועק צום פייער, כדי צו העלפן איינלעשן. איך בין נישט געווען דער אינציקער, כמעט אַלע מענער האָבן געהאָלפן ראַטעווען. די שרפה האָט זיך אַנגעהויבן אין דוד פאלס הויז, נעבן הערשל העפּנער, די דייטשן האָבן אין דעם הויז אַרייגעוואָרפן צינד־באָמבעס. מיט דער שרפה־נאַכט האָט זיך אַנגעהויבן די דייטשע אָקופּאַציע פון זשעלעכאָוו.

דאָס איז געווען אין דער נאַכט פון ערב ראש־השנה. פאַרטאָג בין איך געגאַנגען אין שול צו סליחות. דאָס בית־מדרש איז פול געווען מיט פרויען און קינדער, פליטים פון דעמבלין און ריקע, וואָס האָבן דאָ געהאָט זייער דירה. באָלד נאָך סליחות זיינען אַריך אויפן בעלעמער צוויי יידן מיט בערד, געגעבן אַ קלאַפּ אין שולחן און אויסגערופן: אַזוי ווי דייטש־לאַנד האָט אַיינגענומען זשעלעכאָוו, זאָל מען וויסן, אַז דינא דמלכותא דינא און מ׳זאָל זיך רעכענען מיט דער היינטיקער מאַכט, אָפּגעזאָגט די ווערטער, זיינען זיי אַוועק און מער האָט מען זיי נישט געזען.

רויב פון יידישע געשעפטן

אָבער יידן האָבן געעפנט די געשעפטן, אַזוי אוין די אַרבעטס־וואָרשטאָטן. אַזאַ פאַראַרדענונג איז געקומען מצד די דייטשן — די געשעפטן זאָלן זיין אָפן ווי פאַרן קריג. דייי־טשע זעלנער זיינען געקומען אין די געשעפטן, געמוזט, נאָר עס איז געווען און צוגעוואָרפן נישטיקע מטבעות. דער

גרעסטער רוב האָט, פֿאַרשטייט זיך, נישט באַצאָלט און דער־ביי געזאָגט, אַז ביי יידן נעמט מען אַן געלט. אַזוי האָבן זיי צוגענומען מאַנופֿאַקטור, גאַלאַנטעריע און שאָקאָלאַד. דאָס וואָס האָט פֿאַר זיי נישט געטויגט, האָבן זיי אַוועקגעגעבן די פּאָליאַקן, וואָס זיינען באַלד, אומפֿאַרשעמט, מיטגעגאַנגען.

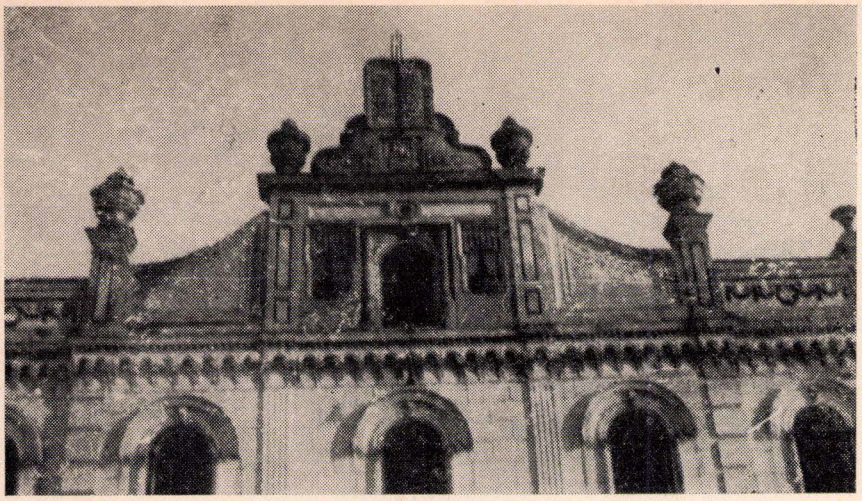
צום ראש־השנהדיקן מעריב איז קיינער נישט געגאַנגען. עס האָט געדראָעט אַ שטראָף פֿאַר לאָזן ברענען ליכט. ווען עס איז פּינצטער געוואָרן, האָב איך מיט מיינע אורחים שטילערהייט אָפּגעדאַוונט און אָנגעהויבן פּירן טיש. כדי יוצא צו זיין, האָבן מיר זיך געוואַשן און געגעסן אַ שטיקל ברויט מיט זאַלץ. מיר האָבן אין דער פּינצטער זיך גוט אויסגעווײַנט אויף דעם ביטערן גורל, וואָס האָט אונדז געטראָפֿן, זיך געוווּנטשן לשנה טובה תכתבו אין געטראַכט, אַז גאָט זאָל העלפֿן מ׳זאָל פון די משחיתים פּטור ווערן. אויף צומאָרגנס זיינען מיר אויפֿגעשטאַנען צעבראָכענע און דערשלאָגענע. עס איז דאָך היינט דער ערשטער טאָג ראש־השנה — האָבן מיר זיך אָנגעהויבן גרייטן צו דאַוונען. אָבער פֿלוצים אַ באַפּעל: אַלע מענער מוזן גיין אויפֿן פּלאַץ ביים קוואַל, געווײַנטלעך אונטער דער דראָונג פון טויט־שטראָף. די משחיתים זיינען באַלד געלאָפֿן איבער די הייזער און אַרויסגעיאָגט די יידן. אויפן פּלאַץ האָט קיינער נישט געפּעלט, אַפֿילו דער רבי זצ״ל און דער רב זצ״ל. באַלד איז דאָס אָרט אַרומגעריבגלט געוואָרן מיט מאַשין־געווער און יעדער האָט געמוזט זיצן, ,,ווער עס ווען זיך באַוועגן, ווען דערשאָסן ווערן״. מיר זיינען דעמלט געווען זיכער, אַז מ׳וועט אונדז אויסשיסן, ווייל וועדליך מיר האָבן גהערט, האָבן זיי אַזוי געטאָן מיט אַ סך ערטער, אָבער טאַקע אַ נס איז דעמלט געשען: עס איז געקומען אַ פֿאַלקאָווניק און פֿאַראַרדנט אַלעמען באַפֿרייען. דערביי האָט ער געוואָרנט אין פּוילישׁ, אַז אויב ס׳וועט פֿאַרקומען אַ סאַבאָטאַזש־אַקט, וועט ער פֿאַרברענען די גאַנצע שטאָט, אַזוי ווי ער האָט געטאָן אין סטאצק און וועט אויסמאָרדן אַלע איינוווינער. ער האָט געהייסן גיין אַהיים און אָפּילו דערלויבט צו דאַוונען אין שול און אין בית־מדרש.

געקומען אין שטוב, האָב איך געטראָפֿן ווי נאָך אַ פֿאָגראָם: אַלץ צעוואָרפן, צעהאַקט און צעריסן. ווען מיר זיינען אַוועק אויפן פּלאַץ, זיינען אַרויף צו מיר 5 דייטשע אָפּיצירן, געפּירט דורך פּוילישע אַנטיסעמיטן, וועלכע האָבן אָנגעוויזן, אַז דאָ ווויינט אַ רייכער ,,יודע״. מיט רעוואָלווערן האָבן זיי געדראָעט מיין לאהטשען ע״ה, אַז זי זאָל אַרויסגעבן דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן. זיי האָבן צוגענומען דאָס גאַנצע געלט און געמאַכט אַ גרונטלעכע רעוויזיע, צוריבנדיק אַלע ווערט־פּולע חפצים, וואָס זיינען געווען אין שטוב. אַ סך זאָכן האָבן זיי אַוועקגעגעבן די פֿאָליאַקן, וואָס זיינען אומפֿאַרשעמט מיטגענומען מיט זיי. דאָס וואָס זיי האָבן נישט געקאָנט מיטנעמען, האָבן זיי צעריסן און צעבראָכן און דאָס איבעריקע איינגעפּאַקט אין זעק און אַוועק. אַזוי האָבן זיי געטאָן אויף פֿאַר־שידענע ערטער וווּ פּוילישע כוליגאַנעס האָבן אָנגעוויזן, אַז ס׳ווויינט אַ רייכער ייד.

נאָך דעם אַלעמען בין איך אַוועק דאַוונען. מ׳האָט אונ־מעטום געדאַוונט מיט גרויס שרעק און מען האָט זיך שטאַרק געאיילט. עס איז נישט געווען דאָס אַמאָליקע ראש־השנדיקע דאַוונען. די געשעפטן האָט מען נישט געעפנט. איידער מ׳האָט נאָך באַוויזן צו עסן דאָס שטיקל טרוקענע ברויט, האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ נייע מהומה: אין מאַרק איז געקומען אַ גרויסע מחנה דייטשע אָפּיצירן מיט וועגן, וואָס זיינען באַגלייט געוואָרן פון פּאָליאַקן, וועלכע האָבן אָנגעוויזן, וווּ ס׳געפינען זיך רייכע יידישע געשעפטן, צווישן אַנדערע אויך אויף מיין געשעפט. מ׳האָט מיך אויפֿגעפֿאָדערט, אַז איך זאָל באַלד עפענען דאָס געוועלב. די דייטשע משחיתים מיט די פּוילישע כוליגאַנעס האָבן אויפֿגעריסן די געוועלבער און גע־נומען ראַבוווען. צו מיין געוועלב האָבן זיי צוגעבונדן אַ טאַנק, וועלכן זיי האָבן געלאָזט אין גאַנג און אַזוי אַרום אַרויס־געצויגן די שטאַבעס פון די פּעסט פֿאַרמאַכטע טירן. איך בין גלאָפֿן צו מיינע פּוילישע גוטע פריינט, ווי: קאָוואַלסקי און דער רעיזנט, וואָס זיינען געווען אָנגעזען ביי די דייטשן, אָבער ווי זאָגט דער פּסוק, קראתי למאהבי המה רימוני. עס האָט זיי נישט געפֿאַסט אָפּצוזאָגן גיין מיט מיר, אָבער ווען זיי זיינען צוגעקומען, האָבן זיי קיין ווארט נישט געזאָגט, גע־לאָזן רויבן, נישט נאָר די דייטשן, נייערט אויך די פּאָליאַקן. איך האָב זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן, אַריין צו די רויבער און גענומען אָפּעלירן צו זייערע מערדערישע הערצער, אָבער דאָ האָט מיך אַ דייטשער ליוטענאַנט „דערקענט״, אַז איך האָב זיין ברודער איבערגעשניטן דעם האַלדז און ער מוז מיך דער־כאַר דערשיסן. דער „העלד״ האָט בשעת־מעשה אָנגעשטעלט אויף מיר דעם רעוואָלווער. מיין העלדישע פרוי, לאהטשע ע״ה הי״ד, איז צוגעלאָפֿן צום ליוטענאַנט און אַוועקגענומען פון מיר זיין טריפהנע האָנט. מיר איז קוים מיטן לעבן גע־לונגען צו אַנטלויפן. די רויב־מעשים האָבן אַזוי אָנגעהאַלטן אַ גאַנצע נאַכט.

דאָס אונטערצינדן די שול און טרייבן אויף אַרבעט

עס איז געווען דער צווייטער טאָג ראש־השנה. יידן זיינען מיט מסירת־נפש אַוועק דאַוונען און עס האָט זיך אָנ־געהויבן איינער פון די שרעקלעכסטע גהינום־טעג. אייניקע דייטשע אָפּיצירן זיינען אַריין אין שול, אַרויסגעטריבן פון דאָרט אַלע יידן, דאָס אייגענע אויך פון דער חברה־תהילים, הכנסת אורחים, וואָס האָבן זיך געפונען ביי דער שול, און אַריינגעוואָרפן גראַנאַטן אין דער הייליקער שול פון בערדי־טשעווער ז״ל. ס׳האָבן אָנגעהויבן פלאַקערן די בענק און די פּאָדלאָגעס. וועגן די פלאַמען האָבן זיך געמומען ציען צום ארון־הקודש, האָט ר׳ מאָטל יוסטמאַן זיך מוסר נפש געווען, אַריין אין דער ברענענדיקער שול און אַרויסגעכאַפט אייניקע ספרי־תורות. דעם העלדישן ייד איז עס אָפּגעגאַנגען גליקלעך. דער־פֿאַר אָבער האָבן די דייטשן אָפּגעזוכט אַן אָנדער קרבן. זיי האָבן דערשאָסן ר׳ חיים פעלהענדלער, משה פּסחס זון, און אים אַריינגעוואָרפן אין דער ברענענדיקער שול. וואָס אַמאָל

זשעלעכאָווער שול

זיינען די פייערדיקע צונגען שטאַרקער געוואָרן, עס האָט אָבער די דערבייאיקע הייזער נישט געשאַדט. אַזוי איז דורך דער צווייטער טאָג ראש־השנה מיט פאַרברענען די שול. גלייכצייטיק האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג אויף יידן. די דייטשן געפירט פון פאָליאַקן האָבן ראָבירט ביי פיל יידן, סוחרים און אַרבעטער: ליפיש גאָדלשטיין, די גרייצערס, די ווייסלעדערס, ברוך, חיים, מנחם, יחיאל ברוך א. אנד.

אין די ווייטערדיקע טעג האָט זיך אָנגעהויבן אַ כסדרדיק כאַפן יידן אויף אַרבעט. אַזוי ווי די דייטשן האָבן נאָך נישט גוט געווווסט, ווער עס איז אַ יוד, האָבן זיך דערצו מתנדב געווען די כוליגאַנעס אָנווייזנדיק: ""דאָס יודע". די צוויי ווערטער האָבן זיי זיך די ערשטע אויסגעלערנט פון דער דייטשער שפראַך. יידן מיט לאַנגע בערד און קאַפאָטעס, האָבן זיך נישט געווויזן אין גאַס, אייראָפעאיש־געקליידעטע איז ביי אונדז אין שטעטל געווען וויניק, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן קומען אין די הייזער און כאַפן אויף אַרבעט, וואָס איז באַשטאַנען פון שלעפן האָלץ, קאַרטאָפל און ריינקן קלאזעטן. די געכאַפטע יידן האָט מען אָפגעשוירן די בערד, אויסגעריסן די פיאות, אַרומגעריסן די קאַפאָטעס. ביים שערן די בערד האָט מען מיטגעריסן שטיקער פלייש און ביי אַ סך איבערגעלאָזט אַ האַלבע באָרד און דערביי בעסטיאַליש ווילד געלאַכט. אין אַ סך פאַלן האָט מען געזומען יידן און זיי געצוונגען, אַז אייגער זאָל דעם צווייטן אָפשערן די באָרד און עס זיינען פון דעם בילד געמאַכט געוואָרן פאָטאָגראַפישע אויפנאַמעס. פון דער גאַנצער זשעלעכאָווער יידישער באַפעלקערונג זיינען געבליבן ביי בערד ביזן סוף פון געטא: דער זשעלעכאָווער רבי, ר' סיני שוחט, ר' נחום וויינשטאק, ר' ברוך ווייסלעדער, ר' אליעזר משה לעוויט און ר' גדליה אשלאק. וואָס פאַר אַ צרות זיי זיינען אויסגעשטאַנען, כדי צו בלייבן ביי די בערד, איז פשוט שווער צו באַשרייבן.

מאָנטיק פרי, דעם 3טן טאָג עשרת ימי תשובה, האָבן די משחיתים, ווי יעדן טאָג, געזומען אַרויסיאָגן די מענער צו דער אַרבעט. דאָס מאָל איז עס צוגעגאַנגען שטרענגער. מ'האָט געדראָעט, אַז ווער ס'וועט נישט אַרויס, וועט באַקומען טויט־שטראָף. ספּעציעלע אויטאָס האָבן אַלעמען אָפּגעפירט צום פּריצס פּלאַץ. ביים הויף האָב איך געפרוווט זיך אויסבאַהאַלטן, מ'האָט מיך אָבער געפונען און געזומען צוזאַמען מיט מיין עלטערן זון בערל, שוין אַ דערוואקסן יינגל. מיין העלדישע פרוי האָט ווידער אַרויסגעוויזן מסירת נפש און אים אַרויסגעריסן פון זייערע הענט. וועג איך בין געקומען אויפן פּלאַץ, האָב איך געהערט ווי איין אָפּיציר זאָגט צום ווייטן, אַז "עס איז שוין גענוג געפירט דאָס מיסט", דאָס האָט ער געמיינט, אַז עס איז שוין גענוג יידן אויפן פּלאַץ. מ'האָט טאַקע אָפּגעשטעלט די אויטאָס און באַפוילן: "די הענט אין דער הויך". מ'האָט יעדן פון אונדז באַזונדער אויסגעכוקט און געהייסן ווייטער רואיק זיצן.

מיין גוטע פרוי האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָסמאָל האָט מען אונדז געכאַפט נישט אויף אַ פאָר שעה אַרבעט, האָט זי מיר אַרויסגעבראַכט מיין ווינטער־פאַלטאָ, עסן און טרינקען אויפן וועג און אָפּגעוואַרט ווען מ'וועט אונדז אַרויספירן פון פּלאַץ. לסוף האָט מען אונדז, אונטער אַ שטאַרקער וואַך פון באָוואָפנטע דייטשן, אַוועקגעפירט. וועג מיר האָבן זיך אומגעקוקט, האָבן מיר זיך דערזען אין אַ גרויסער מחנה פון קריגס־געפאַנגענע פאָליאַקן אוו סתם פאָליאַקן, וואָס מ'האָט געכאַפט אַנטלויפנדיק, געוועזענע פאָליציאַנטן און באַן־באַאמטע.

מתחילת איז מען געגאַנגען מיט געווייעלכע טריט, נאָך דער שטאָט אָבער האָט מען אָנגעהויבן טרייבן ווי הינט. פאַר יעדער קלייניקייט — געשלאָגן איבער די קעפּ. אין מיין רייע זיינען געגאַנגען: מאָטל נירנשטיין, זיין ברודער דוד נירנשטיין און שאול גאָלדבערג ע"ה הי"ד. מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען און געהאָלפן אייגער דעם צווייטן. אַזוי האָט מען אונדז געיאָגט ביז טשעכאמין. דאָ האָבן מיר געזרוט אַ פאָר מינוט. די פויערים האָבן אַרויסגעשטעלט פאמישפער מיט וואָסער און ווען מיר האָבן געוואָלט טרינקען, האָבן די

דייטשע רשעים נישט געלאָזט. דאָך האָבן מענטשן געכאַפּט וואַסער אין פלעשער. אונטער קלעפּ האָט מען אונדז ווייטער געפירט קיין סטאצק.

אין אָונט זיינען מיר אָנגעקומען קיין סטאצק. מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ קאַשטשאָל. די ענגשאַפט איז געווען אויסערגעווויינלעך. די משחיתים האָבן זיך געלאָזט ווייל גיין מיט קלעפּ איבער אונדזערע קעפּ. עס האָבן זיך געהערט גוואַלדן און קרעכצן. פאַר די 15 טויזנט מאַן, וואָס האָבן זיך דאָ געפונען, האָט מען אַריינגעווארפן אַ פאַר לעב־לעך ברויט, פאַר מיר און פאַר נאָך יידן איז קיין ביסן נישט אָנגעקומען, קיין וואַסער האָט מען ווידער נישט צוגעלאָזט.

אַזוי האָבן מיר זיך אָפּגעפיניקט די נאַכט. באַלד, ווי ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָט מען אונדז אַרויסגעיאָגט אויפן הויף פון קאַשטשאָל און אויסגעשטעלט צו 4 אין אַ ריי. איך האָב זיך אָפּגעזוכט מיינע 4 שכנים מיט וועמען איך האָב מאַרשירט ביז סטאצק. די שטאָט איז געווען אינגאַנצן אָפּ־געברענט, ס׳האָט מער נישט געזען ווי קוימענס. מיר ווייסן נישט וווּ מען פירט אונדז, מיר האָבן אָבער נישט געהאָט קיין צייט צו קלערן. ס׳יאָגט און ס׳פאַלן קלעפּ איבער אונדזערע קעפּ. די באַגלייטער זיינען געפאָרן אויף ראָווערן און מאָ־טאָציקלען און אונדז געשלאָגן, אַז מיר זאָלן נאָכלויפן אַזוי גיך ווי זיי פאָרן. אַזוי האָט מען אונדז געיאָגט ביז שעדלעץ. אויפן וועג האָבן מיר געהרוט אַ 15 מינוט. וועו אייניקע האָבן געפרווווט זוכן אַ טרונק אָדער אַ קאַרטאָפל אין פעלד, האָט מען צו זיי געשאָסן. ס׳איז נישט צו פאַרשטיין ווי אַזוי מיר זיינען דערלאָפן ביז שעדלעץ. עס זיינען געגאַנגען פאַרשידענע מענטשן, עלטערע, קראַנקע, און געלאָפן זיינען מיר 45 קי־לאָמעטער לעכצנדיק נאָך אַ שלונג וואַסער. אפילו שלמה הויקער, אַ קראַנקער קריפּל, איז געטראָגן געווארן דורך זיין יינגל און געבראַכט געווארן קיין שעדלעץ. אַ סך פּאָליאַקן און געפאַנגענע זיינען געפאַלן אויפן וועג. ווער עס איז גע־פאַלן אָדער אָפּגעשטאַנען, איז פון די באַגלייטער גלייך דער־שאָסן געווארן.

אין שעדלעץ האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין אַ גרויסן הויף. רירן זיך פון אָרט, איז נישט געווען דערלויבט, אפילו די מענטשלעכע באַדערפענישן האָבן מיר געמוזט טאָן אויפן זעלבן אָרט, נאָר בלויז פאַרשיטן מיט אַביסל זאַמד. די נאַכט איז צוגעפאַלן, עס איז געווען קאַלט, אין הונגער און קעלט זיינען מיר איינגעשלאָפן. ווי ס׳האָט נאָר אָנגעהויבן טאָגן, האָט זיך באַווייזן אַ פרישע וואָך פון אויסגעשלאָפענע, אויסגערוטע מערדער, וועלכע האָבן באַפוילן, אַז יעדערער מוז אַוועקגעבן וואָס ער האָט ביי זיך: מעסערס, בלייפעדערס, זייגערס און אויך ברויט. אַ טייל פון די פוילישע געפאַנגענע, נישט געקוקט וואָס זיי האָבן זיך געפונען אין דער אייגענער לאַגע וואָס מיר, האָבן זיי זיך באַמיט, אַז דאָס ברויט וואָס מען נעמט צו ביי יידן, זאָל מען זיי געבן. זיי האָבן אָנגעוויזן ביי וועמען פון די יידן עס געפינט זיך ברויט נאָך פון דער היים, כדי צו באַקומען דעם חלק. שפּעטער האָט מען זיך געגנומען שניידן בערד ביי די יידן, ביי וועלכע עס איז נאָך געבליבן אַ חתימת זקן.

פיינלעכע איבערלעבונגען און די הילפס־טעטיקייט פון יידישע פרויען

עס איז געפאַלן אַ באַפעל: אויפשטיין און ווייטער מאַר־שירן. ביים טויער האָט מען פון אין זייט געגעבן יעדן צווייי סוכאַרעס און פון דער צווייטער זייט זיינען געשטאַנען משחיתים מיט שטעקנס און געשלאָגן איבער די קעפּ. אַזוי זיינען מיר אַרויס פון לאַגער. ס׳האָט אונדז געפירט איבער דער שטאָט שעדלעץ. די יידישע פרויען פון שעדלעץ האָבן זיך מוסר נפש געווען און אַרויס פון די הייזער מיט פאַר־טעכער פול מיט פאמידאָרן, עפּל, באַרנעס און ברויט און האָבן דאָס אַלץ געוואָרפן אין די רייען, נישט געקוקט אויף די קלעפּ, וואָס זיי האָבן באַקומען. זיי האָבן אפילו אייניקע מענטשן אַרויסגעראַטעוועט. מען האָט אונדז ווייטער גע־טריבן ביז וועגראוו.

אויפן וועג פון שעדלעץ קיין וועגראוו, זיינען געפאַלן אַ סך קרבנות, וואָס האָבן שוין נישט געקאָנט נאָכלויפן און זיינען דערשאָסן געווארן. די נעמען פון די קדושים: חיים ראָזנפעלד, לייביש פּסח גדלי׳ יוספס זון, מאָטל שטריקנמאַכער, אברהם יצחק מלינאווסקי און אבא איטע לאה׳ס (זוויראווסקי).

וועו מיר זיינען געקומען ביינאַכט קיין וועגראוו, אויף אַ פריייַן קאַרטאָפל פעלד, האָבן מיר דאָס ערשטע געזוכט אַביסל וואַסער. מ׳האָט געצאָלט 20 זלאָטעס און מער פאַר אַ פּלעשל וואַסער. און ווידער איז צוגעפאַלן די נאַכט. עס האָט אָנגעהויבן צו רעגענען און מיר זיינען געווען אונטערן פרייַין הימל. אַ גאַנצע נאַכט האָט געגאָסן. נישט געקוקט אויף דער מידקייט, האָט מען נישט געקאָנט שלאָפן. מיר האָבן געערעדט וועגן די, וואָס האָבן געפעלט, מיר האָבן זיך גאָרנישט ge־קענט גלויבן, אַז זיי זיינען טאָקע דערשאָסן געווארן. מיר האָבן אויך געמאַכט פלענער ווי אַזוי צו אָנטלויפן, אָבער אַ גאַנצע נאַכט האָבן די ראָקעטן אונדז באַלויכטן. אינדערפרי האָבן מיר געזוכט תפילין, כדי אָפּצודאָונען. צוויי שעניצער יידן האָבן מיט זיך געהאַט תפילין, אַ גרופּע מענטשן האָבן אייגער נאָכן אָנדערן געלייגט תפילין און אָפּגעזאָגט בלויז קריאת שמע.

בייטאָג האָט מען אָנגעהויבן פירן פעסלעך וואַסער אין קיך פאַר די געפאָנגענע זעלנער, פאַר די יידן האָט מען ניט געקלערט. זיי האָט מען אָבער באַנוצט צו ברענגען וואַסער. מיטגייענדיק מיט די פעסלעך האָבן זיך עטלעכע יידן געראַ־טוועט אין שטאָט און דאָרטן געבליבן. אַזוי איז אויך אָנט־לאָפן מיט די פעסלעך חיים מנחם ווייסלעדער. ער איז נישט געבליבן אין וועגראוו, נאָר זיך געלאָזט דורך הינטער וועגן קיין זשעלעכאָוו. יום כפור אַוונט איז ער געקומען אהיים.

באַלד האָט מען זיך אין זשעלעכאָוו דערווווסט, אַז אייי־נער איז אָנטלאָפן פון גהינום. מיינע בני בית זיינען אַוועק צו אים זיך דערווויסן, וואָס מ׳הערט. מיין שוועסטער פיגה צירל

ע״ה איז געקומען אין וועגראוו כדי מיר עפּעס צו העלפן. זי האָט אָבער געמוזט אַנטלויפן קוים מיטן לעבן. עס איז אוממעגלעך געווען צו אונדז צוצוקומען.

די וועגראָוער יידן האָבן זייער פּיל געטאָן פאַר אונדז. עס איז כדאי, אַז זייער מסירת־נפשדיקע אַרבעט פאַר זייערע גענעריניקטע ברידער יידן זאָל פאַרשריבן ווערן לדורות — איז ווער אַנטלאָפן פון לאָגער, האָבן זיך די וועגראָוער יידן מיט אים אינטערעסירט און מיט אַלעם באַאָרגט; די וועגראָוער פרויען האָבן געבראַכט עמערס מיט עסן אויפן פלאַץ, עס איז אָבער געווען צו ווייניק, מיר זיינען געווען טויזנטער און די גוטע וועגראָוער יידן האָבן נישט געקענט באַאָרגן אַלעמען.

מ׳האָט געפרווט אַנטלויפן אין שטאָט אַריין, עס איז אייניקע געלונגען און אַנדערע זיינען דערשאָסן געוואָרן. דער ערשטער קרבן ביים אַנטלויפן איז געווען אַ לוקאָווער יינגל און פישל גענדאנקן איז פאַרוווונדעט. געוואָרן אין פוס, אַזוי, אַז מיר האָבן רעזיגנירט פון אַנטלויפן.

איך בין געווען זייער הונגעריק, און זאָגנדיק וועגן דעם יאַנקל און יצחק גאָלדשטיין, האָבן מיר זיך דערמאָנט, אַז עס איז ערב יום־כפּור, מאָרגן וועלן מיר דאָך מוזן פאַסטן און דערווייל עסן מיר שוין נישט היינט. יאַנקל גאָלדשטיין האָט אַרויסגענומען אַ שטיקל ברויט פון אַ 10 דעקא און זיך געטיילט מיט מיר. איך האָב עס געוואָלט באַהאַלטן אויף שפּעטער, נעמטער צום תענית, איז צוגעקומען שאול גאָלדבערג און געזאָגט: אויב ער באַקומט נישט עפּעס אין מויל אַריין, פאַלט ער אין חלשות פון הונגער, האָב איך מיין שטיקל ברויט געטיילט מיט אים.

איך האָב אָנגעהויבן קלערן וועגן אַ „תכלית״ און זיך דערמאָנט, אַז אין וועגראָוו געפינען זיך מיינע באקאנטע חסידים, מיט וועלכע איך פלעג זיך טרעפן אין גער ביים רבין שליט״א, האָב איך באַלד אָנגעשריבן אַ בריוול צו איינעם פון זיי, ר׳ יחזקאל שלעזינגער, אַז ער זאָל זיך צוזאַמענרעדן מיט אַנדערע חסידים און זיי זאָלן מיר העלפן אַרויסבאַקומען זיך פון דעם אומגליק. דורך ישראלקע פיינזילבער און יידל גוטרייך, וועלכע זיינען אַוועק מיט די וואַסער־פעסלעך, האָב איך איבערגעשיקט דאָס בריוול און באַלד באַקומען אַן ענטפער פון יחזקאל ז״ל: „הכסף יענה את הכל״ (פאַר געלט וועט מען אַלץ מאַכן), איך האָב באפוילן, אַז אין כסף וועט נישט זיין קיין מניעה. אין שטאָט האָט מען זיך דערווסט וועגן מיר, און באַלד האָט זיך באַווייזן די פרוי פון מיין פריינט יצחק בורשטיין און מיטגעבראַכט זייער אַ גוטן פּעקל עסן: ברויט, פּוטער, אַ חלה לכבוד ערב יו״כ. זי האָט מיר דערקלערט, אַז יצחק איז פאַרבליבן אין ווארשע ביים אויסברוך פון דער מלחמה און זי איז דאָ מיט די קינדער בייַ אירע עלטערן און נישט געקוקט וואָס עס איז איצט ליכט־בענטשן, גייט זי מיט יידל לערנערס פרוי און ר׳ יחזקאלס פרוי און וועלן אַלץ אָנווענדן, אַז איך זאָל מאָרגן פרי באַפריידט ווערן. מענער האָבן זיך דעמאָלט נישט באַווייזן אויף דער גאַס, ווייל מ׳האָט זיי געכאַפּט אויף אַרבעט, אַזוי, אַז אַלע אינטערוועגנצן זיינען דערלויבט געוואָרן דורך פרויען.

מיר האָבן אָפּגעגעסן און געבענטשט מיט גרויס געוויין. ווען עס האָט אָנגעהויבן טונקלען, האָבן מיר, אַ גרופּע זשעלעכאָווער און לוקאָווער יידן, וואָס זיינען געזעסן אויף דער פייכטער ערד, זיך נעמטער צוזאַמענגעדריקט. צווישן זיי האָבן זיך געפונען די, וועלכע איך געדענק: אהרן וויינציר (קצב) און זיין זון, משה חנן טורעק מיט זיין יינגל הערשעלע, יצחק גאָלדצווייג, מאָטל און דוד נירענשטיין, שאול גאָלדבערגער און הערשל סעגאל מיטן זון. אַזוי האָט זיך געשאָפן אַן אייגענע יום־כיפורדיקע סביבה. מיר האָבן זיך אינער דעם צוויטן געווענטשן, דערנאָך אָפּגעדאָונט שטיל, פאַרגיסנדיק דערביי טרערן. שפּעטער זיך נאָכאַמאָל געווענטשן, אַז מיר זאָלן זיין פריַיִ מענטשן און בקרוב פטור ווערן פון דעם בי־טערן שונא. נאָך די האַרציקע תפילות ביז איינס בייגאַכט, זיינען מיר איינגעשלאָפן אויפן פריַיִען, נאַסן פעלד, צוגעטוליעט עסן מיר שוין נישט היינט. יאַנקל גאָלדשטיין האָט אַרויסגענומען אַ שטיקל ברויט פון אַ 10 דעקא און זיך געטיילט מיט מיר. איך האָב עס געוואָלט באַהאַלטן אויף שפּעטער, נעמטער צום תענית, איז צוגעקומען שאול גאָלדבערג און געזאָגט: אויב ער באַקומט נישט עפּעס אין מויל אַריין, פאַלט ער אין חלשות פון הונגער, האָב איך מיין שטיקל ברויט געטיילט מיט אים.

איך האָב אָנגעהויבן קלערן וועגן אַ „תכלית״ און זיך דערמאָנט, אַז אין וועגראָוו געפינען זיך מיינע באקאנטע חסידים, מיט וועלכע איך פלעג זיך טרעפן אין גער ביים רבין שליט״א, האָב איך באַלד אָנגעשריבן אַ בריוול צו איינעם פון זיי, ר׳ יחזקאל שלעזינגער, אַז ער זאָל זיך צוזאַמענרעדן מיט אַנדערע חסידים און זיי זאָלן מיר העלפן אַרויסבאַקומען זיך פון דעם אומגליק. דורך ישראלקע פיינזילבער און יידל גוטרייך, וועלכע זיינען אַוועק מיט די וואַסער־פעסלעך, האָב איך איבערגעשיקט דאָס בריוול און באַלד באַקומען אַן ענטפער פון יחזקאל ז״ל: „הכסף יענה את הכל״ (פאַר געלט וועט מען אַלץ מאַכן), איך האָב באפוילן, אַז אין כסף וועט נישט זיין קיין מניעה. אין שטאָט האָט מען זיך דערווסט וועגן מיר, און באַלד האָט זיך באַווייזן די פרוי פון מיין פריַיִנט יצחק בורשטיין און מיטגעבראַכט זייער אַ גוטן פּעקל עסן: ברויט, פּוטער, אַ חלה לכבוד ערב יו״כ. זי האָט מיר דערקלערט, אַז יצחק איז פאַרבליבן אין ווארשע ביים אויסברוך פון דער מלחמה און זי איז דאָ מיט די קינדער בייַ אירע עלטערן און נישט געקוקט וואָס עס איז איצט ליכט־בענטשן, גייט זי מיט יידל לערנערס פרוי און ר׳ יחזקאלס פרוי און וועלן אַלץ אָנווענדן, אַז איך זאָל מאָרגן פרי באַפריידט ווערן. מענער האָבן זיך דעמאָלט נישט באַווייזן אויף דער גאַס, ווייל מ׳האָט זיי געכאַפּט אויף אַרבעט, אַזוי, אַז אַלע אינטערוועגנצן זיינען דערלויבט געוואָרן דורך פרויען.

מיר האָבן אָפּגעגעסן און געבענטשט מיט גרויס געוויין. ווען עס האָט אָנגעהויבן טונקלען, האָבן מיר, אַ גרופּע זשעלעכאָווער און לוקאָווער יידן, וואָס זיינען געזעסן אויף דער פייכטער ערד, זיך נעמטער צוזאַמענגעדריקט. צווישן זיי האָבן זיך געפונען די, וועלכע איך געדענק: אהרן וויינציר (קצב) און זיין זון, משה חנן טורעק מיט זיין יינגל הערשעלע, יצחק גאָלדצווייג, מאָטל און דוד נירענשטיין, שאול גאָלדבערגער און הערשל סעגאל מיטן זון. אַזוי האָט זיך געשאָפן אַן אייגענע יום־כיפורדיקע סביבה. מיר האָבן זיך אינער דעם צוויטן געווענטשן, דערנאָך אָפּגעדאָונט שטיל, פאַרגיסנדיק דערביי טרערן. שפּעטער זיך נאָכאַמאָל געווענטשן, אַז מיר זאָלן זיין פריַיִ מענטשן און בקרוב פטור ווערן פון דעם בי־טערן שונא. נאָך די האַרציקע תפילות ביז איינס בייגאַכט, זיינען מיר איינגעשלאָפן אויפן פריַיִען, נאַסן פעלד, צוגעטוליעט עסן מיר שוין נישט היינט. יאַנקל גאָלדשטיין האָט אַרויסגענומען אַ שטיקל ברויט פון אַ 10 דעקא און זיך געטיילט מיט מיר. איך האָב עס געוואָלט באַהאַלטן אויף שפּעטער, נעמטער צום תענית, איז צוגעקומען שאול גאָלדבערג און געזאָגט: אויב ער באַקומט נישט עפּעס אין מויל אַריין, פאַלט ער אין חלשות פון הונגער, האָב איך מיין שטיקל ברויט געטיילט מיט אים.

5 אינדערפרי זיינען מיר אויפגעשטאַנען און זיך דערווסט, אַז מ׳שיקט אונדז ווייטער. די גאַנצע צייט האָט מען אונדז אפילו קיין טרונק נישט געגעבן, אָבער היינט, יום־כיפור, האָט מען אָנגעגרייט עסן, הגם מ׳האָט געמעגט עסן, וויל קיין גרעסערער פיקוח נפש קען שוין נישט זיין, האָט זיך דאָך אַ מרהייט יידן אָפּגעזאָגט דערפון צוליב יום־כיפור. די מחבלים האָבן באַלד אָנגעהויבן אויסשטעלן יידן און נישט־יידן באַזונדערער. די יידן האָט מען איינגעטיילט אין 3 גרופּן, לויטן עלטער: 18, 45 און עלטער פון 45 יאָר. איך האָב זיך אויפגעגעבן עלטער פון 45, הגם איך בין אַלט געווען 37 יאָר. באַלד איז מיר אָבער באַפאַלן אַ פּחד, וויל די יינגערע, וואָס מ׳האָט אַוועקגעשיקט, האָט מען געגעבן עסן, און די עלטערע נישט. הגם, איך בין געווען צופרידן, וואָס איך ווער נישט אַוועקגעשטעלט פאַר אַ נסיון, איז דאָך געווען די מורא, אַז אונדז, עלטערע, וועט מען אויסשיסן. די יינגערע האָט מען טאַקע אַוועקגעשיקט, און מיר זיינען געבליבן וואַרטן אויף אונדזער גורל.

אַזייגער 9 זיינען עטלעכע זשעלעכאָווער פרויען געקומען צופוס קיין וועגראָוו, כדי זיך צו דערוויסן וועגן גורל פון זייערע מענער און זין. עס זיינען געקומען רבקהלע גאָלדשטיין, יאכיט וויגאָגראַד, משהלע וויסלעדערס פרוי מיט איר שוועסטער גנענדל גאָלדשטיין. זיי האָבן אָבער שוין געהאַט פאַרשפּעטיקט, וויל זייערע נאַענטע זיינען שוין געווען אַוועק מיט די „יונגע״. מ׳האָט זיי געטריבן קיין אָסטראָוו קאַמאַראָוו. די פרויען זיינען געלאָפן אויף יענעם וועג. אויפן וועג קיין אָסטראָוו זיינען פיל מענטשן אַנטלאָפן.

וועג די זשעלעכאָווער פרויען זיינען אַוועק, האָבן מיר שטילערהייט אָנגעהויבן דאַוונען. בעתן דאַוונען, איז געקומען

דער וועגראָוער פֿאַסטאָר, וואָס איז געווען אין שטעטל נאָך פון פֿאַר דער מלחמה, און איצט אַלס פֿאָלקס־דייטש, האָט ער באַקומען די גאָנצע מאָכט איבער דער שטאָט. מיינע פריינט האָבן אים איבערגעקויפט, ער האָט אויסגערופן מיין נאָמען מיט אַ געמאַכטער שטרענגער מינע. איך האָב אָבער גלייך דערקענט, אַז ער האָט דורך מיינע פריינט באַקומען אין יד אַריין און ער וועט מיך אַרויסראָטעווען. נאָכן אויספרעגן מיך, האָט ער מיר שטרענג באַפוילן, אַז איך זאָל מיטגיין מיט אים אין זיין ביוראָ אויף אַן אויספֿאָרשונג. ווי מיר זיינען נאָר אַריבער די דראָטן, האָבן שוין דאָרטן געווארט די 3 פרויען פון מיינע באַקאַנטע חסידים. דער פֿאַסטאָר האָט שטרענג באַפוילן די פרויען, אין געגנווארט פון געשטאַפּאָ און ס. ס., „זיי זאָלן דעם אַלטן, קראַנקן אָפּפירן אין שפּיטאָל". זיי האָבן מיך באַלד צוגענומען און ווי אַ קראַנקן געפירט אונטער די אָרימס... אין הויז פון הערש מענדל מאַנדעלבוים, אַ פעטער פון שרהלע.

אין דעם יום־כיפור־טאָג האָבן די דייטשן אין וועגן־ראָוו דערמאָרדעט דעם דאָרטיקן רב. פֿאַרגעקומען איז עס אזוי: באַלד אינדערפרי האָט מען אַרויסגענומען דעם וועג־ראָוער רב ז"ל מיט נאָך יידן, אַוועקגעפירט זיי אין מיטן מאַרק און געהייסן אַרבעטן אין יום־כיפור. די בעסטיעס האָבן ביי דער אַרבעט אַלעמען געפּיניקט, באַזונדערס דעם רב, זיי האָבן דעם קדוש געשלאָגן און געשטאָכן. ביז זיינע לעצטע מינוטן האָט ער העלדיש געזידלט די מערדער און מיט שמע ישראל אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה.

די פֿאַרביטערונג און מורא אין שטאָט איז געווען זייער גרויס, דאָך זיינען יידן אין באַהאַלטענע ערטער זיך צוזאַמענגעקומען צו די יום־כיפור־תפילות. אויך איך בין אַוועק דאָונען. אַרײַנקומענדיק צום מנין, האָט זיך מיר פֿאַרגעשטעלט דאָס בילד פון די אַמאָליקע אנוסים אין שפּאַניען — דער מנין איז געווען אין אַ קליין הייזעלע, אין אַ גרויסער וויליע; ווייט פון הויפּט־איינגאַנג איז געשטאַנען אַ קליין יינגל און געהיט, צי עס גייען נישט אומגעוויינטשטע גסטן. דער עולם האָט געדאַוונט זייער שטיל, אַז מ'זאָל פון דרויסן חלילה נישט הערן.

מ'האָט מיך זייער וואַרים אויפגענומען און נאָכאַמאָל דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז די וועגנגראָוער יידן פון האָבן אַלץ געטאָן, כדי אַרויסצורעטעווען יידן פון די דייטשע הענט, די הויפּט איניציאַטאָרן זיינען געווען די פרויען. עס האָט זיך איינגעגעבן אַרויסצובאַקומען נאָך. 10 יידן, דאָס האָט מען אונדז מיטגעטיילט ביים דאַוונען. די תפילות זיינען אדורך מיט גרויס געוויין און נאָכן דאַוונען בין איך אַוועק צו מיין גאָסט־געבער, ר' הערשל מאַנדעלבוים, וואָס האָט מיך זייער מקרב געווען, געטרייסט מיך און געזאָרגט פאַר מיין געזונט.

אויף צומאָרגנס האָט מען ווידער געכאַפּט אויף אַרבעטן. די מחבלים זיינען שוין געווען אין הויף. ר' הערשלע האָט מיך באַהאַלטן אין שטוב. וועז די מחבלים זיינען אַריינגעקומען, האָט זיי ר' הערשל געזאָגט, אַז זיין זון קען אַרבעטן, אַזוי, אַז זיי האָבן געגומען זיין זון. ר' הערשל איז געווען שטאַרק צופרידן, וואָס ער האָט מיך אָפּגעראַטעוועט. אין צוויי טעג אַרום איז געקומען צו מיר מיין פרוי. זי האָט זיך דערוווסט, אַז איך בין אין וועגנראָוו, האָט זי באַשלאָסן זיך איינצושטעלן דאָס לעבן און קומען צו מיר. אויפן פלאַץ, וווּ עס זיינען נאָך געזעסן די געפאַנגענע האָט זי זיך דערוווסט, אז איך בין שוין פריי. זי האָט באַקומען מיין אַדרעס, אַוועק אַהין און באַלד באַצאָלט אַלע אויסגאָבן, וואָס די גוטע מענטשן האָבן פאַר מיר געמאַכט. מיר האָבן געוואָלט צוריקפאָרן אין זשעלעכאָוו, עס איז אָבער געווען געפערלעך זיך צו באַוויזן אויף דער גאַס, האָבן מיך ר' הערשלס צוויי טעכטער געפירט איבער דער שטאָט ווי מען פירט אַ קראַנקן און דער וועג איז מיר אַדורך בשלום.

מיר וואַרטן אויף דער רויטער אַרמיי און עס קומען ווידער דייטשן

ערב סוכות בין איך געקומען קיין זשעלעכאָוו. עס האָבן מיך אָפּגעווארט מיינע קינדער און די שוועסטער. זיי האָבן מיך אויפגענומען ווי אַ צוריקגעקומענעם פון יענער וועלט, יעדער האָט זיך געהאַט וואָס צו פרעגן. אַ טייל נאָענטע האָט מען געשיקט וויייטער קיין אָסטראָוו־קאַמאַראָוו. די שטימונג אין שטעטל איז געווען אַ בעסערע. זשעלעכאָוו איז געבליבן אַן אַ הערשנדע מאָכט, ס'איז געווען איש כל הישר בעיניו יעשה, מ'האָט געשמועסט, אַז זשעלעכאָוו וועט געהערן צו די רוסן. דאָס רוסישע מיליטער איז שוין געווען נאָענט, אָבער קיין זשעלעכאָוו איז עס נישט געקומען. ס'האָבן זיך געבילדעט גרופּן און גרופקעלעך, פֿאַרשידענע מיינונגען זיינען אַרויסגעזאָגט געווארן. טייל האָבן געהאַלטן, אַז מ'דאַרף אַנטקעגן גיין דער רויטער אַרמיי, אַנדערע, אַז מ'דאַרף בלויז שיקן אַ דעלעגאַציע, וואָס זאָל איבערגעבן, אַז די שטאָט קען נישט בלייבן הפקר אָן אַ מאָכט. קיין דעלעגאַציע איז נישט געפֿאָרן, אָבער אייניקע פערזאָנען זיינען נישט אָפּיציעל געפֿאָרן קיין לוקאָוו זיך דערוויסן, הלמאי די רויטע אַרמיי קומט נישט קיין זשעלעכאָוו. דער עולם אין שטעטל, ווי אויך אין די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער, האָבן זיך געגרייט אויפצונעמען די רויטע אַרמיי. מ'האָט אויסגעהאַנגען רויטע פענער און געמאַכט אַנדערע פֿאַרבעריטונגען. עס איז אויך צוריקגעקומען דער „שטאָט־פֿאַרזאָרגער", דער בורמיסטש לודוויק פודלא, וואָס האָט פריער עוקר געווען און איבערגעלאָזט די שטאָט אויף הפקר, האָט איצט זיך אויך געגרייט צו דער פייערונג צו באַגעגענען די רויטע אַרמיי. ער האָט געשיקט זיין יידישן אַדיוטאַנט אייניקופן רויטע געוואָנט אויף אַ פאָן.

דעם ערשטן טאָג סוכות האָט מען זיך אַביסל געפילט פרייער. דאָס פוילישע מיליטער איז געגאַנגען צוריק, גרופּן־ווייז, דעמאָראַליזירט, צעלאָזט. זיי האָבן געפאַדערט פון אונדז פֿאַפּיראָסן, בראַנפן און... זייגערס — אַלץ אַרטיקלען, וואָס מ'האָט נישט געקאָנט באַקומען. זיי האָבן זיך אָפּילו דערלויבט דעם צווייטן טאָג סוכות אַרויסצופירן דעם זשעלעכא־

וועך רב ז״ל אין מיטן מאַרק און דראָענדיק אים צו דערשיסן, האָבן זיי געפאָדערט, אַז ער זאָל צושטעלן פאַפּיראָסן און ברויט, וואָס מ׳האָט דעמלט פאַר קיין געלט נישט געקענט באַקומען. מענטשן פלעגן שטיין אַ טאָג מיט אַ נאַכט אין דער ריי פאַר אַ בעקעריי נאָך אַ שטיקל ברויט און אין אַ סך פאַלן, וועך מ׳איז שוין געווען ביי דער בעקעריי, האָט מען געמוזט אַוועקגיין מיט גאָרנישט, ווייל ס׳האָט אויסגעפלעט ברויט. אונדזער רב האָט זיך פאַר די דראָונגען נישט דערשראָקן און געענטפערט, אַז ער איז נישט קיין טאַבאַק־סוחר און נישט קיין בעקער און זיי קענען אים טאָן וואָס זיי ווילן. נאָך דער דערקלערונג, האָבן זיי אים פריי געלאָזן. דאָס אייגענע האָבן זיי געטאָן מיט אַ ריי סותרים. זיי האָבן אויך געפרווט שאַטאַזשירן, אַז אָט גייען זיי מאַכן דעם פראָצעס אין מיטן שטאָט, האָט מען טאַקע מורא געהאַט, אַז זיי וועלן נאָך, חלילה, חרוב מאַכן די שטאָט. געענדיקט האָט עס זיך דערמיט, וואָס מ׳האָט געקויפט דעם קאָמענדאַנט אַ זייגער און עס איז געווארן אויס מלחמה אין שטאָט.

זונטיק האָט זיך באַוויזן אין שטאָט לודוויק פודלא מיט זיין אַדיוטאַנט, וואָס האָט געמאָלדן, אַז מאָנטיק נאָכמיטאָג רופט ער אַ מיטינג אין פוילישן טעאַטער, וווּ ער וועט אָפּגעבן אַ באַריכט פון זיין טעטיקייט. דער מיטינג איז טאַקע פאַרגעקומען. מ׳האָט אָנגעהויבן שטעלן דעם באַריכט־אָפּגעבער פאַרשידענע פראָגן וועגן זיין טעטיקייט און וועגן זיינע באַגאַנגענע עוולות קעגן דער יידישער באָפעלקערונג. אליעזר

אליעזר פירשטענבערג

פירשטענבערג האָט מיט זיינע פראָגן אַרויסגערופן אַ הייטערע שטימונג און מיר האָבן געהאָט אַ געוויסע סאַטיספאַקציע פאַר די פייניקונגען, וואָס מיר זיינען אויסגעשטאַנען פון ניט־דערבאַקענעם סאָציאַליסט און אָפענעם אַנטיסעמיט. דעם גע־וועזענעם בורמיסטש איז געווען שווער צו ענטפערן אויף אַלע געשטעלטע פראָגן. ער איז שוין מער צו זיין אָמט נישט צו־ריקגעגאַנגען און זיין אָרט האָט פאַרנומען זיין געוועזענער סעקרעטאַר באָגדאַן דאמאנסקי. לאַנג אָבער האָט די דאָזיקע „דעמאָקראַטיע" אין זשעלעכאָוו נישט אָנגעהאַלטן.

הושענה־רבה, וועך דער עולם איז געווען אין בית־מדרש ביים דאָונגען, האָבן זיך אומגעריכט ביי דער טיר באַ־וויזן צוויי באָוואָפנטע דייטשן. ס׳האָט זיך געמאַכט אַ גרויסע מהומה, יעדער האָט געוואָלט אָנטלויפן. מ׳האָט אויסגעהאַקט די פענצטער און מ׳איז אַרויסגעשפרונגען, איבערלאָזנדיק די טליתים, די אויבערמאַנטלען און מ׳איז געלאָפן דורכן פענצ־טער אויפן איבערן צווייטן. דער טומל האָט זיך פאַרענדיקט אָן קרבנות, יעדער איז אָנטלאָפן און זיך באַהאַלטן וווּ נאָר ער האָט געקאָנט און אַ גאַנצן טאָג האָבן פון אַלע וועגן ברויט, וואָס מ׳האָט דעמלט פאַר קיין געלט נישט געקענט באַ־קומען. מענטשן פלעגן שטיין אַ טאָג מיט אַ נאַכט אין דער ריי פאַר אַ בעקעריי נאָך אַ שטיקל ברויט און אין אַ סך פאַלן, וועך מ׳איז שוין געווען ביי דער בעקעריי, האָט מען געמוזט אַוועקגיין מיט גאָרנישט, ווייל ס׳האָט אויסגעפלעט ברויט. אונדזער רב האָט זיך פאַר די דראָונגען נישט דערשראָקן און געענטפערט, אַז ער איז נישט קיין טאַבאַק־סוחר און נישט קיין בעקער און זיי קענען אים טאָן וואָס זיי ווילן. נאָך דער דערקלערונג, האָבן זיי אים פריי געלאָזן. דאָס אייגענע האָבן זיי געטאָן מיט אַ ריי סותרים. זיי האָבן אויך געפרווט שאַ־טאַזשירן, אַז אָט גייען זיי מאַכן דעם פראָצעס אין מיטן שטאָט, האָט מען טאַקע מורא געהאַט, אַז זיי וועלן נאָך, חלילה, חרוב מאַכן די שטאָט. געענדיקט האָט עס זיך דערמיט, וואָס מ׳האָט געקויפט דעם קאָמענדאַנט אַ זייגער און עס איז געווארן אויס מלחמה אין שטאָט.

זונטיק האָט זיך באַוויזן אין שטאָט לודוויק פודלא מיט זיין אַדיוטאַנט, וואָס האָט געמאָלדן, אַז מאָנטיק נאָכמיטאָג רופט ער אַ מיטינג אין פוילישן טעאַטער, וווּ ער וועט אָפּ־געבן אַ באַריכט פון זיין טעטיקייט. דער מיטינג איז טאַקע פאַרגעקומען. מ׳האָט אָנגעהויבן שטעלן דעם באַריכט־אָפּגע־בער פאַרשידענע פראָגן וועגן זיין טעטיקייט און וועגן זיינע באַגאַנגענע עוולות קעגן דער יידישער באָפעלקערונג. אליעזר

אליעזר פירשטענבערג

פירשטענבערג האָט מיט זיינע פראָגן אַרויסגערופן אַ הייטערע שטימונג און מיר האָבן געהאָט אַ געוויסע סאַטיספאַקציע פאַר די פייניקונגען, וואָס מיר זיינען אויסגעשטאַנען פון ניט־דערבאַקענעם סאָציאַליסט און אָפענעם אַנטיסעמיט. דעם גע־וועזענעם בורמיסטש איז געווען שווער צו ענטפערן אויף אַלע געשטעלטע פראָגן. ער איז שוין מער צו זיין אָמט נישט צו־ריקגעגאַנגען און זיין אָרט האָט פאַרנומען זיין געוועזענער סעקרעטאַר באָגדאַן דאמאנסקי. לאַנג אָבער האָט די דאָזיקע „דעמאָקראַטיע" אין זשעלעכאָוו נישט אָנגעהאַלטן.

הושענה־רבה, וועך דער עולם איז געווען אין בית־מדרש ביים דאָונגען, האָבן זיך אומגעריכט ביי דער טיר באַ־ווייזן צוויי באָוואָפנטע דייטשן. ס׳האָט זיך געמאַכט אַ גרויסע מהומה, יעדער האָט געוואָלט אָנטלויפן. מ׳האָט אויסגעהאַקט די פענצטער און מ׳איז אַרויסגעשפרונגען, איבערלאָזנדיק די טליתים, די אויבערמאַנטלען און מ׳איז געלאָפן דורכן פענצ־טער אויפן איבערן צווייטן. דער טומל האָט זיך פאַרענדיקט

אָן קרבנות, יעדער איז אָנטלאָפן און זיך באַהאַלטן וווּ נאָר ער האָט געקאָנט און אַ גאַנצן טאָג האָבן פון אַלע וועגן ברויט, וואָס מ׳האָט דעמלט פאַר קיין געלט נישט געקענט באַ־קומען. מענטשן פלעגן שטיין אַ טאָג מיט אַ נאַכט אין דער ריי פאַר אַ בעקעריי נאָך אַ שטיקל ברויט און אין אַ סך פאַלן, וועך מ׳איז שוין געווען ביי דער בעקעריי, האָט מען געמוזט אַוועקגיין מיט גאָרנישט, ווייל ס׳האָט אויסגעפלעט ברויט. אונדזער רב האָט זיך פאַר די דראָונגען נישט דערשראָקן און געענטפערט, אַז ער איז נישט קיין טאַבאַק־סוחר און נישט קיין בעקער און זיי קענען אים טאָן וואָס זיי ווילן. נאָך דער דערקלערונג, האָבן זיי אים פריי געלאָזן. דאָס אייגענע האָבן זיי געטאָן מיט אַ ריי סותרים. זיי האָבן אויך געפרווט שאַ־טאַזשירן, אַז אָט גייען זיי מאַכן דעם פראָצעס אין מיטן שטאָט, האָט מען טאַקע מורא געהאַט, אַז זיי וועלן נאָך, חלילה, חרוב מאַכן די שטאָט. געענדיקט האָט עס זיך דערמיט, וואָס מ׳האָט געקויפט דעם קאָמענדאַנט אַ זייגער און עס איז געווארן אויס מלחמה אין שטאָט.

זונטיק האָט זיך באַווייזן אין שטאָט לודוויק פודלא מיט זיין אַדיוטאַנט, וואָס האָט געמאָלדן, אַז מאָנטיק נאָכמיטאָג רופט ער אַ מיטינג אין פוילישן טעאַטער, וווּ ער וועט אָפּ־געבן אַ באַריכט פון זיין טעטיקייט. דער מיטינג איז טאַקע פאַרגעקומען. מ׳האָט אָנגעהויבן שטעלן דעם באַריכט־אָפּגע־בער פאַרשידענע פראָגן וועגן זיין טעטיקייט און וועגן זיינע באַגאַנגענע עוולות קעגן דער יידישער באָפעלקערונג. אליעזר

אליעזר פירשטענבערג

פירשטענבערג האָט מיט זיינע פראָגן אַרויסגערופן אַ הייטערע שטימונג און מיר האָבן געהאָט אַ געוויסע סאַטיספאַקציע פאַר די פייניקונגען, וואָס מיר זיינען אויסגעשטאַנען פון ניט־דערבאַקענעם סאָציאַליסט און אָפענעם אַנטיסעמיט. דעם גע־וועזענעם בורמיסטש איז געווען שווער צו ענטפערן אויף אַלע געשטעלטע פראָגן. ער איז שוין מער צו זיין אָמט נישט צו־ריקגעגאַנגען און זיין אָרט האָט פאַרנומען זיין געוועזענער סעקרעטאַר באָגדאַן דאמאנסקי. לאַנג אָבער האָט די דאָזיקע „דעמאָקראַטיע" אין זשעלעכאָוו נישט אָנגעהאַלטן.

הושענה־רבה, וועך דער עולם איז געווען אין בית־מדרש ביים דאָונגען, האָבן זיך אומגעריכט ביי דער טיר באַ־ווייזן צוויי באָוואָפנטע דייטשן. ס׳האָט זיך געמאַכט אַ גרויסע מהומה, יעדער האָט געוואָלט אָנטלויפן. מ׳האָט אויסגעהאַקט די פענצטער און מ׳איז אַרויסגעשפרונגען, איבערלאָזנדיק די טליתים, די אויבערמאַנטלען און מ׳איז געלאָפן דורכן פענצ־טער אויפן איבערן צווייטן. דער טומל האָט זיך פאַרענדיקט אָן קרבנות, יעדער איז אָנטלאָפן און זיך באַהאַלטן וווּ נאָר ער האָט געקאָנט און אַ גאַנצן טאָג האָבן פון אַלע וועגן ברויט, וואָס מ׳האָט דעמלט פאַר קיין געלט נישט געקענט באַ־קומען. מענטשן פלעגן שטיין אַ טאָג מיט אַ נאַכט אין דער ריי פאַר אַ בעקעריי נאָך אַ שטיקל ברויט און אין אַ סך פאַלן, וועך מ׳איז שוין געווען ביי דער בעקעריי, האָט מען געמוזט אַוועקגיין מיט גאָרנישט, ווייל ס׳האָט אויסגעפלעט ברויט. אונדזער רב האָט זיך פאַר די דראָונגען נישט דערשראָקן און געענטפערט, אַז ער איז נישט קיין טאַבאַק־סוחר און נישט קיין בעקער און זיי קענען אים טאָן וואָס זיי ווילן. נאָך דער דערקלערונג, האָבן זיי אים פריי געלאָזן. דאָס אייגענע האָבן זיי געטאָן מיט אַ ריי סותרים. זיי האָבן אויך געפרווט שאַ־טאַזשירן, אַז אָט גייען זיי מאַכן דעם פראָצעס אין מיטן שטאָט, האָט מען טאַקע מורא געהאַט, אַז זיי וועלן נאָך, חלילה, חרוב מאַכן די שטאָט. געענדיקט האָט עס זיך דערמיט, וואָס מ׳האָט געקויפט דעם קאָמענדאַנט אַ זייגער און עס איז געווארן אויס מלחמה אין שטאָט.

נישט געקוקט אויף די אַלע נגישות, האָבן זיך יידן ווייטער געזאמען צום האַנדל און יעדן דינסטיק איז פֿאַרגעקומען אַ גרויסער יאריד. די פּויערים האָבן פֿאַר זייערע פּראָדוקטן געזומען וויפל זיי האָבן נאָר געוואָלט, און נישט האָבנדיק קיין צוטרוי צום געלט, האָבן זיי באַלד דאָס אויסגעגעבן אויף פֿאַרשידענע סחורות, וואָס זיי האָבן געקויפט ביי יידן. עס האָט זיך געדאַכט, אַז מ׳האָט פֿרנסה און מ׳וועט, ווי עס איז דורכלעבן, אַזוי זיינען אַדורך די ערשטע 3 וואָכן אונטער דער היטלער ממשלה.

דער יודענראַט און זיינע געוואָלט־מעשים

אויפן באַפֿעל פון דער דייטשער מאַכט, איז געשאַפֿן געוואָרן אַ יודענראַט פון פאָלגנדיקע 12 פּערזאָנען: ישראל מרדכי ענגעל אלס פּרעזעס, שלום פינקעלשטיין אלס וויצע, יצחק בראמבערג אלס קאסירער, חיים דוד אלטמאן, דוד קעסעלבערנער, משה וויסלעדער, מאקס פעלדהויז, גרשון האכגעלערנטער, איטשע גאדל ווינציער, שלמה גאלדשטיין, גדליה קיעווסקי און וועלוול שפּרינגער—מיטגלידער.

באַלד צומאָרגנס האָט דער קרייז־שעף אַרויסגערופן דעם רב ז״ל, ישראל מרדכי ענגעל און חיים דוד אַלטמאַן און האָט זיי געמאַלדן, אַז ער לייגט אויף די יידן אַרויף אַ קאָנטריבוציע פון 100 טויזנט זלאָטעס איינצוצאָלן אין צוויי וואָכן אין צוויי ראַטעס. דער יודענראַט האָט געזומען איינמאָנען די קאָנטריבוציע. פֿאַרמעגלעכע יידן האָבן געמיינט, אַז דאָס איז דאָס גרעסטע אומגליק, וואָס קען נאָר געשען, וויל מ׳האָט יעדן געהייסן צאָלן גרויסע סומען. די קאָנטריבוציע איז דורכגעפירט געוואָרן בשלימות. מ׳האָט באַלד איינגעפירט, אַז די וויניק פֿאַרמעגלעכע האָבן געצאָלט מער ווי זיי האָבן געקענט, דאָקעגן די גבירים זיינען אָפּגעשאָצט געוואָרן דורך די מיטגלידער פון יודענראַט מיט „רחמנות״. צווישן די פֿאַרמעגלעכע שיכטן און יודנראטניקעס האָט זיך איינגעשטעלט אַ געהעריקער קאָנטאַקט: מ׳האָט געשיכורט און געהוליעט צוזאַמען, ס׳האָט זיך אויסגעבילדעט אַן אומבאַרירפּעכע סעקטע.

די רדיפות אויף יידן אין פֿאַרשידענע שטעט און שטעטלעך האָבן אַרויסגערופן אַ מיגראַצע. אַ סך יידן זיינען געקומען און זיך איינגעבירגערט אין זשעלעכאָוו. ס׳זיינען געקומען יידן פון מאטשעוויוו (מאָטשעיוּוו), סאָבאָלעוו, גאָר־וואַלין, דעמבלין און אפילו פון וויטערע מקומות וויי: קאָליש, און וואַלאָצלאָווק. ס׳זיינען צווישן אַנדערע אויך געקומען פערזאָנען, וואָס האָבן אַנגעהויבן שפילן אין אונדזער שטעטל אַ געוואַלשאַפטלעכע ראָל. אַזעלכע זיינען געווען: ליכטנשטיין, וואס האט זיך אנגעגעבן אלס רעדאקטאר פון לאדזש, ד״ר בערמאַן מיט זיין פרוי, ד״ר שקאפ מיט זיין משפּחה און שוועסטער פון קאָליש, ר׳ אברהם משה וויס, ר׳ משה יוסף טראובע און זייערע משפּחות פון ליפּנא, דוד בראמבערג, יעקב בערמאַן און זייערע משפּחות. די ליפּנער האָבן פֿאַרנומען 3 צימערן פון דער יידישער גמינע, דער יודענראַט האָט זיך דעמאָלט באַגנוגנט מיט דעם קליינעם צימערל פון דער אַמאָליקער יידישער גמינע. עס האָט זיך מתחילת געראַטן פֿאַר אַ „קליין געשעפט״, וואָס דאָרף זיך פֿאַרנעמען מיט איינמאַנען קאָנטריבוציעס, צושטעלן פֿאַר די דייטשן יידישע אַרבעטער און קויפן פֿאַר די דייטשן, וואָס זיי האָבן נאָר פֿאַרלאַנגט, געווויינטלעך פֿאַרן געלט פון די יידן, וועלכע זיי האָבן באַרויבט.

צווישן וואָכן שפּעטער זיינען געקומען דייטשע זשאַנדאַרן און געפאָדערט פון יודענראַט, אַז ער זאָל איינאַרדענען די פּריש געקומענע געסט, שאַפן פאַר זיי מעבל, קיך־געשיר און בעט־געוואַנט. דאָ האָט זיך אַנגעהויבן די „גרעסערע טעטיקייט״ פון יודענראַט. מ׳האָט געזומען מעבל פון די יידן, אויף וועלכע דער יודענראַט האָט געהאָט אַן אויג, דאָקעגן זיינען זיינע מקורבים געווען פון אַלעם פריי. וווייטער האָבן די זשאַנדאַרן פֿאַרלאַנגט, אַז מ׳זאָל זיי מאַכן שטיוול, אַנצוגן, געבן וויין און קאָניאַק, דערויף האָט מען באַדאַרפט געלט. הגם אַ סך זאָכן האָט מען געזומען ביי יידישע סוחרים, האָט דער יודענראַט געזומען פון מענטשן אַרויספֿאַמפּען דאָס לעצטע פאַרמעגן, וואָס די דייטשן האָבן נאָך נישט באַווייזן צוגורויבן. ווי איז געווען דעם, וואָס האָט נישט געוואָלט געבן וויפל מען האָט פאַר אים באַשטימט. עס זיינען באַלד געקומען זשאַנדאַרן, וואָס האָבן זיך גוט אייניגעלעבט מיט די יודענראַטניקעס, געשיכורט מיט זיי צוזאַמען און דורכגעפירט די עקזעקוציעס. מ׳האָט געשלאָגן, געפּייניקט, ביז מען האָט פֿאַרשטאַנען, אַז מ׳מוז וויינען און צאָלן.

פון תודש נאָוועמבער אָן האָבן אַלע יידן, מענער און פרויען, פון 12 יאָר אָן, געמוזט טראָגן אויף דער רעכטער האַנט אַ וויסן באַנד מיט אַ מגן־דוד... אין דעצעמבער האָט געזומען גילטן דער דעקרעט פון געניראַל פראַנק וועגן צוואַנג־אַרבעט פאַר אַלע יידן, אַ חוץ די יודענראַט־מיטגלידער און זייערע געהילפן. הגם ביזן געזעץ האָט מען אויך נאָר יידן געכאַפּט אויף אַרבעט, צו דער נידעריקסטער אַרבעט, און נישט בלויז מענער, נאָר מ׳האָט אַפילו פרויען געצוונגען צו וואַשן די פּאָדלאָגעס פון קאָזעטן און אויסצוווישן מיט זייער אונטערוועש, אָבער דער אָפּיציעלער דעקרעט האָט יעדן צעבראָכן.

עס איז אומעטום אַנשטאַנען אַ שטרעבונג צו אַנטלויפן איבערן בוג צו די רוסן. זייער פּלי פון דער זשעלעכאָוער יוגנט זיינען אַוועק, נישט וווייניק אָבער זיינען צוריקגעקומען. אַ דאַנק דעם אַנטלויפן, האָבן זיך אַ סך געראַטעוועט. איך האָב אויך געוואָלט אַנטלויפן צוזאַמען מיט מיין שוואָגער יאַנקל גורפינקל, משה מייכעל און אַנדערע. פאַר אונדזאָ האָט זיך אָבער געשטעלט די פראַגע: אויב דאָס זיין ביי די דייטשן איז אַ סכנה, טאָ פֿאַרוואָס לאָז איך איבער די פרויען מיט די קינדער? צוליב דעם האָבן מיר רעזיגנירט און געמאַכט שלום מיטן גורל, וואָס ס׳וועט געשען מיט מיין משפּחה, וועט זיין מיט מיר אויך. איך האָב שוין מער נישט געטראַכט וועגן פֿאַרן.

דער יודענראַט האָט פון דער צוואַנגס־אַרבעט אויפֿ־

געבליט. די דייטשע מאכט האָט איינגעאָרדנט אַן אַרבעטס־אַמט, וואָס האָט געשיקט פאָדערונגען צום יודענראַט צוצו־שטעלן יידן אויף צוואַנג־אַרבעט. די יודענראַטישע „אונטער־נעמונג" איז זיך צעוואקסן. מ׳האָט געדונגען צווי גרויסע צימערן מיט אַ קיך און איינגעאָרדנט אַ גרויסע ביורא. מ׳האָט אַנגאַזשירט מאניס שווארץ אַלס סעקרעטאַר פון „ארבעטס־איינזאַץ" און מ׳האָט פשוט געזומען פאַרקויפן „קוויטלעך", וואָס האָבן באַפרייט פון אַרבעט. אַזוי האָבן זיי געזומען גאַלט ביי מיינע שוואָגערס: משה שיפמאַן און חיים מאיר ווייס־בערג, מ׳האָט מיר אויך פאָרגעלייגט אויסצוקויפן אַ „באַ־פרייאונגס שיין", איך האָב עס אָבער אָפגעוואָרפן, ווייל איך האָב נישט געוואָלט זיין קיין בחיר העם. מיט אַזעלכע „קוויט־לעך" האָבן די יודענראַטניקעס אויך באַזאָרגט זייערע גוטע ברידער.

באַלד האָט דער אַרבעטס־אַמט צוגעשיקט אַ פאָדערונג אויף 100 אַרבעטער קיין יארטשעוו צום הויף און 50 קיין גערמאניבע, וואָס קענען וועלן פאַרטראָטן אויך דורך מיידלעך. מיך האָט מען אַרויפגעשטעלט אויף דער ערשטער רשימה קיין יארטשעוו. דאָס איז געווען אַ נקמה, ווייל איך האָב נישט אויסגעקויפט קיין „קוויטל". אין דער רשימה האָבן זיך אויך געפונען די ווידערשפּעניקע: נוטע יום־טוב, אברהם עליע געדאַנקען און שמילקע העפנער. איך האָב דערקלערט: „אויב עס איז אַ גזירה, אַז יידן מוזן אַרבעטן, בין איך נישט בעסער ווי אַנדערע". אויף מיר האָט זיך פאַרקוקט אַ גאַנצע גרופּע און קיינער האָט נישט אָנגעשטעלט קיין פאַרטרעטער. דער יארטשעוער הויף האָט געוואָלט אַרויסשיקן פונ נאָך די 100 אַרבעטער, אָבער דער יודענראַט האָט דערקלערט, אַז עס איז נישט נויטיק. 6 אַזייגער פרי זיינען מיר אַלע, מיט די לאָפּעטעס איבער די אַקסלען, געגאַנגען איבער דער שטאָט קיין יארטשעוו. עס איז אָבער דאָרט כמעט קיין אַרבעט נישט געווען. מיר האָבן געקליבן דרעגלעך און געגראָבן גריב־לעך. מיר האָבן אויסגעוויילט אַן אייגענעם אויפזעער — שמילקע העפנער. מ׳האָט אונדז געגעבן צו ליטער מילך און צווייי זלאָטעס פאַרן טאָג אַרבעט. אַזוי זיינען מיר דריי טעג געגאַנגען צו דער אַרבעט. דער יודענראַט האָט געזומען צו־שיקן מעקלער, וואָס האָבן מיט מיר און אַנדערע סוחרים אונטערגעהאַנדלט וועגן „דורכקומען", ד. ה. געבן געלט און נישט גיין צו דער אַרבעט. איך האָב לסוף מסכים געווען אויף דעם און געגעבן דעם יודענראַט־מעקלער יחיאל מאיר יו־דענשניידער 2 טויזנט זלאָטע וואָס איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע סומע. נאָך מיר האָבן אַ סך פון די 100 אויך „דער־ליידיקט" און מער האָט מען שוין נישט געדאַרפט קיין אַר־בעטער פאַר יארטשעוו.

נאָך דער יודענראַט־אָפערע האָבן זיך ווידער אָנגע־הויבן רעוויזיעס און קאָנפיסקאַציעס פון סחורות. די רעווי־זיעס זיינען אין גרעסטן רוב פאָרגעקומען אויף אָנווייזונגען פון מוסרים. דער יודענראַט איז דאָ אויפגעטראָטן אין דער ראָל פון אַ פאַרמיטלער. פאַר גרויסע סומען געלט האָט ער געפוועלט, אַז מ׳זאָל אָפּגעבן אַ טייל פון דער צוגענומענער סחורה. אָזוי איז די זשאַנדאַרמעריע אַריין אַ געוויסן טאָג צו זעלייק איגליצקי אין הויף און דאָרט אָנטדעקט אַ לאָגער פון מאָנופאַקטור און לעדער, וואָס איז געווען באַהאַלטן אין אַ דאָפּלטן בוידעם און אונטער דער פאָדלאָגע. די סחורה האָט געהערט צו די צווויי שוואָגערס: שמערל גאָלדצווייג און משה אָנקערמאַן און צו שמואל גאָלדפיל. נאָך גרויסע „באַמיאונ־גען" ביים יודענראַט, האָט זיך איינגעגעבן אָפּצונעמען די סחורה ביים קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע. די געלי־טענע האָבן געדאַרפט אין יודענראַט דערלייזיקן דעם רע־כענונג. איינער פון די קאָנטראָהענטן — די פרוי פון משה אָנקערמאַן, האָט נישט געוואָלט געבן די געפאָדערטע סומע וואָס האָט איר אויסגעוויזן צו הויך. עס איז געקומען צו אַ שאַרפן וועכטער־אויסטויש צווישן איר און דעם פרעזעס ישראל מרדכי ענגעל, וואָס האָט זיך אָזוי שטאַרק דענער־וירט, אַז ער האָט באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק און אין עטלעכע שעה שפּעטער פאַרענדיקט דאָס לעבן. אויפן אָרט פון ענגעל איז געוואָרן פרעזעס שלום פינקעלשטיין, וויצע — דוד קע־סעלברענער און אַלס 12טן מיטגליד האָבן זיי צוקאָפירט דעם שוין דערמאָנטן יודענראַט־מעקלער יחיאל מאיר יודענשניי־דער. דער נייער יודענראַט פרעזעס, שלום פינקעלשטיין, האָט זיך געפירט ווי אַ „דעמאָקראַט". ער האָט אָפט צוזאַמענגע־רופן די יידן, יעדער האָט געמוזט קומען, ווען נישט, איז מען געווען אַ בוגד און ער האָט דערציילט וועגן פאַרשידענע גזירות־רעות און צרות, וואָס עס דראָעט די זשעלעכאָווער יידן, נאָר אַ „דאַנק אים", איז מען פון אַלץ אויסגעהיט און דעריבער דאַרף מען געלט אויף נייע קאָנטריבוציעס, אויף אונטערקויפן די זשאַנדאַרמען א.א.וו. דער עולם האָט אַוועק־געגעבן די לעצטע גראָשנס, וואָס זיינען פאַרדינט געוואָרן מיט סכנות־נפשות, דורך פירן מסחרים און אָפילו טראַנס־פאָרטירן סחורות קיין וואַרשע.

אַ דייטשער סאָלדאַט וועט דערשאָסן און יידן לעבן אין טויט־שרעק

אין איינעם אַ מאַרק־טאָג, סוף אָקטאָבער, 1939, איז פלוצלונג געוואָרן אין שטאָט אַ בהלה. פון מאַרק־פלאַץ האָבן זיך געלאָזט לויפן יידן, פויערים און אָפילו דייטש־מיליטער. מ׳האָט נישט געוווסט וואָס עס איז געשען. לסוף האָט זיך פאַרשפרייט אַ ידיעה, אַז מ׳האָט דערשאָסן אַ דייטשן זעלנער, דער מערדער איז אָנטלאָפן און די באָפעלקערונג, מורא־האָבנדיק פאַר סאָנקציעס, איז אויך אָנטלאָפן. אויפן אָרט פון מאָרד איז באַלד אָנגעקומען די דייטשע פעלד־זשאַנדאַר־מעריע, וואָס האָט דורכגעפירט די ערשטע אויפאָרשונג. אַ זשעלעכאָווער קריסטין, אַ געוויסע מיכאַלעווסקא, האָט דער־קלערט, אַז זי האָט אַליין געזען ווי אַ ייד מיט אַ לאָנגער קאָפאָטע, האָט דערשאָסן דעם דייטש. באַלד האָט מען נעבן משה פּסח׳ס געוועלב געזומען אויסשטעלן יידן אין אַ ריי צום דערשיסן אַלס נקמה. ס׳זיינען שוין אָזוי געשטאַנען אַ פּאָר טויזנט יידן. די ריי פון די צום טויט־פאַרמשפּטע האָט זיך

געצויגן פון משה פסח׳ס געוועלב ביז חיים יאנטשעס הויז; אָבער פלוצים איז געשען עפּעס, ווי אַ פאַרצייטישער נס: דער געשאָסענער דייטש איז געקומען צום באַווּסטזיין און דערקלערט, אַז אַ פוילישער פויער האָט אים געשאָסן און אַפילו געשילדערט זיין אויסזען. באַלד נאָך דער דערקלע־רונג, איז דער דייטש געשטאָרבן. דעם מערדער האָט מען געכאַפּט, די יידן זיינען באַפרייט געוואָרן. אין דעם פויער און אין זיין משפּחה האָבן זיך די דייטשן בלוטיק נוקם גע־ווען: די זשאַנדאַרמעריע איז אַראָפּגעפאָרן אין דעם דאָרף, דערשאָסן דעם פויער, אויסגעשאָסן זיין משפּחה און זיין ווירטשאַפט פאַרברענט.

נישט געקוקט אויף דעם שרעקלעכן מצב — שטענדי־קער פּחד פאַרן טויט, וואָס קאָן אָנקומען גאָנץ אומגעריכט— האָבן די סוחרים פון זשעלעכאָוו נישט אויפגעהערט צו פירן זייערע עסקים. מ׳איז געפאָרן קיין וואַרשע, בסוד סודות איינ־געקויפט סחורה און געבראַכט אין שטעטל, כדי צו פאַרקויפן אויף די יאָרידן, וואָס זיינען נאָרמאַל פאַרגעקומען יעדן דינ־סטיק.

דער אומלעגאַלער האַנדל אין זשעלעכאָוו

די געקויפטע מאַנופאַקטור האָט מען נישט געקענט טראָגן פריי, נאָר מ׳האָט די שטיקלעך סחורה געוויקלט אויפן קערפּער, איבערגעטראָגן אויף אַ באַשטימט אָרט און שפּע־טער צום אויטאָ. אָפטמאָל האָט מען פאַרהאַלטן אויפן וועג, קיין געשעפטן זיינען אויך נישט געווען אָפן, נאָר מ׳האָט געמוזט קויפן אין פריוואַטע הייזער. אַמייסטן האָבן דעם מסחר געפירט די אַמאָליקע אָנגעשטעלטע אין די מאָנופאַק־טור־געשעפטן. זיי אַלע האָבן מיך געקענט און געוואָלט, אַז איך זאָל קויפן ביי זיי, האָבנדיק צוטרוי צו מיר. איך האָב זיך אַליין נישט געקענט געבן קיין עצה און געמאַכט שותפות מיט יעקל׳ן זילבערשטיין. מיר האָבן אַ היים געבראַכט די סחורה און גאָר גוט פאַרדינט, אַזוי, אַז עס האָט זיך געגלוסט באַלד צו פאָרן נאָכאַמאָל. צום דריטן מאָל בין איך קוים מיטן לעבן אַהיימגעקומען ערב פּסח, אָבער זייער גוט פאַר־דינט.

איך בין גלייך מיט אַלע פאַרשיכורט געוואָרן פון מסחר. אויף פּסח האָט מען אָנגעגרייט מצות און מיר האָבן זיך פאַרגעסן אין וואָס פאַר אַ צייט מיר לעבן. צו דער ערשטער סדר־נאַכט האָט מען פאַרמאַכט די טירן און געגרייט זיך אָפּצוריכטן דעם סדר. קיין דייטשן זיינען נישט געקומען, אָבער אומגעריכט האָב איך געהאַט אַן אָנפאַל פון מיינס אַ שכן, אַ פּאָליאַק, אַ שוסטער, ביי וועמען איך האָב ערב פּסח געקויפט אַ פּאָר פאַנטאָפל פאַר מיין בת־יחידה. דעם דאָזיקן שוסטער — קאַראַל סאטשקע — איז געפעלן צו קומען צום

יחיאל ריפמאַן מיטן מגן־דוד—אבצייכן אין געטאָ, בעט ביי פויערים צו ברייננען אַביסל קאַרטאָפל

סדר, כדי אפצונעמען די פֿאַרקויפטע שיך. ער איז אַריינגע־
קומען מיט זייגס אַ חבר, אַ שיכור, און געפֿאַדערט שטורמיש,
אַז איך זאָל אים צוריקגעבן די פּאַנטאָפֿל, דערביי מיך גע־
פרעגט, צי איך וויים, אַז איך בין אַ ייד און אַ ייד האָט היינט
נישט קיין שום רעכט. איך האָב אָבער באַשלאָסן נישט לאָזן
זיך פון דעם פֿאַרשוין און אַרויסגעפירט אים מיט זיין באַ־
גלייטער פון שטוב. ער האָט מיך געדראָטן, אָבער קיין שום
שלעכטס איז נישט געשען.

איך האָב גלייך מיט אַלע סוחרים געמסחרט ביז שבועות
און זייער גוט פֿאַרדינט. פֿאַר שבועות האָט מען אָפּגערופן
דאָס פוילישע געלט, אויסטוישנדיק עס אויף געלט, וואָס
איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין קראַקע. די פויערים וואָס
האָבן געוואָלט פטור ווערן פון דעם פוילישן געלט, האָבן
געקויפט אַלץ וואָס זיי האָבן באַקומען, אַזוי, אַז דער
מסחר איז זייער גוט געגאַנגען. מ׳האָט געהאַנדלט און וויי־
טער פֿאַרגעסן ווו מ׳איז אין דער וועלט. די דייטשן האָבן
אָבער אין אונדז נישט פֿאַרגעסן. אין דער וואָך פון שבועות,
אינמיטן מאַרק־טאָג, זיינען פלוצלונג געקומען פון גארווא־
לין אַ מחנה ס. ס. באַלאָגערט דעם מאַרק, געשלאָגן יעדן
ייד וואָס זיי האָבן נאָר געטראָפן, און דערנאָך דורכגעפירט
אַ גרויסע רעוויזיע, צונעמענדיק פיל סחורה ביי מיר און
ביי נאָך אַנדערע יידן, אַזוי, אַז דאָס גאַנצע פֿאַרדינסט האָבן
זיי שוין צוגענומען. מיר, די סוחרים, האָבן דעמאָלט בא־
שלאָסן, אַז מען זאָל מער נישט האַנדלען אין די קראָמען,
נאָר אַלע מאַנופאַקטור סוחרים זאָלן מאַכן שותפות, עטלעכע
טעג אין דער וואָך האַלטן אָפן אַ פּאָר קראָמען און די אַנ־
דערע סוחרים זאָלן אַכטונג געבן צי עס קומען נישט אַן
קיין מחבלים.

צום שותפות האָט מען אויך צוגענומען דעם פרעזעס
פון יודענראַט, שלום פינקעלשטיין. אים האָבן מיר געדאַרפט
פאַר אַ „רפואה", אַ חוץ וואָס מיר האָבן שוין געהאַט אין
שותפות אַן אַנדער שישקע פון יודענראַט — אַזוי האָט ע־
מוזט זיין. מ׳האָט אפילו נישט געטאָרט איבערקלערן אַדער
זיך פרעגן פֿאַרוואָס? די צוויי שותפים פון יודענראַט זיינען
בלויז געווען שותפים צום ריוח, אָבער נישט צום שאָדן.
למשל: אויב אַ זשאַנדאַר האָט ביי וועמען געגומען אַ שטיקל
סחורה, האָבן זיי דאָס נישט אַנערקענט, ווייל ביי זיי האָבן
דאָך די זשאַנדאַרן נישט געגומען, פֿאַרקערט, די דייטשע אָר־
דענונגס־היטער האָבן געגומען ביי יידן און געגעבן די יודע־
ראַטניקעס. בכלל האָט יעדער פֿאַרשוין וואָס איז געווען אַ
מחותן מיט דער זשאַנדאַרמעריע, זיך דערלויבט צו בעטן,
אַז מ׳זאָל אים עפּעס ברענגען... אַזוי האָט אַ געוויסער פּאָר־
שוין, וואָס האָט געאַרבעט אַלס שניידער פאַר די זשאַנדאַרן,
געהייסן זיך ברענגען פון די יידישע קראָמען באַלד, צוקער,
מעל, א.א.וו. און, אַז מ׳איז אין נאָמען פון אַ זשאַנדאַר גע־
קומען אין וועלכן עס איז יידישן געוועלב נאָך עפּעס — האָט
עס געמוזט זיין, אויב נישט, האָט דער אייגנטימער באַקומען
אַזוי לאַנג קלעפּ, ביז מ׳האָט נישט באַפרידיקט דעם דייטש.
שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נישט דער דייטש האָט
עס באַקומען, נאָר אַ יידישער קנעכט פון דייטש. אַזוי, למשל,
האָט א. ש., אַ פּולאָוער, געשיקט צו מיר דעם ערגסטן זשאַנ־
דאַר וואָס איז געווען די מורא פון שטעטל, זיין נאָמען איז
געווען גראס, איך האָב אים געמוזט געבן סחורה אויף אַ פּאָר
הויזן. שפּעטער האָב איך דערקענט, אַז פון די סחורה מאַכט
מען אַ פּאָר הויזן פאַר א. ש׳ס יינגל. איך האָב פּאַר מיינע
באַקאַנטע דערציילט דעם פאַקט, איז געקומען דער זעלבער
גראָס און מיך גוט צעשלאָגן. איך האָב אים נאָך געמוזט
געבן סחורה אויף אַן אַנצוג און טאָקע די בעסטע סחורה,
וואָס איך בין געווען געצוווּוּנגען ספּעציעל צו קויפן, ווייל
ביי מיר איז זי נישט געווען. אַזוי האָט מען געמוזט געבן דעם
זשאַנדאַר, זיין יידישן משרת און מאַכן אַ שווייג.

דאָס איבערפאַלן יידישע סוחרים און אויסגעפינען זיי־
ערע גוט באַהאַלטענע פֿאַרמעגנס, איז געווען אין זשלעכאָוו
אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אַזוי האָבן די דייטשן „אַנט־
דעקט אַ גרויסן לאַגער סחורה ביים רייכסטן מאַנופאַקטור־
סוחר נטע יוסטוב. מ׳האָט פון דאָרטן אַרויסגעפירט 10 וועג־
געלעך סחורה. די דייטשן האָבן בכלל נישט געזוכט, נאָר
גלייך צוגעגאַנגען צום געהיימען לאַגער. דער יודענראַט האָט
„אינטערוועניערט" ביז זיי האָבן צוריק באַקומען עטלעכע
רעשטלעך, וואָס זיינען גאָרנישט ווערט געווען. די הוצאות,
וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן דורך די „פֿאַרזאָרגער", האָבן
מער באַטראָפן, ווי די אָפּגענומענע סחורה. אין אַ צייט אַרום
האָב איך דערקענט די סחורה ביי ה. ק. גדליהס זון, וואָס
האָט זיך לעצטנס אַרויסגעוויזן אַלס אָפּיציעלער מסור —
ער האָט אַלץ איבערגעגעבן דער זשאַנדאַרמעריע, וואָס ס׳טוט
זיך ביי יידן. האָס אייגענע איז אויך פאַרגעקומען מיט די
סחורות פון פסח שיבער, מאיר און ברוך הערש גרייצער
(פעל און פעלצן), שפּעטער האָבן זיי דערקענט זייערע
פעל ביי ש. ל., שלום פינקעלשטיינס אַ מקורב. די דער־
מאָנטע סוחרים האָבן פעסטגעשטעלט, אַז די סחורה וואָס
איז קאָנפיסקירט געוואָרן ביי זיי, איז באַלד געגאַנגען צום
יודענראַט, וועלכער האָט זיי פאַרקויפט צו ש. ל. אַפילו די
סחורות וואָס זיינען באַהאַלטן געוואָרן ביי אַרעמע מענטשן,
זיינען אויך אַנטדעקט געוואָרן, אַזוי גוט האָט געאַרבעט די
מסירה. פאַרשטייט זיך, אַז די מקורבים פון יודענראַט זיי־
נען געווען רואיק, זיי האָבן געוווסט, אַז ביי זיי וועט מען
נישט זוכן, און אויב אַזלכער וועט יאָ אַריינפאַלן, וועט אים
גאָרנישט געשען, מ׳וועט אים צוריק אַרויסנעמען. ווי שוין
דערמאָנט, האָבן אַ קליינער טייל יידן אין זשלעכאָוו געמאַכט
גליקלעכע געשעפטן, אָבער דער וויט גרעסטער רוב — 95
פּראָצענט — האָבן געליטן דחקות און הונגער.

אין אַ גאַנצע רייע שטעטלעך האָט מען דורכגעפירט די
ליקווידאַציע פון יידן באַלד מתחלת, נאָר אין גארוואלינער
קרייז האָבן געמעגט זיין יידן: אין זשלעכאָוו, סאַבין, סא־
באלעוו און פּאריסאָוו. פאַר אַ באַזונדערס גליקלעכע שטאָט
האָט מען געהאַלטן זשלעכאָוו.

אין דער צייט, וועלכע איך באַשרייב דאָ (1940) זיינען
אין זשלעכאָוו געווען בערך 15 טויזנט יידן, כמעט נאָכאַמאָל

אזוי פיל ווי פאַר דער מלחמה. א חוץ פון די שוין דערמאַנטע שטעט און שטעטלעך, איז מען געקומען קיין זשעלעכאָוו אויך פון הונגעריקן וואַרשע. געקומען זיינען סיי רוב נגידישע מענטשן פון וואַרשע זיך באַזעצן אין זשעלעכאָוו, וויל זיי האָבן געהאַלטן זשעלעכאָוו פאַר א רואיקע שטאָט, ווו מ׳הערט נישט אזוי פיל דאָס קרעכצן און וויינען פון הונגעריקע. איך האָב געפרעגט מיינעם א באַקאַנטן סוחר פון וואַרשע: „הלמאי ביזטו געקומען קיין זשעלעכאָוו, דו האָסט דאָך גענוג געלט אפילו ווען די מלחמה זאָל געדויערן נאָך 20 יאָר", האָט ער מיר גלייך געענטפערט — ער קען נישט פאַרנעמען ווי א גאַנצע נאַכט דריין זיך אַרום די אַרעמעלייט און מיאוקטשען ווי די קעץ: „מיך הונגערט, מיך הונגערט", דעריבער איז ער געקומען קיין זשעלעכאָוו, ווו מ׳הערט נישט דאָס „מיאוקטשען".

די „יידישע סאָציאַלע אַליינהילף"

כדי צו הילף צו קומען די נויטבאַדערפטיקע, האָט זיך געשאפן א געזעלשאפט — יידישע סאָציאַלע אַליינהילף. דער סטאַטוט האָט געזאָגט, אז די אינסטיטוציע מוז זיין מחוץ דעם יודענראַט. די צענטראַלע אין קראַקע האָט נאָמינירט דעם זשעלעכאָווער קאָמיטעט אין די פערזאָנען: פרעזעס דר. שקאפ. מיטגלידער — ליכטענשטיין, דוד בראָמבערג, ליפיש גאָלדשטיין און מיך. איך האָב קעגן מיין ווילן מסכים געווען מיטצוארבעטן, ווייל ווי אזוי קען מען שטיין פונדערווייטנס, ווען ס׳הערשט אזא דחקות ביי יידן? איך האָב צוגעזאָגט צו העלפן מיט אלע מיינע כוחות נישט אפיציעל, ווייל איך האָב געזען, אז דעם יודענראַט שמעקט נישט דאָס געשעפט... איך האָב פשוט מורא געהאַט צו זיין אין קאָמף מיט די יידישע מוסרים, וואָס זיינען פעאיק געווען אלץ אפצוטאָן.

די טעטיקייט פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף איז מתחלת אָווק אויף א גוטן וועג. מ׳האָט אינגעאָרדנט א פאָלקס־קיך אין דער ווייבער־שול, ס׳זיינען אינגעמויערט געוואָרן דריי גרויסע קעסלען צו קאָכן מיטאָגן פאַר די אָרע־מע. ביים צעטיילן דאָס עסן האָט זיך, ווי דער שטייגער איז, געטאָן סכנות־נפשות, מ׳האָט נישט געקאָנט געניגן טאָן אלע הונגעריקע. שווער איז אָנגעקומען אַרויסצובאַקומען פון יו־דענראַט די שפייז־מיטלען ווי: מעל, קאַשע, קאַרטאָפל און ברויט. זיי האָט זיך בעסער געלונגען אלץ צו פאַרקויפן, ווי אפצוגעבן די הונגעריקע, ווער ס׳האָט געפרוווט מאָנען ביי זיי, האָבן זיי געפטרט מיטן תירוץ, אז זיי מוזן אפגעבן דער זשאַנדאַרמעריע.

אויף א קאָנפערענץ פון די יודענראַטניקעס מיט אונ־דזער קאָמיטעט, צו וועלכן מיר האָבן צוקאפטירט משה מייכל, יאַנקל גאָלדצווייג, זישע אָנקערמאַן און מרדכי מארכעווסקא, האָב איך זיך מוסר נפש געווען און געזאָגט, אז זיי, די יודע־נראַט־לייט, ווערן רייך אויפן חשבון פון יידיש בלוט, ווָאס גיסט זיך אין די גאַסן, אז זיי נעמען צו דעם ביסן פון מויל ביי די געשוואָלענע פון הונגער, פאַר וואָס זיי — די יודע־נראַטניקעס — ווילן נישט העלפן אָן אַ שום שכר, ווי אַזוי קען מען אַזוי עפעס פאָדערן פון אַ מענטש, וואָס ליגט אין טויט הונגעריק, ווי אַזוי קען מען פאָדערן פון אים, אַז ער זאָל אַרבעטן אָן אַ שום שכר

טער, וואָס וועלן פֿאָרן קיין ווילגע אָנשטאָט די פֿאַרמעגלעכע שיינע יידן. די מענטשן, וואָס וועלן פֿאָרן, ווי אויך די געדונגענע אַרעמע, וועלן באַקומען געלט איבערצולאָזן פֿאַר זייער משפּחות. דאָס איז נאָר געווען געזאָגט — די משפּחות פון די אַרויסגעשיקטע, האָבן קיין איין גראָשן נישט באַקומען.

אין אַ צוויי וואָכן שפּעטער האָט מען ווידער געדאַרפט אַרבעטער. מ׳האָט געשמועסט, אַז די, וואָס מען האָט פריער געשיקט, זיינען אָנטלאָפן פון דער אַרבעט און אַפֿ שטראָף דאַרף מען איצט שיקן 100 אַרבעטער. עס האָט קיינער נישט געווואָלט פֿאָרן. די אָרעמע האָבן בשום אופן נישט געוואָלט זיין קיין אומזיסטע־כּפֿרות פֿאַר די יחסנים, וואָס זיינען געשיצט געוואָרן דורכן יודענראַט. האָט מען אויך די באַשטימטע צום פֿאָרן איינגעאָרדנט אַ ווילד געיאָג אַזוי ווי נאָך האָזן. אין געיאָג האָט זיך באַטייליקט די גאַנצע זשאַנדאַרמעריע, ווי אויך די גאַנצע פּוילישע גראַנאַט־פֿאָליציי, וואָס האָט זיך געלאָזט איבער דער שטאָט ווי די הינט־שלעגער. יידן זיינען זיך צעלאָפן אויף די פעלדער, אין די וועלדער און אין דערפער זיך אויסבאַהאַלטן ביי פֿאָלייַאַקן. מיין בערל צוזאַמען מיט דוד סלאָן זיינען אָנטלאָפן אין דאַרף וויטשיסק, צווישן זשאַנדאַרן, גראָס און ניקל, האָבן זיי געיאָגט און נאָכגעשאָסן, אָבער די בחורים איז געלונגען אַריין צו אַ פויער און זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם. אַזוי איז דאָס געיעג פֿאַרגעקומען אויף אַלע וועגן. עס האָט זיך זיי איינגעגעבן צו כאַפּן אַביסל קרבנות, אָבער די פֿאַרלאָנגטע 100 יידן האָבן זיי נישט געקאָנט דערגרייכן. דער דייטשער שעף פון אַרבעטס־אַמט האָט דעריבער אַרעסטירט דעם רב מיטן רבין ז״ל ווי ערבות, אַז מ׳וועט צושטעלן די געפֿאָדערטע צאָל אַרבעטער. עס האָט זיך געשאָפן אַ קאָמיטעט פון באַלעבאָטים, וועלכער האָט געדונגען אַרבעטער צו פֿאָרן קיין ווילגע. מ׳האָט נאָכאָמאָל געזוכט געלט ביי פֿאַרמעגלעכע, יעדער האָט געמוזט געבן 300 זלאָטעס. ס׳האָבן זיך אויך שוין געפונען פֿערזאָנען, וואָס האָבן פֿאָרן געלט געוואָלט פֿאָרן אַרבעטן, ווייל דער הונגער און נויט איז צו יענער צייט געווען זייער גרויס. נאָכן צושטעלן די געפֿאָדערטע צאָל, האָט מען דעם רב מיטן רבין באַפרייט. ווען די אַרבעטער זיינען געקומען צו דער אַרבעט, האָבן זיי פונקט געטראָפן, ווי מ׳האָט צוזאַמענגערופן אַלע אַרבעטער, כדי צו זיין אָנוועזנד ביים דערשיסן צוויי יידן, וואָס זיינען אָנטלאָפן פון דער אַרבעט.

אין יענער צייט האָט אין גאַרוואָלין געווואָלט אַ קליינע צאָל יידן, אָס איז דעריבער נישט געווען וועמען צו נעמען אויף אַרבעט, האָט מען אויפגעפֿאָדערט דעם זשעלעזאָוואָער יודענראַט ער זאָל צושטעלן 100 אַרבעטער קיין גאַרוואָלין. דער באַלעבאָטים־קאָמיטעט האָט געמאַכט אַ רשימה פון אַלע יידן וואָס האָבן געווואָלט אין זשעלעזאָוואָ, און יעדער האָט געמוזט גיין צו דער אַרבעט, אָדער שיקן וועמען אויף צוויי וואָכן קיין גאַרוואָלין, אָדער ווילגע. יעדן מאָנטיק פרי זיינען די אַרבעטער געפֿאָרן צו דער אַרבעט קיין גאַרוואָלין און יעדן שבת פֿאָרנאַכט האָט מען זיי געבראַכט צוריק.

דער אַרבעטס־קאָמיטעט האָט אין דער הינזיכט געאַרבעט זייער פּינקטלעך. זיי האָבן די יחסנים אויך געפֿאָדערט צו דער אַרבעט אָדער צו שיקן פֿאַרטרעטער. דער יודענראַט האָט אין דעם קאָמיטעט דערזען אַ קאָנקורענץ און אים פֿאַרנאָדערגעלאָזט. צום קאָמיטעט, ווי ער האָט זיך געפרופן — אַרבעט קאָמיטעט — האָבן געהערט: צדוק פעלדפעבער, יעקל זילבערשטיין, חנה ווייגשטאָק, נידערשטיין און בנימין האָניגסמאָן.

דאָס "אָפּענע געטאָ" און דער האַנדל מיט דירות

נאָך סוכות, 1940, איז אין זשעלעזאָוואָ איינגעשטעלט געוואָרן אַ געטאָ, אָן אַזוי גערופענע „אָפּענע געטאָ". מ׳האָט באַשטימט באַזונדערע קוואָרטאָלן אינמיטן שטאָט, וווּ ס׳האָבן געווווינט בלויז יידן. פון דער קריסטלעכער געגנט האָבן זיך יידן געמוזט אַרויסציען. דער וווין־שטח איז נישט אָפּגעשלאָסן געוואָרן און מ׳האָט געקענט קומען אין די קריסטלעכע גאַסן. אָבער יידן וואָס האָבן געווווינט אויף לאָגיאָנאָוו און קאָכאָנאָווסקי, אויף אין זייט טראָגוטא און לאָנגע גאַס, האָבן געמוזט פֿאַרלאָזן זייערע ווווינונגען און אַריין אין צענטער שטאָט, און אַזוי ווי קיין דירות איז דאָך נישט געווען, וווילט מ׳האָט אויך דעמאָלט אַריינגעשיקט קיין זשעלעזאָוואָ די יידן וואָס האָבן געווווינט אין מאָטשעווויץ, גארוואָלין, אין דער הוטע און אין פֿאַרשידענע דערפער, האָט זיך געעפנט אַ פּריש געשעפט פֿאַרן יודענראַט. ער האָט באַלד באַשטימט אַ ווווינונגס קאָמיטעט פון פֿאָטאָגראָפיסט מארמעלשטאדט, חיים ברעמבערג, און ליכטענשטיין. מען האָט באַלד אָנגעהויבן נעמען געלט ביי די, וואָס האָבן זיך געווויטיקט אין אַ דירה, אָדער ביי פערזאָנען וואָס האָבן נישט געוואָלט, אַז מ׳זאָל צו זיי אַריינזעצן פרישע מיטווווינער, וועלנדיק ווייטער לעבן ברירות, פֿאַרמעגלעכע, וואָס האָבן געקאָנט געבן געלט, האָבן באַקומען דירות. דאָס ביסל אָרעמקייט, אַממייסטן פרעמדע, זיינען געבליבן ווווינען אין בית־המדרש, אָדער אין די בודקעס פון די יאָטקעס, וואָס זיינען פֿאַרוואָנדלט געוואָרן אין דירות; אויך סתם בודקעס אין מאַרק, געווועזענע קראָמען, זיינען געוואָרן דירות. דער דירות־אַמט האָט אַזוי אַרום געדינט דעם יודענראַט. איין מיטגליד פון דירות־אַמט — ליכטענשטיין — האָט, ווייזט אויס, נישט געוואָלט מיטמאַכן דעם האַנדל מיט יידישע צרות, האָט ער זיך באַגנוגט מיט נעמען פֿאַר זיך אַ גוטע דירה און זיך צוריקגעצויגן פון דירות־אַמט. מאַרמעלשטאַט און בראָמבערג האָבן דעם דירות־מסחר געפּירט ביזן סוף.

שלום פינקעלשטיין, דער פֿרעזעס פון יודענראַט, האָט משמעות נישט געהאַט קיין גרויס צוטרוי צו זיינע שותפים אין זשעלעזאָוואָר יודענראַט און האָט זיך איינגעשאָפט אַן אייגענעם מענטש, אַ מין געשעפטס־פֿירער. דאָס איז געווען זיינס אַ קרוב פון מעזריטש מיטן פּוילישן נאָמען סטאַניסלאָוו מושינסקי, אָן אַדוואָקאַט פון באָרוף. אים האָט דער פֿרעזעס באַשטימט אָס דעם הויפּט־לייטער פון יודענראַט. דער פֿאָר־

שוין האָט פֿשוט אָנגעווארפן אַ פּחד אויף דער יידישער באַ־
פעלקערונג. געריכט האָט ער נאָר פּוילישׁ און נישט געלאָזט
צופֿיל רעדן צו זיך, אויב עס האָט ווער געפֿרווט אים געבן
צו פֿארשטיין, אַפֿילירן צו אים ווי צו אַן אַדוואָקאַט, אַ פֿאַר־
טרעטער פון יושר, האָט ער קיינמאָל נישט געלאָזט דעם אינ־
טערעסאַנט פֿאַרענדיקן, וואָס ער וויל אויפקלערן און איבער־
געהאָקט מיט איין וואָרט אין פּוילישׁ: „זאַמקנאנטש"! דאָס
האָט געהייסן פֿשוט און פּראָסט, אַז מ׳זאָל דעם אינטערע־
סאַנט „פֿאַרמאַכן", אַרעסטירן. וכך הוה: ווער עס האָט נישט
געסילוקט דעם יודענראַט, וויפֿל ער האָט פֿאַרלאַנגט, איז
אַרעסטירט געוואָרן דורך דער פּוילישער פֿאָליציי און מ׳האָט
אים געהאַלטן אַזוי לאַנג, ביז די נאָענטסטע האָבן דערליי־
דיקט דעם חשבון און נאָך צוגעצאָלט דעם וועכטער פון
מאַגיסטראַט, וואצעקן, 3 זלאָטעס פֿאַר זיצן אין „קאָזע". דאָס
האָט אָנגעווארפן אַ פּחד אויף די מענטשן. מ׳האָט געגעבן
געלט בלינדערהייט, נישט וויסנדיק פֿאַר וואָס און ווען.

אין אַ געוויסן פֿרייטיק בין איך געווען אין יודענראַט.
מיט אַ חשבון, איך האָב געמאָנט פֿאַר סחורה, וואָס זיי האָבן
ביי מיר געגומען. דער אַדוואָקאַט, ווי זיין שטייגער, האָט מיך
אַפֿילו נישט אויסגעהערט און געזאָגט זיין באַליבט ווערטל:
„זאמקנאנטש". איך האָב זיך שוין געוואָלט אַרויסרוקן פון
דעם צימער, מילא, וואָס קען מען טאָן, ער האָט דאָך די
מאַכט. אָבער יחיאל ברוך ווייסלעדער, וואָס איז דאמלט אויך
געווען צווישן די אינטערעסאַנטן, האָט מיך געבעטן, אַז איך
זאָל וואַרטן און הערן ווי ער וועט זיך היינט אויסשמועסן מיטן
אַדוואָקאַט. איך האָב געוואַרט ביז ס׳איז אָנגעקומען זיין ריי,
ער האָט פֿאַרגעלייגט זיין טענה, אַז מ׳האָט אים צוגענומען
די שפּיגל־טיר פון שאַנק, וויל מ׳מאָנט ביי אים 300 זלאָטעס
פֿאַר נישט פֿאַרן אויף אַרבעט קיין ווילגע, בעת ער האָט די
זעלבע וואָך געגעבן 1000 זלאָטעס.

נאָך לאַנגע טענות, האָט דער אַדוואָקאַט אויף זיין שטיי־
גער פֿאַרענדיקט זיין שמועס מיט „זאמקנאנטש" און נאָך צו־
געגעבן, אַז ווייסלעדער איז צו קלוג און קלוגע „כאָטעג" זיך
נישט. יחיאל ברוך, אַן אויפגערעגטער, האָט אים געגעבן אַ
פּאָטש, זאָגנדיק דערביי: „דו אידיאָט, אויב דו הערסט נישט
און פֿאַרשטייסט נישט וואָס מ׳רעדט צו דיר, וועל איך דיר
דעם קאָפּ עפענען וועסטו שוין פֿאַרשטיין. גיי און ברעך הענט
און פיס פון דאַנען, צוריק קיין מעזריטש פון וואַנען דו ביסט
געקומען, וואָס מיינסטו, אַז ס׳פעלן ביי אונדז אויסווורפן?"

מיר האָבן געמיינט, אַז מ׳וועט יחיאל ברוכן אומברענ־
גען, אָבער גאָרנישט, דער באַלעבאָס פון יודענראַט האָט דאָס
זייניקע באַקומען און געמאַכט אַ שווייג. דער עולם האָט שוין
פון דעמלט אָן וויניקער מורא געהאַט פֿאַרן אַדוואָקאַט, ביז
ער איז געוואָרן אַ קליין מענטשעלע אין יודענראַט און דאָס
וואָרט „זאמקנאנטש" מער נישט דערמאָנט. שלום פינקעל־
שטיין האָט אויך געבראַכט פון מעזריטש זיין ברודער, זיינע
עלטערן, שוועסטער און באַזאָרגט זיי אַלע מיט גוטע גע־
שעפֿטן.

טעטיקייט פון דער יידישער פּאָליציי

אין אַ געוויסן טאָג איז דער יודענראַט געקומען פון
גארוואלין מיט אַ בשורה טובה: דער קרייז־שעף האָט אים
באַפֿוילמעכטיקט צו שאַפֿן, ווי אומעטום, יידישע פּאָליציי אונ־
טערן נאָמען „יידישע אָרדנונגס־דינסט". ביים יודענראַט
איז אַן „אמתע שמחה": מ׳וועט שוין נישט דאַרפן אָנקומען
צו דער פּוילישער פּאָליציי, נאָר אַלץ קענען דורכפירן מיט
יידישע הענט... עס האָבן זיך באַלד אויסגעפונען אַמאַטאָרן
צו זיין אין דער פּאָליציי. דער ערשטער האָט זיך געמאָלדן
מלך שאַרפֿהאַרץ, וואָס האָט שוין געהאַט פּראַקטיק, ער איז
געווען דייטשער פּאָליציאַנט נאָך בעת דער דייטשער אָק־
פּאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. דעם יודענראַט איז
ער זייער גוט געפֿעלן, זיי האָבן געווּסט, אַז ער איז צוגע־
פּאַסט צו זייער קרעמל און ער וועט אַלץ ווי „געהעריק" אויס־
פירן. אים האָט מען באַשטימט אַלס קאָמענדאַנט און חיים
בראָמבערג אַלס וויצע קאָמענדאַנט; פֿשוטע פּאָליציאַנטן זיי־
נען געווען: דודטשע זוסמאַן, הערשל ראָזענבערג, משה אייי־
זענהאַנד, אברהמטשע אשליאק, גדליה גאָרפינקל, חיים הונ־
דערט, יאָסל שטיינהענדלער, איטשע דוד קערשענבערג, ליי־
ביש אַלטמאַן און שמיל גאָלדפיל. אין אַ צייט אַרום איז אויך
צוגעקומען אַלס פּאָליציאַנט יאקוב בערמאַן פון ליפּנע.

די פּאָליציי, ווי דער שטייגער איז, האָט זיך געעפנט
אַ קאמיסאַריאַט און געגומען פירן גאַנץ ברייטע געשעפטן. זיי
האָבן זיך אויך אויפגעשטעלט אַ באַזונדערן בודזשעט און
געצוווונגען יעדן צאָלן אַ באַזונדער חודש־געלט. זיי האָבן
זיך אייניגעאָרדנט אַן אייגענע תפיסה. ווער ס׳האָט עפּעס גע־
רעדט קעגן יודענראַט אָדער פּאָליציי, האָט מען גלייך אַריינ־
געזעצט אין אַרעסט, אַזוי, אַז די תפיסה איז פּול געווען כמעט
יעדן טאָג. די חטאים זיינען געווען פֿאַרשידענע: ווער, פֿאַר
נישט צאָלן פּאָליציי־געלט, יודענראַט־געלט און אַרבעטס־
געלט. רעכנדיק, אַז מ׳וועט דאַרפן אַרבעטער ערגעץ וווּ צו
שיקן אויף אַרבעט און כדי שטענדיק צו האָבן אַ רעזערוו
מענטשן צום אַרויסשיקן, האָבן זיי געכאַפּט יונגטלעכע, זיי
אַרעסטירט און געהאַלטן גרייט צום אַרויסשיקן. די פֿאַרמעג־
לעכע האָבן זיך אויסגעקויפט און די אָרעמע זיינען געזעסן
הונגעריקע, ביז מ׳האָט זיי אָפּטראַנספֿאַרטירט. אַלס עקזעקו־
טאָרן האָט די יידישע פּאָליציי געהאַט אַ ספּעציעלע טעקטיק:
אויב מ׳האָט גלייך נישט געצאָלט, זיינען זיי געקומען אין
שטוב, געגומען סחורות און שטוב זאָכן, אַ טייל דערפון גע־
בראַכט אין יודענראַט, די רעשט איבערגעלאָזט פֿאַר זיך און
שפּעטער אומפֿאַרשעמט פֿאַרקויפט. פרוי שיינדל מארדער־
מאָן, וועלכע האָט פּראָטעסטירט קעגן דעם, וואָס די יידישע
פּאָליציי האָט ביי איר בעתן נעמען משכנות פֿאַרן יודענראַט
אויך געגנבעט אַ גרויסע צאָל סחורה, האָט דערפֿאַר באַקומען
אַ שטראָף פֿאַר חושד זיין די „ערלעכע פּאָליציי".

הגם די פּאָליציי האָט מיך פֿערזענלעך זייער גוט בא־
האַנדלט, באַפֿרייט מיך דאָס אָבער נישט פון דעם פֿליכט צו
שרייבן וועגן זייערע פּאַקטישע מעשׂים, וואָס דאַרפן קומען

צו דער עפּנטלעכקייט. בעיקר האָט מיר פֿאַרשאָפֿט צער, וועז איך האָב זיך צוגעקוקט, ווי עס קומען פון דער פרעמד, אייגשטעלנדיק זיך דאָס לעבן, פּיל הונגעריקע יונגעלייט מיט אויסגעלאָשענע אויגן פון הונגער און גייען איבער די טירן בעטנדיק אַ שטיקל ברויט, אַביסל שיטער עסן און זיי וועלן די קרבנות פון מלך שאַרפהאַרץ מיט זיין קאָמאַנדע, וואָס האָט די הונגעריקע אַרייגעכאָפּט אין אַרעסט און געהאַלטן זיי אַזוי לאַנג, ביז מ׳האָט געדאַרפט אַרויסשיקן אַרבעטער קיין ווילגע אַדער גארוואלין.

איך בין אַליין געווען אַן עדות פון אַזאַ פאַקט: פון ערגעץ ווו זיינען געקומען 3 יונגעלייט מיט ביקלדונג און תורה, זיי האָבן מיט זיך געהאַט רעקאָמענדאַציע־בריוו און נישט געווּוסט נאָך פון דעם סדום־רעזשים, וואָס הערשט ביי אונדז. זיינען זיי געקומען אין שטעטל. די יונגעלייט האָבן זיך געוענדט צום ראש־הקהל ווען שיקן זיי צו וועמן איבערצונעכטיקן, זיינען זיי איבער־געגעבן געווארן אין די הענט פון מלך שאַרפהאַרץ און חיים בראָמבערג, זיי האָבן די קרבנות געזוכט שלאָגן מיט די „ראפניקעס" איבער די קעפ (אַזעלכע ראַפניקעס האָט געטראָגן די גאַנצע יידישע פּאָליציי), זאָגנדיק: מיר וועלן זיי שוין שאָפן וווּ צו נעכטיקן, און מען האָט זיי אָפּגעשיקט אין אַרעסט, דאָס איז געווען פרייטיק פאַרנאַכט. איך מיט מרדכי מארכעווסקי, זיינען באַלד אַרויף צום קאָמיסאַר רבי זצ״ל, וועלכער האָט דאָן געווּוסט אין זשעלעכאָוו, וווּ מיר האָבן געווּוסט, אז איינער פון די יונגעלייט איז דעם רבינס אַ קרוב, עס האָט גאָרנישט געהאָלפן, די קרבנות זיינען געזעסן צוויי טעג און אַוועקגעשיקט געווארן אויף אַרבעט.

די טיפוס־עפּידעמיע און ווי אַזוי מ׳האָט זי באַקעמפט

אין פּריליגע 1941, איז אין געטאָ אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע. די דייטשע מאַכט האָט אויפגעפאַדערט דעם יודענראַט צו שאַפן אַ יידישן שפּיטאָל מיט אַ באַד און דיזענפעקטארן. קיין ספּעציעלע בנינים דערצו זיינען נישט געווען, האָט דער יודענראַט גענומען דאָס בית־מדרש און אַלע שולכלעך, ווי: תלמוד תורה, חברה קדישה און אייגעאַרדנט אַ שפּיטאָל. קיין געלט האָט נישט געפעלט, מ׳האָט געמאַכט אַן „אַקציע". די יידישע פּאָליציי האָט איינגעמאַנט אויף איר שטייגער, אויף אויסצוהאַלטן דעם שפּיטאָל און באַד האָט מען גענומען חודש־געלט. דאָס ביסל אַרעמעלייט וואָס האָבן געווּוסט אין בית־המדרש, האָט מען אַריינגעשפּאַרט אין אַשר גאַרבערס טרוקן־שטוב און אין די פּליישּ־בודקעס, וואָס האָבן באַקומען דעם נאָמען „טויטן דירות". די פּאָליציי האָט אַלעמאָל דאַרט אַריינגעפּאַקט מענטשן־שאָטנס און די חברה־קדישה האָט כסדר אַרויסגעטראָגן... אַס הויפּט דירעקטאָר פאַרן יידישן שפּיטאָל אין זשעלעכאָוו איז באַשטימט געווארן אונדזער אַלט באַקאַנטער שלמה הויקער, אַס קאַסירערין — די פרעזעס אסתרל פינקעלשטיין, מ׳האָט איר געוּוסט אסתר המלכה און אַס דיזענפעקטאָרן — יאָסל שעראיזן, דעם פרעזעס שוואָגערס אַ זון לייבל מידליארסקי אויך פון דער יו־דענראַט משפּחה. ווי אין פאַלן פון עפּידעמישע קראַנקהייטן, זיינען דורכגעפירט געווארן דיזענפעקציעס אין די טיפוס־פאַרדעכטיקטע ווווינונגען. בעת מעשה זיינען אַלע מענטשן פאַרשלאָסן געווארן אינטער אַ שטרענגער שמירה און די אַיינגאַנג פאַרחתמעט מיט חתימות, אַז קיין יליד איש זאָל נישט קאָנען אַרויסגיין.

פאַרשטייט זיך, אַז אויך די דיזענפעקציע איז אויסגעוצט געווארן ווי שאַנטאַזש. אַמיינסטן האָבן פון דעם גע־לייטן די אַרעמע, וואָס האָבן זיך נישט געקאָנט אויסקויפן פון די דיזענפעקטארן. בכלל האָט יעדער מורא געהאַט צו גיין אין שפּיטאָל. די אַרעמע האָבן נישט געהאַט מיט וואָס זיך אויסצוקויפן ביי דער יידישער שפּיטאָל־מאַכט, וואָס האָט איר סחורה פאַרהאַנדלט נישט ביליק, זיינען זיי געכאַפּט געווארן און די פאַרשלאָסענע משפּחות זיינען געלעגן אין הונגער, ווייל וועגן עסן געבן די אומגלייקלעכע, האָט קיינער נישט געטראַכט.

עס האָט זיך געשאַפן אַזאַ מצב, אַז מ׳האָט באַהאַלטן די קרענק, און וועז מ׳איז געקומען קאָנטראָלירן, זיינען די קראַנקע אַנטלאָפן אויפן בוידעם. עס האָבן זיך שוין געשאַפן מוסרים, וואָס פלעגן אָנווייזן די באַהעלטענישן פון די קראַנקע, זיינען זיי אַנטלאָפן ערגעץ אַנדערש. עס איז אַזוי אַרום פאַרגעקומען אַ געיעג אויף קראַנקע.

דייטשער אָנפאַל אויפן ראטנפאַרבאַנד און די שרעק פון די יודענראַט־לייט

אין יוני 1941, וועז דייטשלאַנד איז באַפאַלן דעם ראטנפאַרבאַנד, האָבן מיר אַלע יידן געלעבט מיט דער האָפענונג, אַז די סאָוועטן וועלן באַלד געבן די דייטשן אַ שטאַרקן קלאַפּ אוּן טאָקע קומען אונדז באַפרייען. דער יודענראַט האָט געלעבט אין פּחד, אפשר וועלן זיי טאָקע דאַרפן אָפּגעבן אַ דין־וחשבון פאַר דעם, וואָס זיי האָבן אָפּגעטאָן. די יודענראַט־ניקעס זיינען פלוצלונג געווארן ווייכער און נישט אָפּיציעל געגעבן צו וויסן, אַז זיי וועלן העלפן צוריק אויפשטעלן דיך פאַר אַרעמעלייט. עס איז צענויפגערופן געווארן א קאָנ־פערענץ פון פריערדיקן היספּס־קאָמיטעט צוזאַמען מיטן יו־דענראַט. מ׳האָט די יודענראַטניקעס אַרויסגעזאָגט וויפל נאָר מ׳האָט געקענט, זיי האָבן אַלץ צוגענומען און גאָרנישט רע־אַגירט. די קיך האָט זיך געעפנט, מיר האָבן אַלע זיך באַמיט און געגעבן גוטע מיטאָגן. די אויסגאַבן פון דער קיך זיינען געדעקט געווארן דורך חודש־געלט, וואָס די מער פאַרמעג־לעכע האָבן געמוזט צאָלן. אויך די יידישע פּאָליציי איז גע־וואָרן אַביסל אַנדערש און דורכגעפירט סאַנקציעס קעגן די וואָס האָבן נישט געווּוסט צאָלן פאַר דער קיך. די סאַנקציעס האָבן זיך אויסגעדריקט אין קאָנפיסקירן עסנווארג און האָלץ לטובת דער קיך. שבת האָט די קיך נישט פונקציאָנירט, האָט מען די אַרעמע געגעבן די קוויטלעך צו די באַלעבאָטים צו עסן

שבת. וועד ס׳האָט זיך אָפּגעזאָגט אויפצונעמען אַן אורח, האָט די יידישע פּאָליציי ביי אים צוגענומען זיין עסן אויף שבת. די קיך האָט זייער גוט געאַרבעט און געגעבן הילף פאַר נויט־לייַדנדיקע.

פּאָלקס־קיך אין זשעלעכאָווער געטאָ.

דאָס האָט געהאָלטן אַזוי לאַנג, כּל זמן דער יודענראַט האָט מורא געהאַט פאַר דעם נצחון פון די רוסן. דער יודענראַט איז אין זיין „ליבעראַלער" טעטיקייט אַזוי וויַיט אַוועק, אַז ער האָט אַנגאַזשירט אַלס מיטאַרבעטער דעם באַליבטן, ביי די אַרבעטס־מענטשן, אברהם שמעון סוקנע. דער דאָזיקער ליבעראַלער קורס אין יודענראַט און אונדזערע האָפענונגען צו ווערן באַפרייט און קאָנען זיך אָפּרעכענען מיט אַלע פאַרעטער, האָט זיך גיך געענדיקט. עס זיינען אָנגעקומען ידיעות וועגן די דייטשע נצחונות איבער דער רויטער אַרמיי און אַלץ האָט זיך איבערגעקערט. אין איינעם אַ שבת אינדערפרי, וועלן דער עולם איז נאָך געשלאָפן, האָט מלך שארפהארץ, דער יידישער פּאָליציי־קאָמענדאַנט און זיין פאַרטרעטער חיים בראָמבערג אָנגעקלאָפט צו מאיר ליפשיץ אין פענצטער און אָנגעזאָגט די בשורה, אַז „אונדזערע" האָבן געהאַט אַ גרויסן נצחון איבער די רוסן, מ׳האָט זיי שוין אָפּגעשטופט העט וויַיט ביז איבער בויבעריק — אַזוי צופרידן זיינען זיי געווען די ליַיט פון די דייטשע נצחונות. דערווייַל האָט זיך אויף זשעלעכאָווו אָנגעקומען אַ נייער אומגליק, וועלכעס איז געקומען פון מסור, הערשעלע שפרינגער, וואָס האָט געוואָלט זיך פאַרנעמען מיט פּאָליטיק.

שפרינגער איז געווען אַ גרויסער מחותן ביי דער זשאָנדאַרמעריע און ביי אַנדערע דייטשן און צוגעטראָגן אַלץ, וואָס ס׳טוט זיך ביי יידן. זייענדיק פולשטענדיק זיכער מיט זיך, האָט ער אין אַ שמועס מיט אַ דייטש זיך אויסגעדריקט, אַז מיט די רוסן וועלן די דייטשן נישט האָבן אַזוי ליַיכט ווי מיט אַנדערע מלוכות, וואָס זיינען זייער גיך געפאַלן. דער דייטש האָט די וועריטער צוגעטראָגן צו די גראוואָלינער זשאָנדאַרמעריע. שפרינגער איז אַרעסטירט געוואָרן און אויפן זשעלעכאָווער געטאָ האָט מען אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע פון 10 טויזנט זלאָטעס. דער יודענראַט האָט אויף זיין שטייגער געזאָגט, אַז מען וויל 40 טויזנט. ווייזט אויס, אַז פּינקעלשטיין מיט זיינע מענטשן האָבן געוווסט, אַז אַזוי לייכט וועט זיי איצט נישט אָנקומען אַרויסצובאַקומען דאָס געלט, האָבן זיי דעריבער געשאָפן אַ קאָמיטעט פון פאַלקס־מענטשן, וועלכע זאָלן זיך פאַרנעמען מיט דער קאָנטריבוציע. אין דעם קאָמיטעט זיינען אַריין: משה מייכעל, זישע אָנקערמאַן, יאָנקל גאָלדצווייג, ישראל שילדקרויט און איך. מיר זיינען צוגעטראָטן אויפשטעלן די סומע און געמנומען גוטוויליג ביי יעדן איינעם וויפל מ׳האָט געקאָנט. דער יודענראַט האָט אונדז צוגעשיקט אַן אָנווייזונג וועגן באַפרייען זייערע מענטשן, אַזעלכע מענטשן, וואָס האָבן נאָך ביז היינט קיין גראָשן נישט געגעבן. קעגן דעם האָט פראָטעסטירט משה מייכעל און אַלע מיטגלידער פון קאָמיטעט האָבן מסכים געווען, אָבער די יודענראַטניקעס האָבן זיך שוין געפילט שטאַרקער צוליב די גרויסע נצחונות וואָס די דייטשן האָבן אָפּגעהאַלטן איבער דער סאָוועטישער אַרמיי, זיי האָבן זיך גאָרנישט אָפּגעשראָקן פון אונדזער ברוגז וועלן, פאַרקערט, זיי זיינען גאָר צופרידן געווען פון אָפּטרעטן. זיי האָבן באַלד געשיקט נאָך די פּערזאָנען, וואָס זיינען געווען אויף אונדזער רשימה צו צאָלן און האָבן אויך אייגנגעלאָדן די זשאַנדאַרן גראָס און פאנקער, אויפן טיש געשטעלט משקה און מיט קלעפּ האָט מען אָנגעהויבן איינמאָנען דאָס געלט אויף דער קאָנטריבוציע. אַזוי האָבן זיי דאָן צעשלאָגן שלמה גאָלדבערג, לייזער גרייצער, שרה פיינגעזיכט און ישראל יצחק ביאלאבראדא. די זשאַנדאַרן האָבן געשלאָגן און זיי, אונדזערע פאַרזאָרגער, זיינען געזעסן, צוגעטרונקען משקה און געווען צופרידן, ווייל דער עולם האָט נאָך די קלעפּ געגעבן געלט וויפל נאָר מ׳האָט געוואָלט.

עס איז געווען נאָכט. די זשאַנדאַרן זיינען אַהיים גענגען, ס׳זיינען נאָר פאַרבליבן אייניקע פּערזאָן, וואָס האָבן געדאַרפט איינצאָלן, צווישן זיי אברהם געדאַנקען און מיין פרוי. זיי האָבן גערעכנט, אַז אַזוי ווי ס׳איז שוין נאָכט, וועט מען זיי היינט נישט דערלייַדיקן. אָבער איטשע גאדל, וועלווּל שפרינגער ווי אויך שלום פינקעלשטיין האָבן באַפוילן אברהמ־טשע אָשלאָק און משה שעצקע, די יידישע פּאָליציאַנטן, אַז זיי זאָלן אָפּפירן אברהם געדאַנקען און מיין פרוי צו די זשאַנדאַרן אָנגעבנדיק זיי פאַר סאַבאָטאַזשיסטן. מ׳האָט זיי אָפּגעפירט און דאָרט האָט מען זיי שרעקלעך צעשלאָגן. 1 אַזייגער בייגאָכט איז מיין פרוי אַ צעשלאָגענע, אַ באַלייַדיקטע און פאַרווייַנטע, אַהיים געקומען אין באַגלייטונג פון די פּאָליציאַנטן משה שעצקע און אברהמטשע בארשט, וואָס זיינען מיטגעקומען נעמען 500 זלאָטעס אויף דער קאָנטריבוציע. פון די קלעפּ איז מיין פרוי געלעגן קראַנק אַ פאָר וואָכן. דאָס געטאָ איז געווען זייער אויפגערעגט פון די דאָזיקע מעשים, הגם ס׳איז נישט געווען קיין נייעס, אַז דער יודענראַט זאָל הייסן שלאָגן יידן.

דער יודענראַט איז געפאָרן קיין גאַרוואָלין דערליידיקן די קאָנטריבוציע. דער קאָמיטעט האָט געשיקט זיינע פאָרשטייער יאָנקל גאָלדצווייג און משה שיפמאַן. די יודענ־

ראַטניקעס האָבן זיך באַמיט, אַז אונדזערע שׂיחים זאָלן גאָר־נישט וויסן, וואָס עס קומט פאָר מיט דער קאָנטריבוציע, אָבער דאָך איז זיי געלונגען געווויר צו ווערן, אַז עס איז קיין קאָנטריבוציע נישט געווען, נאָר מ׳האָט איינגעצאָלט ערבות פאָר דעם אַרעסטירטן מסור הערשעלע שפּרינגער. דער יו־דענראַט האָט מורא געהאַט, אַז דער מסור זאָל עפּעס נישט רעדן וועגן זיי, דעריבער האָט מען אים געוואָלט אַרויסנעמען. מ׳האָט דעם מסור אַרויסגעלאָזט פון תּפיסה און גלייכצייטיק איז אַרעסטירט געוואָרן דער לינקער אַרבעטער טוער משה מייכעל, אונטער אַ באַשולדיקונג, אַז ער זאָל האָבן מיט אַ קריסט פון אַ דאָרף געפירט אַ פּאָליטישן שמועס.

משה איז געזעסן אין תּפיסה און מ׳האָט גארנישט געקענט זיך דערוויסן וועגן אים. איינמאָל אין וואָונט איז צו מיר געקומען ישראל שילדקרויט אין באַגלייטונג פון צעשקא, משה מייכעלס טאָכטער, וואָס האָט מיט טרערן געבעטן, אַז מיר זאָלן גיין צום פּרעזעס, שלום פּינקעלשטיין, און באַמיען זיך צו באַפרייען איר פּאָטער. מיר זיינען באַלד געגאַנגען, אָבער ער האָט אונדז זייער קאַלט געענטפערט, אַז ער קאָן גאָרנישט טאָן. וועגן מיר האָבן זיך איינגעשטעלט און אָנגע־הויבן רעדן שׂרפּער, אַז מיר וויסן, אַז ער קאָן אַלעס און ער מוז טאָן, האָט ער אונדז שוין אָנגעהויבן דערקלערן, אַז ס׳איז נישט געזונט פאָר אונדז מיר זאָלן רעדן וועגן משה מייכעל, עס איז בעסער מיר זאָלן שווייגן. מיר האָבן אָנגעהויבן רעדן אין אַ שטרענגן טאָן און דערקלערט, אַז ס׳וועלן זיין געוויסע

משה און צעשקע מייכעל.

קעגן־פאָלגן, אויב משה מייכעל וועט נישט פריי ווערן, און מיר זיינען אַוועק. דער פּרעזעס האָט זיך, ווייזט אויס, דער־שראָקן פאָר די ווערטער, ווייל אין אַ געוויסן טאָג איז משה מייכעל פריי געוואָרן.

נייע פריוויליגירטע גרופּן אין געטאָ

באַלד נאָכן אָנפאַל פון דייטשלאַנד אויפן ראטנפאַר־באַנד, האָט די דייטשע מאַכט ביי אונדז פאַראַרדנט צו מאַכן באַזונדערע יידישע לופט־שוץ־גרופּן און אַרגאַניזירן יידישע פייערלעשער, וואָס וועלן זיין פריי פון צוואַנגס־אַרבעט. די איניציאַטיוו צו שאַפן די יידישע לופט־שוץ־גרופּן האָט גע־נומען אויף זיך דר. שקאפּ און ליכטענשטיין. די יידישע פייער־לעשער — יאָסקע אַשלאַק און יחיאל ברוך וויסלעדער. די לופט־שוץ־גרופּן האָבן זיך אַרגאַניזירט אַלס יידישע, די פיי־ערלעשער דאַקעגן זיינען געווען אונטער דער אָנפירונג פון די פוליזישע פייערלעשער. קאָנדידאַטן האָבן זיך געפונען גע־נוג פאָר ביידע אינסטיטוציעס, וויל וואָס האָט דען געקענט זיין בעסער ווי פריי זיך באַוועגן אין גאַס, אָן מורא געכאַפט צו ווערן פון די דייטשן אָדער גאָר פון דער יידישער פאָליי־צייַ? מיין בערלען האָב איך פאַרשריבן אין דער לופט־שוץ, די מיטגלידער פון לופט־שוץ זיינען אָבער נישט געווען אָזעלכע יחסנים, ווי די פייערלעשער. אין אַ נאַכט־אָבלאַווע צו כאָפן מענטשן אויף אַרבעט, אין וועלכער עס האָבן זיך באַ־טייליקט די מיטגלידער פון יודענראַט, איז מען באַפאַלן מיין ווויבונג און געווואָלט צונעמען מיין זון בערל. ער איז אָבער געווען באַהאַלטן און די יידישע פּאָליציאַנטן האָבן אים נישט געקאָנט געפינען. צומאָרגנס איז געווען אַ גאַנצער טומל צו־ליב די פּערזאָנען וואָס מ׳האָט געכאַפּט ביינאַכט. קיינעם פון די געכאַפּטע האָט מען אויף קיין אַרבעט נישט געשיקט, נאָר געמומען אויסלייז־געלט און געהייסן גיין אַהיים. אויך ביי מיר האָט מען דעמלט׳ געמומען אויסלייז־געלט, הגם זיי האָבן ביי מיר קיינעם נישט געטראָפן.

די פייערלעשער זיינען באמת געווען אַ פריוויליגירטע גרופּע. זיי האָבן זיך פריי באַוועגט און קיינער האָט זיי נישט געטאָרט כאָפן אויף קיין צוואַנגס־אַרבעט. דער יודענראַט האָט פיל מאָל געפרווט בגוואַלד נעמען אייניקע מענטשן פון די פייערלעשער, אָבער זייער קאָמענדאַנט האָט באַלד אינ־טערווענירט און מ׳האָט זיי באַפרייט. צו דער פייערלעשער גרופּע האָבן געהערט: יחיאל ברוך וויסלעדער מיט זיינע צוויי ברידער חיים מנחם און משה יצחק, יאָסקע אַשלאַק, גאָלדשמיד, יאָסל אשלאַק, חיים און מלך ראָזענבערג, אליהו געראָבסט, יעקל און לייבל גאָלדמאַן, יאָסל און משה לוקא־וויעצקי, בערטשע בארענשטיין, פּנחס טענענבוים, חיים בוכ־שרייבער, וועלוול און מענדל כיגער, ראובן, יידל און משה איגליצקי, מלך ווארצלמאַן, שמילקע העפנער, יאַנקל און מענדל גאָלדבערג, משה טשעכאנאווסקי, א. אַנד. אַן ערך 50 יידן, וואָס האָבן זיך געקענט באַוועגן אויסער דער געטאָ. אָנ־געטאָן אין די פייערלעשער מלבושים, האָבן זיי געקענט ברענגען פאַרשידענע שפּייז און אַנדערע סחורות פון די דער־פער און פון יאדאמאוו (אַדאַמאָוו), בעת אַן אַנדער יד, וועלן ער איז געגאַנגען אויפן דאָרף נאָך אַביסל קאַרטאָפל, איז ער דערשאָסן געוואָרן.

דער טויט פון זשעלעכאָווער רב און זיין צוואה, דער קאָזשעניצער רבי שטאַרבט פון טיפוס

סוף חודש תמוז, 1941, איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס דער זשעלעכאָווער רב, ר׳ יצחק דוד הכהן זצ״ל. ער האָט די גאַנצע צייט וואָס דער יודענראַט האָט געהאַט די ממשלה, געליטן הונגער, בעת דער יודענראַט האָט, אַפֿס דאמלסדיקע קהלה, באַדאַרפט זאָרגן פֿאַרן ראַבינאַט. עס האָט געהונגערט דער ראַבינאַט, ווי אויך די מורה הוראות, אין דער אייגענער צייט, וועמ די יודענראַטניקעס האָבן נישט אויפגעהערט צו שיכורן און עסן אין די שענקען און רעסטאָראַנען פון כל טוב. וועמ מיר, די באַלעבאַטים, האָבן פֿראָטעסטירט, האָבן די לייט פון יודענראַט געענטפֿערט, אַז מיר זאָלן מאַכן וואָכן־געלט. אָבער אַזוי ווי זיי האָבן נישט געוואָלט העלפן מיט סאַנק־ציעס קעגן די, וואָס האָבן נישט געוואָלט געבן, האָבן בלויז געציילטע מענטשן געהאָלפֿן און דער ראַבינאַט האָט געהאַט „וואַסער אויף קאַשע״. דעם רבינס אייניקלעך זיינען טאַקע אַרומגעגאַנגען אין די הייזער און געבעטלט אַ שטיקל ברויט, אַדער אַביסל עסן.

דעם רבס קרענק האָט זיך פֿאַרשטאַרקט. אַ סך באַלע־באַטים האָבן זיך באַמיט דעם רב צו ראַטעווען, אָבער אַלע באַמיאונגען זיינען געווען אומזיסט. דער רב איז נפטר גע־וואָרן און איבערגעלאָזן אַ צוואה, אַז מ׳זאָל אים נישט קובר זיין, ביז מ׳וועט נישט באַצאָלן אַלע זיינע חובות. פֿאַר דעם צוועק איז געשאַפֿן געוואָרן אַ קאָמיטעט אין וועלכן ס׳איז אַריין דער זשעלעכאָווער רבי זצ״ל, דער קאָזשעניצער רבי זצ״ל. און דער קאָצקער רבי זצ״ל, וואָס זיינען דעמלט געווען אין זשעלעכאָוו. מ׳האָט געזוכט די באַלעבאַטים, יעדער האָט געגעבן כמעט וויפל מ׳האָט פון אים פֿאַרלאַנגט, בכדי אַזוי אַרום אָפּצוגעבן דעם לעצטן כבוד אונדזער חשובן רב און מ׳האָט באַצאָלט אַלע זיינע חובות.

דאָס אַראָפּדערלאַנגען די מיטה מיטן זשעלעכאָווער רב ר׳ יצחק דוד הכהן, זצ״ל, דורכן באַלקאָן

די לויה איז געווען זייער אַ גרויסע. עס האָבן זיך אין איר באַטייליקט כמעט אַלע יידן פון זשעלעכאָוו. נאָכן אַראָפּ־געבן די מיטה פון באַלקאָן, איז דער נפטר געטראָגן געוואָרן פון דער חברה קדישה. ס׳האָבן מספּיד געווען די רביים פון קאָזשעניץ, זשעלעכאָוו, קאָצק, ריקי און ר׳ שמעון גאָלד־צווייג. אין זייערע רירנדע הספּדים האָבן זיי פֿאַרבונדן דעם רבס פּטירה מיט דער ביטערער צייט. דער עולם איז זיך

שפּעטער צוגאַנגען און דעם רבס קינדער האָבן ווייטער גע־
הונגערט.

דער קאָזשעניצער רבי איז פון זיינע חסידים געשיקט
געוואָרן פון ווארשע קיין זשעלעכאָוו. אַ סך יידן האָבן דעמלט
געגלויבט, אַז זשעלעכאָוו וועט ניצול ווערן, וויל די אכזריות
פון די דייטשן זיינען ביי אונדז געווען קלענערע אין פאַר־
גלייך צו אַנדערע שטעט. דער קאָזשעניצער רבי האָט אַריין־
געבראַכט אַ געווּיסע היימלעכקייט אין שטאָט. דער עולם האָט
באַזוכט זיינע טישן, ווָאס ער האָט געפראַוועט לויט זיין סדר.
הגם א פּאַרשיין איז געווען זייער שווער צו באַקומען, זיינען
פּאָרט אַ סך חסידים דעמלט געקומען צום רבין.

ערב ר״ה, 1941, איז דער רבי זצ״ל, אויך קראַנק גע־
ווָארן אויף טיפוס. ער האָט פּאַרלאַנגט, אַז דער עולם זאָל ביי
אים דאַוונען, מ׳האָט טאַקע ביי אים געדאַוונט די צוויי טעג
ר״ה, מ׳האָט כסדר געזאָגט תהילים אין זיין שטוב. דער מצב
איז געווָארן ווָאס אַמאָל ערגער, ער האָט אָפּטמאָל פאַרלוירן
דעם באַווּסטזיין. מ׳האָט באַלד מודיע געווען זיינע חסידים
אין ווארשע און הגם דאָס געטאָ אין ווארשע איז דעמלט געווען
געשלאָסן, האָבן פּאָרט זיינע חסידים אַלץ געטאָן, געקומען
צו אים און מיטגעבראַכט צוויי גרויסע דאָקטוירים. מ׳האָט
אָנגעוועדט אַלע מיטלען, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן, דער
רבי איז נפטר געוואָרן.

דעם נפטר נישט אַרויספירן, נאָר ברענגען צו קבורה אין
זשעלעכאָוו. אויך אין דער לויה האָבן זיך באַטייליקט כמעט
אַלע יידן, ווָאס האָבן דעמלט געווּינט אין זשעלעכאָוו.

די לויה פון קאָזשעניצער רבין זצ״ל אין זשעלעכאָווער געטאָ.

הילף פאַר געפאַנגענע רויטאַרמייער
און נייע פאַרפאָלגונגען

אין דעם זומער 1941, זיינען אַ סך רויטאַרמייער אַנ־
טלאָפן פון די לאָגערן וואָס האָבן זיך געפונען אין דער אום־
געגנט פון זשעלעכאָוו. די אַנטלאָפענע האָבן אָרגאַניזירט פאַר־

צוגרייטונגען צום לויה־צוג פון קאָזשעניצער רבין זצ״ל אין זשעלעכאָווער געטאָ.

מ׳האָט אָנגעהויבן זיך מישב זיין, וווּ זאָל מען דעם רבין
קובר זיין, טייל האָבן געהאַלטן, אַז מ׳זאָל אים נעמען קיין קא־
זשעניעץ, ווו עס רוען זיינע עלטערן, אָבער די זשעלעכאָווער
באַלעבאַטים האָבן קעגן דעם פּראָטעסטירט און פאַרלאַנגט,
אַז מ׳זאָל נישט אַרויסגעבן דעם נפטר. מ׳האָט געזעצט אַ
בית־דין של רבנים, וואָס האָבן אַרויסגעגעבן א פּסק, אַז מ׳זאָל

טיזאַנער־גרופּן, ווי אויך געוואַנדערט איבער די דערפער,
אָנגעבנדיק זיך אַלס אָרעמע פּויערים. אַ סך פון זיי זיינען
אַרויסגעגבן געוואָרן דורך פינצטערע פּויישע עלעמענטן
און זיינען אויסגעשאָסן געוואָרן. אין זשעלעכאָוו האָט זיך גע־
שאָפן אַ געהיימע אָרגאַניזאַציע צו העלפן די רוסישע פּליטים
מיט מלבושים און מיט שפּייז. די הויפּט איניציאַטאָרן זיינען

געווען משה מייכעס, יענקל גאָלדצווייג, זישע אַנקערמאַן, דוד לעווינסקי און משה יצחק וווייסלעדער. די אַקציע איז געפירט געווארן שטרענג געהיים, זיי האָבן געזאָמלט געלט בלויז ביי אַזעלכע מיט וועמען זיי זיינען זיכער געווען. משה יצחק וווייסלעדער האָט באַזאָרגט מלבושים אין דאָרף צו די פּליטים. יידישע מוסרים האָבן וועגן דעם זיך דערוווסט און די זאַך איז דערגאַנגען צו דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. צום גליק האָבן די מוסרים ניט געוווסט פון דער גאַנצער טעטיקייט, זיי זיינען געפאַלן בלויז אויף די שפורן פון וווייסלעדער, וועלכער האָט זיך זייער ווייניק באַהאַלטן מיט זיין אַרבעט פון איבערשיקן מלבושים פאַר די רויטאַרמייער.

א טאָג פאַר ערב ראש השנה תש"ב, 1941, איז מען באַפאַלן דאָס הויז וווּ וווייסלעדער האָט געווינט. עס איז שוין געווען פאַרנאַכט, וווייסלעדער האָט זיך געפונען אין שטוב, ער האָט באַמערקט אַנקומען משחיתים און איז אַנטלאָפן. די דייטשען האָבן, ווייזט אויס, געהאַט אַנווייזונגען פון די מוסרים וווּ מ'קען אים געפינען, ווייל מ'האָט אים געזוכט אויף פאַרשידענע ערטער. ער האָט זיך אַבער שוין נישט געפונען אין שטאָט. אויף צומאָרגנס האָבן אים די זשאַנדאַרן ווייטער געזוכט און נישט געפינענדיק אים, זיינען זיי אַריין אין שטוב פון ר' יחיאל מורה הוראה און האָבן ר' יחיאלן, ווי אויך נאָך אייניקע יידן, וועלכע זיי האָבן דאָרט געטראָפן, אָפּגעשניטן די בערד. בייַ ר' הערשל מילוואר האָבן זיי אָפּגעשניטן נאָר אין זייט פון דער בּאָרד און דערביי אויך אַלעמען גוט צעשלאָגן. אַזוי האָבן זיי געטאָן מיט יידן וועמען זיי האָבן נאָר געטראָפן דורכגיין. שפּעטער האָבן זיי געמאַכט רעוויזיעס בייַ אַלע וווייסלעדערס און א סך אַרעסטירט. זיי האָבן אויך אַרויסגערופן דעם גאַנצן יודענראַט און געמאַלדן: אַזוי ווי עס איז זיי באַקאַנט, אז ס'וואָרט אין זשעלעכאָוו געפירט א פּראָ־רוסישע, קאָמוניסטישע טעטיקייט אונטער דער אָנפירונג פון משה יצחק וווייסלעדער און דער פאַרבראָכטער איז אַנטלאָפן, מאָכן זיי פאַראַנטוואָרטלעך דעם יודענראַט ווי אויך די משפּחה וווייסלעדער, אז אין משך פון 24 שעה זאָלן זיי צושטעלן דעם שולדיקן. דער יודענראַט האָט אויף זיין שטייגער מגזם געוען און עזעאָגט, אז די דייטשן מאָכן אַלע יידן פאַראַנטוואָרטלעך אויף אַן אומגעהויערט שווערע שטראָפן, ווי אויך אויף זייערע משפּחות. אַ טייל פון זיי האָבן זיך באַהאַלטן, אָבער ס'רובֿ איז אַרויסגעקראָכן פון זייערע באַהעלטעניסן, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט לאָזן זייערע משפּחות אין דער סכנה. אַ טייל פון זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט פון דער שטאָט, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט ליידן פון דער אַנטיסעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע. אַ טייל פון זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט ליידן פון דער אַנטיסעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע. אַ טייל פון זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט ליידן פון דער אַנטיסעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע.

דער פרעזעס אַליין בכבודו ובעצמו, מיט צוויי זשאַנדאַרן זיינען געפאָרן קיין ריקע צו זוכן וווייסלעדערן, ווייל עס האָט עמיץ איבערגעגעבן, אז ער געפינט זיך אין ריקע. שלמה הויקער מיט אַנדערע צוויי זשאַנדאַרן זיינען געפאָרן זוכן אין אַנדער מקום, אָבער זיי האָבן אים נישט געפונען. דער יודענראַט האָט, ווייזט אויס, אַנגעהויבן מורא האָבן פאַר דער אייגענער הויט און געמוען „דערליידיקן" בייַ דער זשאַנדאַרמעריע, אז זיי זאָלן דעם גאַנצן ענין פאַרשווייגן. אויך וווייס־לעדערס בריידער חיים מנחם און יחיאל ברוך האָבן געגעבן א סך גאָלד דעם יודענראַט און פון דאָרט האָט מען אין א געוויסער צייט אַרום מודיע געווען, אז דער ענין איז געגאַנגען לעך דערליידיקט און זיי פאַרזיכערן, אז ער, משה יצחק וווייס־לעדער, קאָן קומען אין שטאָט און פאַר קיינעם קיין מורא נישט האָבן.

אין א געוויסן טאָג איז משה יצחק געקומען קיין זשעלעכאָוו, אָבער נאָך אייניקע שעה זיינען געקומען זשאַנדאַרן און אים אַרעסטירט און אָפּגעשיקט קיין גארוואלין. מ'האָט זיך באַמיט אַלץ צו טאָן אים צו ראַטעווען, אָבער אַלע באַמיאונגען זיינען געווען אומזיסט. אין א מאָנטיק איז דער פרעזעס געקומען מיט א בשורה, אז עס איז זיי געלונגען ביים קרייז־שעף צו דערליידיקן דעם ענין און משה יצחק וועט היינט אַדער מאָרגן זיין פריי. די הבטחה האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן פאַר א פשוטן ליגן. עס איז געקומען א מיידל און דערציילט, אז זי איז געווען אַרעסטירט אין גאַרוואָלין צוזאַמען מיט נאָך 27 מאָן, וועלכע מען האָט אַרויסגעפירט שבת אין וואַלד, עטלעכע קילאָמעטער פון גאַרוואָלין און אין דער גרופּע האָט זי אויך געזען משה יצחק וווייסלעדער. מ'האָט נאָך אַלץ געקלערט אפשר איז די ידיעה א פאַלשע. פון יודענראַט איז מען געפאָרן אין גאַרוואָלין און דאָרט האָט מען זיך דערוווסט דעם טרויעריקן אמת. אַזוי אַרום האָט משה יצחק וווייס־לעדער פאַרענדיקט זיין לעבן אַלס מאַרטירער.

די טיפוס־עפידעמיע און א חתונה אויפן בית־עולם

אין די וווייטערדיקע חדשים האָט די טיפוס־עפידעמיע אָנגענומען אַן ערנסטן כאַראַקטער, ס'האָבן זיך געטראָפן א סך טויט־פאַלן. אין דער סכנותדיקער צייט האָט דער יודענראַט באַזייטיקט פון געטאָ דעם דר. שקאפּ, וואָס איז געווען זייער פאָפולער, א דאָנק זיין איבערגעגעבענער טעטיקייט פאַר די קראַנקע. דער יודענראַט האָט זיך באַמיט ביי דער דייטשער מאַכט אין גאַרוואָלין, אז דר. שקאפּ זאָל אַרויסגעשיקט ווערן קיין סאבין. די סיבה דערפון איז געווען, וואָס דער דאָקטאָר איז געשטאַנען בראש אַלס פרעזעס פון דער „יידישער סאָציאַלער אַליינהילף" (ייסא), קעגן וועלכער פיגקעלשטיין מיט זיינע מענטשן האָבן שטאַרק געקעמפט. די דאָזיקע מיאוסע טאַט האָט אַרויסגערופן א שטאַרקע אויפרעגונג ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג, וואָס איז געווען צו שוואַך זיך קעגנצושטעלן דער ווילקיר פון יודענראַט. אַנשטאָט דר. שקאפּ, האָט דער יודענראַט אַראָפּגעברראַכט פון וואַרשע דעם דר. זשילקעוויטש, און שלמה הויקער איז געוואָרן וואַרן דער פולער באַעלעאָס פון שפיטאָל. כדי אויסצומיידן א דיזענפעקציע און דאָס ווערן איזאָלירט אויף 4 וואָכן, האָט מען געדאַרפט „דערליידיקן" ביי שלמה הויקער.

מיין שוועסטער פייגל איז דעמלט געפאָרן קיין וואַרשע און איז דאָרט קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. פון וואַרשע האָט מען אונדז וועגן דעם מודיע געווען. עס איז אַרויסגעפאָרן מיין יינגסטע שוועסטער שרהלע. די רייזע איז נישט געווען פון די לייכטסטע זאַכן און האָט געדויערט צוויי טעג. שרהלע האָט געטראָפן אונדזער שוועסטער אין א זייער שוואַרן, גע־

פערזׂעכן צושטאַנד. אונדזער גאַנצע משפּחה האָט אָנגעוואונדעט אַלע מעדיצינישע מיטלען, עס זיינען דעמלט געווען אין וואר־שע אַ סך יידישע דאָקטוירים פון פאַרשידענע לענדער, וועלכע האָבן גישיקט קיין פּוילן, און מיט זייער הילף איז גלוקנגען אונדזער שוועסטער צו דערהאַלטן ביים לעבן. וועלכע איז איר בעסער געווארן, האָט מען מיט דער הילף פון אונדזערע פריינט און משפּחה אין וואַרשע, פאַר אַ גע־הערי־קער סומע געלט, געשאַפן אַן אַמבולאַנס פון דער גיכער־הילף און די שוועסטער געבראַכט קיין זשעלעכאָוו.

נאָך דער שוועסטערס קראַנקייט, זיינען אַלע אונדזערע אין שטוב, ווי אויך איך, קראַנק געווארן אויף טיפוס. מיר אַלע האָבן זיך באַמיט אויסצומיידן דעם שפּיטאָל פון יודענ־ראָט און די דיזענפעקציע. שלמה הויקערס קאָנטראָלערן האָבן זיך דערוווסט וועגן מיין קרענק און געקומען מיך נעמען אין שפּיטאָל. איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם און צוליב דעם באַקומען אַ שווערע לונגען־אָנצינדונג. עס האָט געקאָסט אַ סך מי די דאָקטוירים, כדי מיך צו ראַטעווען. שלמה הויקער האָט אָבער דווקא געוואָלט פאַרדינען פון מיין קרענק און געדראָט, אַז ער וועט מיך אויסגעפינען, נעמען אין שפּיטאָל, דורכפירן די דיזענפעקציע און אַלעמען פאַר־מאָכן. מ׳האָט געזען, אַז מ׳וועט זיך פון זיינע הענט נישט אַרויסדרייען, זיינען מיר דורכגעקומען, אַז מיר זאָלן באַצאָלן 1200 זלאָטעס פאַר שלמה הויקער און 1200 זלאָטעס פאַר זיינע משרתים.

דאַרמעריע, וווּ מ׳האָט זיי גוט צעשלאָגן און באַשטראָפט מיט געלט. מיינע שוועסטער האָבן דערוואַרט אַ וועגעלע מיט צוויי פעסער נאַפט, וואָס עס האָט געדאַרפט ברענגען דער פאַליאַק יאזשאמבעק. ווי נאָר ער איז געקומען צופאָרן, האָבן שוין די זשאַנדאַרן אים אָפּגעווארט און זיך־עסטירט. זיי האָבן אויך דורכגעפירט אַ רעוויזיע ביי אונדז אין דער ווינונג, צוגענו־מען אַ סך סחורה און מיין שוואָגער חיים מאיר וויינבערג מערדערלעך צעשלאָגן. דאָס אייגענע איז פאַרגעקומען מיט מיין שכן נאָטע יום־טוב, ביי וועמען מ׳האָט אַרויסגענומען פון אונטער דער פּאָדלאָגע צוויי בלעכענע פעסער מיט מאַנופאַק־טור סחרה. נאָטע יום־טוב האָ מען צוזאַמען מיט דער סחורה אָפּגעפירט אין דער זשאַנדאַרמעריע. דאָרט האָט אים דער זשאַנדאַר בוכהאלץ אָנגעטאָן אויפן קאָפּ אַ בלעכענעם צודעק צו אַ שרייב־מאַשין און מיט אַ שטיק אייזן אים געשלאָגן אי־בערן קאָפּ, אַזוי לאַנג, ביז ער האָט פאַרלוירן דעם באַווּסט־זיין. נאָכן באַגיסן מיט וואַסער האָט ער אים אויפגעשטעלט אוןווידער געשלאָגן, ביז זיי זיינען מיד געוואָרן. דערנאָך האָט מען אים געהייסן באַצאָלן 1000 מאַרק פאַרן שלאָגן. אַווי האָט מען געטאָן מיט אַ סך יידן, אָון צו אונדזער חרפה, זיינען דער־נאָך די צוגענומענע סחורות פאַרקויפט געוואָרן דורך די יידי־שע מופּרים.

די טיפוס־עפּידעמיע האָט וויייטער אָנגעהאַלטן און אָנ־געגומען אַ מוראדיקן כאַראַקטער, זעלטן ווער עס איז אויפ־געשטאַנען פון דער קרענק. עס איז געוואָרן אַן אמתע מגפה. אין דער צייט וועלן די טיפוס־עפּידעמיע האָט אַרויס־געריסן אַ סך קרבנות פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָבן די דייטשע זשאַנדאַרן געשלאָגן, טעראָריזירט יידן און מיט דער הילף פון די יידישע מוסרים דורכגעפירט רעוויזיעס, צוגענומען סחורות און די אייגנטימער געפירט צו דער זשאַנ־ס׳זיינען דעמלט געשטאַרבן צוו. אַנד.: הערשל העפנער מיט זיין זון ישראל מאיר, פּסח לוקאוויעצקי און זיין ברודער נחמן, נח מיאדאוניק, וועלוול דראמלעוויטש, משה שפּרינגער, משה גוטמאַן, ישראל שידלאוויטשעס אַ בחור און אַ גרויסע צאָל פון די היימלאָזע, וואָס האָבן געווויינט אין זשעלעכאָוו. צוליב

יידן שמועסן אין מאַרק וועגן זייער געפּיניקט לעבן אונטער די נאַצים

דאָס בילד געפונען נאָך דער באַפרייונג ביי אַ דייטש וועלכער איז געווען בעת דער נאַצי הערשאַפט אין זשעלעכאָוו.

די שלעכטע באַדינגונגען אין וועלכע זיי האָבן גע׳לעבט, איז די שטערבלעכקייט צווישן זיי גע׳וועזן זייער גרויס. עס איז צוליב דעם גערופן גע׳וואָרן אַן אסיפה ביים רבין זצ״ל. אין ווע׳לכער עס האָבן זיך באַטיי׳ליקט: ר׳ יחיאל מורה הוראה, ר׳ זיינוו׳ל מורה הוראה און נאָך אַ סך באַל׳עבאַטים ווי אויך דער יודענראַט. עס איז באַשלאָסן געוואָרן אָנצוווענדן אַל׳ע סגולות, ווע׳לכע זיינען נאָר גע׳וועזן באַקאַנט די אָנווענדע אויף דער אסיפה. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו זאַמלען גע׳לט אויף פּדיון־נפש: יעדער אייניקער זאָל געבן פּדיון־נפש פאַר יעדער פערזאָן, וואָס געפינט זיך ביי אים אין שטוב. דער אָפּצאָל איז באַשטימט געוואָרן לויט 3 קאַטעגאָריעס: אָרעמע, מיטלשטאַנד און רייכע און פאַר דעם גע׳לט זאָל מען קויפן שיך פאַר דער אָרעמער באַפע׳לקערונג, ווי אויך זאַמלען וועש און מ׳בושים פאַר די אָרעמע. מ׳האָט באַשטימט אַ קאַמיטעט אין ווע׳לכן עס זיינען אַריין: אברהמ׳ע דעם רבס, נטע יומטוב, ישראל שילדקרויט, משה פאס און איך.

די אָקציע האָט זיך זייער גוט איינגעגעבן. עס איז גע־

אַ חופּה אויפן זשעלעזניאָווער בית עולם

זאַמלט געוואָרן אַ ״גרויסע סומע. די גאַרבערס: יעקל דאַנ־גאט, זיין שוואָגער נח פּעל, יאַנקל גאָלדפאַרב, דודטשעס אייּ־דעם האָבן געגעבן אַ גרויסן סכום ל׳עדער אויף כאלעוועס. די רייכערע גאַרבערס, קרובים צום יודענראָט, וואָס זיינען פּטור געוואָרן פון אַל׳ע שטייערן האָבן זיך אין דער אָקציע אויך נישט באַטיי׳ליקט. ביי דעם סטאַל׳יער יאסקע סיווער האָט מען באַשטעל׳ט הילצערנע פּאָדעשווועס און מען האָט געמאַכט שיך (דרעוועניאקעס). אַזוי ווי עס איז נישט געווען גענוג פּאַר אַל׳ע אָרעמע און נויטבאַדערפטיקע, האָט דער קאָמיטעט באַשל׳אָסן צו געבן נאָר אין פּאָר שיך פּאַר אַ משפּחה, בכדי, אַז פון יעדן איינעם הויז זאָל ווייניקסטנס אין פּערזאָן זיך קאָנען באַוועגן אין גאַס און באַזאָרגן אין שטוב אָריין עפּעס צום עסן, אַזוי איז עס טאַקע געווען. אין פּי׳ל אָרעמע הייזער איז די גאַנצע משפּחה געזעסן אין צרות אין שטוב און אייּ־נער האָט אָנגעטאָן די שיך און געגאַנגען אין גאַס שאָפן אַ שטיקל ברויט, אַביסל האָלץ, אַ שטיקל טארף און אַ פּאָר קאָר־טאָפל און ווען ער איז געקומען און אויסגעטאָן די פּאַנטאָפל, איז אַן אָנדערער אָרייַנגעקראָכן אין זיי. צו גיין אין די הי׳ל־צערנע שיך אין אַ פּראָסט אויף אַ גליטש, איז געווען אַ באַ־זונדערער גהינום, מ׳האָט געהערט דעם גייענדיקן פון עט־לעכע גאַסן ווייט. דער אָרעמאַן האָט געדאַרפט האָבן גרויס גליק און אַ צד אין קאָמיטעט צו באַקומען צווויי פּאָר שיך פאַר זיינע שטוביקע.

די אסיפה האָט אויך באַשל׳אָסן אַיינצואָרדענען, אויפן שטייגער פון אַמאָליקע אַל׳טע מנהגים, בעת אַ מגפה ר״ל — אַ חופּה אויפן בית־עולם, ביי אַ גלייכצייטיקער קבורה פון שמות פון די ספרים, וואָס האָבן זיך געפונען אויפן בוידעם פון בית־מדרש, אַזוי, אַז די חתונה ווערט אויך פּאַרוואַנדל׳ט אין אַ לויה פון די שמות, ווע׳לכע מ׳פירט צו באַגראָבן.

מ׳האָט געזוכט וועמען חתונה צו מאַכן. עס איז נישט אַזוי לייכט געווען צו געפינען אַמאַטאָרן צו דעם עסק. נאָך אַ לענגערן זוכן, האָט זיך אָפּגעפונען אַ חתן: מאָטעלע, משה הערש בייגערס אַ זון, די כלה איז געווען חוהלע, שרה יודקעס, וועלווּל יודקעס אַ טאַכטער, אַ מיידל פון איבער 50 יאָר, וועלכע האָט געווינט אין געסעלע צווישן וויסן חיימס און וועלווּל ווישניערס הויז. חתן כלה האָבן אין אַ מזלדיקע שעה איינגעשטימט צו דער חתונה און אַז די חופּה זאָל פאָרקומען אויפן בית־עולם נעבן די קברים, מיטן באַדינג, אַז די שטאָט זאָל זיי אויסקלייַדן. מ׳האָט באַלד געמומען פאָר חתן כלה צוויי פאָר הילצערנע שיך, קהל האָט געקויפט אָביסל אַלט־וואַרג אויף מלבושים פאָר חתן כלה.

אין טאָג פון דער חופּה האָט דעם חתנס פאָטער, משה הערש, פאַרשטרייקט, דערקלערנדיק, אַז ער וועט נישט לאָזן דעם זון גיין צו דער חופּה, ביז מ׳וועט אים אויך געבן אַ פאָר הילצערנע שיך. קהל איז נאָכגעקומען און אין אַ מזלדיקע שעה חתן כלה געפירט צו דער חופּה אויפן בייעם בית־עולם, וווּ עס זיינען אויך נאָכגעגאַנגען עטלעכע וועגעלעך מיט שמות אין באַגלייטונג פון רבין זצ״ל, דעם רבס קינדער, די מורא הוראות און כמעט אַלע איינוווינער פון זשעלעכאָווער געטאָ. די מוזיק האָט צוגעשפּילט און די שטימונג איז געווען זייער אַ געדריקטע.

אויפן בית־עולם האָט מען דאָס ערשטע מקבר געווען די שמות און שפּעטער איינגעאַרדנט די חופּה מיט אַלע צעראַמאָניעס. דער רב, זצ״ל, איז געווען מסדר קידושין. מ׳האָט געזאָגט פאַרשידענע תפילות לעצור המגפה ר״ל און דערנאָך זיך געווונטשן מזל טוב. מ׳האָט צוריקגעפירט דאָס פאָר פאָלק אויפן חתונה־זאָל אין גרויסן לאָקאַל פון יודענראַט. די יידישע פאָליציי האָט אויפן באַפעל פון יודענראַט געהאַלטן אָרדענונג. עס איז געווען אָנגעגרייט אַ גרויסאַרטיקע סעודה, דער עולם האָט זיך משמח געווען און משמח געווען חתן כלה. מ׳האָט גערופן דרשה־געשאָנק, וואָס עס האָט אַריינגעבראַכט אַ גרעסערע סומע, וועלכע מ׳האָט אַוועקגעגעבן חתן כלה. פּ. ליכטענשטיין, וועלכער האָט זיך טיטולירט: „לאָדזשער רעדאַקטאָר״, האָט אויך פאָרפאַסט פיל גראַמען, צוגעפאַסט צו דער צייט און אָרדענונג, וואָס דער עולם האָט געזונגען. אַזוי איז געפּראָווט געווארן די בית־עולם חתונה, וואָס האָט געדויערט ראַטעווען יידן פון טיפוס.

נייע צרות און פרישע קרבנות

דער דרוק פון דער דייטשער מאַכט איז געוואקסן מיט יעדן טאָג. יעדער יד איז שיקאַנירט און געפיניקט געווארן סיי פון די דייטשן און סיי פון יודענראַט מיט דער יידישער פאָליציי, וואָס האָבן יעדעס מאָל צוגעטראַכט עפּעס אַנדערש, כדי צו פאַרפיניקן די יידן, נישט פאַרגינענדיק זיי כאָטש אין וואָך רו.

די איינוווינער פון זשעלעכאָווער געטאָ האָבן נישט געקאָנט פאַרגעסן, אַז אינמיטן מאַרק געפינען זיך קברים פון דריי דערשאָסענע יידן. מ׳האָט געמומען פאַרלאָנגען פון יודענראַט, אַז ער זאָל זיך באַמיען ביי דער מאַכט, מ׳זאָל די היטלער־קרבנות ברענגען צו קבר ישראל. דער יודענראַט האָט נאָך פיל באַמיאונגען באַקומען די דערלויבעניש פון דער דייטשער מאַכט דורכצופירן די עקסהומאציע נאָר בייי־נאַכט, ווען דער ציווילער באַפעלקערונג איז געווען פאָר־באַטן צו גיין אין גאַס. נאָך 10 ביינאַכט, האָט די חברה קדישה, אונטער דער אָנפירונג פון משה פאָס, אָנגעהויבן אויסצוגראָבן דעם קבר. דאָס איז געטאָן געווארן מיט דער הילף פון העק, ווייל די ערד איז געווען פאַרפרוירן, מ׳האָט די קרבנות מקבר געווען אויפן נייעם בית־עולם.

אַ נייע צרה אויף זשעלעכאָווער יידן מיט 4 פרישע קרבנות איז אַרויסגעקומען פון אַ האַנדל מיט צוקער, וואָס איז געפירט געווארן מיט אַ פאַלקס־דייטש — לאוטשע. דער דאָזיקער פאַרשוין, אַ געווועזענער געהילף־שעף פון דער פאָסט, האָט יידן און פאַליאַקן פאַרקויפט צוקער וואָס ער האָט באַקומען אויף אַ נישט כשרן אופן. לסוף איז דאָס עסק אָנט־דעקט געווארן. דער בעל־דבר איז אַוועק אין תפיסה און ער האָט אויסגעזאָגט מיט וועמען ער האָט געהאַנדלט. ס׳זיינען אַרעסטירט געווארן אַ סך פאַליאַקן און 4 יידן: ישראל הערש רייכנבאַך, זיין ברודער משה, וועמען מ׳האָט געדופן משה קא־לעקע, זיין ברודער אהרן חנא, יעקב שאָס זון און יאָסל ליפּ, וועלכן מ׳האָט געדופן יאָסל נעשעס. די אַרעסטירטע האָט מען אַוועקגעפירט קיין גארוואלין. מ׳האָט אַלץ געטאָן כדי צו באַפרייען די אַרעסטירטע, אָבער אין אַ געוויסן טאָג איז פאָר־געקומען דער פּראָצעס. די פאַליאַקן האָבן באַקומען קליינע שטראָפן, אַ טייל האָט מען אינגאַנצן באַפרייט, אָבער דעם הויפּט שולדיקן און די 4 יידן האָט מען דערשאָסן אין גאר־וואלין.

אַן אַנדער פאַל פון באַצאָלן מיטן לעבן איז פאָרגעקו־מען מיטן קירזשנער שלמה יחיאל העפנער. די זשעלעכאָ־ווער קירזשנער האָבן זייערע פעל, ווי אויך די פּעלצן באַהאַלטן ווי איינער האָט נאָר געקאָנט און פאַרקויפט האָט מען נאָר צו אַ גוט פאַרטרוילעכן קונה. מ׳האָט זיך פשוט איינגעשטעלט דאָס לעבן, ווייל פאָר האַנדלען מיט פוטער־ווארג האָט געדארפט טויט־שטראָף. אין איינעם אַ פאַרנאַכט האָט דער אָרעמסטער קירזשנער, שלמה יחיאל העפנער, געטראָגן אַן אַלטן פעלץ צו זיינס אַ באַקאַנטן פּויער, וואָס האָט אויף אים געווארט אין שטאָט, כדי אויסצוטוישן אויף שפּייז. פלוצלונג האָט זיך באַווייזן דער זשאַנדאַר טרונקער, איינער פון די גרעסטע רוצחים, און האָט העפנערן אַרע־סטירט. אים האָט געדראָט דערשאָסן צו ווערן. זיין פרוי און טאָכטער זיינען אַוועק צום רבין זצ״ל, און וויינענדיק געבעטן אַז מ׳זאָל אים פרוון ראַטעווען. דער רבי האָט געהאָט אַ גרויסע השפּעה אויפן יודענראַט, האָט ער גלייך געשיקט רופן די הויפּט מיטגלידער: שלום פינקלשטיין, משה וויס־לעדער, וועלווּל שפּרינגער און איטשע וויינציער. ער האָט זיי אויפגעפאָדערט, אַז זיי זאָלן אַלץ אָנווענדן, כדי צו רא־טעווען שלמה יחיאלן, וואָס האָלט אויס אַ משפּחה און שטיצט

נאָך נויט־לײדנדיקע. דער יודענראַט האָט זיך אויף זײן שטיי־
גער באַמיט און ווי ביי יעדער אינטערוועניע געגעבן דער
זשאַנדאַרמעריע אַנצוגן, שטיוול און קאָניאַק און מ׳האָט גע־
פועלט, אַז מ׳זאָל שלמה יחיאלן באַפרייען. אין גענט האָט
מען זיך זייער געפרייט מיט אַן אָפּגעראַטעוועטן ייד. די
שמחה איז אָבער געווען נישט אויף לאַנג, ער איז געווען
אינדערהיים 3 טעג. אויפן דריטן טאָג, ביינאַכט, איז צו אים
געקומען דער זעלבער זשאַנדאַר, טרונקער, מיט נאָך מערדער
און האָבן העפנערן אַרויסגעפירט אויפן זאדיבער וועג און
דאָרט אים דערשאָסן.

א חוץ די זשאַנדאַרן, האָט אין אָפּזוכן סחורות ביי יידן
און אין שאַנטאַזשירן זיי, זיך אויך באַטייליקט די אַזוי גערו־
פענע גראַנאַט־פאָליציי (געווענענע פוילישע פאָליציאַנטן פון
פאַר דער מלחמה). זיי, די פאָליציאַנטן, האָבן פונקט ווי די
זשאַנדאַרן געזוכט באַהאַלטענע סחורה. אויב זיי האָבן אַזעלכ־
כעס געפונען, האָט מען צוגענומען און אין א סך פאַלן זיך
נאָך געהייסן צוצאָלן, אין בעסטן פאַל האָבן זיי זיך געטיילט
מיטן אייגנטימער. די פוילישע פאָליציי האָט נישט אויפגע־
הערט זוכן ביי יידן און ראַבעוועז, וואָס ס׳האָט זיך נאָר גע־
לאָזט, גאַנצע טעג און נעכט זיינען זיי געווען פאַרנומען ביי
דער אַרבעט און קיין וואָרט האָט מען דאָך נישט געטאָרט
זאָגן. פאַר „לא יחרץ״ האָבן די אַרדנונגס־היטער פון סא־
נאטאריש־פאַשיסטישן פּוילן געהייסן זיך מאַכן אַנצוגן,
שטיוול א.א.וו. ביי די גאַרבער, זייף־מאַכער און בראַנפן־מא־
כער, האָבן זיי געמוסען א גרויסע געלט־פענסיע, אַזוי, אַז
זיי האָבן געהאַט פיין פרנסה פון יידן. אין דער דאָזיקער
שאַנטאַזש־מלאכה האָבן דער פאָליציי צוגעהאַלפן יידישע
אויסווורפן, מוסרים, וואָס האָבן אַנגעווויזן ביי וועמען עס גע־
פינט זיך סחורה און געלט. געווען אויך יידישע שאַנטאַזשיסטן,
וועמען מען האָט געמוזט צאָלן חודש־געלט פאַר שווייגן. איי־
נער אַזאַ פאַרשוין, מיינס א שכן, וואָס האָט מיט מיר גע־
דאַונט אין איין שטיבל, האָט מיך אויף דעם אופן שאַנטא־
זשירט. א געוויסע צייט האָב איך אים געצאָלט „לא יחרץ״
געלט, וועז איך האָב אויפגעהערט צאָלן, האָט ער מיך גע־
מסרט. די גראַנאַט־פאָליציי האָט אויסגעגראָבן די באַהאַל־
טענע סחורות און האָט זיך מיט מיר געטיילט. אַזוי האָט מען
אויסגעזען צווישן אייגענע.

זשעלעכאָווער געטא ערב ליקווידאַציע

אין פּריליגג 1942, האָט זיך אין געטא אָנגעהויבן א
גרויסע בהלה. עס זיינען דערגאַנגען צו אונדז ידיעות וועגן
לובלינער יידן, וואָס מ׳האָט אַרויסגעשיקט אין לאַגער מיי־
דאַנעק, און וועגן מאַסן הריגות אין פאַרשידענע שטעטלעך.
מ׳האָט געהערט פאַרשידענע ווערסיעס, אָבער, אַז מ׳נעמט יידן
אויף צו פאַרברענען, איז קיינעם נישט אייגנגעפאַלן. אחרון של
פסח האָט מען פון ריקי און דעמבלין אַרויסגעפירט די גרע־
סטע צאָל יידן, אַריינגעזעצט אין וואַגאָנעס און אַוועקגעפירט
אין אַן אומבאַקאַנטן וועג. מ׳האָט ווידער גערעדט פאַרשידנס,
אָבער, אַז דאָס איז זייער לעצטער וועג, איז קיינעם נישט
איינגעפאַלן. די איבערגעבליבענע יידן פון ריקי זיינען גע־
קומען צעלויפן קיין זשעלעכאָוו, איינשטעלנדיק זיך דאָס לעבן,
ווייל עס איז דאָך געווען טויט־שטראָף פאַר גיין אויסער דעם
געטא. ביים צווייטן מאָל „אויסזידלען״ פון ריקע און דעמבלין
האָבן די דייטשן אויסגעקליבן די יונגע און געזונטע מענטשן
און זיי געשיקט צו דער אַרבעט ביים פלי־פּלאַץ אין דעמבלין
און צום בויען דעם שאָסיי לובלין־וואַרשע, וווּ ס׳האָט געאַר־
בעט די פירמע שעלינגער עט קאָמפּאַני. א סך פון די, וואָס
מ׳האָט אויסגעקליבן צו דער אַרבעט זיינען צוריק אַנטלאָפן
אין די וואַגאָנעז און אָפּגעפירט געווארן קיין טרעבלינקי. די
פּליטים, וואָס זיינען געקומען קיין זשעלעכאָוו, האָבן גע־
גלויבט, אַז דאָ וועט זיי קיין שלעכטס ניט געשען, מיר האָבן
זיך דאָך באַוועגט האַלב פריי, צוביסלעך געפירט מסחרים.
אָבער אונדזער גורל איז געווען פונקט אַזוי טראַגיש ווי פון
די יידן אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך, נאָר ביזן ענטגיל־
טיקן סוף פון זשעלעכאָווער געטא האָט נאָך געדויערט א
פאָר חדשים. דערווייל איז געוואקסן די „אויטאָנאָמיע״ פון
יודענראַט.

דער יודענראַט אין זשעלעכאָוו האָט געשאָפן א יידישע
פאָסט, גדליה קיעווסקי איז געווארן נאַטשאַלניק פון דער
פאָסט. פון דער גאַנצער וואַרשעווער וואָיעווודסטווע האָט מען
דעמלט געקענט שיקן שפּייז־פּעקלעך קיין וואַרשע צו 2, 5
און 10 קילא. מיר האָבן אויסגענוצט די מעגלעכקייט און
געשיקט א סך שפּייז־פּעקלעך וואָס האָבן אַנטהאַלטן: ברויט,
קאַשע, מעל און אַרבעס. ברויט האָט מען געבאַקן ספּעציעלע
לעבלעך: פיר קאַנטיקע, ראַזעווע צו 5 קילא, ווער עס האָט
נאָר געהאַט עפּעס א באַקאַנטן, האָט געשיקט אַזעלכע פּעק־
לעך. צו מיר האָבן זיך געווענדט וואַרשעווער, וועלכע איך
האָב גאַרנישט געקענט, אַז איך זאָל זיי שיקן שפּייז־פּעקלעך.
טייל האָבן צוגעשיקט געלט. איך האָב יעדן געשיקט, און
אַזוי האָבן א סך זשעלעכאָווער יידן געטאָן פאַר זיערע הונ־
גער־לײדנדיקע ברידער און שוועסטער אין וואַרשע. אַמערסטן
פאַקטן האָב איך געשיקט צו הרב ר׳ משה בצלאל זצ״ל און
זיינע קינדער, ווי אויך צום גערער רבינס משפּחה, וואָס האָט
זיך צו מיר געווענדט נאָך היפּ. בכלל האָבן זיך יידן אין
וואַרשע געפּילט גלייקלעך, אויב זיי האָבן געהאַט א קרוב,
אָדער א באַקאַנטן אין זשעלעכאָוו.

דער יודענראַט זעענדיק, אַז מ׳שיקט אַזוי פיל פּעק־
לעך, האָט געמוסען זיך מאַכן דערפון א פרנסה. דער פאָסט־
נאַטשאַלניק האָט יעדעס מאָל אַרויסגעגעבן נייע גזרות, באַ־
גרענעצונגען און אַרויפּגעלייגט נייע אָפּצאָלונגען. אָבער מיר
זיינען אויף אַלץ באַשטאַנען, בכדי ווייניקסטנס מיט עפּעס
צו לינדערן דעם גרויסן הונגער פון די יידן אין וואַרשע.
אָפּטמאָל האָבן די זשאַנדאַרן געהייסן א גאַנצן טראַנספּאָרט
שפּייז־פּאַקעטן אָפּפירן צו דער קאָמענדאַטור און, נאָכן עפּע־
נען די פעקלעך, אַלץ צוגענומען.

אין זומער האָבן די דייטשן ווייטער פאַרלאָנגט א גרוי־

סע צאל ארבעטער קיין ווילגע. דער יודענראט האט ווידער אנגעהויבן זיין האנדל מיט ארבעטס־כוחות ווי אין פאריקן יאר: געגומען געלט ביי די רייכע און די ארעמע קרבנות געכאפט און געשיקט צו דער ארבעט. די דאזיקע ארויסשיקונגען האבן זיך רעקרוטירט פון די פרישע פליטים פון ווארשע און קליינע שטעטלעך, וואס זיינען געקומען דא אהער, וויל אונדזער שטעטל האט געשמט ווי א זיכער ארט וווּ מ׳הונגערט ווויניקער.

א חוץ ארויסשיקונגען אויף ארבעט, האט מען אויך אין שטאט געשיקט אויף פארשידענע ארבעטן פאר דער דייטשער מאכט, פאר דער שטאט־פארוואלטונג, וואס האט זיך דערלויבט צו פאדערן יידן ביים ארבעטס־אמט אויף ארטיקע ארבעטן, ווי רייניקן די שטאטישע אנשטאלטן א. אנד. מ׳האט אויך גענומען יידן אויף ארבעט ביי די ארומיקע שאסייען. אין דער אומגעגנט האבן יידן זייער שווער געארבעט, אונטער דער אויפזיכט פון היימישע פאליצאנטן, אנטיסעמיטן, וואס האבן געשלאגן ביי דער ארבעט.

אין איינעם א טאג איז צום יודענראט געקומען א טאקסע מיט 2 דייטשע אפיצירן און געמאלדן, אז אלע יידן פון זשעלעכאוו ווערן ארויסגעשיקט, א חוץ דעם יודענראט מיט אייניקע בעלי מלאכות, וואס ווערן בלייבן אין שטאט. דעמלט האט מען נאך נישט געוווסט, וואס עס הייסט אוועקשיקן פון שטעטל. מען האט געמיינט, אז מ׳שיקט ארבעטן אין אן אנדער שטאט, אז אוועקשיקן באטייט אומברענגען, האט נאך קיינער נישט געוווסט. איז מען געלאפן פארהאוועט, יעדער האט זיך גענייט רוק־זעק צו קאנען מיט זיך מיטנעמען באגאזש. מ׳האט אינגענייט געלט אין אייגענע און אין די קינדער־מלבושים און געגרייט פארשידענע שפייז מיטצונעמען אין וועג. איך אליין האב באשטעלט א פאר גוטע שטיוול און באצאלט גוט דעם שוסטער, אז ער זאל זיי מאכן אין פארלויף פון א טאג, כדי איך זאל זיי האבן אין וועג ארויין. די יודענראטניקעס זיינען, פארשטייט זיך, געווען צופרידן מיט דעם וואס זיי בלייבן, זיי וועלן דאך האבן אלע יידישע פארמעגנס. אבער וען די מאסן האבן געשטורמט און פארלאנגט אז מ׳זאל עפעס טאן, אפצווועגדן די גירוש־גזירה, זיינען זיי געגאנגען צום קאמאנדאנט פון זשאנדארמעריע, ער זאל זיך פארבינדן טעלעפאניש מיטן קרייז־שעף און עס האט זיך ארויסגעווויזן, אז קיין שום פארארדענונג וועגן גירוש זשעלעכאוו איז נישטא און די אפיצירן זיינען געווען פשוטע דייטשע אפעריסטן, וואס האבן געמיינט, אז מ׳וועט מיט זיי אונטערהאנדלען און זיי וועלן באקומען אויסקויף־געלט.

עס איז דעמלט געווען א גרויסע שמחה אין געטא. מ׳איז דאך געבליבן אין די אייגענע היימען. ווידער איז זיך יעדער געגאנגען צוריק צו זיין האנדל און ארבעט און אין אלץ פארגעסן. דער האנדל פון יודענראט מיט ארבעטס־כוחות איז ווייטער פארגעזעצט געווארן. אין א געוויסן טאג האט דער יודענראט געמאלדן, אז דער ארבעטס־אמט וויל א געוויסע צאל ארבעטער קיין קאלאביעל, אבער פאר א גרויסע סומע וועט מען אפוועגדן די פאדערונג וועגן דער גרויסער צאל ארבעטער, א טייל וועט מען אבער מוזן שיקן. די יידישע פאליציי האט, ווי שטענדיק, געכאפט אביסל הונגעריקע פליטים און געשיקט מיט די אויטאס קיין קאלאביעל. די תושבים האבן געמוזט צאלן א גרויסן שטייער אויף דער מכלומערשטער סומע, וואס מ׳דארף אפצאלן די דייטשן פאר נישט שיקן קיין גרעסערע צאל מענטשן. דער עולם האט געמוזט גלויבן און געבן דעם יודענראט געלט וויפל ער האט געוואלט, וויל קיין אנדער ברירה איז נישט געווען. דער יאגד אויף מענטשן האט זיך נישט אפגעשטעלט. די יידישע פאליציי האט געכאפט יעדן בחור אדער יונגער־מאן און גארנישט זאגנדיק, וואס מ׳וויל — ארויסגעזעצט אין דער יידישער תפיסה ביים יודענראט.

צווישן די געכאפטע איז אויך געווען מיין עלטערער זון בערל, אים האט מען אוועקגעשיקט אויף ארבעט קיין ווילגע. איך, ווי א פאטער, האב נישט געשוויגן און פארלאנגט פון יודענראט, אז ער זאל מיר אפגעבן מיין קינד. די יודענראטניקעס האבן מיר צוגעזאגט און דאס מאל געהאלטן ווארט. נאכן אפשיקן א פרישן טראנספארט ארבעטער, איז צוריקגעקומען מיין זון בערל צוזאמען מיט שמעון פיינגעזיכט און דוד געדאנקען.

אין אייניקע טעג ארום האט דער יודענראט מודיע געווען, אז דער ארבעטס־אמט פאדערט פון אים צוצושטעלן 1000 ארבעטער קיין מינסק־מאזאוויעצק צו א געוויסער פירמע (וואלף), וואס פירט שאסיי ארבעט. צו דעם צווק האט דער יודענראט אויפגעפאדערט אלע זשעלעכאוער יידן אין עלטער ביז 45 יאר, זיך צו פארזאמלען אויפן פלאץ פון דער פארברענטער שול. (ס׳זיינען נאך געשטאנען די פארברענטע ווענט פון דער שול). פאר נישט צושטעלן זיך—טויט שטראף, און א חוץ דעם ווילן די זשאנדארן באשיסן די הייזער, ווער מענס אייגווינער ווילן זיך נישט שטעלן אויפן פלאץ. כדי די אקציע זאל דורכגיין מיט דערפאלג, זיינען צו הילף דער פאליציי מאביליזירט געווארן אויך די יידישע פייערלעשער. ס׳האט זיך געמאכט א גרויסע מהומה. מ׳איז ארומגעגאנגען פארצווייפלט און פאר יעדן איז געשטאנען די ביטערע פראגע: וואס טוט מען? די שטרענגע פארארדנונג האט אנגעווארפן אויף אלעמען א פחד.

אין באשטימטן טאג האבן אלע מענער ביז 45 יאר זיך פארזאמלט צווישן די וועגן פון דער אפגעברענטער שול. דער פלאץ איז באוואכט געווארן פון יידישער פאליציי און פייערלעשער, וועלכע האבן קיינעם נישט ארויסגעלאזט. עס איז געקומען דער גאנצער יודענראט ווי אויך די זשאנדארמעריע מיטן קאמאנדאנט און דער ארבעטס־אמט. דער יודענראט מיט דער הילף פון דער זשאנדארמעריע האט צוביסלעך ארויסגענומען זיינע גוטע בריידער, וואס זיינען שטענדיק פטור געווען פון ארבעט און פון יעדע געלט־אקציע, און זיינען פריי אהיים געגאנגען. נאך דער סעלעקציע האבן די זשאנדארן געלאזט זיך ווילגיין מיטן רעשט ביסל יידן. מ׳האט געשניטן די בערד און סתם געשלאגן מכות רצח, און ווען זיי זיינען שוין געווען זאט פון סאדיזם, האבן זיי

געמאַכט אַ קאָמיסיע, וואָס האָט געדאַרפט פעסטשטעלן ווע־
מען צו „באַפרייען" פון דער אַרבעט. ווער ס׳האָט זיך נאָר
באַקלאָגט אויף שוואַכקייט אָדער אַ פיזישן מום, איז גוט
צעשלאָגן געוואָרן, אַזוי, אַז ס׳האָט זיך שוין קיינער נישט
באַקלאָגט, אַז ער איז קראַנק און שוואַך.

מלך שאַרפהאַרץ, דער קאָמאַנדאַנט פון דער יידישער
פאָליציי, האָט פאַר אַ געהעריקע סומע באַפרייט פון אַרויס־
געשיקט צו ווערן. אויך איך און מיינע צוויי שוואָגערס —
חיים מאיר וויינבערג און משה שיפמאַן — האָבן געקאָסטן פון
דעם „חסד". מיר האָבן נאָך אין זעלבן טאָג גוט באַצאָלט.

באַלד האָט מען אַוועקגעשטעלט אַ שטרענגע וואַך און
מער קיינעם נישט אַרויסגעלאָזט און קיינעם צו זיי נישט
צוגעלאָזט. עס זיינען דאָרט פאַרבליבן בערך 400 מאַן. לסוף
זיינען אַנגעקומען אויטאָ און אַלעמען צוגענומען. מיינסטנס
עלטערע מענטשן, וואָס האָבן איבערגעלאָזט פרויען און קינ־
דער. דאָס געווויין און די געוואָלדן זיינען געווען אין לשער,
אַבער קיינער האָט גאָרנישט געקענט העלפן.

די גרופּע איז טאַקע אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף אַר־
בעט קיין מינסק־מאזאוויעצק. אויך דאָרט האָט מען זיך גע־
קאָנט אויסקויפן. דער זשעלעזנאָוער יודענראַט האָט געפירט
ווייטער זיין האַנדל און פאַר גרויסע סומעס געלט אַ טייל
אַרויסגעשיקטע צוריקגעבראַכט קיין זשעלעזנאָוו. אויף זייער
אָרט האָט מען ווייטער געשיקט אָרעמע פליטים, וואָס זיינען
הונגעריקע און געשוואָלענע אַנטלאָפן פון ווארשע, כדי זיך
צו ראַטעווען אין זשעלעזנאָוער „גן־עדן"... ביי דעם דאָזיקן
אומפאַרשעמטן מענטשן־האַנדל, האָט זיך געפונען אַ ליפּנער
בחור מיטן נאָמען האָלץ, וואָס האָט געשטעלט אַ פאַסיוון ווי־
דערשטאַנד און דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן.

האָלץ, וואָס האָט מיט זיין אַרבעט אַלס קאַמאַשן־שטע־
פער אויסגעהאַלטן אַ גרויסע משפחה, איז געכאַפט געוואָרן
אויף אַרבעט קיין מינסק. עס האָט נישט געהאָלפן דאָס וויי־
נען פון זיינע שוועסטער — דער יודענראַט האָט זיך מיט
אַזעלכעס נישט איבערגענומען. דער בחור איז איינגעזעצט
געוואָרן אין תפיסה ביים יודענראַט. ער איז אַרויסגעשפּרונ־
גען פון פענצטער פון ערשטן שטאָק, זיך גוט צעקלאַפּט און
געבליבן ליגן. אין יודענראַט זיינען דעמלט געווען צוויי זשאַ־
דאָרן וויצקע און ניקל. אַ יידישער פאָליציאַנט האָט זיי מיט־
געטיילט, אַז אַ ייד איז אַנטלאָפן פון ערשטן שטאָק. די דייטשן
האָבן אים געהייסן כאַפּן און אַרויפּוואַרפן אויפן אויטאָ. דער
פאָליציאַנט האָט דערויף געענטפערט, אַז דער אַנטלאָפענער
לייגט און וויל זיך נישט רירן פון אָרט. וויצקע האָט אַרויס־
געזומען דעם רעוואָלווער, דערשאָסן האָלצן און געהייסן אים
נעמען אויפן בית־עולם. ער האָט נאָך געלעבט, מ׳האָט אים
אפשר געקאָנט אָפּראַטעווען, נאָר דער דאָקטער האָט מורא
געהאַט, וויייל עס איז געווען אַ פאַראַדענונג, אַז קיין דאָק־
טאָר טאָר נישט געבן קיין הילף צו אַ האָלב דערשאָסענעם
און מ׳האָט אים באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

דאָס כאַפּן אויף אַרבעט האָט זיך אַזוי געצויגן דעם
גאַנצן זומער 1942. עס זיינען געווען אָפּטע פאַלן, וועו זשאַ־
דאָרן האָבן געשאָסן צו מענטשן, וואָס האָבן זיך געזאַמלט
פאַרן הויז פון יודענראַט, עס זיינען געווען פאַרוווונדעטע.
אַזוי האָט פון אַזאַ שיסן באַקומען שווערע ווונדן גרשון בא־
ראנעקס טאָכטער, וועלכע איז דערנאָך געווען אַ לענגערע
צייט אין שפּיטאָל. חנא שטיינהענדלער איז געקומען אַרויס־
ראַטעווען זיין זון און שאַרף פראַטעסטירט פאַרוואָס די רייכע
בלייבן אין דער היים און זיין אָרעם יינגל כאַפּט מען, די
זשאַנדאַרן האָבן צו אים געשאָסן. ער איז שווער פאַרוווונדעט
געוואָרן. דער טעראָר האָט אָנגעוואָרפן אַ מהומה אויפן ביסל
יידן, וואָס האָבן אויסגעמיטן צו שטיין פאַרן יודענראַט, ווען
מ׳פירט אַוועק זייערע נאָענטע אין די לאַגערן.

צוליב דעם שטענדיקן געיאָג נאָך מענטשן האָט די
יידישע פאָליציי געהאַט אַ סך אַרבעט. זי האָט דעריבער גע־
נומען ווערבירן פרישע פאָליציאַנטן, אַ טייל האָבן זיך פאַר־
שריבן, כדי זיי זאָלן נישט געכאַפּט ווערן אויף אַרבעט און
איניקע האָט גלאַט געצויגן די אַרבעט צו זיין פאָליציאַנטן,
וויייל זיי זיינען געווען אויסוווּרפן. אויף וויפל איך געדענק
זיינען אַריין אין דער פאָליציי: מלך אַבראַמאָוויטש, יעקל
ווינאָגראַד, יצחק בוימאייל, אַלטער ווייַנטרויב, הערשל באר,
ישראל רויזענקינד, מלך אנגליסטער, איטשע צאצקעוויטש,
משה פיש און גדליה געדאַנקען. דער קאָמאַנדאַנט, מלך
שארפהארץ, האָט ביי די נייע געוונמען אַ שיינע מטבע פאַרן
אַיינקויפן זיך אין זיין הייליקער חברה. ער איז אויך געקומען
צו מיר מיט אַ פאַרשלאָג, אַז בערל זאָל אַריין אין דער פאָ־
ליציי, ער וועט אים ניט שיקן צו כאַפּן אויף אַרבעט, נאָר וועט
אים געבן אַ לייכטע באַשעפטיקונג און אַזוי וועט ער אויס־
מיידן געכאַפּט צו ווערן, וויייל מ׳דערוואָרט גרויסע און פרישע
רדיפות. דער עיקר האָט ער געמיינט זיין „רחש" צו נעמען
ביי מיר אַיינקויף־געלט, אָבער איך, מיין פרוי און די קינדער
האָבן קאַטאַגאַריש אָפּגעוואָרפן דעם פאָרשלאָג. זאָל מיין זון
גיין אויף שווערע אַרבעט און נישט באַשמוצן זיך מיט דער
עקלהאַפּטער מלאכה פון אַ פאָליציאַנט ביי די דייטשן.

יעדן טאָג זיינען געווען געיאגן אויף מענטשן צו פאַר־
שידענע אַרבעטן און מיינע קינדער האָבן געמוזט טעג און
נעכט זיך באַהאַלטן אויף פאַרשידענע בוידעמער און קעלערן,
אין קאָמערן, וויייל אַזוי האָבן דעמלט געמוזט לעבן אַרנטלעכע
מענטשן, וועלכע האָבן נישט געוואָלט זיין קיין פאַרקויפטע
נשמות.

דאָס דאַוונען אין מנינים און די טעטיקייט פון חברות אין געטא

ווי שלעכט און ביטער עס איז געווען יעדן איינעם אויפן
האַרץ, טראָץ דעם כמעט אויסזיכטלאָזן מצב, האָבן יידן דאָך
נישט פאַרגעסן אין יידישקייט. די שול איז געווען פאַר־
ברענט, דאָס בית המדרש און די חסידים שטיבלעך זיינען
געווען פאַרנומען, די דייטשע זשאַנדאַרן האָבן ברוטאַל פאַר־
פאָלגט יעדן ייד, וואָס האָט געטראָגן אַ טלית אָדער, וואָס
מ׳האָט אים געטראָפן דאַוונען — טראָץ דעם אַלעם זיינען

יידן זיך צוזאַמענגעקומען דאַוונען אין פּריוואַטע שטובן, ווו עס זיינען געמאַכט געוואָרן מנינים. געדאַוונט האָט מען יעדן פּרימאָרגן באַלד אינדערפרי און מנחה־מעריב. אויך האָט מען אָפּגעהיטן די ימים טובים און שבתים און געדאַוונט מיט התמדה.

די מנינים זיינען אויך געווען אַן אָרט, ווו מ׳איז זיך צוזאַמענגעקומען אַראָפּריידן זיך פון הארץ. מיר האָבן אלע געגלויבט, אַז עס וועט אַ סוף נעמען צו די צרות און דער דייטש וועט האָבן די מפלה. קיינער איז אָבער נישט געווען זיכער, אַז ער וועט דערלעבן די נחמה. דאָך איז מען נישט געווען געפאַלן בייַ זיך. דאָס צוזאַמענקומען זיך אין די מנינים האָט אַ סך געהאָלפן צו הייבן דעם מוט.

זאָלן מיר אין אונדזער יזכור אויך דערמאָנען די יידן, וואָס האָבן מיט מסירת נפש אָפּגעגעבן זייערע ווינינגען פאַר בתי תפילות. די מנינים האָבן זיך געפונען אין די שטובן פון די פאָלגנדע פּערזאָנען: מיין פעטער גדליהו יוסף פרי־מער, לייזער משה לעוויט, משה יחיאל געדאַנקן, טוביה שניי־דער, גבריאל ליכטנפאכט, ביים רבין און ביים רב. בייַ יעדן מנין איז געווען אַזוי איינגעאָרדנט, אַז די פרויען פון די שטובן זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך און געהיטן, צי עס גייען נישט קיין דייטשן (זשאַנדאַרן), צי מ׳כאַפּט נישט אויף קיין אַרבעט. לויט אַ געוויסן אָפּגערעדטן סיגנאַל איז מען אַנטלאָפן און מען האָט זיך באַהאַלטן אין אַ באַהעלטניש, וואָס איז שוין געווען פון פריער צוגעגרייט. אָפּטמאָל איז מיר אויסגעקומען צוזאַמען מיט מיינע זין צו ליגן אין אַזאַ באַ־העלטניש.

איינמאָל שבת באַלד אינדערפרי בין איך געגאַנגען דאַוו־נען צו גבריאל ליכטנפעלד. מיך האָבן געטראָפן צוויי זשאַנ־דאַרן פענקער און ווידקע — באַווופסטע רשעים. די דייטשן האָבן באַמערקט, אַז איך טראָג דעם טלית אונטערן מאַנטל. מיט אַ ווילדן כעס האָט איינער אויסגעשריגן: „ווהין דען, שמוציקער יודע?״ איך האָב שוין נישט געהאָט קיין עצה און געזאָגט, אַז איך זוך אַן אָרט וווּ צו מאַכן דאָס געבעט. זיי האָבן מיך מכבד געווען מיט געזונטע קלעפּ און זיינען אַוועק. איך האָב די קלעפּ געפילט אַ לענגערע צייט אָבער איך בין געווען גליקלעך, אַז די רוצחים האָבן נישט אַנטדעקט דאָס אָרט פון מנין.

אין די מנינים האָט מען שבת אויך געמאַכט אַ קידוש בצבור און אָפּטמאָל סעודת ראש חודש. דער קידוש און די „סעודה״ איז געווען אַ מיטל צו שטאַרקן זיך מ׳זאָל נישט צוזאַמענברעכן. פון דעם האָבן אויך געגאָסן בכבודע מענטשן, וואָס האָבן געהונגערט און זיך געשעמט אויסצושטרעקן די האַנט. צווישן מנחה און מערב האָט מען אויך אַריינגעכאַפּט אַ פּרק משניות און אָפּילו געמאַכט אַ סיום פון משניות, וואָס איז אויך געווען פאַרבונדן מיט אַ סעודה. איך געדענק אַזאַ סיום, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט אַ סעודהלע. ער איז פאַרגעקומען אין מנין פון טוביה שניידער, וואָס האָט געהאָט זיין דירה אינמיטן מאַרק. אויף דער סעודהלע לכבוד דעם סיום איז געווען אַנוועזנד יוסף מענדעזשיצקי. ער האָט אויס־געטייטשט אַ פּסוק פון תהלים—סעדינו ואושעה (תהלים ק״ט) — מאַכט סעודה׳לעך און איר וועט געהאָלפן ווערן.

אויך די פרומע חברות און צדקה־חברות האָבן אין געטאָ נישט אויפגעהערט צו עקזיסטירן. די חברה תהלים האָט נישט געווען צו תהלים, ווייל דאָס איז געווען אוממעגלעך, אָבער תהלים בצבור האָט מען געזאָגט. מ׳האָט אויך אָפּ־געהיט די תקנה צו דאַוונען 30 טעג נאָך יעדן נפטר, וואָס האָט בייַם לעבן געהערט צו דער חברה. די חברה קדישא איז דאָך נעבעך געווען באַוואָרפן מיט אַרבעט, בפרט בעת דער מגיפה ר״ל, האָט זי ממילא אויסגעפירט איר אַרבעט בשלימות.

די חברה עזרת חולים האָט געהאָט אַ באַזונדער מזל, ווייל צו איר האָבן געהערט מיטגלידער פון יודענראַט, זי איז דערביבער געווען אַ האַלב אָפּיציעלע אינסטיטוציע. דער חודש־אָפּצאָל פאַר עזרת חולים איז איינגעמאַנט געוואָרן דורך די סעקוועסטראַטארן פון יודענראַט מיט דער הילף פון געטאָ־פּאָליציי. די דאָזיקע אינסטיטוציע האָט איר חוב דערפילט און געהאָלפן די אָרעמע קראַנקע. אויך די פרויען אָפּטיילונג פון עזרת חולים האָט געפירט איר אַרבעט ווי פאַר דער מלחמה.

בראש פון דער חברה תומכי עניים איז געשטאַנען מיין פעטער גדליהו יוסף. די חברה האָט אויף איר שולטעער גע־שטיצט בכבודע אָרעמע לייט, צוזאַמענגענומען שטיקלעך ברויט, געלט און געהאָלפן די נויט־באַדערפטיקע. די טע־טיקייט איז געווען זייער באַשווערט, ווייל עס איז געווען פיל מער מקבלים ווי נותנים, אָבער די עסקנים זיינען נישט מיד געוואָרן און מיט יידישער עקשנות געטאָן זייער הייליקע אַרבעט צו לינדערן די נויט. גדליה יוסף איז געשטאָרבן דעם לעצטן פּסח פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

אַ חוץ דער הילפס טעטיקייט פון די צדקה־חברות האָבן אויך סתם יידן געזאַמלט נדבות צווישן מענטשן, כדי אַרײַנצובריינגען אַ שטיקל ברויט אין דער שטוב פון זייערע שכנים. אויך אין די מנינים האָט מען געזאַמלט געלט און ברויט, פאַר הונגעריקע מענטשן. די אַלע אַקציעס זיינען געווען פאַרבונדן מיט סכנות נפשות. מ׳האָט געמוזט זיין פאַרזיכטיק די דייטשע שזשאַנדאַרן זאָלן זיך נישט דערווויסן, אַז מ׳זאַמלט געלט. די אַלע מיטלען צו העלפן די נויט־לייַדנדע, זיינען פאַרשטענדלעך נישט געווען בכוח צו באַ־זייטיקן דעם הונגער, וואָס האָט פאַרכאַפּט אַלץ מער און מער משפחות. עס האַרף אויך דערמאָנט ווערן, אַז אויף פּסח האָט דער זשעלעכאָווער רבי מיטן רב דורכגעפירט די טראַדי־ציאָנעלע מעות־חיטין־אַקציע. די רבנים אין זייער רבנישן טראַכט זיינען, צוזאַמען מיט די שמשים, געגאַנגען צו די מער פאַרמעגלעכע און צוזאַמענגענומען מיטלען, כדי יעדער ייד זאָל האָבן אַ שטיקל מצה אויף פּסח.

די חברה תלמוד תורה איז געווען געצוווונגען אָפּצו־שטעלן איר טעטיקייט, ווייל דער לאָקאַל איז פאַרנומען געוואָרן פון היימלאָזע. עס איז אָבער דאָך געזאַרגט געוואָרן פאַר געבן די קינדער אַ יידישע דערציאונג. מ׳האָט זיי אָפּגעגעבן צו

פריוואַטע מלמדים, וועלכע האָבן באַהאַלטענערהייט געלערנט מיט די קינדער די הייליקע תורה. עלטערן, וואָס האָבן געהאַט מיטלען, האָבן אַליין געצאָלט די מלמדים. פאַרשטייט זיך, דער אָפּצאָל איז געווען אַזאָ קלייניר, אַז די מלמדים האָבן צוגעהונגערט. געווען אויך עלטערן, וואָס האָבן מורא געהאַט צו שיקן זייערע קינדער אין חדר, רעכענענדיק זיך דערמיט, אַז די דייטשן קאָנען באַפאַלן אַזאָ חדר און אויסמאָרדן אַלע קינדער.

די שרעק און פּאַניק אין די זומער־חדשים 1942

אין זומער 1942, אייניקע חדשים פאַר דער ליקווידאַציע, האָט זיך דאָס לעבן אין זשעלעכאָווער געטאָ כמעט „נאָר־מאַליזירט". מ׳האָט זיך שוין צוגעווייניט צו דעם, אַז מ׳דאַרף גיין אין גאָס מיט שרעק, זיין גרייט צו אַנטלויפן און באַ־האַלטן זיך פאַר יעדע אנשיקענעניש. ביי אַזעלכע באַדינגונגען האָבן סוחרים געהאַנדלט, בעלי מלאכות געאַרבעט און מ׳האָט געלעבט...

אין שטעטל זיינען אָנגעקומען ידיעות, אַז פון די שטעט אַרום וואַרשע נעמט מען צוזאַמען די יידן און מען שיקט זיי אַוועק אויף אַרבעט. מיר האָבן אויך געהערט פון סא־ביבאר, אָבער מ׳האָט געמיינט, אַז דאָס זיינען אַרבעט־לאַגערן. וועגן וואַרשע האָט מען „געווּוסט", אַז דאָרט וועלן אויפ־געשטעלט גרויסע אַרבעט־לאַגערן מיט וואַרשטאַטן פון שוס־טער און שניידער, מענטשן באַמיען זיך אַריינצוקומען אין די לאַגערן, וויייל די וואָס אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן שיקט מען נישט קיין טרעבלינקע... אַזוי האָט געאַרבעט די דייטשע אינ־פאַרמאַציע־דינסט צו פאַרבלענדן די יידישע קרבנות, זיי זאָלן זיך לאָזן רואיק פירן אין די גאַז־קאַמערן.

די דאָזיקע אָפּנאַרעריש אינפאַרמאַציעס איז דורך יודענראַט־רערן אַריינגעדרינגען אין אויסגעהונגערטן גע־פיניקטן זשעלעכאָווער געטאָ. אָ סך מענטשן האָבן אָנגעהויבן צו טראָכטן: אפשר איז טאַקע כדאי זיך צו לאָזן כאַפּן, אָדער פרייוויליק צו פאָרן אין אַרבעט־לאַגער. לויט די פאַלשע אינפאָרמאַציעס האָט מען דאָרט באַקומען צו עסן, אָנצוטאָן און אַפילו טאַשן־געלט... די איינציקע, וואָס האָבן אַביסל אָפּגעשווּאַכט די דאָזיקע אָפּנונגען זיינען געווען אונדזערע פּוילישע שכנים, מיט וועלכע מיר זיינען געקומען אין קאָנ־טאַקט. זיי האָבן מיט אונדז געריידט, אַז אין די לאַגערן וועלן די יידן אויסגעהרגעט דורך די דייטשן און פון זייער פעטסט מאַכט מען זייף. צו מיר און צו אַנדערע יידן זיינען געקומען הייַמישע, „גוטע" פּאָלאַקן און פאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן געבן זיי צו באַהאַלטן די גוטע זאַכן, סחורה און ביזשוטעריע, וווייל „סיי ווי סיי וועט איר דאָך גיין אויף זייף און די דייטשן וועלן צונעמען אייער פאַרמעגן. בעסער גיט עס אונדז, מיר זיינען דאָך אייערע גוטע פריינט"...

יידן וואָס האָבן נאָך עפּעס געהאַט, האָבן טאַקע געגעבן צו באַהאַלטן צו אָט די „פריינט", וועלכע האָבן נאָכן ליקווי־דירן דאָס זשעלעכאָווער געטאָ, געהאָלפן די דייטשן אָפּזוכן די יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי פויערים מיט מענטשלעכע הערצער. אייניקע פון די „פריינט" האָבן אַליין אויסגעמאָרדעט די באַהאַלטענע יידן, כדי נישט צו דאַרפן אָפּגעבן זיי די אנפאַרטרויטע וועלט־זאַכן.

די אַלע דערמאָנטע בארואיגנדע און פחדימדיקע ידיעות האָבן צעטרייסלט די טויזנטער איינוווינער פון זשעלעכאָווער געטאָ. אינסטינקטיוו האָט מען געפילט, אַז עס איז נישט גוט. דער טויט לויערט אויף אַלע וועגן. אין די מינים, אין די שטובן, מאן און פרוי צווישן זיך האָבן כסדר געשטעלט זיך די פראַגע: וואָס טוט מען? ווי אַזוי ראַטעוועט מען זיך פון דעם גרויסן אומגליק? עס וועט דאָך קומען די בייזע שעה און מען וועט אונדז אַרויסשיקן פון זשעלעכאָווער געטאָ.

נאָך דער ליקווידאַציע פון ריקער געטאָ (ריקי — אַ שטעטל, בערך 30 קילאָמעטער פון זשעלעכאָו) האָבן מיר שוין געווּוסט, אַז עס קומט דער סוף אויך אויפן זשעלעכאָווער געטאָ. מ׳האָט שוין אָנגעהויבן שמועסן פון גאַז־קאַמערן, אָבער פאַרט נישט געגלויבט. פאַר יעדן פאַל האָט מען זיך געמוסט גרייטן אין וועג אַריין... מ׳האָט פאַרקויפט די סחורות, דאָס באַקומענע געלט אויסגעטוישט אויף גאלד־דאלאר און גאלד־רובל, וואָס מ׳האָט באַגראָבן אין דער ערד, אייגע־מויערט אין וועגט. סחורות האָט מען אַריינגעלייגט אין בלע־כענע קאַסטנס און באַגראָבן. אַ סך האָבן זייערע סחורות אָפּגעגעבן די „גוטע" פּאָלאַקן.

וועגן אופן, ווי אַזוי צו ראַטעוון דאָס אייגענע נפש זיינען אָנגעפאָנגען הייסע וויכוחים. מ׳האָט גערעדט וועגן אויסבאַהאַלטן זיך, ווען די כוואַליע פון אומגליק וועט אַ פליץ טאָן אויף זשעלעכאָוו. מ׳האָט געקלערט, וואָס צו טאָן, ווען די פאַמיליע וועט זיך דאַרפן שיידן, איינער וועט נישט קענען טראַכטן וועגן צווייטן און יעדער וועט זיך מוזן ראַ־טעווען אויף אייגענער האַנט. קיינער איז נישט געווען אַזוי קלוג צו געפינען אַן אויסוועג פון דער לאַגע. טייל האָבן גע־האַלטן, אַז מ׳דאַרף אָנווענדן אַלע מיטלען כדי זיך צו ראַטעווען. געווען אַזעלכע רעזיגנירטע, וואָס האָבן געזאָגט, אַז מ׳קאָן זיך גאָרנישט העלפן, ווייל אויב נישט די דייטשן וועלן די פאַלאַקן אויסמאָרדן. מ׳דאַרף זיך דעריבער אונטערוואַרפן דעם גורל און גיין אַהין ווו עס גייט דער גאַנצער יידישער כלל.

געווען אַ דריטע מיינונג: צו וואָס זיך לאָזן טרייבן קיין טרעבלינקע, דאָרט וועלן געפייניקט און וואַרטן אויפן טויט, ווי אויף אַ באַפרייער. בעסער נישט רירן זיך פון אָרט, דאָ וועלן דערשאָסן און קומען צו קבר־ישראל אויפן זשעלעכאָווער בית עולם. אַזוי האָבן געטראַכט און אויסגעפירט — דעם זשעלעכאָווער רבינס ברודער זצ״ל, דער ריקער רבי, ר׳ אלימלך זצ״ל און זייערע מקורבים: סיני שוחט, יעקל אונגער, נחום ווייַנשטאק, יצחק שלמה בייער און נאָך יידן. בעת דער דעפּאָרטאַציע האָבן זיי זיך געפונען אויפן הויף פון רבינס בית המדרש, אָנגעטאָן אין די טלתים, ווען די רוצחים זיינען געקומען האָבן זיי זיך אָפּגעזאָגט צו גיין צום דעפּאָרטאַציע־פּלאַץ און אַלע זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן רבינס הויף. זיי זיינען געקומען צו קבר ישראל אויפן זשעלעכאָווער בית עולם.

דער גלויבן, אַז דורך אַריינקומען אויף אַן אַרבעט־פּלאַץ

ווערט מען „געהאַלפן", האָט זיך אויך איינגעבירגערט אין זשעלעכאָוו. אין דעם דאָזיקן זומער ערב דער ליקווידאַציע, האָבן פריצים פון די גיטער אַרום זשעלעכאָו זיך געוואנדן צו דעם דייטשן אַרבעט־אָמט ווען צושיקן זיי אַרבעטער צום אַראָפנעמען די תבואה. יידן האָבן זיך געזן פאַרשריבן צו דער דאָזיקער אַרבעט.

צו מיר איז געקומען מיין קוזין מרדכי מארכעווקע און דערציילט, אַז די משפחה פיינגעזיכט — חיים מיט זיינע קינדער גייען קיין קארטניצע (אַ דאָרף נעבן זשעלעכאָוו), צו אַרבעטן אין דאָרטיקן הויף. די פיינגעזיכטס האָבן געהאַלטן, אַז עס וועט זיי דאָרט זיין זייער גוט, ווייל זיי האָבן שטענדיק געהאַנדלט מיטן קארטניצער הויף. מיין קוזין האָט מיר פאָרגעשלאָגן, אַז איך זאָל אַהינשיקן מיין עלטערן זון בערל און זיין לעבן וועט דאָרט זיין זיכערער... איך האָב זיך דורכגערעדט מיט מיין פרוי לאהטש'ן און מיט די קינדער און מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצושיקן בערעלען אַרבעטן אין פריצישן הויף, אין קארטניצע. ער האָט דאָרט געאַרבעט פלייסיק אַלס „פאראבעק". צוזאַמען מיט אים האָבן געאַרבעט נאָך 10 יידן.

מיר האָבן באַזאָרגט אונדזער זון מיט עסן, מלבושים און אויך איבערגעשיקט פאַרשידענע שטוב־זאַכן, גלויבנדיק, אַז ער וועט זיך ראַטעווען וועט ער האָבן די זאַכן. אָבער דאָס אַלץ איז געווען אַ ביטערער טעות. ווען דער תבואה־שניט האָט זיך געענדיקט און די דייטשן האָבן זיך געזומען גרייטן אַרויסצופירן די יידן פון זשעלעכאָוער גיטע, האָט אַזא גורל דערוואַרט אויך די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אין די פריצישע גיטער. די יידן אין קארטניצע האָבן זיך באַצייטנס וועגן דעם דערוווסט, און אַנטלאָפן קיין דעמבלין אין דאָרטיקן לאַגער אויפן פלי־פלאַץ. אויפן וועג זיינען זיי באַרויבט געוואָרן פון פאלאקן. מיין זון בערל איז אַריין צו אַ היימישן פויער, וואלא־דיסלאוו קאפיק בעטן ביי אים אַ שטיקל ברויט, האָט דער פויער קיין ברויט נישט געגעבן, נאָר מיט כוח אַראָפגעצויגן פון אים די שטיוול און אַרויסגעטריבן אים באָרוויס. בערל איז אַ באָרוויסער אַוועק קיין דעמבלין.

די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון זשעלעכאָוער געטאָ האָט זיך דערנענטערט, סך הכל אייניקע טעג האָט אונדז אפגעטיילט פון טראָגישן סוף אָבער מיר האָבן נישט געפילט זיין אָנקום. דער יום טוב סוכות (1942) האָט אַריינגעבריינגט אַביסל הייטערטקייט און האָפנונג, וואָס האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. אין יום טוב האָט זיך אָנגעהייבן אַ געכאַפערייַ אויף אַרבעט. מ'האָט געכאַפט מאַסן מענטשן. דאָס איז געווען אַ פאָרשפיל צו דער ליקווידאַציע. לויט דעם פלאָן פון די דייטשע רוצחים האָט מען געדאַרפט די יידן טעראָריזירן, אָנווארפן אַ שרעק און פאַניק, כדי עס זאָל זיין לייכטער זיי אַרויסצופירן.

איינער פון די יודענראַט־מיטגלידער, איטשע גאָדל ווייניצער, וועלכער האָט משמעות פאַרשטאַנען, אַז דער סוף איז נאָענט, האָט מיט זיין פרוי און זון פאַרלאָזט דאָס זשעלעכאָוער געטאָ און אַוועק אין לאַגער אין ווילגע (אַ דאָרף נעבן זשעלעכאָו). ער האָט געהאַלפן", האָט זיך אויך איינגעבירגערט אין אַזוי אַנדערע יודענראַט־מיטגלידער און אין דער לעצטער מינוט האָט ער געוואָלט העלפן יידן זיך ראַטעווען.

ער האָט גערעדט צו מיר און די אַנדערע יידן, אַז מיר זאָלן אַלץ איבערלאָזן, אַרויס פון זשעלעכאָו און אַריבערקומען אין לאַגער, ווייל עס איז אַ פראָגע פון עטלעכע טעג. דאָס אומגליק איז נאָענט. הגם מיר האָבן נישט געהאַט קיין גרויס צוטרוי צו אַ מענטש פון יודענראַט, דאָך האָב איך זיך פאַר־טראַכט איבער דעם און איך האָב איבערגערעדט מיט מיינע שכנים: ישראל יצחק ביאַלאַבראדא און נטע יום טוב.

טראָץ אַלע צרות האָבן מיר נאָך אין דעם לעצטן יום טוב סוכות אין געטאָ געשטעלט סוכות. דעם צווייטן טאָג יום טוב, אינדערפרי, האָב איך זיך מיט מיינע שכנים גע־טראָפן אין סוכה ביים איבערבייסן אַ כזית ברויט. מיר האָבן זיך פאַרשטענדיקט, אַז מ'מוז פאַרלאָזן זשעלעכאָו.

מאָנטיק פאַרטאָג, דעם ערשטן טאָג חול המועד, איז גע־קומען אַ ספּעציעלער שליח פון איטשע גאָדלען. ער האָט געבראַכט אַ בריוול, אין וועלכן איטשע גאָדעל האָט מיטגע־טיילט, אַז אין משך פון דער לויפיקער וואָך וועלן די יידן וועלן אַרויסגעפירט פון זשעלעכאָוער געטאָ. מיר זאָלן דעריבן שוין נישט וואַרטן און מיטפאָרן מיט דעם ערשטן טראַנספאָרט־אַרבעטער, וואָס פאָרט קיין ווילגע אין לאַגער.

איך האָב זיך אָפגעזאָגט צו פאָרן אָן מיין פרוי און קינדער. אָבער מיין פרוי האָט נישט געוואָלט אָפטרעטן און מיך ענערגיש אויפגעפאָדערט תיכף צו פאָרן קיין ווילגע און איך זאָל אויך מיטנעמען מיין יונגערן זון הערשל און שרה הינדע — מיין אייניקע טאָכטער. מיין פרוי האָט מיך געטריסט, אַז זי וועט זיך שוין ראַטעווען אויף וועלכן עס איז אופן און איך מיט די קינדער זאָל זיך ראַטעווען קיין ווילגע, וווהין זי, אַלס פרוי, קאָן נישט פאָרן.

אויף גיך האָט מיין פרוי אָנגעטאָן די קינדער און איינ־געפאַקט וואָס מ'האָט נאָר געקענט מיטנעמען.

וועגן מיין באַשלוס צו פאָרן האָב איך תיכף מיטגעטיילט מיינע שכנים — ישראל יצחק ביאַלאַבראדא (לעבט) און נטע יום טוב (אומגעקומען) און מיינע שוואָגערס חיים מאיר ווייס־בערג און משה שיפמאַן (לעבן). מיר אַלע זיינען אַריין אין אויטאָ, וואָס האָט אונדז געדאַרפט פירן קיין ווילגע. דאָרט האָבן מיר געטראָפן זיצן נאָך יידן, וואָס האָבן זיך געלאָזט מיטן זעלבן וועג.

דער אויטאָ האָט געריירט. די פרויען האָבן אונדז באַ־גלייט מיט געוויין. עס האָט אַלעמען געפייניקט דער געדאַנק: „וואָר וווייסט צי מ'וועט זיך נאָך זען אַמאָל. מיר זיינען צו־געפאָרן ביז צו דער בריק. אָבער, ווי עס וווייזט אויס, האָבן די מוסרים נישט געוואָלט, זיי האָבן מיטגעטיילט די זשאַנדאַרן, אַז די רייכע יידן אַנטלויפן און פירן אַרויס דאָס רייכטום. די זשאַנדאַרן האָבן אָפגעשטעלט דעם אויטאָ, דורכגעפירט אַ רעוויזיע און צוגענומען אַלע באַגאַזשן. ביי מיר האָבן זיי

צוגענומען אויך מיין טלית און תפילין. עס איז מיר פאַרבליבן אַ קליין פּעקעלע מיט שפּייז, ווו עס זיינען געלעגן די תפילין פון מיין זון הערשל, וועלכע זיינען ביי מיר פאַרבליבן ווי אַ הייליקער אָנדענק ביזן היינטיקן טאָג. די זשאַנדאַרן האָבן אויך נישט געלאָזט מיטפאָרן מיין טאָכטער, ווייל אין אַרבעטס לאַגער קאָן מען נישט מיטנעמען קיין מיידלעך.

נאָך דער רעוויזיע האָבן די זשאַנדאַרן צעטריבן די פרויען, וואָס האָבן אונדז באַגלייט. צום לעצטן מאָל האָב איך געזען מיינע נאָענטסטע: מיין פרוי לאה נעכע און מיין טאָכטער שרה הינדע. פון דערווייטנס האָב איך געזען זייערע פאַרווויינטע פנימער און געהערט זייער געוויין. שמערצלעך טראַגיש איז געווען דאָס צעשיידט זיך. איך בין געווען ווי מבולבל, איך האָב נישט געוווסט אַליין, וואָס איך טו, צי עס איז גוט אָזוי... עס איז מיר געווען אומפאַרשטענדלעך די באַציונג פון די זשאַנדאַרן — זיי האָבן זיך באַגנוגנט בלויז מיט צונעמען דעם באַגאַזש, נישט געשלאָגן און נישט באַ־ליידיקט. אָזוי טראַכטעגדיק בין איך דערפאָרן אין ווילגער אַרבעטס לאַגער, ווו עס האָבן געאַרבעט אַ סך יידן אונטער דער אָנפירונג פון פּוילישע ברוטאַלע, מערדעריש אויפזעער, וועלכע האָבן געשלאָגן די יידן ביי דער אַרבעט.

דער סוף פון דער זשעלעכאָווער קהילה *)

אין זיין אַרטיקל „הושענא רבה אין זשעלעכאָוו, 10־טער יאָרצייט נאָך די קדושים", גיט איבער מ. באָרוכאָוויטש פאָל־גנדע פאַקטן און שילדערונגעגן פון לעצטן וועג פון די זשע־לעכאָווער יידן:

פאָלאָקן, יידן שונאים, האָבן פאַר אַ פלאַש בראנפן אָדער עטלעכע קילאָ צוקער אַרויסגעגעבן די באַהאַלטענע יידן אין די הענט פון די דייטשע זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן די קרבנות דערשאָסן. צווישן אָנד: לייבטשע אָלטמאַן, פיינזילבער מיט זיין טאָכטער און נאָך צוויי זשעלעכאָווער יונגעלייט".

דער מערדער קאבוס, אַ פויער פון זאדיב, האָט אַריין־געגנומען צו זיך יאָנקל גאלדצווייג מיט זיין פרוי און קינד, זיי באַרויבט און דערהרגעט. דער זעלבער מערדער האָט געכאָפּט מאניש גוטמאַן און אים איבערגעגעבן צום סאלטיס. דער סאלטיס האָט דעם קרבן צוגעבונדן צו אַ פור, וועלכע איז „געלאָפּן אין גאָלאָפּ קיין קלאטשעוו און דער געפיניקטער האָט געמוזט נאָכלויפן." אין קלאטשעוו האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אַ פאַרוויילונג־ספּעקטאַקל אין וועלכן עס האָבן זיך אויך באַטייליקט פאָלאָקן. דעם אומגליקלעכן האָט מען סאַדיסטיש געפּיניקט און דערנאָך דערשאָסן. מיט אַזאַ טויט איז אויך אומגעקומען הערש לייב האָכבוים.

בעת דער ליקווידאַציע פון זשעלעכאָווער געטא זיינען אַ טייל יידן אַנטלאָפן קיין אקושע. שמחת תורה האָבן די דייטשן געכאַפּט 84 זשעלעכאָווער יידן און זיי שרעקלעך געפּיניקט. צווישן די געפּיניקטע האָבן זיך געפונען די קדושים: משה שלמה פאס, אליעזר משה סופר מיט זיין איידעם משה ראָזענבערג, גדליה אשלאק (בעקער). ביי משה פאס האָבן די סאַדיסטן אונטערגעצונדן די בארד „און אים געהייסן טאַנצן און ווען ער האָט זיך געבעטן ביי די מער־דער, זיי זאָלן אים שיסן, האָבן זיי מיט אַ ציניש געלעכטער געענטפערט, אַז דאָס וואָלט געווען צו גוט פאַר אים".

וועגן די פּיינלעכע איבערלעבונגען אין ווילגער לאַגער דערציילט באָרוכאָוויטש אין זיין אַרטיקל:

„איך מיט מיין יונגערן זון הערשל זיינען געווען אין לאַגער, אין ווילגע. די צווייטע נאַכט, נאָך אונדזער אָנקומען אַהין, זיינען געקומען צולויפן יידן פון לאסקאראוו (לאס־קאזשעוו) און אַנדערע שטעטלעך און זיך געוואָלט ראַטעווען אין לאַגער, האָט מען זיי נישט אַריינגעלאָזט און מ'האָט געשיקט נאָך די גארוואלינער זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן אַלע יידן אויסגעשאָסן. „די יידן אין לאַגער האָבן נאָך געמוזט באַזוכן די קרבנות און די געפונענע זאָכן אָפּגעבן די מערדער. עס איז דעמלט דערשאָסן געוואָרן יחיאל קירשנבוים, דער זון פון משה פאליק, וויל ער האָט געהאַט פאַרלוירן דעם נומער פון לאַגער".

ווען דער לאַגער אין ווילגע איז ליקווידירט געוואָרן, זיינען די יידן אַריבערגעפירט געוואָרן אין דער „יודענשטאָט" סאבאלעוו. אַ טייל יידן האָבן זיך געפּרוווט ראַטעווען דורך אַנטלויפן. „איטשע גאָדל מיט זיין פרוי און זון, דוד ליכטנ־שטיין און זיין פרוי, זון און טאָכטער, האָבן זיך באַהאַלטן אין באצקעוו, אַ דאָרף נעבן זשעלעכאָוו. דאָרטיקע פאָלאָקן האָבן זיי איבערגעגעבן צו דער טשעכאמינער פאָליציי, וועלכע האָט זיי אַרויסגענומען פון באַהאַלטניש און דערשאָסן. 35 יידן זיינען דערשאָסן געוואָרן אין לאסקאראוער וואַלד, צווישן זיי: חיים האָלצהענדלער מיט זיין זון יעקל, דוד נירנשטיין און יעקל גאָלדצווייג".

נאָך דער ליקווידאַציע פון זשעלעכאָווער געטא „האָב איך מיט מיין יונגערן זון זיך גערעטעוועט קיין ווילגע און מיין עלטערער זון בערל איז פון קארטניצע מיט נאָך 10 יידן אַנטלאָפן קיין דעמבלין. מיין פרוי לאה מיט מיין טאָכטער שרה זיינען אַנטלאָפן אין דאָרף וואליא זאדיבסקא. פון דאָרט זיינען זיי געגאַנגען צום דאָרף קאשען צו אונדזערס אַ באַ־קאנטן קריסט און געבעטן זיין הילף זיך צו רעטעווען. האָט דער באקאנטער „גוטער פריינט" מיט אַ האַק דער־מאָרדעט מיין פרוי בעת מיין טאָכטער האָט געוואָרט אינ־דרויסן. נישט זעענדיק צוריק די מוטער האָט זי פאַר־שטאַנען, אַז אַן אומגליק איז געשען, איז זי צוריק אַנטלאָפן קיין וואליא זאדיבסקא. קיינער האָט זי נישט אַריינגעלאָזט, זי האָט זיך אַרומגעוואָלגערט אונטערן פרייען הימל, ביז מיינע שוועסטער האָבן זי אויסגעפונען און זי אַריינגענומען

*) פון רעדאַקציע:

אונדזער חשובער פריינט און בן עיר משה באָרוכאָוויטש, האָט ביזן שליסן דאָס יזכור־בוך נישט באַווייזן צו פאַרענדיקן זיינע זייער וויכטיקע זכרונות. כדי אין זיינע זכרונות זאָל נישט פעלן דער סוף פון זיין טראַגישן וואַנדער־וועג האָבן מיר געמוזט זיך באַנוצן מיט פראַגמענטן פון אַן אַרטיקל, וואָס מ. באָרוכאָוויטש האָט פאַרעפנטלעכט אין „מאַרגען־זשורנאַל" צו דער צענטער יאָרצייט פון דער זשעלעכאָווער קהילה.

אין זייער באַהעלטניש. דאָרט האָט זי דערציילט וועגן דעם שוידערלעכן מאָרד איבער איר מוטער, וואָס עס האָט אויס־געשפירט דער פּאָלאַק פּאָפּלענסקי. מיין פרוי איז פּאַרפיניקט געוואָרן ז׳ מרחשון תש״ד.

מיינע שוועסטער און זייערע קינדער זיינען געווען באַ־האַלטן אין אַ בונקער ביים פּאָלאַק טורעק. ער האָט אונדז אָנגעשראָקן, אַז דער בונקער איז געמסרט. מיר האָבן פּאַר־לאָזט דאָס אָרט און געגאַנגען אויפן ווילטשיסקער צמענטאַזש (ווילטשיסק—אַ דאָרף נישט ווייט פון זשעלעכאָוו), וווּ די לאַגע איז געווען נישט צום אויסהאַלטן, מען האָט געמוזט שאַפן אַ צווייט באַהעלטעניש פאַר די פרויען. מיינע שוועס־טער: פייגא צירל, גיטל ברכה, שרה יוכבד און מיין טאַכטער שרה הינדא ע״ה הי״ד זיינען געווען אין אַ נייעם באַהעלטעניש עטלעכע טעג. דאָס נייע באַהעלטניש, ביים פויער פיליפּעק, איז באַפאַלן געוואָרן פון אַ מחנה פּאָלאַקן, וועלכע האָבן אָנגע־רופן יעדן ביים נאָמען, זיי אַרויסגענומען פון בונקער און זיי דערשאָסן. מיין טאַכטער — אַ קינד פון 14 יאָר און מיין שוועסטערס 7 יאָריק קינד, האָבן זיי געלאָזט לעבן, וועלנדיק ביי זיי אויסגעפינגען, וווּ איך מיט מיינע זין און אַנדערע יידן זיינען באַהאַלטן. וועג די קינדער האָבן גאָרנישט געוואָלט דערציילן, האָבן די מערדער די קינדער דערשאָסן, זאָגנדיק דערביי, אַז עס איז דאָ אַ באַפעל פון פּוילישן שטאָב — עס זאָל קיין איין ייד נישט בלייבן ביים סוף פון קריג.

כ״ד סיון תש״ד, אינגאַנצן זעקס וואָכן פאַר אונדזער באַפרייונג, זיינען קיין ווילטשיסק אַראָפּגעקומען אַ מחנה באַוואָפנטע פּאָלאַקן און האָבן באַלאַגערט די הייזער וווּ מיר זיינען געווען באַהאַלטן און אונדז געזוכט. אין צווייטן הויז ביים פויער סאקאל איז געווען באהאלטן מיין שוועסטער פּערל מיט איר מאַן און קינדער. די באַוואָפנטע פּאָלאַקן האָבן דערשאָסן לייבל פּאפּאווסקי, נח ווינאגראַד און אליהו ראזענ־קינד. מיין שוועסטער מרים תרצה ע״ה הי״ד, מיט מיין שוועס־טערן טאַכטער רבקה האָבן געפרוווט אַנטלויפן, האָבן די מערדער זיי נאָכגעשאָסן. אויך דער אָנפאַל איז אויסגעפירט געוואָרן לויט דעם באַפעל פון די פּאָלאַקן אויסצוראָטן אַלע יידן, כדי, ווען פּוילן וועט ווערן פריי זאָלן זיי פּטור ווערן פון אַלע יידן.

דער סידור פון משה באָרוכאָוויטש

זייענדיק באַהאַלטן אין אַ בונקער ביי אַ פויער, האָט משה באָרוכאָוויטש איבערגעשריבן (פון זכרון) דעם סידור, וואָס אָנטהאַלט אַלע תפילות. צוליב דעם, וואָס באָרוכאָוויטש האָט נישט דערפירט ביז צום סוף דאָס שרייבן פון זיינע זכרונות פון דער אומקום־צייט, האָבן מיר אויך נישט די באַשרייבונג, ווי אַזוי עס איז ביי אַזאַ טראַגישן מצב אָנגע־שריבן געוואָרן דער סידור. מיר ברענגען דעריבער די שיל־דערונג פון דיכטער ה. לייוויק, וועלכער האָט זיך אין די דייטשע ד. פּ. לאַגערן צוזאַמענגעטראָפן מיטן שרייבער פון סידור. דיכטער לייוויק האָט אין ניו יאָרקער „טאָג״ פון 10־טן נאָוועמבער, 1946, געשריבן פאָלגנדעס:

„דער ייד משה באָרוכאָוויטש פון זשעלעכאָוו איז אין דער צייט פון היטלער־אומגליק, בימי מצור ומצוק געלעגן אַ לאַנגע צייט אין אַ באַהעלטניש ערגעץ אין אַ דאָרף אין אַ בונקער.

„זיין גאַנצע משפּחה איז שוין געווען אומגעקומען: זיין ווייב, זיין קינד, זיינע שוועסטערס מיט זייערע קינדער. צו־זאַמען מיט זיי און מיט אַלע יידן אַרום זיינען אויך אומגע־בראַכט געוואָרן אַלע בתי מדרשים, אַלע סידורים, און אַלע טליתים.

„האָט אים, דעם פשוטן יידן, אָנגעכאַפּט אַ מורא, אַז די וועלט קאָן נאָך בלייבן אינגאַנצן אָן אַ סידור און דעמלט, וועט זי דאָך טאַקע געוויס חרוב ווערן. מ׳רעדט שוין נישט וועגן דעם, וואָס אויב ער אַליין וועט איבערלעבן די שוואַרצע טעג — וועט ער נישט האָבן מער קיין סידור צום דאָוונען. וואַרים דאָס איינציקע קליינע סידורל, וואָס ער האָט מיט זיך איז שוין אינגאַנצן צעפליקט.

„דער סידור זאָל, אגב, זיין אָן אָנדענק נאָך זיין אומ־געקומענער משפּחה און אויך נאָך אים, אויב אים וועט אויך באַשערט זיין אומצוקומען.

זיין הויפּט כוונה אָבער איז געווען: די וועלט זאָל חלילה נישט בלייבן אָן קיין סידור". און משה באַרוכאָוויטש האָט, זיצנדיק אין באַהעלטעניש, איבערגעשריבן דעם סידור.

באַמערקונגען צום לעצטן טייל פון באַרוכאָוויטשעס זכרונות אַרטיקל — „השענא רבה אין זשעלעכאָוו":

באָרוכאָוויטש באַשרייבט די שרעקלעכע טראַגעדיע, וואָס איז פאָרגעקומען אין דאָרף ווילטשיסק, נישט ווייט פון זשע־לעכאָוו. צו דער דאָזיקער באַשרייבונג דאָרף מען אָבער צוגעבן פאָלגנדע אויפקלערונג: אין ווילטשיסק האָבן צווי לינק־געשטימטע פאָלאַקן — טורעק און סאקאל (אַ פויער) אויסבאַהאַלטן יידן. די באַוואָפנטע פאָלאַקן, וואָס האָבן אויס־געמאָרדעט די יידן אין נאָמען פון פּוילישן שטאָב זיינען געווען די א. ק. („אַרמיאַ קראַיאָווַא"), וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון דער פּוילישער עמיגראַציע־רעגירונג אין לאָנ־דאָן. די רעכטע טיילן פון א. ק. ביים שטילשווייגן פון די אַנדערע גרופירונגען אין דער „ארמיא קראיאווא", האָבן זיך פאַרנומען מיט סיסטעמאַטיש אויסראָטן די לעבנגעבליבענע יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער און בונקערס. דאָרט וווּ די א. ק. האָט נישט געקאָנט אַליין דורכפירן די מאָרד־מלאכה, האָט זי די יידן איבערגעגעבן אין די הענט פון די דייטשן. די דייטשן זיינען באַפאַלן די ווילונג פון פויער סאקאל און פון דאָרט אַרויסגענומען די משפּחה פאפאווסקי — אַ מוטער מיט צווי טעכטער — און זיי דערשאָסן צוזאַמען מיטן פויער סאקאל. די גופים פון די דערשאָסענע זיינען אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אַ ליים־גרוב. נאָך דער באַפרייונג האָבן סאקאלס קינדער עקסהומירט זייער פאָטער און די פאַמיליע פאפאווסקי איז עקסהומירט געוואָרן דורך פריינט לאקסמאַן און דעם שרייבער פון די שורות.

די דאָזיקע ווילטשיסקער טראַגעדיע ווערט אויך באַשריבן אין די זכרונות פון אַנדערע פערזאָנען, וואָס מיר ברענגען ווייטער.

א. וו. יאסני

שער־בלאַט פונעם סידור פון משה באָראָכאָוויטש

משה באָרוכאָוויטש לעבט אין ניו יאָרק און זיינע צוויי
זין — בערל און הערשל — לעבן איצט אין קאַסטאַ־ריקא.

שרה ווינבערג
קאַסטאַ־ריקא

מיינע זכרונות פון דער היטלער־צייט

1.

אַ יתומים־הויז אין זשעלעכאָוו בעת דער דייטשער אָקופּאַציע

אין די שרעקלעכע היטלעריש מלחמה־יאָרן זיינען די יידישע קינדער געווען די ערשטע קרבנות. אַ סך קינדער האָבן פאַרלוירן די עלטערן און געבליבן אַליין אין הונגער און נויט. מתחלת מלחמה זיינען געווען אַ סך יתומים פון אַנדערע שטעטלעך, וואָס האָבן נאָכן פאַרלירן די עלטערן, זיך פאַרקליבן קיין זשעלעכאָוו. פאַר די קינדער איז געשאַפן געוואָרן אַ יתומים־הויז.

שרה ווינבערג

אין דעם יתומים־הויז האָבן זיך געפונען קרוב 40 קינדער. מיט זיי האָט זיך פאַרנומען אַ גרופּע פרויען. די פרויען האָבן צוזאַמענגענומען אין שטאָט קישנס, קאָלדערס, טעלער, טעפּ, אַנדערע נויטיקע זאַכן האָט מען צוגעקויפט און די קינדער זיינען אַיינגעאָרדנט געוואָרן.

די פרויען, די איניציאַטאָרינס פון יתומים־הויז, האָבן

יוגנט־סעקציע ביים הילפס־קאָמיטעט
אין זשעלעכאָוו — 1940

געקאָכט, אויסגעטיילט דאָס עסן און געזאָרגט פאַר הלבשה, שיך, זייף, ציין־פּאַסטע און אַנדערע נויטיקע זאַכן און זיינען געווען ווי מאַמעס פאַר די אומגליקלעכע יתומים. יעדע פון די פרויען האָט געמוסן אונטער איר שוץ אַ פאָר קינדער און יעדע האָט געוואָלט, אַז איר קינד זאָל זיין שענער אָנגעטאָן און זאָל בעסער עסן.

מען האָט די קינדער געלערנט נייען, שטריקן און זינגען. אַנדערע למודים האָבן די דייטשן פאַרבאָטן צו לערנען מיט יידישע קינדער. עס האָבן זיך דאָרט געפונען זייער אינטעליגענטע קינדער, וועלכע האָבן געשריבן טאָג־ביכער, באַשרייבונגען און אפילו לידער, וואָס זיי האָבן פאַרגעלייענט אין שבתים און ביי פאַרשטעלונגען, וועלכע זיי פלעגן איינארדענען: חנוכה, פורים און ביי אַנדערע געלעגנהייטן.

איך האָב זייער גוט געקענט דאָס יתומים־הויז און אַלע קינדער פון דאָרט. מיין מוטער איז געווען איינע פון די פרויען, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט די יתומים. זי האָט געהאָט איר דיזשור יעדן שבת.

שבת נאָכמיטאָג פלעגט די מאַמע ברענגען אַהיים אַ מיידל פון 13 יאָר איבער וועלכער מיין מוטער האָט געהאָט די אויפזיכט, און אין אָוונט זיינען מיר געגאַנגען איר אָפּפירן. מיר זיינען שטענדיק געבליבן אַביסל שפּילן זיך מיט די דאָרטיקע קינדער.

פּסח האָט מען דאָרט אַיינגעאָרדנט שיינע סידורים, ווי אויך געפּראָווט אַנדערע טראַדיציאָנעלע יום־טובים. אָנגעפירט מיט דעם יתומים־הויז האָט די פרוי פון פּרעזעס פון יודענראַט, שלום פינקעלשטיינס פרוי, אסתר פינקעלשטיין. זי איז געווען די מאַמע פון אַלע קינדער, וועלכע האָבן איר זייער ליב געהאַט און געשעצט און זי האָט די ליבע צו זיך כשר פאַרדינט.

אין אַ געוויסן שרעקלעכן טאָג, איז געקומען אַן אויטאָ מיט געשטאַפּאָוצעס, וועלכע מען מען האָט שפּעטער געקענט אַלס „דעם שוואַרצן אויטאָ". די געשטאַפּאָוצעס האָט מען געפונען די „שוואַרצע", ווייל זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט אין מאָרדן און רויבן. ווען זיי זיינען געקומען קיין זשעלעכאָוו, האָבן זיי טאָקע געמאַכט פינצטער און שוואַרץ אין שטאָט... זיי פלעגן פאַרפאַלן פאַר אַ הויז און אַרויסנעמען אַ פּאָר מענטשן, געהייסן זיי לויפן און דערנאָך געשאָסן, אָדער

זיי האָבן דעם קרבן געזומען אין אויטאָ, אַוועקגעפירט הינ־טער דער שטאָט, און דאָרטן דערשאָסן.

פון די מערדערלעכע הענט איז אויך אין אַ זומער־טאָג, אין תמוז פון 1942, דערמאָרדעט געוואָרן דער פּרעזעס שלום פּינקעלשטיין, זיין פּרוי אסתר פּינקעלשטיין — די מאַמע פון יתומים־הויז — און אויך זייער טעכטערל פון 3 יאָר, וואָס די דינסט האָט געהאַלטן אויף די הענט. די מערדער האָבן פון איר פאַרלאַנגט זי זאָל אַראָפּשטעלן דאָס קינד, כדי עס צו דערשיסן, זי האָט נישט געוואָלט, האָבן זיי אויך איר דער־שאָסן מיטן קינד אויף דער האַנט.

אַלע יתומים האָבן באווייזט די פרוי פּינקעלשטיינס טויט, וואָס איז, אָחוץ צו אירע 3 קינדער, געווען אַ האַרציקע מאַמע צו אַלע קינדער פון יתומים־הויז. אין טיפן טרויער, ווייטאָג און דאַנקבאַרקייט פאַר איר, האָבן זיי פאַרפאַסט אַ לייד, צו וועלכער זיי האָבן צוגעפאַסט אַ מעלאָדיע און גע־זונגען דאָס לייד מיט טערערן אין די אויגן.

די שורות פון לייד האָבן זיך אָנגעהויבן מיט די דאָ־זיקע ווערטער:

אַזוי ווי דער אויטאָ איז אָנגעקומען,
האָט מען אונדזערע טיירער מאַמע צוגענומען.

רעפריין:

ווייַנט, ווייַנט, יתומעלעך ווייַנט,
ווייַנט, ווייַנט, קינדערלעך ווייַנט!

עס האָט זיך געדאַכט, אַז די וואָס האָבן איבערגעלעבט דאָס קומען פון דעם „שוואַרצן אויטאָ", וועלן שוין לעבן, אָבער, לייַדער, איז אַזוי נישט געווען. אין הושענה רבא, ווען מען האָט אַרויסגעטריבן אַלע יידן, האָבן אויך די יידישע אומשולדיקע יתומהלעך, פאַרלאָזט זייער היים. מ'האָט זיי מיט אַלע קדושים פון זשעלעכאָווי אַוועקגעפירט אין טרעבלינקע.

.2

געראַטעוועט אַ מענטש פון טויט.

הגם די גרויזאַמע שרעקלעכע מלחמה האָט אַ סך מענטשן פאַרטעמפט און בייַ זיי צוגענומען דעם צלם אלהים, הגם מ'איז געווען אַרומגערינגלט פון די שרעקלעכע דייטשן — האָבן זיך דאָך בייַ אונדז געפונען אַ סך זשעלעכאָווער, וואָס זיינען גרייט געווען אַלץ צו טאָן, כדי צו ראַטעווען אַ מענטשלעך לעבן. איך וויל דאָ דערציילן פאַלגנדיקן פאַקט:

עס איז געווען אין זשעלעכאָוו אַ ייִד יעקל „קולעבובע", אַזוי האָט מען אים גערופן, ער איז געווען משה פאַרבערס אַן איידעם, אַ באַלעבאַטישער ייִד פון די פשוטע מענטשן. ער האָט געפירט אין גאַס אַ וועגעלע מיט פרוכטן. ווען ער איז אַרויסגעגאַנגען אין מאַרק מיט דעם וועגעלע מיט אַ געשריי: „דער ביליגער גייט", האָט אין אַלע גאַסן אָפּגעהילכט זיין קול. דערפאַר האָט מען אים גערופן דער „ביליגער".

בעת דער מלחמה, ווען אין וואַרשע האָט זיך דער הונגער שוין גלאַזט שטאַרק פילן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקער שמוגל־האַנדל. אויך פון זשעלעכאָוו האָט מען צו־געפירט פראָדוקטן צו פאַרקויפן. פאַר יידן איז געווען פאַר־באָטן צו פאָרן פון איין שטאָט אין דער צווייטער, אַ סך זיי־נען אָבער גענפאָרן אַלס קריסטן, אפטמאל איז עס גלונגען. אויך ינקל „קולעבובע" איז געווען צווישן די קריסטלעכע פאַרער. ער איז אינמאָל גענפאָרן, אָבער צום צווייטן מאָל האָבן אים אַנטיסעמיטן געמסרט, אַז ער איז אַ ייִד. מען האָט אים געכאַפט און ער האָט באַקומען טויט־שטראָף. דער אור־טייל האָט געזאָלט אויסגעפירט ווערן אין אַ פאָר טעג אַרום.

ווען די טרויעריקע בשורה איז דערגאַנגען קיין זשע־לעכאָוו, האָט זי יעדן אויפגעשוידערט. דער רבי, ר' משה פאסט, גדלי יוסף פרימער און נח שאַליט — די שענסטע באַ־לעבאַטים פון שטאָט, זיינען אַרומגעגאַנגען איבער די זשע־לעכאָווער הייזער, און אין צייט פון אַ פאָר שעה, האָבן זיי צענויפגעקליבן 50,000 זלאָטעס, פאַר יענער צייט אַ ריזיקע סומע. די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז די סומע ווילן זיי פאַרן „יודען־קאָפּ" און ינקל „קולעבובע" איז אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון טויט, וואָס האָט אים אָבער שפּעטער נישט אַ־יס־געמיטן.

.3

מיין לעצטע נאַכט אין זשעלעכאָוו

ווען עס איז פאַרגעקומען די ליקווידאַציע פון זשעלע־כאָווער געטאָ, בין איך נאָך געווען אַ קינד, אָבער נאָך איצט זע איך פאַר מיינע אויגן די גרויליקע־בילדער, וואָס האָב זיך אָפּגעשפּילט אין יענער נאַכט פון השענה־רבה און אין יע־נעם פרימאָרגן, ווען מ'האָט די 7 טויזנט זשעלעכאָווער יידן אַרויסגעטריבן צו דער שחיטה.

די גאַנצע נאַכט פון דינסטיק אויף מיטוואָך, האָט מען געהערט דאָס טורקאטעווען פון פערד און וועגן, וואָס די דייטשן האָבן געבראַכט פון די אַרומיקע דערפער, כדי אַרויס־צופירן די יידן. זשעלעכאָוו איז שוין די נאַכט נישט געשלאָפן. פינף אַזייגער פרי האָט מען שוין געהערט די דייטשע מער־דערישע שטימען רופן: „צום פרידהאף! צום פרידהאף!" אַ סך האָבן געפאַלגט דעם באַפעל, אַ טייל זיינען אַרויסגע־טריבן געוואָרן פון די ווינונגען און מיט קלעפ און ביקסן־שאָסן געיאָגט געוואָרן אויפן אַלטן בית־עולם. די פאַניק איז געווען אַזוי גרויס, אַז עלטערן זיינען אָנטלאָפן פון די הייזער און איבערגעלאָזט די קינדער אין די ווינגן.

אויפן בית־עולם, ווען אַלע קרבנות זיינען שוין געווען

פֿאַרזאַמלט, האָט אונדז אַן „אויבערשארפירער" אָנגעזאָגט, אַז ווייניגן איז נישט דערלויבט. „איר ווערט איבערגעזידלט קיין סאבאלעוו. מער ווי 20 זלאָטעס איז פֿאַרבאָטן צו האָבן". די בעקער האָט מען באַפוילן צו באַקן אַ גאַנצע נאַכט ברויט און אויפן פֿלאַץ האָט מען געטיילט ברויט מיט מאַרמאַלאַדע.

באַלד איז דורכגעפירט געוואָרן אַ צעטיילונג: מענער, פרויען, יונג און אַלט — אין באַזונדערע גרופּן. קינדער האָט מען געוואָרפן אויף די פורן, אויך זקנים האָט מען צעזעצט נאָך צוויי יאָר שווער מאַטערן זיך אין די וועלדער, אין בונקערס, אונטער דער ערד, זיינען מיר לסוף באַפרייט געוואָרן. מיר זיינען אָנגעקומען צוריק אין אונדזער געבוירן־שטאָט. אָבער אונדזערע היימען זיינען שוין ניט געווען. מ׳האָט דעם גרעסטן טייל הייזער אַראָפגענומען און אויף זייער אָרט האָבן זיך געשפרייט קאַרטאָפל־פעלדער. נאָך אייניקע שעה אַרומדרייען זיך, האָט די פּוילישע פרוי, קאַלישעק, אונדז אַרייַנגעבעטן אין שטוב און דערביי דערקלערט, אַז וועלכער

זשעלעכאָווער עלטערע יידן אויפן וועג קיין טרעבלינקע

אויף די וועגענער, וויל זיי קאָנען נישט גיין צופוס... קראַנקע האָט מען דערשאָסן. די יינגערע האָט מען אויסגעשטעלט צו פיר אין אַ רייע און אַזוי האָט אָנגעהויבן מאַרשירן דער טויטן־צוג. ווער עס איז אַרויס פון דער רייַ, אָדער געבליבן הינטערשטעליק, איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. דער וועג האָט געפירט קיין סאבאלעוו צו דער באַן, און פון דאָרט קיין טרעבלינקע.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

ייד ס׳וועט קומען, מעג אַרייַנקומען צו איר. זי איז דעמאָלט געווען פון די ווינציקע, געציילטע פוילישע פרויען אין זשעלעכאָוו, וואָס האָבן מיטגעפילט אונדזער אומגליק.

לאַנג פאַרבליבן אין שטעטל האָבן מיר נישט געקאָנט. עס האָט געיאָגט פון דאַנען דער חורבן און די טויט־געפאַר פון די אונטערערדישע באַנדעס, וואָס זיינען געקומען דערקויקן די רעשט 50 יידן, די שארית הפּליטה, וועלכע האָבן געפרווט זיך זאַמלען אין זייער געבורטס־שטעטל.

שמואל לאקסמאן
ישראל

מיינע איבערלעבונגען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה

דאָס אָפּגעברענטע גארוואלין

געבוירן בין איך אין זשעלעכאָוו, געווינט אין דעם קלײנעם קרייז־שטעטל גארוואלין. דעם 9־1, 1939, וועז דער קריג איז אויסגעבראָכן אוז די דייטשע באָמבאַרדיר־אַראַ־

שמואל לאַקסמאַן

פּלאַנען האָבן זיך אָנגעהויבן צו ווייזן איבער דעם שטעטל, איז א טייל פוז דער יידישער באַפעלקערונג אַרויסגעפאָרן פוז גאַרוואָלין, צווישן זיי אויך מיין פרוי מיט די קינדער, זיי זיינען אַוועק קיין זשעלעכאָוו. איין טאָג איז גאַרוואָלין געלעדיגט בעמבאַרדירט געוואָרן אוז אַוועק מיטן פייער. מיין פאַרמעגן איז אינגאַנצן צו גרונט געגאַנגען. בעת דער באָמבאַ־דירונג, זיינען אומגעקומען 10 יידן. די רעשט יידישע באַפעלקערונג איז זיך צעלאָפן אין דערביי־איקן שטעטל פאַריסאָוו אוז א טייל, אויך איך מיט מיין זון — קיין זשעלעכאָוו.

די זעלבע וואָך, דינסטיק דעם 12טן סעפּטעמבער, 1939, זיינען די דייטשן אַריינגעקומען קיין זשעלעכאָוו.

צווייי חדשים שפּעטער, ד. ה. נאָוועמבער 1939, וועז דער וועג איז שוין געווען אַביסל לייכטער, בין איך געפאָרן קיין גארוואלין זען, וואָס עס איז מיר נאָך עפּעס געבליבן פוז מיינע זאכן, וועלכע איך האָב געהאַלטן ביי היימישע פּאַליאַקן. אַנקומענדיק אין שטאָט, האָט מיך באַלד באַגעגנט אַ באַקאַנ־טער פּאָליציאַנט אוז צו מיר געזאָגט, אַז ער מוז „לייַדער" מיך אַרעסטירן אוז איבערגעבן די דייטשע זשאַנדאַרן, ווייל זיי האָבן פּאַראַרדנט צו פאַרהאַלטן די סוחרים פוז רויע לע־דער. עס האָט נישט געהאָלפן קיין שום בעטן, מען האָט מיך גלייך אָפּגעפירט צו די זשאַנדאַרן. דאָרט האָט מען פוז מיר פאַרלאַנגט, אַז איך זאָל זאָגן וווּ עס געפינט זיך די פעלד, וואָס איך האָב געבראַכט פוז וואַרשע. אויף מיין תשובה, אַז איך בין שוין פוז אַ צייט פאַר דער מלחמה נישט געווען אין וואַרשע, האָב איך באַקומען קלעפ אוז באַלד אָפּגעפירט גע־וואָרן אין מילִיטעריש אַרעסט. אויף דעם וועג ביז צו די קאַ־זאַרמעס, האָבן מיך באַגלייט גארוואלינער יידישע פרויען אוז באַווייזט מיין גורל, וואָס מיך האָט שוין געטראָפן.

נישט אַהיימקומענדיק קיין זשעלעכאָוו, האָט מיין מש־פּחה פאַרשטאַנען, אַז מיר איז עפּעס געשען. מיין פרוי אוז טאָכטער זיינען געקומען קיין גארוואלין אוז געוואָלט זיך מיט מיר זען, אָבער אומזיסט. עס איז דאָרטן פאָרגעקומען אַ באַ־ראָטונג פוז פּוילִישע אוז יידישע פריינט, ווי אַזוי אונטערצו־נעמען אַ רעטונגס אַקציע פאַר מיר, אָבער נישט לאַנג וואָרטן־דיק, אויף דעם דריטן טאָג, איז אומגעריכט געקומען מיין באַפרייאונג. דער זעלבער ראש פוז די זשאַנדאַרן, וואָס האָט געגעבן דעם באַפעל מיך צו אַרעסטירן, איז געקומען אין דער צעלע אוז מיך באַפרייט. מיין באַפרייאונג איז געווען עפּעס אַ גלִיקלעכער צופאַל, וואָס איך האָב זיך נישט גע־קאָנט אויפקלערן, ווייל אין דער זעלבער צייט האָט מען אין די אַרומיקע שטעטלעך געמאַרדעט יידן. איך בין אַריינגע־קומען צום דר. לִיפשטאט, האָט ער מיר געוויזן אַ פּראָטא־קאָל, וואָס ער האָט צוזאַמענגעשטעלט פוז א גבית עדות פוז דערבייאיקן שטעטל לאַסקאַזשעוו (לאַסקראָוו), אַז אין אַ גע־וויסן טאָג זיינען אויף אַ לאַסט־אויטא אַריינגעפאָרן אין שטעטל עטלעכע דייטשן אוז געכאַפט עטלעכע דרייסיק יידן, מכלו־מרשט אויף אַרבעט, זיי אַוועקגעפירט אונטער דער שטאָט אין א וואַלד, געהייסן אויסגראָבן אַ גרוב אוז ביי דעם גרוב זיי געשאָסן. דעם לעצטן, וואָס איז געלעגן פוז אויבן, אַ צו־פעליק לעבנגעבליבענעם, איז געלונגען שפּעטער אַרויסצו־באַקומען זיך פוז מאַסן־קבר. ער איז געלאָפן צו דר. לִיפ־שטאט, כדי צו באַקומען הילף.*)

בעת דער ליקווידאַציע פוז געטאָ

די „אַקציע" אין זשעלעכאָוו האָט זיך אָנגעהויבן חול־המועד סוכות 1942. דער ערשטער, וואָס האָט געבוי געווסט דעם טאָג איז געווען גאַלד וויינציער. ער האָט מיט צוויי וואָכן פריער געזאָגט, אַז עס דערענטערט זיך דער בייזער צאָרן אוז וועט עס קאָן זיך ראַטעווען, זאָל ער אויסנוצן די מעג־לעכקייט. ער איז אַוועק אין דעם אַרבעטסלאַגער ווילגע, ביי גארוואלין אוז דאָרטן אָפּגעמאַכט, אַז מען זאָל פוז זשעלעכאָוו נעמען אַביסל יידן צו דער אַרבעט, גלויבנדיק, אַז אַזוי אַרום וועלן זיך אָפּראָטעווען א טייל יידן. פוז לאַגער

*) מיר לאָזן אַרויס די איבערלעבונג פוז לאקסמאנען ביז דער ליקווידאַציע פוז זשעלעכאָווער געטאָ, וועלכע זיינען אידענטיש מיט די זכרונות, וואָס מיר ברענגען אויף אַן אַנדער אָרט. רעד.

זיינען געקומען עטלעכע אנפירערס און האבן, לויט אן אויס־
גערעכנטן צעטל, געגומען מענטשן, רייכע, פארמעגלעכע;
צווישן אנדערע איז אויך דער רבי ז"ל געווען אויף דער
רשימה. ער האט זיך אפגעזאגט און נישט געוואלט גיין אין
לאגער אריין. דער רבי האט געזאגט: „וואס עס וועט זיין
נע צווי זין, שלמהלע און יהושעלע ז"ל, האט ער מיטגע־
נע צווי זין שלמהלע און יהושעלע זל", האט ער מיטגע־
שיקט.

דעם צווייטן טאג סוכות אינדערפרי, איז פון דערבייי־
איקן שטעטל פאריסאוו געקומען צולויפן א ייד, בנימין גאר־
פינקעל, און דערציילט, אז דארטן קומט פאר די „אקציע"
און ער איז געקומען זוכן רעטונג אין זשעלעכאוו, מיינענדיק,
אז אונדזער שטעטל וועט האבן א באזונדערן זכות און די
יידן וועלן בלייבן. נישט לאנג וואַרטנדיק, דעם 2טן טאג חול־
המועד סוכות, האט מען שוין דערשפירט דעם מלאך־המות
אין שטאט. מענטשן, וואס האבן געהאט באקאנטע פויערים
אין די דערפער, האבן ארויסגעשיקט צוביסלעך פון זייערע
סחורות און אויך שטוב־זאכן, אויסנוצנדיק, וואס עס איז גע־
וועז א מארק־טאג און די באקאנטע פויערים זיינען געווען
אין שטאט. איך האב עפעס נישט געליבט קיין גרויס אכט
אויף די אלע קלאנגען און געזעסן ביי דעם רבין ז"ל ביי זיין
מיטאג־סעודה פון חול־המועד, אלע זיינען נאך געווען אין
די בגדי יום־טוב און מען האט געזונגען דעם חרוז פון אל
נסתר לכבוד דער אושפיזין, דעם פסוק יהי זכות אבות
יגן אלינו. פלוצלונג קומט אריין דער דאמלסטיקער שוחט, ר'
ישעיהו שארפהארץ, און ספאזמירט מיט א גרויס געוויין,
שטיקנדיק זיך אין טרערן זאגט ער: „הייליקער צדיק, עס
זיינען אונדזערע לעצטע שעהן, וואס קלערט איר צו טאן?"
ער האט באשלאסן נישט אנדערש, נאר אויף דעם רוף, צו
שטעלן זיך אויף דעם אנגעוויזענעם ארט מיט זיין משפחה,
וואס באשטייט פון 7 פערזאנען, ער וועט קומען איינגעהילט
אין טלית. מיט טרערן האט דער רבי געענטפערט, אז מען
דארף זיך האלטן ביז דער לעצטער מינוט אין דער אמונה.
מען האט זיך געזעגנט און פאנאנדערגעגאנגען.

אין זעלבן אוונט איז געקומען צופארן פון גארוואלין
דער האופטמאן פון די זשאנדארן און אין באגליטונג פון די
שטאטישע זשאנדארן און פאליציי איז ער ארומגעגאנגען די
גרענעצן פון שטאט. מען האט זיך געוואלט איינרעדן, אז מען
באטראכט די גרענעצן וויי אזוי צו מאכן ענגער דאס געטא.
אבער די נאכט איז שוין קיינער נישט געשלאפן. אייניקע
האבן געזוכט א וועג וויי אזוי ארויסצוקומען פון שטעטל, וואס
איז שוין געווען ארומגענומען מיט פאליציי. פאר גלט האט
מען געקאנט ארויסקומען. זיי האבן נישט געהאט שלעכט פון
אונדזערע צרות און ענגומען גרויסע גלטער ביים אדורכ־
לאזן. עס איז אבער געווען שווער זיך דורכצובאקומען צוליב
דער שיינער לבנה־נאכט.

מיט מיר אין שכנות האט געווינט א גארוואלינער יו־
ביליער, א געוויסער דוד מינץ, וועלכער איז געווען באקאנט
מיטן הויפט פון די זשאנדארן. דעם אוונט איז ער געקומען
צו מינצן, אבער נישט ווי אלע מאל פריינטלעך, נאר מיט א
בייזן געשריי: „וווּ האסטו דיין גאלד? וועז זו גייסט אויעק,
וועט מען דיך מיט דיין משפחה שיקן קיין טרעבלינקע נר 2,
דאס איז נאר אויף ארבעט".

ביי מיר האבן זיך פארזאמלט אלע נאענטע שכנים, מען
האט געקלערט, וואס מען זאל טאן. א קינד האט זיך ג־
פרעגט, צי עס איז אמת, אז מער וועט עס שוין אין בעט
נישט שלאפן. מיר האבן, אלע, זיך צעווויינט. מיין יינגסטע
טאכטער, רבקהלע, האט וווינענדיק געגומען זיך טרייסטן אויף
אזא אופן: „זאל זיך דאכטן, אז מיר האבן שוין אויסגעלעבט
די יארן". עס איז אריינגעקומען ישעיהו, דער חתן פון מיין
עלטסטער טאכטער איטקעלע — אן אייניקל פון וואלשעווער
רב, הרב שטערנגראס. ער איז געקומען אין באגליטונג פון
יצחק ראפאפארטס זון און טאכטער און פארלאנגט, מיין איט־
קעלע זאל גיין צוזאמען מיט זיי איבער די גרענעצן פון געטא
און מיר גלייכצייטיק באמערקט, אז דאס באהעלטעניש וואס
ער, ישעיהו, צוזאמען מיט מיינע זין האבן צוגעגרייט, וועט
זיין צו ענג און עס וועט נישט זיין קיין ארט פאר אלע. נאך
א קורצער באראטונג, האב איך איינגעשטימט, אז מיין טאכ־
טער זאל צוזאמען מיט דעם חתן פארלאזן די שטאט און אויך
מיטנעמען מיין צווייט טעכטערל רבקהלע. דער וועג איז גע־
וועז כמעט א זיכערער. די פאליציי־וואך האבן זיי איבערגע־
קויפט. דער דורכגאנג איז געווען אויף זאדיבער גאס. מיט
טרערן האבן מיר זיך געזעגנט. זיי האבן פארלאזן די שטאט
און אוועק אין אומבאוווסטן. ביים פינצטערן צעשיידן זיך
האב איך געטראכט, אז איך וועל מיין משפחה טיילן אויף צוויי
מחנות, אזוי ווי אונדזער זיידע יעקב האט געטאן. איך האב
געוואלט מיין יינגסטער טעכטערל מיטגעבן אביסל געלט, האט
דער חתן זיך צעקושט און געזאגט, אז געלט האט ער, וואס
איך האב, זאל בלייבן ביי מיר, אפשר וועל איך זיך דארפן
ראטעווען און האט נאך באמערקט, אז אין דער באהעלטעניש,
וואס ס'איז צוגעגרייט געווארן, ליגן נאך א סך סחורה־רעשטן,
מיט דעם וועל איך מיט דער משפחה זיך קאנען ראטעווען.
מיין באהעלטעניש איז געווען אין דעם זעלבן הויז, ווו איך
האב געווינט — אין שול־גאס (אלעקסאנדרא) אין געסנערס
הויז, אין א שפייז־קאמער אונטער דער פאדלאגע איז געווען
אויסגעגראבן א קעלער. איין ברעטל איז געבליבן אפן אויף
דער לעצטער מינוט אראפצולאזן זיך.

דער קדושים־טויט פון די צדיקים

עס האט אנגעהויבן צו טאגן. מען האט שוין געהערט
שאסן און די גאסן זיינען שוין פול געווען פון זשאנדארן, פוי־
לישע פאליציי.*) און צווישן זיי אויך די יידישע, וואס האבן
שוין אלארמירט צו פארלאזן די ווינונגען און גיין אויפן

*) די פאליציי, וואס האט געדינט די סאנאציע־רעגי־
רונג אין פאר מלחמהדיקן פוילן, האט זיך אין דער אקופאציע־
צייט געשטעלט אין דינסט פון די דייטשן.

זאמל־פלאץ, אויפן אלטן בית־עולם. איך בין פון מיין הויף אדורך צו דעם רבין ז״ל זיך געזעגענען. אויף דעם רבינס הויף איז געשטאנען דער יידישער פאליציאנט שמואל גאלד־פיל (גזלן). ער האט כלומרשט אנגעוויזן די יידן, אז זיי האבן צו פארלאזן די ווינונגען און מיר באמערקט, אז איך זאל שוין איצט נישט גיין אין גאס, ווייל איך קאן אן שהיות דער־שאנען ווערן. איך האב זיך גלייך צוריקגעקערט און מיט מיין משפחה אריין אין קעלער־גרוב, פון דארט האב איך געזען ווי מענטשן גייען צוזאמען, גאנצע משפחות, אויף דעם זאמל־פלאץ. איך בין געווויר געווארן, אז דער רבי האט באשלאסן זיך צו באהאלטן און זיין ברודער ר׳ אלימלך, דער ריקער רבי, וואס האט אין דער צייט פון דער אקופאציע געווינט אין זשעלעכאוו, האט באשלאסן צוזאמען מיט זיין פרוי און צוויי טעכטער זיך נישט צו באהאלטן און נישט צוגיין אויף דעם פלאץ, נאר אויף זיין גורל צו ווארטן אין שטוב, נאר זיין עלטסטער זון, ר׳ משה, צוזאמען מיט זיין פעטער דעם זשעלעכאווער רבי ר׳ אברהם שלום זצ״ל, זאלן זיין באהאלטן. אזוי איז געווען.

די זשאנדארן זיינען אריינגעקומען צום רבין אין שטוב און האבן דארט געטראפן דעם ריקער רבין ר׳ אלימלך יהודה שמואל מיט זיין פרוי חוהלע דעם סטאצקער רבס טאכטער, זייערע צוויי טעכטער: רויזעלע און ריווילע און דאס יינג־סטע יינגעלע יהושעלע — אלע זיינען ארויסגענומען געווארן אויפן הויף און גלייך דערשאסן געווארן. די יידישע פאליציי האט זיי צומארגנס אפגעפירט אויף דעם בית־עולם.

דער זשעלעכאווער רבי האט זיך געהאט באהאלטן ביי זיך אין הויז אין א ספעציעל צוגעגרייטן ארט צוזאמען מיט זיין עלטסטער טאכטער עטעלע און זיין ברודערס זון אשר און אויך יענקל זילבערשטיין (חיים יוסף שענקערס א זון) און אנדערע, צוזאמען 8 פערזאן. אין אייניקע טעג ארום האט דער געווועזענער פאליציאנט חיים הונדערט מיר אנגעזאגט די טרויעריקע בשורה, אז די זשאנדארן האבן אנטדעקט די באהעלטענישן און אלע זיי אפגעפירט אויף דעם בית־עולם, דארט דערשאסן און צוזאמען באגראבן אין איין ברודער־קבר.

אכט טעג אין „בונקער"

איך בין מיט מיין משפחה געלעגן אין דעם ענגן פינצ־טערן גרוב און געהערט כסדר שאסן. אין זעלבן הויף אין דער אפיצינע, האט זיך געפונען א בעקערייי, וואס האט גע־הערט צום אייגנטימער פון הויז מאוריצי דאמבראווסקי. צו־ליב דעם וואס דארטן איז געווען דאס גטאו, איז די בע־קרייי געווען פארמאכט און דער בוידעם האט איצט געדינט פאר א באהעלטעניש. דארט זיינען געווען באהאלטן 20 מענטשן. פון מיין באהעלטעניש האב איך געקענט אבסער־ווירן און אלץ זען, וואס עס טוט זיך אויף דעם הויף.

מיטוואך, דעם דריטן טאג חול־המועד, האט זיך אנ־געהויבן די אקציע. זונטיק, שמחת־תורה, 5 אזייגער נאכמי־טאג, האב איך באמערקט ווי צוויי פוילישע פייערלעשער שפאצירן אויף דעם הויף (דעמלט האט נאך קיינער פון דער פוילישער באפעלקערונג נישט געהאט קיין רעכט אריינ־צוקומען אין יידישן געטא, א חוץ די פייערלעשער) און גייען נעבן דער אפיצינע. זיי האבן אויפגעכאפט א רויש און פאר־שטאנען, אז דארט געפינען זיך די פארמשפטע צום טויט. קוקנדיק האב איך געטראכט, אז שפעטער, ווען עס וועט ווערן טונקל, וועלן זיי דארט אויפזוכן די יידן און נעמען א גרע־סערע סומע געלט. אבער ווי דערשטוינט בין איך געווארן, ווען אין עטלעכע מינוט ארום דערזע איך זיי צוריק אין הויף, אבער שוין נישט אליין, נאר מיט צוויי זשאנדארן און שטא־טישן קאמענדאנט פון דער פוילישער פאליציי יאנקאווסקי. זיי האבן ארומגערינגלט די אפיצינע און אריין אין הויז. די וואס האבן זיך דארט געפונען, האבן נישט געווואסט וווּ צו לויפן, א טייל זיינען ארא אין הויף וווּ איך בין געווען. גראד האט זיך דארט אין הויף געפונען מיין פרוי רחלע און מיינע צוויי זין סענדער און ישראל מענדל. קוקנדיק אזוי פארשטיינערט מיט גלעזערנע אויגן, האב איך דערזען, ווי א געוויסער משה, א שוסטער, אן איינוווינער פון יענעם הויף מיט א טאכטער פון א יאר 13, שטייען צוגעפרעסט צו דער וואנט און דער פוילישער קאמענדאנט שיסט צו זיי מיט זיין רעוואלווער. איך בין געוואלן טעמפ און צעמישט און נישט געווסט, וואס עס געשעט ווייטער. איך האב נאר געציילט די שאסן.

ווען עס איז נאר טונקל געווארן, קלאפט ווער ביי מיין געהיימען ברעטל. איך האב דערהערט דאס ווארט „טאטעשי" און אונטערגעהויבן דאס ברעטל. עס האט זיך באוויזן מיין עלטערער זון סענדער און אויך מיין געווועזענער שכן, דער יובילער דוד מינץ מיט א טאכטער. זיי האבן מיר איבער־געגעבן, אז זיי האבן זיך דורך א צופאל געראטעוועט און איך האב פארלוירן מיין פרוי מיט מיין יינגסטן זון.

די קדושים זיינען געבליבן ליגן אין דער פינצטערער נאכט אן א שומר, קיינער האט די יידישע קדושים נישט גע־היט פאר די כלבים. צוזאמען זיינען דערשאסן געווארן 18 פערזאן און 6 האבן זיך געראטעוועט. צווישן די דערשאסענע זיינען געווען: וועלוול שפרינגערס פרוי מיט עטלעכע קינ־דער, מיין פרוי מיט מיין יינגסטן זון, דער אויבנדערמאנטער שכן משה מיט א טאכטער און דוד מינצ פרוי מיט צוויי טעכטער. די גערטעוועטע: דוד מינץ מיט א טאכטער זיי־נען אריין צו מיר אין גרוב.

צומארגנס, אויפן זעקסטן טאג נאך דער אקציע, האב איך געזען ווי די יידישע פאליציי איז שוין געווען אויף דעם הויף, זיי האבן געהאט א באפעל איבערצופירן די קדושים אויף דעם בית־עולם. מיר האבן שוין נישט געקענט קיין סך קלערן וועגן די, וואס זיינען שוין נישט מיט אונדז. עסן האט שוין אויסגעפעלט. וואס טוט מען ווייטער? מיר האבן דער־הערט יידישע שטימען. איך האב זיך אנגעשטרענגט ארויס־צוקוקן און באמערקט יידישע פאליציי אויף דעם הויף, נאר זיי האבן געהאט איצט דאס רעכט בייטאג אריינצוגיין אינם געווועזענעם געטא. איך האב שטילערהייט זיך געווענדט צו

אַ פּאָליציאַנט, אַנרופּנדיק אים ביים נאָמען „חיים". אין דער שטיל האָט ער מיר אָפּגעענטפערט, אַז מען דאַרף ציען וויי־טער, אַז אַלע טאָג אַנטדעקט מען פּרישע באַהעלטענישן און מען דערשיסט אויפן אָרט. ער האָט מיר אויך איבערגעגעבן, אַז דאָס שטעטל איז נאָך באַשטעלט מיט וואַכן, וויל די דייטשן וועלן, אַז יידן זיינען נאָך באַהאַלטן. דער מצב האָט באַ־שוועדט דאָס אַרויסקומען פון שטעטל.

נישט געקוקט אויף דעם, איז דוד מינץ צוזאַמען מיט זיין טאָכטער דעם 6טן אָקטאָבער אין אָוונט אַרויס פון קעלער און אָוועק אויפן דאָמאַלסדיקן באַווסטן אָרט „וואַרטי" ביי דעם דאָרף זאדיב. „וואַרטי" איז געווען פאַריידישט „וואַרט־מען". דאָרט האָט מען שוין אָפּגעווארט די יידישע קרבנות און פאָר גוט געלט אַרויסגעפירט.

דעם 8טן טאָג האָט מיין עלטסטער זון, סענדער, גע־זאָגט: מיר האָבן שוין נישט צו עסן... לענגער טאָרן מיר נישט וואַרטן, מיר מוזן קלערן אַרויסצובאַקומען זיך פון דער שטאָט. אויף דעם לוקאווער שאָסיי האָט געווינט אַ פּוילישער קירזשנער מיקאלסקי, מיט וועמען איך האָב געהאַט האַנדלס־באַציאונגען בעת דער אָקופּאַציע, אים מעג מען זיך דערי־בער פאָרטרויען. מען דאַרף גיין צו אים פאָרטאָג און דער־ציילן, אַז מען האָט ליגן אַביסל סחורה־קופּאָנען, זאָל ער מיט די סחורה אונטערקויפן וועמען עס איז, כדי מען זאָל צוזאַ־מען מיט דער משפּחה קענען אַרויס פון שטאָט. דער זעלבער מיקאלסקי איז געקומען צו מיר אין דער נאַכט פון דער ליק־ווידאַציע און איך האָב אים געגעבן 50 שטיק שטוב־זאָכן מיט דער בקשה, אַז אויב עס וועט וועער בלייבן לעבן פון מיין משפּחה, זאָל ער דאָס אָפּגעבן. מיין זון האָט לאַנג נישט גע־קלערט און אָוועק, ווי ער האָט געזאָגט, אויף קידוש השם, אפשר וועט ער אַלע אָפּראַטעווען. מען האָט זיך צעווויינט און ער איז אַרויס פון פינצטערן קעלער. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז אַ גאַנצן טאָג זאָל ער פאַרבלייבן ביים פּאָליאַק און קומען צוריק אין דער שעה ווען עס וועלט טונקל.

4 אַזייגער נאָכמיטאָג באַמערק איך אויף דעם הויף דעם זעלבן פייערלעשער, וואָס האָט אַרויסגעגעבן די ערשטע גרופּע פון 18 פּערזאָן. מיין בלוט איז אין מיר פאַרגליווערט געוואָרן. איך טרייסל זיך פאַר שרעק. מען הערט טריט, וואָס דערנענטערן זיך צו אונדזער באַהעלטעניש, מ׳טרעפט גלייך צו דעם געהיימן ברעטל, וואָס עפנט זיך. פאַר שרעק האָב איך פאַרלוירן דאָס לשון. איך בין גלייך אַרויס פון גרוב מיט אַ געוויין און אָפּגעגעבן דעם פייערלעשער דאָס ביסל געלט וואָס איך האָב ביי זיך געהאַט. ער האָט צוגענומען דאָס געלט און געהייסן אַנטלויפן דורכן צווייטן הויף. ער האָט נישט געלאָזט מיטנעמען די שטיוול, וואָס זיינען געלעגן אין גרוב. מיר זיינען אַריין אין אויבנדערמאַנטן הויף און אַרויפגעקראָכן אויף אַ בוידעם. מיר זיינען נאָך דעמאָלט געווען 4 פּערזאָן: מיין זון שלום, מיין טאָכטער, מיין שנור און איך. מיר קלערן שוין נישט פון די סחורות וואָס מיר האָבן געלאָזט, נאָר וועגן דעם, אַז דאָס טייערע קינד, סענדער, וועט אין אָוונט קומען און וועט נישט וויסן וווּ מיר זיינען, וואָס וועט ער טאָן?

די נאָכט איז געקומען מיט איר פינצטערניש צו אונ־דזערע פינצטערע הערצער און מען דערהערט אַ שטימע: „טאַטעשי, טאַטעשי!" עס האָט זיך נישט געגלויבט, עס האָט אויסגעזען ווי אין אַ חלום. איך האָב גלייך געענטפערט „קום, קום". ער איז צו אונדז אַרויף מיט אַ ביטער געוויין. ער האָט שוין געהאַט באַשטימט, ווען ער טרעפט אונדז נישט, גייט ער אַוועק צו די זשאַנדאַרן מען זאָל אויך אים שיסן. נאָך אַביסל באַרואיקן זיך, הויבט ער אָן צו דערציילן פון זיינע היינטיקע איבערלעבונגען. ראשית זאָגט ער, איז ער אַ נייגעבוירענער, אַז ער איז נאָך צוריק געקומען, וויל נאָך גרוי־סע שרעק, ווען ער איז שוין אַריבער די גרענעץ פון געטאָ און אַריינגעקומען צו מיקאלסקין, האָט ער געזען, אַז דער היימישער פּאָליאַק וועט אויסשטרעקן ביידע הענט צו אים. עס איז אַבער געשען אַנדערש: ער האָט אים גלייך געזאָגט — סענדערקא! אין שטוב קענסטו נישט זיין. און האָט אים אַנ־געוויזן אַ פעלד, וווּ ער זאָל זיך אַוועקזעצן. גלייכצייטיק האָבן דאָרט צוויי שכנים, איינער מיט דעם נאָמען קאזשימיעזש דא־מיינסקי, אַ קוזין פון דאָמאַלסדיקן בירגערמייסטער און אַלעק־סאַנדער וואַרניצקי צוגענומען ביי אים אַ פּאָר נייע שטיוול פון די פיס און אַ נייעם פּאָלטאָ, צוגעבנדיק: „דיר איז עס שוין נישט נויטיק". לייגנדיק אויף דעם פעלד, האָט אים די פרוי פון קירזשנער אַרויסגעבראַכט אַ שטיקל ברויט מיט חזיר־פעטס. דאָס טרוקענע ברויט האָט ער געגעסן און בעת־מעשה דערציילט דער פרוי וועגן צווועק פון זיין קומען — אַרויסראַטעווען די משפּחה פון דער באַהעלטענישן און דער־ביי איבערגעגעבן די סודות, וווּ מיר געפינען זיך און, אַז דאָרטן איז פאָראַן אַ פאַרמעגן סחורות. זי האָט צוגעזאָגט די זאָך צו דערלידיקן.

מיר האָבן גלייך פאַרשטאַנען, אַז דער פייערלעשער איז געווען מיקאלסקיס אָנשיקענגיש. מיין זון האָט געפרווט אַראָפּגיין פון בוידעם אין קעלער, וווּ מיר זיינען געווען באַ־האַלטן, כדי צו זען, צי די סחורה לייגט נאָך. ער איז גלייך צוריקגעקומען און מיטגעבראַכט מיט זיך 7 „קופּאָנען". ער האָט געווואָלט נאָכאַמאָל גיין, האָב איך שוין נישט געלאָזט. איך בין געווען זיכער, אַז דער מערדער וועט אין מיטן דער נאַכט קומען צונעמען אַלץ וואָס עס געפינט זיך דאָרט, און אויב ער וועט טרעפן מיין זון, איז זיין לעבן פאַרפאַלן. אַ גאַנ־צע נאַכט זיינען מיר נישט געשלאָפן. פאַרטאָג איז מיין זון געגאַנגען צו דער באַהעלטעניש און שוין מער גאָרנישט ge־טראָפן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז געווען דעם „פאַרטרויאונגסמאַנס" ארבעט.

איצט זיינען מיר שוין געווען „פרייע" מענטשן. די קו־פּאָנען סחורות האָבן מער שוין נישט געלאָסטעט אויף אונדז און מיר האָבן אָנגעהויבן קלערן וואָס צו טאָן. וווּ גייט מען? ישראלקי וואַרמאן מיט דער מוטער און שוועסטער זיינען אין אָוונט אַרויס פון שטאָט אויף דעם זעלבן וועג וווּ אַלע יידן זיינען געגאַנגען — אין דער קאָאָניע „וואַרטע" נעבן זאדיב און מיר זיינען נאָך געבליבן. אינדערפרי האָבן מיר באַמערקט אַ יידישן פּאָליציאַנט — חיים הונדערט. איך האָב זיך מיט

אים שטיל פֿאַרשטענדיקט. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז דעם קאָצקער רבין האָבן זיי געפונען טויט אין אַ באַהעלטער־ניש. ער איז געשטאָרבן פון הונגער און דורשט. די יידישע פּאָליציי האָט אים מקבר געווען אויפן בית־עולם. אויך האָט ער דערציילט, אַז מרדכי מענדל בראַנדוויין, זייענדיק באַ־האַלטן מיט נאָך מענטשן אין ישראל שילדקרויטס הויז, איז דאָרטן געשטאָרבן. אין אָוונט האָט מען אים אַרויסגעלייגט אויף דער גאַס.

מיר זיינען וואָס אַמאָל מער צוגעשטיקט געווארן פון די צרות. מיר האָבן שוין נישט געהאַט וואָס צו עסן און זיך דערנערט מיט ווילדע בוראקעס, וואָס מיר האָבן ביינאַכט אויסגעריסן נישט וויט פון אונדזער באַהעלטעניש.

מיר האָבן געהערט, אַז די זשאַנדאַרן גייען אַרום אין געוועזענעם יידישן קוואַרטאַל און פֿאַרקויפן די שטוב־זאַכן פון די קרבנות און מחנות, מתנות לויפן נאָך כדי רייך צו ווערן פון דעם יידישן בלוט.

דינסטיק דעם 14טן אָקטאָבער, זיינען זיי שוין געווען ביי אונדז אויפן הויף. מיט זיי זיינען מיטגעגאַנגען אַ סך „ליציטאַטאָרן", פייערלעשער און גראַנאַט־פֿאַליציי. מיר האָבן געציטערט פאַר שרעק און דערוואַרט דעם טויט. פלוצים האָט מען באַמערקט ווי אַ האַנט עפנט דאָס געהיימע טירל פון אונדזער באַהעלטעניש. מיר זיינען געווען געצוווונגען צו עפּענען דאָס טירל. עס האָט זיך באַוויזן די געשטאַלט פון אַן אונטערוועלט־מענטש, וועלכן מיר האָבן גוט געקענט. ער האָט געוווסט דעם סוד פון אונדזער באַהעלטעניש צוליב פאַלגדיקער סיבה: בעת יידן זיינען נאָך געווען אין געטאָ, האָט דאָרט געווינט אַ בייגער פון לאסקאראוו. ער האָט אויף דעם בוידעם געאַרבעט אין געהיים זיין פאַך און דעם אונטער־וועלטניק געצאָלט וואָכן־געלט, אַז ער זאָל נישט אויסגעבן זיין אַרבעט פאַר דער דייטשער מאַכט. איצט האָט ער זיך דערמאָנט אין זיין קליענט און געקומען. איך האָב אים געגעבן וואָס ער האָט נאָר פאַרלאַנגט און ער האָט צוגעזאָגט צו זיין שטיל און איז אַוועק. מיר האָבן קיין גרויסן צוטרוי צו אים נישט געהאַט, און דערוויסנדיק זיך, אַז די זשאַנדאַרן האָבן פאַרלאָזט דעם הויף אויף מיטאָג, זיינען מיר, נישט געקוקט אויף דעם, וואָס עס איז געווען בייטאָג, אַראָפּ פון בוי־דעם און זיך געלאָזט לויפן אויף דער זאדיבער גאַס דורך גאַלדרייכס מיל אין די „קזשעניזויזנע" צו דעם וואַלד. יונגע שקצים זיינען אונדז נאָכגעלאָפן מיט ווילדע אויסגעשרייען: „יודע, יודע", און געהאָט שטיינער אין די הענט. מיר האָבן זיך געמוזט אָפּשטעלן און אַוועקגעבן אַלץ וואָס נאָר מיר האָבן געהאַט מיט זיך, כדי צו קענען ציען ווייטער.

אונדזער לעבן אין וואַלד און די הילף פון די פּוילישע פּויערים

אָט זיינען מיר שוין אין וואַלד. מיר ווייסן נישט ווו צו גיין. עס קומט אַן דער וואַלד־וועכטער, מיר האָבן געמומען מיט אים רעדן, האָט ער געפרעגט ווהין מיר לויפן — „גאַנץ פּוילן איז שוין יודענריין". אין וואַלד וועט ער אונדז נישט לאָזן בלייבן, און ער עצהט, אַז מיר זאָלן צוריק גיין אין שטאָט אַריין און איבערגעבן זיך די זשאַנדאַרן, ווייל עס איז אַ שאָד אונדזער מוטשען זיך. דער גורל האָט אַזוי געוואָלט. זעענדיק, אַז זיינע רייד זיינען אונדז נישט צום הארצן, האָט ער אָנגעווויזן אויף דער צווייטער זייט וואַלד, דאָרט שטייט אַ הייזל אין וועלכן עס וווינט אַ פרייליין, פאַר עטלעכע גילדן וועט זי לאָזן איבערנעכטיקן.

פֿאַרצווייפלט איז מען געגאַנגען זוכן דאָס הייזל. פון־דערווייטנס האָבן מיר דערזען אַ שטיבל, וואָס האָט געדאַרפט דינען אלס אונדזער מקום־מקלט. עס איז אָבער נאָך געווען לייכטיק, האָבן מיר מורא געהאַט צו דערנענטערן זיך. אָבער די באַלעבאָסטע האָט שוין דערקענט פון דערווייטנס, אַז מען וואַרט אויף איר ווווינונג. זי איז גלייך צוגעקומען, מיטגע־ברייגט אַ האַלב פּלעשל וואָסער און באַלד געפאָדערט געלט פאַר דער מתנה. מען האָט זיך נישט געדונגען און באַצאָלט. זעענדיק, אַז מיר זיינען גוטע קונים, האָט זי אונדז איינגע־לאָדן נעכטיקן, נאָר קומען זאָל מען נאָך זון־אונטערגאַנג. מיר האָבן צוגעווארט אַ שעה און אַריין אין דעם הייזל. די באַ־לעבאָסטע האָט אונדז צוגעטיילט אַ קאָמער מיט אַ זאַמדיקער פאָדלאָגע, ווו עס איז געשטאַנען אַ קאָזע און ווייטער מער גאָרנישט. דער פרייז פון אַ פערזאָן איז געווען פיל מער ווי אין האָטעל „בריסטאל" אין ווארשע. מיר האָבן באַשטעטיקט דעם פרייז. קיין שטרוי האָט מען נישט געקאָנט פאַרלאַנגען, ווייל זי האָט גלייך דערקלערט, אַז דאָס איז ס׳גאַנצע „שלאָף־צימער". נאָכן איבערליגן די נאַכט, האָט זי אינדערפרי אַרייגעבראַכט אַביסל אָפּגעקאָכטע, גאַנץ קלייניקע קאַרטאָ־פעלעך, וועלכע מען האָט אַמאָל געגעבן צו עסן פיר פיסיקע. פאַרשטענדלעך, אַז דער פרייז איז געווען וויפל זי האָט נאָר פאַרשטאַנען צו פאַרלאַנגען. דערביי האָט זי דערקלערט, אַז זי האָט געמומען ביי אַנדערע אַ העכערן פרייז. איך האָב פון דעם פאַרשטאַנען, אַז געוויס האַלט זי אויס נאָך יידן און האָב זיך פאַראינטערעסירט מיט דעם ענין, זי האָט באַשטעטיקט, אַז זי האָט נאָך 4 יידן אין אַ קעלער פון קאַרטאָפֿלעס.

איך האָב גלייך איבערגעשיקט אַ בריוו צו זיי און גע־בעטן מיר ענטפערן, ווער עס געפינט זיך דאָרט. איך האָב דערהאַלטן אַ תשובה, אַז דאָרט זיצן: שלמה גאָלדבערג מיט זיין פרוי און טאָכטער, זיין שוועגערין יחזקל פרוי, דער מאַן האָט שוין נישט געלעבט, ער איז, ביי זיך אין הויז, דעם יאָר געפאַלן פון אַ מעסער בעת אַ רויב אָנפאַל. איך האָב געבעטן דער באַלעבאָסטע זי זאָל אונדז צוזאַמען האַלטן. אַזוי האָט זי געטאָן, אונדז צוזאַמענגעבראַכט אין אַ קאַרטאָפֿל־קעלער. צווי טעג זיינען מיר געזעסן און געקלערט וואָס ווייטער צו טאָן. אויפן דריטן טאָג, אין אָוונט, האָבן זיך באַוויזן עטלעכע פאַרשוינען און געפאָדערט געלט. מיר האָבן זיך אויסגע־קויפט און פאַרשטאַנען, אַז מ׳דאַרף ווייטער ציען.

די זעלבע נאַכט זיינען מיר געגאַנגען אויף דעם וועג קיין אַדאַמאָוו (יאדעמאָוו). מיר האָבן געהערט, אַז דאָרט זיי־נען נאָך פאַראַן יידן. וועג עס איז טאָג געווארן, האָבן מיר זיך

געמוזט פֿאַרהאַלטן אין וואַלד און וואַרטן ביז די טונקל שעהן. אַזוי ווי דער וועג איז אונדז נישט געווען באַקאַנט, האָבן מיר זיך געשאָפּן אַ וועג־וויזער, וועלכער האָט אויך געלעבט פון אונדזער פּיין. ער האָט געזומען 1000 זלאָטעס, אַ גרויסע סומע אין יענער צייט. האַלבער נאַכט האָבן מיר זיך געלאָזט וויי־טער אין וועג. די נאַכט און דער וועג האָט געדויערט זייער לאַנג, ביז מיר זיינען אַנגעקומען נאָך גרויסער שרעק, פריי־טיק פרי, קיין אַדאַמאָוו. מיר האָבן זיך באַלד דערוווסט, אַז די פּינצטערע „אַקציע" איז שוין צוגעגרייט אויף פֿאַר דעם שטעטל, אויך האָבן מיר געהערט, אַז אויב מען טרעפט יידן פון אַנדער שטאָט,ווערן זיי אַרעסטירט און געפּיניקט אַזוי לאַנג, ביז מ׳ענדיקט דאָס לעבן. שבת האָבן מיר געטראָפֿן זשעלעכאָווער יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט. אַ סך האָבן באַשלאָסן ווייטער נישט צו לויפן און וואָס עס וועט געשען, וועט מען אויפנעמען גלייכגילטיק.

זונטיק נאָכמיטאָג האָבן מיר געהערט, אַז די פּוילישע פֿאָליצייַ האָט אַרעסטירט חיים יחיאל בלאשטיינס אַ זון פון 15 יאָר, צעבראָכן אים די הענט און פיס און שפּעטער דער־מאָרדעט. דעם זעלבן טאָג, אין אָוונט, האָבן מיר באַשלאָסן צו גיין צוריק אויף דעם וועג קיין זשעלעכאָוו.

געווען זיינען מיר אַ 15 פּערזאָן, צווישן זיי פון רבינס הויף: די שוועסטער־קינדער, די ברידער שמואל און בער לייפשיץ, שרה לעדערמאַן, ישראל וועלוול משמשס אַ טאַכ־טער, ישראל יצחק לוסטיק, פאַסטמאַן מיט אַ פרוי א. אנד. אַרויסגייענדיק פֿאַרטאָג פון שטעטל, האָבן מיר גלייך דער־הערט אַ שיסעריי. די פּינצטערע „אַקציע" האָט זיך אָנגע־הויבן. בייטאָג זיינען מיר, 15 מאַן געבליבן אין וואַלד. אין אָוונט געגאַנגען וווייטער, נישט ווייסנדיק וווּ מען גייט. קו־מענדיק דעם צווייטן טאָג אין וואַלד, האָבן מיר זיך אָנגע־הויבן אַרומקוקן וווּ מיר זיינען. מיר האָבן דערזען נישט ווייט פון וואַלד אַ דאָרף. מיר האָבן אַרויסגעשיקט צוויי פרויען צו דערווויסן זיך ווי דאָס דאָרף הייסט און צי מען קען באַקומען עפּעס צו עסן. נישט לאַנג וואַרטנדיק, זיינען זיי געקומען מיט אַן אינפֿאַרמאַציע, אַז דאָס דאָרף הייסט גענשע־וואלקי, מען קען באַקומען עפּעס צו עסן אָבער נישט קיין ברויט. מיר האָבן באַשלאָסן פֿאַרלויפיק צו פֿאַרהאַלטן זיך אין דעם וואַלד.

עס זיינען אָנגעקומען נאָך זשעלעכאָווער יידן: יעקב שאולס אַ זון מיט אַ פרוי און צוויי קינדער, אַ געוויסער שנאפּסטיילער, מיר האָבן זיך צעשפּרייט איבער דעם וואַלד. פון דעם דאָרף זיינען בייטאָג געקומען אין וואַלד פּאָליאַקן, מענער און פרויען, זיי האָבן מיטגעבראַכט געברענטע קאַר־טאָפל, ריבן, בוריקעס צום עסן און זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז אַ טייל קענען זיי נעמען צו שלאָפן אויף דעם בוידעם צו 5 זלאָטעס אַ פּערזאָן. איך האָב באַצאָלט פֿאַר מיין משפּחה, וואָס האָט געציילט 5 פּערזאָן — 25 זלאָטעס. אַ טייל איז אַוועק אין נאָענטן דאָרף פּעלישקין — שרה לעדערמאַן, ישראל יצחק לוסטיק און אַנד. צוזאַמען 5 פּערזאָן. זיי זיינען אין צוויי טעג שפּעטער געפאָלן דורך די זשעלעכאָווער זשאַנדאַרן און דאָרט האָט מען זיי מקבר געווען אונטערן הויז פון אַ קאָוואַל.

איך מיט מיין משפּחה פּלעגן אין אָוונט גיין שלאָפן און פֿאַר־טאָג צוריק אין וואַלד, אַ סך זיינען געשלאָפן אין וואַלד.

קומענדיק אַ געוויסן טאָג פון דאָרף אין וואַלד, דער־ציילט מיר יעקב שאולס זון, אַז אַזוי ווי איך בין נאָר אַוועק מיט מיין משפּחה, איז ער באַפֿאַלן געווארן דורך צוויי פּער־זאָן, וואָס האָבן געפּאַדערט ביי אים געלט. ער האָט דערקלערט, אַז ער האָט נישט. האָט דעמאָלט איינער פון זיי מיט אַ האַמער אַ קלאַפּ געטאָן זיין 8 יערִיקער טאָכטער אין קאָפּ און זי לייגט און קרעכצט, ער קאָן איר גאָרנישט העלפֿן, דעריבער פֿאַרלאָזט ער דעם וואַלד און די פֿאַרווונדעטע טאָכטער, וואָס לייגט אונטער די בוימער.

די פּויערים פון דאָרף האָבן נאָך געפֿרווט פון צייט צו צייט עפּעס אַרײַנבריינגען פֿאַר דעם מיידל, אָבער אין צווויי טעג אַרום איז איר הייליקע נשמה אויסגעגאַנגען צווישן די בוימער. זעענדיק, וואָס עס הויבט אָן פֿאַרקומען אין וואַלד, האָב איך געבעטן דעם קריסט, וווּ מיר זיינען געשלאָפן, אַז ער זאָל מאַכן אַ ספּעציעל אָרט און מיר זאָלן ביי אים זיין נישט בלויז בייגאַכט, נאָר אויך בייטאָג, דערפאַר וועלן מיר אים צאָלן חודש־געלט. נאָך שוועדער מי איז מיר געלונגען ביי אים צו פּועלן, אַז ער זאָל אונדז אַרײַנעמען. ער האָט מסכים געווען מיט דעם באַדינג, אַז קיינער זאָל נישט וויסן. אַזוי האָט שוין מיין משפּחה קיין ליכטיקע שיין נישט געזען. איך פּלעג אָפּטמאָל אַרויסקומען אין דאָרף און פֿאַר די קינדער באַאָרגט עטוואָס עסן. דער אייגנטימער פּלעגט נאָר אָפּקאָכן אַביסל קאַרטאָפֿליעס.

אין דער צייט זיינען געקומען אין וואַלד פֿאַרשידענע באַקאַנטע מענטשן. איך בין ספּעציעל אַלע טאָג אַריין אין וואַלד כדי מיט זיי זיך צו טרעפן. פון זיי האָב איך זיך דער־ווווסט, אַז די דייטשע מאַכט רופט די יידן, וואָס זיינען גע־בליבן אין פֿאַרשידענע געגנטן, צו זאַמלען זיך ביז אַ גע־וויסן טערמין אין ספּעציעלע 4 שטעט, וווּ עס וועלן בלייבן געטאָס. דאָרט וועלן די יידן זיך קענען אויסלעבן — איין אָרט אזעלכעס איז געווען סאָבאָלעווו, אַ באַן־סטאַציע נישט ווייט פון זשעלעכאָוו.

די אַלע, וואָס זיינען געווען אין דעם געגנט אין וואַלד, האָבן זיך אַדורכגערעדט וואָס צו טאָן: יאָ גלויבן אָדער נישט גלויבן די דייטשן. זיי זיינען געקומען צום אויספֿיר, אַז עס איז נישטאָ קיין אויסוועג און מען מוז זיך צושטעלן אין איינע פון די 4 שטעט. זיי האָבן באַשטימט צו גיין קיין סא־באָעווו. אַ געוויסן טאָג האָבן מיר זיך געזעגנט און זיי זיינען אַוועק קיין סאבאלעווו. איך בין שוין אין וואַלד מער נישט געקומען און געווען צוזאַמען מיט מיין משפּחה ביי דעם פּויער.

געזעסן זיינען מיר אין אַ פּינצטערער קאַמער. אַלע מאָל איז דער פּויער אַרײַנגעקומען מיט פּינצטערע בשורות און דערציילט, וואָס עס טוט זיך אָפּ מיט יידן. אַזוי האָט ער מיר איבערגעגעבן, אַז אין דערבייאיקן דאָרף סאסנאווקי, ביי דעם קריסט קאספּיערסקי, איז געווען אַ יידישע משפּחה פון ריקי, אַ געוויסער קאַמאַשנמאַכער — 4 פּערזאָן, צווישן זיי אויך

משה גאלדרייכס אַ טאָכטער. אין איין אָוונט איז געקומען אַ גרופּע פון א. ק. און זיי אַלע אויסגעשאָסן. מיין פּויער האָט שוין געהאַט צו סיבה צו פאָדערן מער חודש־געלט. זעענדיק אַז מיינע פינאַנסן וועלן לאַנג נישט אויסהאַלטן, האָבן מיר באַשטימט, אַז מיין זון גייט קיין זשעלעכאָוו אייניאַנען אַביסל געלט ביי אַ פּאָליאַק פון וועמען עס איז מיר געקומען אַ חוב. פאַר אַ באַשטימטער באַלוינונג האָט אייניער פון מיין באַלעאָס שטובּיקע מסכים געווען צו באַגלייטן מיין זון אויף דעם סכנותדיקן וועג. דעם אייגענעם אָוונט איז מיין זון צוריק געקומען אָבער אָן געלט און אָן זאַכן. ער האָט טאַקע באַקומען אַ קלייַנע סומע געלט און אויך עטלעכע שטיק זאַכן צו פאַרקויפן. נאָענט פון דאָרף איז ער פאַרהאַלטן געוואָרן דורך עטלעכע פּערזאָן און זיי האָבן צוגענומען וואָס ער האָט געהאַט. איך האָב גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז געווען צו־געגרייט פון דעם מיטגייער. איך האָב נישט אַרויסגעוויזן קיין שום סמנים, אַז איך פאַרשטיי וואָס דאָ איז פאַרגעקומען. עטלעכע טעג שפּעטער האָט מיין וויבּ אַריינגענומען אין שטוב אַ שנייַדער וואָס זאָל אים מאַכן אַ שטיקל אַרבעט. דאָס איז געווען יעקב קרישקינס אַ זון פון זשעלעכאָוו.

דייטשן דערשיסן מיינע קינדער אין מיין קעגנוואָרט און דער העלדישער טויט פון מיין דריטן זון

דעם 27טן נאָוועמבער 1942, פרייטיק, י״ז כסלו, 11 אַזייגער פאַרמיטאָג, איז דער פויער אַריינגעקומען צו אונדז אין באַהעלטעניש און האָט געפאָדערט, אַז מיר זאָלן תיכף פאַרלאָזן די קאַמער, ווייל אין דאָרף געפינען זיך דייטשן. זיי זוכן קי, נישט קיין געצייכנטע, און אויך יידן. איך האָב אים געבעטן, אַז ער זאָל אונדז באַהאַלטן אויף דעם בוידעם, קיין בהמות וועט מען דאָרט נישט זוכן. ער האָט נישט געוואָלט הערן און מיר האָבן געמוזט פאַרלאָזן די קאַמער און גיין אין וואַלד. גייענדיק אויף דעם וועג צום וואַלד, זיינען די דייטשן גראד געווען ביי אַ פויער אין שטוב און דאָרט געזוכט אומלעגאַל סחורה. דער פויער, וועלנדיק אויסמיידן די רעוויזיע, האָט ער אַנגעוויזן, אַז יידן גייען. די דייטשן האָבן אַנגעהויבן שיסן אויף אונדז און גלייך געטראָפן מיט אַ קויל מיין עלטסטן זון אין פוס, ער איז געפאַלן. איך מיט מיין צווייטן זון און אַ טאָכטער און שנור, האָבן אַנגעהויבן צו לויפן. דייטשן האָבן נאָכגעיאָגט די צוויי קינדער, וואָס זיינען פון שרעק געבליבן שטיין. איך בין אַריין אין וואַלד אונטער אַ בוים און געזען ווי די דייטשן דערנענטערן זיך צו מיינע צוויי קינדער און דערשיסן זיי. די מערדער האָבן אויך געזומען צילן צו מיר. איך האָב אַנגעהויבן שרייַען מיט פאַרצווייפלטע קולות און די דייטשן האָבן זיך צוריקגעצויגן. איך בין געלאָפן ווייטער ווי אַ פאַרטעמפּטע, געיאָגטע חיה.

די דייטשן זיינען צוריק אַריין אין דאָרף און נישט פאַרגעסן אין זייער ערשטן קרבן — מיין עלטסטן זון, וואָס האָט באַקומען די קויל אין פוס און איז געבליבן זיצן אויף דעם אָרט. זיי האָבן אים געזומען אין דאָרף און אין די אויגן פון די פויערים געפיניקט מיט יסורים, אַז ער זאָל זאָגן בייַ וועלכן פויער מיר זיינען געווען. אָבער ער האָט נישט געוואָלט זאָגן, וויסנדיק, וואָס עס שטייט פאַר דעם פויער, וועלכער האָט אויסבאַהאַלטן אַ יייד. אַזוי האָבן זיי אים געפיניקט און פאַרענדיקט זיין לעבן מיט דער קאָלבע פון ביקס.

אַזוי איז מיר אין דעם פינצטערן טאָג אומגעקומען 3 קינדער: צוויי זין און אַ טאָכטער. אין אָוונט, וען איך האָב געווואָסט, אַז די באַנדיטן זיינען שוין אַוועק, האָב איך זיך צוריקגעקערט אין דאָרף און געטראָפן מיין שנור, וואָס האָט זיך צופעליק אָפּגעראַטעוועט. ביידע פאַרווייַנטע, פאַר׳צער׳טע זיינען מיר אַוועק אויפן אָרט, וווּ עס זיינען אומגעקומען מיינע קינדער. נישט געקוקט אויף דעם, וואָס איך האָב אַליין געזען, ווי מ׳האָט זיי דערשאָסן, האָט זיך דאָך נישט געוואָלט גלויבן, אַז זיי לעבן נישט. מיר האָבן זיך געטראָפן מיט די איינוווינער פון דאָרף. אַלע האָבן גלייך געזאָגט, אַז אַזעלכעס ווי עס איז געווען מיט מיין זון, האָבן זיי נאָך נישט געזען. נאָך אַזעלכע וווייטאָגן און יסורים, וואָס זיי האָבן אים אָנגעטאָן, האָט ער דאָך נישט געוואָלט ענטפערן זיינע פייַניקער. זיין הייליקע נשמה איז אויסגעגאַנגען אין גרויסע יסורים. ער האָט פאַרהאַקט די ציין און אַזוי אַרום געראַטעוועט די פוילישע פויערים־משפּחה פון טויט. דאָס דאָרף האָט אָפּגעשאַצט דעם העלדישן טויט פון מיין זון און אונדז נישט דערווייטערט. דער פויער, ביי וועמען מיר זיינען געווען, האָט געהאַלפן זוכן פאַר מיר און פאַר מיין שנור אַן אָנדער אָרט וווּ צו זיין און וווייטער לעבן אין גרויסע צרות. מען האָט געפונען אַ צווייטן באַלעבאָס, וועלכער האָט אַקצעפּטירט, פאַר אַ געוויסער סומע געלט, אונדז אַרייַנצולאָזן אין איינעם אַ קאַרטאָפל־קעלער.

זיצנדיק אַזוי אין קעלער, האָט מען אָנגעהויבן צו קלערן ווי אַזוי צו בריינגען מיין אייניקע לעבנגעבליבענע טאָכטער, איטקעלע, מיט איר חתן ישעיה שיינגראָס, וואָס זיינען געווען אין דעמבלין און דאָרט געאַרבעט אין אַ לאָגער ביי די דייטשן. מיר האָבן באַשלאָסן צו שיקן אַ פויער פון דעם דאָרף, מיט וועמען מיר האָבן געהאַט אַ קאָנטאַקט, אַ געוויסן בראָנעק סאָווא. פאַר אַ סומע געלט האָט ער זיך אונטערגענומען די זאַך צו דערלידיקן. אין עטלעכע טעג שפּעטער, אין אַ גרויסן שניי־וועטער, פאַרטאָג, האָט זיך אים אייניגעגעבן זיי צו ברענגען. דאָס אָנקלאָפן פאַרטאָג אין אונדזער באַהעלטעניש, האָט אונדז שטאַרק דערשראָקן. מיר האָבן נישט געווואָסט ווער עס קלאָפּט. די שרעק איז גיך אדורך, מיר האָבן דערקענט דעם קול פון שכן. מען האָט געפּנט. מיין טאָכטער מיטן חתן זיינען אַריינגעקומען. זיי האָבן זיך געחידושט, וואָס עס איז מער קיינער נישטאָ ווי איך מיט דער שנור. מיר האָבן נישט אַרויסגעוויזן קיין טרויער, דאָך האָבן זיי נישט געוואָלט גלויבן, אַז די קינדער זיינען אין אַ צווייטער באַהעלטעניש. זיי האָבן אָנגעהויבן צו ספּאַזמירן און צו וויינען און אַזוי אַרום געצווונגען אַלץ צו דער־

ציילן. אין דער שטיל האָבן מיר זיך אַלע אויסגעווײַנט. זיי האָבן באַדויערט נאָך וואָס זיי זײַנען געקומען.

פֿאַרטיזאַנער אין שוץ פון יידן

דער פּויער, ביי וועמען מיר זײַנען געווען באַהאַלטן, האָט פֿאַרלאַנגט אַ גרעסערע סומע געלט פֿאַר דעם חודש צוליב די צוגעקומענע 2 פּערזאָן, און אײדער דער חודש האָט זיך גע־ענדיקט, האָט ער שוין געפֿאָדערט פֿאַר דעם קומענדיקן חודש. איך האָב געדאַנקט פֿאַר דעם נעמען גענומען. איך בין שוין געווען זיכער, אַז איך וועל ווייטער בלייבן ביי אים, אָבער, צום באַדויערן, נאָכן אָפּלויפן עטלעכע טעג פון נייעם תודש, האָט ער געגעבן אַ טערמין אין משך פון צוויי טעג צו פֿאַר־לאָזן זײַן ווויגונג. מיר האָבן נישט געוווסט וואָס מען זאָל וויטער טאָן. שפּעט אין אָוונט בין איך אַרויס פון פּויער און אַוועק אויף דעם דאָרף אַדורכרעדן זיך מיט דעם באַלעבאָס ביי וועמען מיר זײַנען געווען פֿאַר דעם אומגלויק מיט מיינע קינדער. איך האָב אָנגעקלאָפּט, ער האָט געעפנט. איך האָב אים דערציילט וועגן מײַן לאַגע, געבעטן אַ שוץ־אָרט און צו־געזאָגט צו געבן, וואָס ער האָט פֿאַרלאַנגט. ער האָט מסכים געווען, אַז מיר זאָלן מאָרגן קומען נאָך האַלבער נאַכט, קיי־נער פון דאָרף זאָל נישט וויסן. איך בין צוריקגעגאַנגען צו מײַן אַלטן באַלעבאָס. אויף דער פֿרעגע צי איך האָב שוין געפֿונען אַ צווייט אָרט, האָב איך געזאָגט, אַז מיר האָבן באַ־שלאָסן צו גיין קיין זשעלעכאָוו און דאָרטן וועלן מיר שוין אָפּזוכן אַ באַקאַנטן, וואָס וועט אונדז אַריינעמען. נאָך האַלבער נאַכט, מיר האָבן זיך געגרייט צו פֿאַרלאָזן די פּינצטערע גרוב, איך וויל זיך אָנטאָן די שטיוול און גענפּין נישט מער וויי איי־נעם. עס האָט נישט געהאָלפֿן קיין זוכן, איך האָב גלייך פֿאַר־שטאַנען, אַז דאָס איז די אַרבעט פון מיין באַלעבאָס. ער האָט מיר צוגעזאָגט אויסצוזוכן אין איניקע טעג אָרום, ווייל איך וועל דאָך נאָך קומען אין דאָרף, וועט ער מיר צוריקגעבן די שטיוול. איך האָב אַזוי געטאָן און מיר זײַנען אַריבער צום צווייטן פּויער. זאָלן פֿאַרצייכנט ווערן די נעמען פון מיינע גוטס־טוער: דער ערשטער האָט געהייסן וולאַדיסלאָוו בעצעק, דער צווייטער — סטאַניסלאָוו זדאנעק.

מיר האָבן ווייטער פֿאָרגעזעצט אונדזער לײַגן אין פּינצ־טערן גרוב. נאָך עטלעכע וואָכן האָבן מיר פֿלוצים, אין אַ גע־וויסן אָוונט, דערהערט ווי עס גייט אַ גרופּע מענטשן. מיר האָבן מיט ציטערניש זיך באַהאַלטן אין גרוב, וואָס איז געווען געמאַכט אין אַ קאַמער, מיר האָבן געהערט ווי זיי זײַנען אַריינ־געקומען און געקלאַפּט מיט די פּיס אין דער פֿאָדלאָגע, פּרוווב־דיק צי עס איז הויל, אַריין אין קאַמער און אויך דאָ געקלאַפּט אין פֿאָדלאָגע און אַזוי אונדז געפונען. זיי האָבן אויפגעהויבן דאָס געהיימע טירל און מיט קורץ געווער אין די הענט אַריינ־געלויכטן מיט אַן עלעקטרישן לעמפּל. זיי האָבן אונדז באַ־מערקט און געהייסן אַרויפֿגיין. מיר זײַנען, פֿאַרשטייט זיך, געווען געהאַרכזאָם און גלייך אַרויס. אָרום אונדז זײַנען גע־שטאַנען אַ 15 פּערזאָן אָנגעטאָן עלעגאַנט און באוואפנט. מיר האָבן געזען, אַז דאָס זײַנען נישט קיין דייטשן, אָבער מיר האָבן נישט געווסט ווער זיי זײַנען. זיי האָבן קאָמאַנדירט, אַז מען זאָל אונדז היטן און געמאַכט אַ רעוויזיע. אָזוי ווי די רעוויזיע האָט קיין רעזולטאַטן נישט געגעבן, האָט מען ביי מיר געפֿאָדערט אַ העלפֿט פון מיין פֿאַרמעגן. מען האָט זיי אינפֿאָרמירט, אַז איך פֿאַרמאָג 100 טויזנט פּוילישע זלאָטעס און 40 גאָלדענע לעפּל. איך האָב גלייך געענטפֿערט, אַז פון גאָלדענע לעפּל האָב איך נישט געהערט, זיי־בערנע האָב איך פֿאַר דער אַקציע געהאַט און קיין געלט האָב איך נישט. זיי האָבן באַמערקט, אַז איך ציטער און איינער האָט געפרעגט: ווי אַזוי דער באַלעבאָס באַגייט זיך מיט אונדז. איך האָב געזאָגט — נישט שלעכט. זיי האָבן אים גלייך גערופן און אים אויך געפרעגט, ווי אַזוי ער פירט זיך מיט די יידן. ער האָט זיך געקלאָגט, אַז ער איז אַרעם און האָט נישט קיין געלט, האָט איינער פון דער גרופּע אַרויסגענומען עטלעכע הונדערט זלאָטעס, איבערגעגעבן דעם ווירט, באַמערקנדיק דערבייַ, אַז ער זאָל ווײַסן, דאָס אין אַ קורצער צייט וועלן זיי ביי אים זיין און זיי וועלן אים מיטברענגען אַ מתנה, נאָר די יידן זאָלן זיך נישט האָבן וואָס צו באַקלאָגן. אַ ווארימקייט האָט אונדז אַלעמען אַרומגענומען. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס זײַנען יידן און מען האָט אָנגעהויבן מיט זיי צו רעדן ווי מיט היימישע. אַ טייל האָבן געריעדט רוסיש, צוגעבנדיק, אַז זיי זײַנען רוסן. איך האָב זיך אויסגעפרעגט, ווו זיי גע־פינגן זיך און מיר האָבן זיך געבעטן, אַז זיי זאָלן אונדז מיט־נעמען. זיי האָבן געענטפֿערט, אַז זיי קענען נישט אויף זייער אייגענער האָנט דאָס טאָן און דאַרפן זיך אָנפרעגן דעם הויפּט קאָמאַנדאַנט איוואַן; זיי וועלן זיך באַמיען אין אַ געוויסער צייט אַרום אונדז אַרויסנעמען און זײַנען אַוועק.

צווישן מאָרד און רויב

אין מאַי 1943, האָט מיין ווירט מיר איבערגעגעבן, אַז אין וואַלד, נישט ווייט פון דעם דאָרף, געפֿינען זיך יידישע פֿאַרטיזאַנער און מיר גלייך געמאָלדן, אַז פֿאַרטאָג קען איך אַרויסגיין אין וואַלד און אין אָוונט צוריק קומען, קיינער פון דאָרף זאָל נישט באַמערקן מיין אַרויסגיין און צוריקגיין. איך בין געווען להוט צו זען זיך מיט יידן און בין אַרויס פֿאַרטאָג. קומענדיק אין וואַלד האָב איך געטראָפן עטלעכע אומבאַקאַנ־טע יידן: חיים בראנעק פון אַדאַמאָוו און נאָך עטלעכע יידן. זיי האָבן מיר איבערגעגעבן, אַז זיי זײַנען געווען צוזאַמען אַ גרופּע פון איבער 60 פּערזאָן אין אַ הויף צווישן זשעלעכאָוו־לוקאָוו און וואלא־אקשענסקא. פֿאַר דער מלחמה האָט עס גע־הערט צו אַ געשמדטן ייד לעווין. דייטשן האָבן ביי אים, ווי ביי אַלע גוטבאַזיצער, צוגענומען דאָס גוט און איבערגעגעבן דייטשן צו פֿאַרוואַלטן. נאָך דער אַקציע אין די פֿאַרשידענע שטעטלעך, האָט דער הויף באַקומען צוגעטיילט די געפֿאַ־דערטע זאָל יידן צו דער אַרבעט. דאָרט איז געווען אַ לאַגער פֿאַרצוימט און מ׳האָט נישט געטאָרט פֿאַרלאָזן דעם פּלאַץ. אין הויף זײַנען געווען יידן פון אַלע פּאַכן. צווישן זיי אַ גע־

וויסע צאָל זשעלעכאָווער, וואָס האָבן זיך אַהין אַריינבאַקומען פאַר אַ באַלוינונג, וואָס מ׳האָט אָפּגעצאָלט דעם פאַרוואַלטער פון הויף. וועז מען האָט שוין געהאַלטן ביי לייקווידירן די לעצטע 4 געטאָס, האָט מען דאָ אויך אַדורכגעפירט אַ רייניקונג פון שוין נישט נויטיקע מענטשן, אין דער ערשטער רייַ פרויען און קינדער, וועלכע מען האָט אַרויסגענומען פון דער רייַ און דערשאָסן. צווישן אַנדערע זיינען דערשאָסן געוואָרן פאָלגנדיקע זשעלעכאָווער: איטשע דוד קערשענבערג, פעלטי גארבערס אַן אייניקל מיט זיין פרוי, סימע מילגראם און אויך איר ברודער מיטן שטיף־פאָטער, אברהם סוקני, אשלאָקס פרוי און קינד, יהושע פיינזילבער, אפרים אביגדור, לייזער פינקעלשטיינס פרוי מיט אַ קינד און אַנדערע. די מערער, פאַלייט, זיינען נאָכן אויסשיסן זייערע פרויען און קינדער, געבליבן לעבן אין צרות. זיי האָבן וויטער געארבעט. סוף אפריל זיינען זיי צופעליק געווויר געוואָרן, אַז עס גרייט זיך אַן אויסראָטונגס־אַקציע אויף די רעשט 30 יידן, וואָס געפינען זיך דאָרט. האָבן זיי אין לעצטן אָוונט באשלאָסן זוכן אַ וועג ווי אַזוי זיך צו ראַטעוועז. דעם 1טן מאַי, 1943, זיינען זיי אַרויס פון דעם שטרענג פאַרצוימטן פּלאַץ. צווישן זיי זיינען געווען: שמולקע אשלאָק, יהושע פיינזילבער, לייזער פינקעלשטיין און די איבעריקע, אַלע יידן פון זשעלעכאָווער גענגען, פון אקשע ביי דער הוטע. אַלע זיינען אַריין אין דאמבראָווער וואַלד נאָענט פון דער הוטע.

די נאָכט האָט זיך דערנענטערט און איך בין צוריק אַוועק צו מיין ווויונונג. מיטאַמאָל האָט מיר מיין בעל־טובה דערקלערט, אַז פון אָנהויב חודש זאָלן מיר זיך גרייך זוכן אַן אָנדער ווויונונג, סיידן מען וועט אים געבן אויף אַ פערד און וואָגן און אויף אַ חזיר. מיר האָבן אָנגעהויבן קלערן ווי אַזוי שטעלט מען צעוויף אַזאַ סומע געלט. מיין טאָכטערס חתן ישעי׳ האָט געזאָגט, אַז אין דאָרף פשעסמיק, גמינע קלאטשעוו האָבן זיי צו אַ געוויסן פויער געגעבן צו באַהאַלטן אַביסל סחורה. דער פויער איז אַן ארנטלעכער מענטש און ער, ישעי׳, וועט אַהינגיין און זיך באַמיען צו באַקומען אַ סומע געלט. דאָס דאָרף איז געלעגן 5 קילאָמעטער פון אונדז. מען האָט געוראפן אונדזער באָגלויבטן שכן, בראנעק סאווא, און מיט אים אַדורכגערעדט די זאַך. ער האָט אַיינגעשטימט צו גיין מיט זיינס אַ שוואָגער, וולאַדיסלאָוו בעצעק, צוזאַמען מיט ישעי׳ן, זיי וועלן מיטנעמען געווער און אויך ישעי׳ן געבן געווער און וועלן שוין אויף דעם וועג זיין זיכער פאַר דייטשן און אַנדערע מערדער. מיר האָבן זיך נאָך אָפּגערעדט, אַז די דערהאַלטענע סומע וואָס ישעי׳ וועט באַקומען, זאָל פאַרטיילט ווערן אויף גלייכע דריי חלקים. עס איז געוואָרן אָפּגעשטימט אַ געוויסן אָוונט די זאַך אַדורכצופירן.

דאָס איז געווען דעם 26טן יוני, 1943 (כ״ג סיון, תש״ג). צום אָפּגערעדטן טערמין, פרייטיק אין אָוונט, זיינען זיי אַוועק. לויטן רעכענונג, האָבן זיי אין 4 שעה געדאַרפט זיין צוריק. מיר האָבן נישט געקאָנט שלאָפן, זענדיק, אַז עס דערנענטערט זיך דער טאָג און ישעי׳ איז נישטאָ. איך גיי אַרויס פון באַהעלטעניש און ויל זען אויף דעם צווייטן הויף צי דער שכן געפינט זיך דאָרט, איך האָב אים טאָקע באַמערקט און געגעבן אַ צייכן ער זאָל צוקומען. ער איז אַריין אין באַהעלטעניש און איבערגעגעבן, אַז אויפן וועג האָט אַ גרופּע אויף זיי געשאָסן פון דערווייטנס, זיי זיינען זיך צעלאָפן, ער איז אַהיים געקומען און זיין שוואָגער מיט ישעי׳ן זיינען אַריין צווישן דער תבואה, געווויס האָבן זיי נישט געקאָנט קומען מיט דעם געווער בייטאָג, און וועלן דאָ זיין אין אָוונט. ער האָט דאָס דערציילט גאָנץ קאַלטבלוטיק. מיך אָבער האָט גלייך אַרומגענומען אַ היץ, איך האָב שוין דערפילט, אַז ישעי׳ איז געפאַלן אַ קרבן פון די זעלבע אומווירדיקע הענט. מיר האָבן געמוזט מאַכן זיך גלויבן אין זייער רייד. איך האָב נישט געקאָנט רוען און געשיקט מיין באַלעבאָסטע מיט אַן אויסרייד צו מיין שכנס שוואָגער, כדי זיך צו דערווויסן, צי ער איז אינדערהיים. ווי דערשטוינט זיינען מיר געוואָרן, וועז מיין באַלעבאָס איז צוריק געקומען און דערציילט, אַז ישעי׳ איז נישטאָ. מיר האָבן שוין געווסט זיכער, אַז זיי זיינען געווען די מערדער פון דעם איידעלן בחור ישעי׳. ה׳ ינקום את דמו. מיר האָבן זיך גענאַלטן פעסט, נישט אַרויסווייזנדיק קיין צייכן פון חשד, ווייל מיר האָבן זיך שוין נישט געפילט זיכער מיט אונדזער לעבן. איך האָב אָנגעהויבן זוכן אַ וועג ווי אַזוי זיך צו פאַרבינדן מיט יידישע פאַרטיזאַנער.

יידישע פאַרטיזאַנער־גרופּע

אין אַ געווישן טאָג באַווייזן זיך עטלעכע פערזאָן פון די פאַרטיזאַנער. צווישן זיי די זשעלעכאָווער: דוד וויסלע־דער, ברוכס אַ זון, אַ געוויסער טענצער און מיינע אַ קוזינע ליסטמאַן פון גארוואלין. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זיי גייען קיין יארטשעוו מיט אַ גרופּע פאַרטיזאַנער מיט דעם קאָמענדאַנט איוואַן בראש, כדי אויסצופירן אַ „שטיקל אַרבעט״ אין הויף. מיר האָבן זיי געשילדערט אונדזער לאָגע, זיי האָבן באַשלאָסן צוריקגייענדיק פון דער „אַקציע״ אין יארטשעוו, וועלן זיי זיין ביי מיר און אונדז מיטנעמען. מיין שנור איז אַרויס אין וואַלד און זיך פאַרשטענדיקט מיט דעם אָנפירער, אַז ער זאָל אַקצעפטירן אונדז מיטצונעמען. די שנור איז צוריקגעקומען צופרידן. דער פירער האָט איינגעשטימט אונדז מיטצונעמען וועז ער וועט צוריקגיין נאָכן דערפאָלג פון דער אַקציע. גלייכצייטיק האָט ער מיטגעשיקט פאַר מיין טאָכטער אַ דאָמען־פעלצל און פאַר מיר אַ מאַרינאַרקע. אָבער מיט טיפן צער האָבן מיר שפעטער אויפגענומען די ידיעה, אַז די זשעלעכאָווער זשאַנדאַרן האָבן זיך דערווויסט פון דער אַקציע און האָבן אין יארטשעוו באַשאָסן די פאַרטיזאַנערגרופּע. עס זיינען פון דער גרופּע געפאַלן 8 פערזאָן, צווישן אַנדערע: דוד וויסלעדער, טענצער און איינער יחיאל פון דער הוטע. אונדזער האָפענונג איז געוואָרן צעבלאָזן. אָבער אומגעריכט, אין אייניקע טעג ארום, פרייטיק נאָכמיטאָג, זיינען געקומען צו מיר 5 פערזאָן פון די פאַרטיזאַנער: שמולקע אשלאָק, יהושע פיינזילבער, לייזער פינקעלשטיין און יעקב

ראכמאן, פייגע טויבעס זון (פסעודאָנים שקורמיץ) אין באַ־גלייטונג פון מיין קוזינע לייסטמאַן. די פּאַרטיזאַנער האָבן אונדז — מיך, מיין טאָכטער און שנור מיטגענומען אין וואַלד. דאָרטן האָבן מיר זיך צוזאַמענגעטראָפן מיט פאַרשידענע באַ־קאַנטע און אומבאַקאַנטע, בערך 100 פערזאָן, מיט פאַרשידענע באוואפענונג און מאַשין־געווער.

איין טאָג זיינען געקומען אין וואַלד צוויי שוועסטער מינק, פון גאַרוואָלין. מיט טרערן און ספאַזמען האָבן זיי דער־ציילט, אַז זיי און זייער פאָטער דוד און אויך אַ מאַן פון איי־נער פון די שוועסטער, שמעון פינקעלשטיין, פון דער הוטע, זיינען געווען אין דאָרף פּיקאפקי, נישט וויט פון זשעלעכאָוו, ביי דעם פויער פייטקאָווסקי, וועלכער האָט זיי אריינגענומען פאַר אַ חודש־צייט אָפּצאָל, אָבער אין אייניקע טעג אַרום איז ער אַוועק מיט פינקעלשטיינען מכלומרשט אין נאָענטסטן דאָרף צו סטאָלער־אַרבעט. שמעון איז מער נישט צוריקגע־קומען אויך דעם פאָטער האָט דער פויער געפירט צו שמעונען אוּן מיט אַ האָק דערהרגעט. די צוויי פרויען איז געלונגען אַרויסצורייסן זיך פון מערדערס הענט און זיי זיינען געקו־מען צוּוויפן. אויסהערנדיק דאָס, האָט אַ גרופּע באַשלאָסן נקמה צו נעמען. אַ 20 פערזאָן, צוזאַמען מיט די צוויי שוע־סטער, זיינען געגאַנגען צום דאָרף, אָבער ליידער קיינעם נישט געטראָפן. דער פויער האָט נאָך דעם אַנטלויפן פון די שוע־סטער, זיך געריכט אויף זיין פּאַרדינטן פסק, האָט ער מיט זיין משפּחה זיך אָפּגעטראָגן. די גרופּע האָט געוואָלט אונ־טערצינדן דאָס הויז, נאָר זיי האָבן באַרעכנט, אַז אומשולּ־דיקע קענען ליידן, מיטנעמענדיק דעם לעבעדיקן אינווע־טאַר פון דעם רוצח, וואָס איז געווען באַהאַלטן ביי אַ שכן, זיינען זיי אַוועק אין וואַלד. אָבער דער מלאך־המות האָט נישט לאַנג געלאָזט אויף זיך ווארטן.

דעם 26טן יולי, 1943, איז יהושע פיינזילבער אַוועק אין נאָענטסטן דאָרף פעלקישין צו פאַרכאַפן די מילך, וואָס דאָס דאָרף האָט געדאַרפט צושטעלן דער דייטשער מאַכט קיין זשעלעכאָוו אַלס קאנטיגענט. דאָס שטיקל אַרבעט איז אים געלונגען, דער זעלבער וואָג, וואָס האָט געפירט די מילך קיין זשעלעכאָוו, האָט אים געבראַכט אין וואַלד. מיר זיינען געווען צופרידן, אָבער אין אייניקע מינוט אַרום, פיינזילבער האָט נאָך נישט באַוויזן אַראָפּצוואַרפן פון זיך דעם מאַנטל מיטן געווער, האָט מען דערזען פון דערווייטנס אַן אומבאַ־קאַנטן פּערזאָן. פיינזילבער איז געלאָפן אים לעגיטימירן און מען האָט אים באַגעגנט מיט שאָסן פון אַן אויטאָמאַט. ער איז געפאַלן און באַלד האָט מען אָנגעהויבן צו באַשיסן דאָס אָרט וווּ די גרופּע האָט זיך אויסבאַהאַלטן. מיר האָבן זיך געשיצט מיט צוריקציען זיך טיפער אין וואַלד.

דער רעזולטאַט איז געווען — 4 הרוגים פון די פאַרטי־זאַנער: יהושע פיינזילבער, מיין שנור איטע בעהאגען, פריי־לין לייסטמאַן פון גארוואָלין, אַ בחור פון באראנאָוו. זעענדיק ווי דער מלאך־המות גייט מיר נאָך, האָב איך אויסגעשריען: „אנא מפניך אברח". מיר האָבן דעם צווייטן טאָג מקבר גע־ווען די קרבנות. עס איז געווען אַ באַראַטונג און מען האָט באַשטימט אַוועקצוגיין פון דעם וואַלד און אייגער פון די זשעלעכאָווער, הערשל ראכמאן, אַ קאָמענדאַנט פון אַ גרופּע, האָט באַשלאָסן מיין אייניקע טאָכטער אַריינצוגעבן צו אַ רייכן פויער אין דאָרף קראקאוו, נישט וויט פון דער באַן־סטאַנציע, ביי וועמען עס איז געזעסן אַ ברודער מיט אַ שוע־סטער האָלצמאַן פון לעפאלדאוו, און מיך אַריינצוגעבן צו אַ צווייטן פויער, וווּ עס זיינען געווען באַהאַלטן צוויי יידן פון קשיווצי — גרשון פּערלמאַן און לייבל אלפישער, ביידע שוואַגערס. אַזוי איז געשען: די גרופּעס זיינען פון דעם וואַלד אַוועק און מיין טאָכטער האָט מען אָפּגעפירט אויף דעם אויבנדערמאַנטן אָרט און מיך צו דעם צווייטן פויער, אַ 15־20 קילאָמעטער ווייטער.

דער זעלבער הערשל מיט זיין גרופּע האָט מיך שפּע־טער באַזוכט און מיר איבערגעגעבן, אַז מיין טאָכטער וועט שוין געווויס איבערלעבן די מלחמה, סיידן עס וועט זיין אַ פייער אין דאָרף. איך האָב זיך געטרייסט מיט דער „גע־זיכערטער" אייניקער טאָכטער און געלעבט אין מיין באַ־האלטעניש און אַלע מאָל געהערט פרישע צרות אויף יידן, וואָס אונדזער פויער האָט אונדז דערציילט.

די יידן, וואָס זיינען געווען מיט מיר צוזאַמען, האָבן מיר איבערגעגעבן, אַז באַלד נאָך דער „אַקציע" אין אונדזער שטעטל, זיינען אַ 30 יידן געווען באַהאַלטן ביי אַ געוויסן פוי־ער טאמאשאק, ביי דעם דאמבראוער וואַלד, צווישן זיי אַ סך זשעלעכאָווער: שלמה פיינזילבער, בעריש מיט זיין פרוי און אַ טעכטערל, חיים אלפישער, די איבעריקע נעמען זיינען זיי נישט געווען באַקאַנט. אַ געוויסן אָוונט זיינען געקומען ציווילע געקליידעטע און האָבן גלייך געהייסן זיך וויזן, וווּ די יידן געפינען זיך און האָבן עטלעכע יידן געהאַרגעט. דאָס איז געווען צוליב רויב־צווקן. צווישן אַנדערע האָט מען גע־הרגעט חיים אלפישער. דער פויער האָט זיך שטאַרק דער־שראָקן און האָט שוין די איבעריקע מער נישט געוואָלט האַלטן. די יידן האָבן אָנגעהויבן גיין אין די וועלדער, אוי־סער שלמה פיינזילבער מיט דער פרוי און טאָכטער, וואָס זיינען אַוועק אין דער ריכטונג פון זייער פאָטערס געוועזע־נעם מאַיאָנטעק בילינאוועק, וווּ זיי זיינען שפּעטער אומגע־קומען. מ׳האָט חושד געווען דעם פאַרוואַלטער פון דעם מא־יאָנטעק, מיט וועמען די אומגעקומענע האָבן געהאַט אַ קאָנ־טאַקט, אַז ער זאָל זיי האָבן דערמאָרדעט. ווייטער האָט מען געהערט, אַז אין דאָרף פּעלקישין איז אין קשאקעס געווען באַהאַלטן אַ גרופּע פון 12 פערזאָן, אָלע באַקאַנטע מענטשן פון זשעלעכאָוו און אומגעגנט, צווישן זיי שלמה וואַפּישס זון, זיי זיינען באַפאַלן געוואָרן דורך די זשעלעכאָווער זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן 10 דערשאָסן. געראַטעוועט האָבן זיך צופעלקישע צוויי פערזאָן — יעקב גרינשטיין און זיין ברודערס אַ יינגל פון 9 יאָר, וואָס איז נאָך דער באַפרייאונג געשטאָרבן אין זשעלעכאָוו. האָבן נאַכטוועכטערס פון דאָרף אקשע געכאַפט און איבערגע־געבן די זשאַנדאַרן. די רוצחים האָבן אים אויף אַ קייט אַרום־געפירט אין שטאָט, אַז ער זאָל וויזן, וווּ עס זיינען באַהאַלטן

יידן. שפּעטער האָבן זיי אים דערמאָרדעט.

אין דער צייט איז פאָרגעקומען אַן אָבלאָווע אין גילע־ווער וואָלד נעבן אַדאַמאָוו, דאָרט זיינען געפאַלן עטלעכע זשע־לעכאָווער, צווישן אַנדערע שמולקע אשלייאַק, אַ פּאָליטישער קאָמיסאַר אין וואָלד, די פרוי פון איטשע דאצעוויטש, מאַקס טאָכטער און יוסלע, איטשע חיים נחמנס אַ זון, אַ געווען־נער געטאָ־פּאָליציאַנט.

די פּאַרטיזאַנער גרופּע, וואָס האָט זיך איינגעאָרדנט, איז אַוועק אין דאמבראָווער וואָלד. אין דער צווישן צייט האָב איך, טראָץ אַלע אָנשטרענגונגען, נישט געקאָנט זיך טרעפן מיט מיין איינציקער טאָכטער, ביז איך האָב באַקומען די גרויליקע בשורה, אַז מיין טאָכטער מיט אַ חברטע פון גאָר־ווהלין, וועלכע זיינען געווען צוזאַמען באַהאַלטן, זיינען גע־פאַלן פון פויליש פאַשיסטישע הענט.

דאָס איז פאַרגעקומען פרייטיק ביינאַכט, עשרה בטבת, תש״ד, 1944, אין דאָרף איז אויסגעבראָכן אַ שיסעריי צווישן א. ל. און א. ק. און גלייכצייטיק אַ שרפה. די גרופּע פון א. ק. איז געקומען אין סטאדאלע פון דעם פויער, ווו עס זיינען געווען באַהאַלטן 3 מיידלעך. איין מיידל, פריילין גאָלדמאַן פון לעפאלדאוו, איז געלונגען צו אַנטלויפן און צוויי האָט מען דערשאָסן און קובר געווען אין דאָרף קראקאוו. דאָס איז גע־ווען מיין טאָכטער מיט איר חברטע. בין איך שוין פון מיין משפּחה אַליין געבליבן. האָב איך שוין נישט מער געקענט רוען ביי דעם פויער אין שטאָל אונטער דער פינצטערער ערד און אזוי אויך די אַנדערע צוויי יידן, וואָס זיינען געווען מיט מיר צוזאַמען און מען האָט אפגערעדט, אַז ווי נאָר עס ווערט זיין אַ יידישע פּאַרטיזאַנער־גרופּע, גייען מיר צוריק אין וואָלד.

אַמאָל אין אָונט, זיצנדיק אין פינצטערן גרוב, הערן מיר שוועכע טריט און רעדן אויף פויליש, עס עפנט זיך די טיר צו דעם פויער. מיר האָבן געציטערט פאַר שרעק, ביז מען האָט געהערט זייער אָפּטרעטן. אינדערפרי איז אַריין דער פויער און האָט דערציילט, אַז 25 פערזאָן מיט מאַשין־גע־וער זיינען דאָ געווען, האָבן אַרומגערינגלט דאָס הויז און געפאָדערט אַרויסצוגעבן די יידן, נאָר אַ קלוגן ענטפער פון זיין פרוי ווי אויך, ווייל ס׳איז געווען צווישן זיי אַ באַקאַנ־טער, האָבן זיי געגלויבט, אַז דאָ זיינען נישט פאַראַן קיין יידן און זיינען אָפּגעפאָרן, און דערביבער „דאַרפט איר פון היינט אָן אַוועק פון דאָנען, ווייל איר זענט אין געפאַר אויב „אונדזערע״ האָבן זיך געגומען אייך צו זוכן״. מיר האָבן פאַר־שטאָנען, אַז ער איז געראָטן, און נאָך האָלבער נאַכט, זיינען מיר אַוועק אין אַזוי גערופענעם „יידישן וואָלד״ (דאמברא־וער).

קומענדיק אין וואָלד, האָבן מיר גלייך געטראָפן אונ־דזערע באַקאַנטע, וועלכע האָבן זיך איינגעטיילט אין עטלעכע גרופּעס. מען האָט געזען, אַז דער סוף פון קריג קומט און אויך די געפערלעכסטע צייט און מען מוז זיך אויסבאַהאַלטן. עס זיינען אויך אָנגעקומען נאָך באַקאַנטע 10 פּערזאָן אָנטלאָ־פענע פון לאָגער אין דעמבלין. עס האָבן זיך נאָך דאָרטן גע־פונען אַביסל יידן און מען האָט זיך שוין געגרייט דעם לאָגער אָוועקצושיקן קיין טשענסטאָכאָוו. זיי זיינען געקומען מיט געווער אין די הענט, האָבן צונויפגעשטעלט אַ גרופּע פון 17 פערזאָן, 15 מענער און 2 פרויען, אַלע פון אונדזער געגנט, פון זשעלעכאָוו איז געווען יעקב ראכמאן. די גרופּע איז אָוועק אין געגנט פון קלאטשעווער גמינע און צוגעזאָגט צו־ריקצוקומען אין וואָלד. אַ צווייטע פּאַרטיזאַנער־גרופּע איז באַפאַלן געווארן און עס זיינען אומגעקומען 8 פערזאָן: הערשל ראכמאן פון זשעלעכאָוו און יידן פון דערפער לעבן זשעלעכאָוו: ישראלקע ווינציער פון פיקאווקי, לייזער, שלום פינקעלשטיינס אַ ברודער, אַ טשעכישער דאָקטאָר, א. אנד. אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער זיינען אָוועק און נקמה געגומען אין דעם מסור, וועלכער האָט געבראַכט די זשעלעכאָווער זשאַנדאַרן און פאָליציי. דאָס איז געווען סוף מערץ 1944. נישט לאַנג וואַרטנדיק, האָבן מיר געהערט אַ שיסעריי, וואָס האָט אַנ־געהאַלטן אַ האַלבן טאָג. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עפּעס האָט געטראָפן. אַזוי איז טאָקע געווען. די גרופּע פון די 17 פערזאָן זיינען אַרומגערינגלט געווארן פון אַ גרויסער באַנדע א. ק. נאָך אַ שווערן געראַנגל, עס האָט אויסגעפעלט אמו־ניציע, זיינען אַלע 17 פערזאָן געפאַלן אין דער קאָלאָניע קרי־סטיני, קלאטשעווער גמינע.

די איבערגעבליבענע רעשטלעך פון די פּאַרטיזאַנער־גרופּן האָבן ווייטער געוואַנדערט אין וואָלד. מיר האָבן גע־פילט, אַז עס דערנענטערט זיך די באַפרייאונג, יעדערער האָט באַקומען מער לוסט צום לעבן, אָבער מען האָט געזען, אַז די לאָגע איז שווער. די געפאָר איז שוין נישט געווען אַזוי פון די דייטשן, ווי פון די פויליש פאַשיסטן. האָט מען יעדן טאָג געוואַנדערט אויף אַ צווייט אָרט. דאָס לעבן איז געווען שווער און אומדערטרעגלעך. מיר האָבן אַזוי לאַנג געשלעפּט זיך פון אָרט צו אָרט, ביז עס איז געקומען אין וואָלד אַריין אַ ידיעה, אַז די רוסן זיינען שוין דאָ. מיר האָבן נישט געגלויבט.

דעם 25טן יולי, 1944, איז מען געקומען און אָנגע־זאָגט די בשורה, אַז די רוסן זיינען שוין אין גאַנצן געגנט און אויך אין זשעלעכאָוו. מיר האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוגיין פון וואָלד און געטראָפן די ערשטע פריינטלעכע רוסן, וועל־כע האָבן אונדז גענאָמלדן פרייהייט און איבערגעגעבן, אַז אין זשעלעכאָוו איז שוין פאַראַן אַ קאָמענדאַנטור.

משה שיפמאַן
באגאטא

דער קדושים טויט פון די רביים פון זשעלעכאוו און ריקי

אין יוני 1942, וועו די דייטשן האָבן געגרייט זייער פאַר־ברעכערישן אָנפאַל אויף דעם סאָוויעטן־פאַרבאַנד, איז דער שרייבער פון די שורות געלעגן באַהאַלטן צוזאַמען מיט דעם זשעלעכאָוער רבין, ר׳ אברהם שלום גאָלדבערג, ביי סיני שוחט אויפן בוידעם. עס איז אַריינגעקומען דעם רבינס יינגערע טאָכטער מיט־ברענגענדיק עסן פאַר איר פאָטער ז״ל, ווייל פאַר מענער איז דעמלט געווען אונמעגליך זיך צו באַווייזן אין גאַס.

משה שיפמאַן

זי האָט געבראַכט אַ געוויע ידיעה פון ישראל וועלוול משמש (לעדערמאַן), אַז מיר זיינען שוין „געהאָלפענע", עס איז דאָ פיל מיליטער אין שטאָט און מען כאַפט אַ סך יידן צו דער אַרבעט, הייסנדיק זיי פאַרלאָדן פיל באַגאָזש. יידן האָבן דאָס אָנגענומען פאַר אַ גוטן סימן, אַז די דייטשן האַלטן שוין ביים צוריקציען זיך פון פראָנט. נאָך אַ גרעסערן סימן האָט זי אָנגענעבן, אַז די לעצטע נאַכט זיינען ביי הערשל מילווע גע־שלאָפן אַן אָפיציר מיט 12 סאָלדאַטן, וועלכע זיינען אינמיטן דער נאַכט פאַרשוווונדן. דאָס איז אויסגעטייטשט געוואָרן, אַז די דייטשן אַנטלויפן שוין.

עס איז כדאי צוצוגעבן דעם פאַקט, אַז ס׳איז דעמלט געווען אַזויפיל מיליטער אין שטאָט, אַז זיי האָבן געמוזט רעקוויזירן פיל פריוואַטע שטובן צום שלאָפן, אפילו יידישע. דאָס אַלץ האָט אַריינגעגעבן אַ גרויסן בטחון, אַז די ישועה איז שוין נאָנט.

דער רבי האָט דעמלט צום שרייבער פון די שורות אַרויסגעזאָגט די טרויריקע מיינונג, אַז מען וועט אונדז אין קבר אַריינשרייבן — „די רוסן זיינען דאָ".

דעם 22טן יוני, וועו די דייטשן האָבן אָנגעהויבן זייער אַגרעסיע קעגן דעם סאָוויעטן־פאַרבאַנד, האָט זיך ספּאָנטאַן פאַרשפּרייט צווישן די יידן די ידיעה, וועלכע איז איבער־געגעבן געוואָרן מיט גרויס שמחה, אַז די רוסן זיינען שוין אַריבער דעם בוג צו מערב, וואָס איז דעמלט געווען די גרע־ניץ־ליניע צווישן דייטשלאַנד און דעם ראַטן־פאַרבאַנד. די ידיעה איז אַפילו דערגאַנגען צו די דייטשע זשאַנדאַרמעריע, וואָס עס האָט געפירט צום פאַרנעמען פון אייניקע יידן. מ׳האָט געמוזט געבן אויסקויף־געלט כדי זיי צו באַפרייען. ווי שטענדיק האָט זיך גלייך אויסגעדריקט דאָס יידישע סאָ־לידאַריטעט־געפיל און עס האָט זיך גלייך געשאַפן אַ קאָמיסיע מיט נח שליט, יחיאל ריפמאַן, נחום וויינשטאָק א.א., וועלכע האָבן אין געהיים צענויפגעזאַמלט די פאַרלאַנגטע סומע פאַר דער גרויסער מצוה פון פּדיון־שבויים. אפילו די גרעסטע גּרימעלייט האָבן לפּי ערכו בייגעשטייערט צו דעם, כדי צו האָבן אַ חלק אין דער גרויסער מצוה.

זומער 1942 אין אַ מיטן טאָג איז דעם רבינס קליינע מיידעלע איטעלע געקומען צו מיר אין שטוב. פאַר מענער און דערוואקסענע פרויען איז דעמלט געווען אונמעגליך זיך צו וויזן אין גאַס. דעם רבינס טעכטערל האָט מיר איבער־געגעבן, אַז איר פאָטער, דער רבי דאַרף זיך מיט מיר דורכ־שמועסן. כאָטש עס איז געווען ממש אַ שפּרייז פון מיר צום רבין, ד. ה. פון וועלוול ווישניעס אין דער זאדיבער גאַס ביז צום רבין, איז עס דאָך געווען פאַרבונדן מיט סכנת־נפשות. איך האָב אָבער אָפּגעשאָצט די דרינגנדע וויכטיקייט פון דער זאַך און אַריבערגעגאַנגען מיט מסירת נפש איבער די פּלויטן פון פּיניע סמאָליאַרזש און די קהלישע פּלעצער און אַזוי אַרום זיך אַריינבאַקומען אין רבינס הויף.

מען האָט מיך תיקף אַריינגעפירט אין דעם רבינס באַ־העלטעניש, וווּ עס האָט זיך אויך געפונען זיין ברודער ר׳ אלימלך, דער ריקער רבי. מיר האָבן ווידער אָנגעהויבן צו אַנאַליזירן דעם תכלית און אויסזיכטן אויף דער צוקונפט פון יידנטום. דער צווייק פון רופן מיך איז געווען — צו וויזן מיר בריף וואָס דער רבי האָט געהאַט באַקומען אין געהיים פון קאסאווע (דער נאָנטסטער פּלאַץ צו טרעבלינקע), וווּ מען האָט דערמאָרדעט אַלע אונדזערע נאָנטסטע. אין בריף איז געווען באַשריבן, אין אַ פאַרשטעלטער שפּראַך, די גהינם־דיקע ליידן וואָס עס מאַכן דורך די וואַרשעווער יידן וואָס האָבן דעמלט זיך געפונען אין יענעם דערמאָרדונגס־פּלאַץ. דער רבי האָט מיך געבעטן, אַז דאָס זאָל זיין אַ שטרענגער סוד אַפילו פאַר מיין משפּחה, זאָגנדיק מיר, אַז איך בין דער

ערשטער וואָס זעט דעם דאָזיקן בריף. מיר האָבן פאַרפירט אַ שמועס וועגן ווייטערדיקער צוקונפט, וואָס עס דאַרף געטאָן ווערן, צי עס האָט אַ צוועק דאָס ווייטערדיקע זיך אויסבאַהאַלטן, לעבנדיק מיט פאַלשע אילוזיעס, אָדער מיר דאַרפן קוקן דער ווירקלעכקייט אין די אויגן אַריין און גיין גלייך מיט אַלע יידן קיין טרעבלינקע? אַזוי האָט זיך צווישן אונדז ענטוויקלט אַ דיסקוסיע. עס איז געראָטן געוואָרן מיט טרערן אין די אויגן זייער שטיל, מורא האָבנדיק פאַר אונטערהערסע.

איך און דער זשעלעכאָווער רבי ז״ל זיינען געווען ביי דער מיינונג, אַז טראָץ אַלע ליידן מוזן מיר זען מיט אַלע מעגלעכקייטן צו איבערלעבן, אפשר וועט דאָך השי״ת זיך מרחם זיין אויף אונז, פאַרופנדיק זיך אויף פאַרשידענע אַלטע יידישע קוועלן, אַז אַפילו אין די ערגסטע פאַלן טאָר מען נישט פאַרצווייפלען און זוכן אַלע מעגלעכקייטן צום איבערלעבן אַפילן לפי שעה. דער ריקער רבי ר׳ אלימלך ז״ל, איז געווען אין דער מיינונג, אַז מיר דאַרפן טיילן דעם גורל פון גאַנצן יידנטום און אומקומען גלייך מיט אַלע. דער רבי האָט נישט געגלויבט אַז עס איז דאָ וועלכע מעגלעכקייט פאַר אַ ייד איבערצולעבן, ווייל די גאַנצע וועלט איז קעגן אונדז, די פאַלאַקן העלפן גאַנץ געשמאַק אונדז צו מאָרדן וואָס איז, ליידער, געווען אַ גרויסער אמת. ווי ס׳איז שוין באַווּסט, זיינען 40 פּראָצענט פון די יידן, וועמען ס׳איז געלונגען אויסצובאַהאַלטן זיך פון די דייטשן, צווישן זיי מיין גאַנצע פאַמיליע, אומגעקומען אין אַלע דערבייאיקע דערפער דורך די הענט פון פוילישע מערדער.

דער ריקער רבי ר׳ אלימלך ז״ל האָט אויך געזאָגט, אַז ער וועט זיך נישט באַמיען צו ראַטעווען זיך אָדער וועמען פון זיין משפּחה, ווייל עס איז נישטאָ בכלל קיין שום האָפענונג צו בלייבן לעבן.

דער זשעלעכאָווער רבי ר׳ שלום ז״ל און איך האָבן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן טעכנישע מעגלעכקייטן צו ראַטעווען זיך. דער דעמלטדיקער אינציקער אויסוועג איז געווען, זיך באַמיען צו גיין אין לאַגער וואָס האָט זיך געפונען אין ווילגע ביי דער וויכסל, נעבן אשעצק, וווּ אויסגעמאַטערטע זשעלעכאָווער יידן האָבן געבויט וואַלן ביים טייך ווילגע וואָס איז אַ טייל פון דער וויכסל. דער לאַגער איז געווארן געפירט פון פאַלאַקן אונטער דער אויפזיכט פון דער דייטשער מאַכט. די דאָזיקע פאַלאַקן האָבן זיך אויסגעצייכנט און זיך באַמיט נישט אונטערשטעליק צו בלייבן פון זייערע סופּעריאָרן די דייטשן אין ענין יידן־פיניקונג.

אַלע אַרבעטער פון דעם לאַגער פלעגן צוגעשטעלט ווערן פון דעם זשעלעכאָווער יודנראַט.

דער רבי האָט מיר דעמלט געזאָגט, אַז ער האָט בדעה צו שיקן זיינע צוויי בחורים שלמהלע און יהושעלע ז״ל אין לאַגער אַריין, אויסרעכענענדיק, אַז די מענטשן וועלן זיי העלפן זיך ראַטעווען, איבערהויפּט זיין חסיד און אָנהענגער—איטשע גאָדל קצב, וועלכער איז זיינערצייט געווען אַ מיטגליד אין יודענראַט און אַ גרויסער שטיצער פון זשעלעכאָווער רבין. ער, דער רבי זעלבסט מיט זיין פאַמיליע וועט זיך וויטער אויסבאַהאַלטן, אפשר וועט דאָך השי״ת העלפן און עס וועט געלונגען צו איבערקומען די דאָזיקע שווערע צייט פאַר דעם יידנטום.

מיר האָבן זיך ביידע געזעגנט מיט הייסע טרערן אין די אויגן, ווינשענדיק, אַז מיר זאָלן זיך נאָך זוכה זיין וויידער־צוזען. אַוועקגייענדיק האָט ער מיך נאָכאַמאָל געבעטן און באַטאָנט, אַז דער בריף און דאָס אַלעס אַרומגערעדטע מוז בלייבן שטרענג געהיים. באַלד נאָכדעם האָבן זיך פאַרשטאַרקט די נגישות קעגן יידן מצד די דייטשן און זייערע מיטהעלפער די פאַלאַקן און איך האָב מער קיין מעגלעכקייט נישט געהאַט זיך צו טרעפן מיטן רבין ביז די לעצטע טעג ימים־טובים צייט פון זעלבן יאָר, וועו מיר האָבן שוין געווּסט פון דער דערפאַרונג פון אַנדערע יידישע שטעטלעך וואָס עס באַדייט „אויסזידלונג״, ד. ה. אַוועקשיקן אין דעם טויטן־לאַגער. דעמלט איז אויך ביי מיר רייף געוואָרן דער געדאַנק צו פאָרן אין לאַגער — אין ווילגע. דאָס פאָרן אין לאַגער איז שוין אָבער באַטראַכט געוואָרן פון יודענראַט אַלס פריוווילעגיע פאַר וועלכע מהאָט שוין געמוזט באַצאָלן דעם יודנראַט און דעם פאַליציי־קאָמענדאַנט — דעם טרויעריק באַרימטן מלך שאַרפהאַרץ, פונקט ווי פריער פלעגט מען דאַרפן צאָלן פאַר נישט פאָרן.

איך בין צוגעקומען צום לאַסט־אויטאָ איינמאָל מאנטיק פרי. ער איז געשטאַנען ביים יודענראַט־לאָקאל און געווען באַוואַכט פון יידישער פאַליציי און שאַנדאַרמעריע. זיי האָבן גהיטן, אַז די אַרבעטער זאָלן חלילה נישט אַנטלויפן. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן דעם רבינס צוויי בחורים, וועמען מען האָט מיטגענומען אָן גלעלט אַ דאָנק דער אינטערוועניע פון אויבנדערמאָנטן איטשע גאָדל, אָבער ליידער איז זיי אויך נישט געווען באַשערט גרינג אָנצוקומען, ווייל אָבפאָרנדיק אַ שטיקל ווּעג, נעבן דער פוילישער גמינע, זיינען אונדז אַנטקעגן געקומען דייטשע זשאַנדאַרן מיט דעם באַווּסטן יידן־מערדער טרונקער בראש. זיי האָבן באַפוילן אָבצושטעלן דעם לאַסט־אויטאָ, צונעמענדיק אונדזערע אַלעמענס פּעקלעך און אונדז געהייסן צוריקלויפן קיין זשעלעכאָוו. באַגלייט מיט קלעפּ פון זייערע קאַלבעס זיינען מיר אַלע צוריקגעלאָפן אין שטאָט, צווישן אונדז אויך דעם רבינס צוויי בחורים. ביים צוריקקומען האָבן מיר אָנגעהויבן ווידער צו בעטן דעם קאָמענדאַנט מלך שארפהארץ, אַז ער זאָל אונדז ווידער שיקן און ער האָט אונדז אויפגעלאָדן אויף אַ צווייטן טראַנספּאָרט, פאַרשטייט זיך נישט אומזיסט. ביים צווייטן מאָל זיינען מיר שוין אָנגעקומען בשלום אין ווילגער לאַגער.

אָפּזייענדיק אין דעם לאַגער אַ שטיקל צייט, זיינען טאָקע אַהינגעקומען דעם רבינס קינדער ווי אויך דער אויבנדערמאָנטער איטשע גאָדל און זיין משפּחה, וועלכע זיינען אויך געקומען זיך ראַטעווען, ווייל צום יודנראַט איז שוין געהאָט

דערגאַנגען די ידיעה, אַז אין קורצן וועט שוין פֿאַרקומען דאָס אַוועקשיקן אַלע יידן פון זשעלעכאָוו. איטשע גאָדל האָט פֿיל געהאָלפֿן דעם רבינס קינדער מיט געלט, עסן און אויס־ווירקן פֿאַר זיי לייכטערע אַרבעט. דאָרטן האָבן מיר שוין דערהאַלטן ידיעות וועגן דער אויסראָטונג פון די זשעלעכאָווער יידן. די שפּעטער געקומענע, געווען מיטגלידער פון דער יידישע פּאָלייצייַ, האָבן איבערגעגעבן, אַז דער ריקער רבי ר׳ אלימלך ז״ל, טריי בלייבנדיק זיין געדאַנק, האָט ער, ווען די דייטשן האָבן באַפוילן אַרויסצוטרייבן אַלע יידן אויפן שול־הויף, זיך אָפּגעזאָגט אויסצופירן זייער באַפעל, וועראַנדיק גלייך דערשאָסן אויפן רבינס הויף, אָנגעטאָן אין טלית און תפילין. זיין ביישפּיל האָבן נאָכגעטאָן: סיני שוחט, יעקל אונגער און נחום וויינשטאָק ז״ל, וועלכע זיינען אויך אומגעקומען אויפן רבינס הויף.

דער זשעלעכאָווער רבי, טריי בלייבנדיק זיין געדאַנק, איז נאָך 5 טעג געווען באַהאַלטן אין אַ באַהעלטעניש. ער איז אנטדעקט געוואָרן פון פּוילישע פּאָליציי און פייערלעשער, ער איז אַרויסגעשלעפּט געוואָרן פון זיין באַהעלטעניש. די דייטשן האָבן דערפילט זיין לעצטע בקשה, אים אַרויסגעפירט אויפן בית־עולם און דאָרט אים דערשאָסן.

ווי מ׳האָט מיר איבערגעגעבן, זיינען מיט זיי אויך געווען באַהאַלטן מיין לאַנגיעריקער חבר יעקל חיים יוספס (זילבער־שטיין) מיט זיין פרוי.

אין ווילגער לאַגער זיינען מיר אַלע שוין נאָך סוכות גע־גאַנגען באַרוועס און נאַקעט אין די גרויסע שנייען און פרעסט און געוואָרן שטאַרק געפיניקט פון די פּוילישע קאָלאָבאָ־ראַטאָרן. טראָץ די פּיין האָבן מיר אין געהיים פּאַרמירט אַ מנין וווּ יעדער האָט געזאָגט קדיש נאָך זיינע קדושים. דער מנין איז געווען אין דעם צימער וואָס עס האָבן אין לאַגער פאַרנומען יחיאל פּאָפּאָווסקי מיט זיין פאַמיליע. דאָרט האָבן אויך קדיש געזאָגט דעם רבינס צוויי בחורים נאָך זייערע עלטערן זצ״ל.

עס איז כדאַי צו באַמערקן, אַז טראָץ אַלע פּיניקונגען, האָט דער גרעסטער טייל זיך באַמיט אויסצומיידן צו עסן טריפות און זיך באַגניגנט מיט אַ שטיקל טרוקן בראָט. מהאָט זיך אויך באַמיט ביים פּירער פון לאַגער, אַ פּוילישער אינ־זשיניער, וועמענס נאָמען איך געדענק נישט, אַז עס זאָל אויס־געטיילט ווערן אַ ספּעציעלער כשרער קעסל פֿאַר רעליגיעזע אַרבעטער. בראש פון דער אינטערוועגן־גרופּע זיינען ג׳ע־שטאַנען: דער אויבנדערמאַנטער איטשע גאָדל, יחיאל פּא־פּאווסקי, יחיאל ריפמאַן און להבדיל לחיים, משה באַרוכאָ־ווי־טש. שפּעטער איז צו אונדז דערגאַנגען די ידיעה, אַז דער לאַגער האָלט ביים אויפגעגעבן ווערן. מיר האָבן זיך באַלד אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון וואָס דאָס מיינט און אָנגעהויבן טראַכטן ווי זיך צו ראַטעווען. דער אייניציקער אויסוועג איז געווען צו אַנטלויפן פון לאַגער, וואָס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן, וויסנדיק, אַז כמעט די גאַנצע פּוילישע באַפּעל־קערונג איז קעגן אונדז. איטשע גאָדל האָט זיך פאַר מיר פאַרטרויט, אַז אויך ער רעכנט צו אַנטלויפן, אויסדריקנדיק דערביי זיין פאַרצווייפלונג, וואָס ער קאָן נישט מיטנעמען דעם רבינס קינדער. ער האָט אָבער צוגעזאָגט, אַז ווען ער וועט אויסגעפינען אַ זיכערן פלאַץ אין וועלכן דאָרף, וועט ער שיקן נאָך זיי. ליידער איז זיין באַגער נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן, ווייל ווען ער איז אַוועק זוכן אַ באַהעלטעניש איז שוין געווען צו־שפּעט צו שיקן נאָך דעם רבינס קינדער. דער לאַגער איז אויפגעלעזט געוואָרן אין דערזעלבער צייט און מען האָט אַלע יידישע אַרבעטער אַוועקגעשיקט קיין סאַבאַלעווו, ווו עס האָט זיך געהאַט געשאַפן אַ נייע יידישע געטאָ. די דייטשן האָבן פאַרזיכערט, אַז דאָרט וועלן יידן שוין האָבן די מעגלעכקייט איבערצולעבן, אַריינאַרנדיק אַזוי אַלע יידן פון אַנדערע שטעט צו קומען אין יענעם געטאָ אַריין. שפּעטער האָט מען אַלע יידן פון דאָרט, צוזאַמען מיט זשעלעכאָווער יידן אַוועקגעשיקט אין וואַגאָנען צום טויטן־לאַגער אין טרעבלינקע.

דער שרייבער פון די שורות מיט זיין גאַנצער משפּחה, משה באָרוכאָוויטש מיט זיינע קינדער, חיים מאיר וויינבערג און משפּחה און אַלע באָרוכאָוויטשעס קינדער, יחיאל פּא־פּאווסקי אָן זיין פאַמיליע, נח און הערשל ווינאגראד איז געלונגען אין צוויי באַהעלטענישן זיך אויסצובאַהאַלטן, וואָס איז פאַר אונדז צוגעגרייט געוואָרן פון איינעם פון די זייער געציילטע פיינע פּאָלאַקן ה׳ עדוואַרד טורעק, וועלכער האָט ממש מקריב געווען זיין לעבן צו ראַטעווען יידן און באַאיינ־פלוסט זיין שוואָגער ה׳ סאָקאָל צו מאַכן אין זיין ווינונג אַ באַהעלטעניש פאַר יידן, פאַר וועלכן ער האָט שפּעטער באַ־צאָלט מיט זיין לעבן, ווייל די זשאַנדאַרמעריע האָט דאָרט אנטדעקט די פאַמיליע פּאָפּאָווסקי. צוזאַמען מיט זייער רעטער סאָקאָל זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן.

כבוד זייער אנדענק.

זייענדיק אין באַהעלטעניש, האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה, אַז איטשע גאָדל מיט זיין משפּחה, וועלכע האָבן זיך אויך געהאט אויסבאַהאַלטן אין זעלבן געגנט, זיינען געמסרט ג׳ע־וואָרן פון פּאָלאַקן, וועלכע האָבן זיי איבערגעגעבן צו דעם טשעכאמינער פּאָליציי־אַמט. מהאָט ביי זיי געפּאָדערט געלט פאַר לאָזן זיי לעבן און ווען זיי האָבן שוין געהאט צוגענומען די געפּאָדערטע סומע, האָבן זיי געמאָלדן די זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט די יידן דערמאָרדעט נאָך שרעקלעכע פּייניקונגען. צוזאַמען מיט זיי האָבן זיך אויך געפינען דוד ליכטענשטיין (אליעזער בעקערס איידעם) מיט זיין פאַמיליע.

שמואל האָכגעלערנטער
אויסטראַליע

די ליקווידאציע פון זשעלעכאווער געטא און מיין וואנדער־וועג צווישן לעבן און טויט

ערב הושענה־רבה ביינאכט 1942 איז פלוצלונג די שטאָט געוואָרן אָפּגעשלאָסן דורך אוקראינער און דייטשן. די יידישע פּאָליציי און באאמטע פון יודענראט זיינען ארומגעגאנגען פון הויז צו הויז און געמאָלדן, אַז אויף פּאַרטאָג זאָל מען זיך פּאַרזאַמלען אויף דעם שול־הויף. אין דערפרי זיינען אַלע יידן געווען אויפן אָרט פון דער פּאַרברענטער שול. די דייטשן האָבן באַפוילן, אַז די יידן זאָלן אָפּגעבן זייער פּאַרמעגן, געלט און צירונג. אויף וועג זיי האָבן געהאַט אַ חשד, אַז ער האָט נישט אַוועקגעגעבן אינגאַנצן האָבן זיי אים געשלאָגן ביז טויט.

ש. האָכגעלערנטער

איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן די שרעקלעכע דייטשע אכזריות צו די יידן, וועלכע מ׳האָט געפירט צום טויט; מ׳האָט אָפּגעריסן קליינע יונגע קינדער פון זייערע עלטערן. אין דער לופט האָבן זיך געטראָגן די הארצרייסנדיקע גע־שרייען פון די אומגליקלעכע מוטערס און פּאָטערס, בייַ וועמען מ׳האָט אוועקגערויבט די קינדער. אָט גיי איך פארבייַ די קאָזשע גאַס. עס איז געשטאַרבן חיים לוסטיק, דער גע־וועזענער סעקרעטאַר פון דער יידישער קהלה. די דייטשן האָבן אים ארויסגעטראָגן אין גאַס און אוועקגעשטעלט צוויי ליכט צוקאָפּנס, געפראָווען זייערע ווילדע שטיק און פאַר־שווענדט דעם טויטן. רויזע גוטערמאן האָט געפרוווט אין יענעם מאָמענט זיך ארויסגנבענען פון שטאָט. ווי זי איז נאָר אריבער די גרענעץ פון געטאָ האָט מען איר נאָכגעשאָסן און געהרגעט. אין דער אייגענער צייט האָט מען אויך געשאָסן צוויי זין פון יצחק ראָטבאַרט, וואָס האָבן זיך געפרוווט ראָטעווען דורך אַנטלויפן.

דער טויטן־מארש פון זשעלעכאָווער יידן קיין סאָבאָלעוו און דער וועג קיין טרעבלינקע

10 פרי האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צו 8 אין א רייע. די אלטע יידן מיט די פרויען און קינדער האָט מען אריינ־געזעצט אין וואָגאָנען און יונגערע האָט מען געטריבן צו פוס. אינמיטן גאַנג זיינען מיר געווארן ארומגערינגלט דורך דייטשן, וואָס זיינען געפאָרן אויף מאָטאָציקלען און אונדז געצוווונגען צו גיין אַזוי גיך, ווי זיי פאָרן. ווער עס איז געוואָרן מיד, האָבן זיי דערשאָסן. בכלל איז דאָס געווען פאַר זיי א ספּאָרט פון צייט צו צייט צו שיסן אויף אונדז. דער גאַנצער וועג פון זשעלעכאָוו ביז סאָבעלעוו איז געווען באַגאָסן מיט יידיש בלוט און באַלייגט מיט טויטע יידן. אונטער אזעלכע בא־דינגונגען, אין א שווערער היץ, האָט מען אונדז געטריבן די 21 קילאָמעטער קיין סאָבאָלעוו — אַן עסן, אַן א ביסל וואַסער.

אין סאָבאָלעוו האָט מען אונדז אלע אַריינגעזעצט אין די וואַגאָנען, און נישט צוגעלאָזט צו אונדז קיין עסן אָדער אַ טרונק וואַסער. אַזוי זיינען מיר געזעסן איבער א טאָג. מיר האָבן געדאַרפט וואַרטן ביז עס וועלן אָנקומען יידן פון נאָך געטאָס.

עס איז געשטאַנען אַ לאַנגע רייַ מיט וואַגאָנען. אַלע וואַגאָנען זיינען געווען מיט קאָלך אויסגעגאָסן. בעתן אריינ־פּאָקן אין די פּאַרקאָלכטע וואַגאָנען, האָבן די דייטשן מוראדיק געשלאָגן. אסך יידן זיינען געהרגעט געוואָרן; נעבען די וואַגאָנען. מיין ברודער גרשון האָכגעלערנטער איז אויך געוואָרן דערשאָסן אין סאָבאָלעוו נעבן אַ וואַגאָן.

אין דעם וואַגאָן, ווו מען האָט מיך אַריינגעפּאָקט, זיינען געווען 364 יידן, צוזאַמען פרויען, מענער און קינדער. ווען דער וואַגאָן איז געוואָרן פול, האָט אַ געשטאָפּאָ דייטש גע־נומען מערדערלעך שלאָגן, מען זאָל זיך אויסלייגן אויף דער פּאָדלאָגע. אויף די מענטשן האָט מען אַריינגעפּאָקט נאָך מענטשן. מיר אליין איז אויסגעקומען צו שטיין אויף אַ פרוי, וואָס האָט אין אירע יסורים ממש שטיקער אויסגעביסן פון מיינע פיס. אין אַזעלכע באדינגונגען זיינען מיר געפאָרן פון סאָבאָלעוו ביז דעמבלין, ווו מיר זיינען געבליבן שטיין א גאנצע נאכט און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אונדזער גיהנום. בעתן פאָרן האָט דער וויינט, וואָס איז אַריינגעקומען דורך די שפּאָרעס פון קליינעם פענצטערל אביסל געלינדערט די שטיקנדיקע קאָלך־לופט. אָבער ווי מיר זיינען געבליבן שטיין אין דעמבלין, האָבן זיך אָנגעהויבן די געשרייען נאָך אביסל וואַסער. דער קאָלך האָט געשטיקט אין האַלדז. לסוף זיינען צוגעקומען די פוילישע פּאָליציאַנטן און אונדז געזאָגט, אז ווער עס ווט געבן 200 זלאָטעס ווט באַקומען אַ פלעשל וואַסער. צווישן פופציק געבער האָט איינער באַקומען אַביסל וואַסער. די איבעריקע נישט. די פוילישע פּאָליציי (גראנאט־פּאָליציי) האָט געהאָלפן די דייטשן מאָרדן יידן. זיי האָבן געוואָלט מיט גוטע רייד צונעמען ביי אונדז דאָס געלט.

אין די ערשטע פּאָר שעה זיינען אין די וואַגאָנען גע־

שטאַרבן אַ סך יידן. צווישן זיי: אברהם שלמה ריגער (מען האָט אים געוּרופן אברהם שלמה פּילאווער), מאשע יאנעמאן, יאָסל טייכמאַן און אַ זון פון יחיאל שארפהארץ. אַזוי זיינען מיר געווען געפֿאַקט צוזאַמען מיט די טויטע און געשטאַנען אין דעמבלין ביז 6 פרי, ווען דער טויטן־צוג האָט געהירט און אונדז געגומען פירן אין גיהנום טרעבלינקע.

א סך האָבן באַשלאָסן איידער צו פֿאַרן קיין טרעבלינקע, איז בעסער אַרויסשפּרינגען פון צוג און געהרגעט ווערן מיט א שנעלן טויט און אפשר וועט דאָס מזל גאָר אָפּגליקן און מ׳וועט בלייבן א לעבעדיקער און נעמען נקמה. פון לעבן אליין האָט קיינער נישט געטראַכט, נאָר לעבן און נעמען נקמה.

דער ערשטער שפּרינגער פון וואַגאָן איז געווען יהושיעהלע, א זון פון זשעלעכאָווער רבין. ער איז באַלד ארונטער אונטער די רעדער און צעשניטן געווארן. ווייטער איז געשפּרונגען א צווייטער זון פון רבין, שלמה יאנקל האָכגעלערנטער, יאנקל קאליבאבי, דוד גאָלדשטיין, יאָסל גרייצער און א סך אנדערע. זיי זיינען ארויסגעשפּרונגען נישט ווייט פון די דערפער קשיוודי און ארשע. ווי מ׳האָט שפּעטער איבערגעגעבן זיינען זיי געכאפט געווארן פון פּוילישע אַנטיסעמיטן, וועלכע האָבן די אומגליקלעכע אָפּגעפירט אין קשיוודי און איבערגעגעבן די דייטשן. די 25 יידן, וואָס זיינען געשפּרונגען פון וואַגאָן זיינען דאָרט געהרגעט געוואָרן און באַגראָבן אין איין קבר.

נישט ווייט פון טרעבלינקי און סאָקאָלאָו — בין איך ארויסגעשפּרונגען פון וואגאָן. נאָך מיר איז געשפּרונגען מאניש גרעדאַנקען, חיים גראיעק, א בייגער, וועלכער איז באַלד געהרגעט געוואָרן אונטערן וואַגאָן.

פון טויטן־וואַגאָן צו אַ נעי־זנד לעבן אין די וועלדער

וען איך בין ארויסגעשפּרונגען האָבן די דייטשן פון די דעכער פון וואגאָן א סך מאָל געשאָסן אויף מיר און מאַנישן און נישט געטראָפן.

איך מיט מאַנישן האָבן זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער. אין די נעכט האָבן מיר געוואַנדערט און זיך געוואָלט דערשלאָגן נענטער צו זשעלעכאָוו, מיט דער אויסרעכענונג אפשר וועלן מיר דאָרט עמעצן טרעפן. אונדזער וואנדער־וועג איז געווען פון אין זייט באַדראָט פון די דייטשן און פון פּאָלאַקן אַנטיסעמיטן. גאַנצע טעג האָבן מיר נישט געהאַט קיין שטיקל ברויט אין מויל און די פּאָלאַקן האָבן אונדז קיין ברויט נישט געוואָלט געבן. מיר האָבן זיך דערנערט פון דעם, וואָס מיר האָבן אויסגעריסן מייערן מיט בלעטער אין די ערטנער. אזוי האָבן מיר וואָכן לאנג געוואַנדערט ביינאַכט און בייטאָג זיינען מיר געווען באַהאַלטן אין די וועלדער.. מיר האָבן זיך דערשלאָגן צו אַ דאָרף נעבן זשעלעכאָוו. דאָס דאָרף הייסט פּיקיפּקי. די פּויערים פון דעם דאָרף פלעגן קומען קיין זשעלעכאָוו פאַרקויפן טאָרף. מיר האָבן געמיינט, אַז אין דעם דאָרף וועלן מיר אַנטערפֿען פּויערים, וואָס וועלן אונדז העלפֿן, אָבער אנשטאט אונדז צו העלפֿן האָבן די דאָרטיקע פּויערים פון אונדז אַוועקגעריבט אַלץ, וואָס מיר האָבן געהאט, ווי געלט און א זיגערל און אפילו אראָפּגעריסן פון אונדז די מלבושים. נאכן בארויבן אונדז האָט אייגער געזאָגט צום צווייטן: „איצט וועלן מיר זיי פירן קיין קלאטשעוו אין דער גמינע אריין". ווייל די דייטשע מאכט האָט צוגעזאָגט א האלב זעקל צוקער פאר יעדן יידן, וואָס מ׳וועט צושטעלן און אזוי ווי זיי האָבן געהאט 2 יידן קאָן מען באַקומען אַ זעקל צוקער. זיי האָבן אונדז געפירט. עס איז צוגעפאַלן די נאכט. וועלן מיר זענען אַנגעקומען אין סטריער וואלד, 6 קילאָמעטער פון זשעלעכאָוו, האָבן מיר זיי געזאָגט אַז אין דעם וואַלד האָבן מיר פאַרקאָפּעט געלט. מיר זענען געגאנגען טיפער אין וואלד „אויסקאָפּען" דאָס געלט. דאָ האָבן מיר מיט זיי אָנגעהויבן א קאמף, מיר זענען אנטלאָפן און זיך אויסגעמישט צווישן די ביימער. מיר האָבן געפונען אַ גרוב און זיך באַהאלטן אין דעם גרוב אונטער קשאקעס. די פּויערים האָבן אַ צייט אונדז געזוכט און נישט געפונען. אַזוי זענען מיר דאָס מאָל געראַטעוועט געוואָרן פון א זיכערן טויט.

מיר האָבן זיך ווייטער געלאָזט אין וואנדער־וועג, ווו געטאָגט נישט גענעכטיקט. מיר זענען געוואָרן מיד פון גיין און באַקומען בלאָזן אויף די פיס. פון מידקייט בין איך יעדע פאָר טריט געפאַלן, זיך אויפגעהויבן און ווייטער געגאנגען און אזוי איז אדורך א נאכט מיט א טאָג ביז מיר האָבן זיך דערשלעפט צו א לאגער.

דער לאגער האָט געהייסן ווילגע, נישט ווייט פון גאר־וואַלין. דאָרט זיינען געווען 800 יידן: מענער, פרויען און קינדער. באלד ביי מיין אַנקומען איז מיר אויסגעקומען בייצוווואוינען און אליין איבערצולעבן א שרעקלעכע טראַגעדיע. 67 פרויען, וואָס זענען אַנטלאָפן פון לאסקָעראָוו (לאסקארזשעוו) און סוכיטאָוו, בעת מען האָט פון דאָרט אויסגעשיקט די יידן, האָבן זיך געוואָלט ראטעווען און זיך אריינבאקומען אין דעם לאגער, וואָס איז געווען פארצוימט מיט שטעכל דראט. די פרויען האָבן נישט געקענט אריין אין לאגער. דער לאגער־פירער א פאלאק, האָט טעלעפאָנירט נאָך גענשטאפּ און פּוילישע פאַליציי און זיך אָנגעפרעגט, וואָס ער זאָל טאָן מיט די פרויען. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און עס זענען אַנגעקומען 4 זשאַנדאַרמען און 4 פּוילישע פאליציאנטן און מען האָט מיך מיט נאָך 5 יידן אויסגענומען אונטערן לאגער, כדי מיר זאָלן אויסגראָבן איין גרויסן גרוב און ווען דער גרוב איז געווען פארטיק האָבן זיך די 8 תלינים א נעם געטאָן צו די 67 פרויען און זיי דערשאָסן צו 8 אין א גרופע. נאָך יעדע אכט האָבן זיי געטרונקען וויין. די דערשאָסענע האָבן זיך נאָך באַוועגט, זיי האָבן נאָך געלעבט. אונדז האָט מען געהייסן, אז מיר זאָלן זיי אריינווארפן אין דעם גרוב. די מאסן־מערדער זענען געשטאַנען און האָבן געווארט ביז מיר האָבן זיי פאַרשיט אלע אין איין גרוב. איך בין געווען נאָך יענער טראַגעדיע א פאָר טעג קראַנק און שפּעטער ווייטער אריין אין לאגער־לעבן וויל דער גערמאנגל פארן לעבן איז געווען אזוי גרויס און שטאַרק, אז ער האָט געמאכט פאַרגעסן אַפילו די שווערסטע איבערלעבונגען.

דאָס לעבן אין אַרבעט־לאַגער ווילגע.

דאָרט זענען געווען 300 יידן פון זשעלעזנאָוו און די איבעריקע פון ריקע, פּאַריסאָוו, סאָבאָלעוו, גארוואלין און סטאטשעק. געווינט האָט מען אין בארַאקן צו 40 מאן אין א צימער. די בעטלעך זענען געשטאנען אין דריי שטאָק. געשלאָפן איז מען אויף די בלויזע ברעטער. די לייַ האָבן אויפגעגעסן די מענטשן. דריי אזייגער ביינאכט האָט מען אויפגעוועקט צו דער ארבעט, צו וועלכע מען איז געגאנגען דריי קילאָמעטער. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון מאָכן אַ קאַנאַל, דאָס וואָסער זאָל קאָנען אָפּלויפן אין דער וויסל אריין, ווייל אין יענעם געגנט בעת א רעגן, האָט דאָס וואָסער פאַרגאָסן די פעלדער, האָבן מיר באדארפט אויסטריקענען זומפן און מאכן א גלייכע וועג. די ארבעט איז געווען שווער און פאַרמאַטערנדיק. דאָס עסן אזוי, אז די מענטשן זענען געווארן געשוואָלן פון הונגער און יעדן טאָג איז געווען אַ פּאָר טויטע. וועז מען האָט זיך אויפגעהויבן אין דער פרי זענען געלעגן פון 6 ביז 8 טויטע אוֹן אַמאָל מער.

אויך אויפן וועג צו דער ארבעט האָבן מיר איבערגעלאָזט אסך טויטע און צוריקוועגס האָבן מיר זיי אהיים געזומען און מקבר געווען. אין יענער צייט זענען געפאלן זשעלעזנאָוער יידן: אהרון לוקאוויעצקי, לייב גאָלדצווייג, חיים ישראל גרינבערג, יאקל מארעל. די אויפזעער איבער דער ארבעט זענען געווען פאלאקן. זיי האָבן מערדערלעך געשלאָגן. אלע טאָג זענען געווען עטלעכע אויפגעהאקטע קעפ און צעשלאָגענע פלייצעס. איינמאָל בעתן טראָגן שינעס בין איך געווארן שטאַרק צושלאָגן פון אן אויפזעער. ער האָט מיר געגעבן מיט אַ שטעקן איבערן קאָרפּ. דער שטעקן איז צעבראָכן געווארן אויף צוויי שטיקלעך און איך בין אוועקגעפאלן א צעממיתטער. ער האָט מיך ווייטער געשלאָגן. איך זאָל קומען צו זיך האָט מען מיך אָפּגעגאָסן מיט אַ קיבל קאלט וואסער. א צעבלוטיקטן און צעביילטן האָט מען מיך אריינגעפירט אין בארַאק.

אין דער פרי בין איך ווייטער געגאנגען 8 קילאָמעטער צו דער ארבעט. שפּעטער בין איך געגאנגען צום דאָקטאָר, ער איז געווען א יידּ, און אים דערציילט, וואָס מיר איז געשען, האָט ער מיר געהייסן שאָפן זיך אַ וויסע שמאָטע און אָנשרייבן מיט אַ רויטן בלייער א רויטן צייכן און איך וועל זיין א סאניטאר. ער האָט געזאָגט, אז ער וועט מיך נישט פאַרשיטן. איך האָב אזוי געטאָן, זיך אָנגעטון אַ סאַניטאָרן לענטע אויף דער האנט. אין לאגער האָב איך די לענטע נישט געטאָרט טראָגן, נאָר אויף דעם ארבעטס־פלאַץ, ווייל אין לאגער האָט מען געווסט, אז איך בין נישט קיין סאניטאָר, דאָס איז נאָר געווען אַ מיטל אויפן אַרבעטס־פלאַץ, אז די פּאָליאקן זאָלן מיך שוין מער נישט שלאָגן. און אזוי בין איך שוין אויסגעהיטן געווארן פון די פינצטערע קלעפּ. דער דאָקטאָר, וואָס האָט מיך געראַטעוועט, לעבט היינט אין לאָדז. זיין נאָמען איז מיכאל שקאפּ.

דייטשן שאָפן „יודענשטאַטן".

ביז דעם 25־טן לי סטאָפּאַד האָב איך זיך געפונען אין לאָגער. אין יענער צייט האָבן די דייטשן ארויסגעגעבן א באפעל, אז די יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן און געפינען זיך אין די וועלדער זאָלן זיך אָפּרופן, ווייל די דייטשע אָקופּאַציע־מאַכט אַרגאַניזירט „יודענשטאַטן", און די יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט, וועלן שוין לעבן בלייבן. אזוי זיי געמאַכט דריי „יודענשטאַטן": סאָבאָלעוו, קאָלושין און אַ קליין שטעטעלע קאנסקע וואליע לעבן פולאָוו.

א גרופּע זשעלעזנאָווער האָבן זיך צונויפגערעדט און זיך ארויסבאַקומען פון לאָגער. מיר האָבן זיך געלאָזט גיין קיין סאָבאָלעוו. אויפן וועג זענען אונדז באַפאַלן דריי אַנגעטרונקענע דייטשן, וואָס זענען געפאָרן אויף אַ שליטעלע. זיי האָבן אונדז פאַרהאַלטן, אויסגעשטעלט אין א ריי און אָנגעהויבן שיסן. עס זענען געפאַלן זשעלעזנאָווער: שלום פיינזילבער, מיט זיין זון, הערש פּרץ לעווינסקי און הערש פּרץ וויסלעדער, אלץ מענטשן פון איין משפּחה. די איבעריקע געפאלענע זענען געווען: דוד ניסענשטיין, משה העפנער, יאקל האָלצהענדלער, יעקב און יצחק גאָלדצווייג, צוויי זין פון שימעלע לוזער שמערלס און נאָך אַנדערע. איך האָב ריזיקירט און אַנגעהויבן לויפן. זיי האָבן מיר נאָכגעשאָסן. איך בין אַריין אין אַ וואַלד און ניצול געווארן. 24 שעה האָב איך זיך ארומגעדרייט ביז איך בין אריינגעקומען קיין סאָבאָלעוו. אין סאָבאָלעוו האָב איך זיך שוין אָנגעטראָפן אויף זשעלעזנאָווער. געלעבט האָבן דאָ 1.500 יידן צו 40 מאָן אין איין שטוב. געשלאָפן איז מען אויף דער ערד. אין שטוב איז גאָרנישט געווען אויסער די פיר וועגט. דאָס לעבן דאָרט איז שטענדיק געווען אין סכנה. איינמאָל זענען געקומען צוויי דייטשן, אַרויסגערופן משה יעליצקי, געהייסן אים אויסגראָבן אַ גרוב און אים דערשאָסן.

יעדע נאכט האָבן זיך די דייטשן אָנגעטרונקען און אריין אין די שטובן, וווּ מיר זענען געשלאָפן, געשלאָגן מיט שטעקנס און אויפגעהאקט די קעפּ. אזוי האָבן מיר געלעבט ביזן 10־טן יאנואר 1943. שבת ביינאכט האָט מען ארומגעשטעלט דאָס שטיקל גיטאָ פון סאָבאָלעוו און אונדז געהייסן גיין צו די וואַגאָנען. דאָ האָט מען אונדז אויסגעשטעלט און געהייסן ארויסטראָגן די קראַנקע, וואָס זענען דאָרט געווען. מיר האָבן ארויסגעטראָגן 68 קראנקע. פאר אונדזערע אויגן האָט מען זיי דערשאָסן. צווישן די טויטע איז געווען משה טייכמאן און יחיאל שארפהארץ פון זשעלעזנאָו. וועז אלע זענען שוין געווען טויט האָט מלך שארפהארץ, איינער פון די ברוטאַלסטע יידישע פאַליציאנטן פון זשעלעזנאָווער גיטאָ, וואָס האָט געמיינט, אַז ער איז דער אויסדערווייל־טער פון די דייטשן און וועט לעבן בלייבן, זיך געזומען דרייען אַרום אונדזערע מערדער און עפּעס וואָס געפלאַפלט מיט זיי, האָבן זיי אים געהייסן, אז ער זאָל זיך צונעמען נאָך צווויי פערזאָן און צוזאַמען ליקווידירן די טויטע, זיי זאָלן נישט בלייבן ליגן אויפן גאַס. שארפהארץ האָט צוגערופען עלע געראָטן

און הערשל רויזנקינד, זיי דריי האָבן זיך געגומען צום אויפ־רוימען די טויטע. וועג זיי האָבן שוין געהאט אויסגעגראָבן גריבער, און האָבן אָנגעהויבן אריינלייגן די מתים, האָבן די דייטשן זיי געהייסן אריין אין אַ גרוב און אַראָפשטויסן די גופים און וועג זיי זענען אריין אין דעם מאסן־קבר האָבן די סאדיסטן זיי דריי דערשאָסן. שפּעטער האָט מען אונדז גע־נומען אריינפירן אין די וואָגאָנען.

פאַרסטיש מאָרדן פון דייטשן און א.ק. *)

איך בין שוין צום צווייטן מאָל אין וואָגאָן. בייַם שטעטל ריקע בין איך צום צווייטן מאָל ארויסגעשפּרונגען פון לויפּ־דיקן צוג און זיך געלאָזט זוכן א וועג צו אַן אָרט וווּ עס זענען פאראן יידן. עטלעכע טעג און נעכט האָב איך זיך געשלעפּט אין וואַלד ביז איך בין ווידער דערגאנגען צו א דאָרף נישט ווייט פון זשעלעכאָוו. דאָס דאָרף הייסט גאָנטשיץ (קלאטשעווער גמינע). דאָרט האָב איך אָנגעטראָפן אויף א גרופּע יידן פון זשעלעכאָוו און מיר האָבן אָנגעהויבן א צי־גיינער לעבן. נאָר א געווייסער צייט האָב איך זיך פאַרלאָזט אַ פּאָר גרויסע וואָנסעס און געגאָנגען זוכן א ניי אָרט. איך בין אַריבער אין א צווייטן אָרט. דאָרט האָב איך אָנגעטראָפן אַ פּויער, וואָס האָט מיך אַריינגענומען פאָר טויזנט זלאָטעס א חודש. ער האָט מיר צוגעזאָגט, אז ער וועט מיך באהאלטן — בין איך אריין צו אים. ער האָט מיך אריינגעלאָזט אין קאמער. דאָרט איז געווען א טאָפּלטע וואנט אונטער וועל־כער עס זענען געזעסן נאָר 8 יידן. איך בין דאָרט געווען צווי וואָכן. שפּעטער האָט מען אונדז געזאָגט, אַז אנטיסע־מיטישע פּאָלאָקן, וואָס האָבן געהרגעט יידן, וווייסן שוין פון דעם אָרט און מען וועט אונדז הרגענען. בין איך אַרויס פון דאָרטן. אין צווי טעג אַרום האָט מען דאָרט טאָקע גע־הרגעט 7 יידן: מיכאל פאסטמאַן, פרוי ריווע פּערקאל, יידל סאטאנאוויטש און איטע פיינזילבער מיטן ברודער. לייב פאסטמאַן איז אויך דאָרט געווען, אים איז נאָר געלונגען נאָר אַ שווערן קאָמף צו אַנטלויפן.

איך בין ווייטער אוועק אין וואלד. דאָרט האָב איך זיך צונויפּגעטראָפן מיט ישראל ניישטעטער און מיט זיין פאָטער, וואָס מען האָט געהרגעט משה ריקער; יאנקל האנטשלאק מיט זיין ברודער מנשה, יידל אייזענהאנט, בערטשע באָרענשטיין, חיים ראָזענבערג, בן ציון טישלער מיט זיין ברודער מאָטעס און מאָניש געדאָנקען, א זון פון יצחק בעצקע און נאָך א גאנצע רייע זשעלעכאָווער.

אין יענעם וואַלד, וווּ מיר האָבן געלעבט אין יאָר 1943, האָבן זיך געפונען פאַרטיזאָנער־גרופּן. דעם 12־טן אויגוסט האָט זיך דערנענטערט צו אונדז אַ גרופּע פּאַרטיזאָנער פון לויפּנ 300 פערזאָן און מיר האָבן אָנגעהויבן לויפן צו זיי. מיר האָבן געמיינט. אַז די וועלט איז שוין אונדזער, מיר וועלן קענען גיין צוזאַמען מיט זיי און נקמה נעמען אין די דייטשן. איינער פון אונדז האָט זיך מיט זיי פארשטענדיקט און זיי האָבן גע־זאָגט, אַז זיי וועלן אונדז מיטנעמען. זיי זענען געווען בא־וואפנט מיט פארשידענע געווערן פון ביקסן ביז גראנאטן.

וועג איך מיט מיין פרוי זענען אדורכגעגאנגען דאָס דאָרף, וווּ די פּאַרטיזאָנער זענען געשטאַנען, האָט מיך דער קאָ־מאַנדיר אָפּגעשטעלט און מיר געזאָגט: הער זיך איין, מיר ווילן, אז דו זאָלסט אונדז אהערשיקן דעם קאָמענדאַנט פון די יידן. וועג איך בין אריין אין וואָלד האָט זיך אָנגעהויבן א שיסעריי פון מאַשין־געווער און מיר האָבן נישט געווווסט, וואָס דאָרט איז. מיר האָבן געמיינט, אַז מיר זענען געווארן ארומגערינגלט פון דייטשן. אָבער עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז די פּאַרטיזאָנער, וואָס זענען דאָרטן געווען, זענען פאר־שטעלטע געשטאָפּאָ־אגענטן און זיי האָבן אריינגענאָרט אין וואלד פארשידענע מענטשן, יידן און פּאָלאָקן און שפּעטער זיי דערשאָסן.

ביי יענער שיסעריי איז געפאלן דער זשעלעכאָווער מנשה האנטשלאק און יידל אייזנהאנט איז שווער פאַרווונ־דעט געווארן. מיר די פּאָר יידן, וואָס זענען געווען אין וואָלד זענען זיך צעלאָפן און איינער האָט פון צווייטן נישט געווווסט. מיט צווי טעג שפּעטער האָבן מיר זיך ווידער געטראָפן אין זעלבן וואַלד און נאָך צווי טעג נישט עסן, האָבן מיר אין וואַלד צעלייגט א פייער און געמומען בראָטן קאָרטאָפל מיט די שאָלן. מיטאַמאָל האָבן מיר דערהערט רעדן און וועג מיר האָבן זיך אויפגעהויבן האָבן מיר גלעזען, אַז מיר זענען שוין ווידער אַרומגערינגלט פון די אייגענע פּארשטעלטע פּאַרטי־זאַנער. אונטער אַ האָגל פון קויל, איבערלאָזנדיק אַלץ, זענען מיר אַנטלאָפן. אין צווי וואָכן שפּעטער האָבן מיר זיך דער־ווווסט, אַז די פּאַרטיזאָנער האָבן דערהרגעט חיים ראָזענבערג, בערטשע באָרענשטיין און מאָניש געדאנקען. אין דעם געגנט האָבן זיי אויסגעהרגעט א סך יידן פון אונדזער שטאָט.

איך מיט נאָך אַפּאָר זשעלעכאָווער: מאָטעס טישלער, זיין ברודער בענציע, מיין פרוי און נאָך אַ פּאָר יידן זענען אוועק אין א צווייטן וואלד, נישט ווייט פון דאָרטן. מיר האָבן זיך דערנערט פון גנבענען קאָרטאָפל אויפן פעלד, מייערן, ברוקווטס. געשלאָפן זענען מיר אויך אין וואַלד. אָפט מאָל האָבן מיר זיך אריינגעגנבעט אין א פויערישער סטאָדאָלע וועג דער פויער איז געשלאָפן און ארויס, פון דאָרט, וועג ער איז נאָך געשלאָפן. אמבעסטן איז געווען זומער־צייט וועג מען האָט געשניטן דאָס היי. ביינאכט האָבן מיר זיך אריין־געכאפט אין די סטאָגעס היי אָדער צווישן דעם קאָרן וואָס איז שוין געווען הויך און זיך גוט אויסגעשלאָפן. געגאָנגען זענען מיר באָרווטס און נאָקעט. 21 חדשים האָב איך געטראָגן איין העמד. מיטאַמאָל איז אין דעם געגנט געווארן ערגער. די דייטשן האָבן זיך דערווווסט, אז דאָרט האָלטן זיך אויף יידן. איך בין אווטע אין אַ צווייטער געגנט, 4 קילאָמעטער פון זשעלעכאָוו — וואָלא זשעלעכאָווסקא. דאָרט בין איך אריין צו א פויער אַרבעטן. איך האָב געטאן וואָס ער האָט מיר נאָר געהייסן: אַרויסווארפן דאָס מיסט, שניידן שעטצקע און נאָך אזעלכע ענלעכע זאָכן. דאָרט האָב איך זיך צונויפּגעטראָפן מיט משה שפּעקולאַנט. מען האָט אים געפרופן משה זישעס.

*) א. ק. אַרמיי קראַיאָוע — פוילישע אונטערערדישע אַרמיי, וואָס איז אָנגעפירט געווארן פון דער לאָנדאָנער רע־גירונג.

מיר האָבן זיך אלעמאָל געזאָגן, ער האָט געבעטלט ביי באַקאַנטע פּויערים. אין סוף פון 10־טן חודש. 1943. איז ער איבערגעגאַנגען פון איין פּויער צום צווייטן. כוליגאַנעס האָבן אים געהרגעט. מ׳האָט אים געפונען ליגן איינגעהילט אין טלית און תפילין. דער סידור איז געלעגן נעבן אים. די הייליקע זאַכן האָט ער שטענדיק געטראָגן מיט זיך אין אַ זעקל. ווייזט אויס, אז די סאַדיסטישע מערדער האָבן נאָכן אומברענגען, אים איינגעהילט אין טלית און תפילין.

צומאָרגנס, ווען א׳ך האָב דאָס דערהערט, בין איך אוועק פון דאָרט און זיך ווייטער געלאָזט וואַנדערן, אָבער ווו גייט מען? עס איז ווינטער, קאַלט, די שטיוול צעריסן און דער שניי איבער די פיס. איך ציטער ווי א בלעטל אויפן בוים. און ווו צו גיין ווייס איך נישט. איך האָב מורא פאר פּוילישע כוליגאַנעס און די דייטשן פון דער צווייטער זייט. איך האָב זיך לסוף דערשלעפּט אין דאָרף קארזעלא, אויך נישט ווייט פון זשעלעזאָוו. דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיט אנדערע יידן, מיט מאטעס, ווועמען איך האָב פארלוירן אין וועג, און בענציען טישלער און ראובן פּערקאל. זיי האָבן געזאָגט, אז זיי ווייסן פון א פּויער, וואָס וויל אויסבאהאלטן יידן, ער האָט אַ געהיים אָרט, ווו קיינער וועט אונדז נישט געפינען, נאָר ער וויל טויזנט זלאָטעס אַ חודש. מיר זענען באשטאנען און אריין דאָרטן צו דעם פּויער. פרייטיק בייגאכט דעם 2־טן דעצעמבער 1943. אָבער אונדז איז נישט באַשערט געווען קיין רו.

צומאָרגנס האָט זיך באוויזן א „רוסיאַנקע". פּויערים האָבן זי געקאָנט, זי פלעגט זיי פארקויפן פארשידענע זאכן. מאָכט זיך אָמאָל די „רוסיאַנקע" קומט אַריין צו אַ פּויער און טרעפט דאָרט צוויי רוסן. די רוסן ווילן איר הרגענען באשר זי איז אַ שפּיאָן און נישט קיין רוסישע. דער פּויער האָט אָפּגעבעטן און אויפגעוויזן, אז זי איז יאָ א רוסישע, האָבן איר די צוויי רוסן אָפּגעלאָזט. און צו איר געזאָגט: „אויב דו ביסט יאָ אַן אונדזעריקע, טאָ לאָמיר אַרגאַניזירן אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער און מיר ווילן גיין קעגן דייטש, דו וועסט אונדז מעלדן פון אלע רוסן, פון ווועלכע דו ווייסט און מיר ווילן זיך טרעפן ביי דעם זעלבן פּויער אין שטוב דעם 3 דעצעמבער". אַזוי האָבן זיי זיך אָפּגערעדט. ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן זענען די „רוסן" געווען איבערגעטוענע דייטשן.

די רוסישע פרוי איז פון דאָרט אוועק און מער נישט געקומען צוריק. אָבער שבת דעם 3־טן דעצעמבער זענען פּאַרפאָרן 75 דייטשן באָוואפנט מיט מאַשין־געווער און באַשאָסן דאָס דאָרף. זיי האָבן געמיינט אַז די רוסישע פרוי האָט געברענגט אביסל רוסן, און ווען די דייטשן האָבן געזען, אז קיינער ענטפערט נישט, זיינען זיי אַריין אין שטוב פון פּויער ביי ווועלכן זיי האָבן געטראָפן די רוסישע פרוי און אויסגעהרגעט די גאנצע משפּחה. דער פּויער ביי ווועלכן מיר זענען געווען האָט נישט געווואוסט קלאָר וואָס דאָרט איז געשען און פאַרוואָס מען האָט זיי געשאָסן. נאָר די פּויערים פון דאָרף האָבן גערעדט, אַז דאָס האָט מען זיי געהרגעט, ווייל זיי האָבן געהאַלטן יידן. ווי נאָר עס איז עפּעס געשען, האָט אונדזער פּויער אויסגעלייגט, אַז דאָס זענען שולדיק די יידן. דער פּויער איז אריין צו אונדז מיט אַ געוואלד, אז מיר זאָלן שוין ארויסגיין פון באהעלטענישׂ, ווען נישט וועט ער אָפּטון דאָס ערגסטע. דער פּויער האָט געווויזינט נעבן אַ וואַסער־מיל. מיר האָבן פאַרלאָזט דעם שייער אונטער אַ האָגל פון דייטשע קוילן און אדורך דאָס וואסער נעבן דער מיל, וואָס איז געגאַנגען ביזן האלדז. מיר זענען אריין אין א וואלד און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּרישע צרה.

דאָס אָנטוועקן, וואָס מיר האָבן געטראָגן אויף זיך, איז געווארן פארפרוירן ווי די בלעכן. די שטיוול זענען געווען אָנגעשעפּט פול מיט וואסער. דער ווינט האָט פון אונדז געריסן שטיקער. מיר האָבן אויף זיך געבעטן דעם טויט. וווהין זאָלן מיר גיין? די נאכט איז צוגעפאלן, הונגעריק און קאלט דרייען מיר זיך ארום און ווייסן נישט ווו צו גיין. מיר פילן, אז מיר ווועלן פארפרוירן ווערן. אין פארצווייפלונג האָבן מיר אָנגעהויבן לויפן אין איין אָטעם, ביז מיר האָבן זיך אביסל דערוואַרימט. אויפן וועג האָבן מיר דערזען א הויכן בינט שטרוי, זענען מיר צו און דאָרטן זיך אריינגעכאפט און אזוי זענען מיר איבערגעלעגן א מעת־לעת. דאָס איז געווען די נאכט אויפן 4־טן דעצעמבער. די דאטע וועל איך גוט געדענקען.

מיר זענען אָוועק אין אַ צווייטן וואַלד, דאָרט האָבן מיר זיך אויסגעגראָבן אַ גרוב און אַזוי ווייטער געלעבט. אין דער צייט האָבן מיר זיך געטראָפן מיט משה ניישטעטער, דאָס הייסט משהלע ריקער. איין נאכט האָט ער זיך מיט מיר געזאגט און איז געגאנגען שלאָפן צו זיינס א באקאנטן פּויער. ער האָט דאָרט געמאַכט שטיוול פאר אים. אין דער פרי דער־וויס איך זיך, אַז ער איז שוין טויט. פּוילישע כוליגאַנעס האָבן אים געהרגעט.

אין דער אייגענער צייט האָבן דייטשן נישט ווייט פון אונדז געכאפט הערש לייב האָכבוים און אים געגעבן א שוי־דערלעכן טויט. זיי האָבן אים מיט א קייט צוגעבונדן צו דעם וואָגן, אויף וועלכן זיי זענען גפּאָרן און אים געהייסן נאָכ־לויפן. די קייט איז געווען א לאַנגע. וואָס גיכער ער איז נאָכגעלאָפן, אלץ שטאַרקער האָבן זיי געשמיסן די פערד ביז ער איז געפאלן. די פערד זענען נאָך געלאָפן און ער האָט זיך נאָכגעשלעפּט אויף די שטיינער ביז זיין קאָפּ איז געווארן צעשמעטערט אויף שטיקלעך. אזעלכעס האָט אויך איבער־געלעבט א זשעלעזאָווער נאָטע ווינשטאָק. ער איז געפאלן נעבן אונדז. איך האָב שוין נישט געהאט, ווו זיך אויסצובא־האַלטן און מיין לעבן איז מיר געווארן פארמיאוסט. אין דער צייט האָבן מיר, ד״ה מאַטעס, בענציען טישלער, איך און מיין פרוי אָנגעטראָפן א פּויער, וואָס האָט אונדז 5 אריינגענומען פאַר 5 טויזנט זלאָטעס אַ חודש און מיר זענען דאָרטן געזעסן ביי אים ביזן 10־טן יאַנואַר, 1944.

מיר זענען אוועק אין אַ צווייטן וואַלד, דאָרט האָבן מיר זיך איינגעאָרדנט ביי אַ פויער. ער האָט אונדז געגעבן אַ באַ־העלטניש אין אַ פעסל הייי עס זאָל אונדז זיין וואַרעם. אין דער פרי איז דער פויער אַריינגעקומען, אָפּגענומען פֿאַר אַ חודש געלט און געזאָגט צו אונדז, אַז די א. ק. „אַרמיא־קראַיאָוואַ" הרגענען יידן אויף רעכטס און לינקס, וועט ער אונדז אויס־גראָבן אַ גרוב צו באַהאַלטן זיך, אַז קיינער וועט אונדז נישט געפינען. מיר האָבן זיך שוין שטאַרק דערפרייט, און ביינאַכט, ווען מיר האָבן באדארפט איבערגיין פון שייער אין גוטן באהעלטעניש, האָבן מיר דערזען, אז ער וויל אונדז שוין באהאלטן אויף אייביק. אין אָוונט האָבן זיך אויסגעשטעלט ארום דעם שייער 4 פּאָלאַקן פון דער א. ק. און געגעבן א באפעל — „אַרומשטעלן די לינקע זייט פון שייער", וווּ מיר זענען געזעסן. ווען מיר האָבן דערהערט דעם געשריי איז אונדז געווארן וואַרים. איך מיט מיין פרוי בין אריבער אין דער צווייטער זייט שייער און זיך באהאלטן אונטערן שטרוי. נאכן לאַנגן זוכן האָבן זיי אַרויסגענומען מאַטעס און בענציען טיש־לער און האָבן ביי זיי געזוכט. בענציען האָט זיך אַרויסגעריסן און איז אנטלאָפן. האָבן זיי אים נאָכגעשאָסן און נישט גע־טראָפן. די א. ק.־מערדער האָבן פארשלעפט מאַטעסן אין וואלד און אים געגעבן 2 קוילן אין קאָפּ. ער איז געפאלן טויט. ווען זיי האָבן געשאָסן מאַטעסן האָב איך אויפגעבראָכן דעם שייער און אַוועק מיט מיין פרוי באַרוועס מיט בלויזע פּיס אויפן שניי, איבערלאָזנדיק מיין ביסל אַרים אָנטוינקע.

דער פויער, ביי וועלכן מיר האָבן זיך געהאַט איינגע־אַרדנט, איז געווען א פירער פון די א. ק. באַנדיטן. ער האָט אונדז אליין געוואָלט שיסן ער האָט נאָר געווארט ביז ער וועט אָפּנעמען די 5 טויזנט זל. פּארן חודש. דערווייל זענען אונטערגעקומען זיינע א. ק.־פריינט, וואָס האָבן אליין געוואָלט האָבן דאָס פארגעניגן פון מאָרדן יידן. איך מיט מיין פרוי זענעןווידער געווען אין וואַלד באַרוועס און האָלב נאַקעט. עס האָט געהאַקט אַ צאָן אין אַ צאָן. מיר האָבן געקלערט, וואָס צו טאָן, וווּ גייען מיר ווייטער, אז קיין שפורן פון קיין יידן האָבן מיר שוין נישט געהאַט. נישט ווייט פון דעם דאָרף וווּ מיר זענען געווען, האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פויער אַ זשעלעכאָווער — שלמה ליטמאַן. די זעלבע א. ק. מערדער, וועלכע האָבן געהרגעט מאַטיסן האָבן שפּעטער דערשאָסן שלמה ליטמאן און באגראָבן אים אין וואלד. אין דער אייר־גענער צייט זענען אויך געפאַלן די צוויי ברידער יעקל און הערשל שנאפּסטיילער און די צוויי ברידער בוימאייל וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין א גרופּע פּארטיזאנער.

די פּוילישע פרוי וואָס האָט אונדז געראַטעוועט.

איך און מיין פרוי זענען געגאנגען באַרוועס אין די ווינטער נעכט און געזוכט אן אָרט, וווּ אריינצוגיין, וויל אלע וועגן זענען שוין פאר אונדז געווען פארשטעלט. מיר האָבן געמיינט, אַז מיר וועלן געפרוירן וועלן, ביז מיר האָבן זיך דערנעטערט אין א דאָרף זאריטע, אָכט קילאָמעטער פון זשעלעכאָוו. דאָרט האָט זיך מיין פרוי דערמאַנט, אַז זי האָט אין דעם דאָרף אַ באַקאַנטע קריסטין. דער טאָג האָט זיך דער־נענטערט און מיר האָבן פראָבירט אָנקלאָפן ביי דער קריסטין. זי האָט פאר אונדז אויפגעמאכט די טיר און מיר זענען אַרי־דערגעפאלן. די פּיס האָבן געשטאָכן פון קעלט און וועז מיר האָבן זיך אביסל דערוואָרימט האָבן מיר אָנגעהויבן שטארק ווייענען. א שטראָם פון טרערן איז געפלאָסן אומאויפהערלעך ביז אונדזער געווייז האָט איר אביסל אדורכגענומען און זי האָט געזאָגט: „פארפאלן, וואָס עס וועט זיין מיט איך זאָל זיין מיט מיר. און זי האָט מסכים געווען אונדז אויסצובא־האלטן.

עס איז געווארן ליכטיק. די פּוילישע פרוי האָט אונדז אריינגעפירט אין דער סטאָדאָלע און אונדז באהאלטן צווישן היי ביז ביינאכט. זי האָט אונדז צוגעזאָגט, אז ביינאכט ווען עס וועט קומען איר ברודער וועט זי צוזאמען מיט אים אַרי־אָרדענען א גוט באהעלטעניש. דער ברודער איז געקומען, זי האָט מיט אים געארבעט א גאנצע נאכט. זיי האָבן אויס־געגראָבן א גרוב אין דער שטאַל, וווּ דאָס פערד איז גע־שטאַנען, ארויפגעלייגט אויף דעם גרוב גראָבע ברעטער אזעלכע באלעס און ארויפגעשיט א האלבן מעטער זאמד און איין האלבן מעטער מיסט, אונדז אריינגעלאָזט אין דעם גרוב און דאָס פערד ארויפגעשטעלט אויף אונדז. און מיר זענען געזעסן פון הינטן.

אזוי האָבן מיר געלעבט, לעבעדיק באגראָבן די וועלט און די שלאנגען האָבן שיעור אונדז אויפגעגעסן. פון די היץ פון פערד זענען מיר שיעור נישט דערשטיקט געווארן. יעדן טאָג אין דער פרי האָט די גוטע פּוילישע פרוי אונדז געגעבן א ליטער וואַסער מיט אביסל עסן. געזעסן זענען מיר דאָרט 7 חדשים. אין משך פון די צוויי יאָר וואַנדערן האָב איך מיך נישט ראזירט און נישט געשוירן, געווען באווסקסן ווי א ווילדע חיה אין וואַלד.. מיר זענען די גאַנצע 7 חדשים געזעסן, ווייל אויפשטעלן האָבן מיר זיך נישט געקענט. איינ־געבויגן זענען מיר דאָרט געזעסן ביז דעם 28־טן יולי, ווען די רויטע ארמיי האָט אונדז באפרייט.

ווען מיר זענען פון דאָרט ארויס, האָב איך נישט גע־קענט גיין. מיינע פיס זענען געווארן אויסגעדאָרט ווי שטעקנס און וועז איך האָב אָנגעהויבן צו גיין זענען זיי געשוואָלן געווארן. אויפן וועג האָב איך געטראָפן רוסן. זיי האָבן מיך אויפגענומען און געפירט קיין זשעלעכאָוו. איך האָב מיין געבורט־שטעטל נישט דערקענט — ליידיקע שטחים און באווסקסענע פעלדער. די הייזער צעגומען, אָן גאַסן, אַרום איז פעלד, אויף וועלכן עס וואַקסן בוראקעס מיט קאַרטאָפּל. איך האָב אָנגעהויבן זוכן אַ שפור פון יידן און באַגעגנט ישראל ניישטעטער, משה באַרוכאָוויטש מיט זיינע זין און נאָך צוויי יידן, נישט קיין זשעלעכאָווער. גיין האָב איך נישט געקענט. ישראל ניישטעטער האָט מיך גלייך געפירט צום דאָקטאָר, אָבער עס האָט גארנישט געהאָלפן. איך האָב געמוזט 4 חדשים

גיין אויף שטעקנס און געמיינט, אז איך וועל שוין בלייבן א קאליקע אויף די פיס. שפּעטער איז מיר געוואָרן בעסער און איך האָב אָנגעהויבן ווערן א נאָרמאַלער מענטש. איך בין אוועק פון פּוילן קיין דייטשלאנד און א דאנק אונדזערע זשעלעכאָווער לאַנדסלייט און איבערהויפּט אַ דאַנק מיין, און אונדזער אַלעמענס פריינט לייביש ווייסלעדער, וואָס האָט אָנגעהויבן אזא וויכטיקע ארבעט, ווי אויסגעפינען קאָנטאַקטן פון איינעם צום צווייטן און מיר געהאָלפן אָפּזוכן מיין קוזין הערשל מיאָדאָווניק, געפין איך זיך היינט אין אויסטראַליע אין מעלבורן און פיר אַ נאָרמאַל לעבן.

צביה ראָזנטאַל־וואַרצלמאַן
בראנקילא

די געטא פּייערלעשער און זייער סוף

אין זשעלעכאָווער געטאָ איז אויפן באפעל פון דער דייטשער מאכט געשאפן געוואָרן א יידישע פּייערלעשער־אָרגאניזאציע. די יידישע פּייערלעשער האָבן צוזאמען מיט

ראָזנטאַל־וואַרצלמאַן

די פּוילישע געבילדעט איין קאמפאניע. אונטער דער אָנפירונג פון פּוילישן פּייערלעשער וולאדאַרטשיק זענען יעדן שבת אינדערפרי פאָרגעקומען איבונגען. פון צייט צו צייט פלעגט פון גאַרוואַלין אַראָפקומען אַ נאַטשאַלניק און עס זענען געמאַכט געוואָרן געוויסע פּראָבן. אין דער פּייערלעשער שאפּע האָבן געהאַלטן וואָך 2 פּערזאָן — אַ ייד און אַ פּאָלאַק. די יידישע פּייערלעשער זענען אין געטאָ געווען פּריווילעגירט, מהאָט זיי נישט געיאָגט אויף קיין אַרבעט.

בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ, ווען מ׳האָט די יידן געטריבן קיין סאבאלעוו און פון דאָרטן געפירט קיין טרעבלינקע, האָבן די יידישע פּייערלעשער באקומען א ספּעציעלע אויפגאבע: ארויסצופירן פון די געטאָ שטובן עלטערע, שוואכע מענטשן, קינדער און קראַנקע און זיי אָפּפּירן, אויף ספּעציעל צוגעגרייטע וועגענער, קיין סאבאלעוו. נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ זענען געבליבן אין זשעלעכאָוו די 50 פּייערלעשער. יעדער האָט ביי זיין פּאַך אויסגעפירט ארבעט פאר די דייטשן.

א קורצע צייט נאָך דער ליקווידאַציע זענען 25 פּערזאָן פון די פּייערלעשער אָפּגעשיקט געוואָרן אין לאַגער ווילגע. די רעשט האָט נאָך געארבט אין זשעלעכאָוו ביז דעם 21־טן מערץ 1943. אין יענעם טאָג איז געקומען דער דייטשער קאמענדאַנט, צוזאַמענגערופן אלע פּייערלעשער, זיי באַפּוילן צו פארפאקן די זאכן, מאַכן זיך אַ באָד און זיין גרייט צו פאָרן קיין ווארשע — דאָרט וועלן זיי אַרבעטן אין אַ שאָפּ.

די פּייערלעשער האָבן אויסגעפירט דעם באַפעל פון קאָמענדאַנט. עס איז צוגעפאָרן א לאסט־אויטא צום מאַגיסטראט, אלע האָבן זיך ארויפגעזעצט און מ׳איז געפאָרן אויפן ווארשעווער וועג. נאָך דער בריק האָט דער אויטאָ פארקערעוועט אויף דעם קעמבלעווער וועג און פון דאָרט אויפן יידישן בית־עולם.

די געוועזענע יידישע פּייערלעשער האָבן דערזען, אז מ׳פירט זיי צום טויט, האָבן זיי אָנגעהויבן אנטלויפן. די דייטשן האָבן געשאָסן. אייניקע זענען געפאַלן טויט אויפן אָרט. די איבעריקע האָט מען ארויפגעפירט אויפן בית־עולם און דאָרט דערשאָסן.

געציילטע האָבן זיך געראטעוועט.

אין קאמף מיטן גרויאמען דייטשן שונא

ישראל ניישטעטער
אויסטראַליע

אונטערערדישע ארבעט אין זשעלעכאוו בעת דער דייטשער אקופאציע

אין יאָר 1940 אין 7־טן חודש איז געקומען צו אונדז קיין זשעלעכאוו אַ פּאַרשטייער פון וואַרשע. ער האָט צענויפגע־זאַמלט אַ פּאָר חברים און דערקלערט, אַז אַלע אַמאָליקע מיט־גלידער פון דער קאמפּארטיי אָדער פון קאָמוניסטישן יוגנט־פֿאַרבאַנד, אַ חוץ געווען אַרעסטירטע פון קארטוז־בע־רעזע, זאָלן זיך אָרגאַניזירן. די פּערזאָנען, וואָס זענען געזעסן אין קאַרטוז־בערעזע, זענען געווען אונטערן פּאַרדאַכט, פון אונטערשרייבן אַ דעקלאַראַציע, אַז זיי וועלן קיינמאָל נישט געהערן צו דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. אויף דעם סמך האָט מען זיי באָפֿרייט. און ביי דער אנטשטייונג פון דער נייער פּאַרטיי האָט מען זיי נישט געטאָרט אַריינעמען.

מיר זענען געווען ביי אַ 12 פּערזאָן. אונדזער אויפגאַבע איז געווען צוצוגרייטן פּאָליטיש רייפּע מענטשן פּאַר דער נייער מלוכה אין פּוילן. אונדזער טעטיקייט האָט זיך גע־דאַרפט אויסשפּרייטן אויף אַלע שטעטלעך אין זשעלעכאָווער ראַיאָן און אויך אויף דער פּוילישער אינטעליגענץ.

מיר האָבן אָרגאַניזירט די שטעטלעך סטאַנק, סאָבאָלעוו, פּאָריסאָוו, ריקע און דעמבלין. אין זשעלעכאָו האָבן מיר אריינגעצויגן אין דער אַרבעט דעם געווען פּאָליטישן אַספּיראַנט ריבאַק, אַ פּאָלאַק. פּאַר דער מלחמה איז ער געווען אַ ספּעציאַליסט פּאַר פּאָליטישע ענינים אין דער פּוילישער פּאָליצייַ אין זשעלעכאָו. בעת דער היטלער־אָקופּאַציע האָט ער תשובה געטאָן און פּאָר זיין אומלעגאַלער טעטיקייט האָט ער באַצאָלט מיט זיין לעבן. אויך האָבן מיר אָרגאַניזירט אַ יוגנט־גרופּע. משה מייכלס טאָכטער, צעשע, האָט אָנגעפירט מיט דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע. מיר האָבן דערהאַלטן צייטונ־גען, פּוילישע און יידישע, די פּוילישע איז געווען „דער טשערוואַני שטאַנדאַר" און די יידישע — „דאָס נייַע לעבן און „דער איבערבוי". מיר האָבן אויך געפירט אַ פּאָליטישע אויפקלערונגס אַרבעט. אויף די קרייזן האָט מען גאַלערנט דעם קאָמוניסטישן מאַניפעסט, מאַרקס פּאָליטישע עקאָנאָמיע אדג"ל.

אין 1941 ווען עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה מיט ראַטנפאַרבאַנד האָבן מיר וויטער געפירט די אַרבעט. ווען די דייטשע חילות האָבן אָנגעהויבן צו גיין פארויס און עס זענען געווען געוואָרן צענדליקער טויזנטער רוסישע געפאַנגענע האָט מען נישט ווייט פון אונדז, אין דער שטעטל דעמבלין, יעדן טאָג אויסגעשאָסן טויזנטער פון זיי. א סך איז געלונגען צו אַנטלויפן אין די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער. מיר האָבן אָנגעהויבן זוכן אַ קאָנטאַקט מיט די

יוגנט־גרופּע

אַנטלאָפענע. אין אַ געוויסן טאָג איז געקומען אַ פּויער צום חבר משה מייכל און ער האָט דערציילט, אַז ביי אים אין שטוב געפינען זיך צוויי אַנטלאָפענע רוסישע געפאַנגענע. מיר האָבן באַלד זיך פּאַרבונדן מיט זיי און צוגעטרעטן אר־גאַניזירן הילף פּאַר די רוסישע אַרמייער. מיר האָבן אין אַלע שטעטלעך אָרגאַניזירט הילפס־קאָמיטעטן פּאַר רוסישע גע־פאַנגענע, געזאַמלט זאָכן און געלט. צוליב אַ מסירה איז דורכ־געפאַלן דער פּויער, וואָס האָט אונדז אינפאָרמירט. די דייטשן האָבן ביי אים געמאַכט אַ רעוויזיע און גענומען אַ געפאַנ־גענעם. דעם פּויער האָט מען אַרעסטירט און שטאַרק גע־שלאָגן, אַז ער זאָל אויסגעבן די פערזאָנען, וואָס העלפן די אַנטלאָפענע געפאַנגענע. דער געפייניקטער האָט אויסגעגעבן משה מייכל, אַז ער זאָל האָבן געגעבן זאָכן און געלט פּאַר די אַנטלאָפענע. מען האָט משהן אַרעסטירט, ער האָט אַלעס אָפּגעלייקנט און דערקלערט, אַז ער קען נישט קיינעם. נאָך עטלעכע טעג זיצן האָט מען אים באַפרייט.

די אַרבעט איז נישט איבערגעריסן געוואָרן. אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער זענען פּאָרגעקומען גרויסע אַרעסטן. מען האָט אַרעסטירט זישע אנקערמאַן, משה מייכל, און פון סטאצק אַ געוויסע העלע. מען האָט זיי געזומען אין וואַרשע אין פּאַוויאק. מיר האָבן זיי אַריינגעשיקט פּעקלעך עסן און וועש.

אין וואַרשע איז געווען אַ פירער פון דער יוגנט שמעון לעמבערגער. ער האָט געווינט אויף געגנשע 51. געאַרבעט אין פּאַוויאק אלס שניידער און ביינאכט פלעגט ער שלאָפן אין שטוב ביי זיך אינדערהיים. ער פלעגט ברענגען פּאָר־שידענע ידיעות פון די אַרעסטירטע, וואָס זענען געזעסן אין פּאַוויאק. חיים אנקערמאן איז געשטאַנען און קאנטאקט מיט לעמבערגערן און זורך אים איבערגעגעבן פּעקלעך עסן פּאָר ז. איינמאָל איז געקומען חיים מיט אַ פּעקל עסן, האָט לעמבערגער דערקלערט, אַז ער נעמט נישט קיין עסן, ווייל די פּארטיי האָט אָפּגעשטעלט דעם קאנטאקט. חיים אנקער־מאן האָט זיך דערוווסט, אַז וועז מען האָט משה מייכל געזומען אויף אַן אויספּאָרשונג אין דער אלעיא שוכא האָט ער צוריק וועג אין פּאַוויאק ארויסגעגעבן א בריוול, אז ז. האָט פּאָרשיט אַ סך חברים און אויך מייכעלס טאָכטער צעשקע.די ידיעה איז אָנגעקומן קיין זשעלעכאָוו. צעשקע איז באַלד אַוועקגעפּאָרן פון דאָרט קיין וואַרשע. אין אַ פּאָר וואָכן אַרום האָט זי גע־שריבן אַ בריוול צו חיהלע גורפינקל, אַז די מעשה מיט ז. איז אמת, מען זאָל זיך אויסהיטן, ווייל ער האָט אַרויסגעגעבן א סך חברים. דאָס האָט מיר חיהלע דערציילט.

טאקע אין דער צייט איז אַראָפּגעקומען געשטאָפּע קיין זשעלעכאָוו. מען האָט ריבאקן געשאָסן און געזוכט עטל דרום־לעוויטש. משה מייכל איז דערשאָסן געוואָרן אין וואַרשע. דער מסור האָט געמיינט, אַז ער וועט זיין קאָפּ אָפּראַטעוועז, אָבער אויך אים האָט מען שפּעטער געפונען אַ דערשאָסענעם אין טויער פון זאָמענהאָף גאס. צעשע איז א געוויסע צייט געווען אויף דער „אַרישער" וויט. קומענדיק אַמאָל צוריק אין זשע־לעכאָוו האָט מען זי געטראָפן אויסערן געטא. זי איז געוואָרן אַרעסטירט און דעם זעלבן טאָג דערשאָסן אויף דעם זשע־לעכאָווער בית־עולם. פּארשטייט זיך, אַז בשעת די אַרעסטן איז די אַרבעט אָפּגעשטעלט געוואָרן און אין הושענה רבה 1942 האָט מען די יידן פון זשעלעכאָוו אַרויסגעפירט און פון אַלע פּאַרטיי־חברים איז נאָר געבליבן איך אליין.

***

אונדזער אונטערערדישע אַרבעט האָט צוגענומען אַ סך קרבנות, אלע אונדזערע בעסטע חברים זענען געוואָרן פּאַר־שיקט אין פּארשידענע לאָגערן. דער שרעקלעכער טעראָר, וואָס האָט געהערשט אונטערן דייטשן רעזשים, די געטאָס, וואָס האָבן אָפּגעטיילט די שטאָט פון דאָרף און פון נישט־יידן, האָט צוגענומען די מעגלעכקייט צוצוגרייטן אַ ווידערשטאַנד. יאצעק פון דאָרף וועליזשין מיט נאָך צוויי לינק־געשטימטע פויערים זענען אויף אַ ווילדן בארבארישן אופן אומגעקומען. קיין ספּעציעל פּאַרטיזאַנער־גרופּן זענען מתחילה נישט געווען, נאָר שפּעטער האָבן זיך געשאַפן פּאַרטיזאַנער־גרופּן פון רוסי־שע געפאַנגענע, וואָס פלעגן אַנטלויפן אַלץ מער און מער. אונדזער גרופּע איז געווען אונטער דער אָנפירונג פון אַ קאַפּיטאַן פון דער רוסישער אַרמיי אַלעקסיי סעראפים. ער האָט אָנגעווארפן א גרויסע מורא אין די קרייזן גארוואלין, לוקאוו און פּולאוו. פּאָר זיין קאָפּ האָבן די דייטשן באַשטימט אַ האַלבן מיליאָן מאַרק. פון אונדזערע גרופּן זענען פון די דייטשע הענט ווייניק געפאַלן, אָבער מער זענען אומגעקומען דורך די פּוילישע א.ק. אַ סך דערפּער זענען דערפאָר אַוועק אין פלאָמען.

מיטן אָנקומען פון דער רויטער אַרמיי האָבן מיר זיך אַרגאַניזירט אין דער פּאַרטיי פ.פ.ר. די פּאַרטיי איז באַשטאַנען פון בלויז אַמאָליקע קאָמוניסטן. די ערשטע אויפגאָבע איז געווען אויסצוראטן אלע שעדלעכע עלעמענטן. מיר האָבן די געגנט אַינגעטיילט אין ראַיאָנען. ב. האָט אָנגעפירט מיט איין ראַיאָן. מ׳האָט דורכגעפירט רעוויזיעס ביי פאַשיסטישע און כוליגאַנישע עלעמענטן, וואָס זענען געשטאַנען אין קאָנ־טאַקט מיט די דייטשן און צוגעהאַלפן די דייטשן מאָרדן יידן. צוויי חדשים האָט געדויערט די אַקציע פון אָפּריניקן די געגנט פון פּאַשיסטישע באַנדעס. א סך זענען פּאַרמשפּט גע־וואָרן פּאָר פּאַרשידענע פּאַרברעכנס, דאָרונטער אויך פּאָר מאָרדן און באַרויבן יידן.

אויף דער יידישער גאס האָבן מיר געשאָפן א יידישן קאָמיטעט. דאָרט זענען אַריין 4 מיטגלידער פון פ.פ.ר און איין אומפּאַרטייאישער. צווישן אנדערן האָט זיך דער קאָמיטעט פאַרנומען מיטן צוריקבאַקומען א טייל פון צערא־בירטן יידישן פאַרמעגן. אויפן סמך פון גבית עדות האָט מען אָפּגעזוכט די פויערים, וואָס האָבן ביי זיך „באַהאַלטן" יידן, שפּעטער זיי באַרויבט און דערמאָרדעט. משה בארו־כאָוויטש, אַלס פרעזידענט פון יידישן קאָמיטעט, האָט געפירט דעם פאָרהער. בעת מעשה האָט ער געהאַלטן אַ חומש אויפן טיש און אַרויסגעלייענט די געזעצן. געוועז אַזא פאַל: מ׳האָט געבראַכט א פויער, זיין נאָמען — קאבוס. ער האָט דערהרגעט יאנקל גאָלדצווייג מיט זיין פרוי און קינדער. משה בארו־כאָוויטש האָט אים געפּאָרשט. דער מערדער האָט זיך נישט געוואָלט מודה זיין אין זיין טאָט און ער איז איבערגעגעבן געוואָרן אין אַ נאָרמאַל גערייכט, וואָס האָט אים פאַרמשפּט אויף תפיסה, ווייל עס איז נישט באַוויזן געוואָרן, אַז ער איז געווען דער דירעקטער מערדער.

נאָכדעם ווי די רויטע אַרמיי איז אַוועק וויטער האָבן די פּוילישע פאַשיסטן אויפגעהויבן די קעפּ. זיי זענען אַרויס פון די באַהעלטענישן און געגנומען באַפאַלן די זשעלעכאָווער אָפּגעראַטוועטע יידן. די ניי אנשטאַנענע פּוילישע מאַכט (די רעגירונג האָט זיך נאָך דעמאלט געפונען אין לובלין) האָט אַלץ געטאָן, כדי יידן צו פאַרטיידיקן, אָבער זי איז נאָך דעמאלט צו שוואַך געווען דערצו. יידן זענען דעריבער אוועק פון זשעלעכאָוו. איך האָב פאַרלאָזט פּוילן און אַוועק אין די דייטשע לאָגערן („די־פּי־לאָגערן).

אין פּארטיזאנער מהנות

שלום שטיינהענדלער
פּוילן

אונדזער קאמף מיט די דייטשן

מיין טעטיקייט אין דער פּאַרטיזאַנער גרופּע הויבט זיך אָן אין דעם מאָמענט, וועו איך מיט די צוויי ברידער מאַקס און סערגיי זענען געוואָרן אַריינגעצויגן אין דער פּאַרטיזאַנער־מחנה פון סעראפים און איוואַן. פון זיי האָבן מיר באַקומען

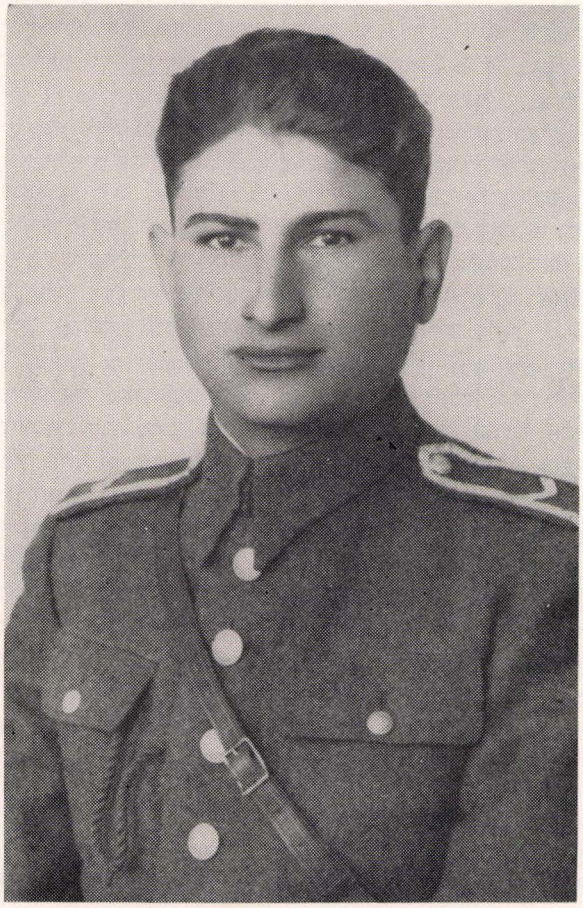
ש. שטיינהענדלער

געווער און אדאנק זיי האָבן מיר געהאַט די מעגלעכקייט אריינצוציען און צו באוואפענען א סך פון אונדזערע בני־עיר, וואָס זענען געווען באַדראָט מיטן טויט און האָבן אזוי אַרום באַקומען די מעגלעכקייט צו קעמפן מיטן דייטשן שונא.

איך נעם זיך נישט אונטער, נאַטירלעך, צו באַשרייבן אלע איבערלעבונגען פון אונדזער פּאַרטיזאַנער־גרופּע און דעם גאַנצן וועג, וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט ביז דער באַפרייאונג. אויף דער טעמע וואָלט מען געקאָנט אַנשרייבן א גאַנץ בוך. איך וויל דאָ איבערגעבן נאָר אייניקע מאָמענטן, וואָס האָבן געהאַט א דעציידירנדיקן באטייט פאר אונדזער פּאַרטיזאַנער־טעטיקייט.

אונדזער קאַמף קעגן די דייטשן און זייערע משרתים, די פּראָוואָקאַטאָרן און אַגענטן, האָט זיך אָנגעהויבן אין יאַנואַר 1942. די ערשטע שלאַכט־טאָג איז געווען דאָס אַנטוואפענען די דייטשע פּאָליציי־פּאָסטנס אין די דערפער זלאטשעוו, יארטשעוו און מיסלאווא, אין דער אומגעגנט פון זשעלעכאָוו. צוזאַמען מיט די רוסן האָבן מיר גענומען נקמה אין פּראָוואָקאַטאָרן, דורך וועמענס הענט עס זענען אומגעקומען א סך פון אונדזערע בני־עיר.

אין 1943, א דאנק דעם וואָס מיר האָבן באַקומען געווער, איז די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג זיך פונאַנדערגעוואקסן. דאָס האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט אריינצוציען אין אונדזערע ריייען א גרויסע צאָל יידן. אין יענער צייט האָבן די קאַמפּן אָנגענומען אַן ערנסטערן כאַראַקטער. אונדזער טעטיקייט איז געוואָרן סיסטעמאַטישער. צו דער טעטיקייט דאַרף מען צורעכענען: דאָס אויפּריסן א דייטשן צוג מיט אַמוניציע ביי דער סטאַציע גאלאמב, נישט ווייט פון דעמבלין, דער צוג איז געגאַנגען אויפן מזרח־פראָנט; דאָס פונאַנדערלאָזן א לאַגער, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען 200 אסורים; דעם גרויסן קאַמף, וואָס מיר האָבן געפירט ביים שטעטל קוראוו, בעת וועלכן עס זיינען דערהרגעט געוואָרן 5 זשאַנדאַרן און אייניקע פּאָליציאַנטן, צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען באַראווסקי — דער קאַמענדאַנט פון שטעטל, דער אומיטל־

שלום שטיינהענדלער נאָך דער באַפרייאונג
בארער אויספירער פון טראַנספּאָרטירן די יידן פון קוראוו קיין טרעבלינקע.

אין דעם יאָר האָבן מיר אויך געפירט א קאַמף מיט די דייטשן אין יארטשעוו אונטער זשעלעכאָוו. די דייטשן האָבן דאָ געהאַט גרויסע פאַרלוסטן, אָבער מיר האָבן נישט אָפּגע־

האַלטן איבער זיי קיין נצחון, ווייל דייטשן איז דעמאלט געווען אַרום 200 און אונדזערע נאָר 25. צווישן די אומגעקומענע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געפונען אייניקע זשעלעכאָווער, דערונטער משה ווייסלעדער.

אין 1944, נאָענט צו דער באַפרייאונג, ווען די דייטשן האָבן געליטן גרויסע מפּלות אויפן מזרח־פראָנט, האָבן מיר געמיינט, אַז די אַלע וואָס געפינען זיך מיט אונדז ווילן זיך אָפּראַטעוון. צום באַדויערן איז דאָס נישט אַזוי געווען. אין דער צייט האָבן מיר געהאַט גרויסע פּאַרלוסטן אין מענטשן. אין אַ גרויסער מאָס איז דאָס געשען דערפאַר, ווייל מיר זענען געבליבן אָן דער אויפזיכט פון אונדזערע דערפאַרענע רעסישע פירער. זיי האָבן באַקומען אַ באַפעל פון זייער קאָמענדאָטור צוריקצוציען זיך אין דער זייט פון טייך בוג און מיר זענען געבליבן אויפן אָרט. צוליב דעם איז אין אונדזערע רייען אַנטשטאַנען אַ דעזאָרגאַניזאַציע, אַ סך האָבן געטאָן אַלץ אויף אייגענער האַנט. אין רעזולטאַט פון דעם מצב האָבן מיר געליטן אייבער זיי קיין נצחון, ווייל דייטשן איז דעמאלט געווען אַרום 200 און אונדזערע נאָר 25. צווישן די אומגעקומענע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געפונען אייניקע זשעלעכאָווער, דערונטער משה ווייסלעדער.

אין 1944, נאָענט צו דער באַפרייאונג, ווען די דייטשן האָבן געליטן גרויסע מפּלות אויפן מזרח־פראָנט, האָבן מיר געמיינט, אַז די אַלע וואָס געפינען זיך מיט אונדז ווילן זיך אָפּראַטעוון. צום באַדויערן איז דאָס נישט אַזוי געווען. אין דער צייט האָבן מיר געהאַט גרויסע פּאַרלוסטן אין מענטשן. אין אַ גרויסער מאָס איז דאָס געשען דערפאַר, ווייל מיר זענען געבליבן אָן דער אויפזיכט פון אונדזערע דערפאַרענע רעסישע פירער. זיי האָבן באַקומען אַ באַפעל פון זייער קאָמענדאָטור צוריקצוציען זיך אין דער זייט פון טייך בוג און מיר זענען געבליבן אויפן אָרט. צוליב דעם איז אין אונדזערע רייען אַנטשטאַנען אַ דעזאָרגאַניזאַציע, אַ סך האָבן געטאָן אַלץ אויף אייגענער האַנט. אין רעזולטאַט פון דעם מצב האָבן מיר געליטן אייז קיין נצחון. בעת אַ קאַמף אונטער אקזשעיא, אין געגנט פון זשעלעכאָוו, זענען אומגעקומען 15 גוט באוואפנטע יידישע פּאַרטיזאַנער, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען מיינע פריינט, די העלדישע קעמפער, זשעלעכאָווער בני־עיר — יאַנקל און הערש. אין קאַמף אונטער טשעכאמין איז אומגעקומען כמעט די גאַנצע אפטיילונג, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן דורך די ברידער מאַקס און סערגיי. פון די, וואָס זענען געבליבן לעבן געדענק איך מלך ראָזענבערג, וועלכער געפינט זיך אַיצט אין וועזעזועלא. בעת אַן אָבלאָווע אין גילעווער וואַלד, זענען געפאַלן די זשעלעכאָווער: יוסף שטיינהענדלער, שמואל אשלאק א. אנד.

די פּאַרטיזאַנער האָבן נישט דערלעבט דעם נצחון איבערן שונא און די פרייהייט וועגן וועלכער זיי האָבן געחלומט. זיי זענען אומגעקומען מיט אַ העלדישן טויט. זייערע מעשים וועלן אָבער קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

יאָסל לוקאָוויעצקי
קאַסטאַ־ריקא

איבערלעבונגען פון א זשעלעכאָווער פּאַרטיזאַן

הושענה רבה 1942 איז פאַרגעקומען די א.ג. „ווישעד־ליענע" פון די זשעלעכאָווער יידן. מ'האָט ארויסגעפירט 7 טויזנט פערזאָן. פון די באשטימטע צום ארויסשיקן האָבן די דייטשן אויסגעקליבן 50 פערזאָן: 25 פאר פייערלעשער און 25 פאר פאַליציי. מיך האָט מען באַשטימט פאר א פייער־לעשער. מ'האָט אונדז געהייסן ברענגען עסן און וואַסער פאַר די אומגליק־לעכע, וואָס האָבן געוואָרט ביז מ'וועט זיי ארויסשיקן. מיר האָבן אויך באַ־דאַרפט באַגראָבן די יידן, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן פון די דייטשן. דאָס זענען געווען יידן, וואָס די דייטשע מערדער האָבן ארויסגעשלעפּט פון פאַרשיידענע באַהעלטענישן. העכער 300 אזעלכע קרבנות האָבן מיר באַ־גראָבן דעם זעלבן טאָג. נאָכן אַוועק־פירן אַלע צו דער באַן, וואָס איז גע־גאַנגען קיין טרעבלינקע, זענען מיר געבליבן (די 50) אין אַ זייט פון פּלאַץ, וועראַנדיק געהיט פון די דייטשן, באַוואָפנט מיט מאַשין געווער.

יאָסל לוקאָוויעצקי

עס זענען אויך געבליבן 25 פיצלעך קינדער אין עלטער פון אַ יאָר, וועמען די מוטערס האָבן איבערגעלאָזן. זיי זענען שפּעטער צעשאָסן געוואָרן ביים מזרח וואנט פון דער שול אין אונדזער געגנוואָרט. אסך קינדער האָבן נאָכן באקומען 5־6 קויל נאָך געווייגט. די דייטשן האָבן די נאָך נישט טויטע דערהרגעט מיט שלאָגן די קעפּלעך אָן דער וואַנט, האַלטנדיק זיי ביי די פיסלעך.

וועלן די נאכט איז צוגעפאלן, האָבן זיי אונדז געפירט אין דער פייערלעשער רעמיזע. הערשל, ישראל חנן'ס איידעם, האָט מען ארויסגענומען פון דער ריי און דערשאָסן אין אונדזער געגנוואַרט, דראָהענדיק דערביי, אז אזוי וועט געשען צו די, וואָס וועלן נישט פאָלגן אלע באשלוסן. צומאָרגנס, אין יאריד טאָג, האָבן די דייטשן געהאנגען א פּאַלאַק און געלאָזן אים הענגען א גאנצן טאָג. ביינאכט האָבן זיי ווידער ארויסגע־נומען 2 אונדזערע. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָס גייט מען זיי שיסן. אויסגעלאָזט האָט זיך, אַז זיי האָבן באדארפן דעם פּאַלאַק אַראָפּנעמען פון דער תליה און באַגראָבן אויפן אָרט פון דער עקזעקוציע.

2 וואכן צייט, נאָך דער אויסזידלונג, איז דאָס שטעטל געווען ארומגערינגלט מיט דייטשן און פּוילישע פּאַליציי. אונדז האָט מען געמוסן אויסצורייניקן אלע יידישע הייזער פון אַלץ וואָס איז געבליבן נאָך די יידן. אין בית־המדרש זענען אינגעאַרדנט געוואָרן מאגאזינען וווּ אלץ איז סאָרטירט געוואָרן. א חוץ דעם האָבן מיר נאָך ווייטער געהאַט צו באַ־גראָבן די יידן, וועלכע די דייטשן האָבן געפונען אין באַ־העלטענישן און אויסגעמאָרדעט.

דורך 4 וואָכן האָבן מיר קובר געווען בערך 1500 יידן. טראָץ אלעמען איז פֿאָרט געלונגען א גרעסערע צאָל יידן זיך אויסצובאהאלטן. צווישן זיי האָט זיך געפונען דער זשעלע־כאָווער רבי ר׳ שלום מיט חסידים, וואָס זענען געווען באַ־האלטן אויף א בוידעם, ווי אויך דער קאָצקער רבי, וועלכער האָט געהאָט אַ באַהעלטעניש אין דער אבערזשע, וועמען מיר פלעגן צוטראָגן עסן און וואַסער.

איינמאָל האָט מען אונדז געוויזן צו באַגראָבן 18 דער־שאָסענע יידן. איך, משה לוקאָוויעצקי און שמואל גאָלדפיל זענען באשטימט געוואָרן די 18 צו באגראָבן. בעתן ארויפ־לייגן די טויטע אויף די וועגעלעך, האָט זיך אונטערגעהויבן א פארבלוטיקטער משה פערקאל און שטילערהייט געזאָגט: „יידן, איך לעב נאָך". מיר האָבן אָפּגעווענדט די אויפמערק־זאמקייט פון זשאנדארם און פערקאלן אריינגעפירט אין א הויז. די איבעריקע טויטע האָבן מיר אוועקגעפירט אויפן בית־עולם. ביים אריינלייגן אין גרוב, ווען דער זשאנדאר האָט אָפּגעציילט 17 אנשטאט 18 דערשאָסענע, האָט ער אונדז געשלאָגן, אז מיר זאָלן אים זאָגן ווו דער אכצענטער איז. מיר זענען אָבער איבערגעקומען בלויז מיטן צעשלאָגן ווערן.

נאָכן אראָפּנעמען די וואָכן האָבן זיך אין די יידישע שטובן אריינגעריסן פוילישע באנדעס, שטאָטישע און פרעמ־דע, מיטן צוועק צו ראָבירן. אַ טייל באַהאָלטענע יידן זענען דורך זיי אָנטדעקט געוואָרן און איבערגעגעבן געוואָרן צו די דייטשן, וואָס האָבן די אומגליקלעכע דערשאָסן. אַזוי איז אויך דערשאָסן געוואָרן דער זשעלעכאָווער רבי מיט דער משפּחה און די חסידים, וואָס זיינען געווען מיט אים באַהאָלטן. ווען אונדזער אַרבעט פון אויסליידיקן די יידישע וואוי־נונגען האָט זיך געענדיקט, האָבן די דייטשן אונדז גע־פרעגט וועגן אונדזערע פאָכן וואָס מיר באזיצן. איך האָב זיך אָנגעגעבן אלס שניידער. 25 פון אונדז זענען אלס פאכמענער געבליבן אויפן אָרט, די איבעריקע האָט מען אוועקגעשיקט אין אַ לאָגער און פון לאָגער קיין סאָבאָלעוו. נאָך 8 טעג זיין אין סאָבאָלעוו האָט מען זיי אָפּטראַנספּאָרטירט קיין טרעב־לינקע. אַ טייל פון זיי מיטן קאָמענדאַנט פון דער געטא־פּאָליציי מלך שאָרפהאָרץ, האָבן די דייטשן נאָך אין סאָבאָלעוו באפוילן אויסצוגראָבן גריבער און זיי דערשאָסן ביי די גריבער.

פאר אונדז 25 האָבן די דייטשן אָרגאַניזירט ווארשטאטן פון שניידער, שוסטער, קושמער, גאַרבער, און קאמאשנ־מאכער. צווישן די 25 האָבן זיך געפונען: צמח שיבער, לייבל מידלארסקי, משה לוקאָוויעצקי, מלך וואָרצעלמאַן, ראובן איגליצקי, אברהמטשע אָשלאק, אברהם פאסטמאן, שמואל גאָלדפיל, יחיאל ברוך וויסלעדער, משה גאָלדשמיט, מאָניש רויזענקינד, חנא רויזענקינד, מאָניש געדאנקען, הערשל באר, יאנקל ווינאגראד, פינקלשטיין, אייניקע פון אנדערע שטעט־לעך און איך.

מיר האָבן געארבעט א 6 חדשים. דורך דער צייט האָט דער בורמיסטש דאמיינסקי, צוזאַמען מיט די דייטשן, פאָר־קויפט 500 יידישע הייזער צום צענעמען. זשעלעכאָוו האָט שפּעטער אויסגעזען ווי א בית־עולם־פלאַץ.

זייענדיק איינמאָל ביי דער זשאנדארמעריע פּאסן אן אנצוג האָט אַ פּוילישער ארבעטער פון דער זשעלעכאָווער עלעקטראָוויניע געברענגט 2 יידישע יונגע קינדער: יצחקל לוקאָוויעצקי און אשר קאווואלס א זון. ער האָט זיי געפירט אויף א שטריק און באקומען דערפאר 2 קילאָ צוקער. איינער פון זיי מיין קוזין, האָט אויסגעשריגן: „יאסל, ראַטעווט מיך!" דער קאמענדאנט האָט מיך געפרעגט ווער דאָס איז און איך האָב געמוזט דערקלערן, אַז איך ווייס ניט. מ׳האָט די קינדער ארויסגעפירט הינטער קאספּעראָוויטשעס הויז און דערשאָסן. דער נאָמען פון פּאָלאק איז געווען וויטאָוויטש.

דעם 28־טן פעברואר, 1943, א זייגער 10 פרי, זענען פּלוצים אָנגעקומען פון גארוואָלין געשטאַפּאָוצעס מיט מאַ־שין־געווער און ארומגערינגלט די גאנצע פּאברייק, וואָס האָט זיך געפונען אין בית־המדרש. דער פירער פון דער געשטאַפּאָ האָט אונדז דערקלערט, אז ער נעמט אונדז קיין גארוואלין אויף ארבעט. איך האָב דערפילט, אז מ׳גרייט אונדז צום לעצטן וועג. איך האָב זיך אָנגענומען מיט מוט, אויסגעהאקט דאָס פענסטער צום שול־הויף און ארויסגעשפרונגען. נאָך מיר איז געשפרונגען אברהם פאסטמאן. די דייטשן האָבן געעפנט א שיסעריי, אָבער ס׳איז אונדז ביידן געלונגען צו אנטלויפן. עס איז אנטשטאנען א גרויסער טומל און דורך אַן אָנדער זייט זענען אָנטלאָפן יאָסל שטיינהענדלער און חנא

שמואל גאָלדפיל

רויזענקינד. 21 מאן זענען ארויפגעזעצט געווארן אויף אן אויטאָ און צוגעפירט צום טויער פון נייעם בית־עולם. דאָרט האָט זיך אנטוויקלט א קאמף צווישן ליידיקע הענט פון איין זייט און די געשטאפּאָ מיט געווער פון דער אנדערער זייט. שמואל גאָלדפיל איז ארויפגעשפרונגען אויפן קאָמענדאנט פון דער זשאָנדאָרמעריע און אים איינגעבויגן דעם האַלדז.

דער אומגלייכער קאמף האָט זיך, פארשטייט זיך, געענדיקט מיטן טויט פון די יידן.

איך מיט אברהם פאסטמאן זענען געלאָפן אין זשעלע־כאָווער וואַלד. נאָכן פּארטיק ווערן מיט די דערשאָסענע, האָבן די דייטשן ארומגערינגלט דעם וואלד און געשאָסן, אָבער אונדז נישט געטראָפן. פון דאָרט זענען מיר אויפן אויף דער קאָלאָניע וואָליא זשעלעכאָווסקא. פאר געלט האָבן מיר איבערגענעכטיקט ביים פּאָלאָק וולאדיסלאוו ווינצקאָווסקי, אברהם פאסטמאן, האָבנדיק מער געלט, האָט זיך אפּ־געטיילט פון מיר און אויפן אין אן אנדער באהעלטענישּ. מיך האָט ווינצקאָווסקי ארויס געיאָגט.

איך האָב געוומען וואנדערן אין די וועלדער: סטריער, געגשעווולקער און סאָקאָלער וועלדער און זיך דערנערט פון געגנבעטע קארטאָפל. נאָכן ארומוואלגערן זיך 4 וואָכן אליין אין די וועלדער, האָב איך אין א געוויסן פרימאָרגן באמערקט א רויך, וואָס האָט זיך אויפגעהויבן פון א געוויסן אָרט אין וואַלד. איך בין צוגעגאַנגען פאָרזיכטיק און צו מיין גרויסער איבעראשונג געטראָפן זיצן א גרופּע זשעלעכאָווער: מענדעל גערעכט (געפינט זיך אין ישראל), יאָסל אָשלאָק און גדליה אָשלאָק (ביידע אין אויסטראליען), מיינע קוזינען — מרדכי לוקאָוויעצקי און ישראלקע גאָלדשמיט, צאלקע בערענצווייג, דוד קארצארש און נאָך איינער. זיי האָבן זיך זייער דערפרייט מיט מיר און איך מיט זיי. איך האָב זיי געפרעגט פונוואַנען זיי קומען אהער, האָבן זיי מיר דערקלערט, אז זיי זענען געשפּרונגען פון די צוגן אויפן וועג קיין טרעבלינקי. אויף מיין פראגע פון וואָס זיי האלטן זיך אויס, האָבן זיי מיר געזאָגט, אַז נישט ווייט פון דאָרט, אין דאָרף גאָסט, נעבן יאגאָדנע, געפינען זיך עטלעכע עוואנגעלישע גלחים, וואָס האלטן זיי אויס מיט עסן, נאָך וועלכן זיי קומען ביינאכט. בייטאָג געפינען זיי זיך אין די וועלדער. נאָכן אָפּזיין מיט זיי 2 וואָכן, איז אויף דער מסירה פון פּאָלאקן פאָרגעקומען אַן אַבּאָאוע פון דייטשן מיט זייערע פּוילישע מיטהעלפער, וואָס האָבן אָנגעוויזן וווּ מיר געפינען זיך. זיי האָבן געעפנט אויף אונדז אַ שיסעריי, עס זענען געהרגעט געוואָרן מיינע 2 קוזינען מרדכי לוקאָוויעצקי און ישראל גאָלדשמיט, צאלקע בערענצווייג, דוד קאָרצארש, לוזער גוטערמאן. מיר מיט די ברידער אָשלאָק איז געלונגען צו אַנטלויפן. מענדעלע געריכט איז אנטלאָפן אין אן אנדער ריכטונג.

מיר זענען אוועק אין די דאָמבראָווער וועלדער. דאָרט האָבן מיר אָנגעטראָפן פארשידענע גרופּן פון פּארטיזאנער, אויך א זשעלעכאָווער גרופּע, ווו דער קאָמענדאנט איז געווען שמילקע אָשלאק. צווישן די פּארטיזאנער: שיע פיינזילבער (מיטן צונאָמען „קאָנספּיראציע"), שטיינהענדלער, (הייַנט אין ווארשע), יאנקל און משה שנאפּסטיילער, פייגע טאָבעס זין, אויך רוסישע און אנדערע גרופּן פּארטיזאנער. זיי האָבן זיך מיט אונדז שטארק דערפרייט און מיר, צוליב דעם וואָס איך בין נאָר וואָס אָנטלאָפן פון טויט, האָבן זיי באלד געגעבן געווער. איך האָב זיי איבערגעגעבן, אז ביי בראנאווסקי דעם שוסטער געפינען זיך דייטשע פליער. אונדזערע אַ יידישע ווי אויך אַ רוסישע פּאַרטיזאַנער גרופּע זענען אַוועק קיין זשעלעכאָוו אונטער דער אָנפירונג פון קאָפּיטאַן איוואַן, באַ־שאָסן די דייטשן אין בראנאָווסקיס הויז, איין דייטש דער־הרגעט און די איבעריקע פּארטריבן. מיר האָב זיך צוריק־געצויגן אָן פּאַרלוסטן.

8 טעג שפּעטער האָט אונדזער גרופּע קוואַרטירט אויף די זאדיבער קאָלאָניעס. עס זענען געקומען צו אונדז די זשע־לעכאָווער: יידל איגליצקי, פּסח געלבורט און דוד ווייסלעדער. מיר האָבן געפּועלט ביים קאָמענדאַנט איוואן, אז ער זאָל דערלויבן די זשעלעכאָווער אריינצונעמען אין אונדזער גרופּע. צו מאָרגנס זענען מיר אוועק קוואַרטירן אין דער זשעלע־כאָווער הוטע. מ׳האָט אונדז געמסרט און זשאַנדאַרן פון זשע־לעכאָוו, גארוואלין און דעמבלין האָבן אונדז ארומגערינגלט. ס׳האָט זיך אנטוויקלט א שטארקער קאמף צווישן אונדז און די דייטשן און עס זענען געפאלן: דוד ווייסלעדער, פּסח געלבורט, יידל איגליצקי און נאָך איניקע. אייזיק בוימאייל

יאָסל לוקאָוויעצקי אַלס פּאַרטיזאַן

איז שטארק פארוונדעט געוואָרן, ער האָט פארלוירן א האנט. נישט קענענדיק ווייטער באדינען דעם מאשין געווער, האָט זיינע א באקאנטע מיידל, וואָס האָט זיך געפונען נעבן אים — איבערגענומען דאָס געווער און ווייטער געשאָסן. צווויי און

א האלבע שעה האָט געדויערט דער קאמף און מיר האָבן זיך געמוזט צוריקציהען צוליבן מאנגל אין געווער. פון די דייטשן זענען געפאלן 3 דייטשן און 2 פאָליציאנטן.

מיר זענען אוועק ווייטער. א געוויסע צייט שפעטער איז צו אונדזער לאגער צוגעקומען א גרופע אָנגעטאָן אין ציווילע קליידער. אויפן וואָך־פאָסטן איז געשטאנען דער אויבנדערמאָנטער שיע קאָנספּיראציע. ער האָט געמיינט, אז דאָס זענען אייגענע און האָט זיי צוגעלאָזן נענטער. זיי האָבן אים און נאָך אנדערע צוויי פּארטיזאנער דערשאָסן און מיר האָבן זיך געמוזט אויך פון דאָרט צוריקציען. מיר האָבן ווייטער געפירט אונדזער אקציע. דערווייסנדיק זיך, אז די דייטשן וועלן דורכפירן אַ צוג מיט קרבנות קיין אשוויענטשים, האָבן מיר ביי דער סטאנציע לעאָפאָלדאָוו באשאָסן דעם לאָקאָמאָטיוו. דער צוג האָט זיך אָפגעשטעלט און א גרויסער טייל פון די קאנדידאטן קיין אשוויענטשים (פאָלאָקן) זענען זיך צעלאָפן. א סך פון די אנטלאָפענע זענען צוגעשטאנען צו אונדזער גרופע.

מיר האָבן ארויסגעשיקט א יידיש מיידל פון ריקע — עטקע פרוידענהיים און א פוילישע מיידל אויסצופֿאָרשן די געגנט. ביידע זענען געכאפט געוואָרן דורך די דייטשן און געפירט געוואָרן צום הענגען. מיר האָבן באשלאָסן אנצופאלן אויף די דייטשן און באפרייען די מיידלעך. אפּוואָרטנדיק ביי א וועג ווו מ׳האָט זיי אדורכגעפירט — זענען מיר אָנגעפאלן אויף די נאַציס און די מיידלעך באפרייט.

צוליב דעם וואָס די טשעכאָטשינער פאָליציי האָט אַ סך יידן געכאפט און דערשאָסן, האָבן מיר באשלאָסן אויסצופירן אן אקציע איבער דער פאליציי. 21 פארטיזאנער זענען אָנגעפאלן אויפן פאָליציי־פאָסטן, באשאָסן אים אזוי לאנג ביז ער האָט זיך געמוזט אונטערגעבן. מיר האָבן אויסגעטאָן די 7 פאָליציאנטן ביז די אונטערוועש און אויך צוגענומען דאָס געווער. די אקציע איז דורכגעפירט געוואָרן אונטער דער אָנפירונג פון רוסישן פארטיזאנער קאָמאנדאנט סעראפים.

נאָך דער אקציע זענען מיר אוועק אין די גיליווער וועלדער, וווּ ס׳האָט זיך געפונען א גרעסערע צאָל פארטיזאנער. אין א געוויסן טאָג איז א דייטשער אויספיר אערא־פלאן אדורכגעפלויגן דעם שטח און א פארטיזאן האָט מיט א מאשין־געווער אים אראָפּגעשאָסן. אין רעזולטאט דערפון, האָבן די דייטשן געמוזט אדורכפירן אָבלאָווע אין די וועל־דער. א צאָל פון 4 טויזנט דייטשן האָבן ארומגערינגלט א 20 מייל וואלד און באשאָסן דעם שטח. די קלויסטערס אין די דערפער כאָרזשיסק און גילעווע זענען געווען באשטעלט מיט מאשין־געווער, וואָס האָבן כסדר צו אונדז געשאָסן. 2 טעג האָט געדויערט דער קאָמף, וועלכן ס׳האָט פון אונדזער זייט אָנגעפירט אונדזער קאָמאנדאָנט שמילקע אָשלאק. די דייטשן האָבן זיך וואָס א מאָל מער דערנענטערט צו אונדז. געפי־נענדיק זיך אין אַ קריטישער לאָגע, האָבן מיר באָשלאָסן דורכ־צורייסן די ליניע. אין אונדזער גרופּע האָבן געקעמפט: איטשע צאצקעוויטש (אין אויסטראליען), מענדל געראָבט (אין ישראל), מלך ראָזענבערג (אין וועזעווועלע), ישראל ניישטעטער (אין אויסטראליען), שלום שטיינהענדלער (אין ווארשע), יידל אייזנהאנד, אבע בייטעל א.א. ס׳איז אונדז געלונגען אדורכ־צורייסן די ליניע. ביים דורכרייסן זיך זענען געפאלן: יאָסל שטיינהענדלער, שמילקע אָשלאָק איז פארוווונדעט געוואָרן, כדי נישט אריינצופאלן צו די דייטשן, האָט ער זיך אליין דערשאָסן, איטשע צאצקעוויטשס פרוי און נאָך 2 פערזאָן. אין א געוויסן אָוונט, גייענדיק אויף אן אקציע, האָבן אונדז די דייטשן שטארק באשאָסן און אין דער שלאכט איז שווער פאַרוווונדעט געוואָרן (וואַצעק) שלום שטיינהענדלער. מיט אַ ראזיר מעסער האָט מען אים אָפּגעשניטן די צושאָסענע האנט און אויסגעמיטן אַ בלוט פארגיפטונג.

בעת אונדזערע אַקציעס האָבן מיר אָנגעקניפּט אַ קאָנ־טאקט מיט יידן אין א לאגער אין דעמבלין, און מיט דער יידישער פאליציי אין לאגער, וואָס איז געווען אונטער דער אָנפירונג פון א געוויסן לייבל וואלדמאן. מיר האָבן זיי אָר־גאניזירט און זיי האָבן מיטגענומען מאשין־געווער, גראנאטן און געקומען צו אונדז. אונדזער גרופּע איז גרעסער געוואָרן. מיר האָבן זיך רעאָרגאניזירט און באשטימט דעם אויבנדער־מאָנטן לייבל אלס קאָמאנדאָנט. נישט זייענדיק צופרידן מיט דער אנפירונגג פון וואלדמאן אלס קאָמאנדאָנט, האָב איך, יאנקעל שטיינהענדלער, 2 אדאמאָוער און איין מיידל זיך אפּגעטיילט פון דער גרופּע. א האלבע שעה נאָך אונדזער אוועקגיין זענען זיי ארומגערינגלט געוואָרן פון דייטשן און אלע אין צאָל פון 17 זענען אומגעקומען פון האנט־גראנאטן.

איך האָב ווייטער געוואנדערט אין די וועלדער ביז א טאָג פאר דער באפרייונג, וועו די דייטשן האָבן זיך כסדר צוריקגעצויגן. מיר זענען אין אַ צאָל פון 3 פערזאָן געגאנגען זוכן עסן. די אָפּטרעטנדיקע דייטשן האָבן אונדז באמערקט און גענומען באשיסן. איינער פון אונדז האָט געוואָרפן א גראנאט, די דייטשן זענען זיך צעלאָפן. מיר האָבן וועגן דעם איבערגעגעבן דעם קאָמאנדאָנט סעראַפים, וועלכער האָט די דייטשן ארומגערינגלט און גענומען אין געפאנגנשאפט.

צומאָרגנס איז אַריינגעקומען די רויטע אַרמיי, וועלכע האָט אונדז באפרייט.

די רוסן האָבן די געוועזענע פארטיזאנער פארמירט אלס מיליץ. מיך האָט מען אלס מיליציאנט געשיקט קיין לעוואר־טאָוו און פון לעוואָרטאָוו קיין לובלין. דערווייסנדיק זיך וועגן איבערגעבליבענע יידן אין זשעלעכאָוו, בין איך אַוועק קיין זשעלעכאָוו.

מענדל געראַנד
ישׂראל

אין פּאַרטיזאַנער־גרופּן

נאָך די פּאַרשידענע ווילדע דייטשע בעסטיאַלע מאָרד־אַקטן וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן מיט פּאַרברענען די שול און בית־המדרש האָט זיך אין זשעלעכאָוו איינגעשטעלט אַ כּמעט „נאָרמאַל" לעבן. יידן האָבן זיך געמוזט צום אַנדלען, כּדי

מענדל געראַנד

אויסצושלאָגן זיך אויף פּרנסה. די ערשטע צייט איז ביי אונדז קיין געטאָ נישט געווען. ווען עס האָט זיך אייַנגעשטעלט דאָס געטאָ איז עס אויך נישט געווען אָפּגעשלאָסן און מ׳האָט געקענט זיך עטוואָס באַווגן.

איך האָב געהאַנדלט מיט תבואה. איך בין אַרויס פון געטאָ, אַווענק צו באַקאַנטע פּויערים אין די אַרומיקע דערפער, געקויפט ביי זיי תבואה, קאַרטאָפל א.דגל. די תבואה האָב איך פּאַרקויפט צו סוחרים און אין די בעקעריַיען. ביי מיין האַנדל בין איך אָפּטמאָל געכאַפּט געווארן פון געשטאַפּאָ, באַקומען קלעפּ און נאָכן באַפּרייַען וויַיטער געהאַנדלט.

איינמאָל האָט מען מיך געכאַפּט אויף אַרבעט און פּאַרשיקט אין לאַגער ווילגע. איך האָב דאָרט געאַרבעט. עס איז געקומען אויף „באַזוך" דער פּרעזעס פון זשעלעכאָווער יודענראַט שלום פינקלשטיין.

איך בין צו אים צוגעגאַנגען און געבעטן ער זאָל מיך באַפּרייַען. האָט ער פון מיר צינַיש געלאַכט, און דער דייטש, וואָס איז ביי דעם געווען, האָט מיר מיט זיין בייטש געשמיסן איבערן פּנים. נאָך די קלעפּ, אין דער אייגענער נאַכט, האָב איך אויסגעשניטן די דראָטן און מיט צוויי ריקער יידן בין איך אַוועק פון לאַגער. אויפן וועג זענען די צוויי ריקער בחורים דערשאָסן געווארן. זייערע נעמען: רפאל ווייַנבליט, יצחק בוימעל. איך בין אַוועק קיין סטאָצק דאָרט געווען אַ קורצע צייט און שפּעטער צוריק אַריין אין זשעלעכאָווער געטאָ. איך בין געקומען אין יודענראַט און געמאָלדן פינקל־שטיינען, אַז איך וועל אים הרגענען, אויב ער וועט מיך שיקן אויף אַרבעט. זיין תשובה איז געווען — רופן אַ דייטשן פּאָליציאַנט. אין דעם מאָמענט האָב איך אים געווארפן אַ טינטער אין קאָפּ און אַרויס דורכן פענסטער. איך האָב זיך באַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן פּאָליאַק. א פּאָר טעג שפּעטער האָב איך באַמערקט פינקלשטיינען אין גאַס. ער האָט „שפּאַ־צירט" מיטן פּירער פון ס.ס. און אָנגעוויזן אויף מיר. דער ס.ס.־מאַן האָט אַרויסגענומען צו מיר דעם רעוואָלווער. איך האָב נישט געהאַט קיין עצה און זיך איבערגעגעבן אין זייערע הענט. מען האָט מיך אַרויפגעפּאַקט אויף אַ מאַשין און, צו־זאַמען מיט נאָך געכאַפּטע יידן, געשיקט אויף אַרבעט קיין גאַרוואָליַין. אויפן וועג האָב איך אויפגעשניטן די פּלאַנדעקע און אַנטלאָפן. די דייטשן האָבן מיר נאָכגעשאָסן, אָבער איך בין גליקלעך אַנטרונען.

אין אַ פּאָר טעג אַרום בין איך ווידער געקומען אין שטעטל. 90 פּראָצ. יידן האָבן ווידער געאַרבעט און בלויז 10 פּראָצ. רייכע האָבן פּאָר אויסקויף געלט וואָס זיי האָבן געצאָלט דעם יודענראַט זיך באַפּרייט פון יעדער אַרבעט.

אין יאָר 1942 האָט מען שוין געריידט אין שטאָט, אַז די דייטשן פירן אַרויס יידן פון פּאַרשידענע שטעט, מען פירט זיי אין טרעבלינקע, דאָס האָט געהייסן „ווישעדלעניע". דער יודענראַט האָט געהאַלטן אין איין אָפּנאָרן די יידישע באַ־פעלקערונג און אייַנגעריידט, אז די זשעלעכאָווער יידן וועט גאָרנישט געשען, זיי מעגן רויק שלאָפן; זשעלעכאָו וועט בלייבן א „יודענשטאָט".

חול־המועד סוכות, דינסטיק ביינאַכט, איז דער יידישער קוואַרטאַל פלוצלינג ארומגערינגלט געווארן פון דייטשן און גראַנאַט־פאַליציי, וועלכע האָבן געעפּנט אַ ווילדע שיסעריי און אין דער זעלבער נאַכט זענען דערמאָרדעט געווארן בערך אַ 20 יידן. פאַרטאָג האָבן די דייטשן אַרויסגעטריבן אלע יידן אויפן אַלטן בית־עולם. די וואָס האָבן געפּרוווט אַנטלויפן זענען דערשאָסן געווארן. צוזאַמען מיט די דייטשן זענען געקומען איבער 500 וועגענער פון די נאָענטע דערפער. אויף די וועגענער האָט מען אַרויפגעזעצט אַלע עלטערע מענטשן.

די יידישע פּאָליציי האָט מיטגעהאָלפן אין דער „אַקציע". די דייטשן האָבן געפּאָדערט, אַז די יידן זאָלן אָפּגעבן זייער צירונג און וועפּן. שפּעטער האָט מען אַלעמען אויסגעשטעלט אין ריַיען מיטן יודענראַט בראש און מ׳האָט מאַרשירט קיין סאָבאָלעוו.

ביז סאָבאָלעוו זענען מיר געגאַנגען צו פוס. צו די וואָס זענען געבליבן הינטערשטעליק, האָט מען געשאָסן. פּאָר מיינע אויגן זענען דערשאָסן גווארן: העניעק לוקסענבורג, יענקל אנגעלטשיק און נאָך פיל צענדליקער יידן.

1 בייטאָג זענען מיר אָנגעקומען צום צוג. דאָ האָבן מיר, אויף באָפעל, זיך אויסגעזעצט אויף דער ערד. ביים צוג האָבן מיר שוין געטראָפן סאָבאָלעווער, לאסקעראַווער (לאס־קאזשעוו) און מאטשעוויצער (מאטשעיוו) יידן.

דער עלטסטער פון די דייטשן האָט געהאַלטן אַ רעדע און ער האָט דערקלערט, אַז מיר פּאָרן אויף אַרבעט. אלע

יידן זענען אַריינגעפאַקט געוואָרן אין די וואַגאָנען, צו 150 מאַן אין איין וואַגאָן. ביים אַריינזעצן זיך האָבן די דייטשן שרעקלעך געשלאָגן. לסוף זענען די וואַגאָנעס פאַרקלאפט געוואָרן.

פאַרנאַכט איז דער צוג אָפגעגאַנגען. אינעווניק אין די וואַגאָנעס איז געווען אויסגעשיט קאַלך, וואָס עס האָט אומ־מעגלעך געמאַכט צו אָטעמען. 30 פּראָצ. מענטשן זענען דער־שטיקט געוואָרן. ביינאַכט איז דער וועג באַלויכטן געוואָרן מיט ראַקעטעס. אויף די דעכער זענען געזעסן דייטשן מיט מאַשין־געווער. איך מיט צוויי חברים פון אָטוואָצק האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן. מיט דער הילף פון אַ מעסער און אַ שטיק אייזן האָבן מיר 2 שעה געארבעט און ביי דער סטאציע קאסאוו, 3 קילאָמעטער פאר טרעבלינקע, האָט זיך אונדז איינגעגעבן אויסצושניידן אַ ברעט. מיר זענען גע־שפרונגען פון צוג.

די צוויי חברים זענען געפאַלן ביים אַנטלויפן און מיר האָט זיך איינגעגעבן אַרויסצובאַקומען זיך אַ גאַנצער. איך בין אַריינגעלאָפן אין וואַלד כמעט נאַקעט. פון דערווייטנס האָב איך דערזען ליכט און בין צוגעקומען צו דעם וואַלד־וועכטערס פענסטער און אָנגעקלאפט. עס איז צוגעגאַנגען אַ פרוי, צום טויט־דערשראָקן פון מיין אויסזען איז זי אָנט־לאָפן פון פענסטער. איר מאַן האָט מיך אַריינגעלאָזט אין שטוב וויסנדיק, אַז איך בין אַ ייד. ער האָט מיך זייער גוט אויפגענומען.

פאַרטאָג בין איך אַוועק פון אים און געגאַנגען אויפן שעדלעצער טראַקט. אַריין צו אַ פויער, אים גוט באַצאָלט און ער האָט מיר געגעבן קליידונג. פון דאָרטן בין איך אַוועק צוריק אין זשעלעכאָווער קאנט. בייטאָג געלעגן אין וואַלד און ביינאַכט וווייטער מאַרשירט.

2 טעג האָב איך אַרומגעבלאָנקעט און אויפגעהאַלטן זיך ביי באקאנטע פויערים אויף די קאָלאָניעס. אויפן וועג האָב איך געטראָפן, גייענדיק אין וואַלד, אַ יידיש פאַרפאַלק — נוסקע ראזענשטאקס פאָטער מיט זיין פרוי. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז זיי זענען דערשעפט פון הונגער און גייען צוריק צום דייטש. איך האָב זיי פאַרהאַלטן אין וואַלד אויף 1 טאָג, זיי געגעבן עסן, און אויף צומאָרגנס בין איך אַוועק, זיי זענען אַוועק צום דייטש. אין דער צייט זענען פאָרגעקומען אַבלאָוועס פון די דייטשן, זיי האָבן געכאפט יידן אַנטלאָפענע פון דער „אויסזידלונג". די באַפעלקערונג פון אָרום האָט די ארומבלאנקנדיקע יידן געווארנט, אז זיי זאָלן אַוועק, ווען נישט וועט מען מוזן איבערגעבן די דייטשן, אַז דאָ באַהאַלטן זיך אויס יידן.

דערווייסנדיק זיך, אַז אין וויילגער לאגער זענען נאָך פארהאן איבערגעבליבענע יידן פון דער אומגעגנט, בין איך אַוועק אַהין.

אין אַ פאָר טעג אָרום האָט מיך געטראָפן דער לאגער פירער, אַ פּאָליאַק, ער האָט מיר געזאָגט, אַז מיט 3 טעג צוריק זענען דאָ דערשאָסן געוואָרן אייניקע יידן פון זשע־לעכאָוו און סאָבאָלעוו, וויייל זיי זענען נישט געווען געמאלדן. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך בין געקומן פון וואַלד און האָב קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער און געבעטן אַן אויפ־האַלט־שיין. דער פּאָליאַק האָט מיך פאַרשריבן און געגעבן אַ צעטל.

פאַרנאַכט זענען געקומען זשאַנדאַרן און געפאָדערט גאָלד ביי די יידן. איך האָב זיך דערוווסט, אַז מען גייט אויסשיסן די יידן פון לאָגער. ביינאַכט האָב איך אויפגעשניטן די דראָטן און אַנטלאָפן צוזאַמען מיט 30 יידן. — צווישן זיי איז געווען לייבל וווייסלעדער, זיין שוואָגער גאדעלע, ישעיהו גרינבערג, שלום שטיינהענדלער א.אנד. מיר זענען אַוועק אין דער ריכ־טונג פון די גיליווער וועלדער. אויפן וועג זענען אַ טיייל זיך צעגאַנגען. די רעשט האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען. איך האָב געקויפט עסנווארג ביי די פויערים און געבראַכט אין וואַלד.

די דייטשן האָבן ארויסגעלאָזט א קלאַנג, אַז אַלע איבער־געבליבענע יידן, וואָס וועלן צוריקומען קיין סאָבאָלעוו, וועלן קאָנען דאָרט פריי לעבן. מיר זענען אַלע אַוועק קיין סאָבאָלעוו און אריין אין געטאָ.

דאָס געטאָ האָט נאָך עקזיסטירט פון דעצעמבער 1942 ביזן 10־טן יאנואר 1943. יעדן טאָג פלעגן אויסשטאַרבן פון מגפות און פון הונגער צענדליקער מענטשן. אין איין צימער, ד'. על ד'. זענען אויף דער פאָדלאָגע געלעגן אַ 40 פערזאָן. יעדע נאַכט זענען אַריין אין געטאָ זשאַנדאַרן און געשאָסן צענדליקער יידן. איך בין קראַנק געוואָרן אויף טיפוס, גלייך מיט אַנדערע יידן געלעגן אין געהאַקטע צרות און עפעס ווי דורך אַ נס זיך געשטעלט אויף די פיס.

אין אַ ווינטערדיקן פרימאָרגן האָבן מיר זיך אויפגע־כאַפט, און דערזען, אַז דאָס געטאָ איז אַרומגערינגלט און ווידער האָט מען אונדז געפאַקט אין וואַגאָנעס און געפירט קיין טרעבלינקע.

ביים וואַגאָן איז דערשאָסן געוואָרן דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי מלך שאַרפהאַרץ און מיין קוזין אליהו געראַטן.

אויפן וועג האָב איך אַ סך מענטשן צוגעראַטן צום אַנטלויפן, געהאָלפן זיי שפרינגען פון צוג און לסוף אליין אויך געשפרונגען. פיל פון די אַנטלאָפענע זענען דערשאָסן געוואָרן ביים שפרינגען. איך בין אַוועק אויפן וועג קיין זשעלעכאָוו. אויפן וועג האָב איך געטראָפן די זשעלעכאָווער: משה פאטריוועס און לייבטשע אלטמאן, אַ פּאָליציאַנט פון געטאָ. איך האָב זיי פאַרגעלייגט גיין אין וואַלד און זיך אַר־גאַניזירן ווי אַ קאָמפּס־גרופּע קעגן די דייטשן. זיי האָבן נישט מסכים געווען און אַוועק אויף זייער וועג, פון וואַנען זיי זענען מער נישט צוריקגעקומען.

איך בין אַוועק אין וואַלד, דאָרט געבלאַנקעט 2 חדשים. היימישע פּויערים האָבן מיך געווארנט איך זאָל אַוועק פון דאָרט, ווייל עס זענען צווישן זיי פֿאַרהאַן עלעמענטן וואָס וועלן מיך אויסליווערן צו די דייטשן. איך האָב באַשלאָסן צו בויען אַ בונקער. אין צווישנצייט איז אַנגעקומען אַ יידישער בחור מיטן נאָמען משה פּוטערמאַן. ער איז צו מיר צוגעשטאַנען און אַזוי האָב איך אַנגעהויבן מיין נייעם לעבן אויף דער „פּריי" אין וואַלד.

געלעבט האָב איך די ערשטע טעג פון דעם, וואָס איך פלעג ביינאַכט גנבענען ביי פּויערים. איינמאָל ביינאַכט, אַרויסגייענדיק פון אַ קאָלאָניע, האָב איך געטראָפֿן טויבע פּריידע צאלקעס זון. ער איז פון איבעראַשונג געבליבן ווי געליימט און זיך געווארפן אויף מיר קושן. איך האָב אים אַרייגענומען אין מיין בונקער. אין איינעם אַ טאָג, ווען איך בין אַוועק אין די דערפער צו באַקאַנטע פּויער׳ם, זענען מיינע צוויי חברים דערמאָרדעט געוואָרן פון „אקאוצעס" (א.ק.), ווען איך בין צוריקגעקומען האָב איך זיי געטראָפֿן טויטע. איך האָב באַשלאָסן צו בייטן דאָס אָרט און אַוועק בויען אַ פּרישן בונקער.

וואַנדערנדיק האָב איך פון דער וויטנס באַמערקט צוויי באַוואָפנטע מענטשן. איך האָב זיך שטילערהייט צו זיי צוגעשליכט און דערזען, אַז עס זענען באַקאַנטע יידן, איינער — שלום שטיינהענדלער פון זשעלעכאָוו און דער צווייטער — א בחור פון דאָרף קזשיוודע. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז זיי זענען פּאַרטיזאַנער און נאָך אַ דייטשער אָבלאָוע האָבן זיי פֿאַרלוירן די אָפּטיילונג און באַמיען זיך זי צוריק צו געפינען. איך בין מיט זיי מיטגעגאַנגען אין דער פּאַרטיזאַנער אָפּטיילונג, דאָרט באַקומען אַ האַנט־גראַנאַט און פון דעמאָלט אָן הויבט זיך אָן פֿאַר מיר אַ לעבן פון נקמה און קאַמף.

געמיינזאַם מיט נאָך יידן און רוסן אָרגאַניזירן מיר אויפֿסניי די פּאַרטיזאַנער־גרופּע. מיר דערוויסן זיך פון פּויערים, וואָס האָבן באַהאַלטן געווער. איך מיט מיינע חברים נעמען אָפּ דאָס געווער און באַוואָפענען זיך. אין דער גרופּע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געפונען פֿאַלגנדע יידן: שלום שטיינהענדלער, מענדל גערעכט, הערשל פייגע טויבעס, נחמהלע פון קזשיוודע און נאָך אַ פֿאָר יידן. פון רוסן געדענק איך: איוואַן און סעראפים, זיי זענען געשטאַנען בראש פון דער גרופּע, ביידע זענען אַנטלאָפן פון דייטשער געפֿאַנגשאַפט, און סאשקע, אַן אוקראַינער. אונדזער געווער איז באַשטאַנען פון געווייניקע לעכער ביקסן און אין נאַשין־ביקס.

מיר זענען אַוועק אין די דאַמבראַווער וועלדער, דאָרט געווען אַ פֿאָר וואָכן. עס איז געקומען אַ קאָפּיטאַן. ער האָט אונדזער גרופּע צעטיילט. מיר זענען אַוועק צום טייך וויעפּזש ביי בראַנאַוו.

דער ערשטער קאָמף אונדזערער איז פֿאַרגעקומען אין דעמבלין. מיר האָבן זיך מיט שטורם אריינגעריסן אין דעם וואקזאל און געפּענט אַ שיסעריי. די דייטשן זענען זיך צעלאָפן און אייניקע פון זיי זענען געבליבן טויט אויפן אָרט. א צייט שפּעטער זענען מיר באפאלן א לאַגער און באַפרייט אַ גרויסע גרופּע יונגע פּאָליאַקן. וואָס זענען געווען אויף צוואַנג־אַרבעט. גלייכצייטיק האָבן מיר אונטערגעציגן מאַשינען מיט געבייַדעס און אַווּעק אין וואַלד. אויפן וועג זענען מיר כסדר פֿאַרפֿאַלגט געוואָרן פון דייטשע עראָפּלאַנען. דער אָנפֿאַל אויף דער סטאַנ״ע דעמבלין איז אויסגעפירט געוואָרן אויפן באַפעל פון שטאַב. אייניקע טעג שפּעטער האָבן מיר מיטירט דעם שאָסיי אויף בארלאפ־לובלין־לובאַרטאָוו. מאַשינען מיט דייטשן זענען געשפּרונגען אין דער לופט.

דאָ האָבן זיך אין אונדזער גרופּע אָנגעשלאָסן פּאָליאַקן פון דער פּויערישער גוואַרדיע („גוואַרדיא כלאפסקא"). מיר האָבן שוין געקעמפּט צוזאַמען, אנטוואפנט די גראַנאַט־פּאָליציי און אונטערגעצונדן אַ שייער מיט וויין.

אין אַ פּאָר טעג אַרום בין איך מיט הערשל פייגע טויבעס זון אַוועק אויף אויסשפּירונג. עס איז געווען ביינאַכט. אויפן וועג האָבן מיר באַמערקט אַ פּערזאָן. איך בין צוגעשפּרונגען צו אים און אַ געשריי געטאָן: „די הענט אין דער הויך". יענער האָט זיך צו מיר אויסגעדרייט און איך האָב דערזען אַ פּאַרשוין מיט אַ לאַנגער בערד. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז אַ ייד. ער האָט מיך דערקאַנט און געזאָגט, אַז ער הייסט הערשל טייכמאַן פון ריקע. ער האָט מיך געבעטן איך זאָל אים מיטנעמען מיט זיך און מיר דערציילט וועגן זיינע שוידערלעכע איבערלעבונגען.

ער מיט זיין קוזינקע זענען געווען ביי אַ פויער. דער־וויסנדיק זיך, אַז פּויערים ווילן אים הרגענען, איז ער אַנטלאָפן. איך האָב באַשלאָסן צו גיין ראַטעווען דאָס מיידל. איך בין אַוועק צום פּויער, אַרויסבאַקומען דאָס מיידל און געבראכט זי אין פֿאַמיליען־„אָטריאַד".

אין אייניקע טעג אַרום, גייענדיק אויף אן אויפגאַבע דורך די בראַנאָוער־לובארטאָוער וועלדער, האָבן מיר געטראָפֿן אַ גרויסע גרופּע אומבאַוואָפנטע יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון פֿאַרשידענע געטאָס און זיך אויסבאהאלטן אין וואַלד. זיי האָבן אונדז דערציילט, אַז זיי ליידן שרעקלעך פון אָנפֿאַלן פון באַנדעס א.ק. מיר האָבן באַשלאָסן צו פֿאַרבלייבן אויף אייניקע טעג, אויסגעריניקט דעם אומגעגנט פון די באַנדיטן און אַוועק וויטער. א סך פון די אָפּגעראַטעוועטע יידן געפינען זיך היינט אין ישראל.

פון די גיליווער וועלדער האָבן מיר געשיקט שלום שטיינהענדלער אייַנצוקויפן געווער ביי די פּויערים. אויפן וועג זענען אים באַפֿאַלן „באנדעראוצעס" און ענטוואָפנט. שטיינהענדלער האָט אויסגענוצט אַ מאָמענט און געלאָזט זיך לויפן. די באַנדיטן האָבן אים נאָכגעשאָסן און פֿאַרוווּנדעט א האנט. צווישן די באנדעראוצעס האָט זיך געפונען אויך

דער אוקראינער סאשקא, וועלכער איז אַנטלאָפן פון אונדזער פּאַרטיזאַנער גרופּע.

שלומען האָב איך געראַטעוועט. איך האָב אים געפונען אויפן פעלד אָן באַוווסטזיין, האָב אים אַרויפגעלייגט אויף מיין פערד און אוועקגעפירט אין אַ דאָרף, ווו עס איז געשטאַנען דייטשע פֿאָליציי. דאָרט האָב איך אים אריינגעטראָגן צו אַ דאָקטאָר. אונטערן דראָונג פון געווער, האָט ער אים אַמפּוטירט די האַנט. נאָך דער אָפּעראַציע בין איך צוריק אוועק צו מיין גרופּע. שטייגהענדלער איז געזונט געוואָרן און ער געפינט זיך היינט אין פוילן, ווו ער פּאַרנעמט אַ הויכן אַמט אין דער אַרמיי.

אין דער צייט איז אַ פּאַרשוין פון א.ק. געפאַלן אויף די שפּורן פון יידן, וואָס האָבן געלעבט אין וואַלד אין אַ בונקער. ער איז אַוועק און געברענגט דייטשן, וועלכע האָבן מיט גראנאטן פאַרוואָרפן דעם בונקער. אַלע יידן האָבן דאָרט געפונען דעם טויט. דערווייסנדיק זיך פון דעם זענען מיר, אַ גרופּע, אַוועק צום א.ק.־פּאַרשוין און אים געשאָסן. אין דער גלאָז־הוטע האָבן מיר פאַרברענט אַ דייטשן תבואה־לאָגער. א סך תבואה האָבן מיר פריער צעטיילט צווישן דער אַרטיקער באַפעלקערונג.

צו דער טעטיקייט פון אונדזער פּאַרטיזאַנער־גרופּע דאָרף מען אויך צורעכענען פאַלגנדע מעשים:

גייענדיק ביינאַכט אויף אן אויפגאַבע, האָבן מיר באַמערקט ווי ס׳לייכט זיך אין אַ דאָרפישער כאַטע. מיר האָבן זיך צוגעשלייכט צום פענסטער און דערזען צוויי געבונדענע יידן, וועלכע דער פויער האָט געוואָלט אויסליפערן צו די דייטשן. מיר האָבן זיך מיט שטורם אַריינגעריסן אין הויז, דערשאָסן דעם באַלעבאָס און גערעטעוועט צוויי יידן פון אַ זיכערן טויט. איינער פון זיי איז געווען דער זשעלעכאָווער: הערשל פייגע טויבעס און דער צווייטער אַ ייד פון קשיוודע. ביידע זיינען שפּעטער אומגעקומען אין אַ בונקער.

אין אַ געוויסער נאַכט איז געקומען צו אונדז אַ וואַרשעווער בחור און דערציילט, אַז ער מיט אַ גרופּע חברים האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד. זיי האָבן געקויפט געווער ביי קשיוודער פויערים. די פויערים זיינען ביינאַכט אָנגעפאַלן און אַלעמען דערשאָסן, בלויז דער וואַרשעווער האָט זיך געראַטעוועט. צווישן די געפאַלענע איז געווען חיים רייסקינד פון זשעלעכאָוו.

אין דריי חדשים אַרום האָבן מיר נקמה געגומען אין די מערדער.

אין הויף זאשעליע ביי ריקע האָבן געלעבט צוויי פריצים (ברידער), אָנפירער פון דער א.ק. אין דער אומגעגנט. זיי האָבן געהאַט אויף זייער געווייסן אַ סך אומגעקומענע יידן. איך האָב באַקומען פון שטאַב אַ באַפעל זיי אָפּצורוימען. אונטער מיין אָנפירונג איז אַוועק אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער אין דעם הויף. מיר האָבן דורכגעפירט קאָנפיסקאַציע און דערשאָסן דעם אָנפירער פון א. ק. פון דער אַקציע זיינען מיר אַרויס בשלום.

אין 44סטן יאָר האָבן זיך פאַרשטאַרקט די אָנפאַלן פון א.ק. אויף יידן. אין א סך פאַלן האָבן די לייט פון דער „אַרמיא קראיאווא" אליין נישט געמאַרדעט נאָר אָנגעוויזן די דייטשן, ווו עס באַהאַלטן זיך אויס יידן. אַזאַ פאַל איז געווען ביי פּעליקשין. אנגעהעריקע פון א.ק. האָבן אָנגעוויזן די דייטשן אויף צוויי בונקערס מיט יידן. די דייטשן האָבן די בונקערס אויפגעריסן. אַלע יידן זיינען אומגעקומען.

מיר זענען אַוועק נקמה נעמען אין די א.ק.־באַנדיטן. ביינאַכט האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן אין אַ הויז אין דאָרף טאדאראוו. עמיצער האָט ווייזט אויס געמאַלדן די א.ק. וועגן אונדזער אויפהאַלט און מיר זענען אַרומגערינגלט געוואָרן. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ ביטערע שלאַכט, וואָס האָט אָנגעהאַלטן דריטהאַלבן שעה. פון אונדזער גרופּע זענען געפאַלן: איין זשעלעכאָווער ייד מיטן נאָמען איטשע,איין ייד פון וואַרשע און איינער פון דער גלאָז־הוטע. פון די א.קאווצעס זיינען געפאַלן 3 פּערזאָן. מיר האָבן זיך אַרויסבאַקומען, אַוועק צום פויער, וואָס האָט אונדז אַרויסגעגבן, און אים דערשאָסן. די גאַנצע אַקציע איז פּאַרגעקומען אונטער מיין אָנפירונג.

אין אַ צייט שפּעטער האָבן די דייטשן געמאַכט אויף אונדז אָן אַבלאָווע, בעת וועלכער עס זענען אומגעקומען א סך יידישע פּאַרטיזאַנער, צווישן זיי שמוליק אשלאק — אונדזער קאָמענדאַנט, יאָסל שטיינהענדלער א. אנד.

נאָך די דאָזיקע פאַרלוסטן איז אונדזער גרופּע נישט צעפאַלן. עס איז נאָך אויסגעקומען צו קעמפן מיט די דייטשן ביים דאָרף טשעכאמין, ביי יוטשעוו. דאָ זענען מיט אַ העלדן טויט געפאַלן אַ סך פון אונדזערע. איך געדענק די נעמען פון די זשעלעכאָווער: משה וויסלעדער און פּסח גאָלדבערג. געבליבן לעבן איז מלך ראזענבערג.

דאָ איז געקומען דער סוף פון אונדזער פּאַרטיזאַנער־גרופּע. געציילטע האָבן זיך דערוואַרט די באַפרייאונג, אַרומבלאנקענדיק זיך אין די וועלדער.

מענדל קאַרצאַזש
אויסטראַליע

מיט סאוויעטישע פּאַרטיזאַנער

דאָס איז געווען אין 1939. ראָש־השנה גאַנץ פרי זענען די דייטשן אַרייַנגעקומען אין זשעלעכאָוו. אויפן צווייטן טאָג ראָש־השנה האָבן זיי אונטערגעצונדן די גרויסע און שיינע שול אונדזערע. א שווארצער רויך האָט זיך געצויגן פון די ברענענדע ספרי־תורות גלייך אין הימל. אין דעם שטעטל זשעלעכאָוו איז געווען פינצטער.

מענדל קאַרצאַזש

איך בין דעמאָלט אַלט געווען 18 יאָר. באַגרייפנדיק די שרעקלעכע לאַגע, האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן צו דער רויטער אַרמיי, וואָס איז געשטאַנען אין לוקאָוו, 40 קילאָמעטער פון אונדזער שטעטל. מיינע עלטערן, איבערהויפט די מוטער, איז געווען קעגן מיין שריט. זי איז געפאַלן פאַר מיינע פיס און האָט זיך געבעטן איך זאָל בלייבן מיט איר, אויב נישט, וועט זי זיך מאַכן דעם טויט. זי האָט מיר פאַרשלאָסן אַלע זאַכן. איך בין דאָך, פונקט ווי אַ גנב, אַנטלאָפן, כמעט באַרוועס, נצַקעט פון מיין מוטער, פון מיין פאָטער און ברידער.

נאך פארשידענע איבערלעבונגען בין איך אנגעקומען אין ראטנפארבאנד אין שטאט דאמבאס. איך בין געווען אפגעריסן, נאקעט און הונגעריק. געראטן האט מען אונדז ביעזשענצס (פליטים). איך בין אויעק זוכן ארבעט. איך האב זיך דערוווסט, אז איך בין אין צענטער פון די קוילן־גרובן איך האב זיך נאך געפילט גאנץ געזונט און שטארק. יונג בין איך אויך געווען, האב איך פיל נישט געפרעגט, וואס עס איז פאר אן ארבעט און אויעק ארבעטן אין די קוילן־שאכטן.

שווער און ביטער האב איך אפגעארבעט דריי חדשים און גענפילט ווי איך פאַרליר פאַמעלעך מיינע כוחות. ווייזט אויס, אז איך בין נאך צו שוואך געווען פאר דער ארבעט.

איך בין אָפּגעפאָרן קיין אוקראינע אין שטאָט ראָוונע און געטראפן עטלעכע זשעלעכאווער. דא האבן אלע געלעבט א נארמאל לעבן. איך האב זיך איינגלעבט מיט די ארטיקע אוקראינער און מיט דער הילף פון מיינע קאלעגן, האב איך זיך גענומען צו מיין אלטן פאך — קירזשנערייַ. מיין ארבעט האט געהאט דערפאלג ביי די ראוונער איינווינער און איך האב געהאט פרנסה. דא האב איך אויך באקומען א קאנטאקט מיט מיין היים זשעלעכאוו. איך האב געשריבן בריוו און געשיקט פעקלעך צו מיינע עלטערן און עס איז געווען א גרויס גליק פאר מיין מוטער, ווען זי האט זיך דערווסט אז איך לעב. מיין מוטער האט מיר געשריבן ווי צופרידן זי איז, וואס איך בין אנטלאפן פון זשעלעכאוו, ווייל דאס לעבן איז שוין דארט געווען אומדערטרעגלעך. טאג טעגלעך פלעגן דארט פארקומען הריגות אויף די זשעלעכאווער יידן. אין ראוונע האב איך זיך אויך געטראפן מיט סענדער ווייסלע־דער, מיט ברוכס זון און מיט זיי צוזאמען האב איך געארבעט דארט ביזן יאר 1941, ביז די דייטשן זענען באפאלן דעם ראטנפארבאנד.

בעת די מלחמה איז אויסגעבראכן, האבן אייניקע פון מיינע פריינט באוויזן צו אנטלויפן. צווישן זיי האבן זיך אויך געפונען די זשעלעכאָווער, וואָס זענען געווען צוזאַמען מיט מיר. אָבער איך און סענדער ווייסלעדער זענען געבליבן אויפן זעלבן אָרט. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און די דייטשע אַרמיי האָט פאַרנומען די שטאָט און אָנגעהויבן איר בלוטיקע מלאכה.

דא איז די ארבעט ביי די מערדער געגאנגען פיל גיכער, ווייל זיי האבן געהאט צו טאן מיט „קאמוניסטן", אזוי האבן זיי גערופן די וויס־רוסישע באַפעלקערונג. זיי זענען אָבער דא אַהער אויך געקומען מיט פיל פּראַקטיק, וואָס זיי האָבן געהאט אין פוילן און אויך באקומען גוטע הילף ביי די אוקראינער, וועלכע זענען לגבי יידן געווען פיל ערגער ווי די דייטשן. סענדער איז אַנטלאָפן קיין קאָסטאָפּאָל, וווּ ער איז אומגעקומען און איך בין אווען אין וואלד אריין צו די פאר־טיזאנער.

איך בין שוין אלט געווען 20 יאר. מיין יונג בלוט האט

אין מיר געקאכט נאך נקמה. דער ערשטער יואלד אין וועלכן איך בין אנגעקומען איז געווען אין דער אומגעגנט פון בראנסק, אויף אוקראינע. איך האב אליין געבלאנדזשעט אין טיפן וואלד, געווען אונטערן פרייען הימל, סיי בייטאג, סיי ביינאכט און איך האָב נישט אָנגעטראָפן קיין מענטשן. ערשט אין פיר טעג אַרום האָבן זיך אין די וועלדער באוויזן מער מענטשן, וואס זענען אנטלאפן פון די מערדער. איך האב אנגעהויבן ארגאניזירן די מענטשן ארום מיר. עס האבן זיך צוזאמענגעקליבן א 40 פערזאן. אין דער צייט זענען נאך דארט נישט געווען קיין ארגאניזירטע פּארטיזאנער (אין 1941). מיר האבן זיך אלע צוזאמען געהאלטן און קעגנזייטיק זיך געהאלפן קעגן די דייטשן, קעגן הונגער און נויט, קעלט און שמוץ. מיר האבן געוואנדערט אין טיפע בלאטעס. טאג טעגלעך זענען געפאלן פון אונדז קרבנות דורך די אוקראינער און דייטשן. אין משך פון איין חודש זיינען מיר פון 40 מאן געבליבן נאר 10.

אין דער צייט האבן מיר זיך דערווּוסט פון א גרויסער פּאַרטיזאַנער־גרופּע, וועלכע געפינט זיך אונטער דער אָנפירונג פון געניראל־לייטענאנט קאוופאק. דאס איז געווען אין יאר 1942 אין בריאנסקער וואלד. מיט גרויס מי און צרות האט זיך אונדז אינגעזעבן צו פאראייניקן זיך מיט די מאסן פּארטיזאנער. עס איז אונדז נישט אנגעקומען לייכט, מען האט צו אונדז נישט געהאט קיין צוטרוי.

לסוף האבן מיר זיי איבערצייגט אין אונדזער נוציקייט פאר דער פּארטיזאנער מחנה. איך האב זיך אריינגעצויגן אין אן אנדער לעבן, וואס האט גענפאדערט אקטיוּוע, אינגאנצן איבערגעגעבענע ארבעט. צוליב דער מינדסטער פארנאכלעסיקונג האט מען געקאנט דערווארטן דעם טויט אויף יעדן שריט און טריט. איך האָב געמוסט גענוג אין האָנט און מיט א פארשטיינערט הארץ בין איך געגאנגען אויף אונדזער גענמייגאמען שונא. איך האב זיך גלערנט פון אונדזערע גרויסע קעמפער — פון די רוסן. (דאס זיינען געווען אנטלאפענע פון דער דייטשער געפאנגענשאפט). און אין דער צייט בין איך געווארן אויסגעצייכנט פון מאסקווע מיטן „רויטן שטערן", שפּעטער האב איך באקומען 30 מאן אונטער מיין אנפירונג און בין געווארן א קאמאנדיר.

מיר איז שווער איצט צו באשרייבן די פארענדערונג, וואס איז פארגעקומען אין מיר אין משך פון די דריי יאר. איך בין געווארן ווי א חיה, וועלכע זוכט נאר איר פאנג. עס האט מיך נישט געשראקן קיין פייער, קיין וואסער, קיין בלאָטעס. סיי זומער סיי ווינטער אונטערן פרייען הימל צווישן געדיכטע בוימער. דאס פייפן פון קויל, דאס הילכן פון אויפרייסנדיקע גראנאטן האט נישט אויפגעהערט. גאר נישט וויייט האָט מען שטענדיק געהערט די ווילדע געשרייען פון די דייטשן. אָבער דאָס האָט מיר גאָרנישט געשראָקן, ווייל דאס הארץ האט נאר געדורשט נאך נקמה, נאך פארניכטונג פון די דייטשע מערדער. דייטשן העגגען און דייטשן שיסן — דאס איז געווען מיין ארבעט.

איך בין געווארן גיך צוגעווויינט צום לעבן אין וואלד. דאָס שלאָפן דריי יאָר אין זאַכן און אין די שיך איז געווארן אזוי ווי נארמאל. אונדזערע פּארטיזאנער האבן באקומען א שם. אונדז האט מען גערופן „די צווייטע רויטע אַרמיי". מיר זיינען געווען שטאַרק, העלדיש און גוט באַוואפנט. מיר האָבן פאַרגעסן אין אונדזערע היימען, פרויען און קינדער, עלטערן און שוועסטער און געגאנגען אין די שוועלסטע קאַמפן. איך פלעג זיך אָנטאָן אין קלייד־ער פון אַ דייטשן מאַיאָר און אַריינגיין אין שטאָט אין מיטן העלן טאָג, כדי אויסצופירן די שליחות פון דער פּארטיזאנער־אנפירונג. איינגעקריצט איז מיר געבליבן אין זכרון דער קאמף ביי סטאָלין (ווייסרוסלאנד)..

מיר האבן זיך דערווּוסט, אז אין דער שטאט פירט מען ארויס די פויערים אויף ארבעט קיין דייטשלאנד. האבן מיר ארומגערינגלט די שטאט און נאך גרויסע און שווערע קאמפן זענען מיר אריין אין סטאָלין און גענומען אין געפאנגשאפט 800 ס.ס. מענער. ביי אונדזערע פּארטיזאנער איז געווען א יום־טוב. יעדער איינער האָט געוואָלט האָבן דעם כבוד אנטייל צו נעמען אין דער עקזעקוציע.

איך געדענק אויך דעם פאל מיט באראנאוויטש (ווייס־רוסלאַנד), וווּ מיר האָבן אין מיטן העלן טאָג געגומען 8 דייטשע אעראפלאנען מיט אין דייטשן קאפיטאן. אונדזערע זיגער זענען גלייך אַוועקגעפלויגן קיין מאָסקווע.

קיינמאל אין מיין לעבן וועל איך נישט פארגעסן די קארפאטן, וווּ עס געפינען זיך די גרויסע נאפט־גרובן. דאס איז געווען אין 1943. מיר האבן באקומען א באפעל פון מאסקווע צו פארניכטן די נאפט־גרובן. מיר זענען אוועק אויף דער גרויסער שלאכט. יעדן טאג זענען געפאלן אויף אונדז די באמבעס פון דייטשע אעראפלאנען. און נישט קוקנדיק אויף דעם האט זיך אונדז איינגעגעבן, מיט זייער גרויסע פאַרלוסטן, צו פאַרניכטן נאַפט־גרובנס. לסוף האבן 8 דייטשע דיוויזיעס אונדז ארומגערינגלט און מיר האבן זיך געפונען אין א קלעם. די קאמפן זענען כסדר אנגעגאנגען. גרופּעס־וויייז האט זיך אונדז איינגעגעבן צו צעריסן דעם רינג ארום אונדז. אין דעם קאמף בין איך פארוווּנדעט געווארן. מיר זענען צוריקגעקומען אויף וויייסרוסלאנד און געבליבן ביז זומער 1944. האבן מיר דעמאלט באקומען א באפעל צו גיין אויף וואַרשע, אויפרייסן באַלינעס. איך האָב אַראָפגעווארפן 4 עשאַלאָנען.

אויף צוריקווועגס בין איך אריין אין דארף קאמין, 8 קלמ. פון זשעלעזכאוו, וווּ אהין עס האט מיך געצויגן. מיין ערשטע פראגע איז געווען, אויב עס לעבן נאך מיינע עלטערן און נאך יידן. מען האט מיך אנגעקוקט ווי א נישט דאָאיקן און געענטפערט, אז קיין יידן זיינען שוין בכלל נישטא אין פוילן.

אינגאנצן צעבראָכן און מוטלאָז בין איך וויייטער גענגאנגען, געווען אין דער פּארטיזאנער־גרופּע ביז עס איז אָנגעקומען די רויטע אַרמיי. מיר זענען אַריינגעגומען געווארן אין דער רויטער אַרמיי. מיך האָט מען אַוועקגעשיקט אין אן אפיצירן־שול זיך לערנען. איך האב באקומען דעם

ראנג אונטעראפיציר און מען האט מיך אוועקגעשיקט אויפן פראנט. די קאמפן זענען געווען אין פולן ברען. טויזנטער זענען געפאַלן. איך בין שוועד פאַרוווונדעט געוואָרן. 6 וואָכן האב איך נישט גערעדט און נישט געהערט. אפּזייענדיק די צייט אין שפּיטאל, בין איך געווארן זייער שוואך און דערפאר באקומען א חודש אורלויב.

מיין ערשטער וועג איז געווען אין מיין היים־שטעטל זשעלעכאוו. איך בין אנגעקומען אהין בשלום און נישט גע־וויסט וווּ איך געפין זיך, ווייל דאס שטעטל האב איך מער נישט דערקענט. איך האב מער נישט געזען דאס הויז וווּ איך בין געבוירן און דערצויגן געווארן. איך בין געשטאנען און געזוכט אַ באַקאַנטן אויף די זשעלעכאָווער געסלעך, אָבער שוועך איז געווען צו געפינען...

שפּעטער האב איך געטראפן עטלעכע באקאנטע און פון זיי זיך דערוווסט, וועגן גרויסן חורבן, וועלכן עס האבן אנ־געמאכט די דייטשן צוזאמען מיט אנטיסעמיטישע פּאליאקן. איך בין אריין ארבעטן אין דער רוסישער קאמענדאטור, מיר האבן ארעסטירט א סך פּוילישע פּאשיסטן. מיר זענען געגאַנגען פון הויז צו הויז און געמאַכט רעוויזיעס. ביי אייניקע האט מען געפונען גאנצע פּעק מיט יידישע זאכן. און דאס האט אונדז זייער פיל געזאגט... איך האב זיך דאן אויך דערוווסט, וועלכע מערדער עס האבן דערשאסן מיין מוטער. זי איז געווען א גאנצן יאר באהאלטן ביי א פּאליאק. ער האט זי אזוי לאנג אויפגעהאלטן ביז זי מיט מיין יונגסטן ברודערל האבן נאך געהאט געלט. אבער ווען דאס געלט האט זיך ביי זיי געענדיקט, האט דער אויסווורף געבראכט דייטשן און זיי האבן מיין מוטער מיט מיין ברודערל דערשאסן. איך בין גלייך אַוועק צו דעם מערדער, וועלכער האָט מיין מוטער און ברודערל איבערגעגעבן צו די דייטשן. דער מערדער האט מיר געווייזן הינטער זיין הויז, אז דא ליגט מיין מוטער. איך האב אים פיל נישט געפרעגט און מיט עטלעכע שאסן אנידערגעלייגט א טויטן, נעבן דעם קבר פון מיין אומ־שולדיקער מוטער...

איך האב זיך אויך דערוווסט, אז מיין קוזין דודל איז אומגעקומען 6 חדשים פאר דער באפרייאונג. דאס איז פארגע־קומן אויף אזא אופן: דודל האט זיך אויסבאהאלטן אין וואלד. איינמאל איז ער געגאנגען זוכן א שטיקל ברויט, האט אים אַנגעטראָפן אַ כוליגאַן און דערהרגעט. איך האָב אויפגעזוכט רעם מערדער און ער איז ארעסטירט געוואָרן. עס איז שווער געווען צו באווייזן, אז ער איז דער פאקטישער מערדער און ער־עריבער איז ער אָפּגעקומען בלויז מיט תפיסה. מען האָט אים שפּעטער אַוועקגעשיקט אין סיביר.

דער פראנט האט זיך געזרוקט ווייטער און די רויטע אַרמיי האָט זיך אַרויסגעצויגן פון זשעלעכאָוו. די פּוילישע פּאשיסטן האבן ווידער אנגעהויבן זיך צו בעמען צו די יידן. מען האט געפונען פיל דערהרגעטע יידן. מיר, יידן, האבן ווידער געמוזט אנהויבן לויפן פון שטעטל זשעלעכאוו. איך בין אוועק קיין לאדזש און פון דארט קיין אויסלאנד.

ירחמיאל פעלדפּעבער

געקעמפט אַלס פּאַרטיזאַן, שפּעטער אין דער פּוילישער באַפרייאונגס אַרמיי און באַקומען פיל אויסצייכנונגען. לעבט היינט אין פּוילן.

יאקוב שערמאַן־סאלניצא
ניו יאָרק

זשעלעכאווער אין וואַרשעווער געטא־אויפשטאנד

סוף יאנואר 1940 איז אין וואַרשעווער געטאָ געשאפן געוואָרן די ערשטע געהיימע גרופּע צו וועלכער איך האָב געהערט, אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס מיר האָבן אינסטאָלירט צוויי ראַדיאָ־אַפּאַראַטן: איינעם אויף נאָוואָליפּיע 17 און דעם צווייטן אויף נאָוואָליפּקי 36, דורכגאַנס־הויף אויף דזשעלניע 31. מיר פלעגן אַרויסגעבן ביולעטינען מיט „נייעס פון דער וועלט". גלייכצייטיק האָבן מיר אַרויסגעגעבן אָ וואָכן־בלעטל אויף אָ העקטאָגראַף. צו דער רעדאַקציע. קאָלעגיע האָבן געהערט חיים אנקערמאַן, משהל גאָלדבערג און איך. חיים האָט נאָך אויסגעפירט די אַרבעט פון אָ קאָפּאַרטער. אַזוי האָבן מיר געאַרבעט ביז מערץ 1942 ביז ס׳איז קאָליע געוואָרן דער ראַדיאָ־אַפּאַראַט אויף נאָוואָליפּיע 17.

נאָך אָ ענוייער אויספאָרשונג, צי דער ראַדיאָ־טעכניקער, וואָס דאָרף פּאַריכטן דעם אַפּאַראַט, איז אָ זיכערער מענטש, האָט מען אים אַראָפּגעפירט אין קעלער און ער האָט פּאַריכט דעם ראַדיאָ. דער פּאַרשוין איז אָבער געווען אַן אָגענט פון דער געשטאַפּאָ און האָט אונדז גלייך געמסרט. דער נאָמען פון מסור איז געווען — אנדערס, אָ יידישער באקסער פון מכבי. די געשטאַפּאָ האָט דעמלט אַרעסטירט דעם אייגנטימער פון דער וווינונג ק. קאָלער מיט זיין גאַנצער משפּחה און אָ פּאָר צענדליק אומשולדיקע יידן. זיי זענען פאַרפיניקט געוואָרן אויף טויט. דעם גאַנצן אָקטיוו איז געלונגען צו בלייבן, אָבער נישט אויף לאַנג, ווייל די דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו נישטערן און שמעקן און דעם 19טן אַפּריל 1942 האָבן זיי אָנטדעקט די צווייטע ראַדיאָ־סטאַציע צוזאַמען מיט דער רעדאַקציע אויף נאָוואָליפּקי 36. זיי האָבן דעמלט דערשאָסן 52 מענטשן, וועלכע מען האָט אַרויסגעשלעפּט אין די אונטערוועש און דערמאָרדעט אויף דער גאַס נעבן דעם הויז וווּ זיי האָבן געווווינט. עס זענען דאָן אומגעקומען אָ סך גוטע חברים צווישן זיי משהל גאָלדבערג און דער „פינאַנסיסט" בליימאַן, דער בעקער. אַנווייזונגען וועמן צו דערשיסן האָבן געגעבן צו די געשטאַפּאָ־אָגענטן—די לאָדזשער אונטערוועלט יונגען קאָן און העלער. אָבער דאָסמאָל, ווי ביי דער ערשטער שחיטה, איז מיר מיט חיימען געלונגען צו בלייבן לעבן. ביז עס איז געקומען די מאָסן־אַרויסשיקונג אין טרעבלינקע. דער פּאַרשאָלטענער טאָג פון 22 יולי 1942, ווען ס׳איז געפאַלן דער באַפּעל פון די מערדער, אַז וואַרשע ווערט „אויס־געזידלט".

חיים איז וואַרשיינלעך אַוועק סוף אויגוסט קיין טרעבלינקע, ווייל דעם 20 אָדער 21 אויגוסט האָב איך מיט אים געערעדט. ער איז געווען אין אָ געדריקטער שטימונג. מער האָב איך אים נישט געזען. איך מיין, אַז ביי איינע פון די אַקציעס האָבן די מערדער געכאַפּט זיין פרוי און חיים, ווי טויזנטער יידן אין דעם פּאַל, נישט וועלנדיק זיך שיידן מיט דער פרוי, איז אַוועק פריוויליק.

דער וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד און די באַטייליקונג פון זשעלעכאָווער

מיר זענען געווען ביי 20,000 יידן, קאשארירט אין דער דייטשער פאַבריק פון שולצן אויף נאוואליפּיע, פון קארמעליצקע ביז סמאטשע. איך האָב דאָרט געאַרבעט אַלס שוסטער. איך מיט צוויי זשעלעכאָווער שוסטער יעקב בעקער און משה גאָלדמאַן האָבן אָרגאַניזירט די אָפּטיילונג פון דער גרויסער קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע. פאָרזיצער פון דער אָפּטיילונג איז געווען יעקב בעקער. בראש פון דער קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע „זשאב" („זשידאָווסקאַ אָרגאַניזאַציע באַיאוואַ") איז געשטאַנען מרדכי אנילעוויטש.

זונדזער אָפּטיילונג ביי שולצן האָט ביים אויסברוך פון אויפשטאַנד געהאַט אַרום 250 רעוואָלווערן און אָ פּאָר צענדליק גראַנאַטן און מינעס.

דעם 15טן אַפּריל, 1943, 4 טעג פאַר דעם אויפשטאַנד, האָבן מיר שוין געווווסט, אַז די דייטשע מערדער גרייטן זיך צו דער אַקציע. יעדער פון אונדז מיט זיין אָפּטיילונג פון 30 מאַן האָט פאַרנומען די פּאָזיציעס. איך האָב געהאַט די הייזער: נאוואליפּיע 34, סאמע ראג קארמעליצקיע 26, 28 און 30. מיר האָבן געהאַט דורכגאַנגס־לעכער פון איין הויף צום צווייטן.

דעם 19טן אינדערפרי האָבן די מערדער אַרומגעשטעלט אַלע פאַבריקן וווּ ס׳האָבן זיך געפונען יידן און מיט ווילדע און זיכערע קולות געשריען „אַלעס הערונטער..." „אַלעס קומט הערונטער". דערויף האָבן די קאַמאַנדירן פון די אָפּטיילונגען געגעבן דעם באַפּעל: פייער, נקמה נעמען אין די באַרבאַרן...

עס איז מיר איצט, ווען איך שרייב די שורות, נאָך שווער זיך צו באַהערשן פון דעם זיסן געפיל, וואָס איך האָב דעמלט דורכגעלעבט צילנדיק פון מיין רעוואָלווער אין די מערדער, וואָס זענען געווען אַזוי צעטומלט און איבעראַשט פון אונדזערע שאָסן, אַז זיי זענען נישט אַנטלאָפן, נאָר פּחדנותדיק געוואָרפן דאָס געווער און געבליבן שטיין ווי געליימטע מיט פּראָגע־צייכנס אויף זייערע דערשראָקענע מערדערישע פּנימער. מיר זענען געווען זייער גוט פארשאנצט און אַלץ

גוט געזען. מיר האָבן קאַלט־בלוטיק גוט געצילט אין זיי, ווי ס׳פאַסט פאַר רעוואָלוציאָנערן פון אַזאַ געפֿלאַגט און פאַר־האַרטעוועט פאָלק, ווי עס זענען געווען די קינדער פון דער ווארשעווער געטאָ. מיר האָבן גאַנץ געשיקט אויסגענוצט די סיטואַציע און באַצאָלט ווי ס׳איז זיי געקומען.

קומענדיק צו זיך האָבן די באַנדיטן זיך צוריקגעצויגן, איבערלאָזנדיק אויף מיין געביט אַ פאַר צענדליק געהרגעטע דייטשן. מיר האָבן דאָן געהאַט אַ פאַר טעג אָפֿרו. אָבער די לאַגע אין די בונקערס איז געווען אן אומדערטרעגלעכע. עס איז נישט געווען קיין לופט צו אטעמען. די בונקערס זענען געמאַכט געוואָרן אויף דעם אופן — אַ קעלער אין אַ קעלער. אין אָט די טיפע אונטערערדישע לעכער איז געווען אָרט פאַר 20־30 פערזאָן און דאָ האָט מען געמוזט באַזעצן צו 100 אָדער 130. געוונג צו דערמאָנען, אַז קיין שוועבעלע האָט זיך נישט געלאָזט אָנצינדן, אַזוי פיל שטיקשטאָף איז געווען. די מענטשן אָטעמען זייער שווער. די קינדער ווייגען נישט, טראָגן אַלץ אַריבער ווי די דערוואקסענע, פילנדיק די טויט־געפאַר וואָס ס׳דראָט זיי און אונדז אַלעמען.

איך באַפעל מיינע מיטקעמפער צו האַלטן די וועגטילא־טאָרס פון די בונקערס וואָס לענגער אָפן און קיינער פון די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע זאָלן נישט פאַרלאָזן דאָס אָרט ווייל יעדע מינוט קען געמאַכט ווערן דער אנגריף. מיר זענען געשפאַנט ביז גאָר, ווייל מיר ווייסן, אַז עס איז נישט מער ווי אַ קליינע אטעם־פויזע און אַז די מערדער טראַכטן צו פאַר אונדז עפעס טייוואלנישעס. אָבער קיינער טראַכט נישט צו רירן זיך פון אָרט. די קאַמפּס־שטימונג פון מיינע חברים איז אַ געהויבענע און אַ זיכערע.

מיר זענען גרייט אויפצונעמען דעם נישט גלייכן קאַמף. אָבער מיר זענען דעצידירט מער ווי שטענדיק נקמה צו נעמען און צו שלאָגן זיך ביז דעם לעצטן און אָט אין דער שטימונג און דערוואָרטונג דערהערט מען דעם שווערן געוויש פון אַ טאַנק, וואָס פאָרט גלייך אַריין אויף נאוואליפּיע. איך גיב דעם באַפעל: „אַלע אויף די ערטער; אָפּטיילונג מינען וואָרפער אויף דעם צווייטן שטאָק, אָפּטיילונג גראַנאַטן וואָרפער אויף דעם ערשטן שטאָק און חברים מיט רעוואָלווערן אין פּאָרטער ביי די לעכער.

מיר זענען ווי טאַנקען שטעלן אָן די לופּעס אויף אונ־דזערע הייזער. איך פּאַרשטיי, אַז נאָך דער „באָד", וואָס מיר האָבן געמאַכט, וועלן זיי נישט אַרויסגיין מיט אונדז אין אָפענעם קאַמף. איך גיב אַ באַפעל, אַז אַלע זאָלן פאַרנעמען די פֿלעצער אין פּאָרטער. איידער דער באַפעל ווערט אויס־געפירט באַשיסט מען אונדזערע הייזער מיט שווערע אַרטי־ליעריע. מיר שווייגן פאַרבייסן. די הייזער ברענען, אין די בונקערס שטיקט מען זיך פון רויך, אָבער קיינער טראַכט נישט ווענן אונטערגעבן זיך. די קאַמפּס־גרופּע אונטערן האָגל פון שונאס אַרטי־ערי־פייער און ברענענדיקע פייער־צונגען, שטיקנדיק זיך פון רויך, טוישט פון צייט צו צייט די פאָזיציעס. אַלע שטייען ווי אין מאָן, וואַרטנדיק אויף דעם מאָמענט, וועלן מען וועט קאנען אַרויסלאָזן אַ סעריע קוילן אין די ברוסטן פון די רוצחים. נאָך דריי שעה באַשיסן אונדז ווערט שטילער. דער שונא איז זיכער, אַז מיר האָבן נישט קיין אמוניציע און ס׳דערנענטערט זיך אַ טאַנק צום טויער. עס מאַכט זיך אויף אַ טאַנק און ס׳באַווייזט זיך אַ מערדעריש געזיכט מיט אַ פּאָר ברייטע פּלייצעס. ער קוקט דערשראָקן אין טויער און שרייט מיט אַ הייזעריקער שטים: „אַלע קאמט ראוס, וועט איר בלייבן לעבן. איך שוועור ביי גאָט, איר וועט בלייבן לעבן".

ביי אונדז הערשט אַ שטילקייט. עס הערט זיך בלויז אַ קנאַקן פון די פייערצונגען. קיינער ענטפערט נישט. דער אָפּיציר פון טאַנק גיט אַ באַווע מיט דער האַנט צו דער קארמעליצקע און מיר באַמערקן, ווי ס׳מארשירט אַריין אַן אָפּטיילונג פון זשאַנדאַרן און ס.ס.־מענער. איך גיב דעם באַפעל: „אַכטונג, נעמען אויף דעם ציל. די גרופּע צולאָזן נענטער צו אונדז". נאָך איין טריט און נאָך איין טריט. „פייערן!" און ווידער דאָס זעלבע: מיר האָבן אונדזערס דער־גרייכט, אָט ליגן די בלוטיקע הינט מיט דורכגעשאָסענע קעפ און הערצער, מיט צעריסענע אינגווייד. זיי זענען געפאַלן דורך יידישע קעמפער פון גראַנאַטן און מינעס, וואָס עס האָט אויסגעארבעט אין געטאָ דער יידישער העלד, דער סטודענט קלעפּפיש. אָט האָט זיך דער אָפּיציר פון טאַנק קאָנווולסיוו אָנגעכאַפּט ביים האַלדז. מן הסתם דורכגעשאָסן פון אַ קויל דורך אַ יידישער האַנט, וואָס נעמט נקמה...

זיי ציען זיך ווידער צוריק מיט פאַרלוסטן. מיר האָבן דערווייל קיין אייגענע נישט פאַרלוירן. אָבער די לאַגע ווערט פאַר אונדז קאַטאַסטראָפאַל. די הייזער ברענען. מיר מוזן אין דעם שרעקלעכן צושטאַנד איבערוואָרפן די יידן פון די בונקערס אין די ערטער וווּ די הייזער זענען וויניציקער באַ־דראָט. דאָס איז נישט אַזוי לייכט, ווייל ס׳איז נישטאָ פּשוט וווּ צו שטיין אין די בונקערס. אָבער אונדזער גורל איז גע־חתמעט און מיר קענען רואיק שטאַרבן, אַזוי טראַכטן אַלע, יונג און אַלט, קליין און גרויס. מיר האָבן געגומען נקמה.

ס׳קומט די נאַכט. מיר האַלטן, ווי געווייגטלעך, אָפּן די קלאַפּעס פון די בונקערס און אָטעמען אין די פרישע לופט. נאָך דעם הייסן און שווערן טאָג ווירקט די לופט דערפרישנדיק און אַלע זענען גאָר אין אַ געהויבענער שטימונג פון דעם נצחון, וואָס מיר האָבן ווידער אָפּגעהאַלטן. אָן מורא קוקן מיר רואיק דעם טויט אין די אויגן אַריין. די מערדער לאָזן אונדז ווידער צורו אַ פּאָר טעג, ביז דעם 2טן מאַי 1943, דאָס הייסט אויף דעם פערצנטן טאָג פון די קאַמפּן האָבן זיי אָנגעהויבן אויסצופירן די דריטע מעטאָדע קעגן אונדז. זיי האָבן אונ־טערגעצונדן און באַמבאַרדירט דורך אַעראָפּלאַנען הויז נאָך הויז. דאָן האָבן זיי אויפגעשטעלט אונטערהעראָפּאַראַטן, כדי אויסצוגעפינען ווו עס זענען דאָ מענטשן. זיי האָבן זיך אונ־טערגעגראָבן אין די בונקערס און אַריינגעוואָרפן צו אונדז

גאַז־באָמבעס. מיר, נישט קענענדיק אויסהאַלטן פון די שטיקנדיקע גאַזן, זענען אַרויס פון די בונקערס און זיך אונטערגעגעבן, זייענדיק זיכער, אַז די מערדער וועלן אונדז דערשיסן, מיר וועלן שטאַרבן מיט אַ גרינגן טויט. אַ סך פון אונדזערע האָבן זיך אַליין דערשאָסן. איין קעמפער, ח׳ ראדזשיעווסקי, האָט דערשאָסן זיין פרוי, אַ 15 יאָריקן זון און לסוף זיך.

אָבער אונדזער לעצטער וווּנטש איז נישט מקוים געוואָרן. אנשטאָט צו דערשיסן אונדז האָבן די מערדער אונדז אָפּגעפירט צו דער באַן, וווּ מען האָט אונדז אונטער אַ האָגל פון קלעפּ און באַלייַדיקונגען אַריינגעוואָרפן וויי חזרים צו 120, 150, 180 מאָן אין אַ משא־וואָגאָן, פאַרפלאָמבירט און אונדז אַזוי געהאַלטן 2 טעג און 2 נעכט אָן וואַסער און אָן עסן. אויסגעמאַטערטע פון קאַמף, פאַרוווּנדעט פון די קלעפּ, האָט מען אונדז אָוועקגעפירט אין טויטן־לאַגער מאַידאַנעק, 2 קילאָמעטער פון לובלין. די קאַמפן אין וואַרשע האָבן וווייטער געדויערט, ביז דעם 5־טן יוני 1943.

:: :: ::

אין מאַידאַנעק בין איך געווען 3 חדשים, דורכגעמאַכט פּיין, קלעפּ, באַליידיקונגען און שוועריע אַרבעט. איך האָב זיך פיזיש נישט איינגעבראָכן און דערפאַר נישט געשיקט געוואָרן צו פאַרגאַזן. צוזאַמען מיט נאָך אַזעלכע „שטאַרקע" בין איך אין אויגוסט 1943 אַריבערגעשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין לאַגער סקאזשיסקא־קאמיענאנא. דאָרט האָב איך געאַרבעט אין אַמוניציע־פאַבריק. אין יולי 1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו דער וווייסל, האָבן די דייטשן אונדז אַריבערגעפירט קיין טשענסטאָכאָוו אין לאַגער. דאָרט בין איך דעם 16־טן יאַנואַר 1945 באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי.

איך בין גלייך אַוועק קיין וואַרשע וווּ איך האָב פאַרבראַכט אַזוי פיל יאָרן. איך האָב באַקוקט די חורבות און באַווייניט אַלע מיינע נאָענטע. איך האָב אויך באַגעגנט זשעלעכאָווער, וואָס האָבן נאָך דער באַפרייאונג געמוזט זיך ראַטעווען ווי דורך אַנטלויפן פון זייער געבוירנאָרט. די פאָר יידן, וואָס האָבן זיך באַוויזן אין זשעלעכאָוו זענען געווען, ווי אַ דאָרן אין אויג די פּוילישע פאַשיסטישע טיילן פון א.ק.

נאָך אַ פּאָר וואָכן זיין אין וואַרשע האָב איך פאַרלאָזט פּוילן.

צביה ראָזנטאַל־וואלדמאן

באַראַנקיללאַ

ווי אזוי איז דערשאָסן געוואָרן צעשע מייכל?

פאַר ראש השנה האָט מען געשמועסט אין זשעלעכאָווער געטאָ, אַז אַלע יידן וועלן אַרויסגעשיקט. יעדער פון די געטאָ אייגווינער האָט געזוכט באַצייטנס וווּ צו אַנטלויפן. צעשע מייכל מיט איר חתן לעווין זענען אַוועק קיין וואַרשע און דאָרט געמאַכט „אַרישע" פּאַפּירן.

ערב דער ליקווידאַציע פון געטאָ איז צעשע מיט איר פריינט געקומען אין זשעלעכאָוו. דאָס פּאַרפאַלק האָט זיך אויפגעהאַלטן מחוץ־ן געטאָ ביי צעשעס פּוילישע שול־חברטעס. אַן אַנטיסעמיט האָט אָפּגעגעבן אַ מסירה צו די דייטשן און דאָס הויז וווּ די צוויי יונגע מענטשן האָבן זיך אויפגעהאַלטן, איז געוואָרן אַרומגערינגלט פון געשטאַפּאָ. צעשע מייכל און לעווין זענען געוואָרן אַרעסטירט אוּן אָפּגעפירט אין דער קאָמענדאַנטור. שבת 2 אַזייגער בייטאָג האָט מען זיי אָפּגעפירט צום דערשיסן אויפן יידישן בית עולם.

די דייטשע תלינים האָבן מיטגענומען 4 יידן מיט לאָפּעטעס צו גראָבן דעם קבר. וועגן די לעצטע מינוטן פון די פאַרפיניקטע האָט מען שפּעטער דערציילט: דער זשאנדאר וויצקי האָט באַפוילן די קרבנות, אז זיי זאָלן זיך אַרומנעמען צום לעצטן מאָל און זיך צוקושן. זיי האָבן אַזוי געטאָן. גלייך איז געפאַלן אַ שאָס און ביידע זענען צוזאַמען אומגעקומען.

אויף ארישער זי״ט און אין באהעלטענישן

הינדע רובינשטיין
אויסטראַליע

מיינע איבערלעבונגען

סוכות־צייט 1942 האָבן מיר געווויינט אין שטעטל סטאצק נעבן זשעלעכאָוו. איך בין דעמלט נאָך זייער יונג געווען — נייַן יאָר אַלט.

די ערשטע נאַכט סוכות האָבן פּאָליאַקן, אונדזערע שכנים, אונדז מודיע געווען, אַז מאָרגן פרי וועט מען די יידן פון סטאצק אַרויספירן אין טרעבלינקע. אין דעם שטעטל האָבן זיך דעמלט געפונען איבער 3 טויזנט יידן, וועלכע די דייטשן האָבן זיך געגרייט אַרויסצושיקן קיין טרעבלינקע, וואָס איז טאַקע געשען. אונדזערע פוילישע פריינט האָבן אונדז צוגערעדט, אַז מיר זאָלן זיך אויסבאַהאַלטן. אָבער מיין מוטער האָט נישט געוואָלט הערן, זי האָט געזאָגט, אַז זי וויל גיין מיט איר משפּחה קיין זשעלעכאָוו צו אירע עלטערן. איך האָב באַשלאָסן זיך צו ראַטעווען.

הינדע רובינשטיין

איך בין אַריין צו אונדזערס אַ פריינט, אַ פּאָליאַק, מיטן נאָמען מאקאליק, זייער אַ גוטער מענטש. מיט גרויס צער מוז איך דערמאָנען, אַז צוליב מיר האָט ער טאַקע באַצאָלט מיט זיין לעבן. דאָרט בין איך געווען 8 וואָכן באַהאַלטן אין אַ קעלער. בייַנאַכט פלעגט מאקאליק מיר אַריינברענגען עסן און אָפּטמאָל אויך אריינגעבעטן צו זיך אין שטוב אויף אוונט־ברויט.

איינמאָל בעתן אוונט־ברויט האָט מען אָנגעקלאפּט אין פענצטער. מאקאליק האָט אויפגעמאַכט די טיר. עס זענען אַריינגעקומען 2 דייטשן פון ס.ס. און פאַרלאַנגט פון מאקאליק, אַז ער זאָל ווייזן, וווּ ער באַהאַלט אויס אַ יידיש מיידל רובינשטיין. ער האָט געענטפערט, אַז ער באַהאַלט נישט אויס קיין יידן. די דייטשן האָבן אים געהייסן אויפהויבן די הענט און עטלעכע מאָל אויף אים אויסגעשאָסן. דער גוטער מאקאליק איז געבליבן ליגן טויט אין אַ קאָלוזשע בלוט. איך בין ביי דעם טיש נישט געזעסן, ווען די דייטשע מערדער זענען אַריינגעקומען האָב איך זיך באַהאַלטן אונטער אַ צווייטן טיש, וועלכער איז געווען פאַרקלאַפּט מיט ברעטער. בעת די דייטשן האָבן אויסגעשאָסן — איז די לאָמפּ אומגעפאַלן און אין דער שטוב איז געווארן פינצטער. וווּיזט אויס, אַז די דייטשן האָבן געווויסט, אַז איך באַהאַלט זיך אויס אין קעלער, זיי האָבן דעם קעלער באַשאָסן פון אַ מאַשין געוועהר.

ווען אין שטוב איז געווארן פינצטער, האָב איך אויסגענוצט דעם מאָמענט און זיך אַרויסגערוקט שטילערהייט און אַוועק. אונטער דעם הויז איז געווען אַ באַרג, דערנעבן אַ טייך. איך האָב זיך אין דער פינצטערער נאַכט דאָרט אַוועקגעזעצט. נאָכן אָפּזיצן אייניקע שעה האָב איך באַשלאָסן צו גיין צו מיינע עלטערן און שוועסטער. ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן דער גוטער מאקאליק, האָט מיין פּאָטער זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף און מיין מוטער מיט מיין שוועסטער, האָט מען פון סטאצק פאַרשיקט אין שטעטל פּאריסאָוו, פון דאָרט שפּעטער קיין טרעבלינקע; אַ צוואַנציק קילאָמעטער פאַר טרעבלינקע איז זיי געלונגען מיט אַ סך אַנדערע צו שפּרינגען פון וואַגאָן און בלייבן לעבן. זיי זענען צוריק געקומען און באַהאַלטן זיך אויס ביי א באקאנטן פויער אין אַ דאָרף. (ווי אַזוי מיין מוטער און שוועסטער זענען געשפּרונגען פון וואַגאָן און ווי אַזוי זיי האָבן דורכגעלעבט, באַשרייבט

אין דעם בוך, באַזונדער, מיין שוועסטער, וואָס איז דעמלט אַלט געווען 6 יאָר.)

עס איז אינגאַנצן געווען 2 קילאָמעטער צו גיין, איך בין אַהין אָנגעקומען 4 פֿאַרטאָג. אין דרויסן איז געווען קאַלט. עס איז געווען אָנפֿאַנג יאַנואַר 1943. איך בין אַריינגעקומען צו דעם פֿויער האָב איך דאָרט געטראָפֿן עטלעכע פֿערזאָן. איך האָב מורא געהאַט זיך צו פֿרעגן אויף מיינע עלטערן. איך האָב געפֿרעגט דעם באַלעבאָס ווי מען גייט קיין ליקעווע (לוקאוו). די באַלעבאָסטע האָט מיר געגעבן צו עסן. עס איז מיר געוואָרן וואַרעם. נאָכן עסן איז די איידעלע פֿויערטע כלומרשט מיט מיר אַרויסגעגאַנגען ווייזן דעם וועג, אָבער זי האָט מיך צוגעפֿירט צו דעם אָרט, ווו מיינע עלטערן מיט מיין שוועסטער זענען געווען באַהאַלטן. פֿאַר גוט באַצאָלט, פֿאַר אַ סך טויזנטער זלאָטעס, האָט אַ פֿויער איינגעאָרדנט פֿאַר אונדז אַ באַהעלטעניש אין אַ גרוב האַלב מיט וואַסער. דאָרט האָבן מיר געווויינט ביז מאַי 1943. אין איין אָוונט האָט מיין מוטער אויסגעשפּיגן אַ שטיק בלוט און געזאָגט, אַז זי פֿילט זיך זייער קראַנק. אויף צומאָרגנס איז זי געוואָרן געשוואָלן. מיין פֿאָטער האָט געזען, אַז מיין מוטער איז ערנסט קראַנק, האָט ער זיך צו אונדז געוויינדעט און געזאָגט, אַז אַזוי קענען מיר לענגער נישט לעבן. אַזוי ווי אַ צוויי וויאָרסט פון דאָנען, אין דאָרף קאַביאלאק ווויינט אַ פֿויער, וואָס ער ווייסט ווו עס געפֿינען זיך פּאַרטיזאַנער, און ער שטייט מיט זיי אין נאָענטע פֿאַרבינדונגען, ווייל ער גייַן אַהין און אַלץ געווויר ווערן, שפּעטער וועט ער קומען און נעמען די מאַמען מיט אונדז אַהין. מיין פֿאָטער איז געווען זייער אַ פֿרומער, האָט ער מיטגענומען דעם טלית און תפילין און מיך אויך און אַוועק צום פֿויער.

ביי דעם פֿויער אין סטאַדאָלע זענען געווען באַהאַלטן 14 יידן און 2 יידישע פֿרויען פון סטאצק, געהאַלטן האָט ער זיי אין שטרוי.

אַזייגער 4 האָט מיין פֿאָטער אָנגעטאָן דעם טלית און זיך אַוועקגעשטעלט דאַוונען. אין דעם זענען אָנגעקומען אין דאָרף ביי אַ 50 דייטשע זשאַנדאַרן אויף אויטאָס און וואָגנס. די עקספּעדיציע איז געגאַנגען אין דערבייאיקן וואָלד זוכן פּאַרטיזאַנער. אַ זון פון פֿויער האָט זיך דערשראָקן און געמיינט, אפֿשר גייט מען צו זיי זוכן, איז ער אַרויס צו די דייטשן און זיי דערציילט, אַז עס איז ביי זיי דאָ אַ פּאַרטיזאַנער, וועלכער האָט אונטער דער דראָונג פון שיסן געצוונגען ער זאָל זיי באַהאַלטן אין שייער. דעמלט איז ביי דעם פֿויער טאַקע געווען אַן אָנפֿירער פון אַ רוסישער גרופּע פּאַרטיזאַנער. דער קאָמענדאַנט פון דער פּאַרטיזאַנער־גרופּע האָט באַמערקט, וואָס דאָ קומט פּאָר, איז ער אַרויס און עס איז אים געלונגען אַרויפקריכן אויף אַ בוים און זיך אויסבאַהאַלטן. די דייטשן האָבן געמומען אַלע יידן, מיך, מיין פֿאָטער וויי אויך דעם פֿויער מיט זיינע 7 זין און צוויי אייַדימס און אונדז געמומען פֿירן קיין סטאצק.

מיין פֿאָטער האָט שטאַרק געווויינט און זיך געוואָרפן פּאָר די פֿיס פון אַ דייטש, אים אַלץ אַוועקגעבעטן, געלט און גאָלד און אים געבעטן ער זאָל לאָזן לעבן זיין קליינע טאָכטער.

מיך מיט מיין פֿאָטער האָט דער דייטש אַרויפגעזעצט אויף דעם לעצטן וואָגן. מיט אונדז איז אויך געזעסן אַ פּאָליצייַ־מאַן. אונדז האָט מען נישט געבונדן. מיין פֿאָטער האָט מיך אַרומגעהאַלטן שטאַרק געווויינט און געזאָגט: „הינדעלע, עס איז מיינע לעצטע מינוטן. זע ראַטעווע זיך". ער איז אַראָפּגעשפּרונגען פון וואָגן און אַריין אין הויכן קאָרן. דער דייטש האָט אים נאָכגעשאָסן און דערהרגעט. איך בין אַראָפּ פון וואָגן און זיך אַרויפגעוואָרפן אויף מיין טויטן טאַטן, איך בין געווען באַשמירט מיט זיין בלוט. איך האָב געבעטן דעם דייטש ער זאָל מיך אויך שיסן, בכדי איך זאָל דאָ ווערן באַגראָבן מיט מיין טאַטן. דער דייטש, דער יינגערער, וואָס האָט ביי מיין פֿאָטער געמומען געלט און אים שפּעטער דערשאָסן, האָט צו מיר געזאָגט: „גיי אַרויף אויף דעם וואָגן, דו ווערסט שוין בלייבן לעבן". מיין פֿאָטער האָט מען באַגראָבן, איך בין צוריק אַרויף אויפֿן וואָגן.

איידער מען איז אָנגעקומען קיין סטאצק, האָבן די דייטשן אויסגעהרגעט כמעט אַלע 16 יידן. נעבן שטעטל אין וועלדל האָט דער זשאַנדאַר געהייסן מיך אַנטלויפֿן. איך בין אַראָפּ פון וואָגן און געמומען לויפֿן. דער דייטש האָט אויסגעשאָסן. אין דעם מאָמענט זענען פון וואַלד אַרויס פּאַרשוינען, זיי האָבן מיך דערזען און אָנגעהויבן שרייַען, אַז די „זשידווקע" לעבט. דער דייטש איז אַראָפּ און מיך געכאַפּט, אַרויפגענומען אויף דעם וואָגן און מיך געשלאָגן. איך האָב אים ווידער געבעטן ער זאָל מיך דערשיסן. דער דייטש האָט אָבער אַנדערש געטאָן. פֿאַר דער שטאָט, ביי אַ וועלדל, האָט ער מיך אַראָפּגענומען פון וואָגן, מיט מיר אַריין אין וועלדל אויף אַ בערגל, עטלעכע מאָל אויסגעשאָסן און געהייסן מיר גיין צו מיין מאַמען. צעמישט פון דער איבערלעבונג בין איך געלאָפֿן אין דעם דאָרף וווּ מיין מאַמע מיט מיין שוועסטער האָבן זיך געפונען, נישט געקוקט אויף דעם, וואָס עס איז געווען בייטאָג. מיין מוטער האָט זיך איצט געפונען אויף אַ בוידעם. איידער מיר זענען אַוועק האָט מיין פֿאָטער געבעטן דעם פֿויער, אַזוי ווי מיר ווועלן נאָר זיין אייניקע טעג ביי אים און מיין מוטער איז אַזוי שטאַרק קראַנק, זאָל דער באַלעבאָס איר אַרויסנעמען פון גרוב און איינאַרדענען אויף דעם בוידעם.

ווען איך בין אַרויפגעקומען האָט זי מיך געפּרעגט, פֿאַרוואָס איך בין אַזוי פֿאַרבלוטיקט, איך בין געווען באַשמירט מיט מיין פֿאָטערס בלוט, וואָס איך האָב עס נישט געוואָלט אָפּוואַשן. האָב איך איר געזאָגט, אַז איך האָב זיך צעריסן די הויט ביי אַ פֿאַרקאָן. די מוטער האָט מיך געוואָלט פֿאַטשן פֿאַרוואָס איך האָב געשטעלט אין סכנה איר באַהעלטניש. האָב איך אָנגעהויבן צו ווויינען און זאָגן: מאַמע, איך בין שוין געפֿאַטשט, איך האָב היינט פֿאַרלוירן דעם טאַטן. די מוטער האָט זיך זייער שטאַרק צעווויינט. איך האָב צו איר

געזאָגט: ווייַן נישט, איך וועל לעבן און נעמען נקמה פֿאַר מיין פֿאָטערס בלוט.

דעם זעלבן אָוונט האָבן דייטשן אַרומגערינגלט אַ הויז אַנטקעגן אונדזער באַהעלטעניש און דאָרט געזוכט יידן. ביי דעם פֿויער, ווו מיר זענען געווען, האָט מען נישט געזוכט. ער איז געווען רייך און די דייטשן האָבן אים נישט חושד געווען אין אַזאַ פֿאַרברעכן. אָבער אַנטקעגן האָט געווינט זיינע אַ שוועגערין, אַן אָרעמע אלמנה, האָבן זיי געמיינט, אַז דאָרט זענען אויסבאַהאַלטן יידן. נאָך דער רעוויזיע האָבן די דייטשן פֿאַרברענט דער אלמנהס הויז מיט די שייַערס. בייַנאַכט איז דער פֿויער אַרויפגעקומען צו אונדז אויפן בוידעם מיט אַ האַק און אונדז געזאָגט, אַז ער וועט אַלעמען הרגענען אויב מיר וועלן תיכף נישט אַוועק פון אים.

מיר זענען אַרויס פון דער באַהעלטעניש און אַוועק. די מוטער, געשוואָלן, שטאַרק קראַנק, קוים, וואָס זי האָט גע־קאָנט גיין. מיר האָבן זי געפֿירט אונטער די הענט. מיר זענען אַרויס אויף אַ פֿעלד און זיך אויסבאַהאַלטן אין קאָרן. מיר זענען דאָרט געלעגן ביז 12 בייַנאַכט. נאָך האַלבער נאַכט האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין. אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר געגאַנגען און בייטאָג געווען אין אַ וואַלד. אַזוי זענען דורך עטלעכע נעכט וואַנדערן ביז מיר זענען אָנגע־קומען אין אַ וואַלד נישט וויַיט פון לוקאָוו. אין יענעם וואַלד האָבן זיך אויפגעהאַלטן פֿאַרטיזאַנער. מיר האָבן אָנגעטראָפֿן אויף אַ גרופּע פֿאַרטיזאַנער. זיי האָבן אונדז נישט געוואָלט אָננעמען. דער קאָמאַנדאַנט פון דער גרופּע האָט מיך דער־קענט, דאָס איז געווען דער אויבנדערמאָנטער קאָמאַנדאַנט, וואָס האָט זיך גערעטעוועט אויפן בוים. מיר האָבן ביי אים געבעטן, ער זאָל אונדז צונעמען. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך וועל אַלץ טאָן, וואָס מען וועט מיר באַפֿעלן, איך וויל נקמה נעמען פֿאַר מיין טאַטנס בלוט. איך האָב ווייטער גע־בעטן, מען זאָל קומען צוהילף מיין קראַנקער מוטער און זי ערגעץ איינאַרדענען ביי אַ פֿויער. דער קאָמאַנדאַנט האָט אויף מיר רחמנות גהאַט און צוגענומען אין דער פֿאַרטי־זאַנער־גרופּע.

נאָכן אָפּזיין איין טאָג האָב איך געבעטן ביי די פֿאַרטי־זאַנער, אַז זיי זאָלן מיך שיקן אויספירן אַ נקמה־אַקט קעגן די דייטשן.

דער קאָמאַנדאַנט האָט מיר געגעבן אַ קוישל מיט עט־לעכע גראַנאַטן פון אויבן אָנגעשאָטן קאַרטאָפֿל און מיר גע־זאָגט, אַז ווען איך וועלן הערן, אַז אויף דעם וועג פֿאָרט אַן אויטאָ, דעמלט זענען נאָר געפֿאָרן מיליטעריש אויטאָס, זאָל איך אויף דעם וועג אַוועקלייגן עטלעכע גראַנאַטן. איך בין אַרויס פון וואַלד און געהערט ווי עס קומט אַן אַ מאַשין. איך האָב בליץ־שנעל אונטערגעלייגט די גראַנאַטן און בין אַריין אין הויכן קאָרן און זיך באַהאַלטן. עס איז אָנגעקומען אַ מיליטערישער אויטאָ און אַרויף אויף די גראַנאַטן. עס האָט געגעבן אַ הילך, דער אויטאָ מיט די דייטשן איז גע־שטאַנען אין פלאַמען — איך האָב געקילט מיין האַרץ פון נקמה.

דער קאָמאַנדאַנט האָט פֿאַרשפּרייט אין וואַלד די פּריי־לעכע נייעס, אַז מיין מיסיע איז געלונגען, אָבער צי איך לעב האָט ער נישט געוווסט. אין אָוונט בין איך צוריק אָנגעקומען אין דעם לאַגער פון די פֿאַרטיזאַנער. מיין מוטער האָט גע־מיינט, אַז איך לעב שוין נישט. זי האָט שטאַרק געווויינט.

נאָך דער ערשטער איינגעגעבענער אַרבעט בין איך מיט די פֿאַרטיזאַנער מיטגעגאַנגען אויף פֿאַרשידענע סאַבאָטאַזש־אַקטן.

אָנהויב יוני 1943 זענען מיר געגאַנגען אונטערלייגן דינאָמיט אויף אַ באַן נעבן דעם דאָרף ליקעווע. מיר האָבן דאָרט פֿאַרלייגט דינאָמיט אונטער די שינעס און זיך באַהאַלטן אין וואַלד, נישט ווייט פון דעם אָרט. אַזוי ליגנדיק האָבן מיר ז׳ערהערט אָנקומען אַ באַן. עס האָט זיך דערהערט אַן אויפ־רייס און מיר האָבן געהערט די קרעכצן און געשרייען פון די פֿאַרשאָלטענע דייטשן. און וויידער האָב איך מיין האַרץ גע־קילט פון נקמה.

נאָכן אָפּזיין 10 טעג מיט די פֿאַרטיזאַנער, האָט מיין מוטער באַשלאָסן נישט צו בלייבן דאָ לענגער. זי האָט מורא געהאַט פֿאַר מיין לעבן. אין אַ געוויסן טאָג, ווען די גרופּע איז נישט געווען אין לאַגער, זענען מיר אַוועק אין אַ צווייטן וואַלד. דאָ זענען מיר, מיין מוטער, מיין 6־יאָריקע שוועסטער און איך, געלעגן אונטערן פרייַען הימל 13 חדשים — 2 זומערן און אייןווינטער. זומער האָבן מיר געלעבט מיט רויע בוראקעס און מערן, וואָס מיר האָבן בייַנאַכט געגנבעט אין די גערטנער און ווינטער פלעגן מיר בייַנאַכט זיך אַרייַי־באַקומען צו די פּויערים און אַרויסגנבעלען דאָס עסן פון די חזירים.

אין אויגוסט 1944 זענען מיר, נישט ווייט פון לוקאָוו, באפרייט געווואָרן דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי.

הייַנט ווען אַיך שרייב וועגן דעם, בין איך מיט מיין מוטער און שוועסטער אין מעלבורן און מיר אַליין, בעתן שרייבן, קומט עס אויס ווי אַ לעגענדע.

חנה ווינאָגראַד־צאצקעוויטש
אויסטראַליע

ווי אזוי איך האב זיך געראטעוועט פון דער היטלעריסטישער אויסראטונג

ערב אויסברוך פון מלחמה איז מיין משפחה באַשטאַנען פון 8 פערזאָן — עלטערן און 6 קינדער. פון זיי בין איך אייגע געבליבן. וועגן דער אויסראָטונג פון מיין משפחה און נאָענטסטע און מיינע פיינלעכע איבער־לעבענישן אין דער היטלער־צייט וויל איך דאָ דערציילן.

חנה ווינאָגראַד

זשעלעכאָווער געטאָ ערב דער ליקווידאַציע

צוויי חדשים פאַר דער אויסזידלונג פון זשעלעכאָוו, אין חודש יולי 1942, זע־נען מיט אַ טאַקסע געקומען פון וואַרשע עטלעכע געשטאַפּאָ־לייט, מען האָט זיי גע־רופן מיטן נאָמען דער „שוואַרצער טייוול" און האָבן דערשאָסען אין זשעלעכאָוו אַ פּאָר מענטשן, צווישן די דערשאָסענע האָבן זיך אויך געפונען מיינע צוויי שוואָ־גערס: דוד גאָלדשטיין, וועלכער איז גלייך געפאַלן און משה וויסלעדער, וואָס האָט באַקומען צוויי קוילן און געוואָרן שוועך פאַרוווונדעט. דערזעענדיק, אַז די „שוואַרצע" זענען שוין אַוועק, האָט ער גערופן הילף. גלייך זענען צו אים צוגעגאַנגען שמואל אהרן „שמאדניק" און משה האָכמאַן. זיי האָבן אים געגומען, אַוועקגעפירט אין אַן אָרימער שטוב, כדי עס זאָל קיינעם נישט זיין פאַרדעכטיק. ער האָט זיך געגוי־טיקט אין מעדיצינישער הילף, אָבער ליידער איז אַזעלכעס נישט געווען. דריי טעג איז ער געלעגן אין בעט אין דער געהיימער דירה, לסוף איז געקומען אַ דאקטער און געמאַכט אים אַן אייגשפריצונג. אין דער זעלבער נאַכט איז געקומען יאַנקל גורפינקל מיט אַ טאַקסע און אים אָפּגעפירט קיין וואר־שא אין אַ שפּיטאָל. עס האָט געדויערט עטלעכע וואָכן און ער איז פולקאָם געזונט געוואָרן. אָבער ליידער האָט מען אים צוזאַמען מיט אַלע וואַרשעווער יידן אַרויסגעפירט אין טויטן־לאַגער „טרעבלינקע".

אין די לעצטע טעג פאַרן „אויסזידלען" זשעלעכאָוו איז געווען אַ שרעק און אַ פּחד אַרויס צו גיין אין די גאַסן. מיר זענען אַרומגעגאַנגען ווי פאַרמשפּטע. מיט וועמען מען האָט זיך געטראָפן איז געווען נאָר אײַן פראַגע: וואָס קלערסטו צו טאָן, און וווּ קלערסטו צו אַנטלויפן? אַריינקומענדיק אין אַ יידישער ווויגונג האָט אַ גרויל אַרומגענומען. עס האָט אויס־געזען ווי נאָך אַ לויה. די נעכט האָבן מיר זיך שוין נישט אויסגעטאָן און דערוואַרט דעם באַפעל.

דעם 28־טן סעפּטעמבער איז מיין פאָטער מיט צוויי ברידער אַוועקגעשיקט געוואָרן אין לאַגער ווילגע, נישט וויט פון זשעלעכאָוו, געבליבן זענען מיר 3 שוועסטער און אַ פּלימעניק. דעם 29־טן סעפּטעמבער איז דער אַנטיסעמיט וויטאשעוויטש, אַ חזיר־הענדלער, געקומען צו מיין עלטערער שוועסטער יוכבד און וויל ער האָט געווסט, אַז ביי איר איז פאַראַן געלט און זאַכן, האָט ער איז פאַרגעלייגט, אַז 9 אָוונט זאָל זי זיין ביי דער בריק מיטן קינד און ער וועט זי אָפּ־וואַרטן, כדי אַרויסצונעמען פון געטאָ. גלויבנדיק אים האָט זי אים אַוועקגעגעבן אַ געווויסע סומע געלט וויי אויך זאַכן. צו דער באַשטימטער צייט איז מיין שוועסטער געקומען צו דער בריק, אָבער די שטאָט איז שוין געווען אַרומגערינגלט מיט געשטאַפּאָ. מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ און מיטן קליינעם שוואַלב אויף דער האַנט איז זי אַוועק צו איר שווער ברוך און צוזאַמען מיט אים פאַרבליבן אין שטוב.

די צווייטע שוועסטער, גענדל, איז די זעלבע נאַכט מיט פארגעבראַכטע אַרישע פּאַפּירן אַוועק קיין וואַרשע. נאָך אַ יאָר זיין אין וואַרשע זענען אירע פּאַפּירן אנטדעקט גע־וואָרן, האָט זי פאַרלאָזט וואַרשע, אַוועק אין די פּאריסאַוער וועלדער צוזאַמען מיט בערל פּאפּאווסקי און צוגעשטאַנען צו אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער. אין 1943 דעם 11־טן סעפּטעמבער איז זי געפאַלן בעת אַן אָבלאַווע.

אין באהעלטעניש ביי פּויערים

איך, די יונגסטע פון די שוועסטער, בין אין דער נאַכט פון דער „אויסזידלונג" אַוועק מיט מיין געוועזענעם חתן אליהו רויזנקינד אין דאָרף סטרי צו אַ באקאנטן פּויער סטעפאן מאיעק, א קאָמוניסט. דאָרט זענען מיר געווען באַהאַלטן דריי טעג. זשעלעכאָווער פּאָלאַקן אַנטיסעמיטן, ביי וועמען עלע האָט געהאַט זיין גאַנץ האָב און גוטס, וועלנדיק פון אונדז פּטור ווערן, האָבן דערטראָגן צו דער דייטשער מאַכט, אַז מיר באַהאַלטן זיך אויס אין דאָרף סטרי. עס איז געשען עפּעס אַ „נס", די דייטשן האָבן אונדז נישט געפונען און מיר זענען פון זיי־ערע הענט נצול געוואָרן. אַזוי ווי דאָס דאָרף האָט זיך שוין דערוווסט, אַז מיר געפינען זיך ביי סטעפאַן מאַיעק, האָט ער אונדז אויף דער פערטער נאַכט אַוועקגעפירט צו זיינעם

אַן אָרעמען פּעטער פּראַנעק מאיעק, וואָס האָט געווּוינט אין דער קאָלאָניע „ליפּינאָוו" ביים דאָרף סטרי. סטעפאַן, נישט קיין נאָרישער פּויער, האָט צוגעזאָגט דעם פּעטער גאָלדענע גליקן און קוקנדיק אויף אים האָט ער אונדז צוגענומען. די גאַנצע אויפזיכט איבער אונדז האָט געהאַט סטעפאַן.

דריי חדשים זענען מיר דאָרט געזעסן. פּראַנעקס קינדער האָבן פון אונדז נישט געווּוסט. באַמערקנדיק פון צייט צו צייט, אַז זייער מוטער פאַרקלענערט זיי די פּאָרציעס, טראָגט יעדעס מאָל אַוועק ערגעץ ווּו אַ ביסל עסן, האָבן זיי דער מוטער געשטעלט קשיות. די מוטער האָט געענטפערט, אַז זי טראָגט דאָס עסן פאַר די מייז. נאָר אַ קורצער צייט איז אונדז געלונגען אַריבערצוברענגען צו אונדז דעם פּאָטער מיט די 2 ברידער. נישט ווייט פון אונדז אין דערנעבנדיקן דאָרף ווילטשיסק האָט זיך געפונען אויך אַ בונקער פון דער משפּחה פּאפּאווסקי, און פון די בראַכאָוויטשעס. מיט זיי האָבן מיר געהאַט שטענדיקן קאָנטאַקט.

צוליב דעם, וואָס אונדזער בונקער איז געווען זייער אַ קליינער און נישט קיין באַקווּעמער, ווּו עס האָבן זיך נאָר געקענט געפינען ביז דריי פּערזאָן: מיין פּאָטער, איך און מיין חתן, זענען מיינע צוויי ברידער געבליבן מיט די דריי בחורים פּאפּאווסקי. עס איז נישט געווען קיין אייַן טאָג, אַז מיר זאָלן נישט איבערלעבן קיין שרעק. מיין הארץ האָט מיר ווי געטאָן קוקנדיק אויף מיין פּאָטער, ער האָט זיך נישט געקאָנט צוגעווּוינען צו זייערע עסנס און פון די אַלע צרות איז ער קראַנק געוואָרן. עס זענען געווען טעג ווען מיר האָבן קיין וואַסער נישט געזען פאַר די אויגן און עסן האָט מען באַקומען נישט צום לעבן און נישט צום שטאַרבן. ווען די דייטשן זענען געווען אין דאָרף האָט מען דאָס טירעלע פון בונקער פאַרשאָטן מיט זאַמד און אַרויפגעשטעלט אויף דעם אָרט פאַרשידענע זאַכן. און ווען דאָס טירל איז געווען פאַרמאַכט, דעמלט האָבן מיר שוין קיין לופט נישט געהאַט. עס איז געווען אַזוי שטיקנדיק, אַז מ׳האָט נישט געקענט אנצינדן קיין שוועבעלע. אין צווייטן הויז פון אונדז האָט געווּוינט אַ גרויסער אַנטיסעמיט וויטעק און ער איז געווען אַן אָפּטער אַריינגייער צו די פראַנעקס. אַלע שלעכטע נייעסן וועגן יידן האָט ער אַריינגעבראַכט און עס האָט אַ סך געווירקט אויף אונדזער באַלעבאָס, וועמען וויטעק האָט חושד געווען, אַז ער האַלט יידן, אָבער זיכער איז ער נישט געווען. אונדזערע באַלעבאָטים זענען געווען גענוג פאַרזיכטיק, זיי האָבן דאָס לעבן איינגעשטעלט.

די קינדער פון דער פּויערישער משפּחה זענען געווואָרן אַריינגעצויגן אין דעם סוד און האָבן נישט געבראַכט קיין חברים. וועָן עס איז אַריינגעקומען אין שטוב אַ פרעמדער, האָבן זיי אים אָפּגעגעבן אַ ברייטן גוטמאָרגן, כדי מיר זאָלן הערן, אַז עס איז ווער אַריינגעקומען.

דאָס געלט האָט זיך מיט דער צייט ביי אונדז אויסגעלאָזט און מיין חתן מיטן ברודער הערשעלע ווינאגראד און מאניש רויזנקינד זענען געגאַנגען יעדן סוף חודש ביינאַכט מיט רעוואָלווערן אין די הענט צו דעם אַנטיסעמיט דאמיינסקין, וואָס האָט געווּוינט אויף לוקאָווער שאסיי. אונדזער גאַנצער פאַרמעגן איז געלעגן אין זיינע הענט. די ערשטע צווויי מאָל האָט ער געשאָנקען די „נדבה" און שפּעטער האָט ער שוין נישט געוואָלט עפענען די טיר. דאָס זעלבע האָט זיך אָפּגעשפּילט מיט לעשעק פון דער „ספּולדזשיעלניע". אַזוי האָבן די דריי בחורים איינגעשטעלט דאָס לעבן און געקומען מיט ליידיקע הענט. מיר האָבן אָנגעהויבן צו פאַרקויפן פון זיך זאַכן, כדי מיר זאָלן זיך ווייטער אויסהאַלטן. אָבער ס׳איז אומדערוואַרט געקומען אויף אונז אַ ניי אומגליק.

דאָס איז געווען אין פעברואַר 1944, אין דאָרף סטרי, ווּו מיר זענען געווען באַהאַלטן האָבן די דייטשן געפונען אַ דערשאָסענעם זעלנער. מען האָט זיך געריכט אויף גרויסע אָבלאָווע און רעפּרעסיעס. אונדזער פראַנעק, הערנדיק דאָס, איז גלייך אַרויף צו אונדז און אָנגעהויבן אונדז צו באַווייזן, אַז איצט קומט אויף אונדז דער טויט, ווייל עס ווען זיין אַ שרעקלעכע אָבלאָווע מיט שפּיר־הינט. ער האָט געמוזט ווייזן און קלאָגן, אַז מיר זאָלן רחמנות האָבן אויף זיינע פּיר קינדער. מיר האָבן דאָך גאָרנישט צו פאַרלירן, ווייל אונדזער טויט איז אומפאַרמיידלעך, נאָר מיר זאָלן זיי פריי לאָזן.

עס האָט נישט געהאָלפן קיין רייד. נאַקעט און בארוועס, נאָך 20 חדשים נישט זען די ליכטיקע שיין, האָבן מיר דריי געמוזט זיך לאָזן אין די פעלדער. אין דרויסן איז געווען שניי און פראָסט, דער הימל באַדעקט מיט כמאָרעס. מיר לאָזן זיך אין וועג קיין ווילטשיסק צו דעם צווייטן בונקער. געווייגלעך דויערט דער וועג דריי שעה, אָבער ביי אונדז האָט ער גערויערט 9 שעה. מיר זענען געגאַנגען דורך וואַסערן און זומפן. אַרויסגייענדיק פון די וואַסערן זענען מיר געווואָרן איין שטיק אייז, אַזוי, אַז עס איז שווער געווען צו שטעלן אַ טראָט. די הינט, וואָס זענען אונדז נאָכגעלאָפן, האָבן אויפגעווקט אַלע דערפער. די טויט־שרעק האָט אונדז נאָכגעיאָגט און ווייטער געיאָגט. מיר זענען אַהין אָנגעקומען פינף אינדערפרי. די פּויערים פון דעם דאָרף האָבן אונדז באַמערקט ווי מיר זענען אַריינגעגאַנגען צו דעם אויסנאַמס גוטן פּויער מיט דעם נאָמען סאָקאָל. ביי אים אין אַ בונקער האָבן זיך געפונען 16 יידן. עס איז געווואָרן אַ טומל און אַ געשריי פון די פּויערים — זיי וועלן צוטראָגן דער זשאַנדאַרמעריע, אַז ביי סאָקאָלן געפינען זיך יידן. אַ דאַנק דעם גוטן אָקטיוון קאָמוניסט עדוואַרד טורעק האָט זיך דער טומל אויסגעשטילט. ער האָט געפּוּעלט, אַז עס זאָל ווערן שטיל. ער האָט געמאַכט אַ פאַרזאַמלונג פון דאָרף און דערקלערט, אַז עס זענען געווען יידן, אָבער זיי זענען גלייך אַוועק. דער גוטער איידעלער עדוואַרד טורעק האָט געהאָט די גאַנצע פאַראַנטוואָרטלעכקייט איבער דעם בונקער. סאָקאָל איז געווען זיינס אַ שוואָגער. נאָך דער באַפרייאונג איז טורעק געשטאָרבן אויף זיין אַלטער קראַנקהייט — לונגען.

איך מיט מיין חתן און מאניש רויזענקינד האָבן די זעלבע נאַכט געמוזט פאַרלאָזן דעם בונקער, ווייל עס איז נישט געווען גענוג פלאָץ. דאָס געזעגענען זיך מיט מיין פּאָטער איז געווען אייגער פון די שרעקלעכסטע מאָמענטן. ער האָט מיך נישט

געלאָזן אַוועקגיין. ער האָט מיך געקושט און געצערטלט, אַז איך זאָל אים נישט פֿאַרגעסן, ווען מיר וועלן געפינען פֿאַר זיך אַן אָרט. און ווען איך האָב שוין געוואָלט אַוועקגיין האָט ער מיך צוגערופן: „חנהלע, איך גלויב אין דיין מזל, אַז איך וועל זיין מיט דיר וועל איך איבערלעבן". מיין ברודער האָט אונדז באַגלייט אַ פּאָר טריט און מיר האָבן זיך צעשיידט. מיט טרערן אין די אויגן, מיט אַ שווער האַרץ האָב איך זיך צעשיידט מיט מייַנע טייערסטע.

מיר האָבן געזוכט אַ מעת־לעת און ליידער, צום באַדויערן האָט אונדז קיינער נישט געוואָלט אַריינעמען. נישט האָבנדיק קיין צווייטן אויסוועג זענען מיר צוריק געגאַנגען צו דעם אַלטן אָרט אין סטרי, קאָלאָניע „ליפּיני" צו אונדזער פֿראַנעק מייקע. עס איז זיי פּינצטער געוואָרן פֿאַר די אויגן דערזעענדיק אונדז. ער האָט זיך נישט געקאָנט פון אונדז אָפּטשעפּן און ער האָט אונדז צוריק אַריינגענומען נאָר מיט דעם באַדינג — אַן מיין פֿאָטער.

עס איז געקומען דער פּרילינג און צו אונדז אין בונקער האָט ער געבראַכט אַ קוואַל מיט וואַסער. וואָס מער מיר האָבן אויסגעשעפּט, מער איז אָנגעקומען. מיר האָבן געמאַכט אַ נארע אַזוי, אַז זיצן האָבן מיר שוין נישט געקענט, נאָר ליגן, און אונטער אונדז האָט דאָס וואַסער געשארוועט. איך האָב שוין אַליין געמוזט רעזיגנירן, אַז מיין פֿאָטער זאָל דאָ קומען. אומעגלעך איז געווען, אַז אַ מענטש פון 60 יאָר זאָל אַזעלכעס קענען איבערטראָגן. איך האָב וועגן דעם מודיע געווען מיין פֿאָטער און ער האָט שלום געמאַכט מיט זיין גורל און געבליבן מיט זיין יונגסטן זון הערשעלע.

מיט דער צייט זענען אָנגעקומען זייער גוטע ידיעות. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער צווייטער פּראָצעס, די רוסן זענען געגאַנגען פֿאָרויס און אַ דאַנק דעם האָט זיך אויך ביי אונדז די לאָגע פֿאַרבעסערט. אונדזערע באַלעבאָטים האָבן אונדז אָנגעהויבן צו טרייסטן, אַז מיר זאָלן זיך ווייטער האַלטן, אַז איצט וועט שוין זיין אַ סוף צו אונדזערע צרות און מיר האָבן זיי כסדר פֿאַרזיכערט, אַז נאָך דער מלחמה וועלן מיר אין זיי נישט פֿאַרגעסן. איך האָב אויך צוגעזאָגט, אַז ווען איך וועל באַפֿרייט ווערן וועל איך ווערן אַ פּרומע קאַטאָליקין און צווייַ מאָל אין טאָג האָב איך געקניט פֿאַר דער הייליקער מוטער און געזאָגט „פּאטשעזש". מיט דעם האָב איך זיי אינגאַנצן געווונען. יעדן זונטיק 12 ביינאַכט איז געקומען צו אונדז סטעפֿאַן מאיעק, איבערגעגעבן אַלע נייעסן און גערעט פֿאַר אונדז געהיימע בלעטלעך.

דער זעלבער סטעפֿאַן, ווען ער האָט געזען, אַז מיר ווערן שוין אין קורצן באַפֿרייט, איז געקומען צו אונדז מיט אַ פּרישן פֿאַרשלאָג: אַזוי ווי אין געציילטע טעג ווערן מיר שוין באַפֿרייט, מוז מען איצט אַלע גוט עסן און ער האָט מיין חתן מיט מאניש רויזענקינד ווידער געשיקט אין שטאָט נאָך געלט. אין דער זעלבער נאַכט זענען זיי געגאַנגען צו דאמיינסקין. ער האָט נישט געוואָלט עפּענען און זיי זענען געווען געצוווונגען מיט געוואָלד זיך אַריינרייסן. ער האָט זיי געגעבן עטלעכע קליניקייטן און זיי זענען אַוועק. דער באַדיט האָט גלייך נאָכגעשיקט זיין זון זאָל אויסשפּירן פֿאַר אָרט ווו זיי געפינען זיך. מאניש איז צוריקגעקומען אַ טויט בלאַסער, אַ צעבראָכענער, איינגעשמירט אין בלאָטע. איך האָב אים דערזען און פֿאַרשטאַנען, אַז איך האָב שוין מער קיינעם נישט... מיינע טייערע האָב איך פֿאַרלוירן, עס איז מיר שוין נישט געבליבן צו וואָס צו לעבן.

דריי טעג נאָך דעם אומגליק איז צו מיר געקומען דבורה פֿאפֿאווסקי. זי איז געווען די כלה פון מיין ברודער הערשעלע און מיר דריי זענען שוין געבליבן אין דעם בונקער ביז צו דער באַפֿרייאונג. מיר זענען אַרויס פון בונקער דעם 20טן יולי 1944. נאָך דער באַפֿרייאונג האָב איך זיך דערוווסט, אַז מיין ברודער משה איז אומגעקומען דעם 2טן פעברואַר 1943 צוזאַמען מיט די יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין סאָבאָלאווער געטאָ.

:: :: ::

באַמערקונג פון רעדאַקציע:

דער טויט פון עלע און מאניש רויזענקינד, פון נח ווינאָגראַד, חנהס פֿאָטער איז געשילדערט אין די זכרונות פון דבורה פֿאפֿאווסקי. פון ביידע זכרונות, סיי פון פֿאפֿאווסקי, סיי פון ווינאגראד איז נישט קלאָר, ווי אַזוי עלע און מאניש רויזענקינד זענען אומגעקומען אין בונקער פון פֿאפֿאווסקן.

דבורה פֿאָפֿאָווסקאָ

אויסטראַליע

אין באהעלטענישן אויף דער „אַרישער" זייט

זונטיק אין חודש סעפּטעמבער 1942 אין מיטן נאַכט, האָט מען אַ קלאָפּ געטון אין טיר און אָנגעזאָגט די ביטערע נייעס, אַז מיטוואָך ווערט דאָס גאַנצע געטאָ ליקווידירט. מיר זענען אַלע אַראָפּ פון בעט—מ׳קלערט וואָס צו טאָן. אָבער ווו גייט מען? וואָס פֿאַר אַ מעגלעכקייטן האָבן מיר? מיר זענען געווען גאַנץ גוט אינפֿאָרמירט, וואָס עס איז געשען מיט די אַלע אַנדערע יידן, וועלכע מען האָט אַרויסגעשיקט פון די געטאָס. אין האַרץ דערוועקן זיך געפילן פון שרעק, די געדאַנקען לויפן שנעל. נישטאָ קיין אויסוועג. די גאַנצע נאַכט האָבן מיר זיך אַרומגעדרייט צעטראָגן, צעברעכן, ווי מענטשן פֿאַרמשפּטע צום טויט. איינער דעם צווייטן האָט געקוקט אין די אויגן מיט דער זעלבער פֿראַגע: וואָס טוט מען? ווהין גיין?

דבורה פֿאָפֿאָווסקאָ

אין דער פרי זענען מיר גלייך אַרויס אין שטאָט, אַנזאָגן די פּריינט און מִשפּחה די טרויעריקע נייעס, אָבער יעדער האָט שוין געוווסט און געווען פֿאַרצווייפלט.

פֿאַר מיין פֿאָטער און ברודער האָט מען געפונען אַן

אויסוועג — פֿאַרן קיין ווילגע אין לאגער, ד.ה. צו פֿאַר־לענגערן דאָס לעבן צייטווייליג. טאַקע אין דער פרי זענען זיי אַוועק. דער וועג איז געווען אַ שווערער, פול מיט שרעק, מ׳האָט פון זיי אַלץ צוגענומען דאָך זענען זיי דערפֿאַרן. מיין עלטערער ברודער לייבל איז געבליבן אין שטאָט און שפּעטער אַוועק מיט אַנדערע יידן צו דער אַרבעט אין דאָרף קיין ווילטשיסק.

מיין מוטער, שוועסטערן און איך זענען געבליבן אין שטוב מיט דער אָפּנונג אפשר וועט געלונגען אונדז אויך צו פֿאָרן אין לאַגער. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז מען לאָזט נישט אַריין קיין פרויען.

דעם זעלבן טאָג איז געקומען צו אונדז א באקאנטער פֿאַלאָק עדוואַרד טורעק. מיר האָבן זיך געוואָנדן צו אים: „ראַטעוו אונדז, מיר זענען יונג, מיר ווילן לעבן". די האָפֿ־נונגען זענען געווען שוואַכע, אָבער ער האָט צוגעזאָגט אַרויסצונעמען מיך און מיין עלטסטע שוועסטער. ער האָט אָנגעוואנדן אַלע מיטלען כדי אונדז צו העלפן. נישט האָבנדיק אונדז ווו אַריינצונעמען, האָט ער טראָץ דעם באַפוילן, אַז מיר זאָלן אַרויס פון געטאָ די זעלבע נאַכט און באַשטימט זיך מיט אונדז צו טרעפֿן. אונדזער שיידן זיך איז געווען טראָגיש, הגם מיר האָבן געהאט האָפֿנונגען, אַז א צווייטער פֿאַלאָק זאָל קומען צומאָרגנס נאָך דער מאַמע און שוועסטער. אָבער מיר זענען געווען שטאַרק אומרויק, עס האָט געשראָקן דאָס שיידן זיך, נישט וויסנדיק צי מיר וועלן זיך נאָך זען.

די מאַמע ווידער און מיין שוועסטער האָבן גאַנץ גוט געוווסט ווי גרויס עס איז די געפאָר פון אַרויסבאַקומען זיך פון געטאָ און מורא געהאַט, אַז מיר וועלן פאַלן פון דייטשע קוילן. וועז די נאַכט איז צוגעפאַלן האָבן מיר פאַרלאָזט די שטוב. מיט גרויס האַרץ־קלאפֿעניש זענען מיר דערגאַנגען צום דאָרף.

טורעק האָט קוים געפֿועלט ביי זיין שוועסטער, אַז זי זאָל אונדז אַריינלאָזן אויף עטלעכע טעג. מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ שטאַל און געגעבן אַ געלעגער אויף דעם בוידעם. מיר זענען שוין געווען פון די גליקלעכע, אַרויס־געראַטעוועטע פון זשעלעכאָווער געטאָ און געזען אין שטאַל מיט האַרץ קלאפֿעניש און טויט־שרעק. אָבער מיר האָבן געלעבט.

מיטוואָך אין דער פרי האָבן מיר געשיקט די באַלע־באָסטע מיט אַ בריוו צו דער מאַמע. עס האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט איז זי צוריקגעקומען און דערציילט, אַז די גאַנצע שטאָט איז אַרומגעצוימט מיט זשאַנדאַרמען און מען פירט אַרויס די יידן. דעם טאָג האָבן מיר שוין געפילט, אַז עס איז נישטאָ קיין וועג צוריק. מיר האָבן אויך גאָרנישט געוווסט פון מיין מוטער, שוועסטער און משפּחה.

די זעלבע נאַכט איז טורעק געקומען און איבערגעגעבן, אַז מיין ברודער לעבט. ער געפינט זיך ביי אים אין קעלער. ער האָט באַשלאָסן אים אַריבערצופירן צו אונדז, ווייל עס איז אוממעגלעך צו האַלטן אים ביי זיך. ער איז טאַקע די צוויייטע נאַכט געקומען צו גיין.

מיר האָבן אָנגעהויבן אונטערצוהאָנדלען מיט די פוי־לישע באַלעבאַטים, אַז זיי זאָלן מאַכן אַ באַהעלטעניש פאַר אונדז און מיט דער הילף פון דעם פריינט טורעק האָט זיך אייגנגעגעבן צו מאַכן אַ קעלער. ביינאַכט אין געהיים האָט מען געגראָבן דעם קעלער. און נאָך עטלעכע טעג האָבן מיר זיך איבערגעטראָגן.

צומאָרגנס האָבן מיר דערהאַלטן אַ בריוו, וועלכער איז געשיקט געוואָרן צו עדוואַרד טורעק. דער בריוו איז געווען פון מיין מוטער און שוועסטער וואָס האָבן מודיע געווען אַז זיי זענען אָנטלאָפן אויף דעם וועג קיין סאָבאָלעוו און געפינען זיך אין דאָרף. מען האָט זיי אַלעס צוגענומען און מיט זיי געפינט זיך אויך אַ מומע דבורה יאָנטעוו.

אונדזער פרייד איז געווען נישט צו באַשרייבן, פרייד געמישט מיט ביטערניש. מיר האָבן גלייך אָנגעהויבן צו אינטערוועניրן ווען אריינגענעמען זיי אין נאָך לאַנגע אפּעלאציעס צו זייער גיוויסן, האָבן מיר באַקומען די דער־לויבעניש. טורעק איז גלייך אַוועק זיך זען מיט מיין מוטער. אָבער צוריקגעקומען פֿאַרצווייפלט. מיין מוטער איז שוין דאָרט נישט געווען. ער האָט זיך נישט געקענט דערווויסן, וואָס עס איז געשען מיט זיי. דערווייל האָט יעדער טאָג געברענגט אַנדערע איוב־בשורות — יידן געשאָסן, אַנטלאָ־פענע יידן פון באַהעלטנישן — דערמאָרדעט פון פֿאַלאָקן. און מיר זיצן דאָ איבערגעשראָקענע, מיט צעבראָכענע הער־צער, אָנגעזאָפט מיט צער.

שפּעטער האָבן מיר דערהאַלטן נאָך אַ בריוו פון מיין מוטער און שוועסטער, אַז זיי געפינען זיך נישט וויט פון אונדז ביי אַ פויער, וועלכער וויל זיי מער נישט האַלטן און זיי האָבן נישט קיין געלט. עטלעכע טעג האָבן זיי זיך אַרום־געוואַלגערט און קיינער האָט זיי נישט אַריינגעלאָזט. זיי האָבן שוין געווואָלט גיין אין שטאָט און מעלדן זיך צו די דייטשן און מאַכן אַ סוף צו אַלעמען.

די זעלבע נאַכט איז אונדז געלונגען צו ברענגען צו אונדז די מוטער און שוועסטער. אונדזער באַגעגעניש איז נישט צו באַשרייבן. מיר זענען ווידער צוזאַמען, אָבער אין אַ צווייטער וועלט, אין אַ וועלט איבער וועלכער עס שאָטנט דער טויט.

די מאַרד־מעשׂים פון די באַנדיטן פון „ארמיא־קראַיאָווא"

כמעט צוויי יאָר זענען מיר געלעגן אין אַ פינצטערן קעלער ביי פוילישע פויערים אין אַ דאָרף.

אין איינעם אַ טאָג — איך געדענק אים זייער גוט, וואָס איז דער יאָרצייט־טאָג פון מיין ברודער, און מיין פריינט הערשל ווינאָגראַד — אין 14־טן יוני 1941, צווישן טאָג און נאַכט, בעת מיר זענען געזעסן ביי אונדזער גואל אין דער שטוב, האָבן מיר באַמערקט דורכן פענסטער, אַז עס דערנענ־טערן זיך דייטשן צום הויז וווּ מיר זענען געווען אויסבאַהאַלטן. זייער צאָל איז געווען בערך עטלעכע דרייסיק פערזאָן. מיר זענען גלייך אַראָפּ אין פינצטערן קעלער. מיר זענען געווען

זיכער, אַז די דייטשן גייען צו אונדז און אַז איצט ענדיקט זיך שוין אונדזער לעבן. מיר האָבן באַשטימט נישט אונטער־צוגעבן זיך און קעמפן ביז צום לעצטן.

אין דער זעלבער מינוט הערן זיך טריט אין שטוב און מען רעדט פויליש. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זענען פּאָלאַקן איבערגעטאָן פּאַר דייטשן. עס דויערט אַ וויילע, מיר זענען אָנגעשטרענגט און גרייט צום קאַמף. דער קריסט וואָס האָט אונדז געהאָלפֿן ראַטעווען, רופט אויס אויף דעם הויכן קול: „יידן, האָט נישט קיין מורא, דאָס זענען אונדזערע, פּאָלאַקן, זיי וועלן אייך קיין שלעכטס נישט טאָן. זיי האָבן נאָר אַ באַפעל צוצונעמען דאָס געווער פון די יידן". אָבער מיר האָבן שוין געווּסט מיט וואָס דאָס שמעקט, ווייל אין יענער צייט איז די גרעסטע צאָל יידן אומגעקומען דורך די פּוילישע א.ק. („אַרמיאַ קראַיאָווא"). אָבער מיר האָבן זיך גאָר נישט געקענט העלפֿן. מיר זענען געווען אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן. די באַנדיטן האָבן געדראָט, אַז זיי וועלן וואַרפן גראַנאַטן אין קעלער, אויב מיר וועלן זיך נישט אונטערגעבן. זיי האָבן אונדז דערפירט צו אַ מאַמענט פון פאַרצווייפלונג. מיר האָבן נישט געהאַט קיין צווייטן אויסוועג ווי אונטערגעבן זיך. מיר האָבן געריבן אפשר וועט עמיצן געלונגען צו אַנטלויפן. איך מיט דער יונגסטער שוועסטער מלכה און הערשל זענען אַרויס די ערשטע פון קעלער. מיר האָבן זיך געזעגנט מיט די איבעריקע, וואָס זענען דאָרט געבליבן. מיר זענען אַרויס אין שטוב. די מערדער זענען אונדז גלייך באַ־פאַלן און צוגענומען ביי אונדז די רָעוואָלווערן, וואָס מיר האָבן ביי זיך געהאַט. מיר האָבן געזוּווסט, אַז מיר זענען פאַראָור־טיילט צום טויט. מיר זענען געווען גלייכגילטיק. די מערדער האָבן נאָך ביי אונדז געזוכט גאָלד, אָבער דאָס האָבן שוין אַנדערע פון לאַנג געהאַט צוגענומען. שפּעטער האָבן זיי אונדז אַרײַנגעפירט אין קיך און געהייסן זעצן זיך אויף דער ערד. עס האָט געדויערט עטלעכע מינוטן און עס האָט זיך קיינער נישט געווויזן. וועלן די באַנדיטן האָבן אָבער נאָך אַמאָל גע־דראָט, אַז זיי וועלן וואַרפן גראַנאַטן, האָט זיך באַווּיזן מיין עלטסטער ברודער, וועלכער האָט געהאַט אַ קראַנקע האַנט פון פאַרטיזאַנער־קאַמף. איך האָב זיך געפונען אַנטקעגן דער טיר, וווּ מיין ברודער איז געשטאַנען. נעבן מיר איז געשטאַנען דער קאַמענדאַנט פון די א.ק.־באַנדיטן, אַ געוויסער ביאלעצקי.

וועלן מען האָט געהייסן מיין ברודער אויפהויבן די הענט, האָט ער אַרויסגעכאַפּט אַ רעוואָלווער און דריי מאָל אויס־געשאָסן. דאָס פּייער איז מיר אַדורך איבערן קאָפּ און גע־טראָפֿן דעם קאַמענדאַנט. ער איז גלייך אַרויס פון שטוב און געפאַלן אויף דער שוועל. עס האָט זיך געמאַכט אַ שרעק־לעכער טומל און אַ שיסעריי. מען האָט געשאָסן פון אַלע זייטן. מיין ברודער לייבל איז געפאַלן אין שטוב — די פאָדלאָגע איז געווען פול מיט בלוט. גלייכצייטיק האָבן די פאַרבליבענע אין קעלער געזוכט אַ וועג ווי זיך צו ראַטעווען. מאָניש רויזנקינד איז געלונגען אונטערצוקאָפּן זיך און אַרויס אויף דעם פּעלד. מען האָט אים באַשאָסן, אָבער טראָפֿ אַלעמען האָט זיך אים אינגעגעבן צו אַנטלויפן. נאָך אים איז געלאָפן אליהו רויזנקינד, וועלכער איז געוואָרן געטראָפֿן. איך, מיין מוטער און צוויי שוועסטערן זענען געזעסן און געקריצט מיט די ציין. די שיסעריי האָט זיך אָפּגעשטעלט. מיר האָבן פּרא־בירט רעדן, אַפּעלירן. ביי יעדעס מאָל פּראָבירן וואָס רעדן האָט מען אונדז געשלאָגן מיט די ביקסן.

עס האָט זיך דערהערט אַ געשריי פון אַ מיידעלע אין דרויסן, דאָס איז געווען רבקהלע וויינבערג, וועלכע האָט פּראָבירט אַנטלויפן מיט איר מומע טערצע בארוכאוויטש און זענען ביידע געוואָרן דערשאָסן.

נאָך דעם בלוטיקן שטיקל אַרבעט זענען די באַנדיטן אַראָפּ אין קעלער און אַרויסגענומען אַלץ וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט, דאָס לעצטע העמד א.א.וו. נאָך דעם האָבן זיי זיך באַראַטן וואָס מיט אונדז צו טאָן, ווי אַזוי מיט אונדז צו פאַר־ענדיקן. מען האָט אַרויסגענומען נח ווינאָגראַד און אים גע־שאָסן און זיין זון הערשל האָט געדאַרפט צוקוקן. גלייך זענען די מערדער אַריין אין שטוב און גענומען זיך צו הערשלען. מיין מוטער און שוועסטער האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט זאָגנדיק, אַז מיר ווייסן וואָס עס וואַרט אויף אונדז, אָבער מיר ווילן פאַלן אַלע צוזאַמען. מיר ווילן נישט צוזען דעם טויט איינער פון צווייטן. די באַנדיטן האָבן דערקלערט אַז זיי וועלן אים גאָרנישט טון, זיי ווילן בלויז עפּעס פרעגן, און גלייך קומט ער צוריק אין שטוב. ווי ער איז נאָר אַרויס האָט זיך באַלד דערהערט אַ שאָס. דערווייל איז געוואָרן שלעכט מיטן קאַמענדאַנט, וועלכער איז געוואָרן פאַרוווּנדעט דורך מיין ברודער. די באַנדיטן זענען אַוועק ראַטעווען דעם קאַמענדאַנט. איך בין גלייך אַרויס פון שטוב. הערשל איז געלעגן ביי דער טיר. דאָס הארץ האָט נאָך ביי אים געקלאַפּט. איך האָב זיך געבעטן ביי אונדזער באַלעבאָסטע, אַז זי זאָל מיר העלפן אים ראַטעווען. האָט זי מיך אָנגענומען ביים קאָפּ און אַריינגעשלעפּט אין שטוב זאָגנדיק, אַז איך זאָל זיך נישט ווייזן אויף דער גאַס, מען זאָל נישט וויסן אַז עס איז נאָך ווער געבליבן לעבן. איך בין אָבער ווידער אַרויס מיט מיין מוטער און שוועסטערן און אויף מיינע הענט איז זיין נשמה אויסגעגאַנגען. איך האָב נישט געוווסט וואָס טוט זיך מיט מיר. איך האָב געפילט אַז איך וועל אַראָפּ פון זינגען.

שפּעטער האָבן מיר נאָך געמוזט אַליין זיי קובר זיין. אונדזערע פּיס זענען געווען פאַרבלוטיקט מיט דעם בלוט פון אונדזער אייגענעם ברודער. אַזוי האָט עס גע־דויערט ביז האַלבע נאַכט.

נאָכקעט און באַרוועס האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן אויף אַ פעלד, איך בין געווען קראַנק אויף דיפטעריט. איך האָב דאָס אָבער גאָרנישט געפילט. מיר זענען נישט געווויינט געווען צו דער שטאַרקער לופט נאָך צווי יאָר לעבן אין קעלער. נאָך אַ טאָג זיין אויף דער „פריי" זענען מיר אַלע געשוואָלן געוואָרן.

יעדע נאַכט זענען מיר געגאַנגען צו דעם טייך נאָך אַביסל וואַסער און איך מיט מיין שוועסטער־קינד זענען ביינאַכט

אַדורכגעגאַנגען דעם טייך צו די קריסטן נאָך ברויט. צוריק צו די מוטער און שוועסטער האָט מען גלייך נישט געטראָפן. גאַנצע נעכט פלעגט מען וואַנדערן צווישן זאַנגען, זוכנדיק דאָס אָרט וווּ זיי געפינען זיך. אַזוי איז אַדורך פיר טעג.

איך האָב נישט געהאַט קיין רו. איך האָב באַשטימט לאָזן זיך אין וועג אָפּזוכן הערשלס שוועסטער חנה, וועלכע האָט זיך געפונען אין אַ צווייטן דאָרף. אַלע האָבן מיך אָנגעקוקט ווי משוגע, יעדער טריט האָט געדראָט מיט דעם טויט, אָבער איך האָב נישט געקלערט. מיין מוטער און שוועסטער האָבן זיך געבעטן, אַז איך זאָל נישט גיין אָבער איך האָב שוין געהאַט באַשלאָסן יאָ צו גיין.

אין איינעם אַ פרימאָרגן האָב איך זיך געלאָזט אין וועג, נישט וויסנדיק וווּ צו גיין, אָנגעטון פויעריש מיט אַ גע־שוואָלענעם פּנים.

איך האָב נאָך אַ בליק געטאָן אויף מיינע נאָענטסטע, גוט זיך צעוויינט און אַוועק.

איך בין לסוף דערגאַנגען אויף דעם אָרט. אַפילו היינט, וען מיינע געדאַנקען בלאָנדזשען איבער די שרעקלעכע איבערלעבענישן, קען איך אַלץ נישט באַגרייפן ווי אַזוי איך האָב זיך דערשלעפּט צו דעם דאָרף. איך האָב זיך געוואַנדן צו פּאָלאַקן מיט וועלכע מיר זענען געווען אין קאָנטאַקט די גאַנצע צייט און זיי געזאָגט, אַז איך וויל זיך זען מיט חנה ווינאָגראַד. מ׳האָט מיר געהייסן איבערליגן דעם טאָג אויף דעם פעלד. דעם גאַנצן טאָג בין איך אָפּגעלעגן איינע אליין אָן אַביסל וואַסער, די היץ איז געווען שרעקלעך.

ערשט פאַרנאַכט איז דער באקאנטער פּאָלאַק געקומען. איך האָב געפרווועט רעדן מיט אים וועגן שאַפן אַן אָרט פאַר מיין מוטער און שוועסטער אָבער אָן דערפאָלג. די לאָגע איז געווען שטאַרק אָנגעשטרענגט. ער האָט מיר צוגעזאָגט, אַז שפּעט אין דער נאַכט וועט מאָניש רויזענקינד קומען צו גיין און פירן מיך צו חנה׳קן. און צו חנה ווינאָגראַד האָט ער געשיקט אַ בריוועלע, אַז איך לעב, געפין זיך אין דעם דאָרף און מען וויל מיך נישט אַרייַנלאָזן. איך בין אָפּגעלעגן אין פעלד ביז אין מיטן דער נאַכט, וועו מאָניש איז געקומען.

איך האָב נאָך באַדאַרפט גיין 2 קילאָמעטער צו חנהקען. די פּיס האָבן מיך נישט געטראָגן. מאָניש האָט מיך געשלעפּט. איך האָב אים געבעטן, ער זאָל מיך איבערלאָזן אין וואַלד, אַז איך קען שוין מער נישט אָבער ער האָט נישט געוואָלט אָפּטרעטן. און אַזוי האָב איך זיך דערשלעפּט אויף דעם אָרט. מיין צוזאַמענטרעפן מיט חנה ווינאָגראַד קען זיך קיינער נישט פאָרשטעלן. עס איז נישט געווען קיין טרייסט־וועדטער פאַר אונדז. איך האָב נישט געקענט רוען. איך האָב געבעטן, אַז עס זאָל וועד גיין צו וויסן טון מיין מוטער און שוועסטער אַז איך לעב, אָבער קיינער האָט נישט געוואָלט גיין — זיי האָבן מורא געהאַט. באַזונדערס בין איך געווען אומרויק, ווייל איך האָב זיי איבערגעלאָזט אויף דעם פעלד. מיר האָבן לסוף געשיקט מאָנישן, ער זאָל פּועלן ביי דעם פּויער דאָרט, אַז ער זאָל מאָכן אַ צווייטע באַהעלטעניש. און מאָניש, וועל־כער איז אַרויס פון דעם שרעקלעכן פייער איז געגאַנגען אַוועק ביינאַכט און דעם קומענדיקן פרימאָרגן צוריקגע־קומען, זאָגנדיק, אַז סאקאל, דער פויער פון ווילטשיסק וועט מאָכן אַ צווייט באהעלטעניש. איך האָב זיך אַביסל באַרויקט.

מיר דאָ זענען געבליבן אָן געלט, אָן מעגלעכקייטן ווייטער זיך צו ראַטעוונען. מיר זענען געשלאָפן אין דעם קליינעם קעלער, וווּ אַלץ איז געווען נאַס, וווּ מען האָט דעם אָטעם נישט געקענט כאַפן. איך בין געפאַלן אויף אַ פלאַן, צו שיקן אַ מענטש קיין וואַרשע צום דירעקטאָר פון דער ביר־ברוי־עריי „האבערבוש און שילע", מיט וועמען מיר האָבן געהאַנדלט פאַר דער מלחמה און בעטן ער זאָל מיר געבן געלט. מיינע עלטערן האָבן פריער אויך געשיקט צו דעם זעלבן אָרט נאָך געלט, אָבער מיר האָבן נישט דערהאַלטן. איך האָב זיך גע־טראַכט אַז עס איז נישטאָ וואָס צו פאַרלירן. עס איז געווען מיין גרעסטע איבעראַשונג, וועו די קריסטין איז צוריקגע־קומען מיט 2 טויזנט זלאָטיס, זאָגנדיק, אַז דער דירעקטאָר האָט באַפוילן: אויב איך וועל דאַרפן נאָך הילף זאָל איך שיקן צו אים.

אין עטלעכע טעג שפּעטער, הער איך ווי עס קומט וועד אַריין אין שטוב און זאָגט, אַז מען האָט געשאָסן מיין מאַמע און מיינע שוועסטערן. וואָס איך האָב דורכגעמאַכט אין דעם מאָמענט איז נישט צו באַשרייבן.

ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן האָבן אַנטיסע־מיטן געמסרט סאָקאָלן, אַז ביי אים געפינען זיך יידן. אין אַ פרימאָרגן זענען די דייטשן געקומען צו דעם הויז, דורכגע־פירט אַ רעוויזיע און געפונען מיין מוטער און שוועסטערן, וועלכע זענען אָפּגעפירט געוואָרן צוזאַמען מיט סאקאלן קיין זשעלעכאָוו אין דער קאָמענדאַטור. דריי טעג האָט מען זיי געהאַלטן. מיין מוטער האָט געבעטן מען זאָל באַפרייען סא־קאָלן, אַז ער איז נישט שולדיק, אַז זיי זענען אַריין צו אים אין שפּייכלער אָן זיין וויסן. עס האָט נישט געפּועלט. דעם 10 יולי 1944 האָט מען זיי ביינאַכט דערשאָסן און אַרייַנגע־וואָרפן אין אַ ליים־זומפּ.

נאָך דער באַפרייונג האָט סאָקאָלס משפּחה אַרויסגענומען פון דאָרט זייער פאָטער. אין אַ צייט שפּעטער, וועו עס איז דורך די זשעלעכאָווער לאקסמאן און א. וו. יאסני דורכגע־פירט געוואָרן די עקסהומאַציע פון די זשעלעכאָווער קרבנות זענען אויף די מוטער און די צווויי טעכטער פּאָפּאָווסקי גע־קומען צו קבר ישראל.

צביה ראָזענטאל
בראַנקיללאַ

צווישן פויערים

אין זשעלעכאָווער געטאָ האָבן זיך געפונען 15 טויזנט יידן, זשעלעכאָוו האָט זיך טראָץ אַלע גזירות געראטעוועט פֿאַרן „גוטן געטאָ". אַ געוויסע צייט איז דאָס געטאָ געווען אָפֿן, מ׳האָט געקענט אַריין און אַרויס גיין. נאָכן פֿאַרווערן צו באַזוכן די „אַרישע" זייט, זענען יעדן טאָג געווען יידישע קרבנות, ווייל דער הונגער האָט געטריבן זיך אייַנצושטעלן דאָס לעבן און גיין אויפֿן דאַרף נאָך אַביסל קאַרטאָפֿל און אַז עס איז געלונגען איין מאָל איז מען ווייטער געגאַנגען. מ׳האָט נאָך צוגערעדט אַנדערע: „וואָס וועסטו זיצן אין שטוב און הונגערן? קום מיט מיר וועסטו פֿאַרדינען עטלעכע זלאָטע". דער הונגער איז דעמלט געווען מוראדיק גרויס. וויער ס׳האָט געהאַט געלט האָט געצאָלט פֿאַר שפּייז וויפל מ׳האָט געוואָלט און נישט ריזיקירט מיטן לעבן. אָבער אַן אַרבעטער, אַז ער האָט נישט פֿאַרדינט האָט ער נישט געהאַט פֿאַר וואָס צו קויפן און איז אַרויס פון געטאָ. אַזוי זענען געפֿאַלן אַ סך קרבנות.

באָרוכאָוויטש און זיין חבר ביי דער גרענעץ פון זשעלעכאָווער געטאָ.

וועז עס האָט זיך אָנגעהויבן די „אויסזידלונג" פון פֿאַרשידענע שטעט: לובלין, ריקע, דעמבלין, וואַרש אאַנ״ד האָט מען זיך אויך געמוסען צו זשעלעכאָו. אין אַ געוויסן אָוונט האָט די פּוילישע און דייטשע פֿאָליציי באַוואַכט די שטאָט און געמאַלדן, אַז מ׳טאָר נישט אַרויסקומען אויפֿן הויף. מיר האָבן שוין פון אַנדערע שטעט געווסט, וואָס דאָס מיינט. 7 פּרי האָט מען אַלאַרמירט, אַז אַלע יידן זאָלן פֿאַרלאָזן זייערע ווינונגען. מ׳האָט אַלעמען פֿאַרזאַמלט אויף איין פּלאַץ, אַביסל יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, עלטערע מענטשן האָט מען אפֿילו געגעבן וועגענער צו פֿאָרן קיין סאָבאָלעוו און יונגערע מענער און פרויען זענען געגאַנגען צופוס 21 קילאָמעטער.

די היץ איז געווען גרויס. דער שטויב האָט געפּרעסן, מ׳איז געוואָרן שרעקלעך דורשטיק, אויב אָבער עס איז ווער אַרויס פון דער רייע נאָך אַ טרונק איז ער גלייך דערשאָסן געוואָרן. אויפֿן וועג פון זשעלעכאָוו קיין סאָבאָלעוו זענען אַזוי געפֿאַלן הונדערטער מענטשן. וועז איך מיט מיין משפּחה זענען אָנגעקומען קיין סאָבאָלעוו, האָט מען אונדז צוגלייך מיט די איבעריקע געמומען טרייבן אין די בהמות וואָגאָנעס. נישט פֿאַר אַלעמען זענען געווען וואָגאָנען, אַ טייל איז געבליבן וואַרטן ביז מאָרגן. איך בין געווען פון די „גליקלעכע" און זיך אַרייַנבאַקומען אין איין וואָגאָן מיט מיין משפּחה. מיין קינד פון 5 יאָר האָב איך איבערגעלאָזט ביי אַ פויער אויפן דאָרף. עס האָט זיך מיר פֿלוצים פֿאַרבענקט נאָכן קינד. איך בין דעריבער אַנטלאָפן פון וואָגאָן און געגאַנגען אין דאָרף זיך זען מיט מיין קינד. אין דאָרף האָב איך געטראָפן מיין זונעלע זיך שפּילן מיטן פויערס קינדער, מיין קינד האָט מיך נישט דערקענט. ביים זעלבן פויער איז געווען מיין פּריינדין רבקה לעווינזאָן. איר מאָן איז אויך געווען צווישן די אַרויסגעשיקטע. וועז זי האָט מיך דערזען אַליין האָט זי זיך שטאַרק צעווויינט, אַז איר מאָן איז פֿאַרפֿאַלן. מיין זונעלע איז צו איר צוגעגאַנגען און געזאָגט: רבקה וויין נישט, מיין מאַמע איז אויך אומגעקומען גלייך מיט דיין יחיאלן. איך בין צוגעפֿאַלן צו מיין יינגעלע, געמומען אים קושן און מיט טרערן אים איבערצייגט, אַז איך בין זיין מאַמע. דערווייל איז אָנגעקומען מיין פּריינדינס מאָן, ער איז געשפּרונגען פון וואָגאָן. צוזאַמען מיט מיין פּריינדין און איר מאָן זענען מיר אָוועק אין אַ פֿאַלווארק איז דאָרף אקשע. די דאָרטיקע יידן האָבן באַקומען אַ באַפעל נישט אַריינצולאָזן קיין פרעמדע יידן. זיי

האָבן שטאַרק מורא געהאַט אַריינצולאָזן וועמען עס איז, ווייל די דייטשן האָבן זיי צוגעזאָגט, אַז אויב זיי וועלן נישט אַריינלאָזן קיין פרעמדע יידן וועט מען זיי לאָזן לעבן. 20 זשעלעכאָווער יידן, מענער, פרויען און קינדער זענען דער־שאַסן געוואָרן אין אקשע. איך מיט מיין קינד און באקאנטע זענען אַוועק אין אַנאַנדער דאָרף צו אַ פויער און דאָרט געווען 2 חדשים. מיר האָבן דעם פויער געצאָלט חודשלעך. ער האָט פאַר אונדז געמאַכט אַ קעלער אין שטאַל אונטערן מיסט. אויף אונדז זענען געשטאַנען בהמות און מ׳האָט אונדז דאָרט צוגעגעבן עסן. דאָס איז געווען איינע פון די בעסטע באַ־העלטענישן.

אין אַ געוויסן אָוונט, מיר זיצן אין שטוב און עסן אוונט־ברויט הערן מיר פֿלוצים אַ שיסעריי פון ביקסן. מ׳קען זיך פֿאָרשטעלן אונדזער שרעק, דער באַלעבאָס איז אַוועק זען וואָס ס׳קומט פאָר און איז נישט צוריק געקומען. די בעל־הביתטע איז אַוועק נאָך אים און אויך נישט צוריקגעקומען. די שיסעריי איז געווען אַ שטאַרקע. איך מיט מיין זונעלע זענען אַראָפּ אין בונקער און מיינע באקאנטע זענען אַוועק אין וואַלד. וועָן ס׳איז געוואָרן שטילער איז דער בעל הבית צוריק געקומען און דערציילט, אַז עס איז פאָרגעקומען אַ באַנדיטן־אַנפאַל און מ׳האָט דערשאָסן 2 יידן — חיים אלפישער פון דער הוטע און זיין שוואָגער. דער בעל־הבית מיט זיין פרוי האָבן דערקלערט, אַז זיי האָבן מורא מיר לאָזן לענגער בייַ זיי און פאָרגעשלאָגן מיר זאָלן גיין זוכן אַנאַנדערן פֿלאַץ צום וווינען. איך מיט מיין קינד און מיינע באקאנטע האָבן זיך פאַרנומען אין וועג אַריין. דער בעל־הבית און זיין שכן, וואָס האָט אויך געהאַלטן יידן האָבן אונדז צוריק אַריינגעפירט קיין זשעלעכאָוו.

ווי נאָר מיר זענען צוריקגעקומען אין שטאָט האָב איך באַלד צווויסן געגעבן מיין שוואָגער און ברודער, וועלכע זענען געווען אין דער פייער־לעשער קאָמאַנדע, אַז איך געפין זיך בייַ קריסטן. זיי ווי אויך נאָך אייניקע פריינט פון די פייער־לעשער זענען באַלד געקומען אונדז באַזוכן. לאַנג האָבן מיר נישט געקענט זיין אין שטאָט. אויפן 2־טן טאָג זינט אונ־דזער קומען זענען מיר אַוועק געפאָרן קיין סאָבאָלעוו אין געטאָ אַריין. דאָרט זענען מיר געווען 3 וואָכן. די לאַגע אין געטאָ איז געווען אַ שרעקלעכע: געוועזענע יבירים האָבן געבעטן אַ שטיקל ברויט, מענטשן זענען געשטאָרבן פון הונגער אין רעזולטאַט פון שרעקלעכן הונגער האָבן געבו־שעוועט פאַרשידענע קראַנקהייטן. די ווערים האָבן געגעסן די מענטשן. אין איין צימער האָבן צוזאַמען געווויינט 40־30 פערזאָן; די מורא איז געווען אויסערגעווויינלעך, אַז אַ דייטש האָט באַמערקט אין אָוונט ליכט אין אַ פענצטער האָט ער געשאָסן — מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן.

אין אַ געוויסן אָוונט ווערט אַן אַלאַרם, אַז ס׳זענען אַנ־געקומען וואַגאָנען אונדז אַוועקצופירן. דאָס האָט געווירקט שרעקלעך אויף אונדזערע הערצער. אייניקע האָבן געהאַט זיך צוביסלעך איינגעאָרדנט אין געטאָ.

דעם 10־טן יאַנואַר 1943 — 7 אַזייגער אָוונט האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז מיר מוזן מאָרגן פרי זיין אויף אַ פּלאַץ ביי דער באַן. אַ גאַנצע נאַכט איז שוין דאָס געטאָ געוועזן באַוואַכט פון דייטשן. איך קום אַרויס 5 אַזייגער פרי אין גאַס — מ׳קען שוין נישט גיין פון איין גאַס אין דער צווייטער. מענטשן זוכן זיך צו ראַטעווען. מ׳קויפט איבער די פּאָליציי, אַנדערע שטעלן איין זייער לעבן. מ׳רעדט וועגן 5 דערשאָ־סענע און נאָך 3 וועלכע העגגען דערשאָסענע אויף אַ פּלאַץ ווי געשאָטענע געגנדז. די 3 זענען געווען משה און זיין ברודער מאיר ראָטפאס פון זשעלעכאָוו און אַ לאסקעראָווער (לאסקאזשעוו) מיידל. זעענדיק אַז מ׳שיסט, האָבן מענטשן אויפגעהערט צו לויפן און מ׳האָט זיך געגרייט גיין אין די וואַגאָנען. אין אַ וואַגאָן וואָס האָט געקענט אַריינגעמען 50 פערזאָן האָט מען אַריינגעפאַקט 300. וועָן איך בין געגאַנגען אין וואַגאָן האָב איך געהערט, ווי מ׳רופט מיך. דאָס האָבן באקאנטע געוואָלט איך זאָל פאָרן אין זייער וואַגאָן מיט זיי צוזאַמען אויפן לעצטן וועג. איך האָב געפרוווט איבערצוצן זיך אין יענעם וואַגאָן. דאָס האָט באַמערקט אַ דייטש און מיך געגומען שלאָגן מיט אַ ביקס איבערן קאָפּ. נישט גע־קוקט אויף די קלעפּ בין איך פאָרט אַריין אין וואַגאָן צו מיינע פריינט און מיר זענען געפאָרן צוזאַמען קיין טרעב־לינקע. צווישן אַנדערע האָבן זיך דאָרט געפונען: חיים ראָזענבערג מיט זיין ברודער יצחק, הערשל פינטע, יידל איגליצקי, רחלע ראָטערמאַן און פייגע ראָטפאָס. איך און די אַלע אויסגערעכנטע האָבן באַשלאָסן צו שפּרינגען פון צוג. דאָס האָט זיך אונדז אינגעגעבן. דער צוג שטייט אָבער נישט אויף קיין אָרט און שפּרינגענדיק האָבן מיר זיך פאַר־לוירן. איך בין געגאַנגען אַליין קיין לוקאָוו און פון דאָרט קיין זשעלעכאָוו. עטלעכע טעג האָב איך נישט געגעסן.

צביה וואַרצעלמאַן אַלס פּאַרטיזאַנערן

דעם 14־טן יאַנואַר, 1943 בין איך נאָכן 2־טן מאָל שפּרינגען — איצט שוין אַן קינד — אַנגעקומען אין זשע־לעכאָוו. איך בין זיך געגאַנגען זען מיט מיין ברודער און

שוואָגער, וועלכע זענען געווען אין דער פייער־לעשער קאָמאַנדע. געטראָפן האָב איך בלויז דעם ברודער. די פרייד איז געווען אויסערגעווײנלעך. איך פרעג מיך אויפן שוואָגער. דער ברודער דערציילט מיר, אַז ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און וועלנדיק זיך אויסהיטן, אַז די דייטשן זאָלן אים נישט דערשיסן, מוז ער זיך אויסבאַהאַלטן, ווײל אויב סאיז נאָר ווער געוואָרן קראַנק האָבן זיי נישט געלאָזט ראָטעווען נאָר גלייך דערשאָסן. מיין ברודער האָט צו דעם קראַנקן בסוד געפונען דעם דאָקטאָר קאספּעראָוויטש וועלכער איז געווען זייער ליבעראַל אין זיין באַציונג צו יידן (ער לעבט היינט אין זשעלעכאָוו). לאַנג זיין אין זשעלעכאָוו האָב איך נישט געקענט. פריינט וואָס זענען געווען ביי אַ פויער אין דאָרף און וועלכע פלעגן שרייבן בריוולעך צו מיין ברודער האָבן זיך אינטערעסירט מיט מיר און מיר פאָרגעלייגט צו קומען צו זיי. האָב איך זיך ווידער אַנגעטאָן ווי אַ פויערטע און בין געפאָרן מיט אַ פאַלאָק אין דאָרף. דאָרט בין איך געווען 5 חדשים, שפּעטער אַריבער אויף אַנאַנדער אָרט. אַזוי אַז אין משך פון 2 יאָר בין איך מיט מיינע באַקאַנטע געווען אין עטלעכע ערטער, אָביסל אין וואַלד און אָביסל גלאַט אין דרויסן.

נאָך דער באַפרייונג בין איך געבליבן איינע פון מיין גאַנצער משפּחה. איך בין געקומען אין זשעלעכאָוו אַן אַ גראָשן געלט, אָן שיך אין איין קליידל. אויפן אָרט פון אונדזער הויז איז פאַרפלאַנצט אַ שיינער גאָרטן. איך פרעג זיך ביי די שכנים, ווער עס האָט פאַרפלאַנצט דעם גאָרטן, זאָגט מען מיר אַז אַ געוויסער יאשעצקי. איך גיין אַריין צו יאָזשעצקין עס ווייזט זיך אַרויס, אַז ער איז מיינס א באקאנטער און מיין פאָטערס אַ גוטער פריינט. ער האָט זיך מיט מיר נישט צופיל דערפרייט. איך האָב מיט אים אונטערהאַנדלט וועגן פאַרקויפן דעם פלאַץ. זאָגט ער מיר: „נאָך וואָס דאַרפסטו פאַרקויפן. קום אַלע מאָל און נעם אַביסל קאַרטאָפל". איך האָב זיך אויסגעזוכט אַן אַנדערן קונה און פאַרקויפט דעם פלאַץ. מיטן ביסל געלט האָב איך אַנגעהויבן האַנדלען. געגאַנגען אין די שטובן פאַרקויפן פאַרשידענע סחורות. אַזוי האָב איך מיר פאַרדינט אויפן עסן און קליידונג.

איינמאָל קום איך אַריין אין אַ פּוילישער שטוב און באַמערק אויפן הויף אַ שטאָל וואָס איז געווען מיין פאָטערס אייגנטום. איך דערקלער די בעלי־בתים, אַז די שטאָל איז מיין פאָטערס און אַזוי ווי איך לעב, ווייל איך זי צוריק. זיי האָבן זיך נישט קעגנגעשטעלט. איך האָב די שטאָל פאַרקויפט פאַר 4 טויזנט זל. איך בין געווארן אַ גבירטע און פאַרגרעסערט מיין האַנדל. אין אַ געוויסן פּרימאָרגן קום איך אַריין צו אַ געוויסן בעקער — מאזורעק, וואָס האָט געווינט אויף דער פּאלאצאוע גאָס. די טאָכטער האָט געוואָלט ביי מיר עפּעס קויפן. איך קום אַריין אין דער צווייטער שטוב און דערקענן מיין שוועסטערס קרעדענס. איך האָב גאָרנישט געזאָגט נאָר געקומען מיט מיינס אַ פריינט. ער האָט געקענט די קרעדענס און באַשטעטיקט, אַז זי איז טאַקע מיין שוועסטערס. דער „אייגנטימער" פון דער קרעדענס ווערט בלאָס און רויט. ער זאָגט, אַז ער האָט זי געקויפט ביי די דייטשן און מיט נישט קיין קליינעם פאַרדרוס האָט ער מיר באַצאָלט 3 טויזנט זל.

דאָס אַלץ איז געווען אין די ערשע צייטן ווען די רויטע אַרמיי איז געווען אין שטאָט און די אַנטיסעמיטן האָבן פאַר זיי מורא געהאַט. שפּעטער אָבער, ווען די רויטע אַרמיי האָט פאַרלאָזן זשעלעכאָוו האָבן די באַנדעס זיך געמומען נוקם זיין. זיי האָבן דערשאָסן עטלעכע יידן. דאָס קליינע הייפעלע פון איבערגעבליבענע יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן דאָס אָרט ווו מ׳האָט געלעבט, געליטן און זיך אויפגעהאָדעוועט. אַ טייל זענען אַוועק קיין לאָדזש און אַנדערע קיין ווארשע. איך בין געווען אַ צייט אין לאָדזש, ווו איך האָב ווייטער געהאַנדלט. איך האָב אַנגעקניפּט אַ קאָנטאַקט מיט מיין משפּחה אין אויסלאַנד. אין אַ קורצער צייט אַרום געפאָרן קיין דייטשלאַנד ווו איך בין געווען 5 וואָכן און באַקומען פאַפּירן צו פאָרן קיין קאַלאָמביע.

זשעלעכאָווער יידישע פרויען אויף אַרבעט אין אַ הויף.

פריידע גאַרפינקל־געכט
אויסטראַליע

אויף דער „ארישער" זייט

דינסטיק דעם 30־טן סעפט., 1942, האָבן שוין די זשע־לעכאָווער יידן נישט געהאַט די מינדסטע האָפענונג, אַז זיי זאָלן בלייבן אין שטעטל, הגם די דייטשן האָבן פאַרזיכערט, אַז זשעלעכאָוו בלייבט אַ „יודנשטאָט". די פאַרצווייפלונג איז

פריידע גאַרפינקל

דערגאַנגען צום קולימינאַציע פונקט, ווען אין דעם טראַגישן דינסטיק, דעם טאָג פאַרן אַרויספירן די יידן קיין טרעבלינקע, האָבן די פּויערים זיך צופרידן שמייכלענדיק געהאַנדלט אין מאַרק.

אין דעם שיינעם האַרבסט טאָג האָט זיך יעדע פּאָר שעה אַריינגעגנבעט אַ ייד פון די „אויסגעזידלטע" שכנישע שטעט־לעך, ווי: פּאַריסאָוו, קאָלאָביעל, ריקע א.א. דערשראָקן, צעטומלט איז דער לעצטער געדאַנק פון אַזא יידן געווען, אַז ער האָט זיך וויטער געראַטעוועט און דערשלאָגן זיך צו אַ יידישן ישוב. זיין פרייד האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט, בלויז ביז 7 אין אָוונט, ווען די דייטשן מיט דער הילף פון פּוילישער פּאָליציי*) האָבן אַרומגעשטעלט אונדזער געטאָ.

זשעלעכאָוו האָט די לעצטע טעג געציילט ביז 15 טויזנט יידן (מיט די אַנגעלאָפענע) און אַלץ איז געווען אויף די גאַסן: גרויס און קליין, אַלט און יונג, האַלב נאַקעט אָדער גאָר ווינטערדיק אָנגעטאָן, גלויבנדיק, אַז מ׳וועט זיך נאָך דאַרפן ראַטעווען, און וואָלגערן זיך אונטערן פרייען הימל, אָלע פאַרצווייפלט שווייגענדיק. איין פראָגע האָט אַלעמען געמאַטערט — וואָס הערט זיך? בלייבן מיר אָדער מיר גייען מאָרגן אין די גאַז־קאַמערן קיין טרעבלינקע? עס איז מיר שווער צו באַשרייבן דעם דינסטיק, ווי ס׳איז מיר שווער צו פאַרגעסן. די זשעלעכאָווער יידן האָבן גוט געווּסט, וואָס עס באַטייט דאָס אַרויספירן קיין סאָבאָלעוו צו די וואַגאָנען, וועלכע האָבן דאָרט געוואַרט. מיר האָבן שוין געוווסט, אַז דער קרעמאַטאָריום אַרבעט אָן אויפהער העכער 2 חדשים און פאַרברענט אונדזערע מענער, פרויען און קינדער, און דעריבער איז די פאַרצווייפלונג געווען אַזוי גרויס, וויסנדיק, אַז די גרויזאַמע מערדער וועלן אונדז עפּעס אַנדערש נישט געבן.

דעם גרויסן וווייטיק האָבן נאָך פאַרגרעסערט די קינדער, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן ביי די קליידער פון זייערע מוטערס און נישט פאַרשטאַנען, אַז מאָרגן ענדיקט זיך זייער פרי לעבן; מאָרגן וועלן זיי אָפּגעשיידט ווערן פון זייערע טאַטע־מאַמע און זייער לעצטער געשריי—„מאַמע" וועט ווי אַן עכאָ דערגיין צום האַרץ פון זייערע מוטערס. 7 אַזייגער אָוונט האָבן זיך די דייטשע באַנדיטן צוזאַמען מיט די גראַנאַט־פּאָליציי צושטעפּט איבער די געטאָ־גרענעצן און נישט געלאָזט אַריין און אַרויס. זיי האָבן אויך פאַראָרדנט אַלעמען, יידן און פּאָלאַקן, נישט אַרויס צו גיין פון די שטובן און זיך פאַרהאַלטן שטיל. פאַר יעדע הויכע באַוועגונג האָבן זיי געדראָט מיט טויט־שטראָף.

איך האָב זיך דעמלט געפונען, צוזאַמען מיט מיין טייערער אומגעקומענער פריינדין גנעדל ווינאָגראַד־גאָלדשטיין, ביי דער בריק פון וואַרשעווער שאָסיי, ביים הייזל פון באקאנטן קאָוואַל, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן שטילן וואַסערל אונטער דער בריק. איך האָב דעמלט באַגלייט קיין וואַרשע מיין ברודער, אַ יונגערע שוועסטער און דאָס קינד וואָס איך האָב היינט מיט זיך (מאַרישע). זיי זענען אין אַן „אַרישן" וואַגאָן פון „אַרישע" פּאַסאַזשירן, אַלס פאַרשטעלטע פּאָלאַקן, אַנטלאָפן דורך סאָבאָלעוו אין וואַרשעווער געטאָ. איך האָב זיך דעמלט געפּרייט, אַז מיר וועלן נישט זען אייגער דעם אַנדערנס טויט.

איך מיט מיין פריינדין זענען, נאָך זייער אָפּפאָרן, גע־

*) דאָס זענען געווען די פּאָליציאַנטן פון פּילסודסקי רעזשים, אַזוי גערופענע גראַנאַט־פּאָליציי, וואָס האָט געדינט די דייטשן און מיטגעהאָלפן די יידן־אויסראָטונג. — רעד.

שטאַנען אומבאַוועגלעך און געזונט אַ וועג צום לעבן. מיר האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר די הענט און געגאַנגען דורך די שמאָלע געסלעך אין מאַרק אַריין, פון דאָרטן אַריין צו הערשל העפנער אין געסלע. אין קעלער פון לוזער בעקערס הויז זענען געלעגן באַהאַלטן פראַניע וועצערמאַן, גאָלדצווייג און איר מאַן, אַ מוטער מיט אַ קינד. זי האָט בייטאָג אַוועקגע־לייגט 2 שטייגער און אָנגעזאָגט, אַז אויב איך וועל זיך נישט קענען אַרויסבאַקומען פון שטאָט, זאָל איך קלאפֿן אין די שטייגער וועט זי מיך אַריינעמען.

עס איז געווען זייער שטיל און איך האָב מורא געהאַט, אַז מיטן קלאפֿן וועל איך נאָך זיך, מיין פריינדין און אויך זיי אויסגעבן און מ׳וועט אַלעמען שיסן. האָבן מיר באַשלאָסן וווייטער צו גיין. דורך הינטער וועגן זענען מיר אַריין צו חנה אַנקערמאַן, די טאַכטער פון דוד שמואל לייב וואַטע־מאַכער. דאָרט האָבן מיר געטראָפֿן דעם וואַטע־מאַכערס אַלטע פרוי, איר טאַכטער מיט 4 קינדער און נאָך עטלעכע אַלטע פרויען מיט שוואַרצע טיכער אויף די קעפּ, מיט קליינע ליכט־לעך אין די הענט פֿאַרשטעלט מיט די טיכער, אַז מ׳זאָל נישט זען די ליכט. אין דער שטילקייט האָב איך בלויז געהערט דאָס קול פון חנהן, די מוטער פון די 4 קינדער. געערדט האָט זי צום 8־יעריקן חיימען, וועלכער איז נעבן איר גע־שטאַנען טויט־בלייך. געערדט האָט זי שטאַרק און נישט פֿאַרצווייפלט, אַזוי ווי די שטענדיקע חנה דוד שמואל לייבס: „חיים, גיי אַרויס פון שטאָט, גנבע זיך אַרויס, אפשר וועסטו כאָטש האָבן מזל און די גוים וועלן דיר העלפֿן. וועסט פֿאַשן די קי, וועסט גיין מיט זיי אין קאָשטשיאָל, דו וועסט קענען אַלץ טאָן מיט דיין אַרישן אויסזען. גיי, מיין קינד. איך וועל דיר מוחל זיין און דער טאַטע אין דער ערד וועט דיר אויך מוחל זיין. בלייב כאָטש אייניער פון אונדזער משפּחה; מיר קענען נישט גיין, מיר זענען אַנדערש אויס, מיר זענען אויס ווי יידן״.

חיים האָט שטיל געווויינט און געוועזן איינגעשפּאַרט: אייניער וועל איך נישט גיין — האָט ער געטענהט. די לעצטע וווערטער פון דער קלוגער גלויביקער חנהן, וואָס האָבן דער־גרייכט צו מיינע אויערן פֿאַר מיין אַוועקגיין, זענען געווען: „זאָל גאָט מאַכן וואָס ער וויל״.

מיר זענען אַרויס צעמישטע פון טראַגישן בילד וואָס מיר האָבן געזען ביי די גלויביקע פרומע פרויען. ווי רויק און נישט פֿאַרצווייפלט האָבן זיי אויפגענומען דאָס טראַגישע אומגליק. דורך פֿאַרשידענע וועגן האָבן מיר זיך צוגעשלעפּט צום אַלטן שפּיטאָל ביים זאדיבער וועג. דאָרט האָט זיך גע־ענדיקט דאָס געטאָ און עס האָט זיך אָנגעהויבן די רויקע „אַרישע״ וועלט. דאָס „גוטע ברעטל״ אין „אַרישן״ פֿאַרקאַן, וואָס האָט זיך געלאָזט בייטאָג אָפּפֿרייסן מיט די הענט, אַז איך זאָל קענען ביינאַכט אַרויס אויף די פעלדער הינטער דער שטאָט, איז ליידער געווען צוריק צוגעקלאפּט דורכן אַרישן בעל־הבית, וועלכער איז געשטאַנען און געהיטן, אַז יידן זאָלן זיך דורך זיין הויף נישט ראַטעווען. (דאָס איז געווען אַ פּויזנער גוי, דער דיזענפעקטאָר פון געטאָ). מיר האָבן זיך געמוזט צוריקציען פון פֿלויט, ווייל ס׳האָבן אונדז באַלויכטן דייטשע פֿאַטרולן. מיר זענען אַריין אין דער ערשטער שטוב, צו פייגעלע פֿאָפֿאָווסקי. דאָרט האָבן מיר געזען דאָס צוויייטע טראַגישע בילד אין דער נאַכט: פייגעלע פֿאָפֿאָווסקי, אַנ־געטאָן, איז געזעסן מיט איר יונגסטע טאָכטער און געווארט אויפן טאָג. אין צווייטן פינסטערן צימער איז געלעגן קראַנק אין בעט יאַנקל גארפינקל (אַ קאָמוניסטישער טוער אין זשע־לעכאָוו). זיין פרוי טערצע האָט זיך שטיל באַוועגט איבער דער שטוב. זיי האָבן אַלע געשוויגן און מיט דערשראָקענע אויגן געקוקט אויף די 2 „נאַכט־גנבים״. איך האָב זיך אַוועקגעזעצט, פֿאַרלירנדיק די האָפענונג צו זען וואַרשע און געפינען עמיצן פון מיינע נאָענטע.

וועג דער זייגער האָט געוויזן 3 האָט זיך מיין פריינדין אַ ריס געטאָן פון אָרט, צוגעגאַנגען צו מיר און מיט אַ בעטנדיקן קול געזאָגט: „קום, מיר מוזן לעבן, איך ווייל לעבן. דו האָסט דאָך פיל פון דיינע אין וואַרשעווער געטאָ, קום קיין וואַרשע״. וועג זי האָט מיר דערמאָנט מיין משפּחה האָב איך באַקומען פרישן מוט. מיר זענען אַרויס שווייגנדיק צו די שטעכעדיקע דראָטן נעבן זאדיבער וועג, אויפגעהויבן די דראָטן און זיך אַרויסבאַקומען. ביים געקלימפּער פון די צעצויגענע דראָטן, האָבן די דייטשן דערהערט און געגומען שיסן. מיר זענען אַנטלאָפן אין פעלד און געבליבן דאָרט אַ ווייַע ליגן. נישט לאַנג געקלערט, נאָכדעם ווי די שיסעריי האָט אויפגעהערט, זענען מיר אָנגעקומען מיטן טאָג־אויפגאַנג אין ערשטן דאָרף נעבן זשעלעכאָוו — סטרי. מיר האָבן זיך דאָרט נישט פֿאַרהאַלטן און וווייטער געגאַנגען קיין קזשיוודע צו דער באַן־סטאַציע. אַזוי בין איך אַוועק פון מיין געבורטס־שטעטל, קלערנדיק: איך וועל דיך מיין שטעטל מער נישט זען.

מיטן זון־אויפגאַנג, מיטוואָך דעם 1־טן נאָוועמבער 1942 זענען געבוירן געוואָרן 2 קריסטן: איך און מיין פריינדין. מיר האָבן אַוועקגעוואָרפן אונדזערע יידישע דאָקומענטן צו־זאַמען מיט די שאַנד־צייכנס און אַזוי האָב איך אָנגעהויבן מיין אַריש לעבן.

מיר האָבן זיך דערשלאָגן קיין דעמבלין, דורכגעגאַנגען פֿאַרשידענע קריסטלעכע שאַנטאַזשיסטן. מיר זענען אַוועק וווייטער און איבערגעלאָזט אין מיין שטעטל הונדערטער פרייַנד און אַ טייל פון מיין משפּחה. דורכפֿאַרנדיק מיטן צוג ביינאַכט דורך סאָבאָלעוו האָב איך נאָך געזען וווי די זשע־לעכאָווער יידן זיצן אויף דער צווייטער זייט סטאַציע אויף דער ערד און וואַרטן מזאָל אונטערשטעלן די וואַגאָנען. וועג מיין צוג האָט זיך פֿאַרהאַלטן אויף דער סטאַציע האָב איך געהערט פון צייט צו צייט אַ שאָס און געפילט, אַז אַ לעבן פון אַ ייד האָט זיך געענדיקט, דערפאַר וואָס ער האָט געוואָלט צוקומען צו אונדזער פֿאַרשלאָסענעם צוג.

דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וועו איך האָב געזען מיינע זשעלעכאָווער, אויף זייער וועג צום טרעבלינקע־קרעמאַטאָריום.

מיר זענען אַנגעקומען קיין וואַרשע און אַריין צוריק אין געטאָ. איך האָב געטראָפן אַ טייל פון מיין משפּחה וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אויף נאָוואָליפּקע 27 אויף שולצס געביט, אין בלאָק פון טריקאָטאַזשניקעס. אויך מרדכי שאליט, האָט דאָרט געאַרבעט מיר האָבן צוזאַמען געלעבט און שפּעטער געקעמפט ביזן 3־טן טאָג פון יידישן אויפשטאַנד, וועו מיר זענען דורך די קאַנאַלן אַרויס אויף דער אַרישער זייט. דאָ בין איך ווייטער געוואָרן אַ קריסטין. די אָפּגעראַטעוועטע פון מיין משפּחה האָב איך איינגעאָרדנט אויף דער אַרישער זייט אין וואַרשע, אויף סאָלנע 14 און געטאָן פּאַר זיי וואָס איך האָב נאָר געקענט. ליידער האָבן זיי מיך לאַנג נישט באַלעסטיקט.

דעם 19־טן מאי 1943 האָבן די דייטשן אַרומגעשטעלט דאָס הויז, וואָס איז געמסרט געוואָרן דורך פּאָלאַקן, וועלכע האָבן געדינט די דייטשן. עס איז אויסגעשאָסן געוואָרן מיין משפּחה פון 11 פּערזאָן: מיין פּאָטער, 3 ברידער, שוועסטער, שוועגערן און קוזינקעס מיט 2 קוזינען. עס איז מיר בלויז געלונגען ביי דער „גראנאט־פּאָליצייַ" אויסצוקויפן דאָס קינד פון דריי מיט אַ האַלב יאָר. נאָך אַרומוואַלגערן זיך צוזאַמען מיטן קינד עטלעכע חדשים האָב איך זיך לסוף איינגעאָרדנט אויף דער אַרישער זייט צוזאַמען מיט מיינע 2 פּריינד, וואָס איך האָב צופעליק געטראָפן. מיר האָבן געדונגען אַ דירה אויף ווילאַנאָוו, פּאוושינסקי 35, אַ פּאָרשטאָט פון וואַרשע, וווּ מיר האָבן אַלע 3 געלעבט אויף אַריש אַ פּאָפּירן. דאָס קינד האָב איך איינגעאָרדנט אין אַ קלויסטער. דער קלויסטער האָט געטראָגן דעם נאָמען „שוויענטגאָ קאזשימיערזשא" אויף טאמסקי 35. איך און דער מאָן פון מיין פּריינדין האָבן געאַרבעט. איך האָב געאַרבעט אין אַ פּאַבריק פון באַטעריעס, אויף פּאזנאנסקע 6.

מיר האָבן דורכגעמאַכט דעם פּוילישן אויפשטאַנד, אַרויס פון וואַרשע און אַוועק אין געגנט פון גריצע, זיך באַזעצט מיט מיינע פּריינד אין דאָרף קאָזיאָל, 12 קילאָמעטער פון גריצע, געלעבט און געאַרבעט ביים סאָלטיס פון דאָרף. דאָס קינד האָב איך איבערגעפירט אין אַן אַנדערן קלויסטער, נישט וווייט פון מיר נעבן פּיאסעטשנע.

אַזוי האָב איך געלעבט און געוואָרט ביז דעם 21־טן יאנואר 1945, וועו די רויטע אַרמיי האָט מיך באַפרייט. מיין ערשטער וועג איז געווען — צופוס, גיין קיין זשעלעכאָווו. איך האָב נאָך אַלץ געלעבט אויף מיין נאָמען יאנינא גרודעק. זשעלעכאָווו האָט אויפגעהערט צו זיין מיין היים־שטעטל. עס האָט אויסגעזען אַנדערש ווי דעמלט וועו איך בין אַוועק. עס זענען אַוועק די מענטשן, ס׳איז אַוועק דאָס הייזל מיט די טרעפלעך ווו איך בין אויפגעוואקסן אוו סאיז אַוועק חנה מיט איר חיימן.

איך בין געזעסן אין שטעטל 2 וואָכן, זיך אָפּגערוט אוו צוריקגעגאַנגען אין דער „אַרישער" וועלט אָפּנעמען מיין קינד. זעענדיק, אַז מען מאַכט מיר שווערישקייטן, האָב איך צוהילף געגומען מיין פּריינדין דבורה פּאָפּאָווסקי, אַריין אין קלויסטער אינמיטן פּוילישן יום־טוב, ארויסגענבעט מיין קינד אוו אַוועק קיין לאָדזש. דאָרט בין איך אויך נישט לאַנג געזעסן אוו אַוועק קיין דייטשלאַנד. איין יאָר גלעזעו אין אַ לאַגער אוו גלאָזט זיך קיין פּראַנקרייך, וווּ עס זענען שוין געווען אַנגעגרייט די אַרויספאָדערונגס פּאָפּירן קיין אויסטראַליע, צוגעשיקט פון מיין לאַנדסמאַן יחיאל שנאפּסטיילער. פון פּראַנקרייך בין איך אַוועק קיין בעלגיע צום אינציקן פּעטער — ברודער פון מיין פּאָטער. נאָכן זיין דאָרטן 4 חדשים בין איך אָפּגעפּאָרן קיין אויסטראַליע. דאָ לעב איך איצט מיט מיין קינד. עס איז אַ גוט יידיש קינד, רעדט יידיש, גייט אין אַ יידישע שול אוו זאָמלט געלט פּאַר די געליטענע שוועסטערלעך אוו ברידערלעך אין אייראפּא.

מיין פּריינדין גענעדל ווינאָגראָד איז געפּאַלן צווישן פּאַרטיזאַנער אין פּאָריסאָווער געגנט. מיינע יידישע פּריינד פון דער אַרישער זייט, זאָשע אוו בעניעק ווראָצלאווסקי ווינען אין לאָדזש.

זשערעבאוועך אין די טויטן־לאגערן

י. אסאטאנאוויטש
מיאמי

אין מיידאנעק, אשוויענטשים און אין אנדערע לאגערן

אין וואַרשעווער געטא

זעקס חדשים זענען מיר געווען צוזאמען, איך און מיין יונגער חבר מאניעק. מאניעק איז געווען א שניידער און איך זיין געהילף. זעקס חדשים האבן מיר „גאסטראלירט" צווישן פויערים אין די דערפער און געארבעט שניידערייַ. מאניעק האט געזייט פארשידענע מלבושים און איך האב געצויגן די „פאסטריגעס", ווייל האלטן א נאדל אין דער האנט האט מיך מיין טאטע נישט געלערנט. אבער אויך צו דעם איז געקומען א סוף. עס איז ארויס א באפעל: ביי וועלכן פאלאק מ'וועט טרעפן א ייד, באקומט ער טויט־שטראף. אזוי ארום זענען די פויערים־פורטקעס געווארן פאר אונדז פארשלאסן און מען האט אונדז שוין נישט ארייַנגעלאזט אי־

י. אסאטאנאוויטש בערנעכטיקן אפילו אין א שייער.

האבן מיר באשלאסן צו גיין אין וואַרשעווער געטא. עטלעכע נעכט האבן מיר זיך געדרייט ארום די דראטן פון געטא און נישט געפונען קיין ארט ווי אזוי זיך ארייַנצובאַקומען אין דעם „גן־עדן". מיר האבן באשלאסן אפצוווארטן אן אונט ווען „אויסערן קאמאנדעס" (יידישע ארבעטער, וואס האבן געארבעט מחוץ געטא) גייען ארויס אין געטא, זאלן מיר זיך ארייַנגנבענען אין די רייען און צוזאמען מיט זיי דורכגיין די געטא־טויערן. מיט קלאפנדיקע הערצער האבן מיר דערוואַרט די מינוט פון זייער אנקומען. אט באווען זיי זיך אין רייען צו 5 מאן, אונטער דער אויפזיכט פון ס.ס., מיט ווייסע בענדער אויפן לינקן ארעם און דא האבן מיר נישט די „שאנד־באנד". מיר האבן ארויסגעשלעפט צוויי נאז־טיכלעך און ארומגעבונדן דעם ארעם. דאס פעלן פון בלאען מגן־דוד איז אין דער פינצטער שוועך געווען צו דערקענען.

די „אקציע" איז געלונגען, מיר זענען אין געטא. א ווייַלע זענען מיר געבליבן שטיין. דער ציל איז דערגרייכט. מיר האבן פרייער אפגעאטעמט. מיר זענען ארייַן אין א שטוב, פון וועלכער עס זענען קענטיק ערשט נישט לאנג צוריק ארויסגעפירט געווארן די מענטשן. אין שטוב האט זיך געפונען מעבל, בעטגעוואנט און אפילו ווש זיך איבער־צוטאן. גאנץ פרי זענען מיר אויפגעשטאנען, מיט א שטארקן חשק צום לעבן. מיר האבן נישט געווסט וואס אנצוהויבן צו טאן. ביי שכנים האבן מיר זיך דערוווסט, אז נישט ווייט איז פארן א באד און דאס איז ביי אונדז געווען א וויכטיקער ענין, ווייל שוין עטלעכע חדשים, ווי מיר האבן נישט געהאט קיין מעגלעכקייט זיך ארומצווואשן און איבערצוטאן א העמד. און די „לעבעדיקע" האבן זיך מאסנווייז גרופירט אין אונ־דזערע שווארצע קליידער. מיר זענען אווען אין באד. און ארויסגייענדיק פון דארט האבן מיר באקומען א צעטל אויף א ברויט און א זופ. דערבי האבן מיר געהאט א גליק, ווייל גאנץ אפט האבן די געסט פון באד גלייך באקומען א „פאסיר־שיין" און אין דער באגלייטונג פון ס.ס.־מענער אפגעפירט געווארן אויפן אומשלאג־פלאץ און פון דארט אין טרעבלינקע. אויפגעגעסן די זופ מיטן שטיקל ברויט און אויסגעשלאפן זיך אויף א ווייך געלעגער, האבן מיר אנגעהויבן קלערן וואס צו טאן. מיר האבן ארגאניזירט א גרופע הונגעריקע ווי מיר און באשלאסן זוכן פרנסה, אונדזער ערשטע ארבעט איז געווען צושטעלן האלץ אין א בעקערייַ, כדי פאר דעם צו באקומען ברויט. און אזוי ווי קיין וועלדער זענען אין געטא נישט געווען, האבן מיר זיך געשאפן א האנט־וועגעלע, ארומגע־פארן פון הויז צו הויז, געריסן פאדלאגעס פון די נישט בא־ווינטע הייזער און דאס געהילץ אוועקגעפירט צום בעקער און פאר 30 קילא האלץ האט מען באקומען א קילא ברויט.

אין געטא איז געווען א גרויסע גרופע ארבעטער, וואס האבן זיך באשעפטיקט מיט פארשידענע ארבעטן, זיי האבן זיך גערופן „ווערטער־פאסונג". אויך דארט איז געווען שווער זיך ארייַנצובאקומען. איינמאל, פארבייגייענדיק, האב איך גע׳זען ווי א גרופע יידן ארבעטן שווער ביים אפלאדן אן אויטא מיט פארשידענע שווערע חפצים. פילנדיק זיך נאך ביי די כוחות, האב איך געכאפט אויף די פלייצעס א פאס קרויט און איינער אליין אראפגעטראגן אין קעלער. דער לייטער פון דער גרופע, א געווויסער פויגל, זעענדיק פאר זיך אזא „טא־לאנט", האט מיך גלייך אייַנגעשלאסן אין דער גרופע און איך האב גלייך באקומען א לעגיטימאציע. עס איז שוין ווידער גוט.

איינמאל גייענדיק צו דער ארבעט האב איך געזען ווי

אַן אוקראַיניש־ער פּאָליציאַנט כאַפּט יידן און שטעלט זיי אין דער ריי. אַז ער האָט מיך אויך געפרופן האָב איך אָנגעהויבן אַנטלויפן. ער האָט מיר עטלעכע מאָל נאָכגעשאָסן און נישט געטראָפן. עס איז אָנגעלאָפן אַ יידישער פּאָליציאַנט און ער האָט מיך פֿאַרהאַלטן. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיך אָפּלאָזן, ווייל דער אוקראַינער וועט מיך דערשיסן. דער פּאָליציאַנט האָט מיר האַרט געענטפֿערט: „וואָס ווילסטו, ער זאָל מיך דערשיסן?" איך האָב נישט לאַנג געטראַכט און געזאָגט דעם פּאָליציאַנט עטלעכע געזונטע קלעפּ און בין אַוועק צו מיין סטאַבילער אַרבעט.

עסן איז דאָ, קליידונג פֿאַראַן, אַ שטוב פּעלט אויך נישט. די צרה איז, וואָס די דייטשן זענען אויך דאָ און מיר ווייסן, אַז לאַנג וועט די רואיקייט נישט אָנהאַלטן און רואיק האָט דאמאָלט געהייסן, ווען עס זענען געפֿאַלן אַנדערע נישט איך.

אין שטוב זענען מיר געווען דריי חברים. אַהיימקומענדיק איינמאָל אין אָוונט נאָך דער אַרבעט האָבן מיר באַטראַכט די לאָגע און באַשלאָסן צו מאַכן אין שטוב אַ באַהעלטעניש און פֿרוון וויי לאַנג ס׳וועט זיך לאָזן קעמפֿן מיטן מלאך־המות. אונדזער דירה האָט זיך געפונען אויפן צווייטן שטאָק.

אונדזער באַהעלטעניש אין דער וואַנט

מיר האָבן אָנגעטראָגן ציגל, אָפּגעטיילט אַ ווינקל פון קאַרידאָר, געשטעלט אַ געמויערטע וואַנט און דורך דעם באַק־אויוון פון דער קיך געמאַכט אַן אַריינגאַנג. מיר איז געווען אַ ביסל שווער אַריינצוקריכן, ווייל איך בין געווען ברייטער פון דעם לאָך, אָבער מיט שווערער מי האָב איך זיך אַריינגעשטופּט. מיר האָבן אין דעם קעמערל, וואָס ס׳האָט געהאַט אפשר צוויי מעטער קוואַדראַט, צוגעגרייט ברויט מיט וואַסער און דאָס האָט אונדז געדאַרפֿן שיצן אין דער צייט פון אַן „אַקציע".

ויהי היום — גאָנץ פרי זענען מיר אויפגעוועקט געוואָרן דורך אַ געדיכטער שיסעריי. מיר זיינען גלייך אַראָפּ פון די געלעגערס און אַריין אין באַק־אויוון. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און מיר האָבן דערהערט טריט פון שווערע שטיוול. זיי האָבן אויפגעריסן די טיר און אַריין אין שטוב. זיי האָבן איבערגעקערט דאָס גאַנצע צימער, געטאַפּט די געלעגערס און אייגער האָט דעם צווייטן אָנגעוויזן, אַז די געלעגערס זענען נאָך ווארים. זיי האָבן אָפּגעלירט צו אונדז אויף פוילישׁ, דייטש און יידיש, אַז מיר זאָל אַראָפּגיין, אַז זיי וועלן אונדז גאָרנישט טאָן, נאָר מיר וועלן גיין אין לאַגער אַריין. זיי האָבן אונדז נישט געפונען און זענען אַוועק. אין אַ פּאָר שעה אַרום האָבן מיר ווידער געהערט פרעמדע טריט אין צימער. דאָס מאָל האָט אונדזער שרעק לאַנג נישט געדויערט, ווייל זיי האָבן געטראָפן אַן אויפגעבראַכענע טיר, זיינען זיי גלייך אַוועק. מיר זיינען געוואָרן צוגעווינט צו די אָפּטע ווייזטן און געלעגן איינגעקוועטשט, ווייל עס איז געווען וווייניק פּלאַץ פּאַר אַלע, מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם. מיר האָבן מורא געהאַט מ׳זאָל אונדזער אָטעמען נישט דערהערן און נישט געוווסט ווען עס איז טאָג און ווען עס איז נאַכט, ווייל עס איז שטענדיק געווען פינצטער, נאָר אינסטינקטיוו האָבן מיר געפילט, אַז עס איז שוין דער דריטער טאָג. געשלאָפן זענען מיר נישט אַלע דריי צוזאַמען, ווייל מיר האָבן געמוזט אַכטונג געבן, אַז עס זאָל עמיצער נישט כראָפּען צו הויך.

אויפן דריטן טאָג נאָכמיטאָג האָבן מיר דערפילט רויך און מיר האָבן געהערט דאָס קנאַקן פון פייערן. מיר האָבן גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן די הייזער, כדי די מענטשן זאָלן אַרויס פון די לעכער. מיר האָבן באַשלאָסן בעסער פאַרברענט ווערן, איידער איבערגעבן זיך לעבעדיקערהייט אין די מערדערישע הענט.

די לופט איז געוואָרן וואָס אַמאָל שטיקנדיקער, עס איז שוין געווען שווער צו אָטעמען, האָבן מיר באַשלאָסן בייַ־נאַכט צו אַנטלויפן, אפשר וועט אונדז געלינגען. שפּעט אין דער נאַכט האָבן מיר געפֿרווט אַרויסקריכן און הערנדיק, אַז אַרום איז שטיל זיינען מיר אַרויס. מיינע צוויי חברים האָבן געווסט פון אַ בונקער, אָ פּאָר הייזער ווייטער, ווו עס האָבן זיך געפונען מער מענטשן, און זיי זענען אַהין אַוועק זען, צי מען קען זיך אַריינבאַקומען אין יענעם באַהעלטעניש. איך בין געבליבן ליגן. אַזוי זענען אַדורך א פּאָר שעה און איך ליג איינער אַליין אין דעם לאָך. אַרויסקריגן זיך אָן עמעצנס הילף איז מיר אומעגלעך—איך בין פאַרלוירן. די פּאָר שעה זענען פאַר מיר געוועזן ווי אַן אייביקייט און דאָ ווייס איך שוין נישט, צי איך וועל נאָך קענען אַראָפּ, צי דאָס פייער האָט נאָך נישט אַרומגעכאַפּט דעם גאַנצן בנין.

מיטאַמאָל האָב איך דערהערט שטילע טריט. די יאָטן זענען געקומען. זיי האָבן מיר געהאָלפן אַרויס פון באַק־אויוון און דערציילט, אַז ווען נישט דאָס, וואָס זיי האָבן איבערגע־געבן די באַלעבאָטים פון בונקער, אַז איך בין אַ פריזיר, אַז איך האָב מיט זיך כלים, וואָלטן יענע נישט געלאָזט גיין נאָך מיר (אַ פרישער נס). מיר זענען גלייך אַוועק אַהין. ווען מיר זיינען אַרויס אויף דער גאַס, איז דאָס גאַנצע געטאָ געשטאַנען אין פלאַמען. אַ הייסער ווינט געמישט מיט רויך האָט געפּאַטשט אין פּנים אַריין. פון דערווייטנס האָט מען געזען ווי מענטשן שפּרינגען פון ברענענדיקע הייזער; עס האָבן זיך געהערט געשריייען, וואָס זענען פאַרשטומט ge־ווארן אונטער דעם גערויש פון קנאַקנדיקן פייער. מיר זענען אַריין אין בונקער, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען אַרום דרייסיק מענטשן. דער בונקער איז געווען גוט געבויט, אונ־טער דער ערד מיט אַ טונעל, וועלכער איז נאָך נישט געווען פאַרטיק. צווישן די 30 מענטשן האָבן זיך געפונען 5 פרויען און איין קינד. זיי האָבן אויך געהאַט געוג צום עסן און אויך אַ גרויסע צאָל רעוואָלווערן. איך האָב זיך גלייך געגומען צום שערן און ראַזירן די מענער. עסן איז אָנגעגרייט געווען אויף אומגעפּער צוויי יאָר. געווען דאָרט באַקוועמע געלעגערס, קאַרביט לאָמפּן האָבן שטענדיק געברענט. בקיצור — אַ גן־עדן אין דער ערד. דאָס איז געווען ערב פּסח 1943.

אַזוי האָבן מיר אָפּגעלעבט אין דעם „„גן־עדן התחתון" צוויי וואָכן. די ס.ס.־לייט האָבן געהאַט אַזעלכע אַפּאַראַטן,

וואָס זיי האָבן אַוועקגעשטעלט אויף דער ערד און אָנגעטאָן הערערס אויף די אויערן, האָבן זיי געהערט וואָס עס טוט זיך אין דער ערד. מיטאַמאָל האָבן מיר דערהערט שוועכע שטיוול טרעטן איבער אונדז. מיר האָבן זיך גלייך געכאַפט, אַז זיי זענען אויף אונדזערע שפורן. אַ קאַלטער שוויים האָט מיך באַגאָסן — דאָס לעצטע ליכט פון האָפענונג ווערט פאַרלאָשן.

מיר האָבן געהערט ווי אַ מאַסע מענטשן טרעטן איבער אונדז און זוכן דעם אַריינגאַנג צום בונקער. דאָס זוכן די עפענונג האָט געדויערט דריי טעג. וועג מיר האָבן געפילט, אַז זיי האָבן שוין געפונען די טיר, האָבן מיר דאָס געוועכ באַהאַלטן (באַגראָבן), ווייל עס וואָלט געווען לעכערלעך צו קעמפן מיט רעוואָלווערן קעגן אַן אַרמיי. מיט שוועכער מי האָבן זיי געעפנט די טיר און צוויי ס.ס.־לייט מיט געווער אין די הענט, אין גאַז־מאַסקעס זענען אַריין.

וועג מיר זענען אַרויס פון דעם בונקער האָבן מיר געטראָפן עטלעכע הונדערט דייטשן, וואָס האָבן אויף אונדז געוואַרט. מ׳האָט אונדז גרינטלעך באַזוכט און צוגענומען אַלץ, וואָס מיר האָבן געהאַט ביי זיך. שפעטער האָט מען אונדז צוגעשטעלט צום וואַנט מיט די הענט אין דער הויך. קיינער פון אונדז איז נישט געווען בכוח אַ וואָרט אַרויסצוּרעדן. דער געדאַנק האָט שוין ביסלעכווייז אויפגעהערט צו אַרבעטן. די הענט זענען געוואָרן שטייף אַזוי ווי ביי אַ טויטן. אַזוי זענען מיר געשטאַנען דריי שעה. וועג מיר האָבן דערהערט אַ באַפעל: „איינטרעטן צו פינף!" זענען אונדז די הענט אויטאָמאַטיש אַרונטערגעפאַלן און נישט פילנדיק מער גאָרנישט האָבן מיר זיך איינגעשטעלט צו פינף. מ׳האָט אונדז געפירט צום אומשלאָג־פּלאַץ, ווו עס האָבן שוין געוואָרט אַ צען טויזנט יידן צונויפגעזאַמלטע פון פאַרשידענע בונקערס, באַוואַכט פון „שוואַרצע" (אוקראַינער), וועלכע האָבן אונדז מכבד געווען מיט קלעפּ, מ׳זאָל זיי געבן גאָלד. נאָר אין דעם זעלבן טאָג האָט מען אונדז אַריינגעוואָרפן אין לאַסט־וואַגענען, צו 120 מאַן אין אַ וואָגן. מיר זענען געפאָרן 5 טעג אָן עסן און וואַסער און אָנגעקומען קיין לובלין. מיט די לעבעדיקע זענען אָנגעקומען כמעט אַזויפיל טויטע, אַ סך זענען אויפן וועג אויסגעשטאָרבן. סיבות דערצו זענען געווען גענוג.

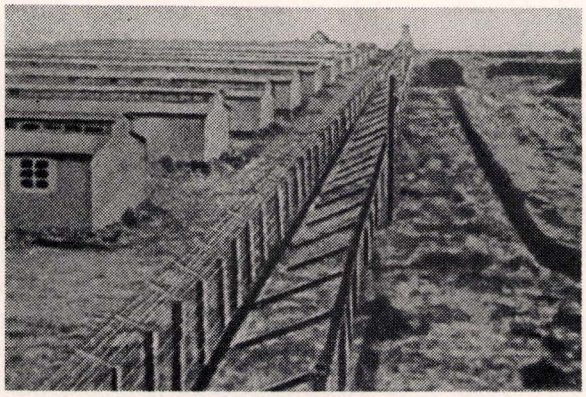
אין טויטן־לאַגער מאַידאַנעק

אויף דער ליפאָוואר גאַס, אין לובלין, האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צו פינף און פון דאָרט האָט מען אונדז געפירט אין מאַידאַנעק ווו מען האָט אונדז איינגעשטעלט אין גרופּן, געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט און עטלעכע ס.ס.־לייט האָבן אונדז באַטראַכט. איינער פון זיי האָט קאָמאַנדעוועט מיט אַ שטעקעלע אין דער האַנט, אַזוי ווי אַ דיריגענט. מיר זיינען איינציקווייז דורכגעגאַנגען פאַרביי אים, ער האָט יעדן איינעם אָנגעקוקט און מיטן שטעקעלע אָנגעוויזן: רעכטס, לינקס! וועג איך וואָלט דאָן געווען פון די „לינקס!" וואָלט איך די זכרונות נישט געשריבן. צום גליק בין איך געווען פון „רעכטס". דער מענטשלעכער עגאָאיזם איז צו שטאַרק, אַז עס זאָל וועמען אין אַזאַ מאָמענט אינטערעסירן יענער. אויך האָבן מיר נישט געווסט, וועלכעס איז בעסער „לינקס" אָדער „רעכטס". נישט איינער, וועלכן מען האָט געשיקט

אויבן: נאָר וואָס געקומענע. אונטן: דערשאָסענע

רעכטס האָט גאָר געווואָלט גיין לינקס". די וואָס זענען אַוועק לינקס זענען אין אַ פּאָר שעה אַרום שוין געווען קדושים. אונדז האָט מען אַריינגעפירט אין אַ באָד און אַרויס זיינען מיר דורך אַ צווייטער טיר. מ׳האָט אונדז געגעבן אָנדערע קליידער, פאַרשטייט זיך, אַז ס׳האָט נישט געפאַסט לויט דער מאָס. מיר האָבן אויסגעזען ווי פּורים־שפּילער. שיך האָבן מיר באַקומען פון איין שטיק האָלץ. אין לאַגער האָבן זיי געהייסן אַ שיינעם נאָמען: „האָלענדערקעס". מ׳האָט אונדז איינגעטיילט צו 1,000 אין איין בלאַק אויף אפּרו. יעדן טאָג

באַראַקן אין מיידאַנעק, אַרומגעצוימט מיט עלעקטרישע דראָטן

האָבן מיר באַקומען צו 200 גראַם ברויט און צוויי מאָל וואַסער־זופּ. אַזוי זענען מיר אָפּגעזעסן אַ חודש אָן אַרבעט.

נאָך דעם חודש האָט מען אונדז אָנגעהויבן געבן אַרבעט, וואָס איז באַשטאַנען אין טראָגן שטיינער. זומער האָט מען גע־הייסן טראָגן גרויסע שטיינער און שנעל לויפן, און ווינטער האָט מען געהייסן טראָגן קליינע שטיינדלעך, קלענער פון אַ האַלבער קילאָ און גיין פאַמעלעך.

גאַז־אויוונס אין מאַידאַנעק וואו עס זיינען פאַרברענט געוואָרן 14 טויזנט מענטשן אָ טאָג

אָנהויב 1944 האָבן זיי ווידער געמאַכט אַ סעלעקציע (איבערסאָרטירונג). די געזונטע האָט מען געשיקט קיין אַשוויענטשים, צווישן וועלכע איך בין אויך אַריינגעפאַלן. אָנקומענדיק קיין אַשוויענטשים האָט מיך געטראָפן אַן אנגע־נעמע איבעראַשונג. חנינא מעסינגער, אַ זשעלעכאָווער, איז געווען שרייבער אין אויפנאַמס־באָראַק, ביים אויפנעמען האָט ער מיך גלייך דערקענט און מיך אַביסל דערוואָרעמט מיט אַ פאָר היימישע ווערטער. מען האָט מיך געצייכנט מיט אַ נומער אויף דער האַנט, געשטעמפלט אויף אייביק. מיין נומער איז 126400.

אין אשוויענטשים זענען געווען פאַרשידענע אַרבעטס־גרופן. צווישן זיי האָט זיך געפונען איין גרופע, וואָס האָט זיך באַשעפטיקט מיט צונויפנעמען די זאָכן פון די פריש־געבראַכטע טראַנספאָרטן. פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן אויך אָפגעלעקט אַ ביינדל, ווייל עס זענען געקומען טראַנספאָרטן פון גאַנץ אייראָפּע און מענטשן האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט גרויסע פאַרמעגנס, ווי גאָלד, בריליאַנטן, קליידונג און זאַפאַסן עסן; עס האָט געהייסן, אַז זיי ווערן איבערגעשיקט אין אַן אומבאַשטימטער געגנט און עס וועט זיך פאַר זיי אָנהויבן אַ ניי לעבן.

י. אַסאַטאַנאָוויטש אין לאַגער־קליידער

די גליקלעכע גרופע („קאָמאַנדע") האָט זיך געפרופן „קאנאדא". הגם ס.ס.־לייט האָבן זיי שטאַרק געהיט, איז דאָך שטענדיק געלונגען עפעס צו „אַרגאַניזירן" פאַר זיך און זיי האָבן געשפייזט אַ גרויסן טייל פון לאַגער. ווען אונדזער גרופּע איז אָנגעקומען פון מיידאנעק קיין אשוויענטשים זענען מיר געווען „גאלע", מיר האָבן גאָרנישט פאַרמאָגט. ווען די „קאנאדע" איז צו צו אונדזערע וואַגענען, האָבן זיי נישט גע־האַט וואָס צו טאָן. מ׳האָט אונדז איבערגעפירט אין „קוואר־טאנעם" (קאַראַנטין); מיר איז צופעליק אויסגעקומען אריינ־צופאַלן אין אַ בלאק, ווו דער בלאקן־פירער איז געווען אַ זון פון א באקאנטן ציוניסטישן טוער. ער האָט אויסגעפירט זיין פליכט לויטן שולחן־ארוך פון היטלערס משרתים.

חנינא מעסינגער האָט געגעבן צו וויסן די איבעריקע זשעלעכאָווער, אַז איך בין דאָ, זענען זיי געקומען מיך באַ־זוכן. ביז 10 זשעלעכאָווער האָבן זיך דעמאלט געפונען אין אשוויענטשים. צווישן זיי: מעסינגער, מייסטער, לייבל אנ־קערמאן און אַנדערע, וועמענס נעמן איך געדענק נישט. עט־לעכע פון זיי האָבן געאַרבעט אין „קאנאדע", די איבעריקע זענען שוין געווען אַלטע איינווינער אין לאַגער און האָבן שוין גיכער געקענט עפעס פאַרשאַפן. יעדן טאָג האָבן זיי מיר געבראַכט עסן. „קווארטאנענע" האָט געהייסן 4 וואָכן זיצן פאַרשפאַרט אין בלאק און נישט קענען אַרויסגיין אַפילו אויף דעם נויטיקן. עסן האָבן מיר באַקומען 200 גראם ברויט און דריי מאָל אין טאָג וואַסער אנשטאט זופ. ווען נישט די זשע־לעכאָווער וואָלט איך זיכער אויסגעצויגן די קאָפּיטעס. נאָך

די פיר וואָכן „פּענסיאָן" בין איך צוגעטיילט געווָאָרן צו דער „קאמאנדע בראקן־בוי". מיר האָבן געבויט דעם לאַגער „בירקענוי". די ערשטע טעג איז געווען אַ ביסל שלעכט, אָבער מ׳מוז קענען לעבן.

איך האָב געשוירן די קאפּאס און פּאַך־אַרבעטער און דערפּאַר עפּעס באַקומען: ביי איינעם אַ שטיקל ברויט, ביי אַ צווייטן אַ זופּ, אָדער פּאָפּיראָסן, אַזוי, אַז איך האָב שוין געקענט העלפּן אַ צווייטן. אָבער די זשעלעכאָווער האָבן געהאַט זייער אויסקומעניש, זיי האָבן מיינס נישט געדארפן. יעדן פּאַרנאַכט נאָך דער אַרבעט האָב איך זיך געטראָפן מיט די זשעלעכאָווער. דאָס איינציקע געשפּרעך צווישן אונדז איז געווען: ווער פון אונדז וועט פריער גיין אין אויוון אַריין. מיר האָבן זיך צוגעקוקט צו די פלאַמען געמישט מיט רויך, וואָס האָט געזעצט פון די קוימענס און פאַרטונקלט יעדעס ביסל האָפענונג, אַז מ׳קען נאָך אַרויס פון דעם גיהנום. אין בירקענוי זענען געווען פיר אויוונס, יעדע נאַכט האָבן געברענט אַנדערע צוויי. ביינאַכט האָט מען קיין רויך נישט געזען, נאָר פייער, צוויי ביז דריי מעטער די הויך. דער געדאַנק, אַז דאָס ברענען מענטשן, אָפטמאָל אויך גאַנץ נאָענטע און, אַז סוף כל סוף וועט קומען דער מאָמענט, ווען איך אַליין וועל אויך פאַרשלונגען ווערן פון די זעלבע פלאַמען — האָט געמאַכט פאַרגליווערן דאָס בלוט אין די אָדערן און עס האָט אָפּגעסמט יעדעס געפיל. דער אייניקער פּאַראַלאַנג איז נאָר געווען „עסן", וואָס מע־ עסן און זיין זאָל.

יעדן חודש זיינען פאָרגעקומען סעלעקציעס. יעדער מענטש איז געווָאָרן דורכגעקוקט פון דאָקטוירים מיט ס.ס.־לייט און וועד עס האָט געהאַט דעם קלענסטן אויסשלאָג אדער אַ קרעצל אויפן לייב איז געווָאָרן געשטעלט אין דער זייט. אלע אויסגעבראקירטע זענען געווָאָרן אַריינגעזעצט אין אַ ספּעציעלן בלאק — „קרעציקן בלאק". און אין צוויי טעג שפּעטער איז געווָאָרן „בלאק־שפּערע". מ׳האָט די אויסברא־ קירטע געהייסן איינשטייגן אין אויטאָס און אונטער דער בא־ גלייטונג פון אַן אַרקעסטער זענען זיי אָפּגעפירט געווָאָרן אין אויוון אַריין.

נאָך איין אַרבעטס־גרופּע האָט זיך געפונען „זאנדער־ קאמאנדא", בלויז יידן, 4,000 מאַן. זיי זענען געווען איזא־ לירט פון די איבעריקע. זייער באַשעפטיקונג איז געווען — אַרבעטן ביי די אויוונס. זיי האָבן באַקומען גוטע באהאנדלונג, גוטע קליידונג און גוט עסן. זיי האָבן נישט געטאָרט קומען אין באַרירונג מיט די איבעריקע מענטשן. אַלע ווי איינער זענען זיי געווען געזונטע און שטאַרקע מענטשן. זיי זענען געווען שטאַרק באַוואָכט און האָבן פיל געהאָלפן אַנדערע תפיסהניקעס דורך אַריבערווָאַרפן איבערן פּאַרקאָן פּאַרשידענע עסנוואָרג, נישט געקוקט דערויף, וואָס ס׳האָט זיי געדראָט טויט. יעדע דריי חדשים זענען זיי געווָאָרן אויסגעשאָסן און אויף זייער אָרט זענען אויסגעקליבן געווָאָרן אַנדערע, די שטאַרקסטע מענטשן פון לאַגער.

איינער פון די שרעקלעכסטע לאַגער־פּירער פון אשוויענ־ טשים איז געווען לויטענאַנט שילינגער. זיין אנווענזהייט האָט אַנגעווָאָרפן אַ שרעק אויף די אסורים און אַפילו אויף די ס.ס.־לייט. אין א הארבסט טאָג אין יאָר 1943 איז אַנגעקומען אַ טראַנספּאָרט מיט יידן פון פראַנקרייך. מ׳האָט זיי אויס־ געלאָדן פון די וואַגאָנען און מיט מוזיק געפירט צום אויוון־ קרעמאַטאָריום. צווישן די פראַנצויזישע יידן האָט זיך געפון־ נען אַ יידישע אַרטיסטין. די אַרטיסטין האָט זיך גלייך אַריינ־ טירט, ווהין מען פירט איר און זי האָט נישט געווָאָלט אַריינ־ גיין אין אויוון. שילינגער האָט אַרויסגעצויגן דעם רעווָאָל־ ווער און איידער ער האָט געגעבן אַ צי דעם צינגל האָט זי ביי אים אַרויסגעריסן דעם רעווָאָלווער און האָט אים געגעבן עטלעכע קוילן. שילינגער איז גלייך געפאַלן אַ טויטער. די איבעריקע ס.ס.־לייט זענען זיך צעלאָפן. עס איז געווען אַ געלעגנהייט אויסצונוצען דעם טומל און דעם גאַנצן לאַגער צו באַפרייען. די „זאנדער־קאמאנדע" האָט אנטוואפנט די העלדישע פּרוי און זי איז פאַרברענט געווָאָרן. *) דער טויט פון דעם באַנדיט שילינגער האָט דערפרייט אַלע אסורים, אפילו די ס.ס.־לייט זענען געווען צופריידן און זענען געווָאָרן אַביסל בעסער צו די „העפטלינגען".

אָבט טעג פאַר דעם פארפאל האָב איך געאַרבעט אין אַ גרופּע „ענטלאָזונגס־קאָמאַנדע". מיר זענען געווען דרייסיק מאַן. איך האָב ראַזירט די ניי אָנגעקומענע אסורים. ביינאַכט האָט אונדז באַזוכט שילינגער און געפונען שאלן פון קאר־ טאפל אויף דער ערד, האָט ער געפרעגט ווער עס האָט גע־ שיילט קאַרטאָפל. קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופן. האָט ער באַשטימט אלע דרייסיק צו 25 שטעקנס. מ׳האָט מיך אַרויפגעלייגט אויף אַ בענקל און צוויי מענטשן „קאפּאס" האָבן מיך צוגעהאַלטן און צוויי שטעקנס מיט וועלכע מען דרעשט קאָרן זענען געפאַלן אויף מיין נאַקעטן הינטן און שילינגער האָט געציילט. ווען ער האָט שוין געהאַלטן ביי 20 האָב איך אָנגעהויבן שרייען. האָט ער גענומען ברומען: „נאָכאָמאָל", האָב איך באַקומען טאָפּלט. אַ גאַנצן חודש בין איך נישט געשלאָפן. מיט אַכט טעג שפּעטער האָב איך געזען זיינע פאַרבלוטיקטע קליידער און דערמיט געשטילט מיין צאָרן און בזיון.

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער איז פאַרגעקומען אַן אפּעל פון גאַנצן לאַגער און ביים ציילן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז 5 מאַן זענען אַנטלאָפן. מיר זענען געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט און די 5 זענען נישט געפונען געווָאָרן. אין דריי טעג אַרום איז ווידער פאַרגעקומען אַן אפּעל, מיר האָבן געמיינט, אַז עס איז שוין ווידער אַ סעלעקציע, געווען איז אָבער עפּעס אַנדערש. מ׳האָט געבראַכט די 5 אַנטלאָפענע יידן שוין דער־ שאָסענע. די תלינים האָבן זיי אַוועקגעזעצט אויף שטולן, אונטערגעשפּאַרט די טויטע וואָקלדיקע גופים און דער גאַנ־ צער לאַגער האָט דעפילירט אַרום די טויטע. דאָס האָט געזאָלט דינען ווי אַן אָנלערנונג, עס זאָל קיינער מער נישט אַנט־

*) דער דאָזיקער פאַקט וועט אין פאַרשידענע וואַריאַנטן איבערגעחזרט אין אייניקע גבית עדות, וואָס געפינען זיך אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע. — רעד.

לויפן. נאָכדעם האָבן מיר ווידער געהאַט אַן אפעל — מ׳האָט אויסגעקליבן אַ פּאָר הונדערט געזונטע מענער, צווישן וועלכע איך האָב זיך אויך געפונען, מ׳האָט אונדז אַריינגעזעצט אין אויטאָס און אַוועקגעפירט אין בזשעטש יאוואשעוויטש ביי קראקע אין אַ קוילן־גרוב. מיר זענען שוין געווען גליקלעך, וואָס מיר פּאַרלאָזן דעם גיהנום. מיט מיר צוזאַמען איז געפּאָרן מיין געווען זענער „קאפּא". דאָ זענען מיר „גלייכע" מענטשן. דאָ קומט שוין אַ נייע סדרה. אין יעדן פונקט זענען געווען אַנדערע מעטאָדן און אַן אַנדער אַרגאַניזאַציע. עסן האָבן מיר באַקומען טאָפּלט, ווי אין אשוויענטשים, אָבער פּאָר אונדזערע אויסגעהונגערטע מאָגנס איז דאָס אַלץ געווען וויי־ניק. פּעטער פריינד, אונדזער נייער לאַגער־פירער, וועלכער האָט געטראָגן אַ רויטן צייכן, אַ סימן פון אַ פּאָליטישן „העפט־לינג" (יידן האָבן געטראָגן אַ רויט־געלן צייכן), האָט אונדז גאַנץ גוט אויפגענומען. ער איז פּאָר יידן געווען בעסער ווי פּאָר אַנדערע. מיר זענען געווען זיכער, אז דאָס איז אַ דייטש. דאָ האָבן מיר אַ ביסל פּרייער אָפּגעאָטעמט.

מיר האָבן געאַרבעט אין דריי שיכטן צו 8 שעה. מ׳האָט אונדז אַראָפּגעלאָזט 400 מעטער טיף און מיר האָבן „געפּעדט־רעווע" קוילן. אונדזער אויפזעער, אַ פּוילישער „גוראל", האָט אונדז נישט געלאָזט צורו מיט זיין אומאויפהערלעכן שרייען: שלעפּן! שלעפּן! פּאַרשטייט זיך, אז דאָ האָב איך אויך קיין האָניק נישט געלעקט, נאָר איין זאַך איז כאָטש געווען גוט, וואָס אונטן איז געווען וואַרעם. אויך אין דעם בלאָק, וווּ מיר זענען געשלאָפּן, האָבן מיר געזאָרגט סע זאָל זיין מיט וואָס צו הייצן. מיר האָבן געהאַט אַ באָפּעל פון אונדזער קאפּא, אז יעדער זאָל ברענגען אַ שטיקל קויל. אַנדערע ווידער האָבן געשלאָגן יעדן, וואָס האָט געטראָגן קוילן און אונדזערע קאפּאס האָבן געשלאָגן, אז מ׳האָט נישט געבראַכט קיין קוילן — אזוי צי אזוי האָב איך יעדן טאָג מיינע קלעפּ באַקומען. אונדזער לאַגער, פונקט ווי אַלע לאַ־גערן איז געווען אַרומגעצוימט מיט עלעקטריזירטע דראָטן, סע זאָל קיינער נישט אַנטלויפן. אין אָוונט, אז סע זענען אָנגעפּלויגן פיינטלעכע אַראָפּלאָנען האָט מען אויסגעשאלטעט דאָס ליכט און ממילא זענען אויך די דראָטן געווארן אויס־געשאלטעט. אונדזערס אַ תפיסהניק, אַ געוויסער גאָלדשטיין, האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און געמאַכט אַ ויברח. ער איז אַריין דורכן פענצטער צו אַ פּאָליציאַנט און האָט דאָרט אַרויסגענבעט ציווילע קליידער אין וועלכע ער האָט זיך איבערגעטאָן, מיטגענומען עפּעס עסן און אַנטלאָפן. אין אַ חודש אַרום האָט מען אים געכאַפּט און צוריקגעבראַכט. מ׳האָט אים אויפגעהאָנגען.

געלעבט האָב איך טאָג־אויס, טאָג־איין אויף פּאָלגנדיקן אופן: אַרויס פון די שאַכטן שוואַרץ, בין איך אַוועק אין אַ באָד און זיך אָפּגעוואַשן. זייף האָבן מיר אויך באַקומען. עס זענען געווען מאַגאַזינען פון קליידונג און מיר האָבן געגנבעט וואָס עס האָט זיך געלאָזט און דאָס איבערגעטוישט אויף ברויט און אַנדערע זאַכן און אַזוי געשטופּט די צייט.

מיט אַ יאָר שפּעטער האָב איך זיך דערווּוסט, אז אונדזער לאַגער־פירער פּעטער פריינד איז אַ ייד. עס איז נישט צו פּאַרשטיין, ווי אזוי אַ ייד האָט געקענט אין אזא צייט זיין אויף אזא „הויכן" פּאָסטן און פּאַרלייקענען זיין אָפּשטאַם. היינט ווינט פּעטער פריינד אין האַמבורג און איז אַ ייד גלייך מיט אַלע יידן. דער פּאַרשטעלטער ייד האָט אַ סך געהאָלפן זיינע אומגליקלעכע ברידער.

דער „באקס־מעטש" אין יאווישעוויטש

סוף זומער 1944 האָבן די ס.ס.־לייט זיך געמאַכט אַ פּאָר־ווייזונג. אַלס אַן אַטראַקציע האָבן זיי אַרגאַניזירט אַ באָקס־מעטש פון די אַרבעטער אין די קוילן־גרובן. זיי האָבן צו־נויפגערופן די בלאַקן־עלטסטע און זיי געגעבן אַ באָפּעל אויס־צושטעלן צוויי באָקס־מאַנשאַפטן, צו 8 באָקסער אין אַ גרופּע, צווישן וועלכע איך בין אויך אַריינגעפאַלן. גלייך איז אויפן פּלאַץ אויפגעשטעלט געוואָרן אַ רינג. עס איז איינגעטיילט געוואָרן, ווער קעגן ווער דאַרף קעמפן לויט דער וואָג און פּאָאיקייט. עס זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרן בענק פּאַר די ס.ס.־לייט, וועלכע האָבן זיך געפּרייט מיט אויסערגעווייג־לעכע סאַדיסטישע הנאה פון דעם ווילדן שפּיל.

די ערשטע האָבן געקעמפט צוויי באקסער פון פליגן־וואָג, צוויי מענטשן, וואָס די נשמה האָט זיך קוים געהאַלטן אין די סקעלעטן־גופים. מ׳האָט זיי אָנגעטאָן הענטשקעס, עס האָט זיך דערהערט אַ קלאַנג און דער באָקס־קאַמף האָט זיך אָנ־גהויבן. דער ערשטער האָט אויפגעהויבן די האַנט און נאָך איידער ער האָט באַוויזן צו געבן דעם ערשטן קלאַפ זענען שוין ביידע געלעגן אויף דער ערד און ווי נאָר זיי האָבן בא־וויזן מיט שוועכץ מי זיך אויפצושטעלן און מאַכן די ערשטע באָוועגונג, זענען זיי שוין ווידער געלעגן. עס איז שוועך צו זאָגן, צי זיי האָבן זיך בכלל אָנגערירט איינער דעם צווייטן און די ס.ס.־לייט זענען געזעסן און זיך געקאטשעט פון לאַכן. דער קאַמף האָט זיך פּאַרענדיקט „אונענטשידן" און די קעמ־פער האָבן באַקומען צו אַ ברויט.

ביי דעם דריטן קאַמף בין איך געווען אויפן רינג. מיין קעגנער איז געווען אַ געוויסער שוואב, אַ האָלענדישער בחור (מייסטער פון האָלאַנד). מיר זענען געאָנגען צווי רונדן — מיר האָבן דערפּאַר באַקומען עטלעכע וואָכן „צוגאָב זופּ".

בכדי פון די אסורים אַרויסצובאַקומען וואָס מער פּראָ־דוקציע, זענען זיי געווארן אייגעטיילט אין קאַטעגאָריעס. די גאַנץ פּלייסיקע — ערשטע קאַטעגאָריע, די שוואַכערע — צווייטע קאַטעגאָריע און גאַנץ־שוואַכע — דריטע קאַטעגאָריע. אויך דאָס עסן איז געוואָרן אַזוי געטיילט, די ערשטע האָבן באַקומען מער עסן פון דער צווייטער קאַטעגאָריע און די צווייטע מער פון דער דריטער קאַטעגאָריע. איך בין געווען פון דער צווייטער קאַטעגאָריע.

עס דערנענטערט זיך דער סוף

עס האָט זיך דערנענטערט דער סוף. מיר האָבן שוין געהערט די ארטילעריע־שאָסן פון די סאָוויעטישע הארמאַטן, וועלכע האָבן זיך געזוכט פאַרויס און שוין געשטאַנען בייַ קראקע, 50 קילאָמעטער פון אונדז. די אַוויאַציע האָט אונדז אָנגעהויבן אָפּטער צו באָמבאַרדירן. עס איז געווארן אַ בהלה צווישן אונדזערע אויפזעהער. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל „בלאק־שפּערע", מיר מוזן בלייבן אין די בלאקן און טאָרן זיך נישט באַווייזן אויפן הויף.

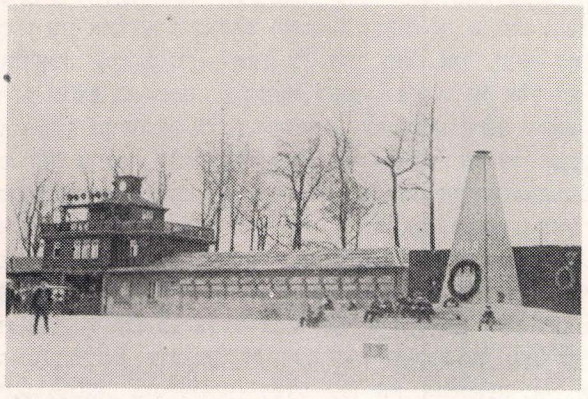
עס איז שוין געווען אין טיפןווינטער, וועז מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל „אַרייַנטרעטן". מיר האָבן זיך וויי שטענדיק אייַנגעשטעלט פּינף אין אַ רייַ. די ס.ס.־לייט האָבן זייער באַאַזש געלאָדן אויף שליטנס און האָבן אונדז מכבד געווען מיטן שלעפּן, ווייל קיין פערד זענען נישט געווען. עס איז געווארן אַ פּאַניק צווישן די אסורים. מיר האָבן געזען, אַז מ׳פירט אונדז אויסשיסן, ווי עס האָט אָפּט געטראָפן, ווען מ׳איז געווארן אומנוצלעך. מיר האָבן באַקומען יעדער אַ ברויט און זייענדיק שטאַרק הונגעריק האָבן מיר דאָס ברויט גלייך אויפגעגעסן. אַזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט מיט די שליטנס בייטאָג און ביינאַכט. אין אַ פאָר טעג שפּעטער איז דער שניי צעגאַנגען און עס איז מער נישט געווען די מעגלעכקייט צו שלעפּן די שליטנס אויף דעם בלאָטיקן באָדן, האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל נעמען דאָס געפּעק אויף זיך און טראָגן.

די לאַגע איז געווארן, וואָס ווייטער אַלץ שווערער. מיר האָבן זיך ַגעשלעפּט פון איין באַן־סטאַציע צו דער צווייטער, צו וועלכער סטאַציע מיר זענען צוגעקומען האָבן מיר געטראָפן באָמבאַרדירטע וואַגאָנען און עס איז נישט געווען קיין רייד וועגן פאָרן ווייטער מיט דער באַן. מיר האָבן קוים די פיס געשלעפּט און ווער עס איז אָפּגעשטאַנען און נישט געקענט ווייטער גיין איז דערשאָסן געווארן. די שיך זענען צעווייקט געווארן אין די בלאָטעס און מיר האָבן געפילט, אַזוי ווי מיר וואָלטן געגאַנגען אין וואַרעם וואַסער, ווייל די פיס זענען געווען דערהיצט פון גיין און זיי האָבן דערווארעמט דאָס וואַסער, וואָס איז אַריין און אַרויס אין די צעריסענע שיך. ביים שיין פון דער לבנה האָב איך געזען מיין שאָטן, ווי ער וואָקלט זיך אַהין און צוריק ווי אַ שיכור. נאָך לאַנגע טעג גיין האָבן אונדזערע ס.ס.־לייט געזען, אַז אויב עס וועט ווייטער אַזוי גיין, וועלן זיי נישט האָבן ווער עס זאָל טראָגן זייער געפּעק, ווייל פיל זענען שוין אָפּגעשטאַנען און דורך זיי דערשאָסן געווארן. האָבן זיי געגעבן אַ באַפעל — רוען. מיר האָבן זיך צעליגט אויפן פעלד, וואָס איז געווען באַדעקט מיט שניי און איך בין גלייך אייַנגעשלאָפן.

וועז איך האָב זיך אויפגעכאַפּט איז שוין געווען העלער טאָג. איך האָב זיך אומגעקוקט און דערזען צווויי יידן האַלטן זיך ארומגענומען און גייען צו אונדז. זיי זענען געבליבן הינטערשטעליק און צום גליק ניט דערשאָסן געווארן, האָבן זיי זיך געשלעפּט אַ גאַנצע נאַכט ביז זיי האָבן אונדז דערייאָגט. זיי זענען געגאַנגען צוגעדריקט אייַנער צום צווייטן, עס האָט אויסגעזען אַזוי ווי איין קערפּער, מיט פיר פיס, וואָס האָבן זיך קוים באַוועגט. אנשטאט צו אַנטלויפן זענען זיי צוריק געקומען צו די ס.ס. אין די לאַפּעס.

מיר האָבן ווידער אָפּמאַרשירט. עטלעכע פון אונדזערע חברים זענען געבליבן אויפן שניי און אייַנגעשלאָפן אויף אייביק. אַ טייל האָבן אויסגענוצט די גלעלגנהייט און זענען אַנטלאָפן. אָבער עס איז אַ ספק, צי זיי זענען נישט ווידער אַרייַנגעפאַלן אין דייטשע הענט. מיר האָבן זיי שוין מער נישט געזען.

ווידער האָבן מיר זיך געשלעפּט עטלעכע טעג און נעכט אָן עסן. די אייַנציקע דערנערונג אונדזערע איז געווען שניי... לסוף זענען מיר דערגאַנגען צו אַ באַן־סטאַציע. זיי האָבן אונדז אַרייַנגעטריבן אין אַ גרויסער־ציסטערנע, וואָס האָט זיך געהאַלטן אין בויען. מיר זענען געווען אַ צען טויזנט מאַן. ווידער איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרקע פּאַניק. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָ ווילן זיי אונדז אויסענדיקן. אַזוי זענען מיר אָפּגעווען אַ גאַנצן טאָג. פּאַרנאַכט האָבן זיי אונדז אַרייַנגעפירט אין לייַדיקע וואַגאָנען פון קוילן און אין אַ פּאָר שעה שפּעטער האָט זיך אָנגעשלאָסן אַ לאָקאָמאָטיוו און מיר זענען געפאָרן. נאָך אַ מעת לעת פּאָרן האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל: „אויסשטייגן" — ווידער אין רייען און ווידער מאַרשירן. מיר האָבן זיך געשלעפּט אַ טאָג מיט אַ נאַכט און צוגעקומען צו אַ בארג. אַרויפקריכן אויפן בארג איז שוין נישט געווען פּאָר אונדזערע כוחות. ווער עס איז געבליבן שטיין איז גלייך דערשאָסן געווארן. וועז מיר זענען לסוף אַרויף אויפן בארג האָבן מיר דערזען „בוכענוואַלד".

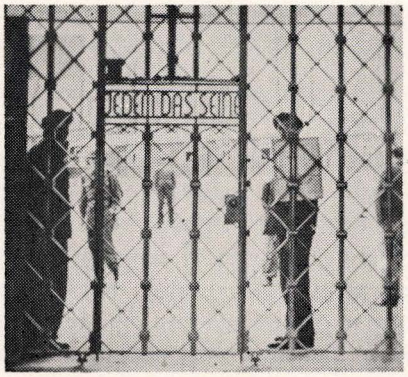

פראַנט פון בוכנוואַלד. נאָך דער באַפרייאונג איז געשטעלט געווארן אַ דענקמאָל נאָך 51 טויזנט דערמאָרדעטע.

אין בוכענוואַלד און אומגעגנט

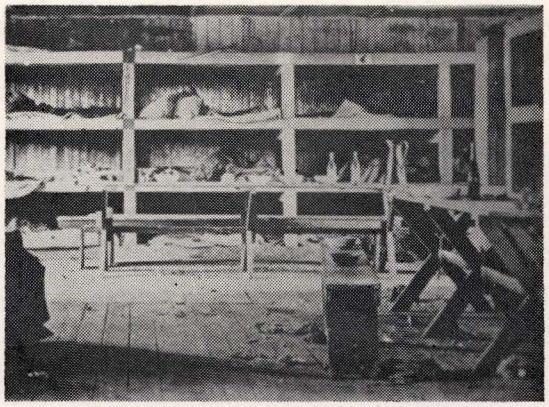
עס זענען אַרויסגעקומען עטלעכע פון אונדזערע פרישע באַלעבאַטים און האָבן אונדז באַטראַכט. דערנאָך האָבן מיר געזען אַריינמאַרשירן אין לאַגער. מ׳האָט אונדז ווי גע־

וויינלעך געפירט אין באָד און אָפּגעשוירן, געגעבן פרישע קליידער און יעדן אָנגעהאַנגען אַ פרישן נומער אויפן האַלדז,

דער טויער ביים אַריינגאַנג אין לאַגער בוכענוואַלד.

מיין נומער איז געווען 11241. שפּעטער האָט מען אונדז איינגעטיילט אין בלאקן. איך בין אַריין אין בלאק 62. מ׳האָט אונדז געגעבן עסן.

בוכענוואַלדס קליינער לאַגער, בלאק 64

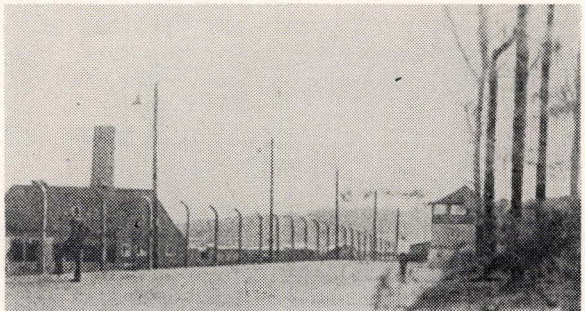
אַ וואָך זענען מיר געווען אין בלאק. בוכענוואַלד איז געווען אַ פֿאַליטישער לאַגער. אַלע זענען דאָ געווען גלייך, יידן און נישט־יידן. דאָ האָבן זיך געפונען: דיפּלאָמאַטן פון גאַנץ אייראָפּע, הויכע מיליטער־לייט פון פֿאַרשידענע נאַציעס און אויך דייטשן, וועלכע היטלער האָט באַטראַכט אַלס זיינע פֿאַליטישע קעגנער. עס האָבן זיך געפונען אַ גרויסע צאָל דייטשע קאָמוניסטן, וואָס האָבן דעם לאַגער אויפגעבויט.

נאָך אַ וואָך זיצן אויף אומזיסטע קעסט, האָבן מיר באַקומען אונטער־הויזן, מאַנטלען און מען האָט אונדז אַ פּאָר טויזנט מאַן איינוואַגאנירט. אין אַ פּאָר שעה אַרום זענען מיר געפּאָרן ווייטער און זיך אָפּגעשטעלט 80 קילאָמעטער פון בוכענוואַלד. דאָ האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף די לאַגער־פּירער פון אַשוויענטשים, וואָס איז שוין לאַנג געווען באַפרייט דורך דער רויטער אַרמיי. פון דאָרטן זענען מיר געפּאָרן 20 קילאָמעטער און מיר האָבן געשניטן טונעלן אין די בערג. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע. מיר האָבן נישט געהאַט די נויטיקע מאַשינען צו דער אַרבעט, כדי זיך אינצושפּאָרן דאָס פּאָרן צו דער אַרבעט און צוריק, האָבן זיי אויפגעשטעלט גענצעלטן אין וועלכע מיר האָבן געדאַרפט ווינטער. אין יעדן געצעלט האָבן זיך געפונען 50 שענקעס און 50 דעקן און נאָך דער אַרבעט זענען דאָ אריינגעלאָזן געוואָרן 1,000 מאַן צו שלאָפן. וועט עס איז אַריין דער ערשטער דער האָט געהאַט אויף וואָס צו ליגן. ביים עסן איז אויך געווען דאָס אייגענע, עס איז נישט געווען קיין דיסציפּלין, וועט עס האָט געכאַפּט, דער האָט געגעסן. שלאָפן האָט מען געמוזט אין די מלבושים, ביינאַכט האָט איינער פון דעם צווייטן געשלעפּט די דעק, וועט עס איז געווען שטאַרקער, דער האָט בעסער געלעבט.

געאַרבעט איז געוואָרן אין דריי שיכטן צו 8 שעה. איך האָב געאַרבעט נאַכט־שיכט פון 12 ביז 8 פרי. מיר זענען געהיטן געוואָרן פון ס.ס. מיט אוקראַיניש פאָליצייַ. אַ טייל פון זיי האָבן געטראָגן רעפלעקטאָרן צו באַלייכטן דעם וועג, מיר זאָלן ניט אַנטלויפן. אַ חוץ די צוויי־פיסיקע שומרים, האָבן אונדז געהיט דרעסירטע הינט, וועט עס האָט געפֿרווט אַנטלויפן איז צוריקגעבראַכט געוואָרן אַ צעביסענער. ביי דער אַרבעט האָבן מיר באַקומען אויף 8 מאָן אַ ברויט פון אנדערהאלבן קילא.

איך פלעג ביי יעדער מעגלעכקייט זיך מיטכאַפּן אַרבעטן מיט דער צווייטער שיכט, כדי אויך צו באַקומען די פּאָרציע ברויט. אַזוי האָב איך געאַרבעט 2 און אַמאָל אויך 3 שיכטן פאַר די 20 דעקא ברויט, וואָס איך האָב באַקומען פון יעדער שיכט.

די לאַגע איז געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער. מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן. מיר האָבן געלעבט מיט טויטע און דערוואַרט דעם טויט. דאָס ערגסטע איז געווען דער סאַניטאַרער צושטאַנד. יעדער פון אונדז האָט געהאַט נאָר איין העמד, וואָס עס איז קיינמאָל נישט געטוישט געוואָרן און די „קריכענדיקע" האָבן אונדז באַלאַגערט ווי היישעריקן און אַוועקגענומען די רו בייטאָג און ביינאַכט. איך האָב מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן און אַראָפּגעזויגן אַ העמד פון אַ

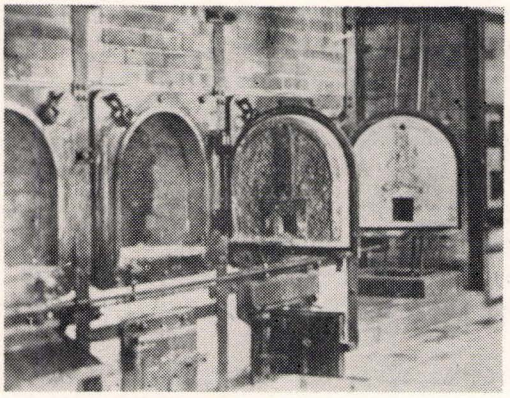

קרעמאַטאָריום אין בוכענוואַלד.

מת, עס איבערגעוואָשן און נאַסערהייט אָנגעטאָן אויף זיך, ווען איך הענג עס אויף צום טריקענען וואָלט עס אַ צווייטער צוגענומען. וואָס שווערער די לעבנס־באַדינגונגען זענען געוואָרן אַלץ מער חיהשער איז געוואָרן דער מענטש. מען האָט גע־

מוזט זיין געגוג שטאַרק, כדי צו קענען קעמפן פאַר דער קלאַגעדיקער עקזיסטענץ. וועו מ׳האָט געקלונגען צום עסן, זענען אַלע געלאָפן אַזוי ווי ווילדע. דער שוואַכער האָט גע־מוזט זיך היטן, אַז עס זאָל אויף אים נישט אַנלויפן אַ שטאַר־קער און אים אומווַרפן, ווייל פון אויפשטייַן וואָלט שוין קיין רייד נישט געווען. עס איז געגוג געווען אַ לייכטן שטויס צו געבן אַ מענטש, ער זאָל אומפאַלן און שוין מער נישט קענען אויפשטיין.

אין אונדזער בלאק („פאלאנקע") האָבן זיך געפונען טויזנט מענטשן. דער בלאק־עלטסטער האָט געטיילט זופּ, מיט אַ לעפל, וואָס האָט אַנטהאַלטן די מאָס פון דער פּאַרציע זופּ וואָס איז באַשטימט געווַארן אויף אַ פערזאָן. אין איינעם אַ טאָג, יוען אַלע האָבן זיך געשטופּט ווי שטענדיק צו באַקומען

גאַז־אויוונס אין בוכנוואַלד.

וואָס פריער דאָס ביסל ווַארעם וואַסער, האָט דער בלאק־עלטסטער, וועמען עס איז נישט געפעלן געווַארן דאָס פאַר־האַלטן זיך פון די אסורים, אויפגעהויבן דעם לעפל און אים אַראָפּגעלאָזט אויף דריי קעפּ פון די אסורים. דריי מענטשן האָבן שוין די זופּ נישט פאַרזוכט... דריי טויטע קערפערס זענען אָפּגעפירט געווַארן אין אויוון אַריין.

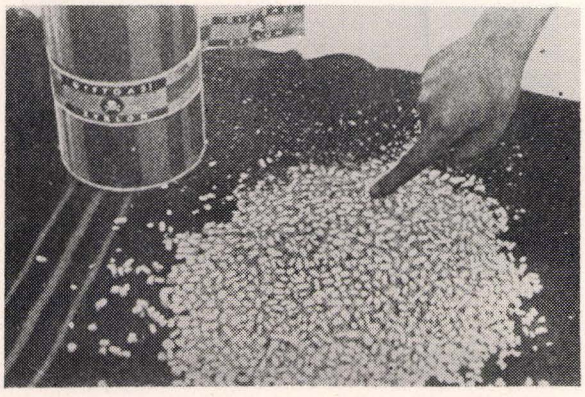
נאָך דער באַפרייאונג, זיצנדיק מיט מיינעם אַ חבר אין

דאָס שלאָגן אין בוכנוואַלד

קינא אין ווייטאָר, האָבן מיר דערזען דעם חברה־מאַן. מיר זענען אים נאָכגעגאַנגען און אויף דער גאַס אים פאַרהאַלטן. מ׳האָט אים באַזוכט אין די טאַשן און מיר האָבן דאָרט גע־פונען בילדער פון בוכענוואַלד, וואָס מיר ברענגען דאָ.

נאָך דריי חדשים האָבן זיך אַנגעהויבן שוועריע לופט־אנגריפן פון אַמעריקאַנער פליער. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל: זיצן אין די באַראַקן. צו קיין אַרבעט זענען מיר מער נישט געגאַנגען. די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט זיך דער־נענטערט. מ׳האָט אונדז גרופּנווייז אַרויסגעפירט פון לאַגער און ביים טויער פאַרטיילט די געבליבענע פּראָדוקטן, מאר־מאלאד און קעז, וואָס זענען געשטאַנען גאַנצע פעסער. עס איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט זיי אַרויסצופירן און יעדער האָט געקאָנט נעמען וויפיל ער האָט געוואָלט. ווער עס איז געווען פלינקער, דער האָט באַקומען מער. איינער האָט געכאַפּט איין ברויט און אַ צווייטער האָט געהאַט דריי, פיר און אַפילו פינף. אַרויסגייענדיק פון טויער האָב איך וועגן גאָרנישט געטראַכט, עס איז מיר נאָר געווען אַ שאָד דער קעז און די מאַרמאלאד, וואָס איז פאַרבליבן אויף די וועגט פון די פעסער. וועו מ׳לאָזט מיך אַריין אין איינער פון די פעסער, וואָלט איך געווען דער גליקלעכסטער אויף דער וועלט.

דער סם וואָס איז אַריינגעשאָטן געווַארן אין די גאַז־קאַמערן פאַרסם׳נדיק מיליאָנען מענטשן.

פאַרנאַכט האָבן מיר פאַרלאָזט דעם לאַגער און אַוועק צוריק אין דער ריכטונג פון בוכענוואַלד, וואָס האָט זיך גע־פונען 80 קילאָמעטער פון אונדזער לאַגער. מיר זיינען גע־גאַנגען אַ גאַנצע נאַכט און אַ גאַנצן טאָג איבער בלאָטיקע פעלדער. די בלאָטע האָט זיך צוגעקלעפט צו די הילצערנע פאָדעשוועס פון אונדזערע טרעפּעס און מיר האָבן קוים גע־שלעפּט די פיס. בייטאָג האָבן מיר געטראָפן אַ סך דייטשן, וועלכע האָבן זיך עוואַקואירט פון פראַנט־פאַס. זיי זענען געפאָרן מיט אויטאָס, פורן, האַנט־וועגעלעך, געווען אויף אַזעלכע וועלכע האָבן זייער ביסל פאַרמעגן געטראָגן אויף זיך. דאָס האָט אונדז פאַרשאַפט פיל פּריידּ. מיר האָבן געזען אַז דער פראַנט איז שוין גאָר נאָענט און געהאָט אַ נקמה אין

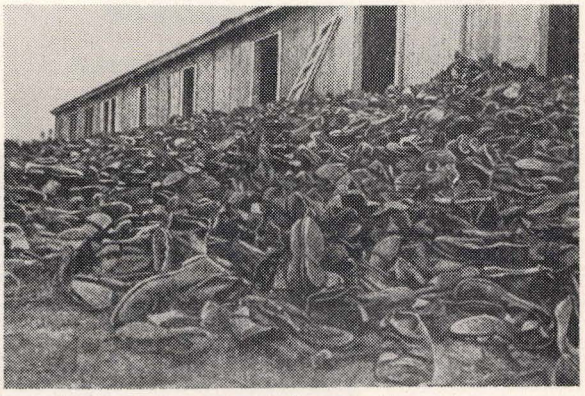
אונדזערע שונאים ; זאָלן זיי אויך וויסן, וואָס דאָס הייסט שלעפּן זיך.

מיר האָבן מיטאַמאָל דערפילט אַ שטאַרקן חשק צום לעבן

אַ באַרג פון מענטשלעכע סקעלעטן.

און פרייהייט. פאַרנאַכט האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אויטאָס פון רויטן־קרייץ, זיי האָבן געפירט פאַרוווונדעטע פון פראָנט. מיר האָבן זיך אייגער דעם צווייטן געטרייסט, אַז שוין לאַנג וועלן מיר נישט ליידן. נאָך 24 שעה גיין האָבן מיר געגעכ־ טיקט אויף אַ פעלד, וואָס איז געווען באַדעקט מיט שניי. כדי עס זאָל אונדז זיין וואַרימער האָבן מיר זיך געלייגט אייגער אויפן אַנדערן און זיך אַלע איינגעדעקט מיט די קליינע צאַל קאָלדערס, וואָס מיר האָבן געהאַט מיט זיך. מיר זענען גלייך איינגעשלאָפן.

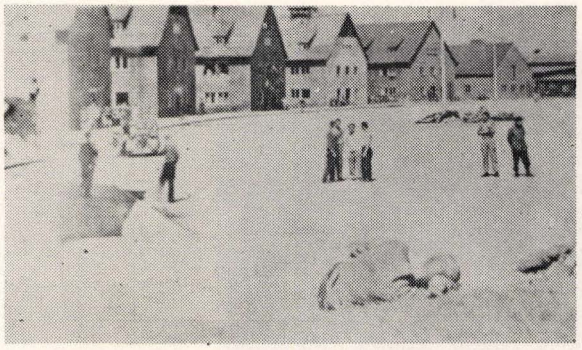

וואָס ס׳איז געבליבן פון מענטשן.

פון די 2 ברויט, וואָס איך האָב באַקומען מיט אַ טאָג פריער, האָב איך אַ שטיקל באַהאַלטן פאַר אַ נויט. וועו איך בין אויפגעשטאַנען אינדערפרי און געוואָלט עסן, איז די קעשענע מיט דעם ברויט געווען אויסגעשניטן. געגעסן האָט שוין דעמאָלט אַן אַנדערער. דאָך איז ביי מיר די שטימונג געווען נישט קיין שלעכטע, אָבער עסן דאַרף מען פאַרט. איך האָב געטראָפן אַן ס.ס.־מאַן מיט אַ שווערן רוקזאַק און האָב שטאַרק חשק באַקומען אים צו ירשענען. איך האָב אים פאַר־ געלייגט טראָגן דעם רוקזאַק, ער האָט אייגעוויליגט און מיר פון צייט צו צייט געגעבן אַ שטיקל ברויט מיט סיגארן. מיר זענען דורכגעגאַנגען די שטאָט וויימאר. חברה האָבן זיך צו־ געכאַפט צו די קאַסטנס מיסט, וואָס זענען געשטאַנען ביי די הייזער און זיך אָנגעשטאָפט פולע טאָשן מיט שאלן פון קאַרטאָפל. מיר האָבן געמיינט, אַז די באַפעלקערונג האָט דאָס עקסטרא אַרויסגעשטעלט, כדי מיר זאָלן האָבן וואָס עסן. פון וויימאר ביז בוכענוואַלד האָבן מיר געהאַט 10 קילא־ מעטער באַרג אַרויף. עס איז געווען זייער שווער צו גיין און אַ סך פון אונדז זענען געפאַלן. וועו עס איז געפאַלן איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. יעדע 5 ־ 6 מעטער איז עמיצער דערשאָסן געוואָרן און דער באַרג איז געוואָרן דורכגעווייקט מיט יידיש בלוט. לסוף זענען מיר אַריין אין בוכענוואַלד.

אויפן אפעל־פלאַץ האָט דער מיקראפאן געמאָלדן, אַז יעדער נאַציע דאַרף באַזונדער איינטרעטן און מ׳האָט אונז געפירט אין דער ריכטונג פון קרעמאַטאָריום. מיר האָבן נישט געוווסט, אַז דער קרעמאַטאָריום אַרבעט נישט און געמיינט, אַז דאָס פירט מען אונדז פאַרברענען. נעבן קרעמאַטאָריום האָט זיך געפונען אַ גרויסע טישלעריי, זי האָט צו יענער צייט נישט געאַרבעט, מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין דעם בנין פון דער טישלעריי און דאָרט איינקוואַרטירט. מיר זענען געווען ביי 5 טויזנט יידן. דאָרט זענען מיר פאַרבליבן דעם טאָג אַן עסן. דערהאַלטן ביים לעבן האָט אונדז דאָס, וואָס מיר האָבן געהאַט ענוג וואַסער. אויפן פערטן טאָג זענען צו אונדז אַריין די קאפאס און בלאקאוט פון גאנץ בוכענ־ וואַלד און האָבן מיט שטעקנס געשלאָגן און געטריבן מיר זאָלן אַרויס אויפן פלאַץ. אין באראק זענען געבליבן פיל טויטע און שוואַכע וואָס האָבן נישט געקענט גיין.

איך האָב זיך אַריינגעלייגט צווישן די טויטע און דאָרט געבליבן.

באַראַקן פון ס. ס. אין וועלכע ס׳האָבן נאָך דער באַפרייאונג געווינט די באַפרייטע.

אין א האלבע שעה שפעטער זענען אָנגעקומען עטלעכע קאפאס און אַריינגעבראַכט עסן פאַר די שוואַכע. פארשטייט זיך אַז איך האָב אויך דערפון געגאָסן. נאָכן עסן האָבן זיי אונדז אַריינגעפירט אין אַ באַראַק, ווו עס האָבן זיך געפונען בלויז פאַלאַקן. דאָרט האָבן מיר באַקומען עסן און בעסערע באַהאַנדלונג. וועו עס איז געווען שטאַרקער, דער האָט געהאַט מער שפייז. א פאַר טעג שפעטער האָבן זיך אין אונדזער

בלאק אַריינגעריסן אַ גרופּע רוסן און אַנגעהויבן ראַבעווען, אַראָפּציען פון די שוואַכע זייערע מלבושים. גלייך האָבן זיך באַווייזן ס.ס. און האָבן דריי רוסן גלייך דערשאָסן און די איבעריקע האָבן זיך באַרואיקט.

ווידער האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל: „איינטרעטן". אלע געזונטע זענען אַרויס. מ'האָט אונדז אַריינגעפירט אין דעם בלאק צו די רוסן. דאָ זענען מיר געווען פינף טויזנט מאַן. עסן האָבן מיר באַקומען איין מאָל אין טאָג. אין לאַגער איז וואָס ווייטער אַלץ מער געוואקסן דער כאַאָס. אויך אונדזערע ס.ס.־לייט האָבן נישט געוווסט, וואָס מיט אונדז צו טאָן, מען האָט געיאָגט פון איין באַראַק אין צווייטן. קאפּאס האָבן געשלאָגן מיט שטעקנס און שפּעטער געבראכט עסן פאַר די שוואַכע. דער ווייט גרעסטער טייל פון די תפיסהניקעס איז אַוועקגעטריבן געוואָרן אין אַן אומבאַוווסטער ריכטונג. די איבערגעבליבענע האָבן געקאָנט גיין אין וועלכן בלאק זיי האָבן געוואָלט. איך בין אַריין אין בלאק 62, ווו איך בין אַמאָל געווען. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן אַנדערע מענטשן. איך האָב זיך דערווווסט, אַז די פריערדיקע אסורים זענען אויס־געשטאָרבן און די געבליבענע האָט מען עוואַקואירט.

איך בין אַריין אין בלאק פון די אינטעליגענטן. זיי האָבן באַקומען פּעקלעך פון רויטן קרייץ. דאָ האָב איך געטראָפן שאלן פון קאַרטאָפל. איך האָב זיי אויסגעוואַשן און צוגע־שטעלט צו קאָכן און זיך גוט אָנגעפרעסן...

פלוצלונג האָב איך דערהערט אַן אלארם: „אלע אין די בלאקן". איך בין אַריין אין מיין בלאק. עס איז געווען אַ לופט־אנגריף. מיר האָבן זיך צונויפגענומען גרופּנווייז, באַזונדער: יידן, רוסן, פּאָלאַקן, מאַדיאַרן און אַנדערע און מ'האָט שוין געשמאַק געהערט שיסן. איינער פון אונדז איז אַרויף אויפן העכסטן בעטל און אַרויסגעקוקט דורכן פענצטערל וואָס האָט זיך געפונען האַרט ביים דאַך. ער האָט אונדז מיט פרייד געמאָלדן, אַז עס הענגט אַ ווייסע פאָן. וועט עס האָט געקענט איז אַרויס אויפן הויף, צוגענומען דאָס געווער ביי די גע־בליבענע ס.ס.־לייט און זיי אַרעסטירט. זעלנער און אָפּיצירן פון דער דריטער אַמעריקאַנער אַרמיי האָבן אונדז באַפרייט פון דער גרויליקער פיין.

דאָס איז געווען דעם 11־טן אַפּריל, 1945, 3 אַזייגער נאָכמיטאָג.

דענקמאָל נאָך די דערמאָרדעטע, געשטעלט נאָך דער באַפרייאונג.

זייערע לעצטע שעהן.

פייגע גוטרייד
אוֹיסטראַליע

זכרונות פון טויטן־לאגער

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן יענעם שרעקלעכן טאָג, וועלכן מען האָט מיט מיין קליין דריי־יעריק מיידעלע געבראַכט, צוזאַמען מיט טויזנטער אַנדערע אומגליקלעכע יידן, אויף דעם טרויעריק באַרימטן וואַרשעווער אומשלאָג־פּלאַץ. פון דאָרט האָט מען אונדז געטריבן אין קאַלטע וואַגאָנען, וואָס האָבן אונדז געפירט קיין מיידאַנעק. מיין שיין, קליין מיידעלע האָט אַזוי געווויינט און זיך געבעטן: „מאַמעשי, איך בין מיד, איך וויל אין מיין בעטעלע.

בייגאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין מאידאנעק, וווּ די דייטשע רוצחים האָבן פון מיר אַוועקגעריסן מיין טייער קינד און צוזאַמען מיט הונדערטער אַנדערע קליינע יידישע קינדערלעך דעם זעלבן אָוונט פאַרסמט אין גאַז־קאַמער. מיך האָט מען צוזאַמען מיט הונדערטער טויזנטער אַנדערע יידישע טעכטער אָפּגעשוירן, פאַרוואַנדלט אונדז אין פאַרזעגנישן און איינגעשפאַנט אין טאַטשקעס. אַזוי האָבן מיר געמוזט אַרבעטן אונטער דער שמירה פון די רוצחישע דייטשן.

אין אַ געוויסן טאָג, פּירנדיק מיין טאַטשקע ווי אַ שקלאַף, הער איך מען רופט מיין נאָמען, אַ באקאנטע שטימע, איך קוק מיך אַרום—מיין מאַן אויך געשפאַנט ווי אַ שקלאַף. ער האָט מיך דערזען און רופט מיין נאָמען. איך זע ווי א קאפּא שלאָגט אים. דאָס איז אַ שטראָף פאַר וועגדן זיך צו מיר. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל ווי מיר האָבן זיך געזען.

איך בין נישט בכוח אַלץ איבערצודערציילן, ווייל איך לעב עס נאָכאַמאָל דורך, עס שטייט אויף פאַר מיינע אויגן דער גאַנצער קאָשמאַר פון יענע פינצטערע טעג.

איך וויל נאָר אין מיינע טרויעריקע זכרונות איבערגעבן בלויז וועגן צווי אַזוי־גערופענע „סעלעקציעס" וואָס האָבן באַטייט: אָדער צום טויט דורך די גאַז־אויוונס, אָדער צום לעבן.

דאָס איז געווען נאָכדעם, ווי מ׳האָט אונדז איבערגעפירט אין אָשוויענטשים־לאַגער, זונטיק, אין נאָוועמבער 1943. אַ קאַלטער טאָג, עס איז געפאַלן אַ שניי. 9 אינדערפרי האָבן מיר געהאַט דעם אַזוי־גערופענעם „אפּעל" דאָס הייסט: מען האָט דורכגעציילט די מענטשן. נאָך דעם „אפּעל" זענען מיר צוריק אַריין אין בארַאק, ווייל זונטיק זענען מיר געווען פריי פון אַרבעט. מיר האָבן זיך צוריק געלייגט אויף די שמוציקע נאַראָס מיט די ברודיקע שטרוי־זעק און געציילט די מיטגעפאַנגענע, צי עס פעלט נישט עמעצער. דאָס איז געווען דער ערשטער מאָל, וואָס מיר האָבן זיך אַזוי פיל מאָל געציילט. אַ סך מאָל האָט זיך געשטעלט די פראַגע, צו וואָס לעבן? מען האָט דאָך אַלץ און אַלעמען פאַרלוירן אָבער דאָך האָט דער ווילן צום לעבן גובר געווען. אין אַזעלכע „פרייע" מאָמענטן האָבן מיר זיך איינער דעם צווייטן איבערדערציילט צום הונדערטן מאָל, פון דער פרייער וועלט און פון שיינעם לעבן, וואָס מיר האָבן געלעבט, אַזוי, אַז אַלע שכנים האָבן אויף אויסווייניק געווווסט איינער פון דעם צווייטנס פאַרגאַנגענהייט. מיר האָבן זיך דערביי געטרייסט און געמונטערט, אַז מיר וועלן איבערלעבן און נאָך דערלעבן אַ שיינע און פרייע וועלט. אָבער אונדזערע שיינע פאַנטאַזיעס האָבן אַזוי לאַנג אָנגעהאַלטן, ביז מיר האָבן אויסגעדרייט דעם קאָפּ צו דעם פענצטערל, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען צום בלאק אַנטקעגן אונדזער באַראַק, דאָרט האָט זיך געפונען דאָס קרעמאַטאָריום, נישט ווייט פון אים די גאַז־קאַמער, וואָס האָט גאַנצע 24 שעה אין מעת לעת געברענט מיט דעם אייביקן פייער און פון זיין קוימען האָט זיך געצויגן דער שוואַרצער רויך, דעמאלט האָבן מיר דערזען די ווירקלעכקייט, אָט דאָרט ברענען אונדזערע נאָענטע און אונדזער פּאָלק. מיר האָבן געפילט דעם געריך פון סמאליעדיקע מענטשן־פלייש. אין איינער האָט דעם צווייטן געפרעגט: צי וועלן מיר מאָרגן דאָרט נישט זיין? אַ סך מאָל האָט מען געבעטן אויף זיך דעם טויט—זאָל עס געשען. דאָס קוקן טאָג איין, טאָג אויס אויף דעם קרעמאַטאָריום, וואָס פאַרשלינגט אונדזערע שוועסטער און ברידער און אַליין וואַרטן אויף דער ריי, האָט פאַרמיאוסט אונדזער לעבן. עס האָט זיך געוואָלט עס זאָל שוין ווי אַמאל שנעלסטן געשען.

מיר קערן זיך צוריק אום צו יענעם זונטיק, פון נאָוועמבער 1943. דער זייגער האָט געמוזט זיין 11 פאַרמיטאָג, פלוצלונג הערט מען פון דרויסן אַ שרעקלעך פייפערי און געשרייען פון די „בלאקאוועס" און פון די „קאפּאס": אַלע יידישע „העפטלינגען" אַרויס פון בלאק! אַרויס שנעל! מיר קומען אַרויס, די ווילדע דייטשן און די דייטשקעס האַלטן דעם שטיקל פאַרדאַרטן ברויט, וואָס מיר האָבן באַקומען שבת ביינאַכט, איז שוין לאַנג קיין זכר נישט געבליבן. יעדער איז געווען הונגעריק און צעוווייטיקט און געוואַרט אויף דער מיטאָג־שעה.

אָבער מיר האָבן זיך באַמיט, ווי ווייט מעגלעך, צו פאַר־געסן דעם הונגער און צו פאַרגעסן די צרות. דער דראַנג צום לעבן איז דאָך געווען אַזוי גרויס.

אַ סך מאָל האָט זיך געשטעלט די פראַגע, צו וואָס לעבן? מען האָט דאָך אַלץ און אַלעמען פאַרלוירן אָבער דאָך האָט דער ווילן צום לעבן גובר געווען. אין אַזעלכע „פרייע" מאָמענטן האָבן מיר זיך איינער דעם צווייטן איבערדערציילט צום הונדערטן מאָל, פון דער פרייער וועלט און פון שיינעם לעבן, וואָס מיר האָבן געלעבט, אַזוי, אַז אַלע שכנים האָבן אויף אויסווייניק געווווסט איינער פון דעם צווייטנס פאַרגאַנגענהייט. מיר האָבן זיך דערביי געטרייסט און געמונטערט, אַז מיר וועלן איבערלעבן און נאָך דערלעבן אַ שיינע און פרייע וועלט. אָבער אונדזערע שיינע פאַנטאַזיעס האָבן אַזוי לאַנג אָנגעהאַלטן, ביז מיר האָבן אויסגעדרייט דעם קאָפּ צו דעם פענצטערל, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען צום בלאק אַנטקעגן אונדזער באַראַק, דאָרט האָט זיך געפונען דאָס קרעמאַטאָריום, נישט ווייט פון אים די גאַז־קאַמער, וואָס האָט גאַנצע 24 שעה אין מעת לעת געברענט מיט דעם אייביקן פייער און פון זיין קוימען האָט זיך געצויגן דער שוואַרצער רויך, דעמאלט האָבן מיר דערזען די ווירקלעכקייט, אָט דאָרט ברענען אונ־דזערע נאָענטע און אונדזער פּאָלק. מיר האָבן געפילט דעם געריך פון סמאליעדיקע מענטשן־פלייש. אין איינער האָט דעם צווייטן געפרעגט: צי וועלן מיר מאָרגן דאָרט נישט זיין? אַ סך מאָל האָט מען געבעטן אויף זיך דעם טויט—זאָל עס געשען. דאָס קוקן טאָג איין, טאָג אויס אויף דעם קרעמאַטאָריום, וואָס פאַרשלינגט אונדזערע שוועסטער און ברידער און אַליין וואַרטן אויף דער ריי, האָט פאַרמיאוסט אונדזער לעבן. עס האָט זיך געוואָלט עס זאָל שוין ווי אַמאל שנעלסטן געשען.

מיר קערן זיך צוריק אום צו יענעם זונטיק, פון נאָוועמבער 1943. דער זייגער האָט געמוזט זיין 11 פאַרמיטאָג, פלוצלונג הערט מען פון דרויסן אַ שרעקלעך פייפערי און געשרייען פון די „בלאקאוועס" און פון די „קאפּאס": אַלע יידישע „העפטלינגען" אַרויס פון בלאק! אַרויס שנעל! מיר קומען אַרויס, די ווילדע דייטשן און די דייטשקעס האַלטן

שטעקנס אין די הענט און שרייען, געוואלדעווען: „שווייגען אַרויס!" און שלאָגן דערביי אונדזערע אויסגעדאַרטע, אויס־געפייניקטע גופים. מיר האָבן געווּוסט פון פריער, וואָס דאָס באַדייט, דאָס מיינט מען „סעלעקציע". די רוצחים רינגלען אונדז אַרום און היטן אז קיינער זאָל זיך נישט אויסבאַהאַלטן. מען באַפעלט אונדז, מיר זאָלן זיך אויסטאָן, דאָ אין דער ביטערער קעלט און שטאַרקן שניי, אינגאַנצן נאַקעט. מיט ציטערדיקע הענט הויב איך אָן אַראָפּרייסן פון מיר די שמו־ציקע שמאַטעס, דאָס שמוציקע העמד, וועלכעס האָט זיך געהאַט צוגעקלעפּט צו מיין לייב וואָס איז געוווען צעקראַצט פון דַי שוויעזשבעס, וואָס האָבן געביסן דעם גוף. אַזוי בין איך, מיט נאָך הונדערטער יידישע פרויען און מיידלעך גע־שטאַנען נאַקעט אויף דעם נאַסן שניי, די דייטשן און די דייטשקעס האָבן געלאַכט און געווייזלט זיך איבער אונדז און אונדז געוופן „קרעמאַטאָריום־פיגורן". נאָכן אָפשטיין אַזוי אַ שטיקל צייט, איז אַנגעקומען דער לאַגער־דאָקטאָר מיט דעם לאַגער־פירער. בליץ־שנעל האָבן אַלע דריי הונ־דערט פרויען פון אונדזער בלאק דורכגעמאַרשירט פאַר זיי. אויף דער פרוי, וואָס איז זיי נישט געווען געפעלן, האָבן זיי געגעבן אַ וויַיז מיט אַ פינגער און אַן ס.ס.־מאַן האָט זי באַלד אָפּגעשטעלט אָן אַ זייט. עטלעכע דרייסיק פון אונדזער בלאק זענען געבליבן שטיין אן אַ זייט.

יענעם זונטיק זענען פון אַלע בלאקן בערך פיר הונדערט יידישע טעכטער געשיקט געוואָרן צום גאַז־אויוון. דעם זעלבן נאָכמיטאָג האָבן מיר געזען דעם רויך פון קוימען פון גאַז־אויוון וווּ אונדזערע חברטעס, אונדזערע שוועסטער זענען פאַרברענט געוואָרן.

יענעם זונטיק האָבן מיר מער קיין הונגער נישט גע־פילט, די בלוטיקע טרערן האָבן אונדז שוין געזעטיקט. אָבער מיר האָבן דאָך נישט פאַרצווייפלט. בעת דעם גרויסן קאָשמאַר האָט עפּעס אונטערגעזאָגט: זיי שטאַרק! לעב און פאַרליר זיך נישט און האַלט איבער! אָט דאָס געפיל האָט געגעבן כוחות אין די פינצטערע טעג.

נאָך דער „סעלעקציע", וועלכע האָט מיך אויסגעמיטן און איך האָב געהאַט גליק צו בלייבן צווישן די לעבעדיקע האָב איך באַשלאָסן זיך אויסצוהיילן פון די שוויעזשבעס. אָבער ווי אַזוי? איך האָב געווּוסט, אַז דאָס איינציקע מיטל דערצו איז אַ ברויט, פאַר אַ לעבל ברויט וואָלט איך געקענט באַקומען פון די פּוילישע „העפּטלינגען" „מיטגאָל"־זאָלב. אין די פּעקלעך, וואָס זיי האָבן באַקומען פון דערהיים האָט זיך געפונען דאָס הייל־מיטל. אָבער די פראָגע וווּ נעמט מען אַ ברויט? פאַסטן פיר טעג און אָנזאַמלען אַ ברויט איז געווען אומעגלעך, לעבן אָבער אַזוי מיט דער בייסעניש איז אויך נישט מעגלעך געווען.

איך, צוזאַמען מיט מיין חברטע, וועלכע האָט אויך געהאַט אַ שטאַרקן ווילן צום לעבן (מיט שוויעזשבעס איז מען גע־גאַנגען אין גאַז־קאַמער), האָבן באַשלאָסן עטלעכע טעג נישט עסן קיין ברויט, נאָר לעבן בלויז מיט דעם האָלבן ליטער מיטאָג־זופּ, וואָס מיר האָבן באַקומען. מיר האָבן דעם נסיון אויסגעהאַלטן און דאָס ברויט אויסגעטוישט ביי אַ פּוילישן „העפּטלינג" אויף אַ פּודעלע זאָלב, צעטיילט עס גלייך און געהאַט געגוג אויף 3 טעג. די שרעקלעכע פּיין פון דער בייסעניש האָט אויפגעהערט.

ביי מיר האָט זיך נאָכדעם נאָך מער געשטאַרקט דער ווילן צום לעבן. איך האָב געגומען זוכן מיטלען צו שטילן דעם הונגער, וואָס האָט טאָג און נאַכט גענאָגט. אַלע מיינע געדאַנקען און פאַנטאַזיעס זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג: ווי באַקומט מען נאָך אַ האַלבן ברויט און נאָך אַ ליטער זופּ אַ טאָג. דאָס זענען געווען דעמאָלט מיינע אַספּיראַציעס.

איך האָב באַשלאָסן גיין אין די אָוונטן „האַנדלען", אונ־דזער האַנדל איז באַשטאַנען אין טוישן ברויט פאַר אונ־דזערע זאכן. אַ געוויסן טאָג האָב איך באַשלאָסן נישט אויפ־צוסען דאָס שטיקל ברויט, וואָס איך האָב באַקומען, וויל ברויט איז געווען די בעסטע וואַלוטע אין לאַגער און די בעסטע סחורה. נאָכן „אפּעל" בין איך אַרויס צווישן די בלאקן, וווּ דער האַנדל פון טוישן איז אַנגעגאַנגען. אין מיין באַזיץ האָב איך געהאַט אַ האַלב ברויט.

די „העפּטלינגען" וואָס האָבן געאַרבעט אין פּעלד, האָבן אַריינגעשמוגלט פון דאָרט קאַרטאָפל, מערן און רעטעך. אויך האָבן די פּוילישע „העפּטלינגען" באַקומען אין זייערע פּעק־לעך ציבעלעס און קנאָבל און מיט די „סחורות" איז פאָר־געקומען אַ טויש־האַנדל. שפּעטער האָט זיך מיין „מסחר" אַנטוויקלט—עס איז מיר געבליבן ריוח אויך אַנדערע פּראָ־דוקטן, ווי: אַ ציבעלע אָדער עטלעכע קאַרטאָפל.

דער האַנדל האָט געהאַט נאָך אַ מעלה: מ'איז געוואָרן מיט עפּעס באַשעפטיקט און אויפגעהערט קלערן און זיך דערמאָנען דאָס דורכגעמאַכטע. עס האָט עפּעס געגעבן אַ שטיקל אינטערעס נאָך דעם שווערן טאָג פון 12 שעה אום־נוצלעכער קאַטאָרגע־אַרבעט.

אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין פאָלגנדיקן: איין טאָג האָט מען אונדז געהייסן גראָבן גריבער און דעם צווייטן טאָג זיי פאַרשיטן. אַן אַנדערש מאָל האָט מען אונדז אויס־געמאַטערט מיט טראָגן ציגל אויף אַ גרויסער שטרעקע, אויף צומאָרגנס האָבן מיר ווייטער געמוזט טראָגן די ציגל צוריק אויף דעם אָרט וווּ זיי זענען נעכטן געלעגן, אָדער מען האָט אונדז געמאַטערט צו שלעפּן קליינע וואַגאָנדלעך אַנגעפּילט מיט נאַסן זאַמד, אָדער שטיינער. ביי יעדן וואַגאָנדל זענען געווען איינגעשפּאַנט פיר פרויען. אַזוי האָבן מיר געאַרבעט אַ גאַנץ שוועכן 12 שעהדיקן אַרבעט־טאָג.

נאָך אזא טאָג קאַטאָרגע־אַרבעט בין איך אין די אשוויענ־טשימער לאַגער־בלאָטעס אַרומגעלאָפן אין די אָוונטן האַנדלען און פאַרדינען אַ שטיקל ברויט. אָפטמאָל האָט זיך געטראָפן, וועַן כ'בין צוריק געגאַנגען אין מיין בארק מיטן ברויט האָט מיך געכאַפט די „בלאקאָוע" און אַרויסגעריסן פון מיר מיין ברויט, דעמאלט ביז איך שוין געגאַנגען שלאָפן אַ הונגעריקע און אַ פאַרווייַנטע. אַזוי זענען אַדורך די טעג און די נעכט, ענלעך איינע צו די צווייטע.

אַ צווייטע „סעלעקציע" אין אשוויענטשים, וואָס האָט זיך

אייגנעקריצט אין מיין זכרון: אין לאַגער, צווישן די פרויען האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קרענק — פרויען האָבן באַקומען געשווירלעך אין מויל, אויף דער צונג און אויף דעם גומען. די געשווירלעך האָבן געריסן ווי פייער און די קרענק איז געווען אנשטעקנד, אַזוי, אַז אַ סך פרויען האָבן אויף דעם גליטן. די ברוטאַלע דייטשע מאַכט האָט זיך דערווּוסט פון דער מחלה און באַשלאָסן זי „אויסצורייניקן". דאָס האָט געמיינט פּשוט, ווער עס ליידט פון דעם ווערט געשיקט אין גאַזקאַמער. און ווען מיר זענען איינמאָל, נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט צוריק געקומען אין לאַגער אַריין, נאָך פאַר דעם „אפּעל", האָט מען אונדז אָנגעהויבן אריינטרייבן אין לאַגער־באַד, און אַלעמען געהייסן אויסטאָן זיך נאַקעט. גלייך איז דאָ געקומען דער לאַגער־דאָקטאָר מיטן לאַגער־פירער און יעדע פון אונדז האָט געמוזט פאַר זיי דורכמאַרשירן מיט אַן אויסגעשטרעקטער צונג. ביי וועלכער פרוי די צונג איז געווען נישט ריין, האָט מען פאַרשריבן דעם נומער און אַוועקגעשטעלט אן אַ זייט. ווען איך בין דורכגעגאַנגען פאַר זיי האָט דער דאָקטאָר מיך פאַרהאַלטן, געקוקט אויף מיר אַ ווייליע און געזאָגט צו דער ס.ס.־רוצחטע, זי זאָל מיר אָפּמעסטן די היץ. זי האָט מיך אַוועקגעזעצט אויף אַ באַנק און מיר געגעבן אַ טערמאָמעטער צו מעסטן די היץ. מיך איז באַפאַלן אַ שווידערלעכע קעלט. דאָס לייב האָט זיך געוונצלט, פאַר מיינע אויגן איז געשטאַנען דער „קרעמאַטאָריום", ווו איך וועל אין אַ ווייליע אַרום ברענען. אין אַ ווייליע אַרום האָט די ס.ס.־פּרוי אַרויסגענומען דעם טערמאָמעטער און געוויזן, אַז איך האָב 36.6, זי האָט מיך צוריק געפירט צום דאָקטאָר. ער האָט מיר נאָכאַמאָל אַריינגעקוקט אין מויל און נישט פאַרשריבן מיין נאָמען. מיין גליק איז געווען דעמאלט זייער גרויס, איך בין ווידער געבליבן לעבן.

נאָך דער „סעלעקציע" זענען אַלע אַרויס אויף דעם „אפּעל" און דערנאָך אין בלאָק. די פאַרשריבענע זענען אויך געגאַנגען מיט אַלע צוזאַמען. מען האָט זיי נאָכדעם, אויף עטלעכע טעג ווייטער געשיקט צו דער קאַטאָרגע־אַרבעט, גלייך עס וואָלט מיט זיי גאָרנישט געשען.

אין נאָענטסטן זונטיק, פאַרמיטאָג, ווען מיר זענען געלעגן אין באַראַק, הערט מען פלוצלונג אַ פייפעריי און באַלד איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע „העפּטלינגען" זאָלן נישט וואָגן אַרויסגיין פון בלאָק. אין די באראקן איז געווארן אַ טויט־שטילקייט. די בלאָקן זענען אַרומגעשטעלט געוואָרן מיט וואַכן. אַ פאַר מינוט שפּעטער איז אָנגעקומען אַ שליח פון דער קאָנצעלאַריע מיט אַ ליסטע און ביי אַ טויט־שטיל־קייט אויסגערופן די נעמען פון די קאַנדידאַטן צום פאַרגאַזן. באַלד האָבן די אומגליקלעכע, ווועלכע זענען געווארן אויס־גערופן, מיט אויסגעגלאַצטע טויטע אויגן און פון פיין פאַר־קרימטע פנימער, ווי שאטנס אַרויסגעשאַרט זיך פון די באראקן. מיט אַ שאַקל מיטן קאָפּ האָבן זיי זיך געזעגנט מיט אונדז, איבערגעבליבענע חברטעס וועמען עס האָט דערוואַרט דער זעלבער גורל. מיר האָבן אין אָט די מינוטן מיטגעלעבט זייער צער און נישט איינע פון אונדז האָט זיך ביי דעם גע־וווּנטשן: שוין זאָל עס געשען, וואָס גיכער, וואָס עס מוז און דאַרף געשען.

די בלאקאוע האָט נאָכאַמאָל איבערגעציילט די קרבנות, צי עס שטימט מיט איר רשימה און דאן אַוועקגעפירט זיי צו אַ באַשטימטן פונקט, ווו מען האָט צונויפגענומען די קרבנות פון אַנדערע בלאקן און פון דאָרט האָט מען זיי אַרויפגע־שטופּט אויף לאַסט־אויטאָמאָבילן און אָפּגעפירט צו די גאַז־קאַמערן.

אין אַ פאָר שעה אַרום האָבן זיי שוין געברענט אין די קרעמאַטאָריעס און מיר האָבן געזען דעם רויך און געפילט, אַז איצט ברענען דאָרטן אונדזערע חברטעס, וואָס מיט אייניקע שעה צוריק זענען זיי פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן.

ווען די סאָוויעטישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו אשוויענטשים האָט מען מיך מיט טויזענטער מיינס גלייכן געפירט אין אַן אַנדערן לאַגער.

אין אָנהויב מאַי 1945 האָט מען אונדז געמען טרייבן טיפער אין דייטשלאַנד. די וועגן זענען געווען פאַרפלייצט מיט דייטשע היימלאָזע. מיט אַ געפיל פון נקמה האָבן מיר זיך צוגעקוקט צו זייער וואַנדערן און שלעפּן זיך.

אַ געוויסן אָוונט, אַ טאָג פאַר אונדזער באַפרייאונג, האָבן מיר באַמערקט, אַז מיר זענען אָן וועכטער. מיר האָבן קודם־כל באַשלאָסן אַראָפּצורייסן פון זיך דעם סימן פון דער פלייצע. אין אונדזער באטאָגיקן מצרש, האָבן מיר צונויפגעקליבן אין וועג פאַרשידענע פּראָדוקטן, וואָס די דייטשע היימלאָזע האָבן פאַרלוירן. מיר זענען אַריין צו אַ דייטש אויפן הויף, דאָרט האָבן מיר געטראָפן אַ קיך און האָבן געמאַכט אַ פייער און זיך אָפּגעקאָכט אַ מאָלצייט. געוועזן זענען מיר אַ גרופּע פון צען פרויען, אָפּגעשאָרענע, אין לאַגער־טראַנטעס. מיר האָבן דערפילט, אַז מיר זענען ביים סוף פון אונזערע ליידן.

אין מיטן פון אונדזער עסן איז אָנגעקומען אַן אָפּגע־ריסענער, הונגעריקער דייטשער קאפּראל — ווייזט אויס, אַז ער האָט געמוזט אַנטלויפן פון פראָנט — אָן געווער, און האָט זיך ביי אונדז געבעטן אַביסל עסן. מיר האָבן געגומען נקמה אין דעם דייטש אויף דעם אופן, וואָס יעדער האָלבע שעה האָבן מיר אים געגעבן אַ לעפל עסן. מיר האָבן אים געגעבן צו פילן, וואָס עס באַדייט הונגער, פון זען עסן און נישט קענען עס באַקומען...

ביינאַכט האָבן מיר זיך אַריינגעכאַפּט אין אַ דייטשער סטאָדאָליע און די ערשטע נאַכט איבערגענעכטיקט אָן אַ שמירה.

אַזייגער 6 פאַרטאָג, מיר קוקן אַרויס און זען ווי עס פּאָרט אַ רויט־ארמייער אויף אַ מאָטאָציקל מיט אַ רויט פענדל און אַ מאַשין־ביקס. אין אייניקע מינוט אַרום איז אָנגעקומען אָן אָפּטיילונג פון רויטאַרמייער. מיר זענען מיט פרייד געלאָפן זיי אַנטקעגן און זיי געכאַפּט קושן, ווי אונדזערע באַפרייער. זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז פון איצט אָן זענען מיר פרייַ מענטשן, אונדז געהייסן אַריינגיין אין די דייטשע הייזער און זיך נעמען אָנצוטאָן.

מיר האָבן אַזוי געטאָן. אין אַ סך הייזער איז קיינער נישט געווען, אין אַנדערע הייזער זענען אין די ווינקלען געזעסן אַלטע דייטשן און דייטשקעס. מיר האָבן זיך אָנגעטאָן און געגומען עסן, וואָס מיר האָבן געוואָלט און געלאָזט זוכן נאָענטע, קרובים — אפשר איז וועד פאַרבליבן לעבן פון די אייגענע.

נאָך אַ רייזע פון 8 טעג אויף די אויטאָס פון דער רויטער אַרמיי, בין איך אָנגעקומען קיין ווארשע, ווו איך האָב געטראָפן אַלץ חרוב ומחרוב.

איך בין געקומען אין יידישן קאָמיטעט, וואָס איז דעמלט געווען אויף פּראגע אין אַ האַלב־חושדיקער געביידע, און געבעטן נאָכזוכן אין דער רשימה מיינע לעבנגעבליבענע פריינט און קרובים. ליידער האָב איך קיינעם פון זיי נישט געפונען.

נאָכן אָפּזיין אין יידישן קאָמיטעט עטלעכע טעג, האָט מיין קוזין גוטרייך, וואָס האָט דורכגעלעבט די גאַנצע צייט אין ווארשע, זיך דערוווסט פון מיר. ער האָט מיך געגומען אין זיין חרובדיק שטיבל. ער מיט זיין פרוי האָבן מיך געגומען אָפּהיטן איך זאָל קומען צו זיך. איך בין געווען שוואַך ווי אַ קינד. ביסלעכווייז בין איך געקומען צו זיך.

אָנהויב 1946 האָבן מיר פאַרלאָזט פוילן און זיך באַזעצט אין דייטשלאַנד פון וואָנען מיר זענען אַוועקגעפאָרן קיין אויסטראַליע.

יאנקל פארבא
קאַסטאַ־ריקא

די עקזעקוציעס אין לאגער באדזין

באַלד אין דער ערשטער נאַכט, ווען מען האָט אונדז יונגע מענער געבראַכט אין לאַגער „באדזין" (6 קילאָמעטער פון קראשניק, נעבן לובלין), איז אייניער פון די אַלטע לאַגעריסטן אָנטלאָפן. אַלס שטראָף האָבן די דייטשן דורכגעפירט אַזאַ עקזעקוציע: מען האָט געמומען צו צווי מאַן, וואָס זיינען געשלאָפן נעבן אָנטלאָפענעם פון רעכטס און צווי פון לינקס און זיי געשאָסן אויפן אפעל־פלאַץ, אָבער מער ווי איין קויל האָט מען נישט געגעבן פאַר בייד. צום איינעמס גליק איז ער ריכטיק געטראָפן געוואָרן און גלייך געפאַלן טויט, דער צווייטער האָט נאָך געלעבט. דער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט געזאָגט, אַז עס איז אַ שאַד נאָך אַ קויל און האָט באַפוילן אים אַזוי צו ענדיקן, האָט מען אים אָנגעהויבן צו שלאָגן מיט לאָפּעטעס איבערן קאָפּ אַזוי לאַנג, ביז דער מאַרך האָט אָנגעהויבן אַרויסשפריצן. אַ טויטן האָט מען אים געשלעפּט ביי די הענט, א 300 מעטער אויף דער ערד ביז צום גרוב. דאָרט האָט מען ביידע פאַרפיניקטע אַריינגעוואָרפן אין גרוב. דאָס אַלץ איז פאַרגעקומען אין קעגנווארט פון אַלע. דער איינדרוק איז געווען אַ שרעקלעכער. יעדער האָט זיך געטראַכט, אַז אים דערוואָרט דאָס אייגענע.

יאנקל פארבא

געלעבט האָבן מיר פון 150 גראם ברויט מיט אַ האַלבן ליטער וואַסער־זופ אָן פעטס, ביי שרעקלעך שווערע אַרבעט. מענטשן זענען אינמיטן אַרבעט אַוועקגעפאַלן און אויסגעגאַנגען. איינמאָל זענען צווי יינגלעך אינמיטן דער אַרבעט אָנטלאָפן אין נאָענטסטן דאָרף צו „אַרגאַניזירן" פאַר זיך עפעס עסן. מ׳האָט זיי, פאַרשטייט זיך, געכאַפּט און צוריק געבראַכט צו דער אַרבעט. עס איז אָנגעפאָרן דער לאַגער־קאָמענדאַנט און מ׳האָט אים דאָס געמאָלדן, האָט ער געמומען די אומגליקלעכע, אַוועקגעלייגט איינעם אויפן אָנדערן און ביידע געשאָסן צווי מאָל. ער האָט געהאַלטן, אַז ביידע זענען טויט, האָט ער באָפוילן זיי אַוועקצושלעפּן אין נאָענטסטן וועלדל, א 500 מעטער פון דער בוי־שטעל. פון די צווי קרבנות איז איינער געוואָרן געטראָפן און דער צווייטער איז בלויז געווען פארחלשט און באַשמירט מיט בלוט. ביים גרוב איז דער פארחלשטער אויפגעשטאַנען אינגאַנצן אַ לעבעדיקער, אַ נישט באַשעדיקטער. מ׳האָט אים אָפּגעפירט אין לאַגער. בעתן אפעל האָט מען אים, אויף א צוגעגרייטע תליה אויפן אפעל־פלאַץ אויפגעהאָנגען אין אלעמענס קעגנווארט. דער שטריק האָט זיך איבערגעריסן און דער פאַרפיניקטער איז אַראָפּגעפאַלן אַ לעבעדיקער. די דייטשע תלינים האָבן אים פאַרענדיקט מיט שטעקנס ביזן טויט. אונדז האָט מען באַפוילן אַווועקטרעטן פון אפעל־פלאַץ. מיר האָבן זיך געשארט ביי די וועגט, כדי נישט געטראָפן צו ווערן פון די קויל, וואָס מ׳האָט נאָך אונדז נאָכגעשאָסן, גלאָט אַזוי זיך.

נאָך דריי וואָכן זיין דאָרט האָט מען אונדז געפירט אין אַ צווייטן לאַגער. מתחילת זיינען מיר געווען 1,000 פערזאָן. אין איינעם אַ טאָג האָט מען אויפגעקליבן 120 מאָן און צו 5 אין אַ רייע געפירט צום גרוב, דאָרט דערשאָסן און באַגראָבן האַלב לעבעדיקע און פאַרוווונדעטע.

איך האָב געזען ווי מען האָט געשלאָגן מיט אַ בייטש פון שטעכיקן דראָט, געשלאָגן אויפן נאַקעטן לייב אין ספּעציעל פילבאַרע און דעליקאַטע ערטער. נאָכן אָפּמימתן

פון פאריז קיין אשוויענטשים

איבערלעבונגען פון זשעלעכאווער אין פראנקרייך

חנינא מעסינגער
פאריז

דייטשע יידן־אויסראטונג אין פראנקרייך

דאָס אָקופירן פראַנקרייך דורך די היטלער־באַנדעס האָט שווער געטראָפן אונדזערע לאַנדסלייט, פונקט אַזוי ווי אַלע

חנינא מעסינגער

אַנדערע יידן אין פראַנקרייך. די ווייט גרעסטע מערהייט איז דעפּאָרטירט געוואָרן און אומגעקומען אין פאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערן. פון די זשע־לעכאָווער דעפּאָרטירטע זענען בלויז צו־ריקגעקומען: אנקערמאַן, מעסינגער, וואַסערמאַן, מיינסטער און געלבערט.

כ׳וויל דאָ דערמאָנען מיין טייערע פרוי און לעבנס־באַ־גלייטערין שרהלע שאליט מיט מיין טייערן זון עמיל, וואָס זענען אַזוי ברוטאַל אַוועקגעריסן געוואָרן פון זייער היים שוין נאָך מיין דעפּאָרטאַציע. דאָס איז מיין טיפע וווּנד, וואָס וועט זיך שוין קיינמאָל נישט פאַרהיילן, אַזוי לאַנג ווי מיינע אויגן וועלן זיין אָפן.

כ׳בין אַרעסטירט געוואָרן דעם 14טן מאַי 1941 צוזאַמען מיט טויזנטער יידן פון פּאַריז. נאָכן אָפּזיין העכער אַ יאָר אין פראַנצויזישן קאנצ. לאַגער בין איך דעפּאָרטירט געוואָרן צוזאַמען מיט אַנדערע קיין דייטשלאַנד און שפּעטער אין גיהנום, וואָס הייסט אשוויענטשים. דאָ זענען מיר דורכגע־גאַנגען די שוידערליכסטע פיין און מאַטערנישן. עס שטייען נאָך פאַר מיינע אויגן יענע שרעקלעכע בילדער: די רוי־כענדיקע קוימענס פון די קרעמאַטאָריעס פון בירקענאו־אוישוויץ, דער כסדר׳דיקער מאַרש פון די הונדערטער טויזנ־טער מענער, פרויען און קינדער, פון אַ גאַנץ פאָלק, פון אונ־דזער יידיש פאָלק — צום טויט.

אַמפּיינלעכסטן זענען געווען די אפּעלן. נאָך אַ טאָג פון שווערער האַרבּאַניע, ביי שרעקלעכן הונגער, בעת אַ שטאַרקן רעגן אין חודש אָקטאָבער, וועָן עס איז שוין געווען גוט קאַלט, האָט מען טויזנטער מענטשן געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט און אַזוי זיי געלאָזן שטיין פינף, זעקס שעה, נישט צו רירן זיך פון אָרט. נאָך אַזעלכע אפּעלן זענען געווען א סך טויטע און קראַנקע אויף לונגען־אנצינדונגען.

קיין איינער פון אונדז האָט נישט געגלויבט, אַז ער וועט פון דאָרטן אַרויס. מיר האָבן געוווסט, אַז אַזוי לאַנג ווי מען דאַרף אונדז נאָך, לאָזט מען אונדז נאָך לעבן און מיטן מא־מענט וועָן מיר וועלן אויפהערן צו זיין אַרבעטס־פּעאיק, וועט מיט אונדז געשען דאָס אייגענע, וואָס מיט מיליאָנען אַנדערע — גאַז־קאַמער און קרעמאַטאָריום. נישט געקוקט אויף דעם, וואָס מיר זענען געווען אַזוי פאַרטעמפּט און אָפּגעשלאָסן פון דער גרויסער לעבעדיקער וועלט, האָבן מיר דאָך געגלויבט, אַז עפּעס קאָן געשען אַזעלכעס, וואָס זאָל אונדז באַפרייען. אויב נישט באַפרייאונג האָבן מיר וויניקסטנס געוואָלט, אַז עפּעס פון אונדזערע ליידן זאָל בלייבן אין דער געשיכטע, פאַר די צוקונפטיקע דורות, אַז מיר זענען נישט אַזוי גלייכ־גילטיק געגאַנגען צום טויט.

האָט מען דעם קרבן געהאַנגען ביי די פיס. אַנדערע האָט מען דערשלאָגן מיט אייזערנע שטעקנס, געלאָזט ליגן אַזוי לאַנג אויפן אפּעל־פּלאַץ, ביז אַלע האָבן פאַרביי דעפּעלירט.

אין יאַנואַר 1942 איז אויסגעבראָכן אין לאַגער אַ טיפוס־עפּידעמיע. פון 1,200 פערזאָן, וואָס דער לאַגער האָט דעמאָלט געציילט, זענען קראַנק געוואָרן 400. יעדער דריטער מענטש איז געלעגן אין שפּיטאָל. מיך האָט אויך געכאַפּט די קרענק, איך האָב אָבער געפּילט, אַז עס דראָט עפּעס שרעקלעכעס, האָב איך מורא געהאַט צו גיין צום דאָקטער און אָבט טעג געשלעפּט זיך מיט שרעקלעכע היץ צו דער אַרבעט, יעדן טאָג צו 3 קילאָמעטער אַהין און צוריק. אויפן וועג פלעגן אונדז די ס.ס. שרעקלעך שלאָגן, ביז איך בין אַוועקגעפאַלן און אין אַ באַווּוסטלאָזן צושטאַנד האָט מען מיך געגומען אין „שפּיטאָל". דאָס איז געווען אַ פערדישער באַראַק מיט היל־צערנער פּריטשן (נאָרעס) אָן שטרוי און אָן צודעק. 20 טעג האָב איך נישט געגעסן. אין אַ גאַנצן טאָג האָט מען אַלע קראַנקע אַרויסגעיאָגט נאָקעט אין דרויסן אונטער אַ שטאַרקן פראָסט און געמאָכט אַ סעלעקציע. 54 פערזאָן האָט מען גלייך געפּירט צום גרוב און דערשאָסן. צו מיין גליק האָט מען מיך דעמאָלט אויסגעקליבן צום לעבן.

דער בונט אין אשוויענטשים

די אידייע איז וואס אמאל רייפער געוואָרן. מיר האבן געשאפן א בריטן קאנספיראטיוון קאמיטעט, צוצוגרייטן א גרויסן אויפשטאנד אין לאגער. ס׳האט זיך אנגעהויבן אן אינטענסיווע ארבעט, ממש א הייליקע ארבעט צו זאמלען געווער, צו מאכן באמבעס, גראנאטן און זיך צוגרייטן צום גרויסן טאג. דאס געווער איז געשאפן געוואָרן דורך פאר־שידענע וועגן, פון די פארשידענע אמוניציע־פאבריקן, וווּ אונדזערע חברים האבן געארבעט. מיר זענען אויך געשטא־נען אין קאנטאקט מיט פויילישע פארטיזאנער־גרופן און זיי האבן אונדז באדארפט צוהעלפן. אלץ איז שוין באלד געווען פארטיק, ביז מען איז געקומען ארויסנעמען א גרופע פון אונדזערע חברים, פון „זאנדער קאמאנדא" ד.ה. ארבעטס־קאמאנדע, וואס האבן געארבעט אין די גאז־קאמערן און אין די קרעמאטאריעס.

דאס איבערפייטן די קאמאנדע אויף א צווייטע האט באדייט פארניכטן די ערשטע און איבערגעבן די ארבעט א צווייטער גרופע. אזוי האבן די ס.ס. באנדיטן יעדע עטלעכע חדשים אומגעבראכט איין קאמאנדא נאך דער צ׳וויטער. ס׳זאל קיינער פון זיי נישט קאנען דערציילן וועגן דער מארד־טעטיקייט.

די „זאנדער קאמאנדע" האט ביי זיך געהאט באהאלטן א סך געווער און אויפרייס־מאטעריאלן. דאס מאל האבן אלע פון דער „זאנדער" באשלאסן זיך אנטקעגנצושטעלן און זיך נישט לאזן אוועקפירן. זיי האבן אונדז געמאלדן, אז אומ־אפהענגיק פון אונדזער באשלוס וועלן זיי זיך אנטקעגנשטעלן מיט געווער אין די הענט. די צוגרייטונגען צו אן אלגעמיינעם אויפשטאנד זענען נאך נישט געווען פארטיק, פארשטענד־לעך, אז מיר האבן גארנישט געקענט זיי קיין דעה זאגן, בעת עס האט זיך געהאנדלט אין זייער לעבן.

אין חודש סעפטעמבער 1944 אין א נאכמיטאג האט זיך מיטאמאל דערהערט עטלעכע שטארקע אויפרייסן און דער גאנצער לאגער איז געשטאנען אין רויך. צוויי קרעמאטא־ריעס זענען געשפרונגען אין דער לופט, מיט גראנאטן האבן זיי אדורכגעהאקט די עלעקטרישע דראטן און זענען אנטלאפן. ס׳האבן אנטייל גענומען אין אויפשטאנד ביי א 400 יידן. די ס.ס. האבן מאביליזירט טויזנטער זעלנער און עס האט זיך אנגעהויבן א קאמף. דער רעזולטאט איז געווען, אז ס׳זענען אומגעקומען ביי א 50 ס.ס.־לייט. דערפאר איז אויך די גאנצע אסורים גרופע אומגעקומען, קיין איינער איז נישט געבליבן לעבן. די געכאפטע האבן די באנדיטן שפעטער דערשאסן. אזוי האט זיך פארענדיקט א העראיש קאפיטל פון אונזערע יידן אין בירקענאו.

כ׳וויל דא דערמאנען נאך א העלדנטאט פון א יידישער פרוי: איינמאל האבן זיי געבראכט א טראנספארט יידן, דעם א.ג. „אמעריקאנער טראנספארט", וואס איז באשטאנען פון יידן אמעריקאנער בירגער, וועלכע האבן זיך געפונען אין א ספעציעלן לאגער אין דייטשלאנד, פאקטיש זענען דאס געווען געמאכטע אמעריקאנער בירגער. די דייטשן האבן דאס אנט־דעקט. אין א געוויסן טאג האבן זיי געמאלדן די מענטשן, אז זיי ווערן אויסגעטוישט אויף דייטשע קריגס־געפאנגענע און זיי, די אמעריקאנער בירגער, וועט מען שיקן אין א נייט־ראל לאנד און מען האט זיי אויסגעטוישט... קיין אשוויענטשים. די מענטשן האבן דערזען וווּ זיי געפינען זיך, האבן זיי באלד ביים אנקומען געשטעלט א ווידערשטאנד. נאר די ס.ס. האבן זיי דורך פארשידענע מיטלען פארנארט אין די גאז־קאמערן.

מען האט זיי געהייסן אויסטאן זיך צו נעמען א באד. די אסורים האבן זיך אנטקעגנגעשטעלט, ווייל זיי האבן שוין געווווסט, וואס אזא „באד" באדייט. איינע פון די אסורים, א שיינע יידישע פרוי (איר נאמען האב איך פארגעסן), א יידישע ארטיסטין איז דאס געווען, האט, אראפרייסנדיק פון איר האלדז א בריליאנטענע ברעשקע, א ווארף געטאן דעם לאגער־פירער שילינגער אין פרצוף ארײַן און א זאג געטאן: „אט האסטו, וועסט האבן צו געבן דיין ווייב א מתנה, אבער ווייסט איר כאטש, אז איר האט פארשפילט די מלחמה, אז איצט פארניכטעט איר אונדז און אין קורצן וועט קומען די ריי אויף אייך, איר היטלער־באנדיטן. די וועלט וויים פון אייערע פארברעכנס און אייער סוף איז שוין נאענט". דאס זאגנדיק האט זי דערלאנגט דעם דייטש א פאטש אין געזיכט. דער דייטש האט ארויסגעכאפ דעם רעוואלווער און זיך געוואלט פארמעסטן אויף דער פרוי. אויגנבליקלעך האט זי אים געגעבן א שטארקן קלאפ אין האנט, דער רעוואלווער איז ארויסגעפאלן פון זיין האנט. די פרוי האט געכאפט דעם רעוואלווער, גע־שאסן עטלעכע מאל און שילינגערן אוועקגעלייגט. נאכדעם האט זי פארוווונדעט נאך עטלעכע ס.ס.־אפיצירן. דאס האט צוגעגעבן מוט אנדערע אסורים. זיי האבן זיך געוואָרפן אויף די ס.ס.־לייט. די „זאנדער קאמאנדע", וואס האט דארט גע־ארעבט, האט נישט אויסגענוצט דעם מאמענט, כדי צוזאמען צו קעמפן. פארשטענדלעך, אז ס׳זענען באלד אנגעקומען פארשטארקונגען און אלע זענען אויסגעשאסן געוואָרן אויפן ארט. אלנפאלס איז דאס געווען דער ערשטער העלדנטאט ביי אונדז אין בירקענאו און דאס האט אונדז צוגעגעבן פיל מוט.*)

נאכן אויפרייסן די קרעמאטאריעס, האט דער גאנצער לאגער דערוואָרט רעפרעסיעס. און צומארגנס טאקע נאכן אויפרייס, האט מען אויסגעקליבן צווויי טויזנט „העפטלינ־גען" אממיינסטנס יידן, בלויז אלטע נומערן, וואס זענען גע־ווען אין לאגער שוין א לענגערע צייט, פארמירט פון זיי א שטראף טראנספארט און אוועקגעשיקט. צווישן זיי האב איך זיך אויך געפונען.

צווישן פראנצויזן און רוסן

אלע אין לאגער זענען געווען זיכער, אז מען גייט אונדז פארטיק מאכן. וועגן אנטלויפן איז פארשטענדלעך קיין רייד נישט געווען. מען האט אונדז פארשיקט קיין אריענבורג, שפעטער קיין זאקסענהויזען, פון דארט אויסגעטיילט פאר־שידענע גרופעס און ווייטער אוועקגעשיקט. איך בין אריינ־געפאלן אין בוכענוואלד. פיל פון אונדזערע זענען אומגע־קומען אין ווע. א נישטיקער פראצענט איז פארבליבן ביים

*) זע — „אין מאידאנעק, אשוויענטשים", ז׳ 296.

לעבן. נאָכן אָפזיין אין בוכענוואַלד 5 חדשים האָט מען אונדז ווייטער איבערגעפירט אין אַ צווייטן לאַגער, דאָסמאָל שוין צופוס. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן. און מאַרשירנדיק אַזוי איין אָוונט נעבן אַ וואַלד האָב איך אויסגענוצט אַ מאָמענט, וועז מיין וועכטער האָט זיך פאַרעדט מיט אַ צווייטן וועכטער און זיך אויסגעטיילט פון מיין גרופּע. איך האָב זיך באַהאַלטן אונטער אַ בוים. נאָכן אָפגיין פון מיין גרופּע אַ שטיקל וועג, בין איך אַריין טיפער אין וואַלד און אָפגעאָטעמט, זיך באַדעקט מיט עטלעכע צווייגן און בין פון מידקייט אײנגעשלאָפן. עס האָט מיך אויפגעוועקט אַ שנייַדנדיקע קעלט, עס איז געווען אָנהויב אָפּריל. קומענדיק אָביסל צו זיך, האָב איך זיך אָפגעגעבן אַ רעכענונג וווּ כ׳געפין זיך, איינער אַליין אין אַ וואַלד אין אַ לאַנד פון בלויז שונאים. מען טאָר זיך דאָ נישט וווּיזן אויף דער ליכטיקער שיין, און אין געדאַנק האָבן זיך אָנגעהויבן בויען פלענער וווּ אַזוי זיך איינצואָר־דענען כדי צו קענען לעבן.

קיין הונגער האָב איך נישט געפילט. די שטאַרקע עמאָ־ציע, אַז איך בין פריי אָן שום באַגלייטער, האָט מיר אָפּגע־נומען דעם אַפעטיט צום עסן. איך האָב נאָר געטראַכט ווי זיך בעסער צו באַהאַלטן, כ׳זאָל דורך קיינעם נישט באַמערקט ווערן. פלוצים האָב איך פון דערווייטנס דערהערט טריט. דאָס האַרץ הויבט אָן קלאפן, איך גראָב זיך איין אין דער ערד און העָר אויף אפילו צו אטעמען. איך קוק אַרויס דורך אַ שפּאַרע פון אונטער די צווייגן און וואַרט. דאָס זענען געווען טריט שטילע און נישט זיכערע, זיי האָבן זיך אָלץ מער דער־נענטערט צו מיר. איך האָב דערזען אַ חבר מיינעם, וואָס האָט אויך געגומען זיין גורל אין די אייגענע הענט און געטאָן דאָס זעלבע, וואָס איך. כ׳בין אַרויס צו אים און מיר זענען שוין געווען צוזאַמען.

אָפּליגנדיק עטלעכע טעג אין וואַלד, האָבן מיר זיך דאָרט אויסגעגראָבן אַ גרוב, זיך באַדעקט מיט צווייגן און אײנגע־אָרדנט אַ היים. אָבער הונגער און קעלט האָבן אָנגעהויבן שרעקלעך צו פּייניקן. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז איך זאָל אַרויס פון וואַלד און זיך אַריינכאָפּן אין נאָענטסטן שטעטל, וואָס האָט געהייסן ארנשטאט אין טיריינגען און זיך פרווון פאַר־בינדן מיט פראַנצויזישע פרייַע פאַרשיקטע אַרבעטער, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט. פאַרשטענדלעך, אַזוי ווי איך בין נאָר אָנטלאָפן, האָב איך גלייך אַראָפגעוואָרפן פון זיך דעם געשטרייפטן אַרעסטאַנטן־אנצוג און געבליבן אין ציווילן, וואָס כ׳בין געגאַנגען אָנגעטאָן פון אונטן, ווייל איך האָב זיך פון פאַראויס צוגעגרייט צו אַנטלויפן. כ׳האָב זיך אָפּגעראַ־זירט. אויסזענדיק ווי אַ מענטש בין איך אַרויס פון וואַלד און אַריין אין שטעטל. דאָרט איז דאָס לעבן געגאַנגען נאָר־מאַל און רואיק. כ׳האָב זיך אָנגעטראָפן מיט פּאָליציי און מיט זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן מיך נישט געטשעפּעט. מיטאַמאָל האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ פראַנצויזישן יוגנטלעכן, וואָס האָט זיך אונטערהאַלטן מיט אַ דייטשיש מיידל. לויט זיין אויסשפּראַך האָב איך דערקענט, אַז דאָס איז אַ פראַנצויז, איבערבעטנדיק אים האָב איך אים געפרעגט ווו ס׳ווויינען די פראַנצויזן. ער האָט מיר אָנגעוויזן דאָס אָרט און איך בין אַהין אַוועק.

איך האָב פאַר זיי דערקלערט מיין לאַגע און געבעטן אַ באַהעלטעניש און עטוואָס עסן. זיי האָבן מיר באַלד געגעבן עפּעס צום עסן, האָבן מיר אָנגעוויזן אַן אָרט אויף אַ פּעלד נישט ווייט פון שטעטל. דאָרט זענען געווען גרויסע קופּעס צונויפּגעדריקטע שטרוי, גרויס ווי גאַנצע הייזער און מיר געראָטן אויפצוהאַלטן זיך דאָרט, ווייל ביי זיי אין די באַראַקן איז געווען אוממעגלעך. פאַרשטענדלעך, אַז דאָס איז געווען פאר אונדז אַ רעטונג. וועז נישט וואָלטן מיר אומגעקומען אין וואַלד.

מיר האָבן זיך ביינאַכט „איבערגעצויגן" אין אונדזער נייער דירה. דאָרט האָבן מיר אויסגעבויט אויפן שפּיץ פון דער קופּע שטרוי אַ ריכטיקן נעסט. אָבער עס איז שוין געווען ווארים. עטלעכע פראַנצויזן זענען אַלעמאָל צו אונדז געקומען אין אָוונט און געבראַכט אונדז עטוואָס צו עסן. דאָרט האָבן מיר באַמערקט נאָך אַן אַנטלאָפענעם פון אַ געפאַנגען־לאַגער, אויך אים האָבן עטלעכע רוסישע יוגנטלעכע, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט, געבראַכט עסן. באַקענעדיק זיך מיט אונדז האָבן זיי אונדז פון צייט צו צייט געהאָלפן.

איינמאָל ביינאַכט קומען צו יוגנטלעכע רוסן צו אונדז און נעמען אַרויס פון זייער טאַרבע עטלעכע פלעשער מיט ווין און ליקער און פאַרשידענע קאָנסערוון. מיר מאַכן אַ כוסה, מיר האָבן זיך אַלע אָנגעשיכורט און אײנגעשלאָפן ביז צומאָרגנס נאָכמיטאָג. דאָס האָבן די פאַרשידענע גרויסע מאַגאַזינען אין שטעטל פריי פאַרנאַנדערגעטיילט זייערע פּרא־דוקטן זיי זאָלן נישט אַריינפאַלן דעם שונא אין די הענט אַריין. האָבן זיי אויך געכאַפּט און זיך מיט אונדז געטיילט. די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן רוקן פאָרויס און זיך דערנענטערט צו דעם אָרט.

אין איינעם אַ באַגינען האָט זיך אָנגעהויבן אַ געוואַלטיקע שיסעריי פון האַרמאַטן. די ערד האָט זיך ממש געטרייסלט, גאַנצע כמאַרעס אַראָפלאַנען האָבן זיך באַוויזן אין דער לופט, מ׳האָט באַמבאַרדירט די שטאָט. פאַר אונדז איז דאָס געווען אפשר דער שענסטער קאָנצערט אין לעבן, מיר האָבן געפילט אַז עס דערנענטערט זיך אונדזער אויסגעבענקטע פרייהייט.

מיר ליגן דאָ אין הויכן שטרוי, ס׳איז געגנג אַ פונק, אַז אַלץ זאָל אַוועקגיין מיט רויך. אָבער עס איז מיר קיין איין מאָמענט נישט אײנגעפאַלן, אַז עס קען אונדז עפּעס שלעכטס געשען, ווייל מיר האָבן געפילט, אַז דאָס זענען די לעצטע גרויסע „ווייען" פאַרן געבורט, פאַר אונדזער וויידערגעבורט.

נאָך אַזאַ זעקס־שעהדיקן „קאָנצערט" איז מיטאַמאָל אַלץ שטיל געוואָרן. שפּעטער האָבן מיר געהערט דאָס ראַלן פון טאַנקען. מיר האָבן זיך אַריענטירט, אַז דאָס מוזן שוין זיין אַמעריקאַנער טאַנקען און גוט צוהערנדיק זיך האָבן מיר אַלץ דייטלעכער אויפגענומען דאָס דערנענטערן זיך פון טאַנקען. מיטאַמאָל האָבן מיר דערהערט שאָסן אין אונדזער ריכטונג. מיר האָבן זיך שנעל אַריענטירט, אַז מ׳האָט אַ חשד, דאָס אונטערן שטרוי ליגט ווער באַהאַלטן. אַ ווייסער האַנטעך אויף

אַ שטעקעלע און ס׳האָט אויפגעהערט די שיסעריי. וועז נישט דער איינפאַל, וואָלט אונדז געדראָט אומצוקומען. מיר דערהערן אין קורצן אַ פרעמדע שפּראַך מיט הויכע אויסגעשרייען. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז זיי זענען שוין דאָ און פאָדערן מיר זאָלן אַרויסגיין. מיר קריכן אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש, דער־זעען מיר אַ 20 טאַנקען מיט אַמעריקאַנער פענער אַרומרינג־לען אונדזער קופּע שטרוי. די ביקסן גלייך אָנגעשטעלט אַרום אונדז. מיר הויבן אויף די הענט אין דער הויך און קריכן אַראָפּ. זיי, דערזעענדיק אונדז, האָבן אויסגעשאָסן מיט אַ געלעכטער. און געבנדיק צו פאַרשטיין מיט די הענט, ווער מיר זענען און וויזנדיק אונדזערע טאַטואירטע נומערן אויף די הענט, האָבן זיי אָנגעהויבן אַרויסצושלעפּן פון זייערע רוקזעק פאַרשידענע גוטע זאַכן און אונדז מכבד געווען. נאָכן אונטערהאַלטן זיך עטלעכע מינוט האָבן זיי פאַראַרדנט, אַז מיר זאָלן וואָס שנעלער פאַרלאָזן דאָס אָרט און אַריין אין שטאָט.

אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דאָס שרעקלעכע קאַפּיטל פון מיין לעבן.

ב. וואַסערמאַן
פּאַריז

מיט פראנצויזישע יידן קיין אשוויענטשים

דעם 14־טן מאי 1941 יאָר האָבן 5,000 יידן אין פּאַריז, צווישן וועלכע איך האָב זיך אויך געפונען, באַקומען גאַנץ אומשולדיקע אינלאַדונגען, וועגן דורכפירן פאַרשידענע פאַר־

ב. וואַסערמאַן

מאַליטעטן. ווי נאָר מיר זענען געקומען אויפן אָרט, האָבן מיר געזען, אַז ס׳גרייט זיך פאַר אונדז עפּעס טייוולאַנישעס. קיינער פון אונדז האָט נישט געווווסט וואָס. גלייך איז אונדז אָבער קלאָר גע־ווארן. גרויסע אויטאָקאַרן מיט אַ גאַנץ שטאַרקער פּאָליצייאישער וואַך וואַרטן שוין אויף אונדז. אַרויסבאַקומען זיך פון דאָרטן איז שוין געווען אוממעגלעך. מיר באַקומען דעם באַפעל: „איינשטייגן". 75 קילאָמעטער פון פּאַריז איז שוין געווען צוגעגרייט פאַר אונדז אַ לאַגער. דאָס איז געווען איינער פון די פּראָוויזאָרישע לאַגערן, וואָס האָבן זיך דעמלט אָנגעהויבן שאַפן אין פראַנקרייך. ערשט אַ יאָר שפּעטער האָט מען זיך דערוווסט, אַז די אָלע לאַגערן זענען נאָר געווען זאַמל־פונקטן, וווּ מען האָט קאָנצענטרירט יידן און פראַנצויזן זיי זאָלן זיין שטענדיק גרייט צום אָפּפירן אין פאַרשידענע דייטשע לאַגערן.

דעם 24־טן יוני 1942, 7 אזייגער אינדערפרי מעלדעט אונדז דער לאַגער־קאָמענדאַנט, אַז וואָגאָנען זענען גרייט און אַז מיר פּאַרן 7 אָוונט אָווק אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג, יעדער זאָל זיך מיטנעמען, וואָס ער קאָן נאָר. 7 אָוונט האָבן זיך די טירן פון די פערד־וואָגאָנען שווער צוגעמאַכט. די באַן הויבט אָן גיין. מיר קוקן אינער אויפן צווייטן, ווּהין?

דעם 28־טן אינדערפרי בלייבן די וואָגאָנען שטיין. די טירן עפענען זיך. באַלד הערט מען ווילדע קולות: „אַרויס פון די וואָגאָנען!" אין דער גאַנצער לענג שטייען ס.ס. מיט גראָבע שטעקנס אין די הענט און שרייען ווילד: „אַרויס", „שנעל אַרויס! אַלעס ליגן לאסן!" ווי פאַרפאַלגטע חיות זענען מיר אַרויסגעשפרונגען פון די וואָגאָנען. שטעקנס זענען געפליגן איבער אונדזערע קעפּ, העכער און פיס. באַלד האָבן מיר זיך איבערצייגט, אַז מיר געפינען זיך אין דעם אויס־ראטונגס לאַגער „אשוויענטשים".

נאכן אַרונטערגיין פון צוג שטעלט מען אויס איין ריי צו 5 פּערזאָן. יעדער טראַנספּאָרט איז באַשטאַנען פון 2,000 מאַן. מענער, פרויען און קינדער.

גלייך אויפן וואקזאל האָט זיך אָנגעהויבן די פאַרנאַר־דערטיילונג: עלטערע פרויען, קינדער ביז 16 יאָר, עלטערע מענער און קראַנקע — אין איין זייט. יונגע מענער אָדער פרויען געזונטע אין עלטער ביז 40 יאָר — אין אַ צווייטער זייט. אין אַלגעמיין האָבן זיי יעדן „טראַנספּאָרט" איינגעטיילט אין צווי גרופּן — גרופּע 1, גרופּע 2. די ערשטע גרופּע איז שטענדיק באַשטאַנען פון 250 אָדער העכסטנס 300 פּערזאָן, וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט נאָר יונגע און געזונטע מענטשן, וועלכע האָבן נישט געהאָט מיט זיך קיין קינדער. די צווייטע גרופּע איז באַשטאַנען פון 1700 ביז 1750 מאַן על־טערע מענטשן, מענער, פרויען און מינדיעריקע קינדער און יונגע פרויען, וואָס האָבן געהאָט מיט זיך קינדער.

באַלד נאָך דער צערעמאָניע האָט מען אויסגעשטעלט די ערשטע 250 אָדער 300 מאַן און זיי אַוועקגעפירט אין לאַגער, וווּ ס׳האָט זיך פאַר אָט די מענער און פרויען אָנגעהויבן דער פאַמעלעכער מאַרטירער טויט: שווערע אַרבעט, הונגער, דורשט, קעלט אין ווינטער. יעדער טאָג איז אַן אָפּקומענישן. דער הונגער מאַטערט. אויף יעדן שריט און טריט באַקומט מען קלעפּ. מיר ווערן געהיט פון הינט, וועלכע זענען דרע־סירט צו דעם צוועק.

איך האָב זיך קיינמאָל נישט געקענט פאַרשטעלן, אַז עס קען געבן אַזוי פיל פיין אויף דער פאַרשאָלטענער וועלט. די ליכטיקע זון איז פאַר אונדז געווען דאָס גרעסטע אומגליק. זי

מאַטערט פון פרי ביז אָונט, די היץ ברענט, די שלייפן האַקן, קיין ביסל וואַסער. אַזוי איז געגאַנגען אונדזער לעבן.

וואָס איז געשען מיטן אַנדערן טייל פון „טראַנספּאָרט", מיט די 1,700 ? באַלד נאָכדעם ווי די 300 מאַן האָבן אָפּ־מאַרשירט אין לאַגער האָבן זיך באַוויזן גרויסע מיליטעריש אויטאָ און מען האָט די מענטשן אָפּגעפירט גרופּנווייז.

100 מעטער פון לאַגער איז געווען אַ קליין ווועלדל, וואָס איז געווען זייער שטאַרק באַוואַכט. אינמיטן פון אָט דעם ווועלדל איז געווען אַ ליידיקער פּלאַץ. אין אַ זייט איז געשטאַנען אַ קליינע געביידע, וואָס איז באַשטאַנען פון 2 צימערן.

ש. מייסטער

פּאַריז

איך האָב געזען די דייטשע אכזריות

דעם 14־טן מאַי 1941 יאָר בין איך געוואָרן אַרעסטירט. 14 חדשים בין איך געווען אין אַ פראַנצויזישן לאַגער. אין 1942 בין איך אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אשוויענטשים. אַנקומענדיק אויפן אָרט, האָב איך געזען ווו איך געפין זיך. שטעקנס זענען געפאַלן פון אַלע זייטן איבער אונדזערע קעפ — דאָס איז געווען די אויפנאַמע. נאָך דעם „קבלת פּנים" האָט מען אונדז אייגנעשלאָסן אין א בלאק. דרייַ טעג זענען מיר דאָרט געווען אָן עסן און אָן טרינקען. שפּעטער האָט מען אונדז געשיקט אין אַ צווייטן לאַגער, פּיר קילאָמעטער פון אשוויענטשים — בירקענאו.

באַלד צומאָרגנס נאָכן אַנקומען אין לאַגער האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן צוויישן 300 מאן אין אַ קאנאל. ביי דער אַרבעט זענען מיר געשטאַנען האַלב אין וואַסער. עס איז געווען זייער אַ שווערע, שרעקלעכע אַרבעט, אַרויסצונעמען דאָס ליים פון וואַסער מיט לאָפּעטעס. יעדן טאָג זענען אַ פּאָר צענדליק מענטשן געפאַלן פון דערשעפונג. איך האָב לאַנג ביי דער אַרבעט ניט געאַרבעט, ווען נישט וואָלט איך אויך נישט אויסגעהאַלטן. שפּעטער האָט מען מיך איבערגעשיקט אַרבעטן ביי טראַנספּאָרטן. איך וויל דאָ באַשרייבן אַ פּאָר שוידערלעכע סצענעס, וואָס איך האָב געזען.

אין אויגוסט 1943 האָט מען פון בענדין און סאסנאוויץ געבראַכט 36 טויזנט יידן.

דער ערשטער צוג, וואָס איז אַנגעקומען האָט געבראַכט 2,500 מאַן, צווישן זיי זענען געווען 1,700 טויטע. אַלע דער־שטיקטע, אינגאַנצן שוואַרץ און געשוואָלן. 150 מאַן האָבן זיך געפונען אין יעדן וואַגאָן.

דער צווייטער טראַנספּאָרט האָט געהאַט 3,000 פערזאָן. אויך ביי זיי זענען געווען טויטע. בעת מען האָט זיי גע־בראַכט זענען נישט געווען קיין אויטאָס זיי אָפּצופירן אין די גאַז־קאַמערן, האָבן זיי זיך דערווייל אַנידערגעזעצט אויף דער ערד. דער אויבערשארפירער מאל האָט אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער און אויסגעשאָסן אַלע פרויען און קינדער אויפן אָרט. שפּעטער ווען מיר האָבן אַלע טויטע אויפגעלאדעוועט אויף די טירן האָט מען געקאָנט לייענען „באדע צימער". מען האָט אָט די מענטשן אַריינגעפירט אין דעם ערשטן צימער און דאָן האָבן זיי געזאָלט אויבערגיין אין צווייטן צימער, ווו זיי האָבן זיך געזאָלט „באָדן". און ווי נאָר עס זענען געווען פאַרזאַמלט אין אָט דעם „באדע צימער" עטלעכע הונדערט מענטשן, זענען די טירן אויטאָמאַטיש פאַרמאַכט געוואָרן און אנשטאט ווואַסער האָט געזונמען פליסן גאז. אַזוי איז אומגע־קומען דער גרעסטער טייל פון אונדזער טראַנספּאָרט.

מיר האָט דער גורל צוגעשפּילט ,אַז איך בין געבליבן לעבן.

דעם 14־טן מאַי 1941 יאָר בין איך געוואָרן אַרעסטירט. 14 חדשים בין איך געווען אין אַ פראַנצויזישן לאַגער. אין 1942 בין איך אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אשוויענטשים. אַנקומענדיק אויפן אָרט, האָב איך געזען ווו איך געפין זיך. שטעקנס זענען געפאַלן פון אַלע זייטן איבער אונדזערע קעפ — דאָס איז געווען די אויפנאַמע. נאָך דעם „קבלת פּנים" האָט מען אונדז אייגנעשלאָסן אין א בלאק. דרייַ טעג זענען מיר דאָרט געווען אָן עסן און אָן טרינקען. שפּעטער האָט מען אונדז געשיקט אין אַ צווייטן לאַגער, פּיר קילאָמעטער פון אשוויענטשים — בירקענאו.

באַלד צומאָרגנס נאָכן אַנקומען אין לאַגער האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן צוויישן 300 מאן אין אַ קאנאל. ביי דער אַרבעט זענען מיר געשטאַנען האַלב אין וואַסער. עס איז געווען זייער אַ שווערע, שרעקלעכע אַרבעט, אַרויסצונעמען דאָס ליים פון וואַסער מיט לאָפּעטעס. יעדן טאָג זענען אַ פּאָר צענדליק מענטשן געפאַלן פון דערשעפונג. איך האָב לאַנג ביי דער אַרבעט ניט געאַרבעט, ווען נישט וואָלט איך אויך נישט אויסגעהאַלטן. שפּעטער האָט מען מיך איבערגעשיקט אַרבעטן ביי טראַנספּאָרטן. איך וויל דאָ באַשרייבן אַ פּאָר שוידערלעכע סצענעס, וואָס איך האָב געזען.

אין אויגוסט 1943 האָט מען פון בענדין און סאסנאוויץ געבראַכט 36 טויזנט יידן.

דער ערשטער צוג, וואָס איז אַנגעקומען האָט געבראַכט 2,500 מאַן, צווישן זיי זענען געווען 1,700 טויטע. אַלע דער־שטיקטע, אינגאַנצן שוואַרץ און געשוואָלן. 150 מאַן האָבן זיך געפונען אין יעדן וואַגאָן.

דער צווייטער טראַנספּאָרט האָט געהאַט 3,000 פערזאָן. אויך ביי זיי זענען געווען טויטע. בעת מען האָט זיי גע־בראַכט זענען נישט געווען קיין אויטאָס זיי אָפּצופירן אין די גאַז־קאַמערן, האָבן זיי זיך דערווייל אַנידערגעזעצט אויף דער ערד. דער אויבערשארפירער מאל האָט אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער און אויסגעשאָסן אַלע פרויען און קינדער אויפן אָרט. שפּעטער ווען מיר האָבן אַלע טויטע אויפגעלאדעוועט אויף די טירן האָט מען געקאָנט לייענען „באדע צימער". מען האָט אָט די מענטשן אַריינגעפירט אין דעם ערשטן צימער און דאָן האָבן זיי געזאָלט אויבערגיין אין צווייטן צימער, ווו זיי האָבן זיך געזאָלט „באָדן". און ווי נאָר עס זענען געווען פאַרזאַמלט אין אָט דעם „באדע צימער" עטלעכע הונדערט מענטשן, זענען די טירן אויטאָמאַטיש פאַרמאַכט געוואָרן און אנשטאט ווואַסער האָט געזונמען פליסן גאז. אַזוי איז אומגע־קומען דער גרעסטער טייל פון אונדזער טראַנספּאָרט.

מיר האָט דער גורל צוגעשפּילט ,אַז איך בין געבליבן לעבן.

דאָס קינד האָט דערפילט די געפאָר פון טויט און איז צוגעלאָפן צום אָנפירער און געבעטן: שיס מיך נישט. „ווער וויל דען דיך שיסן — האָט דער דייטש ווייך אָפּגעענטפערט — דו וועסט גיין צו דיינע עלטערן". דאָס מיידעלע האָט דרייסט געענטפערט: „איך ווייס ווו מיינע עלטערן זענען, זיי זענען שוין טויט". דאָס קינד איז דערווייל געבליבן לעבן.

מיר האָבן דעם קינד געגעבן עסן. דער אָנפירער האָט אונדז באָפוילן, אַז מיר זאָלן דאָס קינד אַרויפזעצן אויפן אויטאָ. דאָס מיידעלע איז אַוועקגעפאָרן.

ביינאַכט האָב איך זיך פאַראינטערעסירט, וואָס עס איז געשען מיט דעם מיידעלע. איך האָב זיך געפרעגט ביי מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט ביים פאַרברענען די טויטע. מ׳האָט מיר דערציילט, אַז אַן ס.ס.־מאַן האָט זיך געשפּילט מיט דעם קינד, געגעבן עס שאָקאָלאָד, אפשר 15 מינוט האָט ער זיך דערמיט געשפּילט, ווייל דאָס מיידעלע איז זייער שיין געווען און שפּעטער האָט ער געזאָגט דעם קינד: גיי ברייג מיר צו אַ פּלעשל. ווען דאָס קינד איז געגאַנגען, האָט ער אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלווער און עס דערשאָסן.

אין אָקטאָבער האָט מען מיך געשיקט קיין ווארשע אפ־רייניקן דאָס געטא. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אייניגן די וועגן, וואָס זענען פאַרבליבן פון די פאַרברענטע הייזער און באַגראָבן די מתים, וואָס זענען געבליבן צווישן די חורבות. 9 חדשים בין איך געווען אין ווארשע. פון ווארשע האָט מען מיך געשיקט קיין דאכאו. דער וועג פון ווארשע קיין דאכאו איז געווען אַ שרעקלעכער. זייער פיל טויטע זענען געווען, ווייל צען טעג זענען מיר געפאָרן אָן וואַסער און אַ סך געגאַנגען.

אין דאכאו בין איך דעם 2טן מאַי באַפרייט געוואָרן דורך די אַמעריקאַנער און בין גלייך אַהיימגעפאָרן. אינדערהיים האָב איך געהאַט דאָס גליק צו טרעפן מיין פרוי און קינד.

יצחק געלבארט
פאַריז

דער טויטן־מארש נאך דער „באפרייונג" פון אשוויענטשים

געווען איז דאָס אין דער העלפט פון חודש יאַנואַר 1945. צו אונדז אין אשוויענטשים איז דערגאַנגען די בשורה, אַז די רוסן האָבן אָנגעהויבן אַ גרויסע אָפענסיווע.

מיט 2 טעג שפעטער. מיר בלייבן זיצן אין די בארַאַקן. ווי געווײנטלעך האָט אונדז יעדן טאָג, אַרום 5 אינדערפרי, אַ גלאָקן־קלאַנג געפֿרופן צו דער אַרבעט. ס׳איז שוין געווען 8 אַזייגער און צו דער אַרבעט וועלן מיר נאָך אַלץ נישט געפֿרופן. דאָס האָט בייאונדז געווען אַ שרעק, אי האָפענונג. טראָצדעם, וואָס מיר האָבן געווסט, אַז מ׳קען פון זיי קיין גוטס נישט דערוואַרטן, האָבן מיר דאָך געוואָלט, אַז ס׳זאָל זיך ענדערן. ווייטער פירן אָנאַז לעבן האָבן מיר שוין נישט געקענט און געוואָלט ס׳זאָל קומען אַ דעצידירנדיקער מאָמענט — פריי ווערן, אָדער שטאַרבן.

יצחק געלבארט

אַרום 9 אַזייגער זיינען די בארַאַקן־עלטסטע געפֿרופן געוואָרן צום קאָמענדאַנט. מיר בלייבן וואַרטן אין שפּאַנונג. מיט אַ האַלבע שעה שפּעטער האָבן זיי אונדז געבראַכט די נייעס, אַז מיר ווערן עוואַקויִרט קיין ברעסלוי. ביז ברעסלוי איז בערך אַ 250 קילאָמעטער. וועלן מיר גיין צופוס ?

אַרויסגעמארשירט האָבן ביי אַ 20 טויזנט שאָטנס פון מענטשן. הגם מיר האָבן באַקומען אַ טאָפּלטע פּאַרציע ברויט, האָט זיך שוין ביי קיינעם נישט געפונען קיין ברעקל ברויט. מיר זיינען געגאַנגען אין טיפע שנייען. נאָך אָפּמארשירן אַ 10 ־ 12 קילאָמעטער, זיינען שוין אייניקע געפאַלן אין שניי. אַ רעוואָלווער שאָס באַגלייט מיט גראָבע דייטש אַנטיסעמיטישע זידלעריי־ען האָט אַ סוף געמאַכט צום מארטירער לעבן פון קרבן. דער קאָלטער שניי איז באַדעקט געוואָרן מיט וואַרעמע בלוט־פלעקן. אָט אַזעלכע סצענעס האָבן זיך גאַנץ אָפט איבערגעחזרט. מיר האָבן די דערשאָסענע מקנה געווען, וואָס זיי זיינען שוין „איבערגעקומען".

אַזוי שלעפּנדיק זיך בערך אַ 24 שעה נאָך 60 קילאָמעטער ווען, זיינען מיר אין אַ באַדייטנד פאַרקלענערטע צאָל אָנגעקומען אין דער דייטשער שטאָט גלייוויץ. מ׳האָט אונדז אָפּגעפירט אין אַ לאָגער און געמאָלדן, אַז דאָ בלייבן מיר רוען איבער נאַכט און הונגעריקע זיינען מיר אַריין אין די בארַאַקן, כדי ערגעץ ווו אַוועקצולייגן די מידע ביינער. אָבער אין די בארַאַקן איז נישט בלויז נישט געווען ווו צו לייגן זיך, נאָר אָפילו ווו צו שטיין איז נישט געווען קיין פּלאַץ. אייניקע, נישט קענענדיק זיך מער האַלטן אויף די פיס, זיינען אַרויס פון די בארַאַקן, אַרומגעוויקלט זיך מיט אַ קאָלדרע, זיך געלייגט אויפן שניי און אַזוי אַרום אויף אייביק איינגעשלאָפן.

ווען דער טאָג האָט אָנגעהויבן אויפגיין, זיינען מיר אַרויס פון די בארַאַקן זוכן עפּעס עסן. קיין אילוזיעס האָבן מיר זיך נישט געמאַכט — אַ רויע קאַרטאָפל, אַ פאַרפוילטער מייער און דאָסגלייכן, האָט געהייסן ביי אונדז עסן.

ווען איך בין אַרויס פון בארַאַק האָב איך באַמערקט ווי צוויי פון אונדזערע שלאָגן זיך. אייניגער דערלאַנגט דעם צווייטן מיט די פויסטן אין פּנים אַריין. דאָס געשלעג איז פאַרגעקומען איבער אַ פאַרפוילט קעפּל קרויט, וואָס יעדער פון זיי שרייט, אַז ער האָט דאָס פריער געפונען. פלוצים האָט מען אָנגעהויבן צו לויפן. דאָס האָט דער עולם אויסגעפונען רויע קאַרטאָפל. יעדער נעמט וויפל זיין הארץ גלוסט, אַן געשלעגן, ס׳איז דאָ גענוג פאַר אַלעמען. איך בין אויך נישט געשטאַנען מיט קיין פאַרלייגטע הענט און האָב געשטאָפט ווו ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט און דערביי געטראַכט, אַז פון הונגער וועט מען שוין נישט שטאַרבן. באַלד האָבן זיך אין פאַרשייעדענע פונקטן פון לאַגער באַווײזן פייערן און מ׳האָט אָנגעהויבן בראָטן קאַרטאָפל. אין דער רגע זיינען ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואקסן ס.ס.־לייט מיט שטעקנס אין די הענט און ווי ווילדע חיות אונדז באַפאַלן. מיט די שטעקנס איבער די קעפּ, הענט און פיס, די קאַרטאָפל מיט די פייערן צעוואָרפן איבערן גאַנצן לאַגער אַזוי, אַז ס׳איז אונדז שוין פאַראַנגען דער אָפּעטיט פון עסן. זיי האָבן אונדז אַזוי אַרום געגעבן צו פאַרשטיין, אַז מיר זאָלן אויפהערן צו טראַכטן וועגן עסן. דעם זעלבן טאָג, אַרום מיטאָג, האָט מען אונדז באַפוילן ווייטער צו מארשירן.

1 קילאָמעטער הינטער דער שטאָט איז געקומען אַ באַפעל: „שטיין בלייבן". געמיינט האָבן מיר, אַז דאָס איז אָפּצורוען זיך, אָבער אָפּשטייענדיק אַ 2 שעה איז געקומען אַ באַפעל — צוריק מארשירן אין לאַגער. ס׳האָבן זיך ביי אונדז אָנגעהויבן אויפוועקן האָפענונגען, אַז דער וועג איז שוין זיכער אָפּגעשניטן און דאָס איז די סיבה, וואָס מיר קענען נישט ווייטער גיין און ס׳וועט שוין לאַנג נישט דויערן און מיר וועלן פריי ווערן. אָבער ווי לאַנג קען מען דען לעבן אומגעגעסן ?

אַריינקומענדיק צוריק אין דעם לאַגער האָבן מיר ווייטער פֿרובירט — אפשר וועלן מיר פֿאָרט קענען אָפּבראָטן אַ פּאָר קאַרטאָפֿל, אָבער דאָ האָבן שוין אונדזערע היטער באַנוצט געווער. אָון ווען מיר זיינען זיך צעלאָפֿן אין די באַראַקן, האָט מען אויפן לאַגער־הויף געקאָנט אָפּציילן אַ 15 ביז 20 דער־שאָסענע פּאָר די זינד פון וועלן אָפּבראָטן אַ פּאָר קאַרטאָפֿל. צומאָרגנס, אַרום 10 אַזייגער אינדערפרי, איז ווייטער גע־קומען אַ באָפּעל אַרויסצומאַרשירן פון לאַגער. דאָ האָבן מיר גאָרנישט פֿאַרשטאַנען. ווהין האָבן מיר איצט צו מאַרשירן? אָבער גייענדיק איבער דער שטאָט גלייווויץ האָבן מיר באַ־מערקט, אַז מען פירט אונדז אין דער ריכטונג פון באָן־הויף.

אויפן פּאַראָן זיינען געווען צוגעגרייט פּאָר אונדז לאַסט־וואָגאָנעס, אָפּענע, אָן דעקער. די היטער האָבן אונדז אָנגע־הויבן אונטערטרייבן מיט שטעקנס, אַז מיר זאָלן וואָס שנעלער אין זיי אַריין. די וואָגאָנען זיינען געווארן אָזוי אָנגעפּאַקט, אַז איינער איז געשטאַנען אויפן צווייטנס פיס. מיר וואַרטן אַז דער צוג זאָל אָפּפאָרן, אָבער עס גייען דורך שעהן. ס׳איז שוין אַרום 10 ־ 11 אָוונט און דער צוג האָט נאָך אַלץ נישט געפירט. די נערוועזיטעט איז געוואַקסן. מענטשן האָבן זיך די פינגער אָנגעהויבן צו בייסן. איך הער ווי איינער שרייט: „מאַכט מיר פֿלאַץ, איך וועל אייך אַלעמען דערהרגענען". עס איז פּאַר מיר קלאָר, אַז דער מענטש האָט פּאַרלוירן דעם פּאַרשטאַנד. סמנים פון משוגעת האָבן זיך באַווייזן ביי אַ גאַנץ גרויסן טייל פון אונדז.

אַרום 12 ביינאַכט האָט דער צוג אָנגעהויבן צו גיין. און אין אַ שעה אַרום איז ער שטיין געבליבן אויף אַ וויסט פעלד. דעם לאָקאָמאָטיוו האָט מען אָפּגעטשעפּט און ער איז אַוועק־געפּאָרן. מיר זיינען געווען גוט באַוואַכט דורך ס.ס.־לייט מיט מאַשין־געווער. ס׳האָט זיך ביי אונדז אויסגעלאָשן יעדער פונק פון האָפענונג, מיר האָבן שוין פולשטענדיק פּאַרשטאַנען צו וואָס זיי ציילן און „רויק" געווארט, אַז ס׳זאָל וואָס פּריער קומען דאָס, וואָס מוז געשען.

אָט די נאַכט, וואָס יעדע מינוט איז געווען אַן אייביקייט, איז אויך פאריבער. וועז ס׳איז שוין גאַנץ ליכטיק געווארן, האָט זיך צו יעדן וואָגאָן געוואנדן אַן ס.ס.־מאַן מיט דער פּראַגע: צי עס איז דאָ טויטע. אויב יאָ, דאַרף מען זיי באַלד אַרונטערשמייסן! אָבער, נישט מיר האָבן געוואָלט און נישט אויך נישט געקענט דאָס טאָן, ווייל קיינער פון אונדז האָט זיך נישט געקענט באַווגן. די טויטע אָפּילו זיינען אויך געשטאַנען. וועז ער האָט געזען, אַז מיר קענען נישט אויס־פירן זיין באָפּעל, האָט ער אויפגעמאַכט דעם וואָגאָן און מיט אַ לאַנגן שטעקן אָנגעכאַפּט דעם טויטן וווּ ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט, און אַזוי אַרום אַרויסגעשלעפּט פון אונדזער וואָגאָן אַ צוויי צענדליק צודריקטע מענטשן. כהאָב געכאַפּט אַ בליק פון וואָגאָן און געזען ווי ביי יעדן וואָגאָן איז געלעגן אַ הויפן מיט טויטע.

נאָכן אַרויסנעמען די טויטע איז אונדז לעבעדיקע אַ ביסל גראָמער געוואָרן. אַזוי אַרום זיינען מיר נאָך געשטאַנען אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אַרום 12 אַזייגער האָבן אונדזערע פּייניקער באַפּוילן אַרויסצוגיין פון די וואָגאָנען. מיר האָבן אַדורכגע־מאַרשירט אַ קליין דערפל און אַריין אין אַ וואַלד. אַלע סמנים זיינען געווען, אַז זיי גייען מיט אונדז אָפּטאָן עפּעס נישט קיין גוטס. גייענדיק נעבן מיינעם אַ גוט באקאנטן פּראָנ־צויזישן ייד — מיט וועלכן איך בין געווען אַ לענגערע צייט אין איין באַראַק — האָב איך זיך צו אים געוענדעט: „דוד, האָסט נישט דעם איינדרוק, אַז זיי גייען מיט אונדז איצט עפּעס שלעכטס אָפּטאָן?" ער האָט מיר זייער נערווועז גע־ענטפערט, אַז מיר וועלן שוין שמועסן אויף יענער וועלט.

אומגעפער אַ 10 מינוט שפּעטער, וועז מיר זיינען שוין געווען אַביסל טיפער אין וואַלד, האָט זיך געעפנט אויף אונדז אַ געדיכטע שיסערייַ. (צווישן אונדז זיינען אויך געווען 10־12 יאָריקע יינגלעך). מענטשן האָבן אָנגעהויבן פאַלן ווי אונטער־געשניטן הייַ. וועמען די קוילן האָבן נישט געטראָפן האָט אָנגעהויבן לויפן.. געיאָגט פון דער טויט־געפאָר, האָב איך פלוצים באַקומען כוח און געלאָפן ווי אַ פּאַרפאַלגטער האָז. אָפּלויפנדיק אזוי אַ 2 קילאָמעטער בין איך אַוועקגעפאַלן אַ געליימטער און האָב פּאַרלוירען דעם באַווסטזיין. קומענדיק אַביסל צו זיך האָב איך דערהערט נישט ווייט פון מיר שטימען. כ׳האָב באַמערקט, אַז אין דער נאָנט געפינען זיך אויך עט־לעכע אָנטלאָפענע, האָב איך זיי געראָפן צו הילף. זיי האָבן מיר מיט שניי גוט איינגעריבן דאָס פּנים און מיר געהאָלפן זיך אויפשטעלן. אַזוי אַרום האָבן מיר זיך, אין אַ געוויסן פונקט פון וואַלד, גרופירט 7 מאַן.

וואָס בלייבט ווייטער צו טאָן? מיר האָבן פּאַרשטאַנען, אַז זיי וועלן אונדז קומען זוכן אין וואַלד. די נאַכט האָט צוגעשלאָגן. ס׳איז געווען אַ ליכטיקע לבנה־נאַכט און אַ שטאַרקער פראָסט. זעצן זיך האָבן מיר נישט געקאָנט, ווייל איבעראַל איז געווען הויך מיט שניי, האָבן מיר זיך אַלע ארומגענומען און מיט די לעצטע כוחות געמאַכט באַוועגונגען אויף צו דערווארמען זיך. פון צייט צו צייט האָבן מיר אין פּאַרשידענע זייטן פון וואַלד געהערט שיסעריַען, האָבן מיר דאָס אָנגענומען, אַז זיי גייען אַרום אין וואַלד אונדז זוכן און ווי זיי טרעפן אַזעלכע ווי מיר דערשיסן זיי. מיר האָבן פּאָר־לויפיק גאָרנישט געהאַט וואָס צו טאָן. מיר זיינען ווייטער געבליבן שטיין אויפן זעלבן פלאַץ און — ווי אונדזער גורל וועט זיין.

אַרום 12 ביינאַכט האָבן מיר געהערט גאַנץ נאָנט פון אונדז שוועֶרע טריט. נאָר איידער מיר האָבן צייט געהאַט צו טראַכטן פון וועמען די טריט זיינען, האָבן מיר זיי שוין געזען מיט ביקסן גרייט צו שיסן. זיי האָבן אָבער אונדז נישט באַמערקט. די נאַכט האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט. ס׳האָט זיך אונדז אויסגעדאַכט, אַז זי וועט זיך קיינמאָל נישט ענדיקן. יעדעס מאָל האָט אַן אונדזערער איינגעדרימלט און אומגעפאַלן אין שניי. דער טאָג איז דאָך געקומען, און וואָס ווייטער? מיר מוזן ריזיקירן און גיין זוכן הילף!

מיר זיינען אָפּגעגאַנגען עטלעכע קילאָמעטער און, צו־קומענדיק צום ראַנד פון וואַלד, האָט זיך פּאַר אונדז אויס־געשפּרייט אַ וויס שניי פעלד. פון גאָר נישט ווייט, אום־

געפער ביי אַ 2 קילאָמעטער, האָבן מיר געזען פּויערישע הייזלעך. אָבער ווי אַזוי קען מען צוקומען צו די הייזלעך? וועג מיר זאָלן אַרויסגיין אויפן ווייסן שניי־פּעלד, וואָלט מען אונדז פון גאַנץ ווייט געקאָנט באַמערקן. און, דער עיקר — ווער זיינען די באַווינער פון די הייזלעך? וועלן זיי אונדז נישט איבערגעבן צו די דייטשן? פּלוצים האָבן מיר באַמערקט ווי פון דערפל גייט אַ פּרוי אין דער ריכטונג צום וואַלד. מיר האָבן זיך אַ ביסל צוריקגעצויגן אין וואַלד און, וועג זי איז געווען נישט ווייט פון אונדז, זיינען מיר צו צו איר. זי האָט זיך דערשראָקן, אָבער מיר האָבן איר פּאַר־זיכערט, אַז מיר וועלן איר נישט טאָן קיין שלעכטס. מיר נויטיקן זיך נאָר אין הילף.

מיר האָבן איר דערציילט אונדזער געשיכטע. זי האָט אונדז געראַטן אַז מיר זאָלן זיך נישט דערוועגן אַרויסצוגיין פון וואַלד, ווייל די פּאָליציי מיט ס.ס. זוכן אין יעדן פּויערישן הויז, זיי זוכן אויך אין די שייערן, און וואַרפן איבער דאָס שטרוי פון איין אָרט אויפן צווייטן און ווו זיי געפינען אַזאַ איינעם ווי מיר, דערשיסן זיי אויפן אָרט. זי איז גלייך אַוועק צוריק צו זיך אַהיים און געבראַכט יעדערן אַ שטיקל ברויט אָנגעשמירט מיט עפּעס און אונדז געראָטן, אַז אין אַוונט זאָלן מיר פֿרובירן גיין צו די הייזלעך אין דערפל, ווו ס׳זיינען פֿאַראַן גוטע מענטשן, און אַז מיר וועלן נאָר אַהין צוקומען וועט אונדז קיין עסן נישט פעלן.

מיר זיינען אַ גאַנצן טאָג פֿאַרבליבן אין וואַלד, און אָפּט געביטן דאָס אָרט, ווייל מיר האָבן אַלץ געהערט שיסעריי־ען אין וואַלד. שפּעטער האָט זיך די שיסעריי אָפּגעשטעלט. מיר האָבן נאָך צוגעווארט ביז ס׳איז גוט פינצטער געוואָרן און זיך אָנגעהויבן גרייטן אין וועג. אויס פֿאַרזיכטיקייט איז יעדער פון אונדז געגאַנגען באַזונדער.

איך בין צוגעקומען צו אַ דאָרפיש הייזל. פּאַר דעם הייזל איז געווען אַ פֿאַרקאַן. ווי נאָר איך האָב פֿרובירט אויפמאַכן דאָס טירל, האָבן מיך דערזען קינדער, וועלכע האָבן געשעפּט וואָסער פון אַ ברונעם. מיין נישט ראַזירט, שמוציק און אָפּגעצערט פּנים, דער קאָפּ פֿאַרבונדן מיט אַ שמאַטע, ווייל איך האָב געהאַט פֿאַרלוירן דאָס היטל, מיין גאַנצער הולך האָט אויף די קינדער אָנגעווארפן אַ שרעק. עס איז צווישן זיי געווארן אַ טומל, זיי האָבן איבערגעלאָזן דאָס וואָסער און אָנטלאָפן אין שטוב אַריין. אויפן געשריי זיינען אַרויס די עלטערן און אַריינגענומען מיך אין שטוב. זיי האָבן אויך באַרויקט די קינדער.

געטראָפן האָב איך אַן אָרעמע אַרבעטער־שטוב מיט קינדער און שוין נאָכן אָוונט־ברויט. זיי האָבן געמאַכט פּאַר מיר עפּעס אַ זופּ. כ׳האָב אויך באַמערקט, אַז זיי האָבן נישט צופיל ברויט. אָפשפּאָרנדיק פון אייגענעם מויל, האָבן זיי מיר געגעבן אַ שטיקל ברויט צו דער זופּ. יעדעס לעפל פון די הייסע זופּ פּאַר מיר באַדייט ניי לעבן. די פּרוי האָט מיר צוגעטראָגן נאָך אַ שטיקל ברויט און מיך געבעטן, אַז כ׳זאָל זיי פּאַרלאָזן, ווייל די דייטשן האָבן זיי אָנגעזאָגט, אַז ווי נאָר זיי וועלן געפינען אַזאַ איינעם פון אונדז, וועלן זיי דאָס הויז פּאַרברענען און די גאַנצע פּאַמיליע אויסשיסן. איך האָב זיי דערקלערט, אַז אויב זיי שיקן מיך יעצט אַוועק איז דאָס די זעלבע ווי זיי וואָלטן מיך דערהרגעט, ווייל כ׳בין נישט פּעיק צו בלייבן נאָך אַ נאַכט אין וואַלד. לסוף איז געבליבן, אַז איך זאָל נעכטיקן אין שייער. איך האָב זיי פּאַרזיכערט, אַז אויב מ׳וועט מיך טרעפן, איז מיר אַלץ איינס און כ׳וועל זאָגן, אַז כ׳האָב זיך דאָרט אַליין אַרייַנבאַ־קומען. עס איז געבליבן, אַז אַרום 6 אינדערפרי זאָל איך פּאַרלאָזן דעם שייער.

ווי דערשעפּט און מיד כ׳בין געווען האָב איך נישט געקענט איינשלאָפן. די הענט און די פּיס האָבן מיר אָנגע־הויבן שטאַר ווערן פון קעלט, אַזוי אַז כ׳האָב אַ גאַנצע נאַכט שפּאַצירט פון איין עק שייער צום צווייטן. אַרום 6 אינ־דערפרי, האָבן איך אָנגעהויבן גיין אין דער ריכטונג צום וואַלד.

כ׳האָב נאָך אַזוי אַרומגעבלאָנקעט אייניקע טעג. געווען באַהאַלטן אויפן בוידעם. דעם 28־טן יאַנואַר, אַרום 10 פּאַר־מיטאָג, האָב איך דערהערט ווי מען גייט אויפן לייטער צו מיר. אין ערשטן אויגנבליק האָב איך זיך ערנסט דערשראָקן. פון גאָס האָט זיך געטראָגן אַ טומל און אַ געלויף פון מענטשן. נאָך איידער כ׳האָב ריכטיק באַנומען, וואָס דאָס געלויפערייי באַדייט, האָב איך שוין געהערט אויסגעשריען: „די רוסן! די רוסן זיינען שוין דאָ!"

כ׳בין נישט מסוגל איבערצוגעבן ווי אַזוי דאָס האָט געווירקט אויף מיר. כ׳האָב געלאָכט און געווויינט.. איז דאָס נישט קיין חלום? בין איך שוין נישט מער קיין געיאָגטע חיה? קען איך שוין גיין מיט אַלע מענטשן פריי אויפן גאָס?

כ׳האָב געוואָלט אַרומנעמען די גאַנצע וועלט און זי צודריקן צו מיר. איך האָב זיך שפּעטער צוזאַמענגעטראָפן מיט די 7 פּערזאָן, מיט וועלכע איך בין געווען צוזאַמען אין וואַלד. פון די 20 טויזנט ,וועלכע זיינען אַרויס פון אשוויענ־טשים, זיינען געבליבן לעבן אייניקע הונדערט מענטשן. גאַנצע קופּעס מענטשן זיינען נאָך געלעגן אין וואַלד, וועג רי רוסן זיינען אַריינגעקומען

נאָך 5 חדשים אַרומוואַנדערן בין איך, דורך ראַטנפּאַר־באַנד, געקומען קיין פּראַנקרייך מיט דער שיף, וואָס איז געגאַנגען אויף דער ליניע אָדעס־מאַרסעל.

אין פּאַריז בין איך אָנגעקומען דעם 10טן מאַי, 1945, און נישט געטראָפן נישט מיין היים און נישט מיין פּרוי און קינד. זיי זיינען פּאַרפּיניקט געוואָרן צוזאַמען מיט די אַנדערע פֿראַנצויזישע יידן.

צוריק "אהיים" נאך דער באפרייאונג

שמואל לאַקסמאַן
ישׂראל

אין מיין געבורט־שטעטל נאך דער מלחמה

קומענדיק אין זשעלעכאָוו האָב איך גלייך באַמערקט ווי אַזוי מיר זען אויס און ווי אַזוי אונדזערע אַנטיסעמיטישע שכנים נעמען אונדז אויף. מיר זענען דאָן פֿשוט געווען פֿאַר־צווייפלט, יעדן טאָג זענען אָנגעקומען נאָר גרעסערע יידן. דאָס הייסט: מ׳האָט דעם רוב יידן אויסגעהרגעט. די באַציונג פון די פֿאַלאַקן איז געווָארן מיט יעדן טאָג ערגער, ווייל זיי האָבן געזען, אַז די רוסישע מאַכט פֿאַרפעסטיקט זיך און יידן פֿאַרנעמען גרעסערע אַמטן.

דער פֿאָדפֿאָלקאָוויק בראָדעצקי, וואָס האָט פֿאַרנומען אַ ווויכטיק אין רבינס גאַס, איז געווען אַ וואָך צייט אין שטעטל. איך מיט פאַסטמאַן זענען אָוועק צו אים און גע־בעטן, אַז ער זאָל אַרײַנלאָזן אַ דעלעגאַציע פון די יידן. ער האָט מסכים געווען. ער האָט אונדז דערקלערט, אַז ער פֿאַר־שטייט יידיש, אָבער רעדן וועט ער צו אונדז רוסיש. מיר האָבן געמאָלדן, אַז מיר ווילן אַ דירה. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז ער איז פֿאַקטיש קריגס־קאָמענדאַנט, אָבער ער וועט דאָס אונדז דערליידיקן. ער האָט טאָקע באַלד אויפגעזוכט דעם שטאָטישן קאָמענדאַנט און אים איבערגעגעבן דעם ענין צו דערלייַדיקן. דער קאָמענדאַנט האָט זיך געווענדעט צו דעם דעמלטדיקן בירגער־מייסטער דאמיינסקי, אַז ער זאָל מיך באַזאָרגן מיט אַ דירה. איך האָב טאָקע באַלד באַקומען די ווויזונג פון שלום פינקלשטיין. איך האָב דעמלט אַריינגע־נומען צו מיר שמואל האָכגעלערנטער, ישׂראל ניישטעטער און פאַסטמאַן.

אין אַ קורצער צייט אַרום איז אָנגעקומען פון ראָטנ־פֿאַרבאַנד די ערשטע פּוילישע אַרמיי אויפן נאָמען פון קאָש־טשושקאָ. צווישן דער אַרמיי האָט זיך געפונען מיינס אַ באַקאַנטער, אַן אָפּיציר פון גארוואָלין, מיטן נאָמען פּעלטיאל אפּפייער, וועלכער איז פֿאַר דער קריג געווען בוכהאַלטער אין דער געזעלשאַפט „עזרת החולים" אין גארוואָלין, וועז איך בין דאָרט געווען פֿאָרזיצער. ער האָט זיך מיט מיר צעקושט, צעווויינט זיך און דורכאויס געפּאָדערט פון מיר, אַז איך זאָל מיט אים מיטפֿאָרן צו דער סטאַציע קשוויצי, ווו זיין פּולק געפינט זיך. ער האָט מיר אייניגערעדט צו פֿאָרן וויניקסטנס אויף אַ חודש צייט, כדי איך זאָל זיך אַביסל דערנערן ווייל איך האָב שרעקלעך אויסגעזען און ער איז געווען דער אַרויסגעבער פון פּראָוויאַנט אין זיין פּולק.

איך האָב פון אים געפּאָדערט, אַז אויב ער וויל איך זאָל מיט אים פֿאָרן, זאָל ער פריער מיט מיר פֿאָרן אין דעם דאָרף געשעפֿט־ווילקי און מאַכן אַן עקסהומאציע אויף מיינע דרייַ קינדער און ברענגען זיי צו קבר ישׂראל קיין זשע־לעכאָוו. ער האָט גלייך געזומען אַן אויטאָ און מיר זענען געפֿאָרן און אַדורכגעפירט די עקסהומאַציע. ביי דער לויה זענען אָנוועזנד געווען כמעט אַלע יידן, וועלכע זענען דעמלט געווען אין זשעלעכאָוו. זענדיק די לויה, האָט זיך דערוועקט ביי אַלע דער ווילן צו ברענגען צו קבר ישׂראל זייערע משפּחות. משה באָרוכאָוויטש מיט זיין שוועסטער פּערל האָבן מיך געבעטן, אַז איך זאָל זיי העלפן דורכפירן די לויה פון זייערע שוועסטער, וועלכע ליגן אויף די פעלדער נאָענט צום דאָרף ווילטשיסק. איך האָב גלייך דורכגעפירט די עקס־הומאַציע, ווי אויך די עקסהומאַציע פון מיינס אַ טאָכטער, וואָס איז אומגעקומען דורך פּוילישע פאַשיסטישע מערדערס נעבן קראקאָוו. זי איז דאָרט אומגעקומען מיט נאָך אַ פּריי־לין שרה בראָך, די טאָכטער פון דעם זשעלעכאָוועד בעל־הבית אברהם פֿליווקי.

נאָכן דערפֿילן מיין מענטשלעכן חוב, בין איך געגאַנגען זוכן די מערדער פון מיינע קינדער. דאָס זענען געווען די פּייערלעשער, וועלכע האָבן שמחת תורה, ד. 5־טן אקטאָבער 1942 איבערגעגעבן די זשאַנדאַרמען די 18 מאַן, וואָס זענען גלייך דערשאָסן געווָארן. דאָס איז געווען זייער אַ שווערע אַרבעט אויפצוזוכן די פּייער־לעשער, ווייל איך האָב נישט געווסט זייערע נעמען און זייערע פּנימער איז געווען שווער צו דערקענען. איך האָב כסדר געפֿאָרשט און זיך נאָכגע־פרעגט, ווער זענען געווען די פּייער־לעשער, וועלכע זענען דאָן געווען טעטיק אין געטאָ. איך האָב געדענקט, אַז אייניער איז געווען אַ הויכער, דער צווייטער אַ נידעריקער, ביז מען האָט מיר אָנגעוויזן אויף איינעם, אַ געוויסן באַלעק צעג־לאָוסקי. איך האָב באַשלאָסן אַלץ צו טאָן כדי נקמה צו נעמען פֿאַר די דערשאָסענע 18 יידן. אָבער שפּעטער האָב איך געמוזט רעזיגנירן פון מיין פּלאַן, ווייל די אַנטיסעמי־טישע פּאָלאַקן האָבן ווייטער פֿאַרגאָסן יידיש בלוט.

מיט אַ צייט צוריק, הערנדיק, אַז אין גארוואָלין געפּינען זיך עטלעכע יידן, בין איך אָוועק אין דער שטאָט. איך האָב זיך דערוווסט, אַז דער מצב פון די געצייטלטע לעבן געבליי־בענע יידן איז נישט קיין געהויבענער.

גארוואָלין איז דאמלט געווען אַ גרויסער זאַמל־פונקט פון רוסיש מיליטער, ווייל ווארשע איז נאָך געווען פֿאַרנומען פון די דייטשן. עס זענען געווען אין שטאָט צוויי קריגס־קאָמאַנדירן, אייַן רוסישער קאָמענדאַנט פֿאַרן קרייז און איין

קאַמענדאַנט אַ שטאַטישער. צו זיי איז געווען שווער אָנצוקומען.

איינמאָל זיצנדיק אָזוי צופעליק אין דער ווויינונג פון די ברידער זומאַן און אברהם גוליבידז, איז אַריינגעקומען אַ יידישער אָפיציר פון דער רוסישער אַרמיי. ער האָט מיר דערציילט, אַז מאָרגן, ד. 7־טן נאָוועמבער איז דער יום טוב פון דער אָקטאָבער רעוואָלוציע. ביי דער געלעגנהייט, האָב איך אים געבעטן, אַז איך וויל אָנשרייבן אַ באַגריסונג־בריוו אויף יידיש און ער זאָל מיר דאָס איבערזעצן אויף רוסיש.

איך האָב אָנגעשריבן דעם בריוו — אַ וווּנטש צו דעם קרייז־קריגס־קאָמענדאַנט אין נאָמען פון די יידן פון דעם קרייז. ער האָט מיר דעם בריוו גלייך איבערגעזעצט און איך בין אַוועק צום קאָמענדאַנט.

צוקומענדיק צום דיזשורנעם־אָפיציר, האָט ער באַלד געמאָלדן, אַז עס וואַרט אַ ייד מיט אַ בריוו. מען האָט מיר דערלויבט אַריינצוגיין. איבערלייענענדיק דעם בריף, האָט דער קאָמענדאַנט מיך הייס באַגריסט און געפירט מיט מיר אַ שעה צייט אַ שמועס.

איך האָב אים איבערגעגעבן, אַז די יידן האָבן נישט ווו צו ווויינען, אַז נאָך דער מלחמה איז נישט מער געבליבן ווי צוויי יידישע הייזער, איין הויז נאָך דוד קאַווער און דאָס צווייטע נאָך לייביש ראטפוס, די הייזער זענען פאַרנומען פון פּאָלאַקן. ער האָט גלייך איבערגעשיקט אין מאַגיסטראַט אַ באַפּעל, צייט צוויי טעג אויסצולייִדיקן די הייזער און זיי געבן צום באַזעצן די יידן. דער באַפּעל איז גלייך אויסגעפירט געוואָרן.

ער האָט מיך אויך געבעטן אַלע טאָג ביי אים צו זיין, און באַפּוילן דעם דיזשורנע אָפּיציר מיך אַריינצולאָזן אָן אַ דורכלאָז־שיין. די יידן צוזאַמען מיט מיר, האָבן זיך אָנגעהויבן צו פילן אַ ביסל היימלעכער.

אין גארוואָלין האָב איך אויך באַמערקט, אַז די טראַנספּאָרטאַרן און אַנדערע עפּנטלעכע פּלעצער זענען געווען אויסברוקירט מיט יידישע מצבות, אויך שטאַלן זענען געווען אויפגעבויט פון יידישע מצבות, וואָס די היטלער־מאַכט האָט אַרויסגעריסן פון אַלטע בית־עלמנס, פון גאַנצן קרייז און געבראַכט קיין גארוואָלין.

נישט קענענדיק ליידן דעם בזיון, האָב איך זיך געוואַנדן צו דער מאַכט מיט אַ בקשה צו דערלויבן מיר אויפצוזאַמלען צוריק אַלע מצבות. אין אַ קורצער צייט אַרום האָב איך באַקומען אַזאַ דערלויבעניש, צוגעשיקט דורך דעם סטאַראָסטע סוכאָיעצקי. אין דער דערלויבעניש האָט זיך געזאָגט, אַז איך האָב אַ רעכט צו נעמען אַלע מצבות פון גאַנצן קרייז, ווו נאָר זיי געפינען זיך. מיט דער הילף פון וואַרשעווער יידישן קאָמיטעט, האָב איך צונויפגעזאַמלט אַלע מצבות פון פאַרשידענע ערטער אויף איין זאַמל פונקט. עס האָבן זיך אַזוי אָנגעזאַמלט טויזנטער מצבות. אויפן אָרט פון די געזאַמלטע

די צוזאַמענגענומענע מצבות פון גארוואָלינער קרייז, וואָס זענען דורך די דייטשן געבראַכט געוואָרן קיין גארוואָלין. פון די מצבות האָט מען געמאַכט שטאַלן און טראָטוּאָרן. די פאַטאָגראַפּיע שטעלט פאָר די פאַרענדיקונג פון דער אָקציע, וואָס איז געפירט געוואָרן דורך לאקסמאנען, פון ברענגען די מצבות צוריק אויפן בית עולם. אויף דער פאַטאָגראַפּיע: דער סאָוויעטישער קרייז־קאָמענדאַנט, סטאָראָסטע סאַכניצקי גיט אויבער אַ דאַנק בריוו לאַקסמאַנען פאַר דער גוטער אַרבעט.

מצבות זענען געקומען: דער קריגס־קאָמענדאַנט, דער סטאַראָסטע און דער גארוואָלינער יידישער קאָמיטעט און באַטראַכט די וואַנדאַלישע טעטיקייט פון די היטלער־לייט. עס זיינען געמאַכט געוואָרן פאָטאָגראַפישע אויפנאַמען. עס זיינען אויך פאָטאָגראַפירט געוואָרן עטלעכע היסטאָרישע מצבות. ביים פאָטאָגראַפירן האָט מיר דער סטאַראָסטע איבערגעגעבן אַ דאַנק בריוו. אויף דער פאָטאָגראַפיע געפינען זיך: דער קריגס קאָמענדאַנט, סטאַראָסטע, משה בריוו, פּנחס מעסינג, מענדל צימבראָוויטש, זאָשע, בערל לעווי און דער שרייבער פון די שורות.

שפּעטער, נאָך דעם ווי די יידן האָבן פאַרלאָזט די קלייניע שטעטלעך, צוליב מאָרד־אָנפאַלן, האָב איך זיך באַזעצט אין לאָדזש. מיט דעם האָב איך מקיים געווען דעם פּסוק, וואָס אונדזערע חכמים האָבן געזאָגט: „במקום שאין איש — השתדל להיות איש". איך בין געוואָרן נאָמינירט פון דער צענטראַלער קהלה אין וואַרשע, און אויך פון יידישן צענטראַל־קאָמיטעט אין פוילן (באַשטעטיקט פון דער מאַכט) אלס פאָרשטייער פון גארוואָלינער קרייז. איך האָב זיך געזומען דערפילן מיינע פליכטן פאַר די אויסגעמאַרדעטע יידן פון גארוואָלין און זשעלעכאָוו. איך האָב געזען, אַז אויב נישט איך, איז נישטאָ ווער עס זאָל עפּעס טאָן.

טראָצדעם וואָס די וועגן זענען געווען פול מיט אָנפאַלן און די לאָגע פון די יידן איז געווען אַ סכנהדיקע, בין איך אין באַגלייטונג פון פּאָליציי געפאָרן קיין זשעלעכאָוו. קומענדיק אין זשעלעכאָוו, האָב איך שוין נישט געטראָפן קיין זכר פון דעם גרויסן קהלה־בנין, וואָס איז געווען צוזאַמען מיטן באָד. פאָרשנדיק אין מאָגיסטראַט ווער עס האָט דעם בנין צענומען, האָב איך באַקומען אַ תשובה, אַז עס איז געטאָן געוואָרן מיט דער דערלויבעניש פון דער קרייז־מאַכט.

אויפן יידישן בית־עולם, האָב איך געטראָפן פאַשן זיך חזירים מיט קאָזעס און די איבערגעבליבענע מצבות זענען געווען צעהאַקט..

שפּאַצירנדיק אַזוי ווייטער מיט מיינע באַוואָפנטע באַגלייטער מיט די באגנעטן אויף די ביקסן, ווייל דאָס אונטערערדישע פאַשיסטישע פוילן האָט נאָך דאָרט געבושעוועט, זיינען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט פון אוהל — ווו עס זיינען געווען באַהאַלטן אונדזערע דריי צדיקים: ר׳ יצחק שלמה ז״ל, ר׳ משה אליקים בריעה ז״ל און דער באַליבטער בייי אונדזער דור ר׳ יהושע דוד אשר ז״ל. דער אוהל איז געווען אָפּגעטיילט מיט אַ וואַנט פאַר די פרויען רביצינס. (עס איז ווערט אַז אונדזערע זשעלעכאָווער זאָלן געדענקען זיין פּטירה: אדר תר״פ ז״יע). צענדליקער טויזנטער מענטשן, אונדזערע עלטערן, האָבן אויף דעם אָרט געלאָזט טרערן און די דייטשע בעסטיע האָט אויך דאָ אַהער געטראָפן. דער אוהל איז געווען אָפּגעמעקט און צעשטערט. נאָכדעם האָב איך באַזוכט די איבעריקע קברים: פון זשעלעכאָווער רבין ר׳ אברהם שלום, פון זשעלעכאָווער רב, וועלכער האָט געהאַט די זכיה נפטר צו ווערן אויף זיין אייגן בעט, נאָך פאַר דער אַקציע — הרב ר׳ יצחק דוד הכהן ז״ל, וואָס האָט אין זיין צוואה געזאָגט, אַז ער איז מוחל די אַלע, וועלכע האָבן אים דערצערנט און ער פאַרלאָנגט אַז מען זאָל אים נישט באַגראָבן פריער, ביז אַלע זיינע חובות וועלן נישט באַצאָלט ווערן. מיר האָבן באַזוכט דאָס קבר פון קאָזשעניצער רבין ר׳ אהרון, וואָס איז נפטר געוואָרן פאַר דער אַקציע.

עס האָט אָנגעהויבן ווערן שפּעט. דער ענערגישער קרייז קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי, האָט אין מיין אנוועזנהייט אַרויסגערופן עטלעכע שכנים פון דעם בית־החיים און אויך דעם געווען שומר, וועלכער האָט נאָך דאָרט געווויינט און זיי געוואָרנט, אַז אויב זיי וועלן נאָך דאָרטן פאַשן בהמות, וועלן זיי באַקומען אַ הארבע שטראָף. אויף דעם האָבן זיי אים געענטפערט, אַז אַזוי ווי עס איז נישט פאַרצוימט, איז דאָס נישט זייער שולד.

מיר זענען דערנאָך צוגעפאָרן צום מאַגיסטראַט, כדי צו מאַכן אַ פראָטאָקאָל וועגן דעם אַלעמען. דאָרטן האָט מען מיר אויך איבערגעגעבן, אַז אייניקע משפחות, קרבנות פון די דייטשן ליגן דאָ נאָענט אויף די פעלדער. איך האָב באַשלאָסן דערפילן מיין חוב קדוש און זיי ברענגען צו קבר ישראל.

איך האָב זיך דאָן געוואָנדן צום צענטראַל־קאָמיטעט פון יידן אין פוילן וועגן פינאַנסירן די עקסהומאַציע אָבער איך האָב באַקומען אַן אָפּזאָג, מיטן מאָטיוו, אַז עקסהומאַציעס דאַרף מען אַדורכפירן איבער גאַנץ פוילן אָן אויסנאַם און זיי האָבן נישט קיין ספּעציעלן פּאָנד. דעמלט האָב איך געשריבן קיין אַמעריקע צו אונדזער פאָרשטייער לייביש ווייס־לעדער, וועלכער האָט מיר געענטפערט פון אַמעריקע טעלעגראַפיש, אַז איך זאָל דאָס דערליידיקן. איך האָב זיך גלייך געוואנדן קיין גארוואָלין נאָך אַ דערלויבעניש און אויך מיט אָן אָנפראָגע ווען די פּאָליציי איז גרייט מיט מיר צו פאָרן. איך האָב באַקומען אַ תשובה מיט אָן אָנגעוויזענע דאָטע, ווען איך קאָן דורכפירן די עקסהומאַציע. איך האָב זיך גלייך פאָרשטענדיקט מיט די זשעלעכאָווער אין לאָדזש און אויך טעלעגראַפירט קיין שלעזינן, אַז ווער עס וויל אָנטיילּ נעמען קען אויך האָבן די מעגלעכקייט צו זיין אין זשעלעכאָו און דאָס ניט אויף אייגענע הוצאות.

חנקה אשראק
אויסטראַליע

מיין טראגישע נאכט אין זשעלעכאוו

איך בין נישט בכוח צו באַשרייבן אַלץ, וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין דער צייט פון דער מלחמה. איך וויל אָבער איבערגעבן איין איבערלעבונג, וואָס האָט זיך אַמשטאַרקסטן איינגעקריצט אין מיין זכרון, ווייל דאָס איז פאַרגעקומען נישט בעת דער מלחמה, נאָר שוין נאָך דער באַפרייאונג, וועלט האָט אָנגעהויבן צו אָטעמען מיט ריינער לופט, וועלט עס האָט זיך שוין געהאַט אָפּגעשטעלט דער שרעקלעכער פּחד פֿאַר די דייטשע מערדער. אין דער צייט יועז די וועלט האָט זיך שוין אומגעקערט צום נאָרמאַלן לעבנס סדר האָב איך איבערגעלעבט אַ שרעקלעכע נאַכט, מער שרעקלעך, ווי די נעכט אין מיידאנעק אוו אשוויענטשים, ווו איך בין געווען קרוב 2 יאָר.

:: ::

דעם 17־טן מאַי 1945 בין איך דורך דער רויטער אַרמיי באַפרייט געוואָרן אין דעם שטעטל בוליוואדא, אין סודעטן אין טשעכאָסלאָוואַקיע.

צוזאַמען מיט מיר איז געווען מיין ליידנס־חברטע מיט וועלכער איך האָב צוזאַמען גלעיטן אין אַלע לאַגערן אוו מיר האָבן זיך איצט ווייטער געהאַלטן צוזאַמען, כדי צו גענישן פון דער פרייהייט.

נאָך אָפּזיין אַ חודש אין אַ דאָרף אין טשעכאָסלאָוואַקיע, זענען מיר געפאָרן קיין פּוילן, כדי זיך צו דערוויסן, צי עס איז עמיץ פון אונדזערע משפּחות געבליבן לעבן. מיר זענען געפאָרן קיין לאָדזש, פון דאָרט קיין ווארשע אוו צו אונדזער גרויסן צער קיינעם פון אונדזערע נאָענטע נישט געטראָפן. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאָרן קיין זשעלעכאָוו, ווו איך האָב פאָר דער מלחמה געהאַט קרובים. מיין מוטער איז געווען אַ זשעלעכאָווערן. איך האָב זיך אַ סך אָנגעהערט פון דעם מערק־ווירדיקן שטעטל אוו געטראַכט — אפשר האָט זיך דאָך ווער פון מיינע נאָענטע דאָרט אָפּגעראַטעוועט. מיין פריינדין האָט זיך נישט געוואָלט מיט מיר שיידן אָפּילו אויף איין טאָג. אוו הגם זי האָט אין זשעלעכאָוו קיינמאָל קיינעם נישט געהאַט איז זי דאָך מיט מיר מיטגעפאָרן.

אין איינעם אַ טאָג, איך געדענק נישט די דאַטע, פאָר־נאַכט, שוין אין די טונקעל־שעהן זיינען מיר אָנגעקומען אין זשעלעכאָוו. איך בין געגאַנגען אויף אַן אַדרעס פון א באקאנטן פאַליאַק — וולאדארטשיק. ער איז פאַר דער מלחמה געווען דער קאַסיר פון זשעלעכאָווער מאַגיסטראַט און קאַמענדאַנט פון די פייער־לעשער. ער האָט מיך נישט דערקענט. ערשט ווען איך האָב אים אָפּגעמשלט ווער איך בין, האָט ער זיך דערמאַנט אין מיין משפּחה. איך האָב זיך אויסגעפרעגט וועגן מיינע נאָענסטע און באַקומען אַ תשובה — קיינער פון זיי לעבט נישט.

נאָך אַ קורצן שמועס האָט דער היימישער פּאָליאַק אונדז אָפּגעפירט צו צוויי יידן, וועלכע האָבן געווויינט ביי דער פּוילישער משפּחה גוגאלא.

מיר האָבן, אייגנטלעך, אין זשעלעכאָוו שוין נישט געהאַט מער וואָס צו טאָן, באַשלאָסן דורכשלאָפן די נאַכט און אויף צומאָרגנס אָפּצופאָרן צוריק קיין ווארשע. אָבער דער גורל האָט אַנדערש געוואָלט. מיר האָבן זיך געמאַכט אַ גלעלעגער צום שלאָפן. עס זענען אָנגעקומען נאָך צוויי יידישע פרויען. מיר זענען שוין געווען 6 יידן, 4 פרויען און 2 מענער.

ווי נאָר מיר האָבן, מידע, איינגעדרעמלט, זענען מיר איבערגעוועקט געוואָרן פון אַ טומל ביי דער טיר און פענס־טער. מיר זענען אויפגעשפרונגען אין שרעק. איך האָב באַוויזן אָנצוטאָן די פאַנטאָפל און אַרויפצוואַרפן אויפן נאַכט־העמד אַ מאַנטל. אויך די אַנדערע זענען געווען האַלב נאַקעט און אַזוי האָבן די אָנגעקומענע פאַרשוינען אונדז אַרויסגע־טריבן אויפן גאַס. איך געדענק נישט זייער צאָל. איך דער־מאן זיך נאָר, אַז פון יעדער זייט, ווו איך האָב זיך נאָר אומגעקוקט, זענען געווען צו אונדז געוועדעט די רערן פון ביקסן און פיסטאָלעטן.

אונדז 4 פרויען האָבן זיי אַרויסגעפירט פאַרן הייזל און געהייסן זיך אַוועקזעצן אויף אַ באַנק. דערנאָך האָבן די באַ־דיטן אַרויסגעפירט די מענער, נאַקעט און צו זיי געשאָסן. אומגעפער 3 מעטער פון אונדז איז געפאַלן אַ בחור פון 20 יאָר. זיין נאָמען: שלמה העפנער, אַ זשעלעכאָווער, וואָס האָט איבערגעלעבט די מלחמה אין ראַטנפאַרבאַנד, נאָך דער באַ־פרייונג—געקומען אין זיין געבורט־שטעטל און געפאַלן פון די הענט פון די באַנדיטן. דער צווייטער יד איז אָנטלאָפן. די

באַנדיטן האָבן אים נאָכגעשאָסן און צום גליק נישט געטראָפן.

צוזעענדיק דאָס אַלץ, האָבן מיר געמומען ביי די מערדער בעטן רחמנות, נישט בעטן, נאָר פּשוט אויסבעטלען דאָס לעבן. איינע פון אונדז, אַ שוואַנגערע פרוי, האָט געקניט, געקושט די סטאפּעס פון די באַנדיטן. אַ פּאָר שאָסן איז געווען דער ענטפער. די פרוי איז געפאלן טויט נישט ווייט פון אונדז; אויך צו דער צווייטער פרוי פּיינגעזוכט האָבן זיי געשאָסן, די דריטע אויף דער באַנק בין איך געווען און די פערטע — מיין פריינדין. זי איז פּלוצים אויפגעשפּרונגען, אַנטלאָפן אין דער ווינונג פון די פּאָליאַקן און באַהאַלטן זיך אונטערן בעט. אינסטינקטיוו בין איך געלאָפן נאָך איר און לויפנדיק באַקומען אַ קויל אין לינקן פוס, אין דיקן פלייש. צום גליק האָט די קויל בלויז באַרירט דעם פוס און איך האָב געקאָנט ווייטער לויפן. ווען איך בין אַריינגעלאָפן אין דער ווינונג איז מיין חברטע געלעגן אונטערן בעט. איך האָב זיך צו איר געוענדעט:

— סאבא, ווו ביזטו? רוק זיך אַ הין, איך וועל זיך באַהאַלטן נעבן דיר, איך בין פאַרוווונדעט.

— דאָ איז נישטאָ קיין אָרט, אונטערן בעט שטייען וואַליזעס, באַהאַלט זיך אַנדערש ווו. — האָט סאבא געענטפערט.

איך בין אַריין אין אַ צווייטן צימער און זיך באַהאַלטן אונטער אַ טיש פון אַ נייַ־מאָשין, וואָס איז געשטאַנען אין אַ ווינקל און האָב זיך באַדעקט מיט שמאַטעס.

די מערדער זענען אַריין אין צימער און זיך געוואנדן צו די פּאָליאַקן: „ווו זענען די צוויי זשידעווקעס וועלכע זענען דאָ אַנטלאָפן?"

קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופן. מיט אַן עלעקטריש לעמפּל האָבן זיי געמומען לייכטן אונטערן בעט און געפונען מיין אָרימע פריינדין. זיי האָבן זי געוואָלט אַרויסציען פון אונטערן בעט. און זי האָט זיך געבעטן מיט רירנדע ווערטער, וועלכע איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן:

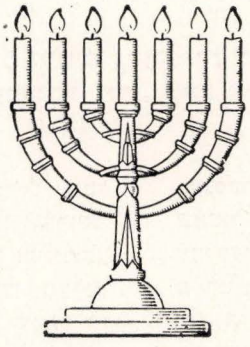
„פּאַנאָוויע, דערהרגעט מיך נישט, איך האָב איבערגעלעבט אַזאַ שרעקלעכע מלחמה, איך האָב פאַרלוירן אַלץ און אַלעמען, שענקט מיר דאָס לעבן, איך וויל לעבן..."

עס האָבן אָפּגעהילכט אייניקע שאָסן און מיין חברטע איז אויף אייביק שטיל געבליבן. איר נאָמען איז געווען סאבא עדעלמאַן און זי האָט געשטאָמט פון ווארשע.

גלייך נאָך איר דערמאָרדונג, האָבן די באַנדיטן געמומען מיך זוכן. זיי זענען אַריין אין צימער, ווו איך בין געווען באַהאַלטן. זיי האָבן דורכגעזוכט אַלע ווינקעלעך, געקוקט אונטערן בעט, אין די שענק און צו די שמאַטעס אונטער וועלכע איך בין געלעגן זענען זיי נישט צוגעגאַנגען.

אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט די דאָזיקע איינע נאַכט, וואָס איך האָב פאַרבראַכט אין זשעלעכאָוו נאָך דער באַפרייונג. פון די 6 יידן, וואָס האָבן זיך געפינען אין דער ווינונג, זענען נאָר 3 געבליבן לעבן. 1 פרוי האָט באַקומען אַ קויל, געוואָרן לייכט פאַרוווונדעט און געמאַכט זיך טויט. ווען די באַנדיטן האָבן זיך געיאָגט נאָך אונדז, האָט די פאַרוווונדעטע זיך אויפגעהויבן און אַנטלאָפן. איין פערזאָן איז אַנטלאָפן באלד מתחלת און איך.

מיין טייערע פריינדין, וועלכע איז מיט מיר צוזאַמען דורכגעגאַנגען דעם היטלער־גיהנום און דערמאָרדעט געוואָרן אויף דער שוועל פון נייעם לעבן, איז צוזאַמען מיט אַנדערע קרבנות פון דער נאַכט געקומען צו קבורה אין זשעלעכאָוו, אין דעם שטעטל, ווו זי איז קיינמאָל אין איר לעבן נישט געווען און וועגן וועלכן זי האָט קיינמאָל נישט געהערט.

צו קבר-ישראל

פון די עלטסטע צייטן, האָט זיך ביי יידן שטענדיק געַ־
רעכנט פאַר אַ גרויסער מצווה צו ברענגען אַ מת צו קבר
ישראל. ביי די שווערסטע איבערלעבונגען, ביי די גרעסטע
סכנות האָבן יידן מיט מסירת נפש אָפּגעהיט די דאָזיקע מצווה.
אויך אין דעם פּעריאָד פון דייטשן אויסראטונג־שגעזון האָבן
יידן אַרויסגעווויזן מסירת נפש ביים אויפקלויבן הרוגים
אויף די וועגן ברענגען זיי צו קבורה אויפן בית עלמין.
וועגן דעם דערציילט אויך באָרוכאָוויטש אין זיינע זכרונות.

נאָך דער מלחמה, ווען די רעשט לעבנגעבליבענע יידן
האָבן זיך צוריק געקערט קיין פּוילן און אנשטאט היימען —
געטראָפן חורבות; אין די פּעלדער, אין די וועלדער זענען
געלעגן האַלב־פאַרשאָטן די פאַרפֿיניקטע קדושים, האָט מען
זיך געמוטעט מקיים זיין די מצווה פון ברענגען די מתים צו
קבר ישראל, פון אויפזאַמלען די מצבות, וועלכע די דייטשן

האָבן צערויבט און מיט זיי ברוקירט די גאַסן. די פּוילישע
מאַכט האָט געגעבן די וויַיט־גייענדסטע אונטערשטיצונג ביים
דורכפירן די הייליקע אַרבעט, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן
דורך דעם געשאַפענעם ועד הקהילות.

אין גאַרוואַלינער ראַיאָן, ספּעציעל אין דער אומגעגנט
פון זשעלכאָוו, האָט די אַרבעט דורכגעפירט שמואל לאַקס־
מאַן. ביי דער מיטהילף פון דער אָרטיקער פּוילישע אַדמי־
ניסטראַציע, אונטער ד'ער שמירה פון באַוואָפנטע פּאָליציי־
אָפּטיילונגען פון באַנייטן פּוילן, האָט לאַקסמאַן דורכגעפירט
די עקסהומאַציע און דאָס געבײן פון פאַרפֿיניקטע זשעלע־
כאָוער יידן געברענגט צו קבורה אויפן זשעלעכאָוער בית
עלמין.

די וויַיטער געבראַכטע דאָקומענטן זענען אַ באַשטע־
טיקונג פון דער אָפּגעטאָענער הייליקער אַרבעט.

עקסהומאַציע און לוּיה פון 17 היטלער־קרבנות אין זשעלעכאָוו

אונטער דעם קאָפּ האָט די וואַרשעווער יידישע צייטונג „דאָס נייע לעבן" פון 13־טן יולי, 1947, כאַריכטעט וועגן דער פאָרגעקומענער עקסהומאַציע פון זשעלעכאָווער יידן, וואָס זיינען פאַרפֿיניקט געוואָרן דורך די נאַצים.

מיט אַ געוויסער צייט צוריק, איז אין לאָדזש אנט־
שטאַנען אַ קאָמיטעט פון געוועזענע איינוווינער פון גארווא־
לינער קרייז. דער קאָמיטעט האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע,
דורכפירן עקסהומאַציעס פון די דערמאָרדעטע יידן, וועלכע
ליגן צעוואָרפן אויף פאַרשידענע פעלדער, און ברענגען זיי
צו קבר־ישראל, ווי אויך זאַמלען מאַטעריאַלן וועגן אומקום
פון יידן אין גארווא־לינער געגנט. ליידער איז זיך דער קאָ־
מיטעט כמעט ווי צעפאַלן. עס זיינען איבערגעבליבן בלויז
2 פערזאָן, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט דער אויבנדער־

מאָנטער אַרבעט: דער פאַרזיצער פון לאָדזשער „מזרחי"
שמואל לאקסמאן און דער פאַרטרעטער פון דער צענטראַלער
יידישער היסטאָרישע קאָמיסיע, וועלכער איז בשעתו צוגע־
טיילט געוואָרן צו דער אַרבעט — א. וו. יאסני.

די אַרבעט אַרום דער עקסהומאַציע האָט באַקומען די
געהעריקע אונטערשטיצונג פון די מאַכט־אָרגאַנען פון גאר־
וואַלינער קרייז. זשעלעכאָווער פּוילישע איינוווינער האָבן גע־
געבן אָנווייזונגען, וווּ עס געפינען זיך די קברים פון די דער־
מאָרדעטע יידן. און דעם 27־טן מאַי איז פאַרגעקומען די

עקסהומאַציע. צו דער לוויה אין זשעלעכאָו זיינען אַרויס־געפאָרן אַלס פאָרשטייער פון דער מאַכט: דער קרייז־קאָמענ־דאַנט פון דער בירגער־מיליץ קאַרל רפאל, דער פאַרטרע־טער פון אר. ב. אונטער־אָפיציר רונדא און אַן אָפּטיילונג מיליץ. פון דער זשעלעכאָוער מאַכט זיך באַטייליקט: דער בורמיסטזש וולאדיסלאָו דאמאנסקי, פון דער בירגער־מיליץ — יעקוב יעגדזשעיווסקי און די יידן, געבוירענע אין זשעלעכאָו: לאקסמאַן, יאסני, וויעזשבא און לאופמאַן.

עקסהומירט זיינען געוואָרן 17 פּערזאָן: די פאַמיליע פּאָפּאָווסקי, אַ מוטער מיט צוויי טעכטער; די פאַמיליע צדוק (11 פּערזאָן) און 3 אימבאַאַנטע.

יעדע גרופּע פון די דערמאָנטע האָט זיך איר מאַרטירער־געשיכטע. די פאַמיליע פּאָפּאָווסקי האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פויער אין דאָרף ווילטשיסק, נישט ווייט פון זשעלעכאָוו, ביים כויער סאַקאָל. סאָקאָל, אַ באַקאַנטער פון די פּאָפּאָווסקיס, האָט פריוויליק פאַרבעטן צו זיך די פאַמיליע, וועלכע איז דאָן באַשטאַנען פון 4 פּערזאָן. דער פאָטער פּאָפּאָווסקי איז אין באַהעלטעניש געשטאַרבן. סאָקאָל האָט, איינשטעלנדיק דאָס לעבן, געבראַכט צו קבורה דעם ייד. די מוטער מיט די צוויי טעכטער האָבן דורכגעהאַלטן אין דער באַהעלטעניש ביז 4 וואָכן פאַר דער באַפרייאונג. דעמלט זיינען זיי אַנטדעקט געוואָרן דורך די דייטשן, וועלכע האָבן די דריי יידישע פרויען צוזאַמען מיטן פויליש פויער — זייער באַשיצער — אַרויס־געפירט אין אַ ליים־גרוב און דאָרט דערשאָסן.

נאָכדעם ווי זשעלעכאָו איז באַפרייט געוואָרן, איז דער פויער סאָקאָל געוואָרן עקסהומירט דורך זיין פאַמיליע. געבליבן אין ליים־גרוב זיינען נאָך די 3 יידישע פרויען.

די צווייטע פאַמיליע, צדוק — אַ משפּחה פון בעקער האַרעפּאַשניקעס. נאָך דער ליקווידאַציע פון זשעלעכאָוער געטאָ האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ חרובדיקער שטוב. די דייטשן האָבן דאָס באַהעלטעניש אויסגעפונען. די 11 פּערזאָן פון דער משפּחה זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אונטערן שטאָט און אויסגעשאָסן געוואָרן.

די עקסהומאַציע און לוויה פון די יידן האָט צווישן די זשעלעכאָוער פויליש איינוווינער (קיין יידן וווינען נישט אין זשעלעכאָו) געמאַכט זײַן אויסערגעווינלעכן רושם. פאָליאַקן זיינען געשטאַנען ביי דער עקסהומאַציע און דערציילט וועגן לעבן און אומקום פון די זשעלעכאָוער יידן בעת דער בלוטיקער דייטשער אָקופּאַציע.

אויפן יידישן בית־עולם, וווּ די קדושים זיינען געקומען צו קבורה, האָט אַפּגעריכט אַ הזכרה שמואל לאַקסמאַן. געראַדט האָבן א. וו. יאַסני און דער פאַרשטייער פון דער מאַכט וואַוזשיניעץ רודנא, וועלכער האָט אָנגעהויבן זיין רעדע מיט די וועראַטער: „איך רעד צו אייך, פאָליאַקן, ווי אַ זון פון פוילישן פאָלק", און אָנגעוויזן אויף דער בעסטיאַליטעט פון די דייטשן. דער רעדנער האָט געפרופן צו ברידערלעכן צוזאַמענלעבן פון פאָליאַקן מיט יידן, כדי עס זאָל זיך מער נישט איבערחזרן קיין בלוטיקע היטלער־הערשאַפט. יאַסני האָט אין זיין רעדע אונטערגעשטראָכן די העלדישקייט און אָפּפערוויליקייט פון פוילישן פויער סאָקאָל, וועלכער האָט מיט זיין לעבן באַצאָלט, כדי צו ראַטעווען אַ יידישע פאַמיליע. זיין נאָמען וועט פאַראייביקט ווערן אין דער גאַנצער געשיכטע פון דער יידישער מארטיראלאָגיע צוזאַמען מיט אַלע יידישע קדושים.

די רעדעס האָבן אויף אַלעמען געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק. אין שייכות מיט דער עקסהומאַציע האָט דער פאַרטרעטער פון דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אויפן ארט געזאַמלט מאַטעריאַלן און גבית־עדות וועגן אומקום פון יידן אין יענער געגענט. דער בורמיסטזש פון גארוואלין האָט געשטעלט אין רשות פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע אייניקע ווערטפולע דאָקומענטן וועגן צאָל־באַשטאַנד פון יידן אין גארוואלין בעת דער דייטשער אָקופּאַציע. די מאַכט־אַרגאַנען פון זשעלעכאָו אין גארוואלין האָבן צוגעזאָגט אויסצוזוכן אין די אַרכיוו־אַקטן מאַטעריאַלן, וואָס האָבן אַ שייכות מיטן לעבן און אומקום פון די יידן בעת דער היטלער־הערשאַפט און די דאָקומנטן שטעלן אין רשות פון דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע. א. וו.

עקסהומאַציע לויה אויפן זשעלעכאָווער בית עלמין

פון משפחה פּאָפּאָווסקי (מוטער און 2 טעכטער), משפחה צדוק (צדוק בעקער, 11 פּערזאָן) און 3 אומבאקאנטע.

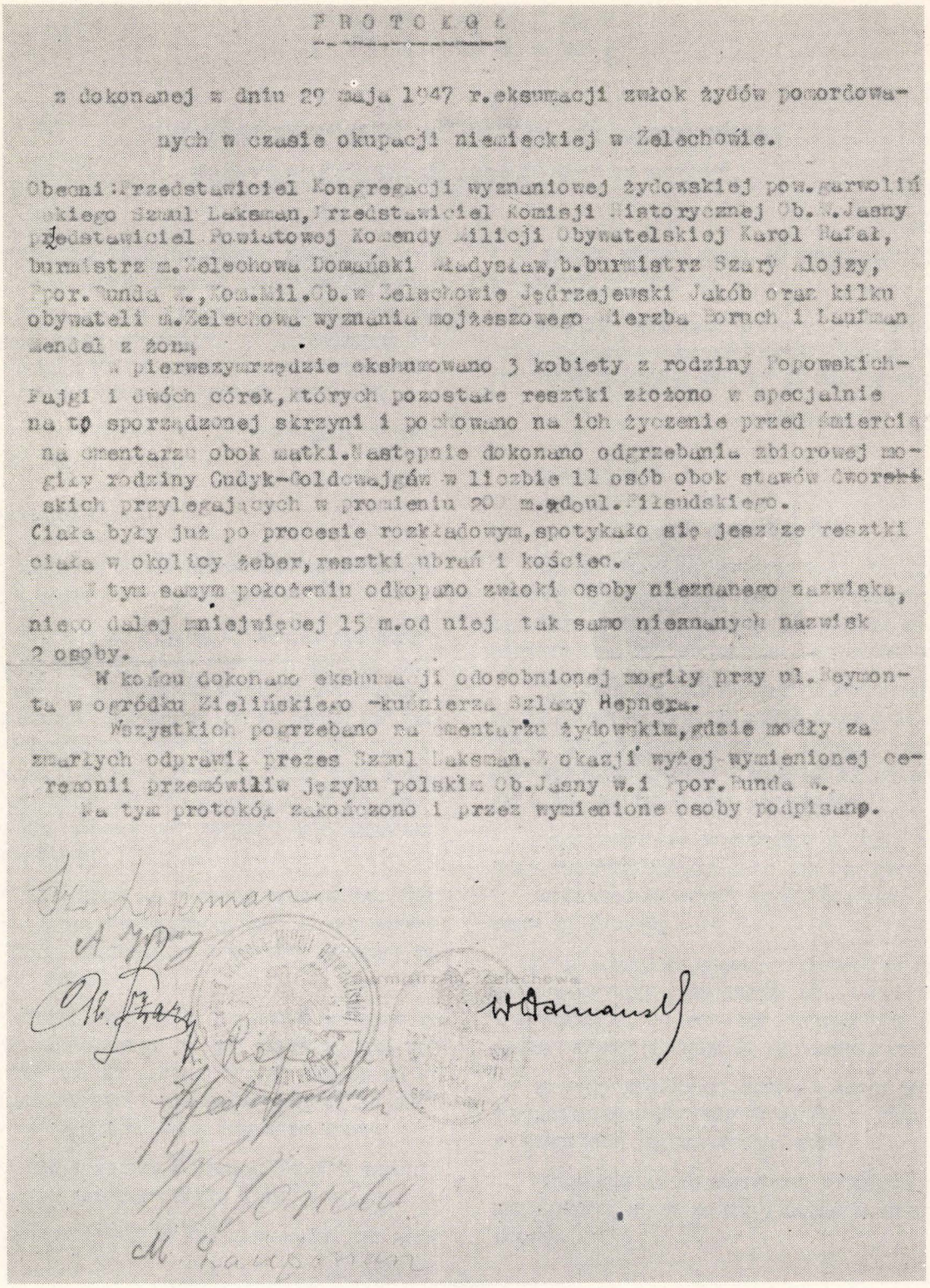
די לעצטע עקסהומאַציעס

פון שמואל לאקסמאנס זכרונות

שפּעטער, נאָך מיינע גרויסע אינטערוועניצן אין וואַרשע, האָט דער צענטראַל־קאָמיטעט צוזאַמען מיט דער יידישער קהלה באַשלאָסן דורכצופירן עקסהומאַציעס פון די געוועזענע פּאַרטיזאַנער, וואָס זיינען אומגעקומען ביי טשעכאָמין. דאָס איז געווען אַ גרעסערע גרופּע פּאַרטיזאַנער, וועלכע זיינען געפאַלן אין קאַמף מיט די זשעלעזניאַקאָווער זשאַנדאַרמען — צווישן זיי זענען געווען עטלעכע זשעלעזניאַקאָווער: ברידער מאַקס און סערגיי און אַנדערע. מיט דער דערלויבעניש פון לוקאָווער סטאַראָסטע איז דורכגעפירט געוואָרן די עקסהומאַציע. גלייך־צייטיק האָט איך דאָרט עקסהומירט איטשע גאָדלעז מיט דער משפּחה און אויך זיין שוואָגער, דוד ליכטענשטיין מיט זיין משפּחה.

אַזוי ווי עס איז געווען שפּעט, האָט איך שוין נישט באַוויזן צו פירן די עקסהומירטע קיין זשעלעזניאַקאָוו, זיי זענען געקומען צו קבורה אין גארוואָלין. עס האָבן זיך צו מיר דעמלט געוואַנדן די ברידער הערץ און נאָך יידן פון פּאַריסאָוו, איך זאָל דאָרט דורכפירן אַן עקסהומאַציע. אין פּאַריסאָוו זיינען געלעגן באַגראָבן 40 מאָן און אויך אויפן צמעטאַזש זענען געקומען צו קבורה עטלעכע יידן. איך האָב דאָס אַלץ דורכגעפירט אַ דאַנק דער הילף פון דער גאָר־וואָלינער פּאָליציי און סטאַראָסטע.

דעם 3־טן מערץ, 1949, האָב איך זיך געשיידט מיט מיין געבוירן־שטאָט און געבוירן־לאַנד און אַוועק קיין פּאַריז אויפן וועג קיין ישראל. היינט וווין איך אין מדינת ישראל.

P R O T O K Ó Ł

z dokonanej w dniu 29 maja 1947 r. ekshumacji zwłok żydów pomordowanych w czasie okupacji niemieckiej w Żelechowie.

Obecni: Przedstawiciel Kongregacji wyznaniowej żydowskiej pow. garwolińskiego Szmul Laksman, Przedstawiciel Komisji Historycznej Ob. K. Jasny Przedstawiciel Powiatowej Komendy Milicji Obywatelskiej Karol Rafał, burmistrz m. Żelechowa Domański Władysław, b. burmistrz Szary Alojzy, Por. Funda W., Kom. Mil. Ob. w Żelechowie Jędrzejewski Jakób oraz kilku obywateli m. Żelechowa wyznania mojżeszowego Fierzba Boruch i Laufman Mendel z żoną.

W pierwszym rzędzie ekshumowano 3 kobiety z rodziny Popowskich-Fajgi i dwóch córek, których pozostałe resztki złożono w specjalnie na to sporządzonej skrzyni i pochowano na ich życzenie przed śmiercią na cmentarzu obok matki. Następnie dokonano odgrzebania zbiorowej mogiły rodziny Gudyk-Goldowajgów w liczbie 11 osób obok stawów dworskich przylegających w promieniu 20 m. od ul. Piłsudskiego. Ciała były już po procesie rozkładowym, spotykało się jeszcze resztki ciała w okolicy żeber, resztki ubrań i kości.

W tym samym położeniu odkopano zwłoki osoby nieznanego nazwiska, nieco dalej mniejwięcej 15 m. od niej tak samo nieznanych nazwisk 2 osoby.

W końcu dokonano ekshumacji odosobnionej mogiły przy ul. Reymonta w ogródku Zielińskiego - kuśnierza Szlamy Hepnera.

Wszystkich pogrzebano na cmentarzu żydowskim, gdzie modły za zmarłych odprawił prezes Szmul Laksman. W okazji wyżej wymienionej ceremonii przemówili w języku polskim Ob. Jasny W. i Por. Funda W.

Na tym protokół zakończono i przez wymienione osoby podpisano.

פראָטאָקאָל פון עקסהומאַציע פון 17 זשעעלכאָווער קדושים: משפחה פאַפאָווסקי (מוטער און צוויי טעכטער); משפחה צדוק (צדוק בעקער, 11 פערזאָן) און 3 אומבאקאנטע. אַלע זיינען געקומען צו קבר ישראל אויפן יידישן בית עולם אין זשעלעכאָוו.

דאָקומענטן

וועגן עקסהומאַציעס און אין אָרדנונג געבראַכטע מצבות
וואָס זיינען צעשעדיקט געוואָרן דורך די דייטשן.

דאָקומענט 1

דער סטאַראָסטע פון גארוואלינער פאָוויאַט שרייבט צום צענטראַל־קאָמיטעט פון די יידן אין פוילן:

„אין רעזולטאַט פון ברענגען אין אָרדנונג דאָס איבער־בלייבעכץ נאָך דעם מערדערישן היטלעריזם אקופּאַנט, האַלט איך פאַר מיין חוב צו דאַנקען און אויסדריקן מיין דאַנקבאַר־קייט דעם צענטראַל קאָמיטעט פון יידן אין ווארשע פאַר דעם גיכן און ווירטשאַפטלעך־שכלדיקן אַרויסנעמען און ברענגען צופּירן די מצבות פון יידישן בית עולם, וועלכע זיינען בשעתו געוואָרן אַראָפּגעריסן פון יידישע קברים און ווי בוי־מאַטע־ריאַל געוואָרן פאַרנוצט אין גארוואלין אויף טראָטוּאַרן, מיסט־קאַסטנס אדגל.

„איך שטעל פעסט, אַז די דאָזיקע געשענישן האָט זייער שטאַרק ווי געטאָן, ווייל אָפּטמאָל בין איך, ווי אויך אַנדערע בירגער, געווען געצוווּנגען צו טרעטן אויף טראָטוּאַרן פון געשענדעטע מצבות.

„גלייכצייטיק וואָלט געווען מיין ווונטש צילמעסיק צו באַנוצן די דאָזיקע מצבות, זיי זאָלן דערמאָנען וועגן דער פאַרגאַנגענער צייט און דעריבער לייג איך פאַר, אַז פון זיי זאָל אויפגעשטעלט ווערן אַ דענקמאָל אויפן יידישן בית עלמין אָדער זיי זאָלן אויסגענוצט ווערן לויט אייער איינזען.

„מיט דעם אויפשטעלן אַ דענקמאָל איז אויך פאַרבונדן די פראַגע וועגן אָפּצוימען דעם בית עלמין.

ווי באַווּסט געפינט זיך דער גארוואלינער בית עלמין 4 קילאָמעטער אונטערן שטאָט, איז שטאַרק פאַרנאַכלעסיקט און איז נישט אַרומגעצוימט.

„אויף דעם אָרט דאַנק איך אויך דעם פאָרזיצער פון יידישן קאָמיטעט אין גארוואלין בירגער לאקסמאַן, פאַר זיינע כרייוויליקע באַמיאונגען און הילף ביי דעם דאָזיקן ענין".

אונטערשריפט פון סטאַראָסטע.

דאָקומענט 2

„ פּראָטאָקאָל

געשריבן דעם 29סטן נאָוועמבער, 1948, וועגן דער דורכ־געפירטער עקסהומאַציע פון געביין פון דערמאָרדעטע יידן בעת דער דייטשער אקופּאַציע, אין די טעג פון ערשטן אָקטאָבער, 1942, אין ישוב פאריסאָוו, גארוואלינער קרייז.

די עקסהומאַציע האָט דורכגעפירט דער צענטראַל קאָ־מיטעט פון יידן אין פוילן, אין דער אָנוועזנהייט פון: בירגער שמואל לאקסמאַן, ווויינט איצט אין לאדזש; קרייז־קאָמע־דאַנט סטאַניסלאָוו פיליפיאק, קאָמענדאַנט פון בירגער־מיליץ־פאָסטן אין פאָריסאָוו בירגער יוסף קאפאטש.

ווייטער ווערן נאָך אויסגערעכנט אַ גאַנצע רייַ פּער־זאָנען, וואָס זיינען אנוועזנד געווען בעת דער עקסהומאַציע.

„עקסהומירט איז געוואָרן פון איין געמיינזאַמן קבר דאָס געביין פון 36 פערזאָן — — —

„צווישן אָנדערע איז עקסהומירט געוואָרן דאָס געביין פון פאָלגנדע פערזאָנען: יוסף מארסקי און זיין זון; גוטערמאַן שיע לאנדאן און זיין פרוי, חנה הערמאַנאָוויטש מיט דער טאָכטער, ווי אויך 6 פערזאָן פון דער משפּחה הערץ".

עס זיינען אויפגעגראָבן געוואָרן 3 קברים, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען צוזאַמען 40 פערזאָן. זיי זיינען געקומען צו קבורה אויפן גארוואלינער בית עלמין.

דער פּראָטאָקאָל איז פאַרזען מיט די אונטערשריפטן פון אַלע אנוועזנדע, און די אָפיציעלע סטעמפּלען פון די מאָכט־אָרגאַנען.

Starosta Powiatowy
w Garwolinie

Nr O.-I.M.3/46

Garwolin, dnia 11 lipca 1946r.

Do
C.K.Zydowskiego w Polsce
W a r s z a w a
---
ul. Szeroka 31

przez Prezesa K.Z.
w Garwolinie
ob. Laksmana

W wyniku porządkowania pozostałości po zbrodniczym okupancie hitlerowskim jestem w obowiązku podziękować i wyrazić swą wdzięczność C.K.Z.w Warszawie za sprawne i gospodarczo zapobiegliwe wyjęcie i przywiezienie nagrobków z cmentarzy żydowskich, które swego czasu zostały zerwane z grobów, i umieszczone jako materiał budowlany chodników, śmietników i. t.p. w Garwolinie.

Zaznaczam, że sprawa ta niezmiernie bolała, gdyż niejednokrotnie przechodząc, zmuszony byłem jak i inni obywatele deptać po chodnikach ze sprofanowanych nagrobków.

Jednocześnie życzeniem moim byłoby celowo zużytkować nagrobki te, by świadczyły one o minionych czasach i dlatego proponowałbym postawić z nich pomnik na cmentarzu żydowskim względnie wykorzystać w/g swego uznania.

Z postawieniem pomnika wiąże się jednocześnie sprawa ogrodzenia cmentarza.

Jak wiadomo w obecnym stanie cmentarz ten, położony 4 km. za miastem jest bardzo zaniedbany, i stoi bez ogrodzenia.

Na tym miejscu dziękuję również Przewodniczącemu Komitetu Żyd. w Garwolinie Ob. Laksmanowi za Jego bezinterosowne starania i pomoc, któr poniósł w tej sprawie.

Starosta Powiatowy

Protokół

spisany w dniu 29 listopada 1948r z przeprowadzonej ekshumacji zwłok zamordowanych podczas okupacji Niemieckiej Obywateli Żydowskich w dniu 1 października 1942 roku w osadzie Parysów, gminy tejże powiatu Garwolińskiego.

Ekshumacji dokonał Centralny Komitet Żydów w Polsce w obecności przedstawiciela tegoż Komitetu ob.Lekxmana Szmula, obecnie zamieszkałego w Łodzi, Powiatowego Komendanta M.O.ob.Filipiaka Stanisława, Komendanta Posterunku M.O.w Parysowie ob.Kopacza Józefa, wójta gminy Parysów ob.Bylinki Stanisława, pracownika Zarządu Gminnego w Parysowie ob.Zajęca Marianna, b.sołtysa osady Parysów ob.Seroczyńskiego Władysława, braci Hore i Mleczkowicza Herszka z Łodzi, Karpman Szyi z Warszawy i Cembrowicza Mieczysława z Garwolina.

Odkopano z jednej mogiły wspólnej szczątki 36 osób, które to szczątki zostały zachowane w 13-tu skrzyniach.

Między innymi odpkopano szczątki zwłok następujących osób: Horskiego Joska oraz jego syna, Gotrajmena, Londona Szyli wraz jego żony, Chany Hermanowicz z córką, oraz 6 osób z rodziny Horców.

Z drugiej mogiły wspólnej odpopano szczątki zwłok Poseklińskiego Majora i Gotnachta Jankla.

Z trzeciej mogiły, która znajdowała się na cmentarzu parafialnym wydobyto szczątki Handwerga Uszeru i jednej osoby o nieznanym nazwisku.

Szczątki z dwóch ostanich mogił umieszczono w 3-ch skrzynkach.

Szczątki zwłok 40 osób umieszczono w 16-tu skrzynkach, które następnie zostały przewiezione do Garwolina.

Na tym protokół zakończono i podpisano.-

Komendant Powiatowy M.O.
(—) S. Filipiak, por.

ZARZĄD GMINNY W PARYSOWIE POW. GARWOLIŃSKI

Proboszcz Parafii Parysów

יידן אנשי זשעלעכאָוו
פאַרפיניקט דורך די נאַציס
נר לנשמות הקדושים
שנהרגו ונשחטו כיהודים
טהורים על קידוש השם
ועל קידוש האומה
יהא זכרם ברוך!
PARIS

יאָרצייט־טאָג און אזכרה פאַר די קדושי זשעלעכאָוו

די צענטראַלע זשעלעכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט דערמאָנט אַלע בני עיר, אַז די יאָרצייט פון דער פאַרפיניקטער זשעלעכאָווער קהילה ווערט באַשטימט — דעם ערשטן שבתצונאַכט אָדער זונטאָג נאָך הושנא רבא, ווען דאָס יידישע זשעלעכאָוו האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

אין דעם טאָג דאַרפן יידן געבוירענע אין זשעלעכאָוו, ווו זיי געפינען זיך נאָר, אָפריכטן יאָרצייט און צוזאַמענקומען זיך, כדי אָפצוגעבן כבוד די פאַרפיניקטע קדושים. די טרויער־פאַרזאַמלונגען דאַרפן מער־ווייניקער האָבן פאָלגנדן אינהאַלט:

בײַ אָנגעצונדענע ליכט האַלט דער פאָרזיצער אַ טרויער רעדע; אָ חזן אָדער אַ פּשוטער ייד פון זשעלעכאָוו ריכט אָפּ קל מלא רחמים; עס ווערט געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים און קדיש; אייגער פון עולם האַלט אַ קורצע רעדע וועגן דער דייטשער יידן־אויסראטונג און אומקום פון דער זשעלעכאָווער קהילה; אַ זשעלעכאָווער דערציילט זכרונות פון זײַער אַמאָליקער היים, אויב עס איז פאַראַן אַ זשעלעכאָווער וואָס האָט איבערגעלעבט דעם חורבן, דערציילט ער פון זיינע איבערלעבונגען; אַ ספּעציעלער רעציטאַטאָר לייענט פאָר אויסצוגן פון יחיאל לערערס „מיין היים" און פון ווייסענבערגס „אַ שטעטל" וווּ עס ווערט געשילדערט אַ פּסחדיקער פּריכאָרגן אין זשעלעכאָו.

עס איז דער חוב פון אַלע זשעלעכאָווער אָפּצוהיטן די האָזיקע יאָרצייט יאָר־יערלעך און אין שטוב דערציילן פאַר דערוואקסענע קינדער, וואָס די דייטשן האָבן אָפּגעטאָן מיט יידן. לויט דעם אַלטן יידישן מנהג קאָן מען אויך אין יאָרצייט־טאָג אָנצינדן אַ יאָרצייט־לעמפּל אָדער אַ ליכט. עס איז דער חוב אַלץ צו טאָן, אַז דער אָנדענק פון דער פאַרפיניקטער זשעלעכאָווער קהילה זאָל נישט פאַרגעסן ווערן לזכרון עולם.

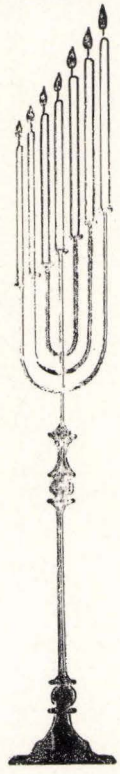
תפילת אזכרה

נאָך דער פאַרטיליקטער זשעלעכאָווער קהילה.

אל מלא רחמים דיין אלמנות ואבי יתומים. אל תחרש ואל תתאפק לדם ישראל שנשפך כמים. תן מנוחה נכונה על כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מזהירים את נשמות הורינו, אחינו ואחותינו, בניו ובנותינו וקרובינו — כולם קדושים וטהורים, ביניהם צדיקים, רבנים וחסידים, אנשי עמל ועוסקים בצרכי ציבור באמונה — קדושי קהילת ז׳ליחוב, שנהרגו, ונשחטו, ונחנקו, ונטבעו, ונשרפו, ונקברו חיים בשנת תרצ״ט - תש״ב על ידי פראי־האדם הנאצים הגרמניים ועבדיהם האנטישמיים ימח שמם וזכרם לעד.

בגן עדן תהיה מנוחתם של קדושי ז׳ליחוב ובעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור את נשמותיהם בצרור החיים.

ארץ אל תכסי דמם. ארורים יהיו הגרמנים הנאצים ומחה תמחה את שמם מתחת פני השמים, ונאמר אמן.

חנה און מאטעס גאלדשמיט
דערמאָרדעט דורך די נאַצישע בעסטיעס.

יאנקל אנגעלטשיק
דערמאָרדעט דורך די דייטשע רוצחים אויפן וועג קיין טרעבלינקי.

זאָלן די עטלעכע בילדער זיין ווי אַ מצבה נאָך אונדזערע טייערע, וועלכע זיינען אַוועקגעריבט געוואָרן.

פערל און שרהלע
פונדערהיים האניקשטאק.
פאַרפיניקט.

גאלדע אנגעלטשיק
דערמאָרדעט דורך די נאַצים.

יידל אנגעלטשיק — מיין פאָטער
פייגע אנגעלטשיק — מיין מוטער
כינקע אנגעלטשיק — מיין שוועסטער
רויזע אנגעלטשיק — מיין שוועסטער
שמעון — איר מאַן
בלימע און דאָבע — זייערע טעכטער

הערשל אייזענהאנד — מיין פאָטער
חנה יענטע — מיין מוטער
מאַטיל — מיין שוועסטער
משה — איר מאַן, און צוויי קינדער

ישראל וועלוול און פריידע אנגעלטשיק, ניו יאָרק.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיניקטע.

אהרן אבראמאוויטש (פסאנקער)
אומגעקומען צוזיישן זשעלעכאָוו און סאבא־
לעוו ביים אַנטלויפן.

מעגטשן, וועלכע האָבן שטענדיק
שווער געאַרבעט פאַר זייער
משפחה אָבער פול מיט הומאָר
און שמייכל אויפן פנים.

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט
פארגעסן.

כבוד זייער אנדענק.

גאָלדע, אהרן-פסאנקערס
אבראמאוויטש
דערמאָרדעט דורך די נאַצים.

שרה אבראמאוויטש

אירע צוויי קינדער

און איר מאַן

אַלע, דורך די נאַצים דערמאָרדעט אין קאושעניץ.

מעגטשן אָן גרויסע פאַרלאַנגען און דאָס קליינע ביסעלע לעבן האָט מען זיי אויך נישט געלאָזן.
כבוד זייער אנדענק.

משפחה אבראמאוויטש.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיינקטע.

פון רעכט צו לינקס

אברהם אבראמאוויטש

מיט זיין פרוי — דערשאָסן געוואָרן אין זשעלעכאוו אויפן זאדיבער וועג.

פריידע אבראמאוויטש

דערשאסן געוואָרן מיט אירע דריי קינדער אין זשעלעכאוו אינמיטן גאַס.

יאנקל אבראמאוויטש

אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד.

כבוד זייער אָנדענק!

מלך אבראמאוויטש

געפאַלן אין וואַרשאווער געטאָ־אויפשטאַנד, אַלס קעמפער, מיט געווער אין האַנט.

אויף דעם אָרט פאַראייביקן מיר אויך דעם הייליקן אנדענק פון אונדזער יינגסטן ברודער יהושיעלע, פון וועמען סאיז נישט געבליבן קיין בילד.

פריידע אבראמאוויטש מיט איר מאַן

כבוד זייער אנדענק!

משפחה אבראמאוויטש.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפֿינקטע.

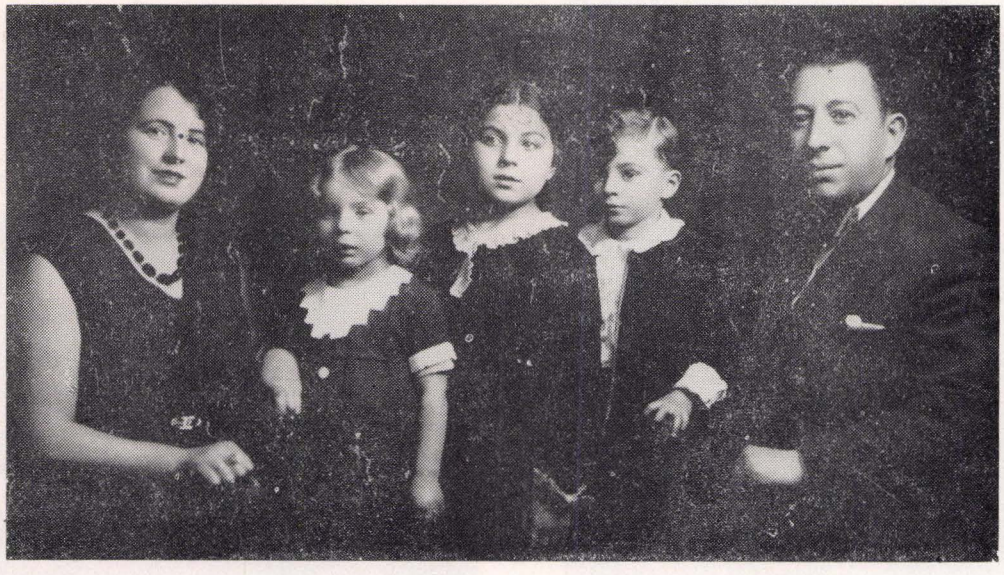
גדליה קיעווסקי

צוזאַמען מיט זיין פּאַמיליע דערמאַרדעט דורך די דייטשן.

חנה קיעווסקי

נאָך געהאַט דאָס גליק צו שטאַרבן אויף זייר בעט און קומען צו קבר ישראל אונטער דער דייטשער אקופאציע.

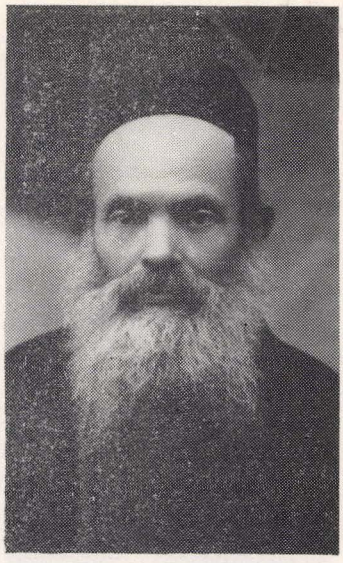

אברהם קיעווסקי, פרוי און קינדערלעך

דעפּארטירט געוואָרן פון וואַרשע ווו זיי האָבן געווינט און דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן.

מאַכטער, איידעם, שוואָגער, פעטער און מומע:
אסתר און שאלעק אַלטמאַן און קינדער, פּאנאמא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

וועלוול אשלאק

געבוירן און געלעבט אין זשעלע־
כאָוו. דערמאָרדעט דורך די דיי־
טשע רוצחים אין טרעבלינקי.

שרה אשלאק

די פרוי פון וועלוול אשלאק, גע־
שטאָרבן פאַר דער דעפאָרטאַציע.

אברהמטשע אשלאק

געבוירן אין געלעבט אין זשעלע־
כאָוו. דערשאָסן דורך די דייטשן אין זשע־
לעכאָוו.

זין:
גדלי' און יאָסל — אויסטראַליע.

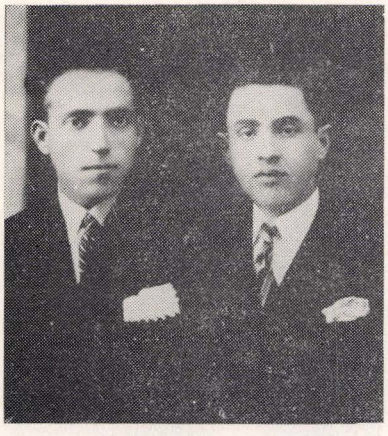
יאסקע אשלאק

געבוירן און געלעבט אין זשעלעכאָוו.
דערמאָרדעט דורך די דייטשע מערדער
אין טרעבלינקי, צוזאַמען מיט זיין פאַ־
מיליע, אַ פרוי מיט זעקס זין.

יוכבד וואגענשטיין

געבוירן אין ווישקאוו. דערמאָרדעט
דורך די דייטשע מערדער, צוזאַמען
מיט אירע עלטערן אין משטשי־
סלאָוו — אוקראינע.

יחיאל גרייצער און משה פערקאל

געבוירן אין זשעלעכאָוו. דערמאָרדעט
דורך די דייטשן, צוזאַמען מיט זייערע
פאַמיליעס.

זייער זון, חבר און ברודער גדליה — אויסטראַליע.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

פּנחס וואקסמאן

שרה ביילע וואקסמאן

אומגעקומען דורך די נאַצישע תלינים.

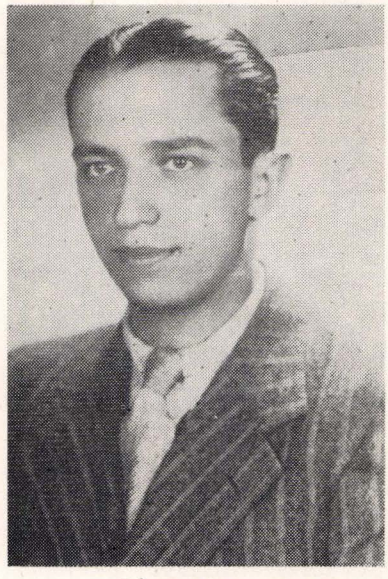
ביילע איגליצקי

אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער.

זון, טאָכטער, איידעם און אייניקלעך.

קאראקאס, וועגעזועלא.

טאָכטער, איידעם און אייניקלעך: מנוחה וואקסמאן־איגליצקי, אברהם און די קינדער.

הערשל

דער זון פון עלקע און בנימין באר.
דערמאָרדעט דורך די דייטשן אין זשעלעכאוו.

עלקע און בנימין באר

עלקע געבוירן אין זשעלעכאָוו, בנימין אין גארוואלין. געווינט אין ווארשע.
אומגעבראכט אין מיידאנעק.

זייער טאָכטער און שוועסטער — חנה אשלאק — אויסטראַליע

מיר וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לײַדן פון די געפֿינגניקטע.

אהרן און פייגע איגליצקי

געלעבט אין זשעלעכאָוו, דערמאָרדעט דורך די דייטשע רוצחים אין טרעבלינקי. דאָס קינד איז זייער זון משה יעקב, געראָטעוועט זיך אין רוסלאַנד, היינט אין אויסטראַליע. דורך אים פאַראייביקט.

משה איגליצקי.

נוטע אלטשטיין

(נוטע מאניש מלכהלעם)

אונדזער ווייטאק וועט קיינמאָל ניט פאַרהיילט ווערן.

אַלס געטרייער איבערגעגעבענער פאָטער — וועסטו אייביק בלייבן אין אונדזער זכרון.

זאָל דאָס אויך זיין ווי אַ מצבה פאַר דיינע ברידער און שוועסטער: אורקע, ראובן, מאיר, שרה לאה, איטע און זייערע פאַמיליעס, וועלכע זיינען אַזוי טראַגיש פאַרפיניקט געוואָרן דורך די היטלער־מערדער.

מלכה, שרה, אהרן אלטשטיין
און פאַמיליעס.
ניו יאָרק.

יהודית בארענשטיין חנהלע בארענשטיין

פאַרפיניקט דורך די דייטשע בעסטיעס, וואַרשיינליך אין יאָר 1943.

מאַן און פאָטער — הערשל באָרענשטיין.
מעלבורן, אויסטראַליע.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

רבקה אגרעסט־שולמאַן

האָט איר גאַנצע פרייַ צייט אָפּגעגעבן פאַר פאַרשי־
דענע געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן, געזונט טעטיק אין
פאַרשעדענע אינסטיטוציעס: וויצא, יידישער שפּי־
טאָל, מושב־זקנים, בית יתומים א.א.

פֿלוצלינג געשטאָרבן אין פעברואַר, 1953.

מאַן און קינדער

אביגדור אגרעסט

בוענאס־איירעס, אַרגענטינא.

חנהלע בארענשטיין

אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים וואַר־
שייַניץ אין יאָר 1943, צוזאַמען מיט איר
מוטער און יונגערן ברודער.

מאַן און פאָטער

חיים בארענשטיין — סידנעי.

הק' צבי זאב הלוי

הי"ד

ב"ר רפאל ע"ה בריקס

נהרג על קידוש־השם תש"ג.

זיין קאָזין

משה בארוכאוויטש

ניו יאָרק.

חנה און יאַנקל אשלאק

אומגעקומען אויף אַ בעסטיאַלישן אופן
אין טרעבלינקע.

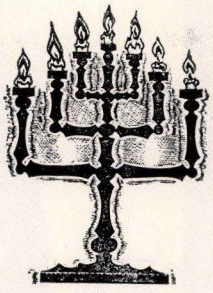
מאַן און פאָטער

שמואל אשלאק — טרינידאַד.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפֿיינטע.

חוה ריטשעלס (בראן)
דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

איטשע שימעלעס (בראן)
געשטאָרבן.

הירש מאיר
11 יאָר

יעקב נחום
15 יאָר

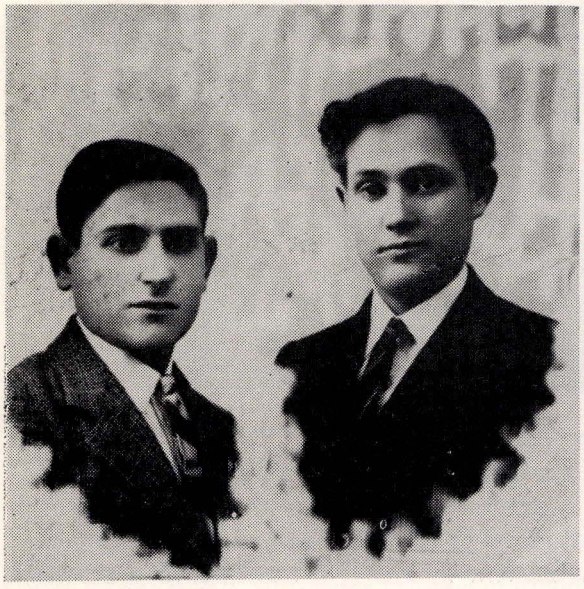
ישראל
13 יאָר

די קינדער פון חוה ריטשעלס און איטשע שימעלעס (בראן). דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

זון **און ברודער שמעון בראן** — פאנאמא.

יאָסל און רייזל בראוווסקי
דערמאָרדעט דורך די דייטשע מערדער אין נאוואגרודעק.

עלע בראוווסקי פייוול מידליאַרסקי
ביידע געבוירן אין זשעלעכאוו און אומגעקומען אין נאָוואָגרודעק.

זין: **אהרן און וועלוול בראוווסקי. ברודער און חבר, וועלוול בראוווסקי** — אויסטראַליע.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפֿינגיקטע.

ר׳ שלום ע״ה בן ר׳ משה אלעזר ע״ה
בארוכאוויטש
נפטר י׳ב אדר א׳ תרפ״ז

הא׳ רבקה ע״ה בת ר׳ זאב ע״ה
אשת ר׳ שלום ע״ה בארוכאוויטש
נפטרה ח׳ לח׳ סיון תרע״ז.

הק׳ מרים תרצה הי״ד
בת ר׳ שלום ע״ה
בארוכאָוויטש.
נהרגה על קידוש השם
כ״ד לח׳ סיון תש״ד
בכפר ווילטשיסק.

הק׳ שרה יוכבד הי״ד
בת ר׳ שלום ע״ה
בארוכאָוויטש.
נהרגה על קידוש השם
י״ג לח׳ אלול תש״ג.

הק׳ פייגא צירל הי״ד
בת ר׳ שלום ע״ה
בארוכאָוויטש.
נהרגה על קידוש השם
י״ג לח׳ אלול תש״ג.

הק׳ גיטיל ברכה
הי״ד
אשת ר׳ משה נ״י שיפמאַן
בת ר׳ שלום ע״ה
בארוכאָוויטש.
עם בנה הילד הק׳
ישכר דוב שלום
הי״ד
נהרגו על קידוש השם
י״ג לח׳ אלול תש״ג.

משה אלעזר נ״י באַרוכאָוויטש
ניו יאָרק.

פּעראל לאה תחי׳ ווייגבערג
קאַסטא ריקא.

ארי׳ זאב נ״י בן שלום
ישראל.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפּיניקטע.

הק׳ שרה הינדא הי״ד
בת ר׳ משה אליעזר נ״י
בארוכאוויטש
נהרגה על קידוש השם
י״ג לח׳ אלול תש״ג

הק׳ לאה נעכא הי״ד
אשת משה אליעזר נ״י
בארוכאוויטש
בת ר׳ חיים ישכר דוב הלוי ע״ה
שיפמאן.
נהרגה על קידוש השם
ז׳ לח׳ מרחשון תש״ג

רבקה חיי׳ הי״ד
הילדה קדושה
בת ר׳ חיים מאיר נ״י
ווינבערג
נהרגה על קידוש השם
כ״ד לח׳ סיון תש״ד

האי יהודית עיה
אשת ר׳ זאב ע״ה ווישניא
די באבע יהודית׳ל ע״ה
נפטרה י׳ כסלו תרצ״ה

משפחת בארוכאָוויטש

העולם רוצה מאתנו שנשכח את הכל. אולם אני, בני, אחותי ואחי לא נשכחכם לעולם.
התגאינו בכם בחייכם, כבודכם האציל עלינו ושם משפחתנו עורר יחס כבוד.

אבינו האהוב ר׳ שלום ז״ל. מפורסם כסוחר ישר, כגבאי ראשון ב״שטיבל״ של חסידי גור, חבר לחברות עזרה שונות, עוזר לדלים ונדכאים העמיד את ביתנו ועד לחכמים.

כמוהו אמנו רבקה ז״ל. עזר כנגדו במעשיה הטובים.

אחיותנו הקדושות הי״ד, המשיכו במסורת המשפחתית המפוארת בפתחן את ביתן לכל רעב ונצרך במיוחד הצטינו בהלואות בתורת גמילות חסד.

לשיא גדלותן הגיעו בימי מצור ומצוק בהגשתן תבשיל חם לרעבים וזאת עשו עד יומן האחרון.

אשתי לאה נעכא הי״ד, בגמילות חסדים והאכלת רעבים לא התכחשה מהשתיכותה למשפחת בארוכאוויטש.

ת. נ. צ. ב. ה.

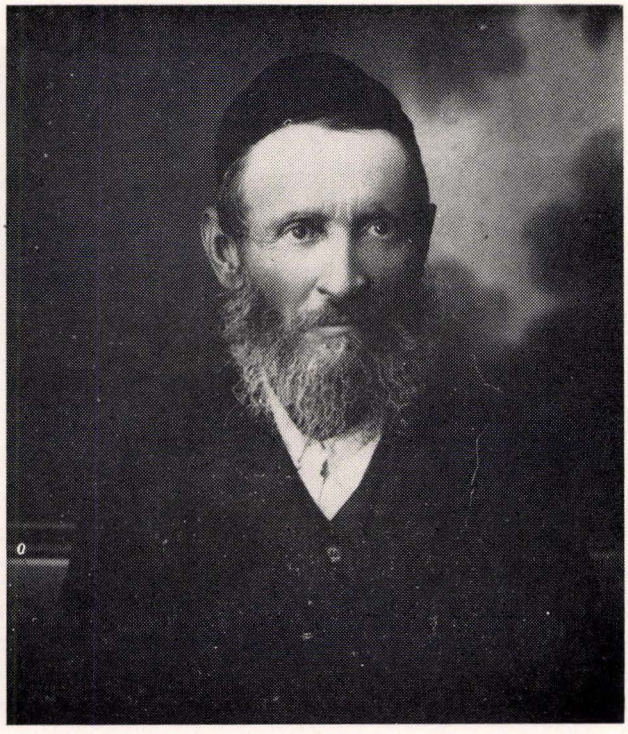
ועל אלה דאבה נפשי, ולשכוח לא אוכל.

משה אלעזר.

חיים ישכר דוב נ״י, ברודער צבי נחום נ״י בארוכאָוויטש.

חיים מאיר ווינבערג. קאסטא ריקא.

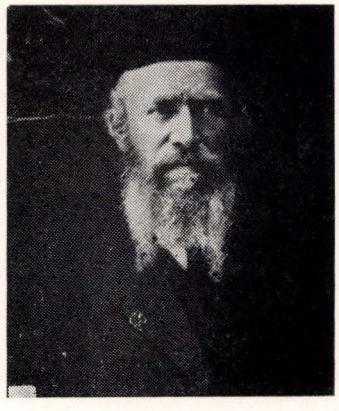
מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

ה״ק מרדכי מנחם ע״ה הי״ד
בראנדוויין (אייזנקרעמער)
נהרג על קידוש השם בטרעבלינקע
הושענא רבא תש״ג.

ה״ק הינדא רויזע ע״ה הי״ד
אשת ר׳ מרדכי מנחם ע״ה בראנדוויין הי״ד.
נהרגה על קידוש השם בטרעבלינקע
הושענא רבא תש״ג.

הק׳ סיני ע״ה הי״ד
ב״ר מרדכי צבי ע״ה
פוטער. שו״ב בזעליחאוו.
נהרג על קידוש השם בזעליחאוו
ג׳ דחול המועד סוכות תש״ג.

יצחק ורבקה בראנדוויין
ניו יאָרק.

ישראל ואסתר בראנדוויין
באגאטא — קאלאמביא.

יוסף ודינה נירענבערג
קאראקאס — ווענעזועלא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפֿיניקטע.

הק׳ מרדכי פנחס הלוי ע״ה הי״ד
ב״ר אפרים פישל ע״ה פיש.
נהרג על קידוש השם בווארשא
כ״א לח׳ מנחם אב תש״ב.

הק׳ אלטע פייגא ע״ה הי״ד
ב״ר מנחם מענדל שאליט ע״ה, אשת ר׳ מרדכי פנחס
פיש ע״ה הי״ד. נהרגה על קידוש השם בווארשא
כ״א לח׳ מנחם אב תש״ב.

ה״ק טילע גיטל ע״ה הי״ד פיש.
ב״ר מרדכי פנחס הלוי ע״ה הי״ד.
נהרגה על קידוש השם בווארשא
כ״א לח׳ מנחם אב תש״ב.

ה״ק יהודה אריה ע״ה הי״ד פיש.
ב״ר מרדכי פנחס הלוי ע״ה הי״ד.
נהרג על קידוש השם
אין ווארשאווער געטאָ־אויפשטאַנד
ג׳ לח׳ אייר תש״ג.

ה״ק מעכלע ע״ה הי״ד פיש.
ב״ר מרדכי פנחס הלוי ע״ה הי״ד.
נהרגה על קידוש השם בווארשא
כ״א לח׳ מנחם אב תש״ב.

מיר דערמאָנען אויך אונדזער משפחה: ר׳ מנחם מענדעל שאליט, ה״ק רבקה אשת ר׳ מענדעל שאליט, הק׳ יעקב שאליט ומשפחתו, הק׳ אברהם־מילדמאן ומשפחתו, הק׳ יחיאל שאליט וזוגתו, הק׳ צבי יהודה שאליט ומשפחתו.

שלמה יוסף פיש (פישער) ניו יאָרק
משה נחמיה פיש (פישער) קאראקאס, ווענעזועלא

מיר ווילן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

חיים גרייצער הי״ד
(חיים שלמה יאנקלם),
זיין פרוי מלכה הי״ד
און זייער קינד.

נהרגו על קדוש השם בזליחוב
ע״י הנאצים ימ״ש
בשנת תש״ב.

די קינדער
פון מלכה און חיים (שלמה
יאנקלם) גרייצער.

נהרגו על קדוש השם בזליחוב
ע״י הנאצים ימ״ש
בשנת תש״ב

לייבל גרייצער.
ניו יאָרק.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפּיניקטע.

צדוק גרייצער

זון פון יוסף גרייצער (יוסף שלמה יאנקלס) און זיין פרוי הי״ד.
נהרגו על קידוש השם ע״י הנאצים ימ״ש.

זייער קאזין לייבל גרייצער, נ. י.

שמואל גאָלדפיל און פרוי

אַריינגעגעבן דורך מ. בייטל, פּאנאמא.

הרבי ר׳ אברהם שלום זצ״ל הי׳ד
ואחיו ר׳ מלך גאלדבערג זצ״ל הי׳ד
ואחיו ר׳ יעקב צבי גאלדבערג זצ״ל הי׳ד
ואחותם מלכה גאלדבערג הי׳ד
יעזור השי״ת שנזכה ולהשמוע אך טוב לישראל סלה.

הרב משה א״ב גאלדבערג
אבד״ק וויערזבניק וכעת רב בבהכנ״ס
„מחזיקי הדת״ בפאריז.

נחמה גאטהעלף
געשטאָרבן אין
זשעלעכאָוו
אין יאָר 1936.

לאה גארפינקל
דערמאָרדעט דורך די
פּוילישע א. נ. ר.
אין אקשעי.

לאה גאטהעלף, פּאריז, פראַנקרייך.
טערצע וויינציער. באגאטא, קאלאמביא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים אָן די לוידן פון די געפּיניקטע.

מיין פאַרפייניקטע מאַמע — שמחה יהודית

יידל מענדל גאָלדפאַרב (אייגבינדער)

משמש פון דער חברה תהילים.
געשטאָרבן פאַר דער לעצטער מלחמה.

פערל און איידל גאָלדפאַרב

די טעכטער פון יידל מענדל און שמחה יהודית גאָלדפאַרב.
דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

מיט טיפן צער וועלן מיר שטענדיק טראָגן אַייער אָנדענק
אין אונדזערע הערצער.

אברהם וואלף יאסני
ישראל.

מאריס גאלדפארב
ניו יאָרק.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים אין די ליידן פון די געפייניקטע.

אויפן קבר פון יידל מענדל אייגבינדער. פון רעכטס: מיין עלטסטע שוועסטער פייגה הינדע, מיטן בילד—מיין שוועסטער יטע לאה, פייגה צירל גלאזמאן און מיין יינגסטע שוועסטער—איידל.

אַלע מיט זייערע משפחות זיינען דערמאָרדעט געוואָרן.

מאָרים גאָלדפּאַרב, ניו יאָרק.

פייגע יענטע טוכבראך

מיר, די לעבנגעבליבענע קינדער, פאַראייביקן דיין בילד, טייערע מאַמע, וואָס דו האָסט דיין גאַנץ לעבן געאַרבעט פאר אונז.

דיינע קינדער:
טשייטל, יחיאל שמואל, גיטל, איידעם, שנור און אייניקלעך.
באגאטא — קאלאמביא.

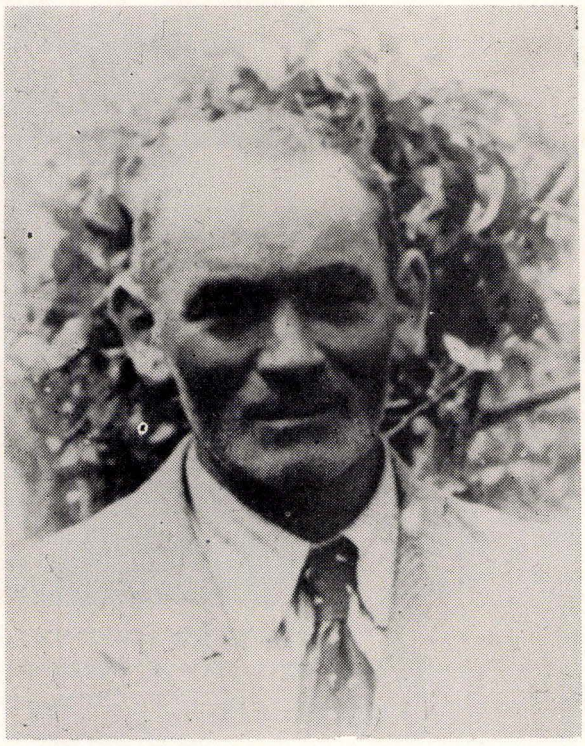
שאשע, ישראל יצחק, חוה און שרה דרעזנער.

זאָל דאָס בילד זיין די מצבה פון אומבאקאנטן קבר, פון אונזער פאָטער, מוטער און שוועסטערן — אומגעקומען דורך דעם דייטשן נאַציזם.

די אין טרויער פאַרבליבענע זין און ברידער:

משה דרעזנער אין קאסטא־ריקא, ברוך דרעזנער
און פאַמיליע אין באגאטא — קאלאמביא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפֿיינקטע.

אין אָנדענק פון מיין ליבן מאַן,
ליפע גאָלדשטיין
דערמאָרדעט אין נאַצי־לאַגער מאטהאוזן — דייטשלאַנד
אין מערץ 1945.

מיין ליבע טאָכטער ליפטשע,
25 יאָר אַלט.
דערמאָרדעט דורך פּאליאקן נעבן זשעלעכאָוו,
אין יאָר 1943.

מיין ליבער זון,
בערל גאָלדשטיין
21 יאָר אַלט.
דערמאָרדעט אין נאַצי־לאַגער
פלאסינגבורג — דייטשלאַנד,
אין אפריל 1945.

מיין ליבער מאַן, מיינע ליבע קינדער,
איך האַלט טייער אַייערע בילדער אין
מיין הארץ, קיינער קאָן אַייך ניט פאַר־
טרעטן. איך וועל אַייך ניט פאַרגעסן
ביז מיין לעצטן אָטעם־צוג.

מיין ליבע טאָכטער,
סאניע גאָלדשטיין
17 יאָר אַלט.
דערמאָרדעט דורך די נאַצים
אין ווארשאווער געטאָ
אין יאָר 1944.

אַן אומגליקלעכע מאַמע, וועלכע
איז לעבן געבליבן ווי דורך אַ
נס.

רבקהלע גאָלדשטיין.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די גערייניקטע.

מלכה גארפינקל מיט איר מאַן.
דערשאָסן אין ווארשע, דעם 19טן מאַי 1943.

אלעזר גארפינקל, זיין פרוי מרים
און זייער קינד.
דערשאסן אין ווארשע דעם 19טן מאַי 1943.
זיין פרוי און קינד דערשאסן אין גארוואלין
דעם 15טן דעצעמבער, 1942.

לייבל גארפינקל און משפחה.
דערשאסן אין ווארשאווער געטא דעם
19טן מאי 1943.

זעליק לאפער
אַ לינקער טוער
דערמאָרדעט אין טרעבלינקי

יאנקל גארפינקל און זיין פרוי
דערשאָסן אין וואַרשע דעם 19טן מאַי, 1943

משה גארפינקל, זיין פרוי לאהטשע.
דערשאסן אין ווארשע דעם 19טן מאי 1943.
יאנקל גארפנקל און זיין פרוי.

בעריש גארפינקל מיט זיין שוועסטער
דאבטשע.
דערשאָסן אין ווארשע דעם 19טן מאַי, 1943

אין שטענדיקן אנדענק!

אייער טאָכטער, שוועסטער, שוועגערין און מומע — פראדל גארפינקל־געכט. אויסטראליע.

פנחס גרינבוים
זון פון שלום דוד און מרים גרינבוים, זיין פרוי
כומטשע בורשטין
ביידע אומגעקומען אין טויטן־וואגאן מיט זייער קינד.
2טע רייע
מרים גרינבוים און איר טאַכטער רבקהלע.

מלכהלע גרינבוים
פרוי פון שמואל צעלמאַן,
זייער טעכטערל חיהלע
און זון אברהמלע.
אומגעקומען אין ווארשאווער געטא.

מיט דרך ארץ דערמאַנען מיר אויך די קדושים פון וועמען מיר האָבן נישט קיין בילדער:
שלום דוד גרינבוים. אומגעקומען אין ווארשאווער געטא.
אסתר גרינבוים, איר מאַן דוד ליב מיאדאוניק. אומגעקומען אין בריסק.
יהודית גרנבוי, טאַכטער פון **שלום דוד און מרים**. אומגעקומען אין ווארשעווער געטא.

מאטעס גרושעצקי און משפחה. ארובא.

יצחק פרץ גובערעק — מיין מאַמע — שרה גובערעק-שארפמעסער
געשטאַרבן אין ווארשע אין 1920. ליגט אויף געגשער ב"ע. אומגעקומען ביי דער ליקווי־דאַציע פון זשעלעכאָווער געטא

מיין פאַטער זישע גובערעק
מיין מוטער רחל
מיין שוועסטער שרהלע
מיין שוועסטער אסתרל
און שוועסטער פריידעלע

געלעבט אין ווארשע. אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער אין טרעבלינקי.

זייער זון און ברודער
זילע גובערעק, מעלבורן, אויסטראליע

זייער זון
שמעון גובערק. באגאטא, קאלאמביא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיניקטע.

בערל און צביה גרושעצקי

בערל אומגעקומען אויף אַ פּעלד ביי לוקאָוו.
צביה פאַרפיניקט אין טרעבלינקי.

ליבע גרושעצקי

חיה טאבע גרושעצקי

די טעכטער פון הערש מעכל און צביה גרושעצקי.
פאַרפיניקט אין טרעבלינקי.

ישראל, זיין פרוי באלטשע גרושצעקי
זון פון הערש מעכל און צביה גרושעצקי.

די קינדער פון ישראל און באלטשע גרושעצקי.
מאניע, שפרהלע און הערש מעכל

מיט יראת הכבוד דערמאָנען מיר אויך דעם אומגעקומענעם קדוש אין טרעבלינקי —
הערש מעכל גרושעצקי, פון וועמען מיר האָבן נישט קיין בילד.

מאטעם גרושצקי און משפּחה.

ארובא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּיניקטע.

זאשקע אפּעלאויג
הענרי געלבארט

פּרוי און זון פון יצחק געלבארט.

ביידע פּאַרפּייניקט געוואָרן אין
נאצישן גהינם אין
אשוויץ.

פון רעכטס:
גדליה קיעווסקי
נח שליט
מענדל לערער
און
מרדכי געלבארט
(שפּיליטער)
אַלע פּאַרפּייניקט דורך
די דייטשן.

איך וועל אייך
שטענדיק געדענקען.

יצחק געלבארט.
פּאריז.

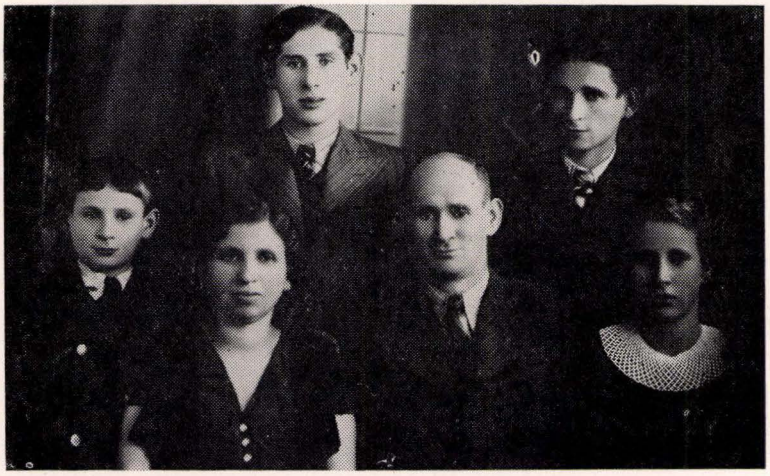

צום אנדענק פון מיין
זעליקע פּרוי

מרים ציבולקעוויטש

געשטאָרבן 31טן אויגוסט,
1947, אין בּאראנקיללא —
קאלאמביא, נאָך אַ לענגערע
קראַנקהייט.

משה ציבולקעוויטש
בּאראנקיללא.

מיין טייערע משפּחה
מיין פּרוי איטע, צווי זין: יצחק און דאן, מיין טאכטער מלכה
אין זייערע בליענדסטע יאָרן דערמאָרדעט דורך די נאַצים.

מאַן, פּאָטער, זון און ברודער:
משה און **אהרן דאנאוויטש**. ניו יאָרק.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פּאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפּיניקטע.

דוד און שיינדל דראמלעוויטש
דערמארדעט דורך די דייטשע רוצחים.

יצחק דראמלעוויטש
פאַרפייניקט דורך די דייטשע
רוצחים.

שיינדל דראמלעוויטש

לייזער דוד און חיים לייביש
דראמלעוויטש
אלע זיינען אַרויסגעטריבן געוואָרן
צוזאַמען מיט אַלע זשעלעכאָווער און
אומגעקומען אין דעפּאָרטאַציע.

מיר דערמאַנען אויך אונזער פּאַטער
וועלוול דראמלעוויטש
געשטאָרבן אין זשעלעכאָווער געטאָ
אין 1942.

די לעבן געבליבענע זין:
הערשל און משה ברוך.
פּאריז.

זישע און פייגא אנקערמאן
דערמאָרדעט דורך די מערדערישע דייטשן.

אייער הייליקער אנדענק וועט ביי אונז שטענדיק זיין טייער.
ברודער, שוואגער, שוועגערין, טאכטער,
שוועסטער און קינדער:
שמואל און רחל גליקמאַן.
חיפה, ישראל.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

משפחה וואַרצעלמאַן

אויבן: מלך וואַרצעלמאַנס קינד — שמואל. אומגעקומען אין טרעבלינק, יינגסטע — יחזקאלע בראַווערמאַן (צביהס קינד) און מאַנסע איגליצקי, ראוכן איגליצקים קינד און די עלטערע בראַווערמאַנס.

הערשל וואַרצעלמאַן
אומגעקומען אין
וואַרשאַווער געטאָ.

יחזקאלע בראַווערמאַן
צביהס קינד. אומגעקומען אין טרעבלינקי.

אלע אומגעקומען אין טרעבלינקי.

צביה ראזענטאל-וואַרצעלמאַן
בראנאקיללא, קאלאמביא.

מרים רויזמאַן
רחלע פּערקאלס
אייניציקע טאָכטער.
דערמאָרדעט דורך
די נאַצישׂ אין
פּאַריז.

יצחק מאיר
הערבסט
געשטאָרבן 28טן
אפריל, 1934.

דערמיט ווילן מיר אויך
דערמאָנען מיין שוועסטער

רחל פּערקאל־
רויזמאַן

איר מאַן, מיין שוועסטער

באלטשע
פּירשטענבערג

און איר מאַן און משפּחה.

דוד לייב האכגעלערנטער
געלעבט אין זשעלעכאָוו. אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער אין טרעבלינקי מיט זיין פּרוי און זעקס קינדער.

זיין ברודער **שמואלקע האכגעלערנטער.** אויסטראַליע.

אננא הערבסט

פּייוול שפּאניע מאַכערס טאָכטער.

שיקאַגאָ.

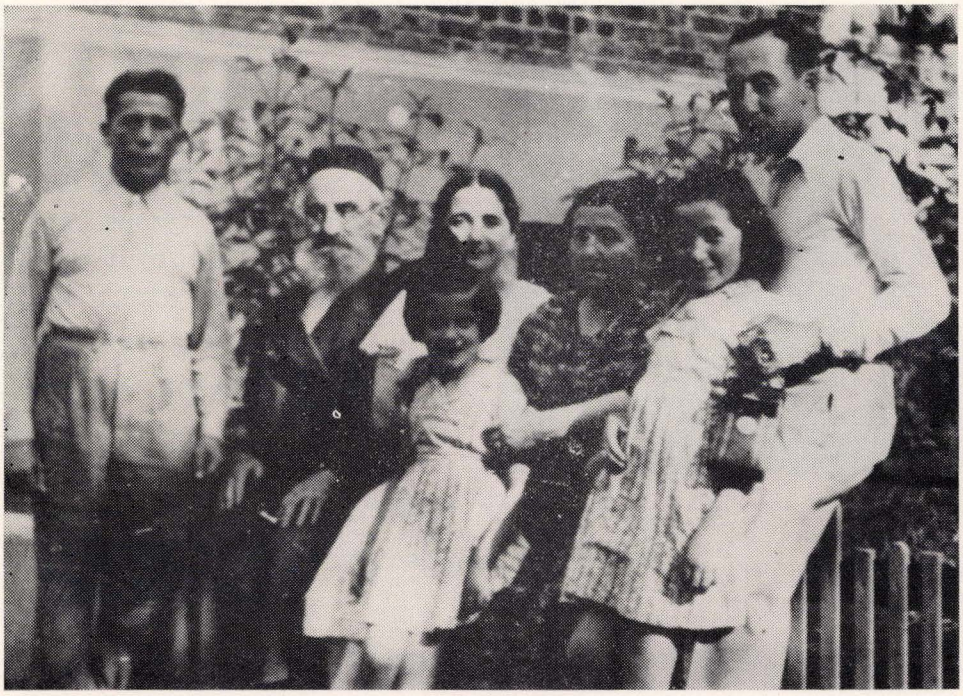
פּייגא גאָלדשטיין־גובערעק
דערמאָרדעט אין טרעבלינקי.

איר מאַן,
גדליה גאָלדשטיין
סאנטאס, בראזיל.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

זאשקע אין יצחק
זאוואזשניק
זייערע צוויי קינדערלעך.

משפּחה העפּנער
פון רעכטס: שאלעק, אסתר בינה — מוטער, זאשקע זאוואזשניק־העפּנער,
אהרן, פּאַטער אין איטשע קליינמאן, איידעם. אין
פּראַנט — זאשקעס קינדערלעך.

עלא — די טאַכטער פון איטשע קליינמאן.

זאשקע זאוואזשניק אין פייגא קליינמאן.

אַלע דערמאָרדעט דורך די נאַצישע רוצחים.

ישראל העפּנער, פּאַריז.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פּאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּייניקטע.

זיצנדיק פון לינקס:

נח ווינאגראד, זיין יינגסטער זון הערשל. אומגעקומען דורך פוילישע מערדער אין א בונקער אין דאָרף ווילטשיסק, 3 קילאמעטער פון זשעלעכאָוו אין יאָר 1943.

באַשע, זיין פרוי. געשטאָרבן אין זשעלעכאוו אין 1940.

משה, זייער עלטערער זון. פאַרפיניקט דורך די דייטשע מערדער אין סאבאלעוו, אויפן וועג קיין טרעבלינקי אין יאָר 1943.

חיסדע. געשטאָרבן אין זשעלעכאָוו אין עלטער פון 97 יאָר.

שטייענדיק פון לינקס:

גענעדל. אומגעקומען אין די פּאַריסאווער וועלדער אלס פּאַרטיזאנערן.

יוכבד, זייער עלטסטע טאָכטער. פאַרפיניקט דורך די דייטשע מערדער מיט איר דריי יאָריק זונעלע אין טרעבלינקי.

אין שטענדיקן טרויער.

טאָכטער **חנה צאצקעוויטש**, זון **רובין ווינאגראד** און משפּחות.
מעלבורן — אוסטראליע.

פון רעכטס, ערשטע רייע:

הינדע לאה, הערש פּרץ, חיים יצחק און שרה לאה וויסלעדער.

2טע רייע:

גאָלדע, אברהם ברוך וויסלעדער, בן־ציון און רויזע ברוטאן.

לייבל און שיינדל העפנער, זייערע קינדערלעך: אברהם און ליבי.

דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

אלע דערמאָרדעט דורך די היטלער־מערדער.

גיטל און בערל העפנער.
אר'בא.

דוד וויסלעדער. קאסטא ריקא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּיניקטע.

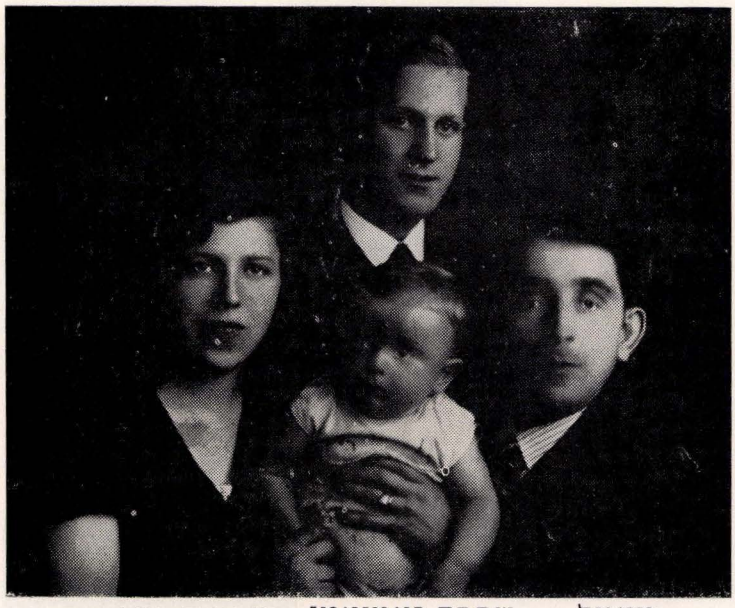

איטקע דאנאוויטש־וויערזשביצקי, אירע צוויי קינדערלעך און יאנקל וויערזשביצקי, אויפן קבר פון שמחה דאנאוויטש (געשטאָרבן יונגער־הייט).

א טקע מיט די קינדער, דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

יצחק וויערזשביצקי
געהאַט דאָס גליק צו
שטאַרבן אין 1943 און
אויסמיידן די נאַצי
פייניקונגען.

מאטל און שפרה זאמיאטי מיט זייער קינד.
דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

שמחה און איטקע דאנאוויטש
מיט זייערע קינדערלעך.

ליבע שוועסטער און שוואגערס

מיר וועלן אייביק באַווייַנען אייערע פריצייטיק אונטערגעשניטענע לעבנס, נישט וויסנדיק אפילו וואו אייעער קברים זיינען.

אין טרויער פאַרבליבענע:

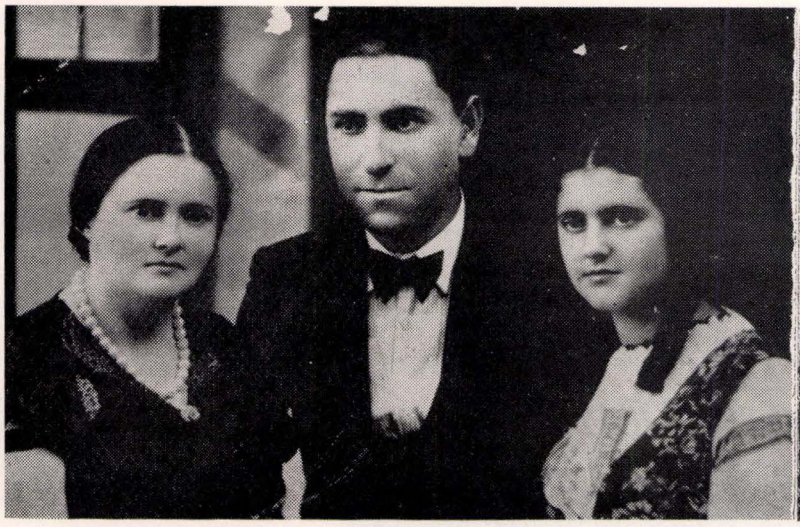
רויזע, שמעון, יאַנקל וויערזשביצקי און משפּחות,

ניו יאָרק.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּיניקטע.

מאיר יחיאל דראמלעוויטש
צוזאַמען מיט זיין פרוי און זון,
פאַרפיניקט אין אשוויענטשים.

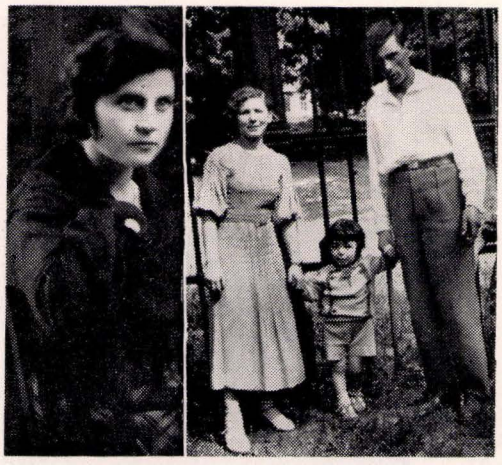

צעשע און משה מייכעל
דערמאָרדעט דורך די דייטשע נאַציס,
אַלס אונטערערדישע קעמפער.

פייגאלע מייכעל
געשטאָרבן פאַר
דער מלחמה.

יאנקל גארפינקל — אונטערערדישער קעמפער קעגן דייטשן נאַציזם. זיין שוועסטער חיהלע, **איר מאַן — וועלוול**, זייער קינד און דאמליך.
אַלע ברוטאַל דערמאָרדעט.

עטל דראמלעוויטש, געאַרבעט אין אונטערגרונט ביי די שווערסטע באַדינגונגען,
אברהם יחיאל קרוקאוויטש, מאניע
און זייער זונעלע.
אלע דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

סאנע דרומלעוויטש
דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

מיר, זייערע חברים, ווילן מיט טיפן צער,
אייביק ,טראָגן זייער אנדענק אין
אונזערע הערצער.

שרה טוכבראך	באגאטא
אייזיק ראטערמאן	פאנאמא
עליע ראטערמאן	בראנקילא
חוה העפנער	בראנקילא
גאלדע כאבערמאן	בראנקילא
הערשל טאפארעק	בראנקילא
לויביש	שיקאָגאָ

אברהם שמעון סוקנע
דערמאָרדעט דורך די נאַציס
צוזאַמען מיט זיין פרוי און
קינדער.

מיר ווילן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

רחלע ווייסלעדער, איר באבע
ברכה דינה פירשטענבערג

אליעזר
פירשטענבערג
אומגעקומען אויפן וועג קיין
טרעבלינקע.

אויבן: מעכלע קופערמאַן, פעלא פירשטענבערג, שרה ווייסלעדער
רחלע (איין יאָר אַלט), און יאדזשיא פירשטענבערג.

אונטן: חנה שטערנזער, אסתרל ווייסלעדער און גדליה ווייסלעדער.
אַלע, אויסער איינעם, פאַרפיניקט דורך די נאַציס.

מיין גאַנץ לעבן וועל איך געדענקען אַלע מיינע אַזוי
יינג פאַרשניטענע און פאַרפיניקטע

איך וויל אויך דערמאָנען מיינע נאָענטע וועלכע האָבן
קיינעם נישט איבערגעלאָזן.

משה יצחק ווייסלעדער,
אהרן יוסף ווייסלעדער,
חיים מנחם ווייסלעדער,
יחיאל ברוך ווייסלעדער,

מיט זייערע משפחות.
אומגעקומען אַלס קדושים.

יאסל און רבקה רייזל
קאַרצאַרש.

געשיקט צום טויט, צוזאַמען מיט אלע
יידן פון ווארשאווער געטא.

ברוך
ווייסלעדער

דערמאָרדעט אין
זשעלעכאָוו
מיט דער הילף
פון די פאליאקן.

לייביש ווייסלעדער
שיקאַגאָ.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיניקטע.

צום אייביקן אנדענק

דוד הערש אין דינה באנקער

חנה באנקער אין דאָס קינד
שרהלע טענענבוים.

זאָל דאָס זיין ווי אַ מצבה פּאַר אונזערע טייערסטע, פאַר־
פיניקטע דורך די רוצחישע נאַצי־ס, נישט זאָבנדיק אפילו
אַ קבר ווו זיך אויסצוויינען.

מיר דערמאָנען אויך אונזערע טייערע:

אהרון דוד אין גרשון שלמה וויסלעדער,
שאשע מיט איר מאַן אין קינדער.

אַלע אומגעקומען מיט אַ קדושים טויט.

חיים אייזיק וויסלעדער אין פרוי.

באלטשע אין משה וויסלעדער.

ארגענטינא

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים אין די ליידן פון די געפיניקטע.

משפחה אהרן איגליצקי, פרוי און קינדער.
צוזאַמען אַרויסגעשיקט פון זשעלעכאָוו און דערמאָרדעט.

וועלוול יאנטעף
דערמאָרדעט געוואָרן
דורך אַ פּאליאק אין
אַ זשעלעכאָווער
באנקער, נאכן
באַרויבן אים.

יידל יאנטעף
זעפּאַרטירט פון פּאַריז
געשטאַרבן אין אשוויענטשים
פון הונגער

יונה אנגלייטער
אייניקל פון מאיר יארטשעווער.
דערמאָרדעט דורך די דייטשן.

דער איינציק איבערגעבליבענע פון דער גאַנצער משפּחה אין אייראפּא.

ברודער און שוואָגער **משה יאנטעף,** פּאַריז.

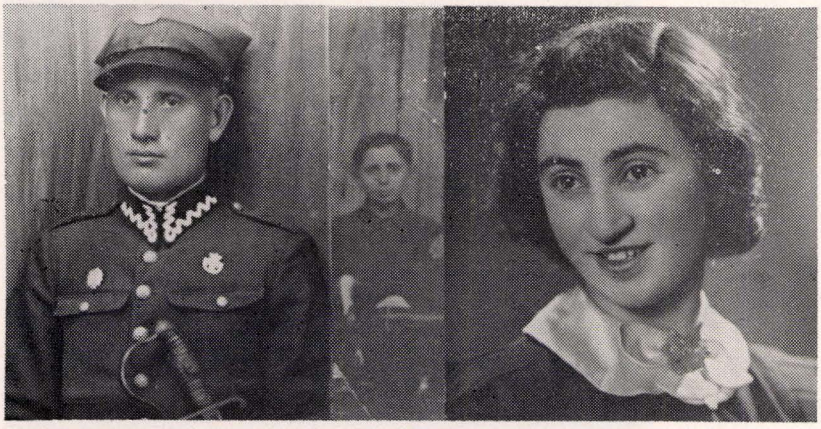
HELA and YANKEL SZPEKULANT, children of Gitla Malka Tauman (Nee Taichman) and Moshe Szpekulant. Murdered by the German Nazis in the bloom of their youth. May they never be forgotten.

—Mother

מיר וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּיינקטע.

יאסל און חוה ווינציר
אומגעקומען אין זשעלעכאָוו.
אלטער ווינציר
געפאַלן אַלס פּאַרטיזאַנער.

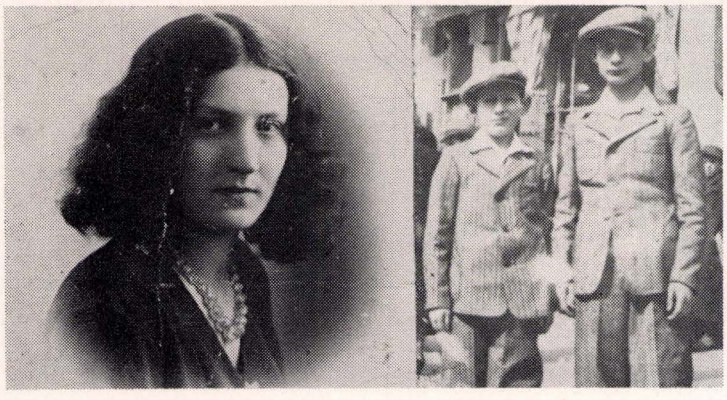

ליבע און ישראל ווינציר
אומגעקומען אין זשעלעכאָוו.
שמעון ווינציר
געפאַלן אַלס פּוילישער זעלנער אין
קאַמף קעגן די נאַציס אין
ראַטן־פאַרבאַנד.

אַלס הייליקער אנדענק
רחלע ווינציר
דע גובער
ארגענטינא.

גיטל, ליפיש און דבורה
ווינציר
אומגעקומען אין דער צייט פון דער
זשעלעכאָווער געטאָ־ליקווידאַציע.
פייגה פינטע און מאניש
גוטמאן
אומגעקומען אין זשעלעכאָוו.

נחום, איטשע און שרה
פינטע
אַלע אומגעקומען אין דער
וואַרשאַווער געטאָ.

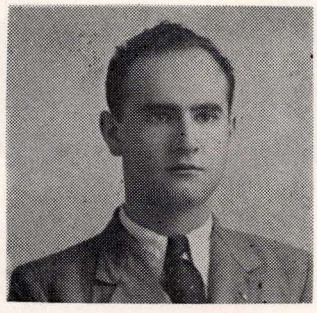
אין אייביקן צער.
אלטער ווינציר
ארגענטינא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפּיינקטע.

חיים אנקערמאַן און זיין זון יאנקל.

הערשל שידלאוויטש
(צאלקעם)

פסח וויינציר

אַ גאַנץ לעבן געקעמפט פאַר אַ בעסערער וועלט. געפאַלן אַלס פי־רער אין קאַמף מיט דער נאַצישער בעסטיע. אויך זיין זון פאַרפיניקט געוואָרן דורך די נאַצים.

מיט צעבראָכענע הערצער שטייער מיר ביים פרישן קבר פון אונזער אַלעמענס געליבטן פסח, וואָס איז אין בליענדן עלטער פון 36 יאָר, אַוועקגעריסן געוואָרן פון אונז דעם 21טן נאָוועמבער 1952, אויף אַן אומהיילבאַרע קרענק כבוד זיין אנדענק.

אין טיפן צער:

זיינע שוועסטערן:

חיהלע, כאמעלע און משפחות.

פראַנקרייך

זיינע ברידער:

בערל און משה און זייערע משפחות.

בוענאס איירעס.

זיין פרוי: **סאריטא.** בוענאס איירעס.
זיין קאזין **אלטערמאן. משפחה.** בוענאס איירעס..

משה וויינציר.

ארגענטינא.

אויבן:

מעכלע, שרה גיטל, איטשע גאדל וויינציר

און זון.

אונטן:

שרה גטל וויינציר

אַלע דערמאָרדעט דורך די דייטשן
און זייערע שותפים פאַליאַקן
פון דער א. ק.

ווען מען האָט ליקווידירט דעם לאַגער אין ווילגע און יעדער זוכנדיק זיך זיך צו ראַטעווען, האָבן זיך אויך „גערעטעוועט" איטשע גאדל, זיין פרוי, זון, דוד ליכטענשטיין, פרוי, זון און אויך טאָכטער. זיי זענען אַוועק קיין באצקעוו, אַ דאָרף נעבן זשעלעכאָוו, האָבן די דאָרטיקע פאַליאַקן זיי באַלד איבערגעגעבן צו דער טשעכאמינער פאַליציי, וועלכע האָט זיי אַרויסגענומען פון זייער באהעלטעניש און דערשאָסן.

מיט כבוד דערמאָנען מיר אויך דעם הייליקן אָנדענק פון אונזער יינגסטן ברודער זישעלע — געפאַלן אין קאַמף קעגן די נאַצים, אַלס אַ רויט־אַמייער.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיניקטע.

יוסף אין חיה שרה ווישרזשביצקי

— פינטע

דערמאָרדעט אין טרעבלינקי.

אונטן:

פריידע ווישרזשביצקי

דערמאָרדעט אין טרעבלינקי.

האדעם, שמעון ווישרזשביצקי און קינדער

ארובא.

מיר ווילן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

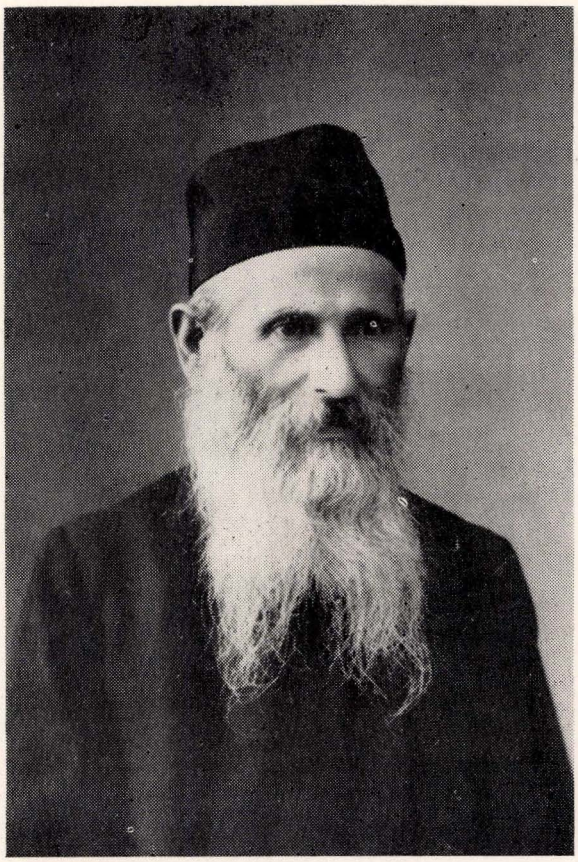
הערשל און מינדעלע פינטע־ליסטעק
דערמאָרדעט אין טרעבלינקע.

עטעלע
די טאָכטער פון חיה און משה קאַרצאַרזש.
דערמאָרדעט אין אשוויענטשים.

הערשל (צבי) פינטע
אומגעקומען אויפן וועג פון סאבאלעווו קיין טרעבלינקע.

נחום פנחס פינטע
דערמאָרדעט אין טרעבלינקע.

האדעס און שמעון וויערזשביצקי
ארובא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים אזן די ליידן פון די גענעריניקטע.

רבקה כאבערמאַן
געשטאָרבן אין זשעלעכאָוו.

אברהם כאבערמאַן
אומגעקומען ווי אַ קדוש
אין טרעבלינקי.

זייער אנדענק וועט אונדז אייביק זיין הייליק און טייער.

זון, שנור און אייניקל

שיע, גאלדע, ראכמיל, מאַטעס, ראכמילס פרוי און דאָס יינגסטע אייניקל

אברהמלע כאבערמאַן.

בראנקיללא, קאלאמביא.

ראשקע און אסתר טאפארעק
פרוי און טעכטערל פון הערשל טאפארעק.
אומגעקומען אין דער וואַרשאַווער געטאָ.

יונה טאפארעק
אומגעקומען אין
וואַרשאַווער געטאָ.

ברודער, פאָטער, מאַן, **הערשל טאפארעק**, בראנקיללא, קאלאמביא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפֿיינקטע.

איך, משה בעסער אין פאנאמא,

זאָג קדיש און שטעל א מצבה דורכן זשעלעכאָווער

יזכור־בוך, פאַר מיינע טייערע טאַטע, מאַמע,

שוועסטער און ברידער

וואָס זיינען אומגעקומען על קידוש השם אינעם היטלער־גהינם.

זאָל זיי די ערד גרינג זיין

א מ ן

מ ש ה ב ע ס ע ר

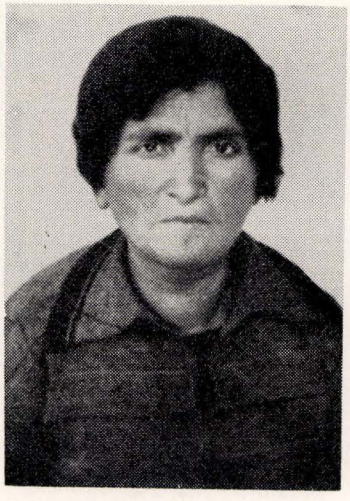
פאנאמא

מיין פאָטער
שמעון וואָרמאַן

מיין שוועסטער
צפורה וואָרמאַן

מיין מוטער
פערל לאה וואָרמאַן

זון און ברודער לייב וואָרמאַן,
ריא דע זשאניירא, בראַזיל.

אייער טאַכטער, שוועסטער, שוועגערין און מומע — פראדל גארפינקל־געכט. אויסטראליע.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיניקטע.

פון לינקס ערשטע רייע:
ישראל מאיר לוקאוויעצקי, מרדכי,
יוסף און בנימין.

זיצנדיק:
שלמה לוקאוויעצקי, מעכלע וואטניק
און איר אייניקל חנה שלמהס

דריטע רייע:
יצחק אייזיק, יאנקעלע און שיינדעלע.

דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

ישראל מאיר לוקאוויעצקי

בראנקיללא — קאלאמביא

נחמן און אסתר לוקאוויעצקי.

זייערע צוויי קינדער:
צירל און יאַנקעלע.

אַלע אומגעקומען אין דער זשעלעכאָווער „וויש עדליעניע".

די אויבערשטע צוויי קינדער:
שרה און יאסעלע לוקאוויעצקי.

יאסל לוקאוויעצקי

קאסטא ריקא

משפחה גאלדע און פיניע גאטפריד

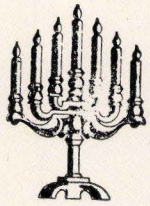
פון רעכטס:
זישע און פערל גאטפריד, יאנקל, שרה,
ברוך, מענדל, מוטער, אייניקל הערשעלע,
און יינגסטע טאָכטער יענטע.

מנשה לוקאוויעצקי און פרוי

ניו יאָרק

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

פון רעכטס, אויבן: דוד גאָלדשטיין, קיילע לוקאוויעצקי-גאָלדשטיין, מאָטל (שלמה גאָלדשטיינס זון), בלימע (שלמהס פרוי) און בלומטשע (די פרוי פון משה גאָלדשטיין).
זיצנדיק, פון רעכטס: הערשל לוקאוויעצקי, בערל גאָלדשטיין און משה גאָלדשטיין. די קינדער פון שלמה גאָלדשטיין: יצחק און פייגעלע. — אַלע, אויסער קיילע און מאָטל, זיינען פאַרפיניקט געוואָרן פון די דייטשן.

אויבן: פסח לוקאוויעצקי, זיין פרוי דבורה ליפ, קיילע גאָלדשטיין, משה לואקאוויעצקי. זיצן: בערל גאָלדשטיין, פייגע לוקאוויעצקי, רבקה לוקאוויעצקי-שטיינהענדלער און קינד. פסחס קינד ברכהטשע, רבקהלע לוקאוויעצקי.
אַלע, אויסער פסח און קיילע, דערמאָרדעט.

דוד גאָלדשטיין, זיין פרוי גנענדל ווינאגראַד.
דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

קיילע, מאיר יחיאל לוקאוויעצקי און קינדער.
בראנקיללא, קאלאמביא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

קיילע, איר מאַן לייבל ראטפוס מיט זייערע פינף קינדער.
אַלע אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים.

שרה ראטפוס אין איר זון נוטע.
ביידע אומגעקומען דורך די
היטלער־באַנדיטן.

אין שטעגדיקן טרויער,
שיינדל משפּטים, פּונדערהיים בוימאייל.
סאַנטאַס — בראַזיל

שרה מליטשקעוויטש
מעכל גאַנטאַזשם טאַכטער, מיט אירע
2 קינדער רחלע און טאַבעלע.
דערמאָרדעט דורך די נאַצים.

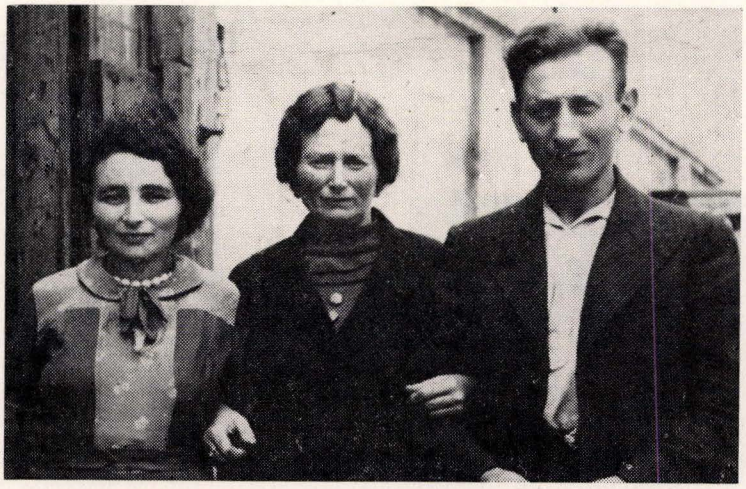
עלע מילער־מליטשקעוויטש
ניו יאָרק

דבורה ליפּ, די פרוי פון פּסח לוקאוויעצקי,
און זייער טעכטערל ברכה.
דערמאָרדעט אין טרעבלינקי.

פּסח לוקאוויעצקי
באַראַנקיללא — קאַלאַמביא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּיניקטע.

שלום פיינזילבער, זיין מיטער דבורה, שוועסטער רויזע.

שלומם פאָטער אשר לעווינסקי

אַלע חוץ שלומן אומגעקומען דורך די מערדערישע נאַציס.

אויף דער חתונה ביי שלומם שוועסטער. בלויז עטלעכע געבליבן לעבן.

דוד לעווינסקי און פרוי.
דערמאָרדעט דורך די נאַצים.

אסתר
לעווינסקי
דערמאָרדעט.

הערש פרץ לעווינסקי
אומגעקומען אין לאַגער ווילגע
נעבן גארוואלין.

זון און ברודער שלום.

קאַסטא־ריקא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

חיים
מיאדאוויניק
געבוירן אין
זשעלעכאָוו.
אומגעבראַכט
דורך די דייטשן
אין בריסק.

זיין ברודער
הערשל
אויסטראַליע.

אהרן און צפּרוה אליצקי

געבוירן אין בריסק, אומגעבראַכט דורך די דייטשע
רוצחים אין בריסק.

טאָכטער און איידעם
ראזא און הערשל מיאדאוויניק
אויסטראַליע.

משה אליצקי

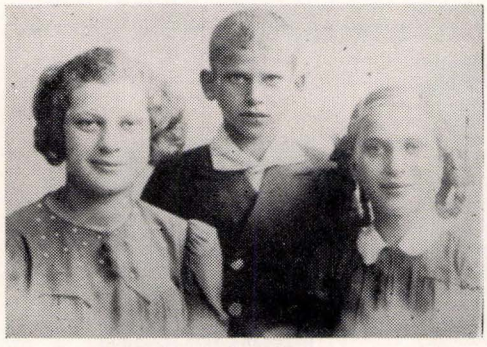
זון פון אהרן און צפורה אליצקי. געבוירן אין בריסק, געקעמפט אין פּוילישן מיליטער קייגן די דייטשן, געפאַנגען געוואָרן פון די דייטשן צוזאַמען מיט נאָך פּוילישע קריגס געפאַנגענע. געזאָלט ווערן אויסגעטרשט דורך ראטנפאַרבאַנד. נאָכן אָנפאַל פון דייטשלאַנד אויף ראַטנפאַרבאַנד, זיינע אַלע קריגסגעפאַנגענע, איבערהויפט די יידן, זיינען געוואָרן און צוזאַמען מיט זיי משה אליצקי.

דוד לייב מיאדאוויניק

געבוירן אין זשעלעכאָוו.
אומגעבראַכט דורך די דייטשע
רוצחים אין בריסק.

זיין ברודער
הערשל מיאדאוויניק
אויסטראַליע

שפרה, יאַנקל און פייגע אליצקי

קינדער פון אהרן און צפורה. געבוירן אין בריסק.
דערמאָרדעט דורך די דייטשן אין בריסק

זייער שוועסטער
ראזא מיאדאוויניק
אויסטראַליע.

זיין שוועסטער
ראזא מיאדאוויניק
אויסטראַליע.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּיינקטע.

חיים און לאה געראַנטשט
דערמאָרדעט אין טרעבלינקי.

לייבל געראַנטשט
אומגעקומען אַלס פּאַרטיזאַנער.

שרה געראַנטשט

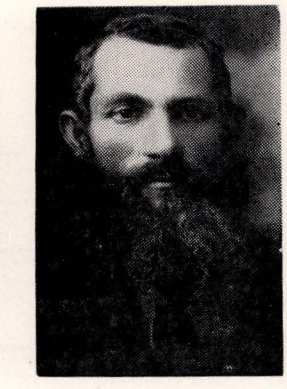
משה געראַנטשט

דוד געראַנטשט
דער זון פון חיים און לאה.
געלעבט אין זשעלעכאָוו.
דערמאָרדעט דורך די
דייטשע רוצחים אין
טרעבלינקי.

פּאַניע מיאדאוויניק

טעכטערל פון דוד און חנה מיאדאוויניק. געבוירן
און געלעבט אין פראַנקרייך, געווען צוגאַסט ביי
באבע און זיידע, חיים און לאה גערעכט, אין
זשעלעכאָוו. געשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקי
צוזאַמען מיט איר מומען, שרה גערעכט.

נח און רויזע מיאדאוויניק, זייער טאָכטער
אומשטענדן פון אומקום נישט באקאנט.

קיילע פערקאל
דערשאָסן אין זשעלעכאָוו
נאָך דער דעפּאָרטאַציע.

באלטשע
טאָכטער פון בוטשע
און קיילע פּערקאל.
דערמאָרדעט אין
טרעבלינקי.

זייער שוועסטער און שוואָגער
חנה און דוד מיאדאוויניק. אויסטראליע

חנה און דוד מיאדאוויניק. אויסטראליע.

מיר ווילן קיינמאָל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיניקטע.

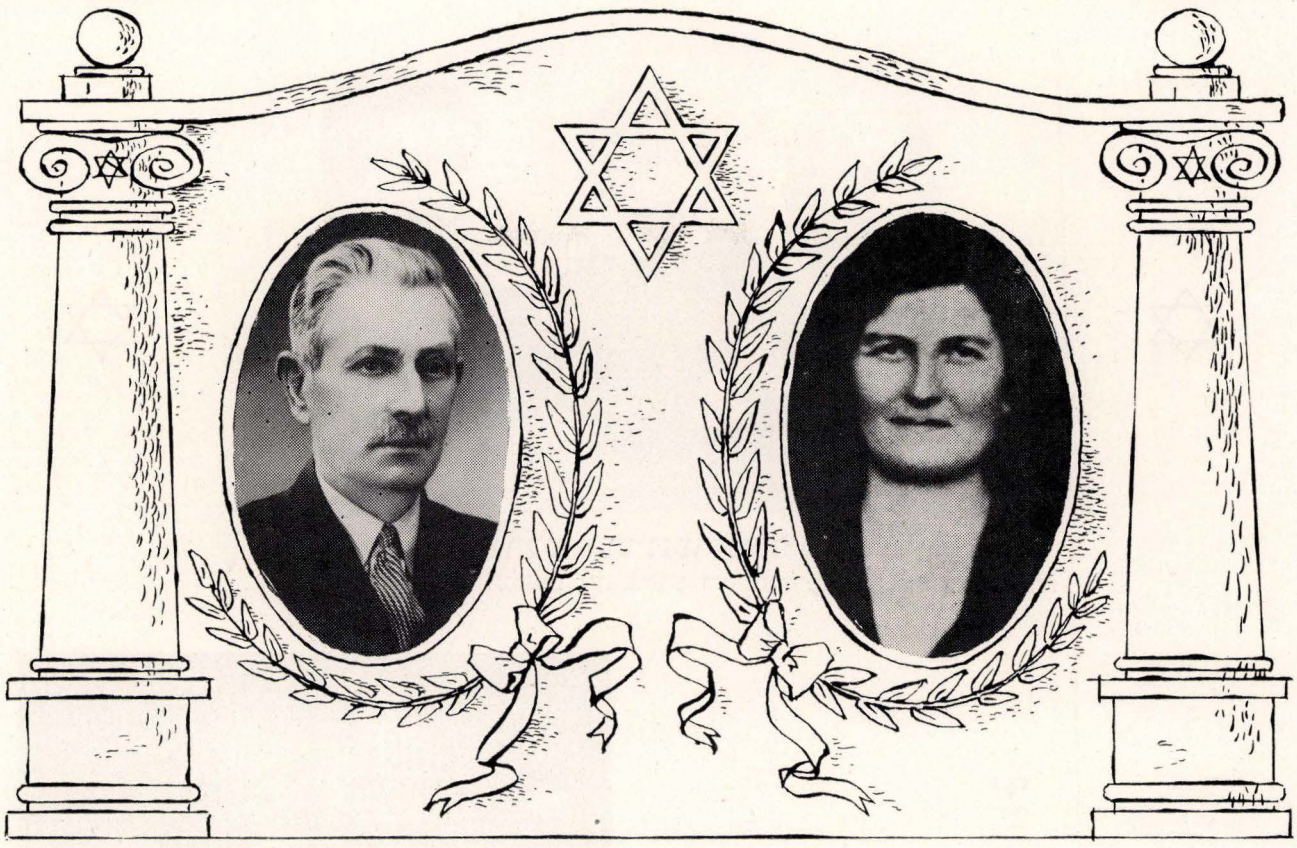
ערשטע רייע, פון רעכטס: משה חיים הערש דודם פרוי, פרוי פון וועלוול טאַקער, שיינדל טאַקער, פיניע ריקערס פרוי, שאיע מיסטערס מוטער, שאיע שוועסטער, לייבל מידלארסקי, הערש יאסלס פרוי, אהרן איגליצקים פרוי. אין פראָנט זייערע קינדער.

צווייטע רייע, פון רעכטס: משה חיים הערש דודם, וועלוול טאַקער, פיניע ריקער, חיים איגליצקי, הערשל מיסטער, שאיע מיסטער, משה מיסטער, הערש יאסל בריף און אהרן איגליצקי.

אַלע אַחוץ איינעם פאַרפייניקט דורך די נאַציס.

יידים און יאַנקל מיסטער.
מילוואָקי.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

מיר וועלן שטענדיק געדענקן

אונזערע טייערע עלטערן פּעסע און שמואל משפּטים (שמילעכו יאסקעס).
אומגעקומען אין די שרעקליכע פּיניקונגס־יאָרן.

ביידע געווען ערלעכע פּאָלקס־מענטש, באַליבט פֿון אַלעמען; אַלע יאָרן געלעבט אין נויט — גלייך מיט די איבריקע יידן אין זשעלעכאָוו. הינט, ווען זיי וואָלטן געקאָנט האָבן נחת פון אונז, זייערע קינדער, אייניקלעך און אור־אייניקלעך, זיינען זיי פון אונז ברוטאַל אַוועק געריסן געוואָרן.

אייער אנדענק וועט אונז שטענדיק זיין טייער!

אייערע קינדער:

שרה און שמואל טוכבראך, יאסקע משפּטים. קאלאמביא.

מאיר משפּטים. פוילן.

אייערע אייניקלעך:

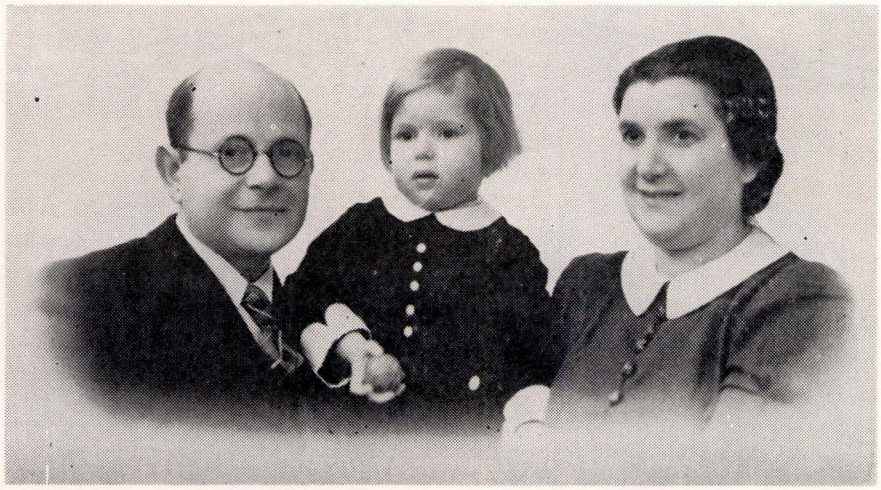
מינטשע און מאַרקוס משפּטים. קאלאמביא.

אייערע אוראייניקלעך.

אנדזשעיעק משפּטים. פוילן.

כאסע און פּעסעלע לאטערשטיין. קאלאמביא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפּיניקטע.

פון רעכטס: שרהלע מעסינגער־שאליט פרוי פון חנינא.
עמיל מעסינגער חנינאס זון. ביידע דערמאָרדעט אין אשוויענטשים.

משפחה מעסינגער

רעכטס: דוד, פרוי חוה ביילע, קינדער: שרה, הינדע.
אויבן: שלמה; אין דער זייט, חנינא. אונטן, כייקע.
אלע אומגעקומען — כבוד זייער אנדענק.

שלמה, שרה און הינדע מעסינגער
אומגעקומען ביים אויסזידלען פון זשעלעכאָוו.
כבוד זייער אנדענק.

חנינא מעסינגער

פאריז.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די גענעריניקטע.

נח שאַליט, מרדכי נזעכלס-געלבארד (שפּיליטער) שרה׳לע
די פּרוי פון חנינא מעסינגער.
און שמואל שאליט אַלע דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

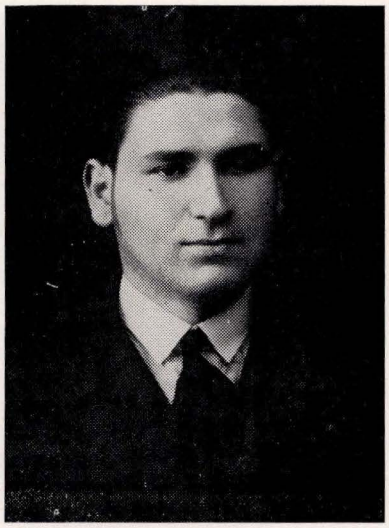

אסתר שאליט
די פּרוי פון נח שאליט און די שוועסטער פון בייראך פּערקאל.

בייראך פּערקאל, זיין פּרוי פייגע, עלטערע טאָכטער קאראליין און יונגערע רחלע.

גאַלע, אויסער בי־רחל, פאַרפייניקט אין מיידאנעק.

מרדכי שאליט
דער זון פון נח שאליט.
פאַרפייניקט.

מרדכי פּערקאל, זיין טאָכטער פּעלא, בייראכס יינגערע טעכטערל רחלע, מנוחה, די פּרוי פון מרדכי פּערקאל.
אומגעקומען אין וואַרשאווער געטאָ.

דאָס בילד איז פאַרהיטן געוואָרן דורכן אַרכיוו בייַם צענטראַל קאָמיטעט פון „בונד".

זיי זיינען געווען די טייערסטע אין מיין לעבן.
מיט טיפן צער וועל איך זיי שטענדיק דערמאָנען.

בייראך פּערקאל. קאַנאַדאַ.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די גענפיניקטע.

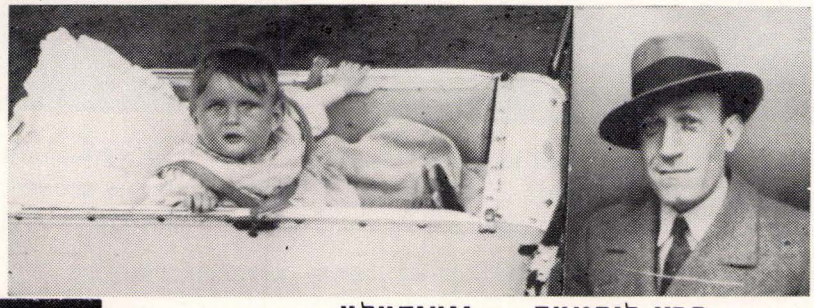
גרייצער
אומגעקומען

שאַלעק אַלטמאַן, פּאנאמא.

משה מיקאווסקי, פּרוי און קינדער
אַלע, אויסער שרה מיקאווסקי־ניימאַן — ברוטאַל דערמאָרדעט דורך די נאַציס.

שרה מיקאווסקי, מאַן און קינדער. סט. פּאולא — בראזיל.

פּרץ ליסטעק און גנענדעלע
דערמאָרדעט.

צפורה ליסטעק־גרינהאוז.
ישראל.

ישראל מאיר און מינדעלע סלאן
דערמאָרדעט דורך די רוצחישע דייטשן.

אהרן רידעלמאן
קאסטא ר׳יקא

מאדלען, שארל און רענע קאפלאן
די קינדער פון מאריס קאפלאן.
דעפּאָרטירט פון פּאַריז און אומגעקומען אין אשוויץ.

מאריס קאפלאן פראַנקרייך

מיר וועלן קיינמאָל נישט פּאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לײַדן פון די גענעריקטע.

דינה
די טאָכטער פון חיים יאָסל
און פריינדל פעלדמאַן.

פּעטער,
הערשל מיאדאווניק
אויסטראליע

חיים יאסל און פריינדל פעלדמאן
זייערע צוויי טעכטערלעך לאה און פייגעלע.
דערמאָרדעט דורך די דייטשן אין בריסק.

משה און אסתר רחל מליטשקעוויטש
זייער טעכטערל רבקהלע.
דערמאָרדעט דורך די דייטשן
אין בריסק.

ברודער, שוואגער און פעטער
הערשל מיאדאווניק
אויסטראליע

משהלע ריקער (נייטשטעטער)
דערמאָרדעט דורך די פוילישע א. ק.
דעם 19טן אויגוסט 1943

דוד און רחל לאה נייטשטעטער
אומגעקומען דורך די דייטשע באָמבאַרדיר אעראָפלאַנען
אין סעפּטעמבער 1939.

אייניקל און זון
ישראל נייטשטעטער. אויסטראַליע.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

שלמה פריד

געשטאָרבן אין ניו יאָרק אין 1941 — תשי״א,
כ״ג טבת.

אין אנדענק פון אונזערע קדושים וואָס זיינען אומגעבראַכט
געוואָרן דורך די היטלער־באַנדיטן — אנשטאט אַ מצבה.

אויפן בילד, פון רעכטס: ישׂשכר און חיה קאסמאן,
זייערע צווייי טעכטער: עטל און שרה לאה, זייער
יינגסטער זון — אַבְרָהָם און זייערע צוויי אייניקלעך,
עטלס קינדער: מינדל און אסתרל.

ברידער קאסמאן און משפּחות

ארגענטינא.

שרה געלע בארענשטיין

שלמה פרידס טאָכטער מיט איר יונגערן זון

שיע בארענשטיין

ביידע אומגעקומען דורך די נאַציס.

איך וועל אייך שטענדיק געדענקען.

אייער זון, ברודער און פעטער

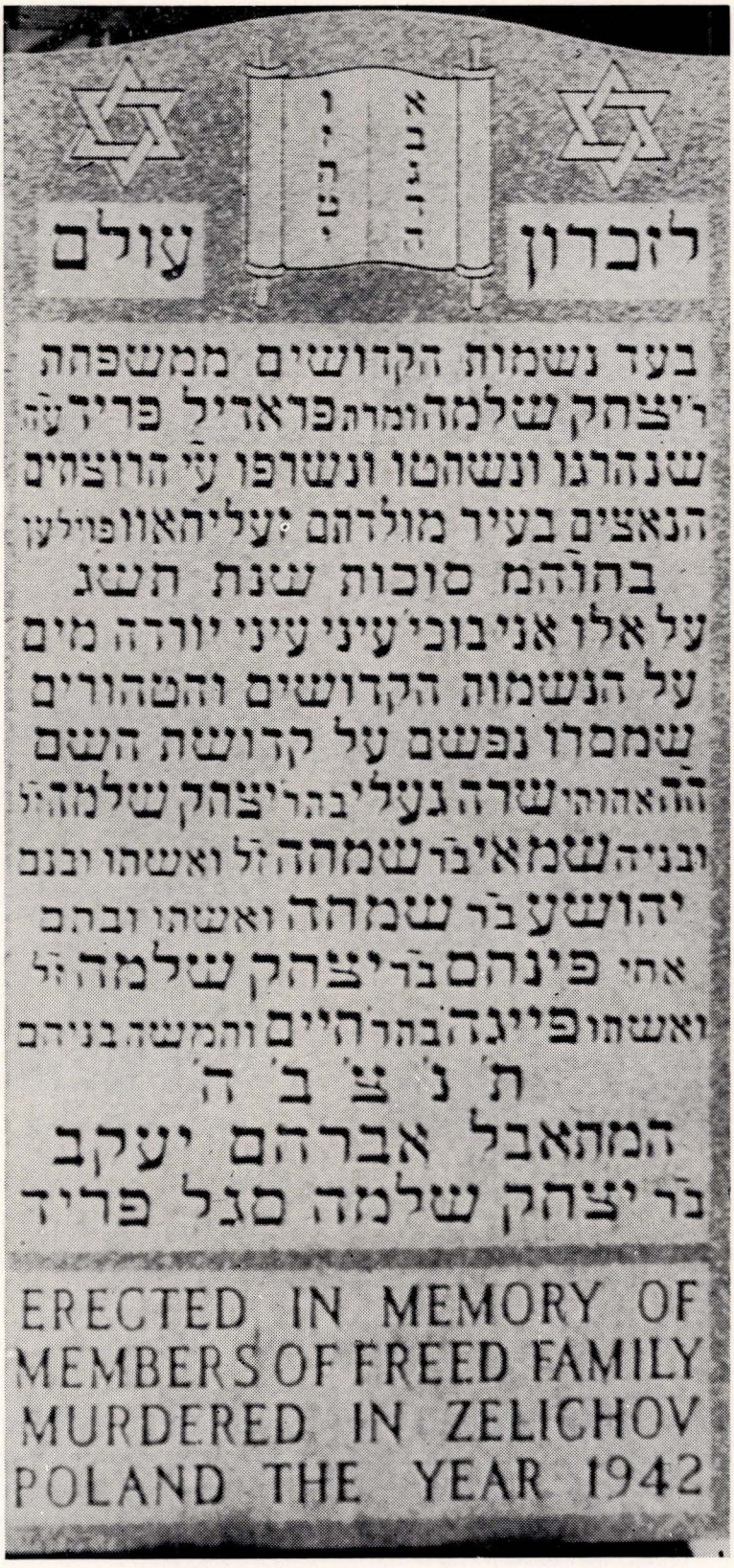
אברהם פריד

ניו יאָרק.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּיינקטע.

א מצבה

פאַר דער משפחה פריד
און זייערע קינדער, דערמאָרדעט
דורך די נאַצים.

איך, **אברהם פריד**, דער איינציק איבער־
געבליבענער פון דער משפחה פריד פון
זשעלעכאָוו, טראָג אין האַרץ טיפן טרויער
אויפן אומקום פון מיין שוועסטער מיט
קינדער און אייניקלעך און פון מיין ברודער
מיט זיין פרוי און פינף קינדער.

זייערע נעמען זיינען פאַלגענדע: מיין
שוועסטער שרה געלע בארנשטיין בת
יצחק שלמה פריד און אירע זין — שמאי
בארנשטיין, זיין פרויי חנה און זייער יינ־
געלע שמחה; דער צווייטער זון — ישורין
בארנשטיין, זיין פרוי חוה און זייער
מעכטערל חיה פראדל.

מיין ברודער — פנחס פריד בן יצחק
שלמה, זיין פרוי פייגע בת ר׳ חיים ליסטעק
און זייערע קינדער: רחל, לייבל, שיינדל,
פערל און חיים שמואל.

דאָס איז די מצבה וואָס איך האָב געשטעלט
פאַר די קדושים פון מיין משפחה, נעבן אונזער
פאַטערס קבר. און איך האַלט יאָרצייט יעדעס
יאָר 4 טעג אין חודש חשון.

דער אייביק טרויערנדער

אברהם יעקב ב״ר
יצחק שלמה הלוי פריד.

בראנקס, ניו יאָרק.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיינקטע.

אברהם פאפאווסקי

געשטאָרבן דעם 22טן אקטאבער 1948 אין דער שווייץ, אין עלטער פון 27 יאָר, אין רעזולטאַט פון זיינע איבערלעבונגען צוזאַמען מיט אים איז דבורה פאפאווסקי (אין אויסטראַליע).

אברהם
פאפאווסקי

געשטאָרבן דעם
22טן אקטאבער
1948.

הינדה פאפאווסקי

דערמאָרדעט דעם 10טן יולי אין ווילטשיסק, אין עלטער פון 24 יאָר.

לייבל פאפאווסקי

אומגעקומען דעם 14טן יוני 1944 אין ווילטשיסק, אין עלטער פון 25 יאָר.

משה פאפאווסקי

אומגעקומען דעם 10טן יאנואר 1943 אין סאבאלעוו, אין עלטער פון 17 יאָר.

נתן פאפאווסקי

אומגעקומען דעם 10טן יאָנואָר 1943 אין סאבאלעוו, אין עלטער פון 19 יאָר.

שוועסטער דבורה פאפאווסקי מעלבורן — אויסטראליע.

אויף דעם אָרט וויל איך אויך פאַראייביקן דעם הייליקן אנדענק פון מיינע עלטערן יחיאל פאפאווסקי, געשטאָרבן אין אַ „סקריטקע" (קעלער), דעם 15טן יאָנואָר 1943, אין עלטער פון 47 יאָר; מיין מוטער פייגה פאפאווסקי, אומגעקומען דעם 10טן יולי 1944 אין ווילטשיסק, אין עלטער פון 48 יאָר, און מיין שוועסטער מלכה, אומגעקומען דעם 10טן יולי 1944 אין ווילטשיסק, אין עלטער פון 16 יאָר. איך וועל זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

דבורה פאפאווסקי־קאַרן

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיינקטע.

הינדע רחל ראטפארב

יצחקל, הינדע רחל און מענדל ראטפארב

די פרוי און קינדער פון מאטל ראטפארב.

מאיר פאפאווסקי

אומגעקומען אין בריסק
אין 1942.

געווארן דעפארטירט פון זשעלעכאווער געטא און פארפיניקט אין טרעבלינקי.

אין שטענדיקן צער

מאטל ראטפארב אויסטראליע

דבורה שנאפסטיילער מיט אירע צוויי זין
חיים 14 יאר און משה 12 יאר.

ארויסגעפירט פון זשעלעכאווי הושענה 1942, דערמארדעט
דורך די דייטשע מערדער אין טרעבלינקי.

חיים ראטמאן

געבוירן אין זשעלעכאווי, אומ־
געבראכט דורך די דייטשן אין
טרעבלינקי.

מאן און פאטער

יחיאל שנאפסטיילער
אויסטראליע

זיינע בריידער:

פסח אין אויסטראליע
יהושע אין אמעריקא.

מיר וועלן קיינמאל נישט פארגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיניקטע.

אלעזר ראזענבערג, פרוי, זון און טאָכטער ע"ה

אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער, צוזאַמען מיט
אַלע זשעלעכאָווער יידן.

יאסל און מלך ראזענבערג
מיט זייערע פרויען און קינדער
קאראקאס, וועגעזועלא

בן ציון שפּעקולאַנט און פרוי

אומגעקומען דורך די נאַצים.

טאכטער העניע, איידעם יאסל ראזענבערג
קאראקאס, וועגעזועלא

שבתי חיים שמעונס פיינגעזיכט

געשטאָרבן אין זשעלעכאָוו אין יאָר 1940.

שרה פיינגעזיכט

דערמאָרדעט אין זשעלעכאָוו דורך די דייטשע נאַצים
און ליגט אין אַ קבר מיט 360 קדושים.

ברידער פיינגעזיכט
קאסטא ריקא און ישראל

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפיינקטע.

מיין מוטער,
מרים שיינדל ליפ
דע ראָכווערגער
געשטאָרבן אין 1934

מיין פאָטער
שאול יצחק ראכווערגער
געשטאָרבן אין 1919

רויזע קליינמאַן-
דע רובינשטיין
פּראדל רוב נשטיינס מוטער.
געשטאָרבן אין אַרגענטינא
דעם 17טן פעברואַר 1954

משה ישראל ראכווערגער, זיין זון שלמה דוד
ראכווערגער און פרוי רחל.
אומגעקומען אין וואַרשאַווער געטא־אויפשטאַנד.

נישט האָבנדיק קיין בילדער, וויל איך דערמאָנען מיין אומגעקומענע משפּחה: מיין פּעטער ישׂראל ליפּ (ישראל נעשעס), זיין פרוי נעשע, זיינע טעכטער: דבורה, חנה, פייגע, און זון יאסל ליפּ (יאסל נעשעס) מיט זיין פרוי און קינדער.
אַלע אומגעקומען אין זשעלעכאָוו.
מיין פעטער, ליפיש קצבס טעכטער: חיה אסתר און משפּחה אלטע רויזע וויינציער און משפּחה.

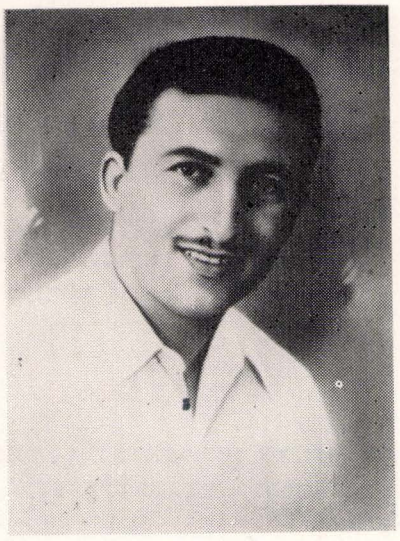
אלם הייליקער אנדענק און אייביקער צער.
אברהם - פראדל ראכווערגער ארגענטינא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לידן פון די געפיניקטע.

מיט טיפן יראת הכבוד ווי׳ל איך דערמאָנען אין אונזער יזכור־בוך מיינע נאָנטע און טייערע, אומגעקומענע על קדוש השם:

מיין פאָטער, חיים ישכר דוב בערל שיפמאַן ע״ה, געשטאָרבן ד׳ מנחם אב תרפ״ד.
מיין מוטער, רבקה שיפמאן-סטאלאוויטש ע״ה, געשטאָרבן י׳ אלול תרצ״ב
מיין שוועסטער, רחל מאַטל גאָלדוואַסער-שיפמאַן, אומגעקומען מיט איר מאַן, הרב פרץ גאָלדוואַסער, אב״ד דק״ק מארקושאוו, צוזאַמען מיט זייער זונעלע, משה אין אסטראוו-לובעלסקי אין 1942.
לאה נעכע באָרוכאָוויטש-שיפמאַן, אומגעקומען נאָוועמבער 1942 אין דאָרף קאשיץ, נעבן זשעלעכאָוו, דערמאָרדעט פון א פאַליאַק פון זעלבן דאָרף.
אסתר כיפקעוויטש-שיפמאַן, געשטאָרבן אין באגאטא ב׳ אלול תשי״א.
מיין ברודער, גרשון מאיר שיפמאַן, געהרגעט פון א באָמבע ב׳ אלול תר״פ, 1920, אין די פּויליש-רוסישע קריג, ווען די רוסן האָבן פאַרלאָזט זשעלעכאָוו.
מיין שוועסטער תרצה שיפמאַן-גארפינקל, אומגעקומען אין סאָבאָלעווער געטאָ, נאָוועמבער 1942 מיט איר מאַן יאַנקל גארפינקל.
מיין שוועסטער נחמה רייזל שיפמאַן, אומגעקומען אין ווארשע אין 1942.
מיין פרוי, הדסה גיטל ברכה שיפמאַן-בארוכאָוויטש, מיין קינד חיים ישכר דוב שלום (בערעלע) צוזאַמען מיט אירע שוועסטערן, פויגל און שרהלע בארוכאָוויטש, ווי אויך שרה הינדע, די טאָכטער פון משה און לאה בארוכאָוויטש, אומגעקומען נעבן זשעלעכאָוו דורך פאַליאַקן פון דאָרף יאצקעף, נעבן זשעלעכאָוו י״ג אלל תש״ג, 1943.

משה שיפמאַן, באגאטא, קאלאמביא.

שרגא שמש ז״ל

דער זון פון חיים שמש, אין ישראל. געפאַלן אין קריג פאַר דער אומאפהענגיקייט פון ישראל, אין בדור איוב, נעבן ירושלים, דעם 31טן מאַי 1948, אין עלטער פון 24 יאָר.

זיין פאָטער חיים שמש, תל־אביב, ישראל.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפינגיקטע.

שרה חיה ראטערמאן,
מוטער פון עליע און אייזיק ראטערמאַן;
אייזיקס טעכטערל.
ביידע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

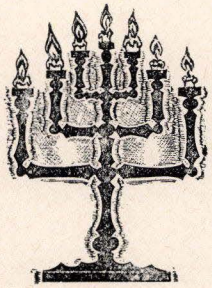
הערשל ראטערמאן,
זון פון וועלוול. געפאַלן
אין די היטער וועלדער
אַלס פּאַרטיזאַן.

רחל וואסערמאַן,
קוזינע פון אייזיק און עליע
ראטערמאַן.
אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאניע דראמלעוויטש,
געוועזענע פרוי פון עליע ראטער־
מאן. אויסגעגעבן דורך די פּאָליאַקן
און דערשאָסן געוואָרן דורך די
דייטשע מערדער.

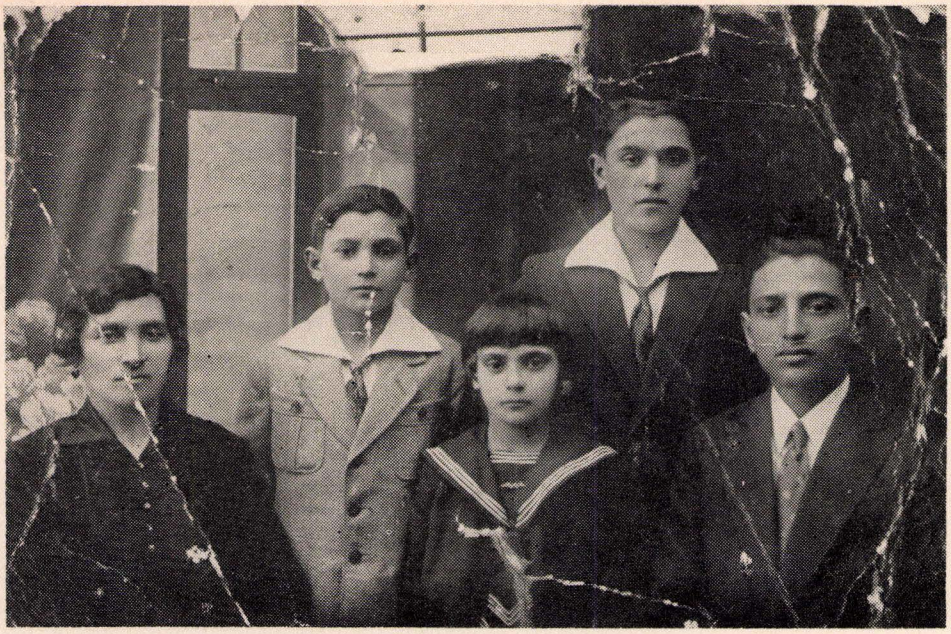

גאָלדע גליקמאַן,
געוועזענע פרוי פון אייזיק ראט־
מאן. אומגעקומען אין טרעבלינקע,
צוזאַמען מיט אירטעכטערל.

עליע ראטערמאַן. בראנקיללא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די ליידן פון די געפּייניקטע.

זיצן: מיין מוטער אסתר און ברודער איטשע שלאַק. שטייען, פון רעכטס: מאיר שלאק, זיין ברודער מאטל (אומגעקומען אין ראַטן־פאַרבאַנד), זיין שוועסטערל כומעלע, וועלכע איז צוזאַמען מיט די איבריקע פאַרפייניקט געוואָרן אין טרעבלינקי.

אַלס הייליקער אנדענק, מאַקס שלאק, בוענאָס איירעס, ארגענטינא.

חיים שיפערמאַן, יידל שיפערמאַן און פרוי אסתר חנה שיפערמאַן.
(א טאַכטער פון הערשל ווינאָגראַד)

אסתר איז געבוירן אין זשעלעכאָוו, די איבעריקע אין לאסקעראוו.

מיין שטענדיקער צער.

אייער זון און ברודער, **זוּאלף שיפערמאַן.** בוענאס איירעס, אַרגענטינא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיינקטע.

מיידלעך — אומגעקומען פון די נאַצישע מערדער, צווישן זיי געפינען זיך: ראזענשטאקס טאָכטער געניא און איר קוזינע עלקע. אינמיטן — שמואליק שטיינהענדלער. לעבט אין מאָנטרעאל, קאנאדא.

בעלאַ שטיינהענדלער

די טאָכטער פון שאול חיים נחמן׳ס.
דערמאָרדעט דורך פוילישע מערדער.

וועלוול שפרינגער און פרוי

דערמאָרדעט דורך די דייטשן.

שמואליק שטיינהענדלער. קאנאדא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

פריינדל גרייצער　　איטשע כאָטניצקי　　הערשל אקערמאן　　שמעון גרייצער

אַלע אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער.

שרה ראזענבערג, לימא, פערו

טשיפע,
די טאָכטער פון משה ראָכווערגער,
אומגעקומען אין ווארשאווער געטאָ־אויפשטאַנד

מיט צער,

פראַדל און אברהם ראָכווערגער, אַרגענטינא.

גרשון ווייסלעדער
און זיין חבר
אברהם שפייזמאַן
פאַרפיניקט דורך די נאַציס

משה ווייסלעדער — אַרגענטינא.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן די אכזריות פון די רוצחים און די לוידן פון די געפיניקטע.

נעמען פון אומגעקומענע און פאַרפֿיניקטע זשעלעכאַווער יידן הי״ד

נישט פולע רשימה

א

אבראמאוויטש אהרן
אבראמאוויטש גאָלדע
אבראמאוויטש אברהם, פרוי און קינדער
אבראמאוויטש שרה, מאַן און צוויי קינדער
אבראמאוויטש פריידע, מאַן און קינדער
אבראמאוויטש מלך
אונגער יעקעלע, פרוי און קינדער
איגליצקי אהרן
איגליצקי פייגע
איגליצקי הערשל
איגליצקי בערל
איגליצקי חיים און פרוי
איגליצקי ביילע
איגליצקי ישראל, פרוי און קינדער
איגליצקי אהרן, פרוי און קינדער
איגליצקי אהרן (פּנחסעס)
איגליצקי שיינדל און זייערע פינף זין
איגליצקי יאנקל
איגליצקי משה
איגליצקי יידל
איגליצקי מאנעס
איגליצקי זעליק
איגליצקי ראובן
איגליצקי דודטשע
אייזענהאנד וועלוול
אייזענהאַנד־מאקאטאוויטש פּעסע פייגע
אייזענהאנד טאבע
אייזענהאנד יוסף
אייזענהאנד נחום
אייזענהאנד רייזל
אייזענהאנד שמעון
אייזענהאנד מענדל
אייזענהאַנד יידל
אייזענשטיין ישראל (מיסלאווער)
אייזענמעסער־בראן עלקע און פינף קינדער
אלבא שרה, איר מאן און צוויי קינדער
אלטמאן לייבטשע און פרוי
אלטמאן הערשל, פרוי און טאָכטער
אלטשטיין נוטע
אליצקי משה
אליצקי שפרה, יאנקל און פייגע
אנגלייטער יונה
אנגלייטער יצחק
אנגלייטער שרה און זייערע פיר קינדער
אנקערמאן חיים
אנקערמאן קינע
אנקערמאן יאנקל
אנקערמאן זישע, פרוי און קינדער
אנקערמאן משה, פרוי און קינדער
אנקערמאַן לייבל, פרוי און קינדער
אקערמאן משה
אקערמאן איצל
אנגעלטשיק יידל
אנגעלטשיק יאנקל
אנגעלטשיק גאָלדע
אסעלקא אברהם, פרוי און קינדער
אספּיס פישל, פרוי און קינדער
אסאטאנאוויטש יידל
אשלאק פייגע הענדל און קינדער
אשלאק שמואלקע, פרוי און קינד
אשלאק נפתלי, פרוי און קינדער
אשלאק יעקב יצחק, פרוי און קינדער
אשלאק יאנקל, פרוי און קינדער
אשלאק ניסן און קינדער
אשלאק פּסח, פרוי און קינדער
אשלאק גדלי (בעקער)
אשלאק וועלוול, פרוי און קינד
אשלאק חנה, איר קינד יאנקל
אשלאק וועלוול און פרוי שרה
אשלאק אברהמטשע און פרוי
אשלאק יאסקע, פרוי און זעקס זין

ב

בארוכאוויטש שלום
בארוכאוויטש רבקה
בארוכאוויטש־שיפמאַן גיטל ברכה הדס און קינד
בארוכאוויטש פייגע צירל
בארוכאוויטש מרים תרצה

בארוכאוויטש שרה יוכבד
בארוכאוויטש לאה נעכע
בארוכאוויטש שרה הינדע
באגאטא משה און קינדער
באגאטא ברוך מרדכי
באגאטא שמחה
באס שלום, מוטער, פרוי און קינדער
באס חיים
באס שמעון
באס יצחק
באנקער דוד הערש, פרוי דינה
באנקער־טענענבוים שרהלע, קינד חנהלע
בארוסקי עלע
בארוסקי יאסל און רייזל
באר עלקע און בנימין
באר הערשל
בארנשטיין סאניע און צוויי קינדער
בארנשטיין יהודית
בארנשטיין מלכה
בארנשטיין שעפסל, פרוי און קינדער
בארנשטיין לייבל, פרוי און קינדער
בארנשטיין רבקה, מאן און קינדער
בארנשטיין שרה געלע
בארנשטיין שמאי, פרוי חנה און קינדער
בארנשטיין בערטשע
בארנשטיין לאה און קינדער
בארן חוה
בארן איטשע (שימעלעס) און דריי קינדער
בארן אייזיק, פרוי און קינדער
בארן שמואל, פרוי און קינדער
בארן שרה און מאן און קינדער
בארן שאול, פרוי און קינדער
בארן גרשון, פרוי און קינדער
בארן דוד לייב, פרוי און קינדער
בוים מאיר, פרוי און קינדער
בוכשרייבער אריה, פרוי און קינדער
בוכשרייבער זיסקינד, פרוי און טעכטער
בוכשרייבער חיים
בוכשרייבער ברוך
בורשטין אהרן, פרוי און קינדער
בורשטין יצחק, פרוי און קינדער
בוימאייל יצחק
בלייכמאן נחמן און פרוי
בלושטיין חיים יחיאל, פרוי און קינדער
בלושטיין ישראל
ביאלאבראדע חנטשע און קינדער
בייער יצחק שלמה
בערנצווייג משה, פרוי און קינדער
בעקער יאנקל, פרוי און קינדער
בעקער יעקב שלמה
בראוערמאן שמואל
בראוערמאן רויזע
בראוערמאן יאספע, טויבע
בראוערמאן רבקה, שיינדעלע
בראוערמאן יחזקאלע
בראוערמאן יאנקל, פרוי און קינדער
בראן לאה, פרוי פון וועלוול לאמען יאנקלס
בראן אשר, זיין פרוי־
בראן טאלע און זייער טעכטערל
בראן מאניש, זיין פרוי־
בראן שרה און זייערע זעקס קינדער
בראן ישראל, פרוי שרה און צוויי טעכטער
בראן שבתי און פאמיליע
בראן יחיאל און פאמיליע
בראנדוויין מרדכי מנחם און פרוי
בראף מענדל, פרוי רבקהלע, טעכטער און זון
ברוטאן ביילע
ברוטאן חיה
ברוטאן טאבע
ברוטאן מנשה
ברוטאן חנהקע
ברוטאן משה
ברוטאן פעסע
ברוטאן שרה
ברוטאן הערשל
ברוטאן־וויסלעדער רויזע
ברוטאן בן ציון
ברוקס הערש וועלוול
ברוקס ישראל צבי זאב
בריף פיניע, פרוי און קינדער
בריף רבקה און טעכטער
בריף פערל
בריף הערש יאסל און פרוי
ברייטשטיין חיים און פרוי
ברייטשטיין הערשל, פרוי און קינדער

ג

גאטהעלף חיה (חיהלע כומעס)
גאטהעלף לייבל (לייבעלע כומעס)
גאטהעלף פייגע און זון
גאטהעלף שרה און פיר קינדער
גאטהעלף כומע
גאטהעלף יוסף און פיר קינדער
גאטהעלף־מיאדאוניק מינדל, טאכטער און אייניקל
גאטפריד פיניע און גאלדע (קצב)
גאטפריד פערל, זישע און הערשעלע

גאטפריד ברוך
גאטפריד יאנקל
גאטפריד מינדל
גאטפריד יענטל
גאטאוויזנע חיים ישראל, פרוי און קינדער
גאטאוויזנע הינדע
גאלדבערג מאיר, פרוי און קינדער
גאלדבערג ישראל לייזער און פרוי
גאלדבערג יחזקאל און פרוי
גאלדבערג ישראל יוחנן, פרוי און קינדער
גאלדבערג יאנקל און פרוי
גאלדבערג שיעלע (זון פון זשעלעכאָווער רבין)
גאלדבערג שלמה, פרוי, צוויי זין, טאכטער, איידעם
גאלדבערג שאול, פרוי און קינדער
גאלדבערג אברהם שלום (זשעלעכאָווער רבי),
פרוי און קינדער
גאלדבערג אלימלך (ריקער רבי), פרוי און קינדער
גאלדבערג פּסח
גאלדבערג אהרן (פשיסטאווצע)
גאלדזאק יאסל, פרוי און קינדער
גאלדזאק טשייטל און צוויי טעכטער
גאלדזאק אברהם, פרוי און קינדער
גאלדמאן אברהם, פרוי און קינדער
גאלדמאן רבקהלע
גאלדמאן שעפּסל, פרוי און קינדער
גאלדפּארב יידל מענדל
גאלדפּארב שמחה יהודית
גאלדפּארב פּערל
גאלדפּארב איידל
גאלדפיל שמואל און פרוי
גאלדצווייג צדוק, פרוי און טאכטער
גאלדצווייג לייבל
גאלדצווייג יאנקל, פרוי און קינדער
גאלדצווייג יצחק
גאלדצווייג שמעון, פרוי און קינדער
גאלדצווייג שמערל, פרוי און קינדער
גאלדצווייג יעקב, פרוי און קינדער
גאלדשטיין־גובערעק פייגע
גאלדשטיין מאיר שלום און פרוי
גאלדשטיין משה דוד, פרוי און קינדער
גאלדשטיין ליפיש
גאלדשטיין בערל
גאלדשטיין ליפּטשע
גאלדשטיין סאניע
גאלדשטיין מאטל
גאלדשטיין בלימע
גאלדשטיין משה און פרוי
גאלדשטיין נתנאל, פרוי און צוויי טעכטער
גאלדשמיט יאשי
גאלדשמיט אייזיק
גאלדשמיט מאטעס און פרוי
גאלדשמיט יצחק און פרוי
גאלדשמיט הערשל, פרוי און קינדער
גארפינקל יאנקל
גארפינקל־שיפמאן תרצה
גארפינקל שמואל
גארפינקל חיהלע
גארפינקל רויזע, מאַן און קינדער
גארפינקל רבקה
גארפינקל פּיניע
גאַרפינקל מלכה און איר מאַן
גאַרפינקל לייבל און משפּחה
גאַרפינקל יאנקל און פרוי
גאַרפינקל משה און פרוי
גאַרפינקל אלעזר, פרוי און קינד
גאַרפינקל בעריש און שוועסטער דאבטשע
גארפינקל לאה
גוטמאן־קאסמאן סימע
גוטמאן מאריס
גוטמאן שמחה
גוטמאן עזרה
גוטמאן יצחק
גוטמאן נחמה
גוטמאן בעללא
גובערעק פרימעט, מאַן און קינדער
גובערעק יצחק פּרץ
גובערעק־שארפמעסער שרה
גוטרייך גיטל (פרוי פון זישע גוטרייך)
גוטרייך יידעלע (פּיניעס)
גוטהארץ לייבל, פרוי און קינדער
גוטקינד משה פּסח און פרוי
גוטקינד לייביש, פרוי און טאכטער
גוטערמאן חיים יאסל
גוטערמאן מאניש (פאַרפייניקט)
גוטערמאן רייזל
גוטערמאן ישראלקע און פרוי נחמה
גלאזער שלמה, פרוי און קינדער
גלאזער זיינוול (מורה הוראה), פרוי און קינדער
גלאזער משה, פרוי און קינדער
גליקמאן גאלדע
גוטשאקאווסקי פּנחס, פרוי און קינדער
גוטשאקאווסקי יעקב, פרוי און קינדער
געדאנקען אברהם, פרוי שרה און קינדער
געדאנקען יצחק, פרוי און קינדער, שוויגער דינה
געדאַנקען אברהם צבי, פרוי און קינדער
געדאנקל יחיאל, פרוי און זון
געדאנקען חיים, פרוי און קינדער
געדאנקען פישל, פרוי און קינדער

געדאנקען מאניש
געדאַנקען משה יחיאל און פרוי
גמרא יאסקע
גמרא מאיר, פרוי און קינדער
געראַכט עליע
געראַכט חיים, פרוי לאה
געראַכט לייבל
געראַכט שרה
געראַכט דוד
געראַכט משה
געלבארד מרדכי, פרוי און טאכטער
גרייצער ישראל און פרוי שרה־זעקס קינדער, שנור און אייניקלעך
גרייצער חיים, פרוי און קינדער
גרייצער יאסל
גרייצער מאיר, פרוי און קינדער
גרייצער אליעזר, פרוי און קינדער
גרייצער לייזער, פרוי און קינדער
גרייצער שלמה
גרייצער צרוק און פרוי
גרייצער יחיאל
גרייצער ברוך הערש און פרוי
גרינבערג חיים אברהם, פרוי שרה און קינדער
גרינבערג ישעיה
גרושקע יאנקל
גרושעצקי יאנקל (קאטליפקער)
גרינהויז דוד
גרינהויז גדליה
גוטערמאן ישראלקע, פרוי נחמה
געטריימאן חיים, פרוי און קינדער
געטריימאן אברהם, פרוי און קינדער
געטריימאן שמעון, פרוי מלכה
גרינבוים שלום דוד, פרוי און קינדער

ד

דאמליך מאיר, פרוי און קינדער
דאמליך פּנחס (דערשאַסן אין מאַרק), זיין פרוי
דאמליך בעריש, פרוי און קינדער
דאנאוויטש שמחה
דאנאוויטש איטקע, און קינדער
דאנאוויטש יצחק און דן
דאנאוויטש איטע
דאנאוויטש מלכה
דאנגאט יחיאל, פרוי און קינדער
דאנגאט יאנקל, פרוי און טאַכטער
דראמלעוויטש וועלוול (קצב)
דראמלעוויטש שיינדל
דראמלעוויטש לייזער דוד
דראמלעוויטש חיים לייביש
דראמלעוויטש מאיר יחיאל, פרוי טאבטשע, סאנע
דראמלעוויטש־קיעווסקי פייגע
דראמלעוויטש קינדער, חוה און לייביש
דראמלעוויטש חנה און מאן
דראמלעוויטש רייזל, לאה און חוה
דראמלעוויטש מענדל און שרה
דראמלעוויטש דוד (שמואל יאולס)
דראמלעוויטש שרה, מאַן און קינדער
דראמלעוויטש בערל און פרוי
דראמלעוויטש מרים און קינדער
דראמלעוויטש אברהם, פרוי מלכה־צעלמאן
דראמלעוויטש שלמה סאני
דראמלעוויטש גרשון
דראמלעוויטש משה ברוך
דראמלעוויטש יאנקל
דראמלעוויטש רויזע
דראמלעוויטש עטל און מוטער
דראמלעוויטש מרדכי, פרוי און קינדער
דראמלעוויטש מאניע
דראמלעוויטש איטע
דרעזנער ישראל יצחק און פרוי חוה
דרעזנער שרה און שאשע
דרעס דוד און פאַמיליע
דרעס שלמה און פאַמיליע

ה

האכבוים אריה, פרוי און קינדער
האכבוים הערש לייב, פרוי און קינדער
האכגעלערנטער־בראן צירל, איר מאן —
האכגעלערנטער גרשון, זייער זון
האכגעלערנטער יאנקל
האכגעלערנטער דוד לייב, פרוי און 5 קינדער
האכגעלערנטער ישראל יצחק, פרוי און קינדער
האכגעלערנטער שלמה, פרוי און קינדער
האכגעלערנטער ברכה, מאן און דריי קינדער
האכגעלערנטער פריידל
האכגעלערנטער רחל, מאן און קינדער
האכגעלערנטער לאה
האכגעלערנטער חיה
האכמאן ליפיש און פרוי
האכמאן שמואל פרוי מרים און קינדער
האלצהענדלער חיים, פרוי און קינדער
האלצהענדלער יאנקל
האלץ יחיאל, פרוי און קינדער
האניקסמאן שלמה, מוטער, חנה (די לעקעך בעקערן)

האניקסמאן בנימין, פרוי און קינדער
האניקשטאק פּערל און שרהלע
האנטשלאק מנשה
היטלמאבער חיים, פרוי און צוויי זין
העפנער אהרן
העפנער מלכה
העפנער יצחק
העפנער פייגע
העפנער משה הערש
העפנער חנה
העפנער פּערל
העפנער שמואל
העפנער שמואלקע און פרוי
העפנער משה
העפנער לייבל
העפנער שיינדל, קינדער אברהם און ליבע
העפנער ישראל מאיר, פרוי און קינדער
העפנער נתניאל, פרוי און קינדער
העפנער דודטשע (קלאטשעווער)
העפנער אהרן, פרוי אסתר בינה
העפנער שאלעק און פרוי
העפנער דוד (הויכער דוד), זיין פרוי —
העפנער לאה (הויכע לאה) און דריי קינדער
העפנער הערשל און פרוי

ו

וואגער הינדל
וואגער פרימעט
וואגער אלטער
וואגער יידיס
וואגענשטיין יוכבד
וואטניק מעכלע
וואסערשטראם ירחמיאל, פרוי און קינדער
וואראצלמאן מלך
וואראצלמאן שמואל
וואראצלמאן הערשל
וואקסמאן פנחס און פרוי
וואסערמאן רחל
וואדניצקי שבתי
וואראם ביילע און קינדער
וויגדאראוויטש חיה און צוויי זין
וויטמאן יעקב הערש (גארזשנער שניידער), פרוי און קינדער
וויטמאן שמואל לייב, פרוי און קינדער
ווישניע יהודית
וויראוויניק יחזקאל, פרוי און קינדער
ווינאגראד נח, זון הערשל
ווינאגראד מלכה
ווינאגראד באשע־זון משה
ווינאגראד חיסדע
ווינאגראד גנענדל, יוכבד
ווינאגראד שרה, מאן, קינדער, איידעם און אייניקל
ויערזשביצקי יאסל
ויערזשביצקי פריידע
ויערזשביצקי יצחק
ויערזשביצקי יוסף, ווייב חיי שרה און טאכטער
ווייגבערג חיה קיילע
ווייגבערג שרה
ווייגבערג איטשע
ווייגבערג מינטשע און קינדער
ווייגבערג רבקהלע
ווייגבערג לייבל, ברודער, שוועסטער זלאטע נחמה און איר מאן
ווייגבערג שיע, פרוי און קינדער
ווייגטראב אלטער און פרוי
ווייגטראב לייבל, פרוי און קינדער
ווייגציר איטשע גאדל, פרוי און קינדער
ווייגציר שרה גיטל
ווייגציר לאה
ווייגציר אהרן (קצב), פרוי און קינדער
ווייגציר משה, פרוי און קינד
ווייגציר מעכלע
ווייגציר זישעלע

ווייסלעדער חיים יצחק
ווייסלעדער הינדע לאה
ווייסלעדער רויזע
ווייסלעדער אברהם
ווייסלעדער גאלדע
ווייסלעדער הערש פּרץ
ווייסלעדער ברוך
ווייסלעדער רחל
ווייסלעדער משה, פרוי און קינד מאירעלע
ווייסלעדער יאנקל און פרוי איטקע שוואַרץ
ווייסלעדער לייבל
ווייסלעדער סענדער
ווייסלעדער־דאנגאט חיה, איר מאן יוסף
ווייסלעדער דוד
ווייסלעדער אהרן דוד
ווייסלעדער גדליה
ווייסלעדער משה יצחק
ווייסלעדער אהרן יוסף, פרוי און קינדער
ווייסלעדער יחיאל ברוך, פרוי און קינדער
ווייסלעדער חיים מנחם און פרוי
ווייסלעדער חיים אייזיק, פרוי און קינדער
ווייסלעדער שרה
ווייסלעדער אסתרל

וויסלעדער רחל׳ע
וויסלעדער משה, זיין פרוי —
וויסלעדער טאבע און פיר קינדער
וויינשטיין נחום
וויינשטאק אלחנן, פרוי און קינדער
וויינשטאק אבע, פרוי און קינדער
וויינשטאק נוטע
וויס אברהם משה
וויס דוד
וועגגער קאפל
וועגגער נחמן חיים
וועגגער ישכר בער
וועגגער הערשל (נאסיק)
וועלטפריד יחזקאל, פרוי און קינדער
וויינשטאק נחום, פרוי און קינדער

ז

זאוואזשניק יצחק, זאשקע און צוויי קינדער
זאמיאטי מאטל, פרוי שפרה און קינד
זאלצמאן אברהם און פרוי
זוסמאן דודטשע
זוויראווסקי פישל, פרוי און קינדער
זוויראווסקי יצחק און פרוי
זילבערשטיין יעקעלע, פרוי און טאכטער
זילבערשטיין אייזיק, פרוי און קינדער
זילבערשטיין יאנקל, פרוי און קינדער
זילבערמאן משה, פרוי און קינדער
זילבערמינץ ירחמיאל, פרוי און קינדער
זילבערמינץ חיה, מאן ירחמיאל און קינדער
זיידמאן־געליבטער פייגע און צוויי קינדער

ח

חומש געצל
חומש יידל
חומש סאנע

ט

טאלוב הערש לייב, פרוי און קינדער
טאפארעק וועלוול
טאפארעק יונה
טאפארעק חיה
טאפארעק שרה
טאפארעק חנה
טאפארעק אסתר און טעכטערל
טוכבראך טשיפע
טוכבראך פייגאלע (פייגאלע יואלס)
טוכבראך פעלא און אַ זון
טוכבראך יחיאל און פרוי
טורעק חנה
טורעק טשיפע
טורעק אלחנן, פרוי און קינדער
טורבינער רחלע און קינדער
טישלער חיה לאה
טישלער גיטעלע
טישלער מאטעלע
טישלער מאטעס
טייבלום משה, פרוי און קינדער
טייכמאן יאסל
טייכמאן שמואל, פרוי און קינדער
טייכמאן משה
טענענבוים נתן, פרוי, זיינע צוויי זין —
שמואל, פיניע און טאַכטער מלכה
טענענבוים מעכל, פרוי און קינדער
טעפער משה, פרוי און קינדער
טרויבע ישראל יצחק, פרוי און קינדער
טרויבע משה וואלף

י

יאבלאן ישראל יצחק, פרוי און קינדער
יאבלאן לייבל
יאבלאן שיע
יאבלאן הערשל
יאבלאן ישראל
יאבלאן אהרן
יאבלאן שרה
יאבלאן שעלקע
יאבלאן הינדע
יאנטעף וועלוול
יאנטעף יידל
יום טוב נטע, פרוי און קינדער
יום טוב אברהם לייביש, פרוי און קינדער
יום טוב אביגדור און פרוי
יום טוב משה, פרוי און קינדער
יוסטמאן מאטל, זון, טאכטער און איידעם
יעליצקי משה (דערשאסן אין סאבאלעוו)

כ

כאבערמאן אברהם

כאבערמאן רבקה
כאטניצקי פּנחס, פרוי, קינדער, איידעם און אייניקלעך
כץ דוד, פרוי און קינדער

ל.

לאטערשטיין מלכה
לוקאוויעצקי אהרן
לוקאוויעצקי משה
לוקאוויעצקי רבקה און קינד
לוקאוויעצקי מרדכי יוסף
לוקאוויעצקי בנימין
לוקאוויעצקי שלמה
לוקאוויעצקי נחמן, אסתר און זייערע קינדער
לוקאוויעצקי פּסח, פרוי און קינדער
לוקסעמבורג מאטל, פרוי און קינדער
לוקסעמבורג הענעך, פרוי און קינדער
ליטמאן לייביש, פרוי און קינדער
ליכטענשטיין דוד, פרוי און קינדער
ליכטענפארט גבריאל, פרוי גנענדל און קינדער
לעעוויט אליעזר משה, פרוי חנה דינה און קינדער
ליסטעק חיים, פרוי און קינדער
ליסטעק ישראל יצחק, פרוי און קינדער
ליסטעק יאנקל, פרוי און קינדער
ליפּ דבורה
ליפשיץ מאיר, פרוי טשייטל, זייערע קינדער
לעווינסקי אשר, פרוי דבורה
לעווינסקי רויזע און אסתר
לעווינסקי דוד און פרוי
לעווינסקי הערש פּרץ
לעווינסקי ישראל חיים, פרוי און צוויי קינדער
לעווינסקי ניסן, פרוי סימע און פיר קינדער
לעוויט געצל, פרוי און קינדער
לעדערמאן ישראל וועלוול (רבינס משמש), פרוי און קינדער
לעדערמאן יעקב יוסף (שוחט), פרוי און קינדער
לעווין עוזר, פרוי, זון און פאטער
לעווין וועלוול, פרוי און קינדער
לענטשיצע יאסקע, פרוי און קינדער
לערמאן־לעווינסקי רחל
לערמאן משה, זייערע זעקס קינדער

מ

מאלץ שיעלע, פרוי און קינדער
מארעל יאנקל
מארדערמאן גרינע
מארדערמאן שלמה, פרוי שיינדל און קינדער
מארמעלשטאט (פאטאגראפיסט), פרוי און קינדער
מארכעווקע מרדכי, פרוי רבקה און קינדער
מויפאן יעקב הערש, פרוי און קינדער
מיאדאוויניק נפתלי און קינדער
מיאדאוויניק איטשע, פרוי און קינדער
מיאדאוויניק גרשון, פרוי און טאָכטער
מיאדאוויניק נח, פרוי רויזע
מיאדאוויניק חיים און טעכטערל
מיאדאוויניק דוד לייב
מיאדאוויניק פאניע
מילווע הערשל, פרוי און קינדער
מילווער הערשל, פרוי און קינדער
מידלארסקי איטשע
מידליארסקי דוד און פרוי
מידליארסקי לייבל, פרוי און קינדער
מידליארסקי פייוול
מיקאווסקי משה, פרוי פייגע און קינדער
מיטלמאן חיים, פרוי און קינד
מייסטער וועלוול און פרוי
מייסטער הערשל
מייסטער שאיע
מייכעל משה
מייכעל משה (דערשאסן דורך די דייטשן)
מייכל פייגעלע
מייכעל צעשקע
מייכעל צעשקע (דערשאסן דורך די דייטשן)
מייכעל לייביש
מיימן פּסח
מלמד אהרן, פרוי און קינדער
מלמד משה און פרוי
מלמד מענדל, פרוי חנטשע און קינדער
מלמד יחיאל, פרוי דבורה און קינדער
מלינאווסקי אברהם יצחק, פרוי און קינדער
מלינאווסקי לייזער (גראבער לייזער), פרוי און קינדער
מלינאווסקי יאנקל, פרוי און קינדער
מלינאווסקי רחל
מלינאווסקי חיה
מלינאווסקי שרה
מלינאווסקי מאניע
מלינאווסקי מאיר
מלינאווסקי קיילע
מלינאווסקי געלע
מלינאווסקי חנה
מליטשקעוויטש שרה און קינדער
מליטשקעוויטש משה און אסתר רחל און קינד
מעסינגער דוד, פרוי חוה ביילע
מעסינגער שלמה, פרוי פריידע
מעסינגער וועלוול, פרוי שרה
מעסינגער שרה רבקה, מאַן פּנחס

מעסינגער הינדא, געלע און גאלדע
מעסינגער־שאליט שרהלע, זון עמיל
מעסינגער איטשע
מעסינגער דוד
מעסינגער יאנקל
מעסינגער לייזער און דבורה
מרוווקע לייבל
מרוווקע יאנקל
מרוווקע נעכע
מרוווקע שמאי
משפטים שמואל און פרוי ברכה
משפטים פעסע (פעסע הערש חיימס
משפטים פעסע (פעסע הערש חיימס)

נ

נאכמאן משה
נאכמאן יאנקל
נאכמאן הערשל
נירענשטיין מאטל, פרוי און טאכטער
נירענשטיין דוד, פרוי און קינדער
נירענשטיין קיילע און מוטער
נירענשטיין חנה
נירענבערגג יידל, פרוי און קינדער
נירענבערג מלך
נייישטעטער איטאלע
נייישטעטער אברהם
נייישטעטער דודל
נייישטעטער משה (משהלע ריקער, פרוי חיה
נייישטעטער דוד, פרוי רחל לאה
נייישטעטער שאול, מאטל, און יחזקאל
נייישטעטער פריידע, שיינדל און באלטשע
נייישטעטער־וויינאגראד איטאלע און קינדער

ס

סוקנע אברהם שמעון, פרוי און קינדער

ע

עלבוים מלכה
עלבוים הינדע
עלבוים טאבע
עלבוים רויזע
עלבוים מענדל
עלבלום ישראל, פרוי און קינדער
ענגעל שימעלע, פרוי און קינדער
ענגעל ישראל מרדכי, פרוי און קינדער

פ

פאפאווסקי יחיאל
פאפאווסקי פייגאלע, אירע טעכטער הינדע און מלכה
פאפאווסקי לייבל
פאפאווסקי נתן
פאפאווסקי אברהם
פאפאווסקי משה
פאפאווסקי מלכה
פאפאווסקי הינדע
פאפאווסקי מאיר
פוטערמאן יידל
פוטער סיני (שוחט), פרוי און קינדער
פינטע נתן
פינטע הערשל און פרוי
פינטע נחום פנחס
פערקאל קיילע, קינד באלטשע
פערקאל בוטשע, פרוי און קינדער
פערקאל פערל (פערל גאלדעס)
פערקאל ברוך, פרוי און קינדער
פערקאל משה, פרוי און קינדער
פערקאל חיים, פרוי און קינדער
פערקאל מלך, פרוי דבורה און קינדער
פערקאל ראובן
פערקאל פייגע און קינדער
פערקאל מרדכי, פרוי מנוחה און קינדער
פרעכטער יידל
פשיסוכער אברהם (דעם רבס זון) און פרוי
פשיסוכער דוד יהודה (רבס אייידעם), פרוי און קינדער
פערל יאסל, פרוי און קינדער

פ

פאס בעריש, פרוי און קינדער
פאס משה און פרוי
פאסטמאן מיכאל
פוטערמינץ משה, פרוי פערל און קינדער
פויגלפעלד יחזקאל, פרוי דבורה, דריי קינדער
פויגלפעלד מרדכי איטשע
פוטערמאן משה
פוטערמאן מרדכי
פינקעלשטיין יוסף, פרוי און קינד
פינקעלשטיין שבע, טאכטער שרהלע און מאן
פילגעצייג־בראן העניע רחל

פירשטענבערג באלטשע
איר מאַן און קינדער
פירשטענבערג אליעזר
פירשטענבערג ברכה דינה
פירשטענבערג העניעק, פרוי און קינדער
פירשטענבערג סאלאמאן, פרוי און קינדער
פירשטענבערג יאדזשיא
פירשטענבערג פעלא
פיש אלטע פייגא
פיש טילע גיטל
פיש יהודה אריה
פיש מיכלע
פיש מרדכי פּנחס
פיינגעזיכט שבתי
פיינגעזיכט שרה
פיינגעזיכט דוד, פרוי רייזל
פיינגעזיכט מרדכי, פרוי און קינדער
פיינזילבער משה און פרוי
פיינזילבער שלום
פיינזילבער הערשל
פיינזילבער בעריש, פרוי געלע
פיינזילבער אונן, פרוי און קינדער
פיינזילבער מאטל, פרוי און קינדער
פיינזילבער אביגדור, פרוי און קינדער
פיינזילבער ישראלקע
פיינזילבער איטע
פיינזילבער יאנקל, פרוי און קינדער
פיינזילבער רויזע
פיינזילבער שלמה, פרוי עלקע און קינדער
פעלדמאן דינה
פעלדמאן חיים יאסל און פריידל
פעל נח, פרוי און קינדער
פראק שלמה מאיר, פרוי אלטע און פינף קינדער
פראק רבקה און טאכטער
פראק משה, פרוי און קינדער
פרויעמזאן אפרים
פריד פּנחס, זיין פרוי און קינדער
פרימער גדלי׳ יוסף, פרוי אלטע מלכה און קינדער
פרימער לייביש פּסח, פרוי גאלדע און קינדער
פרימער חוה
פרידמאן איטע

צ

ציבולקיעוויטש מרים
צעלמאן משה און פאמיליע
צעלמאן שמואל, פרוי און קינדער
צעלמאן שלמה און פרוי

ק

קאבצען משה
קאבצען אברהם
קאבצען יצחק
קאבצען ישעיהו דוד אשר
קאזשיצקי שמואלקע, פרוי און קינדער
קאזשיצקי יחיאל, פרוי תרצה און קינדער
קאזארעק אסתר, מאן און קינדער
קאן לוי יצחק, פרוי און קינדער
קאן משה
קאץ דוד, פרוי און קינדער
קאס וואלפטשע, פרוי און קינדער
קאס גדליה, פרוי און קינדער
קאסמאן יששכר און פרוי
קינדער: עטל, שרהלע און אברהם
קאטלאווסקי שבתי, פרוי, זון הערשל
קארצארזש יאסל, פרוי רבקה רייזל
קארצארזש ישראלקע
קארצארזש בן ציון
קארצארזש אברהם יצחק
קארצארזש רבקה
קארצארזש חיה שיינדל
קארצארזש דוד, פרוי דבורה
קארצארזש מעכל און חיים
קארצארש בנימין פישל, פרוי רויזע
קארצארש משה
קארצארזש עטעלע
קאפיטא אברהם יצחק, פרוי און קינדער
קאפ לייביש, פרוי און קינדער
קאפיטא ישראל, פרוי און קינדער
קאפלאן־קינדער: מאדלען, שארל און רענע
קיעווסקי חנה (ישראל מאירס)
קיעווסקי שלמה, פרוי און קינדער, אייניקלעך
קיעווסקי גדליה, די גאנצע פאמיליע
קיעווסקי אברהם, פרוי און קינדער
קיעווסקי יצחק, פרוי פייגע, קינדער חוה און לייביש
קליינגלאס לוי יצחק, פרוי רבקה און 3 קינדער
קליינמאן איטשע, פרוי פייגע און טאכטער
קערשענבוים משה, פרוי און קינדער
קערמאן מאיר, פרוי און קינדער
קרוקאוויטש אברהם יחיאל, פרוי מאניע און קינדער
קריסטל יצחק דוד, פרוי און קינדער
קרימאלאווסקי חיים, פרוי איטע פיניעס

ר

ראזענבערג אליעזר משה, פרוי און קינדער

ראזענבערג אלעזר, פרוי, זון און טאכטער
ראזענבערג יצחק
ראזענבערג פישל, פרוי גיטל
ראזענבערג פסח
ראזענבערג אברהם, פרוי און קינדער
ראזענבערג חיים און פרוי
ראזענבערג אביגדור אָון פרוי זלאטע
ראזען אברהם יוסף און פרוי
ראזען אהרן
ראזען מאיר און פרוי
ראזענפעלד חיים יצחק, פרוי דינה און קינדער
ראטערמאן שרה חיי׳
ראטערמאן לייביש
ראטערמאן הערשל
ראטמאן חיים
ראט בנימין (שלאסער) אָון פרוי
ראט יוסף, פרוי און קינדער
ראטפארב שרה און קינדער
רויטמאַן אהרן שלמה, פרוי און טאָכטער
רויטמאַן ישראל אלימלך, פרוי און קינדער
ראכווערגער משה ישראל
ראכווערגער רחל
ראכווערגער שלמה, שאול און טשיפּע
ראפאוויטש יאנקל
ראפאוויטש אליהו, פרוי און קינדער
רויזענקינד אליהו
רייסקינד משה
רייסקינד חיים
רויזמאן־פּערקאל רחל, מאַן און איינציקע טאָכטער
רויזענקינד הערשל
רויטגאלד יהושיע הענעך, פרוי און קינדער
ריפמאן שאשע
ריפמאן יחיאל, פרוי און טאכטער
ריפמאן אהרן, פרוי רחל און דריי קינדער
ריפמאן חנה און מאן
ריפמאן ישראל יצחק
ריפמאן שמואל
ריפמאן צירל
ריפמאן שרהלע
רייסקינד דוד וועלוול, פרוי טאבע
רעגערמאן איטשע, פרוי און קינדער
רעגערמאן אברהם, פרוי

ש

שאליט נח, פרוי אסתר חיי און קינדער
שאליט מרדכי און משה
שאליט יאנקל, פרוי און קינדער
שאליט מאניע
שאליט שמואל
שאפירא יחיאל (מורה הוראה), פרוי און קינדער
שארפהארץ יחיאל, פרוי און קינדער
שאַרפהאַרץ מנחם, פרוי און קינדער
שארפהארץ יצחק
שווארץ ראובן, פרוי גנענדל און טאכטער
שווארץ בערל, פרוי און קינדער
שווארצשטיין אברהם, פרוי און קינדער
שטשעטשיניארזש דאבע
שטשעטשיניארזש ישראל אייזיק, פרוי און קינדער
שטשעטשיניארזש חנה גאָלדע
שטשעטשיניארזש יחיאל, פרוי און קינדער
שטשעטשיניאזש רחל, איר מאַן און אַ קינד
שטיינהענדלער העניע און קינדער
שטיינהענדלער בעלא
שטיינהענדלער פייגע רייזל
שטיינהענדלער ראובן און קינדער
שטיינהענדלער רבקה און קינדער
שטיינהענדלער נחמן און קינדער
שטיינהענדלער איטשע און קינדער
שטיינהענדלער משה און פרוי
שטיינהענדלער־יאסל
שטיינמאן הערשל משמש, פרוי און זון
שטיינמאן שמשון און פרוי
שטערנזער יוסף דוב, פרוי חנה
שטערנזער ישראל אלחנן
שטערנזער אברהם יצחק
שיפמאַן־בארוכאוויטש גיטל
שידלאוויטש ישראל (קצב), פרוי און קינדער
שילדקרויט ישראל, פרוי און קינדער
שלאמקיעוויטש פּרץ
שלאכטער יוסף (שוחט), פרוי און קינדער
שלאכטער הערשל, פרוי און קינדער
שלאכטער אברהם, פרוי רבקה
שנאפסטיילער גדלי, פרוי פייגע טויבע
שנאפסטיילער יאנקל
שנאפסטיילער חיים
שנאפסטיילער הערשל
שנאפסטיילער נתן
שנאפסטיילער דבורה און צוויי זין
שעראייזן אייזשע
שפּעקולאנט בן ציון און פרוי
שפּעקולאנט זישע, פרוי און קינדער
שפּעקולאנט משה, פרוי און קינדער
שפּעקולאנט חנטשע, מאן און קינדער
שפּרינגער וועלוול און פרוי
שמייס תנחום (מלמד), פרוי און קינדער

ביילאגעם צום יזכור-בוך

ערשטע ביילאגע

זשעלעבאווער משפחות

זייער לעבן און אומקום

חנה ישראל מאירס

חנה ישראל מאירס איז געווען איינע פון די שענסטע און איידלסטע פרויען פון אונדזער שטעטל. איר איידל פנים האט ארויסגעראפן דרך ארץ גלייך פון דער ערשטער מינוט, ווי מ׳האט זי דערזען. אנגעטאן — נישט רייך, נאר ציכטיק, קלוגע אויגן, וואס זיינען ארויסגעדרונגען אין האַרץ. א נא־טירלעכע, טיף־איינגעבוירענע אינטעליגענץ צו פארשטיין מענטשן און נישט בלויז פארשטיין, נאר מיטפילן און העלפן מיט א ברייטער האנט. שטיל בסתר אן רעש און אן טומל איז פון איר הויז ארויסגעטראגן געוואָרן היפך — ברויט, פלייש און אלץ, וואס ס׳איז נאר געווען אויף צו העלפן די ארעמע פון אונדזער שטעטל. עס איז ביי דער דאזיקער פרוי געווען א תענוג, א טיפע אינערלעכע נשמה־באפריקונג צו העלפן און דאס אויף א באשיידענעם אופן.

די יידישע מידה צו העלפן יענעם אויף אזא אופן, אז דער געהאלפענער זאל נישט וויסן פון וועמען די היפֿ קומט, כדי חלילה נישט מבייש ווערן — אט די מידה האט פארמאגט חנה ישראל־מאירס.

איך דערמאן זיך, ווען איך בין געזעסן ביי איר אין הויז און דיסקוטירט מיט איר טעכטערל וועגן זשיטלאווסקיס היסטאריש אידייען־פארבינדונגען — האט זי זיך אזוי פיין איינגעהערט ווי מיר „וואַרפן" זיך מיט פארשיידענע געטער, און שטיל א שאקל געטאן גוטמוטיק מיטן קאפ: „איי, איי, קינדערלעך, איר וועט שפעטער אמאל קלוגער ווערן"... אן שום בייזקייט, אויפרעגונג ווי מיר זיינען דאס געווינט געווען צו זעען פון אנדערע רעליגיעזע טאטעס און מאמעס.

געדענקט זיך מיר אויך: מיין „יחוס" איז מיר געשטאנען אין וועג צו ווערן איר איידעם. אליין א שוסטער און פון א פאמיליע בלויז שוסטערס, איז דאס געווען עפעס אזעלכעס וואס איז דער דאזיקער יידיש־אריסטאקראטישער פרוי געווען שווער צו פארנעמען. עס איז פארט געווען ביי דעם קרייז באלעבאטישע מענטשן אן איינגעווארצלטער צוגאנג צו בא־שטימטע סאציאלע שיכטן. האב איך געמוען אויף איר ווירקן דורך „ליטעראטור". זייענדיק אין וואַרשע, האב איך אנגעשריבן א בריוו צו דער דאזיקער פרוי און מיט איר זיך דורכגעשמועסט ווי מיט א חבר און פריינט, דערציילט איר ווי איך רעספעקטיר זי און איר טאכטער און אויך גלייכ־צייטיק געפרווט איר געבן צו פארשטיין, אז קיין שום מלאכה איז נישט קיין בושה.

דאס האט געווירקט. איך בין באמת געווען גליקלעך צו הערן, אז זי האט עס נישט בלויז פארשטאנען, נאר זיך געגרויסט מיט מיר און ארומגעטראגן דעם בריוו צו אלע אירע פרייַנט און באקאנטע צו וויזן און געשעפט נחת.

פאר מיר איז קלאר געווארן, אז איר באציונג צו „יחוס" איז געווען בלויז אן אלטער באלאסט, וואס ביי דעם ערשטן ריין מענטשלעכן באריר איז דאס אפגעפאלן.

וויפל ליבע און מענטשלעכע פריינטשאפט האב איך שפעטער געזען פון דער דאזיקער טיף רעליגיעזער פרוי... א ליבע, וואס האט מיך באמת איינגעגלידערט אין איר משפחה־קרייז אויף שטענדיק.

וויפל פרייד און גליק וואלט זי געפילט בעתן זען און באריון אירע זייער געראטענע אייניקלעך. וויפל איבער־מענטשלעכן גליק וואלט פאר איר געווען זי זען הינדען, שרהלען, אברהמלען אירע אייניקלעך. איך האב געחלומט, אז עס וועט קומען א צייט, ווען מיר וועלן דאס זוכה זיין...

האט די ברוטאלע, מערדערישע היטלעריסטישע האנט א סוף געמאכט צו איר לעבן.

י ת ג ד ל ו י ת ק ד ש . . .

שאלעק

פאנאמע.

צום אנדענק פון מיינע נאנטע און ליבע

אין בין געווען דער יינגסטער פון אונזערע קינדער. מיין פאָטער, וועלווול, האָט געפירט אַ שותפות פאַבריקל פון שוסטעריי מיט זיין ברודער מאניש, אויסאַרבעטנדיק שטיוול.

קיין אייגן געלט, ווי איך געדענק, האָבן זיי קיינמאָל נישט געהאַט. דער גאַנצער „מסחר" איז געגאַנגען אויף קרעדיט: מ'האָט געקויפט רויע סחורה פאַר וועקס־לען, פאַרקויפט די שטיוול אויף וועקס־לען, זיי דיסקאַנטירט, באַצאָלט די חובות און ווידער געמאַכט אַנדערע סחורה. און אַזוי האָט מען זיך געמאַטערט מיט אַ פאַמילע פון פינף קינדער.

יעדער האָט אַרויסגענומען פון שותפות אויף די טעגלעכע אויסגאַבן פאַר זיין פאַמיליע. עס געדענקט זיך מיר אַ שמועס צווישן מיינע עלטערן. מיין מוטער, ע"ה, האָט געזאָגט: „וועלווול, עס איז מיר שווער אַדורכצוקומען דעם טאָג מיט אַזאַ קליינע סומע, מיר זיינען קיין עין הרע אַ משפּחה פון זיבן נפשות". פלעגט מיין פאָטער ענטפערן: „לאה, מיר מוזן זיך באַניגענען מיטן מינימאַלסטן, אַז מיר זאָלן, חלילה, נישט אויפעסן קיין פרעמד געלט."

הגם מיין מאַמע איז געווען אַן אמתע אשת חיל און האָט געפירט די שטוב מיט חשבון — האָבן די קינדער דאָך געמוזט אָנהויבן אַרבעטן אין זייערע פריסטע יאָרן, ווער ביי שניידעריי און ווער ביי שוסטעריי, און אַזוי יינג אָנגעהויבן פילן די לאָסט פון אַ שווער לעבן און אַביסל פאַרגרינגערט די עלטערן.

מיין שוועסטער, העניע רחל ע"ה, און מיין עלטערער ברודער, אשר יצחק ע"ה, האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן ביי שנייַדערייַ. די דריטע, צירל, האָט געמאַכט אין שטוב אבצאסן און „פאדקלייקעס" צו די שטיוול, וואָס מ'האָט אויסגעאַרבעט אין זשעלעכאָוו און אויף וועלכע ס'איז געווען אַ גרויסע פאָדערונג און זי האָט „נישט שלעכט פאַרדינט" ביי 16 שעה אַרבעט אַ טאָג.

די יינגערע קינדער, איך און מיין שוועסטערל שרה מינדל — איך אין חדר זי אין שול — האָבן נאָכן לערנען אויך צוגעהאָלפן מאַכן אבצאסן, וואָס איז צוזאַמענגעקלעפט געווארן פון קליינע שטיקלעך לעדער. יעדע פרייַ מינוט פון אונזער קינדער־לעבן איז אַוועק אויף דער אַרבעט.

און אַזוי זיינען אונזערע עלטערן געגאַנגען אין שפּאַן פון שווערן לעבן, שפּינענדיק זייערע האָפענונגען פאַר אַ בעסער לעבן און אַ ביאת המשיח. זייערע קינדער האָבן אָנגעהויבן זעען אַן אויסבעסערונג אין לעבן פאַר די ליידנדע אין גאָר נייַע אידיין, האָט זיך געשאַפן ביי אונז אין שטוב אַ קאַמפּאַרענג. אונזער פאָטער, אַ טיף רעליגיעזער ייד, האָט געהאָפט, אַז זיינע קינדער זאָלן גיין אין זיינע דרכים און דעריבער שטאַרק פאַרפאָלגט אונזער נייַעם אופן פון לעבן. דאָך האָבן מיר אים זייער רעספּעקטירט און געווען שטאָלץ מיט אים.

מיין פאָטער ע"ה איז געווען אַ מענטש וואָס האָט פון זיינע פריסטע קינדער־יאָרן שווער געאַרבעט און געלעבט אין נויט און דאָך געווען אַ גוטער תלמודיסט, געקאָנט גוט לערנען, זיין גאַנץ לעבן נישט געווען אין קיין געריכט, נישט געפירט קיין דין תורה'ס, געלעבט באַשיידן און זיך באַניגנט מיט וואָס ער האָט געהאָט, קיינמאָל יענעם נישט מקנא געווען. אין אָט דעם גייסט האָט ער זיך באַמיט צו דערציען זיינע קינדער.

נאָך אַ וואָך שווערע אַרבעט, פלעגט ער פרייטאג ביינאַכט זיצן ביז שפּעט אין דער נאַכט און לערנען פון זיינע ספרים. שבת פלעגט אים וועקן יידל מענדל אייבינדער: „וועלווול — צו תהילים." וועז עס איז נאָך געווען פינסטער איז ער אַוועק אין שולכל, וווּ ביי אַ לאָגען טיש זיינען געזעסן זשעלעכאָווער יידן פון אַלע שיכטן, געהערט און מיטגעלערנט מיט ר' שי־מעלע מאירס און אַז שימעלע איז אַוועק פון זשעלעכאָוו, האָבן זיי געלערנט מיט שימעלע לוזערס־גאלדצווייג ע"ה.

מיין פאָטער איז יעדן שבת און יום־טוב געגאַנגען צום לערנען און שפּעטער צום האַוונען צו דער חברה שוסטער, ביי סענדער משפּטים, וווּ ער איז אַ סך יאָרן געווען איר גייס־טיקער פירער און בעל קורא.

אז מיר קינדער זיינען עלטער געוואָרן, אָנגעהויבן נעמען אַן אַנטייל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, געוואָרן מיטגלידער אין פראָפעסיאָנעלן פאַריין, געמוען לייענען ביכער א.א., פלעגט מיין פאָטער זיך באַמיען ווירקן אויף אונז מיט אַלע מעג־לעכקייטן. פאַר דעם צווועק זיינען יעדן שבת און יום־טוב נאָך מיטאג געקומען צו אונז פיל פון אונזער משפּחה און עס פלעגן זיך ענטוויקלען שטאַרקע דיסקוסיעס, זיי — פאַרטיי־דיקנדיק די רעליגיע און מיר — קעגן. ביי אונזערע דיסקוסיעס האָט מיין ברודער, אשר יצחק, שטאַרק אָנגעגריפן די רעליגיע און די געמיטער האָבן זיך אזוי צעהיצט, אַז מיין פעטער מאניש, אַ חברה־תהילים־ייד, האָט אויסגעשריען: „אזעלכע קינדער וואָס לעסטערן גאָט, דאַרף מען פאַריאָגן פון שטוב; ס'איז אַ חילול השם."

אָט דער פעטער מיינער, נאָך אַ יינגער מענש, פלעגט אַרבעטן שווער אויף פרנסה, געלעבט אין נויט מיט זיין פרוי און 7 קינדער און האָט געזעען דעם גאַנצן תמצית פון לעבן אין דער אָפענונג אויף עולם הבא. די־וועלט איז געווען בלויז אַ „פאַדער־הויז".

ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם מיט זיינע און מיינע נאָנטע און ליבע. כבוד זייער אנדענק!

* * *

שפּעטער, וועז מיר האָבן שוין געהאָט פאָכן, האָט זיך ערשט אַרויסגעוויזן די אומבעהאָלפנקייט פון אַרבעטער צו קריגן אַרבעט. אויסלערנען אַ פאַך האָט מען נאָך געקאָנט, אָבער נישט באַקומען אַ פּאָסטן צו דער אַרבעט און דער איינציקער אויסוועג איז געווען — פאָרן קיין ווארשע, זוכן באַשעפטיקונג.

אָבער אין יענער צייט (אין 1928) האָט זיך שטאַרק נישט געוואָלט שיידן מיט זשעלעכאָוו. עס האָט דאָן געשפּרודלט מיט געזעלשאַפטלעך לעבן אויף אַלע געביטן. דער אייניציקער אויסוועג וואָס איז געבליבן פאַר מיינע עלטערן איז געווען, איבערציען זיך מיט דער משפּחה קיין ווארשע. ס׳איז גאָרנישט אָנגעקומען לייכט ביז מיר האָבן דאָרטן באַקומען אַ קעלער־שטוב און זיך אַביסל „אייניגעאָרדנט". די קינדער האָבן באַקומען אַרבעט און צוביסלעך האָט זיך אונזער לאָגע אָנגעהויבן צו סטאַביליזירן.

מיר האָבן שוין גוט פאָרדינט. אַלע זיינע געוואָרן מיטגלידער אין פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, אָנטייל געמומען אין פאַרשידענע אָרגאַניזאַציאָנעלע אַרבעטן און אונזער פאָטער האָט צוביסלעך שלום געמאַכט מיטן געדאַנק, אַז אויב דעם רבונו של עולם איז ליב, אַז זיינע קינדער זאָלן גיין אויף אַנדערע וועגן, מוז אים זיין ניחא. ער האָט זיך בלויז באַמיט ווי ווייט מעגלעך צו פאַרקלענערן אונזערע זינד. עס איז דערגאַנגען אָזוי ווייט זיין שלום מאַכן מיטן געדאַנק וועגן זיינע קינדער, אַז אין אַ געווייסן ערב יום כיפור האָט זיך מיין פאָטער געוועדעט צו מיין מוטער, לאה: „דו וועסט צוגרייטן אין שטוב גענוג עסן, ווייל איך וויל זיך נישט אייניידן, אַז זיי וועלן מאָרגן פאַסטן. איז, אַז זיי וועלן עסן אין שטוב, וועט כאָטש די עבירה זיין איינפאַך. דאַקעגן, אַז זיי וועלן דאָרפן גיין עסן אין גאַס, וועט די עבירה זיין דרייפאַך און זיי וועלן נאָך עסן טריפות..."

אָט אזוי, מיט אַזויפיל האָרץ, האָט אַ זשעלעכאָוער טאַטע געזאָרגט וועגן זיינע קינדער. זאָל דער אנדענק פון אָט די יידן, האָרציקע פאָלק מענטשן, גלייבנדיקע יידן, וועלכע זיינען פאַרפייניקט געוואָרן על קדוש השם — זיין געהיליקט פאַר דורות!

ישראל בראָון

סאן כאסע, קאסטא ריקא.

צום אנדענקען פון מיין פאָטער יהודה מענדל אייגבינדער און מיין מוטער מרים בלימע

אונטער די נעמען יידל מענדל אייגבינדער און יידל מענדל קלעבער, איז מיין ליבער פאָטער געווען באקאנט אין זשעלעכאָוו. די פאָך־נעמען (אייגבינדער און קלעבער) האָט ער באַקומען צוליב די צוויי מלאכות זיינע מיט וועלכע ער האָט זיך באַשעפטיקט ,נעמלעך: ער איז געווען דער בוכבינדער פון שטעטל און אַ מייסטער צו באָפּוצן די וועגט פון יידישע און נישט־יידישע הייזער מיט טאַפעטן, וואָס מ׳האָט געדאַרפט אזוי קונצ׳ק קלעבן, אַז זיי זאָלן אויסזען ווי צוגעוואקסן צו די וועגט.

מיין פאָטער איז געווען זייער באַליבט אין זשעלעכאָוו און אומגעגנט סיי ביי יידן, סיי ביי פאָלאָקן און אויך ביי דער רוסישער נאַטשאַלסטווע. מיט זיינע צוויי מלאכות איז ער געקומען כמעט אין יעדן הויז פון שטעטל. האָט אַ רייכער ייד אויסגעגעבן זיין טאָכטער פאַר אַ ישיבה־בחור, וואָס האָט געדאַרפט זיין אַן איידעם אויף קעסט, איז מען געקומען צו יידל מענדלען באַשטעלן אַ ווילנער ש״ס. האָט מען געוואָלט איינאָרדנען אַ שיינע וואוינונג פאַר דעם יונגן פּאָר, איז מען ווידער געקומען בעטן יידל מענדלען, ער זאָל זיך מטריח זיין קומען אויסקלעבן די שטוב מיט טאַפעטן.

אָפטמאָל פלעגט צו מיין טאַטן אין שטוב אַריינקומען אַ שעמעוודיק כלה־מיידל און געבעטן מיין פאָטער, אַז ער זאָל שיין אייגבינדען דעם קרבן־מנחה־סידור, וואָס דער חתן האָט געקויפט פאַר איר אַ מתנה. „למען השם — האָט דאָס מיידל געבעטן — די ראַנדן פון די בלעטער מאַכן מיט גאָלד, גאָלדענע אותיות אויפן רוקן און אויף די טאָוולען און אַ מעשן שלאָס, ער זאָל זיך גוט פאַרמאַכן". ביי אַזאַ בקשה פלעגט מיין פאָטער וועלן כלומרשט בייז און אויסשרייען: „וואָס הייסט מיט אַ שלאָס, דו ווילסט נישט דאָוונען אין סידור, נאָר ער זאָל זיין גוט פאַרשלאָסן."

דאָס כלה־מיידל פלעגט רויט ווערן און מיט אַ ציטריקער שטים פייערלעך פאַרזיכערן: „ניין, ניין ר׳ יידל מענדל, איך וועל דאָוונען, איך וויל נאָר עס זאָל זיין שיין פאַר לייטן." מיט אַ גוטמוטיקן טאָן האָט זיך שוין מיין פאָטער אָפּגערופן: „,גיי, גיי געזונטערהייט, וועסט האָבן ווי דו ווילסט"...

מיין פאָטער איז געווען זייער אַ פרומער ייד, ער האָט נישט געקאָנט פאַרטראָגן דאָס מינדסטע אָפּטרעטן פון דת. אין דער היגזיכט האָט ער נישט געשאָנעווען קיינעם. קוים האָט ער באַמערקט עפּעס אַן עבירהלע ביי אַ פרומן יינגעמאָן, האָט ער אים באַלד געמומען מוסרן. אויב יענער האָט זיך פאַרשעמט, האָט מיין פאָטער באַלד חרטה געהאַט, וואָס ער האָט פאַרשאָפט צער אַ ייד און באַלד געמומען פאַרגלעטן מיט עפּעס אַ גוטן ווינ.

די רוסישע נאַטשאַלסטוע אין שטעטל האָט געהאָט גרויס דרך ארץ פאַר „יוטקע מענדל". דער קרייז־נאַטשאַלניק, פאוויאטאָוע נאַטשאַלניק — ווי יידן פלעגן אים רופן, אַז ער איז געקומען אויף באַזוך קיין זשעלעכאָוו, פלעגט ער אָפטרעטן ביי אונז אין שטוב און געכאָפט אַ שמועס מיט מיין פאָטער, אָפט אריינגעוואָרפן העברעישע ווערטלעך און רעקאָמענדירט מיין פאָטער פאַרשידענע אַרבעטן. אָפטמאָל האָט מיין פאָטער זיך משתדל געווען ביים נאַטשאַלניק און געבעטן עפּעס טאָן פאַר די דאָרפס יידן, וואָס האָבן געליטן צרות פון דער אָרטיקער אַדמיניסטראַציע.

איך געדענק ווי איינמאָל איז צווישן דעם נאַטשאַלניק, דעם הויכן גוי — ווי מ׳האָט אים אין שטעטל גערופן — און מיין פאָטער פאַרגעקומען אַ שמועס ווענגן אַ דאָרפס ייד, וואָס ווערט פאַרפאָלגט פון דאָרטיקן גמינע־שרייבער. דער נאַטשאַלניק האָט געוועדט צו מיין פאָטער רוסיש און אויף זיין שטייגער אריינגעוואָרפן אַ העברעיש ווארט, אַז דער שרייבער איז אַ „שונא ישראל" און צוגעגעבן: „יוטקע מענדל, טי

זנאַיעש — כסף יענה הכול". „פאַר אַהין, דו וועסט האָבן ביי דעם שרייבער אַרבעט און דו וועסט שוין וויסן וואָס דו האָסט צו טאָן." דער נאַטשאַלניק האָט געגעבן מיין פאָטער אַ רע־קאָמענדאַציע־בריוו צום שרייבער פון דער גמינע קארטניצע.

די נאַטשאַלסטוואָ ביי אונדז אין שטעטל האָט געהאַט איר סיסטעם פון איינמאָנען שטייערן, אָדער געלט־שטראָפן ביי יידן. ווער עס האָט נישט געצאָלט, האָט מען ביי אים צוגענו־מען די שבת־לייכטער אָדער אַנדערע כלי קודש פאַר אַ משכן. געווען ביי אונדז אַזאַ פאַל:

איינמאָל אין אַ פרייטיק פאַרנאַכט, די שטוב איז שוין געווען צוגערוימט, דער טיש איבערגעדעקט מיט אַ ווייס טישטוך, די חלות צוגעדעקט מיטן קליינעם טישטוכל. מיין מוטער אין דער קופקע מיט די לאַנגע סטענגעס שטעלט אַוועק אויפן טיש די לייכטער, צינדט אָן די ליכט און פלוצים באַווייזט זיך דער קאַסיר פון שטאָטישע שטייערן. ער מאָנט געלט. עס איז נישטאָ צו באַצאָלן. דער גוי קלערט נישט לאַנג, ער נעמט אַרויס די ליכט פון די לייכטער, פאַרלעשט זיי און נעמט צו די לייכטער אַלס משכנות.

מיין מוטער ווערט בלאַס. וואָס הייסט, זי וועט נישט בענטשן קיין ליכט? זי פרעגט דעם קאַסיר: ווו איז יושר? פרייטיק פאַרנאַכט צונעמען ביי אַ ייד די שבת־לייכטער. מיין פאָטער איז צוגעגאַנגען צום גוי, אַריינגעקוקט אים גלייך אין די אויגן און געזאָגט מיט אַ שאַרפן טאָן: „דו ווילסט מיר פאַרשטערן דעם שבת, דו האַלסט זיך דאָך פאַר מיינעם אַ פרייגט!" דערויף האָט דער קאַסיר געענטפערט: „יוטקע מענדל, עס איז אַ „זאַקאַן", מ'דאַרף באַצאָלן."

מיין פאָטער האָט אים צוגעזאָגט צו באַצאָלן און צו אים געזאָגט: „שטעל אַוועק די לייכטער. עס ווערט שפעט. מ'דאַרף ליכט־בענטשן!" דער גוי איז געשטאַנען אומאַנטשלאָסן און לסוף אַוועקגעשטעלט די לייכטער. מיט אַ נצחון־שטים האָט דער טאָטע אויסגערופן: „מרים בלימע, גיי בענטשן ליכט לכבוד שבת".

מיין פאָטער האָט געהערט צו אַ סך חברות. די באַליב־סטע חברות זיינע זיינען געווען: „הכנסת אורחים" און „חברה תהילים". הגם ער אַליין איז, ביי אַלע זיינע מלאכות געווען אָרעם, דאָך האָט ער אויף יעדן דריטן שבת פאַרבעטן צו זיך אַן אורח, וואָס איז באַהאַנדלט געווארן נישט ערגער, ווי אין די באַלעבאַטישע הייזער. די „חברה תהילים" איז געווען זיין ליבלינג. לסוף איז ער דאָרט געווארן שמש און האָט יעדן פאַרטאָג געווען דעם עולם צו תהילים.

יידל מענדל דער איינבינדער און טאַפעטן־קלעבער איז געווען אַ חסיד, געפאָרן צום אַלטן קאָזשעניצער רבין ר' אברהם משה'לע ז"ל און געווען פון רבינס מקורבים. דער רבי האָט אים געגעבן אַ מתנה אַ ספר, „בית אהרן", אַ חיבור פון דעם גרויסן רבין ר' אהרן קאַרלינער ז"ל. אין דעם ספר איז געווען אַ פאַרמעטן בלאַט מיט אַן איסור, אַז מ'טאָר נישט איבערדרוקן דאָס ספר.

מיין פאָטער איז געבוירן געווארן אין שטעטל קאליביעל, נישטווייט פון זשעלעכאָוו. מיין זיידע ר' שמואל יצחק גאָלד־פאַרב, איז געווען זייער אַ פרומער ייד און אַן אָנגעזענער באַלעבאָס אין שטעטל קאליביעל. דער פאָטער האָט חתונה געהאַט מיט דער עלטסטער טאָכטער פון דעם זשעלעכאָווער אברהם עלע ברוך — מרים בלומע. אויך מיין ליבע מוטער איז געווען זייער פרום, אָפּגעהיטן אין יידישקייט און געווען אַ בקי אין אַלע ווייבערישע ספרים און תחינות. זי האָט גע־טראָגן אַ קופקע מיט בענדער, וואָס האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט איבער די פלייצעס. זי איז געווען אָן אשת חייל, האָט דער־צויגן קינדער און נאָך צוגעהאָלפן דעם פאָטער אין איינ־בינדעריי — זי האָט צוזאַמענגענייט די קינטריסים פון די ספרים.

מיין מוטער איז געשטאָרבן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער פאָטער — פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. אויף זייערע קברים וועל איך קיינמאָל נישט קאָנען קומען, ווייל דאָס יידישע זשעלעכאָוו, די דאָזיקע איידעלע קהילה פון נשמהדיקע און גלויביקע אַרבעט־מענטשן, איז אָפּגעמעקט געווארן דורך די אכזריותדיקע דייטשן. זאָלן די שורות זיין אַ מצבה אויפן קבר פון מיינע ליבע עלטערן.

מאַריס גאָלדפּאַרב

(משה יידל מענדלס).

דאס גאלדענע זייגערל

געווידמעט מיין באבע חנה ישראל מאירס.

עס האָט זיך אַלץ אָנגעהויבן מיט דעם גאָלדענעם האָנט־זייגערל. איך האָב מיך אָנגעהערט זייער פיל געשיכטעס פון מיין באבע, אָבער די אמתע מעשה הויבט זיך אָן מיט דעם מאָמענט, וועו איך האָב דערהאַלטן דאָס קליינע זייגערל.

דאָס איינציקע בילד ביי אונדז אין הויז, וואָס איז פאַרבליבן פון מיין באָבען, שטעלט זי פאָר אַלס פרוי אין די זעכ־ציקער, מיט אַ שייטל, וואָס דעקט צו איר אָפּגעגאָלטן קאָפּ און אַ קליין שפּי־ציק היטעלע וואָס באַצירט און גיט איר צו אַ מאַיעסטעטישן אויסזען און אַ גאָלדן בראַסלעטל — אַ חתונה מתנה האָט באַצירט איר האָנט.

אין אָנהויב פלעג איך מורא האָבן צו קוקן אויפן בילד. עס האָט זיך מיר געדאַכט, אַז דער אויסדרוק אין איר פנים בייט זיך אָפט. פלעג איך זיך אויפירן גוט, פלעגט איר פנים שמייכלען מיט צופרידנקייט. פלעג איך אַמאָל אַרום־שטיפן אָדער נישט פאָלגן מיין מאַמען, דאָן פלעגט דאָס פנים אויפן בילד מיר מאָכן אַ פארווורף: „ניין, מיין אייניקל, אַזוי

דאַרף מען זיך נישט אויפירן, דו פאַרשעמסט דיין אַלטע באבע". איין בייזער בליק איז גענוג געווען, אַז איך זאָל מיך פאַרטראַכטן און פאַרשעמען. איך פלעג זיין גוט אין הויז, כדי צו מאַכן פילן גוט מיין אַלטע באבע.

מיין מאמע פלעגט קיינמאָל ניט וועלן מיד מיר צו דער־ציילן מעשיות פון דער באבע און פון קליינעם שטעטעלע זשעלעכאָוו, פאַרגעסנדיק, אַז איך בין קוים אַלט גענוג זיבן יאָר, וועלן מיין מאַמע האָט מיך מיטגענומען אין דעם קליינעם ארט — זשעלעכאָוו.

מיין באבע איז באַטראַכט געווארן אַלס אַן אנגעזעענע יידיש בעל הבית־שע פרוי וויי אויך אַ מין מאַמע פון אַלעמען, ניט בלויז פאַר אייגענער משפחה.

באַגינען, אַזוי ווי זי איז נאָר אויפגעשטאַנען, פלעגט זי גלייך האָבן געסט. דאָס פלעגן קומען מענטשן, יונג און אַלט פרעגן עצות, זיך באראטן מיט דער דאָזיקער אַלטיטש־קער, קריגן אַ פריינטלעך וואָרט, אָדער אַ פּעקל שפּייז...

דאָס הויז איז כמעט שטענדיק געווען פול מיט מענטשן וואָס פלעגן זיצן שעהן דערציילן זייערע טרויעריקע אָדער פריילעכע פּאַסירונגען. טייל פלעגן ווערן איבעראַשט פון די רייד פון דער דאָזיקער אַלטיטשקער, וואָס וואָלט זיך געפּאַסט פאַר אַ מאָדערנעם מענטשן, ניט פאַר אַזאַ רעלי־גיעזע פרוי.

מיין באבע האָט קיין בילדונג נישט פאַרמאָגט. איר מו־טער האָט וועגן דעם, פונקט ווי אַנדערע יידישע פרויען אין יענער צייט, קיינמאָל נישט געטראַכט. לערנען אַ מיידל האָט מען געהאַלטן פאַר אַן איבעריקע זאַך. און דאָך פלעגט מיין באבע, מיט איר געזונטן פאַרשטאַנד, רעדן אַזעלכע „אפי־קורסישע" געדאַנקען ווי ליבע, דערציאונג פאַר מיידלעך און אַנדערע אַזעלכע זאַכן.

דאָס לעבן איז געווען איר בוך, איר אוניווערזיטעט. דאָס האָט איר נישט געשטערט צו זיין אַן אשת חיל, אַ ביזנעס־פרוי. דער מאַן אירער, מיין זיידע, האָט זיך צו דעם ענין מסחר זייער ווייניק געטויגט. זאָגן תהילים און שלאָפן איז געווען גענוג אויסצופילן זיין טאָג־באַשעפטיקונג. פלעגט דער גאַנצער עול פרנסה פאַלן אויף דער באבע. און זי האָט זיך חלילה ניט באַקלאָגט. אדרבה געטראָגן די לאַסט מיט פרייד.

געהאָט האָט זי אַ שניט־געוועלבל אין מיטן מאַרק, פלעגט זי אַ גאַנצן טאָג שטיין און באַדינען די פויערטעס, וואָס פלעגן קומען פון די אַרומיקע דערפער, אויסגעפוצט אין זיידע פיל קאָלירטע גרויסע „ספּאָדניצעס" מיט די קא־לירטע פּאטשערקעס אויף זיידע העלדזער, און זיי פלעגן זי רופן די „געטלעכע מאַמע".

זיי האָבן גלייך דערפילט אין איר אַן אמתן פריינט, וואָס פלעגט געדענקען זיך נאָכצופרעגן אויף יעדן פון זיידע משפחות. און טאָמער, האָט אַמאָל דער פויערטע אויסגע־פעלט עטלעכע גראָשן, נו, איז אויך נישט געפערלעך... זי פלעגט זיי געטרויען, און זיי פלעגן איר שטענדיק אָפּגעבן מיט דאַנק און מיט אַ קוישל פרישע אייער, גוטע פוטער אָדער קעז.

מיין באבע פלעגט אויך פאָרן פון צייט צו צייט קיין ווארשע, אייגקויפן סחורה פאַר איר קלייטל. די סוחרים פון דער גרויסער שטאָט האָבן זי שוין געקענט אַלס ערלעכע, געווויסנהאפטע פרוי און שטענדיק איר געטרויען וויפל זי האָט נאָר געוואָלט, זיך דערפרייען מיט איר ווי מיט אַן אייגענעם גוטן פריינט. און זיי האָבן זיך נישט געגאַרט, זייער געלט איז שטענדיק געווען זיכער. איידער זי פלעגט פאָרן קיין ווארשע, פלעגט זי זען צו שאַפן דאָס גאַנצע געלט, וואָס זי איז שולדיק געווען און דאָס ברענגן די סוחרים. איר וואָרט איז געווען הייליק. דערפאַר האָט מען איר געטרויט וויפל זי האָט געוואָלט.

מיין באבע פלעגט זעלטן זיך אויפרעגן אָדער ווערן היסטעריש. אַמאָל האָט זיך אַ קליין דריי יאָריק מיידעלע אָפּגעבריט און גענומען שרייען. צוזאַמען מיט דעם קינד האָבן אויך געלאַרעמט און געשריען איר מוטער און די שכנים — האָט מיין באבע געלאָסן רויק צוגעלייגט אַ ביסל זאָלב, פאַרבונדן און פונקט ווי אַ דאָקטאָר באַרויקט אַלעמען ווי אויך דאָס איבערגעשראָקענע קליינע קינד.

מיין באבע האָט קיינמאָל נישט שטודירט אקושעריע, פונדעסטוועגן, אַז מען פלעגט אַמאָל דאַרפן אָפּנעמען אַ קינד — פלעגט זי דאָס טאָן פונקט ווי אַ פראָפעסיאָנעלע אַקו־שערקע, זי האָט זיך צו דעם גוט געטויגט.

ווי אַזוי זי האָט געהאָט צייט און געדולד פאַר אַזעלכע זאַכן איז מיר שווער צו פאַרשטיין.

פון די דאָזיקע מעשיות וואָס מיין מאַמע פלעגט מיר, אַלס קינד, שטענדיק דערציילן, האָב איך באַקומען אַ בילד פון דעם לעבן און מעשים פון מיין באבע. איך האָב די דאָזיקע אַלטיטשקע פּשוט פאַרגעטערט...

צו מיין זיבעטן געבורטסטאָג האָט מיר מיין באבע גע־שיקט אַ מתנה, אַ גאָלדן האַנט־זייגערל. עס איז געווען אַן „אַנטיק", וואַרשיינלעך אַ ירושה פון אַן עלטער באבען. עס האָט געהאַט עפּעס מאָדנע אויפשריפטן. מיין מאַמע האָט דאָס דערהאַלטן און אָפּגעהיט ווי אַן אבן טוב. בלויז ביי געווויסע יום־טובדיקע געלעגנהייטן פלעגט זי דאָס אַרויס־נעמען און מיר דערלויבן אַ קוק צו טאָן אויף דעם אוצר.

איינמאָל קוקנדיק אויפן זייגערל האָב איך באַמערקט אַן אויפשריפט, עפּעס ווי אַ סימבאָל, אָדער דערמאָנונג פון אַ וויס־וויטע פאַרגאַנגענהייט, וואָס גייט איבער פון דור צו דור. איך האָב געפרעגט מיין מאַמע וואָס די וועלטער באַ־טייטן. מיין מאַמע האָט מיר איבערגעלייענט די דאָזיקע האַלב־פאַרשטענדלעכע וועלטער — „עס איז צייט צו טאָן אַ גוטע טאַט".

און מיטאַמאָל איז מיין באבע געוואָרן מיר נעכטער און פאַרשטענדלעכער. דאָס מאָל קוקנדיק אויף איר בילד האָב איך געזען נישט בלויז אירע באַוועגלעכע אויגן, נאָר געפילט כּמעט די באַוועגלעכקייט פון איר גאַנצן קערפּער...

בייגאַכט, ליגנדיק אין בעט, האָב איך אַלץ געטראַכט פון דער דאָזיקער אויפשריפט אויפן זייגערל —

* * *

„„עס איז צייט צו טאָן אַ גוטע טאַט"...

וויפל מאָל מיינע עלטערן פלעגן בעטן דורך בריוו מיין באבע, אז זי זאָל קומען אין די פאַריניקטע שטאַטן און ווינען מיט אונדז — פלעגט זי אַלץ בלייבן ביי איר באַשלוס: „איך בין שוין, קינדערלעך, צו אַלט איצט אַנצוהויבן אַ ניי קאַפּיטל". מיין טאַטע און מאַמע האָבן פאַרשטאַנען די שוועריקייטן פאַר אַזאַ אַלטע פרוי, איינגעוואָרצלט און פאַרפעסטיקט אין איר לעבן אינם קליינעם שטעטל, אַרויסצוּפאָרן און איבערפלאַנצן זיך אין אַזאַ ריזיקע שטאָט ווי ניו־יאָרק, פלעגן זיי ניט מער דערמאָנען אין זייערע בריוו צו איר וועגן קומען צו אונדז.

יאָרן זיינען פאַרלאָפן. די בריוו פון מיין באבען פלעגן אָנקומען ניט אַזוי אָפט ווי פאַר דער מלחמה, און שפּעטער אינגאַנצן אויפגעהערט. ווען מיר האָט זיך געבענקט צו הערן אַ קלוג וואָרט פון מיין באבען, פלעג איז אַרויסנעמען איר מתנה, דאָס גאָלדענע האַנט־זייגערל און זיך פאַרטראַכטן אין דעם טיפן זין פון די סימבאָלישע ווערטער...

יאָרן גייען פאַרבּיי און די ווערטער שטייען מיר אַלץ פאַר די אויגן. מיין קליין טעכטערל איז געקומען אויף דער וועלט אין אַ פינצטערער צייט, אַ צייט ווען די גאַנצע וועלט, גאַנץ אייראָפּע איז אין פלאַמען איינגעהילט געווען. דאָס קליינע שטעטעלע פון מיין גאָטזעליקער באבע איז אין פלאַמען פאַרצערט געוואָרן; אַוועק אַלץ, אַלץ צוזאַמען מיט דער ליכטיקער געשטאַלט פון מיין באבע.

ווען מיין טעכטערל איז אַלט געוואָרן דריי יאָר, האָט זי אָנגעהויבן באַמערקן די בילדער אויף די ווענט פון אונדזער הויז. אירע אייגעלעך האָבן זיך אָפּגעשטעלט אויפן בילד פון מיין באבע. ווער איז דאָס? האָט זי מיך אַ פרעג געטאָן.

— א, דאָס איז דיין עלטער־באבע.

— דערצייל מיר עפּעס פון איר!

און ביסלעכווייז הויב איך אָן שפּינען פאַר איר די גאָלדענע קייט, זיסע דערינערונגען פון מיין יוגנט און פון די געדעכטנישן פון דער דאָזיקער אַלטיטשקער. און נאָך אַ יאָר צוויי, מיין קינד, און די ווענט פאַרשטיין און באַגרייפן ניט בלויז דיין עלטער־באבע, נאָר אויך די ווערטער וואָס דיין עלטער־באבע האָט אונדז אַוועקגעגעבן בירושה...

הינדעלע דיימאַנד־אַלטמאַן

פּאַנאַמאַ

יזכור

אונדזער יזכור־בוך — אַ מצבה צום הייליקן אַנדענק פאַר מיין טאַטע, מאַמע, שוועסטער, ברידער, שוואָגער, שוועגערין, פעטערס, מומעס, קרובים, פריינט און אַלע געבוירענע אין זשעלעכאָוו, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם, פאַרפיניקט געוואָרן דורך די דייטשן און זייערע מיטהעלפער אין די טויט־פאַבריקן פון מיידאַנעק, אָשוויינטשים און טרעבלינקע.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונדזערע טייערע, פּשוטע, האַראָפאַשנע יידן, — אונדזערע שנייידער, שוסטער, גאַרבער, בייגער, טליתים־מאַכער, בעל עגלה'ס, דאָרפס גייער און סתם קליינע־הענדלער, וועלכע האָבן מיט דער גרעסטער מסירת נפש געקעמפט פאַר זייער טאָג־טעגלעכער עקזיסטענץ, פאַר אויפהאַלטן אַ ריין און אַנשטענדיק משפּחה־לעבן.

מיר וועלן שטענדיק האָבן פאַר אונדזערע אויגן די דורות זשעלעכאָווער יידן, וועלכע האָבן געהאַדעוועט און געהיטן די יידישע גייסטיקייט — דאָס פינטעלע ייד אין מענטש און דאָס פינטעלע מענטש אין ייד; אונדזערע פרומע זיידעס און טאַטעס, די חסידים פון די קאָצקער, סטאַצקער, פּאַריסאָווער, אַלעקסאַנדרער, ראַדזימינער, ראַדזינער, גערער שטיבלעך און רבנים. זיי האָבן געפלעגט דאָס יידישע גייסטיקע לעבן, וואָס איז אין אַ נייער פאָרם וווייטער געטראָגן געוואָרן פון אונדזער באַווּוסטזיניקער יוגנט. דער נייער דור האָט מיט דער אַלטער חסידישער התלהבות געשאָפן די פּראָפעסאָנעלע און קולטור־פאַריינען, די פּאָליטישע פּאַרטייען — ציוניסטן, אגודה, קאָמוניסטן און די שטאַרקסטע צו יענער צייט זשעלעכאָווער בונדישע גרופּע.

אין אָט דעם דאָזיקן נייעם לעבן האָבן זיך דורכגעפלאָכטן פרומקייט מיט וועלטלעכקייט — ישובות, חדרים און וועלטלעכע שולן, פרומע באַעס און זיידעס און וועלטלעכע יוגנט, דער גרויסער צדיק און תלמיד חכם ר' שימעלע ענגל און באַגייסטערטע אַרבעטער־טוער.

דאָס דאָזיקע גייסטיק רייכע און געזעלשאַפטלעך שפּרודלדיק לעבן איז אָפּגעמעקט געוואָרן דורך די דייטשן. אָבער אין אונדזערע הערצער וועט עס אייביק לעבן. מיט גרויס יראת הכבוד וועלן מיר זיך פאַרטראַכטן איבער די ווערק פון אונדזערע בני עיר ו'. מ. וווייסענבערג און דעם קדוש יחיאל לערער, וואָס האָבן דאָס זשעלעכאָווער יידישע לעבן פאַרייביקט אין זייער שאָפן. פון דעם דאָזיקן פאַרגאַנגענעם לעבן פון אונדזער היים־שטאָט זשעלעכאָו וועלן מיר איינזאָפן אין זיך די מידות טובות און זיי טראָגן אין זיך ווי אַ טייערן אוצר. זייער לעבן און קדושים־טויט וועט זיין פאַר אונדז דער הייליקסטער אַנדענק, אַ ליכט־שיין אין אונדזער וווייטערדיק לעבן. מיר וועלן פאַרזעצן זייער קאַמף פאַר אַ געראַכטער

וועלט, אין וועלכער עס וועט נישט מעגלעך זיין קיין דייטשע אכזריות. לויטן ביישפיל פון אונדזערע פאַרפייניקטע בני עיר וועלן מיר ווייטער דינען אונדזער שווער געפרוווט פאַלק.

ישראל העפנער
פאַריז

מיין עלטערן-הויז און יונגט-יאָרן אין זשעלעכאָוו

פאַראַן געפילן וואָס מאַכן נאָנט ווייטע צייטן. אזאָ געפיל נעמט מיך אָרום וועז איך דערמאָן זיך אין מיין גע־בורטשטעטל זשעלעכאָוו; וועז איך דערמאָן זיך אין מיינע יונגע יאָרן, אין די שענסטע טעג פון מיין לעבן, וואָס טראָגן מיך אָווק צוריק צו מיין היים, וואו איך האָב געלעבט צוזאַמען מיט מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער, וואָס אַ טייל פון זיי זיינען פון מיר אָווק־געריסן געוואָרן אויף אייביק דורך די דייטשע היטלער־מערדער.

אָט זע איך אונזער הויז אויף זאדיבער גאַס נומער 17 איבער וועלכן עס האָט זיך אויפגעהויבן אַ הערליכער בוים. וויפל האַרציקע דערינערונגען האָב איך פון מיין טייערער היים, וועז מיינע עלטערן האָבן מיך אָרומגערינגלט מיט פיל ליבשאַפט און צאָרטקייט, וועז מיינע עלטערע שוועסטער און ברידער האָבן זיך אָרומגע־טראָגן מיט חלומות וועגן סאָציאַליזם און מענטשלעכע רעכט און מיר איז אַזוי גוט געווען צו זיין צוזאַמען מיט זיי.

איך זע מיין פאָטער אהרן, אַן אַלעקסאַנדער חסיד, וואָס האָט געהאַט גענפילן און פאַרשטענדעניש פאַר נייע צייטן; ווי אַן אמת פראָגרעסיווער מענטש, האָט ער קיינמאָל נישט גע־שטערט זיינע קינדער אין זייערע טעטיקייטן.

פאַר מיינע אויגן שטייט די געשטאַלט פון מיין טייערע מוטער אסתר בינע, וואָס איז געווען אַזוי גוט צו אונז קינדער. זי האָט פיל געליטן, אָלעס פאַרשטאַנען און נאָכגעגעבן אירע קינדער, כדי זיי צו פאַרשאַפן פאַרגעניגן, ווי אַן אמת יידישע מאַמע.

עס דערמאָנען זיך מיר די צייטן וועז מיר, אַ גרופּע יונגט, האָבן געשאַפן דאָס ערשטע בילדונגס־קרייזל און פאַרבראַכט ביי דער משפחה לערער, אין דער שטוב פון שפעטערדיקן פּאָעט יחיאל לערער, דעם פאַרפייניקטן קדוש.

איך דערמאָן זיך אין דער פריילעכער שטוב פון דער משפחה וועצערמאַן—מיינע יונגטפריינדינס: פראניע, מאניע, וועלכע זיינען געווען אַזוי נאָנט צו מיר.

אָט רייַדט צו מיר דאָס קליינע יונגעלע שלום׳ל זוסמאַן, וואָס איז היינט דערהויבן געוואָרן צו זיין אַ דעפוטאַט אין דער כנסת פון אונזער לאַנד ישראל.

און אָט זע איך דעם יונגן משהלע לערער אָרום מאַרשירן אויף שטאָלצן—היינט אַן אמתער גרויסער מיליטער־מאַן אין ישראל.

אָט שטייט פאַר מיינע אויגן אונזער שול־גאַס, מיט אירע אייגנוואוינער, פשוטע פאָלקס־מענטשן, פון וועלכע עס זיינען אַרויסגעקומען קעמפער און האַלדן אין וואַרשאווער געטאָ, וואָס זיינען געפאַלן פאַר אונזער כבוד, ווי חיים אנקערמאַן און אַנדערע.

מיט טיפער בענקשאַפט, מיט אומאויסדריקלעכן צער דערמאָן איך דעם הייליקן אנדענק פון מיינע טייערע עלטערן

אהרן און אסתר בינע העפנער

מיינע נישט־פאַרגעסענע שוועסטערן:

פייגה, איר מאַן איטשע און זייערע צוויי קינדער עלא און יעזשיק קליינמאַן;
זאשקע, איר מאַן יצחק און זייערע צוויי טעכטערלעך חנהלע און בלימעלע
זאוואזשניק,

ווי אויך מיין אינגסטן טייערן ברודער
שאלעק העפנער.

זייער הייליקן אנדענק טראָג איך שטענדיק אין מיין האַרץ און נשמה.

מירעלע העפנער-גרינבערג
פאַריז.

אונזער משפחה אין זשעלעכאָוו

מיין פאָטערס נאָמען איז געווען פייוול שפּאניע־מאַכער, צוליב דעם וואָס ער האָט גאָר אַמאָל, באַלד נאָך זיין חתונה, געמאַכט שפּאניע (עטרות) פאַר טליתים, ספרי תורות א.א.

ער איז געווען דאָזאָר אין שטאָט און אַ מיטגליד אין דער חברה קדישה צוזאַמען מיט אברהם ביעלאווסקי. ער האָט זיך דערצויגן אין מעזריטש, געווען אַ מתנגד און איז אין זשעלעכאָוו געווען קידער־ווידער מיט די חסידים. זייענדיק אַ גרויסער סוחר (לויט די דאמאלסדיקע באַגריפן), האָט מיין פאָטער „נישט גע־פאָסט" צו פאַרקערן מיט די „פראָסטע" יידן, די זשעלעכאָווער חסידים. האָט זיך געשאפן אַ לאָגע, אַז וועז ער האָט חתונה געמאַכט זיין ערשטע טאָכטער, האָט ער נישט געהאַט צו די שבע ברכות קיין מנין.

שפּעטער איז ער געווארן אַ ראדזינער חסיד און אָנגעטאָן תכלת.

די פּרנסה פון מיין פּאָטער, פּאַר די צייטן וואָס איך געדענק, איז געווען אַ שניט־קראָם אין די געוועלבער פון ראָטהויז.

אונזער משפּחה איז געווען היפשלעך, גאָט האָט געגעבן... איין זון און 7 טעכטער. דער איינציקער זון, די פּערקאלס פּאָטער, האָט חתונה געהאַט פון וואַרשע און געבריינגט זיין פּרוי קיין זשעלעכאָוו אויף קעסט צו אונז אין הויז. מיט דעם נדן האָט ער אָנגעהויבן האַנדלען מיט וואַגאָנען תבואה. די פּרוי האָט געעפּנט אַ מאַנופאַקטור־געוועלבל אויך אין ראָטהויז און מ׳האָט אָנגעהויבן פּאַרלירן געלט. מיין פּאָטער האָט געמוזט צאָלן וואָכנגעלט; קאַרטאָפל האָט מען געמוזט פון משפּחה־קעלער, ביז מהאָט פּאַרמאַכט דאָס געוועלבל. מיין פּאָטער האָט באַצאָלט אַ גרעסערע סומע צו ישראל גאַרבער און מיין אייניציקער ברודער איז אַוועק זיך לערנען גאַרבעריי, האָט זיך אויסגעלערנט און וויניק פּאַרדינט. האָט זיך געמאַכט אַ גלעזגנהייט צו קויפן די סאָדע־פּאַבריק אין דער „אבער־זשע", האָט מיין פּאָטער געקויפט די פּאַבריק פאַר׳ן זון. זומער האָט זיך גוט פּאַרדינט אויף פּרנסה און אפילו צו שפּילן „קוויטל" אין שטיבל, אָבער אַז עס איז געקומען דער ווינטער איז ווידער נישט געווען צום עסן און דער טאַטע האָט ווידער געמוזט צאָהן וואָכנגעלט. דערוויייל זיינען מיין ברודערס קינדער אונטערגעוואקסן און מיין פּאָטער — זייער זיידע, האָט זיי אַוועקגעגעבן צו פּאַרשידענע פּאַכן. זיי זיינען שפּעטער זיך צעפּאָרן איבער דער וועלט.

די טעכטער האָבן זיך פריער געלערנט ביי הערשל לערער און שפּעטער איז משה לערער געקומען צו אונז אין הויז לערנען די מיידלעך שרייבן. וועגן לייענען ביכער איז אין ענער צייט געווען אויסגעשלאָסן, אָבער מיין שוועגערין, וועלכע האָט אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאָקט מיט וואַרשע, פונוואַנען זי איז געקומען, פלעגט פון דאָרט באַקומען אַלע שמר׳ס ביכלעך און מיר, מיידלעך, האָבן זיי באַהאַלטענערהייט געלייענט.

די טעכטער האָבן חתונה־געהאַט קיין בריסק, ראַדאָם און איוואַנגאָראָד. נאָך דער חתונה זיינען אַלע טעכטער מיט זייערע מענער געקומען צום טאַטן אויף קעסט, אויך איך מיט מיין מאַן זיינען געווען אויף קעסט. דער טאַטע האָט געהאָפּט, אַז ער וועט מיט דער צייט האָבן נחת פון מיר און מיין מאַן וועט זיין אַ רב. אָבער מיין מאַן האָט, לערנענדיק אין שטיבל, געלייענט העברייאישע ביכער און צייטונגען און זיך געלערנט בוכהאַלטעריי און אינזשיניעריי דורך פּאָסט.

נאָך צוויי יאָר זיין אויף קעסט האָט מען „אנטדעקט", אַז מיין מאַן דערהאַלט די „הצפירה" און אייניקע ביכער און ס׳איז באַשלאָסן געווארן, אַז ער פּאָרט אין וואַרשע לערנען און ער וועט זיך אויפהאַלטן ביים פּאָטערס אַ סוחר. אָבער מיין מאַן האָט גאָר געאַרבעט ביים סוחר אַלס בוכהאַלטער און וועט מיין פּאָטער האָט זיך דאָס דערווויסט איז ער געקומען אין וואַרשע און געמאַכט סקאַנדאַלן.

דורך דער צייט האָט מיין מאַן שטאַרק פּראָגרעסירט אין צייכנען און אינזשיניעריי און האָט באַקומען אַ פּאָסטן ביי אַ „פּאָדריאַדטשיק" צו שטעלן הייזקעס פאַר דער רוסישער רעגירונג, און איז דעריבער אַרומגעפאָרן אין פּאַרשידענע ערטער. שפּעטער איז ער געפאָרן אין בערלין זיך פאַרפולקאָמען אין אינזשינעריי און איך בין אים אין אַ קורצער צייט אַרום נאָכגעפאָרן.

מיר זיינען שפּעטער געפאָרן אין די שטאָטן ווו מיר האָבן זיך געענוג אָנגעלייטן ביז מיר האָבן זיך איינגעאָרדנט און וואָרן אַקטיוו געזעלשאַפטלעך, וואָס מיין מאַן איז געווען ביז זיין טויט און איך בין היינט, הגם איך בין שוין וויט נישט יונג.

און זשעלעכאָוו, דאָס זשעלעכאָוו פון מיינע ייִנגע יאָרן, פון מיינע עלטערן און גאַנצער משפּחה — האָט געליטן און געשאַפן. דאָס לעבן האָט זיך אויסגעפּאַרמט אין עפּעס ווענן וואָס מיר האָבן קוים געחלומט, ביז דער נאַצי־באַנדיט מיט זיינע העלפער האָבן פּאַרסמט אַ ריזיקן טייל פון דער וועלט, וואָס האַלט נאָך אָן צום באַדויערן ביז היינט, און וואָס האָט דער וועלט און אונדזער פּאָלק געקאָסט אַזויפיל מיליאָנען מענטשלעכע לעבנס...

מיט טיפן צער דערמאָן איך די דאָזיקע פּאַרשניטענע קהילה, אין וועלכער איך בין אויפגעוואקסן.

אַננאַ הערבסט־פּערקאל
פּייוול שפּאַניע־מאַכערס טאָכטער.
שיקאַגאָ.

מיין זשעלעכאָווער היים

שוין אַזויפיל יאָרן זינט אָט דער צייט און דאָך דערמאנט זיך אַלץ מיט אזאַ בענקעניש, מיט אַ בענקעניש נאָך עפּעס וואָס וועט זיך מער נישט אומקערן.

וואָר אין זשעלעכאָוו האָט נישט געקאָנט טעמע שלמה טראַניוואָרס? אָדער ווי מיין מוטער איז געווען מער פּאָפולער, טעמע פון דער טשייניע.

אונזער טשייניע איז געווען א באַקאַנטע אינסטיטוציע אין זשעלעכאָוו ביי יידן און קריסטן, ביי גרויסע ווי ביי קינדער. אפילו מיט יאָרן שפּעטער, ווען די טשייניע האָט שוין לאַנג נישט עקזיסטירט, איז אָבער דער נאָמען נאָך אַלץ געבליבן — די טשייניע.

מיין טייערע מאַמע ע״ה מיטן הויכן קופּקעלע, האָט דאָס

שטעטל יידן באַזאָרגט שבת מיט הייס געקאָכט וואַסער אויף טיי. זי האָט זיך געפֿאַרעט אַרום קעסל מיט וואַסער, גאָרנישט זעענדיק אַרום זיך, אויסער דאָס וואַסער, וואָס וועט דער־ווארעמען אַ שטאָט יידן און פֿאַרשאַפֿן צופֿרידנקייט שבת נאָכן טשאָלנט אָדער נאָכן שלאָף.

עס געדיינקט זיך ספּעציעל דער ערב שבת, איר צוגרייטן הייסע טיי פֿאַר די יידן אויף שבת און אַז דער ליבער שבת איז געקומען, האָט זיך אַנגעהויבן דער פֿאַרקויף פון טיי, עס ריידט זיך אַזוי — פֿאַרקויף. עס איז דאָך שבת און מען האַנדלט דאָך נישט. אָבער יידן גיבן זיך אַן עצה, דערווייל האָט מען געגנומען, און באַצאָלט האָט מען (וועט עס האָט געהאַט) נאָך שבת.

ווען איך האָב אַמאָל אויפמערקזאָם געמאַכט מיין מאַמען: דער ייד האָט דאָך נאָך נישט באַצאָלט פון לעצטן שבת — האָט זיך מיין מאַמע גוטמוטיק צעבייזערט: „נין, נין, נישט געפֿער־ליך, וועט ער באַצאָלן אַנאַנדערש מאָל, אַ ייד דאַרף טיי נאָכן טשאָלנט, דאַרף מען עס אים געבן און גאָט וועט שוין העלפֿן, ער וועט שוין, אם ירצה השם, באַצאָלן.“

מיין טייערער טאַטע ע״ה האָט ווייניק וואָס געזאָרגט וועגן אַלץ וואָס איז אַנגעגאַנגען אַרום דער טשייניע. האָבנדיק אַ קליין דין תהלים׳ל, פלעגט ער די מערסטע צייט זיין פֿאַר־נומען מיטן זאָגן דערפון. ער האָט אויך שטאַרק אָפּגעהיטן די אייניקלעך, זיי זאָלן זאָגן „מודה אני“. איז אַמאָל אַן אייניקל געקומען צו אונז אַהיים, האָט מיין מאַמע אים אונטערגעשטופּט אַ בולקעלע: נאָ, עס מיין קינד. דאָ האָט זיך מיטאַמאָל באַווייזן דער טאַטע, אַרויסגעריסן די בולקעלע און מיט אַ געבייזער געפרעגט: „שיקסע, האָסטו שוין געזאָגט „מודה אני“? און זיך געשטעלט זאָגן די ברכה מיטן אייניקל.

מיין ליבער ברודער לייבל האָט געהאַט אַ פרוי מיט קינדער און אַ באַרימטע בעקעריי אין מאַרק. זיין בעקעריי האָט אָבער קיינמאָל נישט געהאַט קיין ברויט צו פֿאַרקויפֿן. שטענדיק איז דאָרט געווען לייַדיק. אָדער דאָס ברויט איז נאָך נישט געווען פֿאַרטיק, אָדער ס׳איז שוין געווען שפּעט און ס׳איז שוין מער נישט געווען. מיין ברודער אַליין איז שטענדיק געווען פֿאַרנומען מיט זיינע חסידים, און ספּעציעל מיט די לובלינער. אַז סאיז אַנגעקומען דער שבת איז ער גאָר געווען אַ גליקלעכער, ער וועט קאָנען זיין מיט זיינע חסידים.

געווען אַרעמע מענטשן, אָבער אויף זייער שטייגער געלעבט גליקלעך, ביז די היטלער־רוצחים האָבן פֿאַרשניטן די לעבנס פון אָט די פֿאָלקס־מענטשן מיט זייערע משפּחות.

מיין אַנדערער ברודער, אפֿרים, זיין פרוי און קינדער לעבן אין פֿאַריז. מיר, איך און מיין מאַן בערל העפּנער, לעבן אין ארובאַ זינט 1929.

גיטל טעמעס-שלמה טראַניווערס

די געשטאַלטן פון די קדושים שטייען פֿאַר אונדזערע אויגן

עס איז זייער שווער צו שרייבן אַ „יזכור“ איבער אַ גאַנצער משפּחה, וואָס איז אַוועק פון דער וועלט אויף אַזאַ גרויזאַמן אופן. איז דאָך מיין משפּחה נישט די איינציקע, אַזוי איז דאָך געשען מיט אונדזערע בריידער און שוועסטער אין אייראָפּע. הגם עס זענען שוין אַוועק, זינט יענער צייט, כמעט 12 יאָר און פֿאַר דער צייט זענען פֿאַרגעקומען אין דער וועלט אַזויפיל וויכטיקע געשעהענישן און אַזאַ דער־פֿרייענדיקע דערשיינונג ווי דער אויפקום פון מדינת ישראל, איז אָבער די וווּנד פון די שווערע פֿאַרלוסטן וואָס מיר יידן האָבן געליטן אין יענער גרויזאַמער עפּאָכע גאָרנישט פֿאַרהיילט.

די געשטאַלטן פון די אומגעקומענע קדושים שטייען פֿאַר אונדזערע אויגן אין די שלאָפֿלאָזע נעכט לאָזן זיי אונדז נישט רוען. הגם אַ פֿאַלקס־וועלטל זאָגט, אַז דאָס לעבן און דער מלאך השיכחה מאַכן אַלץ פֿאַרגעסן, זיצ דאָס אין דעם פֿאַל גאָרנישט מעגלעך, ווייל דער טויט פון די אומגעקומענע אין די טרעבלינקעס און מאַידאַנעקס איז געווען אַזוי פֿיינלעך און גרויזאַם, אַז עס איז אונמעגלעך צו פֿאַרגעסן. איז דאָך זעלטן פֿאַרגעקומען אַ פֿאַל ווען גאָנצע משפּחות זאָלן האָבן פֿאַרשניטן געווארן אויף אַזאַ שרעקלעכן אופן.

* * *

מיינע עלטערן זענען נישט געווען קיין העלדן און האָבן זיך אודאי אין זייער לעבן נישט פֿאַרגעשטעלט, אַז זיי וועלן אומקומען מיט אַ טויט על קדוש השם. מיין פֿאָטער חיים וווייסלעדער איז געווען אַ פֿשוטער אַרבעטער אָבער געפּירט אַ באַלעבאַטיש לעבן. מיין מוטער הינדע לאה (מען האָט זי געוווּנדן הינדע פּרצס) איז געווען אַ מוסטער פון דער קלאַסישער „אשת חייל“, אַ טרייַע באַגלייטערין פון איר מאַן אין פרייד און לייד. ביידע עלטערן מיינע האָבן געהאַט אַלע גוטע מידות פון אונדזערע עלטערן מדור דורות; גרויסע מכניס אורחים, פרום, גאָטפֿאַרכטיק און תמיד גרייט צו העלפֿן אַן אָרעמען אָדער אַ מענטשן אין נויט, לויט זייערע מעג־לעכקייטן. מען האָט קינדער געגעבן אַ יידישע דערציונג און זיך באַמיט אייַנצופלאַנצן אין אונדז די בעסטע טראַדיציעס פון דעם יידישן לעבן. איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן די לעצטע וועַרטער פון מיין פֿאָטער ע״ה, וועו ער האָט מיך באַגלייט אין יאָר 1936 אויף דעם וואָקזאַל אין וואַרשע: „דוד — האָט ער געזאָגט — בלייב שטענדיק אַ ייד און פֿאַרגעס אַן די אַלע נאַרישקייטן“. די „נאַרישקייטן“ זענען בייַ אים געווען: דאָס יאָגעניש נאָך גלעלט און די פֿאַרגעניגנס פון דער וועלט, וואָס צוליב זיי איז מען אָפּט מקריב די יידישע אַלטע

טראַדיציעס. פון דעמזעלבן שניט איז אויך געווען מיין מוטער ע"ה. קיינמאָל איז פון אונדזער שטוב נישט אַרויס אַן אָרעמאַן אָן הילף, זי פלעגט זיך טיילן מיטן לעצטן ביסן און שכנים האָבן שוין געווּסט, אַז בייַ הינדע לאה'ן וועט מען נישט אַוועקגיין מיט לייִדיקע הענט...

א גאַנצע וועלט פון ערלעכע יידן, תמימים און קדושים זענען פאַרשוווּנדן אין די קאָלך־אויוונס און קרעמאַטאָריעס פון דער דייטשער ווילדקייט. עס זענען פון מיין משפּחה אַוועק נישט בלויז מיינע יונגע טאַטע־מאַמע, נאָר אויך מיינע טייערע: ברידער—ברוך, אברהם און הערש־פּרץ, מיין שוועסטער רויזע מיט איר מאַן בן ציון און מרים־גאָלדע, אויך מיין ערשטע פּרוי שרה לאה געב. אייזענמאַן און מיין קינד — אַלץ יונגע מענטשן וואָס זענען נאָך געשטאַנען אויף דער שוועל פון לעבן און האָבן נאָך נישט באַוויזן צו לעבן כאָטש עטלעכע יאָרן אָן זאָרג און פּיין. זיי זענען אומגעקומען מיט א קדושים־טויט.

קען מען אַזוינס פאַרגעסן? איז פאַראַנען א כוח, וואָס זאָל אויסמעקן פון זכרון און הארץ אָט די ליכטיקע געשטאַלטן פון דער אַזוי נאָענטער פאַרגאַנגנהייט? מיר קענען זיי, די קדושים, נישט לעבעדיק מאַכן, מיר קענען נאָר פון צייט צו צייט דערמאָנען און פאַרהערלעכן די יידישע מענטשן, וועלכע זענען געפאַלן א קרבן פון דער בעסטיע, וואָס האָט זיך פאַרמאָסטן אויסצורָאטן אונדזער פאָלק. אונדזערע נאָענטע און ליבע זענען מער נישטאָ, אָבער זייער אָנדענק וועט תמיד בלייבן אין אונדזערע הערצער און וועט אונדז די איבערגעלעבטע געבן מוט און כוח צו גיין אויף דיזעלבע דרכים — אָפּצוהיטן יידישקייט און "פּוֹלקסגעזען" וואָס מיין טאַטע האָט מיר געזאָגט אַז לעצטע צוואה פאַר מיין געזעגענען זיך מיט אים אויף אייביק.

דוד ווייסלעדער
קאַסטא ריקא.

דעם חיליקן אנדענק פון מיינע עלטערן, פּרוי, קינדער און קרובים

מיט גרויס יראת הכבוד דערמאָן איך מיינע עלטערן, וועלכע האָבן געהאָט די זכיה צו שטאַרבן אין אַנדערע באַדינגונגען און וועמענס קברים זיינען געשענדעט געוואָרן דורך די פאַרשאָלטענע נאַציס מיט זייערע פּוילישע אַנטיסעמיטישע שותפים.

מיין פאָטער — אברהם וויסלעדער (ישראל אלחנזס). ער האָט געלעבט אַלע יאָרן פון אייגענער שוועסטער אַרבעט. געווען ביי אים א גרויסע פרייד וען איך בין דערווויילט געוואָרן אַלס ראטמאן אין שטאָט־ראָט און שפּעטער, מיט מיינע אַרויסטרעטונגען, פאַרטיידיקט דעם אַרבעט־מענטש.

מיין מוטער — אסתר לאה. אָפּגעלעבט א געמאָטערט לעבן, געאַרבעט איבער אירע כוחות, זעלטן געהאַט א פּריי־דיקע מינוט, שטענדיק געהאָפּט צו דערלעבן נחת פון מיר און דאָס נישט דערלעבט און אפילו נישט געהאַט דאָס גליק אירע ביינער זאָלן ליגן במנוחה.

מיין ברודער ברוך, זיין פרוי, טאָכטער חיה, זיין און אייניקלעך. אַלע יארן האָט ער געהאַט אַן אָפן הארץ פאַר א נויט־באַדערפטיקן, אַרבעטנדיק שוואָר. זיין גאַנץ לעבן איז ער געווען אויף זיין שטייגער אקטיוו ביי די האַנדווערקער און אין קהלישן לעבן. אַלע, אויסער איין טאָכטער, פאַרפייניקט געוואָרן דורך די דייטשן.

מיין ברודערס זון גדליה בן גדליה. געווען עלנט און אַן וועמענס הילף אָפּגעהויבן עפּעס צו דערגרייכן און פאַר־כטעט געוואָרן.

מיינע קוזינען אהרן יוסף, יחיאל ברוך, חיים מנחם און שרה לאה מיט זייערע משפּחות. שטענדיק געלעבט פון אַרבעט און אַלע זיינען פאַרניכטעט געוואָרן. זייער ברודער משה יחזקל, ביי די שוועסטע באַדינגונגען פון נאַצישער אכזריות־קייט, הערשאַפט, געאַרבעט אונטערערדיש קעגן די נאַציס און געפאַלן ווי א העלד אויף זיין פּאָסטן.

מיין שוויגער־פאָטער אליעזר פירשטענבערג, א טיפּ פון אַן ערלעכן פאָלקס־מענטש. ער האָט שוואָר געאַרבעט אַלע זיינע יאָרן. קיינער האָט נישט פאַרלאָזט זיין הויז הונגעריק. באַקעמפט דעם חוצפּהדיקן תקיף־טיפּ אין יידישן ווי אין אַל־געמיינעם שטאָטישן לעבן. נישט רעכענענדיק זיך מיט קיין שום קאָנסעקווענצן, זיך נישט געלאָזט פירן דורך די נאַציס צו דער שחיטה און דערמאָרדעט געוואָרן אויפן וועג קיין סאבאלעוו.

זיין פרוי ברכה דינה, מיין צווייטע מוטער. א מוסטער כון א האַרציקער פאָלקס־פרוי וועמען סאיז אַזוי נאָענט געווען יעדנס נויט. זי האָט געהאָלפן מיט א ברייטער האָנט מיטן וויסן פון מאַן און זיין וויסן, האָט געהאָט א שטאַרק געפיל פאַר רעכט און געהאָלפן אויף איר שטייגער צו באַקעמפן אומרעכט.

מיין פרוי שרה. האָט מיר געהאָלפן אין מיין געזעל־שאַפטלעכע טעטיקייט. אָן איר הילף וואָלט איך אַזויפיל נישט געקאָנט טאָן.

מיינע שוועגערינס: פעלא. איר גאַנץ לעבן געהאָט א געפיל פאַר פאַרשריטלעך לעבן, וואָס איז אגב געווען כמעט א משפּחה־צייכן ביי די פירשטענבערגס. זי איז קיינמאָל נישט אָנגעקומען צו וועמען, אפילו אין אייגענעם הויז, נאָר שטענ־דיק געהאָלפן אַנדערע;

יאַדזשיא. זי איז געווען די האַרציקייט אַליין. האָט קיינ־מאָל נישט גערעכנט אויף אַז איבערגעגעבענעם פריינט ווי זי איז צו מיר געווען.

מיינע קינדער: אסתרל — מיין חלום, מיין האָפנונג, איך האָב געלעבט בלויז פאַר די קינדער און געהאָפט אויפן מאָמענט ווען איך וועל זיי האָבן מיט מיר.

רחלע — מיין יונג טעכטערל. ווי וויניק איך בין געווען צוזאַמען מיט איר. זייער טויט איז אַ טיפער ריס אין מיין האַרץ, וואָס וועט זיך קיינמאָל נישט פאַרהיילן.

געווען אַ שטאָט, געווען משפחות, געווען אַ יידיש לעבן, געווען חברים, נאָנטע, אייגענע, קינדער און וואָס איז דערפון געווארן?

וועריק עלטער, פילט זיך נאָך מער די בענקעניש, דער צער נאָכן פאַרלוירענעם וואָס וועט זיך מער נישט אומקערן.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

לייביש וויסלעדער
שיקאַגאָ.

א קינדער־קיך אין זשעלעכאָוו

עס דערמאָנט זיך מיר אונזער זשעלעכאָוו, וועו איך מיט חנהטשע ריפמאַן האָבן מיטגעאַרבעט אין דער קיך פאַר אָרעמע קינדער אין יאָר 1937.

עס איז דאמאלס געווען אַ שווערער ווינטער. דער מאַגיסטראַט האָט באַשטימט געלט־סובסידיעס פאַר אַ קיך — באַזונדער פאַר יידישע און באַזונדער פאַר פויליש קינדער.

די יידישע גמינע האָט אינגעאָרדנט אַ קיך און ביקור חולים־שולכל און די קריסטן אין מאַגיסטראַט. אין דער יידישער קיך האָבן מיר געהאַט פאַר אַ קעכין שיינדל טאָקער. צווי פרויען האָבן דערלאַנגט דאָס עסן. יעדן טאָג האָבן אַנדערע צווי פרייוויליק געאַרבעט.

וועו די קינדערלעך פלעגן אַריינקומען צום עסן, זיינען זיי געווען דורכגעפרוירן און בלוי פון קעלט. מ׳האָט אַלעמען אויסגעזעצט בייַ די טישן און יעדעס קינד האָט באַקומען אַ טעלער זופּ מיט אַ שטיקל ברויט. טייל קינדער האָבן געבעטן נאָך אַביסל. עס האָט ווייַ געטאָן דאָס הארץ נישט קאָנעדיק נאָכקומען די בקשה, ווייל דער אויפזעער האָט דאָס נישט דערלויבט.

עס איז געווען אַנגענעם צו זעען ווי די קינדערלעך האָבן זיך ביים עסן און אין דער וואַרעם פאַרויטלט און צופרידענע אַוועקגעגאַנגען. דאָס האָט אַנגעהאַלטן ביז ערב פסח. אויף פסח האָט מען געטיילט די קינדער מצות מיט צוקער און דערמיט האָט עס זיך פאַרענדיקט.

ווי פיינלעך עס איז, דערמאָנענדיק זיך אין אָט די און אויך אַנדערע קינדערלעך. זיי וואָלטן דאָך שוין היינט געווען דערוואקסענע מענטשן. אָבער די נאַצישע מערדערערישע האַנט האָט זייערע לעבנס אַזוי ברוטאַל פאַרשניטן. נישטאָ אונזערע ליבע קינדערלעך; נישטאָ חנהטשע ריפמאַן, און נישטאָ מער אונזער ליב זשעלעכאָוו...

שפרה לאטערשטיין

באגאטא, קאלאמביא.

מיין משפחה

וועו מיין זכרון טראָגט מיך אַריבער צו דער פאַרגאַנגענהייט דערמאָנט זי מיר מיין עלטער־זיידע משה, וועלכער האָט געאַרבעט אַלע זיינע יאָרן און שוין דאמלס געטראָגן דעם נשמהה־נאָמען טאָקער.

ער האָט געהאַט פיר זין: שאול, יצחק און אביש. איין זון איז אים פאַרפוירן געווארן אין פוילישן אויפשטאַנד. אויך זיינע קינדער האָבן זיך פאַרנומען מיט אַרבעט. אָביש איז געווארן אַ טאַנדייטער, אַרויסגעגעבן אַרבעט צו שניידער און אַרומגעפאָרן מיט דער אויסגעאַרבעטער סחורה אויף ירידים צו פאַרקויפן. מיין זיידע שאול האָט ביז האַרט פאַר זיין טויט (געלעבט 92 יאָר) געאַרבעט ביים טאָקער־וואַרשטאַט. ער האָט געהערט צו דער חברה תהילים און חברה קדישא און אין דער „פּאָזנאַסטאַניע", וועו פאָליאַקן זיינען אָנגעפאַלן אויף יידן, איז ער געווען אין אַ זעלבסט־שוץ, וואָס האָט געהאָלפן פאַרטיידיקן די יידן.

מיין פאָטער משה טאָקער האָט געאַרבעט נאָר אַזויפיל, וויפל מ׳האָט באַדאַרפט אויף אַ בצימצדיק לעבן, גייענדיק דריי מאָל אַ טאָג צום דאָווענען אוו לערנען. מיין פאָטערס טאָטער האָט זיך משדך געווען מיטן וויסן חיים, וואָס האָט צוגעגעבן קעסט פאַרן איידעם אוו עדשט וועו עס זיינען שוין געווען דריי קינדערלעך, האָט דער קאָזשעניצער רבי באַווירקט מיין כאָטער ער זאָל זיך נעמען צו אַן אַרבעט, מפרנס צו זיין זיין משפחה.

הערשל (הערשל טאָקער, דער העלד פון 1905, וועגן וועמען מיר שרייבן אויף אַן אַנדער אָרט) איז געווען דער עלטסטער, וואָס האָט אַרייגעגעבראכט אין שטוב דעם גדאַנק וועגן אַ בעסערער וועלט פאַר אַלעמען, כאַראַקטעריזירט מ׳דאַרף אָבער קעמפן אוו אַן דעם זין האָט ער באַווירקט מיך, זיין יינגערן ברודער אוו מיין שוועסטער שיינדל טאָקער.

די אָרעמקייט אין שטוב האָט געווירקט, אַז הערשל זאָל אַנהויבן אַרבעטן צו 11 יאָר בייַ איינבינדעריי אוו צו 16 יאָר בייַ טאָקעריי אוו אַך בין געווארן אַן „אַרבעטער" צו 9 יאָר, פריער גלייַס שטריקמאַכער, צו וואָס עס האָט זיך נישט געפאַדערט קיין גרויסע קוואַליפיקאַציעס אוו בייַ וואָס מ׳האָט

באַלד געקענט „עפּעס" פֿאַרדינען, שפּעטער — אַלס שוסטער אין צום סוף אַלס טאָקער.

מיט מיין אָנהויבן אַרבעטן אַלס טאָקער האָט זיך די לאָגע אין הויז אַביסל פֿאַרבעסערט, ווייל נישט מיין פּאָטער און אויך נישט הערשל האָבן געהאָט דעם חוש פֿאַר האַנדל און די מערסטע אַרבעט אַרויסגענומען און געלעבט פון די צוגעטיילטע אויסגעאַרבעטע גראָשנס. איך, דאָקעגן, האָב אָנגעהויבן אַרבעטן „אייגנס", געפֿירט די אויסגעאַרבעטע זאַכן אויף ירידים און קיין ווארשע.

איך האָב צוזאַמען מיט הערשלען מיטגעאַרבעט אין דער באַוועגונג און אַזוי אויך אונדזער שיינדל, וועלכע איז אַלס זאָקן־מאַכערן געווען די פּירערין אין אָט דעם פּאַך און אַ סך געהאָלפֿן דורך שטרייק־אַקציעס אויסצובעסערן די לאָגע אין פּאַך. זי איז אויך געווען אַקטיוו אַלס איינע פון די געצייטלטע פרויען אין זשעלעכאָוו, וועלכע זיינען נישט אָפּ־געשטאַנען אין אַלע אַקציעס. ווייזט אויס, אַז דאָס האָט אויך געווירקט אויף די אַנדערע מיטגלידער אין דער משפּחה, אַזוי אַז אונדזער ברודער וועלוול איז אין שפּעטערע יאָרן געווען אַקטיוו אין קולטור־פֿאַרריין.

די באַציונג פון אונדזערע עלטערן צו אָט דער באַוועגונג וואָס האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין אַ הויז, ווו אַרבעט איז אַזוי לאַנג געגאַנגען צוזאַמען מיט יידישקייט, האָט מתחלת אַלעמען צעטומלט. מיין פּאָטער איז געפֿאָרן צו זיין רבין (קאָזשעניצער) און זיך פֿאַר אים פֿאַרטרויט וועגן דער ראָל פון זיין זון, דער רעזולטאַט פון זיין אַרבעט וואָס פירט צום פֿאַרנאַכלעסיקן דאָס יידישקייט. האָט זיך דער רבי פֿאַרטראַכט און געפֿרעגט מיין פּאָטער: „מיינסטו, אַז דאָס איז אַזאַ ווילדער געדאַנק אויסצובעסערן דאָס אומרעכט אויף דער וועלט?" פון דאמלס אָן האָט זיך אינגאַנצן געענדערט די באַציונג פון די עלטערן צו אונדז. עס איז געוואקסן זייער סימפּאַטיע, טראָץ די רדיפות וואָס זיי זיינען זיך אויסגעשטאַנען, מיט רעוויזיעס, וואָס האָבן אַ תל געמאַכט אין הויז, נאָך מיט קלעפּ אַלס צולאָג. אָט די אַלע נגישות האָבן נאָך מער פֿארשטאַרקט זייער סימפּאַטיע פֿאַר אונדז און צו אונדזער אַרבעט.

צוביסלעך זיינען זיך די קינדער צעפֿאָרן. די באַדינגונגען אין דאָרטיקן לעבן האָבן דערנענטערט די עלטערנס טויט. איך מיט הערשלן האָבן דאָ אין אַמעריקע נישט געטוישט אונדזער בליק אויפן לעבן און אונדזער געפיל פֿאַר גערעכטיקייט, וואָס הערשל איז געטריי געבליבן ביז דעם לעצטן טאָג אין זיין לעבן. די לעבן־געבליבענע אין פוילן זיינען אויסגעראָטן געוואָרן דורך דער היטלער־מגפה און פון גאַנצן דורכגעלעבטן זיינען בלויז געבליבן הערלעכע זכרונות און אַ קליינער טייל פון אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע באַמיען זיך צו פֿלעגן אָט די זכרונות און זיי איבערגעבן צו די קומענדיקע דורות ווי אַ טייער אָנדענק פון אַן ערלעך, איידל לעבן.

יאַנקל מיסטער (טאָקער)
מילוואָקי.

מיין משפּחה

מיינע גאָט־זעליקע עלטערן זיינען נישט געווען קיין רייכע, אָבער פֿרנסה־מענטשן, האָרעפּאַשניקעס, מיט אַן אייגן הויז, געלעבט אַ „רואיק" לעבן, נישט פֿאַרנדיק אין ערגיץ זוכן גליקן.

איך, דער עלטסטער פון 7 קינדער, האָב אָנגעהויבן אַרבעטן צו 16 יאָר, זיך געלערנט ביי משה לערער יידיש און אַביסל רוסיש אין דער איינציקער קריסטלעכער שול ביי געצנערן, וועלכע האָט אַריינגענומען קינדער בלויז פון אָזעלכע עלטערן, וועלכע האָבן פֿארמאָגט אַן אייגן הויז. איך האָב אָבער לאַנג דאָרט נישט געקאָנט גיין צוליב די צוזאַמענשטויסן מיט די קריסטלעכע קינדער און האָב זיך שפּעטער געלערנט פֿויליש ביי שמואל מאשאנזשניק, וואָס איז געווען אַ שרייבער ביים רייענט.

שפּעטער איז געקומען פון פֿאַריז בעריש וויגדאראוויטש, וועלכער האָט זיך אינטערעסירט מיט מיר, געגעבן מיר צו לייענען לעגאַלע און אומלעגאַלע ליטעראַטור און איך האָב אויסגעשריבן אַ יידישע צייטונג פון פּעטערבורג „דער פרייַנד".

ווען די פריהייטס־ווינטן האָבן דערגרייכט זשעלעכאָוו, האָב איך זיך אַריינגעוואָרפן אין אָט דער אַרבעט אָנגעפירט פון דער פּ.פּ.ס. און שפּעטער אין בונד.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, דורכמאַכנדיק די אַלע גרויליקן בעת און נאָך דער מלחמה, בין איך געוואָרן אַקטיוו אין פֿראָפּעסיאָנעלן פֿאַריין צוזאַמען מיט ישראל יצחק כאַבערמאַן און שפּעטער אין האַנדוועַרקער־פֿאַריין.

אין 1920 האָבן מיר אָרגאַניזירט די האַנדוועַרקער־קאַסע, פון וועלכער עס האָט געקאָנט גענישן יעדער האַנדוועַרקער אַדער סוחר. די קאַסע האָט געהאַט אַרום 800 מיטגלידער. אין 1929 זיינען עטליכע אַקטיוויסטן פון דער קאַסע געפֿאָרן אין אויסלאַנד און צוביסלעך איז זיך אַלץ פֿונאַנדער־געפאַלן.

איך מיט מיין ברודער אַלטער זיינען געפֿאָרן אין קאַנאַדע. דאָ האָב איך געליטן פון אַן אומגליקס־צופאַל און צעבראָכן אַ פוס. איך בין צוריק געפֿאָרן קיין פֿוילן וואו איך בין געווען ביז 1935. ווען דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך דאָרט פֿארשטאַרקט בין איך, נאָך גרויסע שוועריקייטן מצד דער פֿויליש־ער מאַכט, וועלכע האָט נישט געוואָלט מיך אַרויסלאָזן, געקומען צוריק קיין קאַלאַמביא צוזאַמען מיט מיין גאָט־זעליקער פרוי, וועלכע איז נאָך אַ לענגערע קרענק געשטאָרבן אין יאָר 1937. בלויז אַ דאַנק מיין ברודער און שוועגערין האָב איך נישט אינגאַנצן צוזאַמענגעבראָכן און זינט ס׳איז אָרגאַניזירט געוואָרן די זשעל. הילפס־אַרבעט, בין איך דער סעקרעטאַר און מיט הילף פון אַלע אונזערע לאַנדסלייט רעאַגירן מיר אויף יעדן הילפס־רוף.

משה ציבולקיעוויטש

אונזער לעבן אין זשעלעכאָו

אונזער זשעלעכאָו איז געווען אַן אַרבעטס־שטאָט און אַזוי אויך מיין היים—אַן אַרבעטס־היים. מיינע עלטערן האָבן געלעבט פון אַרבעט און אין אַ פאַמיליע פון 9, די עלטערן און 7 קינדער, איז פֿרנסה נישט געווען צו ברייטלעך.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין רעזולטאַט פון דער גרויסער נויט, איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס קראַנקהייט וואָס האָט צוגענומען אַסך זשעלעכאָווער נפשות און אויך 5 פון אונדזערע 7 קינדער. מיין פאָטער, וועלכע האָט דאמאלס אויסגעמיטן דעם טויט, האָט אָבער שוין נישט לאַנג נאָך דעם געלעבט, און בלויז איך, מיין עלטערער ברודער אייזיק, און מיין מוטער זיינען געווען די גליקלעכערע, געבליבן לעבן און דערפאָר באַדאַרפן וועלן די פֿרנסה געבער. טראָצדעם, וואָס איך און מיין ברודער זיינען נאָך געווען יונגע קינדער, האָבן מיר באַדאַרפט אַרבעטן אין די שוסטער־וואַרשטאַטן און וועלן שטאַרק אויסגענוצט.

אין די יאָרן 25־1924, וועלן די פֿראָפעסיאָנעלע פאַרײַינען האָבן אָנגעהויבן אַרגאַניזירן די יוגנט אין זשעלעכאָו, בין איך געווען איינער צווישן די וועלכע האָבן געהאָלפֿן די אַרגאַניזיר־אַקציע און דערמיט איז טאַקע אונזער לאַגע אַסך פאַרבעסערט געוואָרן.

דער אַרבעטס־טאָג איז אַסך פאַרקלענערט געוואָרן, די פאַרדינסטן זיינען בעסער געוואָרן. עס האָבן זיך אויך געעפֿנט צום בעסערן אַ גאַנצע ריי אַרבעט־באַדינגונגען, אַ דאַנק דער אַרגאַניזאַציע.

דאָס האָט אָנגעהאַלטן ביז דער פֿילסודסקי־איבערקערעניש וועלן די לאָגע איז געווארן שווערער פון טאָג צו טאָג. דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך פאַרשטאַרקט און די יוגנט האָט אָנגעהויבן זוכן וועגן אַרויסצוקריגן זיך פון פויל.

ס׳איז אָבער שווער געווען זיך אַרויסצוקריגן פון פויל און איך בין אַוועקגעפאָרן אין די א. ג. „קרעסן" (גרענעץ־געגנט פון פוילן), וואו איך האָב שווער געאַרבעט צו מאַכן אַ לעבן. אָפאַרבעטנדיק אַ געוויסע צייט בין איך צוריק געקומען און געווארן אַ היים־אַרבעטער — געקויפט לעדער, געמאַכט אייגענע שטיוול און פאַרקויפט צו סוחרים אָדער אַרויסגענומען אַרבעט פון וועמען.

אָבער אין יאָר 1937 האָט זיך דער אַנטיסעמיטיזם זייער פאַרשטאַרקט און האָט געצווינגען מיין ברודער אייזיק מיט נאָך אַ גרופּע צו פאָרן אין סאַנטא דאמינגא און פון דאָרט קיין פאַנאמא. איך בין געפאָרן אין קאַלאמביא.

די אָנפאַנג־יאָרן זיינען געווען זייער שווערע. מיר האָבן, ווי אַנדערע אָנפאַנגער, גענוג געליטן און צוביסלעך האָבן מיר זיך דערשלאָגן צו עפּעס, שלום מאַכנדיק מיטן געדאַנק, אַז דאָס איז אונזער היים און מיר האָבן אָנגעהויבן גרופּירן אונזערע זשעלעכאָווער, וועלכע זיינען היינט צוטאָג איינע פון די בעסט אָרגאַניזירטע גרופּן צווישן די זשעלעכאָווער. איך האָב אַ פיינע פאַמיליע און בין אַקטיוו אין אונזער לאַנדסמאַנשאַפט.

עליע ראטערמאן

בראנקילא, קאלאמביא

נישטאָ מער דאָס יידישע זשעלעכאָו מיט אירע גאָטס־פאָרכטיקע מענטשן

עס איז פונקט היינט 2 טעג פאַר פסח, וועלן איך שרייב די דאָזיקע שורות. עס דערמאָנט זיך מיר ווי מיין שווער גדלי׳ יוסף ז״ל מיט מיין זיידן חיים מרדכי ז״ל און נאָך אייניקע פרומע יידן פון אָנדערע שטיבלעך, ניט גראד פון געראָר שטיבל, מיט אונדזער הייליקן רב, ר׳ יצחק דוד הכהן זצ״ל צוזאַמען, אויך איך אַלס יונגערמאַנטשיק (מיר צו לאַנגע יאָר) עסנדיק די קעסט, וואָס מיין שווער ז״ל האָט מיר געגעבן אַ גאַנץ יאָר — זיינען אַרויס צו באַאָרגן פרומע יידן מיט מצה־שמירה.

דער טאָג פאַר פסח האָט דערוועקט אין אונדז אַלע אַ התלהבות זיך אויסצוטאָן פון חמץ און זיך אַריינוואַרפן אין דעם פינקטלעכן, אָפּגעהיטן כשרות פון הייליקן פסח.

מיר האָבן זיך אינגעטיילט אין צווויי גרופּן. איינע — אונטער דער אויפזיכט פון ר׳ יהושיעלע אליעזרס און די צווייטע מיט ר׳ לייזער משה סופר ז״ל בראש. מיר זיינען אַרומגעלאָפן און זיך געגנוי אויסגעפרעגט, וועלן דער פויער האָט געבראַכט דעם וויין אין דער מיל, צי עס האָט דאמאלס נישט געריגנט און מיר האָבן אָפּגעהיטן גאַנצע 100 פראָצ. כשרות פון מצה־שמירה. מיט גרויס שמחה האָבן מיר געטראָגן דאָס מעל צו ירחמיאל משה אין באָד גאַס, אין עקסטרא בעקער פאַר מצה־שמירה פון יאָר צו יאָר. שפּעטער זיינען מיר געלאָפן צום „זדראי" (קוואַל) מיט 2 גרויסע „גאנשערס" און געשעפּט דאָס וואַסער, ספּעציעל צום באַקן די מצה־שמירה מיט מים שלנו.

ביי ירחמיאל משה בעקער, אַ ייד פון 80 יאָר מיט אַ גרויסער לאַנגער וויסער באָרד און מיט יראת הכבוד, האָט זיך אָנגעהויבן די הייליקע אַרבעט פון באַקן. אינמיטן דער אַרבעט האָט מען געזאָגט גאַנץ הלל און מיר האָט מען געגעבן דאָס רעדל, אַז איך זאָל רעדלען די מצה׳ס אַזוי, אַז עס זאָל

זיך חס וחלילה נישט פאַרבייגן קיין שטיקל טייג אויף דער מצה. דאָס הײַנט געדויערט 2 שעה. דערנאָך האָט זיך יעדער פון אונדז אַהיים געטראָגן די 6 שמירה־מצהלעך צו די צוויי סדרים־נעכט מיט גרויס שמחה, מיט צופרידנהייט, אַז מיר האָבן אונדזער אויפגאַבע דורכגעפירט אַמבעסטן.

דאָס אַלעס, די גייסטיקע נשמה־תענוגים צוזאַמען מיט די גופים האָט היטלער י״ש פאַרברענט און אָפּגעווישט פון דער ערד צוזאַמען מיט אונדזער שטאָט זשעלעכאָוו.

הייליקער אנדענק פאַר אונדזערע קדושים.

דוד מאיר רובינשטיין

באגאטא (קאלאמביא).

זשעלעכאָווער יידן און זייערע לאַנדסמאַנשאַפטן אין דער גאָרער וועלט

שלום אשלאק

זשעלעכאָווער אין אויסטראַליע

אין אויסטראַליע געפינען זיך איצט 40 זשעלעכאָווער משפחות בערך — 38 פאַמיליעס לעבן אין מעלבאָרן און צוויי אין סידנעי.

אין יאָר 1926 איז געקומען דער ערשטער זשעלעכאָווער עמיגראַנט קיין מעלבאָרן — טאַקע איך אַליין. אין 1928 האָב איך אַריבערגענומען מיין משפּחה. איך בין דורכגעגאַנגען דעם זעלבן שווערן וועג ווי אַלע יידישע עמיגראַנטן: אָנגעהויבן פון פּעדלען, געמסחרט, געהאַנדלט און לסוף זיך דערשלאָגן צו אַ ווירטשאַפטלעכער פּאָזיציע.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן זיינען געקומען קיין אויסטראַליע אַ גאַנצע ריי זשעלעכאָווער עמיגראַנטען: אין 1927 — חיים שמעון בוימאייל, אין 1928 — אַלטער קליינמאַן, אין 1937 — גדליה אשלאק. זיי האָבן שפּעטער אַריבערגעבראַכט די משפּחות.

אין 1938, ווען אין פוילן האָט זיך געשטאַרקט דער אַנטיסעמיטיזם און אַ ייד איז נישט געווען זיכער מיטן לעבן, האָבן שוין קיין אויסטראַליע אָנגעהויבן אויך קומען מער עמיגראַנטן פון פוילן און פון זשעלעכאָוו. אַזוי זיינען געקומען זשעלעכאָווער: מאָטל ראטפּאַרב, יחיאל שנאַפּסטיילער, יעקל ליכטנשטיין, הערשל בארנשטיין, אברהם אייזענמעסער און הערשל מיאָדאוויניק מיט זיין משפּחה.

אין די יאָרן 1946 - 1949, נאָכן פאַרענדיקן די צווייטע וועלט־מלחמה, זיינען געקומען קיין אויסטראַליע אַ גרעסערע צאָל זשעלעכאָווער יידן.

די זשעלעכאָווער האָבן אין נייעם לאַנד מיטגעבראַכט אַלע גוטע אייגנשאַפטן פון דער אַלטער היים. דאָ האָבן זיי ערשט געהאַט די מעגלעכקייט זיי ווידער צו אַנטוויקלען. די יידן פון שטעטל זיינען געבליבן די זעלבע עמך־מענטשן — פריער איז מען געווען אַ ייד פון פוילן, איצט איז מען אַ ייד פון אויסטראַליע. די זשעלעכאָווער, וואָס האָבן אין זייער היים־שטעטל געהאַט אַ חוש פאַר געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, פירן ווייטער דאָ זייער כלל־אַרבעט. גדליה אשלאַק איז אַ צייט געווען אַקטיוו טעטיק אין דער היגער בונדישער גרופּע און זיך באַטייליקט ווייטער אין דער אַרבעט פאַר די יידישע שולן אויפן נאָמען פון י. ל. פּרץ און שלום עליכם. מאָטל ראטפּארב האָט מיטגעבראַכט פון דערהיים די חסידישע התלהבות, וואָס ער טראָגט דאָ אַריין אין געזעלשאַפטלעכן לעבן. ער איז טעטיק אין אַ גאַנצע ריי אינסטיטוציעס: אין הילפס פאָנד, אין דער פּועלי ציון־פּאַרטיי, דוד הערמאַן טעאַטער־גרופּע בייַ דער געזעלשאַפט „קדימה" און אין אַנדערע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן. ער איז געווען דער אָרגאַניזאַטאָר פון דער זשעלעכאָווער גרופּע. מתחלת אַליין געווען אַלץ — סיי „שמש" און סיי „רב". ער האָט געשאַפן גלעט, געשיקט הילף פאַר זשעלעכאָווער אין אַנדערע לענדער און געהאָלפן אָנקומען אין לאַנד און זיך דאָ איינאָרדנען. הערשל מיאָדאוניק איז זייער טעטיק אין די פּרץ־ און שלום עליכם־שולן, און אין דער געזעלשאַפט „קדימה", פאַר וועלכער ער האָט פיל אויפגעטאָן אַלס קאַסיר.

זאָל מיר אויך דערלויבט זיין צו דערמאָנען די געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון מיין ווייניקייט. איך בין אַקטיוו טעטיק אין דערציאונג־אַנשטאַלטן, ווי: אין דער יידישער טאָג־שול א. נ. „הר הצופים", אין די צוגאָב־שולן, אַלגעמיין יידישע און רעליגיעזע, און אין אַ ריי געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס — רעליגיעזע און יידיש נאַציאָנאַלע. אחוץ דעם, פאַרשטענדלעך אין אונדזער זשעלעכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט.

אין אַלגעמיין לעבט זיך דאָ די זשעלעכאָווער נישט שלעכט. עס זיינען אָפּילו פאַראַן אייניקע, וואָס זיינען דאָ גאָר „אַלרייט". פאַראַן אזעלכע אויך צווישן די פּריש־געקומענע.

די זשעלעכאָווער אין אויסטראַליע זיינען אָרגאַניזירט אין אַ גרופּע, וואָס פירט אַ טעטיקייט. ביי דער גרופּע איז פאַראַן אַ פּרויען־קרייז, וואָס פאַרנעמט זיך מיט שיקן הילף קיין ישראל און אַנדערע הילפס אַרבעט.

זשעלעכאָוו־גארוואלינער לאַנדסלייט־פאַריין אין אַרגענטינע

צוליב די ספּעציפישע באַדיגונגען אין אונזער אַרבעט איז דער באַריכט אין נאָמען פון די זשעלעכאָווער און גארוואלינער אין ארגענטינע.

סוף 19־טן יאָרהונדערט האָבן אייניקע געציילטע זשעלעכאָווער עמיגרירט קיין אַרגענטינע, ווי פריינט אַגרעסט א.א. אין אַ גרעסערער צאָל האָט זיך די עמיגראַציע אָנגעהויבן אַרום 1906.

די הויפּט סיבות פאַר עמיגרירן זיינען געווען עקאָנאָמישע, די שווערקייטן אויסצוארבעטן פרנסה. עס זיינען אָבער אויך געווען אַ צאָל פאַלן, ווען מ׳האָט עמיגרירט צוליב פּאָליטישע פאַרפאָלגונגען.

די עמיגראַנטן, קומענדיק אין יענער צייט ווען די אינדוסטרי אין אַרגענטינע איז נישט געווען ענטוויקלט, האָבן זיך כמעט אַלע באַשעפטיקט מיט פּעדלערייַ און דאָס זעלבע די געקומענע פון זשעלעכאָוו און גארוואלין. ביים היינטיקן טאָג געפינען זיך אין אַרגענטינע אַרום 150 זשעלעכאָווער און 50 גארוואלינער משפּחות.

דאָס רוב פון אונזערע לאַנדסלייט זיינען באַשעפטיקט אין האַנדל, אָלס סוחרים, פאַבריקאַנטן, קליינהענדלער און בלויז אַ קליינער טייל אָלס אַרבעטער.

באָלד מתחלת ווי נאָר די עמיגראַנטן פון זשעלעכאָוו און גארוואלין זיינען געקומען אין אַרגענטינע, זיינען דאָ געמאַכט געוואָרן פרווון צו אָרגאַניזירן אַ לאַנדסמאַנשאַפט און דער גורל האָט געוואָלט, אַז די געזעלשאַפטלעך געמיינזאַמע טעטיקייט, וואָס מיר האָבן געהאַט מיט גארוואלינער אין אונזערע געבורט־שטעטלעך, זאָלן מיר איבערפלאַנצן אין אונזער נייער היים און מיר האָבן לסוף געשאַפן די געמיינזאַמע אָרגאַניזאַציע וואָס טראָגט דעם נאָמען — „זשעלעכאָוו - גארוואלינער ל״ל פאַריין.״

די גרינדונג פון אונזער פאריין איז פאַרגעקומען אין מאַנאַט אַפּריל, 1939 — אַ דאַנק דער טעטיקייט פון אונזערע פריינט, וועלכע זיינען דאמאלס דערווייל געווען אָלס צייטוויילקע קאָמיסיע: י. אייזנשלאָס, ל. אייזנשלאָס, מ. אייזנבערג, פ. וואניעוויטש, ש. ראטמאן, ה. פעלדוואסער, ש. און מ. דאנאוויטש, ש. ראטמאן, ש. פרויעמזאן, א. ראכווערגער, ד. ראטמאן, ט. בארוסקע, ה. ראטמאן און י. מענדעזשיצקי. ביים היינטיקן טאָג ציילט אונזער אָרגאַניזאַציע 136 מיטגלידער.

די ערשטע פאַרוואַלטונג האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל: דורך אונטערנעמונגען צו העלפן מאַטעריעל געדריקטע לאַנדסלייט און האָט אָנגעשלאָסן אונזער אָרגאַניזאַציע אין צענטראַל פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע.

דעם 15טן נאָוועמבער, 1939, איז אויף אַ פייערלעכן באַקעט באַשלאָסן געוואָרן צו שאַפן ביי אונזער פאַריין אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון אונזער לאַנדסמאַן, דעם פאַרשטאָרבענעם גרויסן יידישן שרייבער, י. מ. וויסענבערג. די ביבליאָטעק ציילט היינט אַ סך ביכער פון די נייעסטע אויסגאָבן.

אין אָקטאָבער 1940 איז אָרגאַניזירט געוואָרן ביים פאַריין אַ ליי־קאָסע וווּ יעדער מיטגליד צאָלט אַיין 50 פּעזעס פאַר אַן אָקציע, און איז באַרעכטיקט צו אַ הלוואה פון 500 פּעזעס, וועלכע דאָרף ווערן אויסגעצאָלט אין 10 חדשים. בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן מיר אָרגאַניזירט אַ קאָמיטעט צו שאַפן מיטלען צו העלפן די לעבן־געבליבענע פון זשעלעכאָוו־גארוואלין.

דער קאָמיטעט האָט געשאַפן 16 טויזנט פּעזעס פון וועלכע 6 טויזנט איז געשיקט געוואָרן צום קאָמיטעט אין שיקאַגע פאַר הילפס־צווקן און די 10 טויזנט האָבן מיר פאַרנוצט פאַר דירעקטע הילף אין פאָרם פון געלט, פעקלעך מלבושים און שפּייז קיין פוילן, דייטשלאַנד, פראַנקרייך און ישראל.

די האַרציקע דאַנק־בריף וואָס מיר האָבן באַקומען איז דער באַוויזן פון דער גרויסער הילף וואָס מיר האָבן געטראָגן צו אַלע, וועלכע נויטיקן זיך.

אין אונזער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט האָבן מיר זיך נישט אָפּגעגרענעצט בלויז צו אַ טעטיקייט פאַר זשעלעכאָווער. מיר האָבן זיך באַשטייערט פאַר פאַרשיידענע אָנדערע אָקציעס: פאַר יתומים־קינדער אין פראַנקרייך, פאַר שרייבער־פּליטים אין יאָפאַן א.א.

אונזער פאַריין נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלע געזעלשאַפטלעך־קולטורעלע און דערציערישע אונטערנעמונגען אויף דער יידישער גאַס. מיר זיינען פאַרטראָטן אין דער יידישער אָגראַר־באַנק מיט אַן אָקציע, מיר זיינען באַטייליקט אין יידישן שפּיטאָל, שלום־עליכם שול, זשיטלאָווסקי שול, רויטן מגן דוד, אין יידישן קולטור־פאַרבאַנד (איקוף) און וועגן עס איז געקומען דער דערפרייענדיקער מאָמענט פאַרן יידישן פאָלק בעתן אנטשטיין פון מדינת ישראל, האָט זיך אונזער פאַריין באַטייליקט אין גרויסן און הייליקן עמערגענץ־קאָמפּיין פאַר דער יידישער מדינה און זיך באַשטייערט מיט אַ באַדייטנדיקער סומע.

אונזער פאַראיין האָט זיך אויך אָפּגערופן אויף דער וועגדונג וועגן זכור־בוך, אַליין זיך באַשטייערט מיט 1000 פּעזעס און געשאַפן אַ קאָמיסיע צו זאַמלען באַשטייערונגען און דאָס זעלבע פאַרן בולעטין האָבן מיר היינט 37 אַבאָנענטן.

די קינדער פון אונזערע לאַנדסלייט זיינען אין זייער גרעסטער צאָל שטודירנדיקע. אָנדערע אַרבעטן שוין אָלס אָנגעשטעלטע און נעמען אַ געוויסן אָנטייל אין געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן.

אברהם ראכווערגער

סעקרעטאַר פון זשעלעכאָווער־גארוואלינער פאַריין אין אַרגענטינע.

פּאַרוואַלטונג און עקם פֿרעזידענט פון זשעלעכאוו-גאַרוואַלינער ל"ל פּאַריין אין אַרגענטינא

זיצנדיק, פון רעכטס: משה אייזענבערג, אין אַמט אלס סינדיקא; ישראל גובער (גאַרוואַלינער) קאַסיר; אברהם ראכ־ווערגער, סעקרעטאר; ישראל אייזנשלאס (גאַרוואַלינער), פֿרעזידענט; מרדכי קאַסמאַן, וויצע פֿרעזידענט; דוד קורצטאג, וויצע קאַסיר.

שטייענדיק, פון לינקס: פּסח ווייניציר, פּאַרוואַלטונגס־מיטגליד (געשטאַרבן אין בוענאס־איירעס אין עלטער פון 36 יאָר); משה פּאַסטמאַן, רעכנונג איבערזעצער; הערשל צוקערמאַן, עקס פֿרעזידענט (גאַרוואַלינער); איטשעלע ליפשיץ, עקס פֿרעזידענט; יצחק אייזנשלאס, ערשטער פֿרעזידענט פון פּאַריין (גאַרוואַלינער); שלמה ראטמאַן, עקס פֿרעזידענט; משה פּרויעמזאַן, פּאַרוואַלטונגס־מיטגליד; חיים גאַנטאַרסקי, פּאַרוואַלטונגס־מיטגליד (גאַרוואַלינער); לייביש אייזנשלאס, וויצע סעקרעטאר (גאַרוואַלינער); און שירן קאַסמאַן.

די זשעלעכאווער משפחות אין בראזיל

קיין גענויע ידיעה ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די זשעלעכאָווער עמיגראַציע קיין בראזיל, האָט זיך מיר נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן. אומגעפער נאָך 1920 האָט זיך די עמיגראַציע צוביסלעך פאַרגרעסערט ביז די יאָרן 28־1927. שפעטער איז די עמיגראַציע געוואָרן פאַרשוווערט — נישט יעדער האָט שוין געקאָנט פאָרן און מען האָט געמוזט האָבן ארויספאָדערונג־פאַפּירן פון אַ משפּחה פון בראזיל און דאָס האָט אויך בלויז אָנגעהאַלטן ביז 1933. נאָך דעם יאָר האָבן בלויז געקאָנט פאָרן — פרויען צו זייערע מענער, מענער צו פרויען, קינדער צו עלטערן אָדער פאַרקערט. אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן בלויז ביז 1937 ווען מ׳האָט שוין אינאַגאַנצן נישט געקאָנט פאָרן. אָבער אַזוי ווי דער פאַרבאָט איז דאָמלס חל געווען בלויז אויף איין עסטייט (שטאָט) האָב איך דאָמלס געבראכט מיין פאַמיליע. אַזוי האָבן אויך געטאָן פיל אַנדערע זשעלעכאָווער דורך אָנדערע שטאַטן. שפעטער איז די עמיגראַציע פאַר יידן אינגאַנצן פאַרבאָטן געוואָרן, וואָס עס איז גילטיק ביז היינט. און אויב אַ יידישער עמיגראַנט באַקומט זיך אַריין אין בראזיל, איז עס מיט נסים. נישטאָ היינט קיין עמיגראַציע פאַר יידן קיין בראזיל.

די סיבות פון עמיגרירן פון זשעלעכאָוו זיינען געווען פאַרשידענע. די הויפט־סיבות: אַרבעטסלאָזיקייט, אַנטיסעמיטיזם אונטער די פאַשיסטישע רעגירונגען אין פוילן ווי אויך אין פאַלן פון פּאָליטישע פאַרפאָלגונגען.

אין אָנהויב האָבן זיך די עמיגראַנטן ביי אונדז בכלל פאַרנומען מיט פעדלען (אין פאַרטוגעזיש: קלייַנטעלע), און דאָס איז פאַרבליבן אין אַ גרויסער מאָס אַ יידישע פרנסה ביז היינט. צווישן די זשעלעכאָווער האָבן מיר קליינהענדלער, אייניקע אַרבעטער און גאָר ווייניקע פאַרמעגלעכע.

מער אָדער ווייניקער געפינען זיך אין בראזיל אַרום 30 זשעלעכאָווער משפחות אויף אַ צאָל פון 120 טויזנט יידן אין גאַנץ בראזיל. ביי אונדז אין סאנטאס געפינען זיך 7 זשעלעכאָווער פאַמיליעס. פאַראַן נאָך עטלעכע קליינע זשעלעכאָווער גרופּן אין ריאָ די זשעניירא און ס. פּאולא און אייניקע יחידים אין אָנדערע ערטער.

מיט דער צייט האָט זיך געביטן דער מאַטעריעלער צושטאַנד פון זשעלעכאָווער. עס איז געווארן בעסער די פרנסה, אָבער מיט קליינע אויסנאַמען איז זי פון די זעלבע קוואַלן: אַרבעט און קליינהענדלעריי.

אין סאנטאס, ביי אַ קליינעם יידישן ישוב, סך הכל ביי 120 משפחות, קאָן איך מיט שטאָלץ פעסטשטעלן, אַז די זשעלעכאָווער האָבן אַ גרויסן אָנזען אויפן געזעלשאַפטלעכן באָדן. כמעט נישט פאַראַן קיין אינסטיטוציע וווּ זשעלעכאָווער זאָלן נישט זיין פאַרטרעטן אין די פאַרוואַלטונגען און אַקטיוו אין פאַרשידענע קולטור־אונטערנעמונגען.

ס׳איז אמת, אַז קיין סך האָבן מיר נישט געקאָנט טאָן פאַר אונדזערע לעבן־גענעבליבענע ברידער, אָבער דאָס ביסל, וואָס מיר האָבן געטאָן, איז געווען אין דער צייט וועו מ׳האָט זיך געניטיקט אין הילף און מיר זיינען געווען פון די ערשטע וואָס האָבן זיך אָפּגערופן אויף דער וועלט־וועלדונג פון אונדזער סעקרעטאַר לייביש ווייסלעדער און ביז היינט בלייבן מיר נישט הינטערשטעליק צו קיין שום וועלט־טראָץ דער שווערער עקאָנאָמישער לאַגע דאָ ביי אונדז. די קליינע גרופּע זשעלעכאָווער אין סאנטאס האָט ביז איצט געטאָן און איז ווייטער גרייט צו טאָן אַלץ וואָס עס וועט נאָר נויטיק זיין.

אונדזערע קינדער, האָבנדיק בעסערע באַדינגונגען ווי עס האָבן געהאַט זייערע עלטערן, נוצן אויס די מעגלעכקייטן פאַר שטודיום־צוועקן און פאַרנעמען אַן אָנגעזען אָרט אַלס פּראָפעסיאָנאַלן. זיי זיינען אָבער נישט צו נאָנט צום יידישן לעבן, וואָס דאָס איז אַ פּראָבלעם נישט בלויז אין בראזיל.

יאסקע משפּטים.

סאנטאס, בראזיל

בראנקיללא

זיצנדיק, ערשטע ריי פון לינקס: אברהם וואטניק, רוכטשע און פסח לוקאוויעצקי.
צווייטע ריי: מאריא ציבולקיעוויטש דע לערנער, אלטער ציבולקעוויטש, לאה ציבולקיעוויטש, וויקטאָר ווינציר, לאה ווינציר, גאלדע וואטניק דע ווינציר, און עווא ארמין דע ראטערמאן.
3טע ריי: משה ציבולקיעוויטש, בנימין וואטניק, חיה ציבולקיעוויטש דע וואטניק, אייזיק ווינציר און עלע ראטערמאן.
4טע ריי: סימאן ראזענטאל, צביה וואַרצעלמאן דע ר׳ אזענטאל, מאיר יחיאל לוקאוויעצקי, קיילע גאלדשטיין, דע לוקא־ ויעצקי, שיע לאטערשטיין, שפרה ויערזשביצקי דע לאטערשטיין, גאלדע און שיע כאבערמאַן, חוה און שמואל העפנער.
די לעצטע, שטייענדיק: דוד ציבולקיעוויטש, הערשל טאפארעק, ישראל מאיר לוקאוויעצקי און גדליה ויערזשביצקי.

זשעלעכאָווער אין ישׂראל

די עליה פון זשעלעכאָווער יידן קיין ארץ ישׂראל האָט זיך אָנגעהויבן, אויף וויפל אונז איז באַווּוסט, אין יאָר 1890. עס זיינען דאָן געפאָרן: ר׳ שמואל ליב איבעשיץ, ר׳ ישׂראל גאַרבער, ר׳ חיים לייזער און ר׳ אהרן טענצער.

די דאָזיקע פרומע יידן האָבן עולה געווען אין הייליקן לאַנד צוליב זייער בענקשאַפט קיין ציון, וועלכע לעבט שוין טויזנטער יאָרן אין האָרץ פון יעדן יידן. און דערפאַר איז נישט אויסגעשלאָסן, אַז נאָך פריער ווי אין די אויבנדערמאָנטע יאָרן האָבן זשעלעכאָווער יידן אויסגעוואַנדערט קיין ארץ ישׂראל.

מיטן אַנטשטיין פון דער מאָדערנער ציוניסטישער באַוועגונג, האָבן זיך אויך אין זשעלעכאָו געשאַפן פאַרשידענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס: רעליגיעזע און וועלטלעכע. טייל מיטגלידער פון אָט די אָרגאַניזאַציעס האָבן מקיים געווען הלכה למעשה — עולה געווען קיין ארץ ישׂראל און דאָ זיך אָנגעשלאָסן אַן די בויער פון יידישן היימלאַנד.

דער „החלוץ" און „גורדוניה", וועמענס פראַגראַם האָט פאַרפליכטעט הכשרה און עליה קיין ארץ ישׂראל, האָבן געהאַט אין זשעלעכאָו אָפטיילונגען. די יוגנט אָרגאַניזאַציע „גורדוניה" איז געווען די ערשטע אין שטעטל וואָס האָט געשיקט חברים אויף הכשרה און שפּעטער געפינען מיר זיי אין פאַרשיידענע ערטער וווּ עס זיינען געווען הכשרה־פונקטן. זשעלעכאָווער יינגלעך און מיידלעך פון פאַרשיידענע אָרגאַניזאַציעס האָבן זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ארץ ישׂראל. דער טייל וואָס האָט זוכה געווען צו באַקומען סערטיפיקאַטן, האָט עולה געווען אין יידישן היימלאַנד, דאָ זיך איינגעאָרדנט אין קיבוצים און פראָדוקטיוו און שפּעריש געהאַלפן בויען דאָס לאַנד.

צוזאַמען מיט דער חלוצישער עליה האָבן אויך אָנגעהויבן קומען אַקטיווע ציוניסטישע טוער פון זשעלעכאָו. אייניקע פון זיי האָבן דאָ אָנגעהויבן מיטהעלפן אָנטוויקלען די אינדוסטרי, וועלכע האָט געשטעלט די ערשטע טריט. דער עקאָנאָמישער באָיקאָט פון פויילישן בירגערטום קעגן יידן, האָט אויך אין זשעלעכאָו צעשטערט די יידישע פּרנסות און דער דראָנג צו עמיגראַציע איז געוואָרן וואָס אַמאָל שטאַרקער. יחידים פון זשעלעכאָו לאָזן זיך אויף אומלעגאַלע וועגן קיין ארץ ישׂראל (די אַווי געפּופּענע מעפּילים). זיי האָבן דורכגעמאַכט לאַנגע חדשים אויפן ים, טייל האָבן געשמוגלט די סיריש גרענעץ און אַנדערע גרענעצן, געוואָרן באַשאָסן פון ענגלישע קריגס־שיפן אויפן ים. אָבער עס האָט זיי נישט אָפּגעהאַלטן! נאָך אין די ערשטע וואָכן פון צווייטן וועלטקריג זיינען צום תל אביבער ברעג אָנגעקומען זשעלעכאָווער עולים מיט די צווויי באַקאַנטע שיפן „פאריטא" און „טיגער־היל".

די זשעלעכאָווער אין ישׂראל האָבן מתחלת געלעבט ווי אַ משפּחה און עס איז שוין געווען באַווּוסט איבעראַל, אַז אַלע האַלטן זיך צוזאַמען, סיי אין ליידן און סיי אין פריידן. אין דגניה, איינע פון די עלטסטע קיבוצים אין לאַנד וווּ עס זיינען געווען אַ גרופּע זשעלעכאָווער, זיינען זיי געווען זייער פאָפּולאָר אין פאַזיטיוון זין ביי אַלעמען. דאָס שטעטל זשעלעכאָו איז געווען באַווּוסט אפילו ביי די קינדער פון דגניה. ספּעציעל איז געווען באַליבט פּסח וואדאווסקי, וועלכער איז געפאַלן אין קאַמף קעגן די דייטשן. (געבוירן וועגן וואדאווסקין שרייבן מיר אויף אַנאַנדער אָרט).

אין מערץ 1934 זיינען אין דער וווינונג פון מרדכי איש טוב זיך צוזאַמענגעקומען די זשעלעכאָווער: יחיאל אברא־מאוויטש, מרדכי שפּייזמאַן, משה לערער, ישׂראל לאקסמאן, צבי וואַרום, ישכר געדאַנקן, יהודה בן שלום, יעקב גרינפעלד, וועלכע האָבן באַשלאָסן צו שאַפן אַן „ארגון יוצאי ז׳ליכוב." עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט פון דריי חברים: מרדכי שפּייזמאַן, מרדכי איש טוב, און יהודה בן שלום.

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אָנגעהויבן אָנקומען אַ גרעסערע צאָל לאַנדסלייט קיין ישׂראל. זיי זיינען געקומען דורך פאַרשידענע לעגאַלע און אומלעגאַלע וועגן. מיטן אָנשטיין פון דער יידישער מדינה, האָט זיך זייער צאָל זייער שטאַרק פאַרגרעסערט. די לאַגע אין לאַנד, וואָס איז נישט געווען צוגעגרייט אויפצונעמען אָזאַ קאָלאָסאַלע צאָל עמיגראַנטן, ווי אויך דער מצב פון די געקומענע, האָבן געשאַפן שוועריקייטן פאַר דער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישׂראל. אָבער אַדאַנק דער הילף פון די זשעלעכאָווער אין אויסלאַנד, איז דעם קאָמיטעט געלונגען, אין אַ געוויסער מאָס, לייכטער צו מאַכן די לאַגע פון די עולים, וועלכע האָבן באַקומען געוויסע געלט־אונטערשטיצונגען אויף איינצוואַנדערן זיך. אין אָנהויב 1953 האָט זיך דער קאָמיטעט אָפּגעזאָגט.

דעם 24טן מאַי, 1953, איז איז פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, וועלכע האָט אויסגעוויילט אַ נייע אָנפירונג פון פאָלגנדע פערזאָנען: שׂרה רוסאק־רובין, אריה לעדער־מאַן, שמואל גליקמאַן, ישכר געדאַנקן און צבי בורשטין, און אויך באַשלאָסן צו גרינדן אַ גמילת־חסד קאַסע אויף דעם נאָמען פון דער זשעלעכאָווער קהילה. די גמ״ח טוט איצט זייער נוצלעכע אַרבעט פאַר די זשעלעכאָווער אין ישׂראל.

היינטצוטאָג געפינען זיך אין ישׂראל בערך 130 זשעלעכאָווער משפּחות, בערך 400 נפשות. זיי זיינען צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד — פון כפר גלעדי אין גליל, ביז כפר הרא״ם אין נגב. די זשעלעכאָווער לאַנדסלייט אין ישׂראל זיינען באַשעפטיקט אין די קבוצים און אין די קאָלאָניעס, ביי לאַנדווירטשאפט, ביי שאָסייען און פאַבריקן, אין די נאַפּט־ראפינעריעס; זיי זיינען: פּורמאַנס, סטאַליאַרעס, שוסטער, שניידער, בעקער, טעקסטיל־אַרבעטער, רעגירונגס־באַאמטע, אַ גענעראַל אין דער ארמיי, אַ כנסת־דעפוטאַט און אַ רעדאַקטאָר. די זשעלעכאָווער אין ישׂראל שטעלן מיט זיך פאָר אַ פּראָדוק־

טיוו־שעפערישן עלעמענט, באַהויכט מיט אידעאַלן פון בויען דאָס יידישע היימלאַנד אויף די פּרינציפּן פון יושר און גע־רעכטיקייט.

אריה לעדערמאַן

רמת־יצחק, ישראל.

זשעלעכאָווער פּראָגרעסיווע סאָסייעטי אין ניו יאָרק

געבוי וועג די ערשטע זשעלעכאָווער זיינען געקומען קיין ניו יאָרק איז שוועך פעסטצושטעלן, אָבער וועג אונדזער פּריינט אברהם פּריד איז געקומען אין יאָר 1906 האָט ער דאָ שוין געטראָפֿן עטלעכע זשעלעכאָווער משפּחות.

דאָס רוב פון די זשעלעכאָווער עמי־גראַנטן האָבן געטוישט זייערע היים־באַשעפטיקונגען פון וועלכע מ׳האָט אין נייעם אָרט נישט געקאָנט מאכן אַ לעבן. אַ טייל זיינען געוואָרן פּעדלער. אַנדערע זיינען אָרריין אין פּאַבריקן. נאָך יאָרן פון שווערער אַרבעט און שפּאָרזאַם לעבן, האָבן אייניקע אויפגעגעבן די אַרבעט ביי יענעם און זיך איינגעאָרדנט וויער ביי האַנדל, וועט אין קליינע וואָרשטאַטן.

היינט געפינען זיך אין ניו יאָרק אַרום 80 זשעלעכאָווער משפּחות. אַ גרעסערע צאָל קינדער פון זשעלעכאָווער פּאַמיליעס ווייזן אין אַלגעמיין אַרויס אַ קליינעם אינטערעס צו דער אַלטער היים פון דיַ עלטערן. פּאַראַן אָבער אויך יוגנט, וואָס קומען צו אונדזערע אונטערנעמונגען.

די ערשטע געקומענע זשעלעכאָווער האָבן נישט גע־הערט צו קיין שום אָרגאַניזאַציע. זיי האָבן זיך באַגנוגט מיט טרעפן זיך אין שול ביים דאַוונען. אָבער צוביסלעך האָבן זשעלעכאָווער אָנגעהויבן אַריינטרעטן אין אַרבעטער־רינג און אין נאַציאָנאַלן אַרבעטער־פּאַרבאַנד. ערשט אין אָנהויב פון די 20ער יאָרן האָט זיך געגרינדעט אַ זשעלעכאָווער סא־סייעטי א.נ. „ערשטע זשעלעכאָווער פּראָגרעסיווע סאָסייטעי״, וועלכע האָט געפירט אַ ברייט פּאַרטוויגטע אַרבעט, מיט געוויסע פּאַרזיכערונגען אין פּאַל פון קראַנקהייט אָדער טויט און געקויפט אַ שטיקל פּלאַץ אויף דער בית דוד־סעמעטערי, וואָס געפינט זיך דאָרט ביז היינט אויפן נאָמען פון אָט דער סאָסייעטי.

צוליב אַ רייע מיספּאַרשטענדעניסן, האָט זיך די אָרגא־ניזאַציע געשפּאָלטן אין 1932 אויף צוויי באַזונדערע גרופּן, וואָס האָט געבראַכט צום אונטערגאַנג פון דער זשעלעכאָווער אָרגאַניזאַציע אין ניו־יאָרק.

עס האָט זיך אָבער אָרגאַניזירט אַ קאָמיטעט פון 6 פּער־זאָן, וועלכע האָבן אַלע יאָרן אויפגעהאַלטן די סעמעטערי, אַז זי זאָל נישט פאַרלוירן גיין פּאַר די זשעלעכאָווער. צום סוף פון דער לעצטער וועלט־מלחמה, זיינען עטלעכע מאָל געמאַכט געוואָרן באַמיאונגען צוריק אויפצולעבן די אַרבעט אָבער אָן דערפאָלג. אין רעזולטאַט פון אָט די באַמיאונגען איז עטלעכע מאָל, דורך דער איניציאַטיוו פון אייניקע זשעלעכאָווער גע־לונגען צו שאַפן גרעסערע סומען געלט מיט וואָס מיר האָבן געהאָלפן די נויט־באַדערפטיקע לאַנדסלייט אין פּאַרשידענע לענדער.

סוף 1952 זיינען אין ביורא פון פּריינט לייבל גרייצער זיך צוזאַמענגעקומען אַ גרופּע אַלטע זשעלעכאָווער וויי אויך לעצטנס אַריבערגעקומענע און ס׳איז באַנייט געוואָרן די אַר־בעט פון די זשעלעכאָווער אין ניו יאָרק אונטער דעם זעלבן נאָמען: „ערשטע זשעלעכאָווער פּראָגרעסיווע סאָסייעטי״. ביים היינטיקן טאָג פירט אונדזער „סאָסייעטי״ אַן אַקטיווע אַרבעט אויף אַלע געביטן. מיר האָפן מיט דער הילף פון אונדזערע לאַנדסלייט אַ סך צו פאַרגרעסערן די טעטיקייט פון דער סאָסייעטי (חברה).

מלכה פרוכטענבערג

ניו יאָרק.

ניו יאָרק

ערשטע ריי, רעכטס צו לינקס: גנענדל גרושעצקי, מנשה לוקאוויעצקי, לייבל גרייצער, שמעון וויערזשביצקי, מייק ווינערסטיין, אהרן דאנאוויטש און פרוי, פסח פרוכטענבערג און אהרן אלטשטיין.

צווייטע ריי: אייב און סיידי לעווין, סילוויא גרייצער איוואַ און זש. מאזעס, מלכה פרוכטענבערג, רעבעקא פרוכטענבערג, אניטא ווינערסטיין, גיטל טאומאן און בעטי אלטשטיין.

דריטע ריי: מאטעס גרושעצקי, פוינע גרושעצקי, רויזע וויערזשביצקי, שרה לוקאוויעצקי, שמואל זיינוול רובינשטיין, ראז ווייסלעדער, פרוי רובינשטיין און טאַכטער, רחל העפנער, רבקהלע גאלדשטיין, גיטל העפנער, מ. זילבערבערג, פייגע מאנקארזש, העלען אלטמאן, פריידע אנגעלטשיק, שמעון אלטמאַן און בעלא מילער.

פערטער ריי: עלע מילער, בערל גרושעצקי, אברהם פרוכטענבערג, אסתר וויערזשביצקי, אברהם ווייסלעדער, יאנקל וויערזשביצקי, יוסף פישער, סטיוועז לעווין, בעז וויערזשביצקי, משה בארוכאוויטש און פרוי, מרדכי ווינבערג און פרוי שאלעק אלטמאן.

זשעלעכאָווער אין קאסטא ריקא

אין אָנהויב צוואַנציקער יאָרן, ווען אין פוילן האָט געהערשט אַ געוואַלטיקער קריזיס און מענטשן האָבן געזוכט אַ ניי לעבן צו מאַכן עס פאַר זייער היים און ווען די עמיגראַציע אין אָנדערע אַמעריקאַנער לענדער איז געווען כמעט פאַרמאַכט, האָט קאסטא ריקא דערלויבט אַריינצוקומען עמיגראַנטן מיט אַ דעפאַזיט פון 25 דאלאר. פון אַ סך קליינע שטעטלעך אין פוילן האָט זיך אַ לאָז געטאָן אַ כוואַליע מענטשן עמיגרירן אין דעם נייעם אָרט, האָבן אויך אַ טייל זשעלעכאָווער אָנגעהויבן טראָכטן פון אָט דער עמיגראַציע. דער ערשטער איז געפאָרן מרדכי אייזענבערג (אָדער מרדכי איטשעס) מיט זיין פרוי. און נאָך גרויסע מאַטערנישן, ווען ער האָט געשיקט אַהיים די ערשטע 10 דאל., איז דאָס זשעלעכאָווער בית המדרש „געגאַנגען אויף רעדלעך". מ׳האָט דערציילט, אַז אין קאסטא ריקא שאַרט מען גאָלד אין די גאַסן.

די נויט אין זשעלעכאָו איז געוואָרן וואָס אַ מאָל גרעסער און מ׳האָט זיך דערוווסט ווען אַ „מאַכער" אין וואַרשע וואָס „מאַכט" די געהעריקע פאַפירן. עס איז אינגיכן אָפגעפאָרן אַ גרופּע פון 8 פערזאָן: אשר וויסלעדער, שלמה גאָלדבערג, אליעזר פיינזילבער ע״ה, בערל ראַכווערגער, שמואל לערנער (היינט אין קאלאמביא), ווייניציער, אברהם פיינגעזיכט און מנשה לוקאוויעצקי.

מרדכי, דער ערשטער זשעלעכאָווער עמיגראַנט אין קאסטא ריקא, האָט געאַרבעט ביים מאַכן גאַסן; געאַרבעט שווער און קוים פאַרדינט אויף אויסקומעניש. נאָך עטלעכע וואָכן אַרבעט האָט ער געקויפט פאַר 15 דאלאר סחורה — העמדער, הויזן און שטיקלעך סחורה פאַר פרויען־קליידער, און אָנגעהויבן האַנדלען. נישט קאָנענדיק די שפּראַך, האָט ער געהאַנדלט אויף שטום־לשון. מענטשן האָבן ביי אים געקויפט צוליב רחמנות! סחורה אויף קרעדיט איז געווען שווער צו קריגן, ווייל דער האַנדל איז אינגעשטאַנען אין די הענט פון עטלעכע רייכע טערקן.

די שפּעטער־געקומענע האָבן זיך גרופּירט ביי אייזענבערגן און זיך געזומען פּעדלען. געווען אַ געמאַטערט לעבן און פון וויניקן פאַרדינסט האָבן זיי באַדאַרפט העלפן זייערע פרויען און קינדער אין זשעלעכאָו. יעדער האָט געחלומט אָדער פון געווינען דאָס גרויסע געווינס, אָדער פאַראיבריקן אַ ביסל געלט און צוריק־פאָרן אַהיים. וויל טראָץ דער פריי־הייט אין לאַנד איז די עקאָנאָמישע לאַגע געווען אַ שלעכטע. נאָך ערגער איז געווען פאַר אַ טייל מענטשן, וואָס האָבן נישט געהאַט ווּ אויסצולעבן זיך גייסטיק — נישט קיין שול, נישט קיין שבת, נישט קיין כשרות און אָפילו נישט קיין באָרד און פּיאות, און יעדער האָט געהאָפט אויף דער צייט, ווען ער וועט צוריק זיין אין זשעלעכאָו, אין בית המדרש, אָפהיטן שבת א. אז. וו.

יעדער האָט געטראַכט — און דערווייל האָבן די דייטשן געטאָן זייערס: באַפאַלן פוילן. עס זיינען באַלד ענטשטאַנען געטאָס, קאָנצענטראַציע־לאַגערן, יודענראַטען א. אז. וו. יעדער קלערט שוין: ווען זיך מיינע ראַטעוונע? ווען איך זיי נאָך זעען? דערהאַלט ווער אַ בריוול געבנדיק אָנצוגעהערן — „ס׳איז מיר גוט, נאָר דיין זיידן איז בעסער ווי אונדז". וואָס זשע טוט מען? מען זאָגט תהלים, מען פאַסט. צוביסלאַך שפּאַרן זיך דורך ידיעות פון ווּעלכע דאָס בלוט ווערט פאַר־גליווערט. אָבער יעדער האָפט: אפשר איז מיט מיינע פאָרט אַ נס געשען?

מען טראַכט שוין נישט ווּעגן פאָרן צוריק, נאָר ווּעגן: ווּעמען ראַטעווּעט מען פון דאָרט. און לסוף ווייסט מען שוין ווּעגן גרויסן אומגליק — דאָס שטעטל איז פאַרניכטעט און כמעט אַלע זיינען שוין קדושים.

ביים היינטיקן טאָג געפינען זיך אין קאסטא ריקא אַרום 40 זשעלעכאָווער משפּחות. די גרעסטע מערהייט האָבן אייגענע „ביזנעס", איינצעלנע פאַרנעמען זיך נאָך מיט פּעדלערייַ, אָבער זייער מאַטעריעלע לאָגע איז אַ גוטע. זשעלעכאָווער נעמען אַ טעטיקן אַנטייל אין היגן געזעלשאַפּטלעכן לעבן. איינצעלנע זיינען פאַרטראָטן אין „וויצא", אַן אינסטיטוציע פאַר אָרטיקע ווּוילטעטיקע צוועקן. אַ גרופּע היגע דאָקטוירים האָבן אונטערגענומען אַן אַקציע צו שאַפן צוויי מיליאָן פּעזעס צו בויען אַ שפּיטאָל פאַר געליטענע קינדער אין דער פאָליאָ־עפּידעמיע. יידן האָבן זיך באַשטייערט מיט 50 טויזנט פּעזעס און אונדזערע זשעלעכאָווער זיינען ווייט נישט הינטערשטעליק.

פרייַנט דוד ווייסלעדער איז אַ צייט געווען פּרעזידענט פון היגן יידישן צענטר און שפּעטער אויך פון דער ציוניס־טישער אָרגאַניזאַציע. דורך דער איניציאַטיוו פון שאלעק אַלטמאַן פון פאנאמא און דוד ווייסלעדער, האָבן מיר איצט אַן אָנגעזעענעם פּעדאַגאָג אָלס לערער פאַר אונדזערע קינדער־לעך אין העברעאיש און יידיש — פרייַנט דאָקטאָר קלעפּפיש.

באַלד ווי מיר האָבן זיך דערווּוסט פון דער דייטשער יידן־אויסראטונג, איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ קאָמיטעט צו העלפן אונדזערע לאָנדסלייט, די געצייילטע לעבן געבליבענע. דער קאָמיטעט האָט באַלד געמאַכט פאַפּירן פאַר משה באָרו־כאָוויטש און זיינע זין, ווּעלכע זיינען אַהערגעקומען.

אַ דאַנק דער ענערגישער אַרבעט פון פרייַנט לייביש, מיט דער הילף פון אַ ריי לאָנדסלייט איבער דער וועלט, איז שפּעטער אויך געלונגען אַריבערצובריינגען 17 זשעלעכאָווער משפּחות, ווּעלכע זיינען גוט איינגעאָרדנט געוואָרן. זאָל דאָ דערמאָנט ווערן פרייַנט אהרן רידעלמאַן און אָנדערע פרייַנט, ווּעלכע האָבן געהאָלפן די געקומענע מיט ראַט און טאָט און געשאַפן פאַר זיי קרעדיט. אַ דאַנק אָט דער הילף האָבן זיך די געקומענע געשטעלט אויף די פיס.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן אונדזער פאַרשטאָרבענער לאָנדסמאַן אליעזר פיינזילבער ע״ה, ווּעלכער האָט אַ סך גע־

האָלפן די נייַ־געקומענע. די גרעסטע צאָל דאָ־געבוירענע קינדער פון זשעלעכאָווער זיינען שוין אַליין סוחרים מיט אייגענע געשעפטן, אַנדערע שטודירן. מיר האָבן אויך אונדזער אייגענעם דאָקטאָר מעדיצין, וועלכער פּראַקטיצירט אין היגן שפּיטאָל און האָט גרויס דערפאָלג, דאָס איז דער זון פון יצחק וואָסערמאַן — דר. מענדל וואָסערמאַן. צירל בראַן

טעטיקייט פון זשעלעכאָווער אין שיקאַגאָ

וויייט אויס, אַז די ערשטע זשעלעכאָווער אין שיקאַגאָ האָבן נישט געקלערט וועגן פארגעדענקן וועז זיי זיינען גע־קומען, אָדער אַז אַנדערע פּרטים פון זייער לעבן אין דער

נייַער היים קאנען אַמאָל זיין נוצלעך טאָקע פאַר זייער אייגענער געשיכטע, און דעריבער מוזן מיר זיך באַנוצן מיט די מאגערע ידיעות, וואָס מיר האָבן וועגן די ערשטע זשעלעכאָווער אין שיקאַגאָ.

אייניקע פון דער איגליצקי משפּחה (משה נוטעס משפּחה) זיינען געקומען אין שיקאַגאָ פון זשעלעכאָו אַרום 1904. גע־קומען זיינען זיי צו זייַערע אייגענע, וועלכע האָבן שוין דאָ געווווינט. אַזוי אַז מ׳קאָן אָנמען, אַז די ערשטע זשעלעכאָווער זיינען געקומען אין שיקאַגאָ צום סוף פון לעצטן יאָרהונדערט.

די סיבות פאַרן עמיגרירן זיינען, ווי אין אַנדערע ערטער, געווען עקאָנאָמישע. די נויט איז געווען גרויס, און ווער פון די פריער־אָווועקגעפאָרענע האָט געשיקט עטלעכע דאלאר, אמיינסטן אָפּגעשפּאָרטע פון מויל, האָט עס אויפגערודערט דאָס שטעטל, אַז אין אַמעריקע וואַלגערט זיך געלט אין די גאַסן און מ׳דאַרף בלויז קומען און קלייבן.

אַנדערע האָבן עמיגרירט צוליבן נישט גיין דינען אין רוסישן מיליטער. די פאָגראָמען און עקאָנאָמישע אונטער־דריקונג מצד דער צאַרישער מאַכט לגבי די יידן אין פּוילן, האָט נישט געקאָנט שאַפן אַ ווילן צו גיין אויף יאָרן דינען אַזאַ רעגירונג.

אין געגנטייל צו אַנדערע ערטער, ווו אַ גרויסע צאָל זשעלעכאָווער געקומענע האָבן זיך געמוען צו פּעדלערייַ אָדער האַנדל, האָבן זיך די עטלעכע זשעלעכאָווער אין שיקאַגאָ געמומען פאַר דער זעלבער אַרבעט ווי אינדערהיים, דורכ־גייענדיק שבעה מדורי גהינם.

היינט צוטאָג געפינען זיך אין שיקאַגאָ 7 זשעלעכאָווער משפּחות, ד. ה., געקומענע פון זשעלעכאָו. וויניק פון זיי פאַרנעמען זיך מיט אַרבעט ביי יענעם, זייער באַשעפטיקונג איז קליינהאַנדל און נאָר וויניקע זענען אַרבעטער.

טראָץ דעם וואָס אונדזער צאָל איז אַזאַ קליינע אין שיקאַגאָ, אַ שטאָט מיט פיר הונדערט טויזנט יידן, זיינען אונדזערע זשעלעכאָווער פאַרטראָטן אין לאַנדסמאַנשאַפטן, אינסטיטוציעס, קולטור־גרופּן און פראַטערנאַלע אָרגאַניזאַ־ציעס.

אָט די קליינע צאָל מענטשן (דאמאלס האָבן מיר געהאַט עטלעכע מער, וואָס זיינען אינצווישן צייט געשטאָרבן), האָבן באַווּיזן, אַז ביי אַ שטאַרקן ווילן קאָן אַפילו די קלענסטע גרופּע אַסך אויפטאָן.

אייגנטלעך האָבן מיר זיך באַמיט צו אָרגאַניזירן די זשעלעכאָווער אין שיקאַגאָ נאָך פאַרן אויסברוך פון דער 2טער וועלט־מלחמה, מיט פּלענער פאַר העלפן דעם יידישן ישוב אין זשעלעכאָו. אָבער ס׳איז דערפון גאָרנישט געוואָרן.

ערשט דעם 7טן אָקטאָבער 1944 איז אין מיין הויז פאָרגעקומען די ערשטע גרינדונגס־באַראַטונג מיטן אַנטייל פון 7 זשעלעכאָווער און פון אָט דער דאָטע הויבט זיך אָן אָרגאַניזירטע לאַנדסמאַנשאַפט אַרבעט נישט בלויז פאַר די זשעלעכאָווער אין שיקאַגאָ נאָר אויך איבער דער גאַנצער וועלט וווּ עס געפינען זיך יידן פון אָט דעם שטעטל.

מיר האָבן זיך דעמלט ערנסט פאַרטראַכט וועגן גרול פון אונדזערע נאָענטע. די ידיעות, וואָס זענען אָנגעקומען פון פּוילן, זענען געווען שרעקלעך. טאָן דאָרף מען אַזוי פיל, מ׳דאַרף שפּייז, מעדיצין, קליידער, אָרויסראַטעווען פון די לאַגערן און געבן אָט די מענטשן אַ מעגלעכקייט פאַר אַ נייַ לעבן, און דאָ זענען מיר בלויז 7 אַרבעטס־מענטשן. מיר האָבן זיך אָבער געזאָגט: לאָמיר אָנהויבן! און גלייכצייטיק מיטן שיקן הילף מער ווי אונדזערע מעגלעכקייטן זיינען געווען, האָבן מיר אָנגעהויבן אַן אָרגאַניזיר־אַקציע דורך בריף צווישן די זשעלעכאָווער איבער דער וועלט און הילף האָט געמומען שטראָמען פון פאַרשידענע ווינקלען איבער דער וועלט וווּ עס האָבן זיך געפונען זשעלעכאָווער, הילף אין פאַרשידענע פאָרמען. אויך איז מיט דער הילף פון „דזשוינט״, ביי וועמען מיר האָבן אייניקע מאָל אינטערוועניירט, געלונגען איבערצופירן צענדליקער זשעלעכאָווער משפּחות אין פאַר־שידענע טיילן וועלט, וווּ זיי האָבן זיך אין דורכשניט נישט שלעכט איינגעאָרדנט.

לאָמיר דערביי נישט אַרויסלאָזן פון אונדזער זכרון אונדזערע 3 אַקטיוויט מיטגלידער, וועלכע האָבן אַ סך בייַ־געטראָגן צו אָט דער הילפס־אַרבעט און זיינען פאַר אָט דער צייט פון אונדז אַוועקגעריסן געווּאָרן: גרשון פּערקאָל (טראָגיש אומגעקומען), הערשל מייסטער (טאָקער) און יעקב וויינשלעדער, וועלכע זיינען פלוצלונג געשטאָרבן. היינט, וועז מיר ציען אונטער אַ סך הכל פון אונדזער אַפּ־געטאָענער אַרבעט, דערמאָנען מיר זיי אַלס אַקטיוויט מיט־העלפער אין דער אַרבעט.

די קינדער פון אונדזערע זשעלעכאָווער אין שיקאַגאָ האָבן אַלע דורכגעמאַכט אָדער מאַכן דורך מער ווי דורכ־שניטלעכע בילדונג און זעלטן וועט עס אַרבעט אַלס געווויי־לעכער אַרבעטער. אָבער מיט דעם געבורטס־אַרט פון זייערע עלטערן, וווּ זייערע עלטן האָבן געלעבט, געקעמפט און גע־שאַפן, פאַרבינדט זיי גאָרנישט.

מאָריס וויים

שיקאַגאָ

אינהאַלט

הקדמה פון רעדאַקציע־ראַט _____ III

א. וואלף יאסני:
זשעלעכאָוו — די פאַרפיניקטע יידישע קהלה.
(אַרײַנפיר אין העברעאיש און יידיש)_____ 5

אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב אין זשעלעכאָוו און דער פרומער לעבנס־שטייגער

שלום אשלאק:
זשעלעכאָוו פון אַמאָל _____ 31

מאיר ווײַנציער:
דעם רבינס הויף _____ 41

יחיאל ראָזענבוים:
טיפן אין געשטאַלטן פון רעליגיעזע יידן _____ 42

שלמה בריינסקי:
זיי האָבן מיך געלערנט תורה _____ 44

שמעון גובערעג:
די חדרים, אין וועלכע איך האָב זיך געלערנט__ 48

שלום אשלאק:
זשעלעכאָווער אשת־חיל _____ 49

משה בארוכאוויטש:
קהילה־אָנפירונג, צדקה־חברות און רעליגיעזע פאַרטייען _____ 51

משה גאלדפארב:
זשעלעכאָוו — אין שפיגל פון מיינע קינדער־יאָרן 59

ערשטע רוסישע רעוואָלוציע

שלום אשלאק:
דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון זשעלעכאָווער יידן
ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה _____ 65

הערשל טאקער (מיינסטער):
ערב דער רעוואָלוציע פון 1905 _____ 69

שלום אשלאק:
יידישע רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־באַוועגונג אין
זשעלעכאָוו _____ 71

משה ציבולקיעוויטש:
יידישע שוסטער און פוילישע הוטע־אַרבעטער__ 77

יאנקל מיינסטער:
הערשל טאָקער — דער העלד פון דער יידישער
רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין זשעלעכאָוו___ 78

י. מ. וויסענבערג:
יעקל סטאָליאַר (פראַגמענטן פון „א שטעטל")__ 80

צווישן צוויי וועלט־מלחמות

לייביש וויסלעדער:
זשעלעכאָוו, ווי איך געדענק _____ 89

יחיאל כיפקעוויטש:
דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכער לעבן בעת דער
ערשטער וועלט־מלחמה _____ 95

שאלעק אלטמאן:
די בונדישע באַוועגונג _____ 101

טערצע וויינציער:
די קינדער־אַרגאַניזאַציע „סקיף" _____ 108

מרדכי איש טוב:
ערשטע קולטור־אַרגאַניזאַציעס „פאַרטשריט" אין
„קדימה" _____ 108

מרדכי שפיזמאן:
די ציוניסטישע באַוועגונג _____ 113

יהודה בן שלום:
ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונג _____ 119

לייביש וויסלעדער:
געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אין זשעלעכאָוו ___ 127

יאקוב שערמאן:
נאָך דער מלחמה: פוילן־ראַטנפאַרבאַנד _____ 135

ישראל וויסמאן:
ווען דער אַנטיסעמיטיזם האָט געווילדעוועט ___ 136

יהודה בן שלום:
יידן פון א גאַנץ יאָר _____ 137

לייבל גרייצער:
די זשעלעכאָווער גאַרבער _____ 138

ישראל וויינבערג:
די חסידישע סביבה ---------- 141

ישראל ניישטעטער:
פרייטיק פאַרנאַכט אין שטעטל ---------- 142

אסתר אלטמאן־קיעווסקי:
אַ באַזוך אין שטעטל אין יאָר 1933 ---------- 143

י. משפּטים:
עפּיזאָדן פון מיין לעבן אין זשעלעכאָוו ---------- 145

משה ציבולקעוויטש:
האַנטווערקער־פאַראיין און קאָאָפּעראַטיווע באַנק 146

שמעון גובערעק:
ספּאָרט אין זשעלעכאָוו ---------- 147

משה בארוכאוויטש:
גמילת חסדים־קאַסע ---------- 149

זשעלעכאָוו אין שפּיגל פון דער יידישער ליטעראַטור

א. וואלף יאסני:
י. מ. וויסענבערג — דער קינסטלער, וואָס האָט זשעלעכאָוו פאַראייביקט אין דער יידישע ליטעראַטור ---------- 153

שאלעק אלטמאן:
וויסענבערג אין זיין „שטעטל" ---------- 165

משה גאלדפארב:
י. מ. וויסענבערג, ווי איך האָב אים געזען ---- 167

שלמה ברויינסקי:
די משפּחה וויסענבערג ---------- 168

י. פאפיערניקאוו:
וויסענבערגס ווירקונג אויף יינגע שרייבער--- 172

משה קנאפהייס:
זכרונות וועגן י. מ. וויסענבערג ---------- 174

יחיאל לערער

י. פעלהענדלער:
דאָס לעבן און שאַפן פון פאַרפייניקטן דיכטער-- 181
אומבאקאנטער וואָריאַנט פון י. לעוועס „דוד אין בת שבע"---------- 184

משה גראסמאן:
„מיין היים" — דאָס געזאַנג פון יידישן שטעטל אין פּוילן ---------- 187

א. וו. י.
דער פּאָעט וואָס האָט באַזונגען זשעלעכאָוו---- 189

נאָטיצן צו יחיאל לערערס ביאָגראַפיע

ש. ברויינסקי:
זיין לעבנס וועג ---------- 190

י. פאפיערניקאוו:
דער רבי און זיין תלמיד ---------- 191

מ. בוים:
יחיאל לערערס ערשטע לידער ---------- 192

רחל אויערבאך:
יחיאל לערער אין ווארשאווער געטא ---------- 193

זשעלעכאָוו אין גראַנגל, פּין און אומקום

גאדל נאכטיילער:
די ערשטע דריי חדשים היטלער־אָקופּאַציע --- 197

פערל ווינבערג:
דער דייטשער „ראבונעק" ---------- 202

משה בארוכאוויטש:
איך האָב איבערגעלעבט דעם הונדערטן ---------- 203

שרה ווינבערג:
מיינע זכרונות פון דער היטלער־צייט ---------- 236

שמואל לאקסמאן:
מיינע איבערלעבונגען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה ---------- 239

משה שיפמאן:
דער קדושים־טויט פון די רביים פון זשעלעכאָוו און ריקי ---------- 250

שמואל האכגעלערנטער:
די ליקווידאַציע פון זשעלעכאָווער געטאָ און מיין וואַנדער־וועג צווישן לעבן און טויט---------- 253

צביה ראָזענטאל־וואַרצלמאן:
די געטאָ־פייערלעשער און זייער סוף ---------- 259

אין קאַמף מיטן גרויזאַמען דייטשן שונא אין פּאַרטיזאַנער מחנות

ישראל ניישטעטער:
אונטערערדישע אַרבעט אין זשעלעכאָוו בעת דער דייטשער אקופּאַציע ---------- 260

שלום שטיינהענדלער:
אונדזער קאַמף מיט די דייטשן ---------- 262

יאסל לוקאוויעצקי:
איבערלעבונגען פון אַ זשעלעכאָווער פּאַרטיזאַן 263

מענדל געראַטט:
אין פּאַרטיזאַנער־גרופּן ---------- 267

מענדל קארצאזש:
מיט סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער ---------- 271

יאקוב שערמאן־סאלניצא:
זשעלעכאָווער אין וואַרשאווער געטאָ־אויפשטאַנד 274

צביה ראזענטאל־ווארצלמאַן:
ווי אַזוי איז דערשאָסן געוואָרן צעשע מייכעל־ 276

אויף אַרישער זייט און אין באַהעלטענישן

הינדע רובינשטיין:
מיינע איבערלעבונגען ---------- 277

חנה ווינאגראד־צאצקעוויטש:
ווי אַזוי איך האָב זיך געראַטעוועט פון דער היט־
לעריסטישער אויסראטונג ---------- 280

דבורה פאפאווסקא:
אין באהעלטענישן אויף דער „אַרישער" זייט -- 282

צביה ראזענטאל:
צווישן פּויערים ---------- 286

פריידע גארפינקל־געכט:
אויף דער „אַרישער" זייט ---------- 289

זשעלעכאָווער אין די טויטן־לאַגערן

י. אסאטנאוויטש:
אין מיידאנעק, אשוויענטשים א. אין אַנד. לאַגערן 292

פייגע גוטרייך:
זכרונות פון טויטן־לאַגער ---------- 303

יאנקל פארבא:
די עקזעקוציעס אין לאַגער באדזין ---------- 306

איבערלעבונגען פון זשעלעכאָווער אין פראַנקרייך

חנינא מעסינגער:
דייטשע יידן־אויסראטונג אין פראַנקרייך ----- 307

ב. וואַסערמאַן:
מיט פראַנצויזישע יידן קיין אשוויענטשים ---- 310

ש. מייסטער:
איך האָב געזען די דייטשע אכזריות -------- 311

יצחק גלבארט:
דער טויטן־מארש נאָך דער „באַפרייאונג" פון
אשוויענטשים ---------- 312

צוריק „אַהיים" נאָך דער באַפרייאונג

שמואל לאקסמאן:
אין מיין געבורט־שטעטל נאָך דער באַפרייאונג 315

חנקה אשלאק:
מיין טראַגישע נאַכט אין זשעלעכאָוו -------- 318

צו קבר ישראל

עקסהומאַציע און לויה פון 17 היטלער־קרבנות 320

דאָקומענטן וועגן עקסהומאַציעס און אין אַרדנונג
געבראַכטע מצבות, וואָס זיינען צעשעדיקט גע־
וואָרן דורך די דייטשן---------- 324

נר לנשמת הקדושים ---------- 327

יאָרצייט־טאָג און אזכרה פאַר קדושי זשעלעכאָוו 328

פאָטאָגראַפיעס פון אומגעקומענע, פאַרפיניקטע 329

נעמען פון אומגעקומענע און פאַרפיניקטע זשע־
לעכאָווער יידן ---------- 389

ערשטע ביילאַגע

זשעלעכאָווער משפחות ---------- I

צווייטע ביילאַגע

זשעלעכאָווער יידן און זייערע לאַנדסמאַנשאַפטן XV

סוף־באַמערקונגען